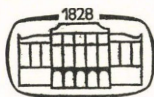

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

LXXX. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1984

TARTALOM

E. ABAFFY ERZSÉBET: Tájékoztató „A magyar nyelv történeti nyelvtana” munkálatairól II. Tájékoztató a morfológiai részhez 140. — Írott és beszélt nyelv-változat a XV—XVI. században	291
ANTAL LÁSZLÓ: A hatodik mondatrész 160. — Tényleg tárgy lenne?	323
BENKŐ LORÁND: Megjegyzések az „Oxfordi glosszák” szavaihoz 74. — Tájékoztató „A magyar nyelv történeti nyelvtana” munkálatairól 129. — Megnyitó a Klemm Antal-emlékünnepeken 257. — A magyarság honfoglalás előtti történetéhez <i>Leved</i> és <i>Etelköz</i> kapcsán	389
BERNÁTH BÉLA: Turpis et diabolica hűf hűf 75. — Bakó	488
BESSENYEI JÓZSEF: János király árultatása	116
BOKOR JÓZSEF: A nyelvjárási tudat és a nyelvi viselkedés kérdéséhez	339
BORZSÁK ISTVÁN: Vakít(ás), vakol(ás)	209
BUDAI LÁSZLÓ: A nominalizáció korlátai a magyarban	313
BÜKY BÉLA: Az „Oxfordi glosszák” szavairól	71
DEME LÁSZLÓ: A <i>dz</i> és <i>dzs</i> hang jelölése dolgában	215
DIENES OTTÓ: Descartes a francia nyelvfilozófiai kritika tükrében	187
FÁBIÁN PÁL: Benkő László 70 éves	106
FEHÉRTÓI KATALIN: Erdélyi céhmesterek nevei a XV—XVIII. századból	369
FODOR ISTVÁN: Van-e a Dunatájnak egységes nyelvi alkata?	36, 177
GÁSPÁRI LÁSZLÓ: Képszerűzetek és műértelmezés	68
GÓSY MÁRIA: Szófelismerés az akusztikai szerkezet és a magyar nyelv hangsorépítési szabályainak függvényében	463
GREGOR FERENC: Szótörténeti adalékok	123, 244, 372
GUNDA BÉLA: Kudari	210
GYÖRFFY GYÖRGY: Levedia és Etelköz kérdéséhez	385
HAJDÚ MIHÁLY: Balázs Judit, A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében	499
HAJDÚ PÉTER: Kálmán Béla üdvözlése 70. születésnapján	103
HARMATTA JÁNOS: Köszöntő Vas megye földrajzi neveinek közzététele alkalmából 242. — Lebedia és Atelkuzu	419
HEGEDŰS ATTILA: Mező András, A magyar hivatalos helynévadás 95. — Név-tudomány és tisztelettörténet 206. — Három datálatlan levél a XVI. század első feléből 366. — Magyar levelek a XVI. század első feléből	511
HERMAN JÓZSEF: Mollay Károly 70 éves	507
HORVÁTH MÁRIA: Szabó Dénes köszöntése	508
JAKAB LÁSZLÓ: Jókai-kódex. XIV—XV. század	238
KÁLMÁN BÉLA: Mórabóra 333. — Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás	362
KIEFER FERENC: A <i>tud</i> segédige jelentéséről	144
KIRÁLY PÉTER: Levedia—Etelköz a szlavisztikai irodalom tükrében	431
KISS JENŐ: Mollay Károly, Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig	222

KONTRA MIKLÓS: Virág Roza Jött Amerikába 344. — Dwight Bolinger—Donald A. Sears, Aspects of Language	354
LAKÓ GYÖRGY: Emlékezés Björn Collinderre	364
LIGETI LAJOS: Egy kievi kazár levél és rovásírási hitelesítése	10
A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXIX. közgyűlése	107
MARTINKÓ ANDRÁS: Hogy legyen úgy? (Amen? Ammen? Ámen?)	330
D. MÁTAI MÁRIA: A határozószók szinonimitása	297
MÁTÉ JAKAB: Gondolatok és töprengések egy magyar nyelvészeti terminológiai szótár lehetőségeiről	276, 439
MOLLAY KÁROLY: A német—magyar nyelvi érintkezések tanulságairól	1
T. MOLNÁR ISTVÁN: A magyar beszédhangok szubjektív elemi szimbolikájának méréseiről	476
M. NAGY ILONA: Farkas Vilmos, Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben 350. — Folia Hungarica	501
NYIRKOS ISTVÁN: Szóösszetételeink keletkezésének uráli háttéréről	455
NYOMÁRKAY ISTVÁN: Areális nyelvészeti tanulmányok	493
PAPP FERENC: Anyanyelv és idegen nyelv a verbális asszociációk tükrében	202
PAPP LÁSZLÓ: Tükörszók a magyarban	48
PÁSZTOR EMIL: A <i>mindig</i> története 59. — Szaporodnak az irodalmi szövegtévesztések	333
PÉTER LÁSZLÓ: Klemm Antal, az ember és a nevelő	272
POSGAY ILDIKÓ: Moldvai csángó népművészet	100
RÁCZ ENDRE: Tájékoztató „A magyar nyelv történeti nyelvtana” munkálatairól III. Tájékoztató a mondatnyi részhez	142
REUTER CAMILLO: A Csepel-sziget helynevei	359
ROT SÁNDOR: Hymes D., Foundations in sociolinguistics: An ethnographic approach	357
SCHLACHTER WOLFGANG—PUSZTAY JÁNOS: Előzetes közlemény az <i>el-</i> igekötős igék magyar—német kontrasztív vizsgálatáról	17
SIPTÁR PÉTER: Vita a magyar magánhangzó-harmóniáról	228
SZABÓ JÓZSEF: Kiss Jenő, A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana 89. — Vas megye földrajzi nevei	504
SZABÓ ZOLTÁN: Zsilka János, De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben 97. — Kelemen Béla	365
SZABÓ T. ÁDÁM: A lapp nyelvtörténet kézikönyve	226
SZALAMIN EDIT: A modális kifejezőeszközök nyelvhelyességi kérdéseiről	167
TAKÁCS LAJOS: Ontozó disznók	491
TEMESI MIHÁLY: In memoriam Klemm Imre Antal	259
TOMPA JÓZSEF: A zárt <i>e</i> jelöléstörténetéhez	25
G. VARGA GYÖRGY: Helyesírásunknak a kiejtés szerinti alapelve és a <i>dz</i> , <i>dzs</i> írás-reformja	220
VEZSPRÉMY LÁSZLÓ: A Halotti Beszéd és Könyörgés viszonya a Pray-kódexhez ...	329
VIZKELETY ANDRÁS: Megjegyzés a Leuveni Kódex egyik glosszájához	485
ZELLIGER ERZSÉBET: Az <i>alszik</i> , <i>fekszik</i> típusú igék <i>d</i> -s tövének eredetéhez	486
ZILAHY LAJOS: Mondatszerkezeti sajátosságok az orosházi regionális köznyelvben ...	77
Élő nyelv	77, 339
Kisebb közlemények	68, 202, 323, 485
Különfélék	242, 364
Nyelvtörténeti adatok	116, 244, 366, 511
Szemle	89, 222, 350, 493
Szó- és szólásmagyarázatok	75, 209, 333, 488
Társasági ügyek	103, 507

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- alszik, fekszik* típusú igék *d-s* töve 486—8
 ámen 330—3
 amerikai egyetemi nyelvészeti tankönyv 354—7
 amerikai magyar nyelv 344—9
 areális nyelvészeti kutatások 493—9
 areális tipológia 177—86
- bakik* 'közösül' 488—9
bakó 'dobverő' 489
bakó 'tarisznya' 489—90
bakó 'mészáros; hóhér' 490—1
 balkáni népek areális kapcsolatai 493—4
 Benkő László 106—7
- Collinder, Björn 364—5
 Csepel-sziget helynevei 359—62
- Descartes, karteziánus grammatika 187—202
 dunatáji nyelvi típus elméletének bírálata 36—47, 177—86
 dunai nyelvészövetség (dunatáji nyelv) 495—8
dz, dzs írása, elválasztása 215—21
- el-* igekötős igék magyar—német kontrasztív vizsgálata 17—25
 erdélyi céhmesterek nevei 369—72
 Etel (folyónév) 407—10
 Etelköz (hn.) 386—407, 424—31 | ~ kronológiája 403—5 | ~ tipológiája 405—7 | ~ területi meghatározása 410—7
- fonetikai szimbolizmus 476—84 | szubjektív és objektív ~ 478—84
 főnévi igenév mondatrész szerepe a *Péter tanulni akar* típusú mondatban 323—8
 görög eredetű latin jövevényszavaink 350—4
- Halotti Beszéd és Könyörgés és a Pray-kódex viszonya 329
 hangok szimbolikája (jelölő értéke) 476—80 | ~ nak mérése 480—4
 határozószók szinonimitása az ómagyar korban 297—304
 hatodik mondatrész: kiegészítő (a jelző melletti másik nominális bővítmény a mondatban, „hátravetett határozó”) 160—7
- hazai latinság 2—3
 hernyó 485
 hivatalos helységnévadásunk 95—6
 húi húi 75—7
- igekötőhasználat 17—22
 igeneves szerkezetek 315—21
 interferencia 1—10
 iparosnevek 370—2
 irodalmi szövegtévesztések (hibás idézés) 333—8
 írott és beszélt nyelv különbségei a XV—XVI. században 291—7
- János király árultatása (1530 k.) 116—23
 jelentésazonosság és -különbség az *el-* igekötős magyar igék és német megfelelőik összevető vizsgálatában 22—3
 jelzői értékű határozó 317
 Jókai-kódex 1981-es kiadása 238—41
 Joly, André: Descartes 192—200
 József Attila verselemzés 68—71
- Kálmán Béla 103—6
 Kelemen Béla 365—6
 kétnyelvűség 498
 „kettős nevek” 208
 kievi kazár levél türk rovásírással toldaléka 10—7
 Klemm Antal | ~ életműve 257—71 | ~ nyelvelmélete 262—5 | ~ finnugor kutatásai 265—8 | ~ történeti mondattana 268—71 | ~ tanári, emberi személyisége 272—5
- kontrasztív tanulmányok 501—3
 középkori foglalkozásnevek 370—2
kudari | ~ 'parázstartó, melegítő edény' 210—5 | ~ 'savóleves' 215
 külföldi nyelvészeti terminológiai szótárak 286—90
- lapp nyelvtörténeti kézikönyv 226—8
 latin hatás a Duna-táj népeinek nyelvében 496—8
 lengyel (népnév) 438
 Levédia (Lebedia; Leved hn.) 385—403, 420—4, 427—33 | ~ kronológiája 394—6 | ~ lokalizációja 396—403, 412 | ~ folyója 420—4

magánhangzó-harmónia 228–38
 magyar és finn nyelv összehasonlító vizsgálata (Folia Hungarica I.) 501–3
 magyar nyelvészeti terminológiai szótár |
 ~ szükségessége 276–90, 439–55 | ~
 előzményei 439–41
 A magyar nyelv történeti nyelvtana 129–43
 Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXIX. közgyűlése 107–16
 magyarság őstörténete 385–439
 magyar–szláv érintkezés a honfoglalás előtt 413–9
 mellékmondatokat helyettesítő szó szerkezetek 313
 Mihályi (Rábaköz) nyelvjárása (hang- és alaktan) 89–94
 mindig (hsz.) 59–68
 modális kifejezőeszközök nyelvhelyességi kérdései 169–77
 modális redundancia 172–3
 modalitás 167–77 | tudás ~ 168–77 | ~
 sal kapcsolatos szórendi kérdések 173
 moldvai csángó népművészet 100–3
 Mollay Károly 507–8 | ~, Német–magyar nyelvi érintkezések ... 222–5
 mondatátszövődés, aktuális mondattagolás 174
 mórabóra (gyümölcsnév) 333

nándor 'dunai bolgár' 417–8
 német jövevényszavaink 222–5
 német–magyar nyelvi érintkezések 1–10
 nemzetiségek nyelve 494
 nominalizáció | ~ a magyarban 313–23 |
 ~ útján létrejött szó szerkezetcsoporthok 313–23
 nyelvészeti terminológia 1. magyar nyelvészeti terminológiai szótár
 nyelvi (nyelvjárási) tudat 339–44 | ~
 viselkedés formáló szerepe 339–44
 nyelvújítási képzők 307
 nyelvújítási szóképzések 305–13 | ~ben
 jelentkező tövek 310–2

ontoz 'szül' (disznó)' 491
 Orosháza regionális köznyelve 77–89
 „Oxfordi glosszák” 71–5

összetett szók 322–3

Rábaszentandrás névrendszere 499–501
 ragadványnevek 499–501

 Simon Antal: Igaz Mester (1808) 26–36
 Szabó Dénes 508–10
 szinonim | ~ fokhatározószók az ómagyar korban 300–1
 szociolingvisztika elméleti problémái 357–9
 szófelismerés az akusztikai szerkezet és a hangsorépítési szabályok (fonotaktikai elrendeződés) függvényében 463–76
 szóösszetételek | a magyar ~ osztályozása 456–7 | alárendelt ~ 457 | mellérendelő ~ 457–63 | a mellérendelő ~ történeti (uráli) előzményei 460–3
 szó szerkezetcsoporthok (egyszerű mondatok bővítményeiként) 313–23
 szótörténeti adalékok 123–8, 244–56, 372–84

 terminológiai szótár 1. magyar nyelvészeti terminológiai szótár
 tisztelettörténet és névtan (névkultusz) 206–9
 XVI. századi (datálatlan) levelek 366–9
 XV–XVI. századi írott és beszélt nyelvváltozat 291–7
 többnyelvűség (magyarországi) 1–10
tud segédige jelentései 144–160
 tükörszók 48–59 | német mintára keletkezett ~ 48–53 | latin mintára keletkezett ~ 53–6 || részfordítások 58–9

Ugr., *Uhr.*, *Węgr.* kezdetű szláv földrajzi nevek (orosz, lengyel területen) 433–8

 Vago, R. M. generatív magyar fonológiája 228–38
 vakít(ás), vakol(ás) 209–10
 Vas megye földrajzi nevei 504–7
 egyes hangrendű szavak elemzése 230–8
 verbális asszociációk (oroszul tudó magyaroké orosz szavakra) 202–6
 Veszprém megye tapolcai járásának földrajzi nevei 362–4

 zárt *e* jelöléstörténete 25–36
 Zsilka János grammatikai vizsgálatai 97–100

Összeállította: Kiss Gabriella

**M
NY**

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXX.

ÉVFOLYAM

1984.
1. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Mollay Károly</i> : A német—magyar nyelvi érintkezések tanulságairól.....	1
<i>Ligeti Lajos</i> : Egy kievi kazár levél és rovásírásos hitelesítése	10
<i>Schlachter Wolfgang—Pusztai János</i> : Előzetes közlemény az el- igekötős igék magyar— német kontrasztív vizsgálatáról	17
<i>Tompa József</i> : A zárt <i>e</i> jelöléstörténetéhez	25
<i>Fodor István</i> : Van-e a Dunatájnak egységes nyelvi alkata?	36
<i>Papp László</i> : Tükörszók a magyarban	48
<i>Pásztor Emil</i> : A mindig története	59
Kisebbségi közlemények. <i>Gáspári László</i> : Képszerkezetek és műértelmezés. — <i>Büky Béla</i> : Az „Oxfordi glosszák” szavairól. — <i>Benkő Loránd</i> : Megjegyzé- sek az „Oxfordi glosszák” szavaihoz.....	68
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bernáth Béla</i> : Turpis et diabolica hűi hűi	75
Élő nyelv. <i>Zilahi Lajos</i> : Mondatszerkezeti sajátosságok az orosházi regio- nális köznyelvben	77
Szemle. <i>Szabó József</i> : Kiss Jenő, A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. — <i>Hegedűs Attila</i> : Mező András, A magyar hivatalos helynév- adás. — <i>Szabó Zoltán</i> : Zsilka János, De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben. — <i>Posgay Ildikó</i> : Moldvai csángó népművészet!	89
Társasági ügyek. <i>Hajdú Péter</i> : Kálmán Béla üdvözlése 70. születésnapján. — <i>Fábián Pál</i> : Benkő László 70 éves. — A Magyar Nyelvtudományi Társa- ság LXXIX. közgyűlése	103
Nyelvtörténeti adatok. <i>Bessenyei József</i> : János király árultatása. — <i>Gregor Ferenc</i> : Szótörténeti adalékok	116

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, vala-
mint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető
az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).
Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci
utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky
út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft

1 szám ára: 20 Ft

Indexszám: 25 549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar
Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXX. ÉVF.

1984. MÁRCIUS

1. SZÁM

A német—magyar nyelvi érintkezések tanulságairól *

1. 1982 novemberében megjelent „Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig” című, 40 nyomdai ívnyi könyvben szorosán véve csak hat íven foglalom össze a német—magyar nyelvi érintkezések tanulságait a kezdetektől a XVI. század végéig: az ezt megelőző négy íven tudománytörténeti vonatkozásokat, a következő harminc íven az etimológiákat tárgyalom. Persze mind a tudománytörténeti, mind pedig az etimológiai rész számos részletet tartalmaz a magyarországi latin—német—magyar, latin—szláv—magyar nyelvi érintkezésekről, az ezek háttérében élő többnyelvűségről. Nem vettem figyelembe a XII. század óta élő, a XIV. század óta adatolható latin—román—magyar többnyelvűséget: bár a román—magyar és a magyar—román nyelvi érintkezések az előbbieknél részletesebb feldolgozást nyertek, a latin e nyelvi érintkezésekben — legalábbis a XVI. század végéig — kisebb szerepet játszott, és a magyar—román kétnyelvűség tüzetes vizsgálata még feltárássra vár (vö.: TAMÁS LAJOS: UngJb. VIII, 25—51; IX, 274—317; UngElRum.; SZABÓ T. ARTILA: MNy. LXXVIII, 385—98; BAKOS FERENC: A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982.). A továbbiakban a német (és természetesen a nem-német) elemek integrálódásának vizsgálata szempontjából figyelembe kell majd venni a magyar—román érintkezéseket is, hiszen a magyar nyelv már a középkorban számos olyan elemet adott tovább a románnak is, amelyet maga is más nyelvből vett át (pl. a németből átvettek közül: *polgár*, *terh* 'teher', *marha*, *zsold*, *puska*, *porkoláb* stb.).

Az etimológiai résznek azért szenteltem aránylag nagyobb teret, mert a legtöbb részletkérdés itt várt megtárgyalásra. Bár címszavaim nyelvtörténeti adatai legnagyobbbrészt a TESz.-ből valók, ezeket az adatokat helyenként helyesbíteni kellett, ami általában az átvétel idejének meghatározásában jutott szerephez (pl. *bajor*¹, *dragony*, *érsek*, *réf*, *suba*, *szoba*, *tenyér* stb.). Egyik-másik esetben ez néhány száz esztendő jelentett. Alkalomadtán a nyelvtörténeti adat helyes besorolásához, olvasatához az eredeti forrást, többnyire oklevelet is elő kellett venni (pl. *pohár*, *tosz*, *zománc*, *zsup* stb.). Nyelvészeti irodalmunkban az OklSz. gyakorlata miatt előfordul, hogy német vagy latin nyelvi adatot magyar nyelvtörténeti adatnak minősítenek (pl. *drót*, *réf*, *suba* stb.), főleg ha a nem latin szó előtt a „vulgo”, „vulgariter” minősítés áll, amelyet általában a magyarra vonatkoztatnak. A magyarországi többnyelvűség ismeretében ez az eljárás a forrás közelebbi vizsgálata nélkül nem indokolt. Fontos ez különösen az első nyelvtörténeti adatnál, amelynek keltezésé a nyelvi érintkezésben a preintegráció feltehető végét jelenti. Ha a „vulgo”, „vulga-

* Elhangzott, a Magyar Nyelvtudományi Társaság évi közgyűlésén, 1983. június 14-én.

riter” minősítés hiányzik, akkor a szövegkörnyezetből, sőt magából az első adatnak magyarázatából kell kiindulnunk. Ezért minősíthető pl. a német — magyar nyelvi érintkezések szempontjából kulcsfontosságú *bajor* népnév korai kfn. (a XII. század második felétől) átvételnek, amelyről középkori post-integrációja, elterjedettsége ellenére a TESz. azt állítja, hogy csak a nyelvújítás terjesztette el a tudós-latin átvételű *bavar* népnévvel szemben.

2. Az etimológiai magyarázatok hátterében az az elgondolás áll, hogy a nyelvi érintkezések alapját a magyarországi többnyelvűség képezi. Ennek képviselőit, fokozatait és nyelvi emlékeit kell feltárnunk. Ebből a szempontból aránylag legjobban a hazai latinnal kapcsolatban állunk, bár éppen a gyakorlati írásbeliség városi képviselőiből (nótáriusok stb.) aránylag keveset ismerünk. Egy korábbi tanulmányomban (SoprSz. XXI, 155–71, 205–23, 317–33; XXII, 37–58, 130–50) a középkori Sopron többnyelvűségével kapcsolatban vizsgáltam meg a latin nyelv helyzetét: a XIII–XIV. században a johanniták hiteleshelye (1247–1347.) olaszos, majd német latinságot képvisel, a következő városi nótáriusok kivétel nélkül az 1365-ben alapított bécsi egyetemen tanulnak, nyelvi normájuk az egyházi latinság, illetve Alexander de Villa-Dei „Doctrinale” című, leoninusi hexameterekben írt grammatikája, amely 1389-ben lesz a bécsi egyetem hivatalos tankönyve (egy töredékes példánya előkerült Sopronban, egy elveszett példány az egyik másodjegyző birtokában volt), legtöbbjük Ausztriából került Sopronba, miként a soproni papok kéziratos és nyomtatott könyvei is. 1522-től kezdve a protestáns soproniak már Wittenbergában Melanchtonnál, Jénában, Altdorfban tanulnak, Melanchton latin nyelvtanát követik; a katolikusok Bécsben (1586-tól Grácban is), ahol 1499-től már Laurentius Valla humanista latin grammatikája a hivatalos tankönyv, amelynek egy példánya szintén megmaradt Sopronban. Ilyen vizsgálatokat többi városunknál is el kell végezni, de már a soproni példa is érzékeltetheti, milyen differenciáltan kell számolnunk hazai latinságunkkal, pedig a franciaországi latinság szerepét most nem is említettem, a német nyelvterület latinsága sem egységes. A latin szókinsz szempontjából nagy segítséget jelent az MTA Ókortudományi Kutatócsoportjában készülő Magyarországi Középkori Latinság Szótárának (a továbbiakban: LatSz.) cédulaanyaga, amelyet igen nagy haszonnal forgattam; nagyon tanulságos lesz a remélhetően 1984-ben BERRÁR JOLÁN és KÁROLY SÁNDOR szerkesztésében megjelenő „Régi magyar glosszárium”, amely az 1604-ig közzétett szótárak, szójegyzékek, glosszák teljes anyagát fogja tartalmazni. Az MTA Ókortudományi Kutatócsoportja, Középkori Munkabizottsága, a Fragmenta Codicum Kutatócsoport és az ELTE Latin Filológiai Tanárszéke 1983. október 17–18-án máris tanácskozást rendez a magyarországi középkori latin lexikológia kérdéseiről, amelynek egyik témája éppen középkori latinságunk jelentéstani, terminológiai és rétegproblémái lesz. Középkori latinságunkban csak egyetlenegyszer, a tihanyi apátság alapítólevelében fordul elő a magyar király *sceptrifer* jelzője, de megvan a bizánci görögben és a franciaországi latinságban, illetve a francia nyelvben; latin–magyar szójegyzékeink latinsága hazai latinságunkból alig-alig adathozható, viszont bőségesen a franciaországiából stb.

3. A hazai latinság nemcsak latin jövevényszavaink (és természetesen tükröfordításaink, tükröjelentéseink) forrása, hanem a hazai többnyelvűség

szerves része; a latin nyelv elsőbbségénél fogva nemegyszer nem-latin jövevényszavaink latinosított etimonját korábban tartalmazza, mint egyéb forrásaink (pl. *ostoradó*, *zsellér* stb.). Mennyire érdemes latinságunk figyelembe vétele, azt mutatja pl. az 1751 óta adatolt *kabát* szavunk, amelyet a TESz. KNEZSA (SzlJsz.) nyomán a nyugati szlávból, közelebbről „valószínűleg” minősítéssel a szlovákból magyaráz; ugyancsak KNEZSA nyomán szlovák etimonját pedig IV. Béla egy 1243/1271. évi oklevelének „in *cabatis* seruire” szószerkezetében véli megtalálni. A szó azonban megvan ugyancsak IV. Bélának egy 1244/1270. évi oklevelében egy vitézi páncélos felszerelés leírásában: ez a *cabatus* ~ *cabatum* persze nem szlovák szó, hanem ’páncél’ jelentésű magyarországi latin szó (amint ezt már BARTAL is megállapította), amely csak a magyarországi latinságban fordul elő, de változata a nyugat-európai latinságú *capatus* ~ *capatum* szónak, azaz a lat. *capa* ~ *cappa* ’vestis species, qua viri laici, mulieres laicae, Monachi, et Clerici induebantur’ származékának, amelyből a m. *kápa* ’nyeregkápa; csuha, kámzsa; csuklya’ szavunk származott. Mivel a cseh *kabát* ’felöltő; ruha; külső’ már a XV. század elejétől kezdve adatolható, nem lehet kétséges, hogy a cseh szó a magyarországi latinságból származik, a m. *kabát* eredetét pedig újra meg kell vizsgálni (bővebben: MOLLY: StudSl. XXV, 255).

A latin nyelv az államalapításkor már meglevő spontán többnyelvűségbe közvetítő nyelvek (nyelvjárások) kíséretében lép be, amelyeket azok a papok, főurak és kíséretük beszéltek, akik a kereszténységet és az udvari műveltséget Magyarországon meghonosították. A latin és a közvetítő nyelvek (nyelvjárások) ekkor az ómagyarral szemben ún. műveltségi nyelvnek (Bildungssprache) számítanak, a nyelvi érintkezés eredményei pedig ún. superstrátumok. A közvetítő nyelvek (nyelvjárások) jelenlétével magyarázom az e nyelvekbe (nyelvjárásokba) is átkerült latin *-us*, *-a*, *-um* stb. végű szók rövidülését a magyarban (pl. lat. *apostolus* ~ óbaj. *apoštol^o* > m. *apostol*; de lat. *missa* ~ kfn. *mišše* ~ *mešše* > óm. *misse* ~ *messe* stb.). Természetesen itt provinciális latinságból kell kiindulnunk a bajorok, olaszok, horvátok, csehek és szlovákok, lengyelek latinságánál egyaránt. Az önálló magyarországi latin írásbeliség kialakulásával a latinnak mint „hivatalos” nyelvnek, mondhatni államnyelvnek a státusa megváltozik.

4. A magyarországi nyelvi érintkezések másik fontos forrása a hazai német nyelvű írásbeliség. Első hazai német nyelvemlékünk 1319-ből Pozsonyból, azaz még a középfelnémet korból származik, a java azonban a XIV. század közepétől számító korai újfelnémet korból. Mivel a német–magyar nyelvi érintkezések már az ófelnémet korban megkezdődnek, és a középfelnémet korban már erőteljesen fejlődnek, e két korszakra vonatkozóan fokozott jelentőségű van a nyelvi szórványemlékeknek, köztük a földrajzi neveknek is. Az utóbbiak között még substrátum is akad (pl. Nyugat-Magyarországon a *Lapincs* folyó, a *Vütöm* hegység neve stb.). A korai újfelnémet korban ugrászerűen megnő a hazai német írásbeliség emlékeinek a száma, nemcsak tanult kancelláriai írnokoktól, polgároktól, hanem kevésbé tanult kézművesektől származó emlékeké, 1530-tól a nyomdatermékeké is. Mivel német jövevényszavaink legtöbbjét idehaza, a betelepült németsegtől vettük át, a német etimont a magyarországi német nyelvből kell dokumentálnunk. Az ELTE Német Tanszékén 1962 óta készülő Magyarországi Korai Újfelnémet Szótár (Wörterbuch des Frühneuhochdeutschen in Ungarn), amely 1686-ig, Buda

visszafoglalásáig dolgozza majd fel hazai német nyelvemlékeinket, már meglevő cédulaanyagával máris jó szolgálatot tett, bár nagy mértékben kellett saját gyűjtésemre is támaszkodnom. A nyelvi érintkezések társadalmi hátterének megismeréséhez fel kell derítenünk a hazai német nyelv (nyelvjárások) történetét, a spontán és a kulturális, akár aktív, akár passzív, unilaterális vagy bilaterális kétnyelvűség képviselőit. Ez különösen a szórványemlékek értelmezésénél fontos, hiszen a spontán kétnyelvű scriptor, különösen ha kétnyelvűsége passzív, általában fonetikusán ír, a kulturális kétnyelvű, különösen ha kétnyelvűsége aktív, általában fonematikusán ír, akárcsak az anyanyelvén író scriptor. Német és magyar viszonylatban krónikáinktól kezdve erre könyvemben számos példát idézek. Ilyen aprólékos vizsgálattal kideríthető egy-egy scriptor nyelvi műveltsége, egy-egy kancellária gyakorlata is. Példaképpen ezért elemeztem könyvemben részletesen az 1153. évi pannonhalmi oklevelet, amely német szórványokat is tartalmaz, s amelyet nyelvtörténeti irodalmunk eddig meglehetősen elhanyagolt, noha magyar és szláv szórványai is besorolhatók egyéb szórványemlékeink közé.

A szórványemlékek és a szövegemlékek felsőnémet (azaz nagyobbbrészt bajor-osztrák, kisebb részben alemann) és középnémet (azaz középfrank: szepesi és erdélyi „szász”) nyelvjárásosak, de gyakran nem egyöntetűek, mivel scriptoruk nem feltétlenül működési helyéről való, nem feltétlenül működési helyének német nyelvjárását hozta magával. Mindezekhez ismerni kell az élő nyelvjárás adatait is, hogy a kancelláriai és a népi átvételeket egymástól megkülönböztetni és megfelelően értelmezni tudjuk. Így pl. felsőnémet átvétel a *fertály*, *oktály*, de középnémet a *fortély*, *ejtel*; felsőnémet kancelláriai átvétel a *krabát*, népnyelvi változata a *krobót* stb. A magyarsággal együttélő németiség kancelláriai nyelvének (nyelvjárásainak) státusa más lett, mint volt az ófelnémet (óbajor) és a korai középfelnémet (bajor-osztrák) nyelv é a hazai németiség tömeges beköltözése előtt: mind a magyar, mind a hazai német számára a magyarországi latin lett a műveltségi nyelv: ebben a folyamatban a magyar és a német nyelv (nyelvjárások), partneryelvek (partneryelvjárások) lesznek, csak a némethoni irodalmi nyelv válik időnként műveltségi nyelvvé. Amennyire át tudom tekinteni a nemzetközi interferencia-irodalmat, úgy látom, először JUHÁSZ JÁNOS 1977-ben mutatott rá arra, hogy az interferáló nyelvek viszonya a diakroniában változik, ennek megfelelően az interferencia és az integráció megértéséhez a mindenkor norma szociolingvisztikai értelmezése szükséges (Überlegungen zum Stellenwert der Interferenz: Sprachliche Interferenz. Festschrift für Werner Betz zum 65. Geburtstag. Hg. von HERBERT KOLB — HARTMUT LAUFFER. Tübingen, 1977. 1—12). 1844-ben hivatalosan is megszűnik a latinnak mint államnyelvnek, műveltségi nyelvnek a funkciója, a nemzetiségi kérdés megoldatlansága, a magyar nyelv társadalmi presztízse miatt a hazai németiség számára a XIX. század második felétől a magyar lesz műveltségi nyelvvé. Ebben a török kiűzésével, illetve újabb német telepítésekkel a XVIII. században meginduló folyamatban HUTTERER MIKLÓS már 1961-ben három fázist állapított meg (Hochsprache und Mundart bei den Deutschen in Ungarn: GROSSE, RUDOLF — HUTTERER, CLAUS JÜRGEN, Hochsprache und Mundart in Gebieten mit fremdsprachigen Bevölkerungsteilen. Berlin, 1961. 54—68). Ennek a korszaknak német—magyar nyelvi érintkezéseit — számos részlettanulmány ellenére — még fel kell tárni. A XVIII. századi társadalmi hátteret — szlovák, horvát, szerb és román viszonylatban is — KOSÁRY DOMOKOS kitűnő könyve (Művelődés a XVIII. századi Magyar-

országon. Bp., 1980.) világítja meg. A magyarországi nyelvek nemcsak adtak egymásnak, hanem kaptak is egymástól, a magyarországi többnyelvűség eredményeit — az összehasonlító irodalomtörténethez hasonlóan — végül is nem nyelvenként külön-külön, hanem együttesen kell majd összegezni.

5. Az etimológiák szociolingvisztikai értelmezéséhez a tárgytörténeti háttér ismerete is szükséges volt. Csak így volt lehetséges pl. két *bajor*^{1,2} szavunk szétválasztása, ugyanígy a szó(tag)végi /f/ fonéma kialakulásával kapcsolatban annyi galyibát okozó két *hopmester*^{1,2} szóé, a két *tomb*^{1,2} és a két *tombás*^{1,2} szóé. Csak így volt megfejtethető a magyar fonemakapcsolódás szempontjából is tanulságos *érsek* szavunk, titokzatos *fegyver*, *felhérc*, *serleg*, *serpenyő* szavunk stb. Nyelvészeti irodalmunkban talán eretnekségnek számít *apáca* és *apát* szavunk bajor eredeztetése (a szláv etimonok is a bajorból valók); remélem, tisztázódott az eddig ismeretlennek minősített *dőf*, *lankad*, *léc*, *lugas*, *pöcs*, *tosz*, *zaklat* stb. eredete, a vitatott *gerely*, *kaptár*, *kufár* stb. Örülök, hogy a TESz. által szintén ismeretlennek minősített *bőjt* eredetével kapcsolatban BALÁZS JÁNOS 1982-ben tőlem függetlenül — hiszen én kéziratomat 1979. július 1-én zártam le — az enyémhez hasonló eredményre jutott (MNY. LXXVIII, 172—3); időrendi okokból már nem vehettem figyelembe BERNÁTH BÉLA fejtegetéseit *ostoba* szavunkról és SZILÁGYI FERENCÉT *bocskor* szavunkról (MNY. LXXVIII, 333—4, 206—13). A magyarországi latinság eredete szempontjából tartottam fontosnak *ábécé* szavunk eredetének vizsgálatát (elterjedése latin okleveleink chirografálásával függ össze), ami betűneveinkkel együtt a magyarországi latin kiejtés eredetére is fényt derített. Természetesen szükség volt eddig is német eredetűnek vallott jövevényszavaink tárgytörténeti összefüggéseinek dokumentálására (pl. *pünkösd*, *püspök*, *szoba* stb.) és eddig német eredetűnek vallott, de szerintem nem igazolható etimológiák elhárítására (*suba*, *zománc* stb.), ezzel kapcsolatban új etimológiák felállítására vagy az ismeretlen eredet megállapítására (pl. *nász* stb.). Külön figyelmet szenteltem a TESz.-ben bizonytalan, eldöntetlen eredetűnek minősített szók magyarázatára, ahol egyesek német eredetét elhárítottam (pl. *áspa*, *bástya*, *garas*, *iva*, *kastély*, *kömény*, *mente*, *rokka* stb.), másokét viszont megerősítettem (*bárd*, *irha*, *lőcs*, *puska*, *rúd*, *sáfrány*, *tenyér*, *tompa* stb.), esetleg magyar eredetűnek minősítettem (pl. *törköly* stb.). A tükörszók közül *fehérorosz* szavunkat a TESz.-szel ellentétben nem németnek, hanem szlávnak tartom, viszont németnek pl. *vágóhíd* szavunkat stb. Persze nem hiszem, hogy minden etimológiai magyarázatom minden bírálóm előtt majd megállja a helyét (ilyen etimológus még nem volt), de bízom abban, hogy a német–magyar nyelvi érintkezések vizsgálatával is megelégnék etimológiai és történeti interferencia-irodalmunk, a német eredetű szókkal kapcsolatban pedig eltűnik az eddig oly gyakori betűfonetikai szemlélet. *Kolompár* szavunkat pl. most a könyvemben közölt magyarázattal ellentétben én is szlávnak tartom.

6. Feltűnhet, hogy KISS LAJOS úttörő könyve (Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. Bp., 1976.) ellenére kevés tükörszót és egyetlen tükörjelentést sem mutatok ki a XVI. század végéig. KISS már 1970-ben vallotta: „A tükörszavak és tükörjelentések vizsgálata azonban különleges óvatosságot, körültekintést igényel. Nem mindig adható ugyanis egyértelmű felelet arra a kérdésre, idegen nyelv mintájára vagy anélkül jött-e létre ez vagy az a szóösszetétel, képzett szó vagy szójelentés. E két lehetőség nem jelent feltétlenül

egymást kizáró alternatívákat. Azzal is számolhatunk, hogy a nyelvben meglevő diszpozíciót idegen nyelvi hatás aktivizálja, bontakoztatja ki. Ilyenkor a keletkezési mód kérdésének megválaszolásában nem a merev »vagy-vagy« séma, hanem a rugalmas »is-is« formula a helyénvaló” (NytudÉrt. 71. sz. 6). Ez annyit jelent, hogy a magyarban meglevő tükörszavak és tükörjelentések kérdése a magyarországi többnyelvűség e g y ü t t e s vizsgálata és dokumentálása nélkül megnyugtatóan nem oldható meg. Előnyös forráshelyzete miatt a hazai latin és a hazai német írásbeliség elsőrendűen figyelembe veendő. A magyar *adó* mintája az Árpád-korban már kimutatható lat. *datio*, *datum* is, a hazai németiségnél is adatolható *gab* (1400: Sopron; vö. *ostoradó*) is, nemcsak a szláv nyelvek adatai lehetnek. Az *asztalos*, *lakatos* mintája a hazai középkori német *tischer* (!), *schlosser* is lehet. Az *eketalp* (1577.) és az *ekevas* lehetséges előzménye nemcsak a nem hazai szlávban és nem hazai németben, hanem a középkori hazai németben (pl. Sopron, 1437: *phlúgsoln*; 1420: *phluegeisen*: Sopron. II/3, 62; II/2, 307) is kimutatható. Szűz Máriának *Boldogasszony* neve véleményem szerint nem a szb.-hv. *Blázena Gósipa* tükörszava.

A *Boldogasszony* 1256-tól kezdve már helynevekben fordul elő, tehát l e g a l á b b egy nemzedékkel (25–30 év) korábban keletkezhetett: azaz abban a korban, amikor a nyugat-európai lovagság a Mária-kultuszt a proven-szál eredetű úrnő-szolgálat (kfn. 1230–40/1502–15, 1255: *vrowendienst* 'Frauendienst') keretébe vonta. A Mária-kultusz először az egyházban, illetve a latin nyelvű írásbeliségben jelentkezik. Az egyházban a Mária-kultusz az V. századtól kezdve mutatható ki. Ennek során a *Beata Virgo Maria* (ez lesz a *Boldogságos Szűzmária* mintája) még számos jelzőt és elnevezést kapott (vö. FROMM, HANS, Mariendichtung: Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte. Berlin, 1958-tól). Ezek közül a mi szempontunkból az említett *beata* és a *domina* a legfontosabb. A *beata* a B. V. M. leggyakoribb jelzője az egész európai latinságban: 1276-ban már ez a neve egy magyarországi apácának (az 1272-ből adatolt *Maristella* magyar nemesasszony neve, amely a IX. századi, a középkori magyarországi liturgikus kódexekben is megtalálható, *Ave maris stella* kezdetű híres Mária-himnuszról származik; vö. BERRÁR: MNy. XLVII, 189). A *domina* már a klasszikus latinságban 'Herrin; Gebieterin' jelentésű, és istennők, valamint a római császári ház nőtagjainak díszítő jelzője (GEORGES). A középkori európai latinságban Mária a *Domina* (DuC.; Lexicon mediae et infimae Latinitatis Polonorum. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1953-tól). A magyarországi latinságban is a *domina* változik a vele azonos jelentésű *regina* 'királynő' szóval.

Magyarországon a Hahóti-kódex (1080 k.) tanúsága szerint is a kereszténység bevezetésétől kezdve a VIII. századi Sacramentarium Gregorianumnak megfelelően öt, illetve hat Mária-ünnep volt (febr. 2.; márc. 25.; máj. 13.; aug. 14/15.; szept. 8.); a XIII. században pedig a PrayK. tanúsága szerint már kilenc, illetve tíz (még aug. 22.; nov. 21.; dec. 7.; dec. 8.), bár ezek nem mindegyike volt pirosbetűs ünnep (vö. KÜHÁR FLÓRIS, Mária-tiszteletünk a XI. és XII. század hazai liturgiájában: Szt. István Akadémia Hittud. és Bölcs. osztályának értekezései III/3. Bp., 1939.). Szt. István nagyobbik legendája (1070–1080.) így szól Máriáról: „cuius honor et gloria tam celebris inter Ungaros habetur, quod etiam festivitas assumptionis eiusdem virginis sine additamento proprii nominis ipsorum lingua *regine dies* vocitetur” (SRH. II, 385; de 387: *Regina celestis, domina*; 390: *domina mundi*). Az 1116

tájáról Hartvik püspöktől való kisebbik Szt. István legenda az idézett szöveget ismétli, de a *regine dies* helyén *dies domine* áll (SRH. II, 417; a XV. századi kéziratokban: „*dies domine magne*”; BORONKAI IVÁN szíves közlése). Még-határozottabb Gellért püspök 1200 körül írt kisebbik legendája: „*Ipsius arbitrio ab Ungarica generatione nomen matris Christi non auditor, tantum domina resonat . . .*” (SRH. II, 474: LatSz.).

A magyarországi Mária-kultusznak, egyúttal nyugat-európai kapcsolatainak zenetörténeti emlékei a magyarországi liturgikus kódexekben fennmaradt 7 Mária-himnusz és 48 Mária-sequentia. Ezek közül is a PrayK.-be a XIII. században bejegyzett „Tu mundi *domina*, Coelorum *regina*, Maria . . . felix et *beata*” sequentia, amely a XI–XII. századból származik; továbbá az „*Ave domina coelorum*” sequentia, amely ugyancsak a XI–XII. századból, francia földről való, és 12 magyarországi kódexben maradt fenn (vö. RAJECZKY, BENJAMIN, *Melodiarium Hungariae medii aevi I. Hymni et sequentiae*. Bp., 1956. 250, 158. BÁRDOS KORNÉL szíves közlése).

A magyarországi oklevelek is a fentieket igazolják. III. István édesanyja 1163-ban *domina regina* (SMIČIKLAS, CD. II, 96); III. Béla 1181. évi híres oklevelében szerepel *domina Froa* nemesasszony, akinek nevében (birtokok esetében: *Froue*) a kfn. *vrowe*, vro (ófn. *vrouwa*) 'domina' van meg (FORSTER GYULA, III. Béla m. kir. emlékezete. Bp., 1900. 345). 1242-ből már adatolhatjuk a *domina magna* 'nemesi nagyasasszony' szószervezetet (MonStrig. I, 343), amely a fenti, Máriára vonatkozó *domina magna*, illetve a *Nagyasszony* (1506: „*Nagh Azzon* napya”, azaz aug. 15.) és a *Nagyboldogasszony* (1508: „*Nag Bodog* azzon nap”: TESz.) párja. 1272-ben: „et reurencie *beatissime virginis*, que *nostra* et Regni nostri est *domina* et *patrona* . . .” (MonStrig. I, 592). Ez a *nostra domina* előzménye a *Miasszonyunk* összetételnek, amelynek ismét európai hagyománya van (kfn. *Vnser vrowe*; hazai német 1389: „*Phar-rer ze vnser frawen Chirichen*”: SoprOkl. I/1, 225; fr. *Notre-Dame*; de ol. *Madonna* 'Úrnőm'). Egy 1295. évi oklevél említi „*virginem Mariam*, que Regni nostri specialis existit *Domina* et *Patrona*” (ÁÜO. X, 178); egy 1297. évi pedig emléket állít „*gloriosissime virgini Marie*, mundi *domine*, celorum *Regine*” (MonStrig. II, 407. A fenti okleveles adatok a LatSz. gyűjtéséből valók).

Az alán eredetű *asszony* szavunk 'királyasszony; úrnő' jelentésével már a kereszténység bevezetése idején rendelkezésre állt a lat. *domina* megfelelőjeként (az általánosabb 'nő' jelentést a TESz. a XIV. század közepétől kezdve adatolja). A Halotti Beszédben (1195 k.) már *boldog* szavunkkal együtt jelenik meg: „*vimagguc fzen achfin* mariat ef *bodvug* michael archangelt” (TESz. *boldog* a.); 1235-ben a Győr vármegyei *Villa Asscun* 'Asszonyfa' latinul mint „*Terra populorum Regine*” szerepel (CSÁNKI III, 544). 1256-ban tűnik fel helynévben — mint már említettük — a *Boldogasszony* (*Bodugazunhaza*: TESz.). Az óm. *bodvug* ~ *bodug* 'szent; üdvözlő' jelentése alapján szinonimája lett az egyházi szláv eredetű *fzen* ~ *fzent* (HB.) szavunknak; mindkettőnek antonimája az ugyancsak egyházi szláv eredetű *pogány* szavunk. A TESz. szerint a *szent* még a X. században került a magyarba. Ha ez igaz, akkor a *pogány* is, latin *sanctus* és *paganus* megfelelőjük is. Ebből az is következik, hogy a *szent* neologizmussal szemben a *boldog* pogánykori népi eredetű, akár-csak az *asszony*. A *Boldogasszony* összetétel tehát népi terminológiával viszi a nép közé az új keresztény fogalmat, mellőzve a HB. *Szentasszony* 'Szentkirálynő' kísérletét, valamint a szintén rendelkezésre álló, ugyancsak szláv

eredetű *király* szavunkat (*király-asszony*, *királyné-asszony*). Az óm. *bodug* ~ *bodug* -g képzős mellékneveink közé tartozik, amelyekre az a jellemző, hogy antonimájukkal együtt — egyelőre — általában ismeretlen vagy bizonytalan eredetűek: *beteg* ↔ *egész*; *gazdag* ↔ *szegény*; *hazug* ↔ *igaz*; *hideg* ↔ *meleg*; *részeg* ↔ *józan*. A *meleg* az ugor korbeli *mel-* 'meleg(szik)' igenévszó származéka; a *részeg* a sámánizmus *révül* igéjével függhet össze; az *egész* 'egészséges' talán iráni (közelebből alán) jövevényt szób. (TESz.). Ezek a szók mind pogánykoriak, még ha a *boldog*, *gazdag*, *hazug*, valamint a *szegény* és az *igaz* a keresztény eszmevilágba is beilleszkedett. E szók megfejtése őstörténetünknek egy-egy részletét derítheti fel. A *Boldogasszony* viszont Szűzmária leggyakoribb jelzőjének (*beata*) és szinonimájának (*domina*) magyar népi megfelelőiből alakult. Amit ennek bizonyítására Szt. István nagyobbik legendájától kezdve előadtunk, azt — Gellért püspökről és Szt. Istvánról szólva — az ÉrdyK. foglalja össze: „Es az ew tanacchanak yntefeéből akkoron kele ffele hogy az zyz mariaat ez magyar orzagan *Bodog* azzonnak awagy ez vilagnak *nagy azzonnyanak* hywnaak Zent Ifthwan kyal ees ez zegheen orzagit *bodog azzon* orzaganak nevezee” (Nytár. V, 544/b). A szb.-hv. *Blážena Góspa* tehát maga is a latinból, még inkább a magyarból származik.

Amint látható, a tükörszók vizsgálatából olyan összefüggések derülhetnek ki, amelyek a történettudomány számára sem lehetnek közömbösek. Át kell majd tehát vizsgálni egyházi, jogi, filozófiai terminológiánkat, hiszen pl. a *mineműség* 'minőség' (1416 u./1450 k.) és a *mennyiség* (1527.) szóknek a lat. *qualitas* (Cicero) és *quantitas*, ezeknek pedig a gör. *ποιότης* (Platon) és *ποσότης* volt a mintája. Ezt a munkát sem KISS LAJOS, sem én nem végezhetjük el, de KISS érdeme, hogy nálunk ezeknek a vizsgálatoknak a szükségességére és fontosságára felhívta a figyelmet. LOUIS DEROY „L'emprunt linguistique” (Liège, 1956.) című könyvében többek között arra is kitért, mi lehet az oka az egyes nyelvek eltérő viselkedésének a tükörszókkal szemben: „Des raisons diverses expliquent ces comportements: type de langue, bilinguisme plus ou moins répandu, nationalisme, classe sociale emprunteuse etc. Il serait bien difficile d'établir des règles générales.” (223.) Azt hiszem, itt egyelőre még az alap kutatásoknál tartunk, persze az előbbi idézetben a *nationalisme* — legalábbis a XIX. század előtti időkre nézve — még régi értelmében, 'pátriótizmus'-nak veendő.

7. A német—magyar nyelvi érintkezések külső és belső történetének tanulságait röviden összefoglalva könyvemben nagyon takarékosan használok a nemzetközi interferencia-kutatás terminológiáját. HANS SCHOTTMANN 1977-ben a már említett Betz- emlékkönyvben az interferencia általános leírását így kezdi: „Zu den Topoi der Lehngutforschung gehört die Klage über ihren terminologischen Wirwarr” (13); majd így folytatja: „Wegen des Gewichts der amerikanischen Forschung sollte man bei der von ihr vorgeschlagenen Terminologie bleiben...” (18). Én pl. a *code-switching* helyett azonban egyszerűen „átváltás”-t (ti. egyik nyelvrendszerből a másikba) használok, de ugyanolyan jónak tartanám a *kódváltás* terminust is (szándékosan kerülöm a *switching* helyett az *átkapcsolás* szót). Egy évvel a Betz- emlékkönyv megjelenése után, 1978-ban jelent meg GERD TESCH „Linguale Interferenz. Theoretische, terminologische und methodische Grundfragen zu ihrer Erforschung” (Tübingen, 1978.) című könyve, amely rendet próbált teremteni a terminológiai zűrzavarban. Persze az integráció körébe tartozó

jelenségek (jövevényszók, tükörszók, tükörjelentések) osztályozása nem túlzottan gondolatébresztő. Areális helyzetük, azaz a diatopika szempontjából megkülönböztet indirekt és direkt átvételeket. Az előbbiek szerint nem-szomszédos nyelvek között jönnek létre (mint pl. a magyarban a francia és az olasz jövevények), az utóbbiak a közvetlenül érintkező nyelvek között. Ezekből van: 1. adstratum (a határmenti érintkezésben, azaz horizontális interferencia); 2. substratum és 3. superstratum (vertikális interferencia); 4. expanzív relikum (különleges eset, amikor az elterjedt jövevény csak másodlagos areális helyén maradt meg (pl. *felhérc, kaptár*). Az areális szempontot a szociolingvisztikaival (diastatika) egészíti ki, azaz az egyes társadalmi osztályok, rétegek szerepével a többnyelvűség folyamatában. Eszerint ez átvétellel irányulhat: 1. vertikálisan (még pedig alulról felfelé: pl. *bognár, borbély, oktály, oltár, zsoltár* stb.; felülről lefelé: pl. *ábécé, ánizs, apáca, érsek, trágár, zsák, zsákmány* stb.); 2. horizontálisan (pl. két nyelvjárás között: *ónejz 'ánizs', tróger 'trágár'* stb.; két kancelláriai nyelv között: pl. *borbély 'borbély', sarampó 'sorompó'* stb.). Végül TESCH az indirekt és a direkt jövevényeken kívül még megkülönböztet ún. translativokat, azaz csak az írásbeli érintkezés révén átvettettek (ilyenek magyaráztam *dőre* szavunkat).

Persze a nyelvi érintkezés folyamata sokkal differenciáltabb. Nemcsak a folyamat útja (egyén → egyének → csoport → csoportok → társadalmi rétegek → társadalmi osztály(ok) → nyelvközösség), hanem hordozói kétnyelvűségének, többnyelvűségének intenzitása és hatékonysága miatt is. Például TESCH a vertikális érintkezésbe, én a spontán kétnyelvűségbe (tehát alulról felfelé!) sorolom az ún. népetimológiát, amelyet ő H. BERGENHOLTZ (Muttersprache LXXXV, 89–93) nyomán „szinkrón etimológia”-nak nevez; én ezenkívül a kulturális kétnyelvűségbe (tehát felülről lefelé!) sorolom a tükörfordításokat, amelyeket TESCH nem is említ. A középkorban különösen figyelniünk kell arra, ha a magyarba egy latin eredetű német, olasz vagy szláv szó kerül, ezzel egyidejűleg számolnunk kell a megfelelő latin szó megjelenésével is.

Ami a jövevényszók rendszerezését illeti, első eligazításul a legegyszerűbb jelentéstani csoportokat (heteronímák, szinonímák, antonímák) állítottam össze, egy-egy szót szembesítve heteroním, szinoním vagy antoním párjával. Egy-egy szó besorolása bizonyára vitatható, hiszen a szinonimáknál — a hagyományos tanítással ellentétben — nem annyira a köztük levő jelentésbeli egyezés, hanem éppen a köztük levő jelentésbeli különbség a döntő. A jövevényszók szembesítése heteroním, szinoním vagy antoním párjukkal azonban — véleményem szerint — a postintegráció további kidolgozásánál hasznos lehet. Ez a munka nagyrészt még hátra van.

8. Könyvemben nem reflektáltam DÉCSY GYULÁNAK a Betz- emlékkönyvben megjelent (551–65) „Deutsch-ungarische Interferenz” című tanulmányára. Az európai nyelvi ligákról (Sprachbünde) vallott felfogásának megfelelően a német és a magyar nyelv közti tipológiai egyezéseket állítja össze, olyanokat is, amelyek a nyelvi érintkezésekkel jöttek létre, olyanokat is, amelyek — szerint is — az érintkezésektől függetlenül keletkeztek. Az ún. dunai nyelvi liga nyelvei (cseh, szerb-horvát, szlovák és elsősorban magyar) és a német közötti egyezések közül itt elsősorban azokról szólok, amelyek DÉCSY szerint bizonyossággal vagy feltehetően német interferencia eredményei. A grafématicát illetően — helyesen — KNEZSA ISTVÁNT követi. De a m. /š/ fonéma <s> grafémája esetében szerintem nem lehet német hatásról beszélni,

„wohl aber von einer Koinzidenz, die teilweise durch eine gemeinsame Eigenart der lateinischen Provinzaussprache (*š* für *s*) in Deutschland und Ungarn herbeigeführt sein dürfte”. Az óvatos megfogalmazás figyelmen kívül hagyja a magyarországi *š*-ező latinságnak lényegében délnémet eredetét, a délnémet latinság észak-itáliai eredetét, az ófelnémetben és a középfelnémetben az <*s*> graféma palatalizált [*š*] ejtését, ami az észak-itáliai latin ejtés átvételét megmagyarázza. Fonétikai/fonológiai szempontból bajor-osztrák interferenciát sejt az óm. illabiális /*ā*/ labializációjában, a XIX. századi pest-budai németiség hatását tételezi fel a nyílt [*e*] és a zárt [*ĕ*] közti oppozíció feladásában, bajor-osztrák hatást a nyugati nyelvjárások szóvégi zöngés mássalhangzóinak zöngtelenedésében (példái: *hász* 'ház', *szíf* 'szív', *láp* 'láb', *at* 'ad'), sőt felújítja GRIMM JAKABnak azt a tanítását, hogy a finnugor fokváltakozás az I., azaz germán Lautverschiebungra emlékeztet. A morfológiában a magyar névelő megjelenését (1350–1420 között) határozottan nem német hatásnak tulajdonítja, de rejtélyesnek tartja, hiszen gyakran növeli a redundanciát. Mégis: „Ungarisch ist das östlichste Glied der westeuropäischen (SAE-)Artikelprovinz.” Hasonlóan rejtélyesnek tartja a mai német és a mai magyar igekötők rendszere közti hasonlóságot, különös tekintettel elválaszthatóságukra. A szintaktikai egyezéseket a még kidolgozandó német–magyar kontrasztív nyelvtan feladatai közé sorolja. A szókinccsel kapcsolatban csak általános-ságban szól a jövevény- és a tükörszókról, tükörjelentésekről, utalva egyes munkákra. Összefoglalásának igazat adhatunk: „Bei der Interferenzforschung stehen wir jedoch erst bei der Materialsammlung, wobei alles — Gutes und weniger Ansprechendes, Überzeugendes und Unglaubliches — zunächst einmal registriert und dadurch der Theoriebildung zur Verfügung gestellt werden muß.” Ha visszatérünk a tényekhez, feladatunkat végül is így summá-hatjuk (és ezzel tulajdonképpen nem mondunk újat): ki, kinek, mikor, milyen szituációban, mit, hogyan mondott.

MOLLAY KÁROLY

Egy kievi kazár levél és rovásírási hitelesítése

Mint ismeretes, a kairói Geniza-anyag egy része 1896-ban S. SCHECHTER közreműködésével a cambridge-i Egyetemi Könyvtárba került. E jelentős anyagot az elmúlt hosszú idő alatt rendezték, katalogizálták. Közülük kiemeltek 1800 fontos, sérülékeny kéziratot és kézirat-töredéket, ezeket üveglapok közé helyezve óvták a további károsodástól.

N. GOLB 1962-ben az üveglapok közé helyezett anyagot röviden megvizsgálta, majd mikrofilmet készítettett róluk. Ez utóbbiakat gondosan átvizsgálva figyelmes lett arra, hogy az egyik héber írásos, héber nyelvű szöveg a 8. sorban *Kiev* nevét *QYYWB'* alakban tartalmazza, a kézirat végén olvasható nevek közül több nem sémi eredetű, végül az utolsó, a többitől kissé távolibb sorban egy idegen írásos szó olvasható. GOLB a héber szöveg első fordításával 1966-ban felkereste O. PRITSAKOT, aki megerősítette sejtését: a X. század első feléből származó levél zsidó vallású kazárok írásos emléke; a nevek egy része török, az ismeretlen írás világosan olvasható türk rovásírás, amely egy kazár szót rögzít.

A felfedezés eredményeiről közösen számoltak be, előbb az American Oriental Society (1967 március), majd az Ukrainian Academy of Sciences in the United States (1967 június) ülésén. Utána különböző konferenciákon külön-külön is ismertették eredményeiket; különösen kiemelték az emlék jelentőségét: a kievi levél nem másolat, hanem eredeti, autográf dokumentum. Hebraisták, vallástörténészek, sőt a kazár történelem kutatói számára is lesz még bőven rágnivaló a csonton. Magam a kievi levélből adódó néhány olyan információra szeretném felhívni a figyelmet, amelyek a kazár nyelvre vonatkozó ismereteink bővítését szolgálják.

Megjegyzéseim a következő műre támaszkodnak: NORMAN GOLB—OMELJAN PRITSAK, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Cornell University Press, Ithaca and London [1983.]. A szerzők a negyedréti alakú könyv első részét (1—71) a Kievi levélnek szentelték, a másodikban (75—156) a cambridge-i Egyetemi Könyvtár 70 éve közzétett kéziratát adják ki újra, amely, mint ismeretes, egy anoním kazár zsidó cordova-i Hasdai ibn Šapruthoz intézett levelét tartalmazza. Nem vagyok illetékes arra, hogy NORMAN GOLBnak e könyvben nyújtott hebraisztikai teljesítményéről véleményt nyilvánítsak, nevét azonban így is jól megjegyezzük: az ő éles szemének (és szerencséjének) köszönhetjük a kievi levél felfedezését abban a cambridge-i Egyetemi Könyvtárban, ahol előtte évtizedek óta már annyi jeles kutató vizsgálta meg gondosan a kairói Geniza anyagát. Mindkét kéziratához figyelemre méltó turkológiai megjegyzéseket fűzött OMELJAN PRITSAK, aki korábbi munkáiban a volgai és a dunai bolgár-törökök nyelvi szórványait oly eredményesen kommentálta. Nem véletlen tehát, hogy GOLB hozzá fordult turkológiai eligazításért.

De lássuk a Kievi levelet.

Jelzete: T-S (Glass) 12.122. A pergamentre írt kézirat méretei: 22,5 cm hosszú, 14,4 cm széles (a legszélesebb részekén). A kéziratban hét hosszanti, középen (talán) egyetlen vízszintes hajlás nyomai láthatók, úgy, ahogy ez a Geniza-leveleken szokás volt. A tinta ma barna színű, itt-ott már el is halványodott. Két lyuk töri át a pergamentet, ezek egyike az írást is megsértette. A 30 sorból álló szöveg végig héber írásos, kivéve az utolsó szót, mely nem tartozik a 30. sorhoz, szemmel láthatólag utólag került a héber nyelvű szöveg legvégére, annak is a bal sarkába. Ez a rovásírásos szó kissé magányos, semmiképp sem tekinthető 31. sornak. A kézirat paleográfiai részletezését mellőzöm, helyette GOLB gondos munkájára utalok (i. m. 5–6). Ki kell emelnünk a kézirat ibolyántúli fényképének reprodukcióját (9). A kézirat eredetije ennél nyilván világosabb; jelen formájában nem biztosít kényelmes, probléma nélküli olvasást. Sajnálatos módon az első és a második reprodukción a 8. sor a kényes olvasatú helyek közé tartozik, a nehézséget, úgy látszik, szokatlan szintaktikai megoldás is súlyosbítja. Ez a sor tartalmazza *Kiev* nevét <kyynub'> is, nem meglepő, hogy az egyik előadás során ketten is emendálni kívánták e nevet; GOLB ellenvetései meggyőzőeknek tűnnek, bár a kétség árnya továbbra is ott lebeg a megvédett olvasat felett.

GOLB kalauzolása mellett a következőket tudhatjuk meg a fontos iratról (a szöveg pontos értelmezése, úgy látszik, nem mentes bizonyos nehézségektől). Szabályos ajánlólevéllel van dolgunk, amelyhez hasonló a kairói Genizában bőségesen lehet találni. A levél tartalma — GOLB fordítása és értelmezése alapján — a következőképpen foglalható össze; az összefoglalásból nem mindig szűrhetők ki GOLB feltevései. Az ajánlólevelet a kievi zsidó közös-

ség állította ki Mar Jakob ben Hanukkāh részére. Mar Jakob fivére kölcsönt vett fel, a fivért útközben rablók támadták meg, agyonverték, pénzét elvették. E hírre a jótálló Mar Jakobot felkeresték a hitelezők, bilincsbe verték és börtönbe hurcolták. Egy álló évig ott senyvedett, aztán gondjunkba vettük „mi” (a kievi kazár zsidó közösség vezetői?), és kifizettünk érte 60 (arany) pénzt. A hátramaradó 40 (arany) pénz megszerzése céljából állítottuk ki neki ezt a levelet, hogy egyéb közösségek is tanúsítsanak iránta könyörületességet. Eddig a tulajdonképpeni levél. Kegyes frázisok után következnek a levél aláíróinak a nevei.

GOLB szerint a levéllel kezében Mar Jakob meg sem állt Kairóig. Részletesen ismerteti az oda vezető utat a Dnyeperen keresztül Bizáncia, s onnan tovább a szokásos tengeri járatok egyikével Kairóba. Alig hihető, hogy a hitelezők olyan könnyen lemondtak volna a még nekik járó negyven pénzről, s „becsületszóra” szélnek eresztették volna Mar Jakobot. Mindez azonban közömbös a kievi kazárokról megtudható új értesítések szempontjából.

A kazár írásról eddig is tudtunk egyet-mást. Fahrū-'d-Dīn Mubārak Šāh 1206-ben befejezett munkájában szó esik a törökök, pontosabban a szogdok és a toyzuzuzok írásairól; ez utóbbiaké kétségtelenül a rovásírást jelentette. Ezek mellett a perzsa szerző részletesen szól a kazár (*hazar*) írásról is, igaz, nem könnyű benne egyértelműen eligazodni. Mubārak Šāh szerint a kazárok ábécéjüket a *rūs*-októl vették át, ezt az írást a közelükben élő *rūm-rūs* nép is használja. Az írás balról jobbra halad, a betűket írás közben nem kapcsolják egymáshoz, számuk huszonegy. Azok a kazárok, akik ezt az írást használják, leginkább zsidók (*va in tāifah az hazaryān ki in haṭṭ navisand bistar juhūd ānand*). Ezután következett az írás bemutatása az arab ábécé szerint; a kései másolatban ezek a szemelvények, a szogd kivételével, teljesen használhatatlanok. (Vö. LIGETI, A kazár írás és a magyar rovásírás: MNy. XXIII, 473—6.)

SIR DENISON ROSS, a mű kiadója a cirill írásra gondolt, s az említett *rūm-rūs* népben a bolgárokat kereste. E logikus feltevés nem egykönnyen egyeztethető össze a perzsa szerző ama megállapításával, hogy ezt az írást leginkább a zsidó vallású kazárok használták. A ma rendelkezésre álló anyag ezt a megállapítást nem támogatja. Régóta ismeretes, hogy a zsidó kazárok ismerték és használták a héber írást (és nyelvet), a türk rovásírás ismeretére és használatára az első példát éppen az ún. Kievi levél szolgáltatja. Ha a perzsa szöveg mégis hitelesnek bizonyulna, az csak a Kazár birodalom bukása után kialakult helyzetet tükrözné.

Pusztá feltevésre kell hagyatkoznunk, amikor a türk rovásírásnak régibb előzményeit keressük a kazároknál. A türk és kazár dinasztikus kapcsolatok (ez is feltevés, alapja alig van) magukban amúgy sem magyarázzák a közös türk rovásírás használatát. Nem kétséges, hogy a nyugati türkök ismerték a rovásírást, használata azonban provinciális szinten maradt; inkább csak művelt magányosok éltek vele, alkalmoszerűen. Újabb felfogás szerint a Talaszvölgyi feliratok nem a nyugati türköktől származnak (így SIR GERARD CLAUSON is). Érdekes, hogy a keleti türkök nagy, országos eseményeket megörökítő feliratait történetük második, a kínai szolgásgát (630—83.) követő korszakából származnak és félreismerhetetlenül kínai példák nyomán jöttek létre.

A Kievi levél rovásírásos toldaléka ez idő szerint a türk rovásírásnak egyetlen emléke kazár területről, időben is, térben is figyelemre méltó; a kései X. századból és a minden eddiginél messze nyugatabb Kiev területéről való.

Előkerülte annál meglepőbb, mert mind ez ideig számon tartottunk egy eddig megfejtetlen kazár rovásírást, melynek emlékei, egyre gyarapodó számban, az egykori Kazár birodalom területéről származnak. Nemrégén megemlékeztem róluk (MNY. LXXV, 1979, 33–4). NÉMETH GYULA pedig a kelet-európai rovásírás-rendszer egyik fontos ágaként taglalta az ide sorolható emlékek problémáit (The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe: ALingu. XXI, 41–7).

Az idők folyamán számos apró emléke került elő, ezeket NÉMETH GYULA (i. m. 47) öt csoportra osztja: 1. A majaki gorodiscse falain levő feliratok; 2. a novoszerkaszki két kulacs felirata (az egyikben 16, a másikon 31 jellel); 3. a khumarai feliratok; 4. a Volgai-körzetből előkerült bikakoponyára rótt, 40 jegyet tartalmazó felirat (kiadatlan); 5. a Talasz-völgyi rovás-pálca. Ezekhez sorolhatjuk még a Sarkelből származó töredékes feliratokat. Ez idő szerint csak pusztá feltevés, hogy valamennyi itt felsorolt rovásírásos emlék egy és ugyanazon írást képviseli, s hogy valamennyi kazár nyelvű. Ismeretes, hogy rajtuk kívül más rovásírások is éltek Kelet-Európában. Közéjük tartozik a nagyszentmiklósi rovásírásos emlékcsoport, mely NÉMETH GYULA szerint a besenyők írását őrizné, mások inkább a dunai bolgár-törököktől származtatják; a korábbi avar eredetet valló nézetnek (pl. NAGY GÉZA) ma nincs képviselője. Az avar rovásírás kérdése napjainkban azonban egyre jobban előtérbe kerül. Huzamosabb ideje figyelünk avar sírok leletei közt felbukkanó írásjegyekre emlékeztető rovásokra, karcolásokra; ezek az emlékek mindössze néhány jegyet tartalmaznak, messzebb menő következtetésre nem alkalmasak. (Vö. I. VÁSÁRY, Runiform Signs on Objects of the Avar Period (6th–8th CC A. D.): AOH. XXV, 1972, 335–47.) Legújabbban (1983 nyarán) JUHÁSZ IRÉN Szarvas környékén az egyik avar sírból kiásott egy csont-tűtartót, a rajta található kb. 50 írásjegy immár beszédes bizonyítéka annak, hogy az avaroknál szintén ismeretes volt egyfajta rovásírás. Végül ide tartozik a magyar (talán mégiscsak inkább: székely) rovásírás is. Egyet kell értenünk NÉMETHTEL abban, hogy ez az írás Kazáriából került hozzánk valamelyik magyar néprész közvetítésével. További vizsgálatra szorul, vajon eredetét a sarkeli írástípusban kell-e keresnünk?

A Kievi levél türk rovásírása tehát a bolgár-kazár (besenyő?, avar?) rovásírás-rendszerek kérdéséhez szolgáltat egy aránylag könnyen magyarázható adalékot.

Magyaráznivaló így is akad, éppen ez biztosítja a hat jegyből álló rovásírásos toldalék hitelességét.

Az írás jobbról balra halad, és — ellentétben a korábbi gyakorlattal — minden magánhangzót jelöl. PRITSAK a szó hat jegyét a következőképpen magyarázza: 1. W^1 , előtéttel (erről még szólunk); W^1 a harmadik is, az ötödik jegy. W^2 ; a hatodik jegy $M^{1,2}$; végül a negyedik rendhagyó, de nem példátlan módon az R^1 tükrökép-változata. Szerinte az első írásjegy előtétje a sémi $h\bar{e}$ arámi változata volna laringális h értékben. A szót ezek alapján PRITSAK *hoqurüm*-nek olvassa.

Az olvasatot lényegében helyesnek tartom, mindössze két apró megjegyzést fűznék hozzá; az egyik az $\bar{u}$, a másik a szókezdő hu olvasatot érinti.

A szóban az $\bar{u}$ -t fonetikai szempontból nem tudnám védeni, sem a kazárban, sem a csuvas bármely fejlődési stádiumában (a türk eleve szóba sem jöhet). Helyes értelmezéséhez abból indulnék ki, hogy a türk rovásírás nem tesz különbséget a veláris és palatális $\bar{i}$ és i között. Arra gondolunk, hogy

a nagyobb fonetikai pontosságra törekedő kazár rovásírás a veláris hangrendű szavakban az *ü* ~ *ö* jegyéhez hasonlólt használt az *i* jelölésére. E feltevés mellett szól, hogy az „előtét” funkciója is csupán fonetikai módosítás jelölése, és a mellékjeles jegy helyes olvasata egyszerűen *o*. Kevésbé valószínű, hogy az „előtétben” *v* protézist keressünk; ezt a szándékot csakúgy, mint a PRITSÁK javasolta *h*-t a pontosított helyesírás nyilván külön jeggyel oldotta volna meg, nem pedig az *u* módosításával. Magam tehát a szót *oqurim*-nak olvasom.

Mai ismereteink szerint a kazárban különben is szókezdő *h*-val nem számolhatunk (a szókezdő *χ*- más kérdés!); PRITSÁK mellette felhozott két példája nem meggyőző. Az egyik szerint a kazár főváros *Hap balij*-nak olvasott nevében közép-mongol (!) *hap*-ot kellene keresnünk, ami a T'ang-kori kínai *pap* (mai *fa*) 'karizma' szóra menne vissza (!); ez kazár nyelvi mása volna a köztör. *Qut-balij*-nak. Másik példájáért szándékom ellenére magam vagyok felelős. Feltevése szerint ugyanis ez a szókezdő megvolt az ómagyar „bolgár-kazár” jövevényszavaiban, mint azt az idéztem 1326-os *Hukur*(ithou) mutatná; változatlanul vallom PAIS DEZSŐ nyomán, hogy a *h* ez esetben (csakúgy mint a *Huluespataka* szóban) fonetikai tartalom nélküli helyesírási sajátság (vö. MNy. XXXI, 35–42).

A kazár *oqurim* ige töve *oqu*- 'olvas' jól ismeretes a többi török nyelvben. Mai értelmezése persze másodlagos, eredeti jelentése 'hangosan felkiált, kikiált (to call aloud)', ebből: 'hív, megidéz (to summon)', végül pedig 'fennhangon olvas'. A kazár ige főbb török megfelelői ezek: ujj. *oqi*- 'lire, réciter' (HAMILTON, Le conte 106), ouïg. Ming *oqi*- 'lire (à haute voix), réciter' (AOH. XIX, 186); Käsγ. *oqi*- 'rufen, lesen' (BROCK. 128); QB. *oqi*-, *oqu*- (MALOV, Pamj. 404); Tefs. *oqi*- 'kiált, hív; olvas' (BOR. 235); Kor. *oqi*- 'to read, recite; to call, pray; to tell, inform, reveal' (ECK. 201–2); hor. *oqi*-, *oqu*- 'olvas', *oqu*- 'hív' (FAZ. II, 179, 80); csag. *oqu*- 'lire, réciter' (PDC. 69); tkm. *oqi*- 'olvas' (AB. 449), *oquvči* 'tanuló', *oqiři* 'olvasó' (TRS. 487); az. *oχu*- 'olvas; énekel; tanul' (ARS. 159); gag. *oku*- 'olvas' (GRMS. 349); oszm. *oku*- 'read; learn; study; sing; recite; say a prayer; invite; call; exorcise; (sl.) course' (HONY 273); kun CC. *oqu*- 'lesen' (GR. 179); kip. LN. *oqi*- 'lesen' (HOU. 51); AH. *oqi*- (CAF. 62); Tuh. *oqu*- (ATA. 221); kar. T. *oχu*- 'lesen' (KOW. 239); kar. L. *uchu*- (MARD. 67); tat. *uku*- 'olvas; tanul, tanít' (TRS. 587); bask. *uqi*- (BTS. 573); kzk. *oqi*- 'to read; to learn, study' (SHNIT. 155); sárga ujj. *oχu*-, *oχo*-, *oχa*- 'lire; étudier' (KAK. 184).

Jelentéstani szempontból figyelmet érdemel: mong. MTT. *ungši*- 'rufen, nennen' (HAEN. 164); ir. mong. *ungsi*- 'to read; recite' (LESS. 877); ord. *omši*- 'réciter à haute voix, lire' (MOST. 511).

A kazár *oqurim* (*hoqurüm*)-ben PRITSÁK szerint a R^1W^2M a befejezett múlt idő (definite past tense) egyes számú 1. személyének a ragja, és megfelel a nyugati török *-dum* alaknak. A kazár igerag sajátos alakját a csuvas segítségével magyarázza. E nyelvben ugyanis e rag kezdő morfémaájából a *d*-ből a csuvasban — magánhangzó után — *r* lesz, pl. csuv. *vula*- 'olvasni' > *vularām* 'olvastam, elolvastam'. A jelenséget PRITSÁK magától értetődőnek tekinti, minthogy „a mohamedán szerzők többsége összekapcsolja a bolgár és a kazár nyelvet”, szerinte tehát természetes, ha kazár szövegben csuvasos sajátságra bukkanunk.

A kérdés általános megítélésében egyetértek PRITSÁKKAL. Úgy vélem azonban, hogy itt egy percre érdemes megállnunk és mérlegelnünk: mond-e

valamit számunkra az új kazár emlék régi, csuvasos jellegű jövevéyszavaink szempontjából? Azt hiszem, igen.

Mindenekelőtt nem kétséges, hogy hasznosan gyarapítja csuvasos jellegű kazár szórványaink számát. A régebb óta ismert hasonló adatok felsorolását most mellőzném.

Nem árt azonban pár szót szólnunk arról a hangtani sajátyságról, amelyet régi török elemeink közt tartunk számon, ezek zárópontját tartalmazza ugyanis az új emlék.

Nemrégén sikerült tisztáznunk, hogy régi török elemeinkben a mássalhangzó utáni *d* kétféleképpen jelentkezik. Először: *n, l, r* után változatlanul megőrződik, mint ezekben: *kender* ~ köztör. *kändir*, csuv. *kantár*; *köldök* ~ köztör. *kindik*, csuv. *kanták* (az *-nd > -ld* fejlődés a magyarban ment végbe); *ildom(os)* ~ köztör. *ildam*, *yildam*, csuv. *yaltām*; mong. *ıldam*; *érdem* ~ köztör. *erdām*, *ärdām* (de *ädrām*).

Ezzel szemben a többi esetben régi török jövevéyszavaink az *e* téren mutatkozó csuvasos neologizmushoz igazodnak; ez abban áll, hogy magánhangzó és *n, l, r* kivételével a mássalhangzó utáni *d* réshangúsodott (*δ*), az pedig *-z-n* keresztül (esetleg közvetlenül) *r*-ré fejlődött a mai csuvasban. Régi török elemeink közül két szó tartozik ide: *búza* < *buydai*, esetleg *buyzai* ~ köztör. *buydai*; *túzok* < *toydaq*, esetleg *toyzaq* ~ köztör. *toydaq*. A jelenség szabályosságának felismerését megnehezítette, hogy a réshangúsodás jelentkezésének feltételei közül egyedül a *γ*-re volt példánk. Helyes magyarázatát a török hangtörténeti háttér tette lehetővé.

Gyökerei az ótörökre nyúlnak vissza. Az *l, n, r* különleges szerepét már az orkhoni feliratokban felismerhetjük. A locativus-ablativus ragja a három mássalhangzó után *-ta/-tā*, egyéb mássalhangzó és magánhangzó után pedig *-da/-dā*. Példák: *yār-tā* 'földön', *yol-ta* 'úton', *bodun-ta* 'népnél', *qayan-ta* 'kangántól'; *āb-dā* 'házban', *tay-da* 'hegyen', *yazī-da* 'síkságon' (T. TEKIN, A Grammar of Orkhon Turkic 133).

Ezt a szabályszerűséget tükrözi a mai csuvas oly módon, hogy *e* rag *l, n, r* után *-ta/-te* (pontosabban *-da/-de*), egyéb mássalhangzó és magánhangzó után pedig *-ra/-re* alakban realizálódik. Példák: *vārman-ta* 'erdőben', *γēvel-te* 'napon', *šēr-te* 'földön'; *tu-ra* 'hegyen', *ut-ra* 'lovon' és *Atēl-ta* 'Volgán', *kil-te* 'otthon'; *šiv-ra* 'vízben', *tinēs-re* 'tengeren', *alak-ra* 'ajtóban', *külē-re* 'tóban' (J. R. KRUEGER, Chuvash Manual 106). (Vö. MNy. LVI, 298–9 [MNyTK. I, 293–4] és ALingu. XI, 32–4.)

Hasonló törvényszerűség állapítható meg az újonnan előkerült kazár szórványemlék csuvasos neologizmust tükröző alakjában. Az *oqurīm* (PRITSAK: *hugurīm*) 'elolvastam' múlt idejű igeragjának *r* hangja eredetében szintén az orkhoni türkiq vezethető vissza. (Egyszerűség kedvéért csak az egyes szám I. személy alakjára leszünk figyelemmel.)

E rag *l, n, r* tő után *-tīm/-tīm* (*-tum/-tüm*), egyéb mássalhangzó és magánhangzó után *-dīm/-dīm* (*-dum/-düm*): *bul-tum* 'találtam', *külür-tüm* 'hozattam'; *sülā-dīm* 'hadat vezettem', *sanč-dīm* 'lándzsahegyre hánytam', *buz-dum* 'szétzúztam', *udīma-dīm* 'nem aludtam' (T. TEKIN i. m. 188–9).

A mai csuvasban ugyanez a szabályszerűség figyelhető meg. BENZING (Fundamenta I, 746 : 322412) a praeteritum egyes szám I. személyének ragjaként a *-rām*-ot említi magánhangzó és mássalhangzó után, kivéve az *l, n, r* töveket, amikor is *-tām* a rag alakja; hangtani szétválás szempontjából hivatkozik a locativusi rag kettősségére. J. R. KRUEGER (i. m. 144–5) példái:

vula-rām 'olvastam', *ēšle-rēm* 'dolgoztam', *šir-tām* 'írtam', *kil-tēm* 'jöttem'. KRUEGER nyomtatékosan utal e befejezett múlt sajátságára, s arra, hogy a csuvas nyelvtanírók ezt „kategorikus múlt”-nak nevezik. RÓNA-TAS csuvas tankönyvéből (Bevezetés a csuvas nyelv ismeretébe, Bp. 1978.): *kala-rām* 'mondtam' (128), *ijt-rām* 'megkértem' (128), *sānā-rām* 'megfigyeltem' (180), *muxta-rām* 'dicsértem' (180), *tašla-rām* 'táncoltam' (183), *savān-tām* 'örültem' (180), *kilen-tem* 'gyönyörködtem' (180), *šul-tām* 'kaszáltam' (183), *kul-tām* 'nevettem' (183), *pul-tām* 'voltam' (183).

Az őstörök zöngés dentális zárhang réshangúsodását, annak reflexeit a csuvasban az idézett példák kétféle érzékeltetik, további esetek taglalását bizvást mellőzhetjük. Megemlíthetjük azonban, hogy a jelenség nem máról holnapra ment végbe, előzményei megfigyelhetők már az ún. volgai bolgár sírfeliratokban, sőt a dunai bolgár-török szórványemlékekben is (vö. O. PRITSAK, Die bulgarische Fürstenliste. Wiesbaden 1955. 73, 87—8 és UAJb. XXXI, 1959. 289—95). Ezek részletes vizsgálata kívül esik mostani mondanivalónkon.

Lényeges kérdés azonban a Kievi levél rovásírási hitelesítése. A szerzőknek sikerült rövid úton megállapítani, hogy az „olvastam, elolvastam” a bizánci kancellária gyakorlatát követi. A bizánci császári dokumentumok végén olvasható hasonló rendeltetéssel *Legi* 'olvastam', *Legimus* 'olvastuk' ellenőrző, hitelesítő megjegyzés (F. DÖLGER—J. KARAJANOPULOS, Byzantinische Urkundendokumente I. München, 1968.; vö. GOLB i. m. 15. jegyz. PRITSAK i. m., utal még az oszmán-török kancellária gyakorlatából a *ṣaḥḥ* hitelesítő szóra; J. MATUZ, Das Kanzleiwesen Sultan Suleymans des Prächtigen, Wiesbaden, 1974.). Az arab eredetű oszm. *ṣaḥḥ* értelmezése „the paraph or official mark ح written on a document when it has been examined, registered, acted upon, etc., also where an erasure is canceled” (REDHOUSE, A Turkish and English Lexicon. Constantinople, 1921. 1168). Vö. ar. *ṣaḥḥ* 'être bon en bon état; être correct, être authentique' (BIBERSTEIN KAZIMIRSKI I, 1310).

A bizánci kancellária analógiája biztosította a rovásírási toldalék tartalmi hitelét, és — mint PRITSAK ezt joggal hangsúlyozta — a török szóban fellelhető hangtani sajátság kétséget kizáró módon igazolta annak kazár eredetét. A levél kazár származását tovább biztosította a héber nyelvi környezet és a benne előforduló néhány töröknek tűnő tulajdonnév.

A rovásírási kazár szó szolgáltatta a levél kronológiai fogóóját is. Ez az állami érvényű láttamozás csak addig kerülhetett a levélre, amíg Kiev kazár kézen volt, PRITSAK feltevése szerint 930 előtt. Ez időpont után sem a héber írás és nyelv, sem a kazár hitelesítés nem kerülhetett hivatalos úti igazolványra. Abban az esetben, ha Kiev nevét (és dokumentum-kibocsátó szerepét) netán ismét kétségbevonná valaki, a kazár nyelvi szó egymaga is garantálja a 930 körüli dátumot: ugyanezt a csuvas neologizmust tartalmazó szavaink (*búza*, *túzok*) ugyanis ennél az időpontnál jó kétszáz évvel korábban kerülhettek nyelvünkbe.

O. PRITSAK e térség akkori történetének kitűnő ismerője, ezért különös figyelmet érdemelnek Kievre vonatkozó megjegyzései. A város a Kazár birodalom legnyugatibb és legészakibb megerősített települése. Az avar birodalom bukása után keletre szivárgó onogurok (kutrigurok?) sorából verbuvált, kazár zsoldban álló helyőrség szálláshelyéből nőtt várossá. Parancsnokul a kazárok a hvárezmi származású *Kūyāwā*-t tették meg; az ő nevéből keletkezett a „hun—bolgár-török” fonetizmushoz igazodó *Qiyāḥ* alakja. abból lett a ma ismert szláv változat.

A levél aláírói közt hat kazár eredetű név található. PRITSAK nagy emeléssel ezeket is megmagyarázza; magyarázatai meglepőek, szellemesek, de nem mindig meggyőzők; ezekre itt nem szükséges kitérni.

A Kievi levélben nem fordul elő a *kazár* népnév. A könyv második részében tárgyalt ún. SCHECHTER-szövegben azonban igen, mégpedig *QZR*, azaz *qazar* alakban. Az új kazár szórványemlék óhatatlanul felidézi e név etimológiájára épített régi magyarázatot, mely évtizedekre megbénította a további kutatást. Nagy tudósunk, GOMBOCZ ZOLTÁN téves léptének kényelmesen nyomába taposó őstörténészek a kazárt köztöröknek tartották. Annnyit ért ez az etimológia, mintha bizony a csuvas (*čävaš*) népnév *č* és *š* mássalhangzói alapján ezt a nyelvet a köztörök idiómák közé próbálná sorolni valaki. Akinek szeme volt látásra, eddig is tudhatta, hogy e népnévnek van *qasar* változata is (kínai és pehlevi szövegben). A nemrég hozzáférhetővé vált terchi és teszi rovásírásos ujjur feliratok *qasar* alakja tehát mit sem változtat a korábbi helyzeten: egyik népnév-változat alapján sem lehet eldönteni a kazár nyelv csuvasos vagy köztörök nyelvek közé való sorolását. A máig — egyre alaptalanabbul — vitatott kérdés tisztázásához merőben más bizonyítékokra kell támaszkodnunk.

LIGETI LAJOS

Előzetes közlemény az *el-* igekötős igék magyar—német kontrasztív vizsgálatáról*

I. A magyar és a német nyelv közötti kapcsolatnak számos megnyilvánulási formája van. A legkézenfekvőbbek közülük a jövevényszavak, melyeket mindkét irányban többen is vizsgáltak már. Elég nagy mennyiségben találhatók a magyarban — hogy továbbra is a szókészletnél maradjunk — tükörfordítások, amelyek német mintára alakultak ki. A tükörfordítások egy része összetett szó (pl. *tükörtojás*, vö. *Spiegelei*, *tükörfordítás*, vö. *Spiegelübersetzung* stb.), más részük igekötős alakulat (pl. *el-lát*, vö. *ver-sehen* stb.). Ez utóbbiak létrejöttének természetes előfeltétele a magyar és a német nyelvnek az a közös tipológiai-szerkezeti sajátossága, hogy ismerik az igekötőket.

Eurázsia nyelveiben az igekötőhasználat egyáltalán nem nevezhető általánosan elterjedt jelenségnek. Az uráli nyelvek közül csupán az ugor nyelvekben figyelhető meg használatuk (legfejlettebb módon a magyarban), de — idegen hatásra — kialakultak finnségi nyelvekben is (vö. pl. fi. *ylösmousta* 'feltámad' stb.). (A finn igekötők használata ellen már a múlt században is hadakoztak Finnországban. Számuk, illetve a velük alkotott szavak mennyisége a mai finnben csekély. Történetük viszonylag rövid időszakot fog át, ugyanis Mikael Agricola Biblia-fordításában s egyéb műveiben jelentek meg /XVI. század/.) Ismert az igekötő a szláv nyelvekben. A román nyelvekben használatuk erősen csökken (a latinhoz képest). A germán nyelvek közül pl. a németben fejlett igekötőrendszerrel találunk, de az angolról például ugyanezt

* A téma monografikus földolgozását a szerzők Pusztay Jánosnak göttingiai lektorkodása során, valamint 1980-ban a DAAD-tól kapott 3 hónapos ösztöndíja idején végezték el. A könyv „Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*” címmel jelenik majd meg.

nem mondhatjuk el. Az eurázsiai areálhoz tartozó ún. paleoszibériai nyelvekben nincsenek igekötők.

A magyart és a németet nem csupán az igekötők pusztja megléte közelíti egymáshoz, hanem az a körülmény is, hogy az igekötők mindkét nyelvben latívuszi határozószókból alakultak ki. Az igekötő és az ige közötti, eredetileg szintaktikai kapcsolat morfológiai kapcsolattá változik. Ugyanakkor azonban — s ez ismét közös vonása a két nyelvnek — az igekötő nem tapad elválaszthatatlanul az igehez, hanem bizonyos szintaktikai körülmények között elválhat tőle. (Ez a jelenség pl. a szláv nyelvekben ismeretlen.) A tmézisz (mely kimutatható már a gótban is) nem következik be a német primér igekötők esetében (*er-, ver-, be-, zer-, ent-*). (Ennek az a magyarázata, hogy a germán szóeleji hangsúlyozás megjelenésekor az igei előtagok [= az igekötők] proklitikusak lettek, míg a névszói előtagok fölvtették a főhangsúlyt, vö. *erteilen*: *Urteil, erlauben*: *Urlaub* stb. A másodlagos igekötőkkel kialakított újabb képződmények az új hangsúlyozás szerint jöttek létre, vö. *aufstehen*: *Aufstand*, *abziehen*: *Abzug* stb.)

2. Az igekötők az ugor és az indogermán nyelvekben egymástól függetlenül jöttek létre. Ugyanakkor azonban az is közsímert, hogy a nyelvtörténet egyes szakaszaiban (leginkább a nyelvújítás korában) a magyar nyelvet erős német hatás érte, s ez kiváltképpen szembetűnő az igekötőhasználatban, leginkább az *el-* esetében. (A kérdés történetére l. SOLTÉSZ KATALIN, Az ősi magyar igekötők. Bp., 1959. 261.)

Mindezeket a körülményeket figyelembe véve azt a célt tűztük ki magunk elé, hogy megvizsgáljuk az *el-* igekötős ígék morfológiai és szemantikai szerkezetét, s összevetjük német fordításukkal. A kontrasztív szempontú vizsgálat céljai közé tartozott, hogy tipológiailag össze nem tartozó nyelvek hasonló jelenségei alapján megállapítsuk a nyelvtípustól független, egyetemes jegyeket, másfelől az igekötőhasználat, az igekötőfunkció egyedi, az egyes nyelvekre érvényes tulajdonságait.

Ez a cél maradéktalanul csupán akkor volna megvalósítható, ha egy-egy nyelv igekötő-rendszerét vetnénk össze más nyelv(ek) igekötő-rendszerével. Ez a munka számos monografikus elemzést igényel, melynek elvégzésére nem vállalkozhattunk.

Vizsgálatunkat a magyar *el-* igekötős ígékre terjesztettük ki. Azért választottuk éppen az *el-*t, mivel ez a második leggyakoribb magyar igekötő (vö. JAKAB ISTVÁN, A magyar igekötők állományi vizsgálata: NytudÉrt. 91. sz. Bp., 1976.), alkalmazási köre viszont messze meghaladja más igekötőkét, a konkrét helyjelöléstől (*el vhová, vmi mellett el* stb.) az absztrakt akciónális funkcióig (rezultatív, kurzív, intenzív stb.).

Az elemzéshez A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának II. kötetében található *el-* igekötős ígékét vettük figyelembe. Az ÉrtSz. több szempontból is ideális forrásnak bizonyult. Egyrészt tartalmazza az irodalmi és köznyelven kívül a fontosabb, elterjedtebb nyelvjárási és szaknyelvi adatokat is, másrészt a szavakat mindig szövegkörnyezetükben közli. Így számíthattunk arra, hogy a magyar nyelv valamennyi — lényeges — *el-* igekötős ígéjét figyelembe tudjuk venni. Az így összeállt jegyzék 1437 ígét és 2949 jelentést foglal magában. Az ÉrtSz.-ban közölt jelentések közül csak a relevánsakat vettük figyelembe (pl. az *elmegy moziba*, — *színházba* esetében csak az egyiket vettük föl, de külön jelentésként vettük számításba az *elmegy az esze* kifejezést).

Az így nyert anyagot először németre fordítottuk, majd különböző morfológiai és szemantikai szempontok szerint kódoltuk, hogy ezáltal lehetővé váljon az egész korpusz számítógépes feldolgozása. (A munka eme fázisára, valamint a végső elemzésre 1980 őszén került sor Göttingenben.)

Az elemzés morfológiai szempontjai az alábbiak voltak: 1. A magyar *el-* igekötős ige németre fordításához szükség van-e igekötőre, s ha igen, melyekre? — 2. Hogyan viszonyulnak egymáshoz a magyar és a fordításuként használatos német igék alaktani szempontból, azaz tőigék-e vagy képzettek?

A szemantikai szempontok: 1. Az igekötő nélküli magyar és német igék szemantikai kapcsolata (azonos vagy eltérő jelentés); itt külön kitértünk az igekötős összetétel összjelentésének és az igei simplex jelentésének kérdésére. — 2. Hogyan felelnek meg egymásnak igeminőség tekintetében a magyar és a német igék? — 3. Hogyan felelnek meg egymásnak az igék az objektabilitás (tranzitivitás–intranszitivitás) szempontjából?

Mindezek az egytényezős összefüggéseken túlmenően a különböző faktorok egymás közti összefüggései is érdekelték bennünket. Így pl. — a teljesség igénye nélkül: 1. Az igekötőhasználat és az ige morfológiai szerkezete közötti kapcsolat. — 2. Az igekötőhasználat és a szemantikai megfelelés. — 3. Az igekötőhasználat és az igeminőség viszonya. — 4. Az igekötőhasználat és az objektabilitás kapcsolata. — 5. Az ige morfológiai struktúrája és a jelentésazonosság, illetve -különbség viszonya. — Stb.

A kéttényezős összefüggéseken túlmenően megvizsgáltuk azt is, hogy a két különböző faktor közötti összefüggés mennyiben módosul, ha egy harmadikat is bevonunk az elemzésbe (pl. az igekötőhasználat + az ige morfológiai szerkezete + a magyar és a német igék szemantikai viszonya stb.).

A következtetések levonását nagy mértékben elősegítették azok a táblázatok, statisztikák, amelyeket a kód alapján a számítógép bocsátott rendelkezésünkre.

Az alábbiakban rövid áttekintést adunk a munkánk során elért eredményekről.

3. A) Az igekötők. — Az *el-* igekötőnek a németben több, mint 20 különböző prefixum felelhet meg, továbbá az esetek viszonylag nagy részében egyszerű (igekötő nélküli) ige. A fontosabb megfelelések (a számok a példák mennyiségét jelzik):

<i>el-</i>	~ <i>ver-</i>	700	<i>be-</i>	72
	<i>ab-</i>	214	<i>ent-</i>	69
	<i>weg-</i> <i>vorbei-</i>	199	<i>ein-</i>	63
	<i>er-</i>	117	<i>auf-</i>	56
	<i>aus-</i>	105	<i>über-</i>	49
	<i>zer-</i>	73	<i>an-</i>	37
			<i>herum-</i>	30
<i>el-</i>	~ Ø	401		

Már a német igekötők pusztai felsorolása is jelzi, milyen sokrétű szerepet játszik az *el-*. A következő táblázatból megismerhetjük az *el-*-nek megfelelő német igekötőknek a korpusz alapján megállapított funkcióit:

Igekötő																				
Funkció	ab-	an-	auf-	aus-	be-	ein-	ent-	er-	herum-	hin-	los-	nach-	über-	um-	ver-	weg-	zer-	zu-	zurück-	zusammen-
eltűnés eltávolodás elválasztás	×			×			×				×				×	×			×	
új állapot átmenet			×	×	×	×		×				×		×	×					
irány irányváltoztatás	×									×		×				×		×		
terjedés terjesztés				×									×		×			×		
romlás, rontás, rombolás	×						×								×		×			
el-, bezárás																		×		×
cselekvés minősége																				
rezultat.	×		×	×				×						×	×	×				
inchoat.	×	×																		
moment.			×								×									
intenzív.															×					
terminat.			×												×					
(per) durat.									×	×										
transzitiválás					×															

■ A német megfelelések alapján is az *el-* konkrét és absztrakt lokális jelen-tése figyelhető meg a leggyakrabban.

A magyar *el-*-nek az esetek mintegy 60%-ában a németben igekötős igék felelnek meg. A maradék 40% megoszlik az igekötő nélküli igék, valamint az ún. körülírások között. (Ez utóbbiak olyan esetek, amikor a magyar *el-*-igekötős igét nem lehetett egyetlen igével lefordítani. Külön csoportot alkotnak ezeken belül a frazeológiák, pl. *elszabadult a pokol* — *die Hölle ist los* stb. A többi körülírás esetében a németben kiegészítő szavakra volt szükség, pl. *lassen*, *können*, *machen*, *werden*, *anfangen*, *beginnen*, *falsch*: *elégeti a kenyeret* 'Brot verbrennen lassen', *elkészít* 'fertig machen', *elmesél órákig* 'kann stundenlang erzählen', *elindul (a baba)* '(kleines Kind) beginnt zu laufen' stb.)

Az *el-* ~ német *Ø* megfelelés leggyakrabban a perduratív igéknél fordul elő: *elcseveg* '(lange) plaudern', *elhalászik* (órák hosszát) '(stundenlang) fischen' stb.

Az *el*-hez szemantikailag a *weg-* áll a legközelebb: *elmegy* 'weggehen', *elküld* 'weschicken', *elmarad* (hazulról) '(von zuhause) wegbleiben' stb.

Ha az *el* jelentése konkrét, lokális, akkor a németben is konkrét jelentésű igekötő felel meg neki (*weg-*, *zu-*): *elfalaz* (= befalaz) 'zumauern', *eldugaszol* (= bedugaszol) 'zustöpseln' stb.

Az *el*-nek az *an-*, a *durch-*, a *zusammen-* tkp. esetleges megfelelői: *elfacsarodik* (*szív*) '(Herz) sich zusammenpressen', 'sich zusammenkrampfen'; *elharap* 'durchbeissen', *elmetesz* 'durchschneiden'; *elismer* 'anerkennen', *elüt* (*autó*) '(jn) anfahren' stb.

B) Az ige morfológiája. — Az ige morfológiai felépítése szerint lehet tőszó, illetve deverbális, denominális és depronominális származék-ige. A névszóból képzett igéken belül külön csoportot alkotnak az ún. Zusammenbildungen, melyeket W. SCHLACHTER elemzett a MNy.-ben (LXXVIII, 276–86, 398–409).

A magyar és a német igék — alaktani szerkezetüket tekintve — az alábbi csoportokra oszthatók:

m. tőige	— n. tőige	1147
	— deverbális	37
	— denominális	170
	— Zusammenbild.	84
m. deverb.	— n. tőige	211
	— deverbális	8
	— denominális	47
	— Zusammenbild.	33
m. denom.	— n. tőige	238
	— deverbális	11
	— denominális	190
	— Zusammenbild.	183
m. depronom.	— n. tőige	2

A táblázatból kitűnik, hogy az azonos szerkezetű igék vannak túlsúlyban, leszámítva a mindkét nyelvben deverbális eredetű igék csoportját. A német deverbális igék csekély száma azzal magyarázható, hogy 1. a németben hiányzik a transzlatív ige kategóriája; 2. a magyar *-odik* és más deverbális verbunképzővel alkotott igéket a németben többnyire a *sich* segítségével fordítják.

Az igekötőhasználat és az ige morfológiai felépítése között az alábbi összefüggés látszik figyelemre méltónak: az *el*-nek csupán esetlegesen meg-

felelő *an-, durch-, zu-, zusammen-* többnyire képzetlen igéken lép fel, továbbá akkor, ha az ige struktúrája a két nyelvben eltér (pl. m. denom.—n. tőige; m. deverb.—n. denom.).

C) A jelentés kérdése. — A szemantikai elemzés első fázisában az igék jelentési viszonyait vizsgáltuk, pontosabban azt, hogy az igekötő nélküli igék jelentése hogyan viszonyul az igekötővel alkotott kompozitum összjelentéséhez, s ilyenformán a két nyelv egymáshoz. A jelentés azonossága és különbsége közötti arány kb. 7 : 5.

A jelentésazonosság, illetve -különbség során abból indultunk ki, hogy az igekötő megváltoztathatja az ige alapjelentését. Ez nem egyszerűen úgy következik be, hogy az ige alapjelentéséhez hozzáadódik az igekötő (s az alapjelentés közben változatlan maradt), hanem az igekötőnek az igehez való kapcsolódása változást idéz elő az ige jelentésében is. Egy igének a célnyelvben több fordítási lehetősége van, így első pillantásra az a benyomás támadhat, hogy a jelentés azonossága vagy különbözősége a véletlen dolga. Ezzel szemben számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy az igekötő az ige fordításának variációs lehetőségeit nagy mértékben korlátozza. Ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy az igekötő nélküli német megfelelőek csoportjában az azonos jelentésű igék aránya lényegesen magasabb, mint az igekötős igék esetében (70 %).

Táblázatszerűen összefoglalva a jelentésazonosság és -különbség viszonya a német igekötőkre lebontva :

Igekötők	Jelentés	
	azonos	eltérő
Ø	290	111
<i>ver-</i>	402	298
<i>weg-</i> <i>vorbei-</i>	138	61
<i>zer-</i>	41	32
<i>ab-</i>	121	94
<i>ent-</i>	29	40
<i>er-</i>	64	53
egyéb	332	315

Az összjelentés azonossága — azonos tőjelentés mellett (pl. *megy — gehen*) — elméletileg a következőképpen jöhet létre : 1. Az igekötők jelentésbeli azonossága révén (*el-megy — weg-gehen*), de ez az azonosság egyáltalán nem magától értetődő, mégpedig az igekötők poliszémiája miatt. — 2. Az igekötők funkcióazonossága, azaz grammatikai szerepük azonossága révén : *el-alszik — ein-schlafen* (ingresszív igeminőség). — 3. Ritkábban a fenti két tényező kombinációjával, amikor az akcionális árnyalat a németben konnotatív megvan : *el-piszmog — ver-trödeln*. (Ez utóbbi eset elsősorban a meg-igekötős igenél fordul elő.)

A különböző tőjelentésű igék egy jelentős csoportja úgy alakul ki, hogy a magyar igék poliszémiája miatt az ÉrtSz. értelmező kontextust vagy szinonímát közöl, s ebben az esetben kénytelenek voltunk a szinoním igét lefordítani. Hadd illusztráljuk ezt egy példával:

<i>marad</i>	—	<i>bleiben</i>
<i>elmarad</i>	—	<i>zurückbleiben</i>
<i>elmarad</i> (elvész)	—	<i>verloren gehen</i>
<i>elmarad</i> (magában)	—	<i>kann für sich bleiben</i>
<i>elmarad</i> (hazulról)	—	<i>(von zuhause) wegbleiben</i>
<i>elmarad</i> (előadás)	—	<i>(Vortrag) ausfallen</i>
<i>elmarad</i> (hiányzik)	—	<i>fehlen</i>

Két szabályszerűség állapítható meg ezzel kapcsolatban: 1. A kontextussal, magyarázattal ellátott magyar igék esetében a jelentéskülönbség szinte kötelező. — 2. A poliszemikus magyar igekötős igék fordításai közül legalább egy lefordítható azonos jelentésű igével.

Jentéskülönbség létrejöhet a különböző nyelvi szemlélet által is (vö. az olyan eseteket, mint *elfenekel* 'verprügeln', *elnadrágol* 'verwamsen', *eleblábol* 'sich verdrücken' stb.; *lealjasodik* 'verkommen', *elkanászodik* 'ua.'; *elad* 'verkaufen', *elköszön* 'sich verabschieden'; *eldarál* 'herleiern' stb.).

A jelentésazonosság átlagon felüli arányban figyelhető meg: 1. ha az ige mindkét nyelvben denominális verbum, azaz azonos a felépítése (ez mind a Zusammenbildungenra, mind az egyéb denominális igékre érvényes); — 2. az intranszitiv igéknél.

A jelentéskülönbség növekszik: 1. ha az *el-* megváltoztatja az egyszerű ige alapjelentését; — 2. a magyar deverbális igéknél.

D) Az akció minőség (Aktionsart). — A szemantikai elemzés másik fázisa az akcióminőségek megállapítása, ezeknek a két nyelven belüli viszonya, valamint összefüggéseik a morfológiai és egyéb szemantikai tényezőkkel.

Az ige által kifejezett cselekvés minőségét — a morfológiai jegyeknek elsősorban a németben tapasztalható gyakori hiánya miatt — az ÉrtSz. közölte szövegkörnyezetből állapíthattuk meg. Két egymással szembenálló akcióminőséget vettünk figyelembe, a kurzívot és a rezultatívot. Kurzívnak tekintettük azokat az igéket, melyek lezáratlan, eredményhez nem vezető, illetve egy bizonyos (rendszerint hosszabb) ideig tartó cselekvést fejeznek ki (*elcseveg* — *plaudern*). Rezultatívnak tekintjük azokat az igéket, amelyek eredményt fejeznek ki, de ide soroltuk a momentán és az inchoatív verbumokat is.

Az igéket nem lehetett maradéktalanul besorolni a két egymással szemben álló kategóriába. Az *elmegy vki elé* 'jm entgegengehen' például kétféleképpen értelmezhető (ha nem áll rendelkezésünkre konkrét szövegkörnyezet): 1. rezultatív cselekvésnek (*elmegy vki elé és odaér, elérkezik hozzá* — eredmény); — 2. kurzív cselekvésnek (a *vki elé menés* állapotában, folyamatban van, éppen *megy vki elé*), mely a cselekvés folyamatát fejezi ki. Az ilyen, kétféleképpen értelmezhető eseteket az akcióminőség szempontjából semlegesnek ítéltük meg. Az ilyen kettős értelmezés a németben gyakrabban fordul elő, mint a magyarban, mivel ez utóbbiban az akcióminőség kifejezésére több morfológiai eszköz is rendelkezésre áll.

Az anyag közel 10%-ában a magyar és a német igék akcióminősége nem volt egységes. Kevés esetben ugyan, de megfigyelhető volt a két ellentétes Aktionsart fellépése. Ennél gyakoribb, hogy magyar rezultatív igének a németben semleges akcióminőségű verbum felel meg. Ennek az lehet az oka, hogy a magyar az Aktionsartot sok esetben morfológiailag, a német pedig általában szemantikailag fejezi ki.

A következő táblázat a magyar és a német igék akcióminőségei közötti viszonyt mutatja be:

m. kurzív	— n. kurzív	581
rezultatív	— rezultatív	1467
semleges	— semleges	176
rezultatív	— kurzív	36
rezultatív	— semleges	160

A táblázatból megállapítható: 1. A rezultatív igék alkotják a korpusz mintegy 60%-át. — 2. A semleges esetek száma viszonylag magas (főleg, ha a harmadik és az ötödik csoport értékeit összeadjuk). — 3. Az eltérő akcióminőség ritka. — 4. A „m. kurzív — n. rezultatív” típus nem fordul elő.

További összefüggések: 1. Az igekötős alakulatok gyakran rezultatívák. — 2. Az igekötő nélküli német igék akcionális szempontból gyakran indifferensek, bár az igekötős igékkel ellentétben sok esetben magyar perduratív igéknek felelnek meg. — 3. A rezultativitás gyakran jár együtt jelentéskülönbséggel, a kurzivítás jelentésazonossággal. — 4. A magyar igekötő az összjelentést inkább akcionálisan módosítja, a német igekötők inkább tartalmi változást idéznek elő.

E) A z o b j e k t a b i l i t á s. — A szemantikai elemzés utolsó szempontja az objektabilitás vizsgálata volt, azaz az igék tranzitivitásának és intranszitivitásának elemzése. A korpusz e tekintetben 4 csoportra osztható:

m. tranzitív	— n. tranzitív	1291
intranszitív	— intranszitív	1044
tranzitív	— intranszitív	39
intranszitív	— tranzitív	47

A táblázatból a következők látszanak: 1. A jelentésszerkezet szempontjából oly fontos objektabilitás tekintetében a két nyelv a vizsgált korpusz mintegy 97%-ában megegyezik. — 2. A tranzitív és az intranszitív igék közel azonos arányban fordulnak elő.

További megállapítások: 1. Az igekötők hatása az objektabilitásra csekélynek mondható (az *el-* intranszitiváló hatása mindössze egyetlen szóban mutatható ki: *patkol—elpatkol*; mintegy 50 esetben viszont tranzitívál; a németben ez gyakoribb, l. *an-*, *be-*). 2. Az ige intranszitív és kurzív jellegének

kapcsolatát vizsgálódásaink megerősítik. — 3. A tranzitivitás túlsúlyban van a „német denominális (deszubszt.) — magyar képzetlen ige”, a „német denominális — m. deverbális ige” és a Zusammenbildung-típusokban. — 4. Intranszitivitás van túlsúlyban a német igekötő nélküli igéknél, valamint a mozgást jelentő igék esetében.

SCHLACHTER WOLFGANG — PUSZTAY JÁNOS

A zárt e jelöléstörténetéhez

1. Magánhangzó-fonémáink szinkrón rendszerezése, a köznyelvi helyesíjtés szabályozása s az előbbieknél legjobban megfelelő „közmagyar” betűállomány meghatározása során immár több mint két évszázada a zártabb (= középső nyelvállással ejtett) *e* hang megítélése s esetleges külön betűs írása a viták egyik örökzöld tárgya. A nézeteltérések sosem hallgattak el teljesen ez idő alatt, de most, a felszabadulás óta a demokratikusabb légkörben kétségtelenül megélénkültek, sőt a legutóbbi években, tehát az akadémiai helyesírási szabályzat 11. kiadásának előkészítése közben hangjuk kivált élessé és tüzessé vált. A felszabadulás utáni első vádra, mely szerint az *ě* hang az Akadémia „jóvoltából” helyesírásunk kitagadottja lett, LŐRINCZE LAJOS sietett válaszolni, utalva az *ě*-s írásmód általánossá tételének a magyarul beszélők megoszló kiejtése miatti, szinte elképzelhetetlen nehézségeire (Msn. XVIII, 18–23 és Nyelv és élet. Bp., 1953. 105–10). Mindamellet hiába pártolta a kiejtésben az *ě* használatát, szentgáli szép örökségként magával hozott beszédében is jó példát mutatva az ilyen előbeszédre, és hiába biztosította újjászülető nyelvművelésünk is a kiejtésbeli *ě* erősödő társadalmi megbecsülését, a hagyományos helyesírást egyre több támadás érte és éri azóta is. Ez indította nemrég IMRE SAMUT arra, hogy „Gondolatok a zárt *ě* rehabilitáció-járól” címen egészen mai szempontból tárgyilagosan mérlegelje az *ě* betű esetleges közeli bevezetését s az ennek hátterében meghúzódó nagy kérdést: az *ě*-ző kiejtés általánosítását (egységesítését?) támogató elméleti érveknek a pillanatnyilag valós gyakorlati lehetőségekkel és akadályokkal való szembeállítását. (MNY. LXXVIII, 286–97; a betűsorunk kiegészítéséért küzdő fontosabb locusokat lásd az említett s az alább megnevezett forrásokban.)

Körütekintő értékelésüknek, a jövő gyakorlatot illető javaslataiknak nincs szükségük az én helyeslésemre vagy kiegészítemre. Különben én is, mint ők, igen megbecsülöm a közlést gyakran egyértelműbbé tevő és az *e* hangnak gyakoriságát jócskán csökkentő, azaz esztétikailag is nagy értékű *ě* józan védelmét. (Későn, már felnőtt koromban igyekeztem is a lehetőségig megtanulni és követni a közép-dunántúli *ě*-zést, bár tudván tudom, mennyi az *ě*-zésben a táji és a szavakénti-morfémánkénti eltérés, s hányszor bicsaklik meg az én ebbeli nyelvi emlékezetem.) Most csupán egy 1807-ben írt, 1808-ban kiadott, egyebek közt *ě*-ző helyesírási könyv tanulságai közül mondanék el egyet-mást; a mai körülményekkel való összehasonlítást, a LŐRINCZE és főleg IMRE megállapításait támogató vagy gyöngítő következtetések expressis verbis levonását lehetőleg az olvasókra bízva.

Az említett könyvvel helyesírástörténetünk igazában nem foglalkozott. A nyelvészetben mégis esett róla szó, mégpedig VÉRTES

O. ANDRÁS érdeméből. A gyógypedagógiai szakirodalomban megjelent utalásokat nem nézve, ő 1958-ban a Magyar Nyelvőr hasábjain főleg a műfonetika értékeire hívta föl a figyelmet „Százötven éves az első magyar nyelvű fonetika” címen. (LXXXII, 431–8; javított s címlappal ellátott, önálló lapszámozású különlenyomata 1959-ben jelent meg.) Ekkor a furcsa mű címlapját és 15. lapját fényképen is bemutatta; a sok egyénies szupralineáris betűjel főleg a különlenyomatbéli élesebb fotókon látszik tisztán. — A Simon Antal „Góri Mègebéli Világi Pap, és A' M. K. Siket-Néma Intézetnek Igazgatója” Vácon készítette mű hosszú címe „IGAZ MESTER” kezdetű, ám ebben — mint Vértés is jelzi — a második „E” betű máris sajtóhiba „É” helyett. Megjelent „BUDÁN. — Nomtattatott [A'] Mağar Királi Universitas' Betűivel — 1808”. Elsősorban a süketnémák oktatóinak mutatja be „a' Természetnek igaz Útján” növendékeiket unalom nélkül gyorsan (akár két hónap alatt), egyszerre írni és jó kiejtéssel hangosan olvasni-beszélni tanító módszerét; de eljárásával szerinte a halló gyerekeket is játszva megtaníthatja mindegyik az oktató egy téli négy-öt hónapos idény alatt (63).

VÉRTÉS elmondja tanulmányában, hogy Simon (a továbbiakban: S. A.) mint az akkor alapított váci intézet kiszemelt igazgatója társaival előbb 1801-ben Bécsbe ment, hogy alaposan felkészüljön a sajátos feladatra, s onnan csak 1802 nyarának végén tért munkahelyére. (Az intézet száz éves fennállását 1902-ben ünnepelték Vácott.) — Maga S. A. a Győr melletti Újfaluban született, s a gimnáziumot Győrben végezte; fölszentelve előbb piarista tanárként másutt működött, majd újra Győrről találjuk mint világi papot — egészen említett előléptetéséig. Váci tevékenysége azonban nem tartott soká: még 1808 nyarán, Budáról visszatérve ágyának esett, majd 36 éves korában meg is halt.

A műről írva VÉRTÉS elsősorban a német nyelven Bécsben hozzáférhető elméleti fonetikában való jártasságot s a magyar beszédhangok képzésmódjáról-rendszeréről, hangképző szerveink működéséről stb. szóló, többnyire megtelepőn jó részeket tárgyalja fonetikatörténetünk szempontjából. Mindettől elválaszthatatlanok azonban egyfelől S. A. helyesírási újításai, másfelől didaktikai, főképp gyógypedagógiai elvei és eljárásai. Így az ismertetésből megtudjuk, hogy S. A. „rendszerében” nemcsak a magánhangzók betűi lehetnek — mai műszavunkkal — mellékjelek, hanem sok mássalhangzónk betűje is. Az utóbbiak közt csupán a mai *c*-nek megfelelő *ts*, a mi *cs*-nknek megfelelő *ts* és a mi *dzs*-nk itteni előzményeként a *dž* kétjegyű. (A rendszer az akkori szakírók megszokásosabb módján nem tud az utóbbi zöngés posztalveoláris affrikátának alveoláris párjáról, a mai *dz* írású hangról.) A palatalizált, ma kétjegyű betűs mássalhangzók írásában az az új, hogy itt csak egyjegyű betűjük van, ám ezek fölött egy lefelé nyitott, holdsarló alakú mellékjellel. (Megokolása: ha ezt a betű jobb felső sarkába függőlegesen tennénk, a palatalizáció jele összefolynék az akkor nagyobb megterheltségű hiányjellel; s — mint VÉRTÉS is idézi — az így elhelyezett félkör a nyelv hajlását is jól mutatja.) Ilyenformán „a' hasontalan *ynak* is kikell a' Mağar ÁBbúl maradni” — mondja. — A mai *sz* helyén S. A. *š*-t, viszont a *zs* helyén (Káldi módján) *ž*-t ír és írat. (Persze ismét ellentmondásos, hogy a zöngétlen *s* és a zöngés *z* marad meg hagyományos, mellékjel nélküli betűnek.) — A magánhangzók betűi közt az a forradalmi újítás, hogy számolva a nyílt *e* mellett a zárt *e* hang meglétével is, a könyv az utóbbit *é*-vel jelöli. (Erről egész részletesen csak a 4. pontban lesz szó.)

1980-i, „A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig” című gondos tudománytörténeti összefoglalásában természetesen újra foglalkozik VÉRTES az Igaz Mestérrel, szervesen beállítva ezt a tudományág fejlődésébe (főleg a 86–91. lapon). — A szerző mindkét itt ismertetett munkájában említi azt is, hogy S. A. rosszallja a magyar betűknek-hangoknak akkoriban oktatott megnevezéseit: én ezzel a kérdéscsoporttal, az oktatás módszertanával összefüggő részletekkel, továbbá S. A. fonetikai műszavaival lehetőleg nem terhelem írásomat.

2. Az *ë* hang megléte és írásbeli jelölése a felvilágosodás korában többek írásában mind gyakrabban jelentkezett. Közülük a legelsők már rendszerbe állítva szóba kerültek BENKŐ LORÁND 1960-ban megjelent hatalmas szintézisében, melynek címe „A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában”. Kéziratát a szerző 1959 szeptemberében zárta le (27), tehát közvetlenül VÉRTES Nyelvőr-beli cikkének megjelenése után; de mivel itt úgyis csak 1795-ig foglalkozott írásbeli nyelvhasználatunk fejlődésével és formai egységesítésével-normalizálásával, az Igaz Mester javaslatai már kívül estek a könyv időbeli keretein. — Monográfiájának egy 1963-ban közzétett melléktermékében s egyúttal folytatásában aztán kiegészült ugyan vizsgálata a felvilágosodás korának végéig, de már ebben sem esett szó az Igaz Mester javaslatáról és gyakorlatáról. Pedig ennek az értekezésnek éppen az a tárgya, hogy a zárt *e* akkori jeleinek bevezetői és ellenzői miként érveltek, hogyan magyarázták (a rosszhiszemű mai szóval) „helyesírásunk kitagadottjára”-nak tőlük vallott, jogos vagy jogtalan írásrendszerbeli helyét. A tanulmány címe: „Mikor dőlt el az *ë* írásának sorsa?” (Nyr. LXXXVII, 3–25; LŐRINCZE és IMRE *e* felvilágosodás kori előzményekkel már nem foglalkozott.) — Nyilván BENKŐ nyomán nincs említve S. A. szerepe FÁBIÁN PÁL 1967-ben megjelent, gazdag anyagot tárgyaló helyesírástörténeti szakmunkájában, „Az akadémiai helyesírás előzményei” című kötetben sem. — Az vitathatatlan, hogy most vizsgált forrásaink a fő vonalakban az Igaz Mesterről nem szólva is áttekinthetően ismertették az *ë*-viták fontosabb akkori érveit, a literátorok (és a nyomdák) idevágó nézeteit és gyakorlatát.

Az *ë*-zés helyzete, elterjedtsége azóta persze jócskán módosult, lásd főleg IMRE említett 1982-i munkáját; mégis sok tanulságot ígér szerintem a mai lehetőségek megítélése szempontjából is, ha legalább utólag pontosabban számba vesszük S. A. elveit és eljárását. Még a mai művelt nagyközönségnek sem válnék szerintem kárára, ha megismerné a zárt *e*-t első ízben teljesen megkülönböztető könyv problematikáját. Egypár jegyzetet már a szinkrón helyesejtésről rendezett 1960-i egri tudományos értekezletet (lásd MNytTK. 120. sz.), illetőleg VÉRTES 1958-i, majd BENKŐ 1963-ban közzétett fönti munkáját követően készítettem magamnak a kis házi szakkönyvtárunkban régóta meglévő, igen ritka Igaz Mester tanulságairól, de az anyag cikké formálása valami miatt végül mindig elmaradt. A mostani összeállításra is csupán az *ë* helyesírásáról megjelent legújabb vitacikkek hatására szorítottam rá magam, kapva a tárgy különleges időszerűségén s egyben megfizetve helyesírástörténetünk egyik adósságát.

BENKŐ LORÁND 1963-i fölmérése tehát pontos időrendben és eszmétörténeti összefüggésben tekinti át a magyar *ë*-nek hangrendszerünkbeli szerepét, esetleg szépségét vagy legalább meglétét fölismerő, felvilágosodás kori

nyelvészeket-irodalmárokat, ide értve KOVÁCS (saját levelei szerint KOVÁTS) FERENC Győr, majd Veszprém megyei „indzseneur”-t s más olyanokat is, akiknek idevágó javaslatai annak idején nem kerültek kiadásra. Említi a tanulmány: kik ajánlják a zárt *e* jelölésére az *ë, é, è, ê* betűk valamelyikét; kik különböztetnék meg a két *e*-t végig a közmagyar helyesírásban; kik alkalmaznák csupán nyelvészeti szakmunkákban; kik pusztán a félreérthetőség elhárítására (mint: *kenyerek* [plurálisz] ↔ [az *ő*] *kenyerék*; az én példaszóimmal: *fiúé* ↔ *fiú-ë*; stb.); s kik és miért ítélik a kétféle betűt általában oktalanságnak vagy tartják fölöslegesnek (pl. RÉVAI!). Mindenek fölött pedig kiemeli BENKŐ, hogy művelődéstörténeti szempontból miért volt olyan kritikus éppen e kornak elméleti állásfoglalása és gyakorlata: „Nem véletlen, hogy az *ë* írásbeli megjelölésének azok után a folytatás nélkül maradt, elszigetelt kísérletei után, amelyek a Huszita Bibliával, valamint néhány korai nyomtatványunkkal kapcsolatosak, a rég elfelejtett problémát a felvilágosodás nyelvi-irodalmi mozgalma hozta felszínre. Tudvalevő, hogy ez az időszak rendkívül kedvezett a nyelvi-írásbeli reformoknak, s döntései máig meghatározó befolyást gyakoroltak a magyar nyelv kiejtési és helyesírási normáira. E kor nyelvművelő mozgalma a tüzetesen latra vetett írásszokások között az *ë* ügyében is élénk eszmecserét, vitát hozott, minden korábbi és későbbi kísérletnél közelebb vive a kérdést a kedvező megoldáshoz.” (I. h. 3.) — Hangtani tekintetben S. A. is nyelvünk „fölfedezői”, sajátságainak tudatosítói közé tartozott.

Nagyjában Benkő nyomán tekinti át a korszaknak az *ë* hang írásáról folytatott vitáit FÁBIÁN PÁL is (i. m. 41—5); csupán egy fontos pontban vall más felfogást. BENKŐ összefoglalása szerint ugyanis „...egészeben sajnálatosnak kell mondanunk a kudarcot [értsd: az *ë* írásbeli megkülönböztetését javaslokét]. Hiszen nyilvánvaló, hogy az *ë*-nek írásrendszerünkbe való bevezetése árnyaltabbá tette volna helyesírásunkat, s ami még ennél is lényegesebb: nemzeti nyelvünkben fenntartotta volna azt a ... hangot, amelynek megléte nyelvesztétikai okokból nagyon is kívánatos volna a magyarban...” (i. h. 20). FÁBIÁN nézete itt más: „...mivel az *ë* jelölését nyelvi-nyelvjárási okok miatt nem lehetett volna egységes, szilárd alapokra helyezni, egy új betű bevezetése a magyar ábécébe zavarok, nehézségek forrásává vált volna... (Az *ë* nem jelölése helyesírásunk korábbi szakaszaiban ugyanezekre az okokra megy vissza!) Az *ë* jelölése mellett szóló nyelvesztétikai érvek az előbbieneknél jóval kisebb súllyal esnek latba... Az *ë* betű bevezetése megbontotta volna a fonematikus alapon kialakult *e*—*é* betűpár egyensúlyát, és... kétségesse vált volna az *é* jel jogossága” is; stb. (45.) — Én magam osztom FÁBIÁN első aggályát: az *ë* betű országos elterjesztése — sajnos — már akkor mérhetetlen nagy akadályokba ütközött volna szerintem is. (LŐRINCZE szerint az *ë* betű mai bevezetését többek közt meg kellene előznie egy viszonylag minden tájon elfogadott *ë*-zõ szótár [s hozzáteszem: toldalektár! T. J.] megjelentetésének. Ám „Az egységes *ë*-zõ szótár összeállítása... csak egységes *ë*-zõ nyelv alapján volna lehetséges, ilyen pedig nincs...” [Nyelv és élet 103]. De ez enyhébb fokig már a felvilágosodás korában is így volt.) — FÁBIÁN végső érvelésében azonban nem értek egyet. A nyelv végtelenül bonyolult rendszerhálózatában nem okvetlen zavaró körülmény, ha a rövid és a hosszú magánhangzók oppozíciósorában egy hosszúnak (az *é*-nek) két rövid (az *e* és az *ë*) felel meg, amely utóbbiak közt nyelvállás szerint még külön szembenállás van. Egyébként az *ë*-zõ nyelv-

változatban ez ma is így van, s ez ott elvileg akár írásban is természetesen tükröződhetne. A baj az, hogy az *é* ↔ (*e* ↔ *ě*) helyén sok magyar ajkú ember nyelvében, illetőleg sok egyes szóban és morfémában — mint a szokásos helyesírásban — csak *é* ↔ *e* megfelelés él. Végre is a palatoveláris illeszkedésnek (pl. *-va* ↔ *-ve*, *-ban* ↔ *-ben*) sem mond ellent, hogy a háromalakúak közt a palatális változatban két lehetőség áll szemben az egy velárisal, s a két előbbinek magánhangzója közt az *ě*-ző beszédűek nyelvében még ajakkerekítés szerinti szembenállás is van: *-hoz* ↔ (*-hěz* ↔ *-hőz*); bár az *ě*-t nem használók nyelvében az *ě* helyett (mint helyesírásunkban) ismét csupán nyílt *e* van: *-hoz* ↔ (*-hez* ↔ *-höz*). És morfofonetikánkban — de olykor más körben szintén — akad akár ennél cifrább „rendszerbeli viszony”, ha tetszik: „szabályos” szembenállás-kombináció is. (Ez régóta ismeretes jelenség.)

3. Mielőtt S. A.-nak a zárt *e* jelölésével kapcsolatos álláspontjára és írásgyakorlatára térnék, ismertetem a többi, akkor vitás fontosabb ortográfiai kérdésben elfogadott megoldását, a velük kapcsolatos fonetikai és didaktikai vonatkozásokat ismét a minimumra csökkentve.

A betűállomány merész átalakítását VÉRTES nyomán röviden már érintettem. Bár némelyik kétjegyű betűnknek új rajzú egyjegyűvel való kicserélésére akkoriban más, így RÉVAI is gondolt, az Igaz Mester maximalista eljárása hihetőleg a szerzőnek egyszerűsítő és racionalizáló törekvéséből fakadt egyéni újítása, amelyet persze a felvilágosodásnak a műveltség szisztematikus terjeszthetőségét fokozni kívánó, szabadabb légköre és S. A. saját fonetikai tudása is segített. Ő a vokálisokat („Főhangok”-at) a betűk rendjében így jelöli: *á, a, é, e, í, i, ó, o, ő, ö, ú, u, ű, ü*; tehát a kiejtéskor jobban megfigyelhető hosszúakat véve előre (kivéve *í*); de következetesen szembeállítva ezeket a rövidekkel (pl. *30*). Az időtartam-megkülönböztető, azaz fonematikus képességét egyébként azonos alakú szópárokon érzékelteti: „*sás, sas, nál, ñal, alma, álma, al, és ál, fel [!], fél, háló, haló, ádam, adam, keze, kézé, és száz ilénék*” (61; persze a felső nyelvállású párokra nem ad példát, tehát a ma dunántúliás: *í, ú, ű* helyetti *i, u, ü* ejtés valódi állapotára ez nem egészen megbízható anyag). — A más-salhangzók („Alhangok”) betűit ilyen sorban mutatja be: *b, p, d, t, í, f, g, ĝ, k, j, h, l, ĺ* (ez a könyvben olykor *lj*-vel váltakozva, illetőleg ennek értékében is használatos; sőt az 55. lap szerint „jobban és könnyebben esne, ha... [e hangot s betűt] egészen kiírtanánk”), *m, n, ñ, r, s* (= a mai *sz*), *tš* (= a mai *c*-nk jele), *s, ts* (= a mai *cs* elődje), *v, z, ž* (= a mai *zs*), *dž* (= a mai *dzs*) (30 kk.). A napokra beosztott „tanmenetben” ezek a sorrendek nem maradnak már meg. — A mássalhangzók betűinek hosszú (kettőzött) megfelelőiről nincs szó. — S. A. tehát az explozív bilabiális hangokkal kezdi a sort, a folyékonyakat az orrhangúakkal egy laza, kevert csoportba veszi, s a zöngéseket jobbra a kevésbé pregnáns zöngétlenek előtt tárgyalja: az egymásután tehát fonetikai-fonológiai tekintetben is csak úgy ahogyan következik. (Főleg a dentilabiális *v* s a dentális posztalveolárisok végső helye zavaró.) A magánhangzók körében érvényesített, a latin ábécéből levezethető külsőleges rend viszont itt nem irányítja annyira a sorrendet. — A hosszú (kettős) mássalhangzó-betűk írása — magyarázat nélkül — nagyjából megfelel a kor gyakorlatának (pl. 13: *mássalhangzóknál*). Az akkoriban kétjegyű betűk egyszerűsített kettőzéséhez (*ggy*), mely még nem volt egészen általános, S. A. annyiban idomul, hogy a palatalizáció felső félkör

jelét csak a második betűre biggyeszti: *gġ, ũ* stb. (mint 13: *könnebb*). A ferde ékezet azonban ilyenkor mindkét betűt jellemzi (pl. 15: *Šišsentést* 'szisszentést'; 47: *išsa* 'issza'). Ezt a különbségtételt persze éppen úgy nem a munkában sűrűn emlegetett ésszerűség vagy a jó kiejtés biztosítása magyarázza, mint azt a már említett megoldását, hogy a mai *dzs* hangnak van betűjele, a *dz*-ről azonban nincs szó. (Az egykorú helyesírási szakirodalom idevágó megoldásaira általában lásd BENKŐ és FÁBIÁN már említett munkáit, továbbá RUZSICZKY Évának „Baróti Szabó Dávid helyesírása” című nagyobb tanulmányát: MNy. LII, 192—8 és 288—96.) Itt jegyzem meg, hogy a szerző először és gondosabban az írott kisbetűt és hangértékét tárgyalja, majd rövidebben foglalkozik az írott nagybetűvel. A nyomtatott betűformát csak elvétve kapcsolja ezekhez, s használatát legszívesebben egészen kizárná a nyomdai alkalmazásból is (62).

S. A. írásrendszerét ezeken túl is nemegy, csak az időtájt szót érdemlő sajtóság jellemzi; ezekről rendszeresen nem is beszél elméleti szövegeiben, csak saját gyakorlata mutatja őket. Közülük a legfontosabb, hogy ő meglehetősen következetességgel a jottista írást alkalmazza (pl. 17: *Kínjok* 'kínjuk'; 19: *ábrázolhatják*). Ez kétszeresen érdekes: egyrészt, mert az akkori dunántúli, főként katolikus írók közül sokan még az ipszilonista táborhoz tartoztak; másrészt, mert az egyetem budai nyomdájában ettől az időtől mind nagyobb befolyása volt a harcos verseghyánus, Révai- és Horvát István-ellenes Sággy Ferencnek, sőt olykor maga Verseghy is végzett már ott némi bér munkát. (Lásd BENKŐnek „Sággy Ferenc szerepe a felvilágosodás korának nyelvi mozgalmában” című 1982-i értekezését: NytudÉrt. 113. sz. 49—79.) A jottista írás persze azért 1808 táján már kezdett országosan is fölülkerekedni időállóbb, elvibb és egyben gyakorlatiasabb, normává emelésre méltóbb voltával; s a nyomdák már/még kevésbé alakították át a maguk szája íze szerint a szerzői kézirat ortográfiáját (lásd BENKŐ, Irírásh. passim). S. A. tehát e kérdésben mindenestre az időálló, előremutató eljáráshoz csatlakozott.

Szembeszállt az Igaz Mestér sok literátus kortársával abban, hogy kiveti betűsorunkból (az ő szavával: ÁBnkből vagy ÁBCnkből) az idegen betűket: a *c*-t, a *qu*-t és az *x*-et. (A *c*-t mai hangértékében nem rosszallná, mégsem alkalmazza.) Az idegenből átvett szavakat a magyar kiejtés szerint és saját betűinkkel írja és íratja: „...ha egšer [!] Lakheet adunk az idegēn Šavaknak a' Maġar Šavak között, tēgükmgē nékiēk azt a' Betsülētēt [īgy, ismēt hibás ē-zéssel !], hoġ Maġar Ruhāba járhasanak” (17; vö. még 28).¹ — Elveti és nem is tanítja S. A. a régi magyar íratokból fennmaradt *aa* (= *á*), *ō* (= *ö, ő*), *ch* stb. betűt fölöslegessége és „idomtalan Formája” miatt; ezeket szintén kirekesztené írásunkból (29). — Betűrendszerére jellemző, hogy ő már a modernebb, az 1832-i helyesírási szabályzatban is rögzített *ō, ũ* betűformát alkalmazza, részint az akkoriban elavuló *ō, ũ*, illetőleg *ō, ũ* helyett, amelyekkel meg sem lehetett különböztetni a hosszú vokálist rövid párjától; részint az 1800 táján már igen divatozó, de bonyolult rajzú *ō, ũ* helyett. Bár a maga alkotta, egészen új mellékjeles betűket szívesen védte fonetikai érvekkel, evidenciával, gyakorlati hasznukkal: az *ō, ũ* előnyeiről semmit sem szólt.

¹ A magyar ruhának ez a szimbolikusan hazafias emlegetése bennem a magyar ruhát öltő nyugat-magyarországi katolikus papok, legkivált a szintén Győrött működő Fábchich légkörét idézi föl. (Ennek egy hasonló szövegezését lásd TOMPA, MűvArch. 71.)

(E betűk akkori jelentkezéséről lásd BENKŐnek és FÁBIÁNNak a 2., továbbá RUZSICZKYNak a 3. pontban imént megnevezett munkáit.)

Csupán röviden említem, hogy az Igaz Mestér a német helyesírás mintájára a közös főneveket mindvégig nagy kezdőbetűvel írja, ugyan-csak minden grammatikai megokolás nélkül. 1808 táján emlékezetem szerint ez a szokás már ritka, érezhetően az előző idők némely tankönyveinek maradványa volt. (Korábbi jelentkezéseit említi BENKŐ, Irírásb. passim.) FÁBIÁN monográfiája viszont e korból csak különleges jelentésű köznevek megtisztelő nagy kezdőbetűjét tárgyalja (51 kk.), ezért rögtön idézek forrásunk egyetlen (19.) lapjáról egypár világos példát: „megváltozott *Hangja*”; „a’ *Mağar ÁBbül* [így !]”; „nem két *Hangot*... jelent”; „ég *Betűvel*... írni”; „éges *Hangnak* a’ *Képei*”; „ég *Betűvel* írhatnánk”; „még *Germékkoromban* már íg írtam”; „most vèsém *Ésbe*”; „minden [!] *Ok* nélkül”; „az első *Szerzője* [!] a’ *Mağar ÁBének*”; „azt az égűgű [!] *Hangot*”; „égezõ *Hangja* lévén”; „a’ *Ñomtatásban*”; „teles *Örömmel*”; „valamel *Nehézség*”; stb. (Hasonló nagybetűs főnevekkel találkoztam pl. a 12–13 évvel korábbi Urániában, Kármán és Pajor folyóiratában; néhány lapját fényképen is bemutatam a MűvArch. mellékletei közt.) — Szót érdemel, hogy korának újszerű helyesírását követi S. A. az ige kötének a közvetlen utána, sőt egyénibb módon a közvetlen előtte álló igéjének is kötőjel nélküli egybeírásával. Néhány példa erre, a) 19: *még*könñebbíthetém; 20: *Kimondásának*; *eltátván*; b) 19: *kérdézzénmég*; 20: *kérémmi*; *jeléntetikki*. (Ellenpélda a b) típusban is alig-alig akad; ilyen 19: mondatnak *ki*. Olykor persze más szomszédos szóval van egybeírva az igekötő.) — Az utána következő *h* előtt a határozott névelő az alakban használatos a könyvecskében, amint a prozódiai harc hatására a kor több klasszikus műveltségű írójának-költőjének műveiben szokásos volt. Példa 16: „az *hoßsú*... *Han-goknak*”. (E kérdésről pl. RUZSICZKY idézett tanulmánya bővebben is szólt.) — A honnan? kérdésre válaszoló határozóragok többségi gyakorlatához híven S. A. is még rendszeren *ú, ű* betűt ír: 10: *Írásbül*; 14: *többrül*; 17: *Deákok-túl* [!]; 19: *ÁBbül*; stb. (De akad már egy-egy ellenpélda is, mint 14: *Dologról*, 18: *ÁBból*.) — Az *ily, olyan, mely* stb. *ly* hangját más betűvel ugyan, de sokaktól eltérően rövidnek írja, mint utóbb akadémiai szabályzatunk is tette.

Ahogy például a kis és nagy kezdőbetű használatát S. A. nem vonja be a betűformákból és a hangos kiejtésből induló írás- és beszédtanítás magyarázataiba, ugyanúgy nem tér ki az írásjelek kérdéskörére. Saját gyakorlata e téren megfelel a kor uralkodó szokásainak. Így például a *hiányjel* mindig követi a határozott névelő rövidebb változatát: *a’*; továbbá (egy-két pontatlanságot nem nézve) a ragtalan birtokos jelzőt, mint 31: „a’ *Nelve’ Hégét*”. Az utóbbi forma azonban elég ritka, mert a szerző igen szívesen él a *-nak/-nek* raggal. (A tárgyragnak hiányjellel való helyettesítése pedig egyáltalán nem jellemzi S. A. szövegét; mégis 42: *engem’*.) — Nem tárgyalja az Igaz Mestér a sor végi *elválasztás* szabályait sem. Gyakorlata ebben ingadozóbb, bár kétjegyű betűje alig van, háromjegyű meg éppen nincs, aminek kettőzése esetén az elválasztás problémát jelentene. Az átlagos megszokás ma is helyes volna, vö. 19: *tetse-ni* [!]; *viselhet-nek*; *Kisdede-inknek*; 56: *hang-zik*; összetételben 55: *még-akadályoztatik*; 51: *az-az*; 23: *el-eñésik*. De uo. a morfológiai elemzés elvét sértve: *ké-tség*; 20: *tar-tsuk*; ám helyes a *ts* egy betűs értéke így, 9: *nin-tsen*. Hibás a ragos szó ilyen elválasz-

tása, 61—2: *az-okkal*; 8: *az-okra*; s latinos forma is akad, 57 stb.: *Me-stër*; 61: *Tá-blára*.

Csak röviden jelzem, hogy a modális és a szuperesszívuszi toldalék *-n*-je s a *-ban/-ben* végi *-n* itt soha sincs kettőzve, mint a keleti regionális nyelveket beszélő szerzők műveiben annyiszor; S. A. tehát ebben is az irodalmi nyelvi egységet segíti. — Ugyanígy nem kettőzi meg a mássalhangzó utáni *-t* igenév-képzőt (vö. 60: „a' Mègtanúltaknak”) úgy, mint Baróti Szabó és mások tették. A választás eszerint itt is az egységesedés felé mutat. — Viszont a vitás pontok közül szerzőnk még nem támogatja gyakorlatával az *-ít* igeképzőnek ezt a lassan uralkodóvá fejlődő változatát. Bár a pedagógia nyelvében megszokott módon ő is mindig *tanít*-ot, *Tanítás*-t, *Tanító*-t, *Tanítván*-t (s néha *fordít*-ot, *jobbít*-ot stb.) ír, de szokásosabb nála az *-ét*, sőt akad *sikójtának* forma is (59). — Az akkor még évtizedekig szabályosabbnak tekinthető, hosszú magánhangzós írást alkalmazza legtöbbször a mai *-ul/-ül* igeképzőben és, az azonos alakú névszói-határozószói toldalékban: *tanul* (számtalanszor); *heltelenül* (16). — Provinciális a 'kívül' értékű *kévül* (64); a gyakoribb *innéd*, *onnéd* alak; a *-höz*, *-szór* helyetti *ë*-s változat.

Talán eléggé mutatják e részletek, hogy mennyiben vállalt vagy nem vállalt szerepet S. A. az írásbeli egység kialakításáért akkor folyó szellemi munkában. Legfontosabbnak művelődéstörténeti szempontból azt látom, hogy ő gyógygyógypedagógusként és jól képzett fonetikusként könnyítésül és a hangrendszerhez közelítve próbál szinte forradalmian új betűsort összeállítani (az *ë*-től még eltekintve is). Egyébként az ő korában vitás esetek zömében olyan megoldásokhoz csatlakozik, amelyek aztán lassan uralkodóvá lettek, s 1832-ben akadémiai helyeslést is kaptak. Új, mellékjeles betűi talán be is válhattak volna, ha egy addig csupán szóban élő magyar nyelv írásbeli használatát éppen 1808 táján kellett volna egy jó fonetikusnak és egyben pedagógusnak ügyes propagandával és modern szervezéssel megindítania. Csakhogy nekünk már egészében sok százados fejlődés után, elsősorban a latinbetűs írásokhoz többé-kevésbé közel álló, módosulásaiban is történetileg kialakult ábécénk volt, amelyben még a gyakorlati (kulturális központok, felekezetek, nyomdák szerinti) megosztottság vitái is többszörre múltunkhoz voltak kötve. A nagy analfabetizmus ellenére is olyan mély volt társadalmunk művelt rétegeiben a legtöbb betű és használatuk beidegződése (párosulva a nyomdák technikai felszereltségével és nyomdászaink, korrektoraink, nem utolsósorban nevelőink felkészültségével), hogy egyáltalán csodának tarthatjuk, hogy az egyetem nyomdája ilyen gondosan kialakította és csaknem hibátlanul kiszedte a sok új mellékjeles mássalhangzó-betűt. (BENKŐ 1963-i cikkének több idézete mutatja, hogy a szegényes betűállományú nyomdák akkortájt jórészt elhárították az új betűk kiöntését.) S viszont nem csoda, hogy ez a gyakorlat a süketnéma-oktatáson túl alig válhatott nagyobb körben ismertté; dicsérő vagy elítélő ismertetőiről nem tudunk. S amennyire hajlandók voltak művelt aufkláristáink befogadni és támogatni egy-egy jónak, szükségesnek ítélt újítást, annyira szűk látókörűen maradiak voltak nemeseink tömegei a hagyományos külsőségekhez, sokszor csak képzelt „ősi” sajátságokhoz való szenvedélyes ragaszkodásukban. S ezzel kapcsolatos a másik visszasság: a szerző habozás nélkül belevágott új írásrendszerének egy kisebb, gyógy-pedagógiai oktatásra szoruló tanítványi körben való bevezetésére, miközben a társadalom túlnyomó többsége nemcsak nem

használta, de nem is ismerte ennek betűit, összekapcsolásaikkal és sor végi elválasztásukkal stb. Bármily magabiztos volt is S. A., végzett tanítványai ilyen betűket az iskolán kívül sehol sem láthattak; s ha ők maguk írtak ezekkel másnak, az legföljebb nagy ügyel-bajjal silabizálhatta ki az írás valószínű hangos megfelelését. S. A. csakugyan „igaz” jóakarójuk volt sajnálatra méltó, súlyos testi hibás embertársainak, s kiváló, tanult „mestere” volt a magyar hangképzésnek, sőt talán az ehhez illő legegyszerűbb betűrendszer elméleti megalkotásának is. Hiába találta meg azonban helyesírásunk vitás részleteiben annyiszor a legjobb, előre mutató megoldást, a zárt e új jelének befogadásához könyvének egyéb merész és fárasztó újításai nem teremthettek kedvező közéleti légkört.

4. A zártabb *e*-nek *é* betűjét S. A.-on kívül a felvilágosodás korában eddigi tudásunk szerint senki sem használta nyomtatott szövegben. A betűformát az Igaz Mestér mégsem okolta meg. Az *ē*-nek hangrendszerünkben való meglétét azonban a tapolcai születésű KALMÁR GYÖRGY-nek 1770-i *Prodromusa* óta 1808-ig már többen is tárgyalták. Kalmár jellemző, hibátlan *ē*-ző példaszavait BENKŐ idézte is említett 1963-i tanulmányában (4–5), hozzáfűzve: „A későbbi kísérletezők közül többen is... lényegében őt követik, s a kérdéses hangnak az *ē* jelben való rögzítése, amely a többi jelölési elképzelést... elnyomta, nem kis mértékben az ő példája nyomán szilárdult meg” egészen a mai nyelvészet szakmai szokásáig (uo. 5).

Hadd idézzek itt a szolnoki születésű VERSEGHY-nek, aki csak a nyelvészeti példákban akarta megkülönböztetni a két rövid *e*-t, német alapszövegű magyar nyelvkönyvéből, „*Neuverfaßte Ungarische Grammatik*”-jából (Pefth, 1805.) egy-két ilyen mintát: „*üllyék kend le! adgyék kend kënyeret!*”; „*dicsértessën a Jëzus Kristus*” (111); „*Tekintetës Uram!*”; „*mëltóztasson Fëlsëgtëk*” (180).

S. A. tehát ezt a hangjelölést éppúgy nem követte, mint a BENKŐ idézte, Horváth Ádám kézírataiban stb. előforduló *è*-set vagy az egyetlen 1790-i újságcikkben használt *ê* betűset (lásd uo.).

BENKŐ áttekintése arra is utalt, hogy a zárt *e*-t megkülönböztető korai szakírók jól tudták: az *ē* hang nem minden tájon s nem is egy formán él a magyarok ajkán. Az Igaz Mestér azonban erről sem szól egy kukkot sem. Valami naiv általánosítással mondja: „...mivel a’ Mağarnak Šájában az *é* Betű háromféleképen hangzik, šüksëgës[,] hoğ azt háromféleképen írja is Papirosra, mert máskép sënki az Idegënëk közül[,] a’ ki Ñelvünket tanúlni akarja, helësen olvasni nem [!] fog” (16). Viszont szinte a modern fonológia szemléletével folytatja: „Íğ különbözës nélkül fog maradni: *nëm, Nem, fen, és fën* [? ; a pontja nem látszik jól!], *mentëk, és mëntëk, tëttek, és Tëttek, fëntëk, és fëntek* és még más šáz ilenfële Šavak, mellek ha jól ki nem íratnak[,] az Idegënnek Šájában vağ ellenkezöen [!], vağ nevetsëgësen fognak hangzani. Tehát ezen Betűnek *é* Šüksëgët [így!] tsak az nëm látja, a’ ki vağ nëm akarja, vağ egésën oktalán a’ Mağar Ñelvben” (uo.). Már VÉRTES is idézte, hogy S. A. itt Dugonics helyeslésére hivatkozott, bár elismerve, hogy ez „a’ Pontot nem javasolta”. (Akkor persze mi volna a jele?!) — S. A. tehát a magyarul tanuló idegen ajkúak érdekével is azt igazolná, hogy nyelvünk nehezebben elsajátítható változatát kell írásunkban tükrözni!

Ezt a furcsa észjárást mutatja Verseghy németeknek írt nyelvtanának gyakorlata is, lásd föntebb. De szintén S. A. érvelése írtméltódik VADNAI

RUDOLF „Nyälvünk' hangolvadásáru” címü, 1872-i munkájában. (Ez tudva-levően a nyiltabb hangot *ä* betüvel, a zártabbat *e*-vel írta; a címlapon a tölem használt példányban „PEST” ki van javítva „PÄST”-re.) Itt az „Olvasóimnak” felíratú előszóféle a következőkkel kezdődik: „Lägälébbis okát kell adnom: miért térek ä az *e ä* szóhangok' megkülönböztätésä által a' bävett írástul. [Bekezdes.] Mivel fajunk iránti kötälässégnäk tartom: munkälni änynyibän is arra, hogy az írás hü képä, igaz hangjägyä legyen az élönyälv-näk, — hogy äzt az idägen is ägész fenségibän ösmärhässä, megtanulhassa” (a számozatlan 3. lapon). — Itt jegyzem meg, hogy a múlt század második-harmadik harmadában több, akadémiánkkal kapcsolatos mű, tankönyv, helyesírási tárgyú cikk a zártabb hangot ismét *e*-vel jelölte — nyilván S. A.-tól már függetlenül, de szintén (?) a Huszita Biblia késői visszhangjaként. (Lásd például SZEMERE, AkHTört. passim.) Sőt Lőrincze — KÁLMÁN BÉLA nyomán — egy XX. századi falusi ember leveléből is idézi az *e* betü ilyen értékét (i. m. 108—9). Ilyen írású régibb leveleket ismer RÁ CZ ENDRE barátom is.

Ha nyomtatásban nem is, kézírásban fö n n m a r a d t hangunknak *e*-vel való jelölése 1792-ből. Kazinczynak egy korábban Győrött, utóbb Veszprém megye több helyén élő mérnök levelező társá, Kováts Ferenc írta Pápáról, hogy az ő vidékükön némely *e* hangot másként ejtenek, s ezeket példaszavaiban — nyilván jóváhagyást várva — *e*-vel különböztette meg, mert ez az *é*, „félíg *ö*”. (Lásd BENKŐ 1963-i értekezésében 8; egyébként a Kalmár ajánlotta *ë* is a kiejtett hangnak az *ö*-höz nyelvallás szerinti hasonlóságával kellett magát.) Persze Kazinczy, akinek *e* levélre (esetleg?) elküldött válaszárol semmit sem tudunk, nemigen ünnepelhette a Kováts fölsimerte rövid hangot, így nem helyeselhet *e*-vel való megkülönböztetését sem: hisz anyanyelvjárásából kiindulva 1808-ban azt is t a g a d t a, hogy nyelvünkben van ilyen hang (lásd FÁBIÁN i. m. 44). Hogy a fiatal győri pap, S. A. ismerte-e a jóval idősebb Kováts mérnök és fordító betűjavaslatát, nem tudom; lehetetlennek nem tartanám. (Kováts nevét a szakirodalom utóbb inkább *cs*-vel írja, említett levelének aláírásától eltérve. Írott hagyatéka egy időben leszarmazottjának, Beöthy Zsoltnak a birtokában volt; sajnos ennek felkutatására és átvizsgálására nem volt lehetőségem.) Hogy a Bécsi Kódex *e* betűjéről tudott-e valamelyikük, nem valószínűtlen. — A kérdéses korban VÁLYI ANDRÁS „A' magyar nyelvnek grammatikája” című, kiadatlan maradt nagyobb műve az *é* betűt nyomtatásban is megkísérelte alkalmazni az *ë* helyett, de például a kőszegi RÁJNIS JÓZSEF a maga — mai szóval — lektori jelentésében élesen elítélte a nem országosan élő zárt *e* megkülönböztetését, nem tartva magát az *ë*-zést sem követésre méltónak. Az itt ismét fölvetett szó- és írásbeli egyalakúság ritkítására pedig inkább az *ö*-zö alakok kivételes befogadását ajánlotta, tehát pl. [az *ö*] *kenyerék* helyett a *kenyerök*-öt. (Részletesebben lásd BENKŐ Nyelvőr-beli értekezését: 12—5.)

Hogy S. A. mindezekről a vitákról, kezdeményekről semmit se tudott-hallott volna, azt nem tartom valószínűnek. (Nyomát nem találni.) De akkor meg érthetetlen, miért kezelte a zárt *e*-t éppoly külön közmagyar beszédhangként, mint az *á*-t vagy a *ö*-t! — S mások már akkor is dicsérték olykor az *ë*-zés hangzásbeli szépségét, ám S. A.-nak esztétikai megjegyzése nincs ez ügyben.

Akik tehát a filológiában járatlan gyógyepedagógus vagy más olvasók közül átrágták magukat a voltaképpen sok tanulságos elméleti megállapítást és gyakorlati írásmódot is bemutató könyvön, azok hihetöleg akkor is fö l-

lélegeztek, ha *ĕ*-ző beszédűek voltak; akik azonban *e*-ző változatot használtak (bármily jól), azok értetlenül, talán dühösen-sértődötten is tették félre. (Vö. BENKŐ: i. h. 19.) A sok egyéb új mellékjeles betű alkalmazása pedig, láttuk, tovább növelhette a visszatetszést.

Mindezt betetőzi, hogy S. A. szövegében a kétféle *e* megkülönböztetésében tömördek íráshiba vagy egyénies kiejtést tükröző forma van. Az kétségtelen, hogy S. A. *ĕ*-ző anyanyelvű volt, ilyen vidéken nőtt is fel; utóbbi váci munkahelyén szintén *ĕ*-ztek, legföljebb több-kevesebb eltéréssel. Ugyan meglepett például, hogy *betű*, *eszmér*, *elég* ~ *eleg*-szavunkban ő mindig nyílt *e*-t ír; de el tudom képzelni, hogy talán így is ejtették családjában, születéshelyén vagy Vácon. Még azt is megértem, hogy a *nem* tagadósóban azért van majd annyiszor zárt, mint ahányszor nyílt hang jelölve, mert ez mára inkább csak a nyugati sávban maradt zárt *e*-s: tehát Győrött talán épp akkor terjedt a nyílt *e*-s ejtés. Vácon meg éppen már az utóbbi élhetett? De hogy a *-szer* multiplikatívuszi toldalékváltozatnak, a *szerint* névutó és a *szerez* ige főhangzójának *e*-je azért volna túlnyomó többségben (s főleg az első íveken) nyíltnak jelölve, mert S. A. a maga nyelvi környezetében már nyíltnak vagy legalább nagyon is ingadozónak hallotta, azt nem tudnám elhinni. Ugyanígy szemet (és fület) szúr az igekötői *fels* a névutói *felett*, a melléknévi *felső* szó tövében igen gyakran olvasható nyílt *e*; annál inkább, mert a helyén nemcsak (helyes) zárt *e*, hanem regionális hatásra ő is található. Következetlenül nyílt-zárt a *gyenge*, *gyengén* első szótagjában is a magánhangzó. Még a *meg*, *le* igekötőben is többször van nyílt *e*, mint amennyit pusztá sajtóhibának tekinthetnénk. A *tesz*, *lesz* főhangzója szintén ingadozó. A *mely(ik)* vonatkozó és kérdő névmásban ugyancsak szinte következetes eleinte a nyílt hang jelölése, s csak aztán keveredik egy kevésbé a kétféle betű. (Itt talán ismét elgondolható, hogy S. A. környezetében kétféle kiejtés élt.) — Ilyen következetlenséget még sokat idézhetnénk. Mivel pedig a mellékjeles mássalhangzók körében fehér holló a könyvbeli sajtóhiba, itt két lehetőség marad magyarázatul: a) S. A. *ĕ*-zése rendkívül keveredett az akkor sem ritka *e*-zéssel, bármily határozottan állította is be a „Mestér” az *ĕ*-t fonémáink közmagyar rendszerébe. b) S. A. a betegsége miatt talán mégsem korrigálhatta maga könyvének kefelevonatait, s aki helyette végezte ezt a feladatot, az a jó kézirat ellenére *e* körben gondatlanul dolgozott. (Ez a szerintem valószínűlenebb.)

Még egy apróbb kísérő körülményt említek. A tárgyalt kötetke csak a 64. lapig tartalmazza S. A. szövegét; innen a 96. lapig a váci intézetnek az országos gyűjtéskor felajánlott összegek nyugtázása következik. (Ezt röviden VÉRTES cikke is említette.) Csakhogy ez a további rész már nem S. A. betűivel és szabályai szerint van szedve, hanem a nyomda legszokásosabb módján. Tehát a zártabb *e* nincs megkülönböztetve; nincsenek benne mellékjeles mássalhangzók (csak *j*); nincs nyoma az *ő*, *ű* betű kezdődő divatjának; és így tovább. S ami a fő: még a mai olvasó is megkönnyebbülten, S. A. reform-írásától kifáradva, de könnyen olvassa az akkor szokásos módon írt, szakmailag érdektelen szöveget. — Lehet ügyetlenebbül „menedzselni” egy újítási javaslatot?!

A fő tanulság mindebből ismét csak az, hogy amíg egy korban nincs tudományos pontossággal összeállítva a kiejtésben-helyesírásban is követendő, több-kevésbé egységes *ĕ*-zés, addig elietett dolog a zárt *e*-zésnek írásbeli jelölését megkívánni. Ezt IMRE SAMU cikkének ismerete

előtt is így láttam; s azért is hagytam sokáig befejezetlenül e kérdésben írt jegyzettöredékeimet, mert a *n o r m a t í v* köznyelvi kiejtés részletes kézikönyve máig sincs a kezünkben. Ilyesmiről pedig 1808 tájának nyelvi-szellemi megosztottsága idején álmodni sem lehetett. Az, hogy az *ē*-ző tájak megosztó használata miatt már akkor is sok *ē*-zve és *e*-zve (*~ -ō*-zve) egyaránt elfogadható szót-szóalakot kellett volna elismerni, kétségtelenül rendkívül nehezítette volna a dolgot, de végeredményben jóval kisebb körben ma is ilyen problémával birkózik meg írásunk a *fel ~ föl, felesleges ~ fölösleges, levő ~ lévő* stb. ingadozás regisztrálásakor. — Arról pedig már szóltam, hogy az *ē*-nek helyesírásunkban való megkülönböztetését naivság volt országos felvilágosító tanfolyamok, segédkönyvek, írás- és kiejtésnevelő gyakorlatok stb. szervezése előtt, a süketnémák ábécéire oktatásában kezdeni.

Dehát a pokolba vezető út a szólás szerint is jó szándékkal van kikövezve, s a megvalósítás nehéz és lassú munkáját nyilván kevesebben voltak akkor is hajlandók jól előkészítve, lépésről lépésre végezni, mint a valóságot egyszerűbbnek láttatni a tényleges helyzetnél. Egy ilyen bonyolult változtatással egyidejűleg pedig nem lett volna szabad S. A.-nak a közvéleményt annyi más merész új betűformával is megriasztani; sem olyan látszattervekkel megtevesztetni, hogy az *ē* írásbeli-szóbeli megkülönböztetését a magyarul tanuló idegen ajkúak érdeke is okvetlen megkívánja.

Egyébként Simon Antalt jó szándéka és fonetikai (s jórészt öntudatlanul már fonológiai) tudása miatt most is mélységesen tisztetem. Az *ē*-ző kiejtéssel a lehetőségig hibátlanul beszélő kortársaimat pedig sárga írigységgel hallgatom. Simon azonban aligha tartozott ezek elődeinek első sorába¹.

TOMPA JÓZSEF

Van-e a Dunatájnak egységes nyelvi alkata?

Az areális tipológia egy elvi kérdése

1. Az areális nyelvi típusok (Sprachbund) korai megfogalmazása az újgrammatikus HERMANN OSTHOFF egyik dolgozatában található meg (Das physiologische und psychologische Moment in der sprachlichen Formenbildung. Berlin, 1879. 19—21). Ő a példaként főlemlített, különböző nyelvcsaládokba tartozó kaukázusi nyelvek (pl. indoeurópai örmény, illetve kaukázusi grúz) rokon vonásait részben fiziológiai (beszédképző szervek hasonló működése környezeti és egyéb hatásra), részben pszichológiai okokkal (utánzás, vagyis a beszélő népek kölcsönhatása) magyarázza. Ez a helyes elemeket tartalmazó, de még nyers gondolat évtizedekig lappangott, amíg majdnem egyidejűleg

¹ Betegségem miatt csak utólag tekinthettem bele két, VÉRTES adattára említette, nehezen hozzáférhető könyvecskébe: a) A tárgyalt műnek 1978-i, váci kiadású xerox-hasonmásába. Ebbe a címlap elé be van iktarva S. A. képmása azzal, hogy Újfaluban született. b) SZATMÁRI ANTALNÉ „Újabb adatok...” című, gépirásban sokszorosított 1972-i tanulmányába. Eszerint S. A. a Győr megyei Ikrényben született 1772-ben; s pontosan fel vannak sorolva későbbi tartózkodási helyei is. A szerző az életrajzi adatok után újra közli az „Igaz mester” egész szakmai részét, tehát az adakozók jegyzékét már nem. Helyesírásában azonban, mint előre jelzi, egy kevéssé modernizálja S. A. szövegét, első sorban elhagyva a zárt *e*-t megkülönböztető felső pontot! (A többi új betű mellékjele gondosan rá van rajzolva az írógépi betűkre.) — Ez is tanulságos...

két különböző kutatási irányból kiindulván kerek elmélet formájában lépett föl; ez abban is eltér az alapötlettől, hogy a fiziológiai magyarázat nincs meg benne, a hangsúly a kölcsönhatásra mint kiváltó tendenciára terelődik. KR. SANFELD (-JENSEN) 1930-ban publikálja úttörő tanulmányát a balkáni nyelvek tipológiai egységéről (*Linguistique balkanique. Problèmes et résultats. Paris*), de dánul már négy évvel korábban, 1926-ban adta ki. E monográfia, a balkáni nyelvészet alapvető kézikönyve, kevés elméleti, de annál sokkal több konkrét nyelvi adatból leszűrhető tanulság alapján mondja ki azt, amit úttörő elődei már jeleztek: az indogermán nyelvek más-más ágába tartozó balkáni nyelvek (sőt bizonyos mértékig a török is) a kölcsönhatás és a közös idegen hatás (szubsztrátum) folytán olyan sok közös sajátsággal bírnak, amelyek nem magyarázhatók meg belső nyelvi fejlődéssel.

A strukturalizmus teoretikusai, TRUBETZKOY és JAKOBSON 1929-ben (de csírájában TRUBETZKOY az 1928. évi hágai nyelvészkongresszuson) programadó tézisükben (*Mélanges linguistiques dédiés au Premier Congrès des philologues slaves: Thèses. Travaux du Cercle Linguistique de Prague. Prague. I, 8–9.*), majd N. S. TRUBETZKOY (*Phonologie und Sprachgeographie: Travaux du Cercle Linguistique de Prague 4. Prague, 1931.*) és R. JAKOBSON (*Über die phonologischen Sprachbünde: uo.*) részletesebb cikkükben a földrajzilag és tipológiailag rokon nyelvek szakelnevezését is megadják: *Sprachbund (union régionale, union linguistique)*; ám olyan beható, csak egy ilyen típusra kiterjedő elemzés, mint amilyen SANFELDÉ, az ő nevükhöz nem fűződik.

Ellenben az areális tipológia azóta külön diszciplínává terebélyesedett, amelyben a problémák elméleti továbbfejlesztése, egy-egy regionális nyelvi típus és a kimunkált nyelvi típusok bemutatása egyaránt szerepel, pl.: HENRIK BIRNBAUM, *Problems of Typological and Genetic Linguistics Viewed in a Generative Framework* (The Hague—Paris, 1970.); GABRIEL ALTMANN—WERNER LEHFELDT, *Allgemeine Sprachtypologie* (München, 1973.); GUSTAV INNEICHEN, *Allgemeine Sprachtypologie* (Darmstadt, 1979.); HELMUT WILHELM SCHALLER, *Die Balkansprachen* (Heidelberg, 1975.); és akinek munkájával bővebben foglalkozom e cikk keretében: HARALD HAARMANN, *Aspekte der Arealtypologie. Die Problematik der europäischen Sprachbünde* (Tübingen, 1976.).

Rá kell mutatnom azonban, hogy a balkáni nyelvészet mindmáig a legalaposabban művelt, konkrét eredményekre vezető és más területeken is gondolatébresztő ága az areális nyelvészetnek. BIRNBAUM említett kötetének illusztratív példái főként a balkáni nyelvek anyagából valók. E jelenség okát csak részben vezethetjük vissza arra, hogy SANFELD a balkáni nyelvek alapos ismerője volt, következtetéseit bő nyelvi adattárra építette fel, s az úttörő merészsége mellett szigorú kritikával rostálta meg téziseit, nem győzővén inteni kellő óvatosságra az elhamarkodott általánosítások ellen. A másik oka az, hogy a balkáni nyelvekben annyi a közös vonás, habár köztük nem mindegyik mutatható ki mindegyik nyelvben, ezek pedig annyira jellegzetes sajátságai e nyelveknek, hogy perdöntő módon különböztetik meg őket a nem balkáni nyelvektől (pl. a főnévi igenév hiánya, azaz kipusztulása).

A modern areális tipológiai művek hiányosságai közé tartozik, hogy a kiválasztott közös jellemvonások nem releváns természetűek, csak egy-két érintett nyelvben vannak meg. Az ilyen egyedi, nem strukturálisnak tekinthető jegyekre épített tipologizálás ellen óv HAARMANN (36–37) rámutatván, hogy a posztpozitív artikulusz (hátratett névelő) önmagában nem elegendő egy

areális típus kiválasztására, hiszen akkor a balkáni nyelveken kívül a skandináv nyelvek (és egyes orosz nyelvjárások) szintén egy egységes típus felállítását követelnék meg. A másik, gyakori hiba az, hogy az areális tipológia teoretikusai közt számosan csak egy regionális nyelvi csoport speciális kérdéseiben járatosak, vagy pedig egyikben sem szakemberek, következésképpen elnagyolt általánosításoktól nem riadnak vissza. HAARMANN pl. (101) azt állítja, hogy a magyar, cseh és szlovák első szótagi hangsúly rendszerképességével szemben a német megőrzi a jövevényszavak hangsúlyának helyét. Ám a német elsőszótagi hangsúly csak a szótöveken jelentkezik, az összetételek és ragok az egész szó hangsúlyának helyét gyakran megváltoztatják, úgyhogy az nemcsak az első szótagra eshetik (vö. HERMANN PAUL, *Mittelhochdeutsche Grammatik*. 20. Auflage. Tübingen, 1969. 24–6), a „rendszerképesség hiánya” tehát itt nem lehet mgyarázó elv.

Az írásomban feltárt ellentmondások több más hiányosságra is ráfognak világítani; hogy pl. a hasonló nyelvi sajátságokat vagy csak genetikus eredettel, vagy csak areális hatással értelmezik. E merev kettősség ellen emel szót JAN GOOSSENS, *Strukturelle Sprachgeographie* (Heidelberg, 1969. 17–8).

Az areális vizsgálatok minket közelebből érdeklő eredménye az ún. „dunatáji” nyelvtípus felállítása. L'UDOVIT NOVÁK (*Linguistica Slovaca I/II* [1939/1940.], 85–103) körvonalazza először a nyugati szláv, magyar és német közös sajátságokat, s közép-európai típus (*mitteleuropäischer Sprachbund*) névvel illeti őket. GÁLDI LÁSZLÓ NOVÁKTÓL függetlenül, hanem főképp TRUBETZKOJ (*Gedanken über die slovakische Deklination: Sborník Matice Slovenskej. Časť Prvá: Jazykoveda*, XV [1937.], 39–47) és A. V. ISAČENKO (*Versuch einer Typologie der slavischen Sprachen: Linguistica Slovaca I/II* [1939/1940.], 64–76) tanulmányaitól indítatva a magyar nyelvi sajátságok fényében bogozza tovább a felvetett gondolatokat, és tanulmánya címében megadja a ma is használatos elnevezést: „A Dunatáj nyelvi alkata” (*Documenta Danubiana* 4. sz. Bp., 1947.). GÁLDI többek közt rámutat az igekötők hasonló funkciójára a környező nyelvekben, az *o*, *u* fonéma meglétére (noha, tegyük hozzá, épp a szláv nyelvekben nincs meg vagy ritka), amely erdélyi román nyelvjárások magyar eredetű jövevényszavaiban kimutatható, a magyar és a szlovák palatális mássalhangzók (magyar *ty*, *gy*, *ny*) párhuzamára stb. GÁLDI összevető magánhangzó–mássalhangzó rendszertáblázatából (6) úgyszintén közelebbi vonások látszanak kibontakozni.

GÁLDI dolgozatának fogadtatása annak idején elég vegyes volt, a strukturalizmusnak Magyarországon akkor még alig volt híve. Azóta jobbra el is felejtkeztek róla, de új formában felelevenítette DÉCSY GYULA, habár közvetlen elődeinek munkáit és nevét nem említi meg: *Die linguistische Struktur Europas: Vergangenheit, Gegenwart, Zukunft* (Wiesbaden, 1973.) Az európai nyelvi típusok közt a dunai nyelvek (Donau-Bund) szerepel itt mint egyik fő nyelvi csoport. DÉCSY művénel korábban jelent meg a nyelvtipológus VLADIMÍR SKALIČKA cikke (*Zum Problem des Dunausprachbundes: Ural-Altische Jahrbücher* LX [1968.], 3–9), aki habár a közös sajátságok alapján állít föl dunai nyelvi típust, a különbségek felmérésére legalább annyi súlyt fektet, s végkövetkeztetésében óvatosabb a lelkes előfutárokhoz viszonyítva. A következő igényesebb összefoglalás, HAARMANN idézett monográfiája ugyancsak külön dunai nyelvtípussal (*Donausprachbund*; ez az eddigi gondolatvázlatokkal szemben alaposan foglalkozik e nyelvi típus lényegével, behatóbban taglalja az ide tartozó nyelvek közös jegyeit (97–105). Az areális tipológia,

a nyelvtudomány egyik legújabb kutatási ága kétségtelenül népszerű, a szintézisre törekvő kézikönyvek, monográfiák hatása nem lebecsülendő.

A „dunatáji” nyelvi típus ezek nyomán szinte a köztudatba ment át. KÁLMÁN BÉLA „A magyar nyelv európaisága” címmel (MNY. LXXVII, 132–4) DÉCSY kritériumait idézve emeli ki e típus jellegzetességét, a többi nyelvektől különböző voltát, kritikai észrevételt, megjegyzést nem fűz sem az egyes ismérvekhez, sem a típus létezéséhez.

Kétségtelen, hogy a „dunai nyelvtípus” azért még nem nyert kizárólagos elismerést a szakkörökben. FUTAKY és szerzőtársai (ISTVÁN FUTAKY, ERZSÉBET HOCHWALD, STEFAN NIEDERKIRCHEN és JÜRGEN UDOLPH, *Der Donau-Sprachbund — Gibt es ihn?*: Finnisch-Ugrische Mitteilungen 2. sz. 1978. 181–92) elutasítják ezt az elméletet, tömör kritikát gyakorolva a HAARMANN-féle koncepció fölött. Ellenérveiket én is teljes mértékben magamévá teszem. Amiért mégis belefogtam e cikk megírásába, annak oka az, hogy — mint KÁLMÁN BÉLA írása mutatja — a kérdés még nem tekinthető lezártnak, a tudományos közvéleményt évtizedekig áthatotta a nyelvi típusok, a Sprachbund eszméje, tehát az egész komplexus behatóbb megtárgyalást igényel, amelyben az areális tipológia eddigi módszerei szintén felülbírálatra kell, hogy kerüljenek.

2. A „dunatáji” nyelvtípust tárgyaló munkákban GÁLDITÓL HAARMANNIG csak a jellemvonások felsorolása olvasható, nem pedig azok leírása. Példák illusztrálják ugyan az egyes sajátságokat, HAARMANN többet is megemlít, olykor összeveti őket egymással, de a szórványos adatok bizonyításra nem elegendőek. A dolgozatokból hiányzik a jelenségek strukturális vizsgálata egy-egy nyelven belül és funkcionális összehasonlításuk az érintett nyelvek viszonylatában. Pedig HAARMANN egy nem sokkal későbbi tanulmányában (*Prinzipielle Probleme des multilateralen Sprachvergleichs. Anmerkungen zur Methodik und Methodologie*. Tübingen, 1977.), ahol a többi közt újra megemlíti a dunai nyelvek egységét (115), hasonló értelemben száll síkra a kétféle elemzés következetes alkalmazásáért (17). Ezek az elméleti művek nem szólnak azonban a közös sajátságok kialakulásának történetéről sem, csupán azt jelzik egyes esetekben, hogy kölcsönhatás nélkül nem fejlődhettek volna hasonlóvá; sőt HAARMANN kifejezetten az ismérvek történetének figyelembevétele ellen nyilatkozik (i. m. 47), holott ő maga több helyen (nemegyszer tévesen) hivatkozik nyelvtörténeti adatokra.

Ezek a tipológiai monográfiák a diakrónia megítélése tekintetében is különböznek a balkáni nyelvészet módszerétől: ott SANDFELDTől kezdve mindig központi kérdésként kezelték az egyes sajátságok keletkezésének idejét, helyét, elterjedésének útjait. Más szóval a „dunatáji” strukturalisták elhanyagolják a diakronikus szempontokat, ámde a szinkronikus struktúrára sem fordítanak kellő figyelmet. Egyéb módszertani következtelenségeikről a továbbiakban szintén szó esik, amikor az említett hiányok pótlásával kívánom megítélni a dunai nyelvi típus realitását.

A bírálatot az elnevezésen kezdem. A „dunai” név földrajzi fekvésre utal; ha így vesszük, a német — ahogyan DÉCSY és korábban mások teszik — szintén dunatáji nyelvnek tekinthető, persze a román és a bolgár úgyszintén. Ez utóbbiakat azonban a tipológusok eddig kihagyták e csoportból, tegyük hozzá, jogosan, hiszen ők a balkáni nyelvek körének tagjai, akárcsak a szerbhorvát, amelyet viszont DÉCSY ugyancsak a dunai típusba sorol. De földrajzi

tekintetben a szlovén nem mondható dunatáji nyelvnek, sőt voltaképp a cseh sem igen, noha különösen ez utóbbi így szerepel az eddigi tipológiákban. Ha tehát földrajzi ismérvet akarunk választani, akkor helyesebb volna „közép-európai” típusról beszélni NOVÁK elnevezését követve („Mitteleuropäischer Sprachbund”: i. m. 98—9, 101—2). Persze a német nyelvterület túlterjed Közép-Európán, Nyugat-Európába húzódik át, de még így is inkább fedné a földrajzi helyzetet, mint a „dunatáji” név.

Most rátérünk a típus meghatározására, ahogy a névadók a besorolt nyelveket és a közös sajátosságokat kiválasztották. A továbbiakban főképp DÉCSY és HAARMANN nézeteivel foglalkozom. Mint látni fogjuk, ezek ritkábban egybehangzók, gyakrabban ellentétesek, a dunatáji nyelvek fogalmának mai elterjedése mégis főleg e két elgondolásnak köszönhető. DÉCSY több nyelvet és több ismérvet állapított meg HAARMANNál, ez utóbbi viszont egy olyan nyelvvel többet von a dunatáji csoportba, amely DÉCSYNél nem szerepel, de korábbi tipológusok írásaiban igen: a némettel. HAARMANN jól ismeri DÉCSY könyvét, több helyen vitába száll vele elméleti problémákról szólván, érdekes módon viszont a dunai nyelvekre vonatkozóan csupán a német nyelv besorolását emeli ki DÉCSYvel szemben egy rövid megjegyzés erejéig (i. m. 97). A két szerző így határozza meg a dunatáji nyelvek körét és közös sajátosságait:

DÉCSY (i. m. 87—9)

HAARMANN (i. m. 97—105)

A) A dunatáji típus nyelvei

magyar, cseh, szlovák, szerb-horvát, magyar, cseh, szlovák, német
szlovén

B) Közös ismérveik

első szótagi hangsúly	kötött hangsúly
kevés diftongus	—
teljes magánhangzók'	—
(sorvadás magánhangzók hiánya)	
a <i>h</i> mássalhangzó megléte	a <i>h</i> megléte, illetve <i>h</i> ~ <i>x</i> oppozíció
hangkötés (liaison)	—
szóvégi mássalhangzók zöngétlenedése (a magyar kivételével)	szóvégi mássalhangzók zöngétlenedése (a magyar kivételével)
zérófok megléte, illetve magánhangzó- váltakozás	—
kvantitáskorreláció	a magánhangzók kvantitáskorrelációja
szintétikus rendszer	szintétikus névszói ragozás
gazdag esetragozás	—
az igekötők gazdagsága (Präfixfreu- digkeit)	produktív igekötőhasználat
a szintétikus jövő idő hiánya	hármasszó-igeidő-rendszer
jelentékeny latin hatás	—
latin <i>s</i> = <i>f</i>	—
nyugat-európai típusú szintaxis latin hatásra	—
szóképzés és összetétel egyformán	—
gyakori szóalkotásmód	—
purista jellegű szóalkotások gyakoriak különösen a csehben és a magyarban	—

E két elmélet bírálatát az egyes sajátságok elemzésével kezdem, az választ fog adni arra a kérdésre is, mennyiben jogosult az egyes nyelvek besorolása a „dunatáji” típusba.

3. Hangjelenségek.

A) A hangsúly. — Az bizonyos, hogy HAARMANN meghatározása általánosabb és éppen ezért az adott esetben helyesebb; igaz, hogy csak az általánosabbra szabott ismérv alapján lehet a német nyelvet ide számítani, DÉCSY szűkebb meghatározása a németre nem áll: nem mindig az első szótagra esik a hangsúly. A baj csak az, hogy ez a feltétel sem a szerb-horvát, sem a szlovénra nem érvényes. A szlavista DÉCSY ezt tudja, ezért besorolásának egy engedménnyel próbál szabad utat adni: e két nyelvben a hangsúly leggyakrabban az első szótagon van; egyben megemlíti, hogy a keleti szlovák nyelvjárásokban lengyel hatásra utolsó előtti szótagos a hangsúly. Vagyis DÉCSY két tényezővel gyarapítja a meghatározást: az előfordulás gyakorisága és a nyelvjárások tanúsága.

Ami a két déli szláv nyelvet illeti, a helyzet még a gyakoriság figyelembevételével sem olyan egyszerű, ahogy DÉCSY beállítja, mert elhallgatja, hogy az erősségi hangsúly nem az egyetlen prozódiai tulajdonság, hanem a kvantitáson kívül a szóhanglejtés is meghatározza a hangsor fonetikai arculatát, egyszersmind fonologikus funkciója révén módosítja a szó, nyelvi forma jelentését. Tehát a szerb-horvát és a szlovén politón nyelv, s e tekintetben olyan élesen különbözik a magyartól, a némettől és a nyugati szláv nyelvektől (és a keletiektől), hogy semmiképpen sem helyezhetők egy fedél alá, még ha való is, hogy a hangsúllyal gyakran összefonódó tónusok (a szerb-horvátban négy, a szlovénban három) gyakrabban esnek az első szótagra, és hogy az irodalmi nyelv, főleg pedig a városi köznyelv egyre inkább kvantitáskülönbséggel egybefonódó erősségi hangsúlyá alakítja az összslávból örökölt és számos nyelvjárásban (ča) még megőrzött szóhanglejtést. Az egymással gyakran, de nem mindig összeolvadó prozodémák a szerb-horvát irodalmi nyelvben az utolsó kivételével mindegyik szótagon előfordulhatnak, de roppant bonyolult, gyakran egymást kizáró feltételek szerint (l. erről JOSIP MATEŠIĆ, *Der Wortakzent in der serbokroatischen Schriftsprache*. Heidelberg, 1970. 37—49).

Azonban HAARMANN dunai nyelvei közül éppen a német rí ki a másik hárommal alkotott csoportból. Igaz, hogy a német hangsúlya dinamikus, igaz az is, hogy kötött, de a magyarral, csehvel és szlovákkal ellentétben bármely szótagon állhat (ez még megfelelhet HAARMANN meghatározásának), sőt olykor jelentésmegkülönböztető szerepe van, pl. *übersetzen* 'átkel, átvisz' a hangsor első szótagját — 'lefordít' az igető első szótagját hangsúlyozva. Ez utóbbi jellemvonása a német hangsúlynak élesen szembekeverül a többi „dunai” nyelv prozodológiájával, ilyenformán nemcsak DÉCSY szűkre szabott, hanem HAARMANN tágabb meghatározása sem teszi alkalmassá a velük való tipológiai társításra.

A nyelvtörténet tanúsága alapján mindenekelőtt a németet kell kikapcsolni a kölcsönhatás problémaköréből. A jelenlegi rendszer már a közép-felnémetben kialakult, ebben sem szláv, sem magyar hatás nem föltételezhető, de eltérő struktúrája nem hathatott sem a politón déli, sem az első (illetve második) szótagú kötött hangsúlyú szláv nyelvekre, sem a magyarra. Ami a magyart illeti, a hangsúly már az ősmagyar korszakban az első szótagon volt, és az összehasonlító finnugor nyelvészet mai állása szerint ugyanez

lehetett a helyzet az alapnyelvben; a finnugor alapnyelv politón voltára bizonyítékok nincsenek, legfőljebb hipotézisek (vö.: BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története. Bp., 1967. 107; HAJDÚ PÉTER, Az uráli nyelvészeti alapkérdései. Bp., 1981. 126).

Mindebből az következik, hogy a szerb-horvát, szlovén, valamint a magyar prozódiai rendszer közt nem tehető fel kapcsolat (a jövevényszavak hangsúlyozása külön vizsgálat tárgya). Marad most már a cseh és szlovák nyelvet ért magyar hatás lehetősége. E három nyelv prozodikus szempontból nagyjából megegyezik: elsősztági dinamikus hangsúly magánhangzó-kvantitással (de a magyarban mássalhangzó-kvantitás is van).

A közös szláv alapnyelv még megőrizte az eredeti indogermán hanglejtést, de a külön nyelvi fejlődésben már csak az említett három déli szláv nyelv maradt politón. A bolgár, macedón és a keleti szláv nyelvek az erősségi hangsúlyra tértek át, de az bármelyik szótagon előfordulhat, sőt a keleti csoportban változó jellegű is; a nyugati szláv nyelvekben szintén dinamikus hangsúly lépett a hanglejtés helyébe, de a hangsúly végleges helye csak fokozatosan alakult ki. Problémánk szempontjából igen tanulságos a lengyel hangsúlyozás története. Amennyire a nyelvelmékek írásmódjából következtetni lehet rá (kétszótagú szavakban a szóvégi *i* gyakran elmarad), a XIV. századig az első szótagon állt a hangsúly, s ez egyes nyelvjárásokban megmaradt, aztán kevés kivétellel áttolódott az utolsó előttiire (l. ZENON KLEMENSIEWICZ, Historia języka polskiego. Część I. Doba staropolska. Warszawa, 1961. 107). A csehben, szlovákban és a szorbban (amelyről DÉCSY és HAARMANN nem szól) nyilván hasonlóan zajlott le ez a folyamat, de a hangsúly végleg megállapodott az első szótagon (kivéve a keleti szlovákban lengyel hatásra). Ez a prozodikus változás tehát minden külső hatástól függetlenül ment végbe a nyugati szláv nyelvekben. Intenzív magyar hatásról a XIV. század végéig egyébként is csak a szlovák esetében lehet szó, a lengyelben és szorbban egyáltalán nem, de a művelődéstörténeti indokok a csehre nézve sem jelentősek, nagyszámú magyar kölcsönszó, illetve a lakosság tömegeinek két-nyelvűsége hiányában pedig az ilyen jellegű prozodikus hatás ki van zárva.

A dunai típusba sorolt nyelvek prozódiaja tehát a nem rokon nyelvek viszonylatában egymástól függetlenül kapta meg mai alakját, strukturális hasonlóság pusztán a magyar, a cseh és a szlovák közt van meg. RAJKO NAHTIGAL „Die slavischen Sprachen. Abriß der vergleichenden Grammatik” (Wiesbaden, 1961. 124) című kézikönyvében ugyancsak tagadja a magyar vagy a német hatást e nyelvtörténeti folyamatban. HAARMANN ezzel ellentétes kijelentése (i. m. 49) téves.

B) A k v a n t i t á s k o r r e l á c i ó. — Eleve ki kell emelnem, ahogyan különben DÉCSY és HAARMAN is megjegyzi, hogy ez a magyarban a mássalhangzóakra is kiterjed, míg a szóban forgó szláv nyelvekben csupán a magánhangzórendszerre. A magyarnak ez az egész fonémarendszerben végigvonuló sajátossága igen jellegzetes, a finnel és az észttel együtt, ahol hasonlóan domináns kvantitáskorreláció van, minden egyéb európai nyelvtől különbözik, s a nem szakembernek is feltűnik. Az irodalmi olaszban a hosszú és rövid magánhangzókon kívül a kvantitáskülönbség megvan ugyan a mássalhangzók közt, de a korreláció csak a mássalhangzókat foglalja magába.

A dunai tipológia két teoretikusa nem említi meg sem azt, hogy a keleti szlovák nyelvjárásban nincs meg a magánhangzók kvantitáskorrelációja, sem azt, hogy egyes nyugati szlovák nyelvjárásokban mássalhangzó-korreláció is

van (l. RUDOLF KRAJČOVIČ, A Historical Phonology of the Slovak Language. Heidelberg, 1975. 143—8). De DÉCSY azt sem említi meg, hogy a déli szláv nyelvekben szintén nem beszélhetünk tiszta magánhangzói kvantitás-korrelációról, amíg az az irodalmi nyelvben teljesen ki nem alakult, elhagyván a tonalitást, amely még mindig velejárója, ha nem vezérlő eleme a prozódiónak (l. erről N. S. TRUBETZKOJ, Grundzüge der Phonologie: Travaux du Cercle Linguistique de Prague 7. sz. Prag, 1939. 177). A szerb-horvátban a szótag lehet a hangsúlytól függetlenül is hosszú, de ilyen esetekben gyakran morfológiai funkciót kap (pl. a genitívus *-ā* ragja a többes számban), míg a magyarban és a két nyugati szláv nyelvben a hosszú és rövid magánhangzók előfordulása nyelvtanilag kötetlen (a magyarban van fonetikai kötöttségük: a *no* indulatszón kívül szó végén csak *-ő/-ö* állhat). HAARMANN rendszerében problematikus a német. Szerzőnk bizonyos fenntartással korrelációt állapít meg benne. Hasonlóképpen vélekedik SKALIČKA (i. m. 3). Pedig a német e tekintetben igen különbözik a többi „dunatáji” nyelvtől. Ilyen korreláció csakis hangsúlyos helyzetben és csak bizonyos mássalhangzók előtt fordul elő, ez utóbbiak közt egyetlen zárhang van, a *t*. Ennek megfelelően a jelentésmegkülönböztetés sokkal kevesebb szópárra korlátozódik, mint azokban a nyelvekben, ahol kötetlen a magánhangzók időtartamkülönbsége; pl. *satt* ’jöllakott’ — *Saat* ’vetés’, *Hölle* ’pokol’ — *Höhle* ’barlang’, *Kamm* ’fésű’ — *kam* ’jött’. Ellentétes párok viszont olyan nyelvekben is kimutathatók, ahol nincs ilyen korreláció, persze még kisebb mennyiségben; pl. francia *bette* ’cékla’ — *bête* ’állat, barom’. (A német adatokra vonatkozóan lásd HERMAN BLUHME tanulmányát: Das phonologische System des Deutschen: Lingua XXV [1970.], 362—3).

A német időtartam-korrelációt kapcsoljuk tehát ki az összehasonlításból. De a megmaradt három nyelv közt diakronikus szempontból ugyancsak nem lehet összefüggést találni. Már az ómagyar korban voltak természetüktől fogva rövid és hosszú magánhangzók, a szó végén rajtuk kívül sorvadók (magas nyelvallásban), de ekkor még nem volt időtartam-korreláció. Ez csak a sorvadó hangok eltűnésével együttjáró tendenciák (monoftongizálódás, rövidülés, hangösszevonás stb.) eredményeképpen jött létre a XV. századtól kezdve. E folyamat lassan zajlott le, benne semmiféle idegen hatást nem kereshetünk. A szláv nyelvekben a mai helyzet az eredeti szláv intonáció felbomlása után a három ágban egymástól különböző strukturális átszerveződéssel keletkezett. Ebben ismét a belső törvényszerűségek játszották a főszerepet, idegen, pláne magyar hatással magyarázni a nyelvtörténeti folyamatok primitív leegyszerűsítése volna. Erről az átalakulásról különben ROMAN JAKOBSON adott igen alapos és hiteles képet két tanulmányában (Remarques sur l'évolution phonologique du russe: Travaux du Cercle Linguistique de Prague 2. Prague, 1929. és Prinzipien der historischen Phonologie: Travaux 4. Prague, 1931.), amelyek a strukturalista módszer elméletének és alkalmazásának jelentős korai alkotásai.

C) Teljes magánhangzók, a redukált magánhangzók hiánya. — Ez a tétel (Volltönigkeite) csupán DÉCSYÉ, aki a szlovént jogosan kivonja e típusból hozzátéve, hogy a sorvadó magánhangzók ott alighanem német hatásra keletkeztek. Ez az állítás nincs bebizonyítva, de kétségtelen, hogy a szlovén *sva*-hangok másodlagosan keletkeztek hangsúlytalan helyzetben. HAARMANN-nál ez a kritérium hiányzik, viszont a német szintén a kivételek közé tartozik.

Való, hogy a többi Décsytől idevont nyelv mai rendszere nem ismeri a redukált magánhangzókat, de a lengyel irodalmi nyelv, a szorb, a balkáni török és görög sem, nincs meg az olaszban, a spanyolban és még távolabb, a magyarral rokon finnben sem. A redukált magánhangzók hiánya tehát nem olyan ritka jelenség.

A mai helyzet külön nyelvi fejlődés következménye. A magyar sorvadó magánhangzók a XIII. század elejéig lekoptak, eltűnésük hatott az egész magyar hangrendszerre. A közös szláv hangrendszert két redukált fonéma (egy *i* és egy *u* színezetű) egészítette ki, amelyek minden helyzetben előfordultak. Látjuk, milyen lényeges különbség volt a kétféle hangtípus közt már annak idején. A szláv sorvadó hangok szintén kipusztultak, de nem nyomtalanul; a hangsúlytól és a helyzettől függően vagy kiestek, vagy teljes (periferiális) hanggá alakultak nyelvenként más-más színben, illetve eredeti színükkel aligha azonos centrális magánhangzó fejlődött belőlük (részben más fonéma folytatásaképpen) a bolgárban és macedonban. Ez a folyamat korán megkezdődött, már az ószláv nyelvemlékekben megvan a nyoma, s különböző időkben, legkésőbb a keleti szláv nyelvekben a XIII. századig be is fejeződött.

Nem kétséges, hogy hasonló, de nem azonos jelenségekről és folyamatokról van szó, kölcsönhatás tehát aligha kereshető bennük. Legkevesbé a magyar hathatott szomszédaira, hiszen az átalakulás ott korábban megkezdődött. Hogy e szláv nyelvek jövevénytiszavak átadásával meggyorsították a magyar hangfejlődést, ahhoz csak külön vizsgálatok elvégzése után lehetne hozzászólni. De még ha valamiféle regionális hatás kimutatható volna is, a már említett, igen széles területre kiterjedő szinkronikus „izoglosszák” miatt a jelenség nem szűkíthető le a Duna mellékére. Leghelyesebb ezt az ismérvet is eljteni.

D Kevés diftongus. -- Ezt csak DÉCSY állítja; HAARMANN nem teheti a német miatt, ahol több kettős magánhangzó fordul elő.

DÉCSY nem említi meg, hogy a szlovák irodalmi nyelv három kettőshangzót ismer: *ia*, *ie* és *ou* (a csehben csak az utóbbi van meg), és hogy a középső és keleti nyelvjárás még az irodalmi nyelvénél is gazdagabb (nyitódó) diftongusokban: *ie*, *uo*, *iu*, *ia*, de a nyugati nyelvjárásokban hiányzik a kettős magánhangzó. Fonetikailag nézve van a szlovákban még néhány diftongus és triftongus, de ezek ellentétpárokat nem alkotnak; pl. *polievka* 'leves', ejtsd: *polieuka*. (L.: KRAJČOVIČ i. m. 143–8; JOZEF BARTOŠ—JOSEPH GAGNAIRE, Grammaire de la langue slovaque. Bratislava—Paris, 1972. 16–7; EUGEN PAULINY, Fonológia spisovnej slovenčiny. Bratislava, 1968. 70–1).

Am nem szabad megfeledkezni a magyar nyelvjárások diftongusairól; ezek nyugaton főképp nyitódók, keleten — ellentétben a szlovák nyelvjárásokéival — többnyire záródók (vö. IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 278–80).

Történetileg a magyar és szlovák kettős magánhangzóknak semmi köze nincs egymáshoz; a magyarban *ő* és *ü* elemű diftongusok is vannak többek közt. Mint ismeretes, az ómagyarban szintén voltak kettőshangzók, hangszínükben jórészt eltértek a maiaktól, úgyhogy általában nem tekinthetők azok közvetlen elődeinek.

DÉCSY kritériuma alkalmazható a szerb-horvátra és szlovénra, de negatív tartalmánál fogva semmitmondó.

E) Zérus fok, illetőleg magánhangzó-váltakozás.
— DÉCSYnek ez a tétele homályos értelmű, legjobb, ha szó szerint idézem

(i. m. 88): „Ausfall der Vokale nur in ungeschützten Stellungen (Wortende), nicht aber vor alten Suffixen, infolgedessen häufige Alternation der Nullstufe mit Vokalen; Große Anzahl von Alternationen im Rahmen der Quantitätskorrelation, die jedoch zum größten Teil Innovationen darstellen.”

Talán a szóvégi magánhangzó-kieséssel kezdem, de erről csak annyit érdemes mondani, amennyit megemlítettünk az időtartam-korrelációról szólva, hogy ti. az ómagyarban és a vele egykorú szláv nyelvekben kiestek a szóvégi zárhangok, ezt a modern magyar és szláv nyelvek rendszerére vonatkoztatni értelmetlenség.

De térjünk át a magánhangzó-váltakozásra (Alternation = Ablaut?). Az indogermánhoz hasonló ilyen jelenség tudvalevőleg a magyarban nincs, nem is volt. Hogy az uráli alapnyelvben létezett, arra bizonyítékaink nincsenek, egyes kutatók felteszik, és a magyar *hal* ~ *holt*, *vala* ~ *volt* stb. kettőséget e váltakozás csökevényének magyarázzák (l. erről HAJDÚ i. m. 117–8). De még e hipotézis realitása esetében sem alkalmasak e mai magyar megfelelések arra, hogy az indoeurópai és így valamennyi szláv nyelvben aktív váltakozással összehasonlítsuk (pl. a szlovákban *brat* 'vinni' ~ *berem* 'viszek', *tiect* 'folyni' ~ *tok* 'folyás' és a németben, amelyet DÉCSY nem számít e csoportba, *singen* 'énekelni' ~ *sang* elbeszélő múlt ~ *gesungen* participium perfectum).

A 0-fok mint az ablaut egyik speciális esete a redukált magánhangzók eltűnésével keletkezik, pl. ősszláv (és ószláv) *senz* 'álom' ~ genitivus *sna* > szlovák *sen* ~ *sna*, szerb-horvát *san* ~ *sna*. Vele legföljebb a XIII. század előtti magyar sorvadó hangok kiesése és a kétnyíltszótagos törvény érvényesülése folytán keletkezett egyalakú és többalakú tövek közti különbség (*három* ~ *hármát*, *forog* ~ *forogat*) volna némileg összevethető, de a két jelenség közt tetemes a különbség: a szláv alakrendszernek ez a váltakozása gyakori, kiterjed nemcsak a tövekre, hanem a viszonyszókra és a ragozott alakokra is, míg a magyarban a töveknek csak jelentéktelen hányadában van meg nyelvtani funkció nélkül. Minthogy a zéró fok és az ablaut sok európai nyelvben játszódik a szlávhoz hasonlóan fontosabb szerepet, dunatáji sajáttság még akkor sem lehetne, ha a magyar jelenséget vele teljes mértékben azonosítanók. Így az olvasónak az az érzése támad, hogy az elméletileg amúgy sem kielélt kötetbe tévedésből került bele ez a szövegtöredék.

F) A *h* megléte, illetve a *h* ~ *χ* opozíció. — HAARMANN Décsynél szűkebben, fonologikusan határozza meg az ismérvet, de mindkét fogalmazás túlmutat a Duna térségén, részben pedig olyan pontatlan, hogy nem alkalmazható az illető nyelvekre.

Kezdjük előbb a *h* színével. A magyarban és a szerb-horvátban zöngétlen *éshang*; az utóbbi nyelvben, különösen egyes nyelvjárásaiban és a városi beszédben *χ* változatban is realizálódik, vagy egyáltalán kiesik, esetleg hiátustöltő *v* beillesztésével. A szlovénban a *h* betű hangértéke *χ*, tehát azonos a német *ch* fonémával. A cseh, szlovák, felsőszorb *h* betű hangértéke zöngés (*h*); megjegyezzük, hogy az ukrán és fehérorosz hasonló fonéma szintén zöngés. A zöngétlen *h* megvan a németben, a hollandban, az angolban, a skandináv nyelvekben, a románban, a görögben és a törökben. Anélkül tehát, hogy teljes európai seregszemlét végeznénk, ki kell emelnünk, hogy a *h* igen általános fonéma, csupán éppen a dunainak kikiáltott nyelvek közül nincs meg zöngétlen formában a csehben, a szlovák irodalmi nyelvben, a szlovénban, sőt még a szerb-horvátban is csak ejtősváltozatként él.

A $h \sim \chi$ oppozíció megtalálható a „dunatáji” nyugati szláv nyelvekben (ha a fonetikai különbséget figyelmen kívül hagyjuk), de nem fordul elő a déli szláv nyelvekben, hiszen ott egyféle h létezik csak (különböző realizációkban).

Viszont nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy a magyarban ilyen oppozíció nincs, a χ csak „idegen fonéma”; ellentétpárok nem mutathatók ki, a χ ejtés inkább a tanultabbak ajkán hallható, különben k vagy h helyettesíti a ch jellel írt idegen szavak hangját. HAARMANN (i. m. 100) szintén azt állítja, hogy csupán idegen szavakban fordul elő, de nem zárja ki az oppozíció fennállását, s minthogy ilyen cím alatt beszél a magyar ch ejtéséről, eljárását tévedésnek kell minősítenünk.

HAARMANN-nak még ennél is súlyosabb tévedése az, hogy a $h \sim \chi$ oppozíciót a németre nézve is kimondja, sőt jelentésmegkülönböztető szerepet tulajdonít neki. Mindennek éppen az ellenkezője igaz: a h és χ (írva ch) egy fonéma két variánsának tekintendő, amelyek egymást kizáró helyzetben realizálódnak, a szó elején csak h , a szó végén és belsejében szótag kezdetén csak χ , következésképpen jelentésmegkülönböztető funkciójuk nem lehet (vö. BLUHME i. m. 360).

HAARMANN ugyanebben a fősorolásban túlmegy az általa idevont nyelvek körén, és a szerb-horvátról szintén azt állítja, hogy megvan benne ez az oppozíció. Az előbb mondottakból kitűnik, hogy ez az állítás sem felel meg a tényeknek.

Van-e történetileg köze egymáshoz a magyar h és a h , illetve χ fonémáknak? A legkevesbé a nyugati szláv h -hoz. Amint ismeretes, ez a h az ósszláv g fonémából keletkezett. A változás az óoroszban indult el valószínűleg már a X. század folyamán kiterjedvén egyes déli nagyorosz nyelvjárásokra, de tovább onnan északkeletre nem jutott, ellenben inkább nyugatra vonult; nem hatott a lengyelre és az alsószorbra, de a fehéróroszban és a többi nyugati szláv nyelvekben állandósult már a XII. században. A g e nyelvekben csak idegen szavak elemeként jelenik meg. (L. a $g \sim h$ változásról KAREL HORÁLEK összefoglalását: Úvod do studia slovanských jazyků. Praha, 1962. 149, illetve magyarul: Bevezetés a szláv nyelvtudományba. Bp., 1967. 137.)

A déli szláv nyelvek χ és h hangértékű fonémája az eredeti ósszláv fonéma folytatása.

A magyar h szintén χ hangból fejlődött a XIII. századtól kezdve. Szláv hatás ebben nem kereshető, hiszen akkor a szomszédok ugyanezen fonémájának hatására meg kellett volna őriznie fonetikai jellegét; különben $g > h$ változás sem történt a magyarban. A szláv nyelvek h és χ (ch) hangértékű kölcsönszavainak általában magyar h felel meg, pl. *hála* (< déli szláv **chvala*, szerb-horvát *hvala*), *konyha* (< szlovák *kuchyňa*), *pohánka* (< szlovák *pohánka*). Némely újabb eredetű jövevényszóban k felel meg a ch hangnak, pl. szlovák *chlapec* > m. *klapec*. A szláv nyelvek kérdéses fonémái — mint láttuk — szintén a magyartól függetlenül alakultak ki, de a keleti szlovák nyelvjárás zöngétlen h variánsában magyar hatás tehető fel (KRAJČOVIČ i. m. 143).

Még csak a német ch és h hangokról jegyzek meg annyit, hogy korábbi magyar kölcsönszavakban szintén h felel meg nekik, pl. középfelnémet *hamer* > m. *hámor*, bajor ófelnémet *marchat* 'piac' > m. *marha*, de a múlt század óta már χ ejtés is hallható német (és nemzetközi) eredetű szavakban (*pech*, *technika*). Különböző német és magyar kölcsönhatás ki van zárva: a német ch a germánból örökölt fonéma, amelynek h variánsa külön nyelvi fejlődés

eredménye, a magyar $\chi > h$ változás pedig abban a korszakban záródott le, amikor még a német hatás nem volt jelentős. A német *ch* fonémáról l. még PAUL i. m. 111–4.

G) A szóvégi zárhangok zöngétlenedése. — Mindkét elmélet tételei közé tartozik ez az ismerv, mindkettő megjegyzi, hogy a magyar kivétel. DÉCSY nem szól azonban arról, hogy a szerb-horvátban sem zöngétlenedik a szóvégi zöngés mássalhangzó. Ha egyesek magyar hatásra gondolnának ez esetben, emlékeztessük őket arra, hogy az ukrán szintén megőrzi a zöngés–zöngétlen ellentétet a szó végén, márpedig magyar hatás itt nem tehető fel. De egyáltalán aligha nevezhető a szóvégi zöngétlenedés dunai jellegű ismervnek, amikor a két kivételt nem számítva megvan a többi szláv nyelvben, a németen kívül a hollandban (és az afrikaansban), szóval ismét sokkal nagyobb területen, mint a Duna melléke, amelynek viszont éppen a közepén hiányzik. Az is igaz, hogy megvan a magyarban, csak nem az irodalmi nyelvben és a beszélt köznyelvben, hanem számos nyelvjárásban, főleg a Dunántúl nyugati felében: ott jellegzetes. A német hatás kérdése vizsgálatra érdemes, de előjáróban ki kell emelni, hogy ez a zöngétlenedés minden nyelvjárásban fonetikailag különböző jellegű, és előfordulása sem a szótagvégi helyzetben, sem alkalmanként és beszélőként nem kizárólagos; főként nyugaton nem is teljes a zöngétlenedés, gyakran zöngétlen médiák keletkeznek, s általában a hosszú mássalhangzók (amelyek hiányzanak a németben és a szláv nyelvekben) gyakrabban zöngétlenednek, mint a rövidek. (L. IMRE i. m. 293–4.)

Ha tehát a nyelvjárási adatokat be kell kapcsolni a típusalkotásba, a magyar sem teljesen kivétel, noha a jelenség annyira perifériális jellegű még az egyes érintett nyelvjárásokon belül is, hogy figyelembevétele vitatható volna. A többféle ellenérv arra indít bennünket, hogy a szóvégi zöngétlenedést elejtsük a „dunatáji” kritériumok egyre szűkülő köréből.

H) A hangkötés (*liaison*). — Ez az ismerv csak DÉCSYÉ; HAARMANNÉ nem lehet, mert a német mondatfonetika éppen ellentétes vele. Csakhogy a magyar ilyenén való beskatulyázásának sincsen sokkal több alapja. Az irodalmi nyelv, sőt az igényesebb köznyelv csak bizonyos kapcsolatokban alkalmaz siklóhangot, tehát pl. a *miáz*, *kiáz* ejtismód közönséges ugyan, de már az *őiaz* csak alsóbb szinten hallható, különben *ő* az a szokásos ejtismód, az *a zanyja* típus pedig csak emfatikus helyzetben fordul elő a köznyelvben (alsóbb szinten), nyelvjárásokban gyakran; a *s akkor* szókapcsolat *sakkor* és *s'akkor* ejtésben egyaránt lehetséges. Ez a probléma megérdemelné a teljesebb igényű fölmérést, hiszen egy ortoépiai útmutató kidolgozásához adatárul szolgálhatna. Bár a hangkötés sokkal gyakoribb nyelvjárásainkban, mint a beszélt köznyelvben, ott sem lehet kizárólagosnak mondani. Tehát a hangkötés nem jellegzetes magyar sajátság, mint ahogyan a szláv nyelvekben az, nem pusztán a dunainak nevezett csoportban. Következtetésünk: a hangkötés nem „dunatáji” sajátság.

(Folytatjuk.)

FODOR ISTVÁN

Tükörszók a magyarban

1. A nyelvek közötti érintkezésnek nemcsak a jövevényszavak fontos dokumentumai — művelődéstörténeti szempontból is —, hanem az úgynevezett tükörszók is. Maga az elnevezés a nemzetközi irodalomban elterjedt francia *calque* megfelelőjeként 1936 óta adatolható. ECKHARDT SÁNDOR alkotása, de az a szemlélet, amely az általánossá vált *tükörszó*-ban megnyilvánul, jelentkezik már ASBÓTH OSZKÁRnak egy 1884-ben megjelent tanulmányában is: „vannak szók, melyek határozott irányba mutatnak, mert a szláv szót t ü k r ö z i k” (NyK. XVIII, 394; vö.: TESz. *tükörszó* a.; KISS LAJOS: MNy. LXIV, 455). — KISS LAJOS egy terjedelmes kötetet is szentelt a magyarban fellelhető szláv tükörszóknek és tükörjelentéseknek (NytudÉrt. 92. sz.), s e mű bevezetésében áttekintést ad e problémakör irodalmáról is. Ez a munka felment engem is a bibliográfiai áttekintéstől, és lehetővé teszi azt is, hogy a szláv tükörszókka l ne foglalkozzam. Dolgozatomban a TESz. vonatkozó adatait veszem sorra, de igen nagy zavarban voltam — és vagyok még most is —, hogy milyen szempontok szerint rendezzem ezeket az adatokat. Végül a mennyiség és — részben — az időrend mellett döntöttem a TESz.-ben biztosnak vett adatokkal kapcsolatban. Elkülönítettem a csak valószínűnek minősített megoldásokat, és néhány példát említek a részfordításokkal kapcsolatban is. — Azt szeretném még itt megemlíteni, hogy adataimat csak a TESz. alapján idézem; sem magyar szótörténeti, sem idegen nyelvi példáimat nem bővítettem újabb kutatásokkal.

2. Legnagyobb számban a német mintára keletkezett tükörszók szerepelnek a TESz. anyagában, s ebben is a XIX. századi adatok, bár a XVIII. század is meglehetősen bőséggel van képviselve. Ezt a tényt történelmünk és nyelvünk története is — főként a nyelvújítás — kellőképpen magyarázza.

Talán a legkorábbinak tekinthetjük ebben a csoportban az 1525 k.-tól adatolt *ökörsem*-et, amelynek első jelentése ('egy fajta madár, királyka') a ném. *Ochsenäuglein* fordítása lehet. De német mintát tükröznek a későbből adatolt 'vihart keltő felhő; tükörtojás; tetőablak' jelentések is, ez utóbbi esetekben a nem kicsinyítő képzős *Ochsenauge* megfelelőiként. — Az *ös*- előtagú összetételek 1527-től kezdve mutathatók ki. Hogy ebben a csoportban a régebbiek spontán fejlemények-e, és csak az 1783-tól adatolt újabb adatok keletkeztek a ném. *Ur*-, *ur*- előtagú összetételek alapján, azt igen nehéz volna eldönteni. Hasonló probléma jelentkezik a *kör*- előtagú összetételekkel kapcsolatban: a *kórágý* 'Krankenbett, Krankenlager' már 1531-ben jelentkezik, de a ma is élő *kórház* 'Krankenhaus' csak 1806-ban, és a többi is (*kórtan*, *körtörténet*, *körterem* stb.) csak a XIX. sz.-ból adatolható. — Viszont biztosan német tükörszónak tekinthetjük az 1532-től adatolt *mesterremek* 'Meisterstück' és az 1536-tól adatolt *vágóhíd* 'Schlachtbrücke' összetételt. — Még az eddig felsoroltaknál is kevesebb példát tudok idézni a XVII. sz.-ból: 1604-től adatolható a *tőkehal* 'Stockfisch' és a *kakas* 'szélkakas; Wetterhahn' jelentése. E szóval kapcsolatban meg kell még említenem az 1783-tól idézhető 'Flintenhahn' és az 1817-től kimutatható *vörös kakas* 'Feuerbrand, der rote Hahn' jelentést. 1696-ból van adatunk a 'fúlbevaló' jelentésű *fülfüggő*-re (vö. ném. *Ohrgehänge*; vö. még 1808: *fülgyűrű* ~ ném. *Ohrring*).

3. Megszaporodik adataink száma a XVIII. sz.-ban. 1709–12 között keletkezett forrásból idézhető a *mordályégető* a ném. *Mordbrenner* megfelelőjeként. 1719-ben jelentkezik a *bárányhimlő* 'Schafblattern, Schafpocken' és 1720-ban a *felső* mint kártyafigura (vö. ném. *Ober* <im Kartenspiel>). *Kikoszraz* szavunk ugyan csak 1792-ben jelenik meg először, de az alapjául szolgáló *kosarat ad* kifejezés egy 1725 és 1764 között keletkezett forrásban előfordul, s ez a ném. *jemandem einen Korb geben* fordítása. A *képez* igének a TESz.-ben 5. (1734-ből) és 6. (1807-ből) szám alatt felvett jelentése a ném. *bilden* 'formen, gestalten', illetve 'lehren, schulen' jelentésének a megfelelője. Szintén viszonylag korán, 1748-tól adatolhatók a ném. *Schand-* előtagú összetételek mintájára keletkezett *szégyen-* előtagú szavaink, sőt talán még az 1604-ben (MA.; innen több más szótárban is) jelentkező *szégyenkurva*, amely voltaképpen nem tartozik ebbe a csoportba, szintén a ném. *Schandhure* fordítása. — A viszonylag korán (1585-től) jelentkező *ellen-* előtagú szavainknak a nagyobb, 1750-től kezdve adatolható csoportja a ném. *Gegen-* és *Wider-* előtagú, főnévi utótagú összetételek hatására alakult ki, illetőleg ezek mintájára alkották őket; pl. *ellenfél* 'Widersacher', *ellenszél* 'Gegenwind'. Meg kell azonban említenünk azt is, hogy a német mellett fontos szerepet játszhattak a nemzetközi szókká vált, *anti-* előtagú szavak is, mint pl. *antipátia*, *antitézis* stb. A köznyelvvivé vált *indok*-ot ugyan csak 1831-től tudjuk dokumentálni, de előzménye, az *indító ok* már 1750-ből adatolható; létrejöttében kétségtelenül szerepe volt a ném. *Beweggrund*-nak. Minthogy *cseppkő* szavunk csak 1757-től jelentkezik, én valószínűbbnek tartom a ném. *Tropfstein*, mint a lat. *stalactites*, *stalagmites* tükörszavaként való létrejöttét. A mai nyelvben is nagy számmal élő összetételeket (*altiszt*, *aligazgató*, *alorvos* stb.) jórészt német mintára, tudatos nyelvújító szándékkal alkották (vö. ném. *Unteroffizier*, *Unterverwalter*, *Unterarzt* stb.), bár van ezek között számos olyan is, amely idegen hatás nélkül keletkezett (pl. *alföld*, *alküszöb*, *alperes*). Az 1769-től kezdve adatolható *viszont-* előtagú összetételek (*viszonthallás*, *viszontlátás*, *viszontszerelem* stb.) a ném. *Gegen-*, *Rück-*, *Wieder-* előtagúak mintájára keletkeztek, illetőleg alkották őket (vö. *Gegenliebe*, *Rückantwort*, *Wiedersehen* stb.). 1770-ben jelentkezik a *fej* igének '(<Geld> abbringen)' jelentése. Ez kifejlődhetett képes szóhasználatban, ahogy más nyelvekben is (vö. pl. a ném. *melken*, ang. *milk*, fr. *traire* hasonló, '(<pénzt> kicsikar' [tkp. 'fejni'] jelentését), de talán, éppen a viszonylag kései felbukkanás miatt, itt sem zárhatjuk ki a német minta hatását.

1772-től tudjuk adatolni a *szabadláb*ra 'auf freien Fuß (<setzen>)' és 1795-től a *szabadláb*on 'auf freiem Fuße' kifejezéseket; mindkettő német megfelelőjének a tükörszava. A XVIII. sz. utolsó harmadából számos példát lehet még idézni ebből a csoportból. Így az 1777-től adatolható, *utó-* előtagú összetételek a ném. *Nach-*, *nach-* előtagú összetételeket (*Nachweh*, *Nachschmerz*, *nachzeitig* stb.) utánozzák. A szintén 1777-ben felbukkanó *földönfutó* 'heimatlos, landesflüchtig' is aligha független a ném. R. *landläufer* 'csavargó'-tól, mint ahogy az ezzel egykorú *magánhangzó* is a ném. *Selbslaut* mása. Az 1778-tól adatolt *felvonás* és a vele egykorú *játékház* (mindkettő színházi műszóként) a ném. *Aufzug*, illetőleg *Spielhaus* megfelelője. (Német mintát követ az 1808-tól adatolható, más fogalomkörbe tartozó *játékszer* is; vö. ném. *Spielzeug*.) 1779-től adatolhatjuk a *ragadtatja magát* kifejezést; vö. ném. *sich hinreißen lassen*. A század végéig a következő példák idézhetők még a TESz. alapján: 1780: *göngytyúk* 'Perlhuhn'; 1782: *kulcsosont* 'Schlüsselbein' (ezzel kapcsolatban is a kései felbukkanás és a *kulcs* + *csont* összetétel utal a német mintára,

hiszen a gör. *κλεις, κληίς* 'kulcs' Hippokratész óta orvosi szakszó, ennek megfelelője a lat. *clavicula* 'ua. '); *tűzfal* 'Feuermauer, Brandmauer'; 1783: *ellát* 'versehen'; a fő-előtagú összetételek e kortól kezdve a ném. *Haupt-* és *Ober-* előtagú összetételek fordításaként is létrejöttek: 1786: *fenség* 'főpap', 1795: 'uralkodó család tagja' a ném. *Hoheit* 'Durchlaucht' megfelelője; 1787: *esernyő* 'Regenschirm', *pác* 'Klemme, Notlage' jelentésében a bajor-osztrák, bécsi német megfelelőket tükrözi; 1788: *érdemrend* 'Verdienstorden' (1823: *érdemkereszt* 'Verdienstkreuz'); 1789: *felvilágosít* és családja 'aufklären, Aufklärung, aufgeklärt'; *szemüveg* 'Augenglas'; 1790: *anyarozs* 'Mutterkorn'; *hadiláb* 'Kriegsfuß' (vö. *auf den Kriegsfuß setzen, stellen; auf dem Kriegsfuß stehen*; megfelelők idézhetők a franciából és az olaszból is); a szintén 1790-től idézhető nyelvújítási *hason-* előtagú összetételek a ném. *gleich-* előtagú összetételek megfelelői (a régi nyelvben élt *hasonfél* nem tartozik ezek közé), mint az ugyanettől az időtől adatolt, szintén nyelvújítási *ön-* előtagú elemek a ném. *Selbst-, selbst-* és *Eigen-, eigen-* előtagú összetételek megfelelői; *szalmaözvegy* 'Stroh-witwe(r)'; 1792: *hétalvó* 'Siebenschläfer'; 1795: *sajtó* 'Presse als Gesamtheit der Zeitungen'; 1795 k.: *vértanú* 'Blutzeuge'. Talán ebbe a csoportba sorolhatjuk még a *kéfel* átvitt értelmű jelentéseit (1790/1904), és a ném. *Sonderling* lehetett mintája az 1792/1891-től adatolt *különc*-nek.

4. Mint fentebb is jeleztem, legnagyobb számmal a XIX. sz.-ban jelentkeznek a német mintára keletkezett tükörszók, legalábbis a TESz. anyagában. Ezeket szintén időrendben mutatom be.

Az 1803-tól adatolható *gyepmester* 'Schinder' és az 1838-tól adatolható második, 'Henker' jelentésben a ném. *Wasenmeister* tükörszava. Mindkét jelentése megvan a németben is. Ugyancsak 1803-tól van adatunk az *örmester* 'Wachtmeister'-re. A *plántál*-nak 1803/1893-ból idézhető '〈zászlót〉 kitűz' jelentése minden bizonnyal a ném. 〈Fahne〉 *aufpflanzen* tükrözése. A *hivatás* 1804-től adatolt, mai köznyelvi jelentése sem választható el a ném. *Beruf* megfelelő jelentésétől. — A következőkben itt is igyekszem a pusztá tényközlés mellett megmaradni, magyarázó vagy egyéb megjegyzésekre csak a legszükségesebb esetekben térek ki: 1804: *naplopó* 'Tagedieb'; 1805: *vesszőparipa* 'Steckenpferd'; 1806: a *mű-* előtagú összetételek (*műszó, műérc* stb.) 2. csoportja, valamint 1818-tól a 3. (*műértő, műbarát* stb.) a ném. *Kunst-* előtagú összetételek mintájára keletkeztek; a szintén 1806-tól adatolható *párbaj* sem választható el a ném. *Zweikampf*-től (és a németben is használatos *Duell*-től); 1807: *égöv* 'Himmelsstrich, Himmelsgürtel'; *kényúr* 'Gewaltherrscher'; 1808: *más-állapot*, vö. *sie ist in anderen Umständen*; *részvét* 'Teilnahme', 1808/1916: *hírlap* 'Zeitungsblatt', *úttörő* 'Bahnbrecher'; 1809: *sósav* 'Salzsäure'. — 1813: *álláspont* 'Standpunkt', *könnyelmű* 'leichtsinnig'; 1814: *hattyúdal* 'Schwanengesang' (megfelelő kifejezések más nyelvekben is vannak), 1814-től kezdve a *szak-* előtagú összetételek (*szakíró, szakértő, szakember* stb.) a ném. *Fach-* és *fach-* előtagú szavak (*Fachmann, Fachkenntnis* stb.) mintájára keletkeztek, de természetesen az így keletkezettek analógiájára is jöttek létre ún. szervetlen összetételek; 1815: *helyzet*, vö. ném. *Lage* 'helyzet'; *legen* 'helyez'. Nem feltétlenül német mintára keletkezett, de teljesen nem lehet kizárni az 1816: *igény-nyel* kapcsolatban a ném. *Anspruch* 'ua.' hatását sem. — 1818: *földrész* 'világrész' jelentésben a ném. *Erdteil* megfelelője, a *lét-* előtagú összetételek is a ném. *Wesens-, Lebens-* előtagú összetételek mintájára keletkezett nyelvújítási alkotások, mint az ugyancsak 1818-tól adatolható *paraszt* mint sakkfigura. A szín-

tén 1818-as *pásztoróra* is inkább a ném. *Schäferstündchen*, *Schäferstunde* mása, mint a fr. *heure du berger*-é, bár ebben a korban már ezt sem lehet teljesen kizárni. — 1820: *elévül* 'verjähren'; 1822: *szélrózsa* 'Windrose', *zsákutca* 'Sackgasse'; 1823: *mosómedve* 'Waschbär'; 1825: *képel* 'alakít, alkot, képez' a ném. *bilden* 'ua.' mintájára alakult (ebben a jelentésben ma már nem él, de az 1871-től adatos, ma is élő *képlékeny* ennek származéka), *odaadó* 'hingebend' (1842-től *odaadás* 'Hingabe, Hingebung' is); 1828-tól a *gyógy-* előtagú összetételek mintái a ném. *Heil-* és *Kur-* előtagú összetételek, a *mellkas*-é a ném. *Brustkasten*, *Brustkorb* (itt említtem meg, hogy a *kas*-nak a bányásznyelvben használt 'Fahrkorb im Bergwerk' jelentése is német mintára keletkezett, de erre csak 1891-ből van adatunk); 1829: *egykedvű* 'gleichmütig', 1829/1862: *elfogulatlan* 'unbefangen', a *túl-* előtagú összetételek 2. és 3. csoportja (*túlerő*, *túlfeszített* stb.) a ném. *Über-*, *über-* előtagú összetételek mintájára keletkeztek (vö. pl. *Übermacht*, *Überbewalt*, *übergespant*, *übereifrig*), az 1829/1885-től idézhető *pót-* előtagúak pedig a ném. *Ergänzungs-*, *Ersatz-*, *Zusatz-* előtagúak mintájára; 1830 k./1842: *hangulat* 'Stimmung', 1830: *elfogult* (-ság, 1831-ben *elfogult*) 'befangen', *szórakozik* 'sich zerstreuen' (1833: *szórakozott* 'zerstreut'); 1831 e.: *tetszhalál* 'Scheintod' (1836: *tetszhalott* 'scheintot, der, die Scheintote'; de már 1799-ből van adatunk az *úgy tetszett halál* kifejezésre); 1831: *lélekjelenlét* 'Geistesgegenwart', 1831/1903: *eolhárfa* 'Äolsharfe' (más nyelvekben is vannak megfelelői; ezt a már az ókorban ismert zeneszerszámot a XVII. sz.-ban kezdték újra készíteni, elnevezése a gör. *Αἰολος*, lat. *Aeolus* 'a szelek királya, szélisten' tulajdonnéven alapul); 1832: *célszerű* 'zweckmäßig'; 1833: *bankjegy* 'Banknote' (meg kell még említenem a régebbi *bankócédulá*-t 1781-ből [ném. R. *Bankozettel*], amelynek előtagjából önállósult jelentéstapa-dással a *bankó*), *jogcím* 'Rechtstitel' (ebbe a csoportba tartozik az 1834: *jog-sérelem*, 1838: *jogigény*, 1853: *jogerő* is), *mezőgazda* 'Landwirt', *mezőgazdaság* 'Landwirtschaft'; 1834: *főleg* 'hauptsächlich', *főnök* 'Hauptling', *rajong* 'schwärmen', *tév-* (*tévút*, *tévtan* stb.) 'Irrweg, Irrlehre' stb.; az 1835: *baklövés* alapja a *bakot lő* szólás, amely a ném. *einen Bock schießen* 'hibát követ el' tükörfordítá-sa, *jármű* 'Fahrzeug', *légvár* 'Luftschloß', a szintén ettől az évtől adatos *zug-* előtagú összetételek (*zugiskola*, *zugügyvéd* stb.) mintái a ném. *Winkel-* előtagú összetételek (*Winkelschule*, *Winkeladvokat* stb.); 1837—43/1863: *nyárs-polgár* 'Spießbürger'; az 1838: *egyöntetű* sem választható el a ném. *aus einem Gusse sein*-től, ha nem tekinthető is szó szerinti fordításnak, vagy a *kása* szintén 1838-ból idézhető 3. 'habarcs, malter' jelentése a ném. *Mauerspeise*, *Zementbrei*, *Kalkbrei*-től, magyar fejlemény a szintén 1838-ból való *köpanyeg-forgató* (1843: *köpanyegforgatás*), de ezek alapja, az 1631-ből idézhető szólás német mintára keletkezett tükörfordításként (vö. *den Mantel nach dem Winde wenden*, *kehren*, *drehen*, *hängen*; *den Mantel umkehren*; *den Mantel auf die andere Schulter nehmen*), problémátlan az 1838: *karhatalom* 'Brachialgewalt' és a *törzs-* előtagú összetételek (vö. ném. *Stammwort*, *Stammbaum* stb.) esete, s bár más nyelvekben is találkozunk megfelelőekkel, a *virágnyelv* is a ném. *Blumensprache* fordítása. A *fénykép* 1839-ből való mai jelentése a ném. *Licht-bild* mása, bár a ma már nem élő, 1822-től adatos *tükörkép*, *ragyogó kép* sem választható el a német mintától, mint az 1839/1863-tól adatos *röp-* előtagú összetételek (*röpirat*, *röplap* stb.) sem a ném. *Flug-* előtagú összetételektől (*Flugschrift*, *Flugblatt* stb.).

A holland tükörszóként nyilvántartott ném. *Stilleben* hatására fejlődött ki a *csendélet* 1840-től adatos művészeti jelentése (a szó maga már 1817-

ben előfordul 'csendes élet' jelentésben), a szintén 1840-ből való *könyvmoly* sem választható el a ném. *Bücherwurm*-tól, jöllehet a régi nyelvben volt *könyvrágó moly* (1697.) s így lehetne kihagyásos összetétel, de abban az átvitt értelemben, amelyben a mai nyelvben él, semmiképpen sem választható el a német megfelelőtől. 1842-től adatolhatók a *tám*- előtagú összetételek (*támoszlop*, *támpont* stb.), amelyek a ném. *Stützpfiler*, *Stützsäule*, *Stützpunkt* stb. mintájára keletkeztek. Szláv eredetű *akna* szavunk három jelentése (1843: 'Pulvergang, Sprenggrube', 1911: 'Seemine, Tretmine', 1915: 'Geschoß des Minenwerfers') szintén nem választható el a ném. *Mine* 'akna' ugyanezen jelentéseitől. — Visszatérve a fentebb említett pusztá tényközlésre, felsorolok még jó néhány XIX. sz.-i példát: 1843: *ruggyanta* 'Föderharz', *sápkór* 'Bleichsucht'; 1844: *pályaudvar* 'Bahnhof'; 1845: *lámpaláz* 'Lampenfieber'; 1846: *karácsonyfa* 'Weihnachtsbaum' (1842: *Krisztusfa* 'Christbaum'; a karácsonyfa állításának szokása német hatásra terjedt el a felsőbb társadalmi rétegekből kiindulóan); 1847: *gyúanyag* a ném. *Zünd*- és *Brenn*- előtagú összetételek hatására; 1851: *államcsíny* 'Staatsstreich'; 1856: *vén skatulya* 'alte Schachtel'; 1858: *értékpapír* 'Wertpapier'; 1860: *rózsafüzér* 'Rosenkranz', *tőkeruca* 'Stockente'; 1862: *üzem* 'Betrieb'; 1863: *bűnbak* 'Sündenbock'; 1871: *huzag* 'Zug <in Läufen von Feuerwaffen>'; a *páholy* 1872/1896-tól adatolható 'szabadkőműves-páholy' jelentése a ném. *Loge* 'Freimaurerloge' jelentését tükrözi, s az 1873-ban jelentkező *kézenfekvő* sem választható el a ném. *es liegt auf der Hand* kifejezéstől; 1873/1951: *osztályharc* 'Klassenkampf' (a szó maga már 1869-ben jelentkezik, de ettől független, 'osztozkodás körüli harc, marakodás, viszálykodás' jelentésben); 1874: *koronatanú* 'Kronzeuge'; 1879/1904: *korsó* 'pálinkamérés; Schnapsbude' jelentése a ném. N. *krug* 'csapszék, kocsmá' hatására keletkezett, minthogy ezt a más etimológiájú német szót azonosították a *Krug* 'korsó' szóval; 1880: *eskór* 'Fallsucht'; 1881: *angyalcsináló* 'Engelmacherin' (de *angyalcsinálás* már 1877-ben); 1883: *fehérorosz*, vö. ném. *Weißrusse* (ez — és ang. *White Russian*, fr. *Blanc-Russien*, ol. *russo bianco* — a f.-or. *беларыц*, or. *белорыц* tükörfordítása, de a magyar szó mintája csak a német lehetett); 1885: *fesztáv* 'Spannweite'; 1892: *géppuska* (1908: *gépfegyver*) 'Maschinengewehr'; 1893: *uborkaszazon* 'Gurkenzeit, Sauergurkenzeit' (de: 1877: *uborka-ivad*, 1887: *uborkaidény*, 1890: *ugorkaidő*); 1894: *fejhang* 'Kopfstimme'; 1894: *felhang* 'Obertöne' (az 1803-ból adatolható *felhang* 'Diskant' jelentésben ettől független nyelvújítási alkotás); 1895: *lombfűrész* 'Laubsäge'; 1896: *kiadós* 'ausgiebig'; 1898: *feltét* 'Auflage zum Gemüse' (a korábbi s már elavult jelentésben — 1750: 'szándék, terv' és 1815: 'feltétel' — ettől független), *felvág* 'nagyozol, túloz, dicsekszik' jelentésben a ném. *aufschneiden* 'felvág' megfelelője (maga az igekötős ige konkrét jelentésében már 1557-ben jelentkezik); 1899: *huzat* 'légvonathat' jelentésben a ném. *Zug* 'Luftzug' tükörszava (ez jövevényszóként is bekerült nyelvünkbe, 1885-től adatolható ebben a jelentésben, és ma is él). — *Karszék* szavunk 1565 óta adatolható, előtagja a 'kórus' jelentésű *kar* főnévvel lehet azonos, de a XIX. sz.-tól jelentkező 'karosszék' jelentésben nem választható el a ném. *Armstuhl*, *Armsessel*-től.

5. A XX. sz.-ban jelentkező, német mintára keletkezett tükörszók száma már jóval kevesebb, legalábbis a TESz. adatai szerint: 1900: *struccpolitika* 'Vogelstraußpolitik'; 1902: *fejléc* 'Kopfleiste'; a *kutya* 1903: 'csille' jelentése a ném. *Hund* 'Förderwagen, Förderhund', az 1912: 'egy fajta lakat' pedig a német argotban előforduló 'lakat' jelentés megfelelője; 1911: *aranyeső* 'Gold-

regen'; 1913: *felhőkarcoló* 'Wolkenkratzer' (bár itt talán nem zárhatjuk ki teljesen az amerikai ang. *sky-scraper* hatását sem); a *híd* 1913: 'rögzített fogpótlás' és 1932: 'egy fajta testhelyzet a tornában és a birkózásban' a ném. *Brücke* 'híd' megfelelő jelentéseit tükrözi; a *rongy* 1924: 'nagyobb címletű bankjegy' jelentése a ném. *Lappen* 'rongy' tükörszava (a magyarban még ma is inkább argot szó, a németben azonban ez a jelentés köznyelvi); a ma köznyelvi *hernyótalp* (1937.) előzménye az 1928: *hernyólánc* a ném. *Raupenkette* fordítása; a 'Hochstapler, Schwindler' jelentésű *hóhányó*-ra csak 1946-ból van adatunk — nyilván jóval régebb, és korán köznyelvivé is vált —, ez lehet a ném. argot *Schneeschaufler* 'fehérenműtőlvaj' [tkp. 'hólapátoló'], de nem zárható ki, sőt talán valószínűbb a cigány eredet; *csuka* szavunknak csak 1959-től tudjuk adatolni 'egy fajta kikészített bőr' szaknyelvi jelentését, ez a ném. *Hecht* 'csuka, egy fajta kikészített bőr' hatására, tükörjelentésként keletkezett.

6. Mennyiségi vonatkozásban a német után a latin következik, de a TESz. anyaga alapján majdnem száz a különbség. — Legkorábban az egyébként uráli eredetű *fél*¹ ige 'jemanden fürchtend verehren' jelentése mutatható ki ebben a csoportban (ÓMS.); ez nyilvánvalóan az e. lat. *timere Deum* fordítása. A *kár* származékaként keletkezett *kárhozik* (a JókK.-tól kezdve adatolható) a lat. *damnari* 'elítéltetik, bűnhődik, kárhozatra jut' fordítása, amely a *damnum* 'kár; bírság, bűnhődés' származéka. Az *adó* 'Steuer' főnévi jelentése (esetleg 1405-től, biztosan 1416 u./1450 k.-tól) szintén nem választható el a m. lat. *datio*, *datium*-tól (<: *dare* 'adni'). [Érdekességgként említem meg, hogy magyar szóként csak 1395 k.-tól adatolható *harmadfű* hazai latin tükörszava, a *triherbis* korábról (1237—40.) kimutatható, mint magyar mintája.] — Időrendben következő adataink csak a XVI. sz.-ban jelentkeznek: 1519: *állandó* ~ lat. *constans*, amelynek más nyelvekben is vannak megfelelői (vö. pl. ném. *ständig*, cseh *státý*, or. *постоянный*), mint pl. az 1525 k.-tól adatolható *borkő* k. lat. *lapis vinei* mintájának is (vö. ang. *wine-stone*, ném. *Weinstein*, fr. *vinpierre* stb.), de a magyar összetétel létrejöttében ezek aligha jöhetnek számításba. A *fejezet* 1527-től adatolható 'Kapitel, Abschnitt in einem Schriftwerk' jelentése (és az 1784-ben jelentkező 'Säulenabschluß, Kapitell', amely művészettörténeti szakszóként él) a lat. *capitulum* tükörfordítása. A *hó-pénz* 'Monatssold, Monatsgeld' (1540-től) mintája a lat. *pecunia menstrua*, h. lat. *pecunia mensualis* (a latin mintának más nyelvekben is megtaláljuk megfelelőit; vö. pl. ang. *monthly salary*, ném. *Monatsgeld*, fr. *solde mensuelle*, ol. *stipendio mensile*). Az 1545-től adatolható *helytartó* mintája a k., h. lat. *locum tenens* 'Statthalter', az 1560 k., illetve alapszóként 1643-ban jelentkező *háromszög* a lat. *triangulum* fordítása, ez utóbbi viszont a gör. *τρίγων-é*. *Kerek* szavunknak 1575-től adatolható 'offen, frei, unverblümt' (<Rede>) jelentése sem választható el a k. lat. *rotunde* 'kereken' (<megmond, tagad stb.>) határozói alaktól. A *forrás* átvitt értelmű jelentése ('Quelle, Ursprung') a lat. *fons* 'forrás, kút' megfelelője (1577-ben tűnik fel), bár ennek is vannak megfelelői számos más nyelvben. A már 1418-tól adatolható *elő-* előtagú összetételek egy része (pl. *előhasú*, *előkötő* stb.) idegen mintáktól független fejlemények, de az 1577-től jelentkező másik csoport (pl. *előmenetel*, *előmozdítás* stb.) már aligha választható el a lat. *prae-* és *pro-* előtagú szavaktól (pl. lat. *progressio* 'haladás, gyarapodás, előmenetel', *promovere* 'előre mozgat; előmozdít, elősegít', *praeparatio* 'előkészület'), viszont a harmadik csoport (1742: *előszoba*, 1768: *előjel* stb.) inkább a ném. *Vor-* előtagú összetételeket követi (*Vorzimmer*, *Vorzeichen* stb.),

bár teljes mértékben itt sem zárható ki a latin (vö. *praeiudicium*, *opinio praeiudicata* 'előítélet'). A *rák* főnévnek 1585-től adatolható s mostanában sokat emlegetett betegség-jelentése a lat. *cancer* tükörszava (számos más nyelvben is). A szintén 1585-ben jelentkező 'bőrkeményedés' jelentésű *tyúkszem* is a latinban régtől fogva adatolható *oculus pullinus* fordítása, mint számos más nyelvben is; vö. pl. ném. *Hühnerauge*, fr. *oeil de poule*, ol. *occhio pollino*. — XVII. századi példáinkat a *láb* 1600 k. jelentkező 'Versfuß' jelentésével kezdetjük, amely a lat. *pes* 'láb, versláb' megfelelője. 1604-ben jelenik meg a *félteke*, mint a lat. *hemisphaerium* fordítása (ez a gör. *ἡμισφαίριον* latinositása), melynek megfelelői több más nyelvben is megtalálhatók; vö. pl. ném. *Halbkugel*, cseh *polokoule*, or. *πολυκύπυρ*. 1613-tól adatolható a *rendkívül* 'a szokásostól, a rendtől eltérően' (a ma köznyelvnek tekinthető 'szerfölött, nagyon, túlzottan' csak 1792-ben jelentkezik) a lat. *extra ordinem*, *extraordinarius* fordításaként keletkezett (a már 1585-ben jelentkező *rend kívül való* szókapcsolat ettől független lehet), mint a ném. *außerordentlich* is. A ma már csak a *gyanúperrel él* szólásszerű kifejezésben használatos *gyanúper* (1614.) a lat. *causa suspicionis* tükörszava. A latin kifejezés a gyanús, elfogultsággal vádolható bírák ellen való oltalomkérésnek volt a neve. A *kifogás* (1645-től) a lat. *exceptio* fordítása. Ez a latin főnév a hazai jogi nyelvben is használatos volt. Latin minta fordítása a *tejút* is (1665-től), vö. lat. *via lactea*, s ennek megfelelői más nyelvekben is megtalálhatók; vö. pl. ang. *milky way*, ném. *Milchstraße*, fr. *voie lactée* stb.

Nagyobb számmal jelentkeznek a latin tükörszók a XVIII. sz.-ban. Ez a jelenség nyilván összefügg a nyelvújítással is. Már 1708-ban feltűnik a *kőolaj* a lat. *petroleum*, *petrolium* megfelelőjeként, mint ahogy más nyelvekben is ennek fordításával találkozunk; vö. pl. ném. *Steinöl*, ol. *olio di sasso*, le. *olej skalny*. Az *aranyér* (1742.) a lat. *aurea vena* fordítása. A *létra* 'Tonskala' jelentése (1743.) a lat. *scala* 'létra, hanglétra' fordítása. Ugyancsak 1743-ban jelenik meg a *törtszám* a lat. *numerus fractus* megfelelőjeként, mint sok más nyelvben is. A *befolyás* (1755.) lehet a k. lat. *influxus* fordítása, de ebben az esetben nem zárható ki a ném. *Einfluß* hatása sem. Csak 1770-ben jelenik meg a *kiküszöböl* a lat. *eliminare* megfelelőjeként, 1772-ben az *elvont* a lat. *abstractus* fordításaként (más nyelvekben is latin mintára). Az *anyanyelv* csak 1776-ban fordul elő, de a lat. *materna lingua* fordításaként az *anyai nyelv* már 1645-ben, az *anyanyelv* mégis inkább a szintén latin vagy újlatin (pl. sp. *langua materna*, fr. *langue maternelle*, ol. *lingua materna*) mintára keletkezett ném. *Muttersprache* fordítása lehet. Az 1780: *felszín* a lat. *superficies* megfelelője, de itt sem zárható ki teljesen a ném. *Oberfläche* hatása. A lat. *consonans* fordítása a *mássalhangzó* (1780.). Az 1782-től adatolható *dobhártya* a lat. *membrana tympani* tükörszava, mint ahogy más nyelvekben is ez az alapja a dobhártya elnevezéseinek; vö. pl. ang. *tympanic membrane*, ném. *Trommelfell*, *Trommelhäutchen*, ol. *membrana del timpano* stb. A *délkör* (1784.) is inkább a lat. *circulus meridianus* tükörszava, de nem zárható ki teljesen a szintén latin mintára keletkezett ném. *Mittagskreis*, R. *mittagszirkel* hatása sem. A lat. *angulus rectus* megfelelője a mértani *derékszög* (1784.), bár az 'erős, vastag vas-szeg' jelentésű *derékszög* már 1513-ban előfordul. Ugyancsak 1784-ben tűnik fel a *sugár* geometriai jelentése a lat. *radius* megfelelőjeként. A lat. *impressio* tükörszava, a *benyomás* 1786-tól él. A *napraforgó* növénynév (1787.) a gör. *ἡλιοτρόπιον*-ból latinositott *heliotropium* fordítása. (Figyelmet érdemel, hogy az újlatin nyelvekben is ennek fordításával vagy hasonló szemléleten

alapuló szóalkotásokkal találkozunk; vö. sp. *girasol*, fr. *tournesol*, ol. *girasole*, *tornasole*). Csak 1789-ben bukkan fel *anyag* szavunk a lat. *materia* megfelelőjeként, nyilván nyelvújítási alkotásként a lat. *mater* ~ *materia* összefüggés alapján. Szintén nyelvújítási alkotás az 1790: *alany* mint a lat. *subiectum* s az 1792: *állítmány* a lat. *praedicatum* mintájára (ez utóbbinak nyelvtani jelentése csak 1826-ban jelenik meg). Az 1791: *májfolt* lehet az újkori lat. *macula hepatica*, de esetleg a ném. *Leberfleck* fordítása is (betegségnévről lévén szó, a latin valószínűbbnek látszik). Az *égtáj* (1792.) esetében is számításba kell vennünk a lat. *regio caeli* mellett a ném. *Himmelsgegend* hatását is. Az 1793/1922-től kimutatható *aláoszolgálja* előzménye a már 1525 k. jelentkező *alázatos szolgálja* szókapcsolat, amely a lat. *servus humillimus* fordítása. Csak 1799-ben jelenik meg az *ádamcsutka*; ennek előzménye az 1533-tól adatolható *Ádám almája* szókapcsolat, amely a lat. *pomum Adami* fordítása; megfelelői számos nyelvben megtalálhatók (vö. ang. *Adam's apple*, ném. *Adamsapfel*, fr. *pomme d'Adam*, ol. *pomo di Adamo* stb.), végső forrása a héber *tappūh ha-ādām* 'a férfi vagy ember almája'.

Valamivel kevesebb a XIX. sz.-i adatok száma. *Földrajz* szavunk a magyarban is élő nemzetközi elterjedtségű *geográfia* fordítása (1803.). Az 1806: *füstike* növénynevét a botanikai szakszóként is használt lat. *fumaria* fordítása, mint az egy évvel későbből adatolható *libatop* a lat. *chenopodium*-é (megfelelők más nyelvekből is kimutathatók; vö. pl. ang. *goosefoot*, ném. *Gänsefuß*, fr. *N. patte d'oie*). *Egyen-* előtagú összetett szavaink (pl. 1808: *egyensúly*, 1833: *egyenérték* stb.) mintái részint a latin *aequi-* előtagú összetételek (pl. *aequilibrium* 'egyenlő súlyú', *aequivalens* 'egyenlő értékű'), részint — e korban nem zárható ki — a német *gleich-*, *Gleich-* előtagú összetételek (pl. *gleichberechtigt* 'egyenjogú', *Gleichgewicht* 'egyensúly'). Az 1815-ben megjelenő *nyugtatóvány* (ebből való elvonás a ma is használt, 1845-től adatolható *nyugta*) a hazai lat. *quietantia* fordítása; ez a lat. *quies* 'nyugalom', *quietare* 'megnyugtat' család-jába tartozik, s ez a forrása a fr. *quittance*, ném. *Quittung*: 'nyugta' szavaknak is. A ma is élő *holdkóros* 1826-ban jelenik meg, de *holdkóráságos* előzménye már 1803-ban adatolható, amely lehetne a kései lat. *lunaticus* fordítása, de inkább a ném. *mondsüchtig* lehet a mintája. Nyelvújítási központ szavunknak 'az írásjelek használata, központosítás' 1827-től adatolható jelentése a lat. *interpunctio* tükörszava, mint az 1895-ben jelentkező *központosítás* származék is. Nem sokáig élt Bugát Pál nyelvújítási kísérlete, mellyel a lat. *tragus* 'bakkecske' szónak a 'fülesap; Ohrzapfen' jelentését próbálta a *cáp* 'herélt hím állat, kecskebak' szóval azonosítani (1828.). Ugyanebből az évből való a máig élő *stípcsonk*, a lat. *os tibiae* fordítása. A szintén nyelvújítási állomás (1829/1862.) sem választható el a lat. *stare* :> *status*, *statio* szavaktól. Ezzel egyidős *rokonszenv* szavunk mint a lat. *sympathia* fordítása. Az 1829–34: *rovar* a lat. *insectum*, az 1830: *helyszín* a lat. *facies loci* fordítása. Nyelvújítási fogalom szavunknak 'Begriff' jelentése (1832-től) a lat. *conceptus* fordításaként jöhetett létre (szerintem ez a valószínűbb), de nem zárható ki teljesen a ném. *Begriff* hatása sem, amely szintén a lat. *conceptus* tükörszava lehet. A csak 1833-ban jelentkező *hitbizomány* a korábbi (1806.) *hitre bízott jószág*, illetve (1808.) *hitre-bizomány* formákra megy vissza; ezek mintája a lat. *fidei commissum*. 1835-ben jelentkezik *szöveg* szavunk; ennek is — mint az 1807: *szövet*, 1832: *szövény*, 1835: *szövedék* szavunknak is — a lat. *texere* :> *textus* a mintája. A nyelvújítási *állag* (az *áll* igéből), amelynek ma köznyelvi jelentése ('állomány') csak 1902-től adatolható, 1837-ben az *állagos* származékban, 1838-ban alapszóként is megjelenik 'lényeg;

Substanz' jelentéssel a lat. *substare* 'létezik, fennáll': > *substantia* 'lényeg' tükörszava. A *család* 1838-tól adatolható növény- és állattani rendszerben használatos jelentése a lat. *familia* fordítása. A ma már csak nyelvjárási szóként élő *kakastej* 1838-tól adatolható. Ez is görög vagy latin mintára keletkezett tükörszó; vö.: gör. *ὀρνιθογάλα* 'sárma', *ὀρνιθων γάλα* 'finom ennivaló' [tkp. 'madarak teje'], lat. *lacte gallinaceum* 'valami nagyon finom' [tkp. 'tyúktej']. 1843-ban jelenik meg a *rögeszme*, az orvosi latin *idea fixa* fordításaként. A nyelvtani *héhezet* (1864.) a lat. *aspiratio* fordítása, mint a ném. *Behauchung* is. A *barátkeselyű* csak 1891-től adatolható; ez a természettudományi szaknyelvben korábban használt *vultur monachus* fordítása.

Figyelmet érdemel az a tény, hogy a TESz. anyagában XX. századi latin tükörszók nem jelentkeznek.

7. Már az eddigiekben is több ízben utaltam arra, hogy bizonyos esetekben nem lehet teljes biztossággal eldönteni, hogy melyik nyelv volt a mintát adó forrás. A XVIII. és XIX. században még nagyobb számban jelentkeznek az ilyen adatok. Így pl. a *szemfog* (1708.), amelynek mintái számos nyelvben megtalálhatók (pl. ang. *eye-tooth*, ném. *Augenzahn*, fr. *dent ocellère*), ilyen a *tejfog* (1770.; vö. pl. ang. *milk-tooth*, ném. *Milchzahn*, fr. *dent de lait* stb.); egyik esetben sem lehet teljes határozottsággal állítani, hogy ez vagy az a nyelvi minta a forrás. A jelzős szerkezetekből keletkezett *fekete-* előtagú összetételek is (pl. 1790: *feketelajstrom* 'schwarze Liste', 1820: *feketekönyv* 'Evidenzbuch der Vorbestraften', 1796: *feketemesterség* 'Schwarzkunst', 1941: *feketefuvar* 'Schwarzfahrt') idegen minták tükörszavai. Persze ezekben az esetekben sem lehet teljesen kizárni azt a lehetőséget, hogy a 'fekete' jelentésű szavak a különböző nyelvekben részint egymástól függetlenül, részint egymás hatására vették fel a 'rossz, nem kívánatos, törvényen kívüli' jelentést. Minthogy azonban a magyarban ilyen későn jelentkeznek, valószínűbbnek látszik az idegen minták fordítása. A szintén 1790-től adatolható *nefejejs*, melynek előzményei az 1783: *Engem ne felejts*, 1790: *El-ne-felejts* valószínűleg a ném. *Vergißmeinnicht* fordítása, de egyáltalán nem mellőzhetők — tekintettel az időpontra — más lehetőségek sem; vö. pl. ang. *forget-me-not*, fr. *ne m'oubliez-pas*. Az 1793: *kebelbarát* is valószínűleg a ném. *Busenfreund* fordítása, de itt sem lehet egyértelműen csak erre hivatkozni; vö. ang. *bosom-friend*, holl. *boezemoriend*. Nemzetközi minták fordítása az 1794: *görögtűz* is; vö. ang. *Greek fire*, ném. *griechisches Feuer*, ol. *fuoco greco*, or. *грéчeckий огóнь*. *Jog* szavunknak 1799-től adatolható 'rendelkezési és cselekvési szabadság; Recht' jelentése a nyelvújítónak köszönhető. Azért elevenítették fel ezt az akkor már elavult, a jó mellék-név származékát a *jus* 'törvény, jog' magyarítására, mert korábbi jelentései ('jobb kéz', 'a jó, igazság', 'jobb oldal') alapot adtak arra, hogy számos más nyelv mintájára a 'jobb kéz' és a 'jog' összekapcsolható legyen; vö. pl. ang. *right* 'jobb kéz, jobb oldal; jog, törvény, igazság', ném. *die Rechte* 'jobb kéz', *Recht* 'jog, igazság', ft. *droite* 'jobb kéz, jobb oldal', *droit* 'jog'.

A XIX. sz. is szolgáltat példákat. 1804: *krokodílkönnyek* (ang. *crocodile tears*, ném. *Krokodilstränen*, fr. *larmes de crocodile* stb.); 1814: *hadtest* (ang. *army corps*, ném. *Armeekorps*, fr. *corps d'armée*, ol. *corpo d'armata*, or. *ap-méückui kópny*), bár ezzel kapcsolatban — a magyar hadtörténet alapján — elsősorban a német minta jöhet számításba; 1815: *közhely* (ang. *commonplace*, ném. *Gemeinplatz*, fr. *lieu commun* stb.), itt viszont a lat. *locus communis*, *loci communes* lehet az elsődleges minta; 1817-től a *táv-* előtagú összetételek: *táv-*

cső (1817.), *távíró* (1838.), *távirat* (1845.) stb. mintái a *tele-* előtagú nemzetközi szavak: ang. *telegraph*, *telephone*; ném. *Telegraph*, *Telefon*; fr. *télégraphe*, *téléphone* stb. A *malom* 1823-tól adatolható '*Art Brettspiel*' jelentése talán a ném. *Mühle* hasonló jelentésének fordításaként jött létre, de más nyelvek sem zárhatók ki teljes biztossággal; vö. pl. ol. *mulinello*, cseh *mlýnek*. Az *ipar* 1828-tól adatolható, mai köznyelvi jelentésében ('*Industrie*, *Gewerbe*') nemzetközi mintájú tükörszó; vö. fr. *industrie*, ang. *industry*, ném. *Industrie* 'szorgalom, törekvés' → 'ipar'. Ezt a fogalmat korábban nálunk is a lat. *industria* fejezte ki. A kapcsolatot az magyarázza, hogy az *ipar* az *iparkodik* (1611-től adatolható) igéből való elvonás. Nem dönthető el, melyik nyelv volt mintája *vasút* (1828.) szavunknak; vö. ném. *Eisenbahn*, fr. *chemin de fer*, ol. *ferrovia* stb. 1840-ben jelenik meg a *baloldal* és a *jobboldal*; mindkettő előtagja nemzetközi minták alapján vette fel ezt a jelentését. Végső forrás minden nyelvben a fr. *gauche*, illetve *droit*, *droite*, s az az alapja, hogy a francia forradalom törvényhozó testületében a radikális baloldaliak az elnöktől balra, a reakciós konzervatívok pedig jobbra ültek. Ugyancsak 1840-től adatolhatók a *pán-* előtagú összetételek (*pánszlávizmus*, *pángermanizmus*, *pánamerikai* stb.), amelyek mintái a számos nyelvben megtalálható *Pan-*, *pan-* előtagú szavak, amelyek a semlegesnemű gör. *πᾶν* 'egész, teljes' felhasználásával tudatos alkotások. 1842: *kékvérű* 'főnemesei származású' közvetlen mintája sem határozható meg, számos nyelvben találkozunk vele, s csak az biztos, hogy végső forrása a sp. *sangre azul*; így nevezték Spanyolországban a mór uralom idején a nyugati gót ősöktől leszármazott nemeseket. 1844-ben jelentkezik a *kékszakállas* származék, 1861-ben a *kékszakáll*: ang. *Bluebeard*, ném. *Blaubart*, fr. *Barbe-Bleue*, ol. *Barbablù* stb., mindezek forrása a Ch. Perrault 1697-ben megjelent mesegyűjteményében szereplő *Barbe-Bleue* személynév; az alakot Bartók Kékszakállú hercege is ismertté tette nálunk. 1852: *tearóza*: ang. *tea-rose*, ném. *Teerose*, fr. *rose thé* stb. — Ide, a nemzetközi tükörszók csoportjába tartozik 1854: *nemzetközi* szavunk is, amelynek mintái az *internacionális* idegen nyelvi megfelelői voltak. A 'haltloses Gerücht' jelentésben 1855-től adatolható *kacsa* közvetlen forrását sem tudjuk megnevezni; annyi bizonyos, hogy a fr. *canard* 'kacsa' jelentkezik először ezzel a jelentéssel. A *daru* 'emelő szerkezet' jelentése 1856-tól adatolható; vö. ang. *crane*, ol. *gru* 'darumadár; emelődaru', ném. *Kranich* 'darumadár', *Kran* 'emelődaru'. Szintén nemzetközi minták alapján keletkezett az 1866-ban megjelenő *oroszlánrész*; vö. ang. *lion's share*, ném. *Löwenanteil*, fr. *part du lion* stb.

8. Mint a bevezetőben jeleztem, a szláv tükörszókkal nem kívánok foglalkozni. Terjedelmi okok miatt nem részletezem az esetleg más (angol, francia stb.) minták alapján keletkezhett tükörfordításokat sem, mint pl. 1830: *telivér*, vö. ang. *full-blood*, *full-blooded*; 1831: *félvér*, vö. ang. *half-blood*, *half-blooded*; *kékharsnya*, vö. ang. *bluestocking*; 1841: *vezércikk*, vö. ang. *leading article* (de vö. 1776–1821: *Vezér Czikkel*, 1784: *vezértzikkel*); — 1787: *drága*, vö. fr. *Précieuse*, ném. *Zierpuppe*; 1831 e.: *légyott*, vö. fr. *rendez-vous*; 1833: *kőlnivíz*, vö. fr. *eau de Cologne*; stb.

Szintén csak néhányat említek azokból a példákból, amelyeket a TESz. csak valószínűleg tart tükörszónak azzal a megokolással, hogy a nyelvi kifejezés szemléleti háttere (számos) más nyelvben is meglehetett, tehát tulajdonképpen a jelentéspárhuzamok kategóriájába tartoznak. (A biztosra vehető jelentéspárhuzamokkal nem foglalkozom ebben a dolgozatban; vö. MNY.

LXXI, 197–200). Így pl. 1372 u./1448 k.: *kétség* (lat. *duo*: > *dubium*, ném. *zwei*: > *Zweifel*: 'kettő; kétség'); 1488: *kurafi* (ném. *Hurensohn*, ol. *figlio di puttana*, cseh *kurví syn*); 1518 k.: *drágakő* (ang. *precious stone*, ol. *pietra preziosa*, or. *драгоценный камень*); 1541-től jelentkeznek az idősebb nemzedék tagjaira vonatkozó rokonságnevek (*nagyanya*, *nagyapa* stb.), amelyeknek megfelelői más nyelvekben is gyakoriak (ang. *grandfather*, *grandmother*, ném. *Großvater*, *Großmutter*, fr. *grand-père*, *grand-mère* stb.); 1709: *kávéház* (de 1706: *kávés ház*, vö. ném. *Kaffehaus*, ang. *coffeehouse*); 1750: *tengerszem* (h. lat. *oculus maris* [már 1689-ben], ném. *Meerauge*, cseh *morské oko*, szlk. *morské oko*); 1772: *hidegvérű* (ném. *kaltblütig*, ang. *cold-blooded*, fr. *de sang froid*, ol. *di sangue freddo*, or. *хладнокровный*); 1906-ban jelentkezik a *kóp* ige 'ein Gertändnis ablegen, gestehen' argó jelentése, ami a ném. *speien* tükörszava lehetne, de ennek az igének már 1792-ben feltűnik 'heraussagen, <Angaben usw.> schnell, fließend hersagen' jelentése, s ennek fejleménye lehet az argó jelentés. — Az idesorolható példákat még tovább lehetne szaporítani (a TESz. 80 szócikéből írtam ki adatokat), de minthogy már így is túlságosan igénybe vettem a lehetséges terjedelmet, áttérek a részfordítások bemutatására.

9. A részfordítások jóval szorosabb kapcsolatban állnak a tükörszavakkal a szókincs gyarapítása tekintetében, mint a jelentéspárhuzamok, hiszen részben ugyanaz történik ezekkel is, mint a tükörszavakkal: az átvevő nyelv használói egyik elemét fordítják le az átadó nyelv valamely szavának, kifejezésének, a valódi jelentéspárhuzamok esetében pedig szemléleti azonoságról van szó. — Bizonyosnak nem tekinthető helynévi adatban már 1391-ben jelentkezik *gállickő* szavunk (a kétségtelen köznyelvi adat 1516 k.-tól mutatható ki); ennek forrása a baj.-osztr. *gálitz'n-staß*, melynek előtagja a spanyol *Galicia* tartománynév. 1431: *hopmester* ~ kfn. *hovemeister*, ném. *Hofmeister*. Az 1470-től adatható *vice-* előtagú összetételek (1470: *vicecsászár*, 1533: *viceplébános*, 1540: *viceispán* stb.) előzményei a lat. *vice-* előtaggal alkotott középkori és hazai latin szavak: *viceimperator*, *viceplebanus*, *vicecomes* stb. 1533: *dámvad* ~ ném. *Damwild* (vö. még *Damkirsch*, *Dambock*, *Damgeiß*). 1604: *gránátalma* ~ lat. *malum granatum*, *pomum granatum* tkp. 'magvas alma' (a latin kifejezések részfordítása a ném. *Granatapfel* is). — A XIX. sz. elejére elavult *érc-* előtagú szavaink (1716: *ércherceg*, 1716: *ércpüspök*, 1791: *érbolond*) mintái a ném. *Erzherzog*, *Erzbischof*, *Erznarr* (vö. még *Erzangel* 'arkangyal' stb.). 1786: *máriaüveg* ~ *Marienglas*. 1787: *szempont* ~ lat. *visus punctum*, ném. *Gesichtspunkt* (megfelelőek más nyelvekben is) tkp. 'a nézés pontja'; a magyar szóban a *szem* mint a látás, nézés szerve szerepel. 1794: *tonhal* ~ ném. *Thunfisch*, R. *thonfisch*. 1796/1800: *cibetmacska* ~ ném. *Zibetkatze*. 1801: *kandiscukor* ~ ném. *Kandiszucker*. 1816: *kántorböjt* ~ e. lat. *quatuor temporum jejunium* 'negyedévi böjt' (a magyar szó létrejöttében a népetimológiának is volt vagy lehetett szerepe). Német kifejezések részfordításai *galván-* előtagú szavaink: 1818: *galvánérő* ~ *galvanischer Strom*, 1892: *galvánelem* ~ *galvanisches Element*. Az 1832-ben jelentkező *árfolyam* utótagja a lat. *cursus* fordítása. Német kifejezések részfordításaként keletkeztek *szalon-* előtagú összetételeink, később ezek mintájára német előzménytől függetlenül is alkotak ilyen szavakat: 1844: *szalonnyelv*, 1845: *szalonképes*, 1866: *szalonkocsi*, 1871: *szalonkabát* stb. ~ ném. *Salondame*, *Salonfrack*, *Salonmusik* stb. Az 1847/1896-ban jelentkező *kurizál* előzménye a *kurt csinál* (1833: „*court csinált Bécsben*”), ez viszont a ném. *die Cour machen* vagy a fr. *faire la cour* 'udvarol'

részfordítása (l. még *udvarol* szavunkat). Az igekötős ném. *vertuschen* részfordítása az *eltussol* (1877.), a *verpassen*-é az *elpasszol* (1878.). A bécsi ném. *strafwäg'n* előzménye *stráfkocsi* (1890.) szavunknak. Az 1882-ben jelentkező *kolórádóbogár* forrása viszont nem határozható meg egyértelműen; vö. ang. *Colorado beetle*, ném. *Coloradokäfer*, fr. *bête du Colorado*. A ném. *Renntier*, *Rentier* részfordítása lehet az 1882: *rénszarvas*, de minthogy a skandináv eredetű előtag már 1775-ben előfordul *Ren* alakban, nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a *rénszarvas* tkp. magyarázó összetétel. Az 1896: *priznickötés*, 1897: *priznicborogatás* a ném. *Prießnitzumschlag* részfordítása. Egyébként a tulajdonnévre (V. Prießnitz 1799–1851.) visszamenő előtag korábban is jelentkezik: 1842: *Priesznitzisták*, 1884: „*Priessnitzféle* borogatás”, s önálló szóként 1905-től adatolható. Szintén tulajdonnévi eredetű az 1897-ben jelentkező *pullmankocsi* előtagja (G. M. Pullman 1831–1897.), közvetlen mintája azonban nem nevezhető meg egyértelműen; vö. ang. *Pullman car*, ném. *Pullmanwagen*, fr. *pullman-car*, le. *pulmanowski wagon* stb. Az ugyanilyen korú *rabicfal* viszont biztosan a ném. *Rabitzwand* részfordítása (előtagja ennek is tulajdonnévi eredetű). 1909-ben jelentkezik a *natúrszelet* ~ ném. *Naturschnitzel*; 1918-ban a *garniszálló*, amelynek mintája vagy a fr. *hôtel garni*, vagy a ném. *Hotel garni*. Az 1918: *krepp-papír* lehet a ném. *Krepppapier* átvétele vagy inkább részfordítása, mint az 1953-tól adatolható *krepptalp* ~ ném. *Kreppsohle*. Csak 1925-től idézhetjük a ném. *Amokläufer* részfordításaként az *ámokfutó*-t, de maga az előtag már 1893-ban előfordul 'ámokfutó' jelentésben.

Mint láthatjuk, ez a típus is elég nagy számban szerepel a TESz. anyagában, s nyilvánvaló, hogy éltek és még ma is élnek olyan részfordítások is, amelyek nem kerültek be a TESz.-be. Ez egyébként természetesen a tükörszavakkal kapcsolatban is így van, de ebben a dolgozatban — mint a bevezetőben jeleztem — csak a TESz. adatait vettem számba.

10. Befejezésül még csupán annyit szeretnék megemlíteni, sőt hangsúlyozni, hogy a tükörszavak, a részfordítások további vizsgálata igen fontos. De nem hanyagolható el a jelentéspárhuzamok felderítése sem. Az elsőből művelődéstörténeti vonatkozásban kapunk igen értékes adatokat, a másodikból az általános nyelvészetnek a nyelv és a külvilág kapcsolatára irányuló kutatásait gazdagíthatjuk.

PAPP LÁSZLÓ

A mindig története

Szótáraink tanúsága szerint a *mindig* határozószónak alig kétszáz éves múltja van nyelvünkben.

A NySz. 1803-ból közli róla az első adatokat, Baróti Szabó Dávidnak „A' magyarság' virági” című, Komáromban akkor megjelent könyvéből: „Szívét rágta a ditsőségnek valami kis férge, *mindég* szagatott, égett a ditsőségre” [az eredetiben így van: „Szívét rágton rágta (fzünetlen bolgatta) a' ditsőségnek valami kis férge: *mindég* szagatott, égett a' ditsőségre”] (89); „Embertől embernek *mindig* kell tartani” [az eredetiben: „Embertől embernek *mindig* kell tartani: annak óva, kötve hinni”] (104). Tudomásom szerint

a szónak *ig* végű változatára ez az utóbbi példa a legrégibb adat. Minthogy az eredeti nyomtatásban a kérdéses *i* betű egy kissé el van mosódva, föltételezhetjük, hogy nem is maga Baróti Szabó írta így, hanem a komáromi nyomdász, és a szerző a korrektúrában a betű homályossága miatt nem vette észre, hogy itt eltérés van a nála szokásos *mindég* formától.

Baróti Szabó Dávidnak ebben a könyvében a 89. lap már említett példáján kívül még három helyen találkoztam ezzel az akkor új határozószóval, mindenütt *é-s* alakban: „*Mindég* egy'et bezélleni: egy' lantot pengetni: egy' bakot nyúzni: egy' regét dúdolni: egy' nótát fúni: egy' dolgot nyesni: mellyefzteni: *mindenkor* tsak egy'et apríttani, nyesni, vítatni: fántonn fánt: egy' kérget rágni” [a 61. lap e mondatában figyelemre méltó, hogy a szerző a *mindég* szinonimájaként a *mindenkor*-t is használja]; „A' vétkes emberben *mindég* ébren van a' lelki ismélet” (295); „Nem *mindég* viríttanak a' liliumok” (391). A könyv 342. lapján a *mindenkor* határozószóval él Baróti Szabó: „Nints *mindenkor* foganattya... akaratumk' ébrefztésére az Isteni példáknak.”

A NySz.-ból azt látjuk, hogy a korábbi századokban élt őseink gyakran a *mind* és a *mindéltig* adverbiummal fejezték ki a 'mindig: állandóan, minden alkalommal' jelentést: „Hogy ha az nap eső leend, negyuen napig az vtán *mind és*” (*mind és* = 'mindig esik'; Csisio. Kolozsvár, 1592. 5); „Licadesnek vólt egy lúdja, a ki ötet annyira szerette, hogy mikor az ura sétált, a lúd-is *mind* utánna sétált” (Miskolczi Gáspár: Egy jeles vadkert. 1702. 347); „Vala Roboam és Jeroboam között hadakozás *mind éltig*” (Károlyi-biblia. 1590. I, 320; az eredetiben ez az idézet így van: „Roboam között pedig és Ieroboam között hadakozás és vízfzla vonás vala *mind éltig*”); „A ki egyszer vétkezett, *mind éltig* bűnösön marad” (Pázmány: Kalauz. 1613. 414).

Mikes Kelemen a Törökországi levelekben talán leginkább a *mind*-et és a *mindenkor*-t használta a 'mindig' fogalmának jelölésére: „Ha szinte a fejdelem beteg volna is, akkor is *mind* egyaránt folynak a rendek. Hatodfél óraker felkelni nem kicsiny dolog, de el nem múlatom azért, hogy kedvit találjam, és *mindenkor* jelen vagyok, mikor öltözik, a hivatalom is azt hozza magával, hogy vigyázzak a cselédekre” (XXXVII. levél, 1720-ból. A magyar próza könyve I, 1942. 329). Korábban Szenci Molnár Albert zsoltárfordításaiban volt különösen gazdag szinonimátára a 'mindig' határozószói fogalom kifejezésének: „Az Úr énnékem megengedi nyilván, | Hogy *mind éltiglen* lakjam Ő házában” (XXIII. zsoltár); „Könnyhullatásim énnékem | Kenyerem *éjjelnappal*” (XLII.); „Tebenned bíztunk *eleitől fogva*, | Uram, téged tartottunk hajlékunknak, | Mikor még semmi hegyek nem voltak, | Hogy még sem ég, sem föld nem volt formálva: | Te voltál és te vagy erős Isten, | És te megmaradsz *minden időben*” (XC.); stb.

Érdekes, hogy ez a zsoltáros *minden időben* szókapcsolat a XIX. század elején nyelvtudományi szakmunkában is előfordul. Révai Miklós az első magyar nyelvű stilisztikai kézikönyvben 1805-ben egy helyütt így ír: „A' roszúl értetett újságnak tulajdoníthatjuk *minden időben* azokat a' sok rémítő tsodákat a' szép tudományokban, a' mellyekben fűköt még most sem látunk” (A magyar szép toll. Közzétette ÉDER ZOLTÁN. 1973. 176). Révainak ebben a könyvében a *mindenkor* és már a *mindég* határozószóval is találkozunk.

„A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” a NySz. 1803. évi adatainál korábbi példákat is idéz a *mindég*-re. (Az *ig* végű *mindig* alak az 1803 előtti időből nem ismeretes a TESz. szerint.) Bessenyei György 1772-ben az „Ágis tragédiájá”-ban *minddeg* formában írta szavunkat: „Királyaink között

minddég meg-maradjon Az hartz” (Ágis 56; a TESz. az akadémiai nagyszótár kéziratosa anyagából idézi).

Az „Ágis tragédiája” című verses dráma öt „játék”-ból, azaz felvonásból áll; csupán az első játékában hét példát találtam a *mindég* határozószóra. Sajnos, az eredeti, 1772. évi bécsi kiadást nem tudtam megszerezni, ezért példáimat a Magyar Klasszikusok sorozatának 1953. évi kötetéből idézem (Bessenyei György válogatott művei): 1—2. Ámfares görög vezér mondja Leónidásnak a népről: „S búsult isteninek *mindég* vérrel áldoz . . . *Mindég* új törvényt kér, hogy sorsa jobbuljon . . .” (67); 3. Télónis: „Az alatt a láрма magát kettőztette, | S népünk dühösségét *mindég* gerjesztette . . .” (72); 4. Ágiaris, Ágis görög herceg felesége: „Köztünk háborogván, *mindég* okoskodnak, | Férfiaiink széjjel, s eszekbe hánykódnak” (74); 5. Ágiaris: „Nincs igaz törvénye már a természetnek, | Véres harcainkkal *mindég* megvesztettnek” (uo.); 6. Ágiaris: „A barátság *mindég* próbán ismértetik . . .” (75); 7. Leónidás szavai leányához: „Miólta elhagytál engem Ámfaressel, | *Mindég* jár azolta népünk a zengéssel” (76).

Ott van a *mindég* határozószó az „Ágis tragédiája” ötödik (utolsó) „játék”-ának utolsó jelenetében is, ahol a szerző ilyen megjegyzéssel vezeti be Leónidás király szavait: „(Ki eddig e keserves tragédiát *mindég* törődéssel nézte, kezeit öszvekapcsolva fájdalmasan szól)” (122). Bessenyeinél az *-ig* ragos *mindig*-re nem találtam példát. Úgy látszik, ő következetesen *-ég* raggal használta a *mindég*-et, mint ahogy a *szerint* helyett is *szerént*-et írt.

Úgy tudom, hogy n y o m t a t á s b a n a *mindég*-re az „Ágis tragédiája”-belieknél régiebb, tehát 1772 előtti adataink nincsenek. Valószínű azonban, hogy Ráday Gedeon (1713—1792.) már korábban is használta verseiben a *mindég*-et, de az ő verseiből először csak 1790 táján jelent meg néhány, a bécsi Magyar Műsában és a kassai szépirodalmi folyóiratokban. Ráday már 1735-től kezdve írt rimes-időmértékes verseket. „A tormába esett fereg” címűben, amely ugyan későbbi költeménye, a *mindenkor* mellett már a *mindég* határozószót is megtaláljuk: „Ez a lecke néktek szól, kik *mindenkor* csak a régi | Ó szokást dicséritek s minden jobbnak ellenségi | Vagytok . . .” A vers befejező sorai: „De ha ők megátalkodva, ami jobb, azt megvetik: | Már e' szemszúró makaosság s már nem dicsérni való. | Mert a rossz *mindég* csak rossz lesz, úgy a jó is *mindég* jó” (Szöveggyűjtemény a felvilágosodás és nyelvújítás korának irodalmából. Bp., 1953. 315). Rádaynak ismertebb versei közé tartozik „A török ifjú éneke”. Itt az első versszakban szintén ismételve használja a *mindég*-et: „Valál szerencse *mindég* hívem, | Miért tennék panaszt reád ? | Te műved az, hogy nem bús szívem, | S hogy minden nap vidámb mát ad; Ha *mindég* így lesz, mint ígéred, | Hazuggá tészed azt a híred, | Amellyel csúfol e világ, | Hogy kedved állhatatlanság” (uo. 318).

Hogy Ráday mikor írta ezt a két versét, nem sikerült megállapítanom. A Szófsz., mely három évtizeddel a TESz. előtt jelent meg, Baróti Szabó szótárának (Kisdéd szótár) 1792. évi 2. kiadását jelölte meg a *mindég* határozószó életbe indítójaként. Ma már bizonyos, hogy néhány évtizeddel korábban született ez a szavunk, és irodalmunkban először talán Ráday és Bessenyei élt vele. (Érdekes, hogy a NyÚSz. meg sem említi a *minlig*-et, *mindég* formában sem.)

A TESz. adatai szerint Kazinczy Ferenc is az elsők között kezdte használni ezt az új szót, 1776-ban. Kár, hogy nem idézi a szótár Kazinczy eredeti mondatát, hanem csak az akadémiai nagyszótár évadatát veszi át „Podotz” utalással. Egy kis nyomozás útján rájöttem, hogy Kazinczynak egyik ifjúkori

művéről van szó, életének második munkájáról, amely tizenhét éves korában jelent meg, címlapján a következő szöveggel: „Az Amerikai Podotz’ és Kazimir’ keresztyén vallásra-való megtérése. Németből magyarra fordíttatott Kazinczi Kazinczy Ferencz által. Kassán, Landerer Mihály’ betűivel. 1776.” Levelezésének eddig kiadott huszonhárom kötetéből és más műveiből úgy látom, hogy Kazinczy egész életében *mindég* alakban használta ezt a határozószót. Az alábbiakban 1786-tól — időrendben haladva — 1830-ig idézek tőle példákat: „... minket a Világosság vezérl, | Előttünk *mindég* nyitva áll szent temploma, | Hol színről színre látjuk elzárt titkait” (1786: „A vallástalan” című versében); „... *mindég* te jutsz eszembe” (1791: levele Bárczay Ferencnek: KazLev. XXIII, 34); „Nekem pedig csak ő [a fény] az egy bálványom; | S *mindég* csak ő volt, és *mindég* csak ő lesz” (1800: Kishez című versében: Kazinczy Ferenc művei. Magyar Remekírók. Bp., 1979. II, 264); „... már én ha orrom kezem török is, csak *mindég* vígadok” (1803: levele Bárczay Ferencnek: KazLev. XXIII, 66); „Göthe fodernt ír *mindég*, Schiller, Göthének barátja, *mindég* fodernt írt; ’s ez elnem [!?] oltotta a’ viszont becsülést ’s viszont barátságot” (1809: levele Szemere Pálnak: Irtört. 1952: 465); „*Mindég* lesz Író, ha *mindég* ostorozzák is őket” (1817: levele Szabó Jánosnak: KazLev. XV, 353); „... dolgozásaidat eddig is *mindég* gyönyörrel olvastam” (1825: levele Szeder Fábiánnak: KazLev. XXIII, 356); „... ott [Vatán] töltött óráink nekünk *mindég* igen kedves emlékezetet fognak adni” (1830: levele Szemere Bertalannak: KazLev. XXII, 436).

Találunk a Kazinczy-szövegközlésekben néhány *-ig* ragos *mindig*-et is, de ezek minden bizonnyal csak a kései szövegmásolók és -közlők korszerűsködéséből származnak. A levelezés XXII. kötetének 256. lapján például ezt olvasuk: „... a história bizonyítja, hogy ha valahol a’ Jó gyökeret vert, ott *mindig* a’ Szép készítette az utat” (Kazinczy levele Berzeviczy Gergelynek 1810. július 23-án). Ezt a levelet a kötetben nem az eredetiről közölték, hanem annak alapján, ahogy megjelent a Magyarország című napilapban (1900. 329. szám), a megírás után kilencven évvel. Az eredeti helyen Kazinczy bizonyára *mindég*-et írt (*-ég* raggal), hiszen egész életében így, *é*-vel használta ezt a szót. Hogy az idézett helyen csak másolási hibából vagy a közlő modernkedő átírása folytán van *mindig*, azt joggal következtetjük abból, hogy Kazinczynak egy csupán másfél hónappal előbbi levelében, amelyet az eredetiről közöltek, *mindég* olvasható: „A’ Napamat még *mindég* borzongatja a’ hideg” (KazLev. XXII, 252; Pruzsinszky Józsefnek, 1810. június 8-án). S íme egy másik bizonyító példa is Kazinczynak akkori levelezéséből: „... a szépírónak szabad a szokást megelőzni s vezetni, a helyett hogy azt *mindég* követné” (KazLev. VIII, 3; Aranka Györgynek, 1810. július 1-én; ez a levél ugyanabban a hónapban kelt, mint a Berzeviczy Gergelynek szóló).

Bajza József és Schedel (a későbbi Toldy) Ferenc 1839-ben kiadták „Kazinczy Ferencz’ eredeti munkái”-t. Az Utazások című második kötetben Kazinczy *mindég* szóalakjait ők következetesen *mindig*-re írták át saját szóhasználatuk szerint, bár az előszóban azt ígérték, hogy híven közlik Kazinczy írásait, például „az 1789-dikeket, híven a’ szerint, mint az Orpheusban állottak”. Az Országos Széchényi Könyvtárban megnéztem az Orpheusnak egy eredeti kötetét; ennek 1789 decemberében Kassán kelt „Bé-vezetés”-ében Széphalmy, azaz Kazinczy Ferenc két helyütt is *mindég* alakban írta ezt a határozószót. Bajzáék *mindig*-es átírása arra vall, hogy íróinknál az 1830-as években már a *mindig* forma vált uralkodóvá.

Az 1981-ben a Tankönyvkiadónál „Jót s jól!” címmel megjelent Kazinczy-breviáriumban Szilágyi Ferenc két, eddig ismeretlen Kazinczy-dokumentumot is közreadott. Ezeknek egyike a „Gessner Salamonnak minden írásai” című fordításkézirat végén levő becses följegyzés, amelyben közli Kazinczy, hogy milyen körülmények között készítette ezt a fordítást: budai fogságában, hét rabtársának „fejek vétele után”. Az 1795-re emlékező följegyzés egyik mondata arról szól, hogy Kazinczyéknak a külföldre vitelük előtti hónapokban megengedték írószerszám tartását, s ő ezt ki is használta: „Én tehát azon könnyebben tölthetett időt jun. 11. oltá 27. szeptemberig ezen munkára fordítottam, s hogy ki ne kopjak az időből, három óraker reggel *mindig* fenn voltam és dolgoztam.” (277.) Meglepetéssel láttam a szövegben ezt az -ig ragos *mindig*-et, ugyanis ha hinni lehet a közlés pontosságának, akkor ez volna időrendben a második legrégebbi adat szavunk maibb változatának előfordulására, 1807-ből. (Említettem, hogy az első — még többé-kevésbé véletlen — *mindig*-et Baróti Szabónál találjuk, 1803-ban.) Ismerem annyira Kazinczy helyesírását, hogy nem akartam hinni ennek a *mindig*-nek, s írtam a sárospataki kollégium könyvtárába, ahol a kéziratot őrzik, hogy nézzék meg ezt a szót. CZEGLE IMRE könyvtáros postafordultával küldte a választ: Kazinczy a kéziratban a legolvashatóbb módon *mindég* formában írta a kérdéses szót. Ez az eset megerősített abban a véleményemben, hogy a nyomtatott szövegközlések adatait mindig kritikusan kell kezelnünk.

Száznyolcvan-kétszáz évvel ezelőtt a nyelvtudósok is *mindég* alakban használták szavunkat. Földi János így írt 1789-ben Horváth Ádámnak (és általa Kazinczynak): „... mióta a hangmértékes versekben gyomrot keverő rövid egyeket látok, *mindég* azon igyekeztem, hogy hosszú voltát írásban is kifejezzem” (KazLev. I, 364; az *egy* szót Kazinczy *eggy*, Földi *edgy* formában szerette írni). Révai Miklósnál a *mindég* határozószónak és a *szerént* névutónak egyaránt *é* hangja (és betűje) volt: „Minden toll nemének vagyon tulajdon nemű általjábanfzöllása: melly *mindég* a' különös tzélon állapik, és a' *szerént* betsültetik” (A magyar szép toll 196).

Az *ig* végű *mindig* talán csak a reformkorban kezdett terjedni a *mindég*-nek újabb változataként. Valószínű, hogy első példái nem Kelet-Magyarországon, hanem a rövid magánhangzókat jobban kedvelő nyugati országrészben jelentkeztek. A dunántúli születésű Vörösmarty Mihály az 1833-ban írt Szép Ilonkában érdekes módon együtt használja a régi *mind* fokozó határozószót és a belőle -ig raggal alakult új *mindig*-et, mind a kettőt 'egyre' értelemben: „S *mind* főlebb és *mindig* fényesebben | A serény nap dél felé mutat” (I. rész); „S *mind* zajosban, *mindig* hevesebben | Víg beszéd közt a gyors óra ment” (II. rész). Nyolc évvel később, 1841-ben Vörösmarty már 'állandóan' értelemben is alkalmazza a *mindig*-et a Liszt Ferenchez írt óda elején: „Hírhedett zenésze a világnak, | Bárhová juss, *mindig* hú rokon! | Van-e hangod a beteg hazának | A velőket rázó húrokon?”

Petőfinél már csak harmincadannyi *mindég*-et találunk, mint ahány *mindig*-et, és nála már a *szerént* névutót is kiszorította a *szerint*. A Petőfi-szótárból tudjuk, hogy egész életművében a 12 *mindég*-gel és a 4 (szintén hosszú magánhangzós) *mindig*-gel 377 *mindig* áll szemben. Azt hiszem, prózai szövegben mindig -ig raggal írja ezt a szót, így összes költeményeinek előszavában is, 1847. január 1-én: „... az olvasó közönség félreismerhet, mellőzhet valakit egy és más oknak következtében, de a kit figyelemre méltat, a kit megkedvel, az azt, ha nem egyenlő mértékben is, de *mindig* megérdemli” (ÖM. V, 37).

Az apostol című nagy költői művében a *mindég* is előfordul, de több a *mindig*: „[Szilveszter szavai] csak újabb töltésül szolgáltak | A gúnyolódás fegyverébe, | A mely *mindég* szívének állt”; „Tekintete | *Mindig* messzebb, *mindig* magasbra száll”; stb.

Arany János a Toldiban, 1846-ban, háromszor írja szavunkat *mindig* és egyszer *mindég* alakban: „Igy sirattad *mindig*, én ha mondtam néha: | Nem válik belőle semmi, csak nagy léha . . .” (II. 11.); „[A mezőnek vadja] Megkiméli *mindég* a maga fajtáját” (V. 13.); „[Bence] *Mindig* megolvasta titkon a kortyokat” (X. 18.); „Bence *mindig* mondta: »megárt a bor, vigyázz.«” (X. 19.) Arany a második idézetben bizonyára azért választotta a *mindég* formát, hogy a verssor első felében ne legyen négy *i* hangú szótag („Megkiméli *mindig* . . .”). Domokos napra című versében is nyilván ezért írja a szó *é* hangú változatával: „Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben, | Ember lenni *mindég*, minden körülményben.” Ha ezt *mindig*-gel írta volna, akkor négy *i* hangú szótag került volna egymás mellé („lenni *mindig*, minden . . .”), s azt Arany kevésbé érezte volna költőinek.

A *mindég*-hez hasonlóan *-ég* ragos határozószó Arany költészetében a *kicsinyég*: „Hagyjon fel kegyelmed *kicsinyég* a csókkal” (Toldi VI. 13.); „Befordulok egy *kicsinyég* | Öltöző szobámba” (Rozgonyiné). Érdekes, hogy az utóbbi idézett versben Arany *mindig*-et írt, *-ig* raggal: „Azt keresem, hív magyar nő, | Véres ütközetben, | Hogy lehessek, élve, halva, | *Mindig* közeledben . . .” A költő szülőföldjén, Bihar megyében bizonyára *mindég* formában élt ez a határozószó a múlt században, és valószínűleg volt ennek *mindig* változata is, hosszú *i*-vel ejtve. Úgy látom, Arany prózában a *mindég*-et nem használta, hanem helyette olykor a *mindig*-et, hosszú magánhangzóval írva, de többnyire a rövid magánhangzós *mindig* változatot. 1851. november 22-én levelet írt a fiatal Tisza Domokosnak, részletesen bírálva kedves tanítványának egyik versét; ebben a levelében olvassuk: „A jövő allegóriája: délibáb, pusztá, etc. igen szép. Illyeneket Domokos, illyeneket *mindig*!” (ÖM. XV, 418); s e levelének más helyén: „. . . a képzelet, bár meddig repdes a délibáb után, azt *mindig* hájosnak találandja” (uo. 419).

Amikor egy évtizeddel később Madách Imre adta át Aranynak bírálatra „Az ember tragédiája” kéziratát, s azután levelében arra is megkérte és felhatalmazta a nagy költőt, hogy javítsa végig a szövegét, Arany egy helyütt a *mindég*-et is *mindig*-re javította. A Tragédia kéziratának 94. lapján Madách — a londoni szín eleje táján — ezt írta: „Hagyd zajongni [a tengert], majd az élet | Kórlátozza önmagát. | Nem vesz el harcában semmi, | *Mindég* új 's *mindég* a' régi. | Halld csak ígésző dalát” (Az ember tragédiája fakszimile kiadásából. Akadémiai Kiadó, 1973.). Arany a két *mindég*-et tartalmazó verssort — bizonyára a változatosabb hangzás és a vers szebb trocheusi lejtése céljából — így változtatta meg, s ez aztán nyomtatásban is így jelent meg: „*Mindig* új s *mindég* a régi.” 1862. március 27-én Arany mondott üdvözlő beszédet Madách Kisfaludy társasági székfoglalójakor; e beszédének eleje táján a régiebb *mindenkor* határozószóval mondta: „Oh, emlékszem én, s *mindenkor* édesen fogok emlékezni a napra, midőn . . .”, a beszéd közepe táján pedig a *mindig*-gel: „A művészet harmoniája nem *mindig* az optimismusé is egyszersmind” (ÖM. XIII, 337–8).

Arany öregkori írásait olvasgatva azt találjuk, hogy prózában talán kivétel nélkül a *mindig*-et használta, így például a Magyar Nyelvőrbe szánt, de ott akkor — 1877-ben — nem közölt cikkében, mely a gyermekkorá-

ban ismert párnatáncról szól: „De azt már akkor s azóta is *mindig* gyanítám . . .” (ÖM. XI, 600). Öregkori verseiben többnyire szintén a *mindig* szóvaltozáttal élt: „Ez volt vágyam netovábbja, | Hogy ne légyek senki bábja; | Kötelesség vampyr-vádja | Ne háljon *mindig* velem” (1878: Hoc erat in votis); „Csókra, násznagy uram! ne csak *mindig* vivjon” (1879: Toldi szerelme XII. 109.); „Az ifju évek bajt hoznak s visznek, | Ha rontanak, viszont jóvá tesznek: | Az öreg évek -- évei rossznak -- | Nem visznek többé, *mindig* csak hoznak” (1880: Különbség). Néha azonban a *mindég* is előfordul Arany öregkori verseiben: „Hanem a muzsikás *mindég* fujja, | *Mindég* szilajabban pörög ujja -- | Az egész tivornya kifáradt” (1877. július: Az ünneprontók); „Hát csak írni, *mindég* írni | A manó se tudja, mit? | Nosza, már a közönség is | Lás-son egyszer valamit!” (1877. december: Hagyaték). Főképp olyankor alkalmazza a *mindég* szóalakot, amikor ennek szomszédságában *i* hangot (is) tartalmazó szavakat használ, például a Hagyaték című költeményben így kerül el, hogy hat *i* hangú szótag kerüljön egymás mellé („írni, mindig írni”).

Egyébként az előbeszédben a *mindég* forma volt általános, legalábbis CzF. ezt írja 1867-ben a *mindig*-ről szólva: „Köz beszédben általános kiejtés-sel: *mindég* . . .”

Érdekes, hogy irodalmunkban a *mindég* formát — amely a múlt század első évtizedeiben még az írásban is uralkodó volt — mindinkább háttérbe szorította a *mindig* szóalak. Az utóbbi száz évben prózaíróinknál (Jókainál, Mikszáthnál, Móránál, Móricznál, Kosztolányinál, Veres Péternél, Tamási Áronnál, Németh Lászlónál stb.) már egészen általános a *mindig*. Költőinknél azonban a *mindég* is előfordult, bár egyre csökkenő számban. Juhász Gyula összes költői műveiben BENKŐ LÁSZLÓ a 159 *mindig* mellett csak 4 *mindég*-et talált. Idézek néhány jellemző példát a „Juhász Gyula költői nyelvének szótára”-ból: „Vén hárs alatt az ifjú szerelem | Még *mindig* boldog-e és balgata-g?”; „*Mindig* reménytelen volt a szerelmem, | *Mindig* hívtak a nagy, a kék hegyek”; „A legörökebb zene szól | E halott ajkon most s *mindég*: a csend!”

Ady Endre összes verseinek kötetében lapozva fél óra alatt tíz-tizenkét példát találtam a *mindig*-re, de a *mindég*-re — várakozásom ellenére — egyet sem. Ott van ez a szó Adynak egy verscímében is: „Akik *mindig* elkésnek”; e versnek többször ismétlődő, jellegzetes mondatában is: „Mi *mindig* mindenről elkésünk.” Néhány további példa Adynál: „Ontottam a virágot, | Virultam jóban-rosszban: | Mások gyümölcsösödtek, | Én *mindig* virágoztam” (Magyar fa sorsa); „Drágám, az évek és napok, | Hidd el, nem lesznek sohse szebbek: | Holnap s *mindig* az emberek | Ölelnek, szűlnek és temetnek” (Biztató a szerelemhez); „Istenem, istenem, istenem, | Zavart lelkem tegnap mindent beval-lott: | Te voltál *mindig* mindenben minden” (Köszönöm, köszönöm, köszönöm); „S én, vén diák, szívem fölelelem | S így üdvözlöm a *mindig* újakat: | Föl, föl, fiúk, csak semmi félelem” (Üzenet egykori iskolámba). Végül a „Magyar jakobinus dalá”-t említem, amelyben Ady újabb határozóraggal fokozza és egyéníti a *mindig*-et: „Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz | Vé-gül egy erős akarat? | Hiszen magyar, oláh, szláv bánat | *Mindigre* egy bánat marad.”

József Attilánál, Illyés Gyulánál és későbbi költőinknél is csak a *mindig* változatra találtam példát, a *mindég*-re nem. Álljon itt tőlük is egy-két idézet: „Én soha, soha nem nyugodtam, | *mindig*, *mindig* csak futottam” (József Attila: Útrakészség); „Törékeny termetét a tőke | megtörte, *mindig* keske-nyebb lett” (József Attila: Anyám); „Bár *mindig* ilyen egyszerű | lenne a mű, |

aminek fölrakása nékem | a gondom” (Illyés: Mozgó világ); „Eljön a reggel, a *mindig* egyforma derengés” (Keresztury Dezső: Napjaink múlása); „Sosem enyésző, | *mindig* tenyésző | Sziszüphosz-átok — | kövek, kövek, kő!” (Kányádi Sándor: El-elcsukló ének); „... a villamosok hazáig vittek *mindig*” (Csoóri Sándor: A te időd).

Az ÉrtSz. 1961-ben a *mindég* változatot népnyelvinek, népiesnek, a népnyelvi stílusban szokásosnak minősítette. Ma már valóban az. A tizenegy évvel később megjelent ÉKsz. szerint a *mindég* országszerte ismert népi, népnyelvi forma, népies vagy régies szóváltozat, amelyet a népies vagy a régies stílusban használnak, illetőleg amelynek népies vagy régies stílusértéke. Igen, ma már csak a *mindig*-et tekinthetjük köznyelvinek és irodalminak, holott Bessenyei és Kazinczy korában még fordítva volt: ők a *mindég*-gel szemben a *mindig*-et érezhették népiesnek vagy tájjellegűnek.

Az *-ig* ragos *mindig* felülkerekedésében és általánossá válásában az analógiának lehetett döntő szerepe: az *addig*, *eddig*, *meddig* határozószóknak és annak, hogy *-ig* határozóragunk egykori *-ég* változata a reformkorig teljesen háttérbe szorult. (Régi századainkban általánosak voltak az *addég*, *eddeg*, *meddeg* szóalakok, s az ÚMTsz. szerint az *addig*-nak régi *addég* változata a magyar nyelvterület nagy részén — Zala megyétől Kiskunfélegyházán és Szegeden át a Székelyföldre — ma is él.)

Ma már sokan szinte sajtóhibának vélik, ha egy-egy régiebb írónknál, költőnkél *mindég* van írva a *mindig* helyett. Amikor Arany János a Koszorúban megemlékezett Ráday Gedeonról, nagy elismeréssel idézte tőle „A török ifjú éneke” egész szövegét, pontosan megtartva az első versszakbeli *mindég* szóalakokat; igen sajnálatos, hogy a száz évvel későbbi kritikai kiadás — nem tudom, a szerkesztő vagy a nyomda hibájából-e — ezeket *mindig*-re írta át (Arany ÖM. XI, 508). Arany idézésében az első verssor így szólt: „Valál, Szerencse, *mindég* hívem”; a kritikai kiadás ebben még a megszemélyesített *Szerencse* nagy kezdőbetűjét is kisbetűre változtatta, így: „Valál, *szerencse*, *mindig* hívem.” A kritikai kiadásban sokkal pontosabb szövegközlésre kellene törekedni!

A TESz. ezt írja a *mindig* határozószó eredetéről: „Megszilárdult ragos alakulat: a *mind* névmásból jött létre az *-ig* ~ *-ég* raggal; vö. *addig*, *meddig*.” Az kétségtelen, hogy a *mind*-ből jött létre, de szerintem n e m a n é v m á s b ó l, h a n e m a h a t á r o z ó s z ó b ó l. Ráday, Bessenyei és Kazinczy időhatározásra kevésnek, pontatlannak érezhették a hagyományos *mind* határozószót, s ezért megtoldották az *-ég* határozóraggal.

Kazinczy 1790–91-ben többször is szóvá tette, hogy ő a megszokott *mind* és *hogy* határozószó helyett bizonyos esetekben jobbnak, pontosabbnak, kifejezőbbnek tartja a *mindég*-et meg a *hogyan*-t. 1790. november 2-án kelt levelében így írt erről az erdélyi Aranka Györgynek: „... igazán szólván, édes Barátom, nagyon nevetek olykor, midőn ti az én *mindég*emben 's *hogyan*omban akadoztok. — A' többek közt B. Prónay Sándorné is olly finnyás, hogy a' *hogyan*-t hallani sem akarja. Én meg magyaráztam a' dolgot a' Férje előtt” (KazLev. II, 120). Két hónappal később Kazinczy arra emlékeztette Arankát, hogy egyszer egy egész levelében közölt vele hasonló érdekes nyelvi kettősségeket: „... én néked egyszer egygy ilyen Schulfuchsereyjal tellyes Levelet írtam, 's azt tudakozám, miért vagy Ellensége a' MINDÉGnek. Te erre nem feleltél. Felelj kérlek, és mond-meg, miként mondják Erdélyben a' *mindég*et, a' S e m p e r t, midőn az egyebet teszen az Omni tempore-nál”

(1791. jan. 7.: KazLev. II, 136). Amint látjuk, Kazinczy az akkor még új *mindég* szónak az 'állandóan' jelentést tulajdonította, így különítve el ezt a 'minden időben' jelentésű *mind* és *mindenkor* határozószótól. Nagyon foglalkoztatta őt a *mindég* szó ügye; újabb két hónap múltán ismét sürgette Aranka Györgynek a *mindég*-re vonatkozó véleményét, akkori újabb levelének befejezésében ugyanis a következőt írta: „Élj boldogul, édes Barátom, és esmerj továbbá is érdemesnek betses barátságodra. A' mindégre még sem felelsz. Vagy azt írd, hogy nékem van igazságom és te hibáztál hirtelen ítéleteddel — betsületes ember azt meg vallani soha sem szégyenli — vagy győzz meg a' felől, hogy a' mindég valóban nem jó” (1791. ápr. 8.: KazLev. II, 187). Sajnos, a Kazinczy-levelezés kötetéből hiányzanak Aranka Györgynek a *mindég*-gel kapcsolatos levelei, és másutt sem találtam meg őket.

A régi *mind* határozószóból olyan módon születhetett a *mindég* s azután a *mindig*, mint a szintén időhatározói jelentésű *soká*-ból a *sokáig* s Adynál a „Magyar jakobinus dalá”-ban a *mindig*-ből a *mindigre*: rag vagy újabb határozórag hozzáadásával pontosabban lehet kifejezni a határozói viszonyt. Hasonlóképp csak árnyalatnyi, de mégis érzékelhető különbség van az *oda* és az *odáig*, a *hogy*' és a *hogyan* határozószónk jelentése között.

A *mindég* ~ *mindig* létrejötté és megszilárdulása után — ahogy a TESz. is megjegyzi — a *mind*-nek hasonló jelentésben való használata némiképpen korlátozódott. Irodalmunkban azóta sem szorult teljesen háttérbe a *mind* időhatározószó. A hétköznapi értelmező szótár ilyen példákat idéz: „A telepítvényesnek oly furcsa volt ez a felelet, hogy Krénfy lakáig *mind* azon nevetett magában” (Jókai); „Ránk jött az eső, két hétig *mind* csak esett” (Móricz Zsigmond); stb.

Első akadémiai nyelvtanunk (A' magyar nyelv' rendszere. Közre bocsátá a' Magyar Tudós Társaság. Budán, 1846.) szavunknak mindkét változatát feltünteti, de már a *mindig*-et említi az első helyen: „*Ig, ég* határrag van ezen szókban: *mindig, mindég; meddig, addig, eddig, sokáig*” (253). E nyelvtan szerzői: Czuczor Gergely, Fábian Gábor, Nagy János és Vörösmarty Mihály; ők a könyv szövegében már az újabb, a *mindig* szóalakot használják, például a *tesz, visz, aluszik* típusú igékről szólva így írnak: „... a' jelentő mód' jelen idejét kivéve, az *sz* a' ragozásban *mindig* kihagyatik” (76). Érdekes Vörösmartyék nyelvtanában, ahogy a *mindig*-nek és társainak a rövidebb szóalakhoz való viszonyát tárgyalják: „Ezen szóktól: *soká-ig, nap-ig, mind-ig* az *ig* rag el is maradhat, p. o. *három nap tartózkodott nálam; soká nyugszik; mind vártalak*” (315). Az ilyen bemutatás egyoldalúan „leíró” szemléletű, hiszen történetileg vizsgálva a dolgot, a *mind: mindig*-féle kettősségek esetében az *-ig* ragnak nem az elmaradása, hanem a megjelenése hozza létre a másik változatot, illetőleg az új szót. Figyelemre méltó ebben a reformkori nyelvtanban a *mindig* ~ *mindég* és a *szerint* ~ *szerént* alakok kettősségei párhuzama is. Ahogy a *mindig* mellett ott van a *mindég*, úgy a *szer* főnévből *-int* ~ *-ént* határozóraggal alakult névutónak is mindkét alakját megemlíti a nyelvtan (166), de saját mondataiban ugyanúgy csak a *szerint*-et használja, ahogy másutt csak a *mindig*-et.

Hogy a *mindég* szóalak előbb jelent meg nyelvünkben, mint a *mindig*, az bizonyára abból is adódik, hogy az *-ig* ragnak régiebb alakja *-ég* volt, amelyről már BUDENZ kimutatta, hogy benne az ősi finnugor *-é* lativusrag rejtőzik, *-g* járulékelemmel megtoldva. SZINNYEI a NyH.⁵-ban (132) ilyen *-ég* ragos példákat idéz a régi nyelvből: *estég, napég, váltég*; a népnyelvből pedig ilyeneket:

meddég, addég, darabég, bokájég; örökkég, többég, keveség. Ugyanő hosszú *i*-s példákat is említ a régiségből: *torkíg, napíg, esztendég* (uo.).

HORGER szerint a *mindég* ~ *mindig* határozószó a nyelvelméleinkben közönséges *mindéltig, mindétig* megrövidülése útján keletkezett úgy, hogy az utóbbiból a *ti* hangkapcsolat kiesésével lett a *mindég*, az *ét* kihagyásával pedig a *mindig*. Megjegyzi, hogy a *mindétig*-ből rövidült *mindég*-ből is származhatott előbb hosszú *i*-s *mindig*, azután — az *i* megrövidülésével — *mindig* (MNY. XLI, 247—9). Fejtegetését nem érzem meggyőzőnek. A TESz.-nek is ez a véleménye: „A *mindéltig* ~ *mindétig* összetételből való származtatása nem valószínű.” Tehát egyszerűen a *mind* határozószóból lett a *mindég* és a *mindig*.

Végül vessünk egy-két pillantást szavunk helyesírásának XX. századi történetére! Akadémiai helyesírási szabályzataink 1901-től 1931-ig a *mindig* és a *mindég* szóalak használatát egyaránt megengedték. 1931-ben a *mindig*-et, 1932-ben a *mindig*-et ítélték egyedül helyesnek. 1940-től 1950-ig tetszőlegesen lehetett *mindig*-et és *mindig*-et írni. 1950 óta egységesen *mindig*-et írunk.

PÁSZTOR EMIL

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Képszerkezet és műértelmezés

József Attila: Óh szív! Nyugodj!

Fegyverben réved fönn a téli ég,
kemény a menny és vándor a vidék,
halkul a hó, megáll az elmenő,
lehellete a lobbant keszkenő.

Hol is vagyok? Egy szalmaszál nagyon
helyezkedik a csontozott uton;
kis, száraz nemzet; izgágán szuszog,
zuzódik, zizzen, izzad és buzog.

De fönn a hegyen ágyat bont a kőd,
mint egykor melléd: mellé leülök.
Bajos szél jaját csendben hallgatom,
csak hulló hajam repes vállamon.

Óh szív! nyugodj! Vad boróka hegyén
szerelem szólal, incseleg felém,
pirkadó madár, karcsú, koronás,
de áttetsző, mint minden látomás.

Az „Óh szív! Nyugodj!” élményi háttére a Vágó Márta iránt fellobant, „a beteljesedés reményével kecsegtető... szerelem” (vö. BALOGH LÁSZLÓ, József Attila. Bp., 1969. 50), mely a gyors elhidegülés után csendes belenyugvássá, a volt álom szépségévé

és egyszerűségévé szelidül. Vágó Márta emlékiratai szerint 1928 őszéről való: az érzelmi létállapot kivetítése tehát az érzés tisztázása, kristályosítása céljából a nyugalom és nyugtalanság hangulati pilléreire az érzetek és dimenziók sajátos ötvözetével, az ember és természet titkosabb kapcsaival a nagy intellektuális verseket előzi.

De ha rejtve lenne az alkotói magatartás, vagy ismeretlen a költői látásmód, ha nem tudnánk, hogy mikor született a vers, a képszerűzet akkor is tükrözi a módszert, a módszer pedig a tágabb összefüggéseket. Mert ahogyan TAMÁS ATTILA írja: „Lágyság és keménység, statikussá merevültség és robbanó dinamizmus egységbe foglalása jellemzi formájában is ezt a kialakuló költői világot” (Vö. A magyar irodalom története. Bp., 1966. VI, 344).

Képről képre az értelmezés felé:

A z 1. versszak. — A *Fegyverben* állapothatározói egyszerű metafora a tél keménységét, a fagy fogalmát, a mozdulatlan nyugalmi helyzetet idézve mint fájdalom és veszély, mint bezárt szorítás az élet és halál kérdéseiig tágul.

A réved — a *fegyverben réved*, valamint a *réved* . . . a *téli ég* igemetafora alaptagja, és a *fegyverben az ég* képi logikájának szintagmatikus nyelvi értelmezője — elsődlegesen az „ábrándozva, merengve sokáig néz . . . A külvilágról megfélelkezve” önmagába merül jelentésben (vö. ÉKsz.) a befeléfordulás állapotára utal, a lélek csöndjét föltételezi, és a keménységgel szemben az álmodozás oldottabb hangulatába ringat. De tudnunk kell, hogy József Attilánál — más versének tanúsága alapján — a *réved* a tehetetlenség értelmével bővül. Vö.:

Belől is pöttyös állatok,
ütődött, kékes öregek
guggolnak, mordulnak nagyot,
csupán, hogy ne merengjenek.

(Tiszazug.)

Ezért a csak magunknak elképzelt álmok be nem váltható körét sejteti. S a *réved* . . . a *téli ég*-en, bár egyes szám 3. személyű, lassan áttűnik az „Én” jelenléte, hiszen a *fönn* határozószó — a térbeli távolítás — a *réved* után (a *réved*-del együtt) a belső világot a külsővel rokonítja.

A *kemény* névszói állítmány — szintén egyszerű metaforaként — a *menny* „odailló” jelzőit helyettesíti, a tapintásérzet pedig (dúsítván a *fegyver* jelentéskörét) tovább növeli a mozdulatlanság (a fájdalmat is bennfoglaló nyugalom) képzetét, míg a kifejtett, teljes megszemélyesítő metaforában, a *vándor a vidék* predikatív viszonyban — a képszerűség miatt, igaz, csak áttételesen — a személyre vonatkozás konkretizálódik.

A *vándor* jelentése is igen szerteágazó: a vándor (a népmesék vagy az élet vándora) otthontalan, kiszolgáltatott, fáradt és pihenni vágyik. Hogy az értelmezés szempontjából melyik a releváns, hogy melyik épül rá a korábbi lehetőségekre, azt a következő sor megáll állítmánya s a hozzá tartozó személy, az *elmenő* jelzi, mivel *vándor* és *elmenő* szemantikai-képi tartalma az ok-okozati érintkezés síkján a *halkul a hó* megszemélyesítés közös tengelyén rimelnek egymásra.

Végül a strófát záró sorban, ebben a kettős metaforából álló komplex képben valamennyi hangulat és érzet összegeződik. A *lehellet*—*keszkenő* azonosságból a lágyság és törékenység árad, a *keszkenő* (állítmány, a képben az azonosító) a jegyességre való finom allúzió. A közrefogott *lobbant* minőségjelző, mely kép a képben (a szerkezetes azonosító szerkezettagja), HANKISS ELEMÉR szavaival „egyrészt metaforikus . . . , mert azt sugallja, hogy a keszkenő úgy lobban, mint a láng, másrészt viszont egyszerűen vizuális jelző, mert a fonetikailag hozzá közelálló s a kontextusba beleillő »lebbent« szót is felvillantja, végső fokon hát egyszerre látjuk *lobbanni* és *lebbenni* a kendőt” (vö. József Attila komplex képei: Kritika 1966/10: 15), — jóllehet az „elmenő-nek, nem a

keszkenője *lőbög, iebög* búcsúzásul, hanem a sűrű párává" (köddé) „fagyott lehelete *lobbant* meg vagy föl" (vö. TÖRÖK GÁBOR, József Attila-kommentárok. Bp., 1976. 136–7).

Így az egész bonyolult kép mögött az áttetszően érzékelhető anyagisággal jelen van az álom és az érzés egyszerűsége.

Ennek megfelelően a pillanatnyi cselekvést jelentő (a *meg* vagy *föl* igekötők ráértésével) elvontabb, képes értelmű mozzanatos ige (*lobban*) befejezett történési melléknévi igeneve (*lobbant*) a képháló, a komplex kép (és a versszak) nyelvi-stilisztikai fókusza, összetartó eleme, amely a konnotatív kódban érintkezési—hasonlósági sorokba szervezi a kontextuális jelentés mezőösszefüggéseit. Vö.

$$\left. \begin{array}{l} réved - halkul - megáll \\ megáll - halkul \end{array} \right\} \begin{array}{l} \nearrow \text{vándor} \\ \searrow \text{elmenő} \end{array} = \text{ok-okozati érintkezés}$$

fegyverben - kemény - téli ég = hasonlóság

halkul - lehellete - keszkenő = érintkezés és hasonlóság;

azaz a HANKISSTÓL idézett kettős kód értelmében:

$$\left. \begin{array}{l} \nearrow \text{fegyverben - kemény - téli ég} \\ \searrow \text{halkul - lehellete - keszkenő.} \end{array} \right\} \text{lobbant}$$

A 2. versszak. — Az előzmények logikája szerint már az első sorban belép a versbe a nyelvileg is kifejezett lírai „Én”. A költő szubjektuma és e kettő (a lírai én és a költemény nyelvtani első személyének) viszonyáról mondja TÖRÖK: „A költeményben üzenetmódosító funkciója lehet annak is, hogy a vers-én és a költői szubjektum szemmel láthatóan különbözik (szerepversek), annak is, hogy szinte egybeolvadni látszanak (a stilizálásuk rejtett, a művészi pars pro toto, átfogó szinekdochét csak finom elemzés tárhatja fel)” (i. m. 169). Valóban! A *Hol is vagyok?* tűnődő kérdéssel a költő eljut az eszmélésig, és a háromféle és mint a személyiség integritása az önmegszólító formában találkozódik. Igaza van BENEY ZSUZSÁNAK: „A szalmaszállát egyaránt látható a költő és a nemzet sorsának” (Az „Öh szív! Nyugodj!” képi világa: Jelenkor 1980. 4. sz. 327), de a nemzet kettős eredeztetése okán. Mi itt mégis az *-at/-et* képzős formával számolunk, az egyedivel, az „Én” metaforájával tehát, s ez a rész—egész viszony alapján az egész helyett álló metonímia is, illetve a jelképi rendszerben annak a költőnek szimbóluma, kinek hol gyenge füvet rejt (Mégfáradt ember), hol pedig halált hozót sarjaszt „gyönyörű-szép” szíve (Tiszta szívvel), amely az elvesztett szerelem miatt — a téli tájban — most *kis, száraz nemzet*, csak szalmaszáll, ám mégis *zuzódik, zizzen, izzad és buzog*, azaz él, tiltakozik, apellál a sorshoz. S a gyakorító és mozzanatos (hangutánzó—hangulatfestő) igék az akusztikus síkon a szerelem hajdanvolt lánghatásával egyszerre érzékeltetik a „sistergő kihunyást” (vö. BALOGH i. m. 51), hogy átvezessenek az emlékekkel való megbékéléshez.

A 3. versszak. — Ezt az állapotot a képek újabb láncolata készíti elő. Elsőül a *de*-vel bevezetett megszorító ellentétes mondat oldja a feszültséget, és a megismételt *fönn* — egy magasabb fokon — az első versszakbeli funkcióját erősítve, szituációhoz és személyhez köti a tárgyi világnak a belső érzésekkel való egyezését.

A versszak (és a vers) egyik legtömörebb képe az „ágyat bont a köd” összetett metafora, ahol a megismerésített *köd* az anyagi makrokozmoszban egyrészt a megfagyott *lehellet*-tel azonosul, másrészt a hegyen *ágy*-ként szétterülve (mint a *köd-ágy* metafora azonosítója) meghittséget és nyugalmat sugároz, majd a következő sorban a

kedves képévé, szimbólumává magasodik („mint egykor melléd: mellé leülök”). S ez a „tárgyasulás” a hangulatot, az ábrándot egy pillanatra ismét visszahúzza a realitásba: a „Bajos szél jaját csendben *hallgatom*” és a *repes* kontrasztív jelentéstartalma, az ellentétesen váltakozó hang- és érzelmi hatások együtt vezetik be a szerelem mivoltát kifejtő *szerelem—madár, karcsu, koronás* metaforatömböt.

A 4. versszak. — A *madár* értelmezői külön-külön is azonossági viszonyba lépnek a *szerelem*-mel, és végleg megadják a verset összetartó asszociációk rendszerét. A *szerelem* a lét teljessége (*koronás*); ősi ösztönös, természetes érzés („Vad boróka hegyén . . . szólal”); a természetben ébred és mindig megújul (*pirkadó madár*); *incseleg*, vagyis „játékosan ingerel” (vö. ÉKsz.) — a tartós cselekvést jelölő hangulatfestő gyakorta igében is ott a változás és állandóság —; ugyanakkor törékeny, mert *karcsú; áttetsző*, mert *látomás*, de mulékony is „mint minden látomás”, vagy mint maga az élet — és ebbe a felismerésbe bele kell nyugodni. Erre int, figyelmeztet, szólít fel a címadó sor (*Óh szív! nyugodj!*), a jesperseni felfogásban az az alapmondat, melyből az „egyihletű autonóm beszéd” kibomlik, s amellyel „teljes” képi organizmusa is „rendeltségi viszonyban, függőségben áll” (vö. NÉMETH G. BÉLA, Az önmegszólító verstípusról: 11 vers. Verselemzések, versértelmezések. Bp., 1977. 42).

GÁSPÁRI LÁSZLÓ

Az „Oxfordi glosszák” szavairól

A magyar nyelvudomány történetében Árpád-kori nyelvi emlékek feltűnése mindig örömteli eseménynek számított, ilyen érzelemmel kell fogadnunk MEZEY LÁSZLÓ felfedezését is, aki nemrégiben ismertette az általa felfedezett kódex-margináliákat jelen folyóiratunkban (MNy. LXXVII, 372—6). Ugyanitt a glosszákat tartalmazó kódex egy lapjának hasonmását is megtaláljuk.

A glosszák, mint megnevezésük is mutatja, egy oxfordi kódex, mégpedig Petrus Comester Historiae Scholasticae című munkáját tartalmazó kódex lapjain találhatók. Mezey jelzi, hogy a kódex magyarországi vonatkozását ki kell egészítenünk pedagógiai vonatkozásával: olyan műben találjuk a jelzett magyar glosszákat, amely a középkori érseki iskolák tananyagát képezte. Utal Mezey arra a körülményre is, hogy a szóban forgó kódex — a bejegyzett magyar nyelvű szavak folytán — „igazolja a középkor iskolázási, oktatási szokásaiból, az anyanyelv használatának magyar mesterek által is követett — különben természetes — gyakorlatát.” (I. h. 376.)

Nem kívánom itt elismételni, hogy a kódex az oxfordi Bodleian Könyvtárban milyen gyűjteményben van, s hogy ide mikor került — ezt folyóiratunk jelzett számát fellapozva nyomban megtudjuk Mezey tájékoztatásából, csak magukkal a szavakkal kívánok kissé részletesebben foglalkozni a Mezey által nyújtott tájékoztatásnál.

Az első a következő latin szövegbe ekként *ágyazódik*: „Iungebatur autem anfulis iacinthinis . . . id est quibusdam specieis retinnaculis . . . quod in hungarico dicitur *gűb*” (= Jacintból való kapesok fogták össze — azaz bizonyos gömb alakú kis kapesok . . . amit a magyarban *gumb*-nak mondanak). E szóhoz kommentárt nem kell fűznünk, láthatóan a mai *gomb* szavunkról van szó. Tekintve, hogy az oxfordi glosszák keletkezésének idője az 1230. év tájékára tehető, a jelzett adat *gomb* szavunk első előfordulása (a TESz. 1493-ból említi az első közszói adatot).

A második szóval kapcsolatos latin kommentár: „Hic ponit magister latinum . . . extortum a gallico illo *sai*, quod in hungarico *saiat*, uel quod magis credo extortum ab illo gallico *sagre* . . .” (= A mester itt . . . latin szót használ, mely ebből a francia szóból kiesavart: *sai*, ami a magyarban *saiat*, vagy inkább azt hiszem, hogy ama francia

sagre-ből indult volna ki — hangzik a fordítás Mezey tolmácsolásában.) Megjegyzem, hogy az *extorto* igét Mezey kétféle módon fordítja, de a lényegét a fordítás jól adja vissza.) A szó egyértelműen azonosítható a R. *sajéta* 'egy fajta finom gyapjuszövet' szavunkkal. Egyben e szóra a jelen forrás a legelső adat. (A TESz. csak 1618-ból idéz adatot a szóra!)

A harmadik szó a következő szövegkörnyezetben tűnik fel: „Seniores de propinquiore urbe occidere iuuenecam” (= a vének a közeli városból való borjút ölték . . .). A *propinquiore* szó magyarázó glosszája: „exinde moris sit in hungaria /nom/i/n/are/ uicinam uillam *mortua* . . .” (= innét van Magyarországon a szokás, hogy a szomszéd falut *mortua*-nak nevezik — adja meg a fordítást Mezey). Feltehető a *mortua* ejtés a jelzett korai időben, amiből már könnyen eljutunk a Mezey által említett *morotva* szóhoz. Elfogadom a szó ilyen módon való értelmezését. A jelentéssel van azonban baj. Feltehető, hogy a glosszafő nem ismerte a magyar viszonyokat, és ezért állította, hogy Magyarországon a szomszéd falut általában *morotvá*-nak nevezik. A mi tudásunk szerint a *morotva* jelentése: 1. '(halas)tó', 2. 'valamely folyó holt ága'. A glosszából azt a nem érdektelen következtetést vonom le, hogy esetleg olyan falut vagy települést, amely halastó vagy valamilyen állóvízű holtág partján épült, magát is nevezhették *morotvá*-nak érintkezési asszociáción alapuló névátvitellel. Lehetett ilyen jelentésre példa joggal Esztergomban, ahol a glosszák készültek, s ahol a Dunának két partjára terjedő Esztergom vármegyéjében több — sőt elég nagy számú — olyan vízterület lehetett, amit *morotvá*-nak neveztek.

A negyedik szó semmi nehézséget sem ad, alakja *sas*, a *carix*, -*cis* lat. növénynév megfelelője ez a magyar szó, a glossza magyarázata szerint. Azonos a mai *sás* szavunkkal. E szóra ez az első adat, mivel a TESz. 1342-ből közli az első adatot, ami ennél az adatnál több mint 100 évvel későbbi.

Az ötödik szó alakja *gūs*, amit Mezey *guns*-nak olvas a következő latin szövegben: „Corone tortuose facta de uirgis tortis uod hungarici dicunt *gūs*” (= Vesszőkből tekerősen font koszorúk, amit a magyarok *gūs*-nak mondanak.) Szerintem itt a nagy nyelvi múlttal rendelkező *gűsz* szavunkról van szó. A TESz. szerint a szó első jelentése „vesszőből . . . csavart kötél”. Ez megfelelően alkalmas jelentés a latin értelmezésbe ékelt magyar szóra. KNEZSA is megjegyzi: „A magyar szónak kezdettől fogva máig 'csomó, vesszőből készült kötelék' a fő jelentése.” (I/1, 206.) Ezen 1230-ból származó adatnak az a fő jelentősége nyelvtörténetileg, hogy ez még őrzí az orrhangú ősi alakot, ami az átvétel korára nézve is eligazító jelentőségű — miként erre SZABÓ DÉNES figyelmeztetett. KNEZSA azt állítja, hogy a magyar *gűsz* „egy denazalizált *guž* átvétele” (uo.). Fenti adatunk éppen ezt a kijelentést világítja meg új oldalról. A szó — az előttünk álló hangalakjával — esetleg X. század előtti szláv átvétel, mivel akkor még megvolt a szlávban az orrhangú *u*. Az adat koraisága ezt a lehetőséget eléggé támogatja. A szóról tehát meg kell állapítanunk, hogy valamelyik olyan szláv nyelvből vettük, melyben nazalizált formában szerepelt a m. *gűsz* megfelelője

A hatodik, hetedik és nyolcadik szó egyetlen glosszában fordul elő. Ennek értelmezését megnehezíti az a körülmény, hogy a Mezey által adott ismertetésbe — sajnálatos módon — sajtóhiba csúszott bele, az értelmezendő „que in rota fieri solant” latin szöveg fordításaként „amik a kérékben szoktak lenni” szöveget kapjuk, amely helyett — nyilván — „amik a kerékben szoktak lenni” szöveget kell olvasnunk. E helyesbített formából már következtethetünk arra, hogy a nevezett három szó a kerékkel, ennek alkatrészeivel lesz kapcsolatos.

A kerékhez tartozó szavak a latin szövegben: *axes*, *radios* és *circulus*. Ezeknek — a glossza szerint — a magyar *kier*, *cuchaga*, és a *kebeű* szavak felelnek meg. Az első két szót nem tudom hirtelenében azonosítani megfelelő szóalakokkal. Annyi bizonyosnak látszik, hogy az első szó, a *kier* valamilyen *tő*, *nomen verbum* vagy képző nélküli forma. A második (tehát sorrendben a hetedik) szó a glosszában szereplő szavak között a leg-

érthetlenebb. Maga Mezey is utal arra, hogy ennek olvasata *tuchaga* is lehet, de sajnos ezzel az utóbbival sem tudunk messzire menni.

A nyolcadik szó a *kebeil* a mai *kebel* szavunkkal lehet azonos. A kocsikeréknek a földdel érintkező része a legkeményebb anyagú tartozék, hiszen ez állandó kopásnak, súrlódásnak van kitéve. Ezt igen kemény fából kellett készíteni, és több darabból kellett összeilleszteni. Ennek hajlottsága megfelelően kifejezésre jut a szóban forgó *kebel* szóval. Feltehető, hogy e korai időben a *kerék kebelé*-ről, illetve *keblé*-ről beszéltek. A HB.-ben szereplő *kebel* 'öl'; Schoss' jelentése mellett már ebben a korban kellett lenni egy 'kör alakban futó pánt, szegély' jelentésnek, amihez hasonló jelentés a TESz. szerint csak 1549-ből adatolható. Ez a jelentés 'a szoknya alján körbe futó széles csík'.

A kilencedik szó a *seegu*, erről így tudósít a latin magyarázat: „et expandit super faciem . . . stragulum quod dicitur in hungarico *seegu*; deliciores pauperes solent habere ad cooperiendum scannum” E szöveg Mezey fordításában: „és arcára pokrócot borított, amit magyarul *seegu*-nek neveznek; a kényesebb szegények szokták azzal a padot (zsámolyt) leteríteni”. A szó minden valószínűség szerint a *szeg* igével kapcsolatos, vagy maga az ige, mint nomen verbum, vagy — s ez a valószínűbb — ennek igenévi származéka. Nem is az alakkal van baj, mint inkább a jelentéssel. A nagyobb hosszúságban, textilipari áruként szőtt anyag egy 'levágott, leszegett' darabját kell értenünk itt, vagy arra utal a 'szeg' ige, hogy a szövészelekről levett anyagot — a foszlás megakadályozása végett — két oldalt beszegették, miként az ma is szokás. Elsősorban ez a két lehetőség jöhet számításba szerintem. A dolgot azonban még tovább kell vizsgálni.

A 10. szó a *nascala*. Ez a következő latin szövegbe ágyazódik: „Illud qui fieri solent in duobus equis ubi infirmi portatur quod hungarico uocabulo *nascala* dicitur” (fordítása: az, ami két lovon szokott lenni, amiben a betegetek szállítják, magyar szóval így mondják, *nascala* . . .). E szó minden bizonnyal a mai *nyoszolya*. Látható, hogy itt még nem történt meg az *l* palatalizációja. Kniezsa kizárja a szónak a nyugati-szláv nyelvekből való átvételét, hiszen itt *-dlo* végződéssel találkozunk, és kizárja a keleti szláv átvétel útját is, majdnem 100%-os bizonyossággal, marad tehát a délszláv kölcsönzés. Kniezsa a következő szavakat idézi kiindulásként: déli-szláv *nosilo*, óegyh. szláv *nosilo* 'feretrum', egyh. szláv *nosilo* 'lectica, vehiculum” (SzlJsz. I/1, 357). Mind Kniezsa, mind pedig a TESz. 1452-ből idézik az első adatot a fenti szóra. Látható azonban, hogy most a HB. után mintegy fél évszázaddal megjelent glosszában is már megtaláltuk a nevezett szót.

A legutolsó, a tizenegyedik szó a *cethare*. Ez a szó — a glosszaíró szerint — azonos a lat. *lirare* szó jelentésével abban az esetben, ha ez utóbbi szót a középső szótagját hosszasan ejtve ejtjük ki és értelmezzük. Jóllehet a glossza-szöveg igealakra utal, a magyar szó nem lehet igealak, csak abban az esetben, ha rossz írásalakot tételezünk fel, és úgy okoskodunk, hogy a szó végén nem csak *e* hanem *z* is lehetett. Ilyen feltételezésre nincs okunk, így inkább főnévnek tarthatjuk a szót, ami szerintem nem más, mint a *citera* ekkori *cethare* alakja. Feltehető, hogy a szó francia közvetítéssel érkezett hozzánk, s ez a közvetítés megmagyarázná az alakot. Milyen hangszer volt a *citera* e korai időben? — tettem fel a kérdést RAJECZKY BENJAMINNAK. Ő arra utalt, hogy a magyar hangszertörténet ezen korai szakasza még meglehetősen kidolgozatlan. Minden valószínűség szerint *lant*-ot kell érteni e hangszeren: igaz azonban, hogy a *citera* e korban többértelmű volt. Az mindenesetre tény, hogy az egyik legkorábbi magyar hangszernévvel van dolgunk a fenti adat esetében, amit a zenetörténészek majd megfelelően beleilleszthetnek zenei művelődéstörténetünkbe. A TESz. 1560-ból idéz adatot e szóra. Ez már nem a trubadúrok kora, és feltehető, hogy az 1230-as *cethare* és az 1560-as *Cytra* két merőben eltérő zenei miliő tárgyi, szótörténeti emléke.

BÜKY BÉLA

Megjegyzések az „Oxfordi glosszák” szavaihoz

Az 1230 körüli nyelvemléknek MEZEY LÁSZLÓ (MNY. LXXXVII, 273–6) bemutatta és most BÜKY BÉLA fentebb magyarázta szavaihoz szeretnék néhány rövid megjegyzést fűzni, a szavak glosszákbeli sorrendjét követve.

1. A *gūb* = *gumb* > *gomb* megfelelése és jelentése teljesen világos; csak mint első köznévi adat méltó külön is figyelemre.

2. A *saiat* nem lehet a *sajéta* megfelelője, amint BÜKY határozottan állítja. A *sajéta* számba nem jöhetését már a szó magyar története is sejteti, hiszen csak XVII. századi adataink vannak rá, ami azért szorul figyelemre, mert a XVI. századból — a középkori anyagot nem számítva is — igen gazdagon adatolhatók a magyar kelmenevek legkülönbözőbb fajtái. Még határozottabb az olasz szótörténet vallomása: a szó, mint az olasz *saia* 'finom, könnyű, erős gyapjúsövet' kicsinyítő képzős változata, csak a XVI. század közepe óta adatolható az olaszban (l. BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt.). A *saietta* egyébként ma is széles területen élő népi szó az olaszban, főleg női viseletben, szoknyaként fölhasznált kelmenevben.

Emlékünk szava a magyar *sája* korai, első adata. A *saiat* változat nyilvánvalóan morfológiai értékű, -t tárgyragos alakulat, amelyet a glosszabeli befoglaló mondat ismételt accusativusai nemcsak lehetővé, hanem szinte természetessé tesznek. A korai magyar középkor szórványemlékeiben a latin szövegbe ágyazott magyar tárgyesetek közönségesek; l. pl. VárReg. 241: „libertinos ... *Ifeput, Bulshut, Chimont, Safhat, Meduet, Olobarut* ...”.

Ez adat szerint a *sája* még biztosan a középkorban átvett kelmeneveink legkorábbi rétegébe tartozik, a *kamelin, kamelot, morit, zefir, kamuka, bakacsin, tafota, velesz, skárlát, kárpit, stamét, fosztán* és *uzin* kelmenevekkel egyetemben (vö. BENKŐ: Scritti Linguistici. Pisa, 1982. 671–9). TESZ.-beli származtatásához és olasz megfelelőihez itt csupán két további megjegyzést fűznék. Az egyik az, hogy olasz nyelvi adatai szintén a XIII. században tűnnek föl az északkeleti olasz területeken (l.: BATTISTI—ALESSIO i. m.; A. PRATI, Etimologie venete. Venezia—Roma, [1968.] 150); s a szó az észak- és részben a középalasz nyelvjárásokban ma is általánosan ismert a *saietta*-val lényegében azonos jelentéssel. A másik megjegyzésem az, hogy a magyarban minden bizonnyal északolasz, de nem velencei átvétel; kivételesen a velencei nyelvjárásban ugyanis máig *sagia* az alakja (l.: VocVenPad. 1775.; BOERIO, DizVen.; PAOLETTI, DizVen.; BATTISTI—ALESSIO i. m.; PRATI i. m.).

3. Bükynek a *mortua*-val kapcsolatos asszociációs névátvitelre vonatkozó következtetésében nem világos, hogy a szót 'víz melletti helység'-féle jelentésben köznévi vagy tulajdonnévi szerepűnek látja-e. A NySz. és az OklSz. „locus”-ra vonatkozó — más adatokra épülő — jelentésvariációi talán-talán az Oxfordi glosszák-beli szó ilyenmű köznévi értelmét is megtámogathatnák. A *mortua* > *morotva*-ra ismeretes igen sok régi adat alapján mégis inkább az látszik sokkal valószínűbbnek, hogy a glosszák írója tulajdonnévi helységmegnevezés alapján vont el — tévesen — köznévi, 'szomszéd falu'-féle jelentést. Mindenesetre szerföltött érdekes nyelvi adattal állunk itt szemben.

4. A *sas*-nak az ismert vízínövényre vonatkozása kétségtelen.

5. A glosszákban feltűnően pontos jelentésmegadással szereplő *gūs* nem *guns*-nak, hanem *gunzs*-nak olvasandó, s mint BÜKY is helyesen látja, a m. *gúzs*-zal azonos. A korai szláv *g*-ra visszamenő *n*-es forma nemcsak több évszázaddal viszi vissza a szó első előfordulását, hanem gyarapítja a *menszáros* ~ *mészáros, munka* ~ *múka, ponk* ~ *pók*-féle kettős szláv átvételek sorát is.

6–8. Rendkívül érdekesek a kerék részeinek a glosszákban szereplő korai elnevezései. Az említett latin megfelelőknek (*axes, radios, cantos*) a felhozott három magyar szó

(*kier*, *cuchaga*, *kebeil*) aligha pontos visszaadója, az azonban nagyon valószínű, hogy itt a kerék három legfontosabb részének magyar megnevezéséről van szó.

A *kier*-rel kapcsolatosan annyiban egyezek BÜKY véleményével, hogy e szóalak képző nélküli tőszó. Benne *kéreg* szavunknak a régiségben még sokáig élő, de mára már elavult, szintén 'kéreg, külső burok' jelentésű *kér* alapszavát (l.: TESz.; NySz.) látom. A keréknek azt az abrons (ráf) alatti, keskeny fadarabokból egybeállított kerületét jelölhette így a glosszaíró, amely a küllőket kifelé kör alakban egybefogja, s amelynek ma a nyelvterület nyugati és középső részein rendszerint *talp*, keleti részein *fal* a neve (vö. MNyA. 159.). A *kér* legtovább az *agykér* összetételben élt (l. így még PPB. is), a glosszabelihez szemléletileg igen hasonló, 'koponya alatti hártya' jelentéssel.

A *cuchaga* (esetleg *tuchaga*, *cuthaga*, *tuthaga*) alakkal egyenlőre nem lehet mit kezdeni. Talán a küllő valamely régi magyar elnevezése rejlik benne.

A *kebeil* — mint BÜKY is állítja —, nyilvánvalóan a *kebel* szót rejt magában; egyébként szabályszerű *kebel* változata a régiségből csak jóval későbből ismert (l. TESz.). A szó glosszákbeli jelentésében azonban már gyökeresen eltértek BÜKY nézetétől: a glosszaíró e szóval szerintem nem a külső részt alkotó keréktalpat jelölte itt (annak megnevezésére, mint láttuk, a *kér* szolgált), hanem éppen ellenkezőleg, a kerék belső részét, amiből a küllők kiindulnak, s amelynek ma *agy* vagy *fej* a neve (l. MNyA. 161.). Mint nemrégiben (ÁrpSzöv. 311—2) kimutattam, a *kebel* régiebb, sőt minden bizonnyal elsődleges jelentése a 'valaminek belső része, közepe' volt, mely szemléletileg teljesen fedi a kerékagynak a kerékben elfoglalt helyzetét.

9. Azt hiszem, a *seegu* egyelőre kifog a magyarázókon. Esetleg kapcsolata van a *szeg* igével (l. BÜKY: i. h.), de ezt konkrétebb fogódzókkal megtámasztani nemigen lehet. Ha mégis ehhez az igéhez tartozik, igenévként való feltevése sokkalta jobb, mint igenévszóként, még inkább igeként való magyarázata.

10. A *nascala* (= *nyoszolya*) glosszákbeli jelentésmegadása egészen pontos. A szónak már a XV. századtól kezdve bőven kimutatható a 'hordágy, halottszállító eszköz' jelentése (l.: TESz.; NySz.).

11. A *cethare* megítélésében BÜKY általában helyes nyomon járhat. Talán csak a francia közvetítés feltevése hagy részben alaki, részben művelődéstörténeti kétségeket.

BENKŐ LORÁND

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Turpis et diabolica húi húi. Ismeretes, hogy a Konstantin(Cirill)-legenda említés tesz a magyarok csatakiáltásáról. A nevezetes passzus KIRÁLY PÉTER szakavatott fordításában így hangzik: „És amikor (Konstantin) az első órában imáját mondta, rátámadtak az ugrok [magyarok] farkasmódra üvöltve, meg akarván őt ölni” (A magyarok említése a Konstantin-legendában: MNy. LXX, 3). Az esemény 860 körül Cherson tájékán folyhatott le, és történelmileg hitelesnek tekinthető. Maga a nem sokkal később keletkezett alapszöveg is tartalmazta a fenti mondatot, minthogy a jóval későbbi számos másolat is ezt szóról-szóra megismételi.

A „farkasmódra való üvöltés” egyáltalán nem meglepő. Tudunk arról, hogy őseink farkasra és kutyára esküdtek, a nők amulettként gyöngysorra fűzött farkas-lábtőcsontot viseltek nyakukban (DIENES ISTVÁN, A honfoglaló magyarok 52—3), s mi több, harcosaink megették a farkas szívét, hogy annak bátorsága, pusztító dühe beléjük költözzék. *Szívet venni*, azaz szívet enni, még a XVII. században is 'bátorságot venni' jelentésű volt.

Hogy hogyan hangzott ez a farkasüvöltés, azt is feljegyezte 960 táján krónikájában Liutprand cremonai püspök, a 933-as merseburgi csatáról írva, amikor a keresztények „szent és csodálatos Kyrie eleison” kiáltását szembeállította a magyarok „rút és ördögi *húi húi*” üvöltésével. E betűsört eddig *huj huj*-nak olvasták nyelvészeink, nem véve kellően figyelembe, hogy miért is hangozhatott ez az alapján véve semmitmondó három hang oly rútnek és ördöginek a keresztény fülekben. Egészen másképp áll azonban a dolog, ha e hangsort hosszan elnyújtott üvöltésnek, *huuuuuu huuuuu*-nek értelmezzük, — s talán a különös ékezet rajtuk éppen ezt akarta jelölni. Ebben a formában mindenki, aki hallott már farkasordítást — és akkoriban Európában hol nem üvöltöttek farkasok —, ráismerhetett e félelmetes, vérfagyasztó *ú-ú-i-i*-ra, melyet méltán neveztek rútnek és ördöginek. Az „ördögi” jelzőhöz hozzájárulhatott az is, hogy a farkast több nép, köztük a németek is, az ördög teremtményének tartotta, mint például az ősi germán mitológia Fenriswolf nevű szörnyét, mely az istenek alkonyán el fogja pusztítani az egész világot.

Hogy a farkasüvöltés valóban *ú-ú-i-i*-nak hangzik, azt bihari gyermekmondókákkal tanúsíthatom. Hegyköztótfaluban így utánozzák a farkasordítást: „A farkas a falu végén ordít: *Ú-ú-ú, / Adós nekem ez a falu-u-ú!*” (FARAGÓ JÓZSEF és FÁBIÁN IMRE, Bihari gyermekmondókák. 1982. Kritérium kiadás, 2435. szám); Éradonyban viszont így: „Akad még a faluba *valami-i-i* ? / Van még a szánkó hátuljába *valaki-i-i* ?” (uo. 2551. sz.). Íme az elnyújtott *ú-ú-i-i*.

Liutprand adata után csak a XIV. században találkozunk újra e *hui-hui*-val, méghozzá érdekes párosításban. A MNy. LXIX. évfolyamában a KULCSÁR PÉTER által közölt nyelvtörténeti adatok közt, a 364. lapon olvassuk a következőt: XIV. sz.: „illa inceptit *hura hura huy huy clamare*” (Gyulafehérvár, Batthyány-könyvtár Ms. 74. 138b). KULCSÁR úgy véli — nyilvánvalóan tévesen —, hogy e *hura* nem más, mint a csak ötszáz évvel később (1807-ben) felbukkanó *hurra* indulatszó, mely akkor is nálunk idegen, angol vagy német átvétel (l. TESz. *hurra* a.). Elképzelhetetlen, hogy ez a valószínűleg székely nő (illa) a XIV. században hurrázott volna. Másról van itt szó. A farkasüvöltést utánzó *huy huy*-hoz, mert feltehetően itt is ezt adja vissza a *húi*-nak olvasható *huy*, nagyon is illik egy farkasriasztó *hura* kiáltozás. A farkast ugyanis régebben *hurították*: „Ugy vagyon dolgom, mint az farkasnak, ha viszen is, *huréltyák*, ha nem viszen is, *huréltyák* — az az ha jól szolgálók is, bestye nevem, ha nem is, bestye” (1558: TörtTár. 1911: 96). Egy 1735-ös adatban is „a farkast csak *hurrogatta*” (KOMÁROMY, Boszorkányperek 476, Bihar). Ugyanott a *kurjogat* szó is használatos volt: „a farkast *kurjogatták* is, de rólok el nem állott” (uo. 478). A *kurjogat* ige első adata szintén farkasra vonatkozik: „Pasztor hog a farkast *kuriogassa*, az ebeket is vtanna huzettza” (1568: Melius: SzJán. 59: NySz., TESz.). A farkast bizonyára *kurja* kiáltásokkal *kurjogatták*, mint Gvadányinál: „Egy nagyot rikkantott, *kurja!* ebeinek” (1790: FNót. 12: NySz.), vö. *kurja* 'das Geschrei' és 'der Wolf' (! BALLAGI, MNSzótár. 1872.); „rákiáltottam a farkasra: *hakurgya*” (ha, kurgya!: Nyr. XLI, 442). A *kurja* > *kurjogat* megfeleléshez vö. *nosza* > *noszogat*.

Ha a *kurjogatás* a *kurja* szóval történt, akkor a *hurogatas* ~ *hurrogatas*, *hurítás* is történhetett a *hura* (esetleg *hurra*) szóval (a *hura* > *hurít* analogonja a *nosza* > *noszít*). Így a *hura hura húi húi* kiáltás is valószínűleg farkassal kapcsolatos. Kár, hogy erről az adatról többet nem közölt a közlője. Az azonban szintén valószínű, hogy itt nem farkast megidéz, hanem farkast elűző hurogatásról van szó. Feltűnő még, hogy Liutprand adatával egyezően itt is kétszer hangzik fel a farkasüvöltés, aminek talán megvolt a maga mágikus jelentése, annál is inkább, mivel a keresztények mindig háromszor kiáltottak, mint Anonymusnál a „deus” szót, s a Halotti Beszédben a Kyrie eleison-t. Nem zárható ki, hogy ezért is volt az üvöltés „diabolicus”.

Arra a kérdésre, hogy miért indultak őseink farkasüvöltéssel a csatába, nem nehéz magyarázatot adni. Egyfelől az ellenséget akarták vele megfélemlíteni, másfelől önnön-

magukat megbátorítani: elhitetni magukkal, hogy a farkasok bátorsága, kegyetlensége, harci dühe beléjük költözött. Talán ezért is vittek a sereg előtt kecskefejet (!).

Még annyit tehetünk hozzá, hogy ezek szerint a *húí húí* nem a sámánok isten- vagy szellemhívása volt, s a csata előtt sem azért kiáltották, hogy az ellenséget isteneiknek felajánlják, ami elég különösen is hangzott az előző magyarázatokban.

BERNÁTH BÉLA

ÉLŐ NYELV

Mondatszerkezeti sajátosságok az orosházi regionális köznyelvben

1. A regionális köznyelvek kutatásának történetét, problematikáját és irányítását több tanulmány és monográfia összefoglalta már (G. VARGA: *NytudÉrt.* 100. sz. 7–8; SZABÓ JÓZSEF: *uo.* 125–7; TEMESI, A magyar nyelvtudomány. Bp., 1980. 192–4; stb.). A munkálatok egy hosszabb távú munka újabb fejezetét nyitották meg, IMRE SAMU szavaival élve, a magyar nyelvjáráskutatás ötödik korszakának kezdetét jelzik (I. OK. XXX, 153). A kutató bőven talál megfigyelnivalót, hiszen a nyelvi egységesülés most azon szakaszában van, amikor „... a nyelvjárás: regionális köznyelv: köznyelv hármasság idejét éljük.” (KISS JENŐ: *MNy.* LXXVI, 194). Ezen hármasság minden tagja megtalálja a maga kutatóját, a regionális köznyelv is. Ennek a változásban levő nyelvtípusnak a kutatása érdekes feladat, a nyelvjárásokkal foglalkozó szakembereknek pedig természetesen folytatás (IMRE: *NytudÉrt.* 100. sz. 3).

A fentiek jelzik, hogy a nyelvi változások tanulmányozása szempontjából fontos időszakhoz érkezünk: egyrészt visszaszorulóban vannak ugyan a nyelvjárások, de még megvannak, másrészt társadalmi, szociális, kulturális hatásra, a köznyelvtől irányítva mind jobban meghaladja a nyelvjárásokat egy erősen terjeszkedő nyelvtípus, a regionális köznyelv. A nyelvjárási jelenségek, sajátosságok persze még sokáig megőrződhetnek: főleg a kiejtés őriz meg ezekből. Az öblösebb hajdúsági ejtés, a nyugat-dunántúli zöngés ejtés például köznyelvet beszélőnél is előbukkan, a tömegek nyelve azonban elszakadt már a nyelvjárásoktól. Az új társadalmi közegben, az írás, a köznyelv és a hírközlés kohóiban megszűrődnek a táji ízek, az adott régióra korábban jellemző szavak is. Sok olyan szál elszakadt, amely a népit, a parasztot tovább őrizhette volna, a nyelvjárások ezért — a köznyelv állandó szűrése mellett — a regionális köznyelvekben élnek tovább. Az egységesülés visszafordíthatatlan, nyelvünk szempontjából funkcionális és esztétikai haszonnal jár, s még inkább alkalmassá teszi nyelvünket társadalmi funkciójának betöltésére (BENKŐ LORÁND, *Nyelvünk a XX. század utolsó negyedében.* Békéscsaba, 1979.).

Felvételek kellenek tehát a nyelvi egységesülés folyamatáról, a köznyelv terjedésének helyzetéről. Nem véltelen, hogy erre a társadalmilag is fontos munkára pártdokumentum mozgósítja a nyelvészeket (*Társadalmi Szemle* 1980/8–9: 122), amely a vizsgálatoktól az „élőbeszéd nyelvhasználati sajátosságainak” pontosabb megismerését várja.

Az elmúlt öt évben megszorodott a regionális köznyelvi feldolgozások, szövegközlések száma. Sorozatokban (*Nyelvtudományi Dolgozatok* 25: P. LAKATOS ILONA, *Adatok Jászberény regionális köznyelvéhez.* 1977.; *NytudDolg.* 26: LADÁNYI MÁRIA — SZILVÁS IZABELLA, *Két tanulmány a regionális köznyelvek alaktanából.* 1978.; *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok* 4: G. VARGA GYÖRGYI, *Szövegmutatványok Hatvan regionális köznyelvéből.* 1980.; *NytudÉrt.* 100. sz. — a *Magyar Nyelvben* (DEME, IMRE, SZATHMÁRI gyakran idézett cikkei mellett: KISS JENŐ, *Megjegyzések a regionális köznyelvi kutatá-*

sokról: MNy. LXXVI, 187—95); — és a regionális tudományos szemlékben is (SZABÓ GÉZA: Vasi Szemle. XXXIV, 104—19; HÉVVÍZI SÁNDOR: Békési Élet. 1981/1: 21—36). SZABÓ GÉZA, SZABÓ JÓZSEF és G. VARGA GYÖRGYI hivatkozásaiból tudjuk, hogy az egyetemek, főiskolák szakdolgozatírói közül ugyancsak többen érdeklődnek iránta.

2. A regionális köznyelvek tanulmányozása főképp az élő beszéd megfigyelésére épül, következésképpen ennek megfelelően kell alakítani-bővíteni a vizsgálódás területeit. A regionális köznyelvi kutatásnak be kell hatolnia a dialektológia által kevésbé érintett területekre is. Világosan közvonalazódik ez IMRE SAMU gondolatmenetében: „... felülvizsgálatra szorul a régebbi tematika is [a dialektológiáé — Z. L.], és az eddig hagyományosan vizsgált részterületek — fonetika, fonológia, morfológia, lexika — mellett a tágabb értelemben vett kommunikáció szempontjainak is megfelelő helyet kell kapniuk, tehát a mondatalkotásnak, sőt ezen túlmenően a beszédnek...” (I. OK. XXX, 151). Valóban úgy van, hogy az eddigi vizsgálatok jórészt hangtani természetűek voltak, az újabb megközelítések tehát elkerülhetetlenek, ha a regionális köznyelvi kutatások a nyelvi változások több területét akarják feltérképezni. Ebből az alapállásból természetes, hogy a vizsgálatok tematikája bővüljön, és az is, hogy éppen mondattani vizsgálatokkal egészüljön ki. Ha a nyelvi változások minél több lényeges mozzanatát meg akarjuk ismerni, akkor ez a nyitás elkerülhetetlen. Ma még nagyon keveset tudunk például arról, hogy milyen mértékű „a köznyelvi behatolás a nyelvjárási mondatstruktúrákba” (SZABÓ JÓZSEF: NytudÉrt. 100. sz. 125), pedig hasonló konzekvenciák a változás vizsgálatához igen fontosak.

Ha elfogadjuk, hogy a mondattani tanulmányoknak nagy szerepük lehet a regionális köznyelvek megismerésében, akkor a következő kérdés az, hogy ismerünk-e olyan mondattani feldolgozást, amelynek módszertani gyakorlata követhető és eredményeket garantál? DEME LÁSZLÓ a „Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata” című munkájában a mondatstruktúrák olyan mutatóit ragadta meg, amelyek segítségével ténymegállapításra és összehasonlításra egyaránt lehetőség van. DEME minden javasolt szempont vizsgálatát gyakorlatban is bemutatja, a feldolgozást készítő előtt sok mondatstruktúrái sajátosságainak feldolgozására, elemzésére van példa. A feldolgozáshoz nagyon sok apró munkára van szükség (DEME: Nyr. CV, 9), végül azonban megbízható eredmény áll össze. A mondattani vizsgálódásokhoz nagy nyereség DEME LÁSZLÓ könyve.

Mondattani vizsgálatokhoz DEME szempontjait többen alkalmazták már (BÉKÉSI IMRE: ÁNyT. XI, 15—25; KLAUDY KINGA: Nyr. CIV, 114—16; RÁCZ ENDRE: Nyr. CIV, 257—73), mindenekelőtt SZABÓ JÓZSEF, aki anyanyelvjárásának változásáról két mondattani tanulmányt publikált (NytudÉrt. 100. sz. 125—46; Nyr. CIV, 486—92). DEME könyvében is, meg legújabb, a témával kapcsolatos tanulmányában is bizonyítja, hogy módszerével különböző műfajú szövegek mondatstruktúrái sajátosságai egyformán tanulmányozhatók (Nyr. CV, 3—9). SZABÓ JÓZSEFnek az Értekezésekben közzétett tanulmánya pedig azt bizonyítja, hogy DEME statisztikai módszerével a mondatstruktúrákbeli változások is megragadhatók. Dolgozatom készítésekor hasznosítottam SZABÓ tanulmányát.

Hangtani dolgozatomban a regionális köznyelvet a kiejtés alapján tanulmányoztam, és szavakat dolgoztam fel. Mondattani feldolgozás készítése beszéd alapján nagyon nehéz lett volna, így vezetett el az újabb feladat a szöveghez. A szöveg kitűnő nyelvi anyag (vö. SZENDE ALADÁR: Köznevelés 1981/29; 27), mondattani tanulmányokhoz pedig nélkülözhetetlen, mert a szövegben tetten érhető az a sok „konstrukcionális vizsgáló” (DEME: MNyTK. 154. sz. 63), amely a beszédben előfordul.

A munka során tudatos volt, hogy milyen jelentősége van a nyelvi anyag megközelítésének, egész pontosan: nem mindegy, hogy egy tanulmány szavak vagy

s z ö v e g feldolgozására vállalkozik. Az adatközlőkkel folytatott beszélgetés során például többször beavatóztam — egy-egy közbevetett kérdés, megjegyzés erejéig — azzal a céllal, hogy visszazökkentsem őket természetes beszédükbe. A szövegtanulmány készítésekor meg arra kellett vigyáznom, hogy a beszéd bizalmas, közvetlen részletei — a természetes helyzetből adódó intimitások miatt — maradjanak ki a szövegekből. Ami tehát előnyös a hangtani tanulmányokhoz (a folyamatos, természetes és bizalmas beszéd), problémát okozhat egy szövegtanulmány előkészítésekor.

Egy-egy esetben nagy figyelmet, többszöri visszahallgatást kíván a beszéd tagolásának lejegyzése. Hangtani vizsgálatokhoz nagyon fontos az adatközlő természetes beszéde, a beszéd lejegyzésekor azonban gondot okozhat egy-egy adatközlő kötetlen beszédének tagolásbeli pongyolasága, igénytelensége. Hozzáteszem azonban — erre később még visszatérek —, hogy megfigyelésem szerint a tagolásbeli jellegzetességek ugyanúgy egyénítik a beszédet, mint például a kiejtés. Mindenesetre mindezek alapján is igaz megállapításnak tartom, hogy a szöveg kutatója szerteágazó feladatok elé kerül (BENKŐ: MNyTK. 154. sz. 6—8).

Úgy látom, hogy a mondat szerkezeti sajátosságok tanulmányozására a szöveg alkalmas igazán. A szövegtagolás pontosságának esetenkénti kockázatát persze vállalni kell: szavak lejegyzésekor csupán néhány rosszul hallható szó adhat okot bizonytalankodásra, szöveglejegyzésekor viszont a tagolás e g y e g y a d a t k ö z l ő n é l gyakrabban bizonytalan helyzetet teremt. Jóllehet, tapasztalataim szerint n e m á l t a l á n o s, p r o b l é m a a szöveg beszédhű tagolása, egyéntől függően kerül elő, akinél probléma, annál viszont a szövegtagolással kapcsolatos mindazon buktatók előkerül, amelyekről FODOR KATALIN és HAJDÚ MIHÁLY szól (MNy. LXIX, 60), majd SZABÓ JÓZSEF kiegészít (NytudÉrt. 104. sz. 720—1). A lassú, nyugodt beszédő embereknel nem sok probléma akad a beszéd lejegyzésekor, a gyors beszédűeknél vagy ideges alkatiúaknál viszont annál több. Tény, hogy kritikus esetekben a lejegyző kénytelen beavatózni a tagolásba, tapasztalataim szerint azonban nem gyakori az ilyen kritikus beszédű adatközlő. (A szöveg tagolásának kérdéskörét l.: BENKŐ, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Bp., 1980. 363; DEZSŐ LÁSZLÓ: Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet. Bp., 1972. 85, szerk. TELEGDÍ ZSIGMOND; G. VARGA, Szövegmutatvány Hatvan regionális köznyelvéből. Bp., 1980. 5—7; SZABÓ: NytudÉrt. 104. sz. 131—2.)

DEME munkájának egyik gyakorlati szempontja, hogy a szövegvizsgálat több adatközlő vagy írásmű azonos terjedelmű, azonos egységnyi szövegével történik. A szövegtanulmányok az egyéni nyelvhasználat tanulmányozásához is a viszonyítás egy lehetőségét eleve magukban hordozzák. Nem mindegy, hogy az adatközlők beszédében azonos számú jelenség azonos vagy különböző terjedelmű szövegben fordul-e elő. A szövegtanulmányok kialakítása persze a regionális köznyelvek mondat szerkezeteinek tanulmányozásához is a viszonyításnak csupán egy lehetősége. Mindenesetre a viszonyítás e g y i k l e h e t ő s é g e, hogy azonos terjedelmű szövegekben keressük A, B, C, . . . N adatközlő mondatainak szerkesztettségi, szintetizáltsági, telítettségi stb. mutatóit. Ezzel hangsúlyozni szeretném, hogy magam is fontosnak tartom az adatok személyre szóló elemzését, amely „nem mossa el a különböző adatközlőknél jelentkező aránybeli eltéréseket” (BALOGH LAJOS, Megjegyzések a regionális köznyelvi kutatások módszeréhez. Kézirat. Bp., 1975. 3). A viszonyítás újabb lépése lehet, ha saját adatainkat összevetjük más tanulmányok adataival.

A munka során minden lehetőséget meg kell becsülnünk: a lehetőségekenél ugyanis sokkal tágabb a problémák köre. Tudjuk, hogy a nyelvjárások leírásának is leghiányosabb területe a mondat tani leírás (vö. SZABÓ: NytudÉrt. 100. sz. 127—9). Az orosházi nyelvjárásból publikált egyetlen tanulmány is csupán a nyelvjárás „néhány hangtani sajátosságát” dolgozza fel, a nyelvjárás más jelenségeivel nem foglalkozik (CSIZMADIA LAJOS,

Orosháza néprajza. Orosháza., 1965. 494—508. Szerk. NAGY GYULA). Ritka eset tehát, amikor „a dialektológia a regionális köznyelvi kutatásoknak segítségére siethet azzal, hogy a nyelvjárási leírásokban a nyelvészociológiai tényezők figyelembe vételével minősíti a fő- és mellékalakokat, elkülönítve a visszaszorulót a terjedőtől” (KISS JENŐ: MNy. LXXVI, 189). A fejlődés útját járó regionális köznyelvek tanulmányozására a gondolat végigkövetésével jó lehetőség nyílna, csakhogy a nyelvjárási tanulmányok többsége így nem minősíti-rendszerezi a nyelvi anyagot (vö. KÁROLY: MNy. LXXVI, 283). Valószínű, hogy mondattani feldolgozáshoz még kevesebb használható-összevethető nyelvi anyagot találunk.

A nyelvjárási mondattani tanulmányok mellett hiányoznak az összevethető nyelvjárási szövegek is. A regionális köznyelvek kutatópontjairól feltétlenül kellenek ilyenek. Olyan terjedelmesebb nyelvjárási szövegközlésre gondolunk, amilyeneket a Magyar Nyelvjárások és a Magyar Nyelvőr gondoz. A nyelvjárási és regionális köznyelvi szövegek összevetésével tanulmányozni lehetne például az egyszerű és összetett mondatok gyakoriságát, amelyre vonatkozólag SZABÓ — idősebbek és fiatalabbak beszédét elemezve — tanulmányos, a nyelvi változást érzékeltető eredményekre jutott (Nyr. CIV, 492). Kár, hogy a viszonyításnak ez a módja nyelvjárási szövegek híján ugyancsak kiesik a lehetőségek sorából.

3. Az orosházi regionális köznyelv mondattani sajátosságainak megfigyelésére azokat a szövegeket használok fel, amelyekből hangtani dolgozatomat készítettem (NytudÉrt. 100. sz. 79—105), és amelyekből HAJDÚ MIHÁLY javaslatára a G. VARGA GYÖRGYIÉHEZ hasonló szövegmutatvány is készült. A dolgozathoz minden adatközlőtől azonos nagyságú, tíz gépelt lap terjedelmű korpuszt választottam ki, s hogy összehasonlításra módom legyen, általában azokat a mondatszerkezeti sajátosságokat vizsgáltam, amelyeket nyelvjárási anyagban SZABÓ JÓZSEF is vizsgált. DEME statisztikai módszerét SZABÓHOZ hasonlóan én is alkalmazom. Egyetérték azzal a megállapítással, hogy „a nyelvi korpuszok statisztikai feldolgozása... jobban hozzásegít a beszédhasználat sajátosságainak felderítéséhez...” (BALOGH i. m. 3). DEME könyve meggyőz bennünket arról, hogy a mondatszerkezeti sajátosságok felderítésében fontos szerepe van a statisztikának.

A szalagról leírt beszédet — szöveggént — főleg a szövegpontosság és a tagolás szempontjából ellenőriztem nagyon figyelmesen. Mondattani vizsgálatra készülvén, azt hiszem, ez természetes volt. Vizsgálódásom során a mondathosszúságot és a szerkesztettségi mutatót, a szinteződést és a mélységi mutatót, a mondatterjedelmet és a telítettségi mutatót vizsgáltam.

Adatközlőimet előző dolgozatomban bemutattam már, most csak a következő főbb adatokat említem meg: valamennyien férfiak és mostani életkoruk (1981.) 50 és 61 év között váltakozik. A felvételeket 1975-ben készítettem. Iskolázottságuk, nyelvi kötődésük megfelelt azoknak a követelményeknek, amelyeket IMRE a regionális köznyelvi adatközlőknél fontosnak tartott (MNy. LXXIX, 258).

4. A szövegek vizsgálata.

A) A mondathosszúság és a szerkesztettség mutatói az orosházi szövegekben. — Könyve tüzetes részében DEME nagy teret szentelt a mondathosszúság és a szerkesztettség kérdéseinek (Mszerk. 136—60). DEME nyomán SZABÓ JÓZSEF több tanulmányban és sokféle megközelítésben vizsgálta a mondathosszúság és a szerkesztettség adatait (MNy. XXI, 64—5; NytudÉrt. 100. sz. 132—6; Nyr. CIV, 488—91). Elemzésükre folyamatosan kitekintek, és ahol összehasonlításra reális lehetőség kínálkozik, mindkettőjük adatait felhasználom.

A mondathosszúságot a mondategészben található mondategységek számával mérjük (vö. Mszerk. 136), helykímélés céljából azonban a mondathosszúsági csoportok megoszlását csak két adatközlőnél mutatom be: B. I.-nél és F. J.-nél. A mondathosszúsági csoportok megoszlása a tőlük vett szövegkorpuszokban a következő (1. táblázat):

Csoport	Mondategész		Százalék		Mondategység	
	B. I.	F. J.	B. I.	F. J.	B. I.	F. J.
1/1	21	22	20%	17%	21	22
2/2	36	30	34%	23%	72	60
3/3	20	22	19%	17%	60	66
4/4	17	18	16%	14%	68	72
1/1—4/4 összesen	94	92	89%	71%	221	220
5/5—10/10 összesen	11	36	11%	29%	80	270

A fentiek alapján a két szövegrészlet legfontosabb mutatóit így összegezhettük: A két adatközlő beszédének mondathosszúsági mutatói az 1/1—4/4 és az 5/5—10/10 mondathosszúsági csoportokban egyaránt eltérők. Első látásra az 1/1—4/4 mondat-hosszúsági csoport mutatóit egymáshoz közelállóknak minősíthetnénk (94 : 92), de a figyel-mesebb ellenőrzés hamar kideríti, hogy mégis jelentős különbségek vannak: F. J.-nél ugyanis 128 mondategészből 92 egy-négytagú, míg B. I.-nél 105-ből 94. A százalékos érté-kek azonnal meggyőznek a fenti igazságról: B. I.-nél az összes mondategész 89 százaléka egy-négytagú, míg F. J.-nél ugyanezen csoport aránya csak 71 százalék. Más szavakkal: a beszédben gyakran tempót váltó, rapszodikusabb F. J.-nél az egyszerűbb szerkesztésű mondategészek aránya csak 71 százalék, az összetettebb, bonyolultabb szerkesztésű mondatoké viszont csaknem háromszor több B. I. ilyen szerkesztésű mondategészeinél (29% : 11%). A különböző mondathosszúsági mutatók mögött két eltérő alkatú sze-mély áll: a mutatók ilyen különbségét társadalmi, szociális, kulturális különbségek nem indokolhatják.

Regionális köznyelvi vizsgálatról lévén szó, a többi adatközlő mondathosszúsági csoportjainak százalékos értékeit is ismertetjük. A többi négy adatközlőnél a mondat-hosszúsági csoportok százalékos értékei a következők (2. táblázat):

Csoport	Százalék			
	F. L.	G. T.	H. F.	K. J.
1/1	12	18	16	26
2/2	26	32	28	21
3/3	17	22	15	17
4/4	17	16	17	16
1/1—4/4 csoport összesen	72%	88%	76%	80%
5/5—10/10 csop. összesen	28%	12%	24%	20%

Az egyéni mutatókat vizsgálva azt látjuk, hogy a legnagyobb szóródást az 1/1 és 2/2 mondathosszúsági csoportban találjuk, a legmagasabb százalékos értékeket pedig a 2/2 csoport, a kéttagú összetett mondatok csoportja hozta. A 3/3 csoporttól az értékek

mindenkinél csökkennek, a 6/6-tól pedig újra jelentősen szóródnak. A mondathosszúsági csoportok hasonlóságának és különbözőségének boncolgatásában most nem megyünk tovább, részben mert a következő lépésnél, a szerkesztettségi mutatók keresésekor újra előkerülnek, másrészt, mert ez a mutató önmagában nem sokat mond el a szövegről, sokkal inkább majd a telítettségi mutatóval együtt (vö. DEME: Nyr. CV, 8). Mellékelem azonban a mondathosszúsági csoportok adatainak összesítő táblázatát, amelyről leolvasható, hogy a hat adatközlőtől milyen értékeket kaptunk a két mondathosszúsági tömbön belül (1/1—4/4 : 5/5—10/10) a mondategészek és mondategységek számára (3. táblázat):

	B. I.	F. J.	F. L.	G. T.	H. F.	K. J.
az 1/1 és 4/4 mondathosszúsági csoportban a mondat-egészek és mondat-egységek száma	94/211	92/220	77/195	108/260	87/213	111/263
ugyanazek az 5/5—10/10 mondathosszúsági csoportnál	11/80	36/270	29/201	15/112	26/197	29/223

A mondathosszúsági csoportok bontott adatainak azon tanulságára, hogy a növekvő mondathosszúsági csoportok aránya lineárisan csökken, a két adatközlő bontott adatainál már hivatkoztunk. Valószínű, hogy a mondathosszúságnak ez a mutatója a szövegek nagy részére általánosan érvényes. DEME ugyanis különböző műfajú szövegekben mutatta ezt ki, SZABÓ különböző korúaknál és neműeknél találta ugyanígy, magam pedig azonos nemű és az azonos korú regionális köznyelvet beszélők szövege alapján erősíthetem a fentieket. A szerkesztettségi mutatókban természetesen mégis jelentős különbségek vannak.

A szövegek szerkesztettségi mutatóira (a mondat-egységek és mondat-egészek hányadosa) az alábbi értékeket kaptam (4. táblázat):

B. I.	F. J.	F. L.	G. T.	H. F.	K. J.
2,8	3,8	3,7	3,0	3,6	3,4

Ezek a szerkesztettségi mutatók magasak: akkor is, ha DEME adataival (2,0 alatt, közlő prózában: Mszerk. 138—44), akkor is, ha SZABÓ adataival vetjük össze (2,13 a középkorú nyelvjárási adatközlőknél: NytudÉrt 100. sz. 134). A szerkesztettségi mutató ilyen értékei mégsem kuriózumok, hiszen szépirodalmi szövegben DEMÉNél is van 3,41 me/m szerkesztettségi mutató, másrészt a regionális köznyelvet beszélőknél iskolázottságuk, közéleti szereplésük, napi munkájuk stb. miatt várható, hogy mondat-szerkesztésük összetettebb. Szembetűnő, hogy a 3,9-en felüli szerkesztettségi mutatóval szereplő adatközlőknél a mondat-egységek száma 400—500 között van B. I.-nél, F. L.-nél és G. T.-nél azonban csak 300—400 között. (F. L. 3,7-es szerkesztettségi mutatója nem tévedés: mondat-egységeinek száma alig marad 400 alatt (396), másrészt viszonylag kevés a mondat-egészek száma is (106)). F. J., F. L., H. F. és K. J. egyaránt kedveli a többszörösen összetett mondatos szerkesztést. Egyiküknél ez több, másikuknál kevesebb problémával jár.

SZABÓ JÓZSEF idősebbek és középkorúak beszédét figyelve találkozott olyan tapasztalattal, hogy „a középkorúak beszédében is, de különösen a fiatalok nyelvhasználatában növekszik a többszörösen összetett mondatok gyakorisága a kétagú összetettekkel és az

egyszerű mondatokkal szemben” (Nyr. CIV, 492). Persze az indítékok mások: SZABÓ megfigyelése mögött az áll, hogy a nyelvjárást beszélő középkorúak és fiatalok beszédében az összetettebb mondatyszerkesztés a köznyelvnek a nyelvjárási mondat szerkezetekbe való behatolását jelzi. Esetünkben meg az iskolázottabb nyelvhasználat és az elbeszélő műfaj a már hivatkozott szituációval együttesen hozta magával, hogy az adatközlők többségénél sok mondategységből álló, különféle összetett mondatok születtek.

Adatközlőim között mindössze egy olyan volt, aki „csak” 9 tagú összetett mondatig jutott el (B. I.), két beszélgetőnél viszont 13, illetve 14 mondategységből álló mondat-egészeket találtam (F. J., F. L.). A viszonylag sok öt vagy annál több mondategységből álló mondat egész növelte meg a szerkesztettségi mutatókat. Abban, hogy ilyen szerkesztettségű beszédet rögzíthetett a szalag, egyrészt a regionális köznyelvet beszélő, a nyelvvel bánni tudó adatközlőnek van szerepe, másrészt az oldott hangulatú elbeszélő műfajnak. A műfaj szerepét azért hangsúlyozom, mert a szerkesztettségi mutatókat nem csupán az összetett mondatos szerkesztés tette ilyen értékké, a kötetlen elbeszélésnek nagy szerepe van az igénytelenül tagolt, „eleresztett” összetett mondatok megszületésében. Az elbeszélő próza hasonló sajátosságait DEME is észrevette és jelezte (Mszerk. 147).

Adataimból jól látszik, hogy adatközlőim beszédének szerkesztettségi mutatója egyformán magas — legalábbis DEME és SZABÓ idézett adatai mellett. Adatközlőimnél gyakoribb a többszörösen összetett mondatos szerkesztés, mint SZABÓ nyelvjárási adatközlőinél. A két esetben azonban a beszédhelyzet is más és más volt: SZABÓ adatközlői kérdésekre válaszoltak, az én beszélgető partnereim pedig meséltek. Várható, hogy a most észlelt különbségeket további adatok erősítik majd.

B) A szinteződés vizsgálata és a mélységi mutatók. — A kérdés módszerbeli megközelítése végett ugyancsak DEME munkájához nyúltam (Mszerk. 186—91). Két részkérdést vizsgáltam csupán: részben, hogy „hány szintű az adott mondat egész; s hogy ezen belül egy-egy szintjén hány mondategység található” (i. m. 187). Végül pedig egyénenként kigyűjtöttem a szövegek mondategységeire eső mélységi mutatókat. SZABÓ JÓZSEF csak az első kérdést vizsgálta, s azt számlálta és összesítette, hogy a szövegekben „hány szintű mondategységek fordulnak elő...” (NytudÉrt. 100. sz. 136).

Három táblázattal dolgozom. A táblázatokon egymás mellett szerepelnek a hat adatközlő ide vonatkozó adatai. Ezt a módot választottam a helykélmérés miatt is, meg azért is, mert így az összehasonlításra is jobb, szemléletesebb lehetőséget kaptam. Az első táblázatban személyenként összesítettem, hogy a szövegkorpuszokból kigyűjtött mondat-egészek hány szintig mélyülnek (5. táblázat):

Hány szintű a mondat egész?	B. I.	F. J.	F. L.	G. T.	H. F.	K. J.
egyszintű	49	52	57	58	46	65
kétszintű	39	46	31	41	31	48
háromszintű	12	17	12	16	21	13
négy szintű	3	11	2	5	10	10
ötszintű	1	1	1	1	4	3
hatszintű	1	1	1	2	1	1
hét szintű	—	—	2	—	—	—

A hat adatközlő beszédében tehát hét szintig mélyültek a mondategészek, igaz, az 5—6 szintű mondategészek száma jelentéktelen (20), az összes mondategészek (712) mindössze 2,7 százaléka. Az egyszintű mondategészek — a mellérendelő összetett monda-

tok nagy száma miatt — minden adatközlőnél legnagyobb hányadot adnak, s itt is látszik, hogy a növekvő szintű mondategységek száma lineárisan csökken. Más szavakkal: az egyszintű mondatok csoportjába tartozó egyszerű és mellérendelő összetett mondatok aránya az adatközlők többségénél megközelíti az összes mondategész 50 százalékát (B. I.: 49 : 56; G. T.: 58 : 65; K. J.: 65 : 75), egy adatközlőnél meghaladja az 50 százalékot (F. L.: 57 : 49), kettőjük beszédében viszonylag jobban elmarad az 50 százaléktól (F. J.: 52 : 76; H. F.: 46 : 67). A táblázat jól szemlélteti, hogy adatközlőim beszédében hét szintig mélyültek a mondategységek, mivel azonban a 4—7. szint mondategységeinek száma csupán 61, beszédükben általánosan az egy- és háromszintű mondatok dominálnak (az összes mondategész 92%-a).

A következő táblázattal kiegészítve még többet megtudhatunk az adatközlők beszédének szinteződéséről. Az újabb megközelítéssel újabb adatokat kapunk a beszélgetők mondat szerkezeti sajátosságairól. Összehasonlításra is van módunk, hiszen SZABÓnak a II. korpuszbeli szövegei az enyémhez hasonlóan elbeszélő jellegűek, no meg azért is, mert SZABÓ külön összesítette a középkorúak adatait. (Adatközlőim a felvételek készítésekor valamennyien középkorúak voltak.)

Nézzük meg tehát a következő, 6. táblázatot, amelyben azt összesítettem, hogy a beszéd egy-egy szintjén kinél hány mondategység található!

	B. I.	F. J.	F. L.	G. T.	H. F.	K. J.
első szinten	177	254	239	205	208	250
második szinten	89	158	98	109	108	145
harmadik szinten	26	53	29	38	65	58
negyedik szinten	6	21	13	13	18	25
ötödik szinten	2	3	10	5	10	7
hatodik szinten	1	1	6	2	1	1
hetedik szinten	—	—	1	—	—	—

SZABÓ JÓZSEF nyelvjárási adataival összehasonlítva (NytudÉrt. 100. sz. 138) szembetűnő, hogy itt — nem nagy számban és csökkenő értékekkel — az ötödik, hatodik és hetedik szinten is vannak mondategységek, sőt a hatodik szintig minden adatközlőnél találunk tagmondatokat. Ha az első szinten álló összes mondategységet vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a nyelvjárási adatközlőknél az egy mondategységből álló mondategységek részesedése jóval nagyobb, mint a regionális köznyelvet beszélőknél (vö. SZABÓ: i. h. 138). Az orosháziaknál — mint az I. sz. táblázat mutatja — viszonylag kevés az 1/1 mondat-hosszúsági csoportba tartozó mondategységek száma (B. I.: 21; F. J.: 22; F. L.: 13; G. T.: 22; H. F.: 18; K. J.: 32), sok azonban az első szinten található mondategységek száma. Jóllehet itt is csak a harmadik szintig találunk nagyobb értékeket, az első szinten talált sok mondategység a mellérendelő összetett mondatos szerkesztés kedvelésére mutat.

A mélységi mutató értékei (kiszámítására I. Mszerk. 201) fontosak a szövegek szerkesztettségének, a beszéd szerkesztettségének megítéléséhez. Az értékek a szövegben található összes mondategységek adataiból úgy is kiszámíthatók, hogy az egyszerű mondatok adatait figyelmen kívül hagyjuk. Dolgozatomban az összes első szinten levő mondategészt figyelembe vettem, bár egyetértek SZABÓval abban, hogy szinteződés lényegében csak összetett mondategységekben fordulhat elő (vö. i. m. 138). A mélységi mutatók kiszámításához az 5. táblázat adatait használtam fel úgy, hogy a szintenként kapott, mondategységekre vonatkozó értékeket megszoroztam a szintek

számával, és az összes értéket osztottam az összes mondategész számával (például B. I.-nél: $49 \times 1 + 39 \times 2 + 12 \times 3 + 3 \times 4 + 1 \times 5 + 1 \times 6 = 186$: 105 (az összes mondat-egészek száma — 1. 3. táblázat — 1,7). A mélységi mutatók így a következők (7. táblázat):

B. I.	F. J.	F. L.	G. T.	H. F.	K. J.
1,7	1,9	1,8	2,—	2,3	2,1

Adatközlőim mondatainak átlagos szintmélysége tehát 1,7—2,3 közötti értékeket mutat mondategészenként, ami a bonyolultabb szerkesztés korábbi adataihoz csatlakozik. Ezekhez közelítő értékeket talált SZABÓ azoknál az adatközlőknél, akiknek iskolázottsága hasonló az orosháziakéhoz, és akik munkájukból következően gyakorlott beszélőnek számítanak. Adatközlőimnél a mondategészek átlagos szintmélysége 2,— körül mozog, hozzátesszem azonban, hogy a kapott egyéni értékeket a változásvizsgálathoz fontosabbnak tartom. A mélységi mutató magasabb értékeit regionális köznyelvi adatközlőknél természetesnek tarthatjuk, annál is inkább, mert az eddig vizsgált mutatók értékei lényegében egy irányba mutatnak.

C) A szövegekre jellemző mondatterjedelem és a telítettségi mutatók. — A mondatterjedelem vizsgálatával arra deríthetünk fényt, hogy egy-egy szövegrészletben hány tartalmas, a közlés szempontjából fontos szó fordul elő. A tartalmas szavak száma mérhető a mondategészekben és a mondategységekben, de — és ez a sokféle variáció egyike — például mondatösszetétel csoportokban is (Mszerk. 244). A variációkra való hivatkozással azt jelzem, hogy a mondatterjedelem egyéb csoportokban is vizsgálható, DEME maga is sokféle csoportot áttekintett és elemzett.

Alább egy táblázatba összesítve, egymás mellett hozom a hat adatközlő szövegrészleteinek a mondatterjedelemmel kapcsolatos adatait. Egyénenként kimutatom a korpuszban levő összes tartalmas szót, az összetett mondatokban összeszámlált tartalmas szavakat és az egyszerű mondatokban levő tartalmas szavak számát (8. táblázat):

	B. I.	F. J.	F. L.	G. T.	H. F.	K. J.
az összes tartalmas szó	1880	2216	3558	1926	2064	2267
az összetett m. tart. szavai	1728	2035	3385	1733	1914	2074
az egyszerű m. tartalmas sz.	152	181	173	193	152	193

A tartalmas szavak összesítése nyomán — elsősorban az egyéni beszéd jellemzésére — a következő megállapítások kínálkoznak: A két leglassabban beszélő adatközlő (B. I. és G. T.) szövege tartalmas szavainak száma ugyanolyan korpusznyai szövegben f e l e n n y i, mint a gyorsan beszélő F. L.-é. A hat adatközlő közül három megközelítően azonos tempóban beszélt (F. J., H. F. és K. J.), kettő elmaradt ezekétől, egyiké pedig gyorsabb az átlagosnak tekintett három adatközlőnél. A fenti két megállapításból annyi feltétlenül következik, hogy a tartalmas szavak száma mond ugyan egy keveset az egyéni beszédéről, a regionális köznyelv vagy más nyelvtípus jellemzéséhez azonban c s a k m á s m u t a t ó k k a l e g y ü t t szolgáltat használható adatokat.

Hangsúlyozom viszont, hogy a tartalmas szavak adatai fontosak az egyéni beszéd jellemzéséhez. A táblázatból kitűnik például, hogy az összetett mondatok tartalmas szavainak száma minden adatközlőnél magas (89—95%), az egyszerű mondatok tartalmas szavainak száma viszont csupán egy beszélőnél érte el az összes szó tíz százalékát (G. T.). Ez már a regionális köznyelvre jellemző adat lehet, hiszen SZABÓ JÓZSEF nyelvjárási

adatközlőinél mások az arányok. Két mutató alapján — a mondathosszúsági mutatók és a tartalmas szavak száma — az is kitapintható, hogy a regionális köznyelvben kevés az egyszerű mondatok száma, és hogy ezek az egyszerű mondatok valóban egyszerűek, sok bővítmény nem nehezíti megértésüket. A regionális köznyelvi mondattejedelem vizsgálatának ez az első fontosabb tanulsága. Ezt is további adatoknak kell megerősíteniük.

Ide kapcsolódóan a továbbiakban a telítettségi mutatókat vizsgáljuk meg. A szöveg telítettségi átlagát az egy mondategészre vagy mondategységre eső átlagos szómennyiség adja (Mszerk. 249). Az átlagos szómennyiséget mondategészre és mondategységre egyaránt kiszámíthatjuk, figyelembe véve azonban DEMÉnek azon megállapítását, hogy „a megértésnek nem a mondategész, hanem a mondategység a relatív alapegysége” (Nyr. CV, 7), a mondategység telítettségi mutatóit vizsgálom. Közlöm a mondategységek telítettségi mutatóit is.

Eddigi gyakorlatomhoz híven kimutatásom lényege ezúttal is az, hogy egyénekre bontva kigyűjtöm az adatközlők mondategységeinek telítettségi mutatóit szó/mondat-egységben kifejezve. A mondategységekre jutó telítettségi mutatók egyénenként a következők (9. táblázat):

B. I.	F. J.	F. L.	G. T.	H. F.	K. J.
↓	↓	↓	↓	↓	↓
1880/301 = 6,2	2216/490 = 4,5	3558/396 = 8,9!	1926/372 = 5,4	2064/410 = 5,—	2267/486 = 4,6

A táblázat tanúsága szerint az egyéni értékek egy 5,3 körüli átlagérték köré csoportosulnak, kivéve F. L. 8,9-es mutatóját. (Az F. L. mutatóira az összegezés során még visszatérünk.) A mondategységenkénti 5 tartalmas szó nem nagy érték, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy adatközlőimnél a szerkesztettségi mutatókra is magasabb értékeket kaptam, mint amilyeneket az irodalmi szövegekben vagy a nyelvjárást beszélőknél mások tapasztaltak. Az F. L.-nél tapasztalt 8,9 szó mondategységenként persze nagyon sok. F. L. beszéde DEMÉ azon megállapítását igazolja, miszerint a szöveg nehézségi fokát a szerkesztettségi és telítettségi mutató értékei jelzik pontosan. F. L. nemcsak az összetett mondatos szerkesztés miatt kíván nagyobb figyelmet a hallgatótól (szerkesztettségi mutatója 3,7 mondategység/mondategész), hanem a zsúfolt mondatok miatt is.

Többször utaltam már arra, hogy vizsgálódásom során folyamatosan figyeltem a nyelvjárási szövegek vizsgálata nyomán megismert értékekre. Ide vonatkozóan például az összevetésekből megtudjuk, hogy a regionális köznyelvi szövegek szerkesztettségi és telítettségi mutatói egyaránt magasabbak a nyelvjárásiakénál. SZABÓ JÓZSEF vizsgálata nyomán tudjuk, hogy a nagykovácsi középkorúak szövegeinek telítettségi mutatója 3,76 szó/me (i. h. 141), ennél az értéknél csaknem két szóval több jut átlagban a mondategységekre minden adatközlőmnél. (A kiugróan magas 8,9 szó/me értéket itt most figyelmen kívül hagyom.) Ugyanez a helyzet a mondategységekre számított értékeket nézve is: SZABÓ 7,61 szó/m mutatóját minden adatközlőm telítettségi mutatója jóval meghaladja.

Adatközlőim mutatói tehát mind a szerkesztettséget, mind a telítettséget nézve magasabbak a nagykovácsi hasonló korú adatközlők hasonló műfajú szövegeinek értékeinél — s ez feltétlenül mond valamit a regionális köznyelvet beszélők mondat szerkezetéről. Ez nem valami kiagyalt tanulság. Hasonló eredményeket hozott SZABÓ JÓZSEFNél az az összevetés, amellyel a középkorúak és fiatalok szövegeit hasonlította össze. A két eredmény akkor is lényeges, ha a várható tendenciát erősítik csupán.

5. Észrevételek, tanulságok.

A) Mondattani vizsgálódásaim után úgy látom, hogy a mondszerkezeti sajátosságok tanulmányozásával újabb adalékokat ismerhetünk meg a regionális köznyelvről. Természetesen minél több mondszerkezeti sajátosságot tanulmányoz valaki, annál több mutatóját ismeri meg a regionális köznyelvet beszélők mondszerkesztésének. Dolgozatommal nem akartam sokat markolni sem, meg az összehasonlítás miatt is viszonylag kevés mutatót gyűjtöttem ki. Feldolgozott anyagom egy helyzetképet rögzít, a mutatók és az összehasonlítások eredményei azonban így is tanulságosak. Sokféle mutató összehasonlításával a nyelvi változás mozzanatai jól tetten érhetők.

DEME nyomán a mondszerkezetek vizsgálata érdekes munka, módszerét érdemes követni. A feldolgozás során arra törekedtem, hogy módszerében kövessem, de őrizzem meg adataim belső logikáját. SZABÓ nyelvjárási adataihoz is hasonló felfogásban nyúltam. Ilyen megközelítésből állítottam, hogy a mondszerkezeti sajátosságok vizsgálatával a regionális köznyelvi beszéd mondtani sajátosságairól is fontos mutatókat ismerhetünk meg. SZABÓ nyelvjárási mutatóinak és az általam nyert mutatóknak a várt és bejött eltérése is jelzi, hogy DEMÉnek a mondtani tanulmányokhoz lényeges mondszerkezeti sajátosságokat sikerült megragadnia. Ugyancsak ezt erősíti, hogy munkájára különböző szemléletű mondtani kutatások hivatkoznak.

Utaltam már azokra a véleményekre is, amelyek hangsúlyozzák, hogy a regionális köznyelvek tanulmányozásának az egyéni beszéd tanulmányozásából kell kiindulnia. Dolgozatomban én is ügyelek arra, hogy kötődjem az egyéni beszéd alapján született szövegek vallomásához, hogy tanulmányom tükrözze — az egymás mellé állított mutatók tábláin is —, hogy B. I. és K. J. beszédének szerkesztettségi, telítettségi stb. mutatói ilyen és ilyen értékek. Vagyis a regionális köznyelvi beszéd mondtani jellemzésére fontosabbnak tartom B. I. és társai szerkesztettségi, telítettségi mutatóit egyénenként, mint a hat adatközlő szerkesztettségi, telítettségi stb. mutatóinak átlagértékeit, mert az átlagértékek elmossák az egyéni beszéd mondszerkezetekbeli különbségeit, a változás egyéni színeit. A majdani mondtani szintéziseket is — sok egyéni beszéd tanulmányozása után — sok egyéni beszédéből készített szöveg mondszerkezeti mutatói alapján tudom elképzelni. Ezért tartom szükségesnek sok regionális köznyelvet beszélő egyén szövegének mondtani tanulmányozását.

B) Nézzük meg ez után, hogy a mondszerkezeti sajátosságok vizsgálatával mit tudunk feltárni a beszéd egyénre jellemző színeiből!

A kérdést röviden érintettük már. A szövegek elemzése megerősített abban, hogy a mondszerkezeti sajátosságok vizsgálatával az egyéni beszéd fontos mutatói konkrétan feltárhatók. Ahogy a hangtani vizsgálatokhoz számba veendő a tanulmányozandó jelenségek, ugyanúgy a mondtani tanulmányokhoz is konkrét szempontok kellenek. Gondos „környezettanulmánnyal” pedig a kiugró értékek okának magyarázata is általában megadható. Hozzáteszem, hogy adott esetekben a megközelítően azonos értékeknek is van tanulsága. A kor, a születési hely, az azonos iskolázottság, a közeleti feladatok hasonlósága stb. alapján l é n y e g é b e n h a s o n l ó a d a t k ö z l ő k n é l szinte elvárható, hogy beszédük több mutatójának értékei hasonlóak, egymáshoz közelállók legyenek.

Az egyéni beszéd kiugró vagy ellentmondásosnak tűnő értékei megfejtéséhez is segítség a mondszerkezetek vizsgálata. F. L.-nél például szembevető volt, hogy „Nyelvét a többi adatközlőtől az egyéníti, hogy hiányzik belőle a zárt ě.” (NyttudÉrt. 100. sz. 90). A többi adatközlőnél eleven volt az ě-zés, F. L.-nél a nyílt e-zést semmi nem indokolta, ezért akkori véleményemet („A társadalmi változásokkal vagy környezeti hatással ez nem magyarázható, valószínűleg az egyénhez kötődő sajátos artikulációról van szó”) ma is fenntarthatom. Azzal a különbséggel, hogy a mondtani vizsgálat után most azt is

tudom, hogy beszédében nemcsak az artikuláció sajátos, hanem a mondat szerkezeti mutatók nagyobb része is az.

A vizsgált kérdések részeredményeiből F. L. beszédéről és beszédtevékenységéről is érdekes kép állt össze. A mondat-hosszúsági mutatókat nézve például nincs kiugró érték F. L. beszédében, de azon három adatközlő között van, akiknél az 5/5–10/10 mondat-hosszúsági csoportok a legmagasabb értékekkel szerepelnek. Beszéde szerkesztettségi mutatójának értéke 3,7 mondat egység mondat egységként, amely ugyancsak a három legmagasabb érték között van. A színteződés és a mélységi mutató értékei tovább pontosítják a beszédéről kialakult képet. A táblázat mutatja, hogy nála legmagasabb az egy-szintű mondatok aránya, de nála találjuk a legmélyebb szinten levő mondat egységet is. Alaposabb megfigyeléssel persze az is kiderül, hogy az átlagosnál több egyszintű mondat nem a sok egyszerű mondatra megy vissza, hiszen F. L.-nél az 1/1 mondat-hosszúsági csoportba tartozó mondat egységek száma mindössze 13 (vö. előbb), legkevesebb a hat adatközlő között, hanem a sok mellérendelő összetett mondat eredménye. A színteződés mutatói megerősítik a szerkesztettségi mutató által már jelzett tényt, hogy adatközlőnk kedveli az összetett mondatos szerkesztést.

A mondat-terjedelem értékei és a telítettségi mutató meglepi a vizsgálót, és tovább árnyalják beszédének egyedi színeit. Az F. L.-től vett szövegkorpuszban kiugróan sok a tartalmas szavak száma (3558), de az összesen belüli arányok (az összetett mondatokban előforduló tartalmas szavak és az egyszerű mondatokbeli tartalmas szavak aránya) nem térnek el jelentősen a többi adatközlőtől. B. L.-nél ugyanolyan korpuszban 1880, K. J.-nél pedig 2267 tartalmas szó volt. Ha ennyire sok tartalmas szó van egy szövegben, akkor természetes, hogy a mondat egységekre és a mondat egységekre is sok szó jut. Ezt mutatja F. L. nagyon magas telítettségi mutatója, a mondat egységekre átlagosan jutó 8,9 szó. Ezen adatok és összefüggések ismeretében még egyértelműbb az a korábbi megállapítás, hogy F. L. nem csupán a gyakori összetett mondatos szerkesztés miatt kíván a hallgatótól nagyobb figyelmet, hanem a zsúfolt tagmondatok miatt is.

Érdemes megvizsgálnunk F. L. beszédtevékenységét is. A mondat egységek zsúfoltságából gyaníthatjuk, hogy nem lassú, tempós beszéddel van dolgunk. F. L. beszédéről korábban ezt írtam: „Beszédtempója néha igen felgyorsult, a hangerő is nagyobb volt az átlagosnál” (NyttudÉrt. 100. sz. 90). Ezt írtam F. L. beszédének egyszerű megfigyelése után. Nézzük meg most közelebbről ennek a gyors beszédnek néhány konkrét mutatóját! A beszédet hallgatva is, a szöveget olvasva is szembetűnő a sok elnyelt hang, hangkapcsolat: *há péda* 'hát például'; *ékett* 'érkezett'; *iskának* 'iskolának'; *gyereket* ~ *gyeeket* 'gyerekeket'; *osztájveető*; *kor* 'amikor'; *Banyi* 'Baranyi szn.; megleletett' 'meg lehetett'; *mekkeet* 'meg kellett'; *ráidőszakogba* 'ráérő időszakokban'; *átket* 'át kellett'; *kéek szépen* stb.

Ugyancsak a gyors beszéd melléktermékei a szóismétlések, amelyeknek sokféle variációját találjuk F. L. beszédében. Ilyen alakváltozatokkal találkoztunk: *Pusztaszenteto Pusztaszentto*; *ojan ojan ojan fényt adott*; *elő elő előző*; *mon mon monthatom*; *visszakerülte visszakerüjje*; *hatvan hatvankilenc*; *hete hetenkinti*; *heti heti váltással*; *mi mi mi először*; *békéscsaba békéscsabai uton*; „*Uty hogy az aszt gyula* *ji uti iskolának aszt gyula* *ji uti iskolának neveszték*.”; „*Legeldugottabb kövesutto tejjesen eldugva három mondom három és fél kilométer*”; stb. Ez a kis csokor csak töredéke az egésznek. Nem folyamatos, fel-felgyorsuló, széttöredezett beszéd a végeredmény. Van olyan mondata, amely kilenc (!) *nem-mel* kezdődik.

A következő részlet is egy ilyen felgyorsult beszédszakaszból való: *A Vince bácsi igen / a Baki Vince bácsi. Ugy is nevezik ma jis a Bakiféle iskola // Szentetornnyán megy. valaki / a Bakiféle iskolát keresi (igen) a Bakiféle iskolát / ot lem van aszonygya / a laposon.* A két mondatban harminc tartalmas szó van, s ez a 30 szó tíz másodperc alatt hangzott el.

(Stopperral többször megmértem.) Ugyanennyi idő alatt B. I. egy helyen 12, másik helyen 14, a harmadik helyen 17 szót mondott el. F. L. lassúbb beszédszakaszaiban is jóval több szót mondott el B. I.-nél is, G. T.-nél is.

Jól látszik, hogy F. L. beszéde mondattanilag is több szempontból elüt az átlagostól, ezért beszédének mutatóit nem tekintem a regionális köznyelvre jellemző mutatóknak, inkább egy jellegzetes egyéni beszéd adatainak. Ez azért érdekes, mert F. L. mindenben megfelelt a regionális köznyelvi adatközlőknél megjelölt feltételeknek (vö. IMRE: MNy. LXIX, 258). Regionális köznyelvi szintézis készítéséhez tehát nem venném figyelembe, az egyéni beszéd sajátosságainak tanulmányozásához azonban feltétlenül.

Nem részletezem tovább, hiszen F. L. mutatóinak boncolgatásával azt akartam csupán szemléltetni, hogy a különböző mondat szerkezeti sajátosságok kigyűjtésével az egyéni beszéd eredményesen tanulmányozható. S mivel a regionális köznyelv kutatása az egyéni beszéd tanulmányozásával történik, a mondat szerkezeti sajátosságok mutatói a regionális köznyelvi kutatásokhoz is jól felhasználhatók. A mondat szerkezeti vizsgálatok a beszédépítés sok egyéni sajátosságát is felszínre hozták, e mellett néhány ponton a változások mibenlétének megragadásához is adatok szolgáltatottak. A regionális köznyelvi mondat szerkezetek tanulmányozása megéri a fáradságot.

C) Igaza van DEME LÁSZLÓnak abban, hogy a mondat szerkezeti sajátosságok tanulmányozása aprólékos, nehéz munka.

ZILAH LAJOS

SZEMLE

Kiss Jenő, A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana

Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. 212 lap

Aki az utóbbi két évtizedben megjelent nyelvészeti folyóiratokat, évkönyveket olvasgatja-lapozgatja, az — különösen a nyelvjárási tárgyú cikkeknél — meglehetősen gyakran találkozik Kiss JENŐ írásaival. Kisebb-nagyobb terjedelmű tanulmányai régóta ismertté tették — legalábbis a szakemberek körében — egy Árpád-kori magyar településnek, az északnyugat-dunántúli nyelvjárástípushoz tartozó Mihályi községnek a nevét. Számtalan szakeikke mellett több önálló kiadványt publikált már eddig is a mihályi nyelvjárásból (ezeknek felsorolását, bibliográfiai adatait l. az itt ismertetett monográfia végén, a 212. lap alján).

Mindezt azért említettem meg, mert elismerésre méltónak vélem azt a fáradhatatlan anyaggyűjtő és feldolgozó munkát, amelyet a szerző egy helyi nyelvjárásban végzett. Követendő példának tartom ezt a tevékenységet azért is, mert — szülőföldjének és szaktárgyának szeretetétől indítva — Kiss az utóbbi időben — sajnos — példa nélkül álló, lenyűgözően gazdag nyelvjárási anyagot tudott feltárni és megmenteni a jövőendő kutatások számára, elsősorban pedig a magyar dialektológia és egyúttal más nyelvészeti stúdiumok hasznára is. Az általa gyűjtött és feldolgozott anyag beszédesen igazolja azt a vitathatatlan tényét, hogy mennyi nyelvi kincs rejlik egy-egy helyi nyelvjárásban, s ki tudja, hogy a magyar nyelvterületen másutt mennyi érték jut a pusztulás sorsára a sokat hangoztatott utolsó leletmentési lehetőség elszalasztása miatt!

Kiss Jenő mindent megtett azért, hogy mentse a menthetőt, anyanyelvjárásának pusztulófélben levő elemeit (pl. „Mihályi tájszótár” című összeállításában a község

tájszókészletét tette közzé). Következetes anyagfeltáró és feldolgozó tevékenységével, a különböző nyelvészeti irányzatok, iskolák eredményeinek, módszereinek ismeretében — azokat gondosan és pontosan mérlegelve, a hasznosnak ítélt szempontokat átvéve — „A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana” címmel kandidátusi értekezéséként benyújtott és megvédett munkájával pedig olyan monográfiát tett közkinccsé nyelvtudományunkban, amilyen mélységű és széles horizontú egyetlen helyi nyelvjárásról sem készült. Legfőljebb IMRE SAMUNAK „A felsőőri nyelvjárás” című feldolgozását (NytudÉrt. 72. sz., 1971.) — főképpen a hangtani fejezetet — lehet hozzá hasonlónak tekinteni.

Kiss Jenő monográfiája a következő fejezetekre oszlik: I. Általános rész (11—35), II. Hangtan (36—88), III. Morfológia (89—110), IV. Morfológia (115—54), V. Nyelv-
szociológiai leírás: a nyelvjárás passzív változatai, nyelv-
szociológiai kötöttségük és mozgási irányuk (155—67), s végül az Adattár és a felhasznált irodalom (169—212) zárja a kötetet.

A könyvnek kétségtelenül a hangtani és az alaktani leírás alkotja a súlyponti részét, fontosnak és értékesnek kell azonban tekintenünk a nyelvjárás monográfiáírás általános problematikájával, módszertani kérdéseivel foglalkozó bevezető részt, amely a szerzőnek nemcsak a gyűjtés- és feldolgozásmódszertani eljárását mutatja be rendkívül alaposan, hanem ezenkívül több, a dialektológiai kutatásokban figyelembe vehető és veendő észrevételt is tartalmaz. Kiss már korábban is tanúbizonyságát adta annak, hogy jól át tudja tekinteni dialektológiánk egészét, s hajlama, jó érzéke van a nyelvjárásban szerteágazó területén az útkijelölésre, az előttünk álló feladatok fontossági sorrendjének és megoldási módjainak a fölvázolására is (l. pl. Nyr. C, 83—8; MNy. LXXVI, 187—95; Nyelvjárás tanulmányok: MNyTK. 159. sz.; stb.).

Kiss Jenő munkája — az ő szavaival élve — „szinkrón szempontokra épülő leírás. Ez azonban nem jelenti — nem jelentheti — azt, hogy nem veszünk tudomást a szinkroniában állandóan jelenlevő és ható mozgásról. A nyelv-
szociológiai szempontok segítségével éppen ezt: a nyelvjárás dinamizmusát és a nyelvjárás jelenségek mozgásának irányát törekszem leírni” (17). Ennek az elvnek a gyakorlati alkalmazásaként anyagában + jellel jelölte a visszaszorulóban levő mellékalakokat. Véleményem szerint ugyanilyen hasznos lett volna az utóbbi időben teret hódító szavakat, jelenségeket is valamiképpen jelezni, hiszen a terjedőben levő elemekre maga a szerző is többször rámutat (pl. 160. lapon is).

Figyelmet érdemelnek a „Teljes monográfia, részmonográfia, jelenségleírás” alcím alatti fejtegetései is, amelyek szerint „A nagyobb, rendszerbeli összefüggések például a teljes monográfiával bogo-
zhatók ki s rendszerezhetők legjobban. A periferikus, illetőleg kis hatókörű, szórványos jelenségek mikrofilológiai földerítésére-leírására viszont a részmonográfia (jelenségleírás) alkalmasabb (l. DEME, A nyelvjárás anyag felhasználása és feldolgozása. Bp., 1949. 15). A teljes monográfia a leírási szempontok differenciáltsága tekintetében sem versenyezhet a részmonográfiával.” (19.) Ezt a gondolatmenetet általában is, de a mihályi nyelvjárásról közzétett tanulmányok, különösen az igeképzés monografikus feldolgozásának figyelembevételével (l. NytudÉrt. 69. sz., 1970.) elfogadhatónak tartom, mégis szeretném mindehhez hozzátenni azt, hogy szerintem járható útnak látszik olyan megoldás is, ha a teljes monográfiában is megtartjuk a jelenségleírás részletességét, nem hagyva figyelmen kívül azonban a rendszerbeli összefüggések feltárását sem. Néhány sorral a fentebb idézett fejtegetés után a szerző is tulajdonképpen hasonlóan vélekedik, amikor azt írja: „A teljes monográfia anyaga . . . bármely hangtani jelenség — vagy alaktani stb. jelenség — részletesebb vizsgálatát is lehetővé teszi” (20).

Mindezek alapján sajnálom azt, hogy bizonyos jelenségek leírása (pl. az explozív *gy*-zés és *ty*-zésé, a mássalhangzó-kiesése) nem kapott nagyobb teret a monográfiában,

s többnyire a fonémák gyakorisági vizsgálatánál kapunk róluk áttekintést (pl. a palatális és a depalatális *ny*-ezésről, illetőleg *n*-ezésről csak ott), noha egyik-másik jelenséget egy-egy szakcikkekben már részletesebben bemutatta a szerző (pl. a szótagzáró *l* vizsgálatát: MNy. LXIV, 361–4). Lehet, hogy ebben terjedelmi okok játszottak közre, lehet, hogy nem akart bizonyos — már publikált — kérdéseket megismételni, véleményem szerint azonban egy-egy sajátság könnyebb áttekinthetősége szempontjából erre a monográfiában is szükség lett volna. Igaz ugyan, hogy a különböző táblázatok, statisztikák önmagukban is sokat mondanak a mihályi nyelvjárásról, ezekhez azonban hasznos lett volna több szöveges magyarázatot fűzni, ahogy ezt lényegében a szerző is elismeri: „Több esetben nem éltem a számok, táblázatok, statisztikák szöveges »megszóllaltatásának« a lehetőségével, illetőleg nem olyan mértékben, ahogy lehetett vagy kellett volna (DEME figyelmeztetett rá joggal)” (34). Jól látja ennek okát is Kiss, amikor azt írja: „... azért látszanak némáknak bizonyos táblázatok, mert az olvasó — érthető módon — a dolgozatban szükségképpen gyakran használt szimbólumok között nehezen igazodik ki az elején (ezt igyekeztem valahogy ellensúlyozni a gyakori utalásokkal)” (34). A szimbólumok és utalások száma viszont túlságosan nagy, olyannyira, hogy nagyon megnehezíti a nyelvjárási sajátságok azonnali áttekintését. Ezeknek a használatában az az egyébként érthető törekvés vezette a szerzőt, hogy általuk elkerülje a gyakori és hosszú ismétléseket. Ezt a célját elérte, mégis úgy érzem, hogy ezzel a közlésmóddal amit nyert a réven, elvesztette a vámon.

Az anyagközlés módja megítélésem szerint azonban nemcsak a fölösleges ismétlések elkerülésének — helyes indítékú — szándékával magyarázható, hanem összefügghet a leírás funkcionális-strukturális alapkoncepciójával is. Éppen e ponton mindenképpen föl kell figyelni Kiss munkájának úttörő jellegére. A dolgozat egésze azt sugallja, hogy szerzője átfogóan ismeri a magyar dialektológia múltját, eredményeit, módszereit, de otthonosan mozog az idevonatkozó külföldi — elsősorban a német — szakirodalomban is; s mind a magyar, mind a külföldi nyelvjáráskutatás eredményeinek felhasználásával vállalkozott arra, hogy a leírásban új utat keressen, bizonyos fokig töretlen úton járjon. Monográfiáját a Bevezetésben — szerényen — kísérletnek nevezi, s maga is úgy látja, hogy az ő módszertani eljárás módján kívül... „elképzeltető és megvalósítható más típusú nyelvjárásleírás is. A követendő út azonban nem jelölhető ki abszolútizáló módon. A módszerbeli megközelítések sokfélesége — úgy vélem — jobban szolgálja itt is tudományunkat.” (30.)

Egy biztos: Kiss Jenő mihályi nyelvjárásleírása után nem lehet úgy újabb monográfiát készíteni, hogy dolgozatát bárki is figyelmen kívül hagyhatná, akár az általa kitaposott úton, akár más úton szándékozik is járni.

„Az anyaggyűjtésről” című fejezetben nemcsak a gyűjtés módszereiről — a passzív megfigyelés alkalmazásáról és a rákérdezéses direkt módszerről — kapunk képet, hanem ezen kérdéskör — különösen a passzív megfigyelés — taglalása során a szerzőnek a szülőföldjéhez való ragaszkodása is kicsendül. A szakmai kérdések kifejtésén is átsüt az az őszinte szeretet és vonzódás, amely szülőfalujához mindenkor kötötte és köti, és amelynek nyelvjárását mint dialektológus beszéd szinten is tudatosan igyekszik megőrizni. Bárcsak sokan volnánk olyanok — nyelvjáráskutatók és szakmán kívüliek —, akik nem szégyellik anyanyelvjárásukat, s megfelelő alkalmakkor bátran használják is. Remélem, hogy az a fajta feltételes reflex, amelyre a szerző is hivatkozik, sokunkban működik még, ha szűkebb hazánkban járunk, sokunk beszédében — ösztönösen vagy tudatosan — érződnek még a hazai nyelvjárás ízei, s föl-föltűnnek még a szülőhelyünkön megtanult anyanyelv fordulatai, színes vonásai.

Ő maga így vall erről: „A nyelvjárási anyanyelvűség abban is segített, hogy a szituatív kötött változatokat (elemeket és jelenségeket) megfelelő gyakorlat után

hallásuk pillanatában helyükre tudtam tenni, el tudtam választani a szociális érvényű jelenségektől a nem szociális érvényűeket, az általánosaktól az alkalmiakat, a nyelvjárásiaktól a nem nyelvjárásiakat, illetőleg a grammatikailag helyesektől a helyteleneket” (16–7).

Az anyanyelvjárásban való gyűjtés és feldolgozás előnyeinek, fontosságának a felismerése korántsem új keletű a magyar dialektológiában (vö. pl.: BALASSA JÓZSEF, A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Bp., 1891. 146; CSÜRY BÁLINT, A népnyelvi bűvárlat módszere. Bp., 1936. 23–4; stb.). Korábbi munkái és e monográfiája alapján is meg vagyok győződve arról, hogy Kiss élni tudott az anyanyelvjárási gyűjtés lehetőségeivel, adatai egytől egyig hitelesek, megbízhatóak, éppen ezért maradéktalanul meg tudta valósítani munkájának — a bevezető részben említett — mindkét célját: nyelvjárásról nemcsak jól átgondolt leírást adott, hanem egyúttal becses értékű forrásanyagot is bocsátott a nyelvtudomány rendelkezésére.

Nem kevésbé figyelemre méltóak a könyvnek azon fejezetei (pl. 20–5. lapokon és másutt is), amelyek a fonémagyakoriság leírásának elvi-módszertani kérdéseivel foglalkoznak. Részletes képet kapunk itt a leírás lehetséges módjairól, majd arról az eljárásról is, amelyet végül is a szerző munkájában alkalmazott. Módszertani eljárásának lényegét — az ő megfogalmazásában — a következőképpen lehetne összefoglalni: „...a fonémák gyakoriságának a leírásakor csak a nyelvjárásnak a köznyelvvvel egyező morfémaítvizsgálat, s csak a fonéma eltéréseket közlöm.... Minden esetben a vizsgálat a rendelkezésemre álló teljes korpuszra, tehát a tájszavakra, a csak nyelvjárási morfémaakra és jelenségekre is kiterjedt” (22). Forrásul az ÉrtSz. és ÉKsz. adatai szolgáltak. Ezeket vette összehasonlítási alapnak, mégpedig a vitás esetekben a később megjelent ÉKsz. minősítés nélküli, önálló szócikkeit tekintette normának. Minden egyes, a fonémagyakoriság leírásában felhasznált morfémaítvizsgálat sorrendben az adattárban sorol föl (169–84). Ennek az „ömlesztett” formában közzétett anyagnak abban látom a hasznát, hogy ha valaki a Kiss járta úton kíván feldolgozást készíteni, annak ez a szövegmennyiség kiindulási, esetleg összehasonlítási alapul szolgálhat.

Fontos módszertani kérdéseket érint a szerző (az egyébként nem szerencsés megnevezésű) Egyebek alcím alatt akkor, amikor a nehezen egybevezethető, problematikus besorolású adatokkal foglalkozik (ilyen pl. a mihályi *éd*: köznyelvi *ijed*, a nyelvjárási *jába*: köznyelvi *hiába* szóalakok egybevezethetőségének nehézsége). Igaza van neki, amikor a nyelvjárási *tengő*: köznyelvi *tengej* (*tengely*) esetében nem ő: *ej* szembenállásról beszél, ugyanis a köznyelvi *j*-nek „semmi köze a nyelvjárási *ő*-höz, minthogy ez utóbbi *l*-es nyelvjárási alakból jött létre (hogy az *l* nyújtó hatású kiesésével: *tengël* > *tengöl* > *tengő*, vagy az *l* vokalizálódásán s így diftonguson keresztül, mindegy)” (32).

A monográfia egyik központi részét, a hangtani fejezetet a mihályi nyelvjárás fonológiai és fonetikai rendszerének a bemutatása vezeti be (36–46), azután pedig az egyes fonémák gyakoriságának részletes taglalása következik (46–88). Csak helyeselni lehet, hogy a szerző a fonémagyakorisági vizsgálat előtt — az anyagban való könnyebb eligazodás kedvéért — az anyagközlés mikéntjéről ad először képet. Itt egy apró (de mindenképpen zavaró) sajtóhibára kell föl hívnom a figyelmet. A 48. lapon található, kb. fél sornyi részben (... „az *ü* többletek alatt *őj*: *ü* = *büt** ’böjt’ és *ej*: *ü* = *lüt** ’lejt’”) nyilvánvalóan hosszú *ü*-kről van szó, mint ahogy ezek a példák — egyébként helyesen — a 61. lapra, a hosszú *ü* alá vannak besorolva.

Kiss Jenő mind az általános módszertani fejezetben, mind az anyagközlésnél világosan kifejti az egyes fonémák gyakoriságának tárgyalásmódját, bemutatásuk módszerét. Mindezt elfogadhatónak, következetesen alkalmazott eljárásnak tartom, de azért kissé mégis nehézkesnek. Az az anyagközlési mód, amelyet IMRE a magánhangzó-fonémák

gyakoriságának vizsgálatakor egyrészt a felsőőri nyelvjárásban (NytudÉrt. 72. sz. 24—50), másrészt a Magyar Nyelvjárások Atlaszának anyagán (MMNyjR. 29—240) alkalmazott, véleményem szerint könnyebben áttekinthető. S még azt is elképzelhetőnek vélem, hogy az egyes fonémák megterhelésének vizsgálatában az odatartozó példákat nem egyszerűen csak ábécérendben felsoroljuk, hanem a megfelelő sajátság megnevezésével közöljük őket (azokon belül az adatokat akár ábécé szerint). A rövid *ü* gyakoriságának bemutatásakor például beszélhetünk labiális *ü*-zésről, független zárt *ü*-zésről, asszociatív zárt *ü*-zésről *l* előtt stb., s azután e jelenségek alá soroljuk be a nyelvjárás szóban forgó adatait. Sőt egy-egy nyelvjárás nagyhatású sajátságairól szólva — DEME ismert fölfogása nyomán — akár tendenciákról is lehetne beszélni. Ilyen jelenség például a Dunántúl egy részén a felső nyelvállású hosszú magánhangzók (*ú, ü* és *í*) helyén a rövid *u, ü* és *i*) gyakori előfordulása, ezért ezt — az idetartozó példákat együvé vonva — rövid magánhangzós tendenciának is nevezhetnénk. Mindezt csupán mint lehetőséget említem meg, nem pedig azért, mintha a fentiekben vázolt eljárásmodot Kiss monográfiájából föltétlenül hiányolnám.

A táblázatokról, a szimbólumok használatáról általában szoltam már. A hangtani részben található táblázatok (73—86) kapcsán azonban hibának tartanám, ha ezeket itt említés nélkül hagynám. Mindenképpen elismerésre méltónak tartom ugyanis azt a sok időt, energiát igénylő munkát, amelynek eredményeképpen ezek az önmagukban is beszédes táblázatok elkészültek. Aki valaha is próbálkozott már ilyen vagy hasonló statisztikai adatokat összegezni, az tudja csak igazán, hogy mennyi számlálást és számítást kell elvégezni addig, míg e táblázatok összeállíthatók lesznek.

Feldolgozásmódszertani szempontból igen fontos a hangtani fejezetet lezáró, a fonémagyakoriság mérésének és erősségi foka minősítésének kérdéseivel foglalkozó összefoglalás. Meggyőző érveléssel fejti ki itt a szerző azt, hogy milyen módszerekkel lehet, illetőleg kell mérnünk a nyelvjárási fonémák erősségi fokát. „A nyelvjárások közötti egybevetések — írja a 87. lapon — itt is csak akkor vezetnek egzakt eredményekre, ha azonos korpuszból indulunk ki.” Ezt így elfogadhatónak tartom, az erősségi fok minősítésében (pl. erősen, gyengén, közepesen *ö-ző, í-ző* stb.) azonban egy-két nyelvjárás fonémagyakoriságának ismerete nélkül is lehetségesnek tartom egy-egy jelenség erősségének minősítését, mégpedig a köznyelvhez való viszonyítás alapján. Azzal az észrevételével is vitatkoznék, amely szerint „Korszerű nyelvjárási monográfiákból ma már aligha hiányozhat a fonémák és morféma szöveggyakorisági vizsgálata”. Nem azt akarom mondani, hogy egy ilyen jellegű vizsgálódás fölösleges, hanem inkább azt, hogy nem tartom elengedhetetlenül szükségesnek, mégpedig azért nem, mert a sok munkával járó számlálások és számítások eredménye lényegében úgysem módosítaná az egyes fonémák gyakoriságáról kialakult általános képet (l. erre a mihályi nyelvjárás adatait a monográfia 37. lapján).

Szemléletében, módszerében (a magyar dialektológia hagyományaitól eltérő) új vonásokat mutat föl mind a morfonológiai (89—110), mind a morfológiai fejezet (111—54). Talán éppen ebből az újszerűségből, szokatlan feldolgozásmódból addóan merül föl bennem (s lehet, hogy másokban is) egy-két észrevétel, olyanok, melyekről egyáltalán nem állítom, hogy föltétlenül helytállóak. Egyik kifogásomnak már a módszertani kérdéseknél hangot adtam akkor, amikor a szimbólumok, utalások számát túlzottan nagyra minősítettem. Ez a megjegyzésem különösen ezekre a fejezetekre érvényes. Minden egyes szimbólum, rövidítés föloldását megtalálja ugyan az olvasó, de ha egy-egy kérdésről rögtön tájékozódni akar, akkor különböző helyekre kell lapozgatnia. A túlzottan tömörre sikerült, s ezért hiányosnak tetsző anyagközlés miatt nehezebbé válik a különböző nyelvjárási sajátságokban való eligazodás.

A morfológiai részben azt hiányolom, hogy a köznyelvi formákkal, jelenségekkel nem vetette össze a szerző a mihályi nyelvjárás jellegzetességeit. Így pl. az igetövek tárgyalásakor szerintem hasznos lett volna a különféle tőtfpusokat a köznyelvekkel összehasonlítani, sőt két fő csoportban lehetett volna vizsgálni őket, mégpedig a köznyelvvvel megegyező, illetőleg a köznyelvtől eltérő igetőtfpusok szerint úgy, ahogy IMRE a felsődori nyelvjárás anyagán elvégezte (NytudÉrt. 72. sz. 72–3).

Nemcsak a morfológiai fejezetből, hanem még az egyenletesen magas színvonalú monográfia egészéből is kiemelkedőnek vélem a képzők sokoldalú, igen árnyalt elemzését (113–46), amely mintául szolgálhat bármilyen — tehát köznyelvi — szinkron képzőleírásnak is.

A könyv V. fejezete arról tanúskodik, hogy a szerző a nyelvészociológiai szempontokat is mintaszerűen tudta érvényre juttatni a mihályi nyelvjárás leírásában. S hogy ezt milyen eredményesen művelte már egy évtizeddel ezelőtt is, jól mutatja pl. a szókincs leírása során általa is idézett, néhány korábbi tanulmánya (pl.: MNy. LXVIII, 479–82; MNyTK. 159. sz. 18–22). Külön-külön mutatja be Mihályi nyelvjárásának a szociálisan általános érvényű, visszaszorulóban levő, illetőleg a szociálisan korlátozott érvényű (kihalóban levő, illetve terjedőben levő) hangtani és alaktani jelenségeit (157–61). A szociológiai tényezők elemzése során a generációk, a műveltségbeli színvonal, a nemek és a beszédhelyzet szerepét fejtegeti lényegretörően, megállapítva, hogy „Valamennyi tényező egymást kölcsönösen föltételezve és befolyásolva együtt van jelen minden megnyilatkozásban” (162). A több szempontból hasznos, adattári részt magnetofonszalagról legjegyzett nyelvjárási szövegek zárják, jól reprezentálva a mihályi nyelvjárás legfontosabb sajátosságait.

Bármennyire igyekeztem is Kiss Jenő monográfiájáról sok mindenre kiterjedő, átfogó értékelést adni, mégis elkerülhette figyelmemet a munka egy-két olyan része, amely több dicsérő szót érdemelt volna, vagy esetleg ellenvetésre kellett volna készítenie. Nem állíthatom természetesen azt sem, hogy megállapításaim, észrevételeim, kifogásaim mindenkor helytállóak. Bírálatot, értékelést írni sem könnyű, csak nyilvánvalóan sokkal könnyebb, mint egy-egy dolgozatot (főleg monográfiát). Legjobb válasz a fölmerült kételyekre (tőlem is, másától is) az lehet(ne), ha Kisséhez hasonló nagy munkát tudnánk a nyelvtudomány asztalára tenni. Ez pedig nehéz vállalkozás volna, hiszen „A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana” című műve és az MNyTK.-sorozatban nemrég megjelent „Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából” című munkája (Bp., 1982.) együttesen már egy valóban teljes nyelvjárási monográfiát jelent, olyant, amilyre régóta várunk a magyar dialektológiában. Kiss Jenő e — remélhetőleg folytatódó — vállalkozáshoz olyan mintát adott, amely vitára készítő egy-két részletével és meggyőző érvelésen alapuló eljárásmodjjaival egyaránt serkentőleg hathat nyelvjáráskutatásunk további menetére. Kiss munkájának ebben látom a legnagyobb érdemét. Végül azt sem lehet említés nélkül hagyni, hogy — olykor a nyelvészeti munkákban is túlbujánzó idegenszó-tömegben — a szerző érthetően, gördülékeny, szép stílusban fogalmazta meg mondanivalóját. Mit sem von le ebből az, hogy egy-két sajtóhiba maradt a könyvben (pl. 42. lap közepén az *előtt* egy *t*-vel áll, a 202. lapon a *ménék* igealak helyett *mének* szerepel). Ezekre egyébként egy levelében maga a szerző is fölhívta a figyelmemet. A monográfia tetszetős külsejű megjelentetése az Akadémiai Kiadó munkáját dicséri.

SZABÓ JÓZSEF

Mező András, A magyar hivatalos helynévadás

Nyelvészeti Tanulmányok 22. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. 408 lap

MEZŐ ANDRÁS könyve az önelvű magyar névtani kutatások reprezentáns eredménye. A névtan egy részterületét, a hivatalos helységnévadást dolgozta fel körültekintő, példamutató alapossggal. Könyvét bátran állíthatjuk az e területen alapvetőnek emlegetett KÁZMÉR MIKLÓS-könyv, „A falu a magyar helynevekben” mellé.

A recenzens fiatal és tapasztalatlan még. Mintegy 5 évvel ezelőtt egyik tanára adta kezébe Mező egyik tanulmányának különnyomatát. A tanulmány valamely hivatalos helynévadási részletproblémával foglalkozott, s már akkor is vonzóknak tűnt pontossága, az, hogy a szerző mennél nagyobb számú adat alapján tett meg csak bizonyos kijelentéseket.

Mező András mostani könyvét a legjobbak között említhetjük mind a névtan célja, mind módszertana tekintetében. Célja: a magyar hivatalos helynévadás elméletének és történetének felvázolása, a hivatalos helynévadásban szerepet játszó tényezők felderítése, a hivatalos helynévadás értékelése, pozitív és negatív hatásainak bemutatása. Módszere: nyomtatott és levéltári források felhasználásával minél nagyobb anyagon önelvű névkutatást végez; csak annyiban foglalkozik egy-egy korszak politikai-társadalmi jellemzésével, amennyiben ez az adott korszaknak a tulajdonnevekre tett befolyását értelmezni, megvilágítani segít.

A könyv két alapvető részre osztható: egy névelméletire és egy névtörténetire. A könyv bevezetője után az aránylag rövid terjedelmű, de lényegében és jelentőségében a történeti résszel egyértékű (ha nem értékesebb!) elméleti rész következik (26–42), mely a hivatalos névnek a földrajzi nevek között elfoglalt helyét, ezek rendszerében betöltött szerepét vizsgálja. Mindenekelőtt különbséget tesz mesterséges és természetes keletkezésű nevek között. A természetes eredetű neveket a népköltészeti alkotásokhoz hasonlítja, amelyekről nem tudható, hogy ki a szerzőjük. A mesterséges nevek névadója (illetőleg a névadó csoport) kinyomozható, tehát e nevek elvileg egyszerűek, megváltoztathatatlanok. A név eredetén kívül megkülönbözteti a névhasználat síkját, s így megállapítja a népi (közösségi) és a hivatalos nevek szembenállását. Rámutat a keletkezés és a használat síkja közötti különbségtéves fontosságára, mivel e különbségtéves elhanyagolása a szakirodalomban terminológiai zűrzavarhoz vezetett. A név keletkezése és használata által együttesen meghatározott helyzetet Mező *névélettani helyzet*-nek nevezi, és a négy tényező (természetes névadás, mesterséges névadás; illetőleg közösségi név, hivatalos név) alapján nyolc különböző névélettani helyzetű helynévcsoportot állapít meg. Ebből 6 négy csoportot vizsgál: a mesterségesen adott hivatalos neveket (*Leninváros*), a természetes keletkezésű, a mesterséges névadásban újraalkotott neveket (*Budapest*), a természetes keletkezésű, a mesterségesek közé befogadott neveket (*Debreceni út*), és a mesterséges alkotású hivatalos nevet, ha azt átalakították újabb hivatalos névvé (*Málé > Serényimál > Serényifalva > Serényfalva*). Mindezekre mint hivatalos nevekre jellemző a hatóság szankcionáló-megváltoztató szerepe, a normatív jelleg (nem lehetnek változatai) és az, hogy használatuk csak a hivatalos fórumokon kötelező.

A könyv második része (43–296) a magyar hivatalos helynévadás történeti áttekintése. Korszakolása bevallottan eklektikus alapú: se a névadás feladata mint alapszempont, sem a területi változás, sem az ideológiai tartalmak névadásban való érvényesülése nem lehet önálló rendező erő (nem is szólva a történeti és esztétikai szempontról), mivel a különböző történeti periódusokban más és más tényezők domborodtak ki, fejtettek ki nagyobb hatást a névadásra. Meglehet, hogy ha a szerző csak egy rendező elvet alkalmazott volna végig következetesen, a hivatalos helynévadás egyes részletei, speciális esetei mélyebb vizsgálatot kaptak volna. Mégis, úgy gondolom, több lett volna a veszteség, mint a nyereség: egy részletszempont kiemelésével az egész szenvedett volna kárt.

Mező periodizálásában két nagy korszakot különböztet meg: a rendszertelen helynévadását (1898-ig) és a rendszeres névadását (1970-ig, ekkor zárta le az anyaggyűjtést). A rendszertelen helynévadás első szakaszára az önkényesség jellemző, az állam még nem felügyeli a változásokat. A szerző a XVIII. századtól 1873-ig vonja meg ezt a határt. A második szakaszt a nacionalizmus és az iparosodás képviseli, eredménye a gyakori névváltoztatás, növekszik a tájékoztatási zűrzavar. A korszak vizsgálata alapján a szerző megállapítja, hogy a hivatalos helységnévadás nem gyökértelen, idegen test a magyar helynevek között, hanem mindig is jellemezte a természetes földrajzinév-rendszerhez való igazodás, a természetes névadásban meglevő gyakorlat követése.

A rendszeres helységnévadás a helységnévrendezéssel indult el 1898-ban. Alapelve az egy község = egy név volt. Irányítására és végrehajtására létrehozták az Országos Községi Törzskönyvbizottságot, mely 1954-ig állt fenn. Munkájában a század elejétől nyelvészek is részt vesznek (Zolnay Gyula, Melich János). A törzskönyvbizottság munkájában a monoszémiára való törekvés mellett szerepet játszott a magyarosság (mely sok esetben erőszakkal, a községek lakóinak ismételt tiltakozása ellenére valósult meg), a történetiség, a helyesírásbeli egység stb.

Mező ezután a névváltoztatások osztályozását tárja elénk az alaptagok változtatásai, a jelző változtatásai és a kombinált változtatások rendező címszavakkal. Példák tömegével illusztrálja csoportosítását.

A helységnévrendezést a módosítások szakasza követte 1912-től 1919-ig. E korszak meghatározó vonása, hogy egyes, már végleges névvel rendelkező községek nevét újabb, ismételt beavatkozással változtatták meg belügyminiszeri döntés alapján.

A Tanácsköztársaság fennállásának rövid ideje alatt nem hozott lényegi változást sem az elnevezések mechanizmusa, sem jellege terén. Jellegzetessége névadást a *Marxfalvának* nevezett új község és a nevét *Leninváros-ra* változtatni kívánó *Erzsébetfalva* teszi.

A két világháború közötti hivatalos névadást jellemzi, hogy az elcsatolt községek neveit magyarnak fogták föl, és tekintettel voltak rájuk az új községek nevének megállapítása során. Ez a felfogás vezette a háború alatti hivatalos névadást is. Speciális feladata volt a háború megkövetelte szigorú monoszemantizmus, vagyis a minél pontosabb tájékoztatás igénye.

A felszabadulás után sok szempontú ártértékelődés következett be. Névtani vonatkozásban ez azt jelenti, hogy több esetben oktalan sietséggel igyekeztek szabadulni a *Király-, Herceg-, Püspök-* stb. előtagú nevek e „megbélyegző” elemétől, akkor is, ha ez az elem esetleg középkori eredetű volt. 1954-ben megszűnt a Törzskönyvbizottság. Azóta a névadásban a nyelvészeti szempontok még inkább háttérbe szorulnak, hiszen az egyetlen tudományos intézmény, amely ma beleszólhat a névadásba, a megyei levéltár, ez pedig nem mindig képes a nyelvészetiileg is leginkább megfelelő változat mellett voksolni. Talán egyszer megvalósul a nyelvészek által is annyira sürgetett Névbizottság — fejezi be könyvét Mező András.

A tudományos szakszerűséggel megírt könyv általában nem az érzelmek kifejezésének fóruma. Így van ez Mezőnél is. Mégsem titkolhatja el aggodalmát a napjainkban keletkező, a történetiség elvét figyelmen kívül hagyó nevekkel szemben (*Órbottyán, Bátorliget*), vagy óhaját, amely mindnyájunk óhaja: „Tök község előljárósága nehogy harmadszor is kérje a falu nevének megváltoztatását!!” — mivel a falu mindkét előző névváltoztatási kérelmére egy-egy világháború következett. A tudományosan hiteles könyvet ez az óhaj teszi emberileg is hitelessé.

Az 1974-ben befejezett könyv 1982-ben látott napvilágot az Akadémiai Kiadó gondozásában. Ugyanitt jelenik meg MEZŐ ANDRÁS következő, e könyvet szervesen kiegészítő kötete: „Adattár a magyar hivatalos helységnévadáshoz”. Remélhetően nem újabb nyolc év múlva.

HEGEDŰS ATTILA

Zsilka János, *De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben*

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 229 lap

1. Ismertetésemben ZSILKA JÁNOS könyvének néhány fontosabb tételét, eredményét, következtetését szeretném kiemelni, értékelni és ismertté tenni. Ehhez azonban mindenféleképpen szükséges, hogy közvetlen forrásukat, a könyv tartalmát, ha nem is részletesen, de röviden bemutassam.

Az Előszó és a Bevezetés tanulságos és érdekes tudománytörténeti megállapításokat tartalmaz, úgy is mondhatnám, hogy szubjektív indítékúakat. Az igazi szubjektivitás itt tulajdonképpen csak a szerző eddigi munkásságának személyes mozzanataira (elsősorban eddig megjelent köteteinek összefüggésére, a történeti problematikához való visszatérésre) vonatkozik: „Számomra az elemzéseknek ez az útja azért bír személyes jelentőséggel, mert negyed évszázad után... visszajutottam azokhoz a kérdésekhez, amelyekről részben az elemzések menete, részben külső okok miatt elszakadtam” (9). A további egyéni szemlélet megnyilatkozása ugyan szintén ebből fakad, de a grammatika történetének objektivitásával kapcsolódik össze, a tőle vizsgált jelenségek (problémák) egyféle tudománytörténeti rajzává kerekedik ki.

A kiindulópont a mondattani kutatásokat elindító Apollonios Dyskolos, valamint az őt követő Priscianus (munkáinak utolsó két kötete a „*De constructione*”). Ahogy Zsilka állítja, „a cím emlékeztetni kíván a probléma eredetére”, arra, hogy „mi köti össze az elemeket a szintaktikai sorokban” (9), illetőleg tágítva a kört: a szintaktikai szerkezet, a lexikai elem jelentése és a nyelvi kategóriák belső összefüggésére. Innen indulva jut el a jelenig, például ahhoz, hogy CHOMSKY a szójelentéseket és a kategóriákat (mint amilyen például a mondat vagy a „névszói frázis”, a főnévi csoport stb.) egyaránt elemekre bontja (tehát az elsőt komplex szimbólumokra, a másodikat pedig alkategóriákra, mint amilyen például a főnéven belül a tulajdonnév és a köznév), és a jelentést a szintaxis körébe utalja.

Mindenkifejtése önmagában is érdeklődésre tarthat számot, de talán ennél is tanulságosabbak azok a részletek, amelyekben Zsilka a grammatika történetének ezeket a mozzanatait a szinkronia és a diakronia korszakonként, sőt kisebb szakaszonként is változó összefüggésével világítja meg, azzal, hogy hol a történeti folyamattal próbálták az állapotot érthetővé tenni, hol fordítva, az állapottal a történeti folyamatot megmagyarázni, vagy pedig a kettőt egymástól elszigetelték. A szinkronia és diakronia szintézisére — amely elvnek a szerző híve — csak századunk második felében került sor (innen könyvének alcíme: történet és állapot egysége a nyelvben).

A könyv tulajdonképpeni kifejtő, bemutató és elemző részét hat fejezet alkotja. Az első fejezetek mintegy folytatásai korábbi munkáinak (mindenekelőtt a következőknek: A nyelvi mozgásformák dialektikája. 1973.; A jelentés szerkezete. 1975.; Jelentés-integráció. 1978.). Kiindulópontja ugyanis — mint korábbi munkáiban — a mondatok, illetőleg mondatformák szerves rendszere (azaz az a tétel, hogy a mondatok egymásból levezethetők, és hogy a levezetések eredményei mind általánosabb, elvontabb formák) és ennek konkrét kibomlása, ami aztán az elvont, metaforikus igék tárgyalásához vezet el. Az erről szóló alfejezetekben megtudjuk, hogy az igék átvitt, elvont, metaforikus jelentései mondat szerkezeti kitágulás eredményei, hisz olyan származtatott, másodlagos mondatfüggvények, amelyek elsőfokú mondatfüggvényekből vezethetők le: „a jelentések belső dimenzionálódása a szintaktikai expanzió függvénye” (42).

Mindez a mondat igei összetevőjével függ össze. Ezután tér rá a szerző a főnévre, illetőleg az igei és a főnévi összetevők mondatbeli kölcsönösségének a kifejtésére. Ezt

követi az előbbieket egyfajta szintéziseként a forma-, a jelentés- és az elemrendszer összefüggéseinek a megvilágítása. Idevágó fontos megállapítása az, hogy a szójelentéseknek vagy a mondatokat alkotó esetviszonyoknak mint elemeknek van egy sajátos rendszere, amely „a mondatok létét mélyebben meghatározó elv, mint a szintaktikai szerkezet” (144), hisz az valamilyen elvont szabályrendszer.

A két utolsó fejezet az addig elmondottak továbbépítése, sajátos megvilágítása: a szinkronia és a diakronia összekapcsolása alapján (erről tájékoztat például a következő alfejezetcím: A szinkron rendszer utalásai a mai értelemben vett mondat kialakulására), valamint a pragmatikai szempontok figyelembevételével (pl. „a mindennapi beszédet meghaladó teljesítmények, moralia” címrészlet).

A továbbiakban három kérdéskört szeretnék taglalni: a szinkronia és diakronia összekapcsolását, a pragmatikai megközelítést és a metaforikus szójelentések vizsgálatának jelentőségét.

3. Zsilka vizsgálataiban a szinkronia és diakronia egyfajta összekapcsolásának a gondolata már korábban megfogalmazódott. Itt azonban ennek jelentősége megnőtt: „a könyv jelentős részt annak a meggyőződésnek a jegyében íródott, hogy a nyelvi mechanizmusok, amelyek a mondat működését meghatározzák, történeti természetűek” (9). Valóban a diakronikus vonatkozásoknak jóval nagyobb a részaránya a „De constructione”-ban, mint korábbi köteteiben.

De miben is áll ezek lényege? Mindenekelőtt abban, hogy a szerző a nyelvállapot mai viszonyaiból a kérdéses nyelvi jelenségek kialakulására vonatkozóan von le következtetéseket (ahogy az egyik alfejezetcím részlete is jelzi: a metafora mint az elsődleges mondatfüggvények kialakulásának tanúja). Azt hangsúlyozza ugyanis, hogy egy nyelvi állapot rendszerének működésében a rendszer kialakulásának a főbb mozzanatai jelen vannak. Így például az egyszerű mondat szerkezete (a „substantia—functio viszonya”) „az ősi mondat fokának felel meg” (122), vagy hogy a tárgyas (tehát a tárgyat tartalmazó) mondatok „egy differenciálatlan viszonyból vezethetők le” (177), és ez a viszony „valamilyen localis functióra megy vissza” (178).

Mindehhez előzetes magyarázatként a Bevezetésben grammatikatörténeti tényként hivatkozik arra, hogy a múlt század elején uralkodó felfogás szerint „a történeti levezetések az állapotot érthetővé teszik” (12), ezzel szemben a század végén arra a felismerésre jutottak, hogy „a történeti folyamat az állapot tulajdonságaiból érthető meg” (12). SAUSSURE-nél minden megszakad, hisz — ahogy Zsilka a saussure-i felfogást értelmezi — „az állapotot történetileg megérteni kifejezetten nem lehet” (13). Az ötvenes évek vége felé viszont az a nézet alakul ki, hogy „a belső mozgás minden bizonnyal történeti eredetű, vagyis a leírás visszatér a történetiséghez” (153). Ehhez viszont Zsilka hozzátesz valamit, ami a téma, a vitatható felfogások megítélése szempontjából fontosnak látszik, azt, hogy „közben a történetiség tartalma is átalakul: a történet belülről — és nem kívülről — határozza meg az állapotot” (153).

Szerintünk ez azt is jelentheti, hogy egy állapot rendszerének leírásából kikövetkeztethető diakronikus felismerések nem feltétlenül esnek egybe a nyelvtörténet tényeivel, megállapításaival. Tulajdonképpen csak olyan esetekben jelenthetnek abszolút támpontot, amelyekben a nyelvtörténetnek nincs (más)nire támaszkodnia.

Persze a szinkronia és diakronia összekapcsolása így is hasznos, és úgy látszik, hogy az olyan kezdeményezéseknek, mint amilyen Zsilka egyik-másik megállapítása, távlata is lehet. Erről a szűkebb és szerényebb lehetőségéről tanúskodik egy amerikai szerző munkája (ROBERT D. KING: *Historical Linguistics and Generative Grammar*. New York, 1969.), amelynek témája a nyelvtörténet generatív szempontú értelmezése, megítélése.

4. Nagyon örvendetesnek tarthatjuk, hogy Zsilka grammatikai vizsgálatait pragmatikai szempontokkal is kiegészítette. Annál is inkább elismerőleg kell erről nyilatkoznunk, mert a szövegnyelvészethen már elég régi felismerés az, hogy egy szöveget pusztán a grammatika és szemantika alapján a mai igényeket kielégítő módon nem lehet leírni. De épp mert a szövegnyelvészethen ez ma már meglehetősen általános érvényű alapelv és gyakorlat, a textológusok egy része olyan véleményt is hangoztat, hogy a pragmatika tulajdonképpen csak a szövegszintű vizsgálatokban szükséges. ROBERT DE BEAUGRANDE szerint a pragmatika a szintaxisnál lényegesen magasabb szint tartozéka (*Text and Sentence in Discourse Planning*. PETŐFI S. JÁNOS (szerk.): *Text is Sentence*. Hamburg, 1979. II, 478). Ez persze így túlzás. Úgy látszik, Zsilka épp azt ismerte fel, hogy a szövegnél alacsonyabb szintű grammatikai és szemantikai jelenségeknek is van pragmatikai vonatkozása, ha másért nem, azért, mert a szó vagy a mondat is a szövegen belül funkcionál, a szövegegész hatása alatt áll (mintha épp ennek a felismeréséről tanúskodnak korábbi munkájának egy részlete: *A nyelvi mozgásformák dialektikája*. Bp., 1973. 143).

Zsilkánál a pragmatika a beszélő partnerek viszonyával függ össze: „a mondat-szerkezet a beszélő és hallgató viszonyának, a pragmatikus szempontnak a kikapcsolásával aligha érthető meg” (10), mint ilyen a másodlagos tükrözéshez kapcsolódik: „A pragmatikus funkció az ábrázoló funkció implicit része” (63), és elsősorban a szándéknak mint a jelentés integráns részének a hangsúlyozásában konkretizálódik, amin át aztán a szerző a „moralia” és a jelentésintegráció összefüggéseinek a tárgyalásáig jut el. De ideszámítja a mindennapi beszéd alkotó folyamatát, sőt a mindennapi beszédet meghaladó nyelvi teljesítményeket is.

Zsilka törekvése dicséretes, de nem lehet nem szóvá tenni, hogy végül is minderről könyvében nagyon keveset mond, és az a kevés sem eléggé rendszerezett, nem egyértelműen kifejtett. Ezt még akkor is meg kell említenünk, ha egyúttal jelezzük, hogy ezt maga a szerző is elismeri: e „problémával kapcsolatban konkrét, szisztematikus vizsgálatokat nem végeztem” (217). Kérdéses továbbá az is, hogy (e helyett vagy még inkább e mellett) másfajta pragmatikai megközelítés nem lenne-e lehetséges, sőt: produktívabb (pl. szemiotikai, kommunikáció-elméleti szempontok vagy a beszédteoretika stb.).

Egy azonban biztos, és ez érdeme Zsilkának. Az ti., hogy a pragmatika (még annyi is és olyan is, ami könyvében van) épp a feltűnően elvont, logikai leírásoknak szerencsés kiegészítője, hisz valóságközelbe, emberközelbe hozza a nagyon is „emberi” nyelv vizsgálatát.

5. Mint korábbi köteteiben, a szerző ebben is sokat foglalkozik az elvont, metaforikus szójelentésekkel. Hogy idetartozó vizsgálatainak mi a jelentősége, az könyve tényleges tartalmával függ össze, abból természetszerűleg következik. De vajon van-e és ha van, mi a jelentősége egy másik tudományág, a szemantikai, lexikológiai stilisztika számára?

Ami ezeket a vizsgálatokat, illetőleg ezek eredményeit a stilisztika felé közelíti, elég világosan kiderül az egyik alfejezetből (amelynek már a címe is elárul erről valamit: *A metaforikus jelentések természetrajza*): „A metaforikus szinten a jelentés két vagy több elem ... olyan újabb egységén — integrációján — alapul, amelyen belül az összetevő elemek önállósága megszűnik. A metaforikus jelentések megszüntetve őrzik magukban a kiinduló/alapjelentéseket” (41). Mindezt a szerző a kérdéses irányban azzal építi tovább, hogy (pragmatikai alapon, a mindennapit meghaladó teljesítmények interpretációjaként) állítja: „A jelentések fentebb ismertetett szerkezete az egyéni/személyes szférára vonatkozik ... az egyéni szféra a társadalmival integrálódik” (224), és ezt egy József Attila-verssel példázza.

Szerintem azonban a közvetlen alap (az összetevő elemek egybeolvadása) önmagában véve is stiláris forrásként (pontosabban: stiláris értelmezési lehetőségként) fogható fel. Az eset hasonlít ahhoz, amit és ahogyan a stilsztika művelői eddig a KATZtól és FODORTól, valamint a WEINREICHTől kezdeményezett eljárásokból (a szójelentések elemekre bontásából, az ún. komponenciális elemzésből) kihoztak (l. pl. P. DOMBI ERZSÉBET, *Öt érzék ezer muzsikája. A színesztézia a Nyugat lírájában*. Bukarest, 1974. 69—72). Zsilkánál ugyanis — legalábbis stilsztikai szempontból — a jelentésintegráció, a metaforaalakulás (pontosabban a stiláris értékű, rendszerint költői metaforák létrejöttének) a modelljeként is felfogható, ami a szubjektív képzettársításokkal, illetőleg szemiotikai alapon a konnotációval kapcsolandó össze. Íme egy ok, ami miatt a szerzőnek és tanítványainak, kutatócsoportjának a szó-, illetőleg szócsoporthatásokat feldolgozó munkáját a stilsztika művelői nagy érdeklődéssel várják. A feldolgozás mint konkretizálás azonban más ok miatt is szükséges. Zsilka elméleti, elvont vizsgálatainak az eredményei „hipotetikus” jellegűek és értékűek (és ez ma a tudományfilozófia, az általános tudományelmélet idevágó tételei szerint magától értetődő, nyilvánvaló helyzet). Helyességüket a tényleges kutatások, gyakorlati alkalmazásuk igazolhatja. Továbbá: elméleti vizsgálatainak esetleges szubjektív jellegét ugyanez teheti objektívvé.

6. Zsilka könyve pályájának újabb jelentős állomása. Elsősorban a pragmatika kiterjesztése, valamint a szinkronia és a diakronia összekapcsolása jelzi leginkább az előrehaladást. Tartalma, újszerűsége alapján talán nem nagy melléfogással a helyét is ki lehet jelölni a mai grammatikai és szemantikai irányzatok körében. Ezt a helyet — ha a szerző egy mondatát (15) idevonva és erre alkalmazva parafrázálom — a maga határai közül kilépő generatív szemléletnek lehetne nevezni, illetőleg a posztgeneratív irányzatok egyik sajátos elágazásaként lehetne betájolni. De talán ennél is helyesebb, ha könyvét az egyre komplexebb (a különböző megközelítéseket összegező és továbbépítő) vizsgálatok egyik jelentős eseteként fogjuk fel.

SZABÓ ZOLTÁN

Moldvai csángó népművészet

Írta: DR. KÓS KÁROLY—SZENTIMREI JUDIT—DR. NAGY JENŐ, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981. 470 l.

A Kolozsvári Nyomdaipari Vállalatnál készült kötet megjelenése nem kis öröm mind a néprajzi és nyelvész, mind pedig a történész szakemberek számára, hiszen jó negyven év telt el azóta, hogy DOMOKOS PÁL PÉTER rendkívül alapos összefoglalójában, „A moldvai magyarság” című könyvében a legkeletebbre szakadt magyarokkal foglalkozott. Nem kis veszteség volt számunkra a másik csángó kutató, MIKECS LÁSZLÓ korai halála, aki Csángók címen, 1941-ben Budapesten megjelent kötetével jelentős mértékben hozzájárult a moldvai magyarság népi kultúrájának megismertetéséhez. A második világháború után, különösen a 40-es évek végén és az 50-es évek elején lendült fel a moldvai csángó nép- és nyelvkutatás. A kolozsvári nyelvészek, SZABÓ T. ATTILA és MÁRTON GYULA irányításával összegyűjtötték a moldvai csángó nyelvatlasz teljes anyagát, KÓS KÁROLY, NAGY JENŐ és SZENTIMREI JUDIT pedig hallatlanul gazdag népművészeti feltáró munkát végeztek, míg az egykori lészpedi tanító, KALLÓS ZOLTÁN ekkor ismerkedett meg a moldvai magyarság kiapadhatatlan zenei kultúrájának értékeivel. A gyűjtések eredményességét bizonyítják: KALLÓS ZOLTÁN, *Balladák* könyve (Bukarest, 1971.,

SZABÓ T. ATTILA gondozásában és előszavával); űő.: Új guzsalyam mellett (Bukarest, 1973.), MÁRTON GYULA, A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai (Bukarest, 1972.) és az ismertetendő munka. (Remélhetőleg rövidesen megjelenik a Moldvai Csángó Nyelvjárások Atlasza is, amelynek alapján újabb csángó tájszótár is összeállítható lenne, hiszen az első — s egyben utolsó — csángó tájszótárt, a Wörterbuch des ... Csángódialektes-t a finn YRJÖ WICHMANN 1906—7 között gyűjtötte.)

Kik is hát, hányan vannak, milyen nyelvjárást beszélnek és hol élnek legkeletebbre szakadt „véreink”? (A moldvai csángók szóhasználatában a *vér* ~ *vir* igen közeli, egy nemzetséghez tartozó rokont jelent, l. 18.) A moldvai csángók eredete még ma is élénken foglalkoztatja mind a magyar, mind pedig a román nyelvtudományt. Még arról sem teljesen egységes a magyar szakemberek véleménye, hogy a *csángó* népnév összefügg-e a *csáng* '(el)kóborol' igével (vö. TESZ. *csángó* a.). A csángók egy része ezt a megnevezést gúnynévnek érzi, de az újabban megjelent, a moldvai magyar népi kultúrát bemutató kiadványok hatására érezhetően csökken a név negatív mellékíze. A moldvai csángók azonban még ma is szívesebben nevezik magukat *katolik*-nak, s ez egyben azt is érzékelteti, hogy egységesen római katolikus vallásúak. Római katolikus hozzávetőlegesen 150 ezer van ma Moldvában. Ezek egy része ma már nem is tud magyarul, de mintegy hatvanezer lélek magyar nyelvben még olyan régi szavakat őriz, amelyek a kódexek korát idézik, például az 1466-ban, Moldvában, Tatros várában másolt Huszita Evangéliumét (az ún. Münchener Kódexét). Tatros ma is moldvai csángók lakta területen fekszik, hivatalos neve Țirgu Trătuș. Ez a vidék a déli csángó nyelvjárás területe, amelyre a nagyfokú *sz*-ezés jellemző, hasonlóan az északi csángóhoz. Székelyes jellegű nyelvjárást beszélnek (s ez Erdély felőli betelepülésre utal) a Szeret folyó mentén, az Aranyosbesterce és a Tázló vidékén (vö. MÁRTON GYULA i. m. 176 és SZABÓ T. ATTILA: MNyj. V, 32—3). Kár, hogy a moldvai csángó népművészet könyve — noha a gyűjtés és a feldolgozás munkájában nyelvészetiileg jól képzett szakember is részt vett — nem foglalkozik külön-külön a fenti nyelvjárásokkal, hanem egységesen tárgyalja a csángók anyagi kultúráját.

A kötetet KÓS KÁROLY Bevezetése indítja (7—13), amelyben felvázolja, hogyan indult el 1949-ben a gyűjtőmunka, hogyan folyt a moldvai csángóság anyagi kultúrájának felkutatása, s megindokolja, hogy miért hagyták el az ún. *sz*-ező csángó falvak ezen ejtéssajátosságának jelölését, bár ez — sajnálatos módon — csökkenti a kötet nyelvészeti használhatóságát. Ezután az Építkezés című fejezet következik (17—99), amely a nagyobb tájegységtől, a településtől halad a telek, az udvar, az épületszerkezet és a ház beosztása felé. A lakásbelső (80—143) külön fejezet tárgyalja, majd a Fazekasság című rész (144—76) következik (ezeket a fejezeteket mind KÓS írta), amelynek különböző alfejezetei foglalkoznak kimerítően e kérdéssel. Hihetetlenül gazdag fénykép- és rajzanyag kíséri ezeket a részeket.

A kötet női szerzője, SZENTIMREI JUDIT „Szöttesek, varrások, hímzések” című fejezetében (177—359) mutatja be a moldvai magyarság népművészetéből azt, amellyel a csángó asszonyok foglalkoznak. Színes képekkel kísért tanulmányát három nagyobb s több kisebb fejezetre osztja. Előljáróban szól néhány szót a régi és új, a hagyomány és az újítás harcáról és egymás mellett éléséről, az 1953-ban még jóformán önellátásra berendezkedett csángó életmódról. A szerző nemcsak az egyes munkafolyamatokat mutatja be, hanem az ehhez kapcsolódó népszokásokat is.

Önálló tanulmányban foglalkozik NAGY JENŐ az öltözet (360—417), ezen belül külön a női és férfi öltözet (a menyasszony és vőlegény öltözetével is), s külön alfejezetben még az öltözet tisztántartását és elraktározását is tárgyalja.

A kötetet Szakszójegyzék és szómutató (418—60), valamint részletes román, német, angol és magyar nyelvű tartalomjegyzék (459—70) zárja.

Mivel nem foglalkoztam soha alaposan a néprajzzal, nem merészelek hozzászólni a szerzőknek ez irányú kutatásaihoz, viszont szeretném felhívni a nyelvészek figyelmét arra, hogy mind a néprajzkutatók, mind pedig a magyar nyelvtörténet iránt érdeklődők számára igen sok hasznos adatot szolgáltat a könyv. Rendkívül gazdag hely- és személynévanyagából a teljesség igénye nélkül szeretnék néhányat felsorolni: *Szűcs Sándor* — Bogdánfalva (23. l.), *Gyurka Mihály* — Klézse (24. l.), *Farádi Gergely* — Nagypatak (30. l.), *Kádár Péter* — Tamás (33. l.), *Molnár Mihály* — Bogdánfalva (33. l.), *Petrás György* — Gyoszeny (35. l.), *Iker István* — Tamás (36. l.), *Kicsi György* — Bogdánfalva (37. l.), *Vákár Antal* — Trunk (38. l.), *Magyari György* — Trunk (38. l.), *Petrás János* — Bogdánfalva (45., 51. l.), *Duma György* — Bogdánfalva (47. l.), *Kozsán György* — Bogdánfalva (48. l.), *Filep Antal János* — Bogdánfalva (55. l.), *Piros Mihály, Gábor János, Józi Ferenc, Bodó Andi, Petrás Péter, Tankó György, Tankó Demeter és Zsitár Mihály* bogdánfalvi ácsok (55. l.) stb. A nagyobb tájegységek nevei között ott találjuk a *Hed* 'Csik, Gyergyó csángó neve' (46. l.), *Mezőség* 'a Bákó környéki Szeret tere' (17. l.), *Erdő* 'Erdély' (140. l.), *Gyimes* (147. l.), *Magyarország* (147. l.) stb. neveit. A határnevek között olyan adatokra bukkanunk, mint *Vésztó* és *Egres* 'nadasok Bogdánfalva határában' (49. l.), *Kenderes* Bogdánfalván (183. l.), *Kenderugar* Szabófalván (183. l.) és *Kendernyomás* Lujzikalagorban (183. l.). Bogdánfalván belül a településszerkezetet is ismerteti a könyv (19. l.): *Felső patak, Középső patak* és *Alsó patak* részekre oszlik a falu. A *Cigányé*-t a cigányok lakják. Az utak nevei egyben földrajzilag jól tájékoztató irányjelzők: *Máriafalva felé út, Zerdő felé út, Gödröki út, Újfalva felé út, Aszópataki nagy út*. A csángó névanyagban történő változásról Kós így ír: „Pl. Pusztinán a Bereckből idekerült Laczkó János fazekas leszármazottjában) Volár István(ban), akinek eredeti vezetéknevét a hatóság »Volár« (román Olár = fazekas) ragadványneve után cserélte föl” (145. l.). Nem csupán a névanyagban érhetjük tetten a fokozódó román hatást. A román kölcsönszavak olyan mennyiségben fedezhetők fel a moldvai magyarság mindennapi életében, amely arányaiban messze meghaladja a keleti magyar nyelvjárások román jövevényszó-anyagát. Ilyen szempontból is érdemes lenne szemügyre vennünk a fenti könyvet, hiszen olyan szavakat is találhatunk benne, amelyek egyetlen eddigi kölcsönszó-feldolgozásban sem szerepelnek.

Számunkra, a magyar nyelv kutatói számára azonban még érdekesebb, hogyan oldja meg a moldvai magyarság nyelvileg elszigetelt helyzetében a mindennapi szóteremtés feladatát, pl. szóösszetételek révén. Íme néhány kiragadott példa: *ablakvirág* 'muskátlí', *bábfog* 'húznásfajta', *bélfa* 'pálcika a vetélőben', *búsanyja* 'a menyasszony anyja', *előruha* 'köteny', *fejérruha* 'fehér fejkendő', *férfiszoknya* 'férfi posztókabát' (vö. TFSz. *szoknya*), *hímes ruhacska* 'hímzett zsebkendő', *hívogató-kendő* 'vőfély-kendő', *húshagyat* 'húshagyó kedd', *idnapí-ing* 'ünneplő ing', *kettesszék* 'kétszemélyes szék', *kicsidíng* 'csecsemőing', *körhaj* 'vállig érő haj', *kulusvári-hím* 'újabb szőttesdís', *lepedőbőcsű* 'függő bőcső lepedőből', *likas-likas* 'lyukas fa a szövőszék első keresztfáján', *magyarszárú-csizma* 'felül íves bevágással készített csizma', *másmódú* 'modern', *megnyirkít* 'megnedvesít', *miesnap* 'hétköznapi', *nagyecipor* '9–10 literes agyagedény', *nagyördögtergye* 'könyökhímezés a magyaros ingeken', *naping* 'anyósing', *nyakkölő* 'sál', *ökörhúgy* 'szőttes díszítés', *pislenyborító* 'csirkeborító kas', *rakattasruha* 'tömötten szőtt fejkendő', *szénafű* 'kaszáló', *tikmonykányi* 'tyúktojás nagyságú', *tizikfal* 'tőzegfal', *üselő-kendező* 'kéztörölő', *vasverő* 'kovács' stb.

Nem kis sajnálatunkra e hallatlanul gazdag nyelvi anyagot jórészt köznyelviesített formában közlik a kötet szerzői. Így csak részben használható fel további nyelvi kutatásokra.

A moldvai csángók és a székelyek közötti évszázados szilárd kapcsolatokról 1933-ban így szól Piros Mihály, bogdánfalvi ács: „Itt mindent a Hedbe felé látnak, onnan

hoznak" (55). Érdemes lenne tovább kutatni a csángók és a székelység, illetőleg a moldvai magyarok és Belső-Erdély közvetlen kapcsolatait. Ehhez azonban, akárcsak a román—magyar nyelvi kölcsönhatás moldvai életének bemutatásához és elemzéséhez, szükségünk lenne arra a hatalmas nyelvi anyagra, amelyet a kolozsvári nyelvészek a Moldvai Csángó Nyelvatlasz gyűjtése során feljegyeztek. Akár nyelvatlasz, akár pedig tájszótár formájában ez az anyag nemcsak a magyar, hanem a román nyelvtudomány számára is értékes, mindkét nép önismeretét gazdagítja. Bízunk benne, hogy a Kriterion Kiadó rövidesen vállalkozik ennek a nyelvészetileg pontos és megbízható anyagnak valamilyen formában való megjelentetésére.

POSGAY ILDIKÓ

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Kálmán Béla üdvözlése 70. születésnapján*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetőségétől azt a megtisztelő feladatot kaptam, hogy köszöntsem a finnugor szakosztály körünkben megjelent elnökét, K á l m á n B é l a professzort születésének 70. évfordulója alkalmából.

Talán nem veszik rossz néven, ha Kálmán Béla akadémikus életútjának ismertetését mellőzöm: a tiszteletére kiadott emlékkönyv, illetve a megjelenőfélben levő méltatások ezt megteszik helyettem. E helyett szeretném inkább Kálmán Béla emberi, tudósi, tanári és közéleti működését felszólalásom szűkös időhatárai közé tömörítve méltatni.

Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy Magyarországon ma aligha van népszerűbb, mindenki által szeretettel emlegetett nyelvészprofesszor Kálmán Bélánál. Egyéniségéből adódóan nevének említésekor egy közvetlen modorú, halk szavú, szerény tudós alakja elevenedik meg előttünk, aki rangtól, titulustól függetlenül egyformán nyílt természetességgel érintkezik embertársaival, legyen az diák avagy magas beosztású személyiség. E mély demokratizmus mellett az önteltségnek nyomát sem találjuk jellemében, melynek egyik kedves kiegészítő vonása az eredetien kálmánbélai derűs kedély és humor. Egész lényé nyugodalmat, egyfajta családias atmoszférát áraszt, s mindezen körülmények nyilván közrejátszottak abban, hogy Kálmán Béla a szélesebb szakmai körökben is általánosan közkedvelt egyéniséggé vált s maradt pályafutása során mindig. Ünnepeztünk olyan személyiséget, akinek haragosai, ellenfelei talán nincsenek is: a szó szoros értelmében munkatársainak és tanítványainak hű barátja és segítője.

E tulajdonságai a tudomány területén is érvényesülnek: megbecsüli és tiszteletben tartja mások véleményét, anélkül azonban, hogy engedményt tenne saját nézeteinek rovására. Tudományos vitáit korrekt, kulturált hangnem jellemzi, amiből sokat tanulhatnának mások is. A tudományos etikának példaképeként szolgálhat Kálmán Béla munkássága, mert nézetei sosem ragadtak el szenvedélyes támadásokra egy másik felfogás képviselőivel szemben, s a szélsőséges álláspontok között mindig iparkodott az egyeztető, a békéltető megoldásokra.

Szokatlan talán, hogy egy tudós portré vázlatát az emberi arculat jellemző jegyeinek bemutatásával kezdem, úgy érzem azonban, hogy ezt előre kellett bocsátanom, mert Kálmán Béla egyéniségének fent említett erényeivel állanak összefüggésben munkásságának olyan vonásai, mint a nyugodt, higgadt megfontoltság, a merész elméleti hipoté-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1983. március 1-i ülésén.

zisek helyett a tények tárgyilagos tisztelete, mások véleményének elemző latolgatása és ezen alapuló értékítélete. A tudós Kálmán Bélát mindnyájan rendkívül sokoldalú egyéniségnek ismerjük: munkásságában a magyar nyelvész, névtanos, dialektológus és finnugor nyelvkutató tevékenység szoros egységbe ötvöződik. Számunkra mégis elsősorban — itt és most — finnugrisztikai munkássága helyeződik előtérbe. Nem pusztán azért, mert hivatalosan is a finnugor nyelvészet professzora, hanem ténylegesen is ez a szakágazat láthatólag legkedvesebb tevékenységi területe. Voltaképpen predesztinálta őt e pályára születésének dátuma is. Bár erre ott és akkor sem ő, sem szülei nem gondoltak, tény és való, hogy Kálmán Béla a Kalevala napján látta meg a napvilágot. A szakmánk iránti elkötelezettségét persze inkább bölcsészdoktori értekezése szimbolizálja, nevezetesen az 1938-ban megjelent „Az obi-ugor állatnevek” című, ma is nagyra értékelt kismonográfia. Az obi-ugor nyelvek iránti érdeklődése ezzel kezdődött, s nyilván nagy mértékben szilárdult ez akkor, amikor az ötvenes évek elején megbízást kapott a MUNKÁCSI-hagyaték földolgozására. A „Vogul népköltési gyűjtemény” befejezetlen sorozatát Kálmán Béla zárta le két kötetrel, melyek közül az egyik a VNGy. III., a másik a IV. kötetének a szövegekhez fűződő tárgyi és nyelvi magyarázatokat, valamint hasznos összefoglaló bevezető tanulmányokat és szójegyzékeket tartalmaz (III/2. 1952., IV/2. 1963.). Kálmán Béla nevéhez fűződik MUNKÁCSI BERNÁT vogul kéziratos nyelvjárási szótárának sajtó alá rendezése, amely hosszú évek nehéz munkája után végre a nyomdába került, s a testes (80—90 ív terjedelmű) nagyszótár talán hamarosan kezünkben is lesz, ha csak nyomdaiparunk a hazai hagyományokhoz híven újabb rekordot föl nem akar állítani az átfutási idő megnyújtásában. Nagyon szeretnénk azonban, ha ez a nagy mű MUNKÁCSI születésének 125. évfordulója (1985.) előtt forgalomba kerülne.

A MUNKÁCSI-hagyaték közzétételét Kálmán professzor erkölcsi kötelességnek tekintette, de az anyag feldolgozásának sikere érdekében igyekezett a vogul nyelvvel első kézből is megismerkedni. Ennek során módja nyílt vogul nyelvtanulmányokat folytatni a Szovjetunióban, ahol nemcsak kiválóan elsajátította ezt a nyelvet, hanem értékes anyagot is gyűjthetett. Ezek javát tartalmazza „Wogulische Texte mit einem Glossar” (1976.) című értékes, nagy elismeréssel fogadott könyve, de értékesítette tapasztalatait régebbi (1955.) „Manysi nyelvkönyv”-ének újabb, egyre fejlettebb és bővebb magyar és amerikai kiadásaiiban (Chrestomathia Vogulica. 1963., 1976.², illetve Vogul Chrestomathy. 1965.). Vogul nyelvészeti tevékenységének érdemes terméke 1961-ben megjelent monográfiája e nyelv orosz jövevényszavairól (Die russischen Lehnwörter im Wogulischen), amely egyben akadémiai doktori értekezése is volt. Számos fontos tanulmányt írt az obi ugor nyelvekről, pl. az orosz nyelv obi-ugor elemeiről, az obi-ugor igenlő válaszcikről, a vogul mássalhangzó-torlódások feloldásáról, szöveg és dallam kapcsolatáról, az irodalmi nyelv kialakulásáról, a vogul fonológia alapvető kérdéseiről, a kongruenciáról, a tatár jövevényszavakról és számos etimológia, szófejtés került ki tollából nemcsak az obi-ugor nyelvekre, hanem egyéb finnugor nyelvekre vonatkozóan is. Általános urálsztikai problémák iránti fogékonyságát, érdeklődését persze más jellegű cikkeiben, tanulmányaiban is megjeljük (pl. a finnugor szóvégi vokalizmus történetéről írt fejtegetéseiben stb.).

Tudományos produktívában nagy szerepet kapott a magyar nyelvtörténet, hangtan, nyelvtan, dialektológia, nyelvművelés és a névtani kutatás. Legismertebb minden bizonnyal nyelvjáráskutató tevékenysége, hiszen éveken keresztül tagja volt annak a munkaközösségnek, amely összegyűjtötte a Magyar Nyelvjárási Atlaszának hatalmas anyagát: Kálmán Béla ebben a nagy vállalkozásban kb. 120 kutatóponton gyűjtötte föl a szóföldrajzi kérdőív adatait. A munkálathoz kapcsolódó módszertani kötetben pedig külön fejezetben taglalta a kutatópontok kiválasztásával kapcsolatos elméleti kérdéseket és az ezekre adott gyakorlati megoldást. A nyelvatlasz munkálataiban való

részvétel nem érte készületlenül Kálmán Bélát, hiszen a 40-es évek atlaszfelkészítő munkálataiban is részt vett, és jártas volt a nyelvjáráskutatásban (pl. a bősárkányi gyékényszövésről és szókinszéről írt dialektológiai és néprajzi szempontból is fontos művet, később, 1949-ben pedig „Nyelvjárásgyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai” címen írt összefoglaló tanulmányt). Ilyen háttérrel nem meglepő, hogy a finnugrista Kálmán Béla írja az első egyetemi nyelvjárástani tankönyvet (1951.). A későbbiekben ezt új szempontok szerint teljesen átdolgozta, bővítette, azaz inkább azt kell mondanunk: új könyvet írt erről, amely „Nyelvjárásaink” címen 1966 óta egyetemi tankönyv (és tudtommal 4 kiadást ért meg). Emellett több elméleti tanulmányt írt a nyelvjárási izoglosszákról, az ALE. és a MNyA. viszonyáról meg egyéb kérdésekről.

Nevezetesen alkotott Kálmán Béla a névtan területén is: a névadásról szóló számos dolgozata mellett széles körben nagy sikert aratott „A nevek világa” című könyve (1967.), amelyben kamatoztathatta széles körű nyelvi-nyelvészeti ismereteit, s amelyet az eleven külföldi érdeklődés miatt „The World of Names” címen angolul is kiadtak (1978.).

Lehetetlen vállalkozás volna számot adni Kálmán Béla munkásságának minden irányzatáról, hiszen tudományos műveinek jegyzéke a 400 tételt meghaladja. Általános-ságban azonban elmondhatjuk, hogy e munkásság bőven tartalmaz magyar nyelvtörténeti tanulmányokat (pl. az igeragozással, az igeidőkkel kapcsolatban), szófejtéseket, etimológiákat, szólásmagyarázatokat, nyelvtani írásokat. A magyar nyelvtan ügye annyira közel állt szívéhez, hogy 1950-ben BENKŐ LORÁNNAL együtt sikeres középiskolai nyelvtankönyvet írt, amely a magyar közoktatásnak 12 éven át igen hasznos és fontos eszköze volt.

Nyelvművelő munkájáról másutt bizonyára több szó fog esni, hiszen Kálmán Béla egyetlen alkalmat sem mulaszt el, hogy az általa észlelt nyelvi vétségek ellen — akárcsak egy glossza erejéig — szót ne emeljen. Vállalja tehát a legteljesebb nyilvánosságot a nyelvi műveltség terjesztéséért, de az ismeretterjesztés egyéb területeitől sem rettent vissza soha. Nagy szolgálatot tett a közművelődésnek azzal, hogy aktívan és sokszor működött közre a finnugor (és főleg az észti) irodalom megismertetésében. Sokat fordított e népek irodalmaiból, de ezek közül is kiválik monumentális vállalkozása, a „Leszállt a medve az égből” (1980.), amely a vogul népköltészet legszebb alkotásait teszi a magyar közönség számára hozzáférhetővé, s e munkához a magyar műfordító gárda első sorban dolgozó reprezentáns képviselőit is meg tudta nyerni segítő társakul.

Kálmán Béla 31 éve (1952 óta) egyfolytában vezeti a KLTE Finnugor Nyelvészeti Tanszékét. Keze alól régebbi és mai tanárnemzedékek népes tábora került ki. A tanítványok — dolgoznak a kulturális és oktatási élet központi helyein, vagy akár perifériáin — magukkal vitték az Alma Materből a magyar nyelv igényes használatának, megóvásának gyakorlati tudnivalóit, a finnugor kultúrák ismeretének a nemzeti műveltséget is formáló szerepét, bárhová állították is őket a mindennapi élet kiszámíthatatlan fordulatai. A magyar nyelv ismeretére és megbecsülésére nevelt sok-sok külföldi diákot, részben mint a debreceni Nyári Egyetemnek 20 éven keresztül igazgatója, részben számos külföldi vendégprofesszorsága, előadói körútjai alkalmával. Kálmán Béla tehát tevékenyen közéleti ember: ilyen irányú működésének felsorolására nincsen mód. Pusztán azt említjük, hogy volt egyetemi vezető, sokáig egyedül szerkesztette a Magyar Nyelvjárások című folyóiratot, hosszabb ideje elnöke a TMB 1. sz. szakbizottságának, elnöke Társaságunk finnugor szakosztályának, több hazai és külföldi folyóirat szerkesztőségének tagja, akadémiai és egyéb bizottsági tagságainak számát is nehéz nyilvántartani. Ezekben a posztokon mindig jól képviselte a köz és a szakma érdekét. Tudományos munkásságának elismeréseként az MTA 1973-ban levelező, 1982-ben rendes tagjává választotta, de emellett még több külföldi és hazai elismerés, kitüntetés birtokosa.

E futólagos és gyarló kép madártávlatból mutatta be ünnepeltünk sokfelé irányuló tevékenységét. Abból az ünnepi alkalomból, hogy a tegnapi napon betöltötte 70. születésnapját, a szakma nevében azt kívánom Kálmán Béla akadémikusnak, hogy a továbbiakban is buzgólkodjék ugyanolyan fiatalcs lendülettel, kitartással és szorgalommal a magyar és a finnugor nyelvészet hasznára, mint ahogy ezt eddig is tette.

Kedves Béla! Kívánunk Neked ehhez hosszú életet, jó egészséget, békés munkalehetőséget és a munkatársak részéről megnyilvánuló további aktív támogatást.

HAJDÚ PÉTER

Benkő László 70 éves*

Amióta társaságunk vezetősége azzal a fölkéréssel tisztelt meg, hogy téged, László bátyám, 70. születésnapod alkalmából ezen az ünnepi ülésünkön köszöntselek, s amióta én erre készülök, bevallom, furcsa érzések tartanak hatalmukban. Mert nem könnyű az eltűnt idő nyomába eredni, s a te esetedben talán különösen nem az. Mindenekelőtt az tűnik hihetetlennek számomra, hogy első találkozásunk óta már három évtized telt el, hiszen — legalábbis én úgy látom — semmit sem változtál: tartásod, járásod, nézésed, szavad most is a régi, a mindenkori. De azonos vagy egykori önmagaddal lélekben is: ugyanaz a kitartó, munkás, hivatását és tudományát áldozatosan vállaló, tanítványait szerető és pályatársaival mindig együttműködni kész tanárember vagy, amilyennek én annak idején megismertelek.

Pedig hogy mégiscsak elmúltak az évek, tagadhatatlan: életutad bizonyítja.

Benkő László barátunk és kollégánk az 1930-as évek elején volt a szegedi egyetem magyar—német—latin szakos hallgatója. Itt szerzett tanári diplomát és doktori fokozatot. Tanári pályáját 1935-ben kezdte Nyíregyházán, majd 1937-től 1948-ig Sopron volt az állomáshelye. Közben egy évre (1943-ban) Bécs lakója lett a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként, és 28 hónapot katonaruhában töltött el. Egyévi (1948/49) nyíregyházi igazgatósokodás után Miskolcra került, ahol 1953-ig volt gimnáziumi tanulmányi vezető (oktatási igazgató). Innen nevezték ki a szegedi pedagógiai főiskola magyar nyelvészeti tanszékének vezetőjévé. A főiskolán kerek húsz évig, 1973-ig tanított, majd három évig működött a pozsonyi egyetem magyar tanszékén vendégprofesszorként.

A fiatal Benkő László érdeklődési körét e két szóval lehetne jellemezni: nép és irodalom. Doktori értekezése is (A „Halott vőlegény” története; balladatípus-tanulmány; 1934.), más cikkei is ezt a kétirányú vonzódást bizonyítják. A háború után fordult fokozatosan a magyar nyelvészet felé: egyre sűrűbben jelentkezett folyóiratainkban nyelvművelő, helyesírási és stilisztikai írásaival. Hogy stilisztikai vizsgálódásainak legfőbb tárgya Veres Péter írásművészete lett, azt mutatja, hogy a néphez is, az irodalomhoz is hű maradt, még ha témát váltott is. Szervesen következett tehát addigi pályájából, hogy Benkő László ezzel a címmel nyújtotta be és védte meg 1960-ban kandidátusi értekezését: A szépirodalmi stílus elemzése. Veres Péter szókinése és mondatfűzése.

A személyes vonzódáson túl valószínűleg Szeged, annak légköre is hozzájárult ahhoz, hogy Benkő László Juhász Gyulával kezdett foglalkozni, és távlati tudományos

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar szakosztályának 1982. november 9-i ülésén.

kutatási célként Juhász Gyula költői nyelvének szótári feldolgozását tűzte ki maga elé. Az erről szóló első híradás 1957-ből való, a mű (melynek készüléséről, problémáiról többször beszámolt a nyelvésztársadalomnak) tizenöt évvel később, 1972-ben jelent meg. Most, ebben a születésnapjára köszöntőben (idő és hely híján) a 930 lapos szótár nem méltatható bővebben, de azt nagy örömmel és tisztelettel ki kell mondanunk, hogy Benkő László hírére és nevére a Juhász Gyula-szótár, az első magyar írói szótár mindaddig fenn fogja tartani, míg csak magyar nyelvtudomány, magyar szótárírás egyáltalán lesz.

Ünnepeltünk a Juhász-szótárat szilárd elméleti alapokra, a külföldi írói szótárak (pl. a tőle ismertetett Mickiewicz-szótár, a Dante-szótár, a Goethe-szótár stb.) gyakorlatának ismeretére építette. A belőlük meg a saját szerkesztői munkájából leszűrt elvi tanulságokat foglalta össze Az írói szótár (A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása) című akadémiai doktori értekezésében, amelyet 1974-ben védett meg, őszinte elismeréstől övezetten.

Nagy témaköreire s a hozzájuk kapcsolódó kisebb tanulmányokon, cikkeken túl Benkő László kivette a részét más területek műveléséből is. Különösen szívesen foglalkozott mondattani kérdésekkel, a mondatelemzés problémáival. Kisebb nyelvhelyességi és tudománynépszerűsítő írásainak száma több tucat.

Nem maradt távol Benkő tanár úr a magyar nyelv oktatásának korszerűsítéséért vívott küzdelmektől sem; egyrészt módszertani tárgyú cikkeivel, másrészt önállóan vagy társszerzőségben írt főiskolai tankönyveivel és jegyzeteivel küzdött velünk együtt közös céljainkért.

Elv拉斯zthatatlan egységbe összefonódó tudományos és nevelői tevékenységéért méltán tisztelte meg Benkő Lászlót az Eötvös Loránd Tudományegyetem az egyetemi tanári címmel 1977-ben.

1977 Benkő László nyugalomba vonulásának éve is. Mi azonban ezt csak tudjuk, de szerencsére nem érezzük, hiszen Benkő tanár úr változatlan aktivitással vesz részt a Magyar Nyelvőr szerkesztő bizottságának munkájában, a TIT magyar nyelvi országos választmányának tevékenységében, társaságunk életében és nem utolsósorban az ELTE mai magyar nyelvi tanszéke stíluskutató csoportjának kutatásaiban. Sorra jelennek meg mindig tanulságos írásai.

Szívből kívánok mindannyiunk nevében változatlan munkakedvet és jó egészséget Benkő László barátunknak és kollégáknak. Kívánom, hogy nyugalmat, bölcsességet és mély tudást sugárzó egyéniségével még sok éven át gazdagítsa közösségünket.

FÁBIÁN PÁL

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXIX. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1983. június 14-én tartotta meg LXXIX. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó termében.

1. Benkő Loránd elnöki megnyitója után Mollay Károly egyetemi tanár adott elő „A német—magyar nyelvi érintkezések tanulságairól” címmel.

2. Ezt követően Szathmári István főtktár terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Ismeretes, hogy napjainkra a gazdasági viszonyok és az életkörülmények rendkívül gyors változása a jellemző. Nem véletlen tehát, hogy a közgazdaság szakemberei — boldogulásunk érdekében — az ezekre a változásokra való, hasonlóan gyors válaszadást sürgetik. Nos, mintha Társaságunk is — a korábbiaknál még jobban — megértette volna az idők szavát, tudniillik megtartva tevékenységének jól bevált formáit — éppen a többretű és nagyobb hatás érdekében — gyarapította a népesebb hallgatóságot vonzó, úgynevezett nagy rendezvények számát; mai divatos kifejezéssel: az interdiszciplináris kutatást és szemléletet biztosítandó több olyan előadást, vitát szervezett, amelybe más intézmények, más diszciplinák szakemberei is bekapcsolódtak; továbbá nemegyszer úgy tette változatosabbá, vonzóbbá a felolvasó üléseket, hogy a kiválasztott témát több előadó is „körüljárta”, ezzel mintegy kisebb konferenciává változtatva tevékenységünknek ezt a legrégibb és ma is alapvető formáját. Végül pedig előző jelentéseimben azt mondtam, hogy Társaságunk mindenütt jelen van, és hallatja szavát, ahol a nyelv, az anyanyelv, a nyelvtudomány ügyéről esik szó, most viszont mind ezt azzal egészíthetem ki, hogy immár hívnak is bennünket a nagyobb és kisebb rendezvényekre, mert — ezt minden szerénytelenség nélkül megállapíthatjuk — a Magyar Nyelvtudományi Társaság jelenléte elismerést, rangot jelent.

Ilyenformán Társaságunk az 1982–1983. évben sok irányú és eredményesnek mondható munkát végzett. Lássuk mindezt egy kissé részletezve.

2. Nagyobb rendezvényeink közül — időrendben és jelentőségét tekintve — elsőként a nyíregyházi Bessenyei György Főiskolán 1982. július 4-én, 5-én és 6-án megrendezett V. Anyanyelvoktatási napokról szólok. Nyelvoktatási szakosztályunk és választmányunk e fontos találkozó fő célját az általános és középiskolai magyar szakos tanárok továbbképzésében jelölte meg. Erre nagyon nagy szükség van, egyrészt mert szervezett és folyamatos továbbképzés nincs, másrészt mert mai rohanó világunkban a tudományok és maga az élet igen gyorsan változik. Ezúttal a két évvel ezelőtti konferencián elhangzott igényeket is szem előtt tartva arra törekedtünk hogy a legjobb szakemberek tartsanak előadást nyelvtudományunk kevésbé kidolgozott területeiről, majd külön általános, illetve középiskolai szekcióban a nyelvtudomány, a tantárgypedagógia és a közvetlen oktatás-nevelés szakemberei együttesen vonják le a legfontosabb gyakorlati következtetéseket.

Ilyenformán július 4-én délelőtt Cservényák László főigazgató köszöntő szavai, majd elnökünk megnyitója után Deme László professzor „Tanterveink alapjai és tendenciái” című előadásában körülbtekintően mérlegelte mindazt, ami az új anyanyelvi tantervek körül történt, és hasonló módon kijelölte a követhető, sőt követendő feladatokat. Délután hallgattuk meg Wacha Imre tudományos főmunkatárs előadását „A beszédművelés a tudományban és az iskolában” címmel. Hogy ezen a területen is mennyi minden kérdéses, azt jól megmutatta az előadás és az azt követő vita, amelyet az általános iskolai szekcióban Rónai Béla főiskolai tanár, a középiskolaiban pedig Montágh Imre egyetemi docens vezetett. Július 5-én délelőtt Nagy Ferenc egyetemi docens „A szövegnyelvészeti eredményei” című előadásában szép példákkal mutatta meg, hogyan lehet hasznosítani a közvetlen gyakorlatban e mostanában szerveződő fontos tudományág eredményeit. A két szekcióban a vitát B. Fejes Katalin egyetemi adjunktus és Békési Imre főiskolai tanár vezette. Délután került sor a nyelvtörténeti ismeretek oktatásának a megbeszélésére. Az előadó D. Máta Mária egyetemi adjunktus, a vitavezető Fábian Pál egyetemi tanár és Sebestyén Árpád professzor volt. Közben, az első este kerekasztal-megbeszélést tartottunk a főiskolai magyar nyelvészeti tantervekről, Bachát László főiskolai tanár vezetésével; a második este pedig megtekintettük az OOK újabb taneszközeinek a bemutatóját Nagy Valériának, az OOK munkatársának az irányításával.

Az utolsó délelőtt volt szó a fakultatív anyanyelvi oktatás lehetőségeiről és módszereiről. Az előadást Fülöp Lajos egyetemi adjunktus tartotta, a vitát Mező András főigazgató-helyettes és Graf Rezső felelős szerkesztő vezette. Az egész tanácskozás eredményeit Szathmári István, a Társaság főtítkára foglalta össze.

Az V. Anyanyelvoktatási napok sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az előadásokat a szekciókban szokatlanul élénk vita követte, és hogy a mintegy kétszáz résztvevő az utolsó pillanatig kitartott. Reméljük, konferenciánknak a gyakorlatban is meglesz az eredménye; egyébként ezt szeretnénk segíteni az előadásoknak és a viták összefoglalóinak külön kiadványban való megjelentetésével.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem aulájában a Magyar Tudományos Akadémia Anyanyelvi Bizottságával együtt október 20-án megrendezett ünnepi ülésen emlékeztünk meg Kodály Zoltán születésének 100. évfordulójáról. Lőrincze Lajos c. egyetemi tanár „Kodály Zoltán és a magyar nyelv”, Vargyas Lajos professzor pedig „Kodály a tudós és a tudós-nevelő” című előadásában idézte fel nagy zeneköltőnk emlékét, aki szépen zengő magyar nyelvvel és a vele való állandó törődéssel is példát mutatott. Ünnepi ülésünket a Baross Gábor, Liszt-díjas karnagy vezette Bartók Béla egyetemi énekkar páratlan hatású szereplése tette még emlékezetesebbé.

November 15-én szintén ünnepi ülést tartottunk az Akadémián Arany János halálának 100. évfordulója alkalmából. Ha a magyar szépirodalmat, a magyar irodalmi nyelvet egy névvel kellene szimbolizálni, akkor a legtöbben mindenekelőtt Aranyra gondolnánk. Benkő Loránd bevezetője után Keresztury Dezső akadémikus éppen azt mutatta meg „Arany, a nyelv néma forradalmára” című újszerű és lenyűgöző előadásában, hogy ez a nagy költőnk a Toldiban milyen forradalmian megváltoztatta költői nyelvünket. Szathmári István meg „Arany János és a magyar nyelvtudomány” című dolgozatában azt igyekezett bizonyítani, hogy Aranynek nagyon is sok köze volt nyelvtudományunkhoz, és hogy számos kérdésben korát meghaladó, előre mutató nézeteket vallott. Ülésünkön ezúttal az Eötvös Loránd Tudományegyetem Balassa Bálint szavalóköreinek tagjai szerepeltek Arany-versek művészi tolmácsolásával, illetőleg népdalszámokkal.

A múlt évben volt 150 esztendeje annak, hogy a Magyar Tudós Társaság kibocsátotta az első helyesírási szabályzatot. Ebből az alkalomból december 6-án a Kossuth Nyomda kultúrtermében — a Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási bizottságával közösen — emlékülést tartottunk. Keresztury Dezső akadémikus megnyitója után Fábíán Pál egyetemi tanár „Helyesírásunk 1832 előtt”, majd Szemere Gyula ny. egyetemi docens „Helyesírásunk 1832-i öröksége” címen tekintett vissza helyesírásunk kialakulására, illetőleg az első szabályzat jelentőségére. Ezen az ülésen elnökünk mondott zárószavakat. Megjegyzem, hogy erre az alkalomra jelent meg — Társaságunk közreműködésével is — az első akadémiai helyesírási szabályzat hasonmás kiadása, a Helikon kiadó gondozásában („Magyar Helyesírás' és Szóragasztás' Főbb Szabályai”).

Nemrégiben, május 24-én, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti Karának tanácstermében a Finnugor nyelvtudományi tanszékkal közösen megtartott ülésen emlékeztünk a 100 éve született Beke Ödön professzorra. Bereczki Gábor egyetemi tanár Beke Ödönnek, a finnugor nyelvésznek a munkásságát értékelte; Lőrincze Lajos c. egyetemi tanár Bekének a magyar nyelvtudománnyal való kapcsolatát taglalta, Voigt Vilmos egyetemi docens pedig a folklorista Beke Ödön munkásságát idézte fel. Az emlékülés a Finnugor nyelvtudományi tanszék oktatóinak és hallgatóinak a kedves, finnugor népköltési műsorával ért véget.

Megemlítem továbbá, hogy Társaságunk társrendezője volt két, megyei földrajzi-név-gyűjtéssel kapcsolatos tudományos ülésnek is. 1982. október 14-én Miskolcon abból az alkalomból rendezett találkozót az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei tanács, Társaságunk és a Herman Ottó Múzeum, hogy

ebben a kiterjedt megyében a földrajzi nevek összegyűjtése befejeződött. Itt Szathmári István, a Társaság főtítkára üdvözölte a megjelenteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében. Október 29-én meg Szombathelyen ugyancsak az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, valamint Nyelvtudományi Intézete, Vas megye Tanácsa, Társaságunk és a Vas megyei Múzeumok Igazgatósága tartotta meg tudományos összejövetelét, de már „A Vas megye földrajzi nevei” című kötet megjelenése alkalmából. Itt elnökünk tolmácsolta a Társaság üdvözlését, és ő adta át a Csúry Bálint-emlékérmét Bárdosi János múzeumi osztályvezetőnek, választmányunk határozatának megfelelően.

3. Hogyan alakult felolvasó üléseink rendje? Budapesten az 1982—1983-as évben 29 felolvasó ülést tartottunk. Ezek az egyes szakosztályok között szám szerint a következőképpen oszlanak meg: Magyar szakosztály: 7. — Finnugor szakosztály: 2. — Szlavisztikai szakosztály: 2. — Germanisztikai—romanisztikai szakosztály: 3. — Nyelvoktatási szakosztály: 4. — Névtudományi szakosztály: 1 (ez a Fonetikai és beszédművelési szakosztállyal közösen). — Fonetikai és beszédművelési szakosztály: 2 (egy — mint említettem — a névtudományi szakosztállyal közösen). — Szemiotikai szakosztály: 2. — Szaknyelvi szakosztály: 7.

Változatos tematikájú felolvasó üléseinkkel kapcsolatban ezúttal csupán két dolgot emelek ki. Mint már céloztam rá, ebben az évben nőtt a más intézményekkel közösen szervezett felolvasó ülések száma. A magyar szakosztály szeptember 28-i ülését — amelyen Balogh Lajos tagtársunk adott elő „A palatális előhangzó problémái a mai magyar nyelvjárásokban” címmel — a Néprajzi Társasággal közösen rendezte. Két francia, egy olasz és egy német professzor előadását a Francia, az Olasz, illetőleg a Német tanszékekkel együtt felolvasó ülésen mondta el (ezekről majd külföldi előadóink kapcsán szólok egy kissé részletesebben). Hadrovics László akadémikus a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, valamint a mi szlavisztikai szakosztályunk együttes ülésén február 14-én mutatta be „Az ismeretlen, legrégibb horvát vers”-et. Kiemelem továbbá, hogy a szemiotikai szakosztály március 29-i ülésén Gráfik Imre tagtársunk vezetésével négy előadó „járta körül” a következő témát: „Nemverbális kommunikációk a népi kultúrában.” Május 20-án pedig a nyelvoktatási szakosztály — az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottságával együtt — szervezett az Akadémián olyan együttes ülést, amelyen „A magyar mint idegen nyelv néhány kérdése” címen az ELTE Bölcsészeti Kara Központi magyar nyelvi lektorátusának hat oktatója tartott a fenti témakörbe vágó előadást.

Az elmúlt időszakban Budapesten hat külföldi kollégát üdvözölhattünk előadóink sorában. Szeptember 14-én a germanisztikai—romanisztikai szakosztálynak és a Francia tanszék kontrasztív kutató csoportjának az együttes ülésén mondta el nagy érdeklődéssel várt előadását Jean-Marie Klinkenberg belgiumi kutató, a híres μ csoport tagja „Figures de rhétorique et discours sur la société” címen. — Október elsején kedves vendéget, kedves barátot köszönthettünk a magyar szakosztálynak, egyetemünk magyar nyelvészeti tanszékeinek és Olasz tanszékének a közös felolvasó ülésén: G. Pellegrini professzort, a padovai egyetem tanárát. Olasz nyelven — magyar tolmácsolattal kísérve — adta elő izgalmas, sajátos gondolatait „Az olasz nyelvjárások és kutatásuk eredményei, különös tekintettel a modern dialektológiai vizsgálatok módszereire” címmel. — Október 12-én a germanisztikai—romanisztikai szakosztálynak és egyetemünk Német tanszékének a közös rendezésében hallhattuk dr. Peter von Polenz trieri professzor tanulságos fejtegetéseit „Deutsche Sprachgeschichte in sozialgeschichtlicher Perspektive” címmel. — Október 19-én ismét német professzort köszönthettünk a fonetikai és beszédművelési, valamint a névtudományi szakosztály felolvasó ülésén: dr. Ernst Eichlert, a lipcei Karl-Marx Egyetem tanszékvezető tanárát. Eichler professzor a következő témáról beszélt: „Namenkundliche Forschungen in der DDR unter besonderer Berücksichtigung

der phonetischen Entwicklung der Toponymie." — November 10-én hallgathattuk meg ismét G. Antoine párizsi professzort a germanisztikai—romanisztikai szakosztálynak és a Francia tanszék kontrasztív kutató csoportjának az együttes ülésén. „Le dialogue de l'image et du signe” címen mondta el az irodalmárokat, a stilisztikusokat és a nyelvészeket egyaránt érdeklő gondolatait. — Január 28-án a szemiotikai szakosztály látta vendégül Lubomir Doležel torontói professzort. Előadásának címe a következő volt: „Proper names, definite descriptions and F. Kafka's: The Trial.”

A Magyar Nyelvtudományi Társaság vidéki csoportjai közül az elmúlt évben a debreceni 7, a pécsi 5, a szegedi pedig 4 felolvasó ülést rendezett. A debreceni csoport igen változatos és érdekes tárgyú előadásai közül a december 13-ait a Magyar Könyvtárosok Egyesülete Hajdú-Bihar megyei Szervezetével közösen szervezte. Ez alkalommal A. Molnár Ferenc tagtársunk „Magyarországra került finn könyvek és kéziratok filológiai tanulságai” címen tartott előadást. Debreceni tagtársaink ebben az évben is példamutatóan kivették részüket a nyelvi-anyanyelvi ismeretterjesztésből: mintegy ötven előadást tartottak „a magyar nyelv hete” országos, helyi és különböző megyei rendezvényein. — Pécsi csoportunkban 5 előadás hangzott el a leíró nyelvtan, a lexikológia és a névtan köréből. A csoportnak egy finn vendége is volt: Erkki Lyytikeinen tudományos kutató Helsinkiből. Előadást tartott a finn hangarchívum létrejöttéről és saját gyűjtési módszeréről. A csoport tagjai oroszlánrészt vállaltak a „Baranya megye földrajzi nevei” c. névadattár munkálataiban. Az I. kötet már megjelent, a II. az év végén lát napvilágot. — Szegedi csoportunk négy időszerű és tanulságos tematikájú felolvasó ülése közül kettőt külön is megemlítek. Szeptember 29-én Nagy Jenő kedves erdélyi kollégánk adott elő. „Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár és művelődéstörténeti vonatkozásai” címen mondta el gondolatait Szabó T. Attilának és munkatársainak erről a páratlan alkotásáról. Az október 22-ig összejeövetelen meg kedves finn vendég, Eva Kangasmaa-Minn professzornő volt az előadó. Német nyelvű előadást tartott „A finnugor szóképzés kérdései”-ről.

4. Kiadványainkkal kapcsolatban mindenekelőtt szólnunk kell a Társaság — és a magyar nyelvtudomány — igen fontos folyóiratáról, a Magyar Nyelvről. Azt hiszem, minden szerénység nélkül megállapíthatjuk, hogy a múlt évben is mintaszerű szerkesztésben, általában színvonalas és időszerű cikkekkal — azt mondhatjuk, szinte minden más folyóiratot megelőzve — időben megjelent.

Igen szerény anyagi lehetőségeink és a nyomdai árak állandó emelkedése miatt — nagy erőfeszítések árán — az elmúlt időszakban hét számmal tudtuk gyarapítani sorozatunkat. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 163. számaként jelent meg Szabó József „Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből” című munkája (a Tolna megyei tanács támogatásával). Kiadtuk továbbá a következő tanulmányokat: 162. számként: Deme László, Közigazgatásunk nyelvi arculata (a Magyar Nyelvőrben napvilágot látott cikksorozatát átvéve); 164. számként: Kiss Jenő, Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondatтанából; 165. számként: Lotz János, Az igék alakja a Jókai-kódexben és 166. számként: Balázs János, Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei (különnyomat az „Areális nyelvészeti tanulmányok” [szerk. Balázs János, Tankönyvkiadó, 1983.] című műből). Végül kiadtuk a „Veszprém megye földrajzi nevei. 1. A tapolcai járás” című gyűjteményt (szerkesztette: Balogh Lajos és Ördög Ferenc), a tapolcai járás támogatásával; ez a kiadvány — a korábbi szokásokhoz híven — sorozatunkban is napvilágot látott, a 156. számként. Hasonló módon jelent meg — csak a Veszprém megyei tanács támogatásával — a „Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Veszprém, 1980. szeptember 22—24.)” című reprezentáns kötet (szerk.: Hajdú Mihály és Rácz Endre). Sorozatunkban ez a 160. szám.

A régi MNyTK.-számok közül a következőket adtuk ki újra, reprint eljárással: 58. szám: Gácsér Imre, Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai; 59. szám: Terestyéni Cz. Ferenc, Magyar közzsói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban; 61. szám: Horváth Károly, Az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v*-töví ígék története és 77. szám: Gombocz Zoltán, Hangtörténet.

Jelentem továbbá a tisztelt Közgyűlésnek, hogy az előkészítés stádiumában vannak a következő munkák: Zsirai Miklós „Jugria” című dolgozata, Rácz Sándor „Földeáki tájszótár”-a és a „Heves megye földrajzi nevei” sorozatból „A gyöngyösi járás” anyaga, Pelle Béláné szerkesztésében.

5. Az elmúlt évben — a korábbi szokásokhoz hasonlóan — három választmányi ülést tartottunk.

Az október 26-i ülésen mindenekelőtt Ligeti Lajos akademikust, kedves tagtársunkat köszöntöttük nagy szeretettel 80. születésnapja alkalmából. Elnökünk, Benkő Loránd üdvözlő beszédében kifejtette, milyen sokat tett Ligeti professzor a nyelvtudományért, benne a magyar nyelvészetért és közelebbről Társaságunkért. Ezúttal is azt kívánjuk, hogy az eddigiekhez hasonló erővel, határozottsággal és jó egészséggel folytassa tudósi munkáját, és támogassa a Magyar Nyelvtudományi Társaságot.

Ezen a választmányi ülésen számolt be Imre Samu tagtársunk a Szombathelyen, ez év augusztusában (23-tól 26-ig) megrendezendő IV. Nemzetközi magyar nyelvészeti kongresszus előkészületeiről, minthogy Társaságunk — a korábbiakhoz hasonlóan — társrendezője ennek a találkozóknak. Ismeretes, hogy a hazai és külföldi — magyar nyelvészettel foglalkozó — szakembereknek ezek az összejövetelei mindig megtalálták a mindenkori mai magyar nyelvészet legérzékenyebb pontját, leginkább megtárgyalásra szoruló diszciplínáit, fő kérdéseit. Ezúttal a központi téma: a magyar nyelv rétegződése; a témakörök pedig a következők: irodalmi nyelv—köznyelv, a nyelv területi típusai; rétegnyelvek—szaknyelvek. Ezúton is kérem, hassunk oda minden eszközzel, hogy ez a kongresszus — az előzőekhez hasonlóan — sikeres legyen, Társaságunk és egész nyelvtudományunk javára.

A február 15-i második választmányi ülésen elfogadtuk elnökünknek a Révai-, a Gombocz- és a Csúry-emlékérmet odaítélő bizottság összetételére tett javaslatát (1. később). Ezután Szathmári István főtitkár beszámolt az előző félévben szervezett rendezvényekről, megállapítván, hogy azok — mint az előzőekben részleteztem — kivétel nélkül sikeresek voltak. Ezt követően a választmány jóváhagyta Szépe György tagtársunk előterjesztését, amely szerint Klemm Antal professzor születésének 100. évfordulóján, ez év őszén pécsi csoportunkban rendezünk ünnepi ülést. Ezt elnökünk nyitja meg, a főelőadást pedig Temesi Mihály, a pécsi csoport elnöke tartja, és el fog hangzani még több kisebb előadás is. Ezen a választmányi ülésen ismertette Imre Samu tagtársunk, a kiküldött állandó bizottság elnöke, hogy 1983-ban hogyan köszöntsük jubiláló tagtársainkat; erről a megfelelő helyen még szólok. Élénk vita kerekedett felolvasó üléseink megfelelő szervezéséről. Elnökünk ugyanis felvetette, hogy egyes előadásokon nagyon kisszámú hallgatóság vesz részt; mit kellene tehát tenni: jobban megszűrni az előadásokat, illetőleg jobban megszervezni a részvételt? Végül a választmány úgy döntött, hogy egyelőre nem változtatunk a megszokott formákon, de ősszel egy szűkebb bizottságot küldünk ki a kérdés tanulmányozására és a megfelelő javaslatok megtételére.

A ma egy hete, június 7-én tartott harmadik ülésünk tisztázta a mai közgyűlés még nyitott kérdéseit, mindenekelőtt meghallgatta, megvitatta, majd elfogadta a Révai Miklós-, a Gombocz Zoltán- és a Csúry Bálint-emlékérem odaítélésére korábban létrehozott bizottságok javaslatát (Révai-emlékérem: elnök: Imre Samu, tagok: Hajdú Péter, Herman József, Papp Ferenc, Rácz Endre; — Gombocz-emlékérem: elnök:

Balázs János, tagok: Péter Mihály, Pusztai Ferenc, Szépe György, Szij Enikő; — Csúry-emlékérem: elnök: Deme László, tagok: Balogh Lajos, Hajdú Mihály, Ördög Ferenc, Szabó József). Ennek eredményéről az érme, továbbá a Révai- és a Gombocz-emlék-éremmel együtt járó díj átadása előtt elnökünk fogja tájékoztatni a tisztelt Közgyűlést.

Megjegyzem még, hogy természetesen mindhárom választmányi ülés foglalkozott a tagfelvételekkel, a kiadványok ügyével és a mindig felvetődő egyéb kérdésekkel.

Jelentem továbbá a tisztelt Közgyűlésnek, hogy Schmidt Gyuláné szervező titkáruk ez év január elsejével nyugdíjba ment. Több éven át nagy hozzáértéssel és pontossággal, kiváló érzéssel és az ügyért való lelkesedéssel, ilyenformán mintaszerűen szervezte meg választmányi üléseinket és minden budapesti és vidéki rendezvényünket. Mindezt fogadja valamennyiünk hálás köszönetét. Nagyon megérdemelt pihenést és további jó egészséget kívánunk neki, valamint azt, hogy azért ne feledje el Társaságunkat.

Köszönet illeti Kondor Andrea adminisztrátorunkat, aki rendszeres munkájával, szerény egyéniségével segítette Társaságunk működését. Új szervező titkárukunk, Tiba Juditnak pedig azt kívánjuk, hogy kövesse elődje nyomdokait.

6. Társaságunk életének egyéb eseményeiről a következőkben számolok be.

A választmány korábbi határozatának megfelelően a magyar szakosztály szeptember 28-i ülésén köszöntötte Balassa Iván tagtársunk — hetvenedik születésnapján — Végh József választmányi tagunkat, a nyelvjáráskutatás kiemelkedő szakemberét, minden nyelvészeti-nyelvi ügy fáradhatatlan harcosát. Hasonló alkalomból üdvözölte tisztelettel és szeretettel J. Soltész Katalin Martinkó András tagtársunkat, ugyancsak a magyar szakosztály október 5-i összejövetelén. Martinkó András az igazi mai filológust testesíti meg: kitűnő irodalomtörténész és kitűnő nyelvész egyszerre, nem beszélve egyéb irányú páratlan műveltségéről. Ebben az évben még hárman ünnepelték hetvenedik születésnapjukat. A magyar szakosztály november 9-i ülésén Fábián Pál egyetemi tanár méltatta Benkő László tagtársunk munkásságát. Joggal mutatott rá az ünnepelt sokoldalú: leíró nyelvtani, lexikográfiai, stilisztikai, nyelvművelő és egyéb tevékenységére. A szlavisztikai szakosztályban december 7-én emlékezett meg Gregor Ferenc professor Sípós István tagtársunk emberi, oktatói és tudományos eredményeiről. Végül, de nem utolsósorban a finnugor szakosztály március 1-i ülésén Hajdú Péter akadémikus üdvözölte mindnyájunk nevében meleg szeretettel Kálmán Béla tagtársunkat, kiemelve a nyelvtudománynak úgyszólván minden ágát felölelő gazdag munkásságát és mindig mindenkihez kedves egyéniségét. Megjegyzem, hogy debreceni csoportunk is méltó módon megünnepelte Kálmán Béla születésnapját február 28-i összejövetelén. Születésnapjuk alkalmából levélben köszöntöttük még T. Lovas Rózsát, választmányunk egyik leghűségesebb tagját, a stilisztika és a stílus tudósát; Szepes Gyula kollégánkat, felolvasó üléseink hűséges előadóját és Berzy Sándor tagtársunkat. Valamennyi jubilánsunknak erről a helyről is még egyszer jó egészséget, hosszú életet és további alkotókedvet kívánok.

Az élet szomorú rendje szerint az 1982—1983. évben is voltak halottaink. Örökre eltávozott körünkől Kelemen József tagtársunk, hosszú időn át a Társaság körütekintő pénztárosa, nyelvünk sokrétű tudósa és a melegszívű barát. Temetésén Balázs János professor tolmácsolta mindannyiunk nevében a búcsú szavait. Elvesztettük még Németh Kálmán Bódog és Tarnóczy Lóránt tagtársunkat. Mindhármójuk emlékét kegyelettel megőrizzük.

Jelentem még a tisztelt Közgyűlésnek, hogy április 6-án, halálának tizedik évfordulóján a Társaság és a magyar szakosztály vezetősége megkoszorúzta Pais Dezsőnek, a kedves Tosu tanár úrnak a sírját. Koszorút helyeztünk el továbbá Zsrai Miklós sírján, illetőleg a Mihályiban levő emléktábláján, születésének kilencvenedik évfordulóján. Itt említem meg, hogy október 2-án Lőrincze Lajos, magyar szakosztályunk elnöke

leleplezte a soproni Berzsényi Gimnázium falán levő Gombocz-emléktáblát; titkárunk, Kiss Jenő pedig előadást tartott Gombocz Zoltánról és Zsrai Miklósról, az egykori soproni líceum — jelenlegi jogutódja a Berzsényi Gimnázium — 425 éves jubileumán.

Végül jelentem a tisztelt Közgyűlésnek, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság taglétszáma — a június elején felvetteket nem számítva — 657.

7. Jelentésem azzal zárom, hogy még egyszer felhívom kedves tagtársaink figyelmét az augusztusi szombathelyi IV. Nemzetközi magyar nyelvészkongresszusra, továbbá a Gödöllőn, július 4-től 7-ig megrendezendő fontos rendezvényre, az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők XI. Országos Találkozójára. Legyünk ott mindkét helyen minél többen, és előadásainkkal, hozzászólásainkkal járuljunk hozzá a két fontos rendezvény sikeréhez.

Végül minden kedves tagtársunknak nagyon jó pihenést, a jövő évi munkához pedig erőt, egészséget kívánok.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, jelentésem fogadja el.

3. A továbbiak során Benkő Loránd elnök bejelentette, hogy a választmány ebben az évben a következő tagtársainknak juttatta a Révai-, Gombocz- és Csúry- emlékérmeket. A Révai Miklós-emlékéremmel tüntette ki a Társaság Kálmán Béla akademikust, a Gombocz Zoltán-emlékéremmel Szauder Ipolyné Bakró Nagy Mariann tudományos munkatársat és a Csúry Bálint-emlékéremmel Pesti János tanszékvezető egyetemi docent (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs), Murádin László nyelvjáráskutatót (Kolozsvár) és Mészáros Istvánné Varga Mária könyvtárost (Sümege). A Társaság elnöke az érmekeket és a Révai-, valamint a Gombocz-emlékéremmel együttjáró díjat méltató szavak kíséretében adta át.

4. Balogh Lajos pénztáros jelentését távollétében Kiss Jenő, a Társaság titkára olvasta fel.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1982. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) Kiadások:

Rovat:

01/1	Főfoglalkozásúak alapbére	36 743,—
01/2	Részfoglalkozásúak alapbére	17 940,—
01/5	Megbízási díjak	2 312,—
02/1	Állományba tartozók jutalma	8 155,—
02/2	Tudományos aktívák jutalma	3 000,—
02/5	Kiküldetés	399,—
02/6	Reprezentáció	554,20
02/8	Különféle személyi kiadások	16 296,—
03/2	Ingófenntartás	3 060,—
03/9	Szállítás	460,—
03/12	Posta	16 643,50
03/13	Társadalombiztosítási járulék	5 698,—
03/15	Egyéb szolgáltatás	91 790,40
51/5	Társadalombiztosítási járulék visszautalása	1 430,—

Összes kiadás: 204 481,10

B) Bevételek:

Rovat:

51/1	Működési bevétel	39 240,—
51/3	Jogi tagdíj	24 000,—
51/4	Költségvetési támogatás	82 080,—
51/5	Előző évi pénzmaradvány	38 460,80
51/8	Kiadvány	15 312,—
Összes bevétel:		199 092,80

C) Függő tételek:

Heves megye	207 837,30
Veszprém megye	134 272,—
Komárom megye	400 000,—
Földeáki Tájszótár	15 000,—
SLE tagdíj	16 610,—
Összesen:	773 719,30

5. A pénztári beszámoló után A. Molnár Ferenc ismertette a Számvizsgáló Bizottság jelentését. — A közgyűlés mind a két jelentést elfogadta.

6. Ezek után ismét Kiss Jenő emelkedett szólásra.

Társaságunk 1983. évi költségvetését az alábbiakban terjesztem elő:

A) Kiadások:

Rovat:

11/1	Állandó főfoglalkozásúak bére	39 000,—
11/3	Részfoglalkozásúak bére	20 100,—
12/3	Belföldi kiküldetés	1 700,—
12/5	Reprezentáció	500,—
12/6	Megbízási díjak	9 000,—
12/9	Egyéb személyi kiadás	4 000,—
13/5	Irodaszer, nyomtatvány	4 000,—
13/7	71. altétel. Fogyóeszköz	2 000,—
13/9	Egyéb készlet	
	91. altétel. Tisztítószeres beszerzése	400,—
	92. altétel. Folyóirat beszerzése	500,—
14/2	Szállítás	3 000,—
14/5	Posta	15 000,—
14/6	Takarítás, mosás, tisztítás	1 500,—
14/9	Egyéb szolgáltatás	58 500,—
15/2	Társadalombiztosítási járulék	5 900,—
2/22	Egyéb juttatás	
	8. Bérkiegészítés	3 500,—
Összes kiadás:		168 600,—

B) Bevételek:

Rovat:

5/51	Működési bevétel	
	9. Tagdíj	71 300,—
5/52	Ár- és díjbevétel	
	9/a Kiadványok értékesítése	15 000,—
	9/b Jogi tagdíjak	24 000,—
6/62	Költségvetési támogatás	
	5. Javadalom	58 300,—
Összes bevétel:		168 600,—

7. A Társaság közgyűlése Benkő Loránd elnöki zárószavaival ért véget.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

János király árultatása

1530 körül

A királyságra áhító Szapolyai még a mohácsi csata előtt „az törekkel és kötelességet és barátságot vetött vót”, visszhangozza a Mohács utáni időszakban elterjedt vádat Zay Ferenc „Az Lándorfejlvr elveszése” című művében, majd a mondatot így folytatja: „amint egyebött nyilvánban megjelöntöttök...” (Az Landor feyrwar El wezessenek oka E woth Es Igy Essewth. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közléteszi KOVÁCS ISTVÁN. Debrecen, 1982. 33). Erre a kijelentésre már HORVÁTH JÁNOS felfigyelt (A reformáció jegyében. Bp., 1957. 128), és sajnálattal állapította meg, hogy azt a munkát, amelyre Zay hivatkozik, nem ismeri. Pedig a mű, bár kiadására és ismertetésére senki nem vállalkozott, azért nem maradt említetlenül múlt századi irodalomtörténeteinkben, TOLDY FERENC (A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. 2. jav. k. Pest, 1868. I, 48) majd BODNÁR ZSIGMOND (A magyar irodalom története. Bp., 1891—1893. I, 229) is regisztrálta. BODNÁR egy korábbi cikkében is említette a munkát (Történeti emlék- és naplóírók a XVI. században: A budapesti VI. ker. főreáltanoda ért. 1877/78. 9).

A későbbi évtizedekben bizonyára azért nem tartották számon irodalomtörténetéseink, mert SZALAY LÁSZLÓ nem adta ki Verancsics Antal összes munkáinak sorozatában, ahol „Az Lándorfejlvr elveszése” megjelent. SZALAYnak pedig ismernie kellett ezt a művet is, hiszen Jankovich gyűjteményéből ugyanúgy a Magyar Nemzeti Múzeumba került, mint amaz. Azt hiszem, SZALAY figyelmét elkerülte, hogy „Az Lándorfejlvr” fent idézett célzása a „János király árultatása” című munkára vonatkozik. Pedig ez a mű is Verancsics kéziratgyűjteményébe tartozott, szerzője ennek is Zay Ferenc. A két kézirat összehasonlítása egyértelműen bizonyítja, hogy a két írás egyazon kéztől származik, az azonos szóhasználat, szólásformák, mondatfűzés pedig kétségtelenné teszi, hogy a két írást egy személy fogalmazta. (KOVÁCS ISTVÁN bizonyította be, hogy „Az Lándorfejlvr elveszése” Zay műve [i. m. 163—90]. „A János király árultatása” című művet Zay munkájának tartom bölcsészdoktori disszertációmban (BESSENYEI JÓZSEF, A „Memoria rerum”. A Verancsics-kéziratgyűjtemény egyik darabjának elemzése. Kézirat. Bp., 1980. 38, 76).

A nyelvemlék keletkezési idejének meghatározásában maga Zay segít azzal, hogy szót ejt Bodó Ferenc, Szapolyai egyik legjobb katonája fogságba eséséről. Ez 1527 decemberében történt. (URSINUS VELIUS, CASPARUS, De bello Pannonico libri decem. Vindobonae, 1762. 46; SZERÉMI GYÖRGY, Magyarország romlásáról. Bp., 1961. 155–6.) A terminus ante quem „Az Lándorfejlrvár elveszése” megírása, az pedig valószínűleg az 1528–1538 közötti évtizedre tehető. A „János király árultatása” keletkezése (legkorábban 1528.) előtt ugyanis „Az Lándorfejlrvár elveszése” nem íródhatott. A váradi béke (1538.) után pedig a propagandairat nem lett volna aktuális. KOVÁCS szerint a mű 1535 körül keletkezett (i. m. 11–3). SZAKÁLY FERENC úgy véli, hogy az emlékirat 1553–1557 között vagy az után készült (Zay Ferenc, Az Lándorfejlrvár elveszésének oka e volt és így esött. Sajtó alá rendezte KOVÁCS ISTVÁN. Az utószót írta SZAKÁLY FERENC. Bp., 1980. 93).

A „János király árultatása” nem történetírói alkotás, hanem politikai propaganda-irat, fő mondanivalója, hogy Szapolyai, még erdélyi vajda korában, egy színlelt hadjárat során szövetkezett a törökkel, nem felel meg a valóságnak. Mégis, megfelelő forráskritikai vizsgálat után fontos forrása lehet az 1520-as évek eseményeinek. — A mű történeti hitelességével, forrásértékével külön dolgozatban kívánok foglalkozni.

A kézirat öt levél terjedelmű, Zay a leveleknek mindkét oldalára írt. A levelek mérete: 317×220 mm. A kézirat szövege előtti üres lapra egy későbbi kéz ezt a címet írta: „De fraude Joannis vajvode. Ungarice.” Eme lap anyaga ugyanolyan sárgásfehér papiros, mint a mű kéziratáé. Ez elé a lap élé később két üres, világosabb színű lapot helyeztek. Az első lapra egy még későbbi (múlt századi) kéz a mű kezdősorait s szerzőjének kiletére vonatkozó véleményét írta le. A lap közepén Jankovich Miklós pecsétje, bal felső sarkában a kézirat mai jelzete (FOL. Hung. 45) látható. A második lapon két megjegyzés áll. Az első bizonyára Jankoviché: „Anno 1838 die 29. Nov. Emptum 15”, a másik azt adja tudtunkra, hogy a kézirat „Jankovich Miklós IIik gyűjteményéből vásároltatott 1852-ki Januar 21-kén.” Az első lap jobb felső sarkában jól olvasható kezdő lapszám, arab egyes látszik. Később a kéziratot ceruzával, oldalanként is megszámozták. Ezeket a számokat felváltva az egyes oldalak jobb és bal sarkába írták. Korabeli lapszámozás a kéziraton nincsen, de az őrszót minden lap alján kiírta a szerző.

Zay írása jól olvasható, sokkal kevesebb utólagos beszurást, javítást tartalmaz, mint „Az Lándorfejlrvár elveszése”, átirásakor csupán egyes kis- és nagybetűk (*h—H, k—K, n—N, l—L*) megkülönböztetése okozott nehézséget. Remélem, hogy a betűhíven közzétett szöveg a nyelvtörténeti kutatás hasznos segítője lesz.

Az Ianos kýralý Arwltataffanak, Nýlwan Walo, Es Legh Elssew, ký | Nýlathko-
zaffa, Azoktwl A Kýk A3 dologba Benne wotanak, Igý | Effewth Ertenewn ký magyar-
orzagh Romlafanak | few oka leth, Es kezdeffe

Igý hallýwk, hogý Legh Elewzewr kezdewth woth Ianos kýralý, ký a3 Idew- | -be
chak Erdély wayda woth, prakhýkálný a3 Therekkel chak Leweleý | Altal, de hogý
Nýlwabban vegezheteth wona az Ew kýwanffaga zerý- | -nth, Es zemthewl zewmbees
zolhathoth wona a chazar Emberewel, | kýth a chazar kewethffegen hozýa kewldeth woth,
kýthewl a mely | dolgokrwl Neký Irth woth, wala3thes zowal Izenth woth, kýwantha |
wona Ewrewmefth a33al zewmbe Leteth, de kewlewmben a33al Ew | Zewmbe Nem
Lehetheth, hanem Ellýen Alnokffagh gondolwan, | Tettette woth a3th, hogy Ew a3
Thewrewk Ellen Akarna Egý Nýlwan | walo hadath Es Indwlathoth Tenný, hýrdethwen
a3th, hogy Ew a3 | Sarno wara Alath Effewth kýffebffegeth Es zegýen wallaffath megh |
Akarna Torlaný, Es hogý a3 dwna Melleth walo castelyokath Es | waraffokath, Nagý
Nýkapolythwl fogwa mynd El fel zendewrewýg | Mynd el Akarna Ronthaný egethný es

Rabolnÿ es e3 Illÿethÿn | Zÿn Alath ew Nÿkapolÿnal a3 Therek cha3ar kewethÿwel zewmbe | Lehethne. I3enth woth mÿndewnfele walo zolgaÿnak, es mÿnden- | -ewnnen walo Zolgaÿth ho3a hÿwatta woth, a3 Al fewdrewl | Banffÿ Iakaboth, kÿ harom 3aa3 Lowal zewr3ewdeth woth ho3a mÿg | a3 hathwanÿ gÿwleffnek Elewtte, hÿwatta woth mÿndewn zewrewel, Es | Bodo ferenczeth, kÿ annak Elewtte Banffÿ Iakab Zolgaÿa woth | Egÿ Nehanÿ E3thendeÿgh Ewthwen Lowal, Es chak akorba Lewth woth | Ianos waÿda zolgaÿa 3aa3 Lowal, mÿnth egy Bo3wffagara Lewe | Banffÿ Iakabnak, hogy Ewes A3on wrath zolgalhathnaÿa a kÿth | Banffÿ Iakabes, kÿth Banffÿ Iakab Nehez Newenes weth woth Ianos | waÿdathwl, hogÿ Ellene, Nem Nÿ3wÿn az Ew zolgalathÿath, ho3aÿa | fogatta wona, Es Ew Thewle el 3aka3totta wona, Ewthethes a3 | Ew zewrewel, Es Bardÿ Esthwanthes Maffÿel 3aa3 Lowal, kÿ Akor | Nemewthÿth es Ilchewth Tharthÿa wala Thewle Thÿ3thewl, Es A3 | Iffÿw kefferew Isthwanth 3aa3 Lowal, Ezewketh mÿnd A3 Al fewl- | -drewl, A3 fel fewldrewles Marÿaÿ Lwkachoth 3aa3 Lowal, Es | Somogÿ ferenczeth 3aa3 lowal, Es Erdelÿbewles walahol mÿ | Zolgaÿa woth mÿnden zewrewkkel ho3a hÿwathÿa, Es a3 Ewche | fegÿwerewffÿthes, Trÿnchewnbewl, Es Egÿ Nehanÿ 3aa3 cheh | drabanthothes, Trÿnchen warmegÿebewl, hÿwath ho3aÿa || Es E3enkeppen Mÿndenfelewl walo Zolgaÿth ho3a gÿwthwen fel | kezewl mÿnth egÿ hatodfÿel Ezer Emberrel mÿnd fegÿwereffel hw3arral Es gÿalaggal

Es mÿdewn Latta wona hogÿ Mÿnden felewl walo zolgaÿ ho3a erkew3- | -thenek wona, a few few Nepeth a kÿk Ew Nala Ieleffek wotak | az Idewbe, ha3aba hÿwathÿa Ewketh, Es megh mongÿa Nekÿek | okath mÿerth hÿwatta wona Ewketh, hogÿ Ew Nekÿ a wona 3ande- | -ka Es El wege3the wona Magaban, hogÿ Ew az Therekek Ellen | akarna hadako3nÿ, Es hadath Indithanÿ, Es Azthes megh Mongÿa | Nekÿek Mÿ keppen akarna Reÿaÿok Indwnÿ, Es melÿ fele akarna | Reÿaÿok Mennÿ, Es hogÿ chak E3 okerth hÿwatta wolna Ewketh, | A3ok a3th halwan Mÿnd Nÿaÿan Nagÿ Ewrewmben Le3nek, Es mÿnd | Nÿaÿan dÿchÿrÿk az Ew 3andekath, Es Istennek kenÿeregnek, | hogÿ a3 ur Isten Segeche 3andekaho3, Es 3erenchaffÿcha wtath | Banffÿ Iakab kedÿgh, a mÿnth a fele hadako3affnak Igewn Ewr- | -wendeth mÿndenkoron, Ewrewlitheben, wgÿan ottan a3 wra | Thanachaba kez3eth Nagy fen dewfth dewfth kÿathanÿ, hogy Ew nekÿ a3 | Iften olÿ wrath adoth wona zolgalnÿ, hogy kÿ pogan Ellen akarna | hadako3nÿ, kÿth Iftenthewl mÿndenkoron Nagÿ 3ÿwe3ewrÿnth | kÿwanth, Mondwan e3th, Elteffe a3 wr Iften az I6 Ianos | waÿdath, Es Megh hagÿa Nekÿk hogÿ mÿnden Ember kez3en Lenne | Merth Ew Nem akarna keffnÿ, hogy a Thereknek Inkab Ne Lenne | hÿre Benne, hamar El akarna Indwnÿ, oth kÿ kÿ mÿnd Nagÿ | wÿgan 3allaffara Megÿen Nepe kew33ÿ az wthhoz kezewlnÿ | Akkor kedÿgh Ew Imar Regewn Megh I3enthe woth a3 cha3ar Em- | -berÿnek Nÿkapolÿba, a kÿ oth warÿa woth Ewteth, hogy mÿkoron Mehethne Ew oda, Es mÿnemew keep Mwtalas keppen Menne | oda, hogÿmar Ew hadako3nÿ menne oda, Thwdna ho3a Thar-tho3nÿ, Es mÿdewn Ew oda Iwthna, Es oth Nÿkapolÿ Ellenebe a dwna parthon Sathorath fel wonathnÿaÿa, akor Ew Egÿ | Saÿkan a mÿnth Thythkobban Lehethne, althal Ewe3thethne, Es | oth Ew wele 3abadon zewmbe Lehethne, Es mÿndenrewl | wele wege3thethne |

Es hogÿ e3 megh Leth wona, Es mÿnd Nÿaÿan az wtho3 kezek Lettek | wona El Indwl Mÿnd Iarasth Nagÿ Nÿkapolÿ ala, a mÿnth El | wege3the woth a3 cha3ar Emberewel, Es oth a dwna parthon Nagÿ | nÿkapolÿ aranth fel wonathÿa Sathorath Es Thaborth Iarthath, Es | a3 hw3aroknak a3 Iawath Es dÿrekath El wala3thÿa kÿs Nÿkapolÿ | ala, hogy oth egeffenek Rabolÿanak, a3 kedÿgh a kÿs Nÿkapolÿ || Nagy Nÿkapolÿon fewlewl wagÿon a dwna melletth Magyaror3agba | fewlewl mÿnth Egy Magÿarÿ melÿ fewldewn, E3th kedÿgh waÿda | okoffagbwl Mÿwelthe woth, hogy chak Inkab Bekebben es 3abadban | Lehethne zewmbe Es 3olhathna a3 cha3ar emberÿwel, Es hogÿ | Thÿthkobbanes a3 few Neep oth Nem Lethebe, Lehethne a 3ollas, | Es Mÿdewn az El wala3thoth Nepeth El

Bochatta wona¹ kÿs | Nÿkapolÿ ala a chaʒar Embere, a mÿnth Megh woth Nekÿ hagÿwa | Es Iʒenwe waÿdathwl althal Eweʒthethÿ Magath Egÿ Saÿkan, kÿth | Ianos waÿda Nagÿ Thÿʒtewffeggel fogad, Es Sathoraba wÿʒÿ bÿ | Es megh hagÿa ʒolgaÿnak, hogÿ Soha Senkÿth bÿ Ne Bochaffanak | Ew hoʒʒa olÿ Ember Ne Leheffen, | Aʒonkewʒbe, aʒ Magÿarok a kÿk kÿs Nÿkapolÿ ala mentek woth, | Magokath mÿnden Serenchara wethwen, kÿ kÿ mÿnd akarwan | Mwtathnÿ wranak aʒ Ew ʒolgalathÿath, kÿ ewklel woth kÿ feÿeth | wezen woth, kÿ Raboth fogh woth, kÿ megh Sebeffedÿk woth a | harcʒon, Merth a Thewrekek erthwen aʒ waÿda Akarathÿath | Mÿnd kÿs Nÿkapolÿba gÿwltek woth, Es oth keʒen wartak Ewketh | few keppen kedÿgh a keeth few Ember Egy maas boʒwffagara Ellen | -kewdwen, Banffÿ Iakab Es Bodo ferencʒ, wetÿk woth magokath | Banffÿ Iakab aʒth akarwan Mwthathnÿ, hogy Ew Nalanal | Senkÿ Iob oth Nÿnchen, Es Senkÿ hatha megeth Iob Legenÿek nÿnchen | -ek mÿnth aʒ Ew hatha megewth, Bodo ferenczes kedÿgh wÿʒonth | akarwan Magath Ielenthenÿ, wÿ ʒolga Lewen, hogy Senkÿ oth | Ew Nalanal Nagÿob Embewrffegeth Ne Mÿwelth Legÿen, kÿ chak | Egÿedewl, kopÿaÿath keʒebe wewen, Melÿ kopÿanak a wÿge | kettews woth, kÿn kÿth kopÿa waffath wÿffelh mÿndewnkor, | Es mÿnd wegÿgh, meegh aʒ ferdÿnandy² kÿralÿ fogffa-gaba effeth | olÿanth wÿffelh, a ʒolgaÿ kewʒzewl, kÿ megÿen a Terekek | felÿ, Es Lath egÿ dombochkan heth Lowon walo Thereketh, hogÿ fel | wethwe kopÿaÿokath weʒtegh Alnak woth, kÿathnÿ fogÿa Ewketh hogÿ | Egÿk Iwnne kÿ kewzewlek, a kÿnek kedwe wona ewklelnÿ, de | Egÿk Sem akar kÿ Indwlnÿ, Mond nekÿk, ha Egÿtek Nem Akar | wagy Nem Meer kÿ Iwnnÿ, ottan Iwÿen kettew, valamelÿ akara³ | de ketten Sem akarnak hoʒa Mennÿ, Mond nekÿk, ha ketten Sem | Merthewk kÿ Iwnnÿ ottan Iwÿetek harman, harman Sem | Akarnak Indwlnÿ, mond Nekÿk, ha harman Sem Merthewk || Hoʒ-ʒam Iwnnÿ, ottan Iwÿen, kewzewletek Negÿ wagÿ Ewth, Amaʒok | Mÿnd anÿan Sem akarnak Indwlnÿ, wagÿ felwen walamÿ | chalardffagthwl, wagÿ kedÿgh Egÿebeth warwan, wagÿ Attwl | Tarthwan hogÿ El Ne ʒakaʒʒak Ewketh A Thewbbÿthewl, a mÿnth | gÿakortha thewrtenelÿk a fele dologba a fele chalardffagh, | Nem Akarnak woth Indwlnÿ, Megh Bwsswl Raÿtha, Mond Nekÿ | ha Ewten Sem Mertewk kÿ Iwnnÿ, kwrwÿne kÿdÿe chekaÿthe | ʒwÿ ʒedam, Iathÿw kwam Ithÿ,⁴ Es Nekÿk Rwgwan Lowäth | kewʒÿkbe Ewklel, Es a melÿeth Ew Talal Aʒ Ew kopÿaÿawal | aʒth Nagÿ fewlden a Lorwl El Eÿthÿ, Ewthethes kedÿgh kÿ | Ew Magath kÿ Lowaath Ewth kopÿa Thalalÿa, de Aʒerth aʒ Lorwl | El Nem Eÿthethÿk, hanem kapÿak Ew magäth mÿnd Aʒ hath | Therek, kÿ karÿath kÿ Lowa fÿkÿth kÿ paÿffath, kÿ kedÿgh nÿakath | Es wonnÿ fogÿak a Lorwl, Es Nÿlwan Lees wonthak Eles | wÿttÿk wona wagÿ kedÿgh⁵ megheš Ewltheek wona, ha wagÿ Negÿ | few ʒolgaÿa, kÿs matÿ, olah Ianos, horwath mathÿas, Es ʒewrÿ | -nÿ Iſthwan Nem Ertheek wona Es megh ne⁶ Segellewttek wona | hanem aʒok lathwan wrok weʒedel-mÿth, kÿketh annak Elewtte | Thewle El Maraʒthoth wala, Es megh Thÿltotta woth hogÿ egÿk | Se menne wttanna, Es Bathor ew Nekÿ Ne Segellenenek | kewʒÿkbe Ewklel-nek, Es kÿth aʒ therekekbe megh Ewlnek, kÿth | Megh Sebewffÿthnek Bennewk, Es megh fwtamthathÿak Ewketh | Es wgÿ ʒabadÿthÿak megh wrokath, kÿnek a Therewkek chak | ʒablÿath Sem hattak wala kÿ wonnÿ, wgÿ kapthak woth Meggh | Aʒonkewʒbe kedÿgh, Meegh oda Bodo ferentz harcʒolth Maffelewl banffÿ | Iakabes aʒ Ew ʒolgaÿwal Semÿ-nemew ʒerenchanak ne⁷ kedweʒwen | Erewffen harcʒol woth mÿnden Serenchara feÿth wethwen, hogÿ Ew | Megh Mwtassa magath, holoth Elegh Emberffegethes mÿwelth aʒ

¹ wona után kihúzva: *Nagy*.

² Rövidítés: *ferdÿnandus*.

³ Rövidítés: *akarna*.

⁴ Szerb nyelvű szöveg, jelentése: 'és vérszomjasan véretekre vagyok szomjas'.

⁵ A *kedÿgh* szó sorközi betoldás.

⁶ Itt és a továbbiakban: *ne* = *nem*.

Ew | zolgaýwal, Egý Nehaný feýeth wewen, Es Ewnen Maga Egý few | Thereketh fogwan, Nagý Sýethffegel a harcwrwl ký thër a3 fogolýal | hogý Ew mýndennek Elewtte wýthethne wranak Nýlweth, Es | Nagý gýorffan chak Egy Nehaný zolgaýath Melle wewen, a Thewbý¹ a harczon hagýwan, Iwth a3 wra Sathoraho3, (ký akkor chak ketten | Bezel woth a3 Sathorba a3 chazar kewethewel) Es le zewkewlwen | Banffý Iakab a3 Ew Lowarwl, a Rabothes, ký Igewn Sebes woth | a3 Lorwl Le zalýthýa, Mýndiaralfth a3 Sathorba Be Indwl wráho3 || Wráho3 a Raboth kezewn fogwa hogý Bë Mwtassa wranak, kýth | a3 waýda zolgaý a kýknek megh woth hagýwa, hogý Senkýth bë Ne | Ere3thenenek ho3aýa, Igewn kezdyk Thýlthaný hogý Bë Ne menne | Eleýbenes alloth woth Bennek a Sathor aýtaýara, kýketh Ew Nagý | Maga Bý3thaba, egý hogý wrffýes wona, Maf hogý Senký nagýob | Rendewn walo zolgaýa a3 Ew wranak Nalanal Nem wona | Es hogý Ellýen Ieles zolgalathotes mýwelth wona, kýnek Bý3oný- | -Sagara olýan few Raboth wý3en woth wranak, kethfele Ta3ýthýa | a3okath a kýk a3 Sathor aýtaýara allottak woth Ew maga a Sathor | aýthaýath Bë Nýthýa mýnd Iarasth a3 Sathorba bë lëpik, Es | Mýhelýen Megh Lathýa hogý wra Elewth egý zekbe egý Thewrek | ka3dagh Rwhaba pathýolathýaba, Ewlne, Es wele Bezellene, el | amelkodýk, Es nagý herthelen ký Thër a Sathorbwl, kýnek a3 | wra waýda mýnd a3on Althal a3th modotta, nagý dologh Ió | Iakab wran, hogý Nem Thwdod megh gondolný hogý ne' kellene | Igýen bë Sýethned Mýdewn Lathod wagý ertëd hogý dolgwnk wag- | -ýon Banffý Iakabes kedýgh Nagýon megh Bwffwlwan, Eth kyn | hogý ký Iwth a Sathorbwl, Mýnd Iarasth a3th mongýa phý Besthýe | Tewrewkel Bag3o Besthýe, Im a mýth Erthewgetewth wala Es Ne' | hýzewm wala, zewmewmmel lathom Imar, Een a3th hýzewm | wala hogý mý a Sok Iamborgýermewkewel Thewrewkre | Iwtewnkn, hath mý Inkab Thewrewkhez Iwtewnkn woth Es | Zablýýáth ký Ranthwan Nem Mez3e a3 wra Sathoraho3, Ewnnen | kezewel a Raboth haragýaba Le wagýa, Es mýnd Rwhasthwl oth hagýa | a Thefteth Nem hagýa zolgaýnak chak Rwhaýathes Le wonýa, Es | Lowara Ewl nagý Bwffwlwa, wgýan ottan a Thaborba zallafara | Megýen Sathoraho3, Es egý zolgaýath el zagwltathýa a3 Thewb zol- | -gaý wttan a hol harczolnak woth kýs Nýkapolýnal, Megh Izený | nekýk, hogý mýnd Nýaýan A3on helýen megh Thernenek es Ne harczol-nanak, mondwan Nem zewkffegh Egy Iambor wýte3nekes weret | Eth hwllathný lathom En, |

A3onkew3be waýdaes a Therewketh Thewle el Bochathýa, a hýre wgý | wagýon Nagýon megh aýandeko3wa, Merth a Napes Imar Iol El | haýloth woth, a harczolokes kedýgh mýnd Nýaýan, Megh Thernek | Es a thaborba bë Iwnnek, Es waýda Eleýbe Mennek woth || ký feýeth wýzewn woth eleýbe, ký Raboth wýzewn ký Nýerth | Lowath wýzewn woth, Sebewffen Megýen woth Eleýbe | Bardý Ifthwanes, egý Therewketh Io zewrrel waloth mýnd lowaf- | -thwl mwatototh woth bë Neký aýandokon, Banffý Iakab kedýg | ký Rýgewn Imar waýdahoz Tellýeffegel Swspitiosus wala es | a3 Ew arwltataffaba egý chewpnýre sem wala kethffegews | Nýzy wala a wýte3 neep Mýkýnth mennek woth waýda | Eleýbe ký ký mýnd Embewrffegeth Mwtathwa, alattomba | Mewethý woth, Es A3th mongýa woth Nagý zewkffegh a thý | few wetelthek Es Rab hozasthok, Es were-thewk hwllaffa, | Waýda gondolwan A3th hogý Banffý Iakab Nem fogna Tewrhetný | ký Nýlathko3thathna mýndennek a mýth Latoth, I3en Banffý | Iakabnak, hogý Nem kellene ollýan kor Banthaný mýdewn | Erthý hogý megh wagýon hagýwa hogý Senký Bë Ne Menne ho3a | hýzewn Elegh Idewth Thalalth wona neký a3 wttanes, Latta | Mý-nemew Ember wala Nalam, a3 a chazar portáýan Ennekewm | Egý few kemewm, ký E kewrew3thýenffegnek Es Ennekewm Ne' | kýchýnth zolgalth, mafthes kedýgh Ielews zolgalathoth mýwelth, | E3th kedýgh waýda arra mýwelthe hogý chak Inkab Banffý |

¹ A későbbi kötetelés következtében a szó vége nem látható. A szó teljes alakja bizonyára: *Thewbýt*.

Iakaboth magahoz walo Swfpitiobwl kŷ wŷhette wona, Banffŷ | Iakab a walath Tewtthe woth Nekŷ, nem thwtt¹a aŷth mongŷad | Ew kegŷelmenek hogŷ a fele dolga Legŷen, En aŷth hŷzewm wala | hogŷ Iobbath Thegŷek wele, Merth ha thwtt²a wona, a Nagŷ | Iftenre mondom ha hŷwatoth wona Sem Mentem wona, eŷŷel | aŷ waŷda kewetheth El Bochathŷa, Es a ŷolgaŷra fordwlwan | eŷth montha woth, Nem Igŷ ŷokoth Iarnŷ a kemmek, Nem aranŷas Rwhaba Es Nagŷ pathŷolathba ŷokoth a Iarnŷ, Sem kedŷgh | Ellŷen Nŷlwan Nem ŷokoth magath a dwnan edeftowa Saŷkan | Magath hordoztathnŷ, Erthewm Igewn erthewm, de a Nagŷ | Istenre efkewzewm hogŷ meegh Elewk, Soha olŷ wrath Nem | akarok ŷolgalnŷ kŷ Thewrewkkel Bagoŷŷon, Eŷth Sok Iambor | hallottara Nagŷ fen mondotta, |

Waŷda kedŷgh aŷon eŷel oth a helŷen megh maradwan, hotha | kelwe Io Reggel Egy Nehanŷ² ŷolgaŷath, Es Marŷaŷ Lwkachoth a kŷ || hadnagŷa³ woth, a kŷk ew⁴ thŷthkofb es Bŷŷthäb ŷolgaŷ wotak, Megh | Mongŷa Nekŷk hogŷ wŷŷŷa akarna Thernŷ Merth a keem Nekŷ | Megh hoŷtha wona hogŷ a Thewrewkek megh Erthewttäk wona | az Ew oda Iwew ŷandekath Es Sok Thewrek wona keŷen, hogŷ ha | waŷŷ Thewbeth keffnäk waŷŷ Towab Menne, ŷerencha wona | Bekewel haŷa Menthewk, Megh haŷa hogŷ az Thewb few | Nepnekes hŷrre Thegŷek, hogŷ wŷŷŷa kell Thernŷ, Es dobŷath | ewttethŷ hogŷ keŷewlŷewn Lenne mŷnden Ember, Mongŷak hogŷ | Mŷdewn Marŷaŷ Lwkach megh montha wona Banffŷ Iakabnak | hogŷ wŷŷŷa kellene Thernŷk, Aŷ wrnak aŷ wona akarathŷa, | El fakad Mewethwe, Es aŷth montha, Twtt²a Eŷth En meegh | Tegnaŷ hogŷ megh kell Thernewnk, kŷbewl Banffŷ Iakab | annales Inkab waŷdahoz ŷuŷpitioŷus Lewth woth, Es E keppen | waŷda fel keŷewlwen wŷŷŷa Theer, |

A nagŷ keŷewlethbowl Eŷ kewethewŷŷk, kŷnek mŷndenfele | Magŷar orŷagba hŷre Indwlth woth, hogŷ kŷs Nŷkapolŷnal egŷ | Nehanŷ Roŷ Thewrewk kwthŷath egŷ kŷs falwchkaba Egethnek megh | Es Egŷ Nehanŷ kopŷath thewrnek a harcŷon, Es Egŷ Nehanŷ | thewrewk feŷth feeznek, Nem Igewn Sokath, haŷa Mennek eŷŷel, | Es Mŷhelŷen waŷda haŷa Iwth Banffŷ Iakab a mŷnth fogatta woth Nem | Akarŷa waŷdath Thewbe ŷolgalnŷ, Bwchwth weŷen Thewle, Es | Mŷnd Iaraŷth Ew Maga Egŷ Nehanŷ kochŷn egŷ Nehanŷ few ŷolgaŷ- | -ath melle wewen Bwdara megŷen, Nepeth Lendwara Igaŷŷthŷa, | Es Mŷnd Iaraŷth Bwdan Eztergomŷ gŷwrŷk Erŷŷewk ŷolgaŷa Leŷen, | kŷ Nagŷ Iö kedwel megh fogagŷa Merth Elewbes kŷwantha ŷolgalathŷ- | -ath, Es Bwdarwl Eŷtergoma wŷŷŷ wele, Es oth a mŷnth Iö ŷerthes | Thewth woth wele, penŷth Bewen Ad Nekŷ, Es walamŷ kwŷakkal | Meges aŷandekoŷa, Es wgŷ Bochathŷa El Thewle, kŷ Eztergomwl | Esmeth Bwdara Theer, hogŷ oth egŷeth Maŷth, a mŷ ŷewkŷŷege wona | Megh waŷŷarŷana, aŷ Idewkewŷbe kedŷgh Es Aŷ waŷŷarŷal kewŷbe | akartha hogŷ Egŷ Nap Barathŷth a wŷteŷlew Nepeth hoŷa hŷwaŷŷa | Es wendegewllŷe Ewketh, Es wŷgan Lakŷek welewk, Es a kŷketh | akar El hŷwathŷa hoŷaŷa, Es a Thewbŷ kewŷeth hŷwathŷa egŷ | Nehanŷ Regŷ Barathŷth, Regŷ wra ŷolgaŷth waŷdaŷth, kŷkkel oth | Nagŷ wŷgan Lakŷk, Mongŷak hogŷ Borth chak Igewn keweffeth | Ittak hanem mŷnd Maloffath, Ew Maga kedŷgh Akarwan Barathŷt | Itathnŷ, a mŷnth annak ŷokaŷŷa Thewbeth Ith Benne, hogŷ Nem | Egŷeb, Mas Napra kelwen Io Reggel Betegen Bwdarwl kŷ Indwlth || Woth, aŷ wthba aŷon Nap Igewn El Neheŷedŷgh, de mŷnd aŷ althal a | Mŷnth El meheth Mas napes mŷnd Megŷen, harmad Napra kelwe | elfmegh el Indwl ŷallaŷarwl, Es Nem Igewn Meŷŷe Mehethnek | wele halalra el Neheŷedŷk Es megh Nemwl, Es wgŷan ottan | Nem Meŷŷe Egy falwba Megh alnak wele, holoth aŷon eŷel | aŷ aŷ Negŷed Napra wŷrradolon, hogŷ Bwdarwl kŷ Indulth woth, megh hall, |

¹ Itt és a továbbiakban: *thwtt*' = *thuttam*.

² *Nehanŷ* után sor alatti, kihúzott betoldás: *few*.

³ Az előző lap *custosa*.

⁴ Az *ew* után sorközi betoldás: *Nekŷ*.

Kýth a zolgaÿ a kýk wele wotak Nagÿ Sýralomal Lendwara wÿz | -ÿk attÿaffÿaÿ kewÿÿbe, ký eleÿbe az Ew attÿaffÿaÿ Banffÿ Sig | -mond Es Banffÿ Anthal, aÿ ew Iambor zolgaÿwal a kýketh ew | Lendwara kewldeth woth, Meÿÿe Lendwathwl nagÿ Sýralomal | Iwttek woth Eleÿbe, kýth aÿ ew Iambor zolgaÿ a zekerrewl aÿ | Ew Testeth lÿ wewen, mÿnd Lendwara waltolflak wallokon | Nagÿ kefferewffeggel wÿttÿek bÿ, Es a Lendwaÿ Egÿhaÿÿ Nepek | Mÿnd aÿ egeÿ waraf Belÿ kewffegel, mÿnd fÿrfÿwal azonÿal-athal | kýchÿnthewl fogwa Nagÿgh, Nagÿ Sýralomal Eleÿbe ký Iwttek wot[h] Es Nagÿ pferiwal, aÿ Egÿhaÿÿoÿ keffertheek woth, | Es onneth azon Ew attÿaffÿaÿ, mÿnden Nepewkkel fel kezewlwen, Es | aÿ Ew maga zolgaÿwales, Nagÿ Sereggel, Ewteth fel weÿÿk, kýk | kewzewth aÿ ew Regÿ zolgaÿaes Bodo ferencz, halwan halalath | nagÿ Banathal Meÿtegnÿwrewl Lendwara Erkewÿeth woth, Es | Mÿnd werewtÿeÿgh, a Thewb Iamborral kefferthe woth, kýth oth | a fekethe Barathok kalaftromaba, annak a nemÿeth-nek themethke | -zew helÿn Nagÿ Tÿÿtewffegel, El Themethÿk, zolgaÿ Nagÿ Sýrwa | maradwan Thewle haÿokath zaggathwan Es Magokath a fewldhoÿ | werwen, Mondÿak hogÿ Soha Nagÿob Sýralmath Es keffergefth | zolgalo Nepthewl wrok wthan Nem Lattak, mÿnth akkor aÿ Ew | zolgaÿthwl Lattak, Kýnek a koporffo fewlÿre mÿnden hadakoÿo | zerÿamath Aranÿas zaÿloÿath kopÿaÿath Sÿffakÿath mÿnd Bokor | Tollawal paÿffath zaÿlÿaÿath feÿe fewlewth fel Theÿÿk Es Rakÿak, | Wadnak kýk Ew Nekÿ keth keppen Bezellÿk halalath, kýk aÿth mongÿak | hogÿ aÿ Ereus maloffa Italbwl Leth wona hogÿ a Thewrthe wona El | wagÿ hogÿ Abba chemer leth wona megh Es a mÿa holth wona Megh | de Nemelÿek a kýk Igaÿban Bezellÿk, Es a melÿ zolgaÿ wele | wotak azokes, kýk mÿnden kethffegnel kewl mongÿak hogÿ megh | Etettÿek wona, Merth Ew magaes hogÿ megh Nehezedeth woth aÿth | wallotta, hogÿ merewgh mÿa kell megh halnÿ, aÿth kedÿgh aÿ | waÿda akarathÿabwl mongÿak effewth wona, hogÿ aÿ Ew | Arwlataffath annales Inkab ký Ne Nÿlathkoÿtathnaÿa || Kýth waÿda Nÿlwan welth hogÿ ollÿan Mereÿ ember, Bwffwlthaba Nem | chak Bezellenÿ fogÿa a mÿth hoÿa Latoth, (Merth Imares Mÿndenth fogtha woth Bezellenÿ, de megh wgÿan hÿrdethnÿes fogna) Es Aÿert | etette wona Megh, Az Etetefth kedÿgh mongÿak hogÿ effewth wona | a waÿda zolgaÿthwl, A kýketh Bwdan wendege hÿwoth woth, Es | welewk Iwth woth hogÿ aÿok mÿweltheek wona, kepewffbes | kedÿgh Lennÿ hogÿ Nem a Bor mÿa Sem Maloffa mÿa, Effewth | ollÿan hertelen halala, Merth ha a Bor Italthwl Leth wona | Newolÿaÿa, Nem ollÿan hertelen leth wona Mÿnd Megh Nemwlaffa | Smÿnd kedÿgh halala, hane¹ wagÿ hogÿ Sokaÿgh waÿwth wona | Belÿ es wgÿ hoth wona Megh, wagÿ kedÿgh ký okatha wona a | Mÿnth a fele Bor Italnak Ielefb orwoffaga Nÿnchen, wagÿ kedÿgh | Megh emezthewtte wona, Mÿnth egÿebkorthes mÿdewn annal | Sokkal Thewbeth mongÿak aÿ zolgaÿ hogÿ Iwalth, Es mÿndenkorth | Megh Emezthewtte, de hÿhethews dologh hogÿ a merewgh Mÿath | Effewth mÿnd ollÿan hertelen walo megh Nemwlaffa mÿnd kedÿgh | halala, kýth aÿ Eztergomÿ erffewk megh hallotta wona fewlette Bantha | De mÿdewn waÿda megh hallotta wona halalath, mongÿak hogÿ nagÿ | Moffolÿogwa aÿth montha wona, Bÿÿonÿ kaar halala merth Iô | zÿwen walo Embewr wala, de ký Bÿne hogÿ Nem akarth Elnÿ ký | Ewtewtte Lelkÿth a Sok Borral maloffawal, Ebbewles welhethnÿ | walo dologh hogÿ Nem Bantha halalath |

Igÿ Lewth a Iô wrffÿnak halala, ký Nagÿ Sokÿor haÿaÿanak a zegenÿ | orÿagnak, Es A kereÿthÿenffegnek a menÿre Ew Thewle Leheteth | were hwlaaffawal, Es Sok Iambor zolgaÿa halalawal zolgalth woth, | Es nem Sok Idewel annak Elewtte mÿnth Egy masfÿl eÿthendewel | Meegh mÿdewn waÿda zolgaÿa woth, zerewmbe a zwonÿkÿ | zanchakoth Bodÿroffÿthoth Margÿaloÿ Newew falwnal, megh werte | woth, ký Eÿer Nyoeÿ zaaÿ lowon walo Thewrewkkel, Iregh wara | Es ÿenth gergewlÿ wara Tarthomanÿath, Es aÿ

¹ Rövidítés: *hanem*.

Egez frwka gora | hegÿe allÿath El Rabolwan Es Egethwen, Megh Therth woth, Es | Nagÿ Ewrewnel Es nÿereffegel a3 Sabacÿÿ Rewre Sÿeth woth, | Banffÿ Iakab kedÿgh keweffe Thewben hath zaa3 lonal, kezewlth | woth chathara a3 attÿaffÿaÿ zolgaÿwal Banffÿ Sigmondewal, Es a3 | werewcÿeÿekkel, es egÿ¹ Nehanÿ a3 ottan walo wegh Beleÿekkel | Menth woth chak zerenchara zerewmbe, Es Eÿel a Thewrek nÿmat | Talalwan, hogÿ a hegÿ ala menth Rablanÿ, Ew ottan a nÿoman | Megh all Es oth maf nap mÿnd delÿgh, meegh Megh theer, megh | warÿa, es a Nagÿ Sÿk mezewn Eleÿbe alloth woth, Es zewmthew || zewmbe ollÿan keweffen wele megh wÿth woth Es Isten Segethffegewel | megh werthe woth, Es mÿnd a3 zawa parthÿgh Ew3the woth, Ew | maga Bodÿroffÿth Sebeffen Thewbeth fele Nepenel El we3thwen | alÿgh 3alath woth El, Banffÿ Iakabes kedÿgh mÿnd Ew maga mÿ'² | Lowa Igewn Megh Sebewffewdeth woth, a3 zegenÿ kewrew3thÿen | Rabokath a kÿketh megh 3abadÿthoth woth kÿ Thewb woth E3ewrnel | Mÿnd a dwlthal Egÿetewmbe Barmokkal, lowakkal Iwhokkal | Es Egÿeb Marhaÿokkal kÿ 3anthalan woth, mÿnd ha3a keffertettÿ | Ew maga kedÿgh a hotakath a kÿk El we3thek woth El Themethwen | Nagÿ Sok Rabbal Es Io lowakkal Sok Iambor Sebews zolgaÿawal | Borohra menth woth, Sebews zolgaÿth gÿogÿthathnÿ Es magathes, | Kÿnek Soha Semmÿ kÿwanffaga Sem Thanacha Sem gondolathÿa Nem | woth hanem hogÿ mÿkÿppen Ew Nekÿ Sok Iambor zolgaÿa leheteth | wona, kÿkre Sem marhaÿath Sem Io3agath Nem kemelwtté | wona El kewlthenÿ, chak hogÿ a3 zegenÿ or3agnak Es a kewre | -ew3thÿenffegnek a Thewrewk Ellen zolgalhathoth wona, Igÿ | Lewth a Iambornak, a3 Iga3 mondafferth, wege

BESSENYEI JÓZSEF

Szótörténeti adalékok*

duplum 'dupla' 1677: SzT. II, 503. — Regéc, 1634: „moftan *Duplumot* [ti. adópénzt] uegenek azokon” (NRA Fasc. 409 Nr. 10).

duplumoz 'dupláz'. — 1678: „mindenkor azon birság es buntetés *diplomoztassék*, es ketszereztessek” (AM Comit. Nyitra Rsz. 26).

duta '?. — 1635: „vettem Locsen 4 végh *Dutat*” (Soós lt. 1. tétel 8. cs.) | Szepes megye, 1700: „4 Sing Kősz *Dutat*” (Csáky lt. Központi lt. 53 Fasc. 143).

dutás 'dutából készített'. — Zboró, 1664: „*Dutas* derek alj” (NRA Fasc. 869 Nr. 16: 4).

emendál 'javít, helyesbít' 1580: TESz. I, 761. — Tokaj, 1557/1731: „mellyeketis . . . bizonyos helyekbenis *emendaltunk* és megjobbítottunk” (AM Comit. Zemplén Rsz. 58: 6).

endívia 'endivia' 1767: EtSz. — Alsólendva, 1564: „A3 Salata magoth, a3 *endiuiat* jÿgen fÿswenÿen külte” (Batth. lt. Filmtár 4776. doboz 01960. sz.).

erkély 1412: TESz. I, 787. — Makovica, 1634: „Az reghi *Erkelyben* haro[m] darab padszek No 3” (U et C Fasc. 21 Nr. 3).

eszkábá 'vaskapocs' 1494: TESz. I, 801. — Tokaj, 1644: „hidashoz valo *Eßkapak*” (U et C Fasc. 153 Nr. 15) | Nagyida, 1739: „Első az hamfaba egy *eszkabát* d. 6.” (Csáky lt. Központi lt. 55 Fasc. 150) | 1767: „egy Uj *eszkabát* es egy Uj rudat Vasaztam” (uo.).

¹ Előtte még egy *egÿ* kihúzza.

² Rövidítés: *mÿnd*.

* L. MNy. LXXIX, 505—12.

eszkuda 'pénznem'. — Zólyom, 1676: „kölesön vettem fel... hatvan *Scudát* érő Penzt” (NRA Fasc. 349 Nr. 1).

esztováta 'szövőszék' 1561: TESz. I, 806, alakv. *fzováta* 1784: uo. — Huszt, 1673: „egy *szovata* minde[n] szerszamostul” (U et C Fasc. 148 Nr. 6).

esztrenga 1554: TESz. I, 807, alakv. *isztrunga* 1623: uo. — Barkó, 1620: „Wajda Penzel *Istrangukor*... tartozik...; Az Solteszok Furman Penzel fl. 1.; tartoznak walto penzel es keth *Istrunga* Sajtall” (U et C Fasc. 97 Nr. 55).

exponál 'előad, kifejt'. — 1624: „Zunjogh Janos Uram Panaszat mellyet Na[gysa]god élőth *exponal*” (NRA Fasc. 39 Nr. 2).

fabrika 'munka, tevékenység', 1750 'gyár': TESz. I, 822. — Vinodol, 1620: „mindenfele faual tartoznak megh faraghný le uagný el hozný, chak *fabricajokath* fizeffek megh” (Est. lt. EM. iratai III. 634. cs.: 10).

fajerverk 'olvasztó'. — Nagybánya, 1556: „*faier werk* in quo auctum es 12 argentum” (U et C Fasc. 99 Nr. 27: 13).

fajlon dis 'finom nagol posztó' 1595: TESz. I, 829. — Eger, 1589: „Attwnk neký massfel seng *faj longisth*” (Lymb. II. Ser. 15b cs.).

falat 'darabka' 1683: OklSz. 213. — Munkács, 1603: „Harom *falatt* ézwt chatt szabasó N°. 3” (U et C Fasc. 97 Nr. 28).

falverk 'döngölő?', hengerlő?'. — Nagybánya, 1664: „*Falverk* Nro 3. keszerő kő Nro 1” (U et C Fasc. 111 Nr. 5: 36).

fánc?, — Nagybánya, 1664: „*Fancz* Nro 1 Pórol Nro 1” (U et C Fasc. 111 Nr. 5: 38) | Nagybánya, 1664: „Soto vas roszt N 3... *Fancz* N 1. Pórol N 1” (U et C Fasc. 173 Nr. 2: 352) | Sziget, 1673: „Egy Konya verő, Egy vágo, Három lyukaBto. Egy *fáncz*” (U et C Irreg. Fasc. 5 Nr. 9: 72). — Vö. 1556: OklSz. 758 *patkófánc a.* és EtSz. *fánc a.*

fantasztá 1708—1710: TESz. I, 839. — 1697: „magais tógia mitsoda *Fantastak*... a Bania Varofioik” (Csáky lt. Központi lt. 206 Fasc. 6).

farsat 'Schwanzschraube an der Flinte' 1767: NySz. II, 1616. — Léka, 1661: „fizetnék... 16 uont puska Csjuet megh Palerozua latoiaual es *farsatokkal* együt kißen eppen” (U et C Fasc. 23 Nr. 12: 7).

fecskeendő 'tűzvető hadieszköz' 1490: TESz. I, 857, alakv. *facskeendő* 1676: uo. — Huszt, 1549: „... uulgo *fachkandyw*” (U et C Fasc. 75 Nr. 39) | Regéc, 1602: „vagion 19 sakallos es 6 *focsikondo*” (NRA Fasc. 363 Nr. 25).

felba 'bársonyszerű szövet' 1789: EtSz. — Radvány, 1750: „Fejre ualo Barson, veres *felbabal* bilelt” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX) | „fejre valo Bársony, kék *fel bával* bélelt” (uo.).

felgrádung??. — Tállya, 1798: „ajto méj fal béllésekkel és kelőzott *felgrádungokkal*” (U et C Fasc. 164 Nr. 1: 581).

felhérc 1547: TESz. I, 874, alakv. *förhézt* 1780: uo. — Csallóközcsütörtök, 1598/1736: „*förhécz* vas köziben mikor perecz karikkát erebt” (AM Comit. Pozsony II. Rsz. 34: 334).

felhintő 'hintőfajta'. — Szentmárton, 1625: „Az *Fél hintóth* Görgei Mártonné[na]k hattam” (Soós lt. I tétel 7. cs.).

fening 'pfennig'. — Sempte, 1597/1610/XVIII. sz.: „hat Becsi *Fenninget*... Nyolecz Garajezárt” (PCA 1. doboz: 29) | „tartozik... le tenni egy Schiling *pfelinget* [!]" (uo. 30b—31).

ferslóg 'deszkaláda' 1698: HORVÁTH. — Beckó, 1734: „Egy *firslagban* egy pár Német vass kengel” (Est. lt. Rep. 39 Fasc. A Nr. 75: 450).

ficamlík 1578: TESz. I, 904] *kificamlík*. — Tokaj, 1557/1731: „Törött és kimenült vagy *ki fizemült* esontokat helyre állatni” (AM Comit. Zemplén Rsz. 58: 2).

ficsúr 'saru' 1656: TESz. I, 906; 'fomán fiú, legény' 1570: uo. — Sárospatak, 1609/1720/1731: A' Szekernyétül a' mellýett két végvel varnak d[en] 3. A *Ficsortul* jár d[en] 1" (AM Comit. Zemplén Rsz. 58: 2b).

filialé 'kirendeltség, fiók'. — Máramaros, 1614: Ennekaz Huzthi Vamnak *filialissa* az Viský Vam" (U et C Fasc. 152 Nr. 7).

filter 'szűrő, szűrőkészülék'. — 1570 k.: „es 3wrdmeg a3 *filtru[m]* által hogý tizta legie[n]" (OSzK Oct. Hung. 484: 5).

finom 1585: TESz. I, 915, alakv. *fenum* [ÚMTsz.]: uo. — Lőcse, 1696: „I *Fénium* fél Castori Kalapot" (Csáky lt. Központi lt. 53 Fasc. 143) | „I kőttés *fenum* frantziai Posta Papirost" (uo.) | Szepes megye, 1697: „I *fenum* fekete fél Castori kalapot" (uo.).

firhang 'függöny' 1645: TESz. I, 918. — Magyarbél, 1723: „Hat fehér *férhóng* három ablakon függő" (Csáky lt. Központi lt. 54 Fasc. 144) | „Zold Poštóbúl valo *Férháng*" (uo.) | „Kélencz fehér *firhong*" (uo.)

firhangos. — Magyarbél, 1723: „Egy *férhángos* Ágy" (uo.).

fligli 'ablakszárny'. — Csanálos, 1798: „Az ebédlő szobába van két ablak, négy négy *fliglire*" (U et C Fasc. 163 Nr. 1) | „három ablak, négy négy *fliglire*" (uo.) | Tállya 1798: „vagyon három ablak, négy négy *fliglire*" (U et C Fasc. 164 Nr. 2: 581).

fliglis. — Tállya, 1798: „vagyon... egy két *fliglis* ablak" (U et C Fasc. 163 Nr. 1).

flinta 1683: HORVÁTH 68. — Gönc, 1749: „*Fléntájával* be jőt a koresma házban" (Csáky lt. Kassai lt. 30. cs. Fasc. 151).

fojtottkáposzta 'fojtással tartósított káposzta'. — Kassa, 1668: „3 hordo Gyalolt kapošta... I hordo *Foytot kapošta*" (NRA Fasc. 855 Nr. 24: 16) | Sziget, 1673: „egy horto [!] *fojtot kapošta*, és négy hordo *fozot kapošta*" (U et C Irreg. Fasc. 5 Nr. 9: 66).

fordajn 'az ötvösműhely felügyelője, vezetője?'. — Nagybánya, 1664: „az *Vordain* sokszor az czedula irasba sok erort czinal" (U et C Fasc. 111 Nr. 5: 51) | Szatmár m., 1664: „tudgya hogy az mikor *vordain* nem voltis, az ezűftőt szintén ugy ki atta, mint mikor *vordain* volt" (U et C Fasc. 173 Nr. 2: 205) | „még *Vordan* nem volt a Lisibon Jakab halala uta[n]" (uo. 206) | „az *Vordany* szokszor az czedula irasban sok errort czinal" (uo. 365) | „menny girat parancsolt az *Vardonnak* ligalni benne" (uo. 203) | „mennyiszer avatta magat Procznér Ur[am] a *Vardain* Tisztibe[n], és *Vardain* nélkül mennyiszer menny aranyat, és ezűftet ligalt" (uo.).

fordajnkodik. — Szatmár m., 1664: „három választaskoris, maga *vardainkodot*" (U et C Fasc. 173 Nr. 2: 206) | „az Lisibi Jakab halala uta[n], Procznér Ur[am] *Vordainkodot*" (uo. 205).

fordajnság. — Szatmár m., 1664: „migh Janos Deák az *Vardainsagot* megh tanulta" (uo.) | „még moftis belé elegyti az *Vardainsághba[n]* magat" (uo. 206) | „nem tudgya hogy tudna az *Vordanysaghoz*" (uo. 210).

forger 'előljáró' 1647: HORVÁTH 69. — 1635 k.: „Ezekett kell megh esküetnj. Saffárt *Forger* Birákat..." (Batth. lt. Filmtár 4352. doboz 353. sz.: 57) | Németújvár, 1641: „*Forger* mideön ielen vagion" (uo. 4353. doboz: 81).

forspont 'fogat' 1697: HORVÁTH 70. — 1702: „Szallitastul és az *fuerfspang* adástul immunisok" (Batth. lt. Törzslt. Rsz. 253).

forstmajster 'főerdész' 1648: HORVÁTH 71. — 1635 k.: „*Forsmaister* khulipocher Convent[ioia]" (Batth. lt. Filmtár 4352 353. sz.: IIIb).

frajcimmer 1. '(leány)szoba', 2. 'komorna' 1607: TESz. I, 659. — Szentgyörgy, 1598: „Az *fraw czemer* kiő zobaba egi almariu[m]" (NRA Fasc. 616 Nr. 4: 5) | Sintava, XVII. sz. első fele: „Az *Frauczimerben* vagjon két afztal" (U et C Fasc. 98 Nr. 4).

{ *frang* 'bírság, büntetés' 1584: TESz. I, 972; 'árusítás szabadsága' 1461: uo. alakv. *fráng* 1795: uo. — Sárvár, 1611/1731: „33. pinz *fráng* alatt ne szólljon” (EK. Céhlevelek LIX. 8).

frangos. — Sárvár, 1611/1734: „Szent' Miklós Püspök napián, az egisz Társaság: mint' az Chének *frángos* napján:) tartozik jelen lennyi” (uo.).

[*frissel* 'ércet tisztít olvasztással' 1644—1671: HORVÁTH 74] *megfrissel* 'ua.' — 1570 k.: „mikor a be vötharaný Jol vagýon *meg friffelue*” (OSzK. Oct. Hung. 484: 20b).

früstök 'reggeli' 1395 k.: TESz. I, 981. — Kékkő, 1744: „Bor *fröstikömré*” (Bal. lt. Kékkői urad. 35. cs.).

fudor 'darab'. — Németújvár, 1621: „Egy *Fodor* foo” (Batth. lt. Filmtár 4352. doboz: 11) | „egy *Fodor* foo mynden heten Tehenhuf” (uo. 12). — Vö. 1506 'szekér-rakomány, teher': OKLSz. 279.

fundus 'telek' 1689: TESz. I, 986. — Makovica, 1618: „Az harmadik *funduft* az udvarnak” (U et C Fasc. 22 Nr. 21) | „az Hrabolchy Majör *fundiſanak* közepseő masodik reſe” (uo.).

furkó 'tüzes eszköz, fegyver'. — Eger, 1553: „Instrumenta Ignita *furko*” (Lymb. II. Ser. 26. tétel 93. cs.: 4). — Vö. TESz. I, 990.

furmány 'fuvaros' 1635: TESz. I, 990. — Barkó, 1620: „Az Solteszok *Furman* Penzel fl. 1 . . . tartoznak” (U et C Fasc. 97 Nr. 35).

fuszuly 'bab, paszuly' 1708: TESz. I, 993, alakv. *fuszulyka* 1774: uo. — Rónaszék, 1692: „Veres hagyma . . . Fokhagyma . . . *Fuszulka*” (U et C Irreg. Fasc. 5 Nr. 10: 126).

futer 'bélés, bélelés'. — 1603: „mikoron az malom arkon űalo *fudert* czinaltatam” (Csáky lt. Elenchizálatlan iratok Fasc. 251) | Tállya, 1798: „konyha ajtaja sima *futerral*, az ajto dufla” (U et C Fasc. 163 Nr. 1) | „egy feseſus ajto fima *futerral*” (uo. Fasc. 164 Nr. 2: 581) | „konyha ajto fima *futerral*” (uo.).

fűrész 'fűrészmalom' 1519: TESz. I, 1002; „Säge' 1456 k.: uo. — Zboró, 1664: „Egy nagy eőregh *Fűrjesz* deſka Mecző” (NRA Fasc. 869 Nr. 16: 4) | „Poſto karlo es *Fűrjeß*” (uo. 20).

fürsnejder '?. — Fraknó, 1645: „*Fürschneidernek* valo harom késs és kétt vélla” (U et C Fasc. 97 Nr. 9).

füstfogó. — Fogaras, 1632: „Az *fűst fogora* nilik egý fel ſer kis aitozca” (U et C Fasc. 14 Nr. 38).

fűzfagomba 1933: NytudÉrt. 80. sz.: 31. — Beckó, 1734: „6. Fiokban *Tűszfa* [!] *Gomba*” (Est. lt. Rep. 39 Fasc. A Nr. 75: 447).

galambászhaló. — Porumbák, 1638: „Vagjon egj darab *galambasz halo*” (U et C Fasc. 68 Nr. 41: 3b). — Vö. *galambász* 1655: TESz. I, 1016.

galand 'keskeny szalag' 1634: TESz. I, 1017. — Jolsva, 1627: „az allya *Galon-nal* be ſegve” (U et C Fasc. 98 Nr. 14: 3b).

galeta. — 1. 'bödön' 1620: TESz. I, 1018, alakv. *geleta* [ÚMTSz.]: uo. — Szendrő, 1610: „Egi hitvan *Gelyeta*” (U et C Fasc. 120 Nr. 1) | Ungvár, 1623: „boroncza Turo haro[m] *Gelyetaul*” (U et C Fasc. 116 Nr. 5) | Füzér vára, 1623: „Teies *Geleta* . . . faitar No: 5” (Nád. lt. 51 cs. 24. tétel: 49) | Jeszenő, 1623: „het *Geleta* zen mez. *Geleta* boronza” (U et C Fasc. 78 Nr. 28) | Kistapolcsány, 1634: „*Gellete* teg[!] tarto N 2” (NRA Fasc. 107 Nr. 20). — 2. 'fejősajtár' 1787: TESz. I, 1018. — Szendi major, 1610: „Egi fejő *Gelyeta*” (U et C Fasc. 120 Nr. 1) | Sáros, 1631: „Ket Fejő *geleta* N2” (U et C Fasc. 126 Nr. 2).

galetácska 'bödönke'. — Beckó, 1734: „*Galetacska* kiben sot is lisztet tartanak” (Est. lt. Rep. 39 Fasc. A Nr. 75: 448).

galantéria 'drágaság, ékszer' 1816: EtSz. — Radvány, 1757: „*Galanteriakban*[:] Bécsi ezüst kis Nachtzeig” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX).

galles 'galla; Gallapfel' 1604: NySz. I, 1057. — 1738: „4 Font *Galeszért* Szarvas Marha Számára, orvosságára . . .” (Bal. lt. Kékkői u ad. 33. cs.).

gantár 'ászkofa' 1542: TESz. I, 1026, alakv. *kantárfa* 1742: uo., *gandnárfa* 1825: uo. — Fogaras, 1632: „Harom rend azkon auagj *kantarokon* uagio[n] Eczett . . .” (U et C Fasc. 14 N. 39) | Munkács, 1685: „Bortarto *Kontárfa*” (U et C Fasc. 19 Nr. 4) | „bortartó *Kontárfa*” (uo.) | Nagykálló, 1703: „borok ala való *kantár* fak -is” (U et C Fasc. 64 Nr. 17) | Tállya, 1773: „Fa livo 7 . . . Disacska kicsin 6. *Gandnár* fa allatt 18” (Dess. lt. Arch. Eperj. 26. cs. H I. 25) | „*Gandnárokon* vannak uj borok” (uo.) | „*Gandnárfák*on uj bor csatornya” (uo.).

garníroz 'szegélyez' 1765: TESz. I, 1032. — Radvány, 1757: „Mas Barhan Kantus Klaid tafotaval *garnírozot*” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX).

garnitúra 'készlet' 1862: TESz. I, 1033; 'szegély, díszítés' 1835: uo. — Radvány, 1750: „Egy *Garnadura*, vagy ültezetre Dimantos Kereszt” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX) | „Mas *Garnadura*, Egyvelges Patzli egy pár fölbe valóval” (uo.) | „Egy *Garnatur* nagy ültezetre Dimantos Paczlj” (uo.) | „Mas *Garnatur* egy uelges Kereßt . . .” (uo.) | Radvány, 1750 k.: „Nederlandi csépkébül egy *Garnatura*: Laczli és Taczli, Mas *Garnatura* Londin Csépkébül” (uo.) | „Svajcer Moselyénbül egy *Garnatura* . . . Harmadik *Garnatura* Strafos Moselinbul” (uo.).

gátor 'ablakrostély, rács' 1604: TESz. I, 1034, alakv. *gátër* [ÚMTsz.]: uo. — Vezekény, 1833: „két ablak vas *gáterokkal*” (U et C Fasc. 219 Nr. 10: 124).

geréb² 'gereben'. — Beckó, 1734: „Kender Gerebezni vala *Gereb* N° 6” (Est. lt. Rep. 39 Fasc. A Nr. 75: 451). — Vö. TESz. I, 1048.

gerebez 'gerebenez'. — 1734: l. *geréb²*.

gereben 1405 k.: TESz. I, 1049. — Makovica, 1671: „Lenhez való *gerebin*” (U et C Fasc. 21 Nr. 8) | Szepes megye, 1673: „Fél kéz vas *Gerebelek* N. 5” (uo. Fasc. 46 Nr. 32: 1b) | Tarcal, 1761: „Egy rosdás *garabeny*” (uo. Fasc. 120 Nr. 44).

gerebenecske. — Beckó, 1734: „*Kerebenyecske* N° 2” (Est. lt. Rep. 39 Fasc. A Nr. 75: 451).

gida 'kis kecske' 1663: TESz. I, 1059, alakv. *gëdó* 1693: uo., *Gedó* 1790: uo., *geda* 1838: uo. — Ecsed, 1613: „*Gýdo* Beor Appro Bereö No 19” (U et C Fasc. 152 Nr. 6) | Makovica, 1618: „Gedó nagy ez idei Bak keczke N°. 29” (uo. Fasc. 20 Nr. 28) | Munkács, 1627: „Czapoknak, *Gidoknak* . . . Szamok . . .; Ez idey *Gido* No. 43” (uo. Fasc. 18 Nr. 30) | Apony, 1627: „Keczke eöreg No 2. *Geda* No. 1” (uo. Fasc. 101 Nr. 72) | Sárospatak, 1635: „Keczke ollo avagy *Gedo*. Nro 2. Nostén *Gedo* Nro 3” (uo. Fasc. 40 Nr. 40) | Sáros, 1637: „nosten taualj *gido* nro 10. Bak taualj *gido* 2 . . . *Gidó* beor 10” (Csáky lt. Elenchizálatlan iratok Fasc. 251).

gizgaz 1708: TESz. I, 1064. — Szendrő, 1701: „holmi *giz gaz* Cseledekis” (Csáky lt. Kassai lt. 30. cs. Fasc. 151).

godá 'nőstény disznó'. — Léka, 1586: „Az Apro labos Marhanak örege harom 3. Az apraia penig wgi mint á malaczok 3. Az *godák* penig woltak 3” (Nád. lt. 49. cs. 10. tétel: 54).

gohér 'korai csemegeszőlő' 1590: TESz. I, 1068, alakv. *Fekete-gahér* 1809: uo. — Magyarbél, 1723: „*Gahér* nevő Szőlőből 50. Butellia[an] vittek ell” (Csáky lt. Központi lt. 54. Fasc. 144).

golyakorsó. — Lubló, 1685: „egy ézüst *Gyölya Korso*, avagy mosdó” (uo. 14. cs. Fasc. 40).

golyóbis 1498: TESz. I, 1070, alakv. *guliobis* 1606: uo. — Eger, 1558: „*globusnak* walo wagdalt waf” (Lymb. II. Ser. 26. tétel 93. cs.) | „*tara3knak* wagon kez

golobufa” (uo.) | „Mofar patanehŵban walo kez *golobu6*” (uo.) | Babócsa, 1563: „Algŵwbol, porbol *globofbol*” (U et C Fasc. 99 Nr. 14) | Munkács, 1603: „Nagy e6-regh *guliobisok* vannak; Mas fele *guliobis* uagia[n] ott az fe6ld6n N6 55” (uo. Fasc. 97 Nr. 30).

g o m b 6 c 1577: TESz. I, 1072, alakv. *Gombotzat* 1784: uo. — 1671: „*Gomboczaval* l font bornyu hus” (Nád. lt. Okir. I. 289/B: 425b).

g o m b o l y a g 1405 k.: TESz. I, 1072, alakv. *gombolyog* 1804/1930: uo. — Füzér vára, 1644: „Tizen 6t *gombolyiogh* gyapiu fonal’ (U et C Fasc. 15 Nr. 7).

g o n d o l a ’kosár?’. — Frakn6, 1645: „egi *gondula*, kett kanna, egi Serpeni6” (U et C Fasc. 97 Nr. 9). — V6. TESz. T, 1075.

g o s t i n a ’diszn6ad6, diszn66dzsma’. — Fogaras, 1632: „minden huszone6t disznobol e6zszel minek ele6tte az makra fel nem haitottak veznek egiet Fogaras fe6ldi Jobbagiok Diznaibol, es azt neuezik *Gostinanak*” (U et C Fasc. 14 Nr. 38) | „Tauli Golie N 53. Mostani *Gostina* N 22” (uo.) | „maiorsagh es *Gostina* eme di6nok N 37” (uo. Nr. 39) | „maiorsagh es *Gostina* Artany (uo.).

g 6 d 6 l y e 1519: TESz. I, 1082. — Makovica, 1641: „*Gedely6* No 29” (U et C Fasc. 21 Nr. 6).

g 6 l y e ’koca’ 1637: TESz. I, 1084... — Fogaras, 1632: „Disznok. E6regh *Golie* uagion No 106... Tauli *Golie* N 53” (U et C Fasc. 14 Nr. 38) | Als6porumb6k, 1632: „Artany uagio[n] N 25... *Golea* No 5” (uo.).

g 6 m b 6 l y e s ’g6mb6lyded’. — Szendr6, 1701: „egy *g6mbelyes* karika 6l6” (Cs6ky lt. Kassai lt. 30. cs. Fasc. 151). — V6. *g6mb6ly* 1763: TESz. I, 1085.

g 6 n g y 6 l e g 1529 e.: TESz. I, 1087. — Szendr6, 1610: „Hatvan *gongjolak* sz6sz” (U et C Fasc. 120 Nr. 1: 4).

g 6 r 6 n y 1395 k.: TESz. I, 1089, alakv. *Giriny* 1724: uo. — Nagykinis, 1630: „De6kabal czinalt *Giriny* fogo No. 1” (U et C Fasc. 153 Nr. 13).

g r 6 d i c s ’saroglya?’ 1371 u./1448 k.: TESz. I, 1093, de ilyen jelent6sben ismeretlen. — B6kk6s, 1655: „egy kŵ hordo *gradicz* fene6 de6kabal alkalmaztat6t” (U et C Fasc. 29 Nr. 10).

g r 6 n ’granum’ 1717–1758: NySz. I, 1123 (egy adat). — Nagyb6nya, 1762: „Ele6t6 tart6 hordo l, *Gram* tart6 hord6 l” (U et C Fasc. 111 Nr. 46: 362).

g r 6 n 6 l ’szemes6z’ 1644–1671/1884: NySz. I, 1123 (egy adat). — Nagyb6nya, 1664: „*Granalo* 6st Nro 2” (uo. Nr. 5: 32) | Nagyb6nya, 1679: „H6rom *Gran6llo* 6st” (uo. Nr. 12: 112) | „*Gr6n6lt* R6z Negy m6sa” (uo. 116).

g u l y a 1561: TESz. I, 1105, alakv. *gula* [OrmSz.]: uo. — V6zk6z, 1678: „az e6 Nghok *Gulaja* k6z6 haytottam” (Est. lt. Rep. 40 Fasc. I Nr. 259: 36).

g 6 n 6 r k 6 c s a ’g6cs6r’. — Nagys6ros, 1689: „*Gunar kacs*a n6gy” (U et C Fasc. 41 Nr. 20). — V6. *g6n6r*: 1525 k.: TESz. I, 1106.

g u z s a l y 1405 k.: TESz. I, 1111. — Kistapolcs6ny, 1630: „egy T6r6k *gu6zol*, fonni valo” (NRA Fasc. 107 Nr. 25).

g v e l b 6 z o t t ’fodros6tott?’. — Radv6ny, 1757: „el6 ruha *gvelbozot*” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX).

(Folytatjuk.)

GREGOR FERENC

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

85. Havas Ferenc: A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. Kenény Gábor: Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. Hajdú Mihály: Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. Hadrovics László: Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette Benkő Loránd és K. Sal Éva. 1976. 62,— Ft.
90. Mészáros István: Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. Jakab István: A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. Kiss Lajos: Szláv tükrözők és tükröjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. Országh László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantika szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. Korompay Klára: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. Gaál Edit: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészítése. 1978. 16,— Ft.
99. Bańcerowski Janusz: A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette Imre Samu. 1979. 32,— Ft.
101. Huzár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. Kassai Ilona: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. 1980. 175,— Ft.
105. Mokány Sándor: Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. B. Gergely Piroksa: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
107. Lengyel Zolt: Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. Guszkova Antonijina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
109. Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. Sinor Dénes: Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.
111. Farkas Vilmos: A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20,— Ft.
112. Jakab István: A magyar igekötő szófajtani útja. 1982. 17,— Ft.
113. Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18,— Ft.
114. Balázs Judit: A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28,— Ft.
115. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. E. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. Gáspári László: A századvégi novella lírizálódásáról. 1983. 18,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.).

Ára: 20 Ft

Előfizetés egy évre: 80 Ft

INDEX: 25 549
ISSN 0025-0228

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

142. Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft. [■]
143. Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1980. 80,— Ft.
146. D. Mátyai Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kapusznai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei. I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárásai tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelve. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. 1982. 40,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35., 36., 37., 40., 43., 45., 47., 48., 61. és 72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

32. Fodor Katalin: Az *e ~ é*-féle hangok állapota Cigánd mai nyelvjárásában. 1982.
33. Dolgozatok a magyar leíró nyelvtan köréből. 1982.
34. Ábrahám Imre: Főbb frazeológiai szókapcsolatok Nyúl község mai nyelvében. 1982.

A füzetek kaphatók az ELTE BTK Jegyzetboltjában (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., II. em. 44.).

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXX.

ÉVFOLYAM

1984.

2. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Benkő Loránd—E. Abaffy Erzsébet—Rácz Endre: Tájékoztató „A magyar nyelv történeti nyelvtana” munkálatairól</i>	129
<i>Kiefer Ferenc: A tud segédige jelentéséről</i>	144
<i>Antal László: A hatodik mondatrész</i>	160
<i>Szalamon Edit: A modális kifejezőeszközök nyelvhelyességi kérdéseiről</i>	167
<i>Fodor István: Van-e a Dunatájnak egységes nyelvi alkata?</i>	177
<i>Dienes Ottó: Descartes a francia nyelvfilozófiai kritika tükrében</i>	187
K i s o b b k ö z l e m é n y e k. <i>Papp Ferenc: Anyanyelv és idegen nyelv a verbális asszociációk tükrében. — Hegedűs Attila: Névtudomány és tiszteletlétörténet</i>	202
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Borzák István: Vakít(ás), vakol(ás). — Gundu Béla: Kudari</i>	209
N y e l v m ű v e l é s. <i>Deme László: A dz és dzs hang jelölése dolgában. — G. Varga Györgyi: Helyesírásunknak a kiejtés szerinti alapelve és a dz, dzs írásreformja</i>	215
S z e m l e. <i>Kiss Jenő: Mollay Károly, Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. — Szabó T. Adám: A lapp nyelvtörténet kézikönyve. — Sipitár Péter: Vita a magyar magánhangzó-harmóniáról. — Jakab László: Jókai-kódex. XIV—XV. század</i>	222
K ü l ö n f é l é k. <i>Harmatta János: Köszöntő Vas megye földrajzi neveinek közzététele alkalmából</i>	242
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>Gregor Ferenc: Szóttörténeti adalékok</i>	244

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft

1 szám ára: 20 Ft

Indexszám: 25 549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXX. ÉVF.

1984. JÚNIUS

2. SZÁM

Tájékoztató „A magyar nyelv történeti nyelvtana” munkálatairól*

I. Általános kérdések

1. Előzmények, kívánalmak. — Egy magyar történeti nyelvtan elkészítésének gondolata az 1974-ben Budapesten tartott nemzetközi etimológiai konferencián merült föl (l. NytudÉrt. 89. sz. 309). Megalkotásának szükségességét több megfontolás is alátámasztotta.

A) A magyar tudománytörténeti előzmények oldaláról mindenekelőtt az indokolja, hogy tudományos alap kutatás jellegű, nagyobb méretű, teljes történeti nyelvtani szintézis a magyar nyelvről még nem készült. Az előzmények között legfőképpen a grammatika egyes részterületeire kiterjedő szintetikus jellegű műveket tarthatunk számon. Ezek nagyjából két csoportra oszthatók. Egyesek koruk tudományos ismereteit összefoglaló alkotások, s első sorban a kutatás céljait szolgálták: BALASSA—SIMONYI, Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon (1895.); SIMONYI monográfiái a kötőszókról (1881—2.), a határozószókról (1888—92.), a szórendről (1903.), a jelzőkről (1913.) stb.; KLEMM, Magyar történeti mondattan (1928.). Mások inkább az oktatás korukbeli igényeit voltak hivatva kielégíteni, részben a tudományos rendszerezés igényével is: GOMBOCZ, Syntaxis (1934.); BERRÁR, Magyar történeti mondattan (1957.); BÁRCZI, A szótövek (1958.), D. BARTHA, A magyar szóképzés története (1958.); BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története (1967.). — Minde művek nemcsak a grammatikai rendszer részterületeire szoruló voltak, valamint részben didaktikai adaptáltságuk miatt nem pótolhatnak sem külön-külön, sem összességükben egy teljes magyar történeti nyelvtani szintézist, hanem időbeliségüknél, feldolgozott anyaguknál, szemléletüknél fogva ma már többé-kevésbé elavultaknak is mondhatók. Hiányosságaik különösen szembetűnőek felolelt nyelvtörténeti anyaguk tekintetében, hiszen új anyaggyűjtésre általában nemigen támaszkodtak, gyakorta évszázados példákat ismételtettek, részben filológiaiilag is kétes példatárak (NySz. stb.) alapján. Továbbá pusztán ténymegállapító jellegük, a szinkronia és a rendszeresség szempontjait jórészt mellőző felfogásuk, elemtörténet-centrikusságuk stb. miatt szemléletbelileg is eléggé túlhaladt fölöttük a történeti nyelvtudomány mai szintje.

* Az MTA Nyelvtudományi Intézete és az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke 1983. május 10-én meghívottak széles körének részvételével munkaértekezletet tartott „A magyar nyelv történeti nyelvtana” tárgyában, a készülő műről szóló tájékoztatóknak, valamint 15 próbafelvezetnek a sokszorosított közreadása alapján. Az itt szereplő közleménya munkálatokról az értekezlet számára szóló általános tájékoztatókat tartalmazza.

E kritikai észrevételek természetesen mit sem akarnak levonni az említett művek korukban kétségtelenül fontos eredményeket jelentő szakmai érdemeiből, illetőleg tudománytörténeti jelentőségükből, csupán a ma és a közeljövő szempontjából merülnek föl az ítélet ilyen szigorúnak tűnő jellegeivel. De a fentebb mondottak azt sem jelentik, hogy a szóban levő munkák által felhalmozott ismeretek egyáltalán nem hasznosíthatók egy teljes magyar történeti nyelvtani szintézis létrehozásában. Ez már csak a tudomány fejlődésének jellege folytán sem lehet így, hiszen későbbi-mai eredmények megfelelő előzmények nélkül nyilvánvalóan létre sem jöhetnének. Kimunkált részleteik között számos olyan van, amelyre ma is eléggé megbízhatóan alapozhatunk.

A tudománytörténeti előzmények sorában azonban magától értetődően nemcsak a szóba került rész-szintézisek vehetők számba, hanem a tudományos részvizsgálatok igényeit tekintve az a mennyiségileg is igen nagy méretű tevékenység, amely a magyar nyelvtörténészek grammatikai jellegű munkálkodása révén hosszú évtizedek alatt felhalmozódott, az egy-egy nyelvtani kérdést, kérdéscsoportot vizsgáló kisebb-nagyobb méretű tanulmányoktól az ugyanilyen célkitűzésű részmonográfiákig. Számuk — még a nagyobb lélegzetű részmonográfiáké is — oly nagy, hogy felsorolásuk meddő vállalkozás volna, és itt nem is föltétlenül szükségszerű.

Ezek az analitikus vizsgálatok ugyan jellegükben, műfajukban nem képeznek olyan szoros tudománytörténeti előzményeket egy létrehozandó magyar történeti nyelvtani szintézis számára, mint a korábban emlegetett rész-szintézisek, de a teljes történeti nyelvtani összegezés megalkotásában alighanem nagyobb lesz a szerepük az előbbi csoportnál. Különösen az újabb időkben keletkezettekben ugyanis egyre jobban érződik a történeti nyelvtudomány szemléleti-módszerbeli haladása, beleértve a szinkrón grammatikai kutatások vonatkozó eredményeinek hasznosítását is; és egyre inkább tapasztalható bennük a nemegyszer a teljesség igényének kielégítésére törekvő új anyagfeltárás, anyagrendszerezés is. Bár ilyenformán összességükben mind mennyiségű, mind minőségi tekintetben jelentékeny eredményeket hordoznak, egy történeti nyelvtani szintézist természetesen már csak szétagoltságuk miatt sem pótolhatnak.

B) Egy, a történeti nyelvtudomány mai szintjén álló grammatikai összefoglalás létrehozása magától értetődően nemcsak azért szükségszerű, mert ilyen még nálunk nincs, tehát régi adósságot pótol, hanem azért is, mert e tudományterület továbbfejlődése szempontjából is nélkülözhetetlen.

E tekintetben mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy az eddigi kutatások alapján hatalmas mennyiségben fölhalmozódott magyar történeti nyelvtani ismeretanyag a további kutatások számára alig tartható számon, nagyobb keretekbe ágyazása, rendszeres regisztrálása nélkül értékes részeredmények vesznek el benne, vagy legalábbis nem válnak eléggé ismertekké. A helyzet e tekintetben sokban hasonlít a magyar szótörténeti-etimológiai vizsgálatoknak „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” elkészülte előtti állapotához, amikor is az e területen felhalmozódott kutatások eredményeit összefoglalás nélkül már nem nagyon lehetett sem követni, sem hasznosítani.

Egy magyar történeti nyelvtani szintézis megalkotásának szükségességét természetesen nemcsak az eddigi eredmények összefogása, további kutatási alapanyagként való rendszerezése kívánja meg. Bármilyen nagy is e kutatási

részterületen az előmunkálatok száma, bennük az alig megvilágított részletek, fehér foltok bizony eléggé jelentékenyek, nem is szólva itt a már vizsgált, de szemlélet, módszer, anyag szempontjából perújítást kívánó részletekről. A szintetikus feldolgozás nem kerülheti meg e hézagokat, kényszerít azok felfedezésére és lehetséges eltüntetésére. S ha ez többek között éppen az előmunkálatok hiánya miatt nem is lehet egy csapásra teljes, az itt adódó problémafelvetések, új nyelvi anyagok bekapcsolása stb. további kutatások szükségességére irányíthatják rá a figyelmet.

A magyar történeti nyelvtan terén további intenzív kutatásokra föltétlenül szükség van. Az itt elért minden korábbi jeles eredmény ellenére ugyanis akár belső, akár külső összevetés igazolhatja ezt az igényt. A magyar grammatikán belül jelenleg a leíró kutatások ugyan lehetnének sokkal szélesebb körűek, erőteljesebbek is, de itt legalább van átfogó tudományos szintézis (A mai magyar nyelv rendszere. I–II.); s még ha ez ma már alapos reparálásra szorul is, a vizsgálati terület viszonylag teljes problematikáját mindenestre egybefogja, és hézagait feltárja. — A magyar történeti nyelvészetben belül a szókínuskutatás eredményei lényegesen előbbre járnak a grammatikáinál, s egy bizonyos fajta szintézisük a TESz.-ben megvalósult. De persze a TESz.-nek sem a lezáró, hanem inkább az ösztönző ereje dominál, hiszen megjelenése óta az etimológia terén is, de különösen a szótörténetben a kutatások látható erős lendületet vettek. Az efféle szerep betöltése még inkább vár a magyar történeti grammatikai szintézisre.

A más nyelvek felé való tekintésben szintén kitűnik egy magyar történeti nyelvtani összefoglalás hiánya. Ezt a feladatot a számottevőbb nyelvek történeti nyelvtudománya ugyan már jórészt teljesítette, ami azonban ilyen típusú további munkálatokat természetesen ott sem tesz szükségtelenné. A nagy történeti múlttal és nyelvemlékes anyaggal, illetőleg történeti nyelvészeti kutatási hagyománnyal rendelkező nyelvek viszonylatában ilyenek ismétlen is napvilágot láttak, szintézisekben messze túlhaladva bennünket.

Nem szabad elfelejtkezni a magyarnak az uráli-finnugor nyelvcsaládban való különleges helyzetéről sem. E viszonylatban a magyarnak van a legnagyobb időbeli távlatokat átfogó, következésképpen a leginkább sajátos önálló története; a magyarnak van a messze legrégebbi és koraiságában mennyiségileg is igen nagy nyelvemlékes anyaga mint a kutatás legelsőrendű forrása; és a magyarnak van — többek között az előbbi körülményekből folyóan is — a legnagyobb történeti nyelvészeti hagyománya. Ezek az uráli-finnugor nyelvcsaládon belüli különleges tények egyfelől a magyar történeti nyelvtani szintézis létrehozásának lehetőségeit támasztják alá, másfelől ennek tudománytörténeti szükségességét és jelentőségét erősítik meg.

Végezetül, de nem utolsósorban a nyelvtani munkálatok megindítása a magyar történeti nyelvészetben még egy fontos célt szolgál. Az eddig e körben elsősorban domináló hang-, szó- és névtörténeti kutatások mellé jobban föl kívánja ébreszteni a figyelmet a grammatikai kutatások irányában, előmozdítva ezzel a fiatalabb kutatók tematikai horizontjának tágulását és segítve a hazai történeti nyelvészek elméleti érdeklődésének fokozását.

Mindezek a megfontolások vezettek oda, hogy „A magyar nyelv történeti nyelvtana” munkálatai a hetvenes évek második felében megindultak.

2. T e m a t i k a, s z e r k e z e t. — Hogy egy történeti nyelvtani szintézisnek mit és milyen elrendezésben kell tartalmaznia, annak a nyelvi rendszer

bonyolult szerkezeténél és összefüggéseinél fogva nincs egyetlenként követhető, biztos elméleti kiindulású alapja, s még kevésbé van tudománytörténetileg kikristályosodó egyöntetű gyakorlata. A minden vonatkozásban igen heterogén megoldásokat legtöbbszörre különféle személyi adottságok, kutatási lehetőségek, nyelvszemléleti tényezők, tudománytörténeti hagyományok stb. befolyásolhatják. A sokféle megoldási lehetőség persze nem ment fel az egy bizonyos művel kapcsolatos álláspont pontos meghatározása alól. „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-t illetően a következő megfontolások voltak irányadók:

A) A mű kereteit, tartalmát illetően elsősorban azt kellett — mintegy negatív közelítéssel — meghatározni, hogy a nyelv mely részterületeit rekesztjük kívül a vizsgálaton. Eszerint nyelvtanunk nem fogja tartalmazni a történeti hangtant, illetőleg fonológiát, továbbá a történeti lexikát, szófajtant, jelentéstant, nyelvjárást, stilisztikát. Az a tény, hogy tételesen, külön fejezetek értékével e történeti részdiszciplínák nem lesznek a nyelvtan tartozékai, nem jelenti egyszersmind azt, hogy e részlegek bizonyos vonatkozásai a megfelelő összefüggésekben nem kerülnek be a feldolgozásba (l. alább). A belátható időn belül való megjelenés igénye, a bekapcsolható munkaerők száma és a kiadás terén felmerülő terjedelmi korlátok azonban ezeknél az adott esetekben szükséges kitekintéseknél többet nem tettek lehetővé.

Pozitív közelítéssel nyelvtanunk tartalmi egységeit a következő három fő részleg teszi ki: morfológia, mondat, szöveggrammatika (felépítésük, tárgyalási problematikájuk részletezését l. később). Már itt meg kell jegyezni, hogy bár e részlegek a tárgyalás meghatározott menetében külön egységeként szerepelnek, nem válnak el mereven egymástól. A szükségszerű utalásokon kívül a kapcsolatokat olyan tényezők is biztosítják, mint hogy a morfológia az alak és a funkció együttes tárgyalására épül, a szöveggrammatikának a szövegmondat az alapegysége stb.

B) A mű időbeli határait, jellemzőit illetően a fő keretek magától értődően adóttak: az önálló magyar nyelv története ez, a rokon nyelvektől való elválás utántól a legújabb időig.

Ezen a két és fél—három évezredes időn belül a tárgyalás során bizonyos részlegek megkülönböztetése válik szükségessé. A szakaszolást nemcsak az a körülmény teszi elkerülhetetlenné, hogy egyetlen vizsgálati keretben ilyen hatalmas időbeli távlatokat átfogni nem lehet, hanem főként az, hogy egy-egy adott történeti szakaszt mintegy szinkrón metszetek formájában, a grammatikai rendszer részterületeinek, összefüggéseinek lehetőleg minél kisebb mérvű elszakításával kívánunk tárgyalni. A szakaszok a vizsgált anyag jellegéből, illetőleg a megismerés lehetőségeiből folyóan időben a ma felé haladva rövidülnek, és a következő korszakokat foglalják magukba: ősmagyar kor (a népi nyelvi önállósodástól az államalapításig); korai ősmagyar kor (a XIV. század elejéig); kései ősmagyar kor (a mohácsi vészig); középmagyar kor (a XVIII. század második harmadáig); korai újmagyar kor (a felvilágosodás kora és a reformkor); kései újmagyar kor (a XIX. század második és a XX. század első fele). E korszakok természetesen nemcsak időbeli kiterjedésükben különböznek egymástól, hanem — szintén a vizsgálati lehetőségekből folyóan — az anyagigényesség és a kidolgozottság méreteiben is; nyilvánvaló, hogy az ősmagyar kornak és részben a korai ősmagyar kornak a tárgyalása jóval vázlatosabb jellegű lesz, mint a kései ősmagyar kortól kezdődő szakaszoké. Az ősmagyar kor grammatikai problematikája tulajdonképpen csak előzményül,

kiindulási alapul szolgál a korai ómagyar kornak a nyelvelmékek gyér volta miatt amúgyis nehezen megfogható grammatikai rendszerezéséhez.

C) A fentebb mondottak kombinációi ugyan lényegében megadják a mű teljes szerkezetét, mégis szükségesnek látszik az először kidolgozásra kerülő, illetőleg jelenleg munkában levő I. rész felépítéséről, mely a mohácsi vészig tartó időszakot (az első három jelzett korszakot) foglalja magába, külön is szólni.

A tervezett I. rész általános bevezetővel kezdődik, amely a mű célját, jellegét, szemléletét, módszerét tartalmazó kérdéseket taglalja. Utána a nyelvtörténeti korszakolás szerinti tagolásban,¹ azon belül pedig morfológia — mondattan — szöveggrammatika sorrendben következnek a nyelvtan fejezetei. Az egyes korszakokat mindig a kérdéses részegységekre vonatkozó rövid összefoglalások zárják, a korszakok legfontosabb grammatikai változásainak áttekintésével. Az egész I. rész végén lexikon áll, amely a műben alkalmazott terminus technicusok értelmezését adja.

D) A szerkezetre vonatkozóan még egy, már a részleteket illető megjegyzést kell tennünk. Ismeretes, hogy nemcsak arra nézve nincs kialakult szabály, hogy egy nyelvtannak milyen fő részekből kell állnia (a kérdésre l. előbb is), hanem arra sem, hogy a fő részek további alegységeinek, fejezeteinek, fejezetrészeinek milyen rendben kell követniük egymást. Sőt ismeretes az az aforizma is, hogy egy nyelvtanban mindent már az első lapon el kellene mondani, hiszen a nyelv minden részlege más részlegeinek ismeretét feltételezi. Persze ha a tárgyalási menet igen sokféle megoldása lehetséges is, azért bizonyos logikai sorrend minden nyelvtanban kötelező. Ezt mi is igyekszünk betartani, bár e törekvésünket bizonyos megfontolások egyszer-egyszer keresztezhetik. Egyes nyelvi részlegek történeti szempontú tárgyalásmódjának belső sajátosságai miatt például különválasztunk a leíró nyelvtanban esetleg egybetartozó részlegeket és fordítva; szükség szerint a tárgyalási szerkezetben, menetben is eltér egy-egy fejezetünk a másiktól; némelykor szerzői-szakmai, illetőleg munkaerő-gazdálkodási szempontok is befolyásolhatják az egyes részfejezetek jellegét, helyzetét; stb.

3. A feldolgozott anyag. — A mű háromfajta ismereti anyagra épül (leszámítva az ősmagyar kor speciális jellegét).

A) Legfontosabb, alapvető anyagát a nyelvelmékek adatai szolgáltatják, különös tekintettel a szövegemlékekre. E tekintetben a fő irányelv a minél szélesebb körű, részben teljességre törekvő gyűjtésű, új nyelvtörténeti adatanyag bekapcsolása.

A teljes nyelvelmékes anyaggyűjtés a következőkre terjed ki: 1. A korai ómagyar kor minden szöveges emléke. 2. A korai ómagyar kor minden olyan szórványemléke (oklevél, összeírás stb.), amely akár korai keletkezésénél, akár terjedelménél, illetőleg bővebb magyar nyelvi anyagánál fogva fontos adatokat szolgáltathat. 3. A kései ómagyar korból 23 10 000 *n*-es szövegegység, a kódexirodalomnak jórészt fordításos, kisebb részben eredeti magyar szövegeiből. 4. A kései ómagyar korból 4 10 000 *n*-es szövegegység nem kódex-anyagból; ezek általában eredeti magyar fogalmazványok, levelek, versek, egyéb szövegek.

¹ A munkamegbeszélés alapján kialakult megfontolások szerint az ősmagyar és a korai ómagyar kor egy fejezetbe kerül.

Lényegében teljes gyűjtésként használjuk föl a korra eső eddigi nyelvemlék-feldolgozások közzétett anyagait: Jókai Kódex, Bécsi Kódex, Münchener Kódex stb.

A fordításos magyar nyelvi, rendszerint kódex-anyaggal kapcsolatban további kétirányú feltáró-kutató munkát végeztünk. Egyrészt földerítettük a fordítások latin megfelelőit, és elsősorban az említett 23 kódex-szövegegység latin párhuzamait sokszorosított változatban adtuk a feldolgozás rendelkezésére, a magyar fordítások nyelvi jellegzetességeinek megvilágítására. Másrészt összeállítottuk a magyar kódexek egymás közötti párhuzamos részeinek (bibliai részek, zsoltárok stb.) anyagát, mely különösen szöveggrammatikai, mondattani, stilisztikai, nyelvjárástörténeti szempontból fontos a feldolgozás számára.

Külön kell szólni az úgynevezett „törzsanyag”-ról, amely a korai ómagyar korra vonatkozóan a kis szövegemlékek nyelvi anyagának, a kései ómagyar korra vonatkozóan pedig az említett 23 + 4 szövegegység nyelvi anyagának teljességét jelenti. Ezeknek az egyes nyelvi jelenségek vonatkozásában teljes számbavétele minden feldolgozási egységben egyformán kötelező, az egyes jelenségek mennyiségi mutatói statisztikai egybeállításának egysége érdekében. E „törzsanyag” tehát a nyelvтанunk számára felkutatott és feldolgozott nyelvi anyagnak korántsem teljessége, csupán meghatározott célokra szolgáló speciális része. A nyelvrendszer leírása természetesen ezen messze túlmenően az egyes korszakok hozzáférhető nyelvemlékes anyagának egészére támaszkodik.

B) A nyelvтанban felhasznált ismeretanyag egy másfajta részlegét az eddigi szakirodalom eredményei képezik. Ebben a vonatkozásban a nyelvтан problematikáját felölelő, teljességre törekvő bibliográfiai anyaggyűjtést végeztünk, s ezt az egyes részterületekre, fejezetekre nézve szakosítva rendeztük el. Szakirodalmon itt természetesen nemcsak a szorosabb értelemben vett történeti grammatikai előzményeket kell érteni magyar és idegen nyelven, hanem a vonatkozó leíró nyelvészeti irodalmat is.

A bibliográfiailag felgyűjtött és kötelezően felhasználandó szakirodalom magától értetődően nem egységes. Kirajzolódnak belőle a magyar történeti grammatika alig vizsgált területei éppen úgy, mint jelentősebb analitikus kutatásokat magukba foglaló részlegei; már erősen elavult, ásatag felfogásai éppen úgy, mint korszerűbb vizsgálatai. A tapasztalatok alapján ennek az anyagnak a felhasználása egészében rendkívül erős kritikát és szelekciót is kíván.

A szakirodalmi hivatkozások nyelvтанunkba összefoglaló bibliográfiá-szerűen épülnek be, az egyes fejezetek, részfejezetek végén való elhelyezéssel, a fejezetek rész-tárgykörei szerinti bontásban és kronológiai sorrendben, csak a valóban felhasznált, értékes tudnivalókra való hivatkozással. Az egyes fejezetek szövegében szakirodalmi utalásokat nem adunk, a tárgyalt témák tudománytörténeti szempontú bemutatására ugyanis a tárgyalási keretek szétfeszítésének veszélye miatt nem vállalkozhatunk. Bár természetesen minden fejezet tartalmaz eddig nem tárgyalt anyagrészeket, új megállapításokat, s így a szakirodalmi hivatkozásokban tulajdonképpen a kérdéses fejezet szerzője nevének is illenék helyet kapnia, ezt a magától értetődő körülményt az összefoglaló bibliográfiában külön nem jelezzük.

C) Elsősorban az ősmagyar kor vázlatos nyelvi állapotának és történeteseinek a bemutatásában használjuk az uráli-finnugor összehasonlító nyelv-

szetnek a magyarra vonatkoztatható ismeretanyagát. Új kutatásokra ezen az összehasonlító nyelvészeti területen természetesen nem vállalkozhatunk, ez nem a magyar történeti nyelvészet feladatköre.

4. A feldolgozás elvei és módszere. — Az ide kapcsolódó kérdésekre nézve részletesebb fejtegetések találhatók az 1977. évi, nyíregyházi nyelvészkongresszuson „Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai” című bevezető előadásban (NytudÉrt. 104. sz. 15–28). Így itt elegendő lesz néhány főbb szempontra, összefoglalóan utalni.

A) „A magyar nyelv történeti nyelvtana” igyekszik a történeti nyelvtudomány mai szintjén megformálni mondanivalóját. E tekintetben természetesen támaszkodik a nagy múltú magyar nyelvtörténeti iskola legjobb hagyományaira, melyek a nyelvi anyag elemzésének számos értékes szempontját merítették fel; támaszkodik mindarra a szemléleti-módszerbeli felfogásra és mindazokra az eredményekre, amelyek ma is időtállóknak, hasznosíthatóknak bizonyulhatnak. Az ebbéli hagyományok egészét azonban az újabb magyar nyelvtörténeti vizsgálatok sok tekintetben jelentősen meghaladták, ezt számos ilyenmű munka figyelmes olvasása, a tudománytörténeti fejlődés menete szempontjából értékelt tanulmányozása tanúsíthatja. Remélhető, hogy ezek legjobbjainak szintjén a készülő történeti nyelvtan egésze sem marad alul, noha egy ilyen sok szerző munkájára épülő műben óhatatlanok és teljesen ki nem küszöbölhetők a kidolgozás bizonyos szintbeli különbségei.

Nyelvtanunk szemléleti-módszerbeli alapjaiba természetesen beleértendők a leíró grammatikai vizsgálatoknak azok az eredményei is, amelyek a történeti nyelvtudomány felfogásába beleilleszthetők, illetőleg amelyeket a nyelvi anyag történeti szempontú feldolgozása az eklekticizmus veszélye nélkül eltűr. Ezeknek a figyelembevétele és a lehetőségek megengedte érvényesítése nyelvtanunk szerzői számára annál is inkább kötelező, mivel a történeti nyelvtan természeténél fogva nem nélkülözheti a szinkrón leírás megoldásait. — Mindez persze nem jelentheti azt, hogy a történeti nyelvtan magára vállalhatja a szinkrón leíró nyelvészet sajátos feladatait; sem azt, hogy grammatika-elméleti kérdések felvetésébe belebocsátkozzon, sem azt, hogy a leíró nyelvészet megoldatlan kérdéseire megoldásokat keressen.

Nyelvtanunk elméleti alapjai ilyenformán nem külön, általános jellegű fejtegetésekben nyilvánulnak meg — ezt a mű szerkezete sem tenné lehetővé —, hanem magában a feldolgozás jellegében, a nyelvi problematika megfogásában, az anyag szemléletében, kezelésében tükröződnek. Az egyes nyelvi kategóriák felfogását, értelmezését pedig a már fentebb említett lexikon tartalmazza.

B) Ami nyelvtanunk tárgyalási elveinek részleteit illeti, abban elsősorban a szinkronia és a diakronia kölcsönösségén, egymást meghatározó és magyarázó voltán alapuló szemléletet kell kiemelni. Minden részfejezet az adott kor nyelvállapotát is igyekszik bemutatni, részben a fő szerkezeti sajátosságok leírásával, kategorizálásával, a nyelvállapot szélesebb kereteibe, összefüggéseibe való beillesztésével, részben a szinkrón vázat összefoglaló táblázatok segítségével. A diakroniát egyfelől a szinkroniában megnyilvánuló belső nyelvi mozgás, a váltakozásokra, a kezdődő vagy elmúló jelenségeket jelző kivételekre való figyelés, másfelől az egyes szinkrón állapotok egymásra vetítése és különbségeik megragadása állítja elénk.

Mind a szinkrón, mind a diakrón problematikában a nyelv rendszerbeli szemléletét igyekszünk előtérbe keríteni. Nemcsak a tárgyalási alapegységeket — fejezeteket, részfejezeteket — adják a nyelvi részrendszerek, hanem az egyes nyelvi elemek helyzetét és változásait is tágabb, legalábbis a részrendszerekig elhatoló összefüggéseikbe törekszünk beleilleszteni. Az állapot és a változás rajzában elsősorban az általánosabb, átfogóbb jelenségeket igyekszünk megragadni és bemutatni. Ez azonban nem jelenti a kisebb hatókörű, elszigeteltebb jelenségeknek mint fontos mozgást, változást jelentő tényezőknek az elhanyagolását.

Mint már szó volt róla, külön szófajtan — erős lexikai, illetőleg szemantikai vonatkozásai miatt is — nem lesz nyelvтанunkban. Ennek ellenére a szófaji problematika nem szorul háttérbe, sőt mint egyik fő rendező elv végigvonul az egész nyelvtan szerkezetén és szemléleti-tárgyalási felfogásán.

Szemléletünkben erősen érvényesíteni kívánjuk a nyelvfejlődés többvonalúságának és a nyelvi kompetencia többféleségével összefüggő jelenségeknek a kiemelését, amelyek az újabb magyar nyelvtörténeti vizsgálatokban is igen előtérbe kerültek. Így megkülönböztetetten figyelünk arra a tényre, hogy nemcsak az azonos időben, hanem az időegymásutánban keletkezett nyelvemlékek legtöbbje nem azonos belső nyelvi típust képvisel, a köztük levő különbségeknek számos területi, műveltségi stb. oka lehet (nyelvjárástörténeti és szociolingvisztikai aspektusok). Figyelemmel vagyunk az írott és a beszélt nyelv különbségeire, illetőleg az írott nyelv sajátos jelenségeire, az eredeti és a másolt szövegek sajátos viszonyára, a szövegek műfaji, tartalmi, rendeltetési különbségeire. Noha egy magyar stílustörténet körvonalainak megrajzolását nyelvtanunk saját jellege nem teszi lehetővé, az adódó stilisztikai vonatkozásokat igyekszünk kihasználni.

Szövegeink igen számottevő mennyiségének fordításos jellege miatt a magyar nyelvi jelenségek idegen nyelvi háttérét erősen számításba vesszük. Az ómagyar szövegek kifejezett latinizmusaira, továbbá a latin nyelvi hatással akárcsak esetlegesen összefüggésbe hozható nyelvi formákra rendszeresen utalunk, a latin kifejezés- és mondat-párhuzamokat megadva. A későbbi magyar nyelvi fejlődés során majd természetesen a német nyelvi grammatikai hatás számbavétele is előtérbe kerül.

C) A nyelvi anyag feldolgozásában elvileg hármas feladatkörrel számolunk: 1. ténymegállapítás és rendszerezés (az állapotban és a változásban); 2. magyarázat (a változások okainak és céljainak a megvilágítása); 3. értékelés (a változások szerepe a nyelv közlő és esztétikai funkciójában; a fejlődés kérdése). A feldolgozás gyakorlati menetében azonban e szempontok természetesen nem egyenlő súllyal valósíthatók meg, hiszen a nyelvi tények — főként megfelelő nyelvemlékes anyag alapján — legtöbbször eléggé jól megállapíthatók és kategorizálhatók, a változások okrendszere azonban már csak részben deríthető fel, értékelése pedig különösen nagy óvatosságot igényel.

D) A nyelvtan egyes fejezeteinek tárgyalásmódjában igyekszünk viszonylag egységes elveket és sémákat követni. Teljesen egységes felépítést, gondolatmenetet, formákat azonban nem erőszakolunk, hiszen a feldolgozott anyag jellege is esetenként más és más megoldásokat kívánhat, továbbá az egyes fejezetek szerzőinek is bizonyos mértékű szabad kezét kell engedni (l. még alább).

A tárgyalásmód egységes szempontjaira példaképpen a következőket lehet kiemelni: A megírásban — a tudományos próza követelményeinek fenn-

tartása mellett is — törekszünk a szöveg olvasmányos jellegére. A példaanyagban igyekszünk eddig forgalomban nem levő, friss adatokat nyújtani, a tárgyalat jelenségeket a racionális határon belül bőven szemléltetni, továbbá időbelileg, műfajilag stb. elosztva válogatni. Ahol az anyagbőség, illetőleg a nyelvi részrendszerek teljesebb bemutatása megkívánja, a statisztikai feldolgozásokat előnyben részesítjük; bizonyos esetekben a statisztikai szemléltetés — mint már szóltunk róla — az úgynevezett „törzsanyag” alapján kötelező, sőt ritkábban előforduló nyelvi jelenségek esetében külön gyűjtések alapján is lehetséges vagy éppen tanácsos. Képleteket, ábrákat csak nagyon indokoltan, kivételesen, valóban szemléltető vagy csak bonyolultan leírható esetekben alkalmazunk. Nyelvtanunkban törekszünk egységes terminológia használatára, a klasszikus nyelvtan, illetőleg a magyar hagyományok terminusait általában megtartva; de természetesen a szükséges új műszavak bevezetését és a lexikonban való megmagyarázását nem kerüljük el.

E) Szólni kell itt még röviden egy olyan kérdésről is, amely a munkálat egyik legnehezebben megoldható feladatát képezi. Ez a hatalmas méretű történeti nyelvtani problematika és az ésszerű terjedelem viszonya.

Nyilvánvaló, hogy „A magyar nyelv történeti nyelvtana”-nak — mint már fentebb érintettük a kérdést — sok tekintetben meg kell haladnia az eddigi magyar történeti grammatikai munkálatok eredményeit. Föl kell ölelnie az eddig nem vagy alig vizsgált részterületeket; módosítania kell a ma már nem vallható álláspontokat; az alapvető jelentőségű részletekben is illik többet nyújtania analitikus előzményeinél; a változásrajz érdekében figyelnie kell a kis, szórványos jelenségekre is; friss nyelvi adatanyagot is kell közölnie; stb. Mindezt olyan megformálásban, szerkezetben, tálalásmódban kell megvalósítani, hogy akárcsak az I. rész teljes anyagát a nyomtatott lapokat tekintve ne ezres tételekben kelljen majd számolni. Ez nagyon racionális, fegyelmezett tárgyalási módot igényel.

Sajnos, az ilyen tárgyalásmód a célok tekintetében nemegyszer megalkuvást is kíván, a szerzők és a közösség legnagyobb fájdalmára. Így a legtöbbször nagyon szövevényes nyelvtani problematika elemzéséből mégis ki kell hagynunk bizonyos részletkérdéseket, egyes nyelvi kategóriákat összevontan kell tárgyalnunk, a sok százezres új, friss példaanyagnak csak a töredékét építhetjük be a nyelvi jelenségek szemléltetésébe stb. Ennélfogva nyelvtanunkban nyilvánvalóan nem lesz benne minden, amit a magyar történeti grammatika feldolgozása során megismertünk vagy megismerhettünk volna.

5. Szervezet, munkamenet. — Mint a magyar nyelvtudomány történetében a legutóbbi évtizedek nagy kollektív vállalkozásainak a tanulsága is jelzi, az ilyen típusú munkálatokban elengedhetetlen a megfelelő szervezettség kialakítása és fenntartása, a lehetőség szerint egységes szemlélet és eljárás mód biztosítása, továbbá a kölcsönös segítségben és kritikában megnyilvánuló közösségi szellem megteremtése. Magától értetődő, hogy ez nem megy sem egy csapásra, sem zökkenők nélkül, s a történeti nyelvtan közösgénél is viszonylag hosszú munkaelőkészítést igényelt.

A) A felkészülés fázisai közül első helyre a közösségi és az egyéni tanulás került, párhuzamosan a nyelvtan koncepciójának kialakításával, a közösségekben való formálásával, megvitatásával és elfogadásával. Ez a feladat a munkaközösségnek különösen az első időkben meglehetősen gyakori és huzamos

együttléteivel járt együtt, és alkalmanként külső tanácsadók, előadók, vita-indítók közreműködését is magában foglalta.

Az anyaggyűjtés két vonalon folyt. A szakirodalmi bibliográfia egybeállítását jórészt belső munkatársak végezték, de e tevékenységben bizonyos részt vállaló külső munkatársak is nyelvész-szakemberek voltak. A nyelvtörténeti anyaggyűjtés a morfeumatikai, majd a szöveggrammatikai részben cédulázó módszerrel, a mondattani részben lyukkártya-rendszerű kódolással történt. A cédulázó gyűjtésben betanított külső munkatársak is eléggé nagymértékben részt vettek, a mondattani problémák kódolását csak belső munkatársak végezték. Az egyes korpuszok mondathatárainak kijelölése is közös munka eredménye volt. (Közben folyt olyan típusú segédletek létrehozása is, mint a fordítások párhuzamos latin és magyar szövegeinek megállapítása, az egyes nyelvemlékek „törzskönyvezése” (pontos datálásának, jelzeteinek, ismertető jegyeinek stb. meghatározása, leírása); ezen belül elsősorban a kódexek külön részletes törzslapot kaptak. Létrejött a legfontosabb szerkezeti, közlésmódbeli, technikai tudnivalók szabályzata is.

B) A munkaközösség — alapvető egységének fenntartásával — két nagyobb munkacsoportra oszlott: az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének erre vállalkozó munkatársai a morfeumatikai rész kidolgozását végzik; az MTA Nyelvtudományi Intézete Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztályára, pontosabban az osztály bizonyos tagjaira a mondattani és a szöveggrammatikai rész kidolgozása hárult. A két munkaközösség külön-külön is rendszeres — adott időszakokban hetenként történő — közös tanácskozása mellett a nyelvtani közösség egésze is viszonylag gyakran ült össze, elsősorban a két részközösség munkálatainak kölcsönös megismerése, megítélése, egyeztetése céljából.

A munkaközösség tagjai a nyelvtan egy-egy fejezetének viszonylag önálló gazdái, kidolgozói. Ez azonban magától értetődően nem jelenti azt, hogy a történeti nyelvtan csupán lazán összekapcsolt, teljesen egyéni felelősség és ízlés szerint kimunkált tanulmányok összessége. Azaz szerzői semmiképpen nem csupán egy általánosabb tematikai keretbe foglalt cikk-, illetőleg tanulmánygyűjtemény megalkotói, hanem egy lényegében egységes műnek mintegy társszerzői.

Ennek az elvnek megfelelően a tudományos problematikát tekintve a szerzők — a vezetők és a közösség kontrollja mellett — eléggé szabadon tevékenykednek, csupán a közösségi felfogástól, ítélettől teljesen eltérő — eddig csak szórványosan felmerülő — nézetek és kidolgozásmód elkerülését kérjük, a nyelvtan igen gyakran kapcsolódó részei között adódható ellentmondások feloldása végett is. Ilyenformán az egyes fejezetek a közösségi segítség, javallatok tekintetbe vétele mellett is lényegében jól elkülöníthető „személyes” részekre tagolódnak, és mérhető egyéni teljesítmények, tudományos minősítések alapjául is nyugodtan szolgálhatnak. Az egyes fejezetek szerzőinek szerkezeti, anyagközlési, szövegfomálási, technikai vonatkozásokban természetesen kötelezően igazodniuk kell az egységes irányelvekhez.

C) Mivel egyrészt a két munkahelyi közösség tevékenységének egyes fázisai között előálltak bizonyos különbségek (az egyetemi munkacsoport például az egész munkálathoz valamivel előbb látott hozzá, de azt a kötelező oktatási terhelés mellett végezte), másrészt az egyes fejezetek gazdái sem tudtak egységes ütemben haladni (például többen csak később kapcsolódtak bele a munkálatokba), az egyes részek kidolgozottsági foka jelenleg nincs, nem

is lehet egymással teljesen szinkrónban. Ez a tényező azonban a továbbiakban remélhetőleg nem fog alapvető nehézségeket okozni, s a munkamenet-fázisok a kiegyenlítődség irányában fejlődhetnek.

A legtöbb munkatárs a nyelvemlékes adottságok miatt — közös határozat alapján — a kései ómagyar korról kezdte a feldolgozást, s korszakok szerint időben visszafelé fog haladni, persze majd végül a nyelvfejlődés természetes menetében újra egyeztetve korszakainak tartalmát. Néhányan azonban korábbi korszakokban kezdtek dolgozni, egyrészt az ottani feldolgozási menet, problematika szükségszerű kipróbálása, megismerése érdekében, másrészt a témájuk jellegéből adódó lehetőségeket kihasználva.

Munkájuk során az egyes fejezetírók — elsősorban a tárgyilag érintkező fejezetek írói — személyes munkakapcsolatban is voltak egymással. Ez a morfeematika és a mondatban bizonyos érintkezési pontjain is szükségszerű volt. Az egyes fejezetek közötti enyhébb átfedéseket azonban valószínűleg ennek ellenére sem lehet teljesen elkerülni, egyrészt a mű sok szerzős jellege miatt, másfelől és főként a grammatikai problematika természetéből következően. Az érintkezések legnagyobb részét persze utalásokkal oldjuk meg.

6. A próbafejezetek. — A nyelvtan munkatársai feldolgozó tevékenységüket közösségünk által „próbafejezetek”-nek nevezett részlegeken kezdték meg. E munkát a rájuk eső fejezetnek vagy fejezeteknek külön részegységet képező valamely részlegében indították el, elsősorban a tárgyalt kérdéskör problematikájának átlátására és megformálási módjára fordítva a fő figyelmet, s nem törekedve föltétlenül a rendelkezésre álló nyelvi anyag teljességének bedolgozására. Ilyenformán e részlegek a további munkálkodásnak a szó szoros értelmében való kipróbálására voltak szánva, egyúttal természetesen azzal a céllal, hogy — elfogadásuk esetén — a következőkben mintául szolgáljanak majd.

A próbafejezetek kidolgozásának munkamenete a következő volt: 1. A fejezetírók a vonatkozó szakirodalom, a nyelvi adatanyag és az egyéb segédletek alapján átgondolták és saját elemző munkájukkal egybeállították a kérdéses rész problematikáját, különös tekintettel a feldolgozandó rész szerkezetére, vitatott kérdéseire, egyes nyelvi jelenségek magyarázatára stb. 2. Ezt a problematikát részben a kérdéses nyelvtani részleg vezetőjével részletesen megbeszélték, részben — szükség szerint — szóbeli vagy vázlatos írásbeli előterjesztésüket az egyetemi, illetőleg az intézeti munkacsoportok is megvitaták. 3. E megbeszélések után a szerzők írásban egybeállították az általuk elképzelt szövegváltozatot, s sokszorosításban az illetékes (egyetemi vagy intézeti) munkaközösségek tagjai számára közrebocsátották. 4. Ezután a próbafejezetet az illetékes közösségek pontról pontra megvitaták. 5. A vita alapján a szerzők a kéziratot a szükséges változtatások, kiegészítések után, vagy adott esetekben a szöveg átírása után a munkát vezetői elé hozták; ezen az úgynevezett „négyes” megbeszélésen (E. Abaffy Erzsébet, Benkő Loránd, Imre Samu, Rácz Endre közreműködésével, de természetesen a szerző részvételével) újra tüzetes vita következett. 6. Újabb változtatások, pótlások, némelykor újra való átfogalmazás után került az anyag sokszorosításban az általunk „plénum”-nak nevezett teljes munkaközösség elé, ahol főként a másik munkacsoport tagjai és külső szakemberek szembesültek az előterjesztett anyaggal, és szólaltak hozzá ahhoz. 7. Ez után az utolsó vita után — és szükség esetén a vezetőkkel való újbóli konzultáció után — vált a próbafejezet a szer-

zők megformálásában véglegessé. — A próbafejezet fentebb vázolt jellegénél fogva itt természetesen csak „ideiglenes véglegességről” van szó, a nyomdakész kéziratig kinél-kinél még rövidebb vagy hosszabb továbbmunkálkodás következik.

Ez a munkamenet nemcsak így, leírva hat valószínűleg túlságosan hozszadalmasnak és bonyolultnak, hanem a valóságban is igen idő- és munkaigényes folyamatot jelentett. Szükségessége azonban számunkra mindvégig vitathatatlan volt. Tükrözte azt a sokszor kemény küzdelmet, amit elsősorban a szerzőknek, de meglehetősen nagy mértékben a munkálat vezetőinek meg az egész közösségnek meg kellett vívnia az egyes nyelvtanrészletekkel, a nyelvi anyag és a szakirodalom értékelésével, a fölmerülő bonyolult problémákkal, a szerkezettel, a példák megválasztásával, a tálalásmóddal stb. Ugyanakkor — és ez volt a sorozatos megbeszélések egyik legfőbb célja — tanuló iskola volt az egész munkaközösség, különösen annak fiatalabb tagjai számára, nemcsak kinek-kinek a saját fejezetére, hanem az egész magyar történeti nyelvtani problematikára nézve is.

7. T o v á b b i m u n k á l a t o k. — Az I. rész nyers kéziratának a tervek szerint 1985 közepéig kell elkészülnie. A szükséges egyeztetések, összefoglalók, véleményezések, korrekciók után a mű e része valószínűleg 1986 végén kerülhet nyomdába. A megjelenés ideje a nyomdai munkálatok elvégzésének lehetőségeitől függ. — A munkaközösség az I. rész kéziratának nyomdába adása után fog hozzá a II. rész készítéséhez, előbb a bibliográfiai és nyelvtörténeti adatgyűjtéshez, majd a történeti korszakok szerint az egyes fejezetek kidolgozásához. A jelenlegi becslések szerint a II. rész egybeállítása és ezzel együtt „A magyar nyelv történeti nyelvtana” munkálatai a kilencvenes évek közepére fejeződhetnek be.

BENKŐ LORÁND

II. Tájékoztató a morfematikai részhez

1. A morfematika tárgya és az elemzés alapszempontjai. — A morfematika a nyelvi szerkesztésnek a különböző szófaji kategóriákban jelentkező grammatikai eszközeit és módjait vizsgálja. Fő tárgya a morféma, de a szorosan vett morfológiai kérdéseken túl a szükséges mértékig nyitott a morfofonológia és a morfoszintaktika irányában is.

A morfematika természetesen a szófajoknak megfelelő fejezetekre oszlik. Minden szófaj kettős elemzésben részesül, s mindkettő kiterjed alaki és funkcionális kérdésekre egyaránt: a) A szó szerkezeti felépítettsége: morfológiai/morfofonológiai vizsgálat. b) A szófaj morfológiája a mondat szerkesztésben: morfoszintaktikai/morfofonológiai vizsgálat. A további belső tagolódás a szófaj jellegétől függ. Más természetű, más-más fajta részletezést kívánnak meg a lexikailag tartalmas jelentéssel bíró, és mást az elsősorban grammatikai szerepű szófajok.

Az alaki és a funkcionális szempontok érvényesítése a morfológiában nem jelent merev szétválasztást. Mindig a szófaj, illetve a morféma sajátosságai döntenek el, egyesíthető-e a kétfajta vizsgálat, vagy alkalmasabb-e elkülöníteni őket; s azt is a morféma természete szabja meg, hogy az alaki vagy a funkcionális elemzések kapnak-e kisebb vagy nagyobb teret.

A tömorfémáról szóló részekben például nyilvánvalóan az alaki leírás kerül túlsúlyba. A toldalékmorfémák (akár a morfológiai szerepű képzők, akár a szintaktikai szerepű jelek, ragok) bemutatásakor alkalmasabbnak látszik az alaki, a morfofonológiai felépítettség, a tőhöz való kapcsolódás stb. szabályainakvizsgálatát a funkcionális elemzéstől elválasztani, de ezekben, mint egyebütt is (határozószók, névutók, kötőszók stb.) a morfematikai szerkezetvizsgálat világosabb képet nyújt a rendszer egészéről, ha a funkcionális csoportosítás szempontjai itt is érvényesülnek. Máskor, például a névelők esetében a tárgyalás messze túlnyomó részét a funkcionális problematika foglalja el.

2. Az állapot és a változás ábrázolása a morfematikában. — Történeti nyelvtanunk minden fejezete úgy írja le az egykorú nyelvállapot szinkrón rendszerét, hogy ugyanakkor lehetőleg megragadja a rendszerben fellépő vagy folyamatban levő mozgást, változást is. Ezek a változások a morfematikában — éppen az ő- és az ómagyar korszakban — olyan erőteljesek voltak, hogy nemcsak új elemeket, hanem gyakran új részrendszereket, sőt új szófajokat is eredményezhettek. Így például a sorozatos szófajváltás során, mely ragos névszóból határozószót, névutót és határozóragot hozott létre, mindezen kategóriában új rendszercsoportok is keletkeztek. Az egyéb, grammatikai szerepű szófajok (pl. igekötő, kötőszó, módosítószó) számos eleme, típusa ekkor jött létre. Ekkor kristályosodott ki a mutató névmásból, illetőleg a számnévből új szófajunk: a névelő. Mindez érthetővé teszi, hogy a morfematikai fejezetek a keletkezéstörténeti kérdésekre gyakran külön teret szánnak.

A változások leírásának a módját egyrészt a nyelvi anyag természete szabja meg, másrészt az, hogy milyen megközelítésben a legalkalmasabb feltárni és rendszerbe foglalni e változások okait. Olykor a nyelvi mozgás a szinkronián belül ábrázolható (pl. az igei paradigmák, a határozószók esetében), máskor célszerűbb volt a keletkezéstörténetre külön figyelmet szentelni (pl. a képzők, névszóragok tárgyalásakor), vagy aszerint is csoportosítani a bemutatásra szánt anyagot, hogy melyek a rendszer szilárd elemei, melyek a kialakulóban, melyek a kihalóban levők (pl. a névutók). A szinkroniában egymás mellett élő változatok megítélésekor arra is tekintettel vagyunk, melyik tekinthető egy-egy nyelvjárás vagy egy-egy szociolingvisztikailag leírható nyelvréteg jelenségének. E kérdések megválaszolására kitűnő lehetőséget nyújt vizsgált korpuszunknak nemcsak nyelvi, de műfajilag is különféle jellege. A legtöbbször csak átírásban ránk maradt kódexek nyelvjárását az eredeti missilisek segítségével olykor lokalizálni is sikerül, így egy-egy alakváltozat földrajzilag helyhez köthetővé válik. A latinból fordított, latin hatást tükröző, irodalmi szövegeket tartalmazó kódexek írott, irodalmias nyelvváltozata másrészt jól elkülöníthető a kevésbé művelt, nem latinos műveltségű levélíróknak a mindennapi beszélt nyelvhez közelebb álló szövegformálásától. Így a nyelvi variánsoknak e sokoldalú vizsgálata és értékelése mind a diakrón, mind a szinkrón leírást árnyaltabbá teszi. Egyébként is a morfológiai fejezetek a „törzsanyag”-ként előírtnál természetesen jóval nagyobb forrásanyag alapján készülnek: az előírt forrásokat messze túlhaladó, speciális szempontok szerint végzett kiegészítő gyűjtésre, adattárra támaszkodnak.

3. A morfematika felépítése. A fejezetek szerzői. — 1. Az igék: a) Az ige-tövek (ZELLIGER ERZSÉBET). b) Az igeképzés

(D. BARTHA KATALIN). c) Az igeragozás (E. ABAFFY ERZSÉBET). — 2. A névszók; a) A névszótövek: (SÁROSI ZSÓFIA). b) A névszóképzés (SZEGLÉNYI MÁRIA). c) A névszójelezés (KOROMPAY KLÁRA). d) A névszóragozás (KOROMPAY KLÁRA). — 3. Az igei, a névszói és az igenévi összetételek (W. SCHILLER JUDIT). — 4. A névmások (SIPOS PÁL). — 5. A határozószók (D. MÁTAI MÁRIA). — 6. Az igenevek (A. JÁSZÓ ANNA). — 7. Az igeekötők (D. MÁTAI MÁRIA). — 8. A névutók (ZSILINSZKY ÉVA). — 9. A névelők (I. GALLASY MAGDOLNA). — 10. A kötőszók (JUHÁSZ DEZSŐ). — 11. A módosítószók (JUHÁSZ DEZSŐ). — 12. Az indulatszók (I. GALLASY MAGDOLNA.) — 13. A kettős és többszófajúság. A szófajváltás (A. MOLNÁR FERENC). — 14. A tulajdonnevek (NÉMETH MARIETTA).

E vázlathoz néhány megjegyzést kell fűznünk. Jóllehet a szóösszetétel éppúgy az egyes szófajok morfológiájához tartozik, mint a szóalkotás egyéb módjai, mégis az igei, a névszói és az igenévi összetételeket kialakulásuk, az összetétellel válás azonos problematikája miatt s az ismétlődések elkerülése céljából alkalmasabbnak látszott egy közös fejezetben összefogni. A fent ismertetett tervben a tulajdonnevek is szerepelnek, később azonban olyan döntés született, hogy elhagyjuk őket.

Az egyes korszakokat lezáró összegező fejezeteket E. ABAFFY ERZSÉBET írja.

E. ABAFFY ERZSÉBET

III. Tájékoztató a mondattani részhez

1. A vizsgált korszakokban a mondatok grammatikája korántsem mutat fel látványos változásokat. Így leírása sokkal inkább szinkrón jellegű, mint a morfémáké. Mindemellett valamennyi fejezetben megkísérlünk rámutatni a grammatikai rendszer régebbi és újabb elemeire, az előző korszakok maradványaira és a jövő változások csíráira, valamint az átmeneti formákra.

A mondattani rész abban is eltér a morfológiáitól, hogy a latin minták, előzmények hatása itt jobban tükröződik a vizsgált jelenségtípusokban (leszámítva persze a néhány eredeti magyar szöveget, bár azok sem mentesek a latinizmusoktól). A grammatikának a mondattani része ugyanakkor (a közös latin források révén) jobban támaszkodhat a párhuzamos helyek, fordítások tanulságaira. Az itt mutatkozó eltérések lehetnek nyelvjárási jellegűek is, de sokkal inkább az ómagyar beszélők, fordítók kompetenciájában meglévő grammatikai szinonimákra utalnak. Ezek a helyek is elősegítik a szívesen vállalt transzformációs elemzés alkalmazását, s utalnak a szinkrón rendszer belső mozgására. Ez a belső mozgás néha tényleges történeti változást tükröz (ám korántsem oly mértékben, mint azt egyes kutatók feltételezik). A transzformációs analízist azonban nem mindig a belső mozgás vagy esetleg a fejlődés bemutatására, hanem olykor a jelenségek interpretálására használjuk fel.

Maga a némileg leíró jelleg persze nem mond ellene a történeti ábrázolás céljára való felhasználhatóságnak, hiszen a mondattani részt illetőleg is az a szándékunk, hogy az egyes korszakok szinkrón rendszerét egymásra vetítve mutassuk ki a rendszer bizonyos elmozdulásait.

Az újabb grammatikaelméleti törekvésekből természetesen nemcsak a transzformációs analízis módszerét, valamint a rendszerszerű ábrázolásra

törekvést igyekeztünk átvenni. A korszerű törekvések jegyében illeszkedik az az eljárásunk is, hogy igen fontos szerepet tulajdonítunk a szófajoknak, azok bővíthetőségének: vonzatainak és szabad bővítményeinek (a mellékmondat formájában kifejezetteknek is). Így az alárendelő szintagmák sorában megkülönböztetjük az igei (igenévi) és a különböző névszói alaptagú szintagmákat, s hasonlóképpen járunk el az alárendelt mondatok tárgyalásában is.

2. Mielőtt a vázlat ismertetésére rátérnénk, meg kell emlékeznünk a mondatnani (és a szöveggrammatikai) anyaggyűjtés néhány specifikumáról. A gyűjtés megkezdése előtt — legálábbis a 27 törzssanyagra vonatkozólag — meg kellett állapítanunk a mondatok, illetőleg szövegmondatok, sőt a tagmondatok határait is, ami nem volt könnyű munka. Ebben csak félig-meddig segíthetett forrásaink betűhasználata és interpunkciója, ez — sajnos — eddig igen kevésbé vizsgált kérdés. A kis- és nagybetű használata, a velük kapcsolatos esetleges rubrumok, a kódex-másolók által használt interpunkció szerepű (?) különféle jelek nem mindig vallottak egyértelműen a mondat- és tagmondathatár hollétére. Ezért más tényezőket is figyelembe kellett vennünk: elsősorban a mondatok elemzése segítségével a grammatikai teljesség vagy lezártág ismervét, továbbá az esetleges párhuzamos helyek betűhasználatát és interpunkcióját; a rendelkezésünkre álló latin források és a későbbi magyar kiadások mondat- vagy tagmondathatár-jeleit (természetesen ezeknek az önkényességével is számolva); stb. A véglegesnek tűnő megoldást a mondatnani részleg közös vitában alakította ki, a részlegvezető előzetes javaslata alapján. Mindennek ellenére a mondatokra, illetőleg szövegmondatokra tagolásban a mai nyelv- és stílusérzék érvényesülését nem tudtuk mindig elkerülni.

A mondatnani gyűjtést — a fejezetíró és a részlegvezető által kimunkált kód szerint — peremlyukkártyák igénybevételevel végeztük.

3. A mondatnani rész magába foglalja a szintagmák tanát (szintjét) és a szűkebb értelemben vett mondatnani (a mondat szintjét). Vázlata (az egyes fejezetek szerzőinek a feltüntetésével) a következő:

1. A mondat és fajtái: a) A mondatfajták mint a modális alapérték kifejezői; a kiegészítő modális értékek és kifejezőeszközeik (TÁLOS ENDRE). b) Az állító és a tagadó mondatok (TÁLOS ENDRE). c) A mondatok szerkezeti felépítése (BALÁZS JUDIT). d) A mondatok aktuális tagolása (WACHA BALÁZS). e) A mondatok szórendje (WACHA BALÁZS). — 2. Az egyszerű mondatot felépítő szintagmák: a) A hozzárendelő (alany—állítmányi) szintagma (FARKAS VILMOS). b) Az alárendelő szintagmák (R. HUTÁS MAGDOLNA és S. HÁMORI ANTÓNIA). c) A mellérendelő szintagmák (J. PAPP ZSUZSANNA). — 3. Az összetett mondatok: a) Az alanyi és az állítmányi mellékmondatok (F. HAADER LEA). b) Az alárendelő mondatok (F. HAADER LEA). c) A mellérendelő mondatok (J. PAPP ZSUZSANNA).

Az egyes korszakokat lezáró, összegező fejezeteket RÁCZ ENDRE írja.

IV. Tájékoztató a szöveggrammatikai részhez

1. Szöveggrammatikai fejezet magyar történeti nyelvtani kézikönyvekben ez ideig nem szerepelt, ám — a korszerűsége törekvés jegyében — szükségesnek láttuk önálló részként való beiktatását „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-ba.

A szöveggrammatikai rész — mint címe is jelzi — nem fogja át a szöveg-
tan teljes problémakörét, hanem a mondat grammatikájához kapcsolódva,
annak mintegy a folytatásaként a szövegszerveződésnek csupán a grammatikai
sajátságait vizsgálja. Elsősorban azokat a nyelvtani eszközöket veszi szem-
ügyre, amelyek a szövegmondatok közötti lineáris kohéziót biztosítják.
(A szövegmondatok határainak megállapítására nézve l. a mondattani rész
tájékoztatóját.) Ide tartoznak a kötőszók, a hiányos mondatok, az egyeztetés
az anaforikus és kataforikus szerepű névmások, névelők, továbbá a szöveg-
mondatok kapcsolódását szolgáló egyéb koreferens szók (főnevek). Külön
fejezetben foglalkozik a szövegtani rész az idézéssel mint sajátos szöveg-
grammatikai jelenséggel. A lehetőség szerint kitér az említett grammatikai
formáknak a stilisztikai funkciójára is.

2. A szöveggrammatikai rész a következő fejezetekből áll:

1. A szövegmondatokra tagolás helyesírása. — 2. A szövegmondatok
összekapcsolása (a kötőszóhasználat). — 3. Hiány és fölösleges szóismétlés
a szövegben. — 4. A szemantikai, a szintaktikai és a ritmikai kohézió. —
5. Az egyeztetés mint szöveggrammatikai jelenség. — 6. Az idézés módjai.

A szövegtani részt KÁROLY SÁNDOR írja; az ő munkáján alapszik e rész
problematikájának és fejezetekre tagolásának iménti ismertetése is.

RÁCZ ENDRE

A *tud* segédige jelentéséről

1. Dolgozatomban a modális *tud* főbb szemantikai tulajdonságait kívá-
nom megvizsgálni. Feltételezésem szerint a modális *tud* grammatikailag
a segédigékhez tartozik, szemben a nem modális *tud*-dal, amely főige. A *tud*
igét nem modális értelemben és főigeként használjuk az 1. a)–b) mondatban,
a 2. a)–c)-ben viszont a *tud* segédige, és modális jelentést hordoz.

1. a) *Anna tudja a leckét.*
b) *Péter tudja, hogy Anna megérkezett.*
2. a) *Anna tud zongorázni.*
b) *Péter meg tudja látogatni Évát.*
c) *Falun többet tud pihenni.*

Mivel a modalitás fogalmát — legalábbis első megközelítésben — célszerű
a lehetőség és szükségszerűség nyelvi megjelentési formáira korlátoznunk,
a 2. a)–c) mondatok közül csak a 2. b)–c) mondatok fejeznek ki közvetle-
nebbül modalitást, hiszen csak ezekben a mondatokban jelent a *tud* lehető-
séget. A 2. a) mondatban a *tud* képességet fejez ki. Látni fogjuk azonban,

hogy a képesség és a lehetőség között is van összefüggés s ezért, ha közvetve is, a 2. a) is kifejez modalitást.

A modális logikában többféle lehetőséget szoktak megkülönböztetni. Van aletikus, episztemikus, deontikus, buletikus, diszpozicionális stb. lehetőség. (A *-hat/-het* jelentésével kapcsolatban a különféle lehetőségekről részletesebben szólok egy másik dolgozatomban; l. KIEFER FERENC, What is possible in Hungarian?: ALH. XXXI.). Jogos tehát a kérdés, hogy vajon a modális *tud* milyen lehetőséget fejez ki. Úgy látom, hogy a *tud* elsősorban a következő két lehetőség kifejezésére alkalmas: a) kifejezhet diszpozicionális lehetőséget, azaz azt a körülményt, hogy valami valakinek a pillanatnyi diszpozíciója szerint lehetséges; b) circumstanciális lehetőséget, amikor valaminek lehetséges voltát külső körülmények biztosítják.¹ A 3. a)–b) mondatok például kifejezhetnek diszpozicionális lehetőséget, a 4. a)–b) mondatok pedig circumstanciális lehetőséget:

- 3. a) *A művésznő most tud énekelni.*
- b) *Fel tudsz már kelni?*
- 4. a) *Holnap tudok telefonálni.*
- b) *Ott sokat tudsz majd pihenni.*

A magyarban a *-hat/-het* képző is lehetőséget fejez ki:

- 5. a) *A művésznő most énekelhet.*
- b) *Felkelhetsz már?*
- 6. a) *Holnap felhívhatlak.*
- b) *Ott majd sokat pihenhetsz.*

Érdekes megfigyelnünk, hogy az 5. a)–b) mondatok ugyan kifejezhetnek diszpozicionális lehetőséget, de nem parafrázisai a 3. a)–b) mondatoknak. S ez általánosan is áll: a diszpozicionális *tud*-nak nincs párja a *-hat/-het* jelentései között. Ugyanakkor viszont a 6. a)–b) mondatok éppúgy circumstanciális lehetőséget fejeznek ki, mint a 4. a)–b) mondatok: a 6. a)–b) mondatok a 4. a)–b) mondatok parafrázisainak tekinthetők. Dolgozatomban ezekre a jelenségekre is keresek magyarázatot. Először azonban a képességet kifejező *tud* tulajdonságait kell megvizsgálnunk.

2. Képességünk sokféle lehet. Vannak velünk született és szerzett képességek, vannak olyan képességek, amelyek olyan értelemben velünk születtek, hogy mindegyikünk rendelkezik velük, vannak olyan szerzett képességek, amelyeket általában minden emberi lény megszerez, és vannak olyanok, amelyeknek megszerzésére nem mindenki képes. Vannak olyan velünk született képességeink, amelyeket nem tudunk akarattunkkal befolyásolni, és vannak olyanok, amelyek felett ellenőrzést tudunk gyakorolni. Első pillanatra úgy tűnhet, hogy ezeknek a különbségeknek nincs közük a nyelvhez, a következő példák azonban világosan bizonyítják, hogy a *tud* értelmezése nagyban függ attól, hogy milyen jellegű a szóban forgó képesség. A tárgyalás során az is ki fog derülni, hogy itt nem valami abszolút dologról van szó. Az értelmezés szempontjából inkább az a döntő, hogy a beszélő hogyan látja a szóban forgó tulajdonságot, mit tud róla, milyen ismerveket tulajdonít neki.¹

A) Velünk született, akarattunkkal nem befolyásolható, érzékszervi képességek. — Az ilyen képességet jelölő igék mellett általában nem állhat *tud*:

- 7. a) *Péter tud látni.*
- b) *Péter tud hallani.*

A 7. a)–b) rossz mondatok. A *hall* és a *lát* állapotot jelentő igék, és már önmagukban is jelentik a „hallás”, illetve „látás” képességét. A 8. a) mondat azt jelenti, hogy Péter rendelkezik a „látás” képességével, a 8. b) mondat pedig azt, hogy Péter rendelkezik a „hallás” képességével:

- 8. a) *Péter lát.*
- b) *Péter hall.*

Mivel a látás és hallás természetes képessége minden embernek, ezeket a mondatokat olyan esetben használjuk, amikor valaki átmenetileg elvesztette ezt a képességet.

B) Velünk született, akarattunktól független, fiziológiai képességek. — Itt általában olyan igékről van szó, amelyek fiziológiai folyamatot jelölnek: *emészt*, *lélegzik* stb. A 9. a)–b) mondatok ugyan mondhatók, de különféle pragmatikai implikációkat tartalmaznak:

- 9. a) *Péter tud emésztetni.*
- b) *Péter tud lélegzeni.*

Ezek a mondatok akkor használhatók, ha valamilyen okból, például betegség miatt, Péter emésztésével vagy légzésével baj volt, ha Péter ezeket a fiziológiai képességeket átmenetileg elvesztette, de most már ismét rendelkezik velük. Figyeljük meg, hogy a 8. a)–b) mondatoktól eltérően, a 10. a)–b) mondatok már nem jelentenek egyszerűen képességet:

- 10. a) *Péter emészt.*
- b) *Péter lélegzik.*

A 10. a) – b)-vel szemben tehát a 9. a)–b) mondatok újat mondanak. A 7. a)–b) mondatok elfogadhatatlansága talán éppen azzal magyarázható, hogy redundáns módon tartalmazzák a *tud* igét.

Bár a légzés fiziológiai képessége akarattunktól független, a légzés módja nem az. Egyes jóga-gyakorlatok éppen azt a célt szolgálják, hogy a légzés módját akarattunkkal befolyásolni tudjuk. Nem véletlen tehát, hogy a 9. b) mondatnak ilyen értelmet is lehet tulajdonítani: Péter tudja, hogyan kell helyesen lélegezni, Péter elsajátította a helyes légzés módját.

C) Velünk született fiziológiai képességek, amelyek eleinte akarattunktól függetlenek, később azonban ellenőrizhetővé válnak. — Erre a csoportra a legjobb példa az *eszik* és az *iszik*, amelyek a csecsemő számára ellenőrizhetetlen fiziológiai képességek, amelyeket azonban lassan igába törünk. A *tud* ugyan ilyen esetekben is használható, de nem jelenthet egyszerűen képességet. A 11. a)–b) mondatok mindenféle implikációhoz kapcsolódnak:

- 11. a) *Péter tud enni.*
- b) *Péter tud inni.*

A 11. a) sok mindent jelenthet: a mondat jelentheti azt, hogy Péter éhes, vagy azt, hogy Péternek van étvágya (a betegsége miatt eddig nemigen tudott enni), vagy azt, hogy Péter sokat eszik, vagy azt, hogy Péter tudja, hogyan kell enni (kétféle értelemben: tud viselkedni az asztalnál, vagy tudja, hogy a kulináris örömök hogyan fokozhatók), és ezzel talán még ki sem merítettük az összes értelmezési lehetőséget. A 11. b) mondat is hasonlóan gazdag értelmezési lehetőségekben. A 11. b) azonban éppúgy nem jelentheti az ivás pusztá képességét, mint ahogy a 11. a) mondat sem jelentheti az evés pusztá képességét.

A fenti értelmezések közül az egyik, ti. hogy Péter sokat eszik és iszik, explicitté tehető az *ám* módosító szóval:

- 12. a) *Péter tud ám enni!*
- b) *Péter tud ám inni!*

Jegyezzük még meg, hogy a 12. b) (és persze ugyanúgy 11. b) megfelelő jelentése is) általában alkoholra vonatkozik, Péterről pedig ilyenkor általában feltelevesszük, hogy felnőtt.

D) Velünk született kognitív és emotív képességek. — Gondolkodni és szeretni többé-kevésbé mindenki tud. Nem véletlen tehát, hogy a következő mondatokban a *tud* nem jelölhet pusztá képességet:

- 13. a) *Péter tud gondolkodni.*
- b) *Péter tud szeretni.*

A 13. a) azt jelenti, hogy Péter jól tud gondolkodni, a 13. b) mondat pedig azt, hogy Péter nagyon tud szeretni. Nagyjából ugyanezt a jelentést fejezik ki explicitebb módon a következő mondatok:

- 14. a) *Péter tud ám gondolkodni!*
- b) *Péter tud ám szeretni!*

E) Szerzett nem fizikai képességek, amelyekkel általában mindenki rendelkezik. — Öltözködni, fésülni, vásárolni általában mindenki megtanul. Éppen ezért a következő mondatok minőségi értékelést tartalmaznak:

- 15. a) *Anna tud öltözködni.*
- b) *Anna tud vásárolni.*

A 15. a) mondat azt jelenti, hogy Anna jól öltözködik, a 15. b) mondat pedig azt, hogy Anna tudja, hogyan kell vásárolni.

F) Szerzett fizikai képességek, amelyekkel általában mindenki rendelkezik. — Jární, futni, szaladni, ülni és állni általában mindenki megtanul. Ezért a 15. a)–b) mondatok csak azt jelenthetik, hogy Péter éppen most szerezte meg a szóban forgó képességet, vagy pedig azt, hogy azt betegség után ismét visszanyerte:

- 16. a) *Péter tud jární.*
- b) *Péter fel tud ülní.*

Mindegyik esetben odakívánczik a *már* határozószó: már tud járni, már fel tud ülni.

Az eddig tárgyalt esetekben a *tud* vagy nem alkalmazható, mivel a puszta ige már képességet fejez ki (2. A) vagy pedig a képesség kifejezése önmagában redundáns, mivel olyan tulajdonságról van szó, amelyekkel általában mindenki rendelkezik. Ilyen esetekben a *tud* használata különféle egyéb jelentéselemet hordoz. Mármost az a kérdés, hogy ezt a jelenséget hogyan magyarázzuk. Az előbbieket — azt hiszem — eléggé világosan mutatják, hogy a *tud* értelmezése mennyire függ attól, hogy mit tudunk a világról: a szóban forgó képesség „aktiválja” a mindennapi tudásunk (Alltagswissen, everyday knowledge) releváns részét. Ennek alapján a mondatokban rejlő redundancia feloldható. Más szóval: elképzelhető, hogy a különféle jelentések, a GRICE-féle implikátumokhoz hasonló módon vezethetők le. Tudvalevő, hogy a GRICE-féle elméletben a hallgató a megnyilatkozás kommunikatív jelentését társalgási elvek alapján vezeti le. Az ily módon levezetett kommunikatív jelentést nevezi GRICE társalgási implikátumnak. Igen ám, csak hogy itt mégsem pragmatikai (vagy legalábbis nem tisztán pragmatikai) jelenségről van szó, hiszen a „redundáns” mondatok értelmezése igen nagymértékben előre jelezhető, tehát nem véletlenszerű, a beszédhelyzettől függő. A szóban forgó jelenségnek a pragmatikába utalása ezért nemcsak túl könnyű elintézése lenne a dolognak, hanem nem is adná adekvát magyarázatát.

Egy másik lehetőség az lenne, ha minden csoportra külön megadnánk a jelentésszabályokat: a *tud* ige ezt és ezt jelenti attól függően, hogy milyen cselekvésre vonatkozik. Ez azonban szintén nem lenne igazi magyarázat, hiszen csak átfogalmaznánk eddigi megfigyeléseinket, és éppen az nem tűnne ki, hogy a különböző esetekben mi a közös.

Végül olyan megoldás is elképzelhető, amely az ige lexikai jellemzését hozza kapcsolatba a *tud* jelentésével. A *tud* mindig képességet jelent (a jelen összefüggésben releváns esetekben), az ige jellemzését kell tehát úgy megadni, hogy a *tud* az ige jellemzésében szereplő egyik vagy másik jelentésmozzanatra vonatkozhassek. Mielőtt azonban ezt a kérdést részletesebben megvizsgálánk, nézzük meg a *tud* további jelentéseit.

G) Olyan képesség, amellyel nem mindenki tud élni. — Némely esetben a *tud* olyan tulajdonságra utal, amellyel ugyan többé-kevésbé minden ember rendelkezik, de mindennapi gondolkodásunk szerint mégsem tulajdonítjuk mindenkinek: alkalmazkodni, vigyázni, magát fegyelmezni, dolgokat átélni bizonyos mértékig mindenki tud, de ezeket mégsem csinálja mindenki, amit néha úgy értelmezünk, mintha az illető nem is tudná csinálni. Ezért jelenthet a *tud* képességet ilyen esetekben. Például:

17. a) *Péter tud alkalmazkodni.*

b) *Péter át tudja élni a dolgokat.*

A 17. a) mondat azt jelenti, hogy Péter rendelkezik az alkalmazkodás képességével, a 17. b) mondat pedig azt, hogy Péter rendelkezik az átélni tudás képességével.

H) Szerzett képesség. — Igen sok olyan dolog van a világban, amit meg kell tanulnunk. A hegedülés vagy a zongorázás, a főzés, az írás és az olvasás, a számolás mind olyan tevékenység, amelyet el kell sajátítanunk. Nem véletlen tehát, hogy ilyen esetekben is a *tud* puszta képességet jelent. Például:

18. a) Péter tud zongorázni.
 b) Péter tud főzni.

Abból, hogy valaki tud zongorázni vagy főzni, még nem következik, hogy jól tud zongorázni vagy főzni. A képesség csak annyit jelent, hogy az illető ismeri a zongorázás vagy a főzés „főbb” szabályait. Másrészt abból, hogy valaki zongorázik vagy főz, még nem következik, hogy az illető valóban tud zongorázni vagy főzni. És ez érvényes a szerzett képességekre általában: ha a V tevékenység szerzett képességet tételez fel, akkor abból, hogy valaki a V tevékenységgel van elfoglalva, nem következik, hogy az a valaki *tud V -ni*. Ugyanakkor a nem szerzett képességekre a fordítottja áll: abból, hogy valaki a V tevékenységgel foglalatosskodik, már következik, hogy az a valaki *tud V -ni*. Hiszen éppen ez magyarázza az ilyen esetekben a *tud* használatából eredő redundanciát.

A képességeket a fentiek alapján két nagy csoportra oszthatjuk. Nevezük el az egyik csoportot *természetes képességeknek*, a másikat *nem természetes képességeknek*. Az emésztés, lélegzés, az evés és ivás, a gondolkodás és a szeretet, a járás és ülés természetes képességek, az alkalmazkodás, az átélni tudás vagy a zongorázni és főzni tudás nem természetes képességek. Igaz, alkalmazkodni, figyelni, vigyázni, magát fegyelmezni bizonyos mértékig mindenki tud, a mindennapi ember azonban úgy veszi, hogy ezeket a dolgokat nem csinálja vagy nem tudja mindenki csinálni. Ezért a *főz* mintájára kezeli őket. A megfelelő igék jellemzésében tehát ezt a körülményt valahogy jelezni kell. Ha mármost a *tud* igéből és egy másik igéből szintagmát képezünk, akkor a „nem természetes képesség” jeggyel ellátott ige esetén a *tud + V -ni* szintagma a szóban forgó képesség meglétét fogja jelenteni. Ha viszont az ige „természetes képesség” jeggyel rendelkezik, akkor a *tud + V -ni* szintagma nem jelentheti egyszerűen a szóban forgó képesség meglétét, a képesség a V egyéb szempontjaira fog vonatkozni. Mik ezek az egyéb szempontok? Mielőtt erre a kérdésre választ keresnénk, a természetes képességeként jellemzett állapotokat és folyamatokat még tovább kell bontanunk.

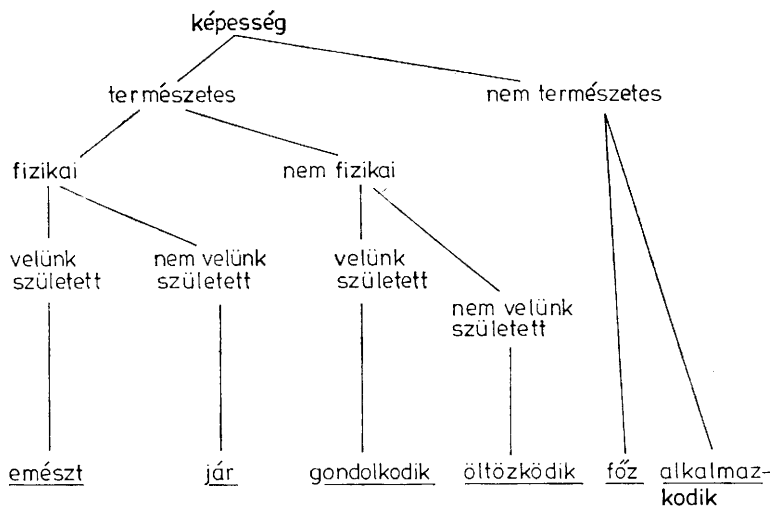
Mindennapi ismereteink alapján tudjuk, hogy természetes képességeink gyakorlásában a körülmények megváltozhatnak (a legnyilvánvalóbb körülmény: a betegség): nem tudok járni, mert fáj a lábam; nem tudok enni, mert nincs étvágyam. A *tud* fizikai képességek esetén jelentheti tehát azt, hogy a gátló körülmények megszűntek, a természetes képességek gyakorlásának nincs akadálya. A *tud + V -ni* állapotváltozást tételez fel: a t beszédidő előtti valamely t_1 időpontban (intervallumban) a *nem tud + V -ni* volt érvényes. A *nem tud + V -ni* persze nem jelenti azt, hogy egyáltalán *nem tud + V -ni* (legalábbis nem mindig), hanem csak valami ilyesfélét: *nem tud rendszeren/normálisan + V -ni*. Mivel ez az értelmezés minden fizikai természetes képességnél lehetséges, a szabályt érdemes jelentésszabályként megfogalmazni.

A fizikai képességek között vannak olyanok, amelyekkel nem születésünk pillanatától kezdve rendelkezünk: később tanuljuk meg őket. Ilyenek: az ülés, állás, járás képessége. Itt is érvényes természetesen a t_1 időpontra vonatkozó *nem tud + V -ni* preszuppozíció, csak hogy itt ennek a preszuppozíciónak a tartalma lehet ez is: „még nem tanult meg ülni, állni, járni.” A *tud járni* tehát egyrészt jelentheti azt, hogy most már megint tud (mert például felépült betegségéből), vagy pedig azt, hogy (a gyermek) most tanult meg járni.

A fizikai képességet jelentő igéknél tehát meg kell adnunk azt, hogy a képesség velünk született-e vagy sem. Utóbbi esetben a t_1 időpontra vonatkozó *nem tud* + *V-ni* kétféle értelmezést kaphat.

A természetes képességeknek lehet minőségi (mód) és mennyiségi mutatója. Enni vagy inni lehet szépen vagy csúnyán, sokat vagy keveset. Ahhoz, hogy csúnyán vagy keveset együnk, nincs szükségünk különleges képességre. Mindennapi gondolkozásunk szerint azonban — úgy látszik — a szépen evés vagy a sokat evés már képesség kérdése. A minőségi szempont persze nem kizárólag a „szép” és „csúnya” kategóriáihoz kapcsolódik. Például a kulináris örömök fokozásához is tudnunk kell, hogy mit hogyan együnk, igyunk. Minőségi vagy mennyiségi (vagy mindkettő) értékelésről természetesen csak akkor van értelme beszélni, ha a szóban forgó képesség akarattunktól is függ, tehát befolyásolható. Ezenkívül — úgy tűnik — főképp a bonyolultabb tevékenységeknél játszik az értékelés bizonyos szerepet, míg az egyszerű tevékenységeknél ritkábban lép fel. Az *ül*, *áll*, *jár* egyszerű tevékenység vagy állapot, az *eszik* és *iszik* nem az. A kognitív és emotív tevékenységek és állapotok pedig mind bonyolultak. A nem fizikai képességeknél talán a mennyiségi szempont el is sikkad: nem az az érdekes, hogy mennyit tud valaki gondolkozni, hanem az, hogy hogyan. Talán ezért van az, hogy a *tud gondolkozni* kizárólag minőségi értékelést kaphat.

A képességek eddig tárgyalt fajtái tehát a következő taxonómiát eredményezik:

Ez a taxonómia minden bizonnyal nem teljes: további finomításra, pontosításra és kiegészítésre szorul. Számunkra azonban most a tárgyalt kategóriák is elegendőek, hiszen már ezek is világosan mutatják, hogy a *tud* értelmezése mennyire függ mindennapi ismereteinktől. Érdekes megfigyelni, hogy amit mi *tud*-dal fejezünk ki, azt más nyelvek két vagy három igével fejezik ki. Így például a franciában a *tud* néha *pouvoir*-ra, néha pedig *savoir*-ral, a lengyelben pedig hol *móc*-cal, hol *umieć*-tyel, hol pedig *potrafić*-tyal fordítható. A germán nyelvek viszont nem tesznek különbséget a *tud* és a *-hat/-het* között. Így a német

können egyaránt jelent képességet és lehetőséget, ugyanígy az angol *can* is. E különbségek ellenére a dolgozatomban tárgyalt értelmezési szabályok eléggé általános érvényűnek tűnnek.

Kézenfekvőnek tűnhet mármost az a megoldás, hogy az igék lexikai jellemzésénél hivatkozunk a szóban forgó képesség fajtájára, azaz megadjuk a megfelelő kategóriát. Ez a megoldás azonban, mint azt mindjárt látni fogjuk, azért nem adekvát, mert a *tud* értelmezése nemcsak a főige jelentésétől, hanem a mondat egyéb szemantikai anyagától (alany, igei bővítmények stb.) is függ.

Amennyiben az alany tulajdonnév, és a tulajdonnév vonatkozásáról (arról a személyről, akire a tulajdonnév utal) semmit sem tudunk — hogy erre a kikötésre miért van szükség, az a 2. J) pontban kiderül —, továbbá, ha a puszta főige szerepel a *tud* után, akkor a következő értelmezési (interpretációs) szabályok érvényesek:

19. a)	<i>tud</i>	<i>V-ni</i> nem természetes	→	a <i>V</i> -és képessége
b)	<i>tud</i>	<i>V-ni</i> természetes nem fizikai	→	jól/nagyon tud <i>V-ni</i>
c)	<i>tud</i>	<i>V-ni</i> természetes fizikai	→	jól/nagyon tud <i>V-ni</i>
			→	sokat tud <i>V-ni</i>
			→	a körülmények most olyanok, hogy (ismét) tud <i>V-ni</i>

A harmadik értelmezéshez kapcsolódik a következő előfeltevés: a beszédidő előtti t_1 időpontban a körülmények olyanok voltak, hogy nem tudott *V-ni*.

- d) *tud*   *V-ni*
                  természetes fizikai   → most tanult meg *V-ni*
                  nem velünk született

Figyeljük meg, hogy az értelmezésnél nincs végtelen sok lehetőség. Amennyiben a *tud* nem természetes képességet jelentő ige módosít, akkor puszta képességet jelent. Amennyiben pedig természetes képességet jelentő ige módosít, akkor a *tud* jelentése lényegében négyféle lehet: kifejezhet mennyiségi vagy minőségi értékelést, utalhat arra, hogy az illető a szóban forgó képességet nemrég szerezte meg, vagy pedig arra, hogy az illető ismét birtokában van az illető képességnek. Hogy adott esetben a több értelmezési lehetőség közül melyik valósul meg, vagy hogy melyik a legvalószínűbb, egyéb tényezők (így például a beszédhelyzet) függvénye. Interpretációs szabályaink nem logikai szabályok, mint ahogy a szabályokban előforduló kategóriák sem logikai kategóriák. Mindennapi ismereteink alapján állítottuk fel őket.

A kép azonban még mindig nem teljes. Az eddig mondottakhoz néhány fontos megjegyzést kell fűznünk.

I) A 19. a)–d) szabályok általános képességekre vonatkoznak; amint a képességet konkrétabbá tesszük, s ezzel a megszokottól eltérő dologra vonatkoztatjuk, a *tud* visszanyeri eredeti jelentését: a puszta képességet fogja jelölni. Például:

20. a) *Péter meg tudja emésztani még a vasat is.*
 b) *Csoda, hogy ebben a rossz levegőben még tudsz lélegezni!*
 c) *Péter a fakérget is meg tudja enni.*
 d) *Péter ezen a széken is tud ülni.*

Ezekben a mondatokban nem az emésztés, lélegzés, evés és ülés általános képességéről van szó, hanem szokatlan képességekről, amelyek tehát már nem nevezhetők természetesnek.

Mármost nyilvánvaló, hogy a 20. a)–d) mondatok jelentése nem magyarázható a 19. a)–d) értelmezési szabályok egyikével sem, hiszen a szóban forgó képesség nem természetes volta nem az ige tulajdonságaiból következik, hanem az ige bővítményeiből.

J) Nézzük meg most a 2. H)-ban tárgyalt nem természetes képességeket! Ezek csak akkor szokatlan, nem természetes képességek, ha nem járnak már eleve a foglalkozással. A szakácsnak már természetes, megszokott képessége, hogy tud főzni, a zongoraművésznak, hogy tud zongorázni, a festőművésznak, hogy tud festeni, a szabónak, hogy tud varrni, és így tovább. Éppen ezért az alábbi mondatokban a *tud* nem pusztá képpességet fejez ki, hiszen ez épp-űgy redundáns lenne, mint az egyéb természetes képességek esetében.

21. a) *Ez a szakács tud főzni.*
 b) *Ez a szabó tud varrni.*
 c) *Ez a festő tud festeni.*

Itt a 19. b) szabály érvényes: 21. a) azt jelenti, hogy a szóban forgó szakács jól tud főzni, 21. b) pedig azt, hogy a szóban forgó szabó jól tud varrni, végűl a 21. c) azt, hogy a szóban forgó festő jól tud festeni. Ez azt mutatja, hogy interpretációs szabályaink nem vonatkozhatnak egyszerűen az ige jellemzésére, hanem még azt is figyelembe kell venniűk, hogy kinek a képességéről van szó. A 21. a)–c) mondatok látszólagos redundanciája egyszerűen magyarázható. Ugyanis a különféle mesterségeket jelölő főnevek jellemzésében már benne van az, amit a mondatban állítunk róluk: a szakács az a személy, aki-nek mestersége a főzés, aki megtanulta, hogyan kell főzni, aki ilyen értelemben tud főzni. Lényegében tehát a 21. a) mondat azt mondja ki, hogy aki tud főzni, az tud főzni. A 21. a) tehát logikailag analitikus kijelentés. Hasonló meggondolások érvényesek a 21. b) és 21. c) mondatokra is. A 19. b) szabály az analitikus mondatok redundanciáját oldja fel.

Ez azonban azt jelenti, hogy a 19. a)–d) szabályokat úgy kellene át-fogalmaznunk, hogy azok érzékenyek legyenek az alany tulajdonságaira is. Ezt egyébként a 2. K)-ban bemutatandó példák is igazolják.

K) Figyeljűk meg a következő mondatokat!

22. a) *A kutya tud úszni.*
 b) + *A kutya tud ugatni.*
23. a) *A kacsza tud repűlni.*
 b) *A kacsza tud úszni.*
 c) + *A kacsza tud tojást tojni.*
 d) + *A kacsza tud hápogni.*

24. a) + *A veréb tud repülni.*
 b) + *A hal tud úszni.*

Vajon mivel magyarázható, hogy míg a 22. a), 23. a)–b) lehetséges mondatok, addig a 22. b)–t, 23. c)–d)–t és a 24. a)–b)–t általában nem mondjuk? Úgy tűnik, hogy itt a prototípus-szemantikából ismert jelenséggel van dolgunk. (A prototípus-szemantika pszichológiai indíttatású jelentéelmélet, kidolgozása ELEANOR ROSCH pszichológus érdeme. Vö. E. ROSCH, On the internal structure of perceptual and semantic categories, T. M. MOORE, ed., Cognitive Development and the Acquisition of Language. New York, 1973.) A prototípus-szemantika szerint minden kategóriának vannak központi és periferikus elemei. A központi, prototipikus esetek (elemek) és a periferikus elemek között pedig több átmeneti elem lehetséges. Tulajdonképpen minden kategórián belül egy hierarchia állítható fel. Pszichológiai kísérletekkel kimutatható volt például, hogy mindennapi gondolkodásunkban a rigó vagy a veréb tipikusabban madár, mint a pingvin vagy a pelikán, és a pingvin és a pelikán is „inkább” madár, mint a denevér. A denevér ugyan nem madár, de rendelkezik a madarak legtipikusabb tulajdonságával, ti. tud repülni. Másrészt a fácán és a fűrj kevésbé madár, mint a rigó vagy a veréb. Tehát a következő hierarchiát kapjuk:

25. *rigó, veréb* | *fácán, fűrj* | *tyúk, kacs, liba* | *pingvin, pelikán* | *denevér.*

A prototípus, jelen esetben a rigó és a veréb, minden kétséget kizáróan rendelkezik a kategóriát meghatározó tulajdonságokkal. A madár egyik meghatározó tulajdonsága, hogy tud repülni. Minél lejjebb megyünk azonban a hierarchián, annál kevésbé természetes ez a tulajdonság. Ezért van az, hogy a 23. a) mondat „informatív”, a 24. a) azonban nem az. (Olyan beszédhelyzetben, ahol a hallgató ugyanazokkal a mindennapi ismeretekkel rendelkezik, mint a beszélő.)

Hasonló megfontolásokkal magyarázható a 22. a), 23. b) és 24. b) közti különbség is. A hal a vízben élő állatok prototípusa, az úszni tudás természetes tulajdonságai közé tartozik. A 24. b) mondat tehát nem tartalmaz új információt. A kutyának vagy a kacsának azonban nem természetes tulajdonsága az úszni tudás, ezért mondható a 22. a) vagy a 23. b) mondat. A 22. a) és 22. b) mondatok között az a különbség, hogy az ugatás képessége meghatározó tulajdonsága a kutyának, az úszás képessége viszont nem az. Ami mármint a kacsát illeti: az, hogy a kacs tud hápogni vagy tojást tojni, a kacs természetes (meghatározó) tulajdonsága, a repülni vagy úszni tudás nem az. A *tud* használatát tehát egyrészt befolyásolja az a körülmény, hogy egy kategórián belül tipikus vagy kevésbé tipikus elemről van szó, másrészt pedig az is, hogy egy elemnél mennyire tipikus a szóban forgó tulajdonság.

Természetesen a 25. -höz hasonló hierarchiák és a tulajdonságokra vonatkozó hierarchiák nincsenek egyszer s mindenkorra meghatározva. Tanulmányaink és mindennapi tapasztalataink alapján változhatnak.

A megszokott vagy természetes kategóriája így találkozik a prototípus-elméletből ismert tipikus fogalmával. Összefoglalóul tehát azt mondhatjuk, hogy ha mindennapi ismereteink alapján megszokott vagy tipikus képességről van szó, a *tud* csak akkor alkalmazható, ha vele nem a pusztá képességet kívánjuk kifejezni.

L) Az eddigi eredményeinken semmit sem változtat és csak a teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a 26. a)–b) mondatokban is, elvárásunknak megfelelően, a *tud* képességet jelent.

26. a) *Péter el tudja játszani Schumann zongoraversenyét.*
 b) *Péter meg tudja főzni a gulyáslevest.*

Itt persze, szemben a 17. a)–b)-vel, konkrét, egy határozott dolog elvégzésére vonatkozó képességről van szó.

A következő mondatok azonban egy kiegészítő megjegyzést kívánnak.

27. a) *Péter be tudja fejezni a munkáját.*
 b) *Péter meg tudja oldani a feladatot.*
 c) *Péter fel tud mászni a fára.*
 d) *Péter ki tudja nyitni az ajtót.*

Ezekben a mondatokban természetesen nem szerzett képességekről van szó, a szóban forgó képességek ezenkívül mind „egyenített”, konkrét, határozott dolog elvégzésére vonatkozó képességek. Ha mármost a 27. a)–d) mondatokat összevetjük a 20. a)–d) mondatokkal, a következő következtetésre juthatunk. Az „egyenített”, konkrét, határozott dolog elvégzésére vonatkozó tevékenységek esetén a *tud* mindig pusztá képességet jelöl, függetlenül attól, hogy milyen jellegű (fizikai – nem fizikai, velünk született – nem velünk született, természetes – nem természetes) képességről van szó. Ez valószínűleg ismét azzal a körülménnyel függ össze, hogy az ilyen képességek kevésbé megszokottak, meglétük kevésbé természetes.

Úgy tűnik tehát, hogy a *tud* értelmezésének fő szabálya ez: megszokott, természetesnek számító tulajdonság esetén a *tud* nem fejezhet ki pusztá képességet. Ilyenkor általában a 19. a)–d) értelmezési szabályoknál tárgyalt jelenségeket hordozza. Ha ezzel szemben valamilyen szokatlan vagy specifikus tulajdonsággal van dolgunk, akkor a *tud* képességet fejez ki. Ez az általános értelmezési elv a dolgozatomban tárgyalt összes esetet fedi.

Azt is mondhatjuk, hogy minden képességekkel bíró „x”-nek vannak sztereotipikus tulajdonságai. (A sztereotipikus tulajdonságoknak a jelentés leírásában betöltött szerepével részletesen foglalkozik HILARY PUTNAM dolgozata: *Meaning, reference and stereotypes: Meaning and Translation*. London, 1978.) Ezek a sztereotipikus tulajdonságok megfogalmazhatók egyetemes állítások formájában, például: *Minden szakács tud főzni; Minden ember tud gondolkodni; Minden egészséges, nem csecsemő korban levő ember tud járni;* stb. Ezek alkotják a *tud* értelmezése szempontjából releváns mindennapi következtetéseink egyik premisszáját. Az itt szereplő egyetemes állítások természetesen nem szükségszerű logikai igazságok, hanem tapasztalati általánosítást fejeznek ki. Így következtetéseink sem tiszta logikai következtetések, hanem gyakorlati, mindennapi következtetések. A következtetések pedig általában így festenek:

Minden ember tud gondolkodni.
 Péter ember.

Péter tud gondolkodni.

Minden szakács tud főzni.
Péter szakács.

Péter tud főzni.

Valahányszor az ilyen típusú mindennapi következtetés érvényes, a *Péter tud V-ni* redundáns, és így a *tud* nem fejezhet ki pusztá képességet. Ha azonban mindennapi következtetéseink nem vezetnek ilyen eredményre, akkor a *tud* képességet jelent. A nem sztereotipikus tulajdonságok tagadó egyetemes állítással fejezhető ki: *Nem mindenki tud hegedülni; Nem mindenki tudja meginni az erős pálinkát; Nem mindenki tud úszni*; stb. Ilyen premisszából csak olyan következtetést vonhatunk le, hogy „Lehet, hogy Péter tud hegedülni, de az is lehet, hogy nem tud”; „Lehet, hogy Péter meg tudja inni az erős pálinkát, de az is lehet, hogy nem tudja meginni”; „Lehet, hogy Péter tud úszni, de az is lehet, hogy nem tud”. Ilyenkor van értelme, hogy a képesség meglétét állítsuk.

Az eddigi fejtegetésekből világosan kitűnik, hogy a *tud* értelmezésének vizsgálata arra kényszerít bennünket, hogy túllépjük a jelentéstani vizsgálatok szokásos kereteit. Arra a következtetésre kell jutnunk ugyanis, hogy a *tud* jelentése nem vizsgálható adekvát módon mindennapi ismereteinkre való hivatkozás nélkül. A lexikai jelentések és a mondatjelentés ismerete csak kiinduló pontja lehet a *tud* helyes értelmezésének, ezekből vezetjük le mindennapi ismereteink alapján a *tud* tulajdonképpeni jelentését.

A képességet jelentő *tud* tárgyalásánál egy egész sor fontos kérdést helyszűke miatt figyelmen kívül kellett itt hagynom. Így nem foglalkoztam a tagadó mondatok problémájával (*Péter nem tud enni/gondolkodni/vigyázni*), a *tud* feltételes alakjával (*Péter tudna enni/gondolkodni/vigyázni*), a nem személy alanyú *tud*-dal (*Ez a fa nagyra meg tud nőni; Ez a számítógép több ezer műveletet tud végezni másodpercenként*; vö. azonban a 22–24. példákat!).

3. Az eddigiekben a képességet kifejező *tud*-ról szoltunk. A bevezetőben már utaltam arra, hogy a *tud* diszpozicionális és circumstanciális lehetőséget is kifejezhet. Vizsgáljuk meg most ezt a kérdést részletesebben! Kezdjük a diszpozicionális lehetőséggel! Egyszerűség kedvéért megismétlem a bevezetőben említett 3. a)–b) példákat:

- 3. a) *A művész nő most tud énekelni.*
- b) *Fel tudsz már kelni?*

A 3. a) mondat nem vonja kétségbe a művész nő képességeit, a művész nő bizonyára tud énekelni, előfordulhat azonban, hogy rosszul van, vagy nincs diszponálva az éneklésre. A 3. a) mondatnál azt akarjuk mondani, hogy a művész nő jól van diszponálva: diszpozíciói olyanok, hogy tud énekelni. Hasonló megfontolások érvényesek a 3. b) kérdő mondatra is. Ezzel a kérdő mondatnál sem általános képességre kérdezzünk: az csak természetes, hogy a megszólított rendelkezik a felkelni tudás képességével. Elképzelhető azonban, hogy pillanatnyi diszpozíciói olyanok, hogy nincs ereje felkelni. A 3. b) mondatnál tehát az iránt érdeklődünk, hogy a megszólított rendelkezik-e a felkeléshez szükséges diszpozíciókkal.

A preszuppozíciók megállapításánál használt tagadáspróbát alkalmazva:

- 28. *A művész nő most nem tud énekelni.*

Láthatjuk, hogy a „A művészről tud énekelni” preszuppozíciója a 3. a) mondatnak. Ugyanakkor a 3. a) implikálja azt, hogy „Van, amikor a művészről nem tud énekelni” és a 28. azt, hogy „Van, amikor a művészről tud énekelni”.

Az 5. a) mondat (*A művészről most énekelhet*) nem szinonim a 3. a) mondatnál. Habár ez a mondat is implikálja azt, hogy „Van, amikor a művészről nem énekelhet”, de nem jár azzal az előfeltevéssel, hogy „A művészről tud énekelni”. Az 5. a) mondat jelentése így írható körül: a művészről pillanatnyi diszpozíciói olyanok, hogy nincs akadálya annak, hogy énekeljen. Tehát a *most* határozószó mindkét esetben (a 3. a) és az 5. a) esetében) diszpozíciókra utal, de a 3. a) mondatnál képesség gyakorlása vagy megvalósítása függ ezektől a diszpozícióktól, az 5. a) mondatnál ezzel szemben csak az éneklés lehetősége. Szigorúan véve tehát csak az 5. a) mondat fejez ki diszpozicionális lehetőséget: a 3. a) mondat csak a szóban forgó képesség (az éneklés) gyakorlása szempontjából releváns diszpozíciókra utal. Van azonban kapcsolat a 3. a) és az 5. a) között, mégpedig a 3. a) implikálja az 5. a)-t. Ha a művészről *most* képes énekelni, akkor megvan a lehetősége arra, hogy énekeljen, akkor nincs akadálya annak, hogy énekeljen. Más szóval, a 3. a) tartalmazza az 5. a)-t, de ennek fordítottja nem áll.

A modalitással foglalkozó irodalomban csak gyér megjegyzéseket találunk a képesség és a lehetőség közötti összefüggéssel kapcsolatban. Így például GEOFFREY N. LEECH könyvében (*Towards a Semantic Description of English*. London, 1969.) egyetlen oldalt szentel a problémának. LEECH egyébként azt állítja, hogy a képesség és a lehetőség között mindig implikáció áll fenn. Tehát a *Péter három nyelven tud beszélni* mondat implikálja a *Péter számára lehetséges, hogy három nyelven beszéljen* mondatot. Egyrészt azonban LEECH tárgyalásából nem tűnik ki, hogy miféle lehetőségre gondol (diszpozicionális vagy circumstanciális lehetőségre?, vagy esetleg episztemikus lehetőségre?). Másrészt azt sem tudjuk meg, hogy milyen fajta implikációról van szó: logikai implikációról vagy ún. gyenge implikációról? Könnyű belátni, hogy nem lehet logikai implikációról szó, hiszen abból, hogy „Péter számára nem lehetséges, hogy három nyelven beszéljen” nem következik, hogy „Péter nem tud három nyelven beszélni”, hiszen lehet, hogy csak a körülmények akadályozzák abban, hogy képességeivel éljen. A másik kérdésre pedig ez a válasz: az episztemikus lehetőség (annak alapján, amit tudunk, nincs kizárva, hogy egy tényállás fennáll) *m i n d i g* következik a képességből. Bizonyos feltételek mellett azonban a képesség diszpozicionális, illetve circumstanciális lehetőséget is implikál. A dolgozatomban éppen ezeket az eseteket tárgyalom. Ha mármost azt a körülményt is figyelembe vesszük, hogy a diszpozicionális lehetőséget kifejező 5. a) mondat szinte semmiben sem különbözik az episztemikus lehetőséget kifejező, *Amennyire tudom, semmi akadálya sincs annak, hogy a művészről most énekeljen* vagy *Amennyire tudom, nincs kizárva, hogy a művészről most énekel*, jelentésű mondatról, nem véletlen, hogy gyakran 3. a) típusú mondatokat használunk diszpozicionális lehetőség kifejezésére is. Egyébként is, a *-hat/-het* képző sokféle értelmet hordozhat:

- 29. a) *Péter most alhat.*
- b) *Péter most dolgozhat.*
- c) *Péter most felkelhet.*

Kontextuális támasz nélkül ezeknél a mondatoknál aligha jut először eszünkbe

a diszpozicionális olvasat. Egész más a helyzet a megfelelő *tud*-ot tartalmazó mondatoknál:

- 30. a) *Péter most tud aludni.*
- b) *Péter most tud dolgozni.*
- c) *Péter most fel tud kelni.*

Szemben a 29. a)–c) mondatokkal ezek a mondatok már egyértelműek: a képesség gyakorlásához szükséges diszpozíciók jelenlétére utalnak.

Példáinkban a kívánt olvasatot a *most* határozószó segítségével tudtuk egyértelműen megállapítani. A nyelv azonban a *most* vagy egyéb egyértelműsítő/határozószó nélkül is használja diszpozicionális értelemben ezeket a mondatokat. Vagyis a 31. a)–c) mondatok is kifejezhetnek — közvetve — diszpozicionális lehetőséget:

- 31. a) *Péter tud aludni.*
- b) *Péter tud dolgozni.*
- c) *Péter fel tud kelni.*

Összefoglalva az eddigieket: a 30. a)–c) típusú mondatok ugyan közvetlenül képességekre vonatkoznak, közvetve viszont kifejeznek diszpozicionális lehetőséget is. Ennek alapja a képesség és a lehetőség között fönnálló implikáció: ha valamely képesség gyakorlásához szükséges diszpozíciók megvannak, akkor a képesség gyakorlásának lehetősége is megvan. Az, hogy a diszpozicionális lehetőség kifejezésére inkább a *tud*-ot használjuk, mint a *-hat/-het* képzőt, a 29. a)–c) típusú mondatok többértelműségével függhet össze. Ehhez járul még az a körülmény is, hogy a diszpozicionális értelmezés ezeknél a mondatoknál általában külön kontextust kíván.

Térjünk most át a circumstanciális lehetőség tárgyalására! A bevezetésben a circumstanciális lehetőséggel kapcsolatban a 4. a)–b) példákat említettem, amelyeket most itt megismétlek:

- 4. a) *Holnap tudok telefonálni.*
- b) *Ott sokat tudsz majd pihenni.*

Ezekben a mondatokban a *tud* már nem jelent képességet, jelentése: 'lehetősége, módja van valamit tenni'. A 4. a) parafrázisa tehát ez: „módomban áll vagy lehetőségem van arra, hogy holnap felhívjalak”; a 4. b) mondaté pedig ez: „ott majd módodban áll vagy lesz arra lehetőséged, hogy sokat pihenj”. Más szóval: a körülmények lehetővé fogják tenni a telefonálást, illetve a pihenést. A 4. a)–b) mondatok tehát circumstanciális lehetőséget fejeznek ki, mégpedig nem áttételesen, valamilyen implikáció révén, hanem közvetlenül, ti. ez a mondatok jelentése. Nem véletlen tehát, hogy a 6. a)–b) mondatok a 4. a)–b) mondatok parafrázisainak tekinthetők:

- 6. a) *Holnap felhívhatlak.*
- b) *Ott majd sokat pihenhetsz.*

Könnyű kimutatni, hogy a 4. a) és 6. a), illetve a 4. b) és 6. b) mondatok logikailag ekvivalensek, tehát azonos igazságfeltételekkel rendelkeznek. Ehhez

tulajdonképpen csak azt kell kimutatnunk, hogy a szóban forgó mondatok egymást implikálják. Vegyük például a 4. a) mondatot. Ez a mondat implikálja a *Lehetséges számomra, hogy holnap felhívjalak* mondatot, ami ekvivalens a 6. a)-val, és persze magát a 4. a) mondatot is. A *Holnap nem tudok telefonálni* implikálja a *Nem lehetséges számomra, hogy holnap felhívjalak* (= *Holnap nem hívhatlak fel*), ami implikálja a *Holnap nem tudok telefonálni* mondatot. Tehát a *Holnap nem tudok telefonálni* és a *Holnap nem hívhatlak fel* mondatok is logikailag ekvivalensek. A logikai ekvivalencia azonban még nem jelent jelentésbeli azonosságot. Az említett mondatpárok hordozhatnak olyan jelentéskülönbségeket, amelyek nem írhatók le igazságfeltételek segítségével. A logikai ekvivalencia azonban már elég indok arra, hogy adott tényállás esetén tetszés szerint hol az egyik, hol a másik mondatot használhassuk.

Vizsgáljuk meg most a képességet jelentő *tud* és a lehetőséget jelentő *tud* közti kapcsolatot! Sok esetben találunk olyan mondatot, amely kétféleképpen is értelmezhető. Például:

- 32. a) *Péter tud neked segíteni.*
- b) *Péter fel tudta építeni a házát.*

Figyeljük meg, hogy a 32. b) mondat egyértelművé válik, ha a *maga* névmás is szerepel benne: *Péter maga fel tudta építeni a házát*. Itt a mondat csak Péter képességére vonatkozhat. A 32. a)–b) mondatok egyébként vonatkozhatnak Péter képességeire és Péter lehetőségeire. Az utóbbi, de nem az előbbi, olvasat megfogalmazható a *-hat/-het* segítségével is:

- 33. a) *Péter segíthet neked.*
- b) *Péter felépíthette a házát.*

Más esetekben a mondat egyértelműen lehetőséget fejez ki:

- 34. a) *Péter el tud menni Stockholmba.*
- b) *Péter két hétig tudott Stockholmban maradni.*

Az *ám* módosító szó használata ezekben a mondatokban már nem jelenthet mennyiségi vagy minőségi értékelést. Vö.: *Péter el tud ám menni Stockholmba; Péter két hétig tudott ám Stockholmban maradni*. Természetesen a 34. a)–b) mondatok ekvivalensek a 35. a)–b)-vel:

- 35. a) *Péter elmehet Stockholmba.*
- b) *Péter két hétig maradhatott Stockholmban.*

A 32. a)–b) és a 34. a)–b) mondatok alapján úgy tűnik, hogy a *tud* kétféle használata bizonyos mértékig előrejelezhető. A Stockholmba menés vagy a Stockholmban tartózkodás nyilvánvalóan nem lehet adottság vagy képesség kérdése, a segíteni tudás vagy a házépítés viszont lehet az.

A képességet jelentő *tud* és a lehetőséget jelentő *tud* közti összefüggést olyan mondatokon legkönnyebb vizsgálni, amelyek körülményektől függő képességet fejeznek ki. Például:

- 36. a) *Ott tudsz majd zongorázni.*
- b) *Ott tudsz majd sakkozni.*

Az *ott* határozószó itt is csak az egyértelműsítés célját szolgálja. Ezek a mondatok logikailag ekvivalensek a 37. a)–b) mondatokkal:

37. a) *Ott majd zongorázhatsz.*

b) *Ott majd sakkozhatsz.*

Mármost a 36. a)-nak preszuppozíciója, hogy a megszólított személy tud zongorázni, hiszen a tagadás nem érinti ezt a feltételezést: *Ott nem tudsz majd zongorázni.* Másrészt a 36. a)-hoz a következő implikáció kapcsolódik: „Van olyan hely vagy vannak olyan körülmények, amely vagy amelyek nem teszik lehetővé a zongorázást.” Hasonló megfontolások érvényesek a 36. b) mondatra is. Ebből már nyilvánvaló, hogy nincs olyan nagy különbség a diszpozicionális lehetőséget közvetlenül kifejező 3. a)–b) mondatok és a circumstanciális lehetőséget kifejező 36. a)–b) mondatok között.

Habár a circumstanciális lehetőséget kifejező mondatokban gyakran találkozunk a körülményekre utaló határozószókkal, ez nem szükségszerű. Így aztán előfordulhat, hogy egy mondat három jelentésű: kifejez képességet, diszpozicionális lehetőséget és circumstanciális lehetőséget. Így például a *Tudsz énekelni?* kérdő mondatnál nemcsak valakinek a képességei iránt érdeklődhetünk, hanem a diszpozíciók vagy a körülmények megfelelő volta iránt is. Éppen ezért a *Tudsz énekelni?* tapintatos kérdés is lehet: valójában képesség iránt szeretnénk érdeklődni, de úgy teszünk, mintha diszpozíció vagy a körülmények megfelelő volta iránt érdeklődnénk.

Érdekes megfigyelni, hogy nemcsak a 36. a) jár azzal az előfeltevéssel, hogy „x tud zongorázni”, hanem a 37. a) mondat is, és az utóbbi is rendelkezik az előbbire jellemző implikációval. A diszpozicionális lehetőséggel szemben tehát itt teljes jelentésazonosság áll fenn.

Mármost mi a helyzet a 4. a)–b) mondatokkal? A pihenés nem képesség kérdése, és talán nem is annyira diszpozícióktól függ, hanem elsősorban körülmények kérdése. Telefonálni ugyan valamikor meg kell tanulni, de felnőttél a telefonálást már természetes képességnek tekintjük. Éppen ezért egy olyan mondatnál, mint *Tud ez a gyerek már telefonálni?*, képesség iránt érdeklődünk. *A feleséged tud telefonálni?* mondatnál viszont lehetőség iránt. A példák könnyen szaporíthatók. A sétálás lehetőségéről beszélhetünk, de képességéről nem. Az alvás lehet diszpozíció kérdése is, meg körülményeké is. Ugyanígy a várás. A Stockholmba menés vagy a Stockholmban tartózkodás biztosan nem képesség kérdése, még nem is diszpozícióké, hanem a körülményektől függő valami (vö. a 34. a)–b) mondatokat).

Lényegében tehát ismét a világról szóló tudásunk dönti el, hogy mit tekintünk képességnek, mit a diszpozíciók és mit a körülmények függvényének. Úgy tűnik, hogy a képességek és a diszpozíciók között szorosabb a kapcsolat, mint a képességek és a körülmények között. Általában nem lehet képességtől független diszpozíciónk, a circumstanciális lehetőség viszont lehet független a képességtől. Ezért van az, hogy a circumstanciális lehetőséget kifejező *tud* esetén bizonyos esetekben (így például neutrális kontextus esetén a 34. a)–b) mondatoknál) nem érezzük már a *tud* eredeti jelentését.

A *tud* alapjelentése valószínűleg ugyanaz az összes tárgyalt esetben, ami változik, az a mindennapi ismereteink alapján levezetett konkrét jelentés. A circumstanciális lehetőségnek az a kitüntetett tulajdonsága, hogy olyan esetekben, amikor nem arról van szó, hogy a képességek gyakorlása a körül-

mények függvénye, már nem tételez fel képességet, és így csak lehetőséget fog kifejezni. Ezekre az esetekre áll a 4. a)–b) és 6. a)–b) mondatokkal kapcsolatban kimutatott logikai ekvivalencia.

Jegyezzük még meg, hogy a diszpozicionális lehetőség mellett van diszpozicionális szükségszerűség is, éppúgy, mint ahogy a circumstanciális lehetőséggel is szemben áll a circumstanciális szükségszerűség. Magyarban mindkettőt a *kell* fejezi ki: *Tüsszentennem kell, Repülőjegy nem volt, így vonat-tal kellett utaznom.* Az előbbi mondat diszpozicionális szükségszerűséget, az utóbbi pedig circumstanciális szükségszerűséget fejez ki.

4. Dolgozatomban áttekintettem a *tud* legfontosabb jelentéseit, természetesen a teljesség igénye nélkül. Rámutattam arra, hogy a *tud* értelmezése lényegében attól függ, hogy mit tudunk a világról. A *tud* jelentéstana tehát igen szépen példázza azt az egyre inkább elfogadott tételt, hogy nincs „tisztá” szemantika, azaz a jelentés nem vizsgálható anélkül, hogy figyelembe ne vennénk mindennapi ismereteinket.

Láttuk, hogy a *tud* általában csak akkor fejezhet ki képességet, ha nem megszokott, nem természetes állapotról vagy folyamatról van szó. A megszokott, természetes dolgoknál a *tud* egyéb, a szóban forgó képesség gyakorlásával összefüggő jelentéselemeket hordoz.

A képességet jelentő *tud* közvetlenül nem fejez ki lehetőséget, és így nem is tekinthető a modalitás közvetlen kifejezésének. Ugyanakkor azonban a képesség implikálja a lehetőséget és ilyen értelemben közvetve mégis modalitást fejez ki.

A diszpozicionális és circumstanciális lehetőség kérdéséhez is a képesség kategóriáján keresztül jutottunk el. A képesség gyakorlása ugyanis függhet belső diszpozícióktól és külső körülményektől. A kétféle lehetőség egymástól való megkülönböztetéséhez általában mindennapi ismereteinkre van szükség.

KIEFER FERENC

A hatodik mondatrész

1. Részletesebb magyar nyelvtanaink a határozók tárgyalásánál megemlítik azok egyik állítólagos, különleges fajtáját, az ún. „jelzői értékű hátravetett határozó”-t. Közismerten olyan szerkezetek tartoznak ide, mint *A vágta hajnalban, A találkozás Péterrel, Levél a kedveshez, Harc a Nagyúrral* stb. Rövid írásom egyetlen célja annak tisztázása, hogy a kérdéses alakulatok valóban határozóknak tekinthetők-e, vagy pedig valami mások. Egy ilyen vizsgálat azért indokolt, mert a „jelzői értékű határozó” elnevezés nem egészen megnyugtató kompromisszumot vagy még inkább bizonytalanságot tükröz.

Elméletileg a következő lehetőségek állnak fenn: A „jelzői értékű határozó” lehet: a) jelző; b) határozó; c) a kettő átmenete vagy keveréke; d) azonos egy más, ismert mondatrészszel; e) egy külön, „új” mondatrész, amely nem azonos az eddigi ismert mondatrészek egyikével sem.

2. Nézzük először a jelzői lehetőséget. A jelzői érték mellett az látszik szólni, hogy olyan bővítményekkel állunk szemben, amelyek névszókhoz járulnak úgy, mint a jelzők. Ez kétségtelenül fontos szempont, s gondolat-

menetünk során még többször érinteni fogjuk a kérdést. S ha már a jelzői lehetőséget latolgatjuk, azt is meg kell vizsgálnunk, hogy nem olyan származtatott szerkezetekkel állunk-e szemben, amelyek jelzős szerkezetekre mennek vissza, azokon alapulnak. A modern nyelvészet ma kétségtelenül legdivatosabb irányzata, a generatív grammatika hajlana egy ilyen megközelítésre, tehát megoldottnak, eldöntöttnek tekintené a kérdést, ha bizonyítani lehetne, hogy a „jelzői értékű határozók” jelzős szerkezetekből állnak elő transzformációk útján. Nézzük meg, mire jutunk ebben a tekintetben. Íme, néhány transzformációs lehetőség:

A vágta hajnalban — *A hajnali vágta*
A találkozás Péterrel — *A Péterrel való találkozás*
Levél a kedveshez — *A kedveshez írott levél*
Harc a Nagyúrral — *A Nagyúrral vívott harc*

Nos, tiszta jelzői transzformáció csak az első példa esetében mutatkozik. *A találkozás Péterrel* már csak úgy „jelzősíthető”, ha betoldjuk a *való*-t. De ez még megemészthető lenne. Nagyobb nehézségek mutatkoznak a következő két példa esetében. Mert miért éppen *A kedveshez írott levél* a feltételezett jelzői alapszerkezet? Miért nem *A kedveshez küldött levél* vagy valami hasonló? S ugyanígy, *A Nagyúrral vívott harc* mellett elképzelhető lenne egy *A Nagyúrral folytatott harc* is. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a „hátravetett határozó” lehet többtagú is, mint pl. ebben a mondatban: *A kedves kisfiú a szurtos arcával ott a híd mellett még évekig megmaradt az emlékezetemben.* Hogyan csinálunk jelzős szerkezetet abból, hogy *a szurtos arcával ott a híd mellett*? Talán úgy, hogy *A szurtos arcú híd melletti kedves kisfiú*? Csakhogy ebből kimaradt az *ott*. Azután itt van egy híres német példa: *Ein Regiment zu Fuss*. Nyilvánvaló, hogy **Ein zu Fussiges Regiment* mint alapszerkezet grammatikai képtelenség, csak valami olyasmi lenne elképzelhető, hogy *Ein Regiment, das zu Fuss geht oder marschiert*. Csakhogy ez megint nem jelzői átállítás. Mindez azt mutatja, hogy nincs egységes transzformációs minta, amely szerint a kérdéses alakulatok egyöntetűen megfelelő jelzős szerkezetekből lennének levezethetők. Néha tetszetős, frappáns a jelzői szerkezettel való szembeállítás (*A vágta hajnalban* — *A hajnali vágta*), de néha csak kiegészítéssel oldható meg (*A találkozás Péterrel* — *A Péterrel való találkozás*), néha viszont rögtönzött, ad hoc jellegű kiegészítést kíván, mikor is nincs semmi érdemleges nyelvtani meggondolás, amelynek a segítségével motiváltan választhatnánk az alternatív lehetőségek közül. S mint láttuk, egyes esetekben csak egész mellékmondat adja vissza azt, amit a „hátravetett határozó” sokkal tömörebben közöl.

Tehát még akkor is, ha elfogadnánk a transzformációs szemlélet általános elemző és magyarázó eljárását — ezt nem minden él nélkül, de nem is alaptalanul úgy jellemezhetnénk, hogy sok esetben, amikor *x* jelenséget kellene elemezni, kijelenti, hogy a kérdéses jelenség nem *x*, hanem *y* —, tehát még ezt elfogadva sem megyünk a „hátravetett határozók” esetében a jelzői „eredet” magyarázatával semmire, mert — mint láttuk — ilyen eredet csak néhány esetben tételezhető fel, s a legtöbbször olyan kiegészítésekre kényszerülünk, hogy valamilyen „jelzői háttérrel” teremtsünk, amelyek menthetetlenül önkényesek és kiagyaltak. A „jelzői értékű határozó” tehát nem lehet jelző, és ha nem jelző, akkor nem lehet jelzői értékű sem. A „jelzői értékű

határozó” legalább annyira abszurd megnevezés, amilyen a „női értékű férfi” lenne. Annál inkább kötelességem bevallani, hogy a dologban magam sem vagyok ártatlan, mert egy korábbi írásomban (MNy. LXXIX. 8–9) a „hátravetett határozó”-t rövid úton jelzőnek nyilvánítottam, megfelelkezve arról, hogy nem nominális bővítmény.

3. A további lehetőségeket — vajon tényleg határozó, esetleg jelző és határozó keveréke vagy egyéb mondatrész húzódik meg a „jelzői értékű” határozóban — nem külön-külön vesszük szemügyre, hanem felvillantjuk a mondatrészek néhány alapvető jellegzetességét, s ennek alapján már szinte automatikusan helyezhetjük el a „hátravetett határozók”-at az őket megillető helyen.

A hagyományos nyelvtan a mondatrészeket is, csakúgy, mint a szó-fajokat, végső fokon annak alapján próbálta meghatározni, amit e mondatrészek jelölnek, „kifejeznek”. Az akadémiai leíró nyelvtan még 1962-ben is így határozta meg az alanyt: „... az i g e i állítmány mellett az alany igen gyakran azt nevezi meg, aki (ami) a c s e l e k v é s t v é g z i... Megnevezheti azt is, akin vagy amin a t ö r t é n é s v é g b e m e g y...” (MMNyR. II, 107). Hogy az ilyen definíciókkal nem sokra megyünk, azt jól mutatja ez a mondat: *Péter megütötte a lábát*. E mondat szerint nemcsak Péterrel történt valami, hanem a lábával is, sőt, elsősorban azzal, Péterrel csak — hogy úgy mondjuk — a lábán keresztül. A láb volt az, amin végbement a történet. Ennek ellenére senki sem minősítené a *lábát* alanynak. Abban a mondatban, hogy *Péter Máriával táncol*, két ember „végzi a cselekvést”, mégis csak *Péter* az alany, *Máriával* semmi esetre sem az. A tartalmi definíciók tehát vajmi keveset érnek. Mégpedig azért, mert mindenki, aki a mondatrészek problémáját tartalmi-jelentésbeli oldalról közelíti meg, félreérti ennek a kategóriának a jellegét. A mondatrészek a mondat szerkezeti helyeinek az elnevezései. Ezeket a szerkezeti helyeket meghatározott típusú, osztályú, ha úgy tetszik szó- vagy szintagmafajú elemek tölthetik ki. Ez — tehát, hogy milyen típusú elem valósítja meg — a mondatrész minősítésének és jellemzésének egyik fő szempontja. De ez nem elég, hisz ugyanazon típusú, fajú elem többféle mondatbeli pozícióban is megjelenhet. Gondoljunk például a főnévre, amely lehet alany, lehet az összetett állítmány névszói része stb. Tehát azt is meg kell határozni, hogy egy-egy mondat szerkezeti pozíció, röviden mondatrész milyen viszonyban van a többi mondatrésszel. E két szempont együttes figyelembevétele alapján a mondatrészek szakszerűen meghatározhatók, és az elemzésben megtalálhatók, azonosíthatók.

Mindez más szóval azt jelenti, hogy semmi sem lehet mondatrész önmagában, csak legalább egy másik mondatrészhez fűződő viszonyában. A hagyományos nyelvtan tehát nemcsak abban tévedett, hogy pl. az alanyt annak alapján próbálta meghatározni, amit az „kifejez”, hanem abban is, hogy önmagában akarta definiálni, alanyosságát a saját „magánvaló” tulajdonságaiból próbálta levezetni.

A mondatrész meghatározásánál, illetve azonosításánál tehát az egyik döntő szempont annak az elemnek vagy elemcsoportnak a minősége, típusa, osztálya, fajtája (azaz szó- vagy szintagmafaja), amely a kérdéses mondatrészt megvalósítja. Ez természetesen azt jelenti, hogy szófaj és mondatrész szigorúan egymásra utalt, korrelatív fogalom. Ezért, ha csak nagyon röviden is, de vessünk egy pillantást e két kategória viszonyára.

Nyilvánvaló, hogy a szófajok hagyományos, tartalmi irányultságú meghatározásai (pl. főnév az, ami ezt vagy azt jelenti) ugyanúgy használhatatlanok, mint a mondatrészek ilyen definíciói. A szófajokat megbízhatóan, objektíven csak azoknak a mondattani pozícióknak, mondatrészeknek a segítségével azonosíthatjuk, amelyek megvalósításában részt vesznek. Ha viszont a mondatrészek azonosítása a kérdéses szóosztályok azonosításával történik, nincs itt valami reménytelen tautológia?

Képzeljünk el egy nyelvet, amelyben minden szófaj csak egy mondatrészt realizálhat, és ezt a mondatrészt csak ez a szófaj realizálhatja. Tehát kizárólagos, „egy az egyhez” jellegű megfelelés van szófaj és mondatrész között. Nos, az ilyen nyelvben nem lenne értelme külön szófajról és külön mondatrésztől beszélni, hanem csak „alanyi szófajról”, „tárgyi szófajról”, „állítmányi szófajról” stb. De a természetes nyelvek közismerten nem ilyenek. Szófaj és mondatrész viszonya polivalens — ugyanaz a szófaj többféle mondatrész létrehozásában részt vehet, s ugyanazt a mondatrészt többféle szófaj is megvalósíthatja. Nincs tehát „egy az egyhez” jellegű megfelelés köztük. Továbbá — mint már említettük — a mondatrész nem egyszerűen ilyen vagy olyan szófajjal vagy szófajokkal azonos, hanem viszonyfogalom: nem azonosítható pusztán a megvalósító szófaj alapján, hanem ennek és még legalább egy másik mondatrésznek (amely persze megint ilyen vagy olyan, de meghatározott szófajú elem) a viszonya alapján. Mindez azt eredményezi, hogy szófaj és mondatrész egymásra vonatkoztatott meghatározása nem tautologikus. Persze éppen azért, mert egymásra való tekintettel lehet és kell őket meghatározni, valamelyiket az elemzés során adotttnak, elsődlegesnek kell venni. Ez nem cirkularitás, hanem a tudományos elemzés bevett és szükségszerű eljárása: nem indulhat az elemzés abszolút nullaponttól, valamit mindig adotttnak, prímnek, axiómának kell felvenni. Amikor elemek szófaji hovatartozását vizsgáljuk, adotttnak kell tekinteni a mondatrészeket, s amikor a mondatrészeket vizsgáljuk, adotttnak kell venni bizonyos szófaji kategóriákat.

Szófaj és mondatrész egymásra vonatkoztatottságát szépen taglalja BLOOMFIELD, nagy munkájának a szintaxisról írott fejezetében (Language. New York, 1933. 184 és köv.). De terminológiaiilag még ő sem tudott egészen szakítani a múlttal, mert pl. „cselekvő-cselekvés” konstrukcióról beszél (ez lenne a predikatív szintagma), s a „cselekvés” pozícióban való megjelenés képessége alapján határolja el a névszót, s a „cselekvő” pozícióban való megjelenés képessége alapján az ígét. De mindjárt látni fogjuk, hogy nincs szükség ilyen szemantikai ízü kategóriamegjelölésekre, még akkor sem, ha nem többek, mint metaforák. Vázzuk fel tehát a mondatrészek lényeges tulajdonságait, következetesen formális-szerkezeti ismérvek segítségével.

Az alany az állítmány korrelatív párja, és megfordítva. Az alany tehát egy viszonyt tételez fel, mégpedig egy nominális elemnek egy verbális elemmel fennálló viszonyát. Ugyanígy egy verbális elem is csak egy nominális elemmel mint alannal fennálló viszonyán keresztül, annak következtében lesz állítmány. Természetesen nem mindegy, hogy milyen viszonyt kell fennállnia ahhoz, hogy egy nominális elem alannak és egy verbális elem állítmánynak minősülhessen. Ennek a kapcsolatnak mondatértékű kapcsolatnak kell lennie. Ha ez a kapcsolat csak szintagmaértékű, mint pl. a *Péter katona marad* mondat *katona marad* része esetében, akkor nem beszélhetünk alanyról és állítmányról, noha ez utóbbi esetben is egy nominális elem és egy verbális elem kapcsolatá-

val állunk szemben. (Abba a terminológiai játékba, hogy a mondat is egy szintagma, egy „predikatív szintagma”, nem akarok belemenni. A predikatív szintagma, éppen azért, mert mondatértékű, minőségileg magasabb síkon mozog, mint a többi szintagmatípus.)

Alanynak nevezzük egy nominális elem és egy verbális elem mondatértékű kapcsolatának a nominális részét. — Állítmánynak nevezzük egy nominális elem és egy verbális elem mondatértékű kapcsolatának a verbális részét. — Állítmánykiegészítőnek nevezzük egy nominális elem és egy verbális elem szintagmaértékű kapcsolatának a nominális részét.

Alany és állítmány itt megfogalmazott definíciójában semmi új nincsen. CHOMSKY pl. úgy határozta meg az alanyt, mint egy olyan NP-t, amelyet közvetlenül az S csomó dominál. Ez hajszálpontosan egy olyan nominális elemet jelent, amely a mondat közvetlen alkotórésze, amely tehát a közvetlen összetevős elemzés talajáról nézve a legmagasabb síkon helyezkedik el, vagyis semminek sincs alárendelve. A klasszikus nyelvtan ezt a körülményt kevésbé körmönfontan, vagy inkább kevésbé elegáns szimbólumrendszer segítségével fejezte ki, de lényegében helyesen ismerte fel, amikor azt mondta, hogy az alany meg az állítmány a mondat két fő — azaz lényegében nélkülözhetetlen — része. (Annak a definíciónak az alapján, hogy az alany egy olyan nominális elem, amely közvetlenül a mondatnak, az S szimbólumnak van alárendelve, az ún. „alárendelt alany” nem lehet alany. Először azért nem, mert nincs igazi állítmánya, amelynek az alanya lenne. Másodszor azért nem, mert a rendszerint csak részben verbális [ti. igenévi] „párja” valójában nem párja, hanem fölrendeltje. S harmadszor azért nem, mert a kettő kapcsolata nem mondatértékű. Az „alárendelt alany”-t tehát ki kell iktatnunk az alanyok sorából. Én jelöletlen határozót gyanítok bennük: *a vihar okozta kár* — *a vihar által okozott kár*; *a Rokoszovszkij tábornok vezette front* — *a Rokoszovszkij tábornoktól vezetett front*.)

4. Nézzük ezután a másodlagos mondatrészeket, hisz a bennünket érdeklő probléma megoldását ezek közelében kell keresni.

A verbális elemek közismerten kétféle bővítménnyel bírnak, tárggyal és határozóval. Ezek tehát megegyeznek abban, hogy mindketten verbális elemek alárendeltjei. A hangsúly egyformán esik a verbálisra és az alárendeltre. És miben különböznek egymástól? Abban, hogy a tárgyat nominális elem valószínűsíti meg, a határozót pedig adverbális. A kétféle bővítmény különbsége a tárgyi világ felől aligha okolható meg, amint azt számtalan fakultatív párhuzam mutatja (*feleletet vár* — *feleletre vár*). Egyébként: *feleletet vár* esetében beszélhetnénk „határozói értékű tárgy”-ról, *feleletre vár* esetében pedig „tárgyi értékű határozó”-ról, attól függően, hogy melyiket tekintenénk elsődlegesnek. De egyik sem elsődleges, mindegyik olyan, amilyen. Ennek alapján javasolt definíciónk ez lesz:

Tárgynak nevezzük a verbális elemek nominális bővítményeit.

Határozónak nevezzük a verbális elemek nem nominális, azaz adverbális bővítményeit.

Fordítsuk most figyelmünket a nominális elemek lehetséges bővítményeire. A legismertebb és legtermészetesebb ilyen bővítmény a jelző. A jelző a nominális elemek nominális bővítménye. Minden más definíció (a jelző az, ami a jelzett szóval ezt meg azt teszi) felesleges vagy kifejezetten téves. Igen ám — és pontosan ez most a gondunk —, de nominális elemek, névszók mellett

megjelenhetnek adverbális elemek is. Ilyenkor a szerkezeti képlet ez: a főtag nominális, az alárendelt tag verbális. S éppen ez a dilemma alapja. Ugyanis — mondjuk *A vágta hajnalban* szerkezet esetében — jelzői szerkezet mellett szól a főtag (*A vágta*) nominális jellege, s határozói szerkezet mellett szól az alárendelt tag (*hajnalban*) adverbális jellege. Ez esetleg felvethetné azt a gondolatot, hogy átmenettel állunk szemben jelző és határozó között. De akkor a tárgy is valamiféle átmenet lenne, hisz a *lovat vesz* szerkezet esetében a *lovat* nominális, a *vesz* pedig verbális. Szó sem lehet átmenetről vagy keveredésről, hisz a *hajnalban* egyértelműen adverbális, *A vágta* egyértelműen nominális. Vagyis *A vágta hajnalban* és a *lovat vesz* szintagmák tükörképei egymásnak abban az értelemben, hogy az alárendelt tag más természetű, mint a fölérendelt tag: az első esetben egy adverbális elem van alárendelve egy nominális elemnek, a második esetben egy nominális elem van alárendelve egy verbális elemnek. Ha ettől még a tárgy lehet külön mondatrész (sőt, éppen emiatt az), akkor a „jelzői értékű hátravetett határozó” is lehet az. Ennek a mondatrésznek nyilván nevet is kell adni. Nos, nem tudok jobbat, mint azt, hogy kiegészítő. (Persze tisztában vagyok vele, hogy bizonyos értelemben minden bővítmény kiegészít, de hát az „alany” vagy a „tárgy” megjelölésnek is hányféle használata van.)

5. A nyelvtani hagyománytól öt mondatrészt örököltünk: az alanyt, az állítmányt, a tárgyat, a határozót és a jelzőt. Ez az öt elemes rendszer aszimmetrikus annyiban, hogy az egyik fő mondatrésznek, az állítmánynak két bővítményt irányzott elő, a tárgyat és a határozót, a másiknak, az alanynak csak egyet, a jelzőt. Ha a jelző mellé a kiegészítőt is felvesszük, mint különálló másodrangú mondatrészt, akkor helyreáll az egyensúly. Ha egyneműnek nevezzük azt a szintagmát, amelyben a főtag és az alárendelt tag azonos természetű, különmeműnek pedig az olyat, amelyben a két alkotó tagot eltérő természetű elem realizálja, akkor elmondhatjuk, hogy az alanynak is, az állítmánynak is van egy egynemű és van egy különmemű bővítménye.

Egynemű bővítmény az alany mellett a jelző, az állítmány mellett a határozó. — Különnemű bővítmény az alany mellett a kiegészítő, az állítmány mellett a tárgy. (Persze egész pontosan alany helyett mindig nominális részt, állítmány helyett mindig verbális részt kellene mondanunk, elvégre az *egy fehér lovat* szerkezet nyilván nem alany lesz a mondatban, de ettől még a *lovat*-nak van jelzője, s *A találkozást Péterrel* szintén nem alany lesz, de ettől még a *találkozást*-nak van kiegészítője.)

A jobb áttekintés érdekében minderről egy táblázatot is készíthetünk:

	Nominális bővítmény	Adverbális bővítmény
Nominális főtag	jelző	kiegészítő
Verbális főtag	tárgy	határozó

Mindez azt jelenti, hogy az itt tárgyalt szempontból négyféle szintagmát különböztethetünk meg: a) Jelzős szintagma: nominális főtag — nominális

alárendelt (a jelző). — b) Kiegészítő szintagma: nominális főtag — adverbális alárendelt (a kiegészítő). — c) Tárgyas szintagma: verbális főtag — nominális alárendelt (a tárgy). — d) Határozós szintagma: verbális főtag — adverbális alárendelt (a határozó).

Közismert kétértelműségek állnak elő azokban az esetekben, amikor egy adverbális elem vagy ilyen értékű együttes a mondat szerkezete és a kérdéses lexikai elemek természete alapján egyaránt tartozhat az igei részhez is és egy névszói részhez is. Így pl. ebben a mondatban: *Péter egy pokrócba csavarva pillantotta meg a fiát.* A mondat kétértelmű; ha az *egy pokrócba csavarva* határozó, vagyis a *pillantotta meg* állítmánynak van alárendelve, akkor az alanyra vonatkozik. De ha az *egy pokrócba csavarva* kiegészítő, tehát a *fiát* bővítménye, akkor a fiú volt pokrócba csavarva.

Az előző példában, mint láttuk, a kérdéses szerkezet (*egy pokrócba csavarva*) az állítmány előtt állt, s mégis értelmezni lehetett nemcsak határozóként, hanem kiegészítőként is. Mindig így van ez? Helyileg, pozicionálisan mindig differenciálatlan az, ami lehet határozó és kiegészítő? Az a mondat, hogy *A szamuráj kardjába dőlve pillantotta meg az ellenfelét*, nagyobb valószínűséggel arról tudósít, hogy a szamuráj nyársalta fel magát. Viszont az a mondat, hogy *A szamuráj megpillantotta az ellenfelét kardjába dőlve*, inkább az ellenfél tragikus végét adja hírül. S ezzel eljutottunk egy nagyon értékes további problémához.

Említettük és tudjuk, hogy a mondatrészség alapja, lényege mindig egy viszony — bizonyos típusú elemek meghatározott jellegű viszonya bizonyos más típusú elemekhez. Semmi sem mondatrész önmagában, hanem csak valamely más mondatrészhez fűződő viszonyában, azzal fennálló oppozíciójában. Ehhez képest csak másodlagosak, mert csak a felismerés (és nem a lényeg) szempontjából jönnek számításba azok a külsőleges jegyek, amelyek az egyes mondatrészeket jellemezhetik, legyenek azok morfológiai jegyek (pl. esetvégződések), vagy pozicionális jellegzetességek (pl. előfordulás az állítmány előtt, mögött stb.). Ettől függetlenül nem érdektelen a különböző mondatrészeket az előfordulási szabadságuk szempontjából is vizsgálni. Nos, tudjuk, hogy a határozó és a tárgy viszonylag szabadon jelenhet meg verbális természetű főtagja előtt és után, míg a jelző helye általában kötött, rendszeren a nominális főtagja előtt jelenik meg, a „hátravetett jelző” mindig különleges kategóriának számított. De mi a helyzet a bennünket most egyedül érdeklő kiegészítővel? Láttuk, a kiinduló ötletet a „hátravetett határozó” adta, voltaképpen ezt az állítólagos, sajátos határozót nyilvánítottuk önálló mondatrészeknek. Mármost következik ebből, hogy a kiegészítő mindig nominális főtagja után áll? Nem. Láttuk, a *Péter egy pokrócba csavarva pillantotta meg a fiát* mondat egyik lehetséges értelmezése, hogy ti. a fiú van pokrócba csavarva, azért és csak azért lehetséges, mert az *egy pokrócba csavarva* szerkezet lehet a *fiát* elem kiegészítője is. Viszont nem a főtag (*fiát*) mögött áll, hanem előtte. Nyilván egyértelműbb a mondat így: *Péter a fiát egy pokrócba csavarva pillantotta meg*, és így is: *Péter megpillantotta a fiát egy pokrócba csavarva*. E két utóbbi esetben a kiegészítő valóban a főtag mögött áll. De nem szabad azt hinnünk, hogy egyértelműség, vagyis egyedül kiegészítői értelmezés lehetősége csak akkor áll fenn, ha a kiegészítő követi a főtagját. Példamondatunk egy további átalakítása ennek az ellenkezőjét mutatja: *Egy pokrócba csavarva a fiát pillantotta meg Péter*. A kiegészítő tehát állhat a főtagja előtt és után, és nem is kell feltétlenül közvetlen a főtagja mellett állnia. (Az természetes,

hogy minél közelebb áll a kiegészítő a főtagjához és minél távolabb van az állítmánytól, annál kevésbé téveszthető össze a határozóval és megfordítva.)

6. Semmi okunk sincs arra, hogy csak azért, mert elődeink öt mondatrészbe próbálták a nyelvi valóságot beszorítani, mi is beérjük ennyivel, ha a nyelvi valóság ezeket a kereteket szétfeszíteni látszik. Egy olyan nyelvtan, amely a jelző mellett nem különbözteti meg a kiegészítőt, mint a nominális részek másik tipikus bővítményét, legalább annyira hiányos, mint amilyen az a nyelvtan lenne, amelyik nem különböztetné meg a tárgy mellett a határozót, vagy a határozó mellett a tárgyat.

Tehát nem öt, hanem hat mondatrészre kell számolnunk: az állítmánnyal és két bővítményével: a tárggyal meg a határozóval; és az alánnyal meg szintén két bővítményével: a jelzővel és a kiegészítővel.

ANTAL LÁSZLÓ

A modális kifejezőeszközök nyelvhelyességi kérdéseiről

1. A n y e l v i m o d a l i t á s. — Az utóbbi évtizedek magyar nyelvészeti szakirodalmában a modalitás olyan kettős viszonykategóriaként vált ismeretessé, amelynek egyik aspektusa az ún. alap-, másik aspektusa az ún. kiegészítő modalitás. Az alapmodalitás tartalma a beszélőnek a beszédpartnerhez, illetve a valósághoz való viszonya, kifejezési formái a mondat funkcionális típusai, tehát mindazok a nyelvi eszközök, amelyek egy-egy mondat típus megalkotásához szükségesek. Minthogy a mondat típus a mondatnak kötelező tulajdonsága, az alapmodalitás is kötelező jegye a mondatnak. Az alapmodalitásra fakultatív kiegészítő modális értékek rakódhatnak rá, amelyek valamilyen irányban módosítják az alapértéket, de nem változtatják meg. A kiegészítő modalitás tartalma a beszélőnek a mondat valóságtartalmához való szubjektív viszonya, fő kifejező eszközei a mondatba szintaktikailag szervesülően illeszkedő módosító szók, szókapcsolatok és mondatrészletek (H. MOLNÁR: NytudÉrt. 60. sz.).

Az újabb vizsgálatok a modalitás-kategória még differenciáltabb értelmezését tették lehetővé részben új aspektus feltárásával, részben az ún. kiegészítő modalitás további differenciálásával. Ezek szerint a modalitásnak mint a kommunikáció faktorai — beszélő, beszédpartner, közlés valóságtartalma, valóság közötti viszonykategóriának négy, egymással kölcsönösen összefüggő szintjét, aspektusát lehet elkülöníteni: kommunikatív modalitás, tudás-modalitás (episztémikus modalitás), szubjektív és objektív modalitás.

A) K o m m u n i k a t í v m o d a l i t á s. Tartalma a beszélő—beszédpartner viszony, kifejezési formái a mondat funkcionális típusai, tehát mindazok a szuperszegmentális, grammatikai és lexikai eszközök, amelyek egy-egy mondat típus megalkotásához szükségesek. — B) T u d á s m o d a l i t á s. Tartalma a beszélő—közléstartalom viszony minősítése a beszélő tudásbeli bizonyosságának-bizonytalanságának szempontjából. A bizonyosság kategóriája egyszerű kifejezési formájában nem explicit, nem támaszkodik speciális kifejezőeszköz-rendszerre, a bizonytalanság kifejezése azonban explicit, eszközei részben grammatikaiak (pl. feltételes mód, *-hat/-het* igeképző), részben lexiko-grammatikaiak (pl. módosító szók). — C) S z u b j e k t í v m o d a-

l i t á s. Tartalma a tudásmodalitáshoz hasonlóan a beszélő—közléstartalom viszony minősítése, a szubjektív-modális (modális-expresszív) jelentések köre azonban, s ennek megfelelően a kifejezőeszközök skálája is szélesebb. Ide tartozik a nyomatékosítás, értékelés, csodálkozás stb. emocionális-expresszív kifejezése grammatikai, lexiko-grammatikai, szuperszegmentális stb. eszközökkel. — D) O b j e k t í v m o d a l i t á s. Szembeállítható az első három aspektussal azon az alapon, hogy nem közvetlenül a beszélő kategóriája; a közléstartalom és a valóság között teremt viszonyt. Kifejezőeszközei főként grammatikaiak (pl. igemódok, *-hat/-het* igeeképző). Az objektív modalitás legdifferenciáltabb kifejezésére a konkrét cselekvéseket tartalmazó mondatok adnak lehetőséget a realitás—potencialitás—irrealitás hármas szembeállítására. (L. a szerző kandidátusi értekezését: Модальность достоверности недостоверности в современном русском литературном языке в сопоставлении с венгерским. Москва, 1980.)

A szubjektív modalitás kivételével a modalitás mindhárom aspektusa kötelező jegye a mondatnak. Ennek bizonyítása azonban, valamint az egyes aspektusok részletezése, bonyolult összefüggésük bemutatása meghaladja e cikk kereteit, amelynek célja a modális kifejezőeszközök egyes nyelvhelyességi kérdéseinek fölvetése a bizonyosság—bizonytalanság, az ún. tudásmodalitás kategóriája körében. A továbbiakban ezért csupán e modális aspektus rövid áttekintésére szorítkozom.

2. A t u d á s m o d a l i t á s. — Ismeretes, hogy az emberi pszichikum egyik alapvető funkciója az értékelés. A tudásmodalításban ez a funkció a beszélő bizonyosságának—bizonytalanságának kifejezésében ölt testet. A bizonyosság és bizonytalanság jelentése között logikai és grammatikai különbség mutatható ki. E különbség alapja az, hogy míg a bizonyosság kifejezése a kijelentés szemantikai struktúrájában logikailag adott kötelező jegy, a bizonytalanság kifejezése a bizonyosság korlátozásával létrejövő fakultatív jegy. Szemléltetésül vegyünk néhány egyszerű példát: *Megjöttek a vendégek*; *Megjöttek a vendégek?*; *Mikor jöttek a vendégek?* E mondatok szemantikai struktúráját — ha leegyszerűsítve, nagy vonalakban is — megalkotva azt látjuk, hogy abban tükröződik a közléstartalomról, a diktumról (D) való tudás, illetve nem tudás: *Megjöttek a vendégek* — [közlöm veled, hogy tudom, hogy D]; *Megjöttek a vendégek?* — [közlöm veled, hogy nem tudom, hogy D, te tudod, és meg kell mondanod nekem]; *Mikor jöttek a vendégek?* — [közlöm veled, hogy tudom D tény egy részét, te tudod a hiányzó részét, és meg kell mondanod nekem]. (A mondat szemantikai struktúrájáról l. T. B. ALISZOVA: Вопросы языкознания 1971/1 és R. HETZRON: Linguistics 65.; a kérdés szemantikai és pragmatikai aspektusáról F. KIEFFER: Crossing the Boundaries in Linguistics 1981.) A diktumról való tudás, illetve nem tudás biztos, bizonyos, s ez logikailag szükségszerű: ha ugyanis nem lenne az, a mondatok nem tudnák betölteni kijelentő, kérdő stb. kommunikatív funkciójukat. Ez a logikai szükségszerűség végső fokon a nyelvnek a megismerésben betöltött döntő szerepével függhet össze. A bizonyosság alapvetően két irányban módosítható: explicitté téve a kategorikus bizonyossággig fokozható, korlátozásával bizonytalanság, vélekedés, feltételezés, valószínűség stb. fejezhető ki. Pl.: *Biztos(an)* (minden bizonynyal/okvetlen(ül)) (kétségtől/minden kétséget kizáróan stb. *megjöttek a vendégek*; *Talán/úgy gondolom/feltehetőleg/valószínűleg/bizonyára* stb. *megjöttek a vendégek*. Az egyszerű bizonyosságot kifejező *Megjöttek*

a vendégek mondatnál szemben a főnti példák kategorikus bizonyosságot, illetve bizonytalanságot fejeznek ki. A modalitás különböző aspektusainak kölcsönös összefüggése folytán a beszélő bizonyosságának módosíthatósága nem tetszőleges, hanem feltételtől függő. Ismeretes pl., hogy a *Mikor jöttek a vendégek?* típusú kiegészítendő kérdések kimondásakor a beszélő abból az előfeltevésekből, preszuppozícióból indul ki, hogy a vendégek valamikor megérkeztek. Ha a mondat szemantikai struktúrájába beletartozik az ilyen típusú preszuppozíció, a beszélő bizonyossága nem módosítható, nincs tehát **Valószínűleg/bizonyára/kétségtől stb. mikor jöttek a vendégek?* típusú mondat. Ha e preszuppozíció a mondat szemantikai struktúrájának nem része, a beszélő bizonyossága mindkét irányban módosítható (l. a főnti példákat) a kommunikatív modalitástól függően.

Mielőtt a modális kifejezőeszközök nyelvhelyességi kérdéseire térnénk, tekintsük át a vizsgálatok alapjául szolgáló nyelvi anyagot, amely a szépirodalmi próza szövegeitől a tudományos nyelvhasználat körébe tartozó és publicisztikai szövegeken át — beleértve a rádió- és a televízió- sajtóval rokon rovatait — a beszélt nyelvi tényekig terjed. A szépirodalom területén Kosztolányi Dezső Pacsirta, Móricz Zsigmond Árvácska, Fekete István Bogáncs című regényéből és Galgóczy Erzsébet „A vesztes nem te vagy”, valamint Szíves Sándor „A Skorpió jegyében” című novellás kötetéből merítettem anyagot. A publicisztikában Balogh Edgár „Duna-völgyi párbeszéd” című kötete, valamint az Élet és Irodalom, a Nők Lapja, a Délmagyarország és a Népszabadság egyes számai voltak forrásaim. A tudományos nyelvhasználatot főként a tanulmányozott nyelvészeti szakirodalom szövegei képviselik. Minthogy példáim igen szerteágazó forrásokból valók, a könnyebb áttekinthetőség végett a részletes forrásfeltüntetéstől eltekintek.

3. Kommunikatív és tudásmodalitás. — A vizsgált anyag tanúsága szerint a kijelentő mondatokban lehetséges a bizonyosságot-bizonytalanságot kifejező módosító szók legszélesebb körének használata. A mondat egyéb funkcionális típusai különböző mértékben és módon korlátozzák e modális kifejezőeszközök használatát (KOZMA: Nyr. XCVIII, 483 és MNy. LXXII, 70). E korlátozást illetően nyelvhelyességi szempontból a legtöbb figyelmet a kérdő mondat érdemli.

Szépirodalmi és publicisztikai szövegekben egyaránt előfordul a *bizonyára, bizonyosan*-féle módosító szók eldöntendő kérdő mondatban való használata, azaz a kérdés tudásmodalitásának explicit kifejezése: — *Istenem — mondta (Varjúné) —, el sem hiszem, hogy holnapután ott leszünk. Ön bizonyára nem először utazik Prágába? Nekem viszont ez roppant nagy esemény. | Nagyon szimpatikus faj az önké, ahogy így elnézem fejfel lefelé. A fürge-ségükből sokat vesztek, de bizonyosan nyertek is valamit, mióta szétváltak az útjaik? | A fiad, persze, még iskolába jár? Az utóbbi példa a Nyelvművelő kézikönyvből való (1146), s ez a tény önmagában is felhívja a figyelmet arra, hogy e módosítószó-csoport használatának szabályai még nem kellően tisztázottak. Nem véletlen, hogy az ilyen mondatok csak az írott nyelvi változatban fordulnak elő, megjelenésük az élő beszédben kizárt. A főnti mondatokat ugyanis — a mondat végi kérdőjel ellenére — nem tudjuk kérdő intonációval kiejteni, mert módosító szavaik épp a kijelentés irányába „tolják el” a közlést. Az ilyen mondatok közbülső helyet foglalnak el a nem tudástól a biztos tudásig terjedő „modális skálán” (P. RESTAN, СИНТАКСИС*

вопросительного предложения. Oslo—Bergen—Tromsø, 1972.) Kérdő formájukat úgy alkothatjuk meg, hogy kijelentésként intonált alakjukhoz az *ugye, nemde* stb. kérdőszót illesztjük. Az említett modális skála tehát a következőképpen alakul. Pl.: 1. *Őn nem először utazik Prágába?* — 2. *Őn (bizonyára) nem először utazik Prágába, ugye?* — 3. *Őn bizonyára nem először utazik Prágába.* — 4. *Őn nem először utazik Prágába.*

A nyelvi tények azonban azt mutatják, hogy egyes bizonytalanságot kifejező módosító szók szabadon, *ugye, nemde* típusú kérdőszók nélkül is funkcionálhatnak a kérdő mondatokban. Pl.: ... *a transzformációs szabályok rendkívül fontos szerephez jutnak a mélystruktúra generálásában. T a l á n* arra is következtethetünk ebből, hogy a mély- és felszíni struktúra között éppúgy nincs éles határ, mint szemantika és szintaxis között? A válasz minden valószínűség szerint igenlő. | ... *ő volt a felelős a késésért, most nem tudta, hogy mossza ki magát.* — *T a l á n* beteg volt a gyerek? — *Igen ...* | *Csak úgy udvariasságból megkérdeztük: fát hoznak-e (az asszonyok)?* — *Azt — mondták kurtán.* — *Úrbérések t a l á n?* — *kérdeztük tovább ...* | — *T á n* bort ivott ez? — *nevettek rajta, mert tele volt vendéggel a ház.* Funkcionálásuk lehetősége jelentésüktől meghatározott: a kérdő mondatban a fogalmi tartalommal nem rendelkező, partikulaszerű *talán, tán* alkalmazható. (A *talán, a bizony* módosító szóval együtt — *talán bizony* alakban — ironikus árnyalatot kölcsönöz a kérdésnek. Pl.: *T a l á n b i z o n y* nem tetszik? | *T a l á n b i z o n y* latinul is tudsz?)

A módosító szókkal foglalkozó szakirodalom már fölvetette az e szóosztályon belüli differenciálás szükségességét. A módosító szók disztribúciós lehetőségeit vizsgálva ANTAL LÁSZLÓ arra a következtetésre jutott, hogy a módosító szókon belül két alcsoport különíthető el: eredeti, primér (pl. *csakugyan, talán*) és származtatott módosító szó (pl. *tényleg, valóban, feltehetőleg*). Ezt a különbséget nem etimológiai, nem is morfológiai értelemben gondolja, hanem abból a szempontból, hogy „mely módosító szók állíthatók szembe egy megfelelő predikatív szerkezettel (*tényleg — tény az, hogy ...*) s melyek nem” (MNy. LXXI, 45). Saját kutatásaink arra a meggyőződésre vezettek, hogy célszerű a bizonyosságot-bizonytalanságot kifejező módosító szókat szünsemantikai típusuk alapján két alosztályra osztani: a) fogalmi tartalommal rendelkező modális szókra, pl. *valószínűleg, bizonyára, bizonyos(an), biztos(an), nyilván, kétségkívül, okvetlen(ül)*; — b) fogalmi tartalommal nem rendelkező modális partikulákra, pl. *aligha, alighanem, nemigen, alkalmasint, hátha, mint-ha, talán, tán, csakugyan, persze*. (A szünsemantikai típusokról l. E. V. GULIGA, Филологические науки 1967/2.) A két alosztály között természetesen nincs merev határ, és sok átmeneti alakulat is kimutatható. Szünsemantikai jellegük alapján egyértelműen el kell különítenünk a fönti módosító szókat az *igen, nem*-féle „felelő mondatszók”-tól is. Elkülönítésük indokoltsága mellett sokoldalúan érvel pl. KELEMEN JÓZSEF (A mondatszók a magyar nyelvben 82–3).

Bár a felsorolt modális kifejezőeszközök némelyikének használata kifejezetten nyelvhelyességi kérdéseket is felvet, pl. a 'valószínűleg' jelentésű *alkalmasint* szó 'alkalomadtán' jelentésben való helytelen használata (PÉRŐ: Nyr. LXXXIX, 402), a fenti probléma alapvetően elméleti jellegű, elemzésével ezért itt nem foglalkozunk. E „kitérő” csupán arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy a modalitás-kategória komplex vizsgálata még igen sok problémát, vitatható és vitatandó kérdést tár anyanyelvünk kutatói elé.

Térjünk vissza a tudásmodalitást explicit módon kifejező kérdő mondatokhoz. Mint láttuk, a modális szokat (partikulákat) tartalmazó kérdések kommunikatív modalitása — a modalitás e két aspektusának kölcsönös összefüggése révén — a kijelentés irányába tolódik el, az ilyen kérdések a kérdő modalitás periferiáját alkotják, mintegy átmenetet képezve a kijelentéshez. A tudásmodalitást explicit módon ki nem fejező, a tisztán információt kérő eldöntendő kérdésektől való elkülönülésük tükröződik abban a nyelvi tényben is, hogy az ilyen kérdések nem tartalmazhatnak *-e* kérdőszót, illetve nem lehetnek választó kérdő alakúak. Nincs tehát **Talán beteg volt-e a gyerek?* **Talán beteg volt-e a gyerek vagy nem?* típusú kérdő mondat.

Itt helyénvaló feltenni a kérdést, valóban elvileg kizárt-e az *ugye, nemde* stb. kérdőszók nélkül a fogalmi tartalommal bíró modális szók kérdő mondatbeli funkcionálása, azaz valóban kizárt-e a *Valószínűleg/biztosan* stb. *összeházasodnak?* típusú „kérdés”. Bár anyagunkban e kérdéstípus nem fordult elő, megjelenésének lehetősége elvileg nincs kizárva. E kérdések sajátossága abban rejlik, hogy megváltozik bennük a beszélő és a közléstartalmat a tudásmodalitás szempontjából értékelő szubjektum (= modális alany) viszonya. A *Valószínűleg összeházasodnak* kijelentésben a beszélő és a modális alany azonos; a *valószínűleg* modális szó a beszélőnek (modális alanyának) a közléstartalomhoz való szubjektív viszonyát fejezi ki mintegy redukált mondat formájában. Ha ezt a redukált mondatot grammatikai formában kifejtjük, olyan főmondatot kapunk, amelyben a modális alany a beszélőként jelenik meg: *'Valószínűnek tartom (én), hogy összeházasodnak'*. A kérdésben azonban, ettől eltérően a *valószínűleg* szóval jelölt modális alany nem a beszélővel, hanem a beszédpartnerral azonos: *Valószínűleg összeházasodnak?* = *'Valószínűnek tartod (te), hogy összeházasodnak?'*, azaz a kérdés csupán a beszédpartner korábbi közlését ismétli meg, csak másodlagos kérdés, s mint ilyen különbözik a *Valószínűleg összeházasodnak, ugye?* típusú kérdéstől.

A kérdő mondat kapcsán célszerű felvetni azt a nyelvhelyességi problémát is, hogy milyen a függő kérdés normatív formája a *vki nem biztos/bizonyos (abban), nem biztos (az)* típusú tagadó alakú főmondat mellett. Anyagomban egyaránt előfordulnak mind eldöntendő, mind kiegészítendő függő kérdések. Pl.: *A fizikatanításban évtizedeken át a tudományos felfedezések időrendjét követte az anyag. Egyáltalán nem biztos, ez-e a logikailag legkönnyebb, legcélszerűbb út; ... nem egyénivé, hanem uniformizálttá váltak a lakások* (a fotótapétától). *S nem is bizonyos, jó dolog-e éveken keresztül úgy hazatérni, hogy otthon vár az erdő ...* | *Ép elméjű ember a vérképző, erőt adó igazságokat keresi. Megtalálja-e, nem biztos.* [Az Állami Biztosító semmi esetre sem kötne rá szerződést ...] | [Latin-Amerikában a házasság nélküli együttélés végleges állapot, nem következik be egy idő múlva házasságkötés.] *Svédországban még nem biztos, hogy miként kell értelmezni a jelenléte.* | *Nem vagyok biztos abban, hogy a művelődés csakis a kultúra közvetlen értékeinek minden áron való eljuttatását jelenti* Hozzátok. *Abban sem, hogy erre milyen mértékben ... van szükség.*

A tudásmodalitás explicit kifejezéséről vallott nézetünk alapján elfogadhatónak tartjuk az eldöntendő kérdő mellékmondati formát, kiváltképpen kötőszó nélkül, pl. *Nem biztos, ez-e a legcélszerűbb út*, hangsúlyozva, hogy a kijelentő alakú *hogy* kötőszós alárendelt mellékmondat feltétlenül helyes és magyaros: *Nem biztos, hogy ez a legcélszerűbb út*; *Nem biztos, hogy megtalálja*. Nem helyes viszont a kiegészítendő kérdő mellékmondati forma használata,

pl. *Nem biztos, hogy miként kell értelmezni a jelenséget.* Megoldásként vagy a mellékmondat grammatikai, vagy a főmondat lexikai átalakítása javasolható: *Nem biztos, hogy így kell értelmezni a jelenséget.* | *Bizonytalan (megoldatlan, nyitott stb. kérdés), hogy miként kell értelmezni a jelenséget.*

4. „B i z t o s, a m i b i z t o s.” — A biztos, annyi biztos, egy biztos-féle főmondatokhoz kapcsolandó kijelentés szabályának megsértését látjuk az alábbi példákban, amelyekben felszólítás, illetve óhaj kapcsolódik a főmondatához. Pl.: *Ann yi biztos, hogy ide ne engedjete k senkit pályázni, aki egy kicsit is ad a jövőre, mert ez az iskola aztán végképp a szocialista oktatásügy, pedagógia tömény paródiája;* [Bírálni persze éppen ebben az összefüggésben lehet leginkább a (Szabó család című) műsort...] | *Egy biztos: millió k szórakozását csak soha ne hallandánk-látnánk ... ennél alacsonyabb színvonalon.* A javasolt megoldás a mellékmondat kijelentővé alakítása: *Ann yi biztos, hogy ide nem szabad engednetek senkit pályázni, aki ...* | *Egy biztos: kívánatos volna, hogy ...*

A föntihez hasonló helytelen „sűrités”, mondattípus-keveredés gyakran előfordul a kategorikus bizonyosság expresszív kifejezésére alkalmas *ha valaki, (hát) ő (aztán)*-féle szerkezetekben. Pl.: *Ha valahol kapni ilyen típuskulcsokat, a volt Brucknernál nézzem meg, az Anna-kútnál.* | *Ha valami megéri, ezt a filmet (Ben Hur) nézd meg.* A szóban forgó szerkezet helyes példáiban kijelentő mondatokat találunk: *Nyitott könyv a falu mindenkinek, aki benne él. De a tanítónak különösen; ahogy a gyere k előtt nincs titok a családban, a tanító előtt sincs, ha valaki, hát ő tud olvasni a nyitott könyvben;* [Gyakran és olykor nem kellő körültekintéssel dobálózunk az adósság szóval.] | *Ám, ha valahol, az irodalomtörténet-írásban mindenképpen jogosultsága van ...* | *Ha valahol nem, hát egy ilyen találkozón biztosan nem a pillanatnyi rang szerint mérik az embert.*

5. M o d á l i s r e d u n d a n c i a é s „p o l i f ó n i a”. — A sűritéssel ellentétis gyakori nyelvhelyességi hiba a modális kifejezőeszközök használatában a redundancia. A redundáns szerkesztésre az terem lehetőséget, hogy egy és ugyanaz a modális jelentés különböző szintű nyelvi eszközökkel is kifejezhető. A beszélő bizonytalanságának kifejezését a tárgyalt lexiko-grammatikai eszközökön kívül a következő grammatikai eszközök is szolgálhatják: 1. a potencialitást kifejező *-hat/-het* igeképző (pl. *G. egész éjjel csavarog h a t o t t* = 'Valószínűleg egész éjjel csavargott'); 2. a feltételes mód a kétely árnyalatának kifejezésére (pl. *Ez l e n n e a korszerűség?*); 3. mintha + feltételes mód egyszerű mondatban *úgy tűnik (fel), úgy tetszik, úgy rémlik* típusú implicit főmondat t al (pl. *M i n t h a l e f o g y t á l v o l n a az utóbbi időben*). E grammatikai eszközök közül a *-hat/-het* képző modális szókkal való redundáns használata gyakori. Pl.: *Az egyetemen ez a társaság v a l ó s z í n ű l e g végez h e t e t t KISZ-munkát is.* | *Iszonyú nagy csattanás volt. V a l ó s z í n ű l e g a transzformátorba csap h a t o t t bele (a villám).* | *El nem lo phatták (a macskát), olyan bolond errefelé meg nem fordulhat, aki egy szaporodás előtt álló macskát elcsalna. Kutyák tép h e t t é k szét b i z o n y á r a.* | *Arcukon közöny, de inkább rosszkedv. N y i l v á n ő k is f á z h a t n a k, és nem tetszik nekik a sár.* | *A. könyörög, hogy ne keltsem még föl. N y i l v á n mélyen elalud h a t o t t.*

A modális redundancia effajta példáitól meg kell különböztetnünk azokat az eseteket, amelyekben a különböző modális kifejezőeszközök együttes használata az adekvát gondolatközlést szolgálja. Ezekben az esetekben külön-

bőző jelentésű módosító szók funkcionálnak a mondatban, tehát nincs szó modális redundanciáról, jobb kifejezés híján „modális polifóniának” nevezhetjük a jelenséget. A modális polifóniának, azaz a különböző modális síkok egy mondaton belüli megjelenésének leggyakoribb okai a következők: 1. Egy mondatban két kijelentés, az adott és a szövegbeli előzmény modális síkja ötvöződik. Ezekben az esetekben az egyik modális szó a korábbi közlés megerősítését kifejező *valóban, tényleg, igazán, csakugyan* valamelyike, a másik modális eszköz a beszélő bizonytalanságát fejezi ki. Pl.: *Ha ezt a félelmet nem tudom valahogyan feloldani benne, t a l á n v a l ó b a n leblokkolhat.* | *Ha addig mindketten kitartanak egymás mellett, akkor v a l ó s z í n ű l e g c s a k u g y a n boldogok lesznek.* | *Ú g y l á t s z í k, c s a k u g y a n nem a parádéért: a z o k o g á s é r t é s r á b o r u l á s é r t a k a r t a m a h a l á l t, h a n e m i g a z á n.* | *T a l á n t é n y l e g jobb volna így* (a virágok elhelyezése). — 2. Magától értetődően „megtűrik egymást” az egymásra vonatkoztatható modális síkok. Pl.: *Az n y i l v á n v i t a t h a t a t l a n, h o g y v i l á g o s c é l k a t e g ó r i á k, b e f e j e z e t t k i s é r l e t e k é s k i f o r r o t t s z a k e l m é l e t n é l k ü l m e g a l a p o z o t t i s k o l a r e f o r m n á n c s.* | *M o s t m á r a l i g h a n e m b i z t o s, h o g y k i s a j á t í t j á k H.-ék házát.* — 3. Modális kifejezések szembeállításaiban a *sőt* kötőszóval (néha helyesbítésként) kapcsolt második tag az előzőhöz képest magasabb fokot, mértéket jelent. Pl.: *L e h e t, s ő t v a l ó s z í n ű i s, h o g y n e m g o n d o l t á l r a.* | *L e h e t, s ő t b i z t o s, h o g y a z e l s ő k i s é r l e t e k r o s z s z u l s ű l n e k e l.* [Szó szerint — odaég a hús, eltörik egy tányér, ízetlen lesz a főzelék.] | *V a l ó s z í n ű, s ő t b i z t o s, h o g y a z e s t i g y o r s s a l j ö n n e k R.-ék.* — 4. A modális kifejezőeszközök egyike a mondat egészére, másika csupán egy (gyakran értelmezői szerepű) mondatrészre vonatkozik. Pl.: — *A z t á n m i t ö r t é n t Z s.-ékkel?* — *Ú g y r é m l i k, e m i g r á l t a k, t a l á n B é c s b e.* | *N a g y o n r é g e n t a l á l k o z h a t t u n k, t a l á n m é g M o s z k v á b a n.* A modális polifónia felsorolt esetei — mint látjuk — valóban nem a redundancia megjelenési formái, hanem, ellenkezőleg, teljes mértékben megfelelnek a modális kifejezőeszközök általános rendeltetésének, amely abban áll, hogy segítségükkel a beszélő mind pontosabban és árnyaltabban fejezze ki a közléstartalom egészéhez vagy valamely részéhez fűződő szubjektív viszonyát, biztosítva ezzel a kommunikáció sikerességét.

6. Szórendi kérdések. — A modális kifejezőeszközöknek a mondat egészére, pontosabban predikatív magjára, illetve valamely mondatrészére vagy nem mondat szintű szerkezettagjára (pl. jelző) való vonatkoztatottságát — mint tudjuk — elsősorban a szórend fejezi ki, amely a hangsúllyal együtt lényegében a tartalom síkjához tartozó nyomatéktól függ (DEME: IskNym. 295; a „módosító határozóknak” az aktuális mondattagoláshoz való viszonyáról l. ELEKFI: ÁNyT. IX.). A módosító szóknak a szakirodalom egy részében (ANTAL: i. h. 40) hangoztatott legfeltűnőbb vonása, a mondaton belüli szembeszökő mozgékonyosság, a szórendi szabadság éppen ezért messzemenően viszonylagos, hasonlóan a magyar szórend általában vett „szabadságához”.

A mondat predikatív magjára vonatkozó módosító elemek viszonylagos szórendi szabadsága alapvetően három pozíciót tesz lehetővé számukra: a mondat élén, közbevetett szóként a mondat belsejében, illetve végén. A mondat eleji és közbevetett használatuk hozzávetőleg egyenlő gyakoriságú, mondat végi pozíciójuk lényegesen ritkább; főként a beszélt nyelvben, az élőbeszédben tipikus. A beszélt nyelvi szövegeknek e mondat végi pozícióval

kapcsolatos szórendi hibája a módosító elemeknek az igei állítmány és az ige-kötő közötti elhelyezése az abszolút mondat végi pozíció helyett. Pl.: *Ebből az erdőből már csak egy szelet maradt, de ezt is tízezrek keresik majd bizonyára fel.* | *Ebben a sietségben* (a gyors ütemű lakásépítésben) *két hibát követtünk véleményem szerint el.*

Az egyes mondatrészekre, az alanyra, a különböző határozókra, illetve jelzőre vonatkozó modális szók szórendi tekintetben közvetlenül megelőzik az illető nyomatékos mondatrészeket, amelyek az aktuális mondattagolásban fókusz szerepet töltenek be. (A topic és fókusz fogalmáról l. É. Kiss: NyK. LXXX, 261–85.) Pl.: *A tulajdonítmány műszoát alighanem Vajda Péter vezette be a nyelvtanba.* | *Valószínűleg Csehországban dolgozott ki legelőször alaposan átgondolt atomenergia-programot,* [erre azonban nélkülözhetetlen szüksége is volt]. | [Dodó megmozdult, sóhajtott, és szigorúan nézett Bogácsra.] — *A pipámat talán én hoztam el?* [Bogács rohant a pipáért.] | *Mennyi ösztönös értelem sugárzik ebből a fiúból. Mennyi életöröm.* *Bizonyára ő is egy csehországi bútorgyárba kerül, ha megnő.* [Testvére is ott van.] | *Kedvesapám elment dógozni másuvá.* *Biztosan a kukoricába mentek a fiúkkal, mert nem látni erre sehol.* | *A csordás beszél...* *Nagyobb bért követeltek, úgyis csak szezonmunka, talán egy évig kell abból családostul megélni.* | *Eme apró, bár kétségtelenül bosszantó figyelmetlenségeknek kellene betudni, hogy az együttes első félidei szereplését hűvösen fogadta a publikum?* | *Spinola Svájcban tölti szádműzetésének — úgy tűnik — mozgalmasságait.* | [Óriás háztömb.] *A téglákat kötőanyag nélkül rakták föl, s egy — állítólag — váratlan lökéstől megingott az épület fala.* | *A műemlékvédelmi szakemberek megtalálták a Károly téren a prágai vár és Vyšehrad között vezető utat, amit földbe ástott, fából épített, talán egyemeletes házakkal szegélyeztek a XII. században.*

A fenti szórendi szabály megsértését láthatjuk a következő példákban, amelyekben a modális kifejezőeszközök nem töltik be a szövegösszefüggésből következő adekvát szerepüket, tévesen vonatkoztathatók az egyes mondatrészekre, az időhatározóra és a jelzőre: *A modális alapfogalmak filozófiai és szemantikai elemzése még sok nyitott problémát tartalmaz és bizonyára a jövőben még újabb kérdésekhez is vezet;* ... [a nyelvészeti modell és a tanuláselméleti modell elvileg nem lehet azonos. Ezért a legjobb nyelvészeti modell nem a legjobb tanuláselméleti modell.] *Az utóbbinak feltétlenül olyan tényezőket is figyelembe kell vennie, amelyeknek a nyelvészetben nincs helyük.* Tekintetbe véve, hogy e példák mindegyik írott, sőt tudományos nyelvi, jogosnak tűnik ismételt hangsúlyozása annak, hogy a modális kifejezőeszközök nyelvhelyességi problémáinak felvetése és rendszerszerű áttekintése — beleértve a szórendi kérdéseket is — egyértelműen időszerű feladat.

7. Mondatátszövődés és aktuális mondattagolás. — A beszélt nyelvet közismerten általánosan jellemző vonások — az elliptikusan szerkesztett mondatok túlsúlya, mondatátszövődések, közbevetett mondatok, beékelte mondatok gyakori előfordulása stb. — között fontos helyet foglal el a mondatátszövődés jelensége (SZALAMIN: MNy. LXXIV, 293–303). Mint tudjuk, az átszövődéses összetett mondatok kialakulása elválaszthatatlan kapcsolatban van mind a modalitás explicit kifejezésével, mind az aktuális mondattagolással. A mondatátszövődésnek a modalitással, pontosabban a konkrétan vizsgált tudásmodalitással való összefüggését szem-

léleletesen tükrözik azok a *hog*y kötőszós tárgyi és alanyi alárendelő összetett mondati példák, amelyekben a formai főmondat szerepét az *úgy érzem/gondolom/hiszem; úgy tűnik, lehet, valószínű, nem valószínű, biztos, nem biztos, bizonytalan, igaz, persze* stb. modális kifejezések töltik be. Ezekbe a „főmondatokba” az aktuális mondattagolástól függően topicként vagy fókuszként emelődnek ki, szövődnek át a „mellékmondat” egyes mondatrészei: a) alanya, b) tárgya, c) különböző határozói. A fő- és mellékmondat-minősítés, valamint a mondatrészi minősítés — tekintettel az átszövődésekre — viszonylagos.

Tárgyi alárendelő összetett mondatok. Pl.: [Az elsorvasztás után most új troliprogramot dolgoznak ki.] *A legszenyezettebb fővárosi helyeken én úgy érzem, hogy kötelességünk az új rendszer bevezetése.* | [Nem tudom, mit csináljak.] *Vagy beletörődöm a helyzetembe, vagy lázadom. Az utóbbival nem hiszem, hogy célt érek.* | 5:1-ről nem hiszem, hogy a svédok most már talpra tudnának állni. | [Az oktatóknak túlnyomó többsége nem veszi igénybe a gyermekgondozási segélyt.] *Az oktatónők a „gyes” igénybevételeivel úgy érzik, hogy szakmailag lemaradnak.* Alanyi alárendelő összetett mondatok. Pl.: a) [S ha megvan a kulcs, megvan a magyarázat is. Minden generáció felnő egyszer — ez csupán idő kérdése.] *Írónk pedig úgy tűnik, konzerválni akarja ezt a kamaszkort.* | *Ákos nem olvasta (Ijas) verseit. Az anya lehet, hogy olvasta, ő azonban sohasem nézte meg az író nevét.* | *Na, én megyek, mert a fiam már biztos, hogy felébredt.* | *Ez a levelem már majdnem holt biztos, hogy csak karácsony után ér haza,* [de még egyszer kellemes ünnepeket kívánok.] | *A naranccszin vagy rózsaszín női haj nem biztos, hogy fodrászati selejtként keletkezett.* [Van, aki szívesen és feltűnően visel parókat.] | *„Az anyukám udvarlója” nem biztos, hogy ellenség.* | [Gyógyíthatók-e a veleszületett rendellenességek? Egy részük sebészileg korrigálható,] *de pl. a Down-kórnak nincs gyógymódja. A Down-kóros gyerekek biztos, hogy értelmileg visszamaradtak.* | [A debilis gyerekek] *munkára nevelése biztos, hogy létjogosult.* | [A rekonstrukciót (Prágában) késlelteti, hogy nemcsak a növekvő motorizációt kell figyelembe venni, hanem a műemlékvédelmi bizottság szempontjait is.] *Az új lakóházak igaz, hogy kissé egysíkúak és szürkék, ... a szabványtól azonban egyelőre nem térhetnek el.* — b) *A család, a gyerekek utáni vágy annyira erős bennem, hogy aggregény biztosan nem maradok. A keresés korszakát egészen biztos, hogy fel fogja váltani az elfogadás korszaka. És én nagyon félek ettől.* | [Lépésben halad az autó, halványzöld kosztümben alig három-négy méterre előttünk II. Erzsébet.] *Nemcsak őt, ruháját sem valószínű, hogy viszontlátom: az udvari etikett szerint a közszereplés alkalmából viselt öltözképet az uralkodó nem veheti fel többé.* — c) *A búcsú fontos eseménye volt a régi paraszti életnek. Azok az öregasszonyok, akik soha életükben nem léptek túl a falujuk határát, a búcsúra biztos, hogy elmentek.* | *Nemcsak az oktatóknál vannak kint könyvek, a hallgatóknál is biztos, hogy sok könyv kallódik.* | *Még nem adhatunk hírt Lille-ből a teniszbajnokság alakulásáról. Az időjárás alakulásáról viszont egész biztos, hogy már most hírt adhatunk.* | [Vajon mi történne, ha ... a rejtélyes mosolyú Mona Lisát ... sikerülne elzárni a világ nyilvánossága elől?] *Egy felejthetetlen élményt nyújtó remekművel biztos, hogy szegényebb és szomorúbb lenne az emberiség, mint addig volt.* | *Ez a paprika már jó helyen van, ami itt benn van a szárítóban. Ebből már biztos, hogy*

elsőosztályú csemegepaprika lesz. | Portugáliában bizonytalan, hogy a kormány ideiglenesen hatalmon marad-e. | A képzőművészeti tehetségnél úgy tűnik, hogy a korai-késői kategóriáknak más az érvényük. | [— Inkább általános iskolába megyek, mint szakmunkásképzőbe — mondta egy lány.] — Ott még lehet, hogy akad egy-két értelmesebb gyerek, akit érdekel, amit a tanár mond neki. | Még a héten valószínű, hogy kimegyek hozzátok. | [Miért nem írtok? Mi van veletek?] Egyszerre nem valószínű, hogy mindnyájan megbetegedtetek volna. | A főiskolán igaz, hogy csak egy ruhája volt, de abban úgy járt, mint egy gróf. | Tőlem az igaz, hogy sok függ, de nem minden.

Az előbeszédben kettős átszövődés, azaz topic- és fókusz-kiemelés is előfordul: *Az utódok a népművészetnek ezt az értékét nem biztos, hogy tudják értékelni.*

A szóban forgó átszövődéses szerkezetek a beszélt nyelv, az élőbeszéd tipikus szintaktikai alakulatai, de anyagunk tanúsága szerint nagy és egyre növekvő gyakorisággal fordulnak elő az írott nyelv publicisztikai szövegeiben is. A nyelvi adatok egyértelműen arra utalnak, hogy használatuk a beszélt nyelvben nem minősíthető a normák megsértésének, ellenkezőleg, keletkezésük és az élőbeszédben való szüntelen jelenlétük a beszélt nyelv specifikus, az írott nyelvitől különböző, de még sok tekintetben kidolgozatlan szabályaival magyarázható. Kialakulásuk magyarázataként számunkra meggyőző az a következtetés, amely É. KISS KATALINNak a topic és fókusz fogalmakon alapuló szintaktikai koncepciójából vonható le. „A magyar összetett mondatokban természetszerűleg nemcsak az alapvető mondat szerkezet különbözik az alany-állítmány típusú indoeurópai nyelvekben megszokottól, hanem e szerkezet transzformációinak motivációja és módozata is. Két fő esetben fordul elő, hogy nem csupán a tagmondatok belső struktúráját, hanem az összetett mondat egész szerkezetét kell módosítanunk: a) ha a mellékmondat egy eleme az összetett mondat egészének topicja lesz; b) ha a mellékmondat egy eleme az összetett mondat egészének fókusza lesz . . . E transzformációk működésének pontos leírása további kutatások feladata. Úgy látszik mindenesetre, hogy részint kiemelő, részint másoló szabályok révén valósulnak meg.” (I. h. 283.)

A tudásmodalitás vizsgálatára korlátozott anyagunkban másoló szabályok érvényesülésével nem találkoztunk, korábbi anyagainkban azonban tapasztaltuk e transzformáció működését. A kiemelő transzformációk közül adataink szerint a topic-kiemelés a gyakoribb. Pl.: *Vagy beletörődöm a helyzetembe, vagy lázadózom. Az utóbbi val nem hiszem, hogy célt érek. | [Az oktatóknak túlnyomó többsége nem veszi igénybe a gyermekgondozási segítyt.] Az oktatóknak a „gyes” igénybevételel úgy érzik, hogy szakmailag lemaradnak. | . . . [de pl. a Down-kórnak nincs gyógymódja.] A Down-kóros gyerekek biztos, hogy értelmileg visszamaradottak. | [A búcsú fontos eseménye volt a régi paraszti életnek.] Azok az öregasszonyok, akik soha életükben nem lépték túl a falujuk határát, a búcsúra biztos, hogy elmentek. Néhány példa a fókusz-kiemelésre: *Ákos nem olvasta (Ijas) verseit. Az anya lehet, hogy olvasta, ő azonban sohasem nézte meg az író nevét. | Nemcsak az oktatóknál vannak kint könyvek, a hallgatóknál is biztos, hogy sok könyv kallódik.**

8. „Nyilván, hogy így rossz”. — Nyelvhelyességi szempontból feltétlenül szólnunk kell az utóbbi időben egyre terjedő, valóban mai

magyar beszélt nyelvi jelenségről: *a nyilván, hogy*...-féle szerkezetekről. Létrejöttük — mint tudjuk — mondatkeveredéssel magyarázható: *Nyilván így rossz + Nyilvánvaló, hogy így rossz = Nyilván, hogy így rossz* (AnyKal. 182). A jelenség tipikusan beszélt nyelvi, példáink kizárólag az előbeszédből valók, írott nyelvi adataink nincsenek. Íme néhány példa: — *A négy csoport az egész évfolyam volt? — Valószínűleg, hogy az egész lehetett.* | *Ha a törvénytisztelő állampolgár birokra kel a siető állampolgárral, természetesen, hogy a siető állampolgár győz.* | [Igyekeztem részt venni az intézeti közéletben.] *Természetesen, hogy a saját szakterületem állt az érdeklődésem középpontjában.* | [A gyerekek] *aktívak, de álszínesség is jelentkezik.* *Nyilvánvalóan, hogy ezek kezdeti nehézségek.* | *Tökéletes fizetésemelési, premizálási rendszert biztosan, hogy nem lehet kidolgozni.* | *A jugoszlávok jószerevével két személyes csapata kétségkívül, hogy éremesélyes.* | *Feltétlen, hogy nem hagynánk megjutalmazás nélkül a nyomra vezetőt.*

Mai nyelvhelyességi kódexünk helytelennek és ezért kerülendőnek minősíti az efféle szerkezeteket, s ez a minősítés és javaslat nézetünk szerint feltétlenül igaz, jogos és helyes az írott nyelvre vonatkozólag. A beszélt nyelvi tények azonban azt mutatják, hogy ezek a szerkezetek egyre intenzívebben terjednek az irodalmi nyelv beszélt változatát, a művelt köznyelvet ismerők és használók beszédében is; feltételezhető tehát, hogy a kötetlen, spontán előbeszéd az írott nyelvhasználattól eltérő alakulatokat is életre hívhat és életben tarthat.

Összegzésül a következőket mondhatjuk. A modalitás-kategória komplex vizsgálata ezen túl a modális kifejezőeszközök nyelvhelyességi kérdéseinek áttekintése nyelvészeti kutatásunk számára időszerű feladattá vált. A modalitás számos megnyilvánulásában kifejezetten beszélt nyelvi jelenség, nyelvhelyességi kérdéseinek egy része is beszélt nyelvi probléma, ennek folytán kutatása kétszeresen is időszerű.

SZALAMIN EDIT

Van-e a Dunatájnak egységes nyelvi alkata?*

Az areális tipológia egy elvi kérdése

3. Morfológia: szintézis — analízis.

A dunatáji tipológia két teoretikusának gondolatait követvén eddig fonetikai-fonológiai ismérveket tárgyaltunk meg. A továbbiakban több olyan, a szóban forgó tanulmányokban felsorolt alaktani sajátyságot vitatunk meg, amelyek végeredményben egyetlen (ellentmondó) állítást takarnak. E kritériumoknak összefoglalóan és egymást közös nevezőre hozván „a szintetikus névszóragerozás és a részben analitikus igeragerozás” nevet adhatnánk.

Mindenekelőtt lássuk a két szerző ellentmondó állításait: szintetikus jelleg (DÉCSY) — szintetikus futurum hiánya (DÉCSY; HAARMANN helyette hármas igeidőrendszert említ) — gazdag esetrendszer (DÉCSY), szintetikus névszóragerozás (HAARMANN). Amint látjuk, nem tudtak az egész alakrendszerre

* L. MNy. LXXX, 36—47.

érvényes jellemzést adni; az igeragozás és az igeidők rendszere persze nagyon különbözik sok nyelvben a névszók ragozásától, a névszók alakrendszerétől. A „dunai” nyelvek sokféle morfológiai alakulatai HAARMANNT arra készítetik, hogy a németet az igeidők hármasságának hiánya miatt kizárja e csoportból meggyöngítvén ezzel az egész nyelvi típus addig olyan határozott elkülönítését (i. m. 104).

Bírálatunkat kezdjük a névragozással és a gazdag esetrendszerrel. Nem térhetünk ki arra a régi vitára, hogy a magyar és a finnugor névragozás esetrendszer-e vagy sem. Magam inkább hajlok az utóbbi felfogásra. De ha nem döntünk is ebben a kérdésben, azt ki kell emelnünk, hogy a magyar és a szláv, a német és a magyar, továbbá a német és a szláv (a bolgárt és a macedónt kivéve) névszók ragozása gyökeresen más típust alkot egymással összevetve.

A nyugati és a két déli szláv nyelv hét (a többes számban legfeljebb három vagy négy) különböző raggal kifejezett esete pusztán vagy a számos prepozíció közül egynek a hozzáadásával jelöli a nyelvtani viszonyítást. A németben négy az esetek száma (a többesben három különböző alakban), és ugyancsak prepozíciók hozzáadásával vagy anélkül fejeződik ki a viszonyítás, de a szlávhoz képest az egyik különbség itt abban nyilvánul meg, hogy az összes esetjelölő ragok száma jóval csekélyebb, egyébként is gyakran csak a névelő jelzi az egyes eseteket. Hasonló a helyzet a genusmegkülönböztetés terén a kétféle nyelvtípus viszonylatában. A numerus kifejezése sokrétűen realizálódik a szlávban is, meg a németben is, ez utóbbiban gyakorta a tőmagánhangzó különbségével (*Vater* 'apa' — *Väter* 'apák'); a „dunai” szláv nyelvek közül a szlovén alaki gazdagság tekintetében tútesz a többin, az egyes és a többes számon kívül megőrizte a kettes számot (dualis). A német névragozás tehát jóval analitikusabb a szlávnál (csak a bolgár és macedón üti meg annak a típusnak a mértékét), és nem mondható szintetikus jellegűnek. De a szintetikusabb szláv nyelvekben különösen jellemző az egyes ragok szinkretizmusa: többféle funkciót töltenek be jelezvén a numerust, genust és a casust, pl. a cseh *-ami* a nőnemű többes instrumentális esetet (*žena* 'asz-szony' — *ženami* 'asszonyokkal'). HAARMAN (i. m. 104) úgy hidalja át a tipológiai besorolás nehézségeit, hogy a német esetragozásnak a szomszéd germán nyelvekétől (holland, fríz, dán) való szintetikusabb voltát emeli ki; ez az észrevétel önmagában igaz, de a „dunatáji” tipológia módszertanának szempontjából hamis.

Ami a magyart illeti, DÉCSY és HAARMAN egyaránt hangsúlyozza az „esetek” nagy számát. Mindketten elhallgatják azonban a magyarnak a két másik nyelvtípustól való jókora különbségét. Pótoljuk ezt most mi. A magyar szintén használ ragokat, számban többszörösét a német és a szláv nyelvek eseteinek, de kívülük még névutókat is; e viszonyító szócskákat nem elől alkalmazza prepozíciók módjára, hanem hátul (kivételesen állhatnak hátul is prepozíciók, vö. *meiner Meinung* 'véleményem szerint' a németben, *čego radi* 'miért' az oroszban stb., a magyar nyelvben a névutók állhatnak elől, ha birtokos szerkezetbe épülnek bele, pl. *alatta az asztalnak*). Az indogermán szuffixumok, prepozíciók és a magyar szuffixumok, posztpozíciók közt ennél még nagyobb különbség az, hogy a magyar szuffixumok csak egyetlen funkciót látnak el, több funkcióra több szuffixum használatos, továbbá hogy a névutók a pusztta tőhöz járulnak (esetleg jelekkel bővítve), nem pedig a tő valamely szuffixummal jelölt esetéhez: *unter dem Tisch* — *az asztal alatt*. A pontosság kedvéért említsük meg a jelek és ragok különbségét; a tövet a magyarban

még két szuffixum követheti a névutó előtt (*asztalok alatt, asztalaink alatt*), ezek azonban más jellegűek, mint az indoeurópai esetragok, azokban a nyelvekben nem is mindig szuffixum, hanem pl. névmás felel meg nekik (*unter unseren Tischen*). A magyar nyelvtani hagyományok a számot és a birtokot kifejező szuffixumokat, amelyek nem kifejezett nyelvtani viszonyításra valók, jeleknek hívja, míg a tulajdonképpeni viszonyítás, az „eset” szuffixumait ragoknak.

Érdekes, hogy a magyaréhoz hasonlóan gazdag finn esetrendszer közbülső típust képvisel, s némely tekintetben jobban közelít az indogermán típushoz. A finnben a névutók (és néhány prepozíció) nem a puszta tő mellett állnak, hanem valamely ragos alakja mellett; a partitívus és főleg a genitívus vonzza őket: *pöytä* 'asztal' — *pöydän alla* (gen.) 'az asztal alatt', *syä* 'ok' — *ilman sytyä* (part.) 'ok nélkül'. A magyarban csak néhány újabb keletű névutó viselkedik ehhez hasonlóan, ti. a névszó ezek előtt -n ragot kap (*a házon innen, a folyón túl*).

A bemutatott alaktani különbségek egyben a szintézis és analízis különböző fokáról tanúskodnak. Ebben a vonatkozásban egzakt mutatók, mint amilyeneket J. H. GREENBERG (*A quantitative approach to the morphological typology of language: International Journal of American Linguistics* XXVI, 1960. 178—94) kimunkált számos nyelv szövegéből, nem állanak rendelkezésünkre, de az eltérések szembeszökőek.

A szintézistől az analízisig terjedő fokozatokat, amelyek egy-egy típust képviselnek, az alábbi sorrenddel érzékeltetjük: 1. magyar; 2. finn; 3. szomszéd szláv nyelvek; 4. német; 5. holland, dán (bolgár, macedón).

Hogy ezek a névragozási típusok egymástól függetlenül kapták meg mai alakjukat, azt nem lehet teljes határozottsággal állítani, kölcsönhatást feltenni egyes esetekben nem lehetetlen. Így az egyes magyar analitikus szerkezetek (pl. névutók használata ragos alakok helyett, amelyet a nyelvművelők magyartalannak minősítenek) indogermán, főként német mintákra keletkeztek. Magyar hatást vél TRUBETZKOY (*Gedanken über die slovakische Deklination: Sborník Matice Slovenskej. Časť prvá, Jazykoveda. XV, 1937.*) a szlovák névragozás szintetikus mivoltának megőrzésében (a cseh különféle hangfejlődési tendenciák miatt messzebb távolodott az ősszláv rendszertől). Ilyen kijelentések azonban még nem tekinthetők bizonyítéknak. Egyébként TRUBETZKOY nem következtet e cikkében. Az esetragok alaki egybeesését analitikus tendenciának tartja, ezért a szlovént szintén így jellemzi, de nem említi meg, hogy a megőrzött dualisban az ősszlávhoz képest több esetet fejlesztett ki, az örökölt három helyett négy casus van a kettős számban.

A szintézistől az analízisig vezető út igen hosszú, különböző mértékű a különféle nyelvi kategóriák közt, egyébként sem korlátozódik a Duna mentére, sőt Európán túlmenően az egyik általános nyelvfejlődési tendenciának tekinthető.

A hármas időrendszer — HAARMANN ismérve — megint csak fenntartásokkal igaz. Nemcsak a németre nézve nem áll fenn, hanem a szlovákra sem, ahol a plusquamperfectum még megvan (*bol som niesol* 'vittem volt'), sőt ez a csehből sem veszett ki teljesen. A szerb-horvát és szlovén igeidőrendszer, akárcsak a nem „dunai” lengyelé, a balkáni bolgáré, igen bonyolult, de az oroszban szintén hármas igeidőrendszer van. DÉCSY időhármasság helyett nem szintetikus futurumról beszél, ami persze ellentmond a szintetizmusnak. Szintetikus jövő idő Európa kis részében található, az újlatin nyelvek futu-

ruma a vulgáris latin analitikus futurumból szintetizálódott újra (*amare habeo* > olasz *amerò*). A balkáni nyelvek egyik ismertetőjegye éppen az új, szintetikus futurum. Tény, hogy a magyar sem kivétel, de az ómagyar jövő kipusztulása (az irodalmi nyelvben megvannak a maradványai) és az új analitikus jövő kifejlődése — ha beleillik is az általános nyelvfejlődési folyamatba — belső változás eredménye, s nem vezethető vissza idegen (német) hatásra (l. erről BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR i. m. 421).

DÉCSYnek (i. m. 88) még egy ide vonatkozó megjegyzésére térek ki: a jelen idő kétértékű, jövőt is kifejez. Azt hiszem, e mellett a közönséges jelenség mellett nem érdemes hosszabban időzni; igaz, hogy a magyar sokkal gyakrabban használja a formai jelen időt jövő jelentésben, mint az indogermán nyelvek, az is tény, hogy a szláv perfektív igék praesens alakja futurum értékű, persze itt az idő kategóriája az aspektussal ötvöződik össze, tehát ebben más problémáról van szó.

Szintetikus névszói ragozás? Mindegyik vizsgált nyelvben más-más fokozatú, az egyes fokozatok, típusok élesen elkülönülnek egymástól. Igeidők? Általánosságok, nem jegecesednek ki ismervvé, s nem vonatkoznak csak a Duna környékére.

A z i g e k ö t ő k. — Mindkét tipológus egyformán az igekötők bőszes használatát emeli ki. Amint FUTAKY és szerzőtársai rámutatnak (i. m. 186) ezen ismerv felállításában a gyakoriság, produktív előfordulás („Präfixfreudigkeiten” — írja DÉCSY) a tipizálás kritériuma, de kvantitatív felmérések hiányában ez a megállapítás szubjektív természetű. HAARMANN (i. m. 104—5) az ódunatóji nyelveit élesen elkülöníti egyrészt a többi európai, másrészt a balkáni típustól. Ha figyelmen kívül hagyjuk is az egyelőre nem igazolható fokozatokat a produktivitásban, FUTAKYékkal együtt elmarasztaljuk a két szerzőt azért, hogy a funkcionális tipológiai vizsgálatokkal kimutatható különbségeket az azonosnak mondott nyelvek közt meg sem említik. Márpedig három élesen elkülönülő típusba oszthatók. A német igekötők nagy része elválasztható az igetőtől, sőt bizonyos mondattani helyzetekben a magyarral meg egyező szintaktikai struktúrában jelennek meg: *vorlesen* — *lies vor* és *förlövas* — *olvasd föl*; a német igekötők számban kisebb része viszont nem válik el az igetőtől (*er-, ent-, be-* stb.). Vannak olyan igekötők, amelyek bizonyos jelentésben elválhatnak, más jelentésben pedig nem szakíthatók el az alapigétől, ez utóbbi esetben a hangsúly az igetövön van, mint az említett *übersetzen* példájában láttuk. A szláv nyelvek igekötői mindig az igető előtt állanak, tőlük semmilyen szintaktikai helyzetben nem választhatók el. A magyar igekötők e két nyelvvel ellentétben mindig elválhatnak az igétől. Erre a fontos különbségre SKALIČKA (i. m. 6) szintén rámutat. A másik különbség az, hogy a szláv igekötők az aspektus és ezáltal az idő kategóriájának alaki eszközei, szemantikai funkciójuk nem mindig van. A németben aspektus nem lévén az igekötők csak alapjelentésük folytán vagy a megfelelő mondatban fejezhetik ki a befejezettséget. A magyar igekötők e tekintetben a némethez állanak közelebb az aspektus kategóriájának hiányában, de az igekötős alakok gyakrabban fejezik ki a cselekvés befejezettségét, sőt a *meg-* funkciója sokszor éppen a befejezettség. A magyar igekötők morfológiai tekintetben egy szempontból emlékeztetnek a szláv formákra, hogy jelen idejük jövő értelemben használatos gyakorta (de a *most írom meg a levelet* nem lehet jövő értelmű). Persze ez az általános szabály nem sokat mond, mert a nem igekötős igék jelene szintén gyakori jövő idejű funkcióban. Ha a háromféle igekötői típus

közt funkcionális-morfológikus szempontból összehasonlítást teszünk, a magyar közelebb áll a némethez, mint a szlávhoz, az elváló igeikötők sokféle szintaktikai és szemantikai alakzatai folytán. Különben a keleti csoport nyelvei az igeikötők és az aspektus tekintetében a „dunai” szláv nyelvekkel azonos szinten állanak, ha tehát HAARMANN a bolgárt leválasztja is onnan, az igeikötők produktivitása nem lehet pusztán dunatáji sajátosság.

A prefixumok kialakulása a német és a szláv nyelveket illetően az indogermán korszakra megy vissza, a külön nyelvi fejlődés eltérő típusra vezetett e nyelvekben. A magyar igeikötők csírái szintén régebbiek a dunai szomszédság idejénél. Idegen hatás a kategória keletkezésében nem mutatható ki, de bizonyos szláv hatás a befejezettség funkcióját illetően nem zárható ki. (L. ZSIRAI MIKLÓS, Az obi-ugor igeikötők. Bp., 1933. és SOLTÉSZ KATALIN, Az ősi magyar igeikötők. Bp., 1959.)

Latin hatás. — Erről csak DÉCSY beszél; kiemeli e hatás fontosságát általában, és a latin *s* betű *ʃ* hangértékét, továbbá a szintaxis nyugat-európai latin jellegét.

A latin hatása valóban igen jelentős Európának a nem görögkeleti rítusú területein (azért ott is megvan), de a nem újlatin nyelvek történetében főképp csak lexikális és szintaktikai természetű. Mármost a szókölcsonzés aligha tipológiai jellegű kérdés. Igaz, hogy a balkáni nyelvészetben ez fontos probléma, már SANDFELD behatóbban foglalkozott vele, a kérdés aspektusa ott mégis más. A jövevényszavak vizsgálatának központjában ott a jellegzetesen közös szókincs kialakulása áll, mi tudható be szubsztrátumnak, az átvételeknek milyen főbb irányjai voltak egymás viszonylatában. A lexikális egyezések jelentékeny része szókapcsolatok és szólások, amelyek tipikusan balkáni jellegűek, ezzel szemben a latin frazeológia sokkal kevésbé formálta át az európai nyelveknek e rétegét, és főképp a művelődési, a választékosabb kifejezésekre terjed ki. Az európai nyelvek frazeológiájának közös elemei — függetlenül a latintól — enciklopedikusan még nincsenek feldolgozva, a különféle szólásgyűjtemények etimológiát vagy nem tartalmaznak, vagy nem elég megbízhatóak, a részletkutatások száma csekély az anyag nagyságához képest. A latin lexikális hatást ejtsük el mint „dunai” tipológiai ismertet.

Az *s = ʃ* megfelelést DÉCSY néhány példával illusztrálja: latin *missa*, magyar *mise*, szlovák *omša*, cseh *mše*. A példák nem szerencsések. A magyar *mise* esetleg közvetlenül szláv eredetű, nem latin (TESz.). A szláv alakok különfélesége arra a gondolatra ösztökél, hogy szintén nem egy forrásból, a latinból keletkeztek. DÉCSY nem említi ANTON MAYER tanulmányát (Die deutschen Lehnwörter im Tschechischen. Reichenberg, 1927. 35), amely szerint a cseh alaknak esetleges középfelnémet eredete jön számításba, ti. ott szintén *ʃ* hanggal ejtették a latin *missa* szót. Kétségtelen, hogy a latin műveledési szavak s betűje — nyilván az akkori latin kiejtésnek megfelelően — Közép-Európa nyelveiben *ʃ* hangértéket kapott. Ez a jelenség nincs teljesen tisztázva, a magyar *s* betű története és a latin jövevényszavak *s* hangja ennek a problémakörnek egy része (erről l. KNEZSA, HírTört. 61—70). Az *ʃ* ejtés azonban nem kizárólagos, a német nyelv latin jövevényszavaiban ma túlnyomórészt *s* (*sz*) hang áll, de a magyarban sem volt kivétel nélküli az *ʃ* (*s*), amiről a *persze* példája tanúskodik. Minthogy ez az *s = ʃ* megfelelés nem érinti az illető nyelvek hangrendszerének egészét, nem tekinthető fonetikai jellegzetességnak, a jelenség nem válik ki a szókölcsonzés már említett problémaköréből, dunai jellegű sajátásnak nem tekinthető.

A mondattani hasonlóságokat DÉCSY egyrészt nyugat-európainak nevezi, másrészt latin hatásnak tulajdonítja őket. Ez a megjegyzés ellentmondó is, általános is. Valami igazság mindegyik kijelentésben van, de nem korlátozható csupán a dunai nyelvekre. Minthogy DÉCSY semmi konkrétumot nem mondott, több ellenvetést az előbbinél nem érdemes rá szálni. A magyarral kapcsolatban annyit azért itt ki kell emelnünk, hogy a szórend igen szabad volta miatt semmiképpen sem hozható közös nevezőre a némettel és a szomszédos szlávval, még ha a latin hatás egyforma mértékben nyilvánulna is meg bennük. Igaz, hogy a latin (és tegyük hozzá: a német) nyelv hatására megerősödtek a „nyugat-európai” jellegű szerkezetek (mellékmondatok igenevek helyett, jelzői értékű határozók, pl. *találkozás az utcán*, szemben az *utcán való találkozás*-féle szerkezettel), de ettől a magyar szintaxis sem indogermán, sem „dunatáji” nem lett, az is igaz, hogy a latin szintaxis már szabad szórendjénél fogva is közelebb áll a magyarhoz, mint a modern indogermán nyelvekhez. DÉCSY-nek a szintaxist illető kijelentése tehát tipológiai összevetésre nem alkalmas.

A „dunatáji” tipológiai kritériumok sorát két *lexikális* sajátosság zárja be.

DÉCSY azt állítja, hogy szóösszetétel és képzés egyforma gyakorisággal lehetséges a dunai nyelvekben. HAARMANN tulajdonképpen nem sorolja föl ezt a kritériumot, de a fejezete végén (i. m. 105) SKALIČKÁRA hivatkozván úgy nyilatkozik, hogy az összetétel e nyelvekre jellegzetes, habár a csehben és a szlovákban kevésbé található, mint a magyarban és a németben. Mindkét szerző állítása általános, nem támaszkodik konkrét adatokra, vizsgálati eredményekre. Az tagadhatatlan, hogy mindezekben a nyelvekben az összetétel is, a képzés is fontos eszköze a szóalkotásnak. Az nyilvánvaló, hogy nincs két olyan nyelv, amely ugyanazzal a nyelvtani eszközzel ugyanolyan mértékben élne, még ha közeli rokonok is. FUTAKYÉK (i. m. 188–9) BENKŐ LORÁNDOT idézik (Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához: NyK. LXIV, 115–36), hogyan változott az összetétel aránya a magyarban a századok folyamán. BRANKO FRANOLIĆ (A Short History of Literary Croatian. Paris, 1980.) kimutatja, hogy a horvát — ellentétben a némettel — gyakrabban alkalmaz szóképzést, mint összetételt (68). A szóban forgó nyelvek, főként a német mintájára Közép-Európában gyakran képeztek szavakat, összetételeket a XIX. század nyelvújításai során, sőt azt követően is. Igen nagy számban találhatók tehát ezen a tájon tükörfordítások, ám a szóképzés és a szóösszetétel mint szóalkotási eszköz mindegyik nyelvben ősi örökség, valamelyik nyelvnek a másakra való különleges hatása ebben nem kereshető. De a Duna-medencén kívül képzés és összetétel fontos szóalkotási mód a germán és a szláv nyelvekben, a finnugor nyelvekben stb. Csupán a latin és az újlatin nyelvek élnek viszonylag szűkösebben az összetétellel a képzéshez viszonyítva. Sem az összetétel, sem a képzés nem jellegzetes dunatáji sajátosság.

Végül DÉCSY azt emeli ki, hogy a nyelvújítás során erős purizmus keletkezett, főképp a magyarban és a csehben. Elfelejtkezik azonban arról, hogy az európai nyelvek nagy részében bizonyos időben purista törekvések léptek föl, ezeknek egymáshoz viszonyított erejéről nehéz számot adni. Nem tudom, lehet-e erről kvantitatív felmérést végezni, ti. a puristáktól javasolt és használatba került, valamint a csak kérészéletű ilyen javaslatok arányából sem lehet csupán a purizmus erősségére következtetni. De azért ismeretes, hogy a szerb irodalmi nyelv fejlődésében a purizmusnak jóval kevesebb hatása volt, mint a horvátéban. A purizmus kritériuma egyébként sem pusztán nyelvi

jellegű, történelmi és társadalmi tényezők bonyolult kölcsönhatására lép föl. A „dunatáji” típus meghatározására semmiképpen sem alkalmas.

4. Cikkem elején rámutattam az areális tipológia, különösen a DÉCSY—HAARMANN-féle „dunatáji” tipológia néhány módszertani hibájára, sőt az egyes ismérvek kritikájában szintén volt szó némely elvi következetlenségről. Most még további tisztázatlan elvi kérdéseket vitatok meg.

A) Melyik nyelvi szint, melyik rendszer a típusalkotás alapja, az irodalmi nyelv, a köznyelv, az egyes nyelvjárások avagy mindegyik együttvéve? A különféle nyelvi szintek, struktúrák közt tipológiai szempontból is tetemes különbségek lehetnek, az elvtelen kiválasztás és a megkülönböztethetetlen egységbevonás súlyos módszertani tévedések forrása lehet; az eleve megképzett típust támogató adatok kimazsolázására ösztönöz, más esetben a felállított típus érvényét csökkenti (l. a keleti szlovák nyelvjárás eltérő hangsúlyozását, amelyet DÉCSY is elismert). A balkáni nyelvek egyik ismérve, a főnévi igenév hiánya nem terjed ki a szerb-horvát irodalmi nyelvre, de jellemzi a bolgárral és macedónnal érintkező nyelvjárásokat. A balkáni tipológiának ez a kettőség, azaz e jelenség elbírálása, mindmáig megoldatlan dilemmája.

B) A nyelvi elemek funkcionális, strukturális értékei, vagy csak abszolút előfordulásuk legyen az összehasonlítás alapja, tehát pl. a fonémák vagy a beszédhangok kerüljenek-e összehasonlításra? HAARMANN (i. m. 25 – 30, 62, 66) szóba hozza e problémát kiemelve a funkció fontosságát, de az ő dunatáji ismérvei közt funkcionális és nem rendszerszerű elemek vegyesen találhatók; az időtartamkorreláció csak fonologikus értelmezést feltételez, a diftongusok meglétének vizsgálata történhetik fonologikus és fonetikus szempontból, míg a kötött hangsúly eleve csak fonetikus probléma lehet; de ugyanaz a nyelvi elem fontos funkciót tölthet be az egyik nyelvben, a másik vele összehasonlított nyelvben pedig csak marginális értékű (a *ch* a németben az előbbi, a magyarban az utóbbi esetet képviseli).

C) A szóban forgó nyelvi elem gyakoriságát a rendszer (code) vagy a szövegben (message) kell-e értékelni? HAARMANN és DÉCSY többször említi az előfordulás gyakoriságát, de nem veti föl e kérdést. A cseh és a szlovák diftongusok száma viszonylag csekély az egész magánhangzórendszerhez képest, de a szlovák szövegekben gyaníthatóan sokkal sűrűbben fordul elő (hímnemű többes számú genitívus *-ou*). GREENBERG az említett vizsgálatot szövegeken hajtotta végre.

D) Hány egyező kritérium alapján mondható ki valamely areális típus megléte? SCHALLER (i. m.) és mások gondolatai nyomán FUTAKY és szerzőtársai úgy látják, hogy legalább két közös ismerv megléte az alapkövetelmény. A dunatáji típus nyelvei – mint láttuk – még ezt a küszöböt sem érik el. Magam úgy vélem, hogy a két egyező kritérium eléggé alacsony követelmény. Világítsuk meg egy mesterkélt példával. Bármely két nem rokon nyelv közt is lehet kettőnél (jóval) több közös sajátságot kimutatni, ez az emberi nyelvek alapvető hasonlóságával magyarázható, amelyet a külön nyelvi fejlődés nem tud minden egységében elhasznítani. A magyar és a keleti szláv, főképp az orosz közt több közös sajátság van meg, amelyeknek alapján valaki felállíthatná az „alföldi” (= magyar alföldi – szarmata alföldi) nyelvtípust („Tief-landsprachbund”): 1. a *habere* ige hiánya, illetve a birtoklás kifejezése körülírással (*van könyvem* – *u men’a kniga*); 2. a kopula hiánya, az oroszban valamennyi személyre kiterjedően (*ő tanító* – *on učitel’*); 3. kötetlen szórend.

A kopula hiányát az oroszban egyesek finnugor hatással magyarázzák. De a kétoldalú kölcsönhatás követelménye különben sem döntő, a balkáni közös sajátságok sem mind egyidejűleg keletkeztek, hanem más-más központból (nyelvből) terjedhettek el. Az írásbeliség nélküli nyelvek areális tipológiája — amint erre még visszatérek — nyelvemlékek, hiteles nyelvtörténet hiányában ezt a kérdést csak nagy óvatossággal kezelheti.

E) Egyenlő súlya van mindegyik közös sajátságnak, vagy pedig a fontosabbakat külön kell választani a rendszerre nem jellemzőktől? Az itt meg-bírált két tézisben kétségtelenül vannak mindegyik dunainak minősített nyelv-rendszerre releváns sajátságok — hagyjuk most figyelmen kívül, hogy a szer-zőknek nem sikerült mindegyikben kimutatni őket —; a hangsúly, a kvantitás-korreláció, az esetrendszer, a prefixáció ilyen ismérvek volnának, a hang-kötést, a kettős magánhangzók csekély számát nem mondanám fontos ismérv-nek, a szóvégi zöngétlenedés szintén vitatható jelentőségű.

Mindezeket a problémákat gondos mérlegeléssel ki kell értékelni. Talán jó szolgálatot tesz ehhez a vizsgálathoz a magyar nyelv sajátosságainak követ-kező áttekintése, amely éppen az ellenkezőjét hivatott bizonyítani, mint ami a dunatípi tipológusok célja, hogy ti. a magyar annyira más szerkezetű nyelv, mint a szomszédai, hogy velük teljesen ellentétes típust alkot.

E kimutatásban az egyes pontok előtt + jellel a sajátságnak az egész nyelvi struktúra szempontjából való fontosságát kívánom hangsúlyozni.

Fonetika, fonológia, morfológia. — Prozódia: + 1. Elsőszótagi hang-súly (a csehvel és a szlovák irodalmi nyelvvel megegyezően). — 2. A kijelentő mondatok hanglejtése a mondat végén ereszkedő. — 3. Az eldöntendő kérdé-sek hanglejtése — ha a mondat nem rövidebb három szótagnál — a szóhatár-tól függetlenül felfelé ível, de az utolsó előtti szótag után a legmélyebb hang-fekvésre zuhan (*A gyerek jött vissza?* — de: *Ő az?*). 4. A hangszünet állít-mányt jelöl a névszói állítmányi mondatban. — Fonéma rendszer: + 5. Az egész fonémaállományra kiterjedő időtartamkorreláció. — 6. Szótagszerkezet: mássalhangzó-torlódások kerülése, csak bizonyos mássalhangzó-kapcsolatok lehetségesek. — + 7. Magánhangzó-harmónia és -illeszkedés.

Alaktan. — + 8. Erősen agglutinatív jelleg, jel-, rag- és képzőbokor a tő után. — + 9. A genus hiánya (jórészt az angolban is az indogermán nyelvek közül). — 10. A névszói szófajok közt csekély alaki különbség mutat-kozik, ha egyáltalán különböznek egymástól (*sorok* — *rosszak*). — + 11. Utó-ragos és névutós viszonyítás 24 produktív „esettel”; a tő csak fonetikai módo-sulást kap (kötőhangok, nyúlás, rövidülés stb.). — + 12. A birtokviszony sajátságos kifejezőmódja nem genitivusszal, hanem a birtok jelölésével, a birtokosnak a jelölése nem kizárólagos, különben a részeshatározóval meg-egyező ragot kap; a birtok személyjellel való jelölése. — + 13. A tárgy ragos megkülönböztetése (elmaradhat bizonyos esetekben birtokos személyjeles tárgynál). — 14. A helyviszony jelölésében az irányhármasság következetes megkülönböztetése. — + 15. Birtokjel a névszón (-é). — + 16. A személyes névmások viszonyított alakjai a rag valamelyik alakjából, illetve a névutóból képződnek birtokos személyjel hozzáadásával (*rajtam*, *utánam*). — 17. A sze-mélyes névmás és a birtokos személyjeles főnév használatában a személy, illetve a birtokos kiemelése puszta személyes névmással (*énrajtam*, *az én házam*). — 18. -ú, -ű képzős összetett melléknevek, amelyeknek az indoeuró-pai nyelvekben prepozícióval kapcsolt jelzős szintagmák felelnek meg leg-többnyire (*nagyhatósugarú* — *von großem Aktionsradius*). + 19. Az igerago-

zásban a tárgyas és tárgyatlan alakrendszer, az ismertnek, meghatározottnak tekintett tárgy alaki megkülönböztetése az igén. — 20. A birtoklást kifejező ige (*habere* 'bír') hiányában körülírt kifejezésmód a létige és a birtoknak birtokos személyjellel ellátott alakja útján (az indogermánban a hozzá hasonló szerkezet ritka: *mihi est*, délnémet *mir ist das Haus*). — 21. A szenvedő igék használata archaikus, illetve ritka, az *-ul/-ül* képzős igék felelnek meg gyakran a szenvedő értelmű alakoknak (*épít — épül*). + 22. A műveltetés kifejezése igeképzővel (*dolgoztat*). — + 23. A ható igék használata. — 24. Gyakori cselekvés kifejezése (igeképzőkön kívül), igekötőismétléssel (*meg-megáll*).

Mondattan, mondat szerkezetek. — + 25. A kopula hiánya a jelentő mód jelen idő 3. személyében (mint említettük, a keleti szlávban is). — + 26. Szabad szórend bizonyos kötöttségekkel. — 27. A családi név megelőzi a személynevet. — + 28. A melléknév mint jelző nem egyezik a jelzett szóval, csak állítmányként kap többes számú ragot (az angolban sohasem egyezik). — + 29. A többes szám korlátozott használata: a) számnév után mindig egyes szám áll (ritkán indogermán nyelvekben is: *zwei Mann*). b) Anyagnevek, megszámlálhatatlan értelmű főnevek egyes számban (*almát kérek — ich bitte um Äpfel*). c) Akkor is, ha a szám nincs megjelölve (*levelet ír*), több birtokos több birtoka egyes számban, ha nem kell értelmileg megkülönböztetni a több birtokot (*a vendégek kalapja*). d) Gyakran testrészek után egyes szám (*fáj a foga, a szeme*). — + 30. A szenvedő szerkezet egészen ritka, helyette alanyi szerkezetek állnak (*azt mondják, hírlík, épül*). — + 31. Főnévi igenév személyjellel és lehetőséget, szükségességet kifejező állítmánnyal (a portugálban van hasonló az európai indogermán nyelvek közül: *Não te era melhor ires para a cama? — Nem volna jobb ágyba menned*). — 32. Ragozott mutató névmás, az ún. mutatószó használata főmondatban (az indogermán nyelvekben ritkán fordul elő). — 33. Igenlés igekötővel vagy a kérdezett mondatrész megismétlésével, ha az rövid.

Szemantika, stilisztika. — + 34. Páros testrészek neve gyakran egyes számban, az egyik ilyen testrész kifejezése a *fél* számnévvel (*fél láb*). — + 35. Testvérek megnevezése elsősorban a viszonyított személy korához mérve és egyúttal nem szerint (*öcsém, bátyám, húgom, néném*). — + 36. Az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenevek poliszemantikus alkalmazása (cselekvő személy, passzív tárgya, a cselekvés helye stb.).

A tulajdonképpeni szókincs problémakörét, tehát az eredeti, a belső keletkezésű és a jövevényszavak kérdését nem érintjük, ez az areális vizsgálatok tárgya, de nem az areális tipológiáé. (Vö. L. BENKŐ, Problèmes relatifs à l'aire linguistique dans la recherche lexicologique: Études Finno-Ougriennes XV, 72—80.)

A felsorolt sajátságok nagy része a magyar lényeges sajátsága, a nyelvi rendszer, részrendszer fontos eleme. Még ha mások csökkentenék is a fontosságot jelző keresztek számát, mert másképp ítélnék meg az illető jellemvonás szerepét, akkor is a dunatáji tipológiában összeszedett ismérvek többszöröse mondható jellegzetes magyar nyelvi sajátságnak. Közülük néhány kimutatható más indogermán nyelvekben (az első szótagi hangsúly a csehben és a szlovákban, a ragos főnévi igenév a portugálban, a genus hiánya az angolban stb.), ámde ennyi „magyaros” nyelvi alakulat megközelítőleg sem található együtt egyetlen indogermán nyelvben sem. Ez nem csoda, hiszen a magyar nem indoeurópai nyelv, hanem tudvalevően uráli, s tipológiai bűvész-

mutatványokkal sem lehet átértékelni. Ellenben a legtöbb magyar sajátosság megtalálható az uráli nyelvekben, némely fontos sajátosság valamennyiben (agglutináció), vagy több nyelvben (első szótagi hangsúly, magánhangzó-harmónia, tárgyas ragozás), közülük nem egy ilyen sajátosságot az uráli alapnyelvre vezetnek vissza (magánhangzó-harmónia, első szótagi hangsúly, szótagok felépítése kevés és csak bizonyos mássalhangzó-kapcsolatokból stb.).

A magyar nyelv mai rendszere tehát egyrészt az ősi örökség folytatása, amelyek közül több jellemvonás nem vagy csak csírájában lehetett meg az ősmagyarban vagy az obi-ugorban, ehhez járult néhány olyan sajátosság és nyelvtani elem, amelyben a szomszéd indogermán nyelvek hatása érvényesült (analitikus szerkezetek, mellékmondatok nagyobb aránya az igeenes szerkezetekhez viszonyítva stb.). Mindazonáltal a szomszéd, dunatáji nyelvekkel rokon néhány feltűnőbb sajátossága (első szótagi hangsúly stb.) tőlük függetlenül alakult ki, az egyezések e tekintetben a véletlen (pontosabban: konvergens fejlődés műve. [Vö. még HAJDÚ PÉTER „Arealógia és uralisztika” (NyK. LXXXVII, 147–52) című cikkét az uráli nyelvek tipológiai kérdéseiről.] Azt hiszem, DÉCSY és HAARMANN téziseinek megcáfolásával és a bemutatott magyar nyelvi jellegzetességek felvonultatásával sikerült az olvasót meggyőzőnem arról, hogy a dunatáji nyelvek „szövetségének” (Donausprachbund) elmélete a nyelvtudomány történetének lomtárába való.

A két megbírált mű a dunatáji nyelvi típuson kívül még számos egyéb európai regionális nyelvi „szövetséget” ír le (köztük természetesen a balkáni típust), más areális tipológiák hasonlóan járnak el. Kompetenciám nem terjed odáig, hogy a többiről véleményt mondjak, de az illető szakemberektől való gondos felülvizsgálatuk mindenképpen kívánatos. Semmiképpen sem volna helyes, ha a területi kölesönhatás igen gyümölcsöző kutatása elvi és módszertani túlzások miatt rossz mederbe terelődne. Már döngetik a hangtörvények érvényességének eddig szilárdnak vélt falait nemcsak az írásbeliség nélküli nyelvek történetének kvantitatív módszereket alkalmazó kutatói, hanem egyes új teoretikusok is kikezdve a nyelvek genetikus egységéről vallott felfogást, amely az összehasonlító és történeti módszer egyik alapelve; helyette a HUGO SCHUCHARDT-féle nyelvkeveredési elméletet kívánják újraéleszteni. [L. pl. B. GRAY, Critique of the comparative method (Language Science 1982/4: 1–33) című tanulmányát (ahol SCHUCHARDT neve különben nem fordul elő).]

Az afrikai összehasonlító és tipológiai vizsgálatokban, amelyeket közelebbről ismerek, különösen dívik az a bevezetőben említett kettős magyarázó elv, amely szerint az egymás szomszédságában élő nyelvek hasonló jegyei vagy genetikus örökség, vagy areális hatás eredménye. A kérdés végleges tisztázásáig — főleg írásbeli adatok tanúsága hiányában — mindkettő hasznos munkahipotézis, bizonyos hogy számos esetben valamelyik, esetleg mindkettő kombinációja tükrözi a nyelvi változásokat. Helytelen volna azonban elfeledkezni egyéb lehetőségekről, pl. a külön nyelvi fejlődés által keletkezett „véletlen” hasonlóságokról, azonosságokról. Remélem, hogy e cikkem tanulságait az Európán túli nyelvtörténészek és nyelvföldrajzi szakemberek is hasznosítani tudják.

FODOR ISTVÁN

Descartes a francia nyelvfilozófiai kritika tükrében

I. NOAM CHOMSKY „Cartesian Linguistics, A Chapter in the History of Rationalist Thought” (New York és London, 1966.; francia fordítása: *La linguistique cartésienne*. Ford. N. Delanoë és D. Sperber. Párizs, 1969.) című értékes és 1966-ig jórészt ismeretlen nyelvészeti dokumentumokat összegyűjtő munkája alapvető ideológiai irányultságából fakadó, sokak által hibásnak ítélt koncepciója ellenére is jelentős vállalkozás volt a hagyományos értelemben vett nyelvfilozófiai vizsgálódások történetében. Az aránylag rövid terjedelmű mű, amely a transzformációs generatív grammatika szellemi őskeresése közben feltárni vélte a DESCARTES-tal kezdődő és HUMBOLTTal mint összegezővel végződő — CHOMSKY szerinti — ún. karteziánus nyelvészet elméletét, a nyelvészek, episztemológusok, eszmetörténészek érdeklődésének a közép-pontjába és bírálataik pergőtüzébe került már közvetlenül megjelenése után is. Az elmúlt tizenöt esztendő folyamán a magyar nyelvészeti irodalomban is megtörtént a „Cartesian Linguistics” értékelése és nyilvánvaló hiányosságainak a feltárása (KELEMEN JÁNOS, ZSILKA JÁNOS és mások). KELEMEN pótolhatatlan értékű, a modern nyelvészet ideológiai alapjait kutató műve, „A nyelvfilozófia kérdései Descartes-tól Rousseau-ig” (Bp., 1977.), amely nemcsak azt tűzte ki maga elé célul, hogy a nyelvfilozófia legismertebb és legjellegzetesebb képviselői közül néhányat elemzése tárgyává tegye, hanem egyúttal azt is, hogy a dialektikus — BALÁZS JÁNOS (*Les fondements de la linguistique moderne et les antinomies linguistiques: Annales Univ. Scient. Budapest de R. Eötvös nominatae. Sect. lingu. 3–15. 1975.; magyar ford.: A modern nyelvtudomány alapjai és a nyelvi antinómiák: Nyelvi rendszer és nyelvhasználat 55–74. Szerk. BALÁZS JÁNOS. ELTE-jegyzet. Kézirat. Tankönyvkiadó, Bp., 1980.*) szerint így is mondhatnánk: antinómiás — gondolkodás folyamatában kibontakozó egyetemes jellegű történelmi panorámában az elemzett episztemológiai irányultságot az őt valóban megillető helyre tegye: „A klasszikus polgári filozófia — alapvetően individuumközpontú beállítottságánál fogva — csak úgy alapozhatta meg az emberi nem egyetemességét, ha feltételezte minden egyes individuum pszichológiai felépítésének eleve adott azonosságát. Így bármennyire is fontos megállapításokat tett a nyelv és megismerés összefüggéseiről, a nyelvet a pszichikus képződményekhez képest logikailag másodlagosnak kellett tekintenie. A klasszikus kapitalizmus atomista szerkezetének felbomlásával ez a helyzet szűnt meg, az elszigetelt individuum lelki autonómiájából kiinduló emberfelfogás és világmagyarázat szorult háttérbe. Egyszóval: a pszichologizmus szorult háttérbe. Ezzel párhuzamosan vált központi kérdéssé, s tett szert új ismeretelméleti rangra a nyelv mint az ember társadalmiságának az az aspektusa, melyet az emberi valóság ontológiai alapját, a munkatevékenységet és a gyakorlatot zárójelbe tevő polgári filozófia egyáltalán tudomásul vehetett és felhasználhatott a megismerés intersubjektív érvényességének konceptualizálására” (KELEMEN, A nyelvfilozófia kérdései 45–6).

Helytelenül cselekednénk azonban, s tudománytörténeti igazságtalanságot követnénk el akkor, ha olyasmit kérnénk számon tehát a klasszikus polgári filozófiától és az egyre inkább filozófia jelleget öltő nyelvészeti kutatásoktól, amely nem is férhetett bele annak episztemológiai mátrixába: a nyelv inherens társadalmiságát, mivel az elérhető végső határ — az e határt feszegető kivételektől eltekintve — a nyelvnek a társadalmi funkcióban betöltött

kommunikatív szerepének a felismerése, amelyet G. DE CORDEMOY azon gondolata fejez ki talán a leghitelesebben, mely szerint „a jelek az egyedüli eszközök a társadalomnak az emberek közötti fenntartására” (idézi KELEMEN i. m. 45), lévén ennek pusztá értelme az, hogy csak a nyelvi jelek nyújthatják azt az eszközt, melynek segítségével az egymástól minden más vonatkozásban elszigetelten létező individuumok exteriorálisan kapcsolatot teremthetnek egymással. Messzemenően el kell fogadnunk KELEMEN azon gondolatmenetét, mely szerint: „A nyelv társadalmi funkciójának elismerése nem azonos a nyelv társadalmiságának megértésével. A társadalmi funkció a nyelv egyik funkciója, a társadalmiság pedig inherens jellemzője; aminek megragadásához az szükséges, hogy a nyelvet ne csak a pszichikus aktusok, hanem az emberi tevékenység és viselkedés egészének összefüggésrendszerében helyezzük el, s a nyelvhasználat különböző módjait mint a társadalmi viselkedés különböző típusait, végső soron tehát mint különböző életmódokat írjuk le” (uo. 45–6).

A tudati alakzatokat nem tekinthetjük a „valóság valóságon kívüli visszfényének” (uo. 46), mivel — ha ezt tesszük — az ember—gondolkodás— nyelv szerves organizmusát és történelmileg csak egységben elképzelhető evolúcióját tagadjuk meg. A hagyományos filozófiai-nyelvfilozófiai episztemével szemben csak akkor juthatunk el a valós értelmezésig, a dolgok komplexitását annak irradiáló központi igazságának megértéséig, ha az adott történelmi és társadalmi körülmények „strukturális elemeként” (uo.) igyekszünk értelmezni: „Az adott társadalom anyagi viszonyai csak az őket tükröző tudati alakzatokkal, a mindennapi és teoretikus gondolati elemekkel együtt azok, amik . . . A nyelv sem pusztá visszfénye tehát a valóságnak, nem egy rajta kívül lebegő, s pusztán a gondolatartalmakat rögzítő önálló világ, hanem egy benne kibontakozó és struktúráit folyamatosan artikuláló valóságos tevékenység” (uo.). Egyet kell értenünk továbbá KELEMEN azon meglátásával is, amely szerint a karteziánus gondolati szerkezetben a nyelv kommunikatív funkciója nem implikálja a nyelvnek mint jelrendszernek a fentebb kifejtett társadalmiságát, s ebből kiindulva ahhoz az igen lényeges és mélyre szántó igazsághoz juthatunk el, hogy a modern nyelvészeti irodalomban fellelhető, a nyelv mibenlétét feltárni akaró, de egymástól lényegesen eltérő meghatározások abban foglalkozhatók össze, hogy „a nyelv a gondolkodás és a kommunikáció eszköze, s jobbra abban különbözik, melyik oldalt hangsúlyozzák.” (uo. 45).

2. Habár jelenlegi témánkhoz inkább csak a módszertani alapállást ki- szélesítendő és pontosítandó kapcsolhatjuk szorosabban, mégis szeretnénk hozzáfűzni az eddig elmondottakhoz, hogy a klasszikus episztemé egészébe természetesen legtöbb vonatkozásában még bele nem erőltethető modern marxi felfogás a nyelv inherens társadalmiságáról abban a különös vetületében mégiscsak jelen van, hogy az egyre fokozódó s a társadalmiság konceptualizálásához egyre inkább közelebb kerülő szociológiai-antropológiai jelleget öltő és tudatos filozófiai igénnyel párosuló feladatvállalás, amely a valóban értékes tudományos gondolkodás korabeli legjelentősebb képviselőit az emberi nyelv genezisének kutatása felé vezérli, igen komoly ideológiai szerephez jut a korviszonyok rovására írható tudományos határozatlanságok ellenére is. A legtöbb jelenkori nyelvész alig vagy szinte nem is akar tudomást venni a nyelv genezisének feszegető, főképp XVIII. századi kutatásokról, vagy pedig sutba dobja őket, mint holmi spekulációkat. Pedig — s ezt hangsúlyozottan kell kiemel- nünk — a glottogenezis a XVIII. században talán a legkiemelkedőbb kérdése

volt a nyelvfilozófiának. A nyelveredet kutatását sokan azért tartják időpocsékolásnak, mivel a tudományos rekonstrukciót abszurdumnak nyilvánítják. Ennek ellenére jogosan tehetjük föl a kérdést: Vajon MANDEVILLE, CONDILLAC, ROUSSEAU, HERDER vagy MONBODDO mindannyian lunatikusak voltak-e csupán, amikor e valóban reménytelennek látszó feladatra vállalkoztak? Hogy e neves tudósok episztemológiája különbözött a miénktől, az nem lehet vita tárgya, de azt nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy a nyelveredet feltárását maga elé tűző munkálkodás sohasem volt pusztán nyelvészeti kérdés, hanem szétválaszthatatlanul összefonódott a XVII–XVIII. század azon jellegzetes törekvésével, amely azt tűzte ki maga elé célul, hogy meghatározza az ember valós természetét egy olyan világban, amely egyre ismeretlenebbé és a megszokottól elütőbbé vált az új tudományos, földrajzi és antropológiai felfedezések révén. Az a szellem számára eladdig kényelmes és statikus – de mégsem minden aspektusában megnyugtató – világkép, amelyet a létezés összefüggő és megszakíthatatlan láncolatának ideológiája nyújtott, mélységesen megingott. Egyre tarthatatlanabbá vált az a szilárd meggyőződés, amely, az emberi természetet mindenütt és minden időkből egynek és ugyanannak magyarázta; egyre inkább ellentétbe látszott kerülni a távolian idegen és vad-sági állapotban élő népekről és társadalmakról szóló valós vagy fantazmákkal átítatott beszámolókkal, amelyeket a bátor felfedezők és utazók közöltek a korabeli közönséggel. A filozófusok, a filozófus nyelvészek mellett előszere-ttel kezdtek fogatni az ókori és középkori szerzők hasonló munkáit is, hogy megállapításaikhoz biztosítsák a tapasztalati anyagot, amely egyre nélkülözhetetlenebbé vált a tudományos kutatásokban.

Az állat és az ember, illetve később a társadalmasodó/társadalmi ember és a természeti állapotban élő vadember összehasonlításának a módszeréhez folyamodtak főképp az első időkben, de miután az analitikus összevetések megadták az emberi természet lényeges jellemvonásait, megkezdődhetett a genetikus rekonstrukció, s ez képzeletbeli úton az emberi társadalom feltevésen alapuló történetét eredményezte azzal, hogy okozati láncolatot épített ki az ember vad-sági állapotából a társadalmi emberré való válás folyamatában. Az efféle genetikus módszer különösen jellemző a XVIII. századi erkölcsfilozófiára. A lényeges premissza a genetikus módszer számára az volt, hogy ezek a genetikus magyarázatok fényt fognak majd vetni olyan centrális problémákra, mint az emberi értelem, az emberi társadalom igazi mibenléte és – mivel igen lényeges és alapvető szerepet játszott a kutatásokban – az emberi nyelv. Ez a genetikus módszer – amely lehetett vallási, antropológiai, politikai és didaktikus jellegű – a szóban forgó korban igen nagy népszerűsége telt szert. A természet tanulmányozását és az ember vizsgálatát úgy fogták föl, mint ugyanannak a tudományszaknak két egyenlő fontosságú részét. Ez utóbbi megállapítás viszont összegező jelleggel azt foglalja magába, hogy az emberi nyelv eredetének vizsgálói az ember eredetének és az állat-világban elfoglalt helyének a kutatásával egy egységes és összegező tudományos kontextusba akarták ágyazni az embert és az emberré váláshoz elengedhetetlenül szükséges együttjárót: az emberi beszédet, az emberi nyelvet. (A gondolatmenethez felhasználtam R. SCHREYER „Arguments in the 18th Century Debate on the Origin of Language” című előadásán készített írásbeli jegyzeteimet. Elhangzott 1981. szept. 4-én a „Seconde Conférence Internationale d'Histoire des Sciences du Langage”-on, Lille-ben. A témához l. még: A nyelv keletkezése. Bp., 1974.; összeállította PAPP MÁRIA; főképp 5–41.)

3. Hogy ténylegesen mennyire fontosak lehetnek a nyelv inherens társadalmiságának magyarázata útján való elindulásnak a nyelv eredetével kapcsolatos XVIII. századi kutatások, arra csak egyetlen, de eklatáns példával szeretnék szolgálni (s e szellemi origóba való elhelyezkedésünk pillanataiban nem szabad szem elől tévesztenünk azt a tényállást, hogy az angol szigetvilág filozófus nyelvészeire alig vagy szinte nem is hatott a descartes-i módszer és az e gyökerekből táplálkozó karteziánus grammatika, s hogy forrásokért előszeretettel fordultak a korabeli univerzális felfedezések mellett az ókor nagyjaihoz, akiknek eredeti műveiben igyekeztek rábukkanni a követendő szellemiség útjára a verbalizmus zsákutcájában veszteglő és oda beleragadt skolasztika torzító tükré után vagy a korabeli újraéledései közepette).

JAMES BURNET, ismertebb nevén MONBODDO (1714–1799.) 1773 és 1792 között adta közre második műveként az „Of the Origin and Progress of Language” című hatkötetes, közel háromezer lapra rúgó, igen nagy jelentőségű, de ma még alig ismert és elemzett munkáját (új kiadása: Hildesheim, New York, 1974.), amelynek valóságosan a nyelv — ténylegesen az emberi beszéd — eredetéről szóló része az első kötet és a második eleje. Ideatanának szerkezeti és gondolati irányultsága nemigen haladja meg kora episzteméjének határvonalait, de antropológiai jellegű és elvitathatatlanul dialektikus és materialista jegyeket magán viselő glottogóniája — szerintem — meghaladja a kortudati határmegsgét, s a romantika korát is sok vonatkozásban maga mögött hagyja.

A rendszerezés igénye nélkül emeljünk ki néhány alapvető gondolatot ebből az újraolvasásra oly annyira méltó műből, amelyet részletesen egy már készülő tanulmányomban szeretnék majd bemutatni. Témánkat alátámasztó néhány premissza tehát: 1. Az ember saját maga erejéből emelkedett ki az állatvilágból, saját maga teremtette meg önmagát. 2. Az ember a saját maga által felvett szokásai (acquired habit), művészi és munkatevékenysége és a beszéd révén másodlagos természetet alakított ki magának, amelybe abszorbeálja az elsődleges természetet, az ösztönök világát: a két természet szintézise a korlátlan fejlődés lehetőségét adta az ember kezébe. 3. Az emberi nyelv (beszéd) kialakulásában lényegesen elsődleges szerep jutott a hallásnak. 4. A nyelv az ember saját és hallatlan erőfeszítésének a gyümölcse, termelési eszköz, amely a közösen végzett munka (common business) funkcionálása közben született meg a természettől kapott képességek segítségével (a gégefő nagy szerepe). 5. A nyelv mellett az emberi kéz hallatlanul fontos szerepe az ember emberré válásában (MONBODDO az emberi kezét az eszközök eszközének — the instrument of instruments — nevezi). 6. Az ember teleologikus cselekvési képességgel rendelkezik. 7. Az embernek különleges képessége van arra, hogy tovább alakuljon, miközben átalakítja a természetet, saját szolgálatába állítván annak erőit. 8. Nem híve a nyelv monogenezisének. 9. Szerinte az emberi haladás nem ciklikus jellegű, hanem állandóan előre haladó (a korabeli elképzelésekről vö. J. G. HERDER, *Traité sur l'origine de la langue*. 1769.; kritikai kiadás. Párizs, 1977. A kritikai kiadás bevezető tanulmányában P. PÉNISSON az időnek és a fejlődésnek herderi felfogását „palingénésique”-nek mondja. A „palingénésie” gör. *palin* 'új'-ból és a *genesis*-ből, olyan filozófiai és vallási teória, amely szerint a történelem ciklikus változások, megújulások sorozata). 10. Az életszféra gyökeresen befolyásolja a nyelvet, elsődlegesen a szókincset.

4. A franciák már elég korán arra a következtetésre jutottak saját szkeptikus hagyományaik és annak a kritikának az alapján, amelyet PIERRE BAYLE

hazájukbeli író (1647—1706.; fő műve a „Dictionnaire historique et critique”, 1696—1697.) adott a metafizikai rendszerekről, s amelynek a lényege az volt, hogy a metafizikai ismeretek megalapozatlanok, kívül esnek a megbízható ismeretek körén; s ezzel számukra mindenféle metafizikai hipotézis hitelét vesztette. LOCKE-nak „Az emberi értelem eredetéről” szóló híres tanulmányát már ezért is örömmel fogadták, mivel a franciák számára a metafizikaellenesség elsődlegesen azt jelentette, hogy az emberi ismereteket, az emberi megismerést kell vizsgálat tárgyává tenni. CONDILLAC a „Tanulmány az emberi ismeretek eredetéről” című igen jelentős művének (*Essai sur l'origine des connaissances humaines*. 1746.) bevezetőjében a végső igazságokat, a létezők lényegét kutató hagyományos metafizikával szembeállítja a „jó metafizikát”, amelyik az emberi lélek tanulmányozásából indul ki: „nem azért, hogy felfedje annak természetét, hanem hogy megismerje működéseit, megfigyelje, hogy a működések hogyan kapcsolódnak egymáshoz, és hogyan kell őket irányítani, ha meg akarunk szerezni minden tudást, amire képesek vagyunk.”

Így tehát a francia felvilágosodás saját emberképéhez kapott megalapozást az angoloktól. A szenzualista ismeretelmélet végső fokon azt tanította meg nekik — akiknek ez a szenzualista világkép nagyszerűen beleillett a felvilágosodás gondolatvilágába —, hogy az emberi természetből vezethető le az ember minden lehetősége. A tudományos analízis nemcsak a megfigyelésre vonatkozik, hanem a gondolkodásra, s így a nyelvre is: „Minden nyelv analitikus módszer, és minden analitikus módszer nyelv;” más helyütt ezt állapítja meg CONDILLAC: „... a jól kifejezett tudomány nem más, mint jól megalkotott nyelv,” mivel minden másfajta analízis áltudományos okoskodásnak minősül számára (*Értekezés az érzetekről*. Bp., 1976.; ERDÉLYI ÁGNES utószavából 397—420, főképp 398—401 és 416—20. A CONDILLAC-idézetek Erdélyitől).

Azt is tudjuk — s így most már egészen közel kerülünk témánk második lényeges összetevőjéhez —, hogy a francia felvilágosodás metafizika ellenes állásfoglalásának örököse a XIX. századi tudományfilozófia, amelynek közvetlen előzménye a CONDILLACHOZ kapcsolódó ún. „ideológiai iskola” (*les Idéologues*), amely Franciaországban a XVIII. század végén a legnagyobb hatású iskola volt, s melynek fő képviselői DESTUTT DE TRACY, CONDORCET, VOLNEY, GARAT. A XIX. század szaporodó üres tudományrendszertanai viszont arra figyelmeztetnek, hogy a filozófia nem volt képes kielégíteni a vele szemben — az Enciklopédia szellemében fogant — támasztott igényeket, s legfőbbképpen a haladó világnézeti igényt.

5. A francia nyelvfilozófiában tehát már a XVIII. század eleje óta folyamatosan tartó metafizika ellenesség irányvonalának egyik jeles mai képviselője, ANDRÉ JOLY, nem minden ok nélkül vállalkozott arra a nem könnyű feladatra, hogy jómagá is támadást intézzon CHOMSKY fentebb idézett műve ellen. Habár e rövid tanulmány keretei nem engedik meg, hogy a CHOMSKY-témával részleteiben és érdemben foglalkozzunk, hasznosnak véltük, hogy a problémával szembenéző egyik francia opponens ez irányú s a témával más vonatkozásban felmerülő szempontokat közelebbről — elsődlegesen a francia metafizika ellenes irányvonal hagyományainak korunkbeli tükrében —, de nem minden részletében megvizsgáljuk.

JOLY egyik vezető egyénisége a Lille-i Egyetemen működő „Centre Interdisciplinaire de Recherches en Linguistique”-nek. A CHOMSKY-témát legközelebbről és a legmélyebbre szántóan érintő tanulmánya az ő és JEAN

STEFANINI gondozásában megjelent „La Grammaire Générale des Modistes aux Idéologues” című gyűjteményes kötetben jelent meg 1977-ben „La linguistique cartésienne: une erreur mémorable” címmel (az Université de Lille III kiadványa. Villeneuve-d’Ascq, 1977. 165–99). Már maga a cím is mutatja, hogy JOLY a karteziánus nyelvészet CHOMSKY-féle rehabilitációját „emlékezetes tévedésnek” tartja (soroljuk föl még a kötet munkatársait: HANS AARSLEFF, JEAN-CLAUDE CHEVALIER, GENEVIÈVE CLERICO, DANIEL DROIXHE, GEORGES GARNIER, LOUIS G. KELLY, CHARLES PORSET, ULRICH RICKEN). KELEMEN 1977-ben megjelent nyelvfilozófiai munkája JOLY művét nem említi, de nem is tehetné, hiszen a két könyv egyazon évben jelent meg.

Tudomásom szerint JOLY vállalkozott először arra, hogy korlátozott terjedelemben összegyűjtse mindazt a nyelvészetnek mondható kisebb vagy nagyobb terjedelmű szórványanyagot, amelyet Descartes műveinek egészében az utókorra hagyott. Fárasztó és időigényes gyűjtőmunkát végzett a szerkesztés alatt álló „Encyclopedic Dictionary of Semiotics” számára (vö. ANDRÉ JOLY, Descartes. Fénymásolt lapok. Université de Lille III.; ismertetése a szerző szóbeli engedélye alapján).

Mielőtt a „Descartes” címszó alatti kéziratot Descartes-féle szemiotikai rendszert ismertetném — teszem ezt legfőképpen azért, mert tudomásom szerint ilyen összefoglaló jellegű rezümé magyar viszonylatban még nem készült, s éppen ezért, így egységben látva, érdeklődésre számíthat —, ejtek néhány szót előzetesen JOLYnak és a karteziánus nyelvészetnek a viszonyáról. Röviden összefoglalva ez ennyi lenne: a karteziánus nyelvészetet (már amennyiben ilyenről érdemben beszélhetünk) és Descartes-nak a nyelvvel kapcsolatos megjegyzéseit nem lehet a modern értelemben vett nyelvészet, illetve nyelvfilozófia egyik lényeges alappilléreinek sem tekinteni. JOLY tehát ügybuzgalmában CHOMSKY kategorikus megbíráásával egyidejűleg a főképpen a tekintélyi elvre alapozott Descartes-eszményképet rombolja le — s már itt jegyezzük meg, hogy Descartes-ot mint természettudóst sem kíméli, s ezt a tanulmány későbbi részében részletezni is fogjuk —, s ezzel együtt a szerinte túlértékelt és episzteméjéből kiszakítva eltorzított „Grammaire générale et raisonnée”-t (a továbbiakban G.G.R.), ARNAULT és LANCELOT 1660-ban megjelent művét. Mindez a módszertani alapállás azonban — érdekes módon — nem gátolja meg abban JOLYt, hogy magáról Descartes-ról ne állítsa össze a fentebb említett, aránylag neutrális tudománytörténeti értékelést a „Dictionary” számára. A semleges hozzáállás annyiban érthető, hogy az összeállítás enciklopédia számára készült, s így Descartes nem került ez egyszer ideológiai boncolóasztalra. Mivel JOLY ebben a tanulmányában hivatkozik az 1977-es, fentebb említett CHOMSKY-tanulmányára, fel kell tételeznünk, hogy az „Encyclopedic Dictionary of Semiotics” számára készült cikkét 1977 előtt nem készíthette.

6. Számunkra igen érdekes a descartes-i „koherens szemiotikai elmélet” (a coherent semiotic theory) megismerése JOLY tükrében, még akkor is, ha egyes részleteit ennek a szemiotikai rendszernek ismerjük a magyar szakirodalomból. Először tehát ezt a koherens szemiotikai teóriát mutatom be, hogy mint egységet szemlélhessük; ezt követően pedig Descartes-nak mint természettudósna a JOLY-féle lefokozását, amely túlzásaival egyetemben is tanulságos lehet számunkra, hiszen ezt a kényes munkát Descartes honfitársa végzi el.

7. RENÉ DESCARTES (1596–1650.), az egyik híres francia filozófus és matematikus tulajdonképpen sehol sem foglalkozott részletesen a nyelvvel és a nyelvi jelekkel. Műveinek különféle helyeiről azonban össze lehet gyűjteni annyi, e témára vonatkozó megjegyzést, amelyből — JOLY szerint — ki lehet alakítani egy összefüggő jelelméletet. Descartes-nak főképp a módszerről és az emberi értelemről szóló filozófiai nézetei befolyásolták a XVII. századi grammatikai elemzést, s az is tudott dolog, hogy a G.G.R. (1660.) és a „*La logique, ou l'Art de Penser*” (1662.) szerzői (ARNAULT és LANCELOT, illetve ARNAULT és NICOLE) kimondottan Descartes írásában találták meg gondolati alapvetésüket.

A szemiotikai elméletet Descartes egy korai, de posztumusz művében, az 1664-ben kiadott „*Le Monde*”-ban találhatjuk meg. Legtöbb kortársával ellentétben Descartes a szót mint alapvető szemiotikai egységet institutív jelnek fogja föl. Eredeti és természetes hasonlóság a szavak és az általuk jelentett dolgok között nincs, habár a jel-szavak — hangfrekvenciák — a dolgok és a természeti jelenségek ábrázolásának eszközei. A hang/betű—jelentés—jelentett dolog szemiotikai háromszöge történelmileg nem új, hiszen már ez fejeződik ki a skolasztikus „*vox significat conceptibus*” kitételben is, sőt, ha tovább kutatunk, akkor eljuthatunk PRISZCIÁNUSzig. Descartes ezt az analízist kiterjeszti a nem lingvisztikai jellegű jelekre/jelzésekre is (nevetés, sírás, bőrheveder szorítása — lószerszám esetében nyilvánvalóan), s amely jeleket a signum etimológiai értelmében fog föl. A szavak tehát természetük-nél fogva dualisztikusak, amennyiben hangok (vagy betűk), s amelyeknek az a funkciójuk, hogy a figyelmet a fogalmakra (ideákra) irányítsák. Ebben a tekintetben a nyelvhangok jelek. (Középkori megfogalmazás szerint: *aliquid stat pro aliquo*). Azt viszont már többen megállapították, hogy Descartes nyelvkoncepciója — s ezt nyugodtan el lehet mondani a SAUSSURE-éről is — nagymértékben a skolasztikus, sőt az ókori elméletekben gyökerezik. Már a sztoikusok megkülönböztették a szóban a jelentőt (*tò sèmainon*) és a jelentettet (*tò semainòmenon*), azaz a külső formát és a belső jelentést. Helyesebb talán ezeket a fogalmakat használni a modern értelemben vett „jelölő” és „jelölt” helyett. KELEMEN DU MARSAIS trópuselméletével kapcsolatban a szónak a kétarcúságáról szólva e két fogalommal operál (i. m. 174). Descartes azt a kapcsolatot elemzi, amely a G.G.R. értelmezése szerint a szó „anyagi” része (hang) és „spirituális” része (gondolat) között áll fenn. Világos, hogy ez a karteziánus dichotómiát tükrözi: a test és a lélek kettéválasztását. Descartes számára a nyelv mint jelrendszer tisztán instrumentális és kommunikatív funkcióval bír, amely egyedül csak arra szolgál, hogy „magyarázza” vagy „kihámozza” az ember gondolatait (COYDEMOY s LAMY hasonló elveket fognak majd vallani).

A nyelv már feltételezi a gondolkodást, amely teljes mértékben struktúrált, s amely magába foglalja az emberi elme három alapvető műveletét: a felfogást, az ítélest és a következtetést. A nyelvek egyetemes logikai fundamentumát Descartes szerint úgy kell felfognunk, hogy az egyes nyelvek a nyelv felszíni szerkezetben különbözhetnek (hangok), de mélyben levő szerkezetükben ugyanazok, azaz az elmebeli műveletek, amelyeket kifejeznek, változatlanok s állandóak. Képletesen a viasz-hasonlattel él: a viaszt (= az ideák világát) különféle formákba olvaszthatjuk (hangnyelv) anélkül, hogy a viasznak megváltozna az alaptermészete. Az ideák tehát, a szavakkal ellentétben, nem variábilisak és nem önkényesek; a különféle nyelvek azonos elmebeli

(mentális) műveleteket különféleképpen fejeznek ki. Ezen elméleti műveletek összekapcsolódása alkotja az értelmet. S ezzel a képlettel tulajdonképpen meg is kaptuk az egyetemes nyelvtan episztemológiai alapját: a gondolkodás szerkezete minden emberben közös, és az értelem egyetemes jellegű.

Descartes azzal az egyszerű — de nem túlságosan meggyőző — példával akarja megvilágítani a gondolkodás elsődlegességét a nyelvvel szemben, hogy bármire kitűnően emlékezhetünk, s közben egyáltalán nem kell azon törni a fejünket, hogy milyen nyelven mondták ezeket a dolgokat. Ugyancsak a gondolkodás primátusát bizonyítja a siketnémák intelligibilis jelrendszere, amely nélküli a hangképző szervek használatát. Arra a következtetésre jut, hogy a mentális diszkurzus függetlenül létezik a verbális diszkurzustól. Ebből a tételtől csak az következhet, hogy a nyelv anyagi része csak segéd szerepet játszhat a karteziánus szemiotikában, mivel ez az összetevő változó és önkényes, s éppen ezért kétkedésnek kell alávetni. A szavak mint jelek gondolatokat fejeznek ki, de mint anyagi dolgok az értelem éppen lejátszódó műveleteit elrejthetik és el is torzíthatják. Az anyagi jellegű szavakhoz ragadó szokás, a helytelen szóhasználat, a kétértelműség, a beszéd használatjának egyes szavakhoz való túl közeli viszonya: ezek a gondolatok eltorzításának legfőbb forrásai. (A beszélő és az általa használt szó túlzottan szubjektív közelségét ma *konnotáció*-nak nevezhetnénk. A konnotáció problematikája napirenden volt Descartes korában). Mindez viszont mégsem jelenti azt, hogy a francia gondolkodó teljesen szkeptikus lenne a nyelvi kifejezés adekvátságával szemben. Habár elveti HOBBS nominalizmusát, realistává sem válik, mivel a jelet nem tartja a realitás közvetlen jelölésének. A nyelv így tehát nem az univerzum „képe”, hanem elsődlegesen az elmében levő fogalmak reprezentációja, s csak másodsorban a külső jelenségeké. LEIBNIZ ezt a felfogást később úgy fogalmazta meg, hogy a nyelv az értelem tükré (le miroir de l'entendement; the mirror of human understanding). Descartes e nyelvet értelmező mentalisztikus nézetét a „Discours” ötödik részében fejti ki részletesen. Ebben a részben állítja szembe a gépet és az embert. Az állat szerinte legfeljebb csak kifinomult gép lehet, olyan mint az óra, amely hangokat adhat ki, de teljességgel képtelen arra, hogy a jelek használatával új és váratlan élethelyzetekben alkalmazkodjon. Ismerjük azt a tételt is, miszerint egyedül az ember „gondolja, amit mond”, és rendezi a szavakat, hogy gondolatait kifejezhesse. Az ember specifikus-faji képességgel rendelkezik, amely — CHOMSKY megfogalmazása szerint (idézi JOLY CHOMSKY művéből, 4–5. lap: i. m.) — „az általános nyelvhasználat teremtő jellemvonásában” revelálódik (creative aspect of ordinary language use). Ebből a felfogásból ered a szintén jól ismert gondolat, hogy az állatnak nincs lelke — azaz hiányzik a nyelvi alkalmazkodási képessége az emberrel ellentétben —, s mivel a lélek a gondolkodó szubsztancia, az állat nem képes gondolkodni.

Az embernek az állattal való összehasonlítása a nyelvi jelekkel és a nyelvi jelek etiológiájával kapcsolatban más problémát is felvet. Ha az állat nem képes arra, hogy gondolkodjon, arra viszont igen, hogy hangokat hozzon létre, sőt hangokra vagy más jelekre reagál is. Ezek az állat által kiadott hangok azonban nem gondolatokat, hanem érzelmeket fejeznek ki. Ennélfogva az ember, mivel teste van, bizonyos mértékben állat is. A maga sajátos módszerével operáló Descartes mindezekből a megfigyelésekből azt a következtetést vonja le, hogy különbséget kell tenni a lelket (az emberi nyelvet) befolyásoló értelmi jelek és a természeti (testi, fizikai, nem szellemi) jelek között,

mivel ezen utóbbiak csupán a testre vonatkoznak, s „zavaros gondolatoknak” tekintett érzelmeket keltenek. Vannak viszont olyan természeti jelek, amelyek gondolatokat ébresztenek, s szavak, amelyek szenvedélyeket és gondolatokat is előidézhetnek. JOLY megállapítja — s ez igen fontos meglátás —, hogy Descartes-nál, élete vége felé, a test—lélek, érzelem—gondolat, természeti jel—racionális jel szigorú megkülönböztetése és formális szétválasztása bizonyos módon elmosódottá válik.

E rövid szemiotikai összefoglaló után nagyon kivonatossan, s csak a teljesebb kép kedvéért, meg kell még említenünk Descartes-nak az univerzális nyelvhez való viszonyulását. A XVIII. század tudományos köreiből a nyelvtervezést az emberi tudás előrehaladását segítő, reális lehetőségnek tekintették. Ismeretes, hogy a francia tudós kételkedő állásfoglalást tanúsított az univerzális nyelv iránt, legalábbis abban a naivnak nevezhető formájában, ahogyan azt MERSENNE elképzelte. Jómaga inkább egy olyan szimbolikus rendszer mellett tör lándzsát, amely az értelem által felfogható módon minden egyes ideát reprezentálna. Ennek az ideális egyetemes nyelvnek az lehetne a célja, hogy szabályos rendbe rakja a gondolatokat, s így módon segítene az embereknek a gondolkodásban, és a nyelvi korrupció kiküszöbölésében. Az 1637-ben megjelent „La Géométrie” című művében matematikai szimbólumrendszert dolgozott ki.

8. JOLY rezümészerű és ideológiailag közömbösnek tűnő Descartes-bemutatása korántsem jelenti azt, hogy az általa kialakított szemiotikai összefoglalóval emlékművet akar állítani elemzettjének. A tanulmány végén csak utal arra, hogy a descartes-i nyelvkoncepció számos ellentmondással terhes interpretációra adott alkalmat, s hogy Descartes szerepét a lingvisztikai és szemiotikai fejlődés folyamatában újra kell értékelni. A fentebb már említett „La linguistique cartésienne: une erreur mémorable” című tanulmányában ezt az újraértékelést CHOMSKY bírálataival együtt el is végzi. Jelen esetben számunkra az a fontos, hogy kiemeljük azokat a szempontokat, amelyek újabb s francia részről származó megfontolásokat nyújtanak magának Descartes-nak az értékeléséhez. JOLY Descartes-ot mint természettudóst is bonckés alá veszi, s így tulajdonképpen szemiotikai rendszerének gyenge pontjait is leleplezi. A CHOMSKY által beharangozott „karteziánus forradalmat” mindeztől elveti: „... furcsa, hogy Descartes-ban még ma is egy tudományos, sőt mi több, episztemológiai mutáció okozóját (artisan) lássa valaki; s az is különös, hogy nevét a modern tudomány kiépítéséhez rokonítják” (ANDRÉ JOLY, *La linguistique cartésienne* 170). A pusztán igazság az, hogy Descartes pont abban a korban, amelyben a tudomány elnyeri önállóságát GALILEI és később NEWTON tudományos munkásságával, sokkal inkább tovább örökíti a tudomány és a metafizika — JOLY nem idegenkedik a „mágia” szó kimondásától sem! — zavaros összemosását. Jogosan merül fel az a kérdés, hogy vajon GALILEI „Discorsi”-ja avagy Descartes „Discours”-ja volt-e fontosabb és előremutatóbb az episztemológia és a tudomány jövője szempontjából. A válasz nyilván nem lehet vitás. Descartes magatartásában a legzavaróbb tényező a valóságos tudományos felfedezésekkel szemben tanúsított értetlensége.

E megállapítás illusztrálására csak néhány példát. Nem fogadja el GALILEI elméletét a testek gyorsulásának és nehézkedési törvényének a légtérben való meglétéről azzal az érveléssel, hogy „a nehézkedés nullával

egyenlő a légüres térben" (idézi JOLY 170—1), vagy azzal, hogy „Amit Galilei mond, hogy a lezálló testek a gyorsulás minden fokán általmennek, egyáltalán nem hiszem, hogy így lenne..." (uo.). „La Dioptrique” című művében állítja, hogy a fény „kibocsáthatja sugarait egyetlen szempillantás alatt a naptól hozzánk" (uo.), s tételét azzal véli bizonyítani, hogy ha egy botot meglökünk, akkor a mozgás egyetlen pillanat alatt megmutatkozik az egész bot hosszán. GALILEI ezt mondja: „Nem is látok semmi olyasmit a könyvében, amely kedvet keltene bennem, sem valami olyasvalamit, amelyet magaménak vallanék" (uo.). HARVEY vérkeringésről szóló elméletét elfogadja ugyan, de „korrigálja”, s kiagyalt megfontolásokat fűz hozzá a testet éltető fluidium (esprits animaux) generációs képességéről. GILBERT „De Magnete” című művével szembeszegez egy hamis magyarázatot a mágnességről, s ROBERT VAL munkáit, amelyek az infinitézimális (ma: differenciál- és integrálszámítás) kalkulus alapját képezik, „ostobaságnak" (uo.) tartja.

Az elmondottakból JOLY inkább csak azt akarja érzékeltetni, hogy „majdnem minden tudós ember csalatkozhat, de Descartes-nál egy ilyen fokú állhatatosság és önfejűség a tévedésben nagyon figyelemre méltó" (uo. 171). Avval csak tetéződik a haj, hogy tévedései sem tudományos jellegűek, azaz nem olyan melléfogások, amelyek, habár negatív voltukban is, ösztönzést adnának a tudományos előrehaladáshoz. Már PASCAL is „feleslegesnek és határozatlannak" ítélte Descartes-ot (idézi JOLY uo.). JOLY szerint az is Descartes rovására írandó, hogy a kísérletezésnek kevés fontosságot tulajdonít. Sokan meg hagyták magukat téveszteni a kísérletezésről tett gyakori megjegyzéseitől. Igazában a kísérleteket nem tartja csálthatatlanoknak („les expériences sont souvent trompeuses"), mivel az érzékek tanúbizonyságán alapulnak, s ezekre az érzésekre sohasem bízhatjuk rá magunkat teljes egészében („il est de la prudence de ne se fier jamais entièrement": uo. 172). Végeredményben minimális jelentőséget (JOLY: portion congrue) tulajdonít a tapasztalatiságnak, s valósággal ki is itatja őket: „... ha az értelem arra szorítkozik, hogy világos belső szemlélete legyen arról, ami benne vagy a kézfeletben megjelenik, akkor nem vezetheti sohasem tévútra tapasztalás..." (uo.) — nyilvánvalóan érzéki tapasztalásról van szó — (l'entendement ne peut jamais être trompé par une expérience, s'il se borne à avoir l'intuition nette de ce qui présente à lui tel qu'il l'a, soit en lui-même, soit dans l'imagination). Az „expérience" kitéltelt egy korai művében („Règles pour la direction de l'esprit") például jó hússzor használja, s a használatból eredő értelmezések a következők: 1. hosszú gyakorlat után szerzett ismeret; 2. megfigyelés a tények empirikus megállapításának banális értelmében; 3. tudományos jellegű megfigyelés vagy kísérletezés: „a legritkább" (idézi JOLY 172); 4. szigorú intellektuális típusú ellenőrzés. A „tapasztalat" és „tapasztal" (uo.) ezen utóbbi értelmezése különösen gyakori a „Méditations"-ban, pl.: „... magamban tapasztalom, hogy ezek az ideák egyáltalán nem függenek az akaratomtól" (uo.). JOLY óv bennünket attól, nehogy túlságosan megtéveessen bennünket a „tapasztalat" szó magas előfordulási aránya a karteziánus gyakorlatban, s egyúttal megállapítja, hogy mindent egybevetve Descartes nem biztosítja a tapasztalatnak azt a helyet, amelyet legtöbb kortársánál tudomásul kell vennünk. Az induktív módszerrel való okoskodásnak sem az az értelme a karteziánus rendszerben, mint BACON vagy GALILEI értelmezésében. Egyszerű felsorolásról van szó, illetve az ún. „dénombrements entiers" (uo.) módszerbeli alkalmazásáról (vö. a módszer negyedik szabályával).

Az egész karteziánus rendszer valójában az intuíción és a dedukción nyugszik. Descartes szerint ezek azok az egyedüli műveletek, „amelyeket használnunk kell, hogy megértsük a tudományokat” (*qu'il faille utiliser pour apprendre*). Emígyen kerülnek aztán háttérbe a kísérleti tudományok, s előtérbe a geometria és az aritmetika. Tisztán deduktív jellegű fizikája következőképpen a geometriát fogja leképezni. Többek között mindezt lesz a karteziánus eljárás ellentétes irányú a XVIII. században általánosan kirajzolódó tudományos mozgással, amely fokozatosan pontot tesz a geometriai kiterjedés és az anyag hagyományos felfogásának az összetévesztésére. Descartes-ra az is jellemző, hogy gyakran egyszerűen nem veszi figyelembe mások kutatási eredményeit, ha azok történetesen nem illenek bele saját rendszerébe. JOLY több példát is hoz annak bizonyítására, hogy Descartes tudományos érdeklődése eléggé korlátozott volt, s nem egy esetben utasított vissza barátaitól olvasásra javasolt könyvet, mivel nem volt hajlandó időt pocsékolni rá. Magatartását meggyőzően példázhatják következő szavai is: „Be kell vallanom, hogy olyan észjárással (*tournure d'esprit*) születtem, hogy a tudományokban talált legnagyobb öröm az volt számomra, hogy nem hallgattam meg a többiek érveléseit (*raisons*), hanem magam szereztem meg őket saját eszközeimmel. Fiatal koromban ez vont egyedül a tudományok felé, s ahányszor egy könyv már a címével új felfedezést ígért, mielőtt tovább mentem volna, megpróbáltam, hogy a véletlen segítségével nem sikerül-e rábukkannom valami természetes dologra természetes eszesség révén... Ez oly gyakran sikerült nekem, hogy végezetül észrevettem, hogy eljutok az igazsághoz...” (JOLY i. m. 193. l. 8. sz. jegyzetében több példát hoz Descartes más tudósok művei iránt tanúsított érdektelenségéről. Példánkat innen vettük: *Règles*, X, O. L., 69–70; azaz Descartes, R., *Oeuvres et lettres*, texte présenté par ANDRÉ BRIDOUX. Paris, 1963.)

JOLY tételét illusztrálандó nézzünk még néhány példát. 1638. március 1-én Descartes ezt írja MERSENNE-nek FERMAT „*De locis planis et solidis*” című művével kapcsolatosan: „... arra is megkérem, hogy ne küldjön nekem többé efféle írásokat, mert nem szívesen vesztegetem időmet olvasásukkal” (O. L. 997–8). 1638. október 11-én GALILEI „*Discorsi*”-jával kapcsolatban: „Nem mondok semmit azokról a geometriai demonstrációkról, amelyekkel könyvének nagy része tele van, mert nem volt türelmem elolvasni őket...” (O. L. 1030); „... azt mondanám önnek, mindezeknek a dolgoknak a magyarázata túl könnyű az én elveim szerint” (ugyanaz a levél, 1037). ROBERVAL „*Traité de mécanique*” című művéről: „... számos hibát találhatnék benne, ha szigorúan meg akarnám vizsgálni... azonkívül, hogy Stevin már előtte kimutatta ugyanezeket a dolgokat sokkal könnyedebb és általánosabb módon. Igaz, sem egyikükről, sem másikukról nem tudom, hogy pontosak voltak-e demonstrációikban, mivel nem lenne türelmem ilyen könyveket végigolvasni.” (1638. október 11-én, O. L. 1031–2.) 1646. október 12-én: „Tisztelendő Atyám, nemrégiben volt ama tisztességben részem, hogy írhattam önnek, de, mivelhogy azóta még kaptam öntől leveleket, amelyekben azzal fenyeget, hogy elküldi Roberval írásait, mégis arra gondoltam, hogy meg kell írnom önnek e rövidke levelet, hogy tudomására hozzam, hogy a tőle származó bármiféle dolgot oly kevésre becsülöm, hogy nem hinném, hogy megérné a szállítási költséget, s így nagyon alázatosan megkérem, hogy soha többé ne küldjön nekem semmit se tőle...” (O. L. 1241–2). Azt, hogy Descartes ezzel az általa oly nagyra értékelt „természetes eszesség”-gel (uo. 8. jegyzet), s azzal,

hogy nem figyelmeztet oda a mások véleményére, mutatják természettudományos tévedései. Az új tudományos szellemmel szemben tehát egy metafizikus-deduktív tudományrendszert dolgoz ki.

Odáig jut metafizikájában és teológiai meggyőződésében, hogy magának „a geometriai bizonyításoknak a bizonyossága” is „Isten ismeretétől függ” (i. m. 174, idézi JOLY); vagy: „És már úgy tűnik számomra, hogy egy olyan utat fedezek föl, amely elvezet bennünket az igaz Istennek ezen szemléléséből (Istenben, akiben a bölcsesség és a tudomány kincsei vannak zárva) a Világegyetem más dolgainak a megismeréséhez” (uo., idézi JOLY); vagy: „És nagyon világosan felismertem, hogy minden tudomány igazsága és bizonyossága az igaz Isten egyedüli ismeretétől függ: oly módon, hogy mielőtt megismertem volna őt, semmi mást nem ismerhettem tökéletesen” (uo., idézi JOLY); s mind-ebből logikusan következik, hogy „ha nem veszünk tudomást Istenről, semmilyen dologról nem lehet biztos tudásunk” (uo., idézi JOLY).

Descartes tudományrendszere, főképp fizikája, közvetlenül metafizikájából következik. A „Principes” bevezetésében a filozófia úgy áll előttünk „mint egy fa, amelynek gyökerei a metafizika, a törzse a fizika, és a törzsből kibúvó ágak az összes többi tudomány . . .” (uo., idézi JOLY). A karteziánus mechanisztikus világlátás (mécanisme) organikusan kötődik (jó példa erre a „Traité de l'homme”) a test és a lélek szétválasztásának posztulálásához. A bizonyítás hevében JOLY nem köntörfalaz tovább, s azt a következtetést vonja le, hogy ha Descartes igazi helyét akarjuk kijelölni korának tudományos fejlődésében, akkor nemcsak hogy az a megnevezés illik rá, hogy konzervatív, sőt retrográd szellem, hanem az is, hogy reakciós.

Ezen utóbbi, végkövetkeztetésként is felfogható és értékelő megállapítás után JOLY tulajdonképpen be is végezte Descartes-ellenes — miért is ne nevezhetnénk így? — ideológiai hadjáratát, s egyúttal végig bizonyította saját metafizikaellenes magatartását. A felvilágosodás nyelvészetének olyan alakjaiban keresi ezután a modern nyelvészeti gondolkodás valóságos prolegomenáit, mint LOCKE, CONDILLAC és az általunk is említett ideologisták. A valóban haladó tudomány eme jelentős és neves egyéniségei mindnyájan azon munkálkodtak, hogy csökkentsék azt a különbséget, amely a fiziológiai és pszichológiai között fennállt a kor episztemologikus gondolkodásában. JOLY — helyesen irányított ügybuzgalmában — a híres módszernek sem ad menlevelet. A „Discours”-ban kibontakozó módszer tulajdonképpen „intellektuális önéletrajz, egy olyan esszé, amelyben az örökké jelen levő filozófus, s aki inkább önmaga felfedezésével van elfoglalva, mint a tudományos felfedezésekkel, nyíltan »én«-t mond. Descartes csak önmagáról beszél benne, és még tetejébe franciául. Az »én«-hez mint módszerhez való ilyesféle folyamodás kétségkívül nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy »az első modern filozófus«-t formálja belőle” (uo. 175). A mű tartalma sem kap nagyobb méltatást. Descartes praktikus recepteket ad arra, „hogyan helyesen irányítsuk az értelmünket” (uo.) (pour bien conduire sa raison), mindezek mellett mnemotechnikai eljárásokat: „... ezekkel az eszközökkel (mármint a módszerrel, D. O.), valójában, miközben támogatjuk az emlékezetet, korrigáljuk egyúttal a szellem (esprit) lassúságát, és bizonyos módon kitágítjuk befogadóképességét (capacité) (uo. 194, 12. jegyz.). A módszer tehát olyan sommás episztemológiát tételez föl, amely teljes egészében az evidencia kritériumára alapozódik: „a józan ész a világ legjobban osztályrészül kapott dolga” (uo. 176) (le bon sens est la chose du monde la mieux partagée). Annak a tételnek, miszerint egy dolog

igaz, mert számomra világosnak tűnik, GASSENDI adta meg az antitézisést és utópikus szintézisést: „Egy gondolat világos volta nem jelenti azt, hogy belőle annak igazságára következtessünk. Az embereknek különböző véleményeik vannak, és mindenki világosan felfogja a sajátját. Olyan módszert kellene találni, amely a világosan felfogott dolgok között megengedné, hogy különbséget tudjunk tenni az igazak és a hamisak között” (uo.). A klasszikus korra vonatkozólag semmiféle előrehaladást nem nyújt az evidenciának és a „természetes fénynek” (uo.) a primátusa.

Descartes jómagá sinces tudatában annak, hogy a spekulatív típusú dedukcióhoz ragaszkodik, s tulajdonképpen „Hozománya lényegében a hagyományos filozófia spekulatív és verbális kultúrájának felújítása. Távol attól, hogy intellektuális »forradalom« (JOLY CHOMSKY szavával él, D. O.) szerzője legyen, korának tudományos és episztemológiai összefüggésén kívül helyezkedik el. Mint tudósna s mint episztemológusna a jó hírneve mítosz. Csak csodálkozni lehet azon, hogy CHOMSKY egyáltalán hitelt ad neki”. (Uo.)

JOLY a modern nyelvfilozófiai gondolkodás gyökereit CONDILLACban és az angol filozófus nyelvésznek munkásságában (HARRIS, PRIESTLEY, BEATTIE, MONBODDO, TOOKE) véli felfedezni. A hangsúly tehát főképp, de természetesen nem indokolatlanul, az angol (brit) gondolatvonulatra helyeződik. Gondolati építkezéséből logikusan következik, hogy Descartes-ot — ha így kimondva nem is — a nem antinomikusan gondolkodó, azaz nem dialektikus vagy legalábbis nem a dialektikus gondolkodás felé közeledő írástudók közé sorolja. JOLY értékelése a maga nemében megfellebbezhetetlen. Descartes igyekezete az embereknek a tudományok általi fölemelésére — némi rezignációval kell belátnunk — más kutatási területre tartozik.

KELEMEN ezt mondja: „A kor grammatikáiban, ismeretelméleti, antropológiai és esztétikai spekulációiban egyaránt hatnak a nyelvvel kapcsolatos filozófiai nézetek: mind a nyelv lényegéről szóló elmélet, mind a konceptuális elemzés értelmében. Ezek bemutatásakor nem törekedhetünk filológiai értelemben vett teljességre. Kiindulópontnak Descartes-ot és Locke-ot tekintjük, akik a rekonstruálandó gondolati szerkezet legjellegzetesebb képviselői s egyben kialakítói.” (I. m. 9.) R. I. AARON a maga részéről ezt mondja „John Locke” című könyvében (Oxford, 1971. 3. kiad.): „Locke belongs more closely to the Age of Reason than Descartes — not only in time but also in spirit . . . The book which most influenced the rationalist eighteenth century was not the Discours of Descartes, or any other of his other works, but the Essay of Locke” (Locke sokkal inkább az Értelem Korához tartozik, mint Descartes, nemcsak időben, hanem szellemiségét tekintetbe véve is . . . Az a könyv, amely legjobban befolyásolta a racionalista tizennyolcadik századot, nem Descartes Discours-ja, sem egyéb munkái voltak, hanem Locke Esszéje” (az angol szöveget JOLY AARSLEFF tanulmányából: Cartesian Linguistics: History or Fantasy?: Language Sciences, no. 17. 1—11. merítette) (JOLY i. m. 195, 17. jegyzet). JOLY mondja (i. m. 196, 21. jegyzetben): „Mivel a karteizianizmus van a jelen vita középpontjában, nem haszontalan, ha a gondolatok általános történetében emlékeztetünk arra, hogy mikor és kik követelték hivatalosan Descartes-ot maguknak. Láttuk, hogy a tizenhetedik században olyan szellemiségek, mint Arnault és Pascal vitatják. Saját korában hatása ténylegesen csak szűk körre terjed. Láttuk, hogy a felvilágosodás évszázadának tudósai és filozófusai nem ismernek magukra benne, s amikor »csodálják«, az csak történelmi kíváncsiság.” JOLY ezután arról beszél, hogy Descartes földi marad-

ványait 1793-ban a Panthéonban akarták elhelyezni, de az erről szóló határozatból semmi sem lett. Ezután így folytatja: „A valóságban, »visszaszerzése« —, amelyet már a tizennyolcadik század legelején terveztek főképp jezsuita körökben — a Császárság és a Restauráció cselekedete közvetlen reakcióként az ideologisták és Condillac ellen, általánosan fogalmazva: az empirista és materialista filozófusok ellen, kezdve Baconnel, s folytatva a sort Locke-kal és Helvétiuszal, »az emberi nem mindezen gyűlevész ellenségei« ellen, ahogy azt Joseph de Maistre, a tekintélyi elv bajnoka mondja... A Descartes-mítosz nemzeti dicsőség formát öltött: másfél évszázada tart már a »karteziánus szellem« járulékaként. Mulatságos ma azt látni, hogy Chomsky, aki szívesen hivatkozik haladó nézeteire, a »karteziánus forradalom«-mal kapcsolatban ugyanehhez a nyelvezethez folyamodik..., mint a múlt század reakciós és konzervatív polgárai tették.” THUROT mondja: „Maradtak még az emberek számára olyan tévedések, amelyeken törhették a fejüket... és Descartes vala az, aki legalábbis a metafizikában, ezeket a tévedéseket, ha merhetem ezt mondani, rájuk hagyományozta... Sötét és avatag, (de ugyanakkor) ragyogó és újdonsült kimérák voltak ezek, amelyek által annál is inkább engedték az emberek megszédíteni magukat, mivel könnyen meg lehetett érteni őket [mármint a kimérákat, D. O.], s az érthetőség abban a korban bizony ritka érdem volt.” (Idézi JOLY i. m. 194, eredetileg THUROT, F., *Tableau des progrès de la science grammaticale*, ANDRÉ JOLY bevezetésével és jegyzeteivel, Bordeaux, 1970. 94.) KELEMEN kutatási irányának a vonala a történelmi kontextusba való behelyezés episztemológiai igénye, ezért mondhatja: „A nyelv és a gondolkodás mind a karteziánus, mind az empirista ismeretelmélet szerint független egymástól: mindkét felfogásban csak faktuális kontingens és nem logikailag szükségszerű kapcsolat van. Mindkét irányzatra jellemző továbbá, hogy a nyelv másodlagos az individuum pszichikus életének alapformáihoz képest, és nem feltétele a gondolkodásnak.” (I. m. 24.)

További vizsgálódás tárgya lehetne, hogy mik azok az „egészen más tudományos indítékok”, amelyek a francia kutatókat vezérik: „A jellemző azonban éppen az, hogy a francia strukturalisták is — Chomskyval szinte egy időben, de egészen más tudományos indítékoktól vezérelve — napirendre tűzték a szóban forgó korszak szellemi fejlődésének rekonstruálását” (KELEMEN i. m. 13). Azt, hogy a metafizikaellenesség — hogy KELEMEN JOLY-t kik közé sorolja, nem tudom — ennek a modern kutatási irányzatnak egyik, talán leglényegesebb összetevője, igyekeztünk kimutatni.

9. Habár témánkat Descartes-tal és a karteziánus nyelvészetre vonatkozóan kimerítettük, szenteljünk még néhány gondolatot azokra a nyelvfilozófiai kérdésekre, amelyek már a bevezető részben is felmerültek általánosságban. Az igazából csak a XVIII. század közepétől útnak induló általános nyelvtant — JOLY: „Inkább »rendszeres« (raisonnée), semmint »általános«, a G.G.R. egy általános grammatikának csak a prolegomenáit alkotja... Itt is szakadás van a Port-Royal és a tizennyolcadik századi nyelvész filozófusok között.” (I. m. 188.) — Objektív okok miatt nem lehet Descartes-hoz asszociálni, s a megismerés pszichológiáját is a karteziánuson kívülre kell helyezni. A felvilágosodás nyelvészetét csak arra az episztemológiai alapra lehet állítani, amely BACONTól, illetve LOCKE és CONDILLAC szenzualista elméleteiből eredt. A karteziánus nyelvészet elavultságát mi sem mutatja jobban, mint a nyelvről

vallott azon felfogás, amelynek CONDILLAC így ad hangot: „A beszéd művésze . . . ideáról ideára, ítéletről ítéletre, ismeretről ismeretre vezet bennünket, és legfőbb hasznáról nem vennénk tudomást, ha csak úgy tekintenénk, mint gondolataink kommunikálásának eszközét” (uo. 182). Ez az új nyelvkoncepció van hatással a század második felére, s hagyja ott bélyegét az ideologistákon. DESTUTT DE TRACY — akinek a nevét már említettük — „Eléments d'idéologie” című munkájáról írt beszámolójában THUROT ezt a gondolatot veti papírra a nyelvről: „A nyelv (le langage) nemcsak gondolataink kifejezésének eszköze, hanem egy olyan eszköz is, melynek segítségével a gondolkodás képessége (la faculté de penser) egyre nagyobb simulékonyságot, mozgékonyságot (activité), több erőt és sokoldalúságot (étendue) szerez” (uo.). A condillacisták számára a nyelv kiváltságosan központi helyet foglal el, mivel (a nyelv) az a küszöb, ahol a tehetetlenségre ítélt prediszkurzív gondolat diszkurzív gondolattá változik át: öntudatra ébredés, eszköz, amellyel a működésben levő gondolat önmagát ragadja meg, és éppen ezért fejlődhet. Ez a fajta elemzési módszer új távlatokat nyit a nyelv teremtő aspektusának felmérésére. Alapvetően új felfogás a gondolkodásnak a nyelvhez való viszonyáról. A karteziánusok a nyelvet a gondolat kifejezésének, vagy ahogy gyakorta emlegették: „felöltöztetés”-nek (uo. 183) fogták fel. Így aztán a gondolkodás művésze a beszéd művészetéhez vezet — ezért szükséges a G.G.R.-t és a Logikát egymásra vonatkoztatva tárgyalni általában —, s ebből az következik, hogy „amit jól elgondolunk, azt világosan ki is tudjuk fejezni” (ce qui conçoit bien, s'énonce clairement) (uo.).

A condillacisták felfogása szerint a nyelv szorosan kötődik magának a gondolatnak a geneziséhez, mert a gondolatnak a kibontakozása. A karteziánus tézis ellentézisét kapjuk meg: a beszéd művésze vezet a gondolkodás művészetéhez. Lényeges funkciója a nyelvnek ténylegesen abban áll, hogy a fokozatos egymásrakövetkeztetést vezesse be az ábrázolás simultaneitásába. Az egyes nyelveket most már kezdik úgy tekinteni, mint megannyi „analitikus módszer”-t (uo.), mivel a nyelv az időben való vezérlésnek, és nem csupán a már rendezett ideák szimpla részkiemelésének eszköze, amint azt bevezetőnkben CONDILLAC említésénél már érintettünk. JOLY szerint ez a szemléletbeli változás életbevágóan lényeges a nyelvkoncepció további alakulásában. A Port-Royal nem jut tovább a mondat — ítélet kereténél, mivel a feladat e felfogás szerint az, hogy összefűzzük és szétválasszuk ideáinkat a predikátum terének vonzásában, hogy ítéletet legyünk képesek alkotni, azaz: helyesen tudjuk vezérelni gondolatunkat, elkerülendő a logikai tévedést. Ettől a módszertani alapállástól természetesen nem volt könnyű megszabadulni még a XVIII. században sem!

10. Ezzel a rövid összefoglalóval, amely néhány lépéssel továbbvitte és szélesebb kontextusba helyezte témánkat, tulajdonképpen mondandónk végére értünk. Alapszándékunk csak annyi volt, hogy többszörös madártávlatból tekintsünk vissza a descartes-i szemiotikára és általában a karteziánus nyelvészetre. Közelebbről sem az általános nyelvtan, sem a nyelvi kreativitás, sem a felszíni és mély struktúra problematikájával érdemben nem foglalkoztunk, hiszen ez egyrészt szétfeszítette volna jelen tanulmány kereteit, másrészt azt tartottuk szem előtt, hogy a fenti kérdésekben kitűnő hozzászólások születtek. Arra viszont szeretnénk volna felhívni a figyelmet, hogy a nyelv eredetével kapcsolatos XVIII. századi kutatómunkák értékes módon járulhatnak hozzá

ahhoz, hogy az emberi nyelvről való eddigi legértékesebb felfedezéseinket vagy feltevéseinket megerősítsék, vagy — s ezt ne tévesszük szem elől holmi érdektelenségből — hogy nyelvfilozófiai tudásunkat új horizontok felé ragadják.

Az embernek mint olyannak az értelmezéséhez járulhatnak hozzá ezek a nyelv eredetével kapcsolatos vizsgálódások. Ideológiai jelentőségük felbecsülhetetlen lehet egyes esetekben. Tulajdonképpen nem is magának a felfedezett kiindulási pontnak mint etiológiai origónak a megtalálása a fontos — ezen a valóban homályos ponton, amelyet konceptuálisan nem is lehet könnyen elképzelni, nagymértékben a fantáziára vagyunk utalva —, hanem az a gondolkodási struktúra, amellyel a XVIII. századi filozófus, nyelvész filozófus vagy természettudós egyáltalán megközelíti a nyelvgenézis problematikáját. Ha ezt a szempontot tartjuk elsődlegesen magunk előtt, akkor a maga kontextusában igen, de a fenti célhoz viszonyítva nem fogadhatjuk el például MARIO PERI következő, paradigmaticusnak szánt gondolatát: „A nyelv eredetének kutatásakor a nyelvész megfigyelheti mindazt, amit maga körül lát (a gyermeknyelvet, a primitív viszonyok közepette élő népek nyelvét stb.), összehasonlíthatja megfigyeléseinek eredményeit a legrégibb nyelvm emlékekkel s a felszínre hozott történeti és néprajzi tényekkel, s mindezek alapján bizonyos feltevéseket megkockáztathat, amelyek többé-kevésbé valószínűek és teljesek lesznek esetleg, de a szó igazi, szorosan vett értelmében sohasem tudományos érvényűek.” (Szabálytalan nyelvtörténet. 1966. 22—3.)¹

DIENES OTTÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Anyanyelv és idegen nyelv a verbális asszociációk tükrében

1. Folyóiratunk hasábjain olvashattunk arról, hogy számos nyelvre elkészült ezek asszociációs szótára, kéziratban elkészült a magyarra is (vö. BALLÓ: MNy. LXXV, 500—2, LXXVII, 462—6). Amikor 1980. őszén 235 magyar anyanyelvű orosz szakos egyetemi és főiskolai hallgató elé odatettünk 200 orosz szót azzal a feladattal, hogy jegyezzék melléjük „az első szót vagy kifejezést, ami erről az eszükbe jut”, vagyis elsődleges verbális asszociációjukat, mindenekelőtt azt kívántuk felmérni, hogy immár az orosz és a magyar asszociációs normák ismeretében mit mondhatunk majd e hibrid reakciókról; eltérnek-e jelentős mértékben ezeknek az oroszul elég jól tudó magyaroknak az asszociációi az oroszokéitól; hol s mennyiben érződik majd a magyar világ s a magyar nyelvi gondolkodás ezekben a válaszokban. A kapott eredmények több szempontból értékelhetők, így a neurolingvisztikából, az összevető nyelvészetéből, idegen nyelv oktatási módszertanából stb. Az alábbiakban azonban mi most csak a szorosan a magyar nyelvvel, a magyar (nyelvi) világgal kapcsolatos kérdések némelyikére szeretnénk kitérni.

¹ A tanulmány szövegében található összes fordítást magam készítettem, kivéve azokat a részeket, ahol a fordítót megjelöltem. Mivel DESCARTES „Értekezés a módszer-ről” című művének magyar fordítását a megírás idején nem tudtam kézbe venni, az előforduló szörványfordításokat is magam készítettem. Ezért a fordító szíves elnézését kell kérnem.

2. A válaszok gazdagsága, szóródása tekintetében az eredeti feltételezésünk az volt, hogy a magyarok nyilván szegényesebben, kevesebb különféle reakcióval fognak oroszul reagálni az orosz szavakra, mint az anyanyelvűek. A kísérleti eredmények ezt a feltételezésünket megcáfolták. Itt nem részletezendő okokból csak 63 orosz hívószót vettünk az eredeti orosz anyagból, s ugyanezeket a magyarból. Olyan egyszerű s közérthető lexémák voltak ezek, mint *молодой* 'fiatal', *русский* 'orosz', *новый* 'új' stb. Nos, míg az orosz kísérleti személyek (zömükben — úgy látszik — szintén egyetemi hallgatók) átlagban 79 különféle reakciót adtak egy-egy ilyen szóra, addig a magyar kísérleti személyek 88-at. Az eddigiekhez tehát immár egy újabb kérdés is járult: mellékesen érdemes volt kiderítenünk, mivel is magyarázható ez a pótlólagos magyar reakció-gazdagság, „mire olyan szerények” a magyar anyanyelvűek nyilván lényegesen szerényebb szókincsükkel? Itt jegyzem még meg, hogy míg a lexémák egy részében (épp a fent idézett hároméban) a közös tipikus válaszok száma, tehát ahol a magyarok is, az anyanyelvűek is „éppen arra gondoltak”, elérte az összes válaszok 56—59%-át, addig egy másik részükben ez az egyezés alig érte el a 12—15%-ot. Íme, néhány példa a „nagyon eltérők” köréből: *деламь* 'megcsinál', *увидеть* 'meglát', *слово* 'szó', és így tovább.

3. A környező világ tükröződése a válaszokban eredeti feltételezésünk szerint nagy kellett hogy legyen; valóban ezt igazolták e tömeges felmérés eredményei is. Ez részben választ adhatott erre az utóbbi kérdésre: miért az eltérő reakciók oly nagy száma; ám lehet, hogy csak kisebb részben ez a magyarázat.

A „környező világ” szerepére a következő példákat hozom fel:

A) Még 1980 előtt végeztünk egy kisebb kísérleti felmérést, melyben zömmel 1920—1930 körül születettek vettek részt — kollégák, tanárok, mintegy hatvanan. Amikor nekik magyar anyagon, magyar választ kérve, bemutattuk a magyar *föld* szót, egy részük, ha nem is túlságosan sokan, ezzel válaszolt: *tulajdon*. Nem volt mit csodálkoznunk azon, hogy az eredeti orosz anyagban ilyen válasz nem volt; az azonban már némi figyelmet érdemelhet, hogy tanítványaink, a mai magyar fiatalság százai körében sem az orosz, sem a magyar anyagban egyetlen *tulajdon*-válasz sem volt. Az orosz válasz hiányát történelmi-társadalmi okokon túl részben magyarázhatta az a pusztán nyelvi körülmény, hogy míg a magyarban a *földtulajdon* egyetlen elegáns, összetett szó (erről alább részletesebben beszélünk), addig az oroszban ugyanezt legalábbis jelzős szerkezettel, esetleg éppenséggel egy hátravetett határozói jelzőssel kell kifejeznünk (*земельная собственность* ill. *собственность на землю*). Világos, hogy ami valamely nyelvben nincs meg, vagy csak nehézkesen fejezhető ki, az nem ugorhat elő gyakori asszociációként, vagy egyáltalán: a francia anyanyelvi reakciók között nem szerepelhet a magyarok közt elég gyakori 'éhes' és 'szomjas', az oroszok között a 'szomjas' stb. — nincs ilyen (legalábbis közhasznú, könnyen elérhető) szó. Ámde e néhány évtized alatt, mely bennünket tanítványainktól elválaszt, aligha változott meg e ponton a magyar nyelv: megváltozott a magyar valóság, a bennünket környező világ, így e különben elegáns, könnyed stb. magyar nyelvi lehetőséggel a fiatalabb generáció nem él.

B) A *депешня* 'falu' szó éppenséggel oroszok között is előidézhetheti a *бабушка* 'nagyamama' választ és megfordítva. Ám a mai magyar (debreceni és nyíregyházi!) egyetemi-főiskolai hallgatók körében sokkal gyakoribb volt e válasz, ha nem is éppen a leggyakoribbak közül: az előregedő, sokszor éppenséggel elnéptelenedő magyar falu helyzete ilyen sajátos módon tükröződik az egyének verbális asszociációiban!

Ám ennél lényegesen kisebb változásokra, eseményekre is érzékenyen reagál az anyag. Elég egy népszerű könyv, mint Ajtmatov „Fehér hajó”-ja — s az orosz válaszok jelentős részében a *белый* 'fehér' után megjelenik a *напоход* 'hajó'; egy népszerű film,

s a magyar válaszokban elszaporodik a különben is meglevő *édes élet* kapcsolat; egy központi intézkedés, s a magyar fiatalok az orosz *суббота* 'szombat' szóra, az oroszoktól eltérően, gyakran így reagálnak: *свободная* 'szabad (nőnemben)'. Avagy egy-egy technikai újdonság: az orosz anyagban még a *кончиться* itt 'elfogy, kifogy' igére elég sokan reagáltak így: *чернила* 'tinta' — a mai golyós- és filctoll-világban várható, hogy legalább is lényegesen ritkábban fog ez a kapcsolat előugrani.

Mármost amikor nem „változás”, hanem éppenséggel más-ság áll fenn, a környező orosz és magyar világ közötti különbség, akkor természetes, hogy a válaszok egy része is ennek megfelelően más és más lesz: a mi anyagunkban a „város” főleg „Debrecen” és „Nyíregyháza”, az oroszban Moszkva, Leningrád stb.; nálunk a *kenyér* szó elég tipikusan előhívja az *élet* szót (csak a magyar nyelvi anyagban — vélem, hogy már Budapesten sem egészen így állna a dolog); az oroszban a *новый* 'új' elég nagy számban felidézi a *микрорайон* 'mikrorajon, új városi körzet' szót, a *прислать* 'küld' a *послать* itt 'postai átutalás' kifejezést (amihez ti. azt kell tudni, hogy szovjet viszonyok között betétkönyvről betétkönyvre lehet átutalást „eszközölni”: számos szülő így tartja el tanuló gyermekét, ez nekik a 'kenyér', az 'élet').

4. A felidézett válasz összerímél a hívó szóval — gyakori eset ez gyermekek körében, egyes szellemileg fogyatékosoknál, de kisebb mértékben előfordulhat úgyszintén normális felnőttek esetében, kivált ha egyéb motiváló okok is lépnek. Így, mondjuk, a „kenyér” és a „bor” a keresztény szertartásokban felnőtt egyedek számára általában is felidézheti egymást, ám kivált gyakori ez a reakció francia anyanyelvűek körében: joggal feltételezhető, hogy a két természetes nyelvi francia szó összecsengése miatt (*pain* és *vin*, kiejtésben egyaránt nazális *e*-vel). Vagy: az orosz *голодный* 'éhes' és *холодный* 'hideg' ugyanazon szélesebb szemantikai paradigmába tartoznak, az indokoltnál gyakoribb közös megjelenésüket viszont nyilván hasonló hangzásuk is elősegíti. Ilyen párok még LEONTYJEV anyagában: *гость* 'vendég' — *косяк* 'csont'; *угол* 'sarok' — *уголь* 'szén'; *учиться* 'tanul' — *мучиться* 'kínlődik'. A magyarok orosz anyagában viszont alig találtunk ilyen játszi összecsengéseket, vagy az oroszokénál kisebb arányban. Különösen tanulságos az utolsó két pár: az [ugol]—[ugol] a magyar számára, nem lévén meg a kemény-lágy oppozíció, teljes egybeesés (a magyar fül számára ezek mintegy homonimák) — mégis a megkérdéztet magyaroknak mindössze 2%-a reagált így; egyetlen magyar hallgató volt csak, aki a *tanul*-ra *kínlődik*-kal reagált (közel ugyanennyi orosz közül hatan reagáltak így): kivált tanulói-hallgatói tudatban e két fogalom közel áll egymáshoz, akárcsak a kenyér és a bor — ám mintha ez az összecsengés csak az anyanyelvit ösztönözné? Mindössze két „önálló”, az orosz anyagban elő nem forduló összerímeltetést mutat a magyarok anyaga: *площадь* 'tér' — *лошадь* 'ló'; *свет* 'világ, fény' — *цвет* 'szín, virág'; ám lehet, ha több orosz kérdezné meg, köztük is „bejönnének” ezek az alakok: az előző lexémát 761, az utóbbit 206 személytől kérdezte meg LEONTYJEV.

5. Szóképzéses válaszok az azt értjük, hogy a kísérleti személy a hívószóval egytővű válaszokat ad — abból mint abszolút többi képzetteket, vagy egyszerűen csak vele egytővűeket. Az első lényeges, immár tisztán grammatikainak tűnő különbség az anyanyelviek s az idegenek orosz reakciói között éppen itt mutatkozott meg. A szóképzéses válasz az oroszok körén belül nem jellemző: ilyen válasz vagy egyáltalán nem szerepel, vagy legfeljebb csak egyszer-kétszer. Ugyanakkor ez a válaszolási taktika igen jellemző volt a mi kísérleti személyeinkre: *дать* 'ad' — *подарок* 'ajándék'; *дочь* 'leánya' — *дочка* 'leánykája' (LEONTYJEV anyagában 683 fő közül ketten válaszoltak így, ám sokkal ritkább, érzelmileg telítettebb képzővel: *дочурка* 'ua.');

занятие 'foglalkozás' — *заниматься* 'foglalkozik'; *кричать* 'kiabál' — *крикнуть* 'elkiáltja magát', *крик*

'kiáltás'; *мастер* 'mester' — *мастерская* 'műhely'; *надеяться* 'remél' — *надежда* 'remény'; *ответить* 'felel' — *ответ* 'felelet'; *петь* 'énekel' — *пение* 'ének'; *право* 'jog' — *правда* 'igazság'; *разговор* 'beszélgetés' — *говорить* 'beszél'; *слово* 'szó' — *словарь* 'szótár'; *словосочетание* 'szószerkezet' stb. Egész bokrok keletkeznek így a válaszokban: *дом* 'ház, otthon' — *дома* 'otthon hszó', *домашний* 'otthoni', *домик* 'házikó', *домой* 'haza hszó', *домохозяйка* 'háziasszony, háztartásbeli' (az egész eredeti orosz anyagban csak egyetlen képzős származéka szerepel egyetlen egy válaszban e hívószónak: a *домовою* kb. 'házisszellem, kísértet'); *друг* 'barát' — *друг друга* 'egymást', *другой* 'másik', *другом* 'baráttal', *дружба* 'barátság', *друзья* 'barátok', *подруга* 'barátnő'; és így tovább. Különösen éles a különbség az igék esetében: a magyarok részéről rendszerint a leggyakoribb válasz vagy legalábbis egyike azoknak, hogy a hívó ígére odaírják annak aspektusbeli párját (esetleg a mozgást jelentő igék más árnyalatát kifejező, bár ugyanolyan szemléletű darabját) — ugyanakkor az oroszok teljesen negligálják ezt a válaszlehetőséget. Íme, néhány példa a magyarok szolgáltatta anyagból: *бежать*—*бегать* 'fut, szalad'; *достать* — *доставать* 'elővesz'; *давать* — *дать* 'ad'; *дать* — *давать* 'ad'; *ехать* — *ездить* 'utazik'; *звонить* — *позвонить* 'csenget, telefonál'; *ответить* — *отвечать* 'felel'; stb.

Ez a markáns különbség az igék terén készített bennünket a következő hipotézis megalkotására, magyarázatként. A kísérleti személyek kooperálni kívánnak a kísérletvezetővel (főleg, mivel az a tanáruk volt — de nyilván különben is, egyszerűen emberileg). Arra az utasításra, hogy írják le az e szóról először eszükbe jutó szót, kifejezést — mintegy „teljesíteni akartak valamit”, ezért általában kerültek az autoasszociációt, vagyis azt a megoldási lehetőséget, amely szerint nekik az „asztal”-ról az jut az eszükbe, hogy „asztal”, a „felel”-ről az, hogy „felel” és így tovább, bár tulajdonképpen ennek a megoldásnak az expressis verbis tiltása nem szerepelt az utasításban; ilyen autoasszociatív válaszok, ha teljesen elvétve is, valóban előfordulnak. Ha ezt a kooperativitási igényt elfogadjuk, ebből az következik, hogy az orosz anyanyelvű számára a szemléleti igepár még „ugyanaz az ige”, ugyanaz a lexéma, ezért kerüli annak rögzítését feltételezésünk szerint. Hasonló ok, csak kisebb mértékben hatva, játszhat közre a szóképzéses válaszok általános kerülésében. Ugyanakkor az idegen ajkú „jól megoldozott” érzése szerint, ha a fenti s ahhoz hasonló igepárokat képezte, vagy — mint láttuk — egy főnév (kivételesen) többes számát: ezek mintegy külön lexémák az ő számára, külön vannak elraktározva a memóriájában. Ezen kívül a szóképzéskor, az igepárok megalkotásával szemben, közrejátszhat az anyanyelvűnél egy ezzel némiképp éppen ellentétes meg gondolás is. Nevezetesen: a képzővel alkotott szó teljesen új szó, sokszor a jelentése is egészen más — ez az idegen ajkút nem zavarja, ám annál inkább az anyanyelvűt. Az ő agyában a szótári egységek nem formájuk (tövék stb.) szerint vannak elrendezve, hanem jelentésük szerint. Jellemző erre a helyzetre, hogy a magyarok a magyar anyagban nem formálisan járnak el — mint az oroszban! —, s ezért olykor látszólag többet dolgoznak. Így a melléknemek, egyes igék stb. esetében közismert antonim-válaszokat (*kicsi*—*nagy*, *magas*—*alacsony* — e fogalmak összetartozását használják ki egyes szótárak, így pl. a Larousse, amikor az értelmezés végén ezt is közlik) a magyarok rendre így oldják meg: *bemegy*—*kijön*, *elmegy*—*visszajön* stb. (l. MNy. LXXVII, 464): az igekötőn kívül az ige-tövet is cserélik, a magyar szemantikai mező e részében tapasztalható szabályainak megfelelően. Az eddig ismertettek alapján joggal feltételezhető, hogy a magyarul már elég jól tudó idegen számára a *bemegy* párja, ami „rögtön az eszébe jut”, a *kimegy* lenne, formálisan valóban ez van hozzá közelebb.

6. Végül az eddigi legérdekesebb anyagot megítélésünk szerint a szóösszetételes válaszok adták. Ezen azt értjük, hogy a magyarok, az oroszoktól eltérően,

rően s e hipotézis nélkül egyelőre másként meg nem magyarázható módon a hívószó mellé egy olyan másik szót varázsolnak (természetesen szintén oroszul), amellyel együtt e két szó a magyarban egy összetételt vagy majdnem-összetételt alkot. Az oroszoknak ilyen természetesen eszébe sem juthat ezen a helyen. Íme, a jellegzetesebb példák anyagunkban: *бумага* 'papír' — *фабрика* 'gyár' (vö. *papírgyár*); *военный* 'hadi, katonai, katona' — *корабль* 'hajó' (vö. *hadihajó* — így a megkérdezett magyarok majd 20%, ez ott a leggyakoribb válasz: az oroszok közül 702 kísérleti személyből egy szintén reagált így, tehát a válasz orosz szempontból sem teljesen, eleve lehetetlen); *день* 'nap, 24 óra' — *рабочий* 'munkás' (de az orosz *рабочий день* szerkezet valójában ezt jelenti: 'munkanap'!), *свободный* 'szabad' (vö. *szabadnap*); *есть* 'eszik' — *хлеб с маслом* 'vajás kenyér' (ezek a fentebb célzott „majdnem-összetételek”: a HSzab. és a Tanácsadó Szótár szerint külön kell írni őket); *книжка* 'könyv(ecske)' — *полка* 'polc' (vö. *könyvespolc*); *масло* 'vaj' — *хлеб с маслом* 'vajás kenyér'; *начальник* 'parancsnok' — *лагерь* 'tábor' (vö. *táborparancsnok*); *плод* 'gyümölcs' — *дерево* '(élő)fa' (vö. *gyümölcsfa*); *стол* 'asztal' — *маленький* 'kis' (vö. *kisasztal*); stb.

Sőt, olykor nem is összetett szó, hanem egy egységes magyar lexikális jelentés van érezhetően a kísérleti személy tudatában, ezt a jelentést „teszi össze” a rendelkezésére álló orosz elemekből. Így a *помощь* 'segítség' a magyarok 12%-a esetében a *скорая* 'gyors' szót hívta elő (ugyanaz a válasz természetesen az oroszoknál is előfordul — ám csupán a megkérdezettek nem egészen 1%-a esetében). Látszólag kevésbé érthető a magyarok ilyen érezhető előszeretete a „gyors segítség, gyorssegély” iránt — de tudnunk kell, hogy az orosz *скорая помощь* kifejezés a *mentők*-et jelenti — így, magyarban egyetlen szóval. Vagy kiemelkedett a magyar—orosz anyagból a *детский* 'gyermeki, gyermek-' melléknév; a válaszolók több mint 84%-a egyazon orosz lexémával válaszolt: *сад* 'kert' (mely ugyan az oroszok között is előfordul, de sokkal ritkábban: a válaszolók 13%-a reagált ott így). Valószínűleg érthetőbbé válik ez a nagy magyar „gyermekkert”-szeretet, ha belegondolunk, hogy az orosz *детский сад* kifejezés magyarul: *óvoda*.

Vagyis ami az anyanyelvben egyetlen szótári egység volt — természetesen függetlenül attól, most éppen hány szóba kell írunk — az mindig megmarad egyetlen egységnek, s tűzön-vízen át, szórendtől, egyéb formális momentumoktól függetlenül újra akar alakulni a másik nyelv anyagából is. (Mellékesen erről a váratlan oldalról is kiderül, hogy távolról sem csak helyesírási kérdés az egybeírás-különírás — s ezek szerint is, mint különben is tudtuk, örökre megoldatlan marad.) Naturam expellas furca . . .

PAPP FERENC

Névtudomány és tisztelettörténet

1. A MIKESY SÁNDOR írására emlékeztető cím nem véletlen (MNY. LXV, 444—8). Az általa jó másfél évtizede felvetett probléma, vagyis a tisztelettörténet és a névtan kapcsolata, egymást megtermékenyítő hatása azóta se került részletesebb megvilágítás alá. Pedig a tisztelettörténet fontos segédtudománya lenne a névtudománynak. MIKESY említett cikkében rögtön példát is idéz az általa „névvonatkoztatási altípusnak” nevezett módszer alkalmazhatóságára: az ORBÁN BALÁZS által (Székf. Leír. III, 73—4) említett Anna-kápolna segítségével magyarázza meg a Szent Anna-tó másik oldalán levő romos Jováki-kápolna nevének eredetét. A tisztelettörténet segítségével számos, ma még megmagyarázhatatlannak tartott jelenséget magyarázhatunk. Nemcsak egyes nevek eredetét, hanem a névstatistikában mutatkozó feltűnő anomáliákat, váratlan arányokat.

Most következő példám egy ilyen, a tisztelettörténetre visszavezethető magyarázatot valószínűsített.

2. KÁLMÁN BÉLA könyvének (A nevek világa. Bp., 1969.) 52—3. lapján egy debreceni névstatistikát közöl, három különböző oszlopban adva meg a férfi és a női nevek gyakoriságát. Az első oszlop az 1770—1780 közötti, a második az 1870—1875 közötti évek férfi és női neveit adja, felekezeti megoszlás szerint, a gyakoriság sorrendjében. A harmadik oszlop az 1945—1958 közötti évek névgyakorisági táblázata, felekezeti megoszlás nélkül. Az 1770—1780-as évek férfinevek-oszlopában a reformátusok közül első az *István* név 23,29%-kal, második a *János* 20,96%-kal, harmadik a *Mihály* 17,20%-kal és negyedik a *József* 6,57%-kal. A katolikusok között viszont az első helyen a *József* áll 20,5%-kal, megelőzve az e felekezetben is közkedvelt *János*-t (20,0%). A 18. helyen viszont 1%-os gyakorisággal a furcsa *Kalaszantius* név áll. LADÓ utónévkönyve nem ismeri, FEKETE ANTAL (Keresztneveink, védőszentjeink. Bp., 1974.) sem említi önállóan. Honnan kerülhet ide ez a latinos végződésű keresztnév? Ezenkívül: mi okozhatja a *József* névnek a katolikus lakosság körében meglevő közkedveltségét?

Az egyik női név gyakorisága szintén elgondolkoztató. Az 1770—1780-as időszak női nevei között a reformátusok csoportjában hatodik az *Anna* 2,19%-kal. A katolikus nők között viszont első helyen áll 22,67%-kal, tehát több, mint tízszeres a gyakorisága. Ha a száz évvel későbbi táblázatot vesszük szemügyre, a református női nevek között az *Anna* csak 23., mindössze 0,29%-os előfordulási gyakorisággal. Ugyanebben az időben a katolikusok között az *Anna* az ötödik 5%-kal, tehát több, mint 17-szeres gyakorisággal a református névhez viszonyítva. Mi lehet az oka, hogy ugyanaz a név két különböző felekezetben ennyire eltérő gyakorisággal szerepel?

3. A két név — a *Kalaszantius* és az *Anna* — vonatkozik egymásra. Nem a névtan szintjén ugyan, hanem a történelem, pontosabban Debrecen város saját története szintjén. Debrecenben a katolikusok elismerése az 1715-ös országgyűlés után valósult meg, mivel a város csak azzal a feltétellel kapta meg a királyi város titulust, ha benne a katolikusok „parochiális egyházat” létesíthetnek, és a Ferenc-rendiek szerzetházát építhetnek (vö. SZÜCS ISTVÁN, Szabad Királyi Debrecen város története. Debrecen, 1871. III, 745—6). Mivel mind az első, mind a második plébános többnyire Nagyváradon lakott, az itteni lelkészséget az 1719-től megtelepedett piaristák vezették. 1730-tól pedig „az itteni róm. cath. egyház rendes lelképásztora, mindenkor az itteni kegyes tanítórendi atyák főnöke volt, egészen 1807-dik évig” (Szűcs i. m. 749). A katolikus templomot 1721-től építették, „a piarista atyák lakásához ragasztva” (Szűcs i. m. 750), és Szent Anna tiszteletére szentelték fel 1746. június 5-én. A templom hét oltára közül egyet Szent Anna, egy másikat pedig Calasantiusz szent József tiszteletére emeltek. Kalazanci Szent József spanyol pap volt, a piarista rend alapítója (1556—1648.). 1748-tól boldogként, 1767-től szentként tisztelik. Mivel a piarista rend iskolája, mely már 1721. január 21-től működött, a debreceni katolikus felekezet egyetlen iskolája volt, és mivel a piaristák az ifjúság nevelése ügyében máig előszeretettel hivatkoznak rendalapítójukra, példaképül állítván őt a diákok elé, valószínű, hogy Kalazanci József tisztelete a keresztnévadásba is kisugárzott (esetleg az 1770—1780 közötti időszakot 20,5%-kal vezető *József* nevűek egy része is Kalazanci József nevét viselhette).

Az *Anna* névnek a katolikus nők körében meglevő kultusza is innen eredhet: mivel a templomot Szent Anna tiszteletére szentelték, divatba jöhetett az *Anna* keresztnév.

4. Eddig az elmélet. Igazolja-e ezt a valóság? Átvizsgáltam a debreceni Szent Anna-plébánia születési anyakönyvét (illetőleg ennek az Országos Levéltárban őrzött

filmmásolatát), nemcsak a kérdéses időszakra vonatkoztatva, hanem az anyakönyv kezdetétől, vagyis 1719-től 1800-ig. A kezdetben sokkal egyszerűbbnek tartott probléma hamarosan összetette vált. Kiderült — mint KÁLMÁN BÉLA is megállapítja (MNyj. XIII, 94) —, hogy igen sok a kettős, hármass név. KÁLMÁN ezek közül a névstatistikába az első nevet vette be. Ám második névként ilyeneket közöl, mint *Szerafin*, *Xavér*, *Nepomucena*, *Xaveria*. Ezeket ebben a korban a következő okfejtés miatt nem tudom valós keresztnévként kezelni.

A keresztnév ma elsősorban identifikál: megjelöli a viselőjét. Minden egyéb funkciója (eredeti jelentés, hangalak stb.) másodlagos. Az 1700-as évek folyamán azonban ehhez az identifikáló funkcióhoz erősen társult (főképp a katolikusok körében) egy másik, felidéző funkció: a névadó szenté (erről különben KÁLMÁN is szól: i. m. 42). Az újszülött sohasem csupán egy — illetőleg több — nevet kapott, hanem egy szent nevet is kapta. Tehát a névadás folyamán nemcsak egy nevet kötöttek egy bizonyos emberhez, hanem a név által mintegy az illető szent oltalmába is ajánlották a megkereszteltet. Ha az újszülött Assisi szent Ferenc nevét kapta, így írták be az anyakönyvbe: *Franciscus Seraphicus* (1778.), ha Xavéri szent Ferencét, akkor így: *Franciscus Xaverinus* (1733. — a zárójelben levő szám azt jelzi, hogy az illető név a debreceni anyakönyvben melyik évszám alatt található). Ha János-nak keresztelték az újszülöttet, kaphatta Nepomuki szent János nevét: *Joannes Nepomucenus* (1725.), kaphatta Keresztelő szent Jánosét: *Joannes Baptista* (1728.), vagy Istenes szent Jánosét: *Joannes de Deo* (1799.). Kettős keresztnévű-e az a személy, aki a *Johannes Nepomucenus* nevet viseli? Természetesen nem, hiszen egy szent teljes nevét kapta, nem külön név tehát a *Joannes* és a *Nepomucenus*. Ha tehát a következő keresztnéveket írták be egy megkeresztelt anyakönyvébe: *Franciscus Xaverius Antonius Jos*: *Calasantius* (1771.), akkor tudjuk, hogy az illető három, és nem öt keresztnévet kapott. Egyszóval, ha egy egyén keresztnéveit akarjuk tagolni, szükségünk van az egyes keresztnévadó szentek mellékneveire is. Mert ha a *Josephus Joannes Nepomucenus* nevet (1770.) látjuk, külön kell tagolnunk egyszer a *József*-et, egyszer pedig a *Nepomuki János*-t. Ha viszont az *Alexander Wilhelmus Nepomucenus*-t olvassuk (1797.), három keresztnévet olvasunk, a *Sándor*-t, a *Vilmos*-t és a *Nepomuki (János)*-t. Megfigyelhetjük továbbá, hogy a szentek melléknevei önállósodtak, de ez az önállóság csak azt jelenti, hogy önmagukban képviselték a szentet, illetőleg a keresztnévét. A *Joannes Leopoldus Calasantius* (1771.) név esetében minden kortárs hozzágondolta a *Calasantius*-hoz a *József*-et; az *Agnes Nepomucena* (1779.) névhez pedig a *Johannes*-t, illetőleg ennek nőnemű alakját, a *Johanná*-t.

1774. március 13-án ezt találjuk bejegyezve: *Calazantius*. Az előbbieik alapján már tudjuk: ez nem valószínű keresztnév, mellé kell gondolnunk a *József*-et, és nagy valószínűséggel feltehetjük, hogy az egyén életében keresztnév gyanánt a *József*-et használta. Ezt a feltevést támogatja a *Kalazanci József* név (illetőleg Kalazanci szent József védőszentként való alkalmazásának) karrierje. Debrecenben 1745 szeptemberében adják először egy gyermeknek *Josephus Calasantius* nevét. 1749-ben találjuk a második ilyen nevűt, 1751-ben 2 személy, 1752 és 1758 között további 3 személy kapja. 1764-ben 1, 1768-ban 1, 1770-ben 1, 1771-ben 2, 1772-ben 1, 1774-ben 1, és az utolsó ebben a században 1797-ben kapja ezt a nevet. Erős divathullám figyelhető meg tehát, mely a boldoggá avatás kezdetétől a szentté avatást követő 7—8 évig tart. Aki tehát Kalazanci szent József nevét viseli, csak annyiban különbözik a többi Józseftől, hogy más a védőszentje, és, hogy névnapját e szent ünnepén tartja.

5. Az *Anna* név esetében feltettük a Szent Anna-templom befolyását a névadásra. Az előfeltevés tehát a templom elsőségét és a keresztnév másodlagosságát vélelmezte. A valóság azonban itti is mást mutat: a templomot csak 1746-ban szentelték fel (Szűcs

i. m. 750). Kimutatást készítettem az első húsz év női neveiből (a statisztikában KÁLMÁN BÉLAHOZ hasonlóan én is csak az első nevet vettem figyelembe). 1719 és 1738 között a női nevek száma: 196. Ebből *Anna* nevet visel 52 személy, tehát arányuk: 26,53%. Ez fényesen mutatja, hogy a város katolikus lakossága körében igen erős Anna-hagyomány uralkodott, a Szent Anna-templom tehát nem oka, hanem eredménye egy már meglevő névkultusznak. Természetesen igaza van KÁLMÁNNAK (MNy. XIII, 93), amikor azt állítja, hogy az *Anna* név gyakoriságát az általa megvizsgált időszakban a Szent Anna-templom is erősíthette. De ne feledjük: egy igen erős, a katolikus közösségben élő hagyomány további erősítéséről volt csak szó.

HEGEDŰS ATTILA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Vakít(ás), vakol(ás). Rimay Jánosnak Balassi Bálint verseskötetéhez írott előszava a magyarországi reneszánsz költészet kiteljesedésének alapokmánya, irodalmi-nyelvi öntudatunknak az 1610-es évekből származó, páratlanul érdekes dokumentuma. A tanítvány lelkes szavakkal, ugyanakkor kellő diplomáciai érzékkel magasztalja, védi, ajánlja mesterének költészetét, „az theológiának felséges bányája ércéből olvasztatott tündöklő, fényes aranyán” és „az philosophiának tekintetes örvénye mélységéből merített nektárján” kívül a gyűjtemény *végére* — mintegy függelékül — *hagyott*”¹ Júliaverseket, vagyis általában Balassinak sokaktól idegenkedéssel, sőt ellenségesen fogadott szerelmi líráját. Az, amit addig olvashattak magyarul, „savanyú fekete kökénynek” sem tekinthető Balassinak „szép pirossággal gyönyörködtető . . . megért édes cseresznyéjéhez” képest. Aki ezt ki akarná szakítani a hazai irodalom „épületiből és épségéből”, az gondoljon egyéb nemzetségek nyelvén írott hasonló munkákra, elsősorban a latin költőkre. „Az deáki nyelvnek kincses tárháza is felette megüresülne, bizony meghalványodnék ábrázatjának a képe is, ha . . . az tekintetét felette szépítő miniumját letörlenők róla.”

Ezután következik az a mondat, amelynek értelmezési kísérlete anyanyelvünk kincses tárházának hivatott sáfárait közelebből érdekelheti: ez a minium — vagyis a szerelem argumentumának megszólaltatása — noha nem a „felséges theológiának”, nem is a „tekintetes philosophiának”, annál inkább „az teljes és derék deákságnak állapotjához s akármilyen nemzetség nyelve *vakításához*” annyira szükséges, hogy Ausoniustól, Dantétól, Petrarcától, Bocatiusztól és Aeneas Silviusztól a közelmúlt humanista nagyságaiig számtalan kitűnő elme nem restellt „munkálkodni ez argumentomon” — az „első időbeli” (ókori) költőkről nem is szólva.

A *vakítás*-on eddig csak az nem akadt fenn, aki nem eléggé figyelmesen olvasta Rimay vég nélkül kacskaringózó mondatát. ECKHARDT SÁNDOR² jobb híján a *vakarítás* konjektúrával próbálkozott, — *parum feliciter*, ahogy latinul mondják. Mivel a pillanatilag rendelkezésre álló szótári anyag (IMRE SAMU szíves tájékoztatása szerint) nem segít az eligazodásban, a szövegösszefüggésből kell kiindulnunk. A hazai irodalom „épületiről és épségéről”, a deáki nyelv ábrázatjának nem kívánatos meghalványodásáról, a „tekintetét felette szépítő miniumról”, esetleg annak letörléséről, a továbbiakban a deák

¹ Az eredeti latin mondatot (ad calcem operis Julia ipsius est addita) Eckhardt Sándor (Rimay János kritikai kiadásában, 39. l.) megtévesztő pontatlansággal fordította: „műve sarkpontjául Júliát tette meg.” Helyesbítendő!

² I. m. 183, 20. jegyz.

nyelv ékesítése mellett a „közönséges” (vulgáris) nyelveknek e minimummal való színezéséről és ékesítéséről lévén szó, talán nem hangzik túlságosan merésznek következtetésünk: *vakítás* a.m. *vakolás*, valamely felület egyenetlenségeinek láthatatlanná tétele, szépséghibáinak eltüntetése, a nyers falnak meszes habarccsal, a női arcnak szépítő „minimummal” való bevonása, a szerelem nélkül hiányos (nem ép) költészet teljesebbé, szebbé tétele.

A TESz, a *vakol* 'bemörteln' igét az erdélyi szász *(be)wacken* szóból eredeztetné (*Wacke* a.m. 'egy fajta bazalt, folyamkavics, kvarchomok, csillám, mészkőfajta'), míg a *vak*-ból való származtatást kevésbé valószínűnek minősíti. Ehhez csak annyit, hogy a D. SANDERS-féle „*Handwörterbuch der deutschen Sprache*” nem tud a szó 'homok' jelentéséről: „ein Gestein in der Mitte zwischen Tonstein und Basalt (Wackenstein, Kieselstein, Quarzstein, Feldstein).”

A *vakolás*-nak különben sem csak a *bemörteln* ige felel meg, hanem — egyebek között — a *putzen* is, amelynek jelentése: 'durch Fortnehmen des Butzes (mindenféle összesűrűsödő, nem kívánatos anyagnak vagy képződménynek) säubern, durch Entfernung des Ungehörigen säubern (pl. borotválkozni), sauber und hellglänzend erscheinen machen, mit glänzendem Schmuck, Mauern mit dem Putz versehen'. Ilyen értelemben használatos a latin *inducere* 'rávisz, vmivel bevon' ige is, mint pl. *postes inducti pice* (Plaut. Mostell. 827 a szúrágás ellen kátránnyal bevont fáról); így lehet a festéket „felhordani” (Plin. Nat. hist. XXXV 10, 36), a falat folyékony viaszréteggel bevonni (uo. XXXIII 7, 40), a bőrt csillogóvá tenni (uo. XXIV 8, 33 cuti nitorem ind., vö. Prop. II 14, 26: „externo tincta nitore caput”, a drága külföldi szépítőszerekről), az írótablet bevésett jegyeit viasszal kitölteni és ezzel az írást láthatatlanná tenni, a talaj stb. felületét egyengetni. Még pontosabban érzékelteti a *vakolás* jelentésfejlődését a 'bekenés' értelmű *oblinere* ige: Plautus Mostell. 258: „cerussa malas oblinam” (a „ceruzával” történő kipingálásról); Hor. Epist. II 1, 204: „divitiis oblitus actor” (a mindenféle idegen cifrasággal „ékes” színészlől); egészen közel vezet tárgyunkhoz Cicero (de orat. III 52, 199): „quidam venustatis non fucio illitus color” (az ékesszólásnak nem kendőzésül odakent, hanem természetes bájáról).

Ami a *vakítás*-ban rejlő „vak”-ságot illeti, a latin *caecus* melléknév sem csak a.m. 'nicht sehend, blind' (pl. Hor. Epist. I 17, 3 sk.: „ut si caecus iter monstrare velit”), hanem szenvedő értelemben annyi is, mint 'was nicht gesehen werden kann, unsichtbar' (pl. Lucr. I 277: „corpora caeca”), sőt 'wobei man nichts sehen kann' (Lucr. I 1115: „caeca nox”); hasonlóképpen a görög *τυφλός*, a német és angol *blind* stb. A párhuzamos jelentésfejlődés példáira gondolva tehát a TESz-szócikk sorrendjének felcserélését javaslom: a *vakol* (*vakít*) ige elválaszthatatlan a *vak* melléknévtől, és egyáltalán nem valószínű, hogy egy erdélyi szász szóval kellene magyaráznunk. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárbán (I, 868) talált régi (1596-ból való) példa azonban további kérdést ad fel: mi az a *bevakolás*-sal rokon jelentésűnek látszó *tehelés*?

BORSÁK ISTVÁN

Kudari. Ezen a címen a Honismeret (IX) 1981. évi 6. számában (48—9) GELENCSÉR JÓZSEF tartalmas írásában hívta fel a figyelmet a székesfehérvári piacozó asszonyok téli melegítő edényére, a *kudari* nevű tárgyra. A *kudari* kiöregedett, használatból kiment kb. két literes fazék. Harmadáig, feléig megtöltötték hamuval, s rá faszén parazsat téve lefedve vitték a piacra. Árjuk mellett ülve a kudarit szoknyájuk alá tették, s lábukat, alsótestüket így melegítették. A hamvadó parazsat a magukkal hozott faszénnel, kukorica-csutka szénével élesztették tovább. GELENCSÉR saját megfigyeléseit közli, de hivatkozik a Nyr. egy korábbi székesfehérvári adatára is, amit már a MTsz. feldolgozott. Nem sokkal

a MTsz. megjelenése után ZOLNAI GYULA Székesfehérvárról szintén közölte, hogy a *kudari* 'fazékban tartott parázs, melyet a kofák télen szoknyájuk alá helyeznek melegítés végett' (Nyr. XXX, 282).

Mielőtt néhány megjegyzést fűznék a *kudari*-hoz, el kell mondanom, hogy a téli hidegben a parasztházakban az ágyat gyakran átmelegítették. Az utasembernek is vigyáznia kellett arra, hogy szekerezés közben lábai meg ne fázzanak. Az ágy átmelegítésének egyszerű formája volt az Alföldön, hogy lefekvés előtt a párnát, a dunnát odatartották a meleg boglyakemencéhez. Gyermekek, öreg, beteg, vendég részére úgy is melegítették az ágyat, hogy valaki előbb belefeküdt. 1934 telén a Békés megyei Békésdobozon gyűjtöttem. Egy öreg házaspár, a harangozóék fűtetlen hátsó szobájában kaptam szállást. Mindig késő este tértem meg szálláshelyemre. Az egyik zimankós, hóförgeteges este azt mondta az idős harangozó, hogy esténként szívesen belefekszik az ágyamba, s míg vacsorázom, a férjével beszélgetek, átmelegíti. Már akkor tudtam, hogy az ilyen ágymelegítés Békés megyében a falusi öregek körében általánosan ismert. Békés, Hajdú, Bihar, Szatmár, a Nyírség falvaiban (s bizonyára másutt is) lefekvés előtt a dunna alá rossz ruhába csavart meleg téglát tesznek. Ugyancsak ilyen meleg téglát került a szekéren utazó ember lába alá. Gyermekkoromban én is gyakran utaztam ilyen „fűtött” kocsin a békésszentandrás, nagyszénási, szarvasi tanyavilágban. A szatmári Porcsalmán, Hermánszegen arról tudnak, hogy az ágyba, a szekérbe téglát helyett átmelegített bükkfadeszkát tettek. CzF. szerint a *lábmelegítő* „meleg vízzel töltött palack vagy más edény, vagy melegített téglát, melyet az ágyba fekvőnek talpához tesznek, hogy azt s közvetőleg egész testét melegítse”. (L. még hasonló értelmezéssel: *ágymelegítő, lábmelegítő*: ÉrtSz.) Az őszi hidegben leleményes módon védte a lábát a kiskunsági pásztor: a meleg, friss marhatrágyába dugta. Ha télre fordult az idő, bocskort húzott (TÁLASI ISTVÁN, A Kiskunság népi állattartása. Bp., 1936. 31). A trágya, az állatok melege más formában is védelmet nyújtott az embernek. Országszerte szokásban volt, hogy legények, cselédek az istállóban aludtak. Macedóniában a leányoknak századunk első évtizedeiben még trágyadombba mélyített munkakunyhóik voltak, ahol télen át a menyasszonyi kelengyét készítették (GUNDA, Ethnographica Carpatho-Balkanica. Bp., 1979. 269—87).

Természetesen semmi sem új a nap alatt! Spanyolország, Franciaország, Belgium, Németország, az osztrák Alpeselek, Olaszország több vidékéről ismerjük az ágy meleg kövekkel, téglával, pataki kavicsokkal, forró vízzel töltött cserép és üveg palackokkal való átmelegítését (FR. KRÜGER, El mobilario popular en los países románicos. Coimbra, 1963. 620—4). A spanyol Sierra Nevada népéletéről írt monográfiában olvasom, hogy az ottani szegények rongyokkal becsavart forró téglával melegítik a lábukat (P. VOIGT, Die Sierra Nevada. Hamburg, 1937. 43). Elzászban virágzó háziipar keretében művészi formában készítik az ágymelegítő köveket (R. FORRER, Des pierres chauffe-lit dites „Bettstein” d'Alsace. L'Art Populaire en France, I. Paris, 1929. 81—7). A svájci Engadinban felmelegített fatábla teszi kellemesebbé a hideg ágyat (KRÜGER i.m. 624). A németeknél, dánoknál, hollandoknál, flamandoknál, spanyoloknál nyeles lefedett rézserpenyőbe teszik a parazsat, s ezzel melegítik fel az ágyat. A franciáktól már a XV. századból ismerünk ilyen rézserpenyőket. Az ágy- és lábmelegítőket, parázstartókat gyakran megörökítették a XVI—XVII. századi holland festők (KRÜGER i.m. 614—7; O. A. ERICH—R. BEITL, Wörterbuch der dt. Volkskunde. Leipzig, 1936. 78—9; A. SPAMER, Die dt. Volkskunde, I. Leipzig, 1934). Rubens P. P. (1577—1640) egyik — a drezdai Szépművészeti Múzeumban (Zwinger) őrzött — festményén az idős asszony kezében füles parázstartó edény látható (Lukács László, Székesfehérvár figyelmeztetett a festményre).

Ilyen *ágymelegítő*-t említ CzF. is, amikor azt írja, hogy „üvegből vagy rézből stb. készített eszköz, mely fölmelegítettén, lefekvés előtt az ágyi ruha meleggé tételére használtatik”. A szótár összeállítói nyilvánvalóan a nemesi, polgári házak ágymelegítőit

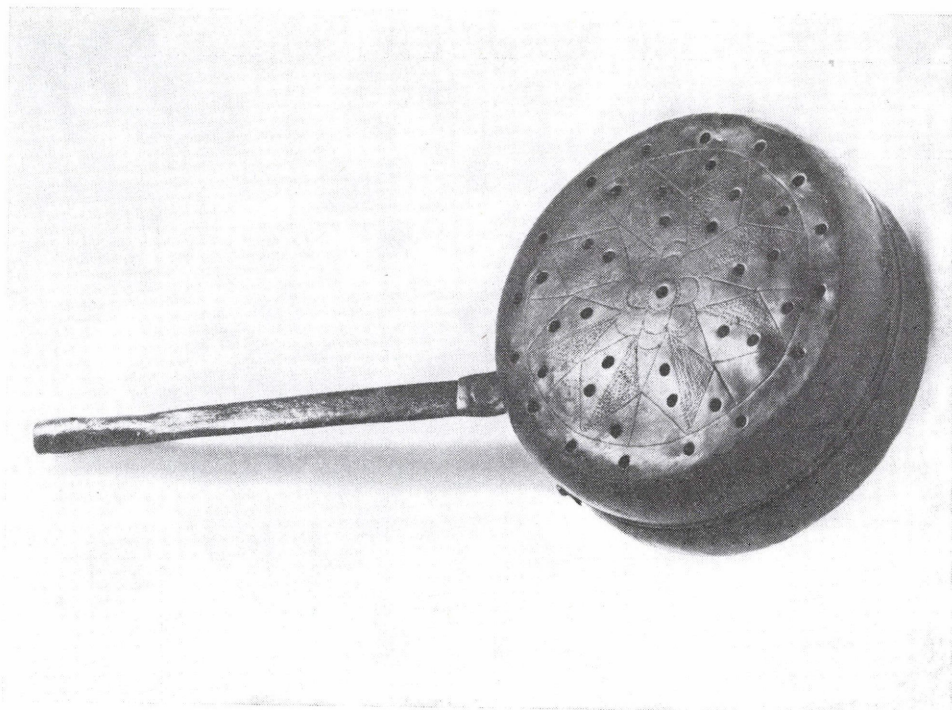
vették figyelembe. Ezekről eléggé bőven szólnak okleveles adataink és régi szótáraink. Az OklSz. 1544-ből a Nádasdyaktól említi az *ágymelegítő*-t. A NySz.-ban azt a figyelmeztetést is olvashatjuk, hogy „Az utra végy magaddal *ágy melegítőt* is” (Nád. Lev. 63., 1560.). A nemesi házak ágy- és lábmelegítői nyugati mintára készültek. Erre következtethetünk a NySz. közléséből: Emlékezőm róla, hogy Cajetanus es hozott vot Olaszországból valami *lábmelegítőt*” (Nád. Lev. 63., 1560.). RADVÁNSZKY BÉLA erről az eszközről így emlékezik meg: „A hideget legtovább tartja meg magában a fal és az ágynemű. Hogy ezen kellemetlenség a háziak és vendégek váratlan érkezése esetében is el legyen kerülve, *ágymelegítőt* alkalmaztak. 1605-ben Czobor Erzsébet még a táborba is utána küld férjének egyet. Berényi György bodoki várkastélya sem volt ennek híjával, midőn 1656-ban ingóságait összeírta, réz művei között feljegyzett egy darab *ágymelegítőt*” (Magyar családélet és háztartás... Bp., 1896. 63). SZABÓ T. ATTILA Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárában (I. Bukarest, 1975. 134) 1793-tól több adatot találunk az *ágymelegítő* erdélyi használatáról. Az ő okleveles közlései nemesi házak féméből készült *ágymelegítő*ről szólnak. A NySz. PÁPAI PÁRIZ FERENC szótárainak (1708., 1767.) idevonatkozó adatait is feldolgozta. Ezek a szótári adatok arról vallanak, hogy Pápai Páriz idejében az ágy- és lábmelegítő használata ismert volt, mert máskülönben aligha került volna be munkájába. A hideg elleni védekezés különböző módjáról szól 1787-ben K. MÁTYUS ISTVÁN, s említi a meleg téglát, a forró vízzel töltött ónpalackokat, a „meleg főveny 'satskókkal, szenes ládátskákkal' való lábmelegítést (Ő és Uj Diaetetica... I. Pozsony, 1787. 412—3). A Magyar Nemzeti Múzeum Újkori Osztálya két parázstartót őriz. Az egyik a XVIII. sz. közepéről származik (lsz. 1961. 319). A vörösrézből készült edény fedele díszített (1. kép). Ez nyilvánvalóan *ágymelegítésre* is szolgált. A másik parázstartó évszámos (1782., lsz. 1972. 206, 2. kép) fedetlen készség, amellyel a hideg helyiséget melegítették. Valószínűleg edényt is tettek rá. (A fényképeket és a muzeológiai adatokat BÁNKÚTI IMRE osztályvezetőnek köszönöm.) Lapított tégelyszerű *ágymelegítőt* őriz az egri Dobó István vármúzeum (3. kép). Fényképét BODÓ SÁNDOR múzeumigazgató figyelme révén közölhetem.

De térjünk vissza a *kudari*-hoz, amely a láb- és *ágymelegítő*k egyik népi változatának neve.

A székesfehérvári *kudari* ugyanaz a tájszó, mint a *kudar*, amely Kemenesalján a kemence vagy a kályha öblét jelenti (MTsz.). A két tájszó és a csíki *kupuri* 'kis vas-kályha', a háromszéki *gudu* 'kemence melletti zug' esetleges nyelvi kapcsolatára BÁTKY ZSIGMOND figyelmeztet (NéprÉrt. XXII, 118; NéprÉrt. XXVI, 56). Megjegyzései azonban aligha vezetnek eredményre. Még az sem világos, hogy tárgyilag miképpen függ össze a *kudari* a *kudar*-ral. Nem ismerjük két tájszavunk elterjedését. Csupán annyit tudok, hogy Csóron (Fejér m.) a *kudari* szintén 'parázssal telt bögre, melyet a kofák télen a fenekük alá helyeznek' (ÚMTsz. kéziratos anyaga). DANKÓ IMRE (Debrecen) a piaci, vásári életre vonatkozó gazdag adatgyűjtéséből volt szíves közölni, hogy Békéscsabán, Gyulán a kofák lábmelegítő lyukacsos, faszenes bádogedénye a *kudra*. Nagykárolyban *kulinkó*, Orosházán *kiskatlan*, Tótkomlóson *faszenes* a neve. Ismeri DANKÓ a használatát Érsekcsanádrol (az ottani asszonyok a bajai piacon melegednek a parázssal telt bádogvödör mellett), Kunszentmiklósról és Sárbogárdról, — de népnyelvi elnevezését nem jegyezhetette fel.

A *kudari*-hoz hasonló piaci melegítő edények használata feltűnik a szépirodalomban is. Arany János „A lacikonyha” című versében így emlékezik meg róla (ÖM. 1951. I, 102):

A ponyva-árus, szabad ég alatt,
Lehintett szalmán fel s alá szalad,
Gondolja: beh jó volna egy kemence,

1. kép. Parázstartó, XVIII. sz. közepe. Magyar Nemzeti Múzeum Újkori Osztálya. Lsz. 1961. 319. D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele

2. kép. Parázstartó, 1782. Magyar Nemzeti Múzeum Újkori Osztálya. Lsz. 1972. 206. D. Erdőkürti Zsuzsanna felvétele

3. kép. Őn ágymelegítő a XVIII. századból. Dobó István Vármúzeum, Eger. Lsz. 56.31.

4. kép. Ide-oda helyezhető tatár tűzhely, Bobovec, Dobrudzsa, Bulgária. Gunda Béla felvétele

Mely a vásárt befütené egyszerre!
Csak úgy neveti őt egy sandaló,
Széles gyökérre vergődött kofa,
Ki a hidegnek alig néz oda,
Fütvén bokáit bögre-kandaló.

A kritikai kiadás szerint (439. l.) a kéziratban a *fazék-kandaló*-t *bögre-kandaló*-ra javította Arany. A költő idejében az alföldi piacokon, vásárokon általános lehetett az ilyen lábmelegítő, amelyről Viski Károly azt mondja, hogy a nagyszalontai *bögrekandaló* a kofa négyyszögű ládácskája: „Körformán kivágott tetején sülyeszi bele a parázssal telt bögrét, s két nagycsizmájú lábát a láda tetején melengeti” (Arany népe. Arany tárgyi néprajzának vázlata. Nagyvárad, 1914. 14).

A kolozsvári Hóstát piacon áruló paraszttasszonyai félkör alakú füllel ellátott, kokszt, faszén parázssal telített cserép- vagy bádogedénnyel (*melegítő lábos*) melegítették lábukat még 30–40 évvel ezelőtt. Kiss Lajos a hódmezővásárhelyi piaci életet ismeretve többször szól arról, hogy a piaci árus asszonyok, kofák téli hideg időben fazékba szénparazsot tettek melegítőnek maguk alá, s elgémberedett kezüket is a fölött melegítették, lábukra ócska ruha- vagy subadarabot kötöttek, hogy lábuk ujjá ne fagyjon el, talpuk alá zsákba pólyázott, hazulról hozott meleg téglát helyeztek (A szegény emberek élete. II. Bp., 1981. 357, 361, 369, 374). Feltűnik a melegítő fazék a soproni piacon is. Két-három évtizeddel ezelőtt a poncichter kofák kb. 1 literes zománcozott egyfülű fazékba faszenet raktak, a helyszínen meggyújtották, s a hidegben a fazék fölé tartották kezüket. A fazék oldalát kb. 5–6 cm magasságban kilyuggatták, hogy az áramló levegőtől jobban izzon a faszén. Melegítő fazekat hideg időben a szőlőben is használtak. A fazék soproni német neve *Kluidhéferl*. (Az adatot Gy. Patthy Anna tanárnőnek köszönöm.) Csatkai Endre a „Sopron vármegye” című újságban (1939. aug. 27. 6. l.) „A régi soproni piac” című cikkében arról ír, hogy 1822-ben a piacon a lacikonyhák az Előkapunál kaptak helyet, hogy állandó felügyelet alatt lehessenek, csak szénnel fűthettek, és a tűz fémtartóban égett. Hasonló parázstartó az Alföldön a vásári lacikonyhák vaskosara, amelyben fát, fa- és kőszemet égettek, hogy melegítse a sátrat (Dankó Imre, *Opuscula ethnographica*. Debrecen, 1977. 425). Ide-oda hordozható parázstartójuk volt a kiskunsági pásztoroknak is. De ez nem melegítésre, hanem a tűz megőrzésére, tűzgyújtásra szolgált. Nagy Czirok László írja kitűnő könyvében, hogy a vándorjuhászok, ha a falukát más legelőre hajtották rossz, lyukas bográcsban vitték magukkal a tűzgeparazsot vagy vitették a bojtárjaikkal. Erre azért is szükség volt, mert nyárra kifogyott a tapló. (Pásztorélet a Kiskunságon. Bp., 1959. 163.)

A lacikonyhák vaskosara, a parázstartó bogrács azonban már nem a lábmelegítő *kudari*-val hozható kapcsolatba. Arany János *bögre-kandaló*-jának, a békéscsabai, gyulai, a hódmezővásárhelyi, Fejér megyei, soproni és más parázstartó edényeknek, a *kudarik*-nak az analógiáit nyugaton találjuk meg.

Oldenburgban, Schleswig-Holsteinban, a Lüneburgi pusztaságon a németeknek fából, agyagból, vasbádogból, sárgaréz lemezből készített, félkör alakú füllel ellátott kis ládikájuk van, amelybe bádog- vagy cserépcsészét helyeznek, s ebbe teszik az izzó faszenet, tűzeget. A meleg a ládika nyílásain áramlik szét. A sárgarézből készítették domborított, áttört, vésett díszítésűek, s ezért igen gyakran a népművészeti gyűjteményekben találjuk meg a melegítő ládikákat. A német kudarikat (*Fuerkieke, Stöwken*) századunk elején idős asszonyok használták. Magukkal vitték a fűtetlen falusi templomba, a fonóba s a szék alá, téli utazásnál a szekéren maguk mellé tették. Akik a templomos falvaktól távoli szóróványtelepüléseken laktak rokonoknál, ismerősöknél hagyták a kudarikat, s tűzeg- vagy faszénparázssal onnan vitték a templomba. Utóbb már csak a piaci

árusok használták, de ők is rátértek a lábzsákra, amelybe meleg követ helyeznek. Juhnyírásnál a hodályban is használták a kudarit (W. BOMANN, *Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen*. Weimar, 1929. 84—5; ERICH-BEITL i.m. 192—3).

Már 1200 körül említi a lábmelegítő kudari használatát Saxo Grammaticus dán történész. Az ő kudarija nyílásokkal ellátott ládika, amelybe meleg téglát helyeznek. Több korai (XIV. sz.) német nyelvi emlék is szól az ilyen parázstartó agyag és sárgaréz lábmelegítőkről. Német területen korábban a bajoroknál (*Gluthafen*), a svájci németeknél (*Gluthund*) is feltűnik. Ismeretes — változatos népryelvi elnevezéssel — francia, olasz, spanyol, portugál, holland, fríz nyelvterületen is. Az idős asszonyok az olaszoknál nemcsak a lábukat melegítik vele, hanem az ölükbe is elhelyezik. Kudarival a lábszárai között dolgozott Firenzében Machiavelli N. (1469—1526), akit a városi tanács elég gyengén fizetett. A kudarit százados használata során többször „feltalálták”. Így az olasz Scappi Bartolomeo 1570 körül nyilván már a használatban levők nyomán szerkesztett ilyen lábmelegítő készüléket. Tudunk a kudari több francia szabadalmaztatásáról is. Változatait megtaláljuk a régi görögöknél, rómaiaknál s a Balkánon, Kisázsian át Kínáig ismerünk ilyen hordozható melegítőket (KRÜGER i.m. 624—633; KLUGE, *EtWb.*¹¹ 299; A. FABER, *1000 Jahre Werdegang von Herd und Ofen*. München, 1950. 7—10). Természetesen vannak közöttük egészen egyszerű, a magyar kudarihoz hasonló formák. Balkáni használatukra GELENCSEI JÓZSEF is utal. Idetartozik a bolgár *žárnik* vagy *mangál* (CHR. VAKARELSKI, *Bulgarische Volkskunde*. Berlin, 1969. 119). Az egyszerű parázstartó kudarik változata az ide-oda hordozható agyagból, porcelánból készült főzőtűzhely, amelyet német területről is ismerünk. Faszenet izzítanak benne, s ételesedény, kávéskanna melegen tartására is szolgál. Mindezek, valamint a jellegzetes kudarik változatait Afrikából is ismerjük. (D. DROST, *Transportable Herde in Afrika*. Jahrbuch des Museums für Völkerkunde, XVII. Leipzig, 1958. 140—57.) Ezek a tűzhelyek gyakran hasonlítanak a bronzkori hordozható főzőtűzhelyekre. Tovább helyezhető agyagtűzhelyet használnak a dobudzsai tatárok (*kollàn*, 4. kép). Láttam ilyet az ottani gagauzoknál és törököknél (*kotlon*) is.

A mozgatható melegítő edények használatának természetesen különböző okai lehetnek. A mediterrán vidékén fűtőkemencékre és kályhákra klimatikus okból nincs szükség, a nyílt, kandallószerű tűzhelyek pedig nem hőtárolók, s alkalmilag megteszik a szolgálatot ezek a kis melegítő ládikák, parázstartó edények. Használatuk az alsószász ház területén azzal magyarázható, hogy a terjedelmes helyiségeknek fűtőberendezése nem volt. Az egyetlen nyílt tűzhely a különböző helyiségeket nem melegítette be, s ezért kudari-féle parázstartókat használtak. Az egyik kis dán sziget, Samsø lakóházaiban agyaggal kitapasztott ládikában izzik a parázs, s a ládika (*arne*) ide-oda hordozható. Ha figyelembe vesszük, hogy a korai La Tène időszakból Braubach-Lahnstein (Rheinland-Pfalz) közelében kiásott nagyméretű házakat mozgatható parázstartó fazekakkal melegítették, könnyen érthető, hogy a kudariknak a múltban nagyobb volt a jelentősége és kiterjedtebb a használata. Megemlítem még azokat a német, francia nagyméretű parázstartókat is, amelyekkel a középkori templomokat, kastélyok, városházák termeit melegítették (J. SCHEPERS, *Vier Jahrzehnte Hausforschung. Beiträge zur Baugeschichte in Nordwesteuropa*. Sennestadt, 1973. 77). A lacikonyhák vaskosarai bizonyára ezek szerény emlékei. Ide tartoznak az építő és vasúti munkások napjainkban is látható parázssal teli vaskosarai is.

A kudarik, bögrekandallók útja, története messze vezet. Nyilvánvalóan még különböző formájuk lappang Magyarországon. A piaci élet alaposabb kutatása, a régi polgári házak, nemesi háztartások, kastélyok, várak leltárainak tüzetesebb vizsgálata, és a kudari szó eredetének ismerete nyomán többet tudnánk mondani róluk.

A kudari-nak ismeretes egy másik jelentése is. CzF. szerint a kudari 'savó leves

turóval'. A MTsz. szerint a *kudari*, *kudori leves* Tolnában, Somogyban, Vasban 'savó leves turóval'. Az Ormánságban a savóból készült *kudari leves*-ről az alábbi mondás járja (GUNDA, Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956. 37):

*Arpakenyér, kudari,
Ki se merem mondani.*

A Balaton mellékén a *katrabócza* vagy *kudari leves* nevű étel úgy készül, hogy „az aludt tejet felmelegítik, belőle lyukas kanállal a túrót leszedik, felforralják tojással, tejjel és kevés liszttel felhabarják, s »tészta alá« vagy »kenyér alá« eszik” (JANKÓ JÁNOS, A Balaton melléki lakosság néprajza. Bp., 1902. 221). Hasonló ehhez az alsó-őrségi *kudari* (Szalafő), *gudari*, *gudori* (Óriszentpéter), amit *turu leves*, *kanász leves*, *csóri leves* néven is ismernek (KARDOS LÁSZLÓ, Az Őrség népi táplálkozása. Bp., 1943. 45). Nyilvánvalóan ide tartozik a göcseji *dudori leves* 'aludttejből habarással készült leves; savóleves' (ÚMTsz.). Feltűnő, hogy a *kudari* 'savóleves' jelentésben a békési Mezőberényben is ismert (KENÉZ ZSUZSANNA, A mezőberényi nyelvjárás. Nyelvészeti Tanulmányok XI. Szeged 1940. 40). Tehát nemcsak dunántúli tájszó. Az ÚMTsz. kéziratot anyagában további adatok vannak Tolna, Somogy, Baranya, Zala, Vas, Veszprém megyéből.

Mint a néprajz művelője nem foglalkozhatom a *kudari* (*kudra*) 'parázstartó melegítő edény', a *kudar* 'kemence vagy kályha öble' és a *kudari* 'savóleves' etimológiájával. Azt azonban megemlítem, hogy a 'savóleves' jelentésű *kudari* valamiképpen összefügg a másik két terminológiával. El kell fogadnunk ZOLNAI GYULA véleményét. Szerinte a 'savóleves turóval' jelentésű *kudari* valószínűleg a *parazsat* (helyesebben parázstartót) jelentő *kudari*-nak metonimiás jelentésváltozata (Nyr. XXX, 282). A *kudari leves* elnevezését azért kaphatta, mert a tűzhelyszerű kudar, a kudarban főzték, melegítették. Hasonló sejtése van CzF.-nak is: 'kudari, savó leves, turóval (melyet kudarban szoktak tartani?)'. Ha a kemenesalji *kudar* a 'kemence vagy a kályha öble', akkor leves tartására aligha lehet alkalmas. Inkább cserépfazékban ott főzheték, melegíthették a levest. Vagy talán csak arról van szó, hogy a *kudari leves* 'cudar, rossz, hitvány leves', mert hiszen a *kudar* 'cudar' jelentésben is ismeretes (Temesköz: MTsz.; Szaján, SzegSz.). Megemlítem azt is, hogy a *Kudar* személynév pl. az Ormánságban (Kemse).

A nyelvtudomány művelői a *kudari*-ról és társairól bizonyára többet tudnak mondani.

GUNDA BÉLA

NYELVMŰVELÉS

A *dz* és *dzs* hang jelölése dolgában

1. Helyesírási szabályzatunk 11. kiadásának évek óta folyó előkészítő munkálatai során a bizottság minden részletet gondosan és aprólékosan szemügyre vett, s legtöbbjükkel kapcsolatban már állást is foglalt. Részletező tervtanulmányok, körülmekintő felmérések készültek el és láttak napvilágot; felelősségérzettől áthatott, olykor heves, de mindig tárgyyszerű viták zajlottak le az üléseken.

A megfontolt állásfoglalások közül mindössze egy tűnik olyannak, amely másképp fest a helyesírási rendszer egésze felől visszatekintve rá, mint amilyen képet megvizsgálásakor, önmagában nézve mutatott. Ez a *dz* és *dzs* jelölésének, írásmódjának, kettőzésének és elválasztásának komplex problematikája. E kérdést szükségesnek látszik hát

újból megvizsgálni; megfontolva mindazokat a mozzanatoakat, amelyek a 10. kiadásnak (1954. évi) megjelenése óta felmerültek, s amelyeket folyóiratokban és tanulmánygyűjteményekben azóta sok oldalról körüljártunk. A legutóbbi összegezés, G. VARGA GYÖRGYÉ (MNY. LXXV, 343—52) felment a korábbiak felsorolásától, minthogy az addigi szakirodalomnak és a teljes érintett nyelvi anyagnak gondos számbavételével készült; így rajta kívül csak PÁSZTOR EMIL cikkét (MNY. LXXVI, 81) kell megemlítenem.

Az alábbi — rövidre szabott — felmérés igyekszik a problémát egészében, s minden lehető megoldásváltozatában áttekinteni; a kérdéseknek persze így sem a lezárására, csak a világos feltevésére törekedve; bár nem zárkózva el a változatok értékelésétől és a velük kapcsolatos preferenciajavaslatoktól sem.

2. Lássuk tehát a szóba jövő lehetőségeket!

0. v á l t o z a t. — Helyesírási szabályzatunk 9. kiadása (1950.), a korábbiakat követve, a *dz* és *dzs* betűket (többjegyűekként) tartalmazza az ábécé felsorolásában (2. pont); de írásukról ekként rendelkezik: a *dz* és *dzs* a szóelemekben (alapszavakban, képzőkben) akkor sem kettőzendő, ha hosszan ejtjük (pl. *bodza*, *hodzsa*; *fogódzik*) (11. pont). — A tárgyas ragozás *j*-s formáiban és a felszólító módú alakokban kettőzése: *fogóddzam*, *kéredzzünk* (tehát nem a többjegyűek, hanem a betűcsoportok mintájára; 69. pont). — Elválasztásuk mássalhangzó után: *brin-dza*, *fin-dza* (tehát többjegyű betűként); egyéb helyzetekben viszont: *mad-zag*, *hod-zsa* (tehát betűcsoportként; 21. pont); s a (különben is a betűcsoportok mintájára) kettőzött formáké: *fogóddz-zam*, *kéredzz-zünk*.

1. v á l t o z a t. — A szabályzat 10. kiadása (1954.) újabb lépést tett afelé, hogy a *dz* és a *dzs* a többjegyű betűk mintájára íródjék további helyzettípusokban is. Szerepelteti természetesen az ábécében őket (a többjegyűek között), *dz* és *dzs* formában (9. pont); bár szóelemekben nem kettőzteti írásukat akkor sem, ha hosszú az ejtésük, pl. *bodza*, *hodzsa* (10. pont), *-ódzik/-ódzik* képző (59. pont). — A tárgyas ragozás *j*-s formáiban és a felszólító mód alakjaiban kettőzése: *fogóddzam*, *kéredddzünk*; *edddzük*, *pedddzed* (99. és 100. pont); ugyanígy a főnévi *-val/-vel* ragos alak: *bridddzel* (107. pont). — Elválasztása mássalhangzó után: *brin-dza*, *fin-dza*; az alaktani okokból kettőzöttekben: *peddz-dze*, *bridddz-dszel* (tehát a jelzett alapformákban rövid, a toldalékosakban kettőzött többjegyű betűként); egyéb helyzetekben viszont az elválasztás maradt így: *ed-zi*, *hod-dza*, annak jelzésére, hogy az ejtése hosszú, s így hangzása megoszlik a két szótagban. (Az egész kérdés a 321. pontban.)

Újítás volt itt az, hogy ahol kettőzzük e betűket, nem a betűcsoportok, hanem a többjegyűek mintájára, az első írásjegy kétszerezésével; s hogy a kettőzött alakokat teljessé kiegészítve választjuk el. Mindkét újítás részleges, de mind a kettő egyenesen előre mutató, amely beépülhet majd a végleges megoldásba, annak elemeként.

2. v á l t o z a t. — A bizottságnak a 11. kiadást előkészítő tárgyalások menetében hozott (jelenleg tehát érvényben levő) határozata szerint az előző — 1. jelzetű — változathoz képest változatlanul maradna az alapformák és a toldalékos alakok írása, és a toldalékosakban kettőzöttek elválasztása. (Tehát: *bodza*, *hodzsa*; *vakaróddzik*, *kéróddzik*; de: *vakaróddzék*, *kéróddzenek*; elválasztásuk: *vakaróddz-dzék*, *kéróddz-dzenek*). — Az egyetlen módosítás: hogy az alapformákban (szavakban és képzőkben) röviden írt, de hosszan ejtett *dz* és *dzs* az elválasztáskor egészében kerülne át a következő sor elejére (tehát: *pe-dzi*, *ma-dzag*; *bri-dzsez*, *ho-dza*).

Ez az újítás azonban nem mutat egyenest előre, a végleges megoldásba nem lesz beépíthető. Mikor ugyanis, a későbbi — de várható — jövőben, az alapformákbeli hangoikat, ejtésüknek megfelelően, hosszúra (kettőzöttre) írják majd át (tehát: *maddzag*, *hoddza*), elválasztási formájukat újból meg kellene változtatni (így: *maddz-dzag*, *hoddz-dza*). Kielezve a kérdést: olyan változtatás volna ez az eddigieken, amelyen később

ismét csak változtatni kellene. — Ezért látszik szükségesnek e határozatnak — s az egész kérdésnek — újbóli felülvizsgálata.

3. v á l t o z a t. A) f o r m a. — Ha vállalkoznánk rá, hogy KNIEZSA ISTVÁNNak, s legutóbb PÁSZTOR EMILnek történeti és rendszertani érvelését megszívlevélve, feltámasztjuk az 1922 előtti hagyományt, visszaadhatnánk a *dzs* betűnek e nehézkes (mert három írásjegyből álló) és visszahúzó (mert hangkapcsolatot sejtető) és rendszerünkben kilógó (mert egyetlen háromjegyű) formája helyett az addig (1922-ig) érvényben volt *ds* alakját. — Ezzel szabályosan beilleszkesdnék a kétjegyűek közé, éreztetve önmagáról, hogy nem *d+zs* (azaz nem hangkapcsolat), hanem *ds* (azaz egyeshang); s közvetve a *dz*-ről is, hogy olyan — egyetlen hangot jelölő — kétjegyű betű, mint a *sz*; *cs*, *zs*; *ty*, *gy*, *ny*, *ly*. — Kettőzésükkor is a többiekkel tarthatnának: *ddz* és *dds*; elválasztásban a röviden írt alak mindig egyben maradna (akár a többi kétjegyű), a kettőzöttek elválasztása, azokéhoz hasonlóan: *dz-dz* és *ds-ds* lehetne.

Ez radikális, de sorsdöntő változtatás volna. Előreláthatóan 'sokkolná a közvéleményt; — de ennek a sokknak a hatását legalább ki lehetne használni az összes rész-kérdés végleges rendezésére, hiszen ennek palástja alatt a részleteken való célszerű változtatások már nem jelentenének külön-külön meglepetést.

3. v á l t o z a t. A/1. f o r m a. — Ha tehát a *dzs* jelölésről *ds* jelölésre térünk át, a részleteket is csak radikálisan érdemes megoldani, a véglegesség szándékával és érvényével.

a) Alapformákban, mássalhangzó állandó szomszédságában, a röviden ejtett hang röviden jelölendő: *brindza*, *lándsza*; *ódzkodik*, *hidsra*; elválasztásuk: *brin-dza*, *lán-dsa*; *ódz-kodik*, *hids-ra*.

b) Alapformákban, hosszú magánhangzó után, a röviden ejtett hang röviden jelölendő: *rádsza*, *tádsik*, *tinédser*; elválasztásuk: *rá-dsa*, *tá-dsik*, *tiné-dser*.

c) Alapformákban, rövid magánhangzók között, a röviden ejtett hang röviden jelölendő (ez ritka jelenség): *fridsider*, elválasztása: *fri-dsider*.

d) Alapformákban, rövid magánhangzók között, a hosszan ejtett hang kettőzéssel jelölendő (ez itt a túlnyomó többség): *boddza*, *maddzag*; *loddsza*, *maharaddsa*; elválasztásuk: *bodz-dza*, *madz-dzag*; *lods-dsa*, *maharads-dsa*.

e) Alapformákban, szóvégen, a hosszan ejtett hang kettőzéssel jelölendő: *eddz*, *peddz*; *bridzs*; elválasztásuk (toldalékos alakokban, ha magánhangzóval kezdődő toldalékokat kapnak): *edz-dzi*, *pedz-dzené*; *brids-dsez*; — az alapforma megmarad hosszúnak a mássalhangzón kezdődő toldalékok előtt is: *eddzhet*, *bridgstől*; elválasztva: *eddz-het*, *bridzs-től*.

f) Képzőben, rövid magánhangzó után, a túlnyomórészt hosszan ejtett hangot kettőzéssel jelöljük: *borjaddzik*, *leledszik*; *álladdzó*; elválasztásuk: *borjadz-dzik*, *leledz-dzik*, *álladz-dzó*; az írásforma a mássalhangzón kezdődő toldalékok előtt is megmarad hosszúnak: *borjaddzhat*, *leledzzenék*.

g) Képzőben, hosszú magánhangzó után, a váltakozva röviden és hosszan ejtett hangot rövidnek jelöljük: *hibádzik*, *gyűrűdzik*. Kettőzésük csak alaktani okokból, felszólító módú vagy tárgyaz ragozásbeli *j-s* alakok esetében: *hibáddzanak*, *gyűrűddzenek*. — Ide sorolódna a (gyakran *-ózik/-őzik* formával váltakozó), meglehetősen gyakori *-ódzik/-ődzik* képző is: *vakaródzik*, *kérődzik*. Elválasztásuk: *vakaró-dzik*, *kérő-dzik*; kettőzésük csak alaktani okokból: *vakaróddzék*, *kérőddzenek*.

Megjegyzés: A *dz* és *ds* betűk csonkított kettőzésének *ddz*, illetőleg *dds* formáját, s más oldalon az *eddz* és *bridzs* típusú szóvégekhez járuló hasonlított alakoknak *eddze*, illetőleg *bridzsel* típusú jelölését fel kell tüntetni az egyszerűsítés esetei között is, a megfelelő kategóriákban. Ugyanígy beépítendő a kettőzés megfelelő csoportjaiba a jelzett elválasztási formák.

3. változat. A/2. forma. — Ez azonos volna az A/1. formával mind a *dzs* jelölésről a *ds* jelölésre való áttérés, mind az a)–f) pontban jelzettek tekintetében. Az egyetlen — de korántsem lebecsülendő — eltérés tőle a g) pontban mutatkoznék, mégpedig a következő módon:

g) Képzőben, hosszú magánhangzó után, a váltakozva röviden és hosszan ejtett hangot vagylagosan jelölhetjük rövidnek is, hosszúnak is: *hibádzik* vagy *hibáddzik*, *gyűrűdzik* vagy *gyűrűddzik*; a váltakozás tehát: *-zik*, és *-dzik*, és *-ddzik*; ugyanígy: *vakaródzik* vagy *vakaróddzik*, *kérődzik* vagy *kérőddzik*; a képzőforma változatai tehát: *-ózik/-őzik*; és *-ódzik/-ődzik*; és *-óddzik/-őddzik*. — Elválasztásuk: *hibá-dzik* vagy *hibádz-dzik* stb.

Megjegyzés: A hosszú mássalhangzós *-ddzik* képzőforma nem volna példátlan: rövid magánhangzó után az A/1. forma is ezt tartalmazza, f) pontjában. A váltakozó írásmód az ingadozó kiejtést követné, nem vágva így elébe az egységesen rövid írásformával a hangzásforma alakulásának.

3. változat. A/3. forma. — Ez azonos volna az A/1. formával mind a *dzs* jelölésről a *ds* jelölésre való áttérés, mind az a)–e) pontban jelzettek tekintetében. Tőle eltérően azonban hosszú, azaz *ddz* jelölést írna elő nemcsak az ott f) pontban jelzett (rövid magánhangzó utáni) képzőformákban, hanem minden képzőben (tehát hosszú magánhangzó után állókban is). — Itt tehát az e) után következő rész így alakulna:

f) Képzőben, bármilyen magánhangzó után, az akár röviden, akár hosszan ejtett hangot kettőzve jelöljük: *borjaddzik*, *leleddzik*, *álladdzó*; hasonlóan: *hibáddzik*, *gyűrűddzik*; ugyanígy az *-ózik/-őzik* képzőalakokkal váltakozók: *vakaróddzik*, *kérőddzik*. Elválasztásuk természetesen *dz-dz*; alaktani okokból természetesen nem kettőzhetők tovább: a tárgyas ragozásbeli *j-s* formák és a felszólító alakok, az egyszerűsítés elve alapján, ugyancsak *ddz-s* írásúak; elválasztásuk: *dz-dz*.

Megjegyzés: A hosszú mássalhangzós *-ddzik* alak nem volna példátlan; de egyetlenként való előírása erősen ellene mondana ingadozó ejtésének, s elébe váгна az írásforma merev rögzítésével a kiejtésforma alakulásának.

3. változat. B) forma. — Ez a megoldás az A) formához képest azt a különbséget hordozza magában, hogy az immár hagyományos (és mindenképpen megtartandó) *dz* jelölés mellett a vele párhuzamos és azonos sorsú hang jelét változatlan, tehát *dzs* formában írná elő; s így ez megmaradna egyetlen háromjegyű betűnknek. — E formának egyetlen pozitívuma az, hogy 1922 óta van, létezik, s hogy kettőzésformája (s annak elválasztása) 1954 óta erre az írásmódra alapul. Hátránya azonban, hogy kilóg egész jelölésrendszerünkől; s nemcsak önmagáról sugallja azt, hogy (*d+zs*) hangkapcsolat, hanem visszasugározza ezt a *dz-re* is. Kettőzésekor négyjegyű forma keletkezik (*ddzs*), ez elválasztáskor hat írásjegyre bomlik (*dzs-dzs*).

Így hát érthető — de mégsem foganatosítható — PÁSZTOR EMILnek az a javaslata, hogy ha nem térünk át a *ds* írásképre, hanem maradunk a *dzs* forma mellett, akkor ez a betű váljék el a *dz-től*, sohase legyen kettőzhető (tehát a *bridzs* főnév *-vel* ragos alakjában sem); elválasztásakor viszont — akár rövid, akár hosszú az ejtése — mindig maradjon egyben: *lán-dzsa*, és *mahara-dzsa*, és *bri-dzseznek*; sőt *bri-dzsel* (*-vel* ragos forma!). — Ez a megoldás a két — azonos sorsú — hang jelölésének szétválasztását jelentené, a kettőzés vonatkozásában visszalépést az 1954. évihez képest; az írás- és főleg az elválasztásforma alighanem károsan befolyásolná az ejtés alakulását; sőt feltehetően társának, a *dz-nek* további sorsát is.

Ha tehát a jelenlegi *dzs* jelölés maradna is, elkülönítésének és megmerevítésének ezt az említett lehetőségét számításán kívül kell hagynunk.

3. változat. B/1. forma. — A kérdéses hangoknak eddig (1922 óta) használt *dz* és *dzs* jelét meghagyva, az írásformák radikális megoldása így alakul.

a) Alapformákban, mássalhangzó állandó szomszédságában, a röviden ejtett hang röviden jelölendő: *brindza, lándzsa; ódzkodik, hidzsra; elválasztásuk: brin-dza, lán-dzsa; ódz-kodik, hidzs-ra.*

b) Alapformákban, hosszú magánhangzó után, a röviden ejtett hang röviden jelölendő: *rádzsa, tádzsik, tinédzser; elválasztásuk: rá-dzsa, tá-dzsik, tiné-dzser.*

c) Alapformákban, rövid magánhangzók között, a röviden ejtett hang röviden jelölendő (ez ritka jelenség): *fridzsider; elválasztása: fri-dzsider.*

d) Alapformákban, rövid magánhangzók között, a hosszan ejtett hang kettőzéssel jelölendő (ez itt a túlnyomó többség): *boddza, maddzag; loddza, maharaddzsa; elválasztásuk: bodz-dza, madz-dzag; lodzs-dzsa, maharadz-sdzsa.*

e) Alapformákban szóvégen, a hosszan ejtett hang kettőzéssel jelölendő: *eddz, peddz; bridzs; elválasztásuk (toldalékos alakokban, ha magánhangzóval kezdődő toldalékot kapnak): edz-dzi, pedz-dzené; bridzs-dzsez; — az alapforma megmarad hosszúnak a mássalhangzón kezdődő toldalékok előtt is: eddzhét, briddzstől; elválasztva: eddz-hét, briddzs-től.*

f) Képzőben, rövid magánhangzó után, a túlnyomórészt hosszan ejtett hangot kettőzéssel jelöljük: *borjaddzik, leledszik; álladdzó; elválasztásuk: borjadz-dzik, leledz-dzik, álladz-dzó; az írásforma a mássalhangzón kezdődő toldalékok előtt is megmarad hosszúnak: borjaddzhat, leledznenek.*

g) Képzőben, hosszú magánhangzó után, a váltakozva röviden és hosszan ejtett hangot rövidnek jelöljük: *hibádzik, gyűrűdzik.* Kettőzésük csak alaktani okokból, felszólító módú vagy tárgyas ragozásbeli *j-s* alakok esetében: *hibáddzanak, gyűrűddzenek.* — Ide sorolódnek a (gyakran *-őzik/-őzik* formával váltakozó) meglehetősen gyakori *-ódzik/-ódzik* képző is: *vakaródzik, kérődzik.* Elválasztásuk: *vakaró-dzik, kérő-dzik; kettőzésük csak alaktani okokból: vakaróddzék, kérőddzenek.*

3. változat, B/2. és B/3. forma. E két formának a B/1-hez viszonyított különbsége kizárólag *dz* hangokat tartalmazó szavakat és szóalakokat érint; így a B/2. forma az A/2-vel, a B/3. pedig az A/3-mal szó szerint azonos szövegű volna. Megismétlésük helyett csak utalunk rájuk.

3. Záradé k. — Lehetséges volna az 1954-ben bevezetett 1. változat érvényben hagyása. Ez főleg azoknak a kedélyét borzólná fel, akik e hangok-betűk sorsában a 11. kiadástól továbblépést várnak. Szám szerint ez talán nem túl nagy réteg, de presztízsében és hangerejében nem lebecsülendő. Az 1. változat megtartásának csak akkor van értelme, ha a bizottság a 2. változaton nem kívánna túlmenni, vagyis a 3. változatnak egyik formáját sem tartaná elfogadhatónak. — Így nem nehéz egyetértőnk azokkal, akik — e hangok létének végleges elfogadtatása érdekében is — sürgetik az előre mozgulást.

A 2. változat átmeneti megoldásnak is rossz; mivel — amint jeleztük — a mostani állapothoz képest nem kevésbé (csak másképpen) felemás. S épp a bevezetésre szánt módosítás benne az, ami még átmenetinek sem nevezhető, mert a továbbiakban újból meg kellene változtatni, azaz vargabetűn át zsákutcába vezet.

A 3. változatnak mindegyik formája berzenkedést fog várhatóan kiváltani a túlnyomó többségből. Ám akkor már szinte mindegy, hogy melyik és mekkorát. Ezért volna leginkább az A) forma elfogadása ajánlatos: ez jóvátesz egy történelmi tévedést (a *dzs*-nek 1922-ben történt háromjegyűsítését), s visszailleszti ezt a hangot (illetőleg *ds* jelét) betűrendszerünkbe. Ennek az A) formának alváltozatai közül az A/1. volna leginkább előremutató, az A/3. a legkevésbé szerencsés, mert egy folyamatban levő fejlődést fogna vissza. Ha tehát az A/1. forma túl merésznek tűnik, az A/2. forma ajánlható. Az írásban ezáltal engedélyezendő ingadozás megtérülne a kiejtésbeli ingadozás (és az általa lehetővé tett spontán továbbfejlődés) megmentésében.

Ha a bizottság az A) forma melletti döntést nem merné vállalni, marad a B) forma. Alváltozatai közül leginkább a B/1. vagy esetleg a — némileg bonyolultabb, de rugalmasabb — B/2. forma ajánlható. — Semmiképp sem látszik jónak a *dzs* betű sorsát elválasztani a *dz*-étől (kettőzésének visszafejlesztése s a röviden írt alaknak rövid hangként való elválasztása révén). Bármennyire érthető gondolat is ez, részben visszalepést jelentene, részben a kiejtésbeli fejlődés eltorzulásához vezethetne.

Megjegyzés: E feldolgozásban a *dz* és *ds* (= *dzs*) hangot tartalmazó alakokra összpontosítottuk figyelmünket. A döntés után, a szabályzati részekbe illesztéskor, természetesen feltüntetendő a *z*-vel, illetőleg *zs*-vel való váltakozás ténye és alakja (mint: *borjazik*, *gennyezik*; *vakarózik*, *dörgölőzik*; *lopózkodik*, *szedelőzködik*; illetőleg: *frizsider*; stb.).

DEME LÁSZLÓ

Helyesírásunknak a kiejtés szerinti alapelve és a *dz*, *dzs* írásreformja

1. Az AkH. 11. kiadásának előkészítése során a *dz* és a *dzs* írásának megreformálása körül alakult ki a legnagyobb vita, itt mutatkozott a legnagyobb bizonytalanság. Magam akkor kapcsolódtam be a tárgyalássorozatba, amikor a Helyesírási Bizottság felkérésére előterjesztést készítettem a szóban forgó ügyben, majd a bizottság elrendelte közvélemény-kutatás eredményeit is én összegeztem (MNY. LXXV, 343—52, 475—85; a szakirodalmat és a nyelvész szakembereknek a kérdőívekből kivonatolt állásfoglalását l. uo.). A Helyesírási Bizottság 1978. június 14-i ülésén úgy határozott, hogy a 11. kiadás egységes betűként kezeli a *dz*-t és a *dzs*-t, az elválasztásban tehát így módosítja a jelenlegi szabályt: *bo-dza*, *mahara-dzsa*, de elutasította tervtanulmányomnak a kettőzésre vonatkozó javaslatát. — Ezzel nem jutott nyugvópontra a *dz* és a *dzs* írásának ügye, a vita újra meg újra fellángolt. Nem ismertethetem a nézetek ütközésének minden mozanatát, ehhez nem elég pontosak az ismereteim, csupán a Helyesírási Bizottság 1983. május 11-én megtartott ülésén kifejtett gondolataimat kívánom itt — felkérésre — közreadni, némileg kibővített formában. — Ezen a tanácskozáson DEME LÁSZLÓ „A *dz* és *dzs* hang jelölése dolgában” című, a kérdést a maga bonyolultságában kifejtő, választási lehetőségeket kínáló előterjesztését tárgyalta meg a bizottság (vö. az előbbi cikket). A bizottság hosszas, kemény vita után szótöbbséggel úgy döntött, hogy az elválasztásban egységes betűként kell venni a *dz*-t és a *dzs*-t, de alapalakban nem kettőzünk, tehát a *ddz*, *ddzs* írásra csak alaktani okból kerülhet sor. A hosszan ejtett, de egyszerű mássalhangzóként jelölt *dz* és *dzs* bekerül a hagyományos írásmódról szóló fejezetbe.

2. Mi lehet az oka annak, hogy a vitathatatlanul hosszan ejtődő *dz* és *dzs* hang jelölésében olyan ellenállást vált ki a kettőzésre való áttérés, azaz helyesírásunk egyik alapelvének, a kiejtés szerinti írásmódnak az érvényesítése? Mi a magyarázata annak, hogy — a bizottság tagjainak elég széles kört érintő tájékozódása szerint is — a közvélemény kedvezőtlenül fogadná ezt a reformot? Hiba volna az ellenállás mögött csupán szubjektív tényezőket keresni. Úgy gondolom, hogy helyesírásunknak egyik alapelve, a kiejtés szerinti írás elve napjainkra erősen meggyengült, s ennek csupán tünete a közönség részéről megmutatkozó helyesírási konzervativizmus. Azt a feltevést is megkockáztatom, hogy az írásbeliség fejlettségi fokának egy bizonyos szintjén talán szükségszerűen lép fel az írásmód egy-egy részlegének fokozatos megmerevedése. Az írásbeliség fejlettségi fokán itt külső tényezőket értek, elsősorban azt, hogy a népesség milyen széles köre

számára vált követelménnyé a helyes írásgyakorlat. Ma a társadalmi termelésben elfoglalt hely szerinti hierarchiának már elég alacsony szintjén is presztízskérdéssé vált az írásnorma ismerete és megtartása. Az AkH. 1922. és 1954. közötti kiadásainak egész sorában a szójegyzék állandó mozgásban volt, szinte évente igazítottak rajta valamit, s ez akkor semmiféle visszhangot nem váltott ki, a nagyközönség nem is igen tudott ezekről a módosításokról; az emberek éppen mással voltak elfoglalva. Azóta megváltozott a tömegek viszonya a helyesíráshoz, jelen van az emberek mindennapjaiban, beleszól az életükbe, követelményeket támaszt velük szemben. Ez lehet az oka annak, hogy az írásszabályok egy-egy változása felborzolja a kedélyeket, az emberek ingerülten, türelmetlenül ragaszkodnak a régihez, a megszokotthoz. Ismét hangsúlyozom, hogy a közönségnek az imént vázolt magatartását tünetnek, következménynek tartom, ám olyan okozatnak, amely fölerősíti a kiejtés elvének további gyöngülését.

3. Súlyos hiba volna az elmondottakból arra következtetni, hogy a jövőben semmiféle helyesírási változtatásra nincs lehetőség. Egyrészt maga az írásgyakorlat is nem egyszer elébe megy a megérett változtatásnak. Például számos idegen szó (*nylon, jersey, gin, loggia* stb.). — meghonosodásának folyamatában — egyszer csak magyarosan, azaz kiejtés szerint kezd megjelenni nyomtatásban is, megelőzve a rá vonatkozó hivatalos döntést (*nejlon, dzsörzé, dzsin, loddzsa* stb.) Vagy ha — akár csak részleges — jelentésváltozás következik be egy szószerkezetben, ezt az írásgyakorlat nagyon hamar egybeírással jelzi. Például a *szabad idő*-ből a szemünk előtt lett *szabadidő*, és az új szóösszetétel számos újabb összetételnek lett előtagja (*szabadidőruha, szabadidőközpont* stb.). Természetesen nem hagyatkozhatunk csupán a spontán változásokra, nem nélkülözhetjük a helyesírás tudatos, tudományosan megalapozott gondozását, és adott esetben vállalnunk kell a közvélemény meggyőzésének nem könnyű feladatát is. Csak nagyon gondosan föl kell mérni a társadalom tűrőképességét, és csak a valóban szükséges változtatásokat kell bevezetni. Én ilyennek látom a *dz* és a *dzs* dolgát is, örültem volna, ha a hosszan ejtődő *dz*-k és *dzs*-k kettőzését vállalta volna a Helyesírási Bizottság, de megértem az álláspontját: úgy ítélték meg, hogy a közvélemény nem fogadta volna el a reformot.

4. Mikor kezdődhetett a kiejtés elvének elerőtlenedése? Talán akkor, amikor az *ly* tabuvá lett. Már az AkH. 10. előkészítése során sem lehetett megértetni a közönséggel, hogy az *ly* betű — bár maga is hagyomány — egy általánosabb érvényű hagyományt, a kiejtés szerinti írás elvét sérti. S ha egy szűkebb körű jelenség áll szemben az egész írásrendszerünket kezdetektől fogva jellemző, átfogó sajátsággal, akkor az utóbbinak kell előnyt élveznie. Az *ly* eltörlésének elvetésében jelentős érv volt ennek a betűnek a nyelvjárási háttere. Más esetekben azonban a helyesírás nemigen volt tekintettel egy-egy jelenség nyelvjárási vagy akár regionális köznyelvi helyzetére.

Az sem lehetetlen, hogy a közönségnek az *ly* eltörlésével szemben tanúsított ellenállása már csak okozat volt. Azért lett az *ly* betű a helyesírás szent tehene, mert a kiejtés elve már akkor gyöngülőben volt. A kérdésre csak a korabeli iratok tüzetes feldolgozása, valamint az AkH. 10. előkészítésében közreműködő szakemberek vallomása adhat választ.

G. VARGA GYÖRGYI

S Z E M L E

Mollay Károly, Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 644 lap + 20 illusztráció

1. A magyar nyelvet ért idegen nyelvi hatás tekintetében a szláv nyelveknek és a németnek döntő, valamennyi többi jövevényszó-rétegünket jóval meghaladó szerepe van. Éppen ezért vizsgálatuk a magyar nyelvtudománynak úgyszólván kezdettől fogva fontos és mindig időszerű feladata volt, s változatlanul ma is az. A szláv és a német jövevényszó-réteg vizsgálatát összehasonlítva tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy az utóbbi elmaradt az elsőtől. BÁRCZI 1951-ben publikált véleménye szerint „Német jövevényszavaink kérdése . . . mindmáig nagyrészt tisztázatlan” (Szók. 1 68; 1958° 96). Ennek — megítélésem szerint — két fő oka volt: a germanisztikai oldal tisztázatlansága és a német—magyar érintkezések, tehát a társadalomtörténeti háttér feldolgozatlansága. Német jövevényszavaink újabbkori etimológiai vizsgálatában az igazi áttörést MOLLAY KÁROLY munkássága, illetőleg ismertetőjele jelenti. Ez a munka ugyanis mind a germanisztikai oldal, mind a társadalomtörténeti háttér tisztázásában jóval meghaladja elődeit, a korabeli nyelvészeti helyzet elemzésében pedig úttörést végez.

2. Könyve első fejezetében Mollay a magyarországi német jövevényszókutatás kérdéseivel (9—68), a másodikban a német—magyar nyelvi érintkezések külső (69—134), a harmadikban pedig belső történetével (135—164) foglalkozik. A legerjedelmesebb fejezet tartalmazza abc rendben a szócikkeket (167—576), s ehhez függelékként három helynévmagyarázat kapcsolódik: *Balf*, *Hóf* és *Höflány* (577—592). A rövidítések és a bibliográfia (593—603) után a részletes szómutató (605—643) következik: harmincnégy nyelvből, illetőleg nyelvváltozatból származó szavakat találunk jól elkülönítve. A könyvben közölt húsz melléklet mutatója (644) zárja a munkát.

3. Miben hozott legtöbb újat Mollay e munkájában? Így foglalom össze: a társadalomtörténeti háttér, a nyelvészeti helyzet mikrofiliológiai feltárásában; a tárgyalta jövevényszavak germanisztikai oldalának részletekbe menő tisztázásában; a forrásolvasó etimologizálás módszerbeli eredményeinek gyakorlati megmutatásában s abban, hogy számos és sokféle forrás feldolgozásával új adatok tömegét hozta felszínre.

A nyelven kívüli, de azzal igen szoros kölcsönhatásban levő, a nyelvi interferenciát elsősorban meghatározó és befolyásoló társadalomtörténeti, illetőleg nyelvészeti háttér beható vizsgálatával Mollay kétségtelenül lényegesen kibővítette az etimológiai horizontot német jövevényszavaink kutatásában. Ennek egyik kézzelfogható következménye az aránymódosulás a szócikkekben e tényezők javára. A szerző mintavizsgálatot végzett az e szempontból leginkább vizsgálható — mert kitűnően adatolt — Sopronban, ott, ahol latin, német, jiddis és magyar nyelvű írásbeliség is létrejött, s ahol a többnyelvűség következményeinek, a nyelvi érintkezések vizsgálatának párját ritkítóan jó lehetősége kínálkozott. Mollay idevágó kutatásai úttörő jelentőségűek, s például szolgálhatnak valamennyi hasonló vállalkozásnak. A nyelven kívüli tényezők ily aprólékos, mikrofiliológikus feldolgozásából nemcsak a szófejtésekben megmutatkozó konkrét eredmények, hanem etimológiai módszertani konklúziók és feladatok is következnek. Abból például, hogy ófelnémet jövevényelemeinket latinul is tudó felső réteg, középfelnémet jövevényszavainkat pedig latinul nem tudó, tehát az ún. népi réteg közvetítette (56), az következik, hogy az első réteg vizsgálatakor számolni kell a németországi latin hatással is. Vagy: a magyarságot térítő szláv, olasz és német papok „nem mindenben azonos latinságot képviseltek . . . Ezért különbséget kell tennünk az olasz, német és szláv papok

által latin szóként, illetve saját nyelvükben meghonosodó vagy meghonosodott latin—olasz, latin—német, latin—szláv elemek között” (78). Arra is rámutat Mollay, hogy a közvetett olasz hatás vizsgálatában nemcsak horvát, hanem bajor—osztrák közvetítéssel is számolnunk kell (61). A hazai latin források szerepét — HADROVICS fogalmazta meg elsőként nagy fontosságukat: 58 — Mollay is hangsúlyozza, s a német jövevényszavak vizsgálata kapcsán tovább differenciál, amikor a magyarországi latinság elemeinek átvételéről szólva megfogalmazza, hogy „E kutatást csak a magyarországi latinság elemeinek az olaszországi, németországi (ezen belül a délnémet és a lotharingiai) és a franciaországi latinsággal való egybevetéssel lehet elvégezni, különben egyoldalú megállapításokhoz jutunk” (92). Ezzel összefüggésben joggal utal a magyarországi scriptoriumok gyakorlata vizsgálatának a fontosságára, s egyúttal jó példával jár elől az 1153. évi pannonthalmi oklevél — elsőként végzett — alapos elemzésével (93). Az a megállapítása, hogy a kancelláriai írásbeliség vizsgálatakor a scriptorok nyelvjárásiasságát és a kancelláriai íráshagyományt is figyelembe kell venni (121), nemcsak a jövevényszó kutatásnak szól, hanem a nyelvenlékvizsgálatoknak általában. Megszívlelendők Mollaynak a kétnyelvűséggel kapcsolatos megállapításai is (59, 70, 136, 139, 148, 151).

A szófejtésekkel összefüggésben a következőket emelném ki. KOBILAROV-GÖTZE munkájában a TESz.-hez képest a következő szócikkekben van lényegesebb eltérés: *adu*, *bak*, *bál*, *csaklíz*, *dőzsöl*, *mafla*. Mollay viszont úgyszólván valamennyi szócikkében ad többletet az előzményekhez (LUMTZER—MELICH: DOLw.; TESz.; KOBILAROV-GÖTZE; HORVÁTH MÁRIA) képest. Kivételt eddig csupán kettőt találtam: *ökle* és *retyke*. Több, teljesen új szófejtést is hoz (például *bavar*, *lantsáfrány*, *springselyem*, *zaklat*). Számos esetben új etimológiai megoldást javasol (például *apáca*, *apostol*, *bajor*², *beste*, *tombol*), s kideríti a könyvében előforduló, a TESz.-ben nemzetközi és vándorszóknak minősített szavak közvetlen átadóját, gyakran pedig módosítja az eddigi megállapításokat, és sokszor ad az eddig ismerteknél korábbi első előfordulásokat. Az etimológiai-szótörténeti előzmények dokumentálásában ő használta föl elsőként a készülő „A magyarországi latinság szótára”-nak és a „Magyarországi korai újfelnémet szótár”-nak az anyagát. Tanulságos annak tömör bemutatása (161—4) s a szócikkekben való következetes minősítése, hogyan (szinonimákként, antonimákként vagy heteronimákként) differenciálták német jövevényszavaink a már meglevő szavak jelentését. Nagy szolgálatot tett Mollay a magyar nyelvtudománynak azzal, hogy német jövevényszavaink tárgyalt rétegeinek germanisztikai oldalát tisztába tette. Az etimonok pontos helyhez és időhöz kötésére két példát említek: a *pendely* a TESz. szerint német eredetű, Mollay megállapítása szerint korai újfelnémet kori hazai középnémet eredetű. A *bitang* a TESz. szerint német, KOBILAROV-GÖTZE szerint középfelnémet forrásra megy vissza, Mollay korai újfelnémet kori szepesi szász eredetét bizonyítja.

A munka címe alapján aligha gondolnánk, hogy Mollay feldolgozza betűneveink történetét és eredetét (a *dupla vé* és az *ellipszilon* kivételével). Pedig e témakör pontos feldolgozása is megtalálható szócikkekre bontva könyvében. A szerző szigorú kritikával szétválasztotta vizsgált anyagában a latin, a német, a magyar, a szláv és az olasz elemeket. Ebből az is következik, hogy nemcsak német, hanem egyéb (szláv, olasz, latin, francia, provanszál, magyar) eredetű szavakat is tárgyal. Így például a betűnevek közül tizennégynek magyar eredetét bizonyítja (131). Több esetben a nyelvi érvekkel eldönt-hetetlen kérdéseket tárgytörténeti bizonyítékokkal oldja meg (az *apáca* véleménye szerint ezért nem délszláv, hanem bajor közvetítésű latin eredetű).

Mollay munkája a forrásolvasó etimologizálás módszerbeli erőnyeit és eredményeit meggyőzően tárja elénk. Úgy emlékszem, a szerző egyszer sem írja le a komplex vizsgálat kifejezést, ezt az egyébként sokszor hangoztatott, divatos terminust. Nem írja le, de amit csinál, az komplex vizsgálat a szó legjobb értelmében. Ez a filológiai aprómunka

nagyon is idő- és munkaigényes (Mollay is utal rá: 60, 90, 119; l. még HADROVICS: NytudÉrt. 88. sz. 5—6; KISS LAJOS: NytudÉrt. 92. sz. 4). Kétségtelen, hogy a szövegforrások nehezebben igazítanak útba bennünket, mint az egy- vagy többnyelvű szótárak. De nemcsak az időbeli ráfordítást illetően igényesebbek az előbbiek: a szövegolvasáshoz biztos, több nyelvi, a régi szövegek olvasásához-megértéséhez pedig még nyelvtörténeti ismeret is kell. S erre bizony nagyon kevés szakember képes, s a jövő e tekintetben egyáltalán nem biztató. A forrásolvasó etimologizálásnak is köszönhetően a könyv némelyik szócikke valóságos szómonográfia (például *griff*, *gróf*, *pünkösöd*, *püspök*, *réf*), de mintaszerű a függelékként közölt három helynévmagyarázat is.

Nem tudom, eljutnak-e, s ha igen, hogyan Mollay munkájának eredményei bizonyos külföldi szakkörökhöz, vagy továbbra is „kísértének . . . a német szakirodalomban szívesen képviselt, rég megcáfolt közhelyek” (66; l. még 80—3).

4. Mollay munkájához hozzászólnak majd a germanisztika, a szlavisztika s mindazon tudományágak hivatott szakemberei, amely tudományágak e munkában érintve vannak. Hozzászólnak, mert e könyv egyik érdeme éppen az, hogy gondolatokat ébreszt, ötleteket, feladatokat és anyagot is ad, vitára serkent, ellenvélemények megfogalmazására késztet. Ennek jegyében a következőkben magyar nyelvészeti oldalról közelítve teszek néhány, részletkérdésekre vonatkozó észrevételt.

A szerző 34 igét elemez, 30-at német eredetűnek magyaráz, 2 olasz eredetű (*fék*¹, *virginál*), 2 pedig hangutánzó (*súrol*, *trécsel*) véleménye szerint. A német eredetűeknek minősítettek között van a *döf*, *izik*, *köppent*, *lankad*, *tosz* és a *zaklat*. Ezek, mivel nem követik az általános szabályt (tudniillik nem honosító képzővel kerültek át a magyarba), magyarázatra szorulnak. Mollay azonban csak a *tosz*-hoz (540) fűz alaktani megjegyzést (meg az olasz eredetű *virginál*-hoz), s véleménye nehezen hozható összhangba azzal, amit D. BARTHA ír az *-sz* képzőről („Képzőnk már az őmagyar kor folyamán is csak *-ász*, *-ész* formában tekinthető elevennek”: Szóképz. 24). Magam kételkedem a *tosz* német eredetében, s (itt nem részletezhető) föltételezésem szerint ez a *tész* igéből szóhasadással keletkezett az ősmagyar korban. A *köppent* (*köppen*, *köppöget*) is problematikus némileg (amit a szerző a *köppent*-ről és a *köppöget*-ről ír, azzal nem lehet vitába szállni, ám alaktanilag a *köppen*, tehát a kiinduló alak szorulna magyarázatra). Morfeamatikai alapon inkább belső alakulatlak látszik. A német eredetet jobban alátámaszthatnánk, ha a Mollaytól is kiinduló alaknak tekintett magyar *köppen*-ről bizonyítanánk, hogy az idézett ném. Szil. *köppen* stb. átvétele. Csakhogy arra tudomásom szerint még nincs példa (Mollay anyagában sincsen), hogy infinitívuszos alakban vettünk volna át igéket a németből. Az *izik*-et magyarázhatjuk úgy, hogy *z*-jét gyakorító képzőnek értelmezték (e képző ugyanis még a XVII. században is eleven volt: D. BARTHA i. m. 23). A *zaklat* rí ki legjobban alaktanilag a kérdéses igék közül. Ennek véleményem szerint az az oka, hogy ez az ige egy hangutánzó eredetű magyar szócsalád tagja, amelynek legismertebb köznyelvi tagja a *zakatol*. Az ezt valószínűsítő szófejtés (MNY. LXIX, 348—51) elkerülte a TESz. s (ennek következtében) Mollay figyelmét is. A *virginál* (556) szófajcsérés átvételére több analóg példa is idézhető (l. ZOLNAI: MNY. XL, 153—8; l. még NYK. LXXIV, 308). — Sok tanulságot ígér az *-s* képzővel integrált névszók vizsgálata. A szerző hat esetet tárgyal (*kalundos*, *köntös*, *lugas*, *tombás*¹, *tombás*², *zsémbes*). Ezt a képzőt HADROVICS nevezte el „honosító névszóképző”-nek (NytudÉrt. 88. sz. 7, 12—31). Az igei és névszói honosító képzők között levő lényeges különbségre érdemes azért talán utalnunk: míg a jövevényigék körében a képzővel való ellátás, átvétel a szabályos, az általános, a kötelező (l. GOMBOCZ: BTLw. 193; BÁRCZI: MNY. XLIV, 81—94), s a képzőtlen átvétel a (zömmel jól magyarázható) kivétel, addig a névszók körében pontosan fordítva van. Éppen ezért abban az értelemben nem is beszélhetünk a névszókkal kapcsolatban honosító képzőkről,

ahogy az igékkel összefüggésben tesszük. Megnyugtató módon azonban csak az ide tartozó névszói esetek feldolgozása után nyilatkozhatunk a részletkérdésekről is. — A szócikkek szótörténeti adatainak a zöme a címben megnevezett időszakból való, a többi nagyrészt a XVII. század első feléből, illetőleg XIX. és XX. századi tájszótárakból s a nyelvatlászból (a népnyelvi adatok csupán három szócikkből hiányoznak: *beste*, *pendely*, *zsúp*). Jó lett volna megokolni ezt az eljárást, mert feltűnő a közbeeső századok adatainak a hiánya. Pontosabban az különös, hogy az újabb datálású nyelvjárási változatok benne vannak (még akkor is, ha el kell ismernünk, hogy ezek gyakorta archaikusak). — Néhány szócikkben pontatlan az eredetet minősítő mondat. A *cajgház*, *dánvad*, *gobhal*, *göncölszékér* ugyanis nem „korai újfelnémet . . . eredetű”, illetőleg „korai újfelnémet eredetű magyarító összetétel”. Csupán az összetételek előtagjai származnak a szócikkekben idézett forrásokból, az utótagok fordítások (fordítva van ez a *kettős vé* (553) esetben). A helyes minősítés az, amit például a *grándátalma*, illetőleg a *párhagyma* szócikkében (s több másban is) olvashatunk. Átmeneti megoldásra l. *gálickő*, *müncház*, *müncmester* a. — A könyvben ezekkel a címszavakkal találkozunk: *bellér*, *dénár*, *deszpót*, *kanót*, *océán*, *rabi*, *réf*. Bizonyára a vizsgált korbeli alak, illetőleg alakváltozatok hatására, azok jelzéseként van így (a mai *kanóc*-nak például a vizsgált korban csak -t végű alakja adatolható). Mégis úgy vélem, helyesebb lett volna a mai köznyelvi változatokat címszónak megtenni (*böller*, *dénár*, *despota*, *kanóc*, *óceán*, *rabbi*, *róf*: ÉKSz.). — Nem tudni, miért hiányzik a szócikkek közül a *pántolódik*, hiszen a TESz. is tárgyalja, s első adatai alapján (1562.) a Mollaytól vizsgált időszakba tartozik. — A *kosperd* eredetéről megjelent egy, a HADROVICS—MOLLAY-féle magyarázattól eltérő szófejtési kísérlet 1978-ban (R.-P. RITTER: NyK. LXXX, 155—60). Jó lett volna tudni a szerző véleményét erről. — Néhány új, eddig nem közölt nyelvjárási alakváltozat (a rábaközi Mihályiból): *cikkő* (= *cikkely*), *kóstul* (= *kóstol*), *kömvín* (= *kömény*), *krabót* (= *krabát*), *messző* (= *meszely*), *stejjër* (= *stájer*), *vindő* (= *véndely*). — A német—magyar nyelvi érintkezések történetének korszakolásában Mollay 1945-ig megy el (71). Úgy vélem, az 1945 utáni időszakban is lehet, sőt kell e két nyelv közötti nyelvi kapcsolatokról beszélni, hiszen — ha ritkán is — kerül át még jövevénytiszó a magyarba a németből (l. pl. *gebín*: TESz.), vannak német mintára alkotott újabb tükörfordítások, s a nemzetközi szavak egy részét (szakszókincs) föltehetőleg továbbra is a német közvetíti hozzánk. — A könyvben többről van szó, mint amit a cím ígér (l. fentebb, a 3. pont alatt írottat is). Csak helyeselni lehet, hogy a szerző nem vette túl szigorúan az évszámokkal megadható határokat. Szócikkei között több olyan van, amelynek első adata a XVII. századból való (például *standár*, *státua*, *stiklikés*, *strimf*, *stucli*), de amelyek bizonyosan korábban is megvoltak már nyelvünkben. A betűnevek vizsgálatában pedig nem is volt időbeli határ, hiszen a *vé* és *zsé* 1708-ból, a *kettős vé* (*vé* a.) 1897-ből adatolható először.

5. HUTTERER ezt írta 1968-ban: „Die allseitige Klärung der deutschen Lehnwörter des Ungarischen, deren Zahl in die Tausende geht, ist die Aufgabe künftiger Forschung. Die wissenschaftlichen Prämissen sind zum größten Teil schon da” (Wortgeographie und Gesellschaft. Szerk. WALTER MITZKA. Berlin, 1968. 659). Nos, e feladat legnehezebb részét Mollay szuverén nyelvi és tárgytörténeti megalapozással kitűnően megoldotta. Nyelvtudományunknak az is fontos érdeke azonban, hogy a későbbi századok magyar nyelvének német jövevénytiszóival is e szintézishez hasonló, magas színvonalú feldolgozásban részesüljenek. Reméljük, a szerző folytatja e kölcsönszóróteget beható vizsgálatát, s téma és kutató szerencsés egymásra találásának tényéből újabb fontos szintézissel gazdagodik majd a magyar nyelvtudomány.

MOLLAY KÁROLY munkája filológiai mestermű, s mint ilyen joggal tarthat igényt megkülönböztetett figyelemre.

KISS JENŐ

A lapp nyelvtörténet kézikönyve

MIKKO KORHONEN, *Johdatus lapin kielen historiaan Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.*
Helsinki/Jyväskylä, 1981. 378 lap + 1 térkép

Immár szólásmondássá vált, hogy tökéletes szótár nincsen. Sok igazság van ebben a mondásban, de úgy hiszem, nyugodtan kiterjeszthetjük úgy, hogy: tökéletes nyelvtörténet, történeti nyelvtan sincsen. Törekednünk lehet a tökéletes felé, s ezt tette MIKKO KORHONEN is. Nem véletlen, hogy könyve címében is megfogalmazta: Bevezetés a lapp nyelv történetébe. Bármerről is érje támadás Korhonen: a túl bő anyagmennyiség vagy a túl szűkmarkú tárgyalásmód oldaláról, könyve az első alapos lapp nyelvtörténet, s mint ilyen számunkra, magyarok számára is fontos, alapvető kézikönyv. Bár minél több hasonló könyvünk lenne minden egyes finnugor nép nyelvének történetéről. Mert akkor már latolgathatjuk, mi a következő lépés.

Mikko Korhonen az első nagy lépést tette meg a lapp nyelv történetének alapos megismerése rendjén. Mint Előszavában (5. l.) megállapítja: „lapin eli saamen kielen historian tutkimuksella on pitkät perinteet, ja alan kirjallisuus on ehtinyt jo kunnioitettavan laajaksi” (a lapp avagy a számi nyelvkutatásnak nagy hagyománya és tiszteletre méltóan bő irodalma van). Ebből az irodalomból igyekezett felhasználni Korhonen a szerinte legjobb, legalaposabb munkákat. Törekvésében a finn lappológia nagymestere, ERKKI ITKONEN, valamint JORMA KOIVULEHTO, HELVI NUORGAM-POUTASUO, RAIJA BARTENS, TERHO ITKONEN, PEKKA SAMMALLAHTI és DÉCSY GYULA egykori hamburgi tanítványa, ANGELA PLÖGER segítettek. Követendő módon köszönetet mond előszavában KORHONEN Arja Lehtonen gépírónőnek és az átirások ellenőrzésében segédkező Anneli Peräniittynek, valamint a térképeket megrajzoló Pirkko Numminennek. A kéziratot 1980. december 8-án zárta le a szerző, s mivel a gépelés sokszorosítva jelent meg, 1981 végén már ki is került e kiadvány a jyväskyläi K. J. Gummerus Rt. üzeméből.

Szépen tagolt, arányosan felépített könyvet kaptunk kezünkbe. Bevezetésre (15—75), hangtörténetre (76—200), történeti alaktanra (201—341), a történeti szintaxis főbb jellegzetességeire (342—6), függelékekre (347—58), szakirodalomra (359—78) és egy nagy összefoglaló térképre tagolódik a könyv. Ha arányeltolódások figyelhetők meg az egyes nagyobb egységeken belül, ez semmiképpen sem róható fel Korhonen hibájaként. A könyv összegezés és bevezetés, s a lapp nyelv kutatása eddig a hangtörténet és a történeti alaktan területen ért el számottevő eredményeket, s e két területen mozoghatunk a leghibízottabb, jól megalapozott talajon. Maga a szerző megállapítja, hogy „akárcsak a többi uráli nyelv szintaxisát, a lapp nyelv történeti mondattanát is hiányosan ismerjük” (342). Ilyen hiányokat pedig nem lehet egyik pillanatról a másikra tetszetős elméletekkel pótolni. Az előttünk levő könyv nagy érdeme éppen az, hogy megjelöli a követendő kutatási irányt is.

A Bevezetés további kisebb fejezetekre tagolódik, melyekben a lappokról, a lapp nyelv hatóköréről és nyelvjárásairól (15—21), a lapp és a többi finnugor nyelv viszonyáról (22—7), a lapp nyelvtörténet korszakairól (28—52) van szó. Az utóbbi a korai ősfinnel és a baltiakkal való érintkezés, a germán hatás, az őslapptól a mai lappig, a keleti finnekkel való állandó érintkezés, a helynevek és a népre, valamint a törzsre utaló nevek, a skandináv hatás, az őslapp tagolódása és az orosz hatás kérdéskörét öleli fel. Külön alfejezetben tárgyalja a lappot irodalmi nyelvként (53—64), s ebben a részben a lapp irodalom kezdeteivel és a déli nyelvjárásokkal, a norvégiai lapp irodalmi nyelv születésével és erősödésével, a szépirodalmi áttöréssel, a századforduló lapp költőinek és íróinak hatásával, a helyesírási viták árnyékában megélénkült irodalmi élettel, a luulajai lapp irodalmi nyelvvel és a keleti lappal foglalkozik a könyv. Külön érdeme a bevezetőnek,

hogy nem kerül meg olyan — látszólag kényes — kérdést, mint a lapp nyelv társadalmi és jogi helyzete (65—7). E nagy fejezetet a lapp nyelv kutatás történeti összefoglalója zárja (67—75), melyben a szerző méltó helyen és méltó tisztelettel szól SAJNOVICS JÁNOS (1733—1785.) és GYARMATHI SÁMUEL (1751—1830.) úttörő munkásságáról. Mindkét magyar kutatónak külön népszerűsítő jellegű újságcikket is szentelt Korhonen a legnagyobb finn napilap, a Helsingin Sanomat 1983. május 15-i számában: „Tähtitieteilijä todisti unkarin ja lapin kielen sukulaisuuden” (2. lap). Talán hiányolhatnók azt, hogy a könyvészeti részből hiányzik a „Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica” sorozatban megjelent JOHANNES SAJNOVICS, Beweis, daß die Sprache der Ungarn und Lappen dieselbe ist (Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1972.) című Monika Ehlers fordította és Décsy Gyula, valamint Wolfgang Veenker kiadásában megjelent munka, de a szerző — mint könyvből is kiténik — minden esetben a közvetlen forrásig igyekszik eljutni, s SAJNOVICS esetében is az eredeti, latin nyelvű, 1770-es kiadást forgatta, s mások számára is követendő módon mindenütt ezt idézi.

A Történeti Hangtan fejezete a lapp nyelv hangtörténeti szempontú korszakolásával kezdődik (76—7). Három nagy korszakot különböztet meg a szerző: 1. varhaiskantallappi, 2. myöhäiskantallappi, 3. nykylappi. Felosztási szempontjai következtetések, szigorúak, számunkra is elfogadhatók. Ezután a magánhangzórendszer története (77—124), majd a mássalhangzók rendszerének története (125—200) következik. Tárgyalásmódjában az első szótagtól halad az utolsó felé, a rövidektől a hosszúak felé. Külön-külön beszél az elsovdadt magánhangzókról, illetőleg az ún. félhangzókról. A hangsúlyos és hangsúlytalan szótagra, a kölcsönelemek viselkedésére külön figyelmet fordít. Leírásában a finn hangtörténet legjobb eredményeit használja fel: áttekinthető, világos rendszerbe foglalja így a lapp nyelv hangállományát, meggyőző feltevéseit példák sokaságával igazolja. Helyzetét kétségtelen megkönnyíti az a tény, hogy ERKKI ITKONEN, AULIS J. JOKI, ALPO RÄISÄNEN és nem utolsósorban a magyar történeti hangtani kutatások folytán gazdag példaanyag áll rendelkezésére. Az összegező, elemző munka azonban Korhonen egyedüli érdeme.

A Történeti alaktan nagy fejezete a lapp morfológia történetével kezdődik (201—4). A COLLINDER, HAKULINEN, ERKKI ITKONEN, PAVO RAVILA és a saját maga kialakította úton haladva az őslapp szótövek két típusát vázolja fel Korhonen: — kétszótagú magánhangzóra végződő töveket (VKV, KVKV, VKKV, KVKKV), valamint egyszótagú magánhangzóra végződő töveket (V és KV).

A nyelvi rekonstrukció buktatóira maga a szerző is fölhívja figyelmünket (201—2). Korunk nyelvtudományának legújabb eredményeit hasznosítja e fejezetben, s rámuat az élő lapp nyelv fejlődése során beállott morfofonetikai szerkezeti változásokra. A névszók ragozásának (204—49) alfejezete a ragozási csoportok bemutatásával kezdődik: itt elsősorban a szótagszám s ezen belül a szóvég magánhangzója (ill. elsovdadt magánhangzója) a mérvadó, ezek után a ragozási módokról (szám, személy, duális, esetek, birtokviszony, jelöltségi fok és fokozás) esik szó. Minden egyes résznél gazdag példaanyag szemlélteti a nyelvi jelenséget. Nem egy esetben összefoglaló táblázat igazít el az ősfinn, a norvégiai lapp és a mai finn nyelv közötti rokoni szálak rendszerében (pl. 244. l.). Hasonló rendszerességgel épül föl az igeragozás alfejezete (249—341). Itt is a ragozási csoportok az előzőhöz hasonló szempontú felosztásával kezdődik e rész (a névszói és az igeragozási rendszer hasonló szempontú rendszerezése a két kategória közös ősi gyökereire utalhat). Ezután az igeragozási módok következnek a norvégiai lapp, a legnépesebb (25 000 lélek) lapp nyelvjárás alapján. Az igeragozási módokon belül a tulajdonképpeni igemódok szerepelnek az indikativus, a potenciális, a kondicionális és az imperativus, melyeket szándékosan nem magyarítok, hiszen a magyar kifejezés megtevesztő lehet), itt tárgyalja a szerző az igeidő (jelen és múlt), a szám, a személy és az átmeneti kate-

góriák (igenév, gerundium, igehatározószó, igeabessiv, participiumok) és az ún. akció kategóriáit (az utóbbi egy ősi lapp *-*mē* ~ *-*mē* típusú, Korhonen szerint is inkább a szóképzéstanba tartozó kategória: 290. l.).

A Történeti szintaxis fejezete csupán vázlat, a legfőbb tennivalók vázlata. A szórend, az alany és az állítmány, az egyeztetés és az összetett mondat kutatása terén elért eddigi eredményeket és a jövő tennivalóit vázolja fel a szerző. Megállapításait a többi uráli nyelvből vett példaanyaggal támasztja alá. Nem mondunk újságot, ha azt állítjuk, hogy a történeti mondattani kutatásokban minden finnugor nyelv, így a lapp esetében is még sok-sok a tennivaló.

A Függelék a különböző lapp helyesírások szövevényes rendszerében igazít el bennünket. A könyv így — tudomásom szerint — az első kísérlet egy lapp helyesírástörténet felvázolására. Ezt a munkát azonban nem végezte, nem végezhetette el a szerző. Az ösztönzést azonban erre megadta.

A könyv rövidítései jók, érthetőek, világosak. Szakirodalma gazdag, több magyar szerző nevét is fölfedezhetjük benne (BÁRCZI, BENKŐ, GYÖRKE, HAJDÚ, HALÁSZ, HUNFALVY, KERTÉSZ, LAKÓ, PAPP ISTVÁN, N. SEBESTYÉN, SZABÓ LÁSZLÓ, SZINNYEI, ZSIRAI). Egy-két nevet és munkát hiányolhatunk ugyan a felsorolásból, olyan jellegű kézikönyveket, amelyek német és angol nyelven jelentek meg, s amelyeket minden bizonnyal a szerző ismer, e könyvek azonban — bármennyire is óriási érdemeket szereztek a lapp nyelv szerkezetének nemzetközi megismertetésében — részben már ismert kiadványok elemző összesítése révén születtek, s ezeket bedolgozta a szerző munkájába., Jól, alaposan átgondolt kézikönyvet kapott a lapp nyelv története iránt érdeklődő kezébe. Örömmel látom, hogy a hamburgi Buske kiadó a lapp nyelv történetét is kiadói tervébe iktatta (KORHONEN, MIKKO, Einführung in die lappische Sprachgeschichte. Autoris. Übertragung aus d. Finnischen v. Bodo Fehlig. Herbst 1983 Ca. 380 Seiten). Remélhetőleg rövidesen magyarul is megjelenik e könyv. Egy ilyen kiadványban azonban a lappokra vonatkozó eddigi német és angol nyelvű összefoglaló és résztanulmányok alapos, kritikai elemzésére is szükség van. Lehetséges, hogy így — legalábbis részben — új könyv születik, de az olvasóközönség is más alapozottságú, részben más kultúrhatások alatt áll. Bízom benne, hogy rövidesen magyar nyelven is olvashatunk nyelvtörténeti összefoglalást a lappokról. S ha ez az összefoglaló MIKKO KORHONEN műhelyében születik meg, bizonyára a magyar közönség jól jár, hiszen szerzőnk nemcsak a lapp, hanem nyelvünk, a magyar nyelv történetének is jó ismerője, művelője.

SZABÓ T. ÁDÁM

Vita a magyar magánhangzó-harmóniáról

I. A vita a *Linguistic Inquiry* című folyóirat hasábjain kezdődött 1976-ban, majd továbbgyűrűzött az *Issues in Vowel Harmony* (Szerk. R. M. VAGO, *Studies in Language Companion Series* 6. Amsterdam, 1980.) című tanulmánykötet néhány cikkében. Résztvevői ROBERT M. VAGO, JOHN T. JENSEN, ELAINE PHELPS és CATHERINE O. RINGEN voltak. Bár a magyar nyelv ebben a vitában inkább csak ürügyként szolgált, s a voltaképeni vitás kérdések az általános fonológiaelmélet különböző felfogásai körül forogtak, a dolog nem érdektelen számunkra sem. Elsősorban azért, mert a magyar fonológia generatív leírása terén nem büszkélkedhetünk túlságosan sok eredménnyel: az egyetlen többé-kevésbé teljes generatív magyar fonológia egy amerikai nyelvész nevéhez fűződik (R. M. VAGO, *The Sound Pattern of Hungarian*. Washington, 1980.). Másodszor azért,

mert a „friss szem”, az idegen ajkú (vagy idegen környezetben élő) nyelvész sokszor olyan dolgokra hívhatja fel a figyelmünket, amelyek fölött hallgatólagosan át szoktunk siklani, talán mert számunkra túlságosan nyilvánvalónak tűnnek. Az itt következő ismertetés persze vázlatos és elnagyolt lesz. A benne felmerülő kérdések mélyreható elemzéséhez talán egy monográfia is kevés lenne. Célunk ezúttal mindössze annyi, hogy ráirányítsuk az olvasó figyelmét a magyar nyelv leírásának erre az eddig eléggé elhanyagolt területére.

2. A magyar tömorfémák hangrendi szempontból három csoportra oszlanak: mély, magas és vegyes hangrendűekre. A mély hangrendű tövek csak hátulképzett magánhangzókat (*u, ú, o, ó, a, á*), a magas hangrendűek csak előlképzett magánhangzókat (*i, í, e, é, ü, ő, ö, ő*), a vegyes hangrendűek pedig kerekítetlen előlképzett (*i, í, e, é*) és hátulképzett magánhangzókat tartalmaznak. Mivel a kerekítetlen előlképzett magánhangzók elől- és hátulképzett magánhangzók társaságában egyaránt előfordulnak, semleges magánhangzónak nevezhetjük őket. A kerekített előlképzett magánhangzók (néhány újabb jövevényszótól — pl. *sofőr, amőba* — eltekintve) nem fordulnak elő hátulképzettek társaságában.

A legtöbb toldalékmorfémának két alternánsa van: az egyikben egy hátulképzett, a másikban a megfelelő előlképzett magánhangzó fordul elő. Az alábbi magánhangzópárok vesznek részt effajta alternációban: *u/ü, ú/ő, o/ö, ó/ő, a/e és á/é*. Az *i* és az *í* fonetikai alakja állandó, mivel a magyarban a felszínen nincs kerekítetlen hátulképzett nem-alsó nyelvállású magánhangzó. (Az *o/ö* esetében valójában három alternáns van: *o/ö/e*, pl. *-tok/tök/tek*. Az *e* alternáns az *ö* alternánsból vezethető le a „kerekségi illeszkedés” szabálya révén. A vitában a kerekségi illeszkedésről nem esett szó, ezért ismertetésünkben is mindvégig eltekintünk tőle; l. R. M. VAGO, *The Sound Pattern of Hungarian* 17–20.)

A mély és a vegyes hangrendű tövekhez hátulképzett magánhangzót tartalmazó toldalékok járulnak, a magas hangrendűekhez pedig előlképzett magánhangzót tartalmazók. Van azonban mintegy ötven egyszótagú *tő*, amely *i, í* vagy *é* semleges magánhangzót tartalmaz, mégis hátulképzett magánhangzós toldalékok járulnak hozzá (pl. *híd, cél*; a teljes listát l. VAGO, *The Sound Pattern of Hungarian* 8–9).

A vita elindítója, ROBERT M. VAGO szerint ezekben a tömorfémákban a kerekítetlen hátulképzett */i/, /í/* és */A/* mögöttes magánhangzók rejtőznek az *i, í* és *é* semleges felszíni magánhangzók mögött (Theoretical implications of Hungarian vowel harmony: *Linguistic Inquiry* VII [1976.], 245). Kevésbé képletesen szólva: a szóbanforgó szavak mögöttes (szótári) alakja */híd/, /cél/,* stb., amelyből a fonológiai levezetés során válik *híd, cél* stb. Ebből automatikusan következik, hogy hátulképzett magánhangzót tartalmazó toldalékok járulnak hozzájuk. A magánhangzó-harmónia szabályát követően végbemegy rajtuk egy alacsony szintű neutralizációs szabály, amely feltétel és kivétel nélkül előlképzett *i, í* és *é* hanggá változtatja az */i/, /í/, /A/* mögöttes szegmentumokat. Ez utóbbiak a *b s z t r a k t* magánhangzók abban az értelemben, hogy rajtuk ’teljes neutralizáció’ megy végbe, és ennélfogva a felszínen sohasem jelennek meg. Az ilyen töveket a *b s z t r a k t m a g á n h a n g z ó s t ö v e k n e k* nevezhetjük.

Természetesen különféle egyéb módokon is számot adhatunk a *híd* típusú tövek viselkedéséről; ezek azonban VAGO szerint valamilyen szempontból mind rosszabbak az *ő* megoldásánál. PAUL KIPARSKY például azt javasolja, hogy az efféle tövek a magánhangzó-harmónia szabálya alóli kivételekként legyenek a szótárban megjelölve (How abstract is phonology? In: O. FUJIMURA (szerk.), *Three Dimensions in Linguistic Theory*, Tokio, 1973. 5–56). Ez azzal járna, hogy minden toldaléknak a mély hangrendű alternánsa lenne a mögöttes alakja. A toldalékharmónia ilyenformán egy olyan folyamatból állna, amely egyes esetekben a mögöttes hátulképzett magánhangzókat előlképzett párjukkal cserélné fel. Csakhogy ezt az elemzést igen könnyű megeafolni. Csupán az kell hozzá, hogy

egy vagy több toldalékról belássuk: mögöttes alakjának előlképzett magánhangzót kell tartalmaznia.

VAGO két ilyen bizonyítékot kínál. Egyrészt: az esetragok ún. önálló alakja egyaránt lehet mély (*nálam*) és magas (*tőlem*) hangrendű. Ennek legtermészetesebb magyarázata az, hogy a *-nál/nél* mögöttes alakja */nál/*, a *-tól/től* mögöttes alakja pedig */tól/*. Másrészt: a *-na/ne/ná/né* módjel mögöttes alakja */ne/*. Ez abból következik, hogy az egyes szám I. személyű alak mindig magas hangrendű toldaléket tartalmaz: *hoznék*. A mögöttes alak tehát nem lehet */na/*, hanem csak */ne/*, amely szabályos hangrendi alternációt mutat minden személyben, az egyes szám I. személy kivételével. (A hosszú magánhangzós alternánsokat az az általános szabály hozza létre, amely a morfémavégi, alsó nyelvválású magánhangzókat toldalék előtt hosszúvá teszi, pl. *alma* : *almát*, *kefe* : *kefét*.)

3. Az eddigiekben tehát azt láttuk, hogy a *hid* típusú szavak absztrakt elemzése (VAGO szerint) a legjobb (illetve az egyedül lehetséges) megoldás. Erre még visszatérünk, hiszen a vita egyik központi kérdése éppen az efféle absztrakt elemzés megengedhetősége vagy meg nem engedhetősége. De előbb még részletesebben kell szólnunk a vegyes hangrendű szavak VAGO-féle elemzéséről.

Felmerül a kérdés, hogy a vegyes hangrendű tövekben előforduló semleges magánhangzók a mögöttes szinten vajon absztrakt (tehát hátulképzett) vagy pedig semleges (tehát előlképzett) szegmentumok-e. A helyes válasz a következő négy probléma szempontjából bizonyul fontosnak. 1. A tőharmónia és a toldalékharmonia egy vagy két folyamat? — 2. A harmonizáló jegy visel valamilyen meghatározott ("+" vagy "-") értéket a mögöttes ábrázolásokban vagy a MH (magánhangzó-harmónia) szabálya látja el értékkel? — 3. A MH fonológiai (hasonulási) szabály vagy diakritikus jegyeken működik? — 4. A MH az adott magánhangzót az őt közvetlenül megelőző magánhangzóhoz hasonítja (közvetlen hasonulás), vagy átugorja a közbeeső semleges magánhangzókat (közvetett hasonulás)? Az első három probléma megoldásához a *bika* típusú vegyes hangrendű tövek viselkedését kell szemügyre vennünk, a negyedik probléma megoldásához pedig a *radír* típusúakét.

Az olyan vegyes hangrendű tövek esetében, amelyekben a semleges magánhangzó megelőzi a hátulképzettet (pl. *bika*), két egyformán kézenfekvő megoldás kínálkozik. Az egyik szerint a semleges magánhangzó a mögöttes szinten absztrakt: */bika/*, */csira/*, */bAtyár/*, */bAka/*. A másik szerint az *i*, *í*, *e*, *é* ezekben a szavakban a mögöttes szinten is semleges, tehát előlképzett: */bika/*, */csira/*, */betyár/*, */béka/*. Ez utóbbi esetben a MH tövön belüli működését valamiképpen meg kell akadályozni, mivel különben **bike*, **csíre*, **betyér*, **béke* alakú felszíni ábrázolásokat kapnánk.

VAGO a második megoldást választja, mégpedig a következő okból. Az *Erzsike*, *Klárika* típusú becenevekben a *-ka/ke* képző harmonikus alakját az első szótag hangrendje határozza meg. A *Tibor*, *Éva* nevek, amelyek a *bika* típusú szavak közé tartoznak, a megfelelő becéző formában (*Tibike*, *Évike*) magas hangrendűnek bizonyulnak, ennél fogva mögöttes ábrázolásuk nem lehet */tibor/*, */áva/*. Ez az eredmény (ellenkező bizonyítékok hiányában) kiterjeszthető valamennyi *bika* típusú tőre: kimondhatjuk, hogy ezek első magánhangzója minden szinten előlképzett. Következésképp: 1. a MH nem alkalmazható tövön belül; a tőharmóniáról egy külön morfémaszerkezeti feltételnek kell számot adnia. — 2. A mögöttes ábrázolások nem lehetnek archifonematikusak, hanem teljesen konkrét jegyértékekkel kell rendelkezniük. Ha ugyanis csak a tő első magánhangzója van teljesen meghatározva, a többi pedig archifonéma, vagyis a hangrend tekintetében meghatározatlan, a *Tibor* mögöttes ábrázolása */tibOr/* lenne (absztrakt */i/-*vel!), a megfelelő becenév azonban hibás formában jönne létre: */tib + I + ka/* → **Tibika*. — 3. A magánhangzó-harmónia nem írható le diakritikus jegyekkel. Egy ilyen leírásban a tő valamennyi

magánhangzója archifonéma lenne, és egy morfémaszintű diakritikus jegy határozná meg az adott szóalak felszíni ábrázolásának hangrendjét. Például: $/tIbOr/ \rightarrow /t\dot{a}bor/ \rightarrow T\dot{i}bor$.
[+hátsó]

A becéző alak azonban ismét hibás formát öltene: $/tIb + I + kA/ \rightarrow /t\dot{a}bika/ \rightarrow *T\dot{i}bika$.
[+hátsó]

Áttérve a *radír*-típusú vegyes hangrendű szavakra, itt is két megoldás kínálkozik. Ha a tövégi szótag absztrakt hátulképzett magánhangzót tartalmaz, a toldalék hangrendjét ez a magánhangzó határozza meg. Ha azonban a tövégi szótag magánhangzója előlképzett, a MH-nak úgy kell megfogalmazva lennie, hogy a közbeeső semleges magánhangzók átugrásával a toldalékot a *tő* utolsó hátulképzett (tehát nem-semleges) magánhangzójához hasonítsa. A helyes megoldáshoz elvezető bizonyíték ezúttal az *Ágnes*nál/*Ágnes*nél, *Ágnes*től/*Ágnes*től típusú alakpárokból rejlik. Ezek mögöttes alakja nem lehet $/\dot{a}gn\Delta s/$: ebből az *Ágnes*nél levezethető, de az *Ágnes*nél nem. Nem állíthatunk fel két allomorfot sem: $/\dot{a}gn\Delta s/ \sim / \dot{a}gn\epsilon s/$; ennek okait itt nem részletezzük (vö. VAGO, Theoretical implications 251). VAGO a harmadik lehetséges megoldást választja: az *Ágnes* mögöttes alakja $/\dot{u}gn\epsilon s/$ és általában a *radír*-féle szavak semleges magánhangzója a mögöttes szinten is előlképzett. Ekkor az alakpárok a következőképpen magyarázhatók. Kétféle MH-szabályt tételezünk fel: az egyik átugorja a semleges magánhangzákát, és a toldalék hangrendjét a *tő* utolsó nem-semleges magánhangzójához igazítja ($\rightarrow \dot{A}gnestől), a másik pedig a toldalékmagánhangzót az utolsó *tő*magánhangzóhoz igazítja ($\rightarrow \dot{A}gnestől). Az alakpárok (vagyis az ingadozó tövek) egyedül abban viselkednek szokatlanul, hogy mindkét részszabály alkalmazható rájuk.$$

Összefoglalva: a vegyes hangrendű szavak semleges magánhangzója mindig semleges (előlképzett) mögöttes szegmentumra megy vissza, akár megelőzi, akár követi a mély hangrendű (hátulképzett) magánhangzót.

4. A magánhangzó-harmónia szabálya tehát így formalizálható:

1. Jelölt magánhangzó-harmónia [(m)MH]:

$$[+ mgh] \rightarrow [+ \text{hátsó}] / \left[\begin{matrix} + mgh \\ + \text{hátsó} \end{matrix} \right] C_0 \left(\left(\begin{matrix} + mgh \\ - \text{hátsó} \\ - \text{kerek} \end{matrix} \right) C_0 \right)_1 \text{ —}$$

2. Jelöletlen magánhangzó-harmónia [(u)MH]:

$$[+ mgh] \rightarrow [\alpha \text{ hátsó}] / \left[\begin{matrix} + mgh \\ \alpha \text{ hátsó} \end{matrix} \right] C_0 \text{ —}$$

Az 1. szabály ad számot a *radír*-féle vegyes hangrendű szavakról (*tányér, április*). Néhány *tő* kötelező kivételt képez ez alól a szabály alól (*József*), más tövek fakultatív kivételek (*Ágnes*). Ez utóbbiak mély hangrendű változatáról ugyancsak az 1. szabály ad számot. A 2. szabály írja le a magas hangrendű tövek (*kéz*), a mély hangrendű tövek (*ház*), az absztrakt magánhangzós tövek (*hid, héj*) és a *bika*-féle vegyes hangrendű tövek (*csiga, létra*), továbbá az 1. alóli kivételek (*október*) és az *Ágnes*-féle ingadozó tövek magas hangrendű változatának hangrendi viselkedését. A két szabály egymáshoz képest diszjunktívan rendezve van, tehát az 1. szabály kimenete nem szolgálhat a 2. szabály bemenetével. A szabályok hatókörére nézve az a KIPARSKY-féle elv érvényesül, amely szerint a nem automatikus (kivételekkel rendelkező) neutralizációs szabályok csak levezetett bemeneteken működhetnek, tehát a *tő* mögöttes ábrázolásában szereplő magánhangzók nem képezik a MH bemenetét, csak a toldalék-magánhangzók, az epentetikus *tő*magánhangzók és a korábbi fonológiai szabályok által már érintett *tő*magánhangzók (KIPARSKY, Abstractness,

opacity, and global rules. In: O. FUJIMURA (szerk.), *Three Dimensions in Linguistic Theory*. Tokio, 1973. 57–86; vö. VAGO, *The Sound Pattern of Hungarian* 24–5).

5. JENSEN, PHELPS és RINGEN vitacikkét nem ismertetjük külön-külön, hanem a bennük foglalt ellenérveket (és VAGO rájuk adott válaszát) összefoglalva mutatjuk be (l.: J. T. JENSEN, Reply to 'Theoretical implications of Hungarian vowel harmony': *Linguistic Inquiry* IX [1978.], 89–97; E. PHELPS, Exceptions and vowel harmony in Hungarian: *Linguistic Inquiry* IX [1978.], 98–105; C. O. RINGEN, Another view of the theoretical implications of Hungarian vowel harmony: *Linguistic Inquiry* IX [1978.], 105–15; R. M. VAGO, Some controversial questions concerning the description of vowel harmony: *Linguistic Inquiry* IX [1978.], 116–25). Mindhárom vitatkozó egyetért abban, hogy a becenevekkel kapcsolatos bizonyíték nem elegendő annak alátámasztására, hogy a MH nem működhet mögöttes tőmagánhangzókön (tehát hogy külön morfémaszerkezeti feltételnek kell leírnia a tőharmóniát). JENSEN és PHELPS javasolt megoldása egyaránt kivételjegyek segítségével kíván számot adni a *Tibor*-féle vegyes hangrendű szavak viselkedéséről. JENSEN kivételjegye morféma-méretű (pl. /*tibor*/), PHELPSÉ szegmentum-méretű (pl. /*tib* o r/). Mindkét esetben a hátulképzett magánhangzó határozza meg a [-MH]

toldalékolás hangrendjét (pl. *Tiborral*), de az előlképzett (semleges) magánhangzó a megfelelő becenévét (pl. *Tibike*). A kivételjegy arra utal, hogy maga a szótő nem tartozik a magánhangzó-harmónia szabályának hatálya alá (különben a felszíni alak *Tibör lenne). Az olyan *bika* típusú vegyes hangrendű szavak esetében viszont, amelyeknek nincs kicsinyített, becézett formájuk, JENSEN és PHELPS egyaránt absztrakt magánhangzót tételez fel az első szótagban; így fenntartható az a tézisük, hogy a MH a szótőn belül is érvényes. Válaszában VAGO rámutat, hogy egy tő mögöttes ábrázolását attól tenni függővé, hogy létezik-e kicsinyített formája, kissé furcsa. Ráadásul bármilyen szóból lehet hipotetikus kicsinyített formát létrehozni, és minden anyanyelvi beszélő egyetértene abban, hogy pl. a *bika* kicsinyített alakja, ha lenne ilyen, magas hangrendű toldalékot venne fel (vö. *iskola/isi*, *cigaretta/cigi* stb.).

Marad tehát az a lehetőség, hogy minden olyan vegyes hangrendű tő, amelynek semleges magánhangzója megelőzi hátulképzett magánhangzóját, a MH alóli kivétel legyen. Ekkor azonban a szótár igen nagyszámú kivételjegyes tövet tartalmazna, jóllehet ezek egyáltalán nem tűnnek furcsának, idegenszerűnek (szemben a *sofőr*-féle 'diszharmónikus' tövekkel, amelyek VAGO morfémaszerkezeti feltétele és JENSEN meg PHELPS javasolt MH-szabálya alól egyaránt kivételek). Ez a kivételjegyes megoldás tehát lehetséges, de nem túlságosan kívánatos: csak végső szükségben alkalmazandó. VAGO érvelése éppen azon alapul, hogy a tő- és a toldalék-harmónia elválasztásával elkerülhető ez az erőltetett megoldás.

JENSEN, PHELPS, RINGEN és mások is azt vetik VAGO szemére, hogy megoldása szükségtelen ismétlődést tartalmaz: a morfémaszerkezeti feltétel (MSzF) megismétli azt, amit a MH amúgyis kimond. VAGO szerint valójában nincs szó ismétlődésről: a kétféle szabályszerűség hasonló eredményre vezet, de teljesen más módon. A MSzF csak azt állítja, hogy egy morféma-ban belül nem fordulhatnak elő hátulképzett és kerekített előlképzett magánhangzók:

$$3. \quad \sim \% + \dots \left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ + \text{ hátsó} \end{array} \right] \dots \left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ - \text{ hátsó} \\ + \text{ kerek} \end{array} \right] \dots +$$

Ezt a negatív feltételt a MH a szavak szintjén pozitív formában megerősíti. A MSzF-ek és fonológiai szabályok efféle „konspirációja” nem ritka jelenség a fonológiában. Egyéb-

ként pedig MSZF-ekre minden olyan fonológialemeletben szükség van, amely megkülönböztet mögöttes és felszíni ábrázolásokat.

6. Az imént azt mondtuk (a 4. pont végén), hogy VAGO két részsabálya diszjunktív rendezettségű, tehát ha az 1. végbemegy, a 2. átugrandó. Ezt szemlélteti a 4. levezetés. VAGO azt is megjegyzi, hogy az „üres” alkalmazás is alkalmazásnak számít, mert különben helytelen eredményt kapunk. Ezt az 5. levezetés két változata szemlélteti.

4.	/radír + től/	5.	/radír + nál/	/radír + nál/
(m)MH	radír + től	(üres)	(üres)	(üres)
(u) MH	(átugorva)	(átugorva)	radír + nél	radír + nél
	radírtól	radírnál	*radírnél	

Ezzel kapcsolatban RINGEN a következő ellenvetést teszi (Another view of the theoretical implications of Hungarian vowel harmony 112). A várátok alak mögöttes ábrázolása VAGO szerint /vár + ne + tok/. A 6. levezetéssel RINGEN azt akarja bizonyítani, hogy VAGO elemzése empirikusan helytelen eredményhez vezet:

6.	/vár + ne + tok/
(m) MH	(üres)
(u) MH	(átugorva)
nyújtás	vár + né + tok
	*várátok

Ez a helytelen eredmény persze elkerülhető, ha a diszjunktív rendezettséget egy-egy szegmentumra, nem pedig az egész szóalakra értelmezzük:

7.	/vár + ne + tok/	
(m) MH		(üres)
(u) MH	a	
nyújtás	á	
	várátok	

Azonban, mint RINGEN rámutat, ez az értelmezés helytelen eredményre vezetne például az angol hangsúlyelhelyezési szabályok alkalmazásakor. VAGO erre azt válaszolja, hogy a két eset között nem húzható párhuzam. RINGEN utal ugyan HOWARD idevágó tanulmányára, de figyelmen kívül hagyja e tanulmánynak az alábbi kijelentését: „A hangsúlyelhelyezési szabályai esetén a diszjunkció hatóköre nem lehet egy-egy szegmentum; egyéb szabályok esetén viszont csak is szegmentális diszjunkció lehetséges” (I. HOWARD, Can the 'Elsewhere' Condition get anywhere?: Language LI [1975.], 109–27; az idézet a 124. lapon). Az angol hangsúlyelhelyezés hosszabb részsabályának alkalmazása esetén tehát a rövidebb részsabály semmiképpen nem alkalmazható, a magyarban viszont az (u)MH követheti az (m)MH-t, amennyiben mindkettő más-más szegmentumra vonatkozik.

7. RINGEN másik kifogása VAGO elemzésével szemben az, hogy az *e* VAGO szerint semleges magánhangzó, míg RINGEN szerint az illeszkedésben résztvevő (harmonikus) előképzett magánhangzók közé tartozik (és csak az *i*, az *í* és az *é* semleges). Ennek a véleménykülönbötségnek az ad különös jelentőséget, hogy amennyiben az *e*-ről valóban

belátható volna, hogy nem semleges magánhangzó, az 1. és 2. szabály összevonható lenne a 8. formájában:

$$8. \quad [+ \text{ mgh}] \rightarrow [\alpha \text{ hátsó}] / \left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ \alpha \text{ hátsó} \end{array} \right] C_0 \left(\left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ - \text{ alsó} \\ - \text{ kerek} \end{array} \right] C_0 \right) \text{---}$$

Ha ugyanis az *e* semleges magánhangzó, a *József*, *október* típusú szavak csak kivételjeggy segítségével mentesülhetnek attól, hogy mély hangrendű toldalékok járuljanak hozzájuk. Csakhogy ez a kivételjegy (a *József* esetében) nem utalhat a 8. szabályra, mivel ekkor a *Józsínak*-féle alakok nem lennének levezethetők. Ezért kell az 1. és 2. szabályokat különálló szabályoknak, s nem a 8. szabály két különböző esetének tekintenünk.

Nos: semleges magánhangzó az *e*, vagy sem? Vegyük sorra RINGEN három érvét és nézzük, hogyan cáfolja meg őket VAGO.

Először: a hátulképzett toldalékokat felvevő, csak semleges magánhangzót tartalmazó tövekben csak *i*, *í* vagy *é* lehet, *e* nem (pl. *nyít*, *hív*, *cél*; az absztrakt elemzésben ezen tövek mögöttes magánhangzói hátulképzettek, nem pedig semlegesek: /*nyít*/, /*hív*/, /*cél*/). VAGO azt válaszolja erre az ellenvetésre, hogy ennek a „hézag”-nak történeti magyarázata van. Kettő kivételével (*cél*, *hég*) az absztrakt magánhangzós tövek mindegyike (teljes listájukat lásd VAGO, The Sound Pattern of Hungarian 8) /*i*/-t, illetve /*é*/-t tartalmaz; a két /*í*/-s főnév mélyhangrendűsége másodlagos fejlemény. Amikor a kerekítetlen hátulképzett magánhangzók palatalizálódása bekövetkezett, folytatja VAGO a gondolatmenetet, a magyarban feltehetőleg volt /*i*/, de nem volt /*í*/. A hosszú /*é*/ a rövid /*i*/-ből alakult ki a szóvégi sorvadó magánhangzók lekopását kísérő pótlónyúlás révén.

Másodszor: a változatlan alakú (nem illeszkedő) toldalékok csak *i*-t és *é*-t tartalmaznak, *e*-t nem; pl. *-ni*, *-ig*, *-ik*; *-ként*, *-ért*, *-é*. (A felszínen van egy hosszú *i*-t tartalmazó változatlan toldalék is; *-ít*, pl. *tanít*. Ez azonban VAGO elemzése szerint egy /*ijit*/ mögöttes ábrázolásra megy vissza. [The Sound Pattern of Hungarian 72–3]). Ám ennek elvi oka van, válaszolja VAGO. Az absztrakt elemzésben ezeken a toldalékokon szabályosan végbemegy a MH, majd a mély hangrendű alternánsok /*i*/-jét vagy /*í*/-jét a 9. alatti abszolút neutralizációs szabály *i*-vé, illetve *é*-vé alakítja. (Egyébként ugyanez a szabály alakítja ki a *hid*-féle tövek felszíni alakját is.)

$$9. \quad \left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ - \text{ kerek} \\ - \text{ alsó} \end{array} \right] \rightarrow [- \text{ hátsó}]$$

Mármost, ebben a rendszerben egy változatlan alakú toldalék *e*-je nem mehetne vissza /*e*/-re, mert az *e* ~ *a* alternáció létezik (pl. *-nak/nek*); az /*í*/ szegmentumnak a magyar (mögöttes) hangrendszerben való létezésére viszont semmilyen független bizonyíték nincs. (Az *á* ~ *é* alternációt mutató toldalékok — pl. *-nál/nél* — mögöttes magánhangzója eszerint /*á*/: erre független bizonyíték is van, a már említett *nálam*. A nem-alternáló *é*-t tartalmazó toldalékok — pl. *-ért* — mögöttes magánhangzója /*é*/, vö. *értem*; ez mély hangrendű tőhöz illesztve *í* lesz, majd a 9. szabály segítségével újra *é*.)

Harmadszor: minden olyan vegyes hangrendű szó, amelynek utolsó szótagja *e*-t tartalmaz (az *i*, *í*, *é*-t tartalmazókkal ellentétben) az 1. szabály alóli — fakultatív vagy kötelező — (kontextuális) kivétel. Másképpen: vagy mindig magas hangrendű toldalékot vesz fel (*októberben*), vagy pedig felvehet mélyet is, magasat is (*rolleren* ~ *rolleron*). Úgy tűnik, legalábbis RINGEN ezt állítja, hogy az ilyen felépítésű tövek közül egy sem viselkedik szabályosan. Csakhogy ha RINGEN javaslata alapján az *e*-t harmonikus (tehát

nem semleges) magánhangzónak tekintenénk, minden olyan szó, amely *e*-t és hátulképzett magánhangzót tartalmaz (pl. *betyár*) eleve kivételesnek minősülne (mégpedig ún. fokális kivételnek), ami egyszerűen nem vág egybe az anyanyelvi beszélő intuíciójával (és elméleti szempontból sem kívánatos).

Összefoglalva: bár az *e* hangrendi viselkedése néhány szempontból tagadhatatlanul eltér az *i*, az *í* és az *é* viselkedésétől, nem indokolt az a következtetés, hogy az *e* nem semleges magánhangzó. VAGO szerint a helyes következtetés inkább az, hogy a semlegesség ismérve nem a hangrendi viselkedés, hanem az egymást kölcsönösen kizáró hangrendi osztályok tagjaival való szabad együttelfordulás. Egy másik lehetséges ismérv az, hogy az illető magánhangzó egy hangrendi szabály fókusza és determinánsa (ami hasonul és amihez hasonul) *k ö z ö t t* előfordulhat-e. Mindkét ismérv alapján belátható, hogy az *e* a semleges magánhangzók közé tartozik.

8. JENSEN és PHELPS, bár véleményük bizonyos pontokon eltér VAGOétól, alapján véve egyetértenek vele abban, hogy absztrakt szegmentumok feltételezése nélkül nem írható le a magyar magánhangzó-harmónia. RINGEN azonban éppen ezt vonja kétségbe (*A concrete analysis of Hungarian vowel harmony*. In: R. M. VAGO (szerk.), *Issues in Vowel Harmony*. Amsterdam, 1980. 135–54). Az alábbi szabályt ajánlja a magyar magánhangzó-harmónia leírására:

$$10. \left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ \{ + \text{ alsó} \\ + \text{ kerek} \} \end{array} \right] \rightarrow [\alpha \text{ hátsó}] / \left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ \alpha \text{ hátsó} \end{array} \right] \left(C_0 \left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ - \text{ alsó} \\ - \text{ kerek} \end{array} \right] \right)_0 C_0 \text{---}$$

Miben különbözik ez a szabály VAGO 1–2.-féle megoldásától? a) Két szabály helyett csak egyet alkalmaz. — b) Csak a harmonikus (nem-semleges) magánhangzókra terjed ki, erre utal a nyíl előtt látható jegynyaláb { } zárójeles (vagylagos) két jegye. — c) Akárcsak VAGO (m)MH szabálya, átugorja a semleges magánhangzókat, de az *e*-t nem számítja semlegesnek, mint fentebb láttuk. — d) Ha egy töben csak semleges magánhangzó van, a szabály a toldalék-magánhangzót előlképzetté teszi. — e) A tőharmóniát és a toldalék-harmóniát egyaránt leírja, feleslegessé téve a 3. számú morfémaszerkezeti feltételt. Csakhogy: a *bika* típusú töveket ilyenformán *bike alakra hozza (l. alább).

A *hid*-féle tövek leírása egy [D] diakritikus jegy segítségével történik. Az ide tartozó tövek a szótárban el vannak látva a [D] jeggyel, és ezért a következő szabály meggy rajtuk végbe:

$$11. \left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ \{ + \text{ alsó} \\ + \text{ kerek} \} \end{array} \right] \rightarrow [+ \text{ hátsó}] / [D] \left(C_0 \left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ - \text{ alsó} \\ - \text{ kerek} \end{array} \right] \right)_0 C_0 \text{---}$$

A *sofőr*, *amőba* típusú „diszharmonikus” tövekről úgy adhatunk számot, hogy a [— MH] kivételjegyet rendeljük hozzájuk a szótárban. Ez azt jelenti, hogy a 10. alakú MH-szabály az ilyen töveken *b e l ü l* nem működik; toldalékolásuk ugyanakkor a MH értelmében az utolsó szótag hangrendjéhez igazodik: *sofőrne*k, *amőbán*ak. Mivel RINGEN az *e*-t is harmonikus magánhangzónak számítja, kénytelen a *József*, *október* típusú töveket is ide sorolni; sőt, tulajdonképpen még a *lekvár*, *ceruza*-félét is!

Az *Ágnes*, *dzsungel* típusú, ingadozó toldalékolású tövek *Ágnes*nek, *dzsungel*ben-féle változata nem okoz problémát, a fenti, 10. szabály (és a [— MH] jegy) erről számot tud adni. Az *Ágnes*nek, *dzsungel*ben-féle változatok leírásához azonban szükség van a 12. alakú (fakultatív) „elhasonulási” szabályra, amely azt mondja ki, hogy a toldalék-

magánhangzó az utolsó nem-semleges tőmagánhangzóval (itt az *e*-vel) *e*l l e n k e z ő hangrendű lesz a [D] diakritikus jeggyel megjelölt tövek esetén.

$$12. \left[\begin{array}{c} + mgh \\ + alsó \\ + kerek \end{array} \right] \rightarrow [- \alpha \text{ hátsó}] / \left[\begin{array}{c} + mgh \\ D \\ \alpha \text{ hátsó} \end{array} \right] \left(C_0 \left[\begin{array}{c} + mgh \\ - alsó \\ - kerek \end{array} \right] \right)_0 C_0 \text{---}$$

Ha csak az *Agnes*-féle szavakról kellene ennek a szabálynak számot adnia, elegendő lenne itt is, mint a 11. szabályban, a nyíl után a [+ hátsó] megjelölés. Ámde RINGEN szándéka szerint ugyanez a szabály írja le az *analízis*-féle tövek előlképzett toldalékkal való ellátását is: *analízisben*, ezért van szükség a [- α hátsó] meghatározásra (ezért fogalmazza meg a szabályt elhasonulásként).

A 11. számú szabály feleslegessé válik, illetve a 12. egyik eseteként fogható fel, ha a 12. szabályt a 13. feltétellel egészítjük ki:

13. A 12. szabály kötelező, ha a tő csak semleges magánhangzót tartalmaz, egyébként fakultatív.

A 10. számú MH-szabály — egyelőre — helytelen alakokat is generál; a *bika*-féle töveket *bike-féle alakra hozza. A KIPARSKY-féle alternációs feltétel, amelyre fentebb (a 4. pont végén) már hivatkoztunk, megoldaná ezt a problémát (mint láttuk, VAGO rendszerében meg is oldja). Csakhogy: ha RINGEN elfogadná ezt a feltételt („a neutralizációs szabályok csak levezetett bemeneteken működnek”), le kellene mondania arról, hogy a 10. szabály a tő- és a toldalékharmoníát egyaránt leírja, és be kellene vezetnie valamilyen MSZF-et a tőharmonia jellemzésére (például a VAGO-féle, 3. alakú MSZF-et). Ezt a nehézséget RINGEN a KIPARSKY-feltétel alábbi módosítása révén kívánja legyőzni:

14. Jegyértékeket megváltoztató szabályalkalmazások csak levezetett bemenetekre vonatkozhatnak.

Ez az új feltétel mindazt „tudja”, amit KIPARSKY eredeti feltétele, de mégis lehetővé teszi a tő- és toldalékharmonia egységes kezelését, mégpedig a következő módon. Ha feltételezzük, hogy a szótári ábrázolás a töveknek csak az első harmonikus magánhangzóját jellemzi a [$\pm$ hátsó] jegy értéke tekintetében, míg a többi magánhangzó esetében ez a jegy üresen, meghatározatlanul marad, a 10. szabály a tő- és a toldalékharmoníát egyaránt leírja, mivel a többi archifonémák üresen hagyott jegyértékeit csupán kitölti, nem pedig megváltoztatja. A mögöttes ábrázolások tehát ilyesfélék lesznek (a nagybetűk archifonémákat jelölnek, feloldásuk a jobbszáron látható):

15.	<i>bika</i>	/bIka/	I =	$\begin{bmatrix} + \text{felső} \\ - \text{kerek} \\ 0 \text{ hátsó} \end{bmatrix}$
	<i>város</i>	/várOs/		
	<i>tőmeg</i>	/tömAg/		
	<i>ház</i>	/ház/	O =	$\begin{bmatrix} - \text{felső} \\ - \text{alsó} \\ + \text{kerek} \\ 0 \text{ hátsó} \end{bmatrix}$
	<i>víz</i>	/vÍz/		
	<i>híd</i>	/hÍd/		
		D		
	<i>Ágnes</i>	/ágnes/	A =	$\begin{bmatrix} + \text{alsó} \\ - \text{kerek} \\ 0 \text{ hátsó} \end{bmatrix}$
		D		
	<i>sofőr</i>	/sofőr/		

A *bika* tő *a*-ja ilyenformán nem változhat meg a MH révén, viszont a *város* *O*-jából *o*, a *tömeg* *A*-jából pedig *e* lesz. A *bika*, a *víz* és a *híd* *I/I*-jét egy olyan szabály egészíti ki *i/i*-vé, amely kimondja, hogy a [— alsó, — kerek] magánhangzók (tehát a RINGEN szerinti semleges magánhangzók) mindig előlképzettek. A *híd* esetében a *D* diakritikus jegy a 12. szabály kötelező alkalmazását vonja maga után, így a toldalékok mély hangrendűek lesznek. Az *Ágnes* és a *sofőr* egyaránt diszharmonikus töveknek számítanak, ezért mindkét magánhangzójuk teljesen meghatározott (nem archisegmentális); az *Ágnes* esetében a *D* jegy a 12. szabály fakultatív alkalmazását teszi lehetővé, miáltal a toldalékok mély hangrendűek is lehetnek. (Ha a 12. nem megy végbe, a 10. révén magas hangrendű toldalékok járulnak a tőhöz.) A fentiekben jelzett [— MH] jegyre eszerint nincs szükség: a diszharmonikus tövek kivételes viselkedése abból következik, hogy nem tartalmaznak archifonémát.

9. VAGO válaszában nemcsak RINGEN megoldását bírálja, hanem általában a magánhangzó-harmónia szuprasegmentális leírását (R. M. VAGO, A critique of supra-segmental theories of vowel harmony. In: VAGO (szerk.), Issues in Vowel Harmony. Amsterdam, 1980. 155–81). Két ismerv alapján csoportosítja az efféle leírásokban felhasznált szuprasegmentális jegyeket: fonetikai/nem-fonetikai (diakritikus) és lineáris/nem-lineáris jegyekre. Így a következő négy lehetőség alakul ki:

16. a) lineáris fonetikai (pl. a londoni iskola prozodikus modellje)
- b) lineáris nem-fonetikai (pl. HETZRON makroszegmentális modellje)
- c) nem-lineáris fonetikai (pl. CLEMENTS autoszegmentális modellje)
- d) nem-lineáris nem-fonetikai (pl. RINGEN archisegmentális modellje).

Az a) szerinti keretben a magyar magánhangzó-harmóniáról nem született leírási kísérlet; VAGO bírálatát a b)–d) alatt megjelölt három szerző elgondolásaira irányítja. HETZRON és CLEMENTS modelljére és ezek VAGO-féle bírálatára ezúttal nem térünk ki (vö. R. HETZRON, Studies in Hungarian morphophonology: UAJb. XLIV [1972.], 79–106; G. N. CLEMENTS, Neutral vowels in Hungarian vowel harmony: an autosegmental interpretation. In: J. KEGL, D. NASH, A. ZAENEN (szerk.), Proceedings of the 7th Annual Meeting of the North Eastern Linguistic Society. Cambridge, 1976.).

Ami RINGEN megoldását illeti, VAGO szerint ez két dolgon alapul: az *e* harmonikus státuszán és az elhasonulást kiváltó [*D*] diakritikus jegy bevezetésén. Az *e* semleges vagy nem-semleges voltával kapcsolatos érveket és ellenérveket fentebb (a 7. pontban) már áttekintettük. Most soravesszük VAGONAK a [*D*] diakritikus jegy felhasználásával szemben felhozott ellenérveit.

Először: az ilyen jegyek felettébb erős leíró mechanizmusok: nincs olyan bizzar jelenség, amit ne lehetne velük leírni. Magyarázó erejük így gyakorlatilag nincsen: teljesen ad hoc megoldásnak számítanak. Nem magyarázzák meg, miért vannak ingadozó tövek, és miért pontosan az utolsó szótagjukban *i*, *í*, *e* vagy *é* magánhangzót tartalmazó egyes hangrendű szavak lehetnek ingadozók. Ráadásul RINGEN elméletéből az következne, hogy a [*D*] jegy bevezetése produktív folyamat, mivel az ingadozó tövek nagy része újabb jövevényszó. (VAGO azt is kifogásolja, hogy RINGEN egyetlen szabályba foglalja a *híd*-féle és a *dzsungel*-féle eseteket; azt mondja, hogy egy tisztességesen kidolgozott fonológiai elmélet nem engedheti meg a 13. szerinti 'ál-formális' megállapításokat.)

Másodszor: két esetben empirikusan is helytelennek bizonyul a diakritikus jegyes megoldás. Az *Ágnes*-féle ingadozó tövek kicsinyített, becézó alakja természetesen nem ingadozik: *Áginak*, *Áginál*. Ám a RINGEN-féle diakritikus jegy (hacsak nem töröljük

ad hoc módon) lehetővé teszi a lerövidített *tő* és az *-i* kicsinyítő képző után álló toldalék magas hangrendű változatának megjelenését is, pl.:

17. a) $\begin{matrix} / \textit{ágn} \textit{es} + i + \textit{nek} / \\ D \end{matrix} \rightarrow \begin{matrix} / \textit{ág} + i + \textit{nek} / \\ D \end{matrix} \rightarrow * \textit{Áginek}$

b) $\begin{matrix} / \textit{ágn} \textit{es} + i + \textit{nál} / \\ D \end{matrix} \rightarrow \begin{matrix} / \textit{ág} + i + \textit{nál} / \\ D \end{matrix} \rightarrow * \textit{Áginél}$

A *-né* képzős szavak közül azok, amelyeknek a töve magas hangrendű, természetesen mindig magas hangrendű toldalékokat vesznek fel: *elnöknének*, *Kissnének*. Azok viszont, amelyeknek a töve mély (vagy vegyes) hangrendű, ingadozók lesznek: *tanárnének/tanárnénak*, *Nagynének/Nagynénak*. Nyilvánvaló, hogy sem a *tő*, sem a *-né* képző nem viselheti a [D] jegyet (vö. **tanárnek*, **elnöknénak*). Következésképp az elhasonulás szabálya nem alkalmazható, s így a magas hangrendű toldalékok nem vezethetők le.

Harmadszor: VAGO absztrakt magánhangzós elemzését nyelvtörténeti megfontolások is támogatják. A 9. alatti neutralizációs szabály annak a nyelvtörténeti folyamatnak a szinkrón vetülete, amelynek során a veláris *i*-ből palatális *i* lett. A diakritikus jegynek és az elhasonulási szabálynak viszont semmilyen történeti analogonja nincsen. Diakritikus jegyek alkalmazására csak olyan esetekben kerülhet sor, amikor természetes fonológiai megoldás nem lehetséges (pl. a lexikai elemeknek különféle nyelvtani nemekhez vagy különféle ragozási osztályokhoz való tartozása nem fejezhető ki más módon).

10. Áttekintve most már az egész vitát, a recenzensnek úgy tűnik, hogy VAGO megoldása a legkövetkezetesebb, a leginkább átgondolt, és a vitás pontokon meggyőzőbb is, mint akár JENSEN, akár PHELPS, akár RINGEN javaslatai (vagy mint az itt nem ismertetett HETZRON, illetve CLEMENTS-féle modellek). A vita persze nem zárult le véglegesen: bármikor előállhat valaki egy olyan megoldással, amely valóban jobb, mint az eddigiek. Érdeklődéssel várjuk, hogy ez vajon milyen lesz. Egyelőre azonban ROBERT VAGO verziója látszik „az igazinak”.

SIPTÁR PÉTER

Jókai-kódex. XIV—XV. század

A nyelvemlék betűhú olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. BALÁZS JÁNOS. Akadémiai Kiadó, 1981. Codices Hungarici VIII. 356 l.

A Codices Hungarici sorozatban már másodszor jelenik meg a Jókai-kódex. A sorozat első köteteként még 1942-ben látott napvilágot a nyelvemlék teljes fakszimile kiadása. A most megjelenő könyv pedig a forrás szövegének betűhív nyomtatott változata mellett tartalmazza az eredeti latin szöveget is. A kiadvány P. BALÁZS JÁNOS gondos munkája.

A kutatók — noha rendelkezésükre állt a fakszimile kiadvány — jobbára mégis a VOLF GYÖRGY által a Nyelvemléktár VII. kötetében közzétett szöveget használták. Ebben több hibás olvasat akad, és ez többször téves következtetésekre vezetett. Csak egyetlen példát legyen szabad említenem. A TESz. munkatársai nyilván forrásunknak a Nyelvemléktárban megjelenő szövegére támaszkodtak. Így hivatkoznak például az *ingyen* címszó alatt a Jókai-kódex egyetlen idevágó adatára: „kefedelmnelkewl ýggyen may[y]an el meny azy[ba]” (143). Megállapítják, hogy az itt szereplő *iggyen* funkciója hasonló az *ingyen* hajdani nyomósító funkciójához. Ezzel is bizonyítják, hogy az *ingyen*

az *ígyen* határozószótól különült el szóhasadással. Csakhogy forrásunkban az adott helyen nem *ígyen*, hanem *íngyen* van. VOLF elnézte a nasalis rövidítésének jelét, a TESz. adatgyűjtői pedig nem ellenőrizték az adatot a faksimile kiadásban, ahol a jel világosan látszik. Ha kézbe vesszük a faksimile kiadványt, azt is észrevehettük volna, hogy az általuk idézett mondatban szögletes zárójelbe tett betű nem *y*, hanem *t*.

A példából is látszik, milyen nagyon hiányzott már legrégibb kódexünkről egy megbízható nyomtatott kiadás. P. Balázs a kódex szövegét az eredeti példány alapján adta ki a lehető legnagyobb pontossággal. Nem javította az író hibáit, következtelenségeit. Az író által végzett javításokat jegyzetben említi, a kétes olvasatokat szintén jegyzetben magyarázza, a piros tintával írt szavakat, írásjeleket is igyekezett a kutatókkal nyomdatechnikai eszközökkel tudatni. A faksimile alapján ugyanis a színeket nem tudjuk megkülönböztetni, ha adatait ellenőrizni óhajtjuk (17–8).

Hasonlóképpen nagyon gondos munkát végzett a szerző az egyes fejezetek latin megfelelőinek felkutatása és kiadása terén. Kódexünk latin forrásait kezdettől fogva keresték a tudósok. Már TOLDY FERENC, SZARVAS GÁBOR, VOLF GYÖRGY és EHRENFELD is kutatott a latin források után. EHRENFELD össze is állított a kódex fejezeteinek megfelelően egy latin szöveget, amelyet VOLF javításaival kiegészítve az Akadémia kézirat-tárában őriznek. Majd Volfék után KATONA LAJOS fordított sok energiát kódexünk forrásainak felkutatására. Ő már kijelentette, hogy munkássága nyomán csak a kódex 153–4. lapján található szövegnek nincs ismert latin forrása. De természetesen elődeihez hasonlóan ő is ismertnek vette azokat a megfelelőket, amelyek csak címükben, esetleg hasonló tartalmukban egyeztek a magyar szöveggel.

P. Balázs János több mint három évtizede vizsgálja a Jókai-kódex különböző problémáit. 1953 óta foglalkozik KATONA nyomán a Budapesti Kódexszel. Megállapította, hogy ebben számos részlet pontosabban megfelel a Jókai-kódex magyar nyelvű szövegének, mint az eddig ismertettek. Az *Angjálnak yzanjv yelenetyrewl* című, 125. lapon levő fejezet latin forrásának szövegét már korábban közzétette a Magyar Nyelvben (LII, 347–9), két további fejezetnek a Budapesti Kódexből származó latin megfelelője pedig ebben a kötetben jelenik meg először nyomtatásban (123–4). De sikerült megtalálnia P. Balásznak 1980-ban, könyve kéziratának leadása után a KATONA által említett rész hiányzó forrását Bartholomaeus de Pisis „Liber conformitatum” című műben (Mediolani, 1510. 123a l.). Így a mű teljes lett, kódexünk minden fejezetéhez van megbízható latin forrás.

Végül is megállapíthatjuk, hogy olyan latin nyelvű forrást P. Balásznak sem sikerült találnia, amelyben ugyanúgy, ugyanolyan sorrendben lenne meg a szöveg, mint a magyar nyelvű kódexben van. De ilyen talán nem is létezett. Az egyes fejezetek különböző színvonalú fordításából világos, hogy forrásunkat nem egy ember fordította. Az is lehet, hogy a fordítók részére több forrás is rendelkezésre állt. Végül valaki a fordításokat egybegyűjtötte, ma úgy mondanánk, hogy a kötetet „megszerkesztette” és lemásoltatta. Az sem elképzelhetetlen, hogy a „szerkesztést” maga a másoló végezte.

A Jókai-kódex mintegy kétharmadának a latin forrása az „Actus beati Francisci et sociorum” című legendagyűjteményből, egynegyed része a „Speculum perfectionis” című életrajzból származik. A hiányzó néhány fejezet pedig a Budapesti Kódexből, a már említett Conformitatisból és Bonaventura „Vita beati Francisci” című munkájából való. P. Balázs egy könnyen áttekinthető táblázatban össze is foglalja, hogy a magyar szöveg egyes fejezeteinek latin megfelelőjét melyik forrásban és hol találjuk meg (349–51). Minden kutató előtt világos, hogy a latin nyelvű források felkutatása és az eredeti latin szöveg közlése nagyon fontos feladat volt, mert igen sokszor csak a latin segítségével tudjuk megérteni a magyar szöveget és helyesen értékelni a magyar nyelvi jelenségeket.

A szerző igen gondos munkát végzett mind a magyar, mind a latin szöveg közlésében. A magyar részt egybevetettem a fakszimile kiadással. Megállapíthatom, hogy a szövegközlés tökéletes, csupán egy helyen vettem észre, hogy valami kimaradt. A 19. lap 10. sorából hiányzik az egyik *el* igekötő. A mondat helyesen így van: „Es ez monduan *el* enyżek és *el* hagya frater Bernaldot.”

A magyar szöveg olvasata, betűhív visszaadása is igen pontos. Gondot okozott nyilván a szöveg közzétételének a kis *v* és nagy *V*, a kis *m* és nagy *M*, a kis *d* és nagy *D* megkülönböztetése. De az eredeti alapján, ahol a színek is segítettek, megbízhatóbban lehetett a vitatott eseteket eldönteni, mint a fakszimile segítségével. Sokszor nehéz különbséget tenni a *c* és a *t* betűk között. P. Balázs nagyon precízen a *t* mellett döntött olyankor is, amikor pedig csupán arról van szó, hogy a másoló tolla szövégi helyzetben levő *c* írásakor kissé felosúszott, pl.: *tanalczjnat* (3: 8), *kellyent* (6: 9), *menjenc* (16: 8). Csupán az első adatról jegyzi meg, hogy a „szövégi *t* a másoló téves olvasata a hasonló *c* (= *k*) helyett”. Szerintem mindhárom helyen írhatott volna *c-t*: *tanalczjnc*, *kellyenc*, *menjenc*, mint ahogy *cc*-nek olvassa a *baratoccnak* (79: 7) adatban levő *tt*-hez hasonló betűket is.

Gyakran gondot okoz az *o* és az *a* megkülönböztetése is. Az *el tauazot* (2: 21) adatról P. Balázs azt jegyzi meg, hogy a „második *a* javítva látszik”. Ez teljesen igaz, *o*-ra javította a másoló. A szó még ötször fordul elő a forrásban, a kérdéses helyen mindig *o* áll (vö. JAKAB—KISS: A Jókai-kódex ábécérendes adattára). Az *azokbalal* (16: 19) utolsó szótagjában levő *a-t* is inkább *o*-nak olvasnám. Igaz, hogy az *l*-hez kapcsolása egy kissé lentebből indul, de nincs annyira lent, mint az előző szótagban levő *a* betűs. A *hallamast* (28: 26) adattal kapcsolatban azt olvashatjuk jegyzetben, hogy a „második *a* talán *o*-ból van javítva vagy megfordítva”. Inkább „megfordítva”, *a*-ból csinált *o*-t a másoló. A *Mikaron* (85: 1) második szótagjában is inkább *o* van. Az *r* világosan felül kapcsolódik az *o*-hoz. Az igaz, hogy alul is hozzáér a kissé hosszúra sikerült bal sarka. Egyébként a szó több mint százszor előfordul a kódexben, az említett helyen mindig *o* van. A *dalgokot* (136: 3) adatról jegyzetben az áll, hogy a „*d t*-ből van javítva, az *a* írásképe is bizonytalan”. A megállapítás igaz, megítélésem szerint az *a-t* *o*-ra javította a másoló. A szó ezenkívül még tizenhatszor fordul elő a kódexben, az első szótagjában mindig *o* olvasható. Meg kell említenem még az *ayajjtatos* (158: 17) adatot. A szó általában *ajjajjtatos* alakban szerepel forrásunkban. Az említetten kívül még egy helyen fordul elő *a* a második szótagban: *ayajjtatos* (68: 18). Ez utóbbiban az *y* alul kapcsolódik az előtte levő *a*-hoz. Az előbbiben viszont felül úgy, ahogyan az *o*-hoz szokott. Kétségtelen, hogy a két betű alul is összeér, de az alsó inkább csak véletlen egybe húzásnak látszik. — A fenti apróságokat csupán azért említem meg, nehogy valaki messzeemenő következtetéseket vonjon le ezekből a bizonytalan írású adatokból.

P. Balázs a kötet bevezetőjében kijelenti, hogy az „író a magánhangzók hosszúságát nem jelöli, a nagyon ritkán előforduló *aa*, *ee*, *oo* nem a hosszúság jele” (14). Ez a megállapítás csak részben igaz. Kétségtelen, hogy sokszor nem a hosszúságot jelöli a betűkettőzés. Például kiírja a másoló az utolsó betűt még egyszer, ha elválasztja a szót, és a szó másik része a következő lapra kerül: *adta-akuala* (129: 27), *yele-entetteuala* (141: 27). Sőt, olykor egyszerű sor végén levő elválasztáskor is így jár el: *azo-on* (19: 17), *Rufent* (58: 1), *kenere-et* (88: 10), *ewrewe-ewnk* (82: 5), *nemewte-ewl* (98: 18), *hoza-ank* (105: 8). Néha pedig a betűkettőzés pusztán tollhiba lehet: *keezde* (3: 9), *kyewzgeen* (28: 26). Előfordul az is azonban, hogy az eredeti latin szövegben látott formát írja le az író: *ffrater maffee* (72: 14). Ez a latin vocativusnak megfelelő alak.

Van azonban néhány adat, amelyben a kettőzés kétségtelenül hosszú hangot jelöl. A két *aa* *a*-nak a jele a következő példában: „az germeknek teſte elfedekezet az fewuen *alaa*” (161: 3). A másik idevonható adat már bizonytalan: *mondaa* (16: 12).

Erről a szerző jegyzetben megállapítja, hogy a „szóvégi *a* vakarva látszik; talán az előtte levő *a* *u*-ból van javítva”. A két *oo* hosszú hangot jelöl az alábbi példában: „De vala az ezenne *alazato ffa goo* hogý mendenre hyzyuala magat tartany kykett zent ferencz tezenuala” (100: 16).

Legtöbbször a két *ee* fordul elő. Ez minden bizonnyal hosszú *é*-t jelöl az elbeszélő múlt és a feltételes mód jelében, valamint az *-é* birtokjelben: „Az frater Bernald nappýat es horaýat meg ýegýýzee Mýkoron neký az angyal meg yelenek” (19: 13); „es paranczola frater Bernaldnac hogý ha valamýt engedelme nemýata neký paranczolna *tennee*” (11: 3); „Neha bodog ferencz monda: zerzett es elett kyýsebb *fraterokee*” (88: 20). Ugyancsak nem lehet véletlen, hogy az *-e* kérdőszócskát 8 esetből ötször *ee*-vel írja a másoló (22: 17, 53: 23, 74: 21, 22, 118: 20), nyilván *é*-nek hangzott a kódex nyelvjárásában. Ma is így ejtik több vidéken (vö. MTsz.).

A *vér* szó egyszer *veer* (67: 27), egyszer *výer* (68: 5) alakban szerepel, nyolcszor viszont egy *e*-vel írják. A váltakozó írás alapján úgy gondolom, hogy a szót *é*-vel vagy *ie* kettőshangzóval ejthették. Nem lehet eldönteni, hogy *é*-t vagy zárt *é*-t jelöl a kettőzött *ee* az *íme* és *íde* szavakban: *Emee* (54: 26), *Eeme* (86: 25), *ydee* (148:11), és ugyancsak kétes a két *ee* hangértéke a *-be* határozóragban: *egbee* (41: 21, 64: 5).

A hosszú magánhangzóknek fent említett jelölései nyilvánvalóan csak „kicsúszott” alakok. A jelölés szándékosságának gyanúja talán csak az *-é* kérdőszócskával kapcsolatban merülhet fel. A másoló, de már a XIV. századi fordító is ismerhette a kancelláriai helyesírást a hosszú magánhangzók jelölésére kialakult gyakorlatot, és néha önkéntelenül is betűkettőzéssel jelölte a hosszú hangot.

P. Balázs kiadványában a régebbi, kézzel írt lapszámozást követi a hagyományoknak megfelelően. Sajnos, a fakszinile kiadásban ezek a számok nem mindig láthatók. Megemlítem, hogy a Codices Hungarici sorozatban a Példák Könyvének (IV.) kiadói járnak el még úgy, hogy minden lapnak külön számot adnak. A sorozat többi kötetében a *r*(ecto) és *v*(erso) jelölést alkalmazzák (vö. VI., VII.), vagy *a*, *b* jelöléssel különböztetik meg a rectót és a versót (V.). Gondolom, a hivatkozások egyöntetűsége végett, jó lett volna a sorozaton belül egységesen eljárni. Az egységesítés természetesen a sorozat szerkesztőjének a feladata lett volna. De van-e egyáltalán szerkesztője a sorozatnak?

P. Balázs János igen körütekintő, lelkiismeretes munkát végzett legrégibb kódexünk, a Jókai-kódex kiadásával. Olyan kitűnő forráskiadványt bocsátott a magyar nyelv múltját vizsgáló kutatók rendelkezésére, amelyre minden vonatkozásban megnyugtatóan támaszkodhatnak. Teljesítménye megérdemli a magyar nyelvtudomány elismerését. Ha ezentúl a Jókai-kódex adatait használjuk fel kutatásainkban, bárhonnán is vesszük őket, nem mulaszthatjuk el ebben a kiadványban ellenőrizni hitelességüket, mert amint fentebb rámutattam, ismert és elismert kézikönyveinkben is szerepelhetnek hibás adatok.

Végül legyen szabad megemlítenem, hogy az Akadémiai Kiadó és a Nyomda méltó partnerei voltak a munkában P. BALÁZS JÁNOSNAK, a nem könnyű feladatot magas színvonalon oldották meg.

JAKAB LÁSZLÓ

K Ü L Ö N F É L É K

Köszöntő Vas megye földrajzi neveinek közzététele alkalmából*

Vas megye földrajzi neveinek közzététele fontos eseménye nemcsak a magyar nyelvstudomány egyik legnagyobb vállalkozásának, hanem számos más tudományágnak, köztük a helytörténeti kutatásoknak is, és különösen annak az egyre szélesedő társadalmi mozgalomnak, amely a tudományos gyűjtő- és kutatómunkában való részvétellel vagy az ahhoz nyújtott segítséggel lehetővé teszi országos méretű tudományos feladatok megvalósítását. Zala megye földrajzi neveinek 1965-ben megjelent kötetét közel egy évtized múlva, 1974-ben követte Somogy megye földrajzi neveinek gyűjteménye. A harmadiként közreadott Tolna megye földrajzi nevei nyolc év múlva, 1982-ben került kezünkbe, s most, még ugyanebben az évben, előttünk fekszik negyedikként Vas megye földrajzi neveinek kötete is. Ez azt jelenti, hogy az ország 19 megyéje közül négyben már nyomtatásban közzétették a földrajzi névanyagot. Hozzátehetjük, hogy további négy megyében, Fejérben, Bács-Kiskunban, Komáromban és Borsod-Abaúj-Zemplénben befejeződött a helynévanyag összegyűjtése, amely a többi 11 megyében is megindult és előrehaladt, úgyhogy az egész vállalkozás gyűjtőmunkája már túljutott a fele útján. Így Vas megye földrajzi nevei gyűjteményének megjelenése most egyben az egész tudományos vállalkozás fele útját is jelzi, s feljogosít arra a reményre, hogy a munka még hátralevő részét belátható időn belül el lehet végezni.

Vas megyében 1965-ben indult meg a munka, s bár közben különböző nehézségek merültek fel, a Megyei Tanács Művelődésügyi Osztályának segítségével sikerült a földrajzi névanyag összegyűjtését 1969-ben befejezni. Hátra volt még azonban a gyűjtött anyag ellenőrzésének, megszerkesztésének és sajtó alá rendezésének munka- és időigényes feladata. Az MTA Nyelvstudományi Intézetének a földrajzinév-gyűjtés országos szervezésével lekötött munkatársai ezt nem tudták volna egészében vállalni és elvégezni. Ezt a feladatot csak a Vas megyében dolgozó szakemberek közreműködésével lehetett megoldani. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya nevében köszönetemet és elismerésemet fejezem ki azoknak az intézményeknek és személyeknek, amelyek és akik Vas megye földrajzi névanyagát ellenőrizték és kiadásra előkészítették, illetve ennek az értékes forrásanyagnak a kiadását lehetővé tették. Így tisztelettel köszöntöm a kötet sajtó alá rendezőit, Guttman Miklós, Bokor József, Vörös Ottó főiskolai tanárokat, akik munkáját Szabó Géza tanszékvezető főiskolai tanár tette lehetővé és támogatta, Bárdosi János muzeológust, aki annak idején 1965-ben a munkálatok elindítását kezdeményezte, Szabó Lászlót, a szentgotthárdi községi tanács elnökét, Lakó Rezső nyugdíjas népművelési felügyelőt, Pomogyi József és Gyarmathy Miklós tanárokat, Barbalics Imre muzeológust, Hajdú Mihályt, Balogh Lajost és Ördög Ferencet, a Nyelvstudományi Intézet munkatársait. Köszönetemet és elismerésemet fejezem ki Balogh Lajosnak és Végh Józsefnek, akik nagy tudományos tapasztalattal és hozzáértéssel irányították a munkálatokat és szerkesztették a kötetet.

Külön is szeretném kiemelni és megköszönni a Megyei Tanács segítségét és anyagi támogatását s személy szerint köszönteni Csonka György általános elnökhelyettest, akinek közreműködésével sikerült megoldást találni Vas megye földrajzi névanyagának közzétételére, továbbá a Megyei Tanács Művelődésügyi Osztályát és annak főelőadóját, Németh Miklósnét a vállalkozás lelkes és megértő támogatásáért. Köszönetet mondok a Művelődési Minisztériumnak és az MTA Főtitkárnak is azért az anyagi támogatásért, amellyel a kiadás költségeihez hozzájárultak.

* L. MNy. LXXIX, 104–7.

A Vas megyei földrajzi nevek kötete nem az Akadémiai Kiadónál készült, azonban előállításának színvonala, nyomása, kötése eléri az előző kötetekét, papírja pedig jobb, mint a Tolna megye földrajzi nevei kötete. Köszönet illeti ezért a budapesti Globus Nyomdát, amely a szedést és a nyomást végezte, de a szombathelyi Sylvester János Nyomdát is, ahol a kötés készült.

Vas megye földrajzi neveinek közzététele jelentősen, pontosan 24 843 helynévre vonatkozó adattal gazdagította hazánk helyneveire s a helynévadásban megnyilvánuló törvényszerűségekre vonatkozó ismereteinket. Ehhez természetesen hozzávehetjük a tolnai kötet 19 068 helynévre vonatkozó adatát is. E hatalmas adatmennyiség ma lényegesen nagyobb lehetőséget nyújt a helynévadás jelenségeinek és belső törvényeinek feltárására, mint két évtizeddel korábbi ismeretanyagunk. Akkor talán még lehetett arra gondolni, hogy a helynévadásban a köznevek használatának bizonyos gazdaságossága érvényesül, ma az új, gazdag földrajzi névanyag más irányba mutat.

Hasonlítsuk össze három kisebb terület, Magyaregregy, Makó és a Rétköz és három nagyobb terület, Zala, Tolna és Vas megye helyneveiben a leggyakrabban használt 10 köznév állagát és gyakorisági sorrendjét: Magyaregregy: *kút, út, rét, csörge, tető, völgy, orom, erdő, vár, gyökér*. — Makó: *ér, hát, kert, halom, sziget, töltés, rét, út, tő, fok*. — Rétköz: *tó, hegy, sziget, nagy, tanya, kis, ér, láp, szeg, dűlő*. — Zala: *dűlő, rét, út, erdő, föld, hegy, dök, alja, völgy, nagy*. — Tolna: *dűlő, út, kút, föld, ház, völgy, rét, kis, kert, erdő*. — Vas: *út, dűlő, rét, föld, erdő, alja, kis, hegy, kert, nagy*.

Mit lehet ebből megállapítani? A három kisebb területen 25 köznév fordul elő a 30 statisztikai helyen. Ezek közül 20 egyszer, 5 pedig kétszer szerepel. Ezzel szemben a három nagyobb területen a 30 statisztikai helyen mindössze 14 köznevet találunk, amelyek közül 5 háromszor, 6 kétszer, 3 pedig egyszer fordul elő. Mi ennek a szembeötlő eltérésnek a magyarázata? Abból a tényből kell kiindulnunk, hogy a három kisebb terület jellegzetes földrajzi névanyaga sokkal nagyobb mértékben különbözik egymástól, mint a három nagy területé: 25 köznevet használnak az utóbbiakban előforduló 14 köznévvel szemben. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy a kisebb területek természeti, gazdasági és emberföldrajzi adottságai sokkal jobban kiugranak az összehasonlításban, mint a nagy területeké, amelyek keretében a kisebb egységek különbségei a statisztikában kiegyenlítődnek. Hogy ez valóban így van, azt az is bizonyítja, hogy a három nagy területen is megtaláljuk azoknak a közneveknek a használatát, amelyek a három kisebb terület statisztikai helyein szerepelnek, s keretükben lehet találni olyan kisebb területet vagy települést, amelyen a köznevek statisztikai megoszlása hasonló a tárgyalt kisebb területekéhez. A földrajzi nevekben használt köznevek gazdaságosságának elméletéről tehát bizonyára le kell mondanunk. Ez talán fel sem merülhetett volna, ha a kutatás figyelembe veszi a tapasztalt helynévkutatóknak azt a megállapítását, hogy éppen az ilyen, köznevekből képzett földrajzi nevek, pl. dűlőnevek, határrésznevek, csak kis területen, szűk körben ismeretesek, s így természetesen a nevet adók és használók körében a nyelvi gazdaságosság szempontja fel sem merülhet. Hogy egy-egy köznévnek mi a használati terheltsége a helynevekben, azt a nyelvtudomány is csak most e nagyszerű földrajzi névgyűjtemények alapján tudja megállapítani.

A köznevek használata a földrajzi nevekben még egy fontos kérdést vet fel. Az ilyen földrajzi nevek nagy része az ún. laza szerkezetű helynevek csoportjához tartozik, amelyek elemzése sokszor nem könnyű feladat. Helyes-e pl. a *műhely* szót tartalmazó földrajzi nevekből alapelemként a *hely* köznevet kiemelni? De még nagyobb jelentőségű az a kérdés, hogy meddig vagy éppen mettől tekinthetők az ilyen helymegjelölések egyáltalán földrajzi neveknek. Közismert, hogy annak, aki a terepen mozog, gyakran van szüksége kisebb területek, határrészek nyelvi megjelölésére. E helymegjelölések nem feltétlenül földrajzi nevek. Ilyen megjelöléseket, mint *Hegy-főli-erdő*, *Legelő*, *Temető*,

Bük-főli-szöllő, Hegy-oldali-árok, Körmen-di-tői-erdő, Tó-alja, Part-alja stb., akkor is alkothatunk és használhatunk, ha egyébként nem is ismerjük a szóban forgó terület helyi vagy hivatalos földrajzi neveit. Ezeket nyilvánvalóan meg kell különböztetnünk a helynevektől: alakjuk nem szilárd, eltérő nyelvi megjelölésekkel váltakozhatnak, strukturális szempontból még nem helynévként viselkednek. De hol van a határvonal helymegjelölés és helynév között, s van-e a kettő között valamilyen átmeneti kategória? E kérdések vizsgálata bizonyára nagy fontosságú lenne a további földrajzi névgyűjtemények szempontjából is.

Végül van a vasi kötetnek még egy fontos és értékes sajátossága. Igen gazdagon közli a helynevekhez fűződő közösségi-népi hagyományokat. A helyneveknek éppen ilyen szempontból nagy jelentősége van a helyi közösségi tudat, a történeti tudat s ezen keresztül a szocialista hazafiságtudat megteremtésében és formálásában. A borgátai *Kirá-l-kő*-ről az a hagyomány él, hogy IV. Béla király menekülése közben megpihent a tövében, s ivott is a közeli forrásból. A kissomlyói *Kirá-l-kő*-höz pedig Mátyás király látogatásának legendája fűződik. Népi emlékezet, tudós hagyományok vagy tudálékos magyarázatok ezek? A közösségi tudat számára mindenesetre „csupa legendák és jelek” — mint Ady írta szülőfaluja egyik határrészéről. A földrajzi nevekből őrzött legendák a népi tudat termékei és egyben formálói még akkor is, ha „gesunkenes Kulturgut”-ot fedezhetünk fel bennük. Ezért írhatta Váczi Mihály „Legendá”-jában:

Akit a nép ajkára vesz, vállára veszi azt,
akit a nép vállára vesz, szívébe zárja azt,
akit a nép szívébe zár, nem hal meg soha az.

...

Nevét roztáblákba írják kedves gyalogutak,
a lélek szájhoz emeli, ha rándul az ajak,
mint vödrüket felemelik a fényre a kutak.

Vas megye földrajzi nevei így emelik fényre azokat a gazdag népi hagyományokat, amelyek szocialista hazafiságtudatunkat a helytörténet „legendá”-ival és „jelei”-vel gazdagíthatják.

HARMATTA JÁNOS

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok*

gyámolytönk 'támasztó, tartó rönk'. — Fehérvár, 1645: „Egy *gyamoly Teőnkött*, vagyon rayta Negy vaskarika” (Lymb. II. Ser. 28. tétel 95. cs.: 255b).

gyalu 1395 k.: TESz. I, 1118, alakv. *gyalló* [ÜMTSz.]: uo. — Tállya, 1783: „Bodnárnak Görbe *gyalloért* és Srófért” (Dess. lt. Arch. Eperj. 26. cs. H I. 25).

gyékény 1372 u./1448 k.: TESz. I, 1125, alakv. *dikiny* 1794: uo. — Magyarbél, 1722: „Négy *gyénköny* Szalma kalap” (Csáky lt. Központi lt. 54. Fasc. 144) | Tállya, 1787: „Három *Dikiny*” (Dess. lt. Arch. Eperj. 26. cs. H I. 25).

habán 'az anabaptisták egyik csoportjának tagja által készített' 1772: TESz.

* L. MNy. LXXX, 123—8.

II, 8. — Beckó, 1734: „Egy Opalkában vannak *habány* korsok s= finsak” (Est. lt. Rep 39 Fasc. A Nr. 75: 454).

[*hág*] *elhágja a hágcsót* ’megcsalja a férjét’. — Abaúj m., 1553: [a felesége] „*el haktha wolna az hagfoth* es kwrwanak monttak” (NRA Fasc. 833 Nr. 26).

hajnalcsillag ’hadieszköz’. — Szatmár vára, 1660: „Csakani njel nélkül Nro. 18. *Hainal csillagh* Nro. 153 Moskatel Nro 180” (Lymb. II. Ser. 23. tétel: 35).

hák ’Schar’. — Zemplén m. 1666: „Egi Lemesz vas *hak* vagi szornyik nadlasarol” (OSzK. Fol. Hung. 920: 261) | Szendrő, 1694: „Három *hoc* nevű Bánto vas No. 3” (Csáky lt. Kassai lt. 7. cs. Fasc. 49). — Vö. StudSl. XXII, 199.

haltstráf ’tartószalag?’. — Trebosztó, 1737: „Taczly, *Holostraff*, S- mellette fejr fatyol” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX) | Radvány, 1750: „Kiss Taczlj, *Halstraf* Palatindlj” (uo.) | „Vilagos Patyolatbül ezüst tsipkivel elő ruha, Ing vál, dupla tatzlj, *holtstraf*” (uo.) | „Ing Vál, Gyöngö tsipkivel dupla tatzli, és *holtstraf*” (uo.) | 1757: „ingval *halsztraff*. palatindli” (uo.).

hamut ’hámiga’ 1395 k.: TESz. II, 42. — Kanizsa, 1566: „lo nyakaba való *Hamouth* kettő” (Nád. lt. 50. cs. 17. tétel: 318) | Kékkő, 1736: „Bires Hamok, és *chomutok* megh igazsztatatul” (Bal. lt. Kékkői urad. 32. cs.).

hancsik ’kis földkupac, domboeska’ 1789: TESz. II, 44. — Kassa, 1653: „Harminadik *honzikot* felastuk” (NRA Fasc. 1739 Nr. 8) | „huszon het ölni felessegi földre Eötödik *honzikot* fel hantuk” (uo.).

[*hancsikol*] *felhancsikol* ’felkupacolja a földet, követ’. — Kassa, 1653: „az Első határbeli Jelt Foldél és kövel *fel honczikoltuk*” (uo.).

handgelt ’toborzó pénz’. — 1758: „minden Személynek *Hand=Geldet* egy aranyot . . . refolválni” (Batth. lt. Törzslt. Rsz. 253) | „hogy kevesebb *Hand Geldert* és *Discretióért*, *Recroutákat* kaphafsanak” (uo.).

handstuk ’?’. — Kassa, 1599: „Attük . . . egy veegh *handftükön*” (Filmtár C. 796. doboz: 144) | „az egy veeh *handftukkal* egietemben” (uo.).

harisnya 1470: TESz. II, 59, alakv. *harosnya* [ÚMTsz.]: uo. — Füzér vára, 1626—7: „Darocz Egi, *Harofnia* Egi, boczkor elegendő” (Nád. lt. 51. cs. 22. tétel: 178) | „Daroczert es *Harofniaert*, adnak neki Tiz Juh giapiat” (uo. 180).

hasábos káposzta ’in Spalten geschnittenen Kraut’ 1664: NySz. II, 113. — Füzér vára, 1623: „kilencez hordo *Hasapos kapofsta*” (uo. 24. tétel: 47b).

haubíc ’Haubitze’ 1626: TESz. II, 75. — Sempete, 1641: „Egi *haubtez* rőuid rez agiu” (Est. lt. EM. iratai III. a—f 634: 1) | Szatmár vára, 1660: „*Hambicz* névő Agiu” (Lymb. II. Ser. 23. tétel: 33) | „*Hambicz* Agiu fontos Nrő: 23 (uo.) | „*Hambicz* Agiu fontos Nrő: 20” (uo.) | Sintava, XVII. sz. második fele: „egj Eöreghe Vy *Halbicz* kit az Begeni Ur Attja Beßterezen öntetet” (U et C Fasc. 98 Nr. 4) | „ket vas *Halbicz*” (uo.) | „Morvai vas *Halbicz*” (uo.).

hegy ’rakás, halom’ 1844: TESz. II, 82; ’Berg’ 1055: uo. — Rohonc, 1634: „egy *hegy* foo” (Batth. lt. Filmtár 4352. doboz Nr. 340: 42) | „1 *hegy* foo” (uo. 41).

hegymester ’Bergmeister’ 1643: OklSz. — Keresztúr, 1597: „az *Hegimesterek*, Vinczeler, az Ispan . . .” (U et C Fasc. 101 Nr. 3).

héhel ’gereben’ 1637: TESz. II, 83. — 1629: „1 Pleh leh Bwreő . . . 1 *Hehelj*” (Soós lt. 1. tétel 8. cs.).

helt ’?’. — Nagybánya, 1764: „1. *Helt* verő vas” (U et C Fasc. 111 Nr. 46: 353).

hencvas ’kézi szerszámfajta?’. — Ecsed, 1636: „*hencz vas* Nr 1. harapo fogo vagion Nr 1½ vas peőreőly Nr 1” (NRA Fasc. 1034 Nr. 70: 4).

hengvas ’kampó?’. — Nagybánya, 1679: „Kopott Garacz No 3. *Hengh vas* N 3” (U et C Fasc. 111 Nr. 12: 117).

hercglét 'nyersanyag (az ólomoxid alapanyaga?)'. — Nagybánya, 1664: „Egy Nagy hamor tókére valo vas karika 1 *Hercz Glet* in cruda materia” (uo. Nr. 5: 46) | „*hercz Glét* in cruda materia Cent. N 4” (uo. Fasc. 173 Nr. 2: 362).

hévér 'borszívó, lopó' 1548: TESz. II, 105; 'kézi emelőgép' 1534: uo., alakv. *Héber* 1816: uo. — Magyarbél, 1732 k.: „Egy Badogh *héber*” (Csáky lt. Központi lt. 54. Fasc. 144).

hidlázás 'deszka padlózat készítése'. — Kékkő, 1731: „az Istalonak *hidlázásatul*” (Bal. lt. Kékkői urad. 30. cs.). — Vö. *hidlás* 'palló, padlózat' 1599: TESz. II, 108.

hintós bölcso 'himbálás bölcso'. — Nagybánya, 1635: „*Hintos bölcso*től fl. 3” (AM Civit. Nagybánya Rssz. 110) | Szendrő, 1701: „Egy derék két felől ladás, fekete festékű *hintos Bőchő* No 1” (Csáky lt. Kassai lt. 30. cs. Fasc. 151).

hiúz 1395 k.: TESz. II, 123. — Nyitra m. 1671: „Egy kék granat csipkes *hujuz* mallal bellet mente” (Csáky lt. Központi lt. Fasc. 89: 77b).

hofnica 'középkori lövegfajta' 1462: TESz. II, 128. — Terebes, 1567: „Barbatę prelongę *hoffjncza* vocatę” (NRA Fasc. 814 Nr. 8).

holmi 'valami, valamiféle, egy és más' 1584: TESz. II, 134, alakv. *hummi* 1766: uo., *hunmi* 1809: uo. — Végles, 1636: „*hum*[m]i lábos marhaját hova tudna transferálni[!]” (Lymb. II. Ser. 2. tétel: 3) | „*hunmi* lábos marharúl és Gabonarúl” (uo. 2).

hombaros '(gabona)rakománnyal terhelt' 1693: Kakuk 39. — 1608: „egy *Hambaro* Hajo Eßtergamma Meneth” (Batth. lt. Filmtár 4771. doboz 00283. sz.).

hornyol 'vész?'. — Füzér vára, 1644: „Czakan No. 1 *Horgyon* No 8 Vago kes No. 2” (U et C Fasc. 15 Nr. 7).

hostát 'külváros' 1262/1392: TESz. II, 150, alakv. *hustát* 1775: uo. — Kassa, 1597/1730: „az Varos joszagaban, vagy az *hustatban*” (AM Civit. Cassov. Rsz. 86: 112) | Szentgrót, 1644: „Mi Szentgroth *huftattyaban* lakozo . . . vitezlő Beregh” (Batth. lt. Filmtár 6519. doboz II. 48: 2).

hupogás 'püfölés'. — 1612: „hallot az kut fele . . . *hūpogast*” (Soós lt. 1. tétel 7. cs.) | „hallottam az űtest, *puhogast*[!]” (uo.) | „hallottuk az werest, *hupogast*” (uo.). — Vö. *hupog* 1624: TESz. II, 169.

[*igler* 'morvaországi posztó 1558: OklSz. 405] *cseh igler* 'ua.' — 1533: „delj dolmany . . . ex pannô *cheg Iglér*” (Batth. lt. Filmtár 4348. doboz: 4).

india 'pulyka' 1634: OklSz. 409. — Terebes, 1601: „Szaruas Barom, Tyúk, Lúd, *India* . . .” (U et C Fasc. 59 Nr. 15: 2) | Felsővadász, 1641: „*India* vagjon három, ketteje kakas, egj Jercze No. 3” (uo. Fasc. 14 Nr. 37) | Makovica, 1641: „*India* Tojo No 11 Kakas *India* No 3” (uo. Fasc. 21 Nr. 6).

indiai kakas 'pulykakakas' 1669: OklSz. 409. — Sáros, 1606: „*Indiay kakas* Nro. 1” (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 483).

indus 'pulyka'. — Borsi kastély, 1638: „Inventaltunk *Indust* No 15 Reczett No 21” (uo. Fasc. 2 Nr. 34) | Terebes, 1684: „Tojo *Indus* Nro 13. Gunar *Indus* Nro 1” (uo. Fasc. 115 Nr. 14).

in flagranti 'a tett pillanatában, tetten érve'. — Szatmár vára, 1632: „ha *in flagranti* vagy vagdalkozafon, uagj hazramenefen, uagy valamj egyéb sullios vétken a Vitézlő rendbelieket . . . meg foghafsanak” (Csáky lt. Központi lt. Fasc. 172 Nr. 3).

instrumentum 'eszköz, szerszám'. — Kassa, 1624: „meczettlen *Instrumentum*” (U et C Fasc. 76 Nr. 9) | 1631: „minden ahoz tartozando *Instrumentumok*” (Est. lt. Rep. 71 Fasc. 24/b Nr. 67).

iplik 'a csizma sarkának cérnával való kivarrása' MTsz. I, 949. — Ratkó, 1674/1730: „uj béli, talpat, Selem Sinórt, *epliknek* való Selymet” (AM Comit. Gömör Rsz. 19: 443b).

[*islóg* *goz* 'kalapálással fémet cifráz, díszít'] *megislóg* *goz* 'ua.'. — Zalavár, 1553: „koffyom wonth aran kyth *meg flogozthak*” (Nád. lt. 16. tétel, 50. cs.: 7b). — Vö. *islóg* 1488: TESz. II, 238.

istáp 'vasrúd' 1372 u./1448 k.: TESz. II, 241. — Nagybánya, 1664: „Kohba valo *steb* neuő vas Nro 1” (U et C Fasc. 111 Nr. 5: 38) | „Kohba valo *steb* nevő vas N 1” (uo. Fasc. 173 Nr. 2: 353).

jancsárpátyolat 'törökpátyolat' 1645: KNIEZSA, SzJsz. 229. — 1601: „két *Janchar* aranyas vegheő *paiyolatot*” (Bal. lt. Kékkői urad. 19. cs.: 58b).

jérce 1533: TESz. II, 273, alakv. *értze* 1794: uo. — Sztropkó, 1687: „India kakas és *Ércze* Nr 28” (U et C Fasc. 45 Nr. 40: 5) | Kékkő, 1745: „poka kasas [!], és *Ércse*” (Bal. lt. Kékkői urad. 35. cs.).

juha 'a szekérrúd szárnyát fenntartó fa; Reibseheit' 1777: TESz. II, 284. — Nagyida, 1746: „Bires Szekerébe attam 1 par első kereket és Egy *Juhat* . . . Egy ferhéczet attam” (Csáky lt. Központi lt. 55 Fasc. 150).

juh pádszor. — Szalonok, 1577: „*Iwgh* *paztor* kozar Iwannak” (Batth. lt. Filmtár 4348. doboz: 10). — Vö. *juh* 1208/1359: TESz. II, 284.

kacsa 1333/1468: TESz. II, 297. — 1610: „Lud uagyon harmincz kilencz no 39. *Gacza* vagon huszonnegy no 24” (U et C Fasc. 35 Nr. 11) | Enicske, 1662: „Eorőgh Lud N. 30 . . . Öregh *Gacza* N. 5. It[em] *Gacza* Fiak N. 7 . . . Ezidey *Gacza* fyü N. 12” (uo. Fasc. 25 Nr. 4) | Jászó, 1671: „*Gacza* N. 15. Tiuk Cir. N. 50” (uo. Facs. 35 Nr. 101).

kád 1395 k.: TESz. II, 300. — Szentmiklós, 1587: „Eg *kald* kapozta” (uo. Fasc. 12 Nr. 42) | „Eg vres *kald*” (uo.).

kajszibarack 1664: TESz. II, 309, alakv. *kajszin baraczk* 1795/1891: uo. — Nagymihály, XVII. sz. második fele: „*Kay bin baraczk* fak vadnak No. 20” (NRA Fasc. 869 Nr. 60: 18).

kaláris 'korall' 1458: TESz. II, 321. — XVI. sz. közepe: „egy Darab Termis *Kallaris* Ezustben foglalt” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX).

[*kalcinál* 'nyersanyagból vizet távolít el hevítéssel'] *megkalcinál* 'ua.' — 1570 k.: „*kalchinaldmeg* az *kalchinalo* kemencheben” (OSzK. Oct. Hung. 484: 6b) | „Wegy *kalcionalt* footh borkoueth . . .” (uo. 7).

kályha 1522: TESz. II, 331. — Kosztolány, 1657: „egy parast *kahla* kemenche” (U et C Fasc. 97 Nr. 13).

kályhás. — Kosztolány, 1657: „egy parast *kahla* kemenche egy ajto pantostul” (uo.).

kamelot 'teveszór posztó'. — Trebosztó, 1737: „*Kamelot* Szoknya” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX) | Radvány, 1750: „Minden napi *kamelot* Szoknya” (uo.) | Radvány, 1757: „*Kamelot* Bunda” (uo.). — Vö. *csemelet* 'ua.' 1311: TESz. I, 455.

kámför 1577 k.: TESz. II, 336. — 1570 k.: „talal3 *Camfort* az edennek feneken” (OSzK. Oct. Hung. 484: 4b).

kanafos 'fityegős, sallangos.' — Zalavár, 1553: „olthar eltewzew Apreme zewld barfon Aranýo6 *kanoffos*” (Nád. lt. 16. tétel 40. cs.: 10b). — Vö. *kanaf* 1533: TESz. II, 339.

kanári 1791: TESz. II, 341. — Sempte, 1629: „vettem egy *Canari* madarakat és egy fwlemw[lét] az kis Urnak” (Est. lt. Filmtár 4693. doboz: 4).

kanavász 1581: TESz. II, 341, alakv. *kanabác* 1632: uo., *kanabács* 1709: uo. — Ugróc, 1622: „Egy kék *kanabacz* kerek boknya” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX) | Szepes m., 1700: „3 Sing Abbát . . . 2 Sing fehér *Kanavacsot*” (Csáky lt. Központi lt. 53 Fasc. 143).

kántor 'negyedév' 1508: TESz. II, 351 *kántorbőjt* a. — Váradolaszi, 1769/1770: „minden *Qvatembereken*, egy öszve Gyűlést tartsanak” (PCA 2. doboz: 3b).

kantuskajd 'köntös, ruha?'. — Radvány, 1750 k.: „Kék strafos Tafotabul *Kantos Klat*” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX) | Radvány, 1757: „Mas Barhan *Kantus Klaid*” (uo.) | „Kanafas *Kantus Kleid*” (uo.) | „Atlas téli *Kantus Klaind*” (uo.) | „Taffota nyári *Kantus Klaid*” (uo.) | „Barhan varot minden napi *Kantus Klaid*” (uo.). — Vö. *kantus* 'ua.' 1705 k.: TESz. II, 351.

kaperli 'kápribogyó' 1603: Horváth 100, alakv. *Kaperle* 1709: uo. — 1671: „Cziga es *Kaprle* [den] 15 Sparga [den] 14” (Nád. lt. Okir. I. 289/B: 417) | Szendrő, 1697: „ket fabul valo edény *kaperle[n]k*, és lemonia[na]k” (Csáky lt. Kassai lt. 7. cs. Fasc. 49) | 1699: „4 font *kaperlét*” (uo. 30. cs. Fasc. 151).

kapicán 'orrfék; Kappzaum' 1704: TESz. II, 358. — Szepesvár, 1685: „Egy vas Pe're'cz, S- egy *Kapoczán*” (Csáky lt. Központi lt. 14. cs. Fasc. 40) | Szendrő, 1698: „kötő fek 6 . . . *kapoczán* 2” (uo. 7. cs. Fasc. 49) | Szendrő, 1701: „Egy paraßt alá valo kantar No 1 *kapoczán* 2” (uo. 30. cs. Fasc. 151).

capicsol 'kelmefajta' 1650: Horváth 100. — Szepes m., 1690: „4 Sing Veres *Capicsolt*” (Csáky lt. Központi lt. 53. cs. Fasc. 143) | 1697: „½ Sing *Capiczolt*” (uo.).

kapital 'tőke'. — 1655: „az *Capitalis* Summával egyűtt” (NRA Fasc. 907 Nr. 21) | Tolcsva, 1700: „az ezer Tallér *Capitalishoz*” (Lymb. II. Ser. Fasc. 1 cs. 78) | „az három Ezer forint *Capitalisal* edgyűt” (uo.).

kapotnyak 'Haselwurz' 1525 k.: TESz. II, 363. — XVII. sz. első fele: „Fahe-
yat, Isopot, Tormat, es *Kopitnik* fővet jo Borban főz meg” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX).

[*kappanoz* 'kiherél] *megkappanoz* 'ua.' — 1603: „űottem penzön 15 kakasokath, kikot *megkappanoztatam*” (Csáky lt. Elenchizálatlan iratok Fasc. 251). — Vö. NySz. II, 114: *még-kappanozás*.

kapra 'kecske' 1637: OklSz. 451. — Fogaras, 1632: „Milliora Juh N 154. Eőregh *kapra* N 36. Milliora *kapra* N 6” (U et C Fasc. 14 Nr. 39) | Alsóporumbák, 1632: „meddeő *kapra* N 4 Maiorsagh feieős *kapra* N 4” (uo. Nr. 38).

karabély 1633: Horváth 101. — Apony, 1627: „Egy *karabin* puska” (U et C Fasc. 101 Nr. 72) | Sárospatak, 1642: „hoőu *karabeliok*” (Lymb. II. Ser. 28. tétel 95. cs.: 522b).

karácsonyfa 'karácsonyi faszolgáltatás'. — Sempte, 1633: „Minden Helyes tartozik eő Naghanak karacsnyra egy egy Beker fat be venni az varban . . . kit *Karacsny fanak* Bóktak hinna” (Est. lt. Rep. 40 Fasc. I Nr. 165).

karafina 'üvegpalack' 1758: TESz. II, 372. — Szendrő, 1697: „4 *karafin*, két uj frissebb *karafin*” (Csáky lt. Kassai lt. 7. cs. 49) | Szendrő, 1698: „Aőtalra valo ket pár közönseghes *Karafin* No 4” (uo.) | Magyarbél, 1723: „10. *Karafina* fő delestül 2. közönseghes üvegh Pohár” (Csáky lt. Központi lt. 54. cs. Fasc. 144).

karalábé XVII. sz.: TESz. II, 374. — Szendrő, 1692: „A . . . Pinczéb[en] kétt hordo ó bor . . . *koleraby*, olaő kapoőta” (Csáky lt. Kassai lt. 7. cs. Fasc. 49).

karát 1644–71/1884: TESz. II, 376. — 1570 k.: „ha az araný 8 9 10 auagý. 11. *qaratu*” (OSzK. Oct. Hung. 484: 37b) | „ha az araný. 16. 17. 18. avagý. 19. *karatu*” (uo. 38).

karátos. — 1558: „ký ký mind han[y] *garatos*” (uo. 41).

karfiol 1664: TESz. II, 380. — Sempte, 1629: „Uettem . . . *karditt* . . . Ripatt . . . Spinaczott” (Est. lt. Filmtár 4693. doboz. 4) | 1671 (bécsi vásárlások): „*Kardiviola* és Salata” (Nád. lt. Okir. I. 289/B: 413b).

kartabianka 'váltó' 1586: OklSz. 459 *kartablanka* (egy adat). — XVII. sz.: „*Karta bianka* van enalom” (Csáky lt. Központi lt. Fasc. 172 Nr. 5) | „az *Cartabianka* melet” (uo.) | Radvány, 1724: „Négy ezer Rénes Forintokrúl való *chartabianka* . . . mellyet . . . Moringolás képpen kötök” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX. cs.: 126).

kartács 1607: TESz. II, 390. — Sempte, 1626: „Batokbol czinalt *kordacz* No

300. Fabol czinalt *kordacz* No. 35" (U et C Fasc. 87 Nr. 30: 4) | Sempste, XVII. sz. első fele: „Feyer onbul es badokbul chinalt *kordicz* N 120 Fabol chinalt *kordach* N 40" (uo. Fasc. 98 Nr. 4) | Tokaj, 1649: „Agyuban valo *Kartaß*" (Lymb. II. Ser. 28. tétel 95. cs.: 290) | „Taraßkban valo *kartáß*" (uo.).

k a r v a l y 1395 k.: TESz. II, 395, alakv. *Karalyról* 1790: uo. — Munkács, 1613: „egy egy karallyal, es ket ket császár madarawal tartoznak . . . az *karalyért* den. 50. fizetnek" (U et C Fasc. 18 Nr. 25).

k á s t é l y o s 'világospiros színű' 1621: TESz. II, 399. — 1616: „Egj rübint eöreg *kasteljos* gjürott veött" (Soós lt. 1. tétel 7. cs.).

k a s t o r (i) k a l a p 'hódször (~ hódprém?) kalap'. — 1696: 1. *finom a.* | Szepes m., 1700: „I fénum fekete *kastor kalapot*" (Csáky lt. Központi lt. 53. cs. Fasc. 143).

k a s z t r o l 'serpenyő, lábas' 1774: TESz. II, 403. — Lőcse, 1696: „edgy par *kasztrolt*" (Csáky lt. Központi lt. 53 Fasc. 143) | Magyarbél, 1724: „Könyhába'n . . . 2. *Kasztrol* . . . 1. Rundell" (uo. 54 Fasc. 144).

k a z a m a t a 1620: Horváth 105, alakv. *kassamáta* 1722: TESz. II, 415. — Ecsed, 1613: „keő kapu felet *Casamataban* Arpa Cub. 36³/₄" (U et C Fasc. 152 Nr. 6) | 1632: „*Casamatta* Szegletjre mindenüt egyyet egyyet" (Csáky lt. Központi lt. 172 Fasc. 3).

k a z e t t a 'olvasztó edény'. — 1570: „aztan egý kis *kazetaban* főzdmeg es Io lezen" (OSzK. Oct. Hung. 484: 80) | Nagybánya, 1664: „Arany probahoz valo vas lab Nro 2 *Casseta* Nro 1" (U et C Fasc. 111 Nr. 5: 40) | „Réz *Casseta* aproiaval együtt Nro 7" (uo. 43) | Nagybánya, 1679: „Hat réz *kaszéta*" (uo. Nr. 12: 112). — Vö.: *kazetta* 'Kasette' 1865: TESz. II, 416.

k a z u p 'fakéregből, háncsból készült kis puttonyforma edény; egy fajta (kis) kosár' 1673: TESz. II, 417. — Munkács, 1603: „Egj *kazupba* keőreómfarago No 2" (U et C Fasc. 97 Nr. 28) | Sárospatak, 1620: „Egj *kafupba* fendel, fög" (NRA Fasc. 866 Nr. 93: 16) | „Egj *kafup* lecz fög" — (uo.).

k a z u p o c s k a. — Szerencs, 1635: „Harom *kazupocska* fenyü viaß" (U et C Fasc. 41 Nr. 44).

k e h e l y 1416 u./1450 k.: TESz. II, 424. — Szepesvár, 1638: „Egy ezüst Arania6 *kelich* patenastul" (U et C Fasc. 97 Nr. 8) | „*kelihre* valo velum No 13" (uo.) | Fraknó, 1645: „*kelchre* volo velum" (uo. Nr. 9).

k e l e n c e 'méhes' 1524: TESz. II, 429—30, alakv. *Kelentz* 1808: uo. — Munkács, 1627: „Egy Meh *kelencz* Nro. 1" (U et C Fasc. 18 Nr. 31) | Makovica, 1634: „Az méh *kelencz* kihez vagion deszka No 15" (uo. Fasc. 21 Nr. 3) | Ónod, 1676: „Mehes kert, uagy *kelencs*, ebben is uolt kopő meh" (uo. Fasc. 25 Nr. 43) | „Mehes kert, vagy *kélenz*" (uo. Nr. 49).

k e l i m e s 'egy fajta hímmzéssel kivarrt'. — Hunyad vára, 1611: „egy uarrot giolez uankos hej *Kelimes*" (NRA Fasc. 760 Nr. 15). — Vö. *kelim* 'egy fajta hímmzés' 1927: TESz. II, 433.

k e r e k d e d 1495 e.: TESz. II, 454 *kerek a.* — Csejte, 1661: „*Körögdet* Aßtal N 1" (U et C Fasc. 87 Nr. 7: 2).

k e s z ő c e 'cibere' 1440: TESz. II, 471. — Alsólindva, 1564: „chak a3 fos herin-geon, babon es *kezeolczen* waőozonk" (Batth. lt. Filmtár 4776. doboz: 01958. sz.).

k e t r e c 1373: TESz. II, 474. — Magyarbél, 1724: „I Hószú Tyúk kosár a vagy, *kótrőcz*" (Csáky lt. Központi lt. 54 Fasc. 144).

k i l i n c s 1405 k.: TESz. II, 489, alakv. *Gilints* 1832: uo. — Csejte, 1661: „aýto pantostul pleheftul éb *gilinczeftul*" (U et C Fasc. 87 Nr. 7: 1) | „*gilinczeb* éb retegestul Aito: 5" (uo.).

k i s z n i c é r 'egy fajta ruhaanyag' 1567: TESz. II, 498, alakv. *kiszniczer* 1754

k.: uo. — Eger, 1589: „adot Neký . . . 1 weg *kezniczert*” (Lymb. II. Ser. 26. tétel 93. cs.) | „egy wegh *kezniczert*” (uo.) | Rozsnyó, 1601/1609/1730: „egy *kisznyczer* [ez áthúзва és föléírva: *kizlicher*] dolmánnyal” (AM Comit. Gömör Rsz. 19: 183) | Jolsva, 1620/1730: „Szűrt, Csuhat, az máfodikra *kißniczer* Dolmányt és feje ruhát” (uo. 331) | Nagybánya, 1635/XVIII. sz. eleje: „egy *kisnyczer* pošto Nadragot” (AM Civit. Nagybánya Rsz. 110) | Szepes m., 1705: „4 végh fekete *kiszniczirt*” (Csáky lt. Központi lt. 53 Fasc. 143).

k i t t e l 'duplán szőtt vászon' 1424: TESz. II, 499, alakv. *kittől* 1750: uo., *kittelyért* 1770: uo. — 1629: „2. *Kittelj* Parnahaý” (Soós lt. 1. tétel 8. cs.) | „2. Parnahaýnak valo *kittelj*” (uo.) | Beckó, 1734: „*Kittol* Sakok[na]k Pohánka Kássa vagyon” (Est. lt. Rep. 39 Fasc. A Nr. 75: 451) ; „Sák *kittől*ből Oh” (uo.).

k l a m m e r v a s 'foglalóvas'. — Sáros, 1606: „*Clamer vasak* Nro. 5” (Csáky lt. Kassai lt. 69. cs. Fasc. 483).

k l a s s z i s 'minőség' 1897: TESz. II, 503; 'osztály, csoport' 1708: uo. — Sáros m., 1808: „Öreg bika 3 *Classisu* . . . 1 üßő bronyu . . . lső *Classisú*” (Bánó lt. 11. cs. Littera K 36–37).

k l á v i k o r d 'Klavichord' 1636: NySz. II, 323. — Sárospatak, 1620: „Egj virginal. Egj *Clavicordia*” (NRA Fasc. 866 Nr. 93: 14) ; Zboró, 1664: „egy öregh Aßtal, azon egy *Clavicordu[m]* huroftul” (NRA Fasc. 869 Nr. 6: 1).

k l e n o d i u m 'ékszer, drágakő' 1625: Horváth 106. — 1666 (Károlyi Judit holmija): „Arany s- köves marhak[na]k, *Clenotiumok[na]k* . . . Báma” (NRA Fasc. 905 Nr. 6).

k o c a h n. 1367, közszó 1708: TESz. II, 510. — Makovica, 1671: „Öreg *kozta* hatt” (U et C Fasc. 21 Nr. 8).

k ó c s a g 1528: TESz. II, 513, alakv. *Kóltsok*-tol 1767: uo. — Nyitra m., 1670 k.: „Fekete *kolcsok* Tol. 2. edgyek kissebb” (Csáky lt. Központi lt. Fasc. 89: 59) ; 1671: „Item dua' pluma, vulgo fekete *kocsok*” (uo. 75b).

k o f f e r 1787: TESz. II, 517. — Radvány, 1757: „két *Kufer* Láda” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX).

k o h j u n g a r 'ifjú munkás a kohónál'. — Radna, 1704: „*Koh-Jungar* á. Koh körül segít” (U et C Fasc. 126 Nr. 13).

k ó k l e r 1717: TESz. II, 521. — Sempite, 1629: „*kaukler* gyermekek[ne]k” (Est. lt. Filmtár 4693. doboz: 6) | „attam *kaukljereknek* . . .” (uo. 7).

k o l b á s z 1405 k.: TESz. II, 523, alakv. *kalbász* 1865: uo. — Szendrő, 1697: „dißnohusert *kalbaßért* fizettek” (Csáky lt. Kassa lt. 7. cs. Fasc. 49).

k o m ó d 1799: TESz. II, 539. — Tállya, 1774: „egy firnajsos becsi Sreibtiss, egy firnajsos bécsi *comod* . . . két *Spilltis* bécsi” (Dess. lt. Arch. Eperj. 26. cs. H. I. 25).

k o m p e t e n s 'illetékes, jogosult'. — Kisfalud, 1583: „Mert w nekj *Competenß* biraia volt” (NRA Fasc. 667 Nr. 18).

k o m p o n a 'mérleg' 1716: TESz. II, 545. — Rónaszék, 1692: „Egy másálo *Compona*” (U et C Irreg. Fasc. 5 Nr. 10: 121).

k o n c 'csont, főleg csövescsont' 1694: TESz. II, 545; 'húsdarab; falat' 1519: uo. — Sárospatak, 1603/1731: „harmadik két tyuk, és két velős *kontz*, ris kásával” (AM Comit. Zemplén Rsz. 58: 1).

k o n d é r 1560 k.: TESz. II, 546. — Sáros, 1631: „Ket vas fwles *Kondor* N 2” (U et C Fasc. 126 Nr. 2).

k o n d é r p a l a c k '?'. — Nagymihály, 1654: „egy öreg *konder palacz*k” (NRA Fasc. 868 Nr. 98: 25).

[*k o n t r o l ó r* 'ellenőr' 1767: TESz. II, 555 *kontroll* a.] *főkontrolór* 'fő-ellenőr'. — 1655: „Vice Furiernek f 15 . . . *Fő Contralornak* f 30” (Batth. lt. Filmtár 6519. doboz II. 68: 1).

k o p f f e n s z e r 'kisablak?'. — Németújvár, 1634: „Az vij Épület fölöt valóz kopff *Fenster*ek ablakok megh csinaltatafatúl” (uo. 4353. doboz: 24).

k o p ó k ü r t 'vadászkürt'. — Zboró, 1664: „egy *kopo kürt*, egy cifra nyelvü kor-bác” (NRA Fasc. 869 Nr. 16: 2).

k o r b á c s 1585: TESz. II, 570. — 1616: „Egy tatar hozzű *korpacz*” (Soós lt. 1. tétel 7. cs.).

k o r d o n 1783/1890: TESz. II, 573. — 1757: „ezen külső *Cordonnak* fel Szabadu-lását remélhettyük” (Batth. lt. Törzslt. Rsz. 253).

k o r d o v á n 1405 k.: TESz. II, 573, alakv. *gordován* [ÚMTsz.]: uo. — Eger, 1589: „Attwnk Neky . . . *Gordowant*” (Lymb. II. Ser. 26. tétel 93. cs.) | „wasarloth *Gordowant*” (uo.).

k o r e c 'véka' 1816: TESz. II, 574; 'a köből negyed- vagy hatodrésze mint úrmérték' 1507: uo., alakv. *korotz* 1631: uo. — Sáros, 1603: „Egy *korocz* Boronza” (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 483: 142b) | Jeszenő, 1623: „Egy merengerő *korocz*” (U et C Fasc. 78 Nr. 28).

k o r n é t a 'fátyol'. — Sárospatak, 1600 (Forgách Mihályné javai közt): „Harom giöngiöf *kornet*” (NRA Fasc. 834 Nr. 25: 2). — Vö. *kornéta* 1493 'lovassági lobogó?', 1614 'ua.': TESz. II, 577.

k o r o n g v a s 'malomalkatrész' 1586: OklSz. 522. — Nagybánya, 1762: „A *Körönd vas* mind jó. A Perpenze vas három jó” (U et C Fasc. 111 Nr. 46: 359).

k o r t i n a 'védőfal?'. — Szatmár vára, 1636: „à *Cortinák* közepin mindenüt egy egy Strafa Hazacskat csinaltassanak” (Csáky lt. Központi lt. Fasc. 172 Nr. 3). — Vö. *kortina* 'Vorhang' 1701: OklSz. 523.

k ó r u s 'karzat'. — Szepesvár, 1636: „Musikusoknak valo *Koru*” (U et C Fasc. 98 Nr. 17: 4b). — Vö. *kórus* I. 'énekkar' 1560 k., 2. 'templomi karzat' 1786: TESz. II, 584.

k o s s z é k 'faragószék'. — Bükkös, 1655: „egy farago *kos szék*” (U et C Fasc. 29 Nr. 10).

k o s z p e r d 'egy fajta kard' 1604: TESz. II, 589. — Sáros, 1606: „*keözperger* Nemet fegiuer” (U et C Fasc. 76 Nr. 2) | Sáros, 1631: „egy *koßperd*” (uo. Fasc. 126 Nr. 2) | Végles, 1636: „Egi hituan *Koßprt*” (uo. Fasc. 90 Nr. 14: 1).

k o s z t g e l d 'étkezési pénz'. — Ilyésfalva, 1730: [adtam] „8 napra *kost geldet*” (Csáky lt. Központi lt. 55 Fasc. 146) | Kékkő, 1736: „2 Legennek *Goszgteltet* 4 Napra” (Bal. lt. Kékkői urad. 35. cs.) | 1746: „adtam Kovácsnak *Kosztgeltet*” (uo.).

k ö k ö r c s i n 1395 k.: TESz. II, 605. — 1629: „1 *Keokeorcziny* Tafota szoknia” (Soós lt. 1. tétel 8. cs.).

k ö s ü 'varróbak; Roß'. — 1635: „Szÿ gjärtonak valo *küfütöl* Den. 40” (AM Civit. Nagybánya Rsz. 110).

k ö t ö t ű — Szendrő, 1650: „mas iscatuliaba[n] recze *kötö tük*” (NRA Fasc. 995 Nr. 44: 6).

k r a g l i 'szegély?'. — Trebosztó, 1737: „veres barsony *kradl*” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX) | „Patyolat feoketeö, rosa széneö Selem Pantlikaval, Taczlival, s kézre való Pantlikaval, és fekete barsonybul való *Kradlival* s- Galeral” (uo.) | Radvány, 1750: „Barsony ezüst Csepkiel *kradlj*. Mas arany Csepkiuel, franczlikal, Büt fatyolos *kradlj*” (uo.) | „Niustos Sztutzly, Bársony *krakli* ezüst tsipkiel” (uo.) | Radvány, 1757: „kuhla *kragli*” (uo.).

k r a j c á r 1494–5: TESz. II, 640, alakv. *Garajtzár* 1788: uo. — Sempte, 1597/1610/XVIII. sz. eleje: „hat Beesi Feninget . . . Nyole *Garajczárt*” (PCA 1. doboz: 29) | Dunaszerdahely, 1777: „egy *garajczárt* külletik adni” (AM Comit. Pozsony III. Rsz. 35: 5).

k r a j c á r o s 1749: TESz. II, 640. — 1687: „tizen het *graitzaroft* az Bolganak ata” (Csáky lt. Központi lt. 206 Fasc. 6).

kráta 'sajátos módon szőtt kelme' 1627: Horváth 118. — Sárospatak, 1620: „ket bel darab *grata* masis ketto hafonlo *grata*” (NRA Fasc. 866 Nr. 93: 4) | Nagymihály, 1621: „egj *krata* uarrafos lepedő” (uo. Fasc. 867 Nr. 2).

krátás — Sárospatak, 1620: „Egy *gratas* elo koto” (NRA Fasc. 866 Nr. 93: 4).

kreditor 'kelmefajta'. — Trebosztó, 1737: „Fekete *kraditur* Szoknya” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX) | „Fekete *kraditur* Kantuss” (uo.) | „Mentére valo *kraditur* 17. réf” (uo.) | Radvány, 1750 k.: „egy Mantlinak Veres *kreditor*” (uo.) | Radvány, 1757: „Veres *Graditor* Szoknya” (uo.).

krepéndli 'r'. — Radvány, 1750: „Kék Brogat Mente, Ezüst *Krepéndlivel*” (uo.) | „Zöld Prókat Mente ezüst *krepindlivel*, nűsztal primezet” (uo.) | „Kék kamuka Mente arany *krepindlivel*, nestel primezet” (uo.).

krepín 'bojt, paszmány' 1744: TESz. II, 645 *krepp* a. — Trebosztó, 1737: „*krepén* fl. 23. Sinor . . . Pantofli 2” (uo.).

krétálás 'krétajel'. — Győrszentmárton, 1568/1613/1697: „az Mester latván az poszton valo *krétálást*” (EK Céhlevelek LV. 3).

krinta 'edényféle'. — Karkó, 1682: „Wagyon itt: Sajt nyomashoz valo *Krinta* No. 1. Sendicze merő őregh fa Kalán No 3” (U et C Fasc. 16 Nr 18).

krípta 1708: TESz. II, 647. — Beckó, 1692: „Akik penig Templom *Criptájában* fognak temetkezni” (Est. lt. Rep. 39 Fasc. C Nr. 104: 28).

krókkó 'Kringel'. — Nagybánya, 1664: „veöttem kölcsen két Tsapot három *krókkó* négy vas karikat” (U et C Fasc. 111 Nr. 5: 48) | „vettem költzön ket Tfapot, három *krókkó*, négy vas karikat” (uo. Fasc. 173 Nr. 2: 172).

kuchenspaiz 'sütemény'. — Németújvár, 1621: „Rof Cub. 4 — *kuhell fpaizert* Buza Cub. 1” (Batth. lt. Filmtár 4352. doboz 336. sz.: 13).

kuhon 'sült tészta; kalács'. — Eperjes, 1583/XIX. sz.: „*Kuhon*, turo, alma” (OSzK. Oct. Hung. 424/I: 12) | Rozsnyó, 1653/1730: „dióval, mogyoróval, *kuhontval* elegendővel” (AM Comit. Gőmör Rsz. 19: 230) | Rozsnyó, 1703/1730: „*kuhon*, Dió, mogyoró” (uo. 250).

kukla 'kapucni, csuha ?'. — Szepes m., 1710: „Egy fekete aranyas Bobita N° 1 Két fekete tafota *kugla* N° 2” (Csáky lt. Központi lt. 54 Fasc. 144) | Radvány, 1757: „Barson *kuhla* kragli” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX). — Vö. *csuklya* 1508: TESz. I, 572.

kulcs 1395 k.: TESz. II, 662, alakv. *kocs* [MTsz.]: uo. — Lőcse, 1697: „parancsolot egy *kocsnak* ket pleheket csinálný” (Csáky lt. Központi lt. 53 Fasc. 143).

kulimás 'kocsikenőcs' 1564: TESz. II, 664, alakv. *kulimász*hoz 1791: uo., *kolimásztól* 1731: uo., *kalamázt* 1804: uo. — Szendrő, 1697: „Egy jo kora átalagh *Kulimaß* vagy Bekér kenő” (Csáky lt. Kassai lt. 7. cs. Fasc. 49) | Szendrő, 1698: „Egy atalagban *kolimáß*” (uo.) | Szendrő, 1701: „Egy hordobul *kulimáß*” (uo.) | Beckó, 1734: „*Kalamáz* tartó Hordocska” (Est. lt. Rep. 39 Fasc. A Nr. 75: 479).

kultúra 'termesztés, művelés' 1900: TESz. II, 666; 'műveltség' 1790: uo. — Tolcsva, 1700: „zálogos Szőlők[ne]k *Culturajutul*, Possessiójátul, és haszna vételétül” (Lymb. II. Ser. Fasc. 1. cs. 78).

kupévagen 'fülkéskocsi?'. — Pest, 1732: „Valla az Fatens, hogy Pesten légyen Cséza, *Kape vogun*, Svimerl, vizavé Paszélt vogn, Két Landauer Cséza edgyik Uj, á másik ó” (NRA Fasc. 299 Nr. 26).

kúria 'udvarház' 1648: TESz. II, 677. — Csejte, 1559/XVIII. sz.: „egy egiß *Curiat*, avagý Jobbagionalíß ieffiokat” (NRA Fasc. 1605 Nr. 20: 2) | Szatmár, 1588: „aß Varofba egy *Curia* Nobilitariß aß kibe rewaý vram lakik” (NRA Fasc. 1740Nr. 30) | 1632: „azon Komarom Varmegie'be'n vagion egy *Curia*” (NRA Fasc. 26 Nr. 34).

kuzir 'r'. — Szendrő, 1650: „Egy papirosban Takarua ket motringh karmazin *kuzir seliem*” (NRA Fasc. 995 Nr. 44: 2).

k v a n t i t á s 'mennyiség, nagyság'. — Kassa, 1690/1730: „előbbeni formája és *quantitassa* megh tartassék” (AM Civit. Kassa Rsz. 86: 27).

kvarta 'quartale'. — Bajmóc, 1572: „A3 baŷmoc3ŷ *guartha* felől” (NRA Fasc. 710 Nr. 4: 2) | „a3 Dezmawal eggyetemben a3 *guarthat* kŷ adwan” (uo. 3) | 1694: „Száz huŷon kilencz kassai köböluel es ket *quartaual*” (Lymb. II. Ser. Fasc. 1 cs. 78: 480).

k v á r t é l y 1583 u.: TESz. II, 606, alakv. *quartilyozás* 1671: uo. — Nyitra, 1624: „melynek az liŷen *Quartilya*” (uo. II. Ser. 27. tétel 94. cs.: 816).

l a b o r á l 'dolgozik, munkálkodik'. — Regéc, 1621: „az kŷ haŷnosab es fieteŷb . . . abban *laboraltasson*” (NRA Fasc. 409 Nr. 12).

l a j b c ű g '(saját) fogat'. — Pest, 1732: „eŷ Eminentiajanak első *Lajb Czugja* allott nyölcz fekete Lóbúl” (NRA Fasc. 299 Nr. 26).

l a j b l a k á j 'személyi lakáj'. — 1655: „*Láib-Lakayok[na]k* f. 4” (Batth. It. Filmtár 6519. doboz II. 68: 1).

l a j b s t ű l 'szék'. — Magyarbél, 1724: „2 közönséges *Laibstúll*, benne. Cserép fazikak Ujak” (Csáky lt. Központi lt. 54 Fasc. 144).

l a j s z l i '(ruha)szegély'. — 1737: „Brandenburg szeneŷ *Laszli*” (Radv. It. 81. cs. IV. o. XX) | „ezustel szöŷt *Laczli*” (uo.) | Radvány, 1750 k.: „Nederlandi csép-kébŷl egy Garnatura: *Laczli* és *Taczli*” (uo.). — Vö. *lajszli* 'széle vminek' MTsz. I, 1280.

l a m i n a 'vékony fémlap, fémlemez'. — Nagybánya, 1664: „*Lamina* metélŷ ollŷ Nro 1” (U et C Fasc. 111 Nr. 5: 43). — Vö. *lánna* 'ua.' 1458: TESz. II, 719.

l a n d a u e r - c s é z a 'homokfutó'. — 1732: l. *kupévagen* a.

l a n g a l é t a 'hosszú lécz?'. — Nagybánya, 1764 (eszközök között): „Nagy *Manga Léta* 8” (U et C Fasc. 111 Nr. 46: 352). — Vö. *langaléta* 1828: TESz. II, 717.

l a s k a n y ű j t ŷ 'nyűjtŷfa, sodrófa'. — Karkó, 1682: „*Laska nyujto* fa No 1” (U et C Fasc. 16 Nr. 18).

l é d e r 'bőr'. — Kassa, 1723/1730: „másodikban [ti. esztendŷben] egy *Ledert*, Harmadikban ket *Ledert* ŷabad léŷen ki keŷiteni magának” (AM Civit. Kassa Rsz. 86: 77b).

l e g a t u r 'szövetfajta?'. — 1616: „5 *Sing legatŷrt* veŷŷt az Hogoczkaian[a]k” (Soŷs lt. 1. tétel 7. cs.) | „2¹/₄ *Sing legatŷrt* kis suban[a]k” (uo.).

l é h ŷ 'hordóra való nagy fatŷlesér' 1576: TESz. II, 745, alakv. *livŷ* 1815 k.: uo. — Magyarbél, 1730 k.: „egy közép szŷru kad, egy *Laioh*, 3 ŷregh hordó” (Csáky lt. Központi lt. 54 Fasc. 144) | 1758: „Két *Livŷ* . . . nég Hordoval Maŷlás” (Dess. lt. Arch. Eperj. 34. cs. L. I. 25) | Tállya, 1773: „Uj kupa pléhell tútegetni 2. *Livar* uj pléhes” (uo. 26. cs. H. I. 25).

l e j t ŷ 'táncfajta' 1604: NySz. II, 563. — Nyitra m., 1577: „Mond à Sypofnak, hogŷ az ŷ kŷŷ fŷanak fuŷon *lejtŷth*, eŷ egŷ penŷt ad Nekŷ, azonba ŷipola eŷ à giermek el jara az olahoth” (NRA Fasc. 711 Nr. 19: 4).

l e k t i k a 'hordszék, gyaloghintŷ' 1560 k.: TESz. II, 746, alakv. *leptika* 1816: uo. — Hadad, 1703: „vagyon Egy *Leptika* is minden kézsŷségével” (U et C Fasc. 64 Nr. 17) | „Item *Leptikahoz* valo nyereg hozza való hamostul” (uo.).

l i b é r i a 'német gyalogos köpeny' 1666: HORVÁTH 130. — Sempte, 1622: „Gjalogh lanczokhoz valo Nemet *libera* kötŷss N 43” (NRA Fasc. 502 Nr. 17) | Sempte, 1622: „Gjalogh Nemet Lanczoknak ualo *Liberal* keŷntŷs No 42” (U et C Fasc. 87 Nr. 30: 4) | Kismarton, 1641: „Harminczkét Muŷkoteliofra valo verŷs *libera*, ki az molj miát igen megh veŷtegetŷdŷtt” (Est. lt. EM. iratai III a-f 634).

l ŷ d i n g 1578: TESz. II, 781. — Kassa, 1631: „Egy Ezŷteŷs *Lodenghszyj* tizen negy boglar raita *Lodengostul*” (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 293 Nr. 9).

l ŷ g ŷ 1. 'mellékrúd', 2. 'mellékrúdhhoz fogott lŷ'. — Szendrŷ, 1755: „egy pár ham, harmadikis *lŷgóra* valo egy hám” (Csáky lt. Kassai lt. 30. cs. Fasc. 151) | „három *lŷgŷ* lészen” (uo.) | „egy vasas hámfa *lŷgóra* valo” (uo.).

l ó k a 'lóca' 1784: TESz. II, 784. — Füzér vára, 1623: „körniöl padok ált *lokak*” (Nád. lt. 51. cs. 24. tétel: 51) | Zemplén m., 1673: „Fal mellett ualo *Lokak* N. 2” (U et C Fasc. 27 Nr. 4: 2) | „Fenjo Dezkas *Lokak* N. 2” (uo. 4) | Zemplén m., 1674: „Az Ház előtt valo Filegoriaban körül valo *loka* N° 2” (uo.).

l o k á l '(oda)helyez, (oda)ad'. — Csurgó, 1552: „Immar Akoron paxy janofnak *lokaltok* volna, az chorgot” (NRA Fasc. 1648 Nr. 27).

l o m b i k 1530—86: TESz. II, 787. — Nagybánya, 1679: „Szallitatlan *Lumbich* uj viz” (U et C Fasc. 111 Nr. 12: 112) | „Burított valasztó *Lumbich* . . . Recipient üuegh” (uo.).

l o n d í s 'angol posztó' 1516: OklSz. 592. — 1538: „*lende6* pofto ryff 6” (Batth. lt. Filmtár 4348. doboz: 70).

l ö r ö m b e r g e r 'nürnbergi szövet, posztó' 1529: OklSz. 595. — 1533: „hozu *luriberger*” (Batth. lt. Filmtár 4348. doboz: 2) | 1551: „attanak poztot hw3w *leromberger*” (uo. 21) | „attanak Neky hw3w *lerombergert*” (uo.) | Eger, 1589: „1 wegh *leombergeth* fell wegh Bara3loýth” (Lymb. II. Ser. 26. tétel 93. cs.) | „16 feng *Lembergeth*” (uo.).

l u c (s) 'világításra használt fenyőszilánk'. — Szepes vára, 1636: „Hat Vass Lampass *Lut3all* rakott No. 6” (Csáky lt. Központi lt. 53. Fasc. 140) | „Hat Vas Lampas *Luczal* rakua” (uo. 14 Fasc. 37). — Vö. *lucfenyő* 1255/1318; TESz. II, 796—7, N. *lucs*, *lúcs* 'világító fenyőszilánk' (uo.).

l u m i n á l á s o s (*l a m i n á l á s o s* ?) 'csillogó, szikrázó?'. — 1629: „3. *Luminasos* gywrrw. 1 Carniolos gywrrw” (Soós lt. 1. tétel 8. cs.).

m a h o m e t 1748: TESz. II, 818. — 1678: „Viz közti Janoft *mamhut* abrazatunak Csipás Beműnek . . . nevébté” (Batth. lt. Törzslt. Rsz. 252).

m a j o r 'főjuhász' 1868: TESz. II, 821; 'Meierhof' 1330: uo. — Sáros, 1604: „Az Juhok *Mayoranak* es három Juhaszoknak fizetisek tiszten fl. 16” (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 483: 99b).

m a j x n e r, *m a j z l e r* 'posztófajta' 1627: HORVÁTH 142. — 1611: „Boller poztonak, uegytt . . . *Majkßner* Poztonak rephytt” (Batth. lt. Filmtár 4349. doboz 141. sz.: 26) | 1623: „ket koczsnak az *Majkßber* poftobul attam] mentekre” (Est. lt. EM. iratai 328. cs. II. g: 15) | „egi Dolmannak valo *Majkßber*” (uo.) | „Madaraß Giorginek az *majkßberben* mentere . . .” (uo.).

m a k k 'gombfajta'. — Kassa, 1668: „N 16 apro gombok *makkostul*” (NRA Fasc. 855 Nr. 24: 13). — Vö. *makk* 'makkhoz hasonló tárgy, eszköz' 1742/1881; 'Eichel' 1395 k.: TESz. II, 825.

m a k k o c s k a 'gombfajta'. — Sárospatak, 1620: „Ezufft *Makoczka* 1” (NRA Fasc. 866 Nr. 93: 8) | Szepes m., 1698: „18 Tuczin ahozvalo *makocskat*” (Csáky lt. Központi lt. 53 Fasc. 143).

m a l á t a 'Malz?'. — Csejte, 1661: „kett üre6 *mlatnak* valo hordo” (U et C Fasc. 87 Nr. 7: 5) | Beckó, 1734: „*Mlata* tarto kád” (Est. lt. Rep. 39 Fasc. A Nr. 75: 448). — Vö. *maláta* 'moslák' 1395 k.; 'Malz' 1792: TESz. II, 829.

m a n d e l 'gabonakévéből rakott kisebb rakás, kepe'. — Szepes m., 1626: „Arpa marat egas *mandel* ket szaz kereszt tizenhat kivejeuel” (U et C Fasc. 78 Nr. 31) | Körtvélyes, 1694: „Arpat Cipel [ti. csépel] *Mandol* N. 33. Let Cub 42” (Radv. lt. 82. cs. IV. o. XXV) | Szendrő, 1695: „Zab szalmájában maratt 171¹/₂ *mándal*” (Csáky lt. Kassai lt. 7. cs. Fasc. 49).

m a n t i k a 'iszák?'. — 1623: „Pater kaldjnak egj *mantikara* azo[n] Bürke angliajbaj[n]” (Est. lt. EM. iratai 628. cs. II. g 15).

m á r i á s 'régí pénzfajta' 1710: TESz. II, 845. — Szikszó, 1639/1728: „Rása és Aba mentétül egy gyenként való bőrökkel 3 *Máriást*” (PCA 1. doboz: 9) | Szendrő,

1699: „Aßonyom[na]k Ura[m] eö n[agysa]ga adott két *maríásq*” (Csáky lt. Kassai lt. 30. cs. Fasc. 151).

ma s n i c s k a. — 1666 (Károlyi Judit javai közt): „Egy pantlika forma Arani *máslítska*” (NRA Fasc. 905 Nr. 6). — Vö. *masni* 1651: TESz. II, 855.

ma s s z í v 1818: TESz. II, 859. — Radvány, 1750: „*Maziv* munkával fektető l” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX).

ma z n a ’vézna, sovány’ 1833: TESz. II, 866. — Kékkő, 1738: „Ménésbülyi [az *i* áthúzva] való 2 kanczáért Cziffráért, és *Maznáért*, ahöz egy barna Csikóért fl. 48 d[en.] 45” (Bal. lt. Kékkői urad. 33. cs.).

m á z s a 1255: TESz. II, 868. — 1671: „Egy *mázsa*ban Gira ezust szokot lennj N 220 Gira” (NRA Fasc. 762 Nr. 36).

m é c ’régí űrmérték, véka, fél mérő’ 1440: TESz. II, 868—9; ’régí területmér-ték’ 1368: uo., alakv. *míc* [ÚMTsz.]: uo. — Richnó, 1665: „kilenczed fel *micz* rossot” (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 304 Nr. 5) | „21 *micz* zab” (uo.).

m é n e s 1278/18. sz.: TESz. II, 887. — Pest, 1732: „az *Ményeseknek* Specifica-tioja” (NRA Fasc. 299 Nr. 26) | „Az eőreg *Menyes* maratt” (uo.).

m e n y e c s k e ’bilincs’. — Beckó, 1645: „Wasas *menieczke* No 1” (U et C Fasc. 77 Nr. 7).

[*m e n n y k ő*] *l a p o s m e n n y k ő* ’lapos kőbalta?’. — Szerencs, 1635: „ezek-ben Len, bors merni valo ket löt, egy kis *lapos menykő*” (U et C Fasc. 41 Nr. 44). — Vö. *mennykő* ’őskori kőszerszám, kőbalta’ 1897: TESz. II, 896.

m é r c e 1395 k.: TESz. II, 898, alakv. *Mértse* 1808: uo. — Szécsisziget, 1634: „Fertal N 1 *Mércse* N 1” (U et C Fasc. 98 Nr. 20).

m é r c é c s k e ’kis mércse’. — Szendrő, 1610: „Egi Üy *merczeske*” (U et C Fasc. 120 Nr. 1: 4).

m e r e n g e l ő ’merítő edény’. — Jeszenő, 1623: „Egy *merengerő* korocz” (U et C Fasc. 78 Nr. 28) | Sáros m., 1631: „Ket *merengelő* N 2 . . . Negel vagion öt N. 5” (uo. Fasc. 126 Nr. 2) | Csetnek, 1694: „*Meringillo* eszköz harom” (uo. Fasc. 78 Nr. 20) | Magyarbél, 1722: „Laithoz valo *merengéllő*” (Csáky lt. Központi lt. 54. Fasc. 144) | Magyarbél, 1724: „1. hosszu nyéllő *merengéllő* vas abroncosos” (uo.) | Sáros, 1756: „Antal-cones 6 . . . Scafia majora 2 . . . vulgo *Meringlő*” (U et C Fasc. 143 Nr. 6). — Vö. *mereng* ’merülget’ 1636: TESz. II, 900.

m é t a ’határjel’ 1663: TESz. II, 908. — Kassa, 1653: „Faluknak uezekedő hatari kőzöt illýen *Metakat* . . . Czinaltunk” (NRA Fasc. 1739 Nr. 8).

m i l l i o m 1724: TESz. II, 923. — 1640: „kett *Millium* Teghlatt Samlaluán” (Est. lt. EM. iratai II. 628. cs.: 417).

m i l l y é r (e s) ’sóbányász, sómunkás; sószállító’. — Sziget, 1673: „*Millérek* háza” (U et C Irreg Fasc. 5 Nr. 9: 73) | Rónaszék, 1689: „Só vágók és *millyeresek* Szál-lások foldozot” (uo. Nr. 11: 206). — Vö. *millye* ’porsó’ 1530: TESz. II, 924.

m i n c é r ’mérlegfajta’. — Magyarbél, 1724: „1. Késded vas’ *Minczér* azon Olasko Szénát mér” (Csáky lt. Központi lt. 54 Fasc. 144).

m i ó r a ’fiatal nőtény juh (bárány)’ 1548: TESz. II, 933, alakv. *milvara* 1640: uo. — Sáros, 1603: „Berbeczj 50 . . . *Milúara* baranj holt megh 30” (Csáky lt. Elen-chizálatlan iratok Fasc. 251) | Karkó, 1682: „Erdelyi Tavalýi *Mejora* No. 14” (U et C Fasc. 16 Nr. 18).

m o h e r ’gyapjúszövet’ XVI. sz. eleje: TESz. II, 943, alakv. *muhar* 1635: uo. — 1629: „1 Viselt ßakadozot berlet *Muhar* mente” (Soós lt. 1. tétel 8. cs.) | 1632: „Tatar *muhart* vettém Subicsanak” (uo.).

m o l n á r szn. 1275, közszo 1538: TESz. II, 945. — 1530: „*Molnarnak* dedi bibalia . . .” (Nád. lt. 53. cs. 30. tétel: 65).

monéta 'pénz(érme)'. — Sárospatak, 1620: „kozonfege6 *Moneta* Araniakat” (NRA Fasc. 813 Nr. 53: 3) | Szádvár, 1628: „Az Pénz Curréns *Monéta* lészen” (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 481. 69. cs.) | Kassa, 1634: „32 darab Pogany *Moneta* Arany, mélly nyom 99 Aranyatt” (Soó lt. 1. tétel 8. cs.) | 1686: „Nimet *Monetayul* Száz hatvan foréntot” (NRA Fasc. 665 Nr. 44).

mor 'moaré?'. — Radvány, 1750 k.: „Fejet *Morbúl* ezöst Csepkével Szoknya-hoz valo vál” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX) | Radvány, 1757: „*Mor* Szóknayahoz . . .” (uo.).

munial 'erősít; ellát; fölszerel'. — Regéc, 1621: „minden file iléssel megh rakja az varat es *munialia*” (NRA Fasc. 409 Nr. 12).

muská 'zsízsíkes' 1664: NySz. II, 896. — Szendrő, 1610: „*Muscas* es Molios buza” (U et C Fasc. 120 Nr. 1).

muskéta 1634: HORVÁTH 148. — Csábrág, 1605: „Ittem wacion *muskater* puska eöreg Nro. 5” (U et C. Fasc. 11 Nr. 50) | 1606: „*Musketa* puska 1” (uo. Fasc. 101 Nr. 15) | Csejte, 1645: „kasstelbelj *musskéta* No. 4” (uo. Fasc. 77 Nr. 7) | „szakalosba es *Musketbe[n]* valo globiss No 1500” (uo.) | Beckó, 1645: „*Musket* vagyon No 6” (uo.).

muszlin 1749: TESz. II, 982, alakv. *moselin* 1794: uo. — Radvány, 1750 k.: „Harnadik Garnatura Strafos *Moselinbul*” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX) | „Svajczer *Moselyénbül* egy Garnatura” (uo.).

nachtcejg 'éjjeli smukk?'. — 1757: l. *galantéria* a.

náció 1791: TESz. II, 990. — Nagyszombat, 1622: „mely három *natiobéli* Mefterek” (EK Céhlevelek LV. 9) | Nagyszombat, 1630/1730: „harom féle *natióbül* az Inasokat ezen mesterségre bé venni, Németet, Magyarat, és Tótót” (AM Civit. Tyrnav. II. Rsz. 156: 279).

naspolya 1395 k.: TESz. II, 1000, alakv. *lasponya*-fának 1759: uo. — Beckó, 1734: „Kevés *Lasponya*” (Est. lt. Rep. 39 Fasc. A Nr. 75: 456).

Níderland 'Hollandia' 1581: HORVÁTH 151. — 1530: „jñkab hÿ3ÿ a3th hogy *nijder lantbá* megÿen” (Batth. lt. Törzslt. Rsz. 267: 11).

nitra 'csomó, köteg' 1669: OklSz. 688. — 1624: „8 *Nitra* Pamuk” (Est. lt. EM. iratai III a—f 636. cs. 196).

nitrás 'kötegett?'. — 1616: „*Nyitrus* Bines varranj [!] ualo seljmet adot” (Soós lt. 1. tétel 7. cs.).

GREGOR FERENC

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

85. Havas Ferenc: A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. Kemény Gábor: Krúdy képalakítása. 1974. 19,— Ft.
87. Hajdú Mihály: Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. Hadrovics László: Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette Benkő Loránd és K. Sal Éva. 1976. 62,— Ft.
90. Mészáros István: Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. Jakab István: A magyar igeekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. Kiss Lajos: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. Országh László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantika szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. Korompay Klára: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. Gaál Edit: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. Dienes Dóra: A szerkesztettség hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészítése. 1978. 16,— Ft.
99. Bańcerowski Janusz: A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette Imre Samu. 1979. 32,— Ft.
101. Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. Kassai Ilona: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. 1980. 175,— Ft.
105. Mokány Sándor: Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
107. Lengyel Zsolt: Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. Guszikova Antonijina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
109. Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. Sinor Dénes: Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.
111. Farkas Vilmos: A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20,— Ft.
112. Jakab István: A magyar igeekötő szófajtanál útja. 1982. 17,— Ft.
113. Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18,— Ft.
114. Balázs Judit: A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28,— Ft.
115. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. Gáspári László: A századvégi novella lírizálódásáról. 1983. 18,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.).

Ára: 20 Ft

Előfizetés egy évre: 80 Ft

INDEX: 25 549
ISSN 0025—0228

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

142. Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1980. 80,— Ft.
146. D. Máta Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kapuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei. I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelve. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. 1982. 40,— Ft.
164. Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondatтанából. 1982. 16,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.
166. Balázs János: Az arcális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35., 36., 37., 40., 43., 45., 47., 48., 61. és 72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

32. Fodor Katalin: Az *e ~ é*-féle hangok állapota Cigánd mai nyelvjárásában. 1982.
33. Dolgozatok a magyar leíró nyelvtan köréből. 1982.
34. Ábrahám Imre: Főbb frazeológiai szókapcsolatok Nyúl község mai nyelvén. 1982.
35. Bodáné Porkoláb Judit: Egy Ady-szimbólum vizsgálata. 1982.

A füzetek kaphatók az ELTE RTK Jegyzetboltjában (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., II. em. 44.).

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

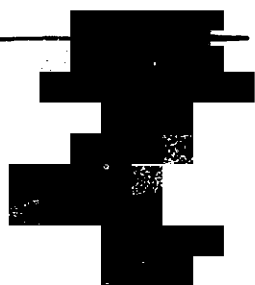
LXXX.

ÉVFOLYAM

1984.
3. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Benkő Loránd:</i> Megnyitó a Klemm Antal-emlékünnepeken	257
<i>Temesi Mihály:</i> In memoriam Klemm Imre Antal	259
<i>Péter László:</i> Klemm Antal, az ember és a nevelő	272
<i>Máté Jakab:</i> Gondolatok és töprengések egy magyar nyelvészeti terminológiai szótár lehetőségeiről	276
<i>E. Abaffy Erzsébet:</i> Írott és beszélt nyelvváltozat a XV—XVI. században	291
<i>D. Mátai Mária:</i> A határozószók szinonimitása	297
<i>T. Somogyi Magda:</i> A nyelvújítási képzések és a mai magyar nyelv szóképzési rendszere	305
<i>Budai László:</i> A nominalizáció korlátai a magyarban	313
Kisobb közlemények. <i>Antal László:</i> Tényleg tárgy lenne? — <i>Veszprémy László:</i> A Halotti Beszéd és Könyörgés viszonya a Pray-kódexhez. — <i>Martinkó András:</i> Hogy legyen úgy? (Amen? Ammen? Ámen?)	323
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Kálmán Béla:</i> Mórabóra	333
Nyelvművelés. <i>Pásztor Emil:</i> Szaporodnak az irodalmi szövegtévesztések	333
Élő nyelv. <i>Bokor József:</i> A nyelvjárási tudat és a nyelvi viselkedés kérdéséhez. — <i>Kontra Miklós:</i> Virág Roza Jött Amerikába	339
Szemle. <i>M. Nagy Ilona:</i> Farkas Vilmos, Görög eredetű latin elemek a magyar szókinésben. — <i>Kontra Miklós:</i> Dwight Bolinger—Donald A. Sears, Aspects of Language. — <i>Rot Sándor:</i> Hymes, D., Foundations in sociolinguistics: An ethnographic approach. — <i>Reuter Camillo:</i> A Csepel-sziget helynevei. — <i>Kálmán Béla:</i> Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás	350
Különfélék. <i>Lakó György:</i> Emlékezés Björn Collinderre. — <i>Szabó Zoltán:</i> Kelemen Béla	364
Nyelvtörténeti adatok. <i>Hegedűs Attila:</i> Három datálatlan levél a XVI. század első feléből. — <i>Fehértői Katalin:</i> Erdélyi céhmesterek nevei a XV—XVII. századból. — <i>Gregor Ferenc:</i> Szótörténeti adalékok	366

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapközbeszítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft

1 szám ára: 20 Ft

Indexszám: 25 549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXX. ÉVF.

1984. SZEPTEMBER

3. SZÁM

Megnyitó a Klemm Antal-emlékünnepeken*

Tisztelt Ünnepi Ülés! Tisztelt Hallgatóság!

A Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében tisztelettel és szeretettel köszöntöm az ünnepi ülésünkön megjelenteket, kedves kollégáinkat és vendégeinket.

Tudománytörténeti alkalom hozott itt ma össze bennünket: születésének századik évfordulóján emlékezni kívánunk a magyar nyelvtudomány történetének egyik kimagasló érdemű alakjára, KLEMM IMRE ANTALRA, elismeréssel adózva tartalmas és időtálló tudományos életművének, tanári és emberi nagyságának.

Klemm Imre Antal két évtizede nincs már közöttünk, tudósi nagyságát, személyiségét azonban nem homályosítja a természeténél fogva múló és feledtető idő. Noha a jeles tudományos egyéniségek már életükben különleges figyelmet vonnak magukra, egy tudósi életpálya igazi jelentősége csak időtávlatokban, tudománytörténeti rálátással bontakozhat ki a maga valóságában. Klemm Imre Antalt ugyan életében is méltó módon övezte a magyar nyelvtudomány munkásainak elismerése és megbecsülése, úgy hiszem — és ebben nyelvész társaim többsége biztosan osztozik velem —, hogy életművét mind kora nyelvtudományába helyezve, mind utóéletére, hatására nézve ma többre kell tartanunk, mint ahogy az korábban látszott. Az idő haladtával egyre fokozódó mértékben válik kétségtelenné, hogy fő munkaterületén, a magyar és általános mondattani, különösképpen pedig a történeti mondattani kutatásokban olyat alkotott, amely egyfelől előre mutatott kora hazai nyelvtudományából, másfelől szilárd alapját, kötelező kiindulópontját nyújtotta az e területen való minden további munkálkodásnak. Kutatásainak jellege és minősége, eredményeinek maradandó volta emeli Klemm Imre Antalt a ma nyelvtudományi szemléletében olyan nagyságrendű tudóssá, aki magától értő módon érdemel meg olyan, az egyébként fontos és méltányos helyi vonatkozásokon túlmenő, hazai nyelvtudományunk egészét is érintő és érdeklő jubileumi megemlékezést, amely nyelvtudósaink közül csak a legkiválóbbakat szokta megilletni.

Klemm Imre Antal életművének egészét és részleteit mai ünnepi ülésünkön nálam erre hivatottabbak, hozzá és munkásságához közelebb állók fogják

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Magyar nyelvészeti szakosztálya és Dél-dunántúli csoportja, a Janus Pannonius Tudományegyetem, a Magyar Tudományos Akadémia pécsi akadémiai bizottsága és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Baranya megyei szervezete KLEMM IMRE ANTAL születésének századik évfordulója alkalmából emlékülést rendezett. Az alább következő három közlemény ennek az emlékülésnek az anyagát tartalmazza.

méltatni. Ezért én — bizonyos mértékben hivatali kötelességből is — hadd emeljem ki tudományos pályájának csupán egyetlen mozzanatát: a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz fűződő kapcsolatát.

Neve társaságunk folyóiratának, a Magyar Nyelvnek a hasábjain bukkan föl először, 1911-ben: az új előfizetők között találjuk bejegyezve ezt: „dr. Klemm Antal benczés főiskolai tanár, Pannonhalma” (MNY. VII, 342). Egy évvel később már a Társaság tagjai közé választásáról kapjuk a hírt, Zoltványi Irén volt az ajánlója (MNY. VIII, 141). 1915-ben lép a választmányi tagok sorába, Beke Ödön, Heinlein István, Putnoky Imre, Szemkő Aladár, Velledits Lajos és Kicska Emil társaságában (MNY. XI, 191); e nevekre azért érdemes figyelni, mert nyelvtudományunk múltjának mind jeles személyei. 1917-ben jelenik meg első közleménye a Magyar Nyelvben, „A *van* és *vannak* ún. kihagyása” címen (XIII, 265—70). Ettől kezdve hűséges munkatársa a Társaság folyóiratának, tanulmányainak egész sorát — köztük a legfontosabbak többségét — jelenteti meg itt, egészen 1956-ig bezárólag, amikor is „A mondatban mivolta” című elméleti értékű közleményével (LII, 406—15) zárja e sort.

Közvetve a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz kapcsolta Klemm Imre Antalt abban a hatalmas méretűnek indult, de sajnos torzóban maradt vállalkozásban való részvétele is, amely „A magyar nyelvtudomány kézikönyve” összefoglaló címet viselte. E kapcsolat onnan adódik, hogy a vállalkozás kezdeményezése a Társaság vezetőségétől indult ki, ha formálisan az Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága tette is közzé 1920-ban, a Magyar Nyelvben az erről szóló határozatot (XVI, 96—7). Egyébként e bizottság maga is személyi összetételében lényegében azonos volt a Társaság szűkebb vezetőségével, s a kézikönyv szerkesztői: Gombocz Zoltán, Melich János és Németh Gyula ugyaneide tartoztak. A közzétett tervezet Klemmel kapcsolatos érdekessége, hogy „a magyar nyelv történeti mondatáná”-t eszerint Gombocz Zoltánnal társ-szerzésben kellett volna megírnia. Arra ma már nem található írásbeli dokumentum, mért maradt a feladat végülis egyedül Klemmre; bizonyára közre-játszhatott ebben egyfelől Gombocz igen sok másirányú elfoglaltsága, majd később váratlan halála, másfelől az a tény is, hogy a mondatban 1928-ban megjelent első részének tanúsága szerint a feladat Klemm Imre Antal személyében a legjobb kezekbe került. Mindenesetre már az is figyelemre méltó mozzanat, és a legilletékesebbtől való tudományos elismerés és bizalom kétségtelen jele, hogy Gombocz, korának kiemelkedő nyelvtudósa Klemmel akart e vállalkozásban társulni.

Mindezek már az egyre távolodó múlt történései. A mára vonatkozóan azonban annyi mindenképpen kétségtelen, hogy e sorozatnak az elmúlt időket leginkább túlélte, ma is valóságosan használt kézikönyve — sokkal jobban, mint bármely másik társa — a „Magyar történeti mondatban.” E mű által, és persze igen számos más alapvető tanulmánya által Klemm Imre Antal szellemileg most is itt van közöttünk. Munkásságának, eredményeinek a jelen ünnepi ülésen való megidézése tehát nemcsak a múltba való emlékezés, hanem nyelvtudományunknak ma is élő, ható valósága.

Azt hiszem, e jubileumi emlékezés kapcsán nem lehet szó nélkül elmenni két olyan esemény mellett, melyek itt, Pécsen ezt az ülést méltóképpen körítik, hiszen Klemm Imre Antal emlékét közvetve megidézik. Az egyik az, hogy az elmúlt hetekben emelkedett formálisan is egyetemi szintre a magyar nyelvészeti oktatás ott, ahol Klemm hosszú éveket töltött el tanárként egyetemi katedrán. A másik esemény az, hogy most jelent meg a „Baranya megye földrajzi nevei”

című impozáns és nagy értékű tudományos vállalkozás I. kötete. S e vonatkozásban is emlékezni lehet, sőt kell is arra, hogy Klemmnek — ha nem is volt fő munkaterülete — egyik, visszatérően is kedves témája volt az itteni névanyag vizsgálata; elegendő utalni „Pécs és a Mecsek neve” (Pannónia I, 3—20) és a „Pécsi helynevek” (uo. I, 360—70) című érdekes közleményeire. Ezeknek az eseményeknek — ha talán véletlen is — kedves és szerencsés a találkozása a Klemm-évfordulóval.

E néhány gondolattal emlékülésünket megnyitom.

BENKÓ LORÁND

In memoriam Klemm Imre Antal

Tisztelt Értekezlet! Kedves Elvtársak! Barátaim!

I. Ötvenegy évvel ezelőtt, 1932. szeptember 21-én egy fürge mozgású, csendes szavú tanár programadó előadását tartotta a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti Karán, — s ma erről az előadásról emlékezve átfűt egykori tanárom fiatalos lelkesedése, amellyel akkor általános nyelvészeti elveit, a magyar és a finnugor nyelvtudomány alapvető kérdéseivel kapcsolatos felfogását elénk tárta. Egykori tanáromra, a 100 éve született KLEMM IMRE ANTALRA emlékezve ma is sok vonatkozásban helyesnek kell tartanom a nyelvtudomány fejlődéséről akkor vallott nézeteit. Klemm I. Antal mély humánusmot tükröző emberi egyénisége, rendkívüli szerénysége és első előadásában is megnyilatkozó nagy tudása, kristálytiszta logikája vonzott engem első féléves hallgató koromtól a nyelvtudományhoz, — és reá emlékezve köszönöm neki, hogy emberi mivoltunk egyik leglényegesebb tényezőjéhez, a nyelvhez és főként az anyanyelv használati törvényeinek ismeretéhez elvezetett.

A rendszeralkotás, az egységbefoglalás, az elvi összefüggések meglátásának különleges képességével igazolta, hogy HUMBOLDT, BAUDOUIN DE COURTENAY, HENRI WEIL, GABELENTZ, STEINTHAL, PAUL, WUNDT nyelvelméletének folytatásai: SAUSSURE, NOREEN, HUSSERL, MARTY, HJELMSLEV, JESPERSEN, MEILLET és a prágai nyelvész kör teóriáinak alapja egyaránt a beszéd és a nyelv ellentétezésének tana, vagyis a tulajdonképpeni beszéd, mint tevékenység és eszközének szembeállítása. Noha a név szerint is érintett nyelvészek elvi megállapításainak sokszínűsége lenyűgözött, de egyúttal kissé kétségbe is ejtett bennünket, — mégis mindannyiunk számára érthetően, már első előadásában meggyőző erővel fejtegette, hogy a nyelv szociális természetű, kollektív jellegű produktum, és a társadalmi érvényű nyelvi rendszer törvényei határozzák meg az egyéni nyelv egyes beszédaktusainak lefolyását.

Klemm I. Antal munkáiban nincs ellentét vagy szakadék a leíró és a történeti vizsgálat között, — de sohasem elégedett meg a nyelvi tények pusztá felsorakoztatásával, hanem szenvedélyesen kereste eredetüket, magyarázatukat a magyar és a finnugor őstörténet homályában is. Klemm egyike volt azoknak a — BUDENZ és SZINNYEI után egyre ritkuló — tudósoknak, akik a magyar nyelvtörténet és a finnugor nyelvek gazdag anyagában egyaránt otthonosak.

Klemm I. Antalra emlékezve e nevezetes évfordulón, idézzük a kedves és szerény embert, társainak igaz barátját, a lelkes és segítőkész tanárt, a fáradhatatlan tudóst. Köszönjük műveinek hosszú sorát, tanításainak mély igazsá-

gát, ezeket a hű kísérőket és támogatókat a nyelvtudományi kutatás sokszor nehéz és kanyargós ösvényein. Emlékezzünk Klemm I. Antalra, az általános, a magyar és a finnugor nyelvtudomány nagyérdemű munkására, aki már életében nyelvtudományi kutatásaink tárgya is volt, hiszen ha egykori nyelvelméleti tanulmányaihoz vagy akadémiai székfoglaló értekezéséhez és mondattanunk nyelvtörténeti feldolgozását vállaló köteteihez nyúltunk (A mondattan elmélete. Bp., 1928. — Magyar történeti mondattan. Bp., 1928., 1940., 1942. stb.), vált világossá a nyelvre, a nyelvi tények rendszerszerűségére és különösen a nyelv és nyelvünk szerkezetes egységeire vonatkozó tanításainak alapvető jelentősége.

Klemm I. Antal születése 100. évfordulójára összegyűlve, — az ünnepélyes alkalomhoz és hozzá leginkább illőnek az látszik, ha kellő mértéktartással én nem szólok részletesebben Klemm Antalról az igaz emberről és a szigorú, de jószívű tanárról, hanem életútjának néhány tényét kivéve csak az általános nyelvészet, a magyar és a finnugor nyelvtudomány elismerést érdemlő, eredményes művelőjéről tanítványaként és haláláig hű munkatársaként emlékezem róla.

2. Klemm Imre Antal a Vas megyei Lékán született 1883. szeptember 1-én, — apja: Klemm Mihály vendéglős volt, anyja: Szeiszer Mária a háztartásban dolgozott, és segédkezett a vendéglőben is. A kis Klemm Imre a család és a falu kétnyelvűsége hatására már gyermekkorában nemcsak a mindennapi érintkezésben használta teljes biztonsággal a magyar és a német nyelvet, hanem az elemi iskola harmadik osztályosaként is szívesen és sokat olvasott magyar és német mesekönyvet, sőt minden elérhető mondagyűjteményt, elbeszélést, regényt. Érthető, hogy kiemelkedő tanulmányi eredményei és sokirányú érdeklődése hatására szülei beírták a szomszédos Kőszeg bencés gimnáziumába, majd tanárai biztatására a gimnázium felső osztályait már Sopronban végezte a bencéseknek akkor legszínvonalasabbnak elismert gimnáziumában, és 1902-ben ott is érettségizett tiszta „jeles” eredménnyel. Még ugyanebben az évben a Szent Benedek-rend novíciusa lett Pannonhalmán, — 1903-tól pedig magyar — latin szakosként a pannonthalmi tanárképző főiskolán készült tanári vizsgáira, de az akkori gyakorlatnak megfelelően a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karán is hallgatott előadásokat. Különösen nagy érdeklődést tanúsított SIMONYI ZSIGMOND magyar és SZINNYEI JÓZSEF finnugor nyelvészeti előadásai iránt. 1905-ben a budapesti tanárvizsgáló bizottság előtt magyar és latin szakosként alap-, 1907-ben pedig szakvizsgát tett kiemelkedő eredménnyel, — ennek elismerését jelzi, hogy SIMONYI a Nyelvészeti Füzetek 50. számaként kiadta „Baróti Szabó Dávid nyelve nyelvújítási szempontból” című szakdolgozatát (Bp., 1908. 70 lap).

1907-ben a Szent Benedek-rend áldozópapjává szentelték, és beosztották őt a győri bencés gimnáziumba gyakorlóéves tanárnak az 1907 — 1908. tanévre. Középiskolai tanári képesítő vizsgáját 1908-ban ugyancsak Budapesten tette le, és eredményei elismerését jelzi, hogy Pannonhalmára helyezték a tanárképző főiskolával kapcsolatos gimnázium VII. és VIII. osztálya magyar és latin szakos tanáraként. Már ekkor is munkatársi kapcsolatban volt BRASSAI SÁMUEL mondatelméletét először feldolgozó KOCISI LÉNÁRDdal, aki SIMONYI és SZINNYEI mellett nagy hatással volt rá, és így az elkövetkező években a már régebben kialakult mondattani érdeklődését nyelvelméleti megalapozottságú finnugor és magyar mondattani kutatásainak eredményeivel is igazolhatta. 1909-ben a

Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen finnugor összehasonlító nyelvészetből mint főtárgyból, — magyar irodalomból és latin filológiából mint melléktárgyakból doktorált. Még ugyanebben az évben Párizsban és Londonban a francia és az angol nyelvészet újabb eredményeivel ismerkedett, 1910-ben pedig Brüsszelben, Rómában és Stockholmban képezte tovább magát, sőt hosszabb időt tölthetett Laibachban (Ljubljana) is a szlovén nyelv tanulmányozására. 1910. július 1-től a pannonhalmi tanárképző főiskolán a magyar történeti és a finnugor összehasonlító nyelvészet tanáraként működött. 1911-ben és 1913-ban több hónapot töltött Finnországban a finnt és más rokon nyelveket tanulva. Ezeket az útjait mindkét évben Pétervárotra az orosz nyelv és nyelvészet megismerésére és a normaként elfogadott pétervári orosz kiejtés elsajátítására szánt hónapok zárták. Az 1913-i Szentpétervárotra töltött tanulmányútján felfigyelt rá a cári titkos rendőrség. Minden alkalmat megragadott ugyanis az utcán és az éttermekben az őshonosnak hallott pétervári orosz anyanyelvűekkel való megismerkedésre, hogy elbeszélgetve velük, biztosítsa az orosz nyelv artikulációs bázisának elsajátítását. A cári titkos rendőrség letartóztatta, és pannonhalmi rendtársai is csak a londoni angol lapokból értesülhettek eltűnéséről. Minthogy az Osztrák–Magyar Monarchia pétervári követsége útján sem tudtak meg róla semmit, — így a lapok híradásai alapján halottnak hitték. Amikor több hetes fogvatartása után szabadulva, Helsinkin, Stockholmon és Németországon át azonnal hazaindult, és a Stockholmból küldött levele előtt Pannonhalmára érkezve, rögtön a főapátság templomába ment, hogy hálát adjon szerencses szabadulásáért, — a főoltárnál a halottnak tudott rendtársért a főapát gyászmisére cerebrált. Az evangéliumkor a misén résztvevőkhöz kívánva szólni, — a főapát és a rendtársak nagy meghökkenéssel látták az oltár előtt az ilyen miséknél szokásos, szimbólumként odahelyezett koporsó mellett térdepelve imádkozó Klemm Antalt.

Klemm I. Antal hazatérése után a pannonhalmi tanárképző főiskolán folytatta a rövid időre megszakadt munkáját, — majd az 1913. év végén a bécsi, a müncheni és a lipcei egyetemen ismerkedett az ott folyó nyelvészeti munkálatokkal, az 1914. év júniusában pedig ismét Párizsba és onnan Oxfordba utazott rövid tanulmányútra. A háború alatt finnugor nyelveket anyanyelvűkként beszélő „orosz” hadifoglyokat telepített Pannonhalmára, hogy a magyar nyelv előtörténetének feltárásához nélkülözhetetlen rokon nyelvi ismereteit gazdagíthassa. Ekkor jelentős mennyiségű hiteles mordvin szöveganyagot gyűjtött, sőt a bécsi egyetem hangarchívuma számára több hanglemezt is készített mordvin anyanyelvűek folklórját híven tükröző szövegekből, és 1917-ben anyaga egy részét ki is adta a pannonhalmi főiskola évkönyvében, de külön kötetben is (Mordvin szövegek. Bp., 1917. 55 lap).

A Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen 1923-ban a magyar történeti mondattanból egyetemi magántanárrá képesítették, — és ezt követően több éven át tartott előadásokat habilitációs témaköréből. Ugyanebben az évben tagja lett a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság választmányának, majd 1925-ben a helsinki Finnugor Társaságnak. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává 1927-ben választották meg, és ettől kezdve másfél évtizedig dolgozott az MTA nyelv tudományi és nyelvművelő bizottságában, valamint a finnugor kutatások magyar nemzeti bizottságában. 1930-ban a budapesti országos tanárvizsgáló bizottság tagjává nevezték ki, és ugyanezen év novemberében meghívták a Pécsi Tudományegyetem magyar történeti és finnugor összehasonlító nyelvtudományi tanszé-

kére. 1932. szeptember 21-től egyetemi nyilvános rendes tanárként itt tanított bölcsészeti karunk szüneteltetéséig. Pécsi tanári működése alatt 1938-ban választották meg az Észttudós Társaság levelező tagjának. Az 1940/41. tanévtől kezdve nyugalomba vonulásáig, 1955. augusztus hó 1-ig a Szegedi Tudományegyetemen a magyar nyelvtudomány tanára volt. Nyugdíjas éveiben a nyelvtudományok akadémiai doktoraként több figyelemre méltó tanulmányt írt, és haláláig dolgozott finnugor összehasonlító mondattanán.

3. Klemm I. Antal igazi könyves emberként európai műveltségű, széles látókörű tudós volt: a tudomány, az igazság és a társak szeretete irányította egész életét. Hiányzott belőle minden tudálékosság, az egyszerű emberek és tanítványai között érezte jól magát, hisz értük élt, és kiváló pedagógiai érzéssel adta nekik tovább gazdag ismereteit. — Nyelvészeti munkásságának alapja hatalmas anyagismerete. Bölcsélettörténeti, logikai és lélektani tájékozottsága a maga korában meghaladta a szokásos nemzetközi mércét, nemcsak olvasott, hanem beszélt is a latinon kívül német, francia, angol, orosz, finn, észt, mordvin nyelven, és szükség esetén eredetiben tanulmányozta az ógörög, a svéd és a dán szerzők műveit. Általános nyelvészeti tájékozottsága elérte, sőt meghaladta századunk első felében a magyarországi általános nyelvészek és általában a magyar nyelvtudomány munkásainak ismereteit. Egyaránt jártas volt a régi és az újabb korok nyelvemlékeinek, a rokon nyelveknek és a magyar nyelvjárássoknak anyagában. Felkészültségét, nagy munkakedvét ismerve nem csodálkozhatunk, hogy nincs a nyelvtudománynak olyan területe, amelyet ne gazdagított volna eredményes kutatásaival.

Klemm Antal nyelvelméletében mindenkor világosan elkülönülnek a nyelvek közös kérdései a nyelvek és az emberi nyelv általános vonatkozásaitól, — és így nála a vizsgált nyelv és nyelvek belső, összehasonlító anyaga általános nyelvészeti felfogásának igazolását, az ismertetett összefüggések, törvények konkrét nyelvi anyagon történő bemutatását is biztosítja. Klemm nyelvelméletében abból indul ki, hogy a „... nyelvet (beszédet) elsősorban tartalmi, jelentésbeli, helyesebben jelentésalaki szempontból kell vizsgálni...” (A mondattan elmélete. Bp., 1928. 13.), — s e vizsgálatban a legelső nyelvi egység, amelyhez eljutunk, a mondat, még ha alkalomadtán ez a nyelvi egység nem több is egy-egy szónál. Hangsúlyozza, hogy a nyelvi kategóriák logikai alapú lélektani fejlődési képződmények, ezért a jelentésformáknak a logikai kategóriákkal való azonosítása és azoknak a legáltalánosabb fogalmakból történő levezetése: a skolasztikusok (ERFURTI TAMÁS, DUNS SCOTUS stb.) vagy DESCARTES, illetve KANT és más bölcséleti rendszerek kategóriáinak a nyelvi tényekre vonatkoztatott alkalmazása, ahogyan ezt a Port Royal „Grammaire générale et raisonnée”-ja vagy HASSE, BERNHARDI, HUSSERL és mások tették, semmiképpen sem helyeselhető. Századunk első felében ugyanis az általános nyelvtan és benne a nyelvi univerzálisok elméletének elfogadása elleni küzdelem forrása a nyelvtani jelentéskategóriák igazi mivoltának fel nem ismerése volt. (Vö. A mondattan elmélete 44—5, 67—8.) Hangoztatja, hogy minden nyelvi megnyilatkozás: — mind a mondat, mind a szó — egy tartalomnak (szeméma) és egy alaknak (morféma vagy morféma-kapcsolat) az adott nyelv működési törvényein alapuló szerkezet, és ezért a nyelvi vizsgálódásban az alaki és a jelentésbeli vonatkozásokat szétválasztani nem lehet. SAUSSURE-t idézve indokolatlanul tartja, hogy a nyelvtanban külön alaktanról és jelentésstanról szólnunk, hiszen „... az alakok és a funkciók kölcsönösen függenek egymástól, és nehéz

— hogy ne mondjuk: lehetetlen — ezeket egymástól elválasztani. A morfológiának — nyelvészeti tekintetben — nincs valóságos és autonóm tárgya; nem is lehet a szintakszistól független diszciplína” (A mondattan elmélete 20 — 1; vö.: SAUSSURE, Cours de linguistique générale. Paris, 1922. 186; Uő., Bev. az ált. nyelvészetbe. Bp., 1967. 169, Ford. B. LÖRINCZY ÉVA). Felfogásában egységbe olvadnak HUMBOLDT, H. WEIL, GABELENTZ, PAUL, WUNDT, RIES, SAUSSURE, MEILLET, DELACROIX, SECHEHAYE, BALLY, VENDRYES, HUSSERL, MARTY, BRUNOT, CASSIRER, HJELMSLEV, JESPERSEN, BRØNDAL, BÜHLER és a prágai nyelvész kör vélekedései GOMBOCZÉVAL és másokkal, mégsem mondható eklektikusnak. A tények tisztelete, a nyelvi rendszerek törvényeinek alapos ismerete az új szintézist keresők és alkotók sorába emelte őt is.

A nyelvtudomány sok képviselőjével együtt munkásságának kiteljesedése idején, a huszas évek óta a szerkezeti nyelvszemlélet hívének vallotta magát, de sohasem tartotta a nyelvet, a nyelvi rendszert a gondolatok megtestesülése, közlése formájaként „... a jelek tartalomtól elvonatkoztatott anyagtan szinkrón viszonyhálózatának ...” (Bev. a nyelvtud.-ba, egyetemi előadás; vö. SAUSSURE, Cours de linguistique générale. Paris, 1922. 97 kk.), hanem társadalmi érvényű működő vagy működésre képes objektív valóságnak. E nyelvszemlélet alapján a nyelvnek és a vizsgált nyelveknek mint szuverén rendszernek, rendszereknek belső viszonylatait tárta fel, és kereste azt a közös szerkezeti elvet, amely a nyelvi szintek különbségein túl a világ valamennyi nyelvének lényegét képezi. A nyelvi tények használatát és nyelvi kategóriákba sorolhatóságát meghatározó jellemzők statikusan véve sajátságok, — működésükben és a nyelvi tények változását, fejlődését meghatározó mozgásukban viszont az egyéni használatban is felhalmozódó eltérések eredményeként kialakult és megállapítható társadalmi érvényű törvények. Mindig csak az adott nyelvi rendszer tényeinek leírása és a változások természetének alaposabb megismerése után válaszolt arra, miképpen tükröződik a változás a rendszer fejlődésnek adott szakaszában.

Kora legkiemelkedőbb nyelvészeinek felfogásával egyezően meggyőződéssel vallotta, hogy a vizsgált nyelv történetének minden időpontjában szigorú rendszer, vagyis mint egész előbbrevaló részeinél, hiszen ezeket kizárólag az egész rendszerben elfoglalt helyük és azok a viszonyok határozzák meg, amelyeknek ezek csomópontjai. A nyelv Klemm felfogásában is rendszerként állandó, de nem mozdulatlan, a valóságban ugyanis minden nyelvi rendszer szakadatlan mozgásban van, és ez a mozgás egyszerre működés és változás, fejlődés. A nyelvi tények rendszerszerű összefüggésében megállapítható mozgás pedig nem a rendszertől idegen és külső, elszigetelt indítékok hatására történik, hiszen a rendszer tényei szolidárisak a mozgás: a működés és a változás, fejlődés kölcsönös meghatározottságában.

Klemm általános nyelvészeti tanulmányai során feldolgozta az újabb kori nyelvtudománynak azokat a műveit is, amelyek szerzői nem vetik el ugyan a maga egészében a szerkezeti nyelvszemléletet, mégis a nyelvet elsősorban az adott nép életével, műveltségével, történetével kapcsolatban vizsgálják, kutatva mindazokat az összefüggéseket és érintkezési felületeket, amelyek a nyelvet beszélő nép művelődéstörténete és nyelvi anyaga, rendszere között fennállanak. A nyelvtudománynak ez az irányzata már századunk elején a nyelvvizsgálatot saját fogalmazású esztétikai szemszögből nézve az ún. nyelvtudományi idealizmus eljárásait alakította ki. Ez a VOSSLER, PORZIG, WEISGERBER és mások körül kialakult nyelvvizsgálat nem tartja elegendőnek a nyelv történeti fejlődé-

sére a szoros értelemben vett lélektani magyarázatot, és pozitivistá szelleműnek mondják azért, mert tévesen azonosítják a nyelvi tények keletkezésének és fejlődésének feltételeit az okokkal. K. VOSSLER és követői nyelvvizsgálati eljárásait B. CROCE, H. MORF indításai alapján dolgozták ki. Ez a nyelvelméleti esztétikai-idealizmus a nyelvi tényeket kultúrtörténeti háttérbe állítva ízlés- és művelődéstörténeti problémákat lát a nyelvvizsgálatban, — éppen ezért az irodalom- és nyelvtörténetet nem választja külön, és az irodalmi, költői nyelvben a nyelvvalakulás egyik lényeges formáját látja. Rengeteg olyan zavaró mozzanat van megállapításaikban, elvi alapjaikban, amik ezt a kétségtelenül érdekes történeti jellegű nyelvészeti, nyelvstilisztikai elgondolást sokszor szinte érthetatlenné teszik. Bizonytalan ugyanis lélektani és empirikus tévedésekből felépített bölcséleti alapjuk, a párhuzamosság axiómájának továbbbéltetése, következtetések a szóhasználatban; ugrások ott, ahol az anyag nem elegendő a tétel bizonyítására. Esztétikai fogalmaik tisztázatlanságához járul nativista és a nyelveredetről szóló elveik kidolgozatlansága. Helyesen mutatott rá tehát Klemm, hogy VOSSLER irányzatának csak tágabb körvonalai nyújtanak módszertanilag valamit a nyelvtudománynak, de ez a keret is még évtizedekig várható kidolgozójára, mert B. CROCE, H. MORF, K. VOSSLER többé-kevésbé művészegénysége nem volt alkalmas elméletük teljesebb kidolgozására. (Pozitívizmus és idealizmus a nyelvtudományban: MNy. XXIII, 10–24, XXIV, 151–60, 247–57.)

HUMBOLDTTal egyezően Klemm is két mozzanatot emel ki a nyelvben: 1. a belső nyelvvalakot, és ez nála lényegileg az emberi tudat lehetséges teljes anyaga, — 2. a külső nyelvvalakot, a beszélő szervektől meghatározott tagolt hangot vagy hangsort. A belső nyelvvalak a nyelvet és a nyelvhasználatot meghatározó törvények összegeként elválaszthatatlan a nyelvi tartalomtól; — a külső nyelvvalak pedig a gondolatnak formát adó anyagként a tagolt hangsor. A kettő elválaszthatatlan egysége a beszéd folyamat konkrét mondataiban válik világossá, és benne testesül meg elsődlegesen a nyelv társadalmi funkciója. (A belső nyelvvalak: Minerva IV [1925.], 105–17.)

Nem véletlen, hogy Klemm egész életműve nem a társadalmi érvényű, állandó, állapotszerű (statikus) nyelvi jelek: a szavak és szórészek, hanem a társadalmi meghatározottságú, de többnyire alkalmi szerkesztésű, egyéni, konkrét és dinamikus jellegű mondat vizsgálatához kapcsolódik szorosabban. — Köztudott, hogy az újabb kori nyelvtudományban nálunk is sokan és sokféle összefüggésben használták és használják a nyelvi funkció és a funkcionális nyelvleírás műszót. GOMBOCZ ZOLTÁN emlékezetes elnöki megnyitójában (Funkcionális nyelv szemlélet: MNy. XXX, 1–6.) SAUSSURE alapján csak a fonéma jelentés-megkülönböztető, a szó képzetkeltő és a szintagma viszonykeltő szerepének rendszerszerű alappá szélesítését, tehát a jelentés-vonatkozások figyelembevételének fontosságát kívánta kifejezésre juttatni. A SAUSSURE-i mű első hazai ismertetőjeként azonban helyesen mutatott rá, hogy a nagy svájci nyelvész a már másoknál is fel-felbukkanó megállapításokból egy többé-kevésbé egységes általános nyelvészeti rendszert dolgozott ki. GOMBOCZ viszont a prágaiak vélekedésével azonosan a „funkció” értelmezésében sohasem haladta meg a nyelvi szerep, közlésbeli rendeltetés fogalomkörét, pedig a „funkció” fogalomkörének és tartalmi jegyeinek többféle értelmezéséhez a megfelelő forrásértékű hazai felhasználók közül éppen az ő segítségével jelenhetett meg Klemm Antalnak „A mondatelmélete” című akadémiai székfoglalója már 1928-ban. Bár Klemm ekkor még a nyelvi tények rendszerszerű viszonyhálózatának taglálá-

sában ugyancsak kötődött a korabeli lélektani és logikai irányzatokhoz, de már eredetiben használta és idézte SAUSSURE, MARTY, SECHEHAYE és mások műveit. Ilyen vonatkozásban előrébb járt LAZICZIUS GYULÁNÁL is, aki első írásaitól kezdve kiáll ugyan a funkcionális nyelv szemlélet és vizsgálati eljárás mellett, de nem határolta el magát sohasem a pszichologista fonéma koncepciótól. (Vö.: A mondattan rendszere és módszere: A Szent István Akadémia Értesítője VIII (1923.), 38–41; A lélektani magyarázatnak a mondattanban való szerepe: MNy. XIX, 111–7; A nyelvtudomány és a logika viszonya: Pannonhalmi Szemle III (1928.), 16–20; A mondattan elmélete. Bp., 1928. 164 lap, — ua.: Akadémiai Értesítő XXXIX, 34–42; Der Satz und seine Teile: UngJb. XV (1936.), 472–7; Nyelvtudomány, logika, lélektan: MNy. XLIV, 118–27; A mondattan mivolta: MNy. LII, 406–15; — Bevezetés a nyelvtudományba. Az I. éves hallgatók számára. Szeged, 1955. 56 lap, egyetemi jegyzet stb.)

4. Klemm Antal első kiemelkedőbb tanulmányait a finnugor nyelvtudomány addig eléggé elhanyagolt területéről, a mondattanból írta. Ezek az 1912-ben és 1916-ban megjelent értekezései nemcsak a vizsgált finnugor nyelvek anyagának teljesebb ismeretét jelzik, hanem igazolják korszerű általánosnyelvészeti, főként mondatelméleti tájékozottságát is. E tanulmányaiban hangsúlyozza, hogy mind a mondattan, mind a szótan elsősorban jelentéstán, mégpedig szinonimika, és benne azt vizsgáljuk, hogyan és hányféleképpen lehetséges valamely tartalom nyelvi, azaz jelentésformai és hangalaki kifejezése. Egyúttal felveti, vajon megállapítható-e a mondatbeli alakképző elemek eredeti, ún. alapjelentése, vagy legalább megtalálható-e a nyelvtörténeti adatok összehasonlításával az a szemléleti tartalom, amelyből az alapnyelvi használat típusok kifejlődtek, és ez így az alakképző elemek relatív alapjelentése lesz. Mielőtt azonban Klemm a magyar mondat ősi elemeit és a finnugor mondat őstörténetét megrajzolta, — már felvetette, milyen típusú volt a finnugor, illetőleg az uráli mondat ősi formája: névszós vagy igés predikatív szerkezet-e, és ha névszós, akkor annak milyen altípusa a legeredetibb. Klemm már első finnugor nyelvi mondattani tanulmányaiban hangsúlyozza, hogy a finnugor egyszerű mondat alaptulajdonsága nominális volta, és ehhez hozzáfűzi, hogy a finnugor összetett mondat kezdetleges formája a kötőszó nélküli egyenlő rangú egyszerű mondatok összekapcsolása, sőt a ma kötőszós hypotaxissal kifejezett vogul, osztják, mordvin, votják stb. összetett mondatokat a finnugor alapnyelvben parataxis-sal vagy kötőszó nélküli hypotaxissal, illetve igenévi szerkezetekkel fejezték ki. (Vö.: A mellérendelő és alárendelő viszony kifejezése az északi osztják és a votják nyelvben: Pannonhalmi Évkönyv 1911–12: 219–84; A vogul alárendelő viszony: Pannonhalmi Évkönyv 1915–16: 134–92; A mordvin alárendelő viszony: NyK. XLV, 357–400.)

Klemm finnugor mondattani kutatásainak egyik alaptétele, hogy a névszói állítmányú mondat ősi finnugor sajátosság, és ha figyelembe vesszük, hogy a szamojéd nyelvekben is előfordul, kimondja, hogy uráli alapnyelvi sajátosság. Klemm megállapításának alátámasztására többször és többféleképpen kifejti, hogy az ősi finnugor ember a cselekvés-, történés- és létfogalmat nomen agentis, nomen acti képzővel tárgyfogalommal alakítva, főnevesítve állította névszói állítmányi viszonyba az utánuk vetett személyes névmástövekkel, ezeken kívül személy-, tárgyfogalmakkal mint alanyokkal. Szólt arról, hogy a vogulban és ritkábban az osztjákban a melléknévi természetű szófajok (melléknév, számnév, melléknévi névmás) jelzett főnév vagy főnevesítő névmás nélkül sem állítmá-

nyul, sem más mondatrészül nem használhatók. Klemm előfeltevése az uráli alapnyelv ősi mondatformájának rekonstruálásához az volt, hogy az ún. predikatív szerkezet minden mondattani fejlődés kiindulópontja, legfőljebb a nyelvtani állítmány szófaji természetében történt változás az uráli nyelvek szétkülönülésekor, vagyis az eredetibbnek gondolt névszói állítmány ígés állítmánnyá értékelődött át.

Minthogy Klemm és GOMBOCZ hatására a magyarországi nyelvészek általánosan elfogadottnak tartották a névszó és vele a nominális predikatív szerkezet elsődlegességét, hiszen Klemm felfogásával egyezően mindmáig egyértelműen olvashattuk minden ismertebb tanulmányban, műben, hogy a névszó predikatív ereje ma is élő funkció, — ezért ez szervesen beépült a logikai és lélektani alany és állítmány, valamint a mai topic-comment, a topic-propositum, a topic-fókusz stb. mondatbeli szerepének tudománytörténeti anyagába. (Vö.: A finnugor mondat őstörténete: MNy. XXIII, 328 — 41; A mondat és a mondatrészek eredete: NyK. LXI, 45 — 52; Mehrgliedrige Satztheile: SUS.Toim. 125. sz. 231 — 2; Magyar történeti mondattan. Bp., 1928. 35 kk.; — vö. még: RAVILA, Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen: FUF. XXVII, 1 — 136; PAIS DEZSŐ, Észrevételek a mondat eredetének, fejlődésének és mivoltának kérdéséhez: MNy. XLVI, 196 — 210; Uő., Mondatrészek, beszédrészek: MNy. XLVI. 296 — 309; PAPP ISTVÁN, Az állítmányi szerkezet őstörténete: MNyj. III, 3 — 28; stb.) Újabban ugyan többen megkérdőjelezték ezt a több évtizedes nyelvészeti felfogást, bírálva egyúttal az ún. nomen-verbum elméletet. — Az uráli nyelvek, a magyar nyelv előtörténete és mai használati törvényei a világ ismert nyelveiben oly gyakori szófajváltás tényeivel együtt világossá teszik, hogy a híres óind nyelvtanító, PANINI óta minden olyan feltételezés téves, hogy a névszó kialakulásának elsődlegességét, illetve az ige primátusát kell alapul vennünk mondatbeli szerepük értelmezésében. Noha Klemm Antalnak a finnugor mondat őstörténetére és az ún. állítmányi szerkezet kialakulására vonatkozó tanítása a finnugor nyelvek jelentős anyagának átvizsgálásán, értelmezésén alapszik, kétségtelen, hogy helyesebb lett volna, ha a korabeli nyelvéírások „igecentrikus” felfogásának ellensúlyozására nem a névszó ősiségét és vele a névszói állítmány primátusát kívánta volna igazolni. A nyelvünk előtörténete egyértelműen igazolja, hogy az uráli nyelvekben is a mondatbeli szerkezetes kapcsolatok és a bennük elkülöníthető nyelvtani kategóriák: az ún. szintagmák és e szerkezeteket alkotó szavak (morfematikus kapcsolatok) osztályai, a szófajok a nyelv rendszerszerűségétől meghatározottan nem áthághatóan fallal elkülönített csoportok, hanem fokozatosan kialakuló, változó, sokszor még ma sem lezárt kategóriák, és közöttük gyakori és természetes a kettős, hármas szófajúság, az egybeolvadás, az eltolódás, az átmenet és a kereszteződés. Ha tehát az igei állítmány mondatstrukturáló funkciójáról és a finnugor (uráli) stb. nyelvek ún. nominális jellegéről az utóbbi évtizedekben kiélesedett vitában a tények ismeretében foglalunk állást, — meg kell állapítanunk, hogy nemcsak a névszók kategóriájába tartozó szófajok vehetnek fel kimondottan igeragozási (személyre és számra utaló) morfémákat, vagyis igeiként ragozhatóak anélkül, hogy valamilyen denominális verbum képzővel elláttattak volna, hanem sok olyan finnugor (uráli) nyelvi példát sorolt fel Klemm ismert tanulmányaiban, könyveiben, amelyekben az ún. nyelvtani állítmányként használt névszó a tulajdonítás és nemcsak az azonosítás módján csak akkor állítható még melléknévi jellegű szófajok esetében is, ha főnevesítő névmással kapcsoljuk. Ezt a tényt egyébként az uralisztika történetében igen sok elismert nyelvész állította.

Igaza van tehát HAJDÚ PÉTERnek, hogy nem rendszer az, amelyik egyetlen feltételezett tagból áll (Prädikative Nominalflexion in den samojedischen Sprachen: ALH. XXV, 1–30). De az uráli nyelvekben a „szóvagyon” morfológus tagolásával „vagyon” éppen elég bizonyíték az igeragozás paradigmarendszerében a denominális eredetű és csak másodlagosan igeivé lett toldalékokra. E témakörben az ismert és elismert nyelvészeken kívül jómagam is összefoglaltam néhányszor az alapvető tényeket megfelelő könyvészeti adatolással.

A szakirodalomból ismert és saját gyűjtésű mordvin szövegek feldolgozásával nemcsak a mordvin nyelv alárendelő viszonyú mondatbeli szerkezetéről, hanem a mordvin tárgyas igeragozásról és a tagadó meg a tiltó szerkezetekről is írt figyelmet érdemlő tanulmányokat (A mordvin tárgyas igeragozás: NyK. XLVI, 194–204; A mordvin tagadó és tiltó szerkezetek története: NyK. XLVIII, 382–402). A finnugor nyelvek mondattani kérdései iránti érdeklődését még számos tanulmánya bizonyítja, — és ezekben a bizonyításul felsorolt tényanyag, a vizsgált finnugor nyelvek működési és fejlődési törvényeinek világos kifejtése, valamint a kikövetkeztetett alapnyelvi háttér és a vele kapcsolatos nyelvelméleti állásfoglalása is figyelmet érdemel (A létige szerepe az osztjákban és a vogulban: NyK. XLVI, 380–401; A vogul és osztják tárgyas igeragozás: NyK. XLVII, 95–112; Zur Geschichte der sog. Tempora in den finnisch-ugrischen Sprachen: FUF. XVII, 265–79; A finnugor mondat őstörténete: MNy. XXIII, 328–41; stb.). Érthetően már a maga korában, de azóta is többször és többféle vonatkozásban kiváltotta más nyelvészeink véleménye megfogalmazásának szükségességét (l. LAZICZIUS GYULA, A finnugor idők kialakulásának kérdéséhez: MNy. XXIX, 18 kk.; stb.)

A finnugor nyelvek mondattani kérdéseivel foglalkozva alakult ki benne évtizedek folyamán a finnugor összehasonlító mondattan koncepciója, sőt e munkája egyes részleteit már közzé is tette (A létige mondatbeli szerepe: Pais-Emlékkönyv. Bp., 1956. 224–30; A mondat és a mondatrészek eredete: NyK. LXI, 45–52; Mehrgliedrige Satztheile: SUS. Toim. 125. sz. 231–2; stb.). E tanulmányaiban nemcsak felveti, hanem rokon nyelveinkből vett bizonyító anyaggal igazolni is törekszik, hogy „... a névszói-igei állítmány nem finnugor alapnyelvi sajátosság, hanem az egyes finnugor nyelvek külön életében fejlődött a névszói állítmányból” (Pais-Eml. 24). A finnugor mondat őstörténetére vonatkozó tanulmányaiból azonban nem válik egyértelműen világossá a szerkezetes összefüggések alakulása. Így pl. az ún. névszói-igei állítmány névszói tagja és a vele kapcsolt létige eredeti és mai viszonyát vizsgálva az a megállapítás, hogy a jelzett szóként szereplő létigenévi állítmány jelzője volt az ún. összetett állítmány névszói része, — ez ugyanis ellene mond annak, hogy a névszói állítmányú szerkezetbe utólag került a létige. Valószínűbbnek látszik az az elgondolás, hogy a létige, illetve a létigenév önmagában vagy más névszóval együtt halmozott állítmányi szerkezetben szerepelhetett a finnugor nyelvekben, és az ugyanazon alanyra vonatkozó halmozott állítmányok értelmező jellegű tartalmi kapcsolatából keletkezett a mai használatú összetett állítmány. Klemm egyébként a létige nélküli határozós szerkezetekről régebbi nézetét megváltoztatva, a létige elmaradásával keletkezett másodlagos szerkezeteknek tartotta ezeket főtebb idézett tanulmányában. Minthogy azonban az ún. nyelvtani állítmányul szereplő létezés-fogalom előfeltétele annak, hogy bármi a nyelvtani állítmány szerkezeteszerű kifejtésében tovább állítható legyen, — a létige lefokozott szerepű, kiegészítő jellegű, csak az igemódot, igeidőt és a cselekvő személyét, számát kifejező állítmányi részzé alakult a tartalmasabb névszói rész mellett.

Az ún. névszói-igei állítmány névszói tagjának számbeli egyeztetésére vonatkozó megállapításaiban talán elegendő magyarázatul szolgál az a tény, hogy a finnugor nyelvekben a névszói állítmány is néha egyes számban van többes számú alanyra utalva, hiszen még ma is előfordulnak többes számú esetalakok helyett egyes számúak (l. NyK. LXI, 48–9). Ha pedig igazolható, hogy az ún. névszói-igei állítmány halmozott állítmányi szerkezetből fejlődött, a számbeli egyeztetés kérdésében nem feltétlenül szükséges a létigenévi jelzett szó mellett csak a jelző alaki változatlanságára hivatkozni. Bízunk benne, hogy a húsz éve Pannónhalmára került hagyatékának kéziratos anyagából lehetővé válik majd nemcsak finnugor összehasonlító mondattani koncepciójának, hanem ennek és más vitatott kérdésnek tovább építhető felderítése is.

5. A leíró rendszerezés és a történeti fejlődés, a történeti adatok és az őstörténeti konstrukciók, az elméleti fejtegetések és a konkrét nyelvi anyag hatalmas és harmonikus szintézise a már 1926-ban nyomdakész, de az I. részt kivéve csak saját költségén és másfél évtizeddel később megjelent „Magyar történeti mondattan” (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve 2. kötet 6. füzet 1. rész Bp., 1928. 219 lap; — 2. rész Bp., 1940. 221–378 lap; — 3. rész Bp., 1942. 381–661 lap: Felelős kiadó: KLEMM ANTAL — Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R. T. Pécssett). — A mi nemzedékünk számára a tanárképzésben és a kutatásban nélkülözhetetlen kézikönyv volt történeti mondattana. Nem volt ugyanis olyan mondattani tanulmány, amelynek nem belőle kellett kiindulnia, sőt talán ma sem lenne szabad figyelmen kívül hagyni megállapításait, még ha a korszerű nyelvészet igényével tovább is akarnak haladni nála. Ha vitatkoznak is vele, vagy meg sem említik őt, — az általa már hatvan évvel ezelőtt rögzített tényekre megbecsüléssel kellene utalni mindenkinek, még ha újszerű műszavakhoz kötik is a munkáiban, tanulmányaiban feltárt nyelvrendszeri összefüggéseket, hiszen állandó munkatársunk és tanácsadónk lehet ma is: műveiben köztünk él, és taníthatja a magyar nyelvtudomány múltját ismerőket, még ha a valóságban csak kevesen és ritkán találkozhattak vele.

SIMONYI ZSIGMOND nagy monográfiái után nagy jelentőségű feladat volt a magyar nyelv történeti mondattanának feldolgozása, és e téren GOMBOCZ is (Syntaxis. Bp., 1949. 176 lap) inkább támaszkodik Klemm Antal munkájára, mint fordítva (vö.: RÁCZ ENDRE, Gombocz Zoltán magyar grammatikai munkássága: MNy. LXXIII, 448; PAIS DEZSŐ: MNy. XLVI, 198–201, 306–7; TOMPA JÓZSEF: MNy. XLIX, 139–40; KÁROLY SÁNDOR: MNy. XLVIII, 103–12; B. LŐRINCZY ÉVA: MNy. L, 50 kk.; PAPP ISTVÁN: MNy. XXVIII, 228, 290; UŐ.: MNy. XLVIII, 89; UŐ.: MNy. L, 440 kk.; TÓTH PÁL LÁSZLÓ: MNy. L, 439–40; SULÁN BÉLA: Nyelvtani tanulmányok. Bp., 1961. 13–4; stb.). — Klemm Antal ötvenöt éves nyelvészeti munkássága alatt nagy jelentőségű tanulmányok egész sorát írta: A *van* és a *vannak* úgynevezett kihagyása (MNy. XIII, 265–70); A névszói állítmány (MNy. XV, 13–5); A magyar mondat ősi elemei (MNy. XVIII, 10–7); Van-e állítmányi mellékmondat? (MNy. XIX, 29–32); A tárgyaz igeragozás mondattanához (MNy. XXI, 188–92); A magyar igealakok használata . . . (MNy. XXVII, 25–31); A vonatkozó mondatok eredete (NyK. XLVI, 34–65); A megengedő mondatok (MNy. XXX, 7–12); A magyar igemódok használata a mellékmondatban (NyK. L, 184–90); A szófajok történetéhez (MNy. XXXIII, 316–22); Die indirekte Rede (oratio obliqua) im ungarischen (Verhandlung der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXX, 254–63, Tartu, 1938.); A magyar nyelv (Mai magyarságunk életrajza. Szerk.

BALASSA BRUNÓ. Székesfehérvár, 1939. 28—45); A magyar szenvedő ige (Melich-Eml. Bp., 1942. 186—95); A magyar szórend alapjai (Győri Szemle V, 122—5); A magyar szórendi formák eredete (NyK. 154—70); A mondat és a mondatrészek eredete (NyK. LXI, 45—52); A számbeli egyeztetés főbb kérdései a magyarban (Nyr. LXXXVIII, 165—75); stb. Ki győzné e megemlékezésben felsorolni és ismertetni mondattani és egyéb tanulmányai közül csak a fontosabbakat is, hogy világossá válják belőlük a nyelvre, a nyelvi tények rendszerűségére és különösen a nyelv szerkezetes egységeire vonatkozó tanításának alapvető jelentősége.

Néhány megjegyzést kell mégis tennünk nyugdíjas éveinek egy-két figyelemre méltó termékéről, amelyek régebbi műveiben, tanulmányaiban már érintett kérdéseket: az ún. szintagmák (szószervezetek!) mivoltának lényegét tárják fel, ismét felhíva a figyelmet a RIES-féle *Wortgefüge* és *Wortgruppe* helyes értelmezésére, valamint a H. WEIL óta oly sokféle megközelítésben tárgyalt ún. lélektani alany és állítmány: vagyis a mondat szerkezeti modellként felfogott magyar szórend szemantikai aspektusára.

Klemm Antalnak e témakörben közölt tanulmányai általában abból indulnak ki, hogy a mondat vizsgálatában a grammatikai, a logikai és a lélektani szemlélet szükséges és hasznos segítőnk, de ugyanakkor a kutatás előterébe állítják már a nyelv valóság alapját, a beszédshituációt és vele az én (a beszélő), valamint a másik én (a beszéd-társ) meg a világ állandó, következetes figyelembevételét. A mondat mivoltáról és a mondatban előforduló szerkezeti viszonyoknak hierarchikus összefüggéseiről, a szófaji és a mondatrészi szempontoknak a szintagmák vizsgálatában való fontosságáról közreadott értekezései jelzik a mondat mivoltára vonatkozó régebbi és újabb szakirodalmi anyag ellentmondásosságát. Klemm a mondat és a mondatot alkotó szerkezetes egységek jellegzetes típusai elkülönítésére több tanulmányában is felvetette már a „mi a szószervezet?” kérdését, — utalva arra, mi választja el a szintagma (szószervezet!) fogalmába sorolható nyelvi kapcsolatokat a nem idetartozóktól, hiszen csak így dönthetjük el, „mi szószervezet?”, és mi a belőlük alkotott, illetve alakult magasabb rendű szerkezetes egység, vagyis mondat. Klemm Antal történeti szemlélettel írja le a szintagma fogalmát, de egyúttal felhívja a figyelmet arra is, hogy RIES, GOMBOCZ, BÜHLER szintagmaelméletében meglévő szemponttörés megszüntetésére különbséget kell tennünk a mondat fő szerkezete és a többi mondatfunkciós szerkezet (tárgyas, határozós, jelzős) között. A fő szerkezet ugyanis mondatként zárt, beszédfunkciós egység, a többi viszont nyitott szerkezet, — állapítja meg Klemm Antallal egyezően KÁROLY SÁNDOR is. Minthogy pedig minden nyelvmű és vele együtt minden beszédmű terjedelmére, mondani-valójára, céljára, keletkezésének egyéb körülményeire való tekintet nélkül a tartalomnak és a formának egysége, ti. a tartalom a hozzá legjobban illő, azt leghívebben tükröző formával jár együtt, elválaszthatatlan tőle, — ez jellemzi a nyelvműveket alkotó legkisebb funkcionális, dinamikus és alkalmi alakulatokat, a mondatokat is. A mondat tehát az egyéni beszédtevékenységben élő nyelvi alakulat, és így alkotása eszközeinek felhasználását nyelvünk művelési szabályrendszere határozza meg. A mondat valóságos szerkezetének megvilágításával foglalkozó szakirodalmi anyagból kiderült, hogy külön kell választani a mondatnak mint ténynek, folyamatok ábrázolásának szerkezetét a mondatnak mint a közlés eszközének szerkezetétől. Az előbbi szerkezet a mondat igéjének, igenevének vagy más szófajának, az ún. igei stb. állítmányának és az ige, az ige-név stb. meghatározóinak (beleértve az ige, ige-név stb. alanyát, tárgyát és

tulajdonképpen határozóit) grammatikai alakjában adott nyelvtani viszonyai-
val, — az utóbbi a mondat szórendjében és intonációjában (hangsúlyozásában,
hangmenetében, tempó- és időtartam-módosulásában) jut kifejezésre.

A mondat szerkezetes felépítésében a funkciós, a tartalmi és egyéb jegyek
alapján az újabb hazai szakirodalom több-kevesebb eltérést feltáró elképzelést
kívánna elénk tárni, — valójában e hazai szerzők nem tesznek mást, mint amire
H. WEIL, BRASSAI SÁMUEL, GABELENTZ, KALMÁR ELEK, KOCSIS LÉNÁRD,
KICSKA EMIL és mások e témával foglalkozó munkái feldolgozásával Klemm
Antal közel ötven éve is már felhívta a figyelmet, hogy a mondat ún. alanya és
állítmánya a mondat egészét átfogó, bekebelező kategória, vagyis technikai
oldalról sohasem választhatunk külön egy-egy szót vagy szóértékű szórészt,
mint a mondat alanyát és állítmányát, hanem általában egész szócsoporthoz.
Klemm ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a mondat szintaktikai és a mon-
daton belüli szintagmatikus viszonyt kifejező szerkezet mindig legalább két
nem-viszonyozói értékű szónak, szóértékű szórésznek objektív tartalmi és bizo-
nyos általánosabb predikatív funkciós viszonyt is kifejező, nyelvi megfor-
mált, a szónál, illetőleg a szóértékű szórésznél alkalmibb szerkezetes egysége,
— ti. ha a szavak és a szórészek között csak objektív tartalmi vagy csak predi-
katív funkciós, illetve csupán nyelvi jól formált szerkezetes kapcsolatot talá-
lunk, nem beszélhetünk mondat szintaktikai vagy a mondaton belüli
szintagmatikus viszonyról. (Vö.: Nyelvtudomány, logika, lélektan: MNy.
XLIV, 118—27; A magyar szórendi formák eredete: NyK. LVI. 154—70;
A mondaton mivolta: MNy. LII, 406—15; A mondat és a mondatrészek ere-
dete: NyK. LXI, 45—52; — vö. még: PAPP ISTVÁN, A mondat funkciója: MNy.
XLVIII, 89—102; ELEKFI LÁSZLÓ, A mondat elemzésének fő szempontjai:
MNy. XLIX, 69—76, 370—80; Uő. A logika állítmány fogalma és az állítmányi
névszó: I. Oszt. Közl. XI, 95—149; Uő., Az aktuális mondattagolás egyik alap-
formája a magyarban: NyK. LXVI, 335—368; ZSILKA JÁNOS, A magyar mon-
datformák rendszere és az esetrendszer: NytudÉrt. 53. sz. 112 kk.; PAPP
FERENC, A magyar szószerkezet-rendszer néhány sajátosságáról: NyK. LXVI,
139 kk.; KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 25 kk.;
Uő., A magyar nyelv generatív nyelvtanának előkészítése: ÁNyT. VI, 11—24;
Uő.: MNy. LIII, 460; RÁCZ ENDRE, Gombocz Zoltán magyar grammatikai
munkássága: MNy. LXXIII, 444—58; stb.)

A mondatot alkotó és a mondaton belüli szerkezetes kapcsolatok értelme-
zésében és a műszók használatában az ókor nyelvtaníróitól mindmáig meglevő
zavar lényegére Klemm Antal mondatelméleti, történeti mondaton és szó-
rendi stb. tanulmányaiban már a huszas évek óta a hazai és a külföldi szakiro-
dalom ismeretében helyesen mutatott rá. A félreértések és a viták gyökere
abban volt és van, hogy a *grammatikai*, a *lélektani* és a *logikai alany* és *állítmány*
elnevezések három-három különböző fogalmat takarnak, — erre egyébként
már régebben rámutatott BRASSAI SÁMUEL, KALMÁR ELEK, SIMONYI ZSIGMOND,
KOCSIS LÉNÁRD, KICSKA EMIL is; Klemm Antal viszont mindezeket kritikai
értékeléssel dolgozta fel, és építette tovább, hangsúlyozva, hogy az alany és az
állítmány műszót csak a mondat egészének tagolásában szabad használnunk,
vagyis nem célszerű az ún. nyelvtani alany és az ún. nyelvtani állítmány elkülö-
nítésében a mondat egészének tagolásában alkalmazott régebbi és újabban fel-
vetett elnevezések használata a cselekvőre (megjelölőre) és a cselekvésre (tulaj-
donítmányra) stb. — Újabban nálunk ELEKFI LÁSZLÓ, DEME LÁSZLÓ, É. KISS
KATALIN, RADICS KATALIN és mások elsősorban a cseh, az angol és az amerikai

nyelvészek mondat szerkezeti modelljének és az ún. mondattagolásnak magyar nyelvrendszeri vizsgálatában a mondat szerkezet kommunikatív, szövegteremtő funkcióját, szemantikai jelentőségét és az aktuális mondattagolásnak a generatív szemantikai mondatmodelljükbe való beépítését hangsúlyozva újra felfedezték ugyan BRASSAI SÁMUELT, de elfelejtették SIMONYI ZSIGMONDOT és Klemm Antalt. Messzire vezetne, ha most BRASSAI-idézetekkel először azt igazolnám, hogy BRASSAI a latin *subiectum* és *praedicatum* dualista együtttest a maga *inchoativum* és *mondatzóm* terminusával nem a topic-comment javára bírálta, hanem korai részfeldezéseinek érdeme éppen az, hogy a logikai alany és állítmány kettősségére épített felfogással az ún. nyelvi állítmánynak „mondatgeneráló” középponti funkcióját állította szembe, — noha Klemm mindig óvott attól, hogy a még kidolgozatlan, de az emberi gondolkodás történetében többféle megközelítésben fellelhető „logikák” kategóriái szerint állapítsuk meg a nyelvrendszeri összefüggések, viszonyok osztályait, csoportjait (l. A mondat-tan elmélete. Bp., 1928. 51 kk., 60 – 65, 104 kk.)

Klemm Antal a magyar szórendi formák eredetét, használati törvényeit a szó szerkezetek belső sorrendjére, a hangsúly- és a hangmenet-viszonyokra, valamint a mondatalkotás és újraalkotás kommunikatív-szemantikai összefüggéseire vonatkozóan a már 1926-ban nyomdakész kéziratában, majd több kisebb cikkében, tanulmányában megfogalmazta. Klemm azonban nemcsak az ún. szakaszokban vizsgálta és határozta meg a nyomatéktalan és a nyomatékos mondat szavai sorrendjére vonatkozó nyelvhasználati törvényeinket egyúttal értékelve FOGARASI, JOANNOVICS, BRASSAI, ARANY JÁNOS, KICSKA, SIMONYI, MOLECZ, BALASSA e témakörben kifejtett felfogását, hanem külön-külön fejezetekben világította meg a kijelentő és a felkiáltó, a kívánó, a kérdő mondatok állító és tagadó tartalmú szerkezetein kívül az igenevek, a módosító igék és névszók sorrendjét is. Történeti mondattanában és szórendi tanulmányaiban mindenkor utalt a magyar nyelv tudomány történetében addig felvetett elképzelésekre, még ha nem foglalta is a topic-comment és benne a fókusz figyelembevételével megállapítható ún. generatív gráfokba. Úgy gondolom, ha az idősebb és a most élvonalba kerülő nyelvészeink nemcsak ismernék, hanem legalább az említés szintjéig hajlandóak lennének utalni a magyar nyelv tudománynak ma és itt ünnepelt érdemes munkására, — ez talán nem rontaná a más nyelvelméleti megközelítésű munkáik valóban új megállapításainak értékét.

Az eddigiekből is világossá vált, hogy Klemm Antal életművét jellemezni, jelentőségét méltatni óhajtva a felvethető szempontok gazdagsága miatt zavarban vagyunk, és majd csak a műveihez kapcsolódó további kutatások során válik lehetővé nyelvelméletének és mondattani eredményeinek teljesebb megismerése. KLEMM ANTAL nem munkása többé, hanem csak tárgya a hazai nyelvelméleti, finnugrisztikai és magyar nyelv tudományi vizsgálódásnak, de művei még sok új tanulsággal termékenyíthetik meg nyelv tudományunkat, — ezért köszönjük néki műveinek hosszú sorát, tanításának továbbépíthető igazságát.

TEMESI MIHÁLY

Klemm Antal, az ember és a nevelő

A szegedi Belvárosi temetőben egy családi sírbolt homlokzatán ez a fölirat áll: „Aki szeret, emlékezik; aki emlékezik, szeret.” Marcus Aurelius, a filozófus császár Elmélkedéseiben gyakran visszatér a mulandóság kérlelhetetlen törvényére. „Arasznyi az ember élete, arasznyi a földzug, ahol él, de arasznyi a legtovább fennmaradó hírnév is. Hiszen ezt a hírnevet gyorsan pusztuló emberférgek egymást felváltó nemzedékei hordozzák, ezek pedig még önmagukat sem ismerik, nemhogy arról tudnának, aki már régen meghalt.” „Általában gondold meg, hogy rövid időn belül te is, embertársaid is meghaltok, és nem-sokára még a nevetek is elfelejtik.” Móra Ferenc is azt vallotta: „Addig mindig élünk, míg valaki u t á n u n k n é z ” (Istenkeresés). Vajda János pedig azzal vigasztal bennünket:

„Mindennek, ami itt remek volt,
Emléke, nyoma fönnmarad.
Ki mi nagyot tett, szépet gondolt,
Örökké él, mert egyre hat.”

(Gina emléke XXX.)

Klemm Antalról 75. születésnapján, 1959-ben, joggal írta BERRÁR JOLÁN: „Műveiben állandóan közöttünk él” (MNY. LV, 447).

Vagyunk még néhányan, akik testi mivoltában ismertük Klemm Antalt, és emlékezve rá szeretetünknek kifejezést adhatunk, művét és alakját ébreszthetjük. Könnyebb dolga volt az előttem szóló TEMESI MIHÁLYNAK, amikor az írott életműről kellett tárgyilagosan számot adnia, s bizonyára ő lett volna arra is illetékesebb nálam, hogy Klemm Antalról, az emberről és a nevelőről emlékezzék. Hiszen ő 1932 óta ismerte őt; mellette volt, míg Klemm Antal át nem jött Szegedre, de minthogy a szünidőben haza-hazajárt, majd nyugdíjazása után, 1955-től ismét itt élt Pécsen, sokkal közelebb állott hozzá, mint én, aki hét évig lehettem az oldalán, előbb csak hallgatójaként, 1945-től 1950-ig, titoizmus vádjával való elbocsátásomig, intézetének mindenese, „demonstrátora”, „könyvtárkezelője”.

Akkoriban vezetett naplóból tegnap, amikor rossz diákszokás szerint az utolsó napra halogattam a föladatot, ennek az emlékezésnek papírra vetését, megállapítottam, hogy tegnapelőtt volt negyven esztendeje, 1943. szeptember 29-én, amikor a szegedi egyetem Szukováthy (most Ady) téri épületének II. sz. előadótermében először hallgattam Klemm Antal előadását. December 13-án, Luca napján kollokváltam nála először, mindhárom kollégiumából. Jelentés-tanból, nyelvhelyességből, nyelvjárásokból. Följegyeztem, hogy már ekkor elbeszélgettünk a szőregi nyelvjárásról, amelynek hangtanából utóbb szakdolgozatomat, majd doktori értekezésemet (1947.) írtam. Két jelest és egy kitűnőt kaptam. Nem érdemeltem meg. Naplóból idézem: „Most először szégyenlem, hogy keveset tudok. Eddig jól esett a jeles és a jó jegy, most valami lelkiismeret-furdalás vett erőt rajtam.” Mit gondoljak ma erről a bejegyzésről és Klemm kitűnőjéről, jeleiséről? Nyilván a beszélgetésünkből sejtett meg valamit érdeklődésemről, ennek őszinteségéről, és ezért előlegezte a feleleteim alapján aligha járó jegyeket. S akár tudatos, akár öntudatlan nevelői fogásként elérte célját, mert ettől kezdve arra törekedtem, hogy ne valljak előtte szégyent, ismerjem is meg a kedvelt tárgyak anyagát. Ezért lehettem — a háború viszontagságait átvészelve, a főlzabadulás után, 1945 tavaszán — Klemm Antal egyetlen

munkatársa a tanszékén, ahogy akkor hívtuk: a Magyar Nyelvtudományi Intézetben. Öt évig, mint mondtam, amikor tehetetlenül kellett néznie, hogy eltávolítanak mellőle. Közben két évig, 1946 és 1948 között, együtt is laktunk a Londoni körüti Püspöki Nevelőotthonban, ő mint vendég, én mint nevelőtanár. Egyforma két kis szobácskánk az első emeleten a lépcsőfölrjárótól volt, jobbra az övé, balra az enyém, s együtt ettük a kalocsai iskolanővérek finom kosztját.

TEMESI MIHÁLY, ahogy Klemm 75. születésnapjára írta, imént is említette, még akkor ismerte meg őt, amikor a pécsi bölcsészkar folyosóján fürge léptekkel jött-ment órájára, szobájába (Nyr. LXXXII, 516). Amikor én találkoztam vele, már néhány héttel elmúlt hatvanéves. Járása meglassúdott. Majdnem lehunytt szemmel, nesztelenül ment a folyosón, kezében előadásának hengerre sodort jegyzeteivel, senkire nem nézett, s ha valaki köszöntötte, szinte hang nélkül, csak ajkának mozgásával és fejének bólintásával válaszolt. Előadásain halk hangon, a hallgatóság feje fölött elnézve, szemét gyakran lelehunyva, jegyzeteibe ritkán pislantva adta elő évek alatt kimerített, tömörre fogalmazott mondatait. Éppen mert nem volt bennük semmi töltelékanyag, a fontosabb tételeket, megállapításokat kétszer-háromszor is elmondta, s ezzel lehetővé tette, hogy hallgatói szinte szó szerint lejegyezhessek. Egy-egy félév anyaga nem volt sok, megtanulása nem okozott nagyobb gondot, annál kevésbé, mert előadásainak szerkezete kristálytiszt, logikus volt, fogalmazása világos, a műszavakra, nevekre mindig külön fölhívta a figyelmet. Közben jobb kezének két ujjával lassú mozdulatokat tett a levegőben, mintha áldást osztana. Egy későbbi tanítványát, Polner Zoltánt idézem: „Valódi áldást osztó főpap, aki a mutató és középső ujjá fölemelésével hangsúlyozza egy-egy szó jelentőségét, szinte skandálja a mondatot, kitéve a megfelelő helyre a hangsúlyt. Azután furcsak kiejtéssel újra meg újra megismétli a fonéma jelentését. Addig, míg rá nem vezeti hallgatóit a legfontosabb összetételek megértésére.” „Sokszor úgy belefeledkezett magyarázataiba, hogy végül figyelmeztetni kellett az óra befejezésére.”

Most, amint erre az emlékezésre készültem, hogy a magam emlékeit fölfrissíthessem, megkérdeztem néhány későbbi tanítványát is. Senki nem mulasztotta el fölemlíteni, hogy a lányokat „őnagyságának” szólította. Anekdotákat meséltek, amelyek mind Klemm Antal szeretetreméltó egyéniségének félszeg, az élet gyakorlati dolgaitól idegenkedő, mosolyra készítő vonásait jellemzik. Óvatos, sőt bizalmatlan volt az előtte nem ismert emberekkel szemben. (Talán pétervári letartóztatásának, amelyről most TEMESI beszélt, a traumája élt benne holtáig.) Még a tárgyak gonoszságától is tartott. Számomra mi sem jellemzi őt jobban, mint ahogyan írt. Természetesen nem töltőtollal. A tintatartóból kivette a dugót, belemártotta az acéltollat, azután visszadugta a dugót, majd írt. Mikor elfogyott a tollról a tinta, újból kivette a dugót, újból belemártotta a tollat, ismét visszatette a dugót — nehogy közben földőljön a tintatartó! Amikor egyszer Szőregen vendégül láttuk, a szőlőnek nemcsak a magját, hanem a héját sem ette meg. Félt, hogy megárt neki . . .

PÁSZTOR EMIL, aki utódom volt mellette, azt emlegeti föl, hogy első kollégiumát a Püspöki Nevelőotthonban betegen fekvő professzornál tette le. Klemm Antal beírta a jelest, azután részvétellel kérdezte tőle: „Úgye nehéz ez a nyelvészet?” TÓTH BÉLA meg éppen Pásztor Emillel kapcsolatban arra emlékszik, hogy minden kérdésben, amelyben Klemm professzorhoz fordultak, ő az adjutánsához igazította őket: „Pásztor úr megmondja . . . Pásztor úr okos ember . . .”

Hallgatóságát nyelvjárási gyűjtőmunkára buzdítva a gyűjtéshez gyakorlati tanácsokat is adott. Külön fölhevítve a figyelmüket, hogy a faluban először jelentsék be magukat a csendőrségen, nehogy később félreértésből kellemetlenségük legyen. A hallgatóság fölzúdult, s nagy zajban próbálták neki megmagyarázni, hogy már nincsen csendőrség. Klemm professzor úr a nagy zsivajban behuntya szemét, azután amint elcsöndesedett a terem, folytatta előadását, csöndesen megismételve a zajgás előtt elhangzott mondatot: „keressék föl a csendőrséget . . .”

1950-ben jelent meg SZTÁLINNAK a marizmust szétzúzó „Marxizmus és nyelvtudomány” című munkája. Nyilván valamely főntről kapott utasítás szerint erre föl kellett hívni a hallgatóság figyelmét. Klemm Antal ezt így tette: „Figyelmükbe ajánlom Sztálin úr nyelvtudományi írását . . .” Egy másik alkalommal meg kellett emlékeznie április 4-e jelentőségéről. Óráját így kezdte: „A dékán úr rendeletére április 4-ét megemlékezéssel kezdjük. Most pedig rátérünk a jelző mondatbeli szerepére . . .”

Szívesen beszélt első világháború előtti finnországi útjairól. 1954-ben részletesen elmondta hallgatóinak, hogy Finnországba úgy kell utazni, hogy az ember jegyet vált Szentpétervárra, s onnan télen át lehet sétálni a jégén Finnországba. Nem tudott arról, hogy Szentpétervár neve megváltozott.

Félreértés ne essék: ezeket nem rossz szándékkal, hanem ellenkezőleg, teljesen gyanútlan, naiv jószándékkal tette, mert semmi érzéke sem volt a politikához, csupán tudomásul vette az egyetemi hatóságok — ezeknek közvetítésével a politikai hatalom — kívánságait, s a maga módján ezeknek eleget is tett. Többre nem telt tőle, mert fogalma sem volt a körülötte változó világról. Mesélik, hogy úgy kellett bemutatni neki, miképpen kell az aszpírint egy pohár vízzel bevenni. Cipőt sem tudott venni magának, mert nem tudta, milyen méretű kell.

Gyakran emlegette barátját, Emil Setälät, s többször is elmesélte, hogy finnországi útjainak egyikén Setälä megajándékozta őt egy pár cipővel. Mint-hogy szerényen öltözködött, a cipője is kopottas volt, a rossz májú diákhumor azt terjesztette róla, hogy még 1954-ben is a Setälätől kapott cipőben jár. A finnek egészséges életmódjára is Setälä példáját idézte: minden reggel léket vágott a jégbe, s ott mosdott félmeztelenül. A huncut hallgatóság persze megkérdezte: A professzor úr követte-e Setälä példáját? Ő mindezt a jól fűtött szoba ablakából nézte — válaszolta, és egy kicsit mosolyra húzta vékony szájaszélét.

Ad vocem: *huncut*. Ez volt a legelítélőbb jelzője a rossz emberekről. Ennél erősebben senkit sem minősített. *Huncut ember*; erre más azt mondta volna: gazember.

Ritkán mosolygott, akkor is csak úgy, mint előbb mondtam. Pedig volt humorérzéke, amint nyelvi megfigyelései mutatják. Óráin is említette, mondat-tanában is benne van a példa: Vörösmarty ünnepélyes előadásmódjához illik a *Századok ültének el* választékos állítmánya, de mennyire fonák volna, ha a gazdaszony este azt mondaná: *a tyúkok már elültének*. Volt szeme a nyelvi ötletek észrevételére. ZOLNAI GYULÁRÓL írva megfigyelte, hogy „Mondattani búvárlatok” című dolgozatának milyen szállóigészerű a kezdő mondata: „Mondatban él a szó” (MNY. XXIII, 259). Alighanem ennek párjául szánta az ő „Magyar történeti mondat-tan”-ának ugyancsak szellemesen meghökkentő, tőle szinte merész első mondatát: „Kezdetben vala az ún. *mondatpótló* és a *mondat*.”

Azon is csak mosolygott, amikor rendjének fölosztatása után tanártársa, természetében szöges ellentéte, Mészöly Gedeon (akit ő következetesen *Mészöli*

úr-nak hívott) azzal ugratta, hogy most már meg kell nősülnie (vö. TÓTH BÉLA: MNy. LXXXVII, 283). Azt azonban nem értette, amikor egy lány kollokviumon, ugyancsak enyhe kötekedés szándékával, példamondatul a korabeli slágerből vett idézetet: „Ha jönél, hogy vággyal meggyötörj . . .” Klemm professzor úr lemondott a példa elemzettetéséről . . .

Ezek az anekdoták sohasem voltak rosszindulatúak. Klemm Antalnak nem voltak ellenségei. ILIA MIHÁLY írta le nekem ezt az emléket: „Telente nagy, hegyes bárányszőr kucsmában járt. A tanteremben, bár nem volt meleg, a sapkáját természetesen levette. Beleizzadt a feje, ezért a hideg teremben haja erősen gőzölgött. A feje körül a pára amolyan glória volt; egy kicsit a valóságos testi mivoltában is szent volt.”

A tudomány szentje. NYÍRI ANTAL írta róla halálakor: „nagy tudású és szerény tudós volt, aki egész életét a tudománynak és az ifjúság nevelésének szentelte” (Szegedi Egyetem, 1964. jan. 27.). Tudásánál csak szerénysége volt nagyobb. Nem is hiszem, hogy más érdekelte volna a világból, mint a nyelvtudomány - és pécsi háza, otthona, őrizőjével, gondozójával, Anna néniével. Szegeden igénytelenül, aszkétamód élt (különösen a Püspöki Nevelőotthon államosítása után, amikor megint magának kellett gondoskodnia ellátásáról), s amint tehetette, utazott haza, Pécsre.

Nem nevelt tudatosan. Nevelt példájával, tudományszeretetével, tárgyszerű, logikus előadásmódjával, észjárásával. Szintén tanítványa, RÓNAI BÉLA írta róla: „Több százra tehető azoknak a magyartanároknak a száma, akik a pannonthalmi főiskolán, a pécsi, majd a szegedi egyetemen tőle tanulták anyanyelvünk szeretetét, tiszteletét, és tőle kapták az ösztönzést szenvedélyes kutatására, lelkiismeretes iskolai tanítására” (Nyr. LXXXVIII, 83). KISS LAJOS is azt mondta nekem: Klemm Antalnak *k i s u g á r z á s a* volt: mintát adott, hogyan kell tárgyszerűen, alaposan gondolkodni, összpontosítani valamire, hogy ne fölületesen, hanem mélyen ismerjük meg a valóság egy darabját. Nem csak a nyelvi valóságot; példája általánosabb tanulságot sugallt.

Nem volt valami rendszerető. Intézeti szekrényében a könyvek, különnyomatok, a kari ülések sokszorosított jegyzőkönyvei, levelek úgy álltak, mint Krisztus tűzrevalója. De ő mindent megtalált, kevés kotorászás után kihúzott a tömkelegből. Minden boríték, levél, könyvborító üres helye tele volt firkálva jegyzeteivel. A könyveken egy-egy név, tárgyszó és a lapszám: a könyvből a számára legfontosabb, újra fölütendő helyek. Ezt én is eltanultam tőle, s máig is — ha nincs valamely könyvben név- és tárgymutató — a hátsó üres lapokra olvasás közben kiírom az engem érdeklő esetleg később szükségessé váló vezérzavakat, tulajdonneveket. Íme, így is nevelt Klemm Antal.

„Minden nagy ember unikum” — mondja Emerson. „Egyedüli példány” — ahogy Kosztolányi írta (Halotti beszéd). Klemm Antal a maga végtelen egyszerűségével, szerénységével, hatalmas tudásával — a nagyok közé tartozott, noha kortársai ezt alig vették észre.

Anatole France egy helyütt azt állítja: „A boldog emberek nem sokat tudnak az életéről.” Azt hiszem, Klemm Antalt boldognak kell tartanunk.

PÉTER LÁSZLÓ

Gondolatok és töprengések egy magyar nyelvészeti terminológiai szótár lehetőségeiről*

1. Egy jó emberöltővel utánunk következő tudós nemzedék aligha fogja századunk nyelvészeti gondolkodását a tudományos fejlődés folyamatában a nyugalom, a kiegyensúlyozottság vagy netán a stagnálás hosszabb, rövidebb korszakának tekinteni. A „kutatási programok” és a „tudományos stratégiák” gyakori változása igencsak rácsafolna a kiegyensúlyozottság és a nyugalom állapotára. A századunk nyelvtudományában végbement gyakori változások és ezeknek napjainkban is észlelhető következményei, a külső szemlélőben — legalábbis a jelenség szintjén — gyakorta a „kapkodás”, a „kiforratlanság” látszatát kelthetik, ám — s erről már a mi nemzedékünk is meggyőződhetett — itt nem „kapkodás”-ról, hanem törvényszerű jelenségről van szó, olyan fejlődési folyamatról, amelynek felgyorsult üteme jócskán érezhető a humaniorák területén is.

Éppen ezért a századunk nyelvészeti gondolkodásában végbement gyökeres változásokat nem írhatjuk sem a „kapkodás”, sem a divat számlájára, bár szélsőséges esetekben mindkettőre akadnak példák, vagy még kevésbé minősíthetjük a „külföld előtti elvtelen behódolásnak vagy utánzásnak”. Az ún. nemzeti tudományok — jellegüknél és kutatási tárgyuknál fogva — mindig is a szóban forgó hazai talajból táplálkoztak, még akkor is, midőn századok hosszú során át a „nyelvészkedésre” a klasszikus görög—latin hagyomány szolgáltatta a mintát; elsősorban a hazai talaj biztosította az ismereteket, a tények felhalmozódásának a lehetőségét. Ám az értelmezést, az ismeretek rendszerezésének a mikéntjét, a tudományok elméleti tárának a feltöltését, a módszertani apparátus és a kutatási eljárások kimunkálását, melyek maguk is döntően befolyásolják a tényeknek és az adatoknak a kiválogatását, a történelem tanúsága szerint kezdetben szórványosabban és kisebb mértékben, majd egyre nagyobb intenzitással az egyetemes összefogás, a különböző országok és földrészek hasonló tudományai közötti „kommunikáció”, a hatás és kölcsönhatás eredményének tekinthetjük.

Úgy vélem, nem kell különösebben bizonygatnom: napjainkban a különböző országok nemzeti tudományai nemcsak hogy nem fejlődhetnek harmonikusan egymástól elkülönítve, saját országaik határai közé bezárkózva, hanem ellenkezőleg: a hazai talajból is csak oly mértékben inspirálódhatnak eredményesen, ha ablakot nyitnak a nagyvilág felé. A „hazai” és az „idegen” mértéktartó, egészséges ötvözete nemcsak nyelvtudományunk korszerűsödésének és fejlődésének elengedhetetlen feltétele, hanem egyben társadalmi követelmény is.

Izgalmas tudománytörténeti, tudományfilozófiai és tudományfejlődéseméleti feladat lenne annak nyomon követése, hogy a századunk legutóbbi két-három évtizedére oly jellemző „komplex szemléletmód” a hagyomány és újítás „összjátéka” folytán miként alakult ki, és — ami a minket közelebbről érdeklő kérdés szempontjából nagyon lényeges —, milyen változásokat idézett elő tudományágunk fogalmi és terminológiai rendszerében, miként módosította és árnyalta, esetleg alakította át a nyelvtudomány egész módszertani apparátu-

* Ez a dolgozat valamivel rövidítettebb változatban, előadás formájában elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1983. március 22-i felolvasó ülésén.

sát. Ezt a folyamatot itt és most részletesen nem elemezhetem. A továbbiakban csak néhány fontosabb mozzanatát kívánom fölillantani, azzal a szándékkal, hogy érzékeltessem a nyelvtudomány fogalmi és terminológiai rendszere, valamint módszertani apparátusa változásának és átalakulásának a mechanizmusát.

2. „Tudományunk, ha meghatározná azokat az elemeket, amelyekkel él — mondja SAUSSURE — teljesen betöltené feladatát, mert a körébe tartozó valamennyi jelenséget végső alapelvekre vezetné vissza” — majd így folytatja: „Nem mondhatjuk el, hogy ez a központi probléma valaha is felvetődött, sem hogy ennek jelentőségét és nehézségét fölismerték; a nyelv területén mindig megelégedtek azzal, hogy rosszul meghatározott egységekkel operáltak” (FERDINAND DE SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Ford. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1967. 142—3). A genfi nyelvtudósnak ezek a szavai a század első évtizedében tartott általános nyelvészeti előadásainak valamelyikén hangzottak el, de az időpont, az intellektuális légkör, melyben ez a megállapítás elhangzott, sok tekintetben rávilágít tudományágunk akkori helyzetére és arra a jogos igényre, hogy a nyelvtudomány csak pontosan, szinte matematikai szigorral körülírt fogalmi rendszer birtokában szabadulhat ki a „disiecta membra” állapotából (LOUIS HJELMSLEV), és léphet az egzaktabb színezetű tudományok sorába. Mint ismeretes, ennek a saussure-i programnak a megvalósításán fáradozott a prágai iskola, erre az elgondolásra építette föl LOUIS HJELMSLEV is egyetemes igényű, egzakt nyelvelméletét, végső soron a nyelvi elemek és alapfogalmak pontos meghatározása volt az amerikai deskriptív nyelvészet célja is. Eme megállapítás óta eltelt évtizedekben a nyelvtudomány fogalmi és terminológiai rendszere ugyan gyökeres változásokon ment át, esetleg egyértelműbbé és pontosabbá vált, s a ma nyelvésze talán másként fogalmazná meg az egzakt-ság igényét, annak talán más-más mozzanatait hangsúlyozná, ám az alapelv — az iménti idézetbe sűrített saussure-i program megvalósításának a követelménye — nemhogy veszített volna jelentőségéből, hanem ellenkezőleg: a korszerű nyelvtudománynak ma is egyik legfontosabb, igen sokat vitatott elméleti és gyakorlati kérdése. A pontosság és a fogalmi tisztaság igénye a tudományok nagyfokú integrálódásának a folyamatában, mely a nyelvtudomány és a társtudományok érintkezési pontjain a határközi tudományok egész sorát hívta életre (matematikai nyelvészet, pszicholingvisztika, neuro- és etnolingvisztika, szociolingvisztika, szövegnyelvészet stb. és ezeknek a még nagyobb összefüggések felé mutató mozzanatai), már nem csupán tudományágunk „belügye”. Már annál az egyszerű oknál fogva sem az, mert a nyelvtudomány, főleg a matematikával való „találkozása” révén olyan szemléletmód birtokába jutott, és olyan módszertani eljárásokat dolgozott ki, amelyek a jelenségek vizsgálatában, az izomorf jelleg következtében, más területeken is hatékonyan alkalmazhatók, és ily módon tudományágunk a matematika, a logika, valamint a kibernetika és a szemiotika mellett egy egész sor tudományos diszciplína „szolgáltató” tudományává alakult át, módszereket és „nyelvszemléletet” kölcsönözve az azokra igényt tartó tudományoknak, miközben maga is az elméleti és módszertani ismerettárát igyekezett fölfrissíteni és a tudományos követelményeknek megfelelő szinten tartani, részben a belső fejlődés, részben pedig a társtudományok nyújtotta lehetőségek révén. Nyilvánvaló tehát, hogy ilyen körülmények közepette a „szolgáltató tudományi” státus csak növeli a terminológiai kérdések elvi

és módszertani tisztázásának a jelentőségét. Ezt a ténytet a tudományos fejlődés lényegének a kutatói, főleg a logikusok és a filozófusok már a századforduló éveiben fölismerték, s majd a Bécsi Kör, a logikai pozitivizmus és az angolszász analitikus filozófia koncepcióiból inspirálódva és azokat sok tekintetben meghaladva, az utóbbi két-három évtizedben kialakult különböző tudományfilozófiai és tudományfejlődés-elméleti iskolák — szinte felfogásuktól függetlenül is — nemcsak hogy nem mellékes, hanem elsőrendűen kitüntetett szerepet tulajdonítanak kutatásaikban a tudományos terminusok nyelvi és nyelvfilozófiai vonatkozásainak. Természetesen ezekből a nagyon sommás és sarkított megállapításokból fontos kötelezettségek hárulnak a nyelvészekre is, főleg a saját házuk táján.

3. Valamely tudományág érettségét és rangját — legyen az akár természettudományi diszciplína — fogalmi és terminológiai rendszerének, módszertani apparátusának kiforrottsága, viszonylagos egyértelműsége és a kor tudományos követelményeinek megfelelő új iránti fogékonysága vagy még pontosabban: „hajlékonysága” jellemzi. A felsorolt jellegzetességek — egyebek mellett — lényeges ismérvei egy tudományos elmélet megalapozottságának, hiszen jórészt ezek biztosítják annak belső, logikai kohézióját. A ’kiforrottság’ és a ’fogékonyság’ — a ’befogadóképesség’ — egymásnak ellentmondó fogalmak, ám ha dialektikus egységükben vizsgáljuk ezt a látszólagos ellentmondást, akkor a dolog lényegét ragadjuk meg. Az új iránti fogékonyság, a befogadóképesség, egyszerűen: a hajlékonyság éppen olyan szükséges velejárója és jellemzője (kell, hogy legyen) a tudományos elméletnek, s ezen belül a terminológiai rendszernek és a módszertani apparátusnak, mint a pontosság és az egyértelműség; de amint az első — a kiforrottság és a pontosság — nem jelenthet merevséget és megkövesedést, ugyanúgy a második mozzanat sem válhat a parttalanság színhelyévé, ahová minden új begyömöszölhető. A tudomány fogalmi és terminológiai rendszere, valamint módszertani apparátusa legtöbbször egy-egy korszak tudományos paradigma-jához, a korszakot döntő, szinte kizárólagos módon meghatározó tudományos szemléletmódjához van kötve, s a paradigmaváltással egyidőben a természettudományokban egyes tudományfilozófusok felfogása szerint a fogalmi és terminológiai rendszer gyökeres változása következik be, a társadalomtudományokban pedig — legalábbis felfogásom szerint — fokozatosan, átfedésektől és bizonyos időn át párhuzamosságoktól sem mentes módon — a régi és az új egymás mellett élése — bővül, változik és fejlődik a szóban forgó tudomány egész fogalmi rendszere és módszertani apparátusa a megtartva-meghaladás, a hagyomány és újítás dialektikus alapelve útján. (L. THOMAS KUHN, *The Structure of Scientific Revolutions*. Second Edition, Enlarged. The University of Chicago Press, 1970.)

A tudományos forradalmakat, a paradigma-váltásokat, azaz az új szemléletmódok kialakulását, legtöbbször és közvetlenül a tudomány ún. válsághelyzete előzi meg. THOMAS KUHN, a legtöbbet idézett amerikai tudománytörténész felfogása szerint a tudomány válsághelyzetére az jellemző, hogy a meglévő elméletnek a kérdéses problémák megoldására kidolgozott hagyományos eljárásai — fogalmi és terminológiai rendszere, valamint módszertani apparátusa — már nem tarthatók tovább, a szóban forgó elmélet már nem képes a napirenden lévő tudományos kérdéseket megoldani és új problémákat „kitermelni” (az elmélet prediktív képességének csökkenésével párhuzamosan

csökken a hatékonysága is); így aztán ez utóbbiak legtöbbször a már meglévő, kidolgozott elméleten kívül merülnek föl. Ha tehát egy elmélet még képes szerves szintézist alkotni az új tudományos hipotézisekkel, azaz, ha az új hipotézisek még beépülnek a régi elméleti keretbe, mert a régi elmélet még elég „hajlékony” erre, akkor ez annak a jele, hogy a régi elmélet „tartalékai” még nem merültek ki. És fordítva is igaz: ha a szóban forgó elmélet álláspontjáról már nem magyarázható tényeket az elmülethez amolyan mechanikus függelékként hozzákapcsolt alkalmi — ad hoc — hipotézisekkel próbáljuk magyarázni, akkor ez annak a bizonyítéka, hogy az elmélet erőforrásai már kimerülőfélben vannak, és nem elégségesek a további fejlődés biztosításához. (N. I. RODNJ, A tudományos forradalom néhány kérdése: A tudományos megismerés történeti és módszertani problémái. Bp. 1980. 70–1.)

Mindebből az is következik, hogy a tudományos elméleteknek megvannak a maguk természetes korlátai, s ezekhez közeledvén olyan új elméletekre van szükség, amelyeknek az előzőeknél nagyobb empirikus tartalmú, szigorúbb megkötésekkel kell tartalmazniuk, de elég „hajlékonyaknak” kell lenniük ahhoz, hogy több új tényt „produkálhassanak” és értelmezhessenek. Bárhogyan is értelmezzük a tudományos paradigma fogalmát, a vele járó törvényszerű változások logikai következetességgel föllazítják a régi elméleti és módszertani kereteket, és új helyzetet teremtenek a szóban forgó tudomány egész metodológiai rendszerében. „Aki alaposan figyeli az egzakt tudományok fejlődését — mondja MAX BORN —, két ellentétes tendenciát figyelhet meg. A természettudományok a maguk egészében folyamatosan és egészségesen fejlődnek, félreismerhetetlen a haladás mind a belső elmélyülést, mind a természet külső, technológiai célú alkalmazását illetően. Másrészt viszont — nem is nagyon ritkán — felborulnak a fizika alapvető fogalmai, valóságos forradalom tör ki a fogalmak világában, amely mintha elsöpörné minden előző tudásunkat, és a kutatások új korszakának bekövetkezését jelezné. Az elméletek hirtelen megváltozásai éles ellentétben állnak a biztos eredmények birodalmának állandó fogalmával és növekedésével.” (MAX BORN 1928. november 10-én elhangzott szavai. Idézi FEHÉR MÁRTA, A tudományfejlődés kérdőjelei. Bp., 1983. 7.)

A neves Nobel-díjas tudósnek ezek a szavai a nyelvtudomány művelője számára is igen tanulságosak. A két ellentétes tendencia fölveillantása, amiről a német tudós beszél („a folyamatos és egészséges fejlődés”, valamint „a valóságos forradalom . . . a fogalmak világában”), mintha arra figyelmeztetne bennünket, magyar nyelvészeket, hogy tudományágunk ma már viszonylag folyamatos és egészséges fejlődésének „bűvöletében” megfeledkezni látszottunk a fogalmak világában lezajló „valóságos forradalomról”. Nagyon jól tudom, hogy a hasonlatok az esetek többségében sántítanak, de olykor-olykor rávilágítanak a dolgok lényegére is. A mai magyar nyelvtudomány állapota egy olyan ország gazdasági életéhez hasonlítható, amelyben a viszonylag fejlett ipar és mezőgazdaság mellett a háttérágazatok fejlesztése meglehetősen elmaradt a kívánt színvonalról. Magyarán szólva: tárgynyelvészetünk múltbeli lemaradását részben behozva és „adósságainak” tetemes részét törlesztve, miközben eredményeivel igyekszik bekapcsolódni az egyetemes nyelvtudomány frissítő vérkeringésébe, mintha megfeledkezett volna a háttérágazat, a metanyelvészet fejlesztésének, a tárgynyelvészet egészséges fejlődését biztosító szükségességéről. (A metanyelv és a metanyelvészet fogalmát a szakirodalomban különbözőképpen értelmezik. Erre vonatkozóan l. VICTOR VASCENCO, Probleme de terminologie lingvistică. Bukarest, 1975., különösen a 21–3. lapon közölt jegyzeteit.

A fogalmak — tárgynyelvészet, metanyelvészet — értelmezésében E. HAUGEN és O. SZ. АНМАНОВА felfogását tartom mérvadónak. Ez utóbbira vonatkozóan I. O. SZ. АНМАНОВА, К вопросу об основных понятиях метаязыка лингвистики: ВЯ., 1961. 5. sz. 115—21.)

Az mindenképpen sajnálatos tény, hogy a felszabadulás óta idestova eltelt négy évtizedben a metanyelvészeti vizsgálódások szinte a kutatás peremterületére szorultak vissza. Ennek okai különfélék és igen sokrétűek, elemzésük messze vezetne, de nem árt egy-kettőt szóvá tenni közülük. Lemaradásunkat magyarázhatja az a közismert tény, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetének megalakulásakor olyan kutatási programot, tudományos stratégiát kellett kidolgozniuk az illetékes tudománypolitikai szerveknek, amelyek szellemi erőink nagy részét a magyar nyelvtudománynak azokra a területeire összpontosították, amelyeken a legtöbb törleszteniivalónk volt. Az eredményeket és a gondolat, bajokat TEMESI MIHÁLY szintéziséből (A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta. Bp., 1980.) ma már jól ismerjük. Kutatási gyakorlatunkban, sajnos, még a felszabadulás utáni években is elég sokáig hatott és kísértett főleg a két világháború közötti évtizedekre oly jellemző nemzeti elzárkózás, egyfajta hungarocentrizmus, melynek korlátaitól, szerencsére, sikerült megszabadulnunk. Ez sem egy olyan tényező, amely különösebben sugallta volna a nemzetközi együttműködés és a termékenyebb „kommunikáció” gondolatát, ami nélkül pedig ma már sem a tárgy-, sem a metanyelvészet fejlődése nem képzelhető el.

A történelmi tények azt igazolják, hogy ablakainkat a nagyvilág felé csak az SzKP XX. kongresszusa után kezdtük nyitogatni. Addig legtöbbször közülünk és leggyakrabban a szovjet szakirodalomból inspirálódva szereztünk tudomást a nemzetközi tudományos élet „mozgásáról” és újdonságairól. Idehaza viszont akkor már megindultak vagy javában folytak azok a nagyszabású, felgyülemlett adósságaink törlesztését célzó tervmunkák (l. TEMESI i. m.), amelyeknek kézzelfogható eredményei a hatvanas-hetvenes években kerültek könyvespolcainkra, és váltak tovább kutatómunkánk segítőivé. Voltaképpen a hatvanas évek elején tártuk ki ablakainkat a nagyvilág felé, és ekkor indult meg egy folyamatosabb kommunikáció a nemzetközi, főleg a nyugati világ tudományos életével, ami nemcsak tárgynyelvészeti ismereteinket bővítette és látókörünket szélesítette, hanem érzékenyen érintette nyelvészeti terminológiai rendszerünket is, új műszavakkal és elnevezésekkel gazdagítva nyelvészeti szakszókincsünket. A hibát minden bizonnyal ott követtük el, hogy ezekre — a nemzetközi tudományos kommunikáció kiváltotta — változásokra metanyelvi vonatkozásban nem reagáltunk megfelelő mértékben, egy-két kivételtől eltekintve (erről később) meg se kíséreltük annak a gazdag új metanyelvi anyagnak a rendszerezését, ami az elmúlt két—két és fél évtizedben beáramlott a magyar nyelvészeti szakszókincsbe és sok tekintetben módosította, szűkítette vagy tágította, de mindenképpen árnyalta meglévő nyelvészeti műszókészletünk túlnyomó többségének a fogalomkörét. Úgy vélem, ebből sürgősen le kell vonnunk azt a következtetést, hogy a magyar nyelvtudomány, ha nem akar elszigetelődni az egyetemes nyelvtudomány termékenyítő fő áramlataitól, ha a hatás és kölcsönhatás révén a fejlődésnek azon az útján akar továbbhaladni, amelyen az ötvenes-hatvanas évek fordulóján elindult, akkor tudatosítanunk kell azt is, hogy a folytatás, a korszerű tárgynyelvészet művelése csak akkor lehet eredményes, a társadalmi követelményeknek és igényeknek csak abban az esetben felelhet meg, ha a metanyelvészeti kutatások is lépést tartanak a tárgynyelvészet elé

állított társadalmi követelményekkel és igényekkel, ha ez a „mögöttes terület” — úgymond — „kéz alá dolgozva” biztosítja tudományágunk fogalmi és terminológiai rendszerének, valamint módszertani apparátusának pontosságát és egyértelműségét.

4. Vajon miért időszerű ma a metanyelvészeti kérdések — s ezen belül a nyelvészeti terminológiai rendszer — vizsgálatának a napirendre tűzése? Először is elméleti megfontolásokból. A tudományfilozófia és a tudományfejlődés-elmélet legújabb eredményei (l. FEHÉR MÁRTA már idézett kitűnő munkáját), bárhogyan is értelmezik ezek művelői a tudományos fejlődés és haladás fogalmát, arra mindenképpen rávilágítanak, és ebben a szakemberek is — szinte felfogásra való tekintet nélkül — egyetértenek, hogy ti. a tudományos fejlődést, a kutatott jelenség lényegéhez vezető utat, a prediktív képességet csak egy adekvát elmélet biztosíthatja, melynek belső logikai kohéziója a fogalmi és a terminológiai pontosságon és egyértelműségen nyugszik. Másodszor, a nyelv-tudománynak a már említett „szolgáltató tudományi” státusából, kivívott rangjából következően is foglalkoznia kell metanyelvi kérdésekkel. Harmadszor, tárgynyelvészetünk egészséges és harmonikus fejlődésének elengedhetetlen feltétele mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásban a metanyelvészet fejlesztése. Minthogy mind a mai napig a magyar nyelvtudomány nem mondhat magáénak gazdag fogalmi rendszerét, terminológiáját és módszertani apparátusát a kor követelményeinek megfelelő szintjén rögzítő és rendszerező kiadványt, nyilvánvaló, elsőrendű feladatunk a metanyelvi kérdések elvi és módszertani vizsgálata és ennek gyakorlati vetületeként egy magyar nyelvészeti terminológiai szótár, esetleg lexikon összeállítása.

A metanyelvi kérdések vizsgálatának az időszerűségét, negyedik mozzanatként, az is indokoltá teszi, hogy e területen messze lemaradtunk nemcsak a miénknél lényegesen kedvezőbb gazdasági lehetőségekkel és nagyobb szellemi erővel rendelkező országoktól, hanem a velünk nagyjából azonos feltételekkel rendelkező országoktól is. Hátrányunk tehát — még a szomszédos országokhoz viszonyítva is — igen nagy, mindenképpen szinte a „nullaponttól” kell kiindulnunk, de ezt a hátrányt előnnyé is változtathatjuk.

Végül, de nem utolsósorban, a metanyelvi kérdések vizsgálatának az időszerűségét és főleg egy magyar nyelvészeti terminológiai szótár vagy szaklexikon összeállításának a követelményét a t á j é k o z t a t á s és a t á j é k o z ó d á s i g é n y e és k ö v e t e l m é n y e is indokolja.

A XX. században a tudományok nagyfokú differenciálódási és integrálódási folyamata a nyelvtudományt sem hagyta érintetlenül. Tudományágunk — ha bizonyos késésekkel is — a társadalmi követelményeknek megfelelően, a maga viszonylagos önálló fejlődési törvényei alapján, igyekezett tárgy- és kutatáskörét fokozatosan bővíteni, beépítve tudományos metodológiájába mindazokat az új fogalmakat, kutatási eljárásokat és gondolkodásmódot, amelyeket az említett differenciálódás és integrálódás hozott magával. Nem kétséges, hogy a mai információ-áradatban még egy szűk szakterület művelője sem mondhatja el nyugodt lelkiismerettel magáról, hogy szakmájának minden zegében-zugában egyformán járatos, egyformán jól ismeri és helyesen is használja szakterületének és a vele érintkező határterületeknek gazdag fogalmi rendszerét és kategóriáit. Bármely tudományos ismérv szerint is „szabdaljuk” föl a nyelvtudományt, a tudomány művelője — az esetek igen kis számától eltekintve — még a szűkebb szakmájának is legfőbb egy-két területén tekintheti otthono-

san mozognak magát. (Csak zárójelben: nem valószínű, hogy az egyébként kiváló fonológus, nyelvtörténész vagy dialektológus éppen olyan jól ismeri, olyan járatos a korszerű stilisztika, a szövegnyelvészet vagy a tipológia kérdéseiben, mint ezeknek a területeknek a kutatói, és fordítva). A többi területen — ha igényes — csupán a szónak a legnemesebb értelmében vett „dilettánsként” mozoghat, s ha nem akar „szakbarbár” lenni, akkor az előbbi „státusra” törekednie kell. Nyilvánvaló tehát, hogy főleg a tudományközi kutatások korszakában aligha mondhat le bármely tudomány művelője is a jó értelemben vett dilettantizmus és a „polihisztorság” iránti igényéről. NÉMETH LÁSZLÓ Ortega y Gassetről szóló szép esszéjében írja, amit „Kétféle műveltség” című írásában újra elmondott, hogy ti. a polihisztorság, ha az nem a különböző szakok egymás mellé tanulását, . . . „hanem világnézeti velejük kiszívását jelenti: ma is lehetséges, sőt, ha nem akarunk holmi békaperspektívába ragadni, erőnkhez mérten törekedni is kell rá” (Megmentett gondolatok. Bp., 1975. 351). NÉMETHnek ez a polihisztorságról kiragadott, találónan szép gondolata — mutatis mutandis — a nyelvtudomány legkülönbözőbb területein mozgó kutatókra is vonatkoztatható. Egy szűkebb szakterület is eredményesen ma már csak úgy művelhető, ha a kutató — legalább a viszonylagosság igényével — ismeri szűkebb szakmája „holdudvarának” a változásait, s ebben nem kis szerepe van a fogalmi tisztaságnak és a terminológiai pontosságnak.

Tehát a jó értelemben vett dilettantizmus és a polihisztorság iránti egészséges igény — a tájékozódás és a tájékoztatás érdekében — még elodázhatatlanabbá teszi a magyar nyelvtudomány mennyiségileg megnövekedett és jórészt minőségileg is átalakult gazdag fogalmi rendszerének, terminológiájának és módszertani apparátusának pontos számbavételét és rögzítését.

5. Természetesen egy nyelvészeti terminológiai szótár összeállítása több okból kifolyólag sem sorolható a könnyű feladatok közé. Évszázadok hosszú során át a különböző tudományok — így a nyelvtudomány is — szakszókincsüknek jelentős részét az ókori tudományosság hagyományait őrző görögből és latinból töltötték fel vagy közvetlenül — némileg hozzáidomítva a szóban forgó nyelv rendszeréhez —, vagy tükröfordítás révén pótolták az új tudományos fogalom megnevezésére szolgáló műszót. Ezeknek a műszavaknak — akár közvetlen átvétel vagy tükröfordítás, akár belső szóteremtés eredményei — vándorlásuk során a jelentésük föltétlenül változik, vagy legalábbis módosul, már csak annál az egyszerű oknál fogva is, hogy a jelentések a szavak egy tekintélyes hányadánál a különböző nyelvekben fogalmilag nem pontosan fedik egymást, ami aztán egy és ugyanazon tudományos fogalom más és más értelmezéséhez vezet a különböző nyelvi közösségek tudományos használatában. Olyan cáfolhatatlan tény ez, amely érezhetően befolyásolja a műszójelentések alakulását, és kisebb-nagyobb különbségek keletkezéséhez vezet. (Vö. BARTÓK JÁNOS, A nyelvészeti terminológia kérdései: Nyelvi rendszer és nyelvhasználat. Bp., 1980.) A tudományos gondolkodásban is országok közötti viszonylatban, de egy országon belül is érvényesül az ún. egyenlőtlen fejlődés elve; akár a nyelvtudomány egészét, akár annak egyes területeit is vesszük szemügyre, a jelenség föltétlenül létezik. Ez egy ország tudományos életében legtöbbször úgy nyilvánul meg, hogy a szóban forgó tudomány valamelyik területe a kutatott jelenség vizsgálatában új, eddig nem vagy csak igen kis mértékben ismert mozzanatot fedez fel, és ennek a kutatása új metodológiai folyamatot indít el, érzékenyen érintve a szűkebb szakterület egész fogalmi és terminológiai rendszerét. Monda-

nom sem kell, hogy ilyen esetben a kérdéses szűkebb szakterület bizonyos privilegiált helyzetbe kerülve, úgymond „előreugrik” a fejlődésben. Terminológiai vonatkozásban ez az elég gyakori jelenség (lásd például a két világháború közötti időszakban a prágai nyelvészeknek a fonológia területén elért kimagasló eredményeit) azzal a következménnyel járhat — mint ahogyan járt is —, hogy ti. ha a nyelv alacsonyabb szintjeinek a fogalmi és terminológiai rendszerét egy magasabb szintre visszük át (morfológia, szintaxis vagy esetleg szemantika), ez a műszavak fogalmi körében és jelentéseiben óhatatlanul bizonyos módosulásokhoz vezethet, ami ugyancsak nehezíti, még egy nyelven belül is, a metanyelv egységes, egyértelmű használatát, nem is beszélve arról az esetről, ha a metanyelvi kifejezések, a műszók fordítás útján kerülnek át egy másik nyelvi közösség tudományos használatába.

A nyelvészeti terminológia vagy még pontosabban a nyelvtudomány metanyelve (vö. VICTOR VASCENCO i. m. 21—3) meglehetősen bonyolult szerkezetű rendszert alkot, s már ebben a vonatkozásban is — éppen az eddig elmondottakból következően — elég nehéz feladat az egységesítése. Mind a mai napig még nemzetközi vonatkozásban sincsenek kidolgozva a nyelvészeti terminológiai szótárak szerkesztésének egységes és kötelező alapelvei. S ha mindezen túlmenően még figyelembe vesszük csak a XIX. század eleje óta kibontakozott nyelvészeti irányzatokat és tudományos felfogásokat, amelyek nemcsak hogy új nézeteket vallottak a nyelv lényegéről és működési szabályszerűségeiről, hanem ennek során a tudományos fogalmak és megnevezések új rendszerét is honosították meg a nyelvészeti gyakorlatban, akkor egészen nyilvánvalóvá válik, hogy a nyelvtudomány metanyelvének ezek a „dialektusai”, ez a tekintélyes metanyelvi differenciálódás micsoda nehézségek elé állítja a terminológiai szótárak szerkesztőit. Csak egészen elnagyoltan, a teljesség legcsekélyebb igénye nélkül megemlítem WILHELM VON HUMBOLDT-t; a naturalista (AUGUST SCHLEICHER, MAX MÜLLER) és a lélektani irányzatot (HEYMANN STEINTHAL, A. A. POTEBNYA stb.); az újgrammatikus iskolát (KARL BRUGMANN, HERMANN OSTHOFF, HERMANN PAUL stb.); az esztétikai idealista irányzatot (KARL VOSSLER, LEO SPITZER); az olasz neolingvisztikát (G. BERTONI, M. BARTOLI, V. PIZANI stb.); — vagy utalhatok FERDINAND DE SAUSSURE-re, a strukturális nyelvészeti irányzatok közül a Prágai Nyelvészeti Körre, a koppenhágai glosszematikára vagy az amerikai deskriptív nyelvészet különböző vonulataira, nem is beszélve a generatív irányzatról, a szociolingvisztikáról, a szövegnyelvészetről és a beszédaktus-elméletről vagy a terminológiai szempontból igen lényeges kibernetikáról és információelméletről, a kommunikáció-kutatásról, általában a határtudományokról vagy a rendszerelméletről.

A terminológiai differenciálódást, amely — többek között — a különböző tudományos irányzatok kialakulásának az egyenes következménye is, csak tetőzi az a jól ismert körülmény, hogy ezeken a *meta-dialektusokon* belül elég gyakran létrejönnek az ún. *meta-idiolektusok* is, azaz a szociolingvisztikából ismert fogalom — az idiolektus — analógiájára, ez utóbbiak egy nyelvészeti irányzaton belül kialakult, sajátos koncepciót képviselő csoport vagy személy egyedi fogalmi és terminológiai rendszerét jelölik. Példaként utalhatok a maga korában meglehetősen sajátos színezetűnek tűnő SAUSSURE-i fogalmi és terminológiai rendszerre, vagy a koppenhágai glosszematikában egyrészt a VIGGO BRÖNDAL, másrészt pedig a H. J. ULDALL és a L. HJELMSLEV elméletének egészen sajátos fogalmi és terminológiai rendszerére, vagy megemlíthetem azokat a fogalmi és terminológiai eltéréseket is, amelyek a gene-

ratív nyelvészetben is elég gyakoriak, olyannyira, hogy néha szinte szerzők szerint változnak nemcsak a fogalmak, hanem az elnevezések is.

Természetesen a nyelvészeti terminológiának ez a nagyfokú differenciálódása, még egy nagyjából azonos felfogást képviselő irányzaton belül is, a legkülönbébb terminológiai szótártípusok, lexikonok, esetleg enciklopédiák kialakulásához vezetett. A metaidiolektusok jelentősége azonban korántsem becsülhető le, még akkor sem, ha azok kezdetben csupán a „különekedés”, az újszerűség látszatát is keltik, mert ami ma metaidiolektus, az holnap már metadialektussá vagy esetleg az egyetemes nyelvtudomány metanyelvezetének közkincsévé alakulhat át, amint erre a nyelvtudomány története már eddig is bőven szolgáltatott példákat.

A nyelvtudomány fogalmi és terminológiai rendszere nemcsak irányzatoktól és szakterületektől (hangtan, alaktan, mondattan stb. stb.) függően differenciálódik és vezet metadialektusok vagy metaidiolektusok kialakulásához, ez a folyamat más vonatkozásban ugyan, de az egyetemes nyelvtudomány fogalmi és terminológiai rendszerével szoros összefüggésben, nemzeti szinten is érvényesül. Ha például az anyanyelvünk történetét és működési szabályszerűségeit vizsgáló különleges nyelvészetünk, a magyar nyelvtudomány fogalmi és terminológiai rendszerét vesszük szemügyre, és ezt összehasonlítjuk a hazánk területén belül és a szomszédos országokban „magyar nyelven” művelt finn-ugor, germán, szláv, újlatin stb. nyelvtudomány fogalmi és terminológiai rendszerével, akkor nyomban nyilvánvalóvá válik, hogy létezik egy egész sor olyan terület, amely metanyelvészeti szempontból nagyjából megegyezik, azaz a kutató a vizsgált jelenségeket többé-kevésbé azonos fogalmi és terminológiai rendszerben mozogva értelmezi, de mindegyik terület terminológiai rendszerének megvan a maga sajátos színezete. Még pontosabban: egy ország nyelvtudományában, amelynek minden kétséget kizáróan legfejlettebb és legkidolgozottabb ágazata a par excellence nemzeti (különleges) nyelvészet, az egyetemes érvényű műszavak mellett (*nyelv, főnév, ige, nyelvtani kategória, fonéma, morféma* stb. stb.) léteznek sajátos, csak a szóban forgó területre érvényes metanyelvi kifejezések. A gondok és bajok ott kezdődnek, s a terminológia egységesítését is ez nehezíti, midőn a nemzeti nyelvészet fogalmi és terminológiai rendszeréből hiányzó fogalmakat és műszavakat kell pótolni. Egy magyar russzista számára bizony gondot jelent az *относительное прилагательное* pontos magyar megfelelőjének a rögzítése, mert mind a mai napig még meglehetősen nagy az ingadozás az orosz melléknév eme változatának a megnevezésében. Viszonylag könnyebb a magyar russzista helyzete a *категория состояния* esetében, melyet russzisztikai szakirodalmunk *állapotkategória*-ként vagy *állapothatározószó*-ként tart számon. A példákat még idézhetnénk a magyar germanisztika, romanisztika vagy turkológia területéről is, de úgy vélem, a szóban forgó metadialektusok sajátosságát ezek az esetek is érzékeltetik. Persze vannak ellenkező példák is. Az újlatin nyelvekben — az ismert történelmi körülmények folytán — a nyelvészeti terminológia meglehetősen homogén, sőt egy bizonyos határig majdnem azonos nemcsak a formális, hanem a szemantikai megfelelés szempontjából is. (Vö. például: a francia *accord*, az olasz *accordo* és a román *acord*; a francia *proposition*, az olasz *proposizione*, a román *propoziție*; a francia *nom propre*, az olasz *nome proprio*, a román *nume propriu* stb. stb.) Viszont a spanyol *atributo*, bár formálisan nagyon közel áll a latin és a neolatin nyelvekből jól ismert *attributum*-hoz, de szemantikailag eltér attól, illetve nemcsak sajátosságot jelöl, hanem metanyelvi kifejezésként jelenthet 'jelző'-t és 'állítmányi kiegészítő'-t

is. Ebből a szempontból tanulságos az angol *comparative philology*, amely nem *összehasonlító filológia* néven szerepel a magyar terminológiai rendszerben, hanem — föltehetően a francia vagy a német analógiájára — *összehasonlító nyelvtan*-ként vagy *összehasonlító nyelvészet*-ként. (Vö. V. VASCENCO i. m. 35.)

Tehát a nemzeti szinten is észlelhető terminológiai differenciálódás még inkább elodázhatatlaná teszi azt a feladatot, amit SAUSSURE, majd ANTOINE MEILLET és a hatvanas évek végén J. MAROUZEAU fogalmazott meg igen határozottan, hogy ti. a nyelvészeti műszavak használatát a lehetőségekhez mérten egységesíteni kell (l.: F. DE SAUSSURE i. m.; A. MEILLET, *Sur la terminologie de la morphologie generale*: *Revue des Etudes Hongroises*. Paris, 1928.; J. MAROUZEAU, *Lexique de la terminologie linguistique*. Paris, 1969. *Avant propos*). A század eleje óta a metanyelvészetnek ez a fontos területe a nemzetközi tudományos érdeklődés középpontjában állt; számtalan koncepciótervezet látott napvilágot, melyek közül igen sok kézzelfoghatóan is testet öltött. Angliában, Amerikában, Belgiumban, Hollandiában, Olaszországban, Spanyolországban, Franciaországban, Braziliában, nem is beszélve a német nyelvű országokról: Ausztriáról, részben Svájcra, az NDK-ról és az NSZK-ról vagy a közép-kelet-európai országok közül a Szovjetunióról, Csehszlovákiáról, Lengyelországról vagy Romániáról, amelyekben főleg a század tízes, húszas éveitől kezdve, igen sok különböző típusú nyelvészeti szótár, esetleg szaklexikon került forgalomba, és ezzel párhuzamosan számtalan elméleti műhelytanulmány is napvilágot látott. A kérdés fontosságát és időszzerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a közismert tény, hogy a Nyelvészek Állandó Nemzetközi Bizottsága, a C.I.P.L. mellett működő Terminológiai Munkabizottság (mely ma már az UNESCO egyik nemzetközi bizottsága) először 1932-ben, Frankfurtban vitatott meg egy, a nemzetközi nyelvészeti terminológia egységesítése és korszerűsítése tárgyában előterjesztett elaborátumot, de ugyanez a kérdés szerepelt a párizsi VI. Nemzetközi Nyelvészeti Kongresszus napirendjén is (l. J. MAROUZEAU i. m. bevezető tanulmányát).

Ezek a vázlatosan ismertetett nemzetközi erőfeszítések néhány fontos dologról tanúskodnak. Az első tudományelméleti jellegű, és lényegét abban foglalhatom össze, hogy a tudomány fogalmi rendszerének és terminológiájának korszerűsítése és egységesítése nemcsak az ún. válsághelyzetek és a korszakváltások idején fontos követelmény, hanem a tudomány fejlődésének ún. normális korszakaiban is (ТН. КУНН), ami korántsem cáfolja azt a jól ismert tényt, hogy a tudományos fogalmak és a metanyelvi kifejezések pontosságának és tisztázásának a követelménye elsőrendűen a paradigmaváltások korszakában válik szerfölött időszűrűvé. Metanyelvészeti szempontból nem mellékes az a körülmény sem, hogy a tudományok — s így a nyelvtudomány is — napjainkban egyre inkább nemzetközivé válnak, s ha ma — mondjuk — a kanadai matematikus vagy orvos szakmai kérdésekben jól megérti a budapesti magyar kollégáját, az nemcsak annak a következménye, hogy a budapesti kolléga esetleg jól beszél angolul vagy franciául, hanem főleg annak, hogy szakmájuk fogalmi és kifejezései egyértelműek, pontosan meghatározottak, s ha mégis vitatkoznak, akkor minden bizonnyal nem a terminológiai kérdésekről, hanem az újabb problémák megoldásának a lehetőségeiről és ezeknek a várható következményeiről, amit mi, nyelvészek sajnos nem mindig mondhatunk el magunkról, még akkor sem, ha ez a hasonlat nagyon sántít, mert más a matematika és az orvostudomány, és megint más a nyelvtudomány státusa a tudományok rendszerében.

De azért ez a sántító hasonlat, különösen bennünket, magyar nyelvészeket egy kissé el is gondolkoztathat.

Nemigen hiszem, hogy ma akadna olyan nyelvész, aki kétségbe vonná a nemzetközi együttműködés szükségességét, és mégis a gyakorlatban alig valósult meg valami azokból az erőfeszítésekből, amelyekről az imént szóltam. Ennek ellenére, vagy talán éppen ezért — ha nálunk nem is — külföldön örvendetes módon szaporodnak a legkülönbözőbb típusú nyelvészeti terminológiai szótárak, szaklexikonok és enciklopédiák, amelyekből — jobb híján — nekünk is inspirálódunk kell elsősorban tájékozódás, másodsorban pedig — ami nagyon lényeges — bizonyos jövőbeli feladatainkat illető, tanulságok levonása céljából.

6. Lehetőségeinket természetesen semmilyen vonatkozásban sem hasonlíthatjuk össze sem a szovjet nyelvészek, sem a fejlett nyugat-európai országok és Amerika nyelvészeinek lehetőségeivel, midőn a továbbiakban, egészen vázlatosan — amolyan követendő példaként — egy-két olyan, külföldön az elmúlt évtizedben megjelent nyelvészeti terminológiai szótárt vagy szaklexikont és enciklopédiát kívánok bemutatni, amelyeket köz- és magánkönyvtárainkban megtalálhatunk, és nap mint nap kézbe is veszünk. A szovjet nyelvészek a kezdeti — 20-as évekbeli — szerényebb kezdeményezések után (I. V. A. ZVEGINCEV-nek MAROUZEAU szótára orosz fordításához írt bevezető tanulmányát) egyre inkább fölzárkóznak a nemzetközi élvonalba, ideszámítva természetesen nemcsak az orosz, hanem az ukrán, a bjelorusz, a litván és a Szovjetunió más népeinek nyelvén megjelent nyelvészeti terminológiai szótárakat és lexikonokat, de az eredeti alkotásokkal párhuzamosan terminológiai szótári irodalmukat fordítások révén is jelentős mértékben gazdagították. Az orosz nyelvű terminológiai szótárak és lexikonok közül, melyek az elmúlt két évtizedben láttak napvilágot, csupán kettőt említek meg: O. Sz. АНМАНОВА „Словарь лингвистических терминов” (Moszkva, 1966.) című munkáját és az F. P. ФИЛИН szerkesztésében megjelent „Русский язык. Энциклопедия” (Moszkva, 1979.) című kiadványt. Az АНМАНОВА-féle szótár, amint a szerző munkája bevezetőjében írja, az orosz és a szovjet nyelvtudomány metanyelvét mutatja be áttekinthető formában. A szótár mintegy 7000 címszavában, abécé-sorrendben áttekintést ad a fonetikától és a morfológiától kezdve a mondattan, a lexikológián és a jelentéstanon át egészen a stilisztikával bezárólag a szovjet nyelvtudomány valamennyi területéről. A szerző az orosz címszavak után közli a megfelelő angol, francia, német és spanyol metanyelvi kifejezést is; a címszavakat természetesen oroszul értelmezi, a kifejezés lényegét igen gyakran megfelelő példákkal is megvilágítja. A szótárhoz csatolt mellékletben V. F. БЕЛЖАЕВ a nyelv- és irodalomtudomány határterületén elhelyezhető metrika és poétika szakkifejezéseit mutatja be az АНМАНОВА-féle felfogáshoz igazodva. (A szótárról és a metanyelvészet elvi és módszertani kérdéseiről részletes áttekintést nyújt a szerző bevezető tanulmányában.)

Természetesen a szakszerű értelmezés, a gazdag tényanyag áttekinthetősége és megbízhatósága révén a szótár jó segédeszköz a kutató kezében, ma is nagy haszonnal forgatható; viszont a dolgok természeténél fogva hiányoznak belőle az elmúlt másfél évtized kifejezései, éppen ezért átdolgozása, kiegészítése egyre sürgetőbb feladat lenne.

A ФИЛИН szerkesztésében megjelent „Русский язык” című enciklopédia voltaképpen az orosz nyelvről szóló „kompendium”; az abécé-rendbe szedett,

6000-nél több szócikkből az olvasó világos képet nyerhet az orosz nyelv fejlődéséről, fölépítéséről, a nyelv különböző szintjeiről, s mindezt a különböző nyelvtani kategóriákról szóló értelmezések egészítik ki. Az orosz nyelvnek ebben az „útikalauzában” az olvasó nyomon követheti az orosz és a szovjet nyelvtudomány történetét is az orosz és szovjet nyelvészek tevékenységét tömören bemutató szócikkek révén csakúgy, mint a tudományos intézmények és szakfolyóiratok kialakulását és tevékenységét. Ha egy kissé mozaikszerűen is, ebben a 431 lapos munkában benne van mindaz, amit az orosz nyelvről, az orosz és szovjet nyelvtudományról egy ilyen terjedelmű munkában el lehet és el kell mondani. Az egyes szócikkek végén található könyvészeti utalások jó lehetőséget nyújtanak az olvasónak a további tájékozódásra.

E két jelentős nyelvészeti terminológiai szótár, illetve lexikon elnagyolt ismertetése után megemlítem azokat a munkákat is, amelyeket szovjet kollégáink az utóbbi két évtizedben fordítottak le oroszra. Ezek közül időrendi sorrendben is az első a neves francia klasszika-filológusnak, J. MAROUZEAU-nak a „Lexique de la terminologie linguistique (français, allemand, anglais, italien)” című munkája, amelynek az 1951-i, 3. párizsi kiadásáról készült A. A. REFORMATSKIJ szerkesztésében V. A. ZVEGINCEV igen tartalmas és óriási szakirodalmat idéző bevezető tanulmányával egy orosz fordítás (Ж. Марузо, Словарь лингвистических терминов. Moszkva, 1960.). MAROUZEAU munkája a szó igazi értelmében vett filológiai terminológiai szótár; a francia tudós nemcsak a nyelvészeti fogalmakat és kifejezéseket értelmezi, hanem az irodalomtudományi fogalmak közül is a leggyakoribbakat megmagyarázza. Jelentőségét az sem csökkenti, hogy ma már sok tekintetben (értelmezés, az anyag frissesége) túlhaladott ez a szótár, ám a maga korában (az első kiadás 1933-ban jelent meg) a tudományos követelményeknek magas szinten megfelelt.

A hatvanas években jelent meg orosz nyelven a Prágai Nyelvészeti Kör, valamint az amerikai deskriptív nyelvészet terminológiai rendszerét bemutató kiadványsorozatban JOSEF VACHEK, illetve E. P. HAMP munkája (J. VACHEK, Dictionnaire de linguistique de l'école de Prague. Avec collaboration de J. DUBSKÝ. Utrecht/Anvers, 1960. Orosz változata: Лингвистический словарь Пражской школы. Moszkva, 1964; ERIC P. HAMP, A Glossary of American Technical Linguistic Usage 1925—1950. Utrecht/Antwerp, 1957. Orosz változata: Словарь американской лингвистической терминологии. Moszkva, 1964.). S ha már a klasszikus strukturális nyelvészeti irányzatokról esik szó, utalnom kell a glosszematikára is. Ez utóbbiról — legjobb tudomásom szerint — nem történt az előbbi kettőhöz hasonló terminológiai felmérés és összegezés, viszont LOUIS HJELMSLEV Prolegomenájának mellékleteként megjelent egy terminológiai jegyzék is (a címszavak oroszul, angolul és dánul), mely 106 szócikket tartalmaz, s ily módon ezt a glosszematika metaidiolektusa rendszerezésének is tekinthetjük. Ez természetesen szerepel az orosz fordításban is, mely 1960-ban, a „Новое в лингвистике” című sorozat első kötetében jelent meg. E glosszematikai műszójegyzék érdekessége az, hogy a címszavak — a megszokottól eltérően — nem ábécé-, hanem előfordulási sorrendjükben követik egymást, s a nagyon tömör, amúgy is eléggé sajátos értelemben használt műszavak után álló számok arra a fogalomra vagy kifejezésre utalnak, amelynek ismerete logikusan föltételezi a szóban forgó kategória helyes értelmezését. (L. HJELMSLEV, Prolegomena to a Theory of Language. Baltimore, 1953. Orosz változata: Прологомены к теории языка. Moszkva, 1960; a Новое в лингвистике c. sorozat I. kötetében, 264—389.)

A környező szocialista országokban is meglehetősen megélénkültek a terminológiai szótárszerkesztési munkálatok. A teljesség legcsekélyebb igénye nélkül csupán egy-kettőt említek meg. B. KIELSKI „Słownik terminologii, grammatycznej francuskiej i polskiej” (Łódź, 1959.) című szótára, francia–lengyel két-nyelvű grammatikai szótár. KIELSKI szótáránál sokkal igényesebb feladatokat oldanak meg honfitársai GOLAB ZBIGNIEW, HEINZ ADAM és POLAŃSKI KAZIMIERZ „Słownik terminologii językoznawczej” (Varsó, 1970.) című munkájukban. Ismertetik az újabb nyelvtudományi irányzatokat, és külön fejezetben közlik a nemzetközileg ismert nyelvtudósoknak az adatait. A metanyelvi kifejezések értelmezése közepes terjedelmű, de előfordulnak benne szinte tanulmányyszerű szócikkek is. Külön érdeme a szótár szerkesztőinek, hogy bőséges anyagot közölnek az ún. egzotikus nyelvek életéből is. A lengyel címszavak mellett feltüntetik a megfelelő angol, francia, német és orosz kifejezéseket is.

A hatvanas évek végén igen terjedelmes, enciklopédiaszerű ismeretgyűjtemény jelent meg Jugoszláviában is. SIMEON RIKARD „Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I–II” (Zágráb, 1969.) című „metanyelvi” gyűjteménye a nyelvtudomány, a verstan, a stilisztika, a logika és a határterületek köréből mutat be igen tekintélyes anyagot hatalmas forrásanyagra támaszkodva. A fontosabb metanyelvi kifejezések mellett ott találjuk a latin, orosz, német, angol, francia, olasz és spanyol megfelelőiket. Meglehetősen eklektikus összeállítás, a terminológiai szótár jellegzetességein kívül magán viseli a nyelvtudomány-történet jegyeit is, de anyaggazdagsága és terjedelme alapján is szinte egyedülálló munka Európában.

JOSEF VACHEK szótárára az orosz fordítás során már utaltam. A Dictionnaire de linguistique de l'école de Prague (Utrecht/Anvers, 1960.) voltaképpen nem is igazi nyelvészeti terminológiai szótár, hanem a Prágai iskola és követői munkái alapján összeállított, rendszerezett útikalauz, mely egyben bemutatja az iskola koncepciójának a fejlődését is. A hagyományos nyelvészeti műszavak közül csak azok szerepelnek VACHEK szótárában, amelyeket a prágaiak a hagyományostól eltérő módon értelmeztek (analógia, emfázis, kölcsönzés, szóképzés, morféma stb. stb.), de a szótárban bőven találunk amolyan „prágai frazeologizmusokat” is (a „józan ész” és a nyelv, az egyén és a közösség szerepe a nyelvben, a Prágai iskola és a fonológiában elkövetett hibái stb. stb.). Minden rendhagyósága ellenére is rendkívül jelentős munka. Ha már a csehszlovák nyelvtudomány metanyelvészetről esett szó, utalnom kell a magyar nyelvvel igen behatóan foglalkozó (főleg tipológiai kutatásaiban) V. SKALIČKA irányításával szerkesztett „Rusko-česky slovník lingvistické terminologie” (Prága, 1960.) című kiadványra is. A szótár anyagát az orosz nyelvészek művei alapján állították össze, ez volt a kiindulási alap, a megfelelő cseh szócikkeket – ahol az értelmezésben eltérések mutatkoztak (kétnyelvű szótárról lévén szó) – kiegészítő magyarázatokkal látták el.

Romániában is már a huszas években fölmerült a román nyelvészeti terminológia egységesítésének az igénye, de különösen a legutóbbi két évtizedben erőteljesen növekszik azoknak a publikációknak és igényesebb munkáknak a száma, amelyek a metanyelvészet – s ezen belül is a nyelvészeti terminológia – elvi és módszertani kérdéseit vizsgálják (V. VASCENCO i. m.). De ezen túlmenően román kollégáinknak több olyan kiadványuk is van, amelyek fokozottabb figyelmet érdemelnek. Nem ismertethetem a román metanyelvészet eredményeit, csupán az elmúlt évek néhány kiadványára utalok. JANA BALACCIU és RODICA CHIRIACESCU „Dicționar de lingviști și filologi români” (Bukarest,

1978.) című munkája egy zsebszótárnál valamivel nagyobb formátumú lexikon, melyben a két szerzőnő a román nyelv és a román nyelvtudomány történetének rövid áttekintése után lexikonszerű címszavakban számba veszi a múlt és jelen román nyelvészeinek és filológusainak életét és tudományos tevékenységét, akik között helyet kapnak a romániai magyar nyelvtudomány művelői is. Nem tekinthető „luxuscikknek”, még a közkezen forgó két román nyelvtudomány-történeti összefoglalás ellenére sem, tekintsük annak, ami: hibái ellenére is hasznosan forgatható kézikönyvnek vagy kislexikonnak.

A másik kiadvány más jellegű, és valamivel igényesebb is. GHEORGHE CONSTANTINESCU-DOBRIDOR „Mic dicționar de terminologie lingvistică” (Bukarest, 1980.) című munkája, mely ugyan elismerésre méltó teljesítmény (válogatott nyelvészeti anyaggal 463 lapos, a zsebszótárnál ez is valamivel nagyobb formátumú könyv), főleg a középiskolai román tanároknak akarja a munkáját megkönnyíteni, de ezt a nemes szándékát beárnyékolja az a sajnálatos tény, hogy a SAUSSURE utáni nyelvészetből vajmi keveset nyújt az olvasónak.

Nehéz feladatra vállalkozna az a kutató, aki megkísérelné számba venni a Nyugaton és Amerikában közkezen forgó nyelvészeti terminológiai szótárakat, lexikonokat és enciklopédiákat, mert ha valahol és valamilyen vonatkozásban érvényesül a „bőség zavara”, itt aztán joggal beszélhetünk róla.

Még 1880-ban — az újgrammatikus iskola koncepciója térhódításának a kezdetén — KARL BRUGMANN és WILHELM STREITBERG elgondolásai alapján megszületik egy terjedelmes és igényes, több kötetre tervezett német nyelvészeti terminológiai szótár meg szerkesztésének a koncepciója, mely 80 éves kiséssel, hét részletben, 1961 és 1974 között jelent meg „Sprachwissenschaftliches Wörterbuch, Lieferung 1–7” (Heidelberg, 1961–1975.) címen, JOHANN KNOBLOCH szerkesztésében. A szerkesztői munkaközösség hatalmas filológiai apparátussal dolgozza föl a nyelvtudomány kezdeteitől napjainkig a számottevőbb szakkiadványokat, hogy ily módon a nyelvészeti műszavakat minél kimerítőbben értelmezhesse igen gazdag irodalmi utalásokkal alátámasztva. A mű terjedelmére jellemző az az egyetlen adat is, hogy a sorozat VII. kötetének utolsó lapszáma 560, s az utolsó szócikk a *deskriptive Sprachwissenschaft*. Mint BARTÓK JÁNOS (i. m. 368) helyesen megjegyzi, nagyon félfő, hogy mire az utolsó kötet megjelenik, az első része már elavul és történeti jelentőségűvé válik.

Ehhez hasonló vállalkozás, kisebb terjedelemben, de a viszonylag teljességre törekvő igényével Japánban SANKI ICHIKAWA nevéhez fűződik, akinek szerkesztésében jelent meg a „The Kenkyusha Dictionary of English Philology” (Tokió, 1956.) című, 1118 lapos kiadvány. Voltaképpen enciklopédia és egyúttal (meta-)nyelvészeti szótár is, hiszen a nyelvészeti műszavak értelmezése mellett ott találjuk a különböző irányzatokról szóló adatokat, nyelvész portrékat stb.

Főleg az újabb nyelvészeti irányzatok, szemléletmódok és kutatási eljárások köréről tájékoztat A. R. MAETHAM „Encyclopaedia of Linguistics Information and Control” (Oxford – London, 1969.) című munkája, mely címe ellenére sem tekinthető enciklopédiának, hanem sokkal inkább tanulmány-, illetve cikkgyűjteménynek a fenti témák köréből. A voltaképpeni metanyelvi kifejezések értelmezése a kötet végén található a tanulmányokban való előfordulásuk és a föltételezett értelmezési szükségük szerint, ami azzal a következménnyel járt, hogy a szótári részben vegyesen fordulnak elő a régebbi és a legújabb szakkifejezések.

Egyszerűbb típusú nyelvészeti terminológiai szótár NASH ROSE „Multilingual Lexicon of Linguistic and Philology: English, Russian, German, French”

(Miami, 1968.) című kiadványa, mely a különböző nyelvű kifejezéseket közli, de a műszavakat nem értelmezi. A szóanyagot, a címszavakat a gyakoriság, fontosság és a fordításoknál fölmerülő szükséglet alapján válogatta ki.

MARIO PEI szótára is az egyszerűbb szerkezetű munkák típusát képviseli (Glossary of Linguistic Terminology. New York—London, 1966.) Az értelmezései általában rövidek és nagyon tömörek, az általánosan el nem fogadott és a régebbi műszavakat nem veszi számba.

Legalább felsorolásszerűen utalok az R. R. K. HARTMANN és F. C. STORK „Dictionary of Language and Linguistics” (London, 1972.), DAVID CRYSTAL „A First Dictionary of Linguistics and Phonetics (London, 1980.) című munkáira, vagy a spanyol és olasz kiadványok közül föltétlenül említésre méltó az E. H. M. AMADOR-féle „Diccionario grammatical” (Barcelona, 1954.), valamint LAZARO CARRETER FERNANDO „Diccionario de términos filológicos” (Madrid, 1968.) című műve, avagy az olasz EMIDIO DE FELICENEG G. I. ASCOLI iskolája metanyelvi kifejezéseit rendszerező kötete, a „La terminologia linguistica di G. I. Ascoli e della sua scuola” (1954.).

A végtelenségig szaporítható felsorolások helyett még csupán két francia nyelvű kiadványra szeretnék egy röpke pillantást vetni. Az egyik OSWALD DUCROT és TZVETAN TODOROV munkája a „Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage” (Párizs, 1972.), a másik pedig JEAN DUBOIS és munkatársai „Dictionnaire de linguistique” (Párizs, 1973.) című műve. A két kiadvány szinte egyidőben látott napvilágot, ami föltétlenül az igényességet és részben a koncepcióbeli különbségeket is illusztrálja. A DUCROT—TODOROV-féle szótár mindössze 750 műszót értelmez, de nem szótárszerűen; a műszavak jelentése a nyelvtudományi irányzatokat, metodológiai fogalmakat és kutatási eljárásokat ismertető cikkek tartalmi összefüggéseiből válik nyilvánvalóvá az olvasó számára. A munka nagyon megbízható ismereteket közöl, és a nyelvvel kapcsolatos fogalmakat a legújabb nyelvtudományi szemlélet alapján értelmezi.

A DUBOIS-féle szótár abból a szempontból is tanulságos számunkra, hogy a bevezető tanulmányban megszívlelendő észrevételekkel gazdagítja a terminológiai szótárak szerkesztésének alapelveit. A szótárban a voltaképpeni lexicográfiai részt egy terjedelmes szakirodalmi rész előzi meg, és részletesen ismerteti a nyelvtudományi irányzatokat is. Viszont a műszavak értelmezésekor a szerzők sehol sem tüntetik fel az idegen nyelvű ekvivalenseket.

Rendkívül tanulságos és a terminológiai szótárak szerkesztése szempontjából nagyon jelentős az az összehasonlító vizsgálat, amelyet BARTÓK JÁNOS végzett már többször idézett tanulmányában (i. h. 371—6). BARTÓK nagyon részletesen azt vizsgálta meg, hogy egy olyan fogalom értelmezésében, mint az ’agglutináció’, melyet kivétel nélkül szinte mindegyik terminológiai szótár fölvesz állományába, milyen egyezések és eltérések figyelhetők meg a különböző nyelvészeti terminológiai szótárakban. A következtetései azt a mindannyiunk számára nyilvánvaló igazságot erősítik, hogy tudományágunk fogalmi rendszerre időről-időre változik, és ezeket a változásokat föltétlenül rögzítenünk kell. S ez főleg akkor válik teljesen egyértelművé, ha a továbbiakban, egészen vázlatosan, rövid pillantást vetünk hazai állapotainkra is.

(Folytatjuk.)

MÁTÉ JAKAB

Írott és beszélt nyelvváltozat a XV–XVI. században

Meglepőnek tetszhet e téma olyan korszakra vonatkozóan, amelyből kizárólag írott emlékek maradtak ránk, s sokszorosan óvatosaknak kell lennünk, ha meg akarjuk kísérelni elkülöníteni az írott nyelv jellemzőit a mindannapi nyelvhasználattól. Az írás és az élőbeszéd kettőssége nem azonos az irodalmi nyelv és a nyelvjárások kettősségével, bár tudjuk, hogy a XVI. századi írásbeliség speciális sajátosságai az alakulatóban lévő irodalmi nyelv normáivá válhattak, az élőbeszéd jellegzetességei pedig egyben egy-egy nyelvjárás jellemzői is lehettek. A beszéd és az írás eltérései leggyakrabban úgy mutatkoznak meg, hogy az élőbeszéd lazább, keresetlenebb formáival szemben az írás kötöttebb, válogatottabb megoldásokat hoz felszínre. Ezeket az eltéréseket keressük, illetve e dclgozat szűkre szabott keretei között inkább csak illusztráljuk őket, elsősorban a szókészletheől és az igeragozásból vett példákkal. Arra keresünk választ, vajon írásbeliségünk, mely több évszázados ifjúságában szinte kizárólag latin egyházi szövegek tolmácsolója volt, kialakított-e olyan normákat, melyek eltértek a mindennapi nyelvszokástól, de szinte előírásosak voltak az írott nyelvben; s kimutathatók-e olyan jelenségek, melyek elsősorban a beszélt nyelvre jellemzők, esetleg olyannyira az élő nyelv sajátjai voltak, hogy elő sem fordulhattak, vagy csak a perifériára szorulva tűnhettek fel itt-ott az írott nyelvben. A fordító műhelyek gyakorlatát próbáljuk tehát szembeesíteni az élő nyelvhasználattal.

A nagy kérdés: hogyan lepleződik le az utóbbi, milyen forrásokban bukkantunk a mesterkéletlen beszélt nyelv nyomaira?

Első lehetőségeink a két nyelvtípus bizonyos különbségeinek kimutatására már a HB.-ből adódnak, s ennek tudatosítása a vizsgálat módszerére is fényt vet.

Köztudott, hogy míg a Halotti Beszéd szabad előadása a latin Sermonak, addig a Könyörgés szövege szigorúan kötött fordítás. Nos, a latin *fratres*-nek a HB.-ben *feleym*, a Könyörgésben *bratym* felel meg. Nyilvánvalóan arról van szó, hogy az élő nyelvben a fgr. eredetű ősi *feleim* szó hangzott természetesebben, ezért szólítja meg a pap beszéde elején így a híveket: „Latiatue *feleym* zumtuchel mic vogmuc”; az egyház nyelvében viszont a szláv jövevényszó, a *brát* a kötelező: ezért használja ezt a szertartás kötött szövegű imádságában: „Scerelmef *bratym*”.

Az írott és a beszélt nyelvváltozat szókinszbeli különbségének tulajdoníthatjuk kódexeinknek — különösen például a SzékK.-nek — azt az eljárását, hogy fordításkor gyakran alkalmaznak szinonimákat, illetve magyarázatokat. Nyujtódy András, aki húga, Judit számára fordítja le Judit könyvét, nem egy esetben *azaz*-zal értelmez egy-egy szót. Az a benyomásunk ilyenkor, hogy a szövegátültetésekor először a tanult, az előírt s valószínűleg latin—magyar szójegyzékekben feljegyzett megfelelőt használja, aztán egy, bizonyára a húga szókinszéhez jobban illő, számára könnyebben érthető, mindennapibb szóval magyarázza, értelmezi a kifejezést. A sok példa közül csak néhányat idézünk. A latin *lampadibus* megfelelője: SzékK. 8: *lampafokval* (az az zövetnekekkel). Mindkettő jövevényszó, az első latin, a második szláv, de az élő nyelvben az utóbbi lehetett használatosabb (vö. a két címszót a NySz.-ban is). A *verbum*-nak *igé*-vel való fordítása az egyházi nyelv ünnepélyesebb stílusához tartozik, a BécsiK. ezt használja: BécsiK. 21—2: *propter hoc verbum* : *èz iégeit*; Nyujtódynál ugyanez így van: SzékK. 31—2: *ez ygéert* (azaz ez bezedert). — Minden külö-

nősebb bizonyítás nélkül is az írott nyelv sajátjának tekinthetjük a *-ságos/-séges* képzőbók alkalmazását, mely az alapszó jelentését felfokozva, azt ünnepélyesebbé teszi. A CzechK. alig néhány lapján sorjáznak a következő példák: 20: *keferwefgós kenyaerth*, 21: *dyczősfegős zent testődnék*, *zelyczegős vram Jefus*, 22: *bozzwefagos karomlo bezedőkvel*, 23: *zomorwefagos kenoderth*, 24: *yozagos kencze*, 25: *byzonfagos zerelemmwel*, *zenczegős zeretettődnben*, *bölcszefegős vram Jefus*, 27: *hatalmaffagos vram Jefus*.

Néha a szöveg természete teszi lehetővé, hogy még a kódexirodalomban is az élő nyelv nyomaira bukkanjunk. A latinból való fordítások esetén ugyan mindig számolnunk kell latin hatással, mégis közel állnak a beszélt nyelvhez kódexeink párbeszédes részletei, akár a Biblia példázataiban, prédikációkban, elbeszélésekben fordulnak elő, akár kifejezett beszélgetésekben, mint az Élet és a Halál párbeszéde a PéldK.-ben, a Lélek és a Test vitája a NádK.-ben vagy a Három körösztýen leány históriája a SándK.-ben, mely dramatizált formában adja elő a történetet. Mindezek különösen sok természetes beszédfordulatot tartalmaznak. Az ilyenfajta párbeszédkekből rekonstruálható például a *Mit teszek?*, *Mit tegyek?* mondatok gyors beszédbeli összevonásából származó *meccek*, *megyek* szinte teljes „paradigmája”. Hasonló ez az összevonás a mai *Mit tudom?*, *Nem tudom* > *mit tom*, *nem tom* rövidüléshez. A NySz.-ból idézhetők a következő adatok: *mecček* 'mit teszek', *metzesz* 'mit teszel', *meczen* 'mit teszen', *meczónk* 'mit teszünk', *metzetek* 'mit tesztek', *meccenek* 'mit tesznek', *meğgéce* 'mit tegyek', *meğgőnc* 'mit tegyönk'.

Olyan szövegünk sajnos a XVI. század elejéig alig van, amely az élő nyelvet a latin közbeiktatása nélkül, közvetlenül tükrözné. Ilyenek mégis a feljegyzett káromkodások, ráolvasások, a régi orvoslás recipéi, néhány soros virágénekeink, mondókáink. S különösen tanulságosak témánk szempontjából azok az úgynevezett „magyar nyelvmesterek”, melyeket egy-egy idegen ajkú diák készített, s melyek valójában listák azokról a legszükségesebb kérdésekről, kérésekről, feleletekről, melyekre egy külföldinek, egy diáknak a mindennapi életben leginkább szüksége lehetett. Ezekbe olyan szavak, kifejezések kerülhettek be, melyek feltétlenül a beszélt nyelvre jellemzők, s melyek tartalmuknál, jellegüknél fogva alig-alig fordulhattak elő kódexszövegeinkben. Ezek a diákok egyáltalában nem ismerhették az írásos magyar nyelv normáit, nem véletlen tehát, hogy grammatikai szempontból is egészen kivételes adatok bukkannak fel e hallás után leírt mondatokban; olyanok, melyek egyébként néha csak századokkal későbből mutathatók ki írásbeliségünkben. Így Rotenburgi János deák 1418 és 1422 között készült „Magyar nyelvmester”-e őrizte meg a *megyek*, *mégy* igének korai 2. sz.-ű személyragos formáját: „Hoa *meyc*” (ÓmOlv. 283). Olasz diák írta az Ábel-féle szójegyzéket 1490 körül. Ebben a létige 3. sz.-ű *van* (*uain*) alakja található a *vagyon* helyett. (Egyébként csak mintegy másfél száz évvel későbből, a CzechK. egy XVII. sz.-i kéztől való bejegyzésében fordul elő: CzechK. 42: *uan*.) Mindkét, saját korában egyedül álló adat azt bizonyítja, hogy a *mégy* helyett a *mész*, *mécc*, a *vagyon* helyett a *van* a beszélt nyelvben már éltek, de olyan vulgarizmusoknak számítottak, melyek nem szüremkedhettek be az írott, az irodalmi nyelvbe. S ez már kézzel fogható normatív sajátosság.

E forrásokhoz a XVI. században egyre nagyobb mértékben csatlakoznak magyar nyelvű hivatalos és magánleveleink, melyek bár eredeti szövegek, mégis óvatosan kell vallatóra fognunk őket, hiszen legtöbbször nem mentesek az írott nyelv szinte kötelezővé vált fordulataitól.

Minde szövegek, szövegtípusok témánk szempontjából még szinte alig vannak kihasználva. KészülőTörténeti Grammatikánk elemzi őket először a teljesség igényével úgy (mint egyébként minden nyelvemlékünköt), hogy a nyelvnek nemcsak általános jellemzőivel foglalkozik, nemcsak nyelvjárási színezettségére van tekintettel, hanem az írott és a beszélt nyelvváltozat variációit is igyekszik felfedezni és számba venni.

A továbbiakban az igemódok és igeidők szerepkörével kapcsolatban próbálunk kimutatni néhány ilyen sajátosságot. A vizsgálódás módszere a következő volt: az elemezendő szövegeket úgy választottam ki, hogy korpuszom négy nyelvváltozatot öleljen fel. Minthogy a tárgyalt korszakban igen erős volt a latin hatás, az első csoportban azonos latin eredetűek egy XV. és egy XVI. századi magyar fordítását vettem egybe: BécsiK. – SzékK.; MünchK. – JordK. Így ugyanazon latin igealak egymással azonos vagy egymástól különböző magyarításai nemcsak a latinhoz való kötődés, hanem az attól való függetlenedés mértékére is rávilágítottak. E latin mankóra támaszkodó kódexek tanulságait, a belőlük kibontakozó szabályrendszert szembesítettem eredeti magyar szövegekkel, melyekben már nem köti meg a latin az író kezét, szavát. A nagy műveltségű Bornemisza Péter „Ördögi kísértetek” (1578.) című munkájának elsősorban olyan szakaszait választottam, melyekben saját élményeit meséli el, de ezeket egybevettem olyanokkal, melyeket latinból fordított. Harmadik forrásom a kevés iskolát járt, de valószínűleg sokat olvasó Wathay Ferenc eredeti kéziratban ránk maradt Önéletírása (1605.) volt. E művek azonban, még ha nem is latinból való fordítások, még mindig inkább az írott nyelv nyomait tükrözik. Negyedik forráscsoportként ezért XVI. századi missiliseket vizsgáltam (Dunántúli missilisek a XVI. századból: MNyTK. 121. sz.): ezek állhattak legközelebb a mindennapi beszélt nyelvhez.

Munkám során nemcsak a latin hatás mélységére, a különböző nyelvváltozatokba való átszivárgására derült fény, hanem gyakran jutottam olyan következtetésekre is, melyek az írott nyelvi normák és a beszélt nyelvváltozatok különbözőségét tárták fel. Az utóbbiakra vonatkozó eredmények közül veszek sorba néhányat az igemódok rendjében haladva. A kijelentő módra vonatkozó megállapítások bőséges illusztráló anyaga a következő tanulmányban található: E. ABAFFY E., Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban: Areális nyelvészeti tanulmányok. Bp., 1983. 113–79.

A kijelentő mód jelen ideje csak a praesens historicumi használatban mutatott fel nyelvváltozatok szerinti eltéréseket. Míg nyelvünk ősi tulajdonságai közé szoktuk sorolni az átképzeléses előadásmód gyakorlatát, s missiliseink, Wathay és Bornemisza gyakran élnek is vele (Bornemisza például egy néhány lapos részletben 138 jelen és 149 múlt idejű alakot használ elbeszélései során), a Bibliában a latin praesens historicumot kódexeink mindig *-á/-é* jeles múlt idővel fordítják. Nemcsak a gyakori *dicūt* helyén jelentkezik következetesen a *mondá*, de eseménysorozatok leírásakor is felváltja a múlt idő a latin jelent: MünchK. 39va: *excitant eum et dicunt illi : felkoltec ötēt z mōdanac onēki*; JordK. 468: *veniunt ad Iesum et vident : yeweenek Jefuſhoz, es latak*. E feltűnő jelenség azonban elsősorban nem a beszélt és az írott nyelvváltozat különbsége, inkább stílusbeli sajátosság: az elbeszélést élénkítő praesens historicum annyira beszélt nyelvi szintű lehetett, hogy a Biblia szent szövegében vulgárisnak érezhette a magyar fordító, ahogy mindmáig furcsának tetszenék használata a Bibliában.

Az *-á/-é* és a *-t* jeles múlt. — Kódexegybevetéseinkből az derül ki, hogy egyetlen latin igealaknak, a praesens perfectumnak megfelelő magyar

-*á/-é* és -*t* jeles múlt használata úgy oszlik meg, hogy az előbbi az elbeszélések múltja, az utóbbi pedig a bennük előforduló, élő nyelvet idéző párbeszédeké. A XVI. század végére a -*t* szinte egyenrangúvá válik az -*á/-é*-vel: Bornemisza teljes természetességgel használja elbeszéléseiben is a -*t* jeles múltat: 91% -*t*, 9% -*á/-é*. Közvetlen beszédidézteiben 100%-os a -*t*. Wathay viszont, aki tudatosan törekszik arra, hogy nyelve az írott nyelvhez álljon közelebb, ne a mindennapi nyelvet tükrözze, Önéletírásában 42%-ban -*á/-é*, 58%-ban -*t* jeles múlttal él. Missiliseinkben az arány: 83% -*t*, 17% -*á/-é*. Ám ez utóbbi általában nem az írásbeliség elbeszélő múltja, hanem az élő nyelv egy speciális jelentésű, a k ö z e l m ű l t a t jelző múlt ideje: DM. 5: „Pernezýne *tegnap Mene el*”, 25: „*ma harmad napia hogý Az uegekhubul megh Irakh* hogy dios Geurth megh zalot-takh”, 44: „*tegnap hallam* hofi Egerzegre óth port fogtak”. A közelmúlt ilyen kifejezése kódexeinkben és Bornemiszanál is kimutatható, leveleinkben pedig gyakori.

A $\emptyset + \textit{vala}$ (*ír vala*) t í p u s ú m ű l t i d ő előfordulási arányai a következők: korpuszunk összes ilyen igealakjának 70%-a a kódexekben fordul elő, 12–12% Bornemiszára és Wathayra jut, a missilisekre 6% marad. Ez már első látásra az írott és a beszélt nyelvváltozat közti eltérésre utal. Valóban. A részletes vizsgálat kimutatta, hogy míg a kódexek minden latin praeteritum imperfectumot előírászerűen ezzel a múlttal fordítanak, s így igen megnövekszik az igealak kihasználtsági foka, addig eredeti forrásaink mindennapi beszélt nyelve a folyamatosság kifejezésére számos más eszközt is felhasznál: határozókat (*gyermekségem óta szolgáltam*); gazdag képzőrendszerünket (az ördög sokáig *kisírgette*, és csaknem *elejtegette* a bűnbe); szinonim igéket (*ment*, *mendegélt*, *dúlt-fúlt* reá); azonos tőből képzett különböző igevaltozatokat (régén . . . *élten éltek* és a bűnt *tőtten tőtték*); stb. Mindezek alapján természetes, hogy bár fordítóink szerencsés kézzel választották a belső magyar keletkezésű $\emptyset + \textit{vala}$ igealakot a praeteritum imperfectum megfelelőjeként, az az igény, hogy ez a magyar paradigmák rendszerébe egy bizonyos funkcióban kötelező érvénnyel épüljön be, megbukott azon, hogy a funkció kifejezésére a magyar nyelvnek számos egyéb eszköze is volt. Így ketté vált az írott és a beszélt nyelv gyakorlata, az előbbi a paradigmát, az utóbbi egyéb eszközeinket használta ki elsősorban. A $\emptyset + \textit{vala}$ viszont az élő nyelvben egy új szerepkörrel bővült: az imperfectum de conatu jelentés továbbfejlesztéséből a múltban be nem teljesült kívánság (vagyis a feltételes múlt) kifejezésére lett alkalmassá. Ilyen funkcióban a BécsiK. kivételével minden forrásunkban találkozunk vele, missiliseink $\emptyset + \textit{vala}$ igealakjainak 50%-a ezt jelenti: DM. 22: „Nagý Ziuem Zerinth *Megekh vala* oda, vramath . . . *Megh Latogathnj, De azen Nagý dolgaim mia nē lehele*”.

A -*t* + *vala* kódexeinkben 100%-osan a praeteritum perfectum megfelelője, s mindig két múlt közül a régebbit fejezi ki. Eredeti szövegeinkből azonban kiderül, hogy ugyan a beszélt nyelv szintjén is természetes módon élnek vele, de nem grammatikai igeidők egymáshoz viszonyítására, hanem egyszerűen a régén történt események, régén befejezett állapotok jelölésére szolgál akkor is, ha környezetében például grammatikai jelen idők vannak.

A j ö v ő i d ő tekintetében ugyancsak elég élesen bontakozik ki az írott és a beszélt nyelv különbsége. A jelöletlen jövő a leggyakoribb mindkettőben. Az összetett jövő az írott nyelvben ritka, s inkább a *kezd* a segédige a beszélt nyelvi *fog* helyett. A két nyelvváltozat különbségét érdekesen tükrözi Sylvester Grammatikája. Sylvester a futurum magyar paradigmáját a jelen idővel és jövőre utaló határozószóval adja meg: *íseretek*, *ísereccz*, *íseret íouendőre*, s meg

is jegyzi: „Futurum exprimere nequimus, nisi circumloquamur.” Ám ugyanakkor nemcsak Újtestamentum-fordításában, hanem magában a Grammatika példamondataiban is magától értetődő természetességgel él a *fog*-os jövővel, melyet a nyelvtanban meg sem említ. Így a névelőről szóló részben: „az Isten monga, *ki fogok őtteni* az en lelekemből minden teltre, es *profetalni fognak* az tû fiaitok . . . *lätäst fognak lätni* . . . *älmät fognak lätni*”.

Az *-nd* jeles jövő — bár természetes magyar fejlemény — kifejezetten írott nyelvi változat. A latin futurum exactum fordítására használják, de minthogy ez az igealak mindig valami esetlegességet, potecialitást kifejező, rendszerint *ha, mikor* kötőszóval induló mellékmondatban fordul elő, hozzátapadt a bizonytalanság képze, s e kötőszókkal induló mellékmondatokba egyfajta szerkezeti automatizmussal áttérjett még olyankor is, amikor a latinban nem futurum perfectum állt: MünchK. 16rb: „*Mikoz ke megfogandnac* tütöket: Cum autem tradent vos”; JordK. 369: „*mykoron ymatkozandotok: cum oratis*”. Ilyenkor még eredeti magyar szövegekben is felbukkan, bár csak ritkán: Bornemisánál alig, Wathaynál egyszer találkozunk vele: ÖrdKís. 16: „meg esic az ő szíueis *mikor* az feleket *latand*”, 17: „Melly kisirtetec *ha* valakin sokaig *tartandnac* . . . el éped bele”. Az, hogy missiliseinkben egyáltalában nem található meg, mutatja, hogy ez a jövő csak az irodalmi nyelvben próbált polgárjogot nyerni, a mindennapi beszélt nyelv szintjére egyáltalában nem hatolt le.

A feltételes és a felszólító módnak a vizsgált két nyelvváltozatbeli eltérő használata ugyancsak a latin hatás érvényesülésével függ össze. A kívánságot tartalmazó mellékmondatokban a magyarban természetesebb a felszólító mód, de belső magyar fejlemény lehet a feltételes használata is. A két mód szabadon váltakozik eredeti szövegeinkben is: 1570: „*kerjék* . . . *legjén* melletthwnk, *Jewne* .k. hozzánk” (DM. 62). Arányaik a három eredeti szövegtípusban:

Kívánságot kifejtő mellékmondatok igemódja:

	Felszólító mód	Feltételes mód
Bornemisza	52%	48%
Wathay	20%	80%
Missilisek	57%	43%

Nem vezethető le magyar előzményekből, így erőteljes latin hatásnak kell tulajdonítanunk az elő- és egyidejű időhatározói mellékmondatokban található feltételes módokat. A latinban a cum historicum coniunctivust igényel, mégpedig a consecutio temporum szabályainak megfelelően. A *mikor, hogy, miután, mihelyt* kötőszókkal induló mondatokban először a latin szó szerinti fordításaként jelentkeznek a feltételes módok, de e grammatikai szerkezetek rohamosan automatizálódnak, s egyre-másra tűnnek fel eredeti szövegeinkben is a magyarosabb kijelentő mód helyett.

Az egy- és előidejű időhatározó mellékmondatok igemódja:

	Kijelentő mód (magyaros)	Feltételes mód (latinos)
Bornemisza	26%	74%
Wathay	—	100%
Missilisek	80%	20%

A táblázatból nemcsak az olvasható ki, milyen mértékű a latin hatás, hanem az is, milyen csatornákon át, milyen nyelvi rétegekbe hatolt be és terjeszkedett erőteljesen tovább.

A latinul jól tudó, nagy műveltségű Bornemisza szövegében — melyben latinból fordított részletek is vannak — természetes módon keveredik a latinos feltételes és a magyaros kijelentő mód, de az előbbi térnyerését jól mutatja a 74%-os arány. — Wathay, aki olvasott ember lehetett, de nem volt alaposan iskolázott, olvasmányaiiban — melyek akkoriban túlnyomórészt latinból fordított szövegek lehettek — azt tapasztalta, hogy az írott nyelvben a történetek elbeszélésekor az időhatározó mellékmondatok szokásos igemódja a feltételes. Tudatosan törekedve ennek utánzására 100%-os latinizmusokat produkált. Ugyanakkor a missilisek beszélt nyelvi szövegeibe kevésbé jut le az idegenszerűség.

Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a mellékmondatok feltételes módja az írott nyelvi normát egyre erőteljesebben jellemző latinizmus lehetett. Lehetőséges, hogy a latinul tudó műveltebb réteg beszélt nyelvbe is be-beszüremkedett, de valószínűtlennek tetszik, hogy a mindennapi nyelvhasználatban közönséges, általános lett volna.

A felszólító mód írott és beszélt nyelvi használatát a függő kérdésekről készített táblázat szemlélteti. A függő kérdésben a latin coniunctivust ír elő akkor is, ha a magyarban kijelentő mód a helyes.

A függő kérdések igemódja:

	Kijelentő mód (magyaros)	Felszólító mód (latinos)
Bornemisza	83%	17%
Wathay	—	—
Missilisek	88%	12%

E táblázat azt mutatja, hogy ebben a típusban a latinos használat lényegében idegen maradt a magyar mondat szerkesztésnél.

Végül lássuk a felszólító módnak néhány kizárólag beszélt nyelvi változatát! Ez a párbeszédekben, természetes beszédhelyzetekben előforduló igemód gyakran a mindennapi nyelv fordulatait őrzi meg még a Biblia nyelvében is. A -*sza/-sze* nyomósító elem csakis az élő beszédből juthat az írott nyelvbe: PéldK. 75: „*Laffadza houa megyen mynden yelen valo elew ember*”; NagyszK. 91: „No azért *gondolyadczamegh*”, 103—4: „No azért *vejedcze* ezödben”. A következő példában — szokatlanul — egyes szám 3. sz.-ű igéhez járul a partikula, de az adott szövegkörnyezetben érthetően erősen fokozó, sőt gúnyos jelentése van: Jézus keresztre feszítésekor az őt gúnyolók mondják: MünchK. 35ra: „Egebeket vduozeitet ōmagat ke nē vduozeitihēti ha iflñ^c kizala *zallonžele* a kēžēztol a hižonc nēki”.

Ugyancsak beszélt nyelvi fordulat a régiségben a 2. sz. felszólításának nyomatékítására az ige után vetett személyes névmás. Legkorábbi adatai Rotenburgi János deák nyelvmesteréből valók: 1418—1422: „Culczēr *ette* kynyer . . Sackacz *ette* hūft” ’Kulcsár, adj te kenyeret, szakács, adj te húst!’. Hasonló az Ábel-féle szójegyzékből: 1490 k.: „*ethe* cheneret” ’adj te kenyeret’. Ennek alapján a *te* névmás nyomatékosító funkcióban elhomályosult formáját láthatjuk a JókK. adatában: 23: „*yewtew* fyam : veni fili mi”. De megvan ez a nyomósítás az ÉrdyK.-nek egy gyerekekről szóló részletében is: 101: „peldaat vehetwnk az apro germőkőkről, mykoron ky meg ehőzyk Nem zeegyenly kyay-

tany Apa *atte* kynyeret. Anya *atte* kynyeret". Példáink mind olyan szituációban, olyan szövegkörnyezetben fordulnak elő, melyekben a mindennapi, beszélt, élő nyelv, nem pedig az egyházi szövegek ünnepélyesebb, írott könyvnyelvre tükröződik. Ez a fajta nyomosítás tehát bizvást tekinthető az egykorú familiáris nyelv jellegzetességének.

A felszólító mód határozott ragozású egyes szám 2. sz.-ében a régiségben is kettős alak élt: a rövid *kérd* és a hosszú *kérjed* változat. Bár hiteles képet a kettő funkciójáról csak jóval nagyobb anyag alapján rajzolhatnánk, mégis érdemes megemlíteni, hogy a BécsiK.-ben a rövid és hosszú változatok használatát szinte szociolingvisztikai tényezők irányítják, befolyásolják: A BécsiK. rövid adatai általában angyalok vagy valamiféle „fölttesek” utasításai; a hosszúak pedig – általában – Istenhez szóló kérést, a királynak szóló tanácsot fejeznek ki. U t a s í t á s : 176: „Es *monda vrnac angala* Abakuknac *Vid* èz ebédet”, 300: „Es kimene az *angal* . . . Es *mōda* énnékem *Ēmèld fel* te zèmmèidèt” ~ k é r é s Istenhez: 30: „*Ēmèllèdfel* te kazadot”. U t a s í t á s : 166: „Te kèd Danièl *rèkèzdbè è* bèzedekèt” ~ k é r é s Istenhez: 77: „Iftèn . . . nè *rèkèzièdbè* tègèd dilèzoknè zaiokat”. U t a s í t á s (Noémi mondja menyének, Rútnak): 6: „*iègèzdmèg* ahèlt” ~ t a n á c s (a királynak így adnak tanácsot papjai): 174: „*tegèd bè* az aitolkat *è iègezièdmeg* te güröddèl”. Kódexeink *mond meg* adatai elsősorban a Lélek és a Test, a Halál és az Élet mindennapi nyelvet tükröző párbeszédéből valók: NádK. 331: „*Mondmeg* ennekòm . . . a lelők ki menven mi lezòn a testnec”, 334: „*mondmeg*, ha kedueznec valamit a nòmòs zòmèlőknek”; PéldK. 67: „*Mond meg* azért mychoda oka ez yzanyofagnak”. Ezzel szemben például a WinkIK. 90 – 1. lapjain ismétlődő *mondjad meg* Mária kérése, könyörgése fiához, Jézushoz: WinkIK. 90: „*Mongyad megh* nekem kynek hagyod te anyadath”, 90 – 1: „*Mongyad megh* azeerth zerethew fyam mytht tegyen ymmar a te anyad . . . Azeerth imma ergalmazofyam *mongyad* akar chak azth, hogh halyak meegh the veleed”. Ugyanígy hosszú felszólítókat találunk a CzechK. ünnepélyesebb hangú imádságaiban, a KeszthK. Istent dicsőítő, hozzá könyörgő zsoltáraiban. Gyakori viszont a rövid változat missiliseinkben: 1531: *kesfelyed* ~ *bochafd viffa*, *kyld víjza*, *ýzend meg*, *ýrd megý* (MNY. II, 210); vagy például a legközvetlenebb beszélt nyelvet s egyértelműen utasításokat tartalmazó receptekben: XVI. sz. e.: *terd megh*, „az porath *hinch* az sebbe”, *fed be*, „*esd meg* [’öntsd meg’] a vízzel”, *kend meg*, *kesd rea* (Nyr. VIII. 169); XVI. sz. e.: *kendmeg*, „azt *hynch meg*” (uo. 214).

E nagyléptékű vázlatból is kitetszik, milyen sok lehetőségünk van arra, hogy nyelvünk rétegződését régmúlt korszakokban is vizsgáljuk, s írott nyelvi forrásokból a beszélt nyelvre vonatkozóan is hiteles, érvényes megállapításokat tegyünk.

E. ABAFFY ERSZÉBET

A határozószók szinonimitása

1. A történeti nyelvészet elméleti és módszertani kérdéseiről, feladatairól szólva sokszor megfogalmazódott már az a követelmény, hogy valamely nyelv történetének rendszeres feltárását az egyes nyelvtörténeti korszakok nyelvállapotának leírásával célszerű kezdeni, és az így kapott szinkrón metszetek egymásra vetítésének, összehasonlításának módszerével érdemes a változási tendenciákat, szabályszerűségeket felismerni és a változások rendszerbeli összefüggéseit feltárni. A készülő Magyar Történeti Nyelvtan ezzel az eljárásmoddall

él. A széles körű nyelvi problematikából én a határozószórendszer történetét dolgozom fel. A Történeti Nyelvtan jellegének megfelelően elsősorban e szófaji kategória keletkezéstörténeti, valamint grammatikai kérdéseivel (alakítani és mondattani jellemzőivel) foglalkozom. Ezek tárgyalását — ahogy e lexéma értékű nyelvi jelek egész rendszerét — át- meg átszövik a legkülönbébb jelentéstani viszonyok, illetőleg azok feltárására irányuló megjegyzések.

Ebben a dolgozatban a jelentéstani kérdések közül szándékozom egyet felvetni (és részlegesen kidolgozni), egy olyat, amely a többitől valamelyest elkülönítve is tárgyalható: ez a határozószók szinonimikus viszonyainak problematikája. A nyelvtörténeti korszak pedig, melynek nyelvi anyagán alapul a munka: a kései ómagyar kor. Mint minden korszak, ez is viszonylag hosszú periódus (a XIV. század elejétől a XVI. század első harmadának végéig tart). Ezen belül is dinamikusan zajlanak a nyelvi események, így az állapotleíráskor ezt a szempontot is igyekszem érvényesíteni.

Az ómagyar kori szinonimák vizsgálata többféle problémát is felvet. Az a tény, hogy ma nem vagyunk birtokában az akkori nyelvi kompetenciának, és korabeli értelmező szótárak sem léteznek, megnehezíti a jelentések pontos (vagy legalábbis megközelítően pontos) értékelését. Ezért a határozószók ómagyar kori szinonimikus, illetőleg mezőszerű összefüggéseiről csak bizonyos óvatossággal nyilatkozhatunk (vö.: KÁROLY, Jelt. 78, 289—94, 329, stb., NyK. LXXIX, 382; O. NAGY: MNy. LXI, 312—22; DEZSŐ: ÁNyT. IV, 43 kk.; BODROGLIGETI: NagyNytModNyszet. 63—83; Д. Ю. Апресян, Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Москва, 1974. 218; SZABÓ T. ÁDÁM, MünchK. IV, 57—71; RUZSICZKY: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Bp., 1980. 207—18). A nehézséget az is fokozza, hogy csak olyan lexikológiai egységeket tekinthetünk szinonimáknak, amelyeket ugyanaz a nyelvközösség használ (l. O. NAGY: SzótTan. 120—1), vagyis csak az egyidőben létező egy nyelvi rendszeren belül beszélhetünk valóságos szinonimákról. Az egyidejűséggel kisebb a baj, mivel a kései ómagyar korszak felfogható (bár kissé tág határok között mozgó) szinkroniának; annál is inkább, mert a kódexek sokszor másolatok, vagy egy későbbi másolat sokkal korábbi nyelvállapotot tükröz stb. A gondot inkább a másik kíváncsi okozza: a magyar nyelv ugyanis ebben az időben a kiegyenlítődésnek még az elején tart, vagyis lényegében nyelvjárásaiban létezik, az egyes nyelvjárások pedig végső soron külön nyelvi rendszernek tekinthetők (vö. SZÍJ: NyK. LXXXIII, 380). Ebből a szempontból azonban a határozószói kategória kisebb (és inkább csak alakváltoztatbeli) megosztottságot mutat, mint egyéb szóosztályok. Az elemzés során mindenesetre igyekszem tekintettel lenni a fenti problémákra.

2. A) A szinonimák vizsgálatához jó támpontot nyújtanak a kódexekre jellemző „v a g y l a g o s f o r d í t á s o k”. (Ezek abszolút mértékben megfelelnek az „egyidőben — egy nyelvi rendszeren belül” igénynek.) Ez a fordítás-irodalom egyik jellegzetes vonása, a kódexek sajátos, részletező, pontosságra törekvő stílusának a megnyilvánulási formája. Az ómagyar paralelizmus, aminek az azonosítás, ismétlés is sajátos jegye, műfaji sajátosság (vö.: HORVÁTH, MíRKezd. 267—78; KÁROLY, Jelt. 289). Ilyenkor mindig egy latin szónak van két (esetleg több) magyar megfelelője: BirkK. 2b: „*midēn <micort>: dum*”; DöbrK. 462: „*es kazdagokat őrefen (heiaba) bočata*”; TelK. 216: „*mit haborgac mŋncet heyaba avag ingen?*”; stb. „Ez a stilisztikai felhasználási mód, amely kedvezett a körülírásnak, ismétlésnek, a szinonimák megőrzését is támogatta.

... Mindamellett azzal is számolnunk kell, hogy az egymás kiegészítésére használt szavak sokszor nem pontos szinonimák az akkori író szándéka szerint sem, hanem több oldalról való megközelítései az azonos szituációnak. Így feltehető az is, hogy a kettősi megjelöléssel az író a szituáció bonyolultságát, illetőleg a[z egyetlen magyar] szó elégtelenségét akarta kifejezni" (KÁROLY, Jelt. 289). Talán ilyen jellegű vagylagos fordítás a BirkK. 2a: „kit . . . ketheleneit rea hog meg fereggiek: *hozza* <*mezze*> ne halazzak : . . . non *longius* differatur".

A szinonimák vizsgálatakor hasznosak a kódexek párhuzamos fordításai, így egyik-másik szinonima használati körülményeire is derülhet némi fény. Ha kimutatható, hogy egy kódex írója felhasználta, sőt másolta valamely régebbi kódex szövegét, akkor az azonosságok zöme csak átvételnek értékelhető (vö. KÁROLY: NyK. LVII, 260—8). Ha a megfelelő részek egymástól viszonylag független fordítások, akkor az azonos latinnak megfelelő különböző magyar kifejezések egymás szinonimái lehetnek. Tanulságosak például a MünchK. és a JordK. párhuzamos helyei (nagyjából azonos nyelvjárástípust is képviselnek). Pl.: MünchK. 12vb: „*ig* ruhazia" ~ JordK. 371: „*ezenkeppen* rwhazya"; MünchK. 14vb: *mikor* ~ JordK. 378: *mykoron*; MünchK. 88va: *Immar* ~ JordK. 637: *ymaran*; MünchK. 85va: *azert* ~ JordK. 625: *annak okaert* [*propterea*]; MünchK. 88ra: *ma* ~ JordK. 634: *maftth*, 632: *maftan* [*nunc*]; stb. Megállapítható, hogy a korábbi MünchK. használja általában a rövidebb határozószó-változatokat. Ebben sokszor például a DöbrK. is a Münchenit követi: MünchK. 85vb: *èlozèr* ~ DöbrK. 390: *előzör* ~ JordK. 626: *myndennnek elette* [*primum*]; MünchK. 86ra: *Mièlot* ~ DöbrK. 343: *Mi elót* ~ JordK. 626: *minek elette* [*Priusquam*]; stb. — l. még: ÉrsK. 16: *oth* ~ NagyszK. 173: *holot*; ÉrsK. 534: *ot* ~ KazK. 180: *holot*; stb. Ennek az lehet a magyarázata, hogy az első bibliafordítók az élőbeszédhez közelebbi, morfológiailag egyszerűbb alakokat használták elsősorban, szemben a későbbi kódexek ünnepléységet, fennköltséget árasztó stílusával, aminek a határozószók szintjén a morfológiailag bonyolultabb formák feleltek meg. A mai köznyelv pedig jobbra az ómagyar kori élőbeszéd egyszerűbb formáit őrízte meg. Más kódexek hasonló jelenségeit is vizsgálva tehát azt feltételezhetjük, hogy a BécsiK. és a MünchK. utáni kódexekben a grammatikailag bonyolultabb formák egyre inkább stilisztikai szerepet kaptak, vagyis a biblikus témához illő, emelkedettebb hangulatú stilisztikai szóhasználati norma-féle kezdett kialakulni (vö. SZABÓ, Kis magyar stílustörténet. Bp., 1982. 28—39). — A párhuzamos szövegek nyújtotta szinonimák közül l. még pl.: MünchK. 14vb: *Tahat* ~ JordK. 378: *legottan* [*tunc*]; MünchK. 73ra: *tahat* ~ JordK. 578: *ottan*; MünchK. 72vb: *legottan* ~ JordK. 577: *ottan* [*continuo*]; MünchK. 87vb: „*nē zomiuhozic procke* [*in aeternum*]" ~ WinklK. 296: „... *örökke*" ~ JordK. 633: „*nem zomehozyk megh az wtan*"; MünchK. 85vb: *Holda keluē* ~ DöbrK. 390: *hollda kelve* ~ JordK. 626: *mafod napon*; MünchK. 86rb: *rokon* ~ JordK. 628: ~ *közel* [*prope*]; MünchK. 86vb: *mikeppèn* ~ JordK. 630: *Hogyhogy* [*Quomodo*] (ezen a lapon háromszor ugyanígy); stb.

B) A szinonimákként emlegetett szavak jelentésköre sokszor csak részben fedi egymást, vagyis jelentésszerkezetük többé vagy kevésbé eltérő, aminek következtében például az egyik szónak csak az egyik jelentése van szinonimikus viszonyban a másik szóval, esetleg annak is csak az egyik jelentésével (vö. O. NAGY: SzótTan. 109). Ez a helyzet például a MünchK. 17rb: *maiglan* ~ JordK. 386: *maftanygh* szinonimák esetében, mivel a *maiglan*-nak csak a 'mostanig' jelentése a JordK.-beli adat szinonimája,

'a mai napig' jelentése viszont nem az. Ugyanígy: a *legutol* határozószó csak 'legutoljára, végül' jelentésében szinonimája a *végre* határozószónak, helyhatározói jelentésében nem. A kései ómagyar korban még ritka *később* is — a jóval szélesebb jelentéskörű és általánosabb használatú — *azután* határozószónak csak egyik jelentésével tekinthető szinonimának: BirkK. 3b: „hamában vag *keföben* : citius vel *tardius*”; SzabV.: az *vtan*; 1526: „akar most akar az *vtan* minden embernek meg kel halni” (MNY. XXXVII, 204). Az *azonban* határozószó két különböző jelentése alapján két különböző szinonimasor tagja a kései ómagyar korban: 'rögtön' jelentésben: DebrK. 485: „Es *azonban* el iövenek v taneitvani” (szinonimái például: *nyomban*, *legottan*, *rögtön*; és számos alakváltozata is ilyen jelentésű: *azonnal*, *azontul* stb.); 'aközben, azalatt' jelentésben: DöbrK. 485: *azomban*; ugyanígy: ÉrsK. 551; stb. (szinonimái: *azonközben*, *azalatt* stb.). Az pedig, hogy mikor melyik jelentése aktualizálódik a szónak, nem okoz megértési zavart, mert a nyelvi mezőnek, a szövegkörnyezetnek eligazító szerepe van (vö. DEME, ÁltNyÁl. 156).

Elég nagy azonban a vizsgált korszakban a valódi (az egymás jelentését jobban vagy majdnem egészen fedő) szinonimák száma, különösen az idő- és a fokhatározószók körében. A szinonimákban való gazdagság széles lehetőséget biztosít az írónak (nyelvhasználónak) a szavak jó megválasztására, így el tudja kerülni a zavaró szöismétléseket, és széppé, gördülékennyé, változatossá tudja tenni stílusát. A szinonimák, illetőleg szinonimacsoportok színes forgatagából csak néhányat illusztrálhatok.

Az időhatározószók köréből igen gazdag például az időbeli érintkezés árnyalataira utaló szinonimák csoportja. Közülük is a 'most'-hoz képest közeli jövőbeli időpontra utaló, 'rögtön, rövid időn belül' jelentésű határozószóknak él igen széles skálája a kései ómagyar korban. Tagjai az adatok szerint az egész nyelvterületen ismertek lehettek. A legáltalánosabban használt ilyen jelentésű határozószók (a használati gyakoriság feltehető sorrendjében): *legottan*, *azonnal* (ezennel), *azonban*, *azontul* (ezentől), *hamar*(an), *mindjárt*, *nyomban*, *iziben*, *majd*(an), *ingyenmajdan* stb. Pl.: JókK. 44: „*legottan* [statim] meg alla”; 1530: „ew chak egh oraÿg sem kesÿk *leg otthan* oda megÿen Bechbe” (MNY. XXXVII, 351); BirkK. 3b: „*azonnal* atkozott legén”; DöbrK. 437: *azomban*; SándK. 29: „parančöla . . . *azontul* keeth yfiak iüwenek”; MünchK. 41va: „Akarom *hamaran* [protinus] aggad nèkem”; 1403: „Hog ha . . . bort . . . megtalhattiük, *mindiaraft* ky wonatiük” (RMNY. II/2, 1); ÉrdyK. 552: „ymaran ezen *nyomba* [statim] kőwetkőzyk ez may zent ewangelium”, 421: „okoffaga . . . myg tebbet gondolkodyk magarol annawal ynka el haborodyk es femy dolgot *yzeeben* nem foghat”; JókK. 16: „mongÿad . . . hogÿ engedelmeffegnecmÿata *majdan* [statim] oda menÿent hozzaÿa”; VirgK. 46: „ha nem ihatandom *ingien maydan* meg kel halmom”; stb. Feltehetőleg használatos volt még például a *tüstént*, *rögtön*, *rögvest* is, de csak jóval korszakunk utánról tudjuk adatolni őket. — Ezeknek és más jelentéskörökbe tartozó határozószóknak a pontos jelentéstani összefüggései részletes, differenciált elemzést érdemelnének (vö. ZSILKA, JelInt. 15), de erre ezúttal nincs terünk. Rendkívül érdekes lenne a (bernsteini) „korlátozott kód”-dal kapcsolatos megállapításokat akár e szócsoporthon (de az egész határozószórendszeren is!) végig elemezni, miszerint a nyelvileg kevésbé műveltek (a korlátozott kóddal rendelkezők) jóval kevesebb határozószót és kevesebb szinonimát használnak. A határozószó-használat mennyisége és főleg változatossága természetesen elsősorban a mozgalmas, eseményekben gazdag tartalom által meghatározott stílus függvénye, de pontosan kimutatható, hogy a szín-

vonalasabb nyelviségű kódexekben és egyéb írásokban — a fordító, fogalmazó és átfogalmazó nyelvi kincstárától függően — sokkal változatosabb, színpokázóbb, leleményesebb, alkotóbb szellemű, és mennyiségileg is nagyobb.

Viszonylag gazdag időhatározószói szinonimacsoportot alkotnak a cselekvés ismétlődését kifejező határozószók, például: *esmeg, meges, ismegént, méglen, esmétlen, megmeg, újonnan, újolan, ottan-ottan* stb. Pl.: MünchK. 85va: „Malod napon *efmeg* aluala” ~ JordK. 625: *efmegh*; NádK. 334: „A teft zol *meges* allelőkne”; WinklK. 51: „ot meg lattok *ifmegenth* engemeth”; BirkK. 3a: *vionnan [denuo]*; SzékK. 20: „*esmeegh vyolan* akarnayak ezeket megf fogny”; stb. — Szűkebb körű, de stabil szinonimacsoport a kései ómagyar korban még például az *éjjel, étszaka, éten-étszaka, az azután, továbbá, inmentova* stb.

Jócskán vannak olyan időhatározószók is, amelyeknek jelentése közel áll egymáshoz, így inkább e g y j e l e n t é s m e z ő n e k, illetőleg annak rész-halmazának, mintsem szinonimasornak tekinthetők a kései ómagyar korban (vö. KÁROLY, Jelt. 78: több különböző alak — több összefüggő jelentés). E két kategória közötti mozgás az egész nyelvtörténet során állandó, és nagyon széles az átmeneti skála. Jól illusztrálják ezt a jelenséget például a gyakoriságot kifejező szavak. Egészükben mezőszzerű összefüggést mutatnak, de egyes elemei egymás szinonimái lehetnek a tárgyalt korszakban is. Egy jelentéskörbe tartozik például a *soha, néha, gyakorta, mindenkor* stb. Ezek némelyike azonban valódi szinonimákkal áll egy sorban: VirgK. 40: *nemikor*, 41: *néha*; MargL. 8: *ritkan*; — AporK. 81: *mendenha [semper]*; BirkK. 4a: *mēdencor [semper]*; NádK. 316: *mindōncoron*, 540: „Sonha sem hoba sem előben, sem laarba meg-nem tarthhattac vala, hoǵ mezt lab zenteghazhoz *eyel nappal* nem folamot volna”; ÉrdyK. 649: *myndenzer*; — MargL. 10: *gyakorta*; CzechK. 71: „*fokzor* az földre le efeel”; stb. — A különféle, napokra, napszakokra, évszakokra stb. vonatkozó időhatározószók is jelentésánilag elsősorban csak mezőszzerű összefüggésben vannak: *ma, tegnap, tegnapelőtt, holnap; reggel, nappal, este, éjjel; tavasszal, ősszel* stb. Egyes elemeiknek természetesen lehet szinonimája, például a már említett *éjjel*-nek az *étszaka*, a *reggel*-nek a *holval* stb. De hozhatnánk példákat a múlt, jelen és jövő időre utaló határozószók közül is: *régen, imént, most, majd* stb. Ezek mindegyikéhez kapcsolódnak valódi szinonimák is; a *most*-nak például szinonimája ebben a korban a *ma*, az *immár(an)* stb.

Az azonos jelentésmezőben elhelyezkedő és a valódi szinonimikus viszonyban levő szavak illusztrálására igen alkalmas a kései ómagyar kor másik gazdag jelentéstani csoportja: a f o k h a t á r o z ó s z ó k é. Ezek ugyanis — mivel intenzitásbeli sajátosságot, különbséget fejeznek ki — jól elhelyezhetők egy olyan „számegyenesen”, amelynek középpontjától jobbra a „nagyító szó”, balra a „kicsinyítő szó” állnak. Ha ily módon tesszük szemléletessé a kései ómagyar kor fokhatározószó-rendszerét, világosan kirajzolódik a tagok egymáshoz való viszonya, az (ami minket most érdekel), hogy melyek tekinthetők egymás szinonimáinak. A „középtűt álló határozószók” például szinonimák: *elég, eléggé, elégképpen*. A „nagyító szó” felé mutató egyenesen fokozatosan haladva (a kései ómagyar korban) szinonimákként viselkednek pl.: *igen, olyigen, melyigen, annyira, úgyannyira, azannyira, nagyon, váltig, választigen*; a cselekvés, történés vagy tulajdonság erősebb fokát kifejező szinonimák: *inkább, nagyobbban, jobban, felette, felettébb, feljebben* stb.; a ’teljesen, egészen’ jelentésűek pedig: *egészen, leginkább, mind, mindegyetlenné, mindenestől, mindenestőlfogva, a mindennek fölötte* névutós szerkezet stb. A „kicsinyítő szó” szinonimákban szegényebbek, pl.: *kevésbé, kevésbé; alig, nagyalig, csakalig* (ha e két utolsó felfogható összeté-

telnek). — A nyelvfejlődés a későbbiekben még sok fokozati, árnyalati különbség kifejezését teszi lehetővé a két szélső pont között (amik egyúttal egymás antonimáinak tekinthetők), pl.: *módfelett, meglehetősen, szerfelett, rendkívül, mindenáron* stb.

A különböző szinonimákat (melyeket természetesen nem ismer minden kódex, minden nyelvemlék, például az *olyigen*-t a JókK. stb.) a korabeli írárok sokszor egymás stiláris variánsaiként használják: MargL. 11: „Az annera gevtri vala ev magat... es *oly igen* alazya vala”; NádK. 534: „Az zent ayetatoßlaghoz *ol' igón* zerközöt vala, es vrat *annera* engezteltevala, Hoó”, 317: „*incab* zerettet”, 327: „ennalam *naóobban* vetköztel”, 330: „*iobban* meghelmeried”; JókK. 19: „*egezlen* [*totus*] ezeßewltetett”, 53: „*mendeneftewlfoguan* [*totus*] változtatok”; stb.

A hely- és a mód-, illetve állapot határozószók körében is vannak szinonimák, ha nem is olyan nagy változatosságban és gazdagságban, mint az eddig elemzett jelentéskörökben. Pl.: *rokon, közel* (hely- és időhatározószóként is azok); *szerte, szerén-szerte* (csak helyhatározóként szinonima, módhatározói jelentésében nem), *mindenütt, helyek szerint* (névutós szerkezet); *otthon, onnanhazól, idehaza*: MünchK. 66vb: „*othon* [*domi*] vadnac”; ÉrdyK. 512: „*Onnan hazool* ['otthon'] ... kenyereghween”; 1551: „*kwltem* vala ... egy leueleth az *ide haza* valo dolog felől” (LevT. I, 79); *idetova, idestova, tétova, téstova* stb. Szinonima ekkor a *hátmegé* és a *hátra*: ÉrsK. 29: „fordwl-nak *hathmege*”, 30: „*haathra* thekyntwen”, valamint ablativusi párjaik is, de a névutós határozószót egyre ritkábban használják a kódexek, a levelekből és egyéb kéziratokból pedig, úgy látszik, hiányoznak is. — Módhatározószói szinonimák pl.: *igy(en)*, (*igy*)*eképpen, ezenképpen, ezen szerint* (névutós szerkezet); *hogy, mint, miként, miképpen; méltán, igazán*; stb. Állapothatározószóiak (ill. komplex mód- és állapothatározószók) pl.: *éhen-szoméhon, étlen-ítlan; homlok, hanyatt-homlok, nyakra-főre, főmeredek; össze, egyembe, egyetembe*; stb.

C) Valamely határozószónak nemcsak egy másik határozószó lehet a szinonimája, hanem esetenként rago s vagy névutós név-szó k, sőt bizonyos szó szerkezetek is. Ez főleg az időhatározószókra jellemző. Pl.: *mikor, mi időben; akkor, az(on) időben; mindenha, mindenkör, minden időben; sokáig, sok ideiglen; eközben, ezen idő közben; mióta, mitől fogva, mi időtől fogva*; stb. A szerkezetes változatot sokszor a már említett, a kódexekre jellemző részletező, túldíszített stílus jegyében használják, máskor az az illető forrás kedveltebb formája. A KeszthK. pedig szép példáját adja annak, hogyan lehet az ilyen szinonima segítségével is elkerülni a szóismétlést: négy egymás utáni kérdő mondat kezdődik a latinban ugyanazzal az adverbiummal (*usquequo*, ill. egyszer *quandiu*), amit a magyar szöveg a *mygen* és a *mene ydeygen* változtatásával ad vissza (KeszthK. 19). — Ilyen típusú szinonima ok- és célhatározószót is helyettesít: KeszthK. 24: „*Ezert* [*propter hoc*]”; GuaryK. 23: *ennek miatta*; a *miért* helyett *mi(nek) okáért*, az *azért* helyett *annak okáért* stb. szó szerkezetes szinonima is állhat. Valószínű, hogy ez eleinte a kódexek szóhasználati sajátysága volt, és innen került ki az élőbeszédbé, pl.: 1555: „az warmegye *mjokaerth* hywatha wona az Banffy wrakat az gjwlesbe” (LevT. I, 158), bár a levelekben a *miért* típusú egyszerűbb formák a gyakoribbak. — Egyéb határozószó-fajtának ritkábban felel meg szinonimikus szerkezet. Mégis például helyhatározószó: BirkK. 3b: „*hon «az» hazba* [*in domo*] lezen”; ÉrdyK. 509: „*yewy eede ezen herre*” (ragos főnévvel, illetve szó szerkezettel kifejezett értelmű szerepét tölti be a határozószót követő kifejezés). — Néha módhatá-

rozószót helyettesít névutós szerkezet, illetőleg szintagma: ÉrsK. 27: *ezewn zerenth* 'eszerint, így'; gyakori az *így* helyett az *ez szerrel*; stb.

D) A szinonimák eddigi tárgyalása során észrevehettük, hogy az egy szinonima-csoportba tartozó határozószók — keletkezésüket tekintve — nem egyidősek. Ez részben abban nyilvánul meg, hogy van bizonyos megoszlás használatukban (a régebbiek általában inkább a korai vagy régebbi nyelvezetű kódexekben fordulnak elő, ugyanakkor a szintén régebbi, morfológiailag egyszerűbb változatok inkább a levelekben szerepelnek, illetőleg bizonyos kódexekre jellemzők stb.). Ezen a téren is együtt él tehát a régi és az új. Részletvizsgálatokkal lehetne kimutatni, hogy mely szinonima-csoportok maradnak meg és mennyi ideig, illetőleg mikor, hogyan, miért következik be változásuk: egyes elemeknek a sorból való kiesése (és esetleg más csoport tagjává válása), mások bekerülése stb. Ilyen régebbi — újabb szinonimapárok például e korban a *(ta)hát* — *akkor(on)*, *menyé* — *mihelyt*, *elesztébb* — *először*, *holval* — *reggel*, *ma* — *most*, *egyébha* — *egyébkoron*, *mitől fogva* — *mióta* stb. Ezekben az esetekben a régebbi elemek általában fokozatosan kihálnak (bár a kései ómagyar korban még eléggé használatosak, csak használati arányuk billen el az újabbak javára), vagy úgy szűnik meg valamely szinonima szinonimának lenni, hogy funkciómegoszlás révén más szerepűvé, jelentésűvé válik: a *ma* például egyre ritkább eredeti 'most' jelentésében, és egyre gyakoribb az újabb 'a mai napon' jelentésben; az *azonnal* is kilép az *akkor* mellől, és egyre gyakrabban szerepel 'rögtön' jelentésében; 'akkor' jelentésű még pl.: JordK. 389: „*Azonnal* monda az embernek” (~ MünchK. 18ra: *Tahat : Tunc*), 670: *vgyan azonnal* ['ugyanakkor']; újabb 'rögtön' jelentésű pl.: ÉrdyK. 510: „*Azonnal* le zókölleek lowa hatarol”; stb. E jelentésváltozás eredményeképpen az *azonnal* egy másik szinonimacsoport tagjává válik (l. korábban a 'rögtön, rövid időn belül' jelentésű határozószó-csoportról mondottakat).

E) A határozószók szinonimikus (és antonimikus) viszonyai szerepet játszanak a határozószóvá válási folyamatban is. A nyelv rendszerszerűsége szemantikai téren ugyanis éppen ebben, azaz a lexikai elemek szinonimikus és antonimikus kapcsolataiban, egymásra hatásában nyilvánul meg (vö. O. NAGY: SzótTan. 99). Valószínű, hogy a kései ómagyar korban sokkal gyakoribb és már szilárd *sokáig* határozószó elősegítette az akkoriban hasonló jelentésű *későig* (a latin megfelelő mindkét szó esetében legtöbbször *diu*) ragos névszó megszilárdulását. Pl.: PéldK. 76: „*sokayg [diu]* papalkodny”; NádK. 310: *sokaig*; JókK. 75: „leleknek yduellengerewl *keseyg [diu]* bezeluen”; JordK. 608: *keseygh*; stb. A *sokáig* határozószón kívül egy másik jelentéstani viszony hatását is számon kell tartanunk, mégpedig a *későn* — *későig* összetartozását. Ez azt jelenti, hogy a mikor? kérdésre felelő *későn* határozószó mellé az addig „üres” helyre, a meddig? időviszony kifejezésére, a kommunikációs igények hatására, az irányhármasság kifejezésére való törekvés jegyében belép — a *sokáig* szinonima által is erősített — *későig* alak. — A kései ómagyar korban szintén ragos főnév jellegű *végezetig* szó megszilárdulását is támogathatták korabeli szinonimái: a gyakori *örökké*, *mindörökké*, *(mind)végiglen*, *mindvégre* stb. Ez a magyar szinonimasor legtöbbször azonos latinnak a megfelelője, az *in finem*-é (vagy az *in aeternum*-é): KeszthK. 14: „Merth mynd *wegezetyk* zegennek el feledefe nem lezen, zegenyeknek bekefele erekke el nem weez: . . . non in finem . . . non in finem”, 19: „mene ydeygen felec el engemeth *wegezetyg [in finem]*”; stb. — Valamely ragos alakulat megszilárdulását a közeli szövegkörnyezetben levő rokon értelmű, azaz hasonló

jelentésmezőbe tartozó határozószók is elősegíthetik (különösen, ha gyakori az együttes előfordulásuk). Ezt tehetjük fel például a *kezdetben* szó esetében, mely elég sokszor előfordul a következő szövegkörnyezetben: FestK. 372: „Dychewfeegh athyanak . . . Mykenth wala *kezdetben* ees ma ees *myndenha* ees *erewkkewl erewkkee*”. Hasonló körülmények között például a *jövendőben* ragos főnév is megindult (vagy megindulhatott volna) a határozószóvá szilárdulás útján, de e szóban (talán ritkasága miatt is) ez a változás nem következett be.

Figyelemmel kell kísérnünk az antonimikus kapcsolatok hasonló szerepét is. „Az ellentétes jelentésű szavak is szoros asszociatív kapcsolatban vannak egymással. Itt még nagyobb tere van az analógiás hatásnak (a nyelvi rendszer önmagát építő hatásának), mint a rokon jelentésű szavaknál” (BERRÁR, Tört-Mondt. 96—7). Valószínű, hogy a határozói igenévből határozószóvá vált, és az ómagyar korban általánosan határozószóként használt *nyilván* szónak (egyéb körülmények mellett, mint például a sok -n ragra végződő módhatározószó alaki korrelációjából fakadó hatására) szerepe volt a *titkon* ragos névszó határozószóvá válásában. Ez az antonimia csak a *nyilván* egyik jelentése esetében áll fenn, tehát azoknak az előfordulásoknak a hatásával kell számolnunk. Nem a JókK. 62: „*njlwan* [’tisztán, világosan’] lattyauala” jelentés, hanem e határozószónak ’nyíltan, nyilvánosan’ jelentése ellentétes a *titkon* jelentésével: 1526: „*otthees njlwan* meg mondam” (MNY. XXXVII, 205); 1526: „*nilvan* hýzem az en Istenemeth” (uo. 204); TelK. 21: „az ő ayandekat *niluan* [’nyilvánosan, mindenki előtt’] meg vta”. A *nyilván*-nak a *titkon*-ra gyakorolt hatását az is erősíthette, hogy sokszor egy mondaton belül (vagy tágabb kontextusban) szerepelnek: BirkK. 4b: „Senki foror azon ne terekeggek *titkon* vağ *niluā* [directe vel indirecte]”; KeszthK. 16: „ellenkedyk *tythkon*”; stb. A *nyilván*-hoz hasonlóan gyakori, az egész nyelvterületen általánosan használt *gyakorta*, *gyakortán* határozószó is elindíthatott ilyen változást, mégpedig az ellentétes jelentésű *ritkán* ragos melléknév megszilárdulását. A *ritkán* alaki és jelentésbeli tagolódása világos a korban — ez ragos névszó volta mellett szól —, de az egyre gyakoribb használat és a *gyakortá*-hoz való társítás koptathatott valamelyest a szó motivált-ságán, így a határozószóvá válásnak legalább a potencialitása már a kései ómagyar korban megvolt (vö. MÁTAI: Benkő-Eml. 41—3). Ugyancsak számolnunk kell például az *elein* (*eleinte*, *eleinten*) határozószó hatásával a vele azonos morfológiai felépítésű antonimájának, a *végezetin*-nek a határozószóvá válásában. Már a JókK.-ben felbukkan ’végül’ jelentésben (pl. JókK. 38: *vegezetijn* : *in fine*). Abban pedig, hogy nem ez az alakváltozat szilárdult meg a határozószórendszerben, hanem a *végezetül*, illetőleg a *végül*, morfológiai okok, mégpedig az -ul/-ül ragos időhatározók rendszerépítő hatása játszhatott közre.

3. Összefoglalóul megállapíthatjuk, hogy a kései ómagyar korszak — különösen az idő- és a fokhatározószók körében — igazán gazdag szinonimákban. Ezeknek igen nagy szerepük van a stílus változatossá tételében, a kifejező erő növelésében, de természetesen csak a szinonimák gazdagságát ismerő, köztük válogatni képes nyelvhasználó kezében. A kései ómagyar korban elég sok forrás élt jól ezekkel a lehetőségekkel. A legkiemelkedőbb nyelvíségű, stílusú kódex, a határozószó-használat oldaláról nézve is az ÉrdyK. Azt is láttuk, hogy a szinonima-csoportokon belül, illetőleg a különböző csoportok között állandó a mozgás. A változást indukáló rendszerkapcsolatok között pedig — sok egyéb körülmény mellett — a szinonimikus és az antonimikus viszonyok hatásával is számolnunk kell.

D. MÁTAI MÁRIA

A nyelvújítási képzések és a mai magyar nyelv szóképzési rendszere

1. A nyelvújítás közel tízezer szóval növelte a magyar irodalmi, tudományos és köznyelv szó- és kifejezőképességét. Ezek zöme a mai magyar nyelv nélkülözhetetlen elemei közé tartozik. A nyelvújító mozgalom a szókincset nemcsak gyarapította, hanem jelentős minőségi változásokat is okozott benne.

Szókészletgazdagító módszereinek és eredményeinek klasszikus rendszerezését TOLNAI VILMOS és BÁRCZI GÉZA műveiben találhatjuk meg részletesen (TOLNAI, Nyúj. 204–217.; BÁRCZI, Szók.² 20–23; MNyÉltr. 292–311), amelyekből kitűnik, hogy a leggyakoribb, legtermékenyebb eljárás a szóképzés volt. A minőségi változások éppen ezen a téren a legszembeszökőbbek. A nyelvújítók által alkotott képzett szavak nagy része sok tekintetben különbözik az addigi képzésektől. A szokatlan vagy az ún. „szabálytalan” szóalkotásokat a nyelvhelyesség védelmezői részéről már akkor, de utólag is, sok bírálat érte. (IMRE SÁNDOR, A magyar nyelvújítás... Bp., 1873.; SZILY KÁLMÁN, A természettudományos műnyelvről. Bp., 1910., NyÚSz.; TOLNAI, Nyúj.) D. BARTHA KATALIN (Szóképz. 130–1) azonban kimutatta, hogy a nyelvtörténet során a nyelvújítás kora előtt spontán keletkezett és azóta meggyökeresedett képzésmódok között is szép számban találhatók ilyen értelemben vett „minden szabályt és hagyományt mellőző” képzett szavak. Ezeket senkinek sem jutott eszébe a nyelvből száműzni, de létezésüket kifogásolni sem.

A nyelvhasználat igazolta és törvényesítette a nyelvújításkori képzések közül a legszükségesebbeket és a legéletrevalóbbakat. Érdekes lenne, de minden valószínűség szerint kevés sikerrel járna egy olyan vizsgálat, amely azt próbálná feltárni, hogy az egyes szóalkotások miért álltak vagy nem álltak meg az idő és a nyelvhasználat próbáját. Vannak esetek, amikor rendelkezünk világos és kézenfekvő magyarázattal. Például a minden bizonnyal Szemere Pál alkotta *botrány* jobb hangzása és a meglévő *-ány* végű főnevek analógiájának hatása miatt szorította ki a *botráncok* igéből elvont *botránc* főnevet. Azt viszont aligha lehet megindokolni, hogy miért a *mozdony* lett a győztes a *mozgony*, illetve a *moztony* alakokkal szemben. Az *oko(ka)t* legtöbbször a szó vonzaskörén belül kereshetjük, ám éppen ennek komplexitása, sokrétűsége (analógiák, hangzási, kiejtési nehézségek stb.) akadályoz abban, hogy konkrét és egyszerű magyarázatot találjunk az ilyen kérdésekre.

A nyelvújítási képzések szabályosságának vizsgálata nélkül is kétségtelen, hogy az addig nem létező képzésmódok, amelyeket a nyelv és használói befogadtak, megjelenése nagy mértékben hatott a szóképzési rendszer egészére. Elsősorban az az érdekes, hogy ezek a hatások hogyan jelentkeznek a mai magyar nyelvben. Ennek tisztázásához feltétlenül szükség van a nyelvújítás korában létrejött származékszavak (és lehetőleg csakis azok) összefoglaló áttekintésére. Nem hagyható figyelmen kívül, hogyha valamely képző, képzésmód a nyelvújítók munkája révén terjedt el és került a nyelvjárásokból vagy a régi nyelvből a köz- és irodalmi nyelvbe, akkor joggal számítható a nyelvújítási képzők, képzések közé. Természetesen szem előtt kell tartani, hogy ezeknek — szemben a teljesen újonnan alkotottakkal — már megvolt a maguk helye a nyelvi rendszerben, ha esetleg el is vésztek az, vagy a perifériára szorultak. (A Kisfaludy Károly által népszerűsített N. *reng-eteg* is jelentős szerepet játszott abban, hogy tömegesen alkottak *-atag/-eteg* képzős szavakat: *élv-eteg*, *herv-atag*, *olv-atag*, *rosk-atag*, *sáp-atag*, *zuh-atag* stb.)

A tájnyelvi szavak elterjesztése, illetve a régi szavak felelevenítése és a szóképzés mint szókinszbővítési módok szoros kapcsolatban vannak egymással, helyenként erős átfedések is kimutathatók. Sokszor nem is lehet megállapítani, hogy a nyelvújító saját maga alkotta az adott származékszót vagy valamelyik nyelvjárásból merítette. Az első írásos előfordulás évszáma sem mindig elegendő támpont ennek eldöntéséhez. (Ha a TESz. szóadatait végignézzük ebből a szempontból, egyértelműen kiderül, hogy a nyelvújítás idejére — kb. az 1770 és 1870 közötti időszakra — datált képzett szavak jelentős hányada minden bizonnyal korábban keletkezett.)

Az anyaggyűjtéskor, hogy minél egységesebb legyen a kép, elsősorban a TESz. adataira támaszkodtam, de felhasználtam a már említett összefoglaló műveken kívül a következő szótárakat is: NYSZ., BALLAGI MÓR, A Magyar Nyelv Teljes Szótára. Bp., 1868—1873.; BUGÁT PÁL, Természettudományi szótalmaz. 1843.; KISS MIHÁLY, Magyar Ujdon Szavak Tára. Pest, 1844.; KRESZNERICS FERENC, Magyar Szótár. I—II. Buda, 1831—1832.

A nyelvújítási képzések sok tekintetben megváltoztatták a szóképzési rendszert. Amint a következőkben látni fogjuk, ez a mai magyarban is tükröződik annak ellenére, hogy erről néha nem vesznek tudomást a legújabb leíró nyelvtanok sem. A megszokott rendszerezésbe egyszerűen be nem illeszthető nyelvújítási származékokat kivételként kezelik vagy elhallgatják. Legtöbbjük azonban számarányuk és analógiás hatásai miatt nem hanyagolható el és kivételnek sem tekinthető, és mivel a valóságos mai magyar nyelvnek és a ténylegesen működő nyelvi rendszernek a többivel egyenrangú elemei, a rendszeren kívülre sem utalhatók.

A rendszer jobb leírása érdekében a hagyományos nyelvtani kategóriák átgondolására, átértékelésére, bővítésére, esetenként megváltoztatására van szükség. Mindezt jelentősen elősegítheti az új módszerek és eredményeik felhasználása.

A szóképzés hármasságán alapuló vizsgálatok a származékokkomplex jelentéstani elemzése mellett a képzők jellemzésére is alkalmasak. A nyelvújítási származékok ugyanúgy a szintaktikai, lexikai, illetőleg a szemantikai képzések (vö. BERRÁR JOLÁN, Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alakjtana köréből. RÁCZ—SZATHMÁRI szerk. Bp., 1974. 99—125) körébe sorolhatók, mint a nyelvújítás előtt vagy után keletkezettek. Az már külön dolgozat tárgya lehet, hogy melyek a tipikusan lexikai és szintaktikai képzők; milyen változásokat okozott ezen a téren a nyelvújító mozgalom.

Az önálló szóként elő nem forduló (passzív) tövek és a továbbképzett ragos igék, névszók stb. csoportjai mellett a képzők szófajjelölő funkciója került előtérbe, ami a szófajtartásra (denom. nomen, deverb. verbum) és a szófajváltásra (deverb. nomen, denom. verbum) korlátozódó elemzések elégtelenségére hívja fel a figyelmet.

A nyelvújítási származékok mai elemezhetőségének kérdése csak az elemezhetőség és az újraképezhetőség szempontjából merül fel. A fő- és képzőmorfémára nem bontható alakulatok helye a többi elhomályosult képzéshez hasonlóan a főszók között van: *anyag*, *pamlag*, *szilárd* stb.

2. A világosan szegmentálható képzett szavak tehát mindig felbonthatók fő- és képzőelemre. A nyelvújításkori származékszavak esetében a képző új-

szerűségének vizsgálatát szokás előtérbe helyezni, pedig új képzések nemcsak új képzőkkel jöttek (és jöttek is) létre. A nyelvújítók alkottak szavakat mind a négy lehetséges variáció szerint: 1. új volt a tő és a képző is: *cson-ag, dombor-zat, fegy-enc, tan-cda, vid-or* stb.; — 2. régi tőhöz új képző járult: *jog-ar, személy-zet, tanú-sít, új-enc, üz-let* stb.; — 3. a tő új, de a képző régi volt: *er-ény, idom-ít, rag-ály, vegy-ész, zsar-nok* stb.; — 4. régi tő mellé régi képző társult: *érz-elem, fagy-aszt, fest-mény, fűz-et, seb-ész* stb.

A 4.-féle tudatos képzések általában észrevétlenül illeszkedtek be a többi korábbi keletkezésű származékszó közé, bár a képzésmód ezekben az esetekben is lehetett szokatlan, sőt szabálytalan, pl. szófaji vagy egyéb funkcionális szempontból.

A ránk maradt már elavult vagy ma is élő nyelvújítási képzett szavak nagy többsége elemezhető és rendszerezhető, de sok tekintetben igaznak bizonyul TOLNAI kritikája, mely szerint „Gyakran lehetetlen megállapítani a szó képzésmódját. Régi és új, teljes és csonkított, egyszerű és összetett szavak min-tái és hatásai egybeszővődnek. A szócsináló tudatában homályosan ködlik valamely szócsoport, melyből »megérzi« a g y ö k ö t, egy másik csoport, melyben k é p z ő t vél felismerni; a régiség szolgálatja a h o l t, s z u n n y a d ó és b é n u l t képzőket, melyek életre kelthetők és igazolhatják a többi képzést.” (Nyúj. 208.)

Elemezhetőségük, rendszerezhetőségük végeredményben attól is függ, hogy a nyelvújítás szempontjából egy tő- vagy képzőmorféma mely esetekben minősül új nyelvi elemnek.

A k é p z ő (vagy képzőbokor) új, ha az adott nyelvéllapotban nem fordult elő mint képzőelem. Létrehozhatták adaptálással (szóvégeemegelevenítéssel, ráértéssel): *-ca/-ce, -da/-de, -ma/-me, -onc/-enc/-önc* stb.: *ál-ca, mér-ce, ír-oda, zene-de, gyur-ma, el-me, nyarg-onc, küld-önc*; elavult, régi formáns felelevenítésével: *-ag/-eg, -am/-em, -ár/-ér* stb.: *áll-ag, lény-eg, tart-am, üt-em, fut-ár, tűz-ér*.

Bizonyos mértékig újnak tekinthető egy képző akkor is, ha addig nem használt jelentéssel fordul elő, illetve, ha a megszokottól eltérő funkciót tölt be. A magyar képzők nagy része egyaránt lehetett deverbális és denominális használatú a nyelvújítás előtt is, de a nyelvújítók szóalkotásai révén ez a kettősség szembetűnőbbé, általánosabbá vált. Gyakran alkalmaztak tipikusan deverbális képzőt névszók továbbképzésére, néha denominális formánst igei alapszó mellett: *jel-vény, ok-mány*, illetve *szab-ász, talál-ka* stb. A jellegzetesen denominális *-ász/-ész* foglalkozásnévképző nemcsak azáltal újult meg, hogy igék mellett is előfordult, hanem jelentésköre is bővült, több új jelentésárnyalata is megjelent: 'az alapszóban megnevezettet készítő iparos és árusító kereskedő' (*cukr-ász, ékszer-ész*); 'az alapszóban megnevezettet vizsgáló tudós' (*csillag-ász, rég-ész*); 'az alapszóban megnevezettet gyógyító orvos' (*fog-ász, szem-ész*) stb. (Vö. BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, MNyTört. 328.)

Itt lehet megemlíteni azokat a funkcióbeli eltéréseket, újdonságokat is, amelyek abból adódtak, hogy addig kizárólag tárgyas igék mellett előforduló képzők tárgyatlan igékkel is jelentkeztek: *ered-mény, következ-mény, áll-omány, biz-omány* stb. (A *-mány/-mény* képző így még közelebb került a hasonló funkciójú *-vány/-vény*-hez, esetenként egymás szinonimái is lehettek: *intéz-vény = intéz-mény; cselek-vény = cselek-mény*.)

Új formánsként kell számon tartani a nyelvújítás óta az összetevőikre már nem bontható *-aszt/-észet, -lat/-let, -más/-més, -sít, -zat/-zet* képzőbokrokat is:

had-ászat, pinc-észet, fondor-lat, keres-let, üz-let, áll-omás, karcsú-sít, szembe-sít, láb-azat, zeng-zet stb.

A nyelvújítás korában létrehozott, illetve elterjesztett (új) képzők és a velük alkotott származékok közül csak azok hatottak a szóképzési rendszer egészére, amelyek nemcsak néhány esetben fordultak elő. A rendszerre való hatás mértékének a gyakoriság a legfontosabb meghatározó tényezője. A gyakoriságot az analógiák érvényesülése jelentősen befolyásolja. A nyelvújítás korában éppen ezért volt olyan nagy szerepe a mintának. Számos esetben maguk az új szavak is mintául szolgáltak. Ezek az analógiák nemegyszer ma is érvényesülnek. Fontos kérdés tehát, hogy mennyire gyakoriak a nyelvújítási képzők ma. Nyelvújítási képzőnek nemcsak a nyelvújítók által létrehozott, felelevenített és a nyelvjárásokból elterjesztett formánsokat számítom, de azokat a kevésbé produktív, viszonylag ritka képzőket is, amelyeket a nyelvújítók „felkaptak”, azaz gyakran alkalmaztak, pl. *-aszt/-eszt, -alom/-elem, -ász/-ész*. (Ezzel ugyan nem a képzőstruktúrát, hanem a gyakorisági sorrendet változtatták meg.)

Az áttekintést megnehezíti, hogy semmilyen részletes képzőproduktivitási vizsgálat nem áll rendelkezésre a mai magyar nyelvről sem, a korábbi nyelvállapotokat nem is említve. A tényleges gyakorisági felmérés hiánya is égető gond. KÁROLY ezzel kapcsolatos elméleti alapvetései is csak az utat mutatják a további teendők irányában (MNY. LXVI, 443; LXVII, 270; NYK. LXVII, 273; ÁNYT. VI, 11, 159). NAGY FERENC munkája is elsősorban csupán betekintést nyújt a képzők ilyen szempontú feldolgozásába (MNY. LXIII, 331).

A Magyar Nyelv Szóvégmутató Szótárának adatai szerint a nyelvújítási képzők közül több mint 50-szer szerepel pl. az *-alom/-elem, -dalom/-delem, -ász/-ész, -ászat/-észet, -ékony/-ékeny, -sít*. (A mindenkor gyakori *-l, -z, -g, -kozik/-kezik/-kőzik* igeképzők még ennél is többször fordulnak elő.)

50 és 30 közötti számban mutatható ki pl. az *-atag/-eteg, -ály/-ély, -ány/-ény, -da/-de, -nok/-nök, -ár/-ér, -tyű/-tyű, -dék, -lék, -am/-em*.

30-nál kevesebbszer, de 10-nél többször olvasható az *-oly/-ely/-öly, -onc/-enc/-önc, -cs, -ny (-ony/-eny/-öny, -any, -ny), -ag/-eg, -ar/-er*.

Éppen 10-szer található meg az *-or/-er/-ör és -aj/-ej*.

A *-ma/-me, -c, -ca/-ce, -más/-més* előfordulási száma a 10-et sem éri el.

A felsorolásban nem kaphatott helyet valamennyi érintett képző, csak a legjellegzetesebbek gyakorisági helyének alapján próbáltam hozzávetőleges képet adni e formánsok mai helyzetéről. Érdekes, de nem véletlen, hogy szinte kizárólag nomenképzők szerepelnek; a tipikus nyelvújítási képzők döntően ebbe a kategóriába tartoznak.

A számhatárok önkényesek. Pontos, elméletileg jól megalapozott intervallumok kijelölése a képzők összességének feldolgozását igényli. A fenti számok csak azt mutatják, hogy az illető képző hány ma is szótározott származékszóban ismerhető fel, azt viszont már nem, hogy ezek a képzések mikor kerültek a nyelvbe. A keletkezésük idejét feltáró vizsgálat tisztázhatná, hogy mennyire volt jelentős szerepe a nyelvújításnak abban, hogy e képzők elemei a mai magyar nyelvnek. Azt kell tehát tudni, hogy hány származék keletkezett egy adott képzővel a nyelvújítás előtt, a nyelvújítás idején, illetve a nyelvújítás után.

A nyelvújítók által alkotott képzők esetében a legegyszerűbb a válasz, mivel ezek mint derivátorok azelőtt nem léteztek, pl. *-da/-de, -onc/-enc/-önc, -ma/-me, -ca/-ce, -zat/-zet, -sít*. A legtöbbször azonban nemcsak bonyolult, de nem is lehetséges a pontos, számszerű vizsgálat elvégzése. Ennek fő oka, hogy a képzett szavak egy része a TESz.-ben — annak természeténél fogva — nem

található meg (pl. *csappan-tyú, felad-vány, hirdet-mény, ill-ékony, tűzser-ész, zúz-alék*), és az egyéb nyelvtörténeti szótárak adatai — ha esetleg vannak is megfelelőek — gyakran ellentmondásosak. Az ÉrtSz. szóadatai között viszont nem egy olyan szerepel, amely ma már nem használatos, vagy régiesnek, elavultnak minősül (pl. *áldoz-ár, bizott-mány, él-eny, gyűl-de, toll-nok, via-dor*). Ugyanakkor a szókinész állandó változása, bővülése következtében hiányozhatnak olyan képzések, amelyek vagy a beszélt köznyelvben, vagy a tudományos, vagy a szépirodalmi alkotásokban már esetleg évek óta jelen vannak. A szótárírás gondjai az egyes nyelvi elemek történeti és leíró szempontú feldolgozására is kihatnak (többek között a NSz. hiánya is).

Becslések azért így is készülhetnek. Pl. az ÉrtSz.-ban található *-ály/-ély* képzős szavak több mint kétharmada minden bizonnyal a nyelvújítás korában keletkezett. Érdekes megjegyezni, hogy denominális nomenképzői szerepére is akad néhány jóval régebbi példa: *seg-ély* (1323), *szem-ély* (1372 u./1448 k.). Ma már természetlennek számít.

A produktívnak mondható *-atag/-eteg* formánsra vonatkozó adatok szerint ma szótározott származékainak több mint a fele biztosan a nyelvújítás idejére datálható, sőt 3 — *álm-atag* (1875), *bágy-atag* (1881), *rév-eteg* (1884) — az utánra. E formáns potenciális gyakorisága meghaladja lexikális gyakoriságát, ami valószínűleg sajátos stílusértékének köszönhető.

Az egyes képzők produktivitásának meghatározása is igen nehéz feladat. Mint már említettem, a produktivitási szempontú részletes rendszerezés ugyanúgy hiányzik, mint a gyakorisági. A gyakoriság és a produktivitás kérdése egyébként is szoros összefüggésben van egymással; ha a potenciális gyakoriság meghaladja a lexikális gyakoriságot egy adott képző esetében, akkor az illető formáns produktív (vö. *-atag/-eteg*).

A produktivitás foka azonban széles skálán mozoghat a nem produktív ritka megjelöléstől a kategorikusan produktív, sőt a ragszerű minősítésig (KÁROLY: NyK. LXVII, 273–89).

Az eddig említett képzők közül ma biztosan termékeny és kategorikusan produktívnak mondható pl. az *-ít* és a *-sít* formáns is. A legtöbb származéknak, amely e képzőkkel alakult, kimutatható vagy legalábbis analógiásan megalkotható az *-ul/-ül* : *-odik/-edik/-ödik*, illetve a *-sul/-sül* : *-sodik/-sedik/-södik* képzős párja: *szabad-ít* : *szabad-ul*, *nehéz-ít* : *nehéz-ul* : *nehéz-edik*, *meghiú-sít* : *meghiú-sul*, *önálló-sul* : *önálló-sodik* stb.

Az előbbieknél kevésbé produktív, de még eleven az *-atag/-eteg*, az *-ékony/-ékeny* és a főnévképző *-ász/-ész* is: *porh-atag*, *főrm-eteg*, *izzad-ékony*, *vérz-ékeny*, *martin-ász* stb. Egy-két új származék még keletkezik pl. a *-nok/-nök*, *-da/-de*, *-mány/-mény*, *-vány/-vény*, *-tyű/-tyű* képzőmorfémákkal: *vés-nök*, *szöv-öde*, *növekmény*, *zár-vány*, *szerken-tyű* stb. Viszont ma már természetlen pl. a *-ma/-me*, *-cs*, *-onc/-enc/-önc*, *-ong/-eng/-öng* is.

A jellegzetes nyelvújítási képzővel alakult származékok közül jónéhány napjainkra elavult vagy legalábbis egészen visszaszorult sokszor annak ellenére, hogy a képzőelem még többé-kevésbé produktív: *vetem-ít*, *büszk-ül*, *hev-edelem*, *hamv-adék*, *gyűjt-elék*, *ev-ékeny*, *szül-ékeny*, *dolgoz-da*, *űz-de*, *szép-ész*, *gyümölcs-ész*, *vall-omány*, *javít-nok*, *mög-let* stb.

A képzők jelentése meghatározható, de legalábbis körülírható, természetesen mindig csak a megfelelő származékok összességének a figyelembevételével. Az a képző, amely minden származékban más és más jelentésárnyalatot tartalmaz, általában kevésbé termékeny. A nyelvújítás korában keletkezett

képzők zöme a viszonylag nagyszámú képzés ellenére azért egyáltalán nem, vagy csak csekély mértékben maradt produktív a nyelvújítási láz lelohadása után, mert legtöbbjük jelentésstruktúrája nem elég áttekinthető; túl gyakran és túl sokféleképpen tér el az eredeti, illetve a főjelentéstől.

Ezt a feltevést a következő példák igazolják:

A *-da/-de* jelentése kb. 'olyan hely, ahol az alapigével megjelölt tevékenységet folytatják'. Az ettől való eltérések az egyes származékok esetében nem túl jelentősek, és az összes ÉrtSz.-beli *-da/-de* képzős szavaknak csak 25%-át érintik. A jelentésre kiható eltérés, ha az alapszó nem ige (*bölcső-de, dalár-da, áru-da* stb.), vagy ha az alapige nem a származékszó jelentette helyen kifejtett tevékenységet jelöl (*fog-da, zár-da*). A jelentésnek az „olyan hely, ahol” része viszont állandónak bizonyul, elsősorban ez magyarázza a *-da/-de* formáns egykori nagy népszerűségét, és azt, hogy napjainkra sem avult el teljesen (pl. diáknyelvi *kajál-da*).

Az *-onc/-enc/-önc* jelentéstartalma nem határozható meg világosan, jelentésstruktúrája zavaros. A képzések módja, indítéka nem egyértelmű, így azok elszigeteltek maradtak. Az analógiák érvényesülését, az újraképezhetőséget a jelentés határozatlansága, bizonytalan volta gátolja. Pl.: *bér-enc* 'valamilyen aljas célra felbérelt személy'; *kedv-enc* 'valaki által legjobban kedvelt dolog v. személy'; *kéj-enc* 'kéjt hajhászó személy'; *tan-önc* 'valamilyen szakmát tanuló személy'; *udvar-önc* 'szolgalelkű udvari személy'. A fenti példák is azt mutatják, hogy nem lehet általánosan érvényes következtetést levonni az alapszó, a képző, illetve a származékszó viszonyára vonatkozóan azon kívül, hogy az utóbbi többnyire valamilyen személyt jelöl.

Természetesen egy adott képző elterjedésének mértékét még sok egyéb tényező befolyásolhatja; pl. hány hasonló jelentésű, funkciójú formáns él a nyelvben, milyen a hangzása stb.

A foglalkozásnévképző *-ász/-ész* jelentésében a foglalkozást jelölő elem elég dominánsnak bizonyult ahhoz, hogy az igen eltérő szófajú és jelentéskörű alapszók mellett is szilárdan megmaradjon (*bölcs-ész, cip-ész, cukor-ász, fodr-ász, rég-ész, történ-ész, szül-ész, távir-ász, vegy-ész* stb.) és eleveenségét megőrizze.

A *-nok/-nök* elsősorban szintén foglalkozást jelöl (*dal-nok, hivatal-nok, javít-nok, mér-nök, raktár-nok* stb.), de méltóságot, rangot is (*bíbor-nok, el-nök, fő-nök, parancs-nok*). Visszaszorulását a „konkurrens” képzők javára (*bíbor-os, javít-ó, raktár-os*) nemcsak az alapszók sokfélesége, de a nem világos jelentésárnyalatot hordozó származékok (*akar-nok, zsar-nok*) is elősegíthették.

A nyelvben működő produktivitási szabályok a szóképzés esetében, illetve az újraképzéseknél döntő szerepet játszanak. Tulajdonképpen ezeknek a szabályoknak a megsértése, pontosabban a módosítása, átalakítása révén okozott változásokat a nyelvújítás a szóképzési rendszer egészében. Feltárásukhoz jelentősen hozzájárulnak a mind pontosabb és részletesebb szemantikai és szófajtnai vizsgálatok az egyes képzők tekintetében is.

A képzők funkciójának új szempontú tárgyalása (BERRÁR i. m.) is a szóképzési rendszer egzaktabb leírását teszi lehetővé.

Azt, hogy egy képző szófajtartó, szófajváltó vagy szófajjelölő, általában és konkrét esetben is mindig csak az adott szótó szófájának ismeretében lehet eldönteni.

3. A t ő új voltának tárgyalásánál itt most eltekintek attól, hogy minden új származékszó — amennyiben továbbképezhető — egyben új szótó is.

A nyelvújítás korában jelentkező új tövek legnagyobb számú és legjellegzetesebb csoportja elvonás vagy csonkítás útján jött létre. Az elvonás és a csonkítás egymással rokon szóalkotási módok, és bizonyos tekintetben a szóképzés fordítottjának is tekinthetők.

Elvonáskor az eleven, de legalábbis világosan kielemezhető képzőt választják le a töről, a csonkítással viszont elavult, elszigetelődött vagy csak képzőnek vélt szóvéget vágnak le, és az így nyert alakulat, gyök lesz az új képzések, összetételek alapja. Mindkettő jellegzetesen, de nem kizárólagosan nyelvújításkori eljárás; a nyelvújítók közül sokan gáttalanul éltek velük.

A gyök elméletén alapuló szóalkotást TOLNAI szerint Adámi Mihály indította meg 1763-ban. A képző vagy képzőnek érzett szóvég elhagyása után kapott szóelemet minden esetben régi tőnek fogták fel. A tévedések lehetőségére már 1805-ben figyelmeztetett VERSEGI: „Vigyáznunk kell azonban a' szendergő gyökereknek a' némáktul való megválasztásában; mert *irg, ak, tan, 's* több efféle néma gyökerek soha sem voltak elevenek, és így velek formatívák nélkül most sem élhetünk: *irgalom, akad, tanú 's a' t.*” (Tiszta magyarság. 1805. 57). A figyelmeztetés és a törekvés, hogy gátat akart vetni a mértéktelenné vált szócsonkításnak, és megpróbált különbséget tenni a származék- és az abszolút alapszók között, jogos és helyénvaló. Az már más kérdés, hogy morfológiai-etimológiai szempontból saját elvonásaiban VERSEGI is gyakran járt el helytelenül. A fenti 3 példája közül is csak a *tanú* a megfelelő, amely alapszóként került a nyelvünkbe a törökből.

Az elvonások alapjául szinte kínálkoztak a párhuzamosan elemezhető szópárok, szócsaládok passzív tövei, ezeknek a legtöbbjét megpróbálták önálló, aktív szóként vagy legalábbis új képzések alapjául felhasználni. (Passzív tőnek tekintem egy adott nyelvről kapott keretein belül azokat a kötött morfémákat, amelyek bizonyos meghatározott toldalékokkal kapcsolódva helyezkednek el valamely szófaj ragozási rendszerében. A passzív ige-tövek elsősorban ige-képzőkkel fordulnak elő: *szor-ít : szor-ul : szor-ong : szor-os ; tám-aszt : tám-ad : tám-ogat : tám-la ; for-dít : for-dul : for-og ; dob-og : dob-an : dob-aj ; stb.*)

Szép számmal találhatunk olyanokat, amelyek ideig-óráig önálló életet éltek a nyelvújítás korában: *fesz, gerj, hábor, hars, könyör, sanyar, szenv, szomor, tám, tév* stb. A sor még hosszan folytatható, de a mai nyelvre való hatás szempontjából elsősorban azok az érdekesek, amelyek ma is önállóak: *bősz, csáb, csőd, éber, heg, iszony, korcs, lob, pír, rag, szörny, tan* stb. A nyelvújítók által aktivizált ma is önálló főnevek, melléknevek bekerülése a többi tőszó közé gondot okoz a velük összefüggő származékok elemzésében. Ennek az az oka, hogy nem mindegyik ilyen önállóan is kimutatható névszóból vezethető le egyértelműen az azonos tőmorfémát tartalmazó származék.

Például a *bősz, éber* melléknevek és a *bősz-ít : bősz-ül*, illetve az *ébr-eszt : ébr-ed* szópárok között fennálló viszony megfelel a hasonló melléknevek és a belőlük képzett igék között fennálló kapcsolatnak mind a képzők funkcióját, jelentését, mind az egyéb jelentés- és szófajtani összefüggéseket tekintve. Nem ilyen egyszerű a helyzet viszont a *csáb, pír, szörny, tan* főnevekkel, bár a megfelelő szócsaládok tagjai és a köztük fennálló jelentésbeli összefüggések nyilvánvalóak, de a levezetés nem egyértelmű. Már SIMONYI is felfigyelt a *tan*-nal kapcsolatban arra, hogy „ez az elvonás már nem felel meg az *-ul* és *-ít* képző jelentésének” (NyF. X, 58).

A mai *csőd* főnév már annyira elszakadt a szócsalád alapját képező tőmorfémától, hogy csak annak homonimájaként kezelhető: *csőd-ít : csőd-ül*.

A párhuzamos szembenállásokból kielemezhető tövek között is vannak olyanok, amelyek a nyelvújítás korában is csak új képzések alapjául szolgáltak, önállóan nem fordultak elő: *vid-or* (<: *vid-ít* : *vid-ul*) ; *lank-atag* (<: *lank-aszt* : *lank-ad*) ; stb.

A csonkítással létrehozott önálló tőszók többsége nyomtalanul eltűnt, de néhány származékuk ma is a nyelv eleme. E képzések tőmorfémáinak rendszerbeli elhelyezése, morfológiai elemzése szintén gondot okoz, pl. *er-ély*, *er-ény*, *er-ő* ; *csom-ag*, *csom-ó*. Azokban az esetekben, ahol megfelelő szemantikai kapcsolat mutatható ki az etimológiailag és morfológiailag összefüggő (származék)szavak között, a tőelemek ma passzív tőnek tekinthetők.

A rövidítést mint szóalkotási módot nem célszerű különválasztani a csonkítástól, annál is inkább, mivel sokszor el sem lehet dönteni, mi volt a szóalkotó eredeti elgondolása, mint pl. a ma is aktív *mord* és *pörk* (<: *mord-ul*, ill. <: *pörk-öl*) névszók esetében. Igaz, ezek nem abszolút tövek, hanem beletartoznak a megfelelő passzív igető családjába: *mor-d* : *mor-og* : *mor-aj* ; *pör-k* : *pör-zsöl* ; stb.

Világosan kielemezhető képzők egyedi (azaz csak egy származékban előforduló) tövek mellett is találhatók. A nyelvújítók ezeket a tőelemeket is gyakran felhasználták új szavak alkotásához, esetenként önállósításukkal is próbálkoztak. Az ilyen beavatkozás nemegyszer azt eredményezte, hogy párhuzamos szembenállások alapjává váltak, pl. *nyarg-al* : nyú. *nyarg-onc* ; *zsar-ol* : *zsarnok* ; *éd-es* : *éd-eleg* ; *roh-an* : *roh-am* ; *üd-ül* : *üd-ít* : *üd-e*. Az új szópárok, szócsaládok, amelyek esetleg maguk is valamely minta alapján születtek, gyakran szolgáltatottak analógiát még újabbak alkotásához.

A szóképzés szempontjából új tőnek kell számítani azokat a határozószókat, névutókat és főleg a ragos névszókat, igéket, amelyek addig szokatlan módon ige-, melléknév- vagy főnévképzőket kaptak: *fen-ség*, *nélkül-öz*, *önként-es*, *kézbe-sít*, *láttam-oz* stb. Ez az eljárás bizonyos értelemben morfológiai törvényszegésnek tekinthető, de mivel a megfelelő származékokon belül az ilyen tövek névszóként viselkednek, névszói tövekként kezelendők. Alkalmi szófajváltásról lehet beszélni, amely esetenként, egyes képzőkkel kapcsolódva rögzült. Meg kell jegyezni, hogy — ritkán — már a nyelvújítás előtt is előfordultak ilyenfajta képzések főleg a névutók és határozószók körében: *közel-ít* (1372 u./1448 k.), *idé-z* (1519), *viszontag-ság* (1572) stb.

A nyelvújítás korában alkotott és elterjesztett szótövek közül azok, amelyek ma is élnek akár aktív, akár passzív morfémaként, szervesen beilleszkednek a többi tőelem közé. Kétségtelen, hogy a mesterséges beavatkozás jelentékeny mennyiségi és minőségi változásokat okozott az aktív — passzív viszonylatban. Megnövelte a passzív tövek számát, és egyes kötött morfémaakat aktivizált. Ennek következtében az adott származékok új elemzési szempontokat igényelnek.

A passzív tövek csoportja mindenképpen több figyelmet érdemel, ki kell jelölni megfelelő helyüket a többi tőmorféma között, elsősorban tő- és szófajtani vonatkozásban.

4. Összegezőképpen elmondható, hogy a nyelvújítók fennmaradt szóalkotásai a rendszerre való szerkezeti és funkcionális hatásokon túl megteremtették a gazdagabb, árnyaltabb kifejezés lehetőségének alapjait. Nélkülük mai szóképzésünk lényegesen szürkébb lenne, kevesebb szinonim képzővel rendelkeznénk, több volna a nyelvi kötöttség is. BÁRCZI GÉZA szavaival élve: „ame-

lyek megmaradtak, azokra valamiképpen szükség volt, és elmondhatjuk róluk, sajnálható, hogy lettek, örülni kell, hogy vannak” (MNYÉletr. 309). Ehhez még hozzátehetjük, a létezésüket — az érzelmektől függetlenül — tudomásul kell venni, és a pontos helyüket a mai magyar nyelv leíró rendszerében minden esetben meg kell határozni. Ez a megállapítás nemcsak a származékszavakra, de a tö- és képzőmorfémákra is vonatkozik.

T. SOMOGYI MAGDA

A nominalizáció korlátai a magyarban

1. A német nyelv mondat szerkesztésében végbemenő változásokról szólva, KARL-ERNST SOMMERFELDT és HERBERT SCHREIBER (*Wörterbuch zur Valenz und Distribution der Substantive*. Leipzig, 1977. 5) megállapítja, hogy a mellékmondatos szerkesztésmódok rovására egyre jobban terjednek a *s z ó s z e r k e z e t c s o p o t* okkal (l. MMNy. 264) bővített egyszerű mondatok. A mű szerzői rámutatnak arra, hogy ezek az elsősorban deverbális főnévi alaptagú szószerkezetcsoporthoz tartoznak és gazdaságosabbak, mint a mondatrészkifejtő mellékmondatok, mert hiányozhatnak belőlük bizonyos, a mellékmondatokban nélkülözhetetlen nyelvi eszközök, sőt még az igealanyra való utalás is sokszor fölöslegessé válik bennük. A szószerkezetcsoporthoz tartozását SOMMERFELDT és SCHREIBER az utóbbi évek bizonyos társadalmi szükségleteivel hozza kapcsolatba.

Mondanivalóm szempontjából nem lényeges, hogyan minősítem a szószerkezetcsoporthoz tartozó mellékmondatokkal szemben ténylegesen meglevő tömörségét, véleményem szerint azonban a nyelvi eszközökkel való „takarékoság” önmagában még nem okvetlenül dicsérendő fejlemény; különösen nem, ha azt is figyelembe vesszük, hogy az igealanyra és a verbum finitumra jellemző nyelvi eszközöknek a hiánya az indokolatlan általánosítás és az elszemélytelenedés veszélyét is magában rejtheti. Igazuk lehet azoknak (pl. ÉDER ZOLTÁN — KOVALOVSKY MIKLÓS, A köznyelvi stílus jelenségeinek áttekintése: *Mai magyar nyelvünk*. Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ. Bp., 1976. 84), akik az egyéni stílus háttérbe szorulásának okai között a személyes felelősségvállalástól való húzódozást is megemlítik. Akárhogyan is vélekedjünk azonban a tagmondatok zsugorodásáról; az őket helyettesítő szószerkezetek, szószerkezetcsoporthoz tartozásuk a terjedését a mai magyar nyelvben is tényként kell elfogadnunk.

Bármilyen legyen is az egyes nyelvekben az ilyen és az egyéb nyelvi jelenségek terjedésének az oka, elszaporodásukat segíthetik vagy korlátozhatják bizonyos nyelvspecifikus szerkesztési szabályok. A németben például a deverbális főnévi alaptagú szószerkezetcsoporthoz tartozó eltekintve stílárius minősítésektől, valamint a megértést már zavaró mélységektől (l. V. H. YNGVE, *A model and an hypothesis for language structure*: Proc. Amer. philos. Soc. CIV, 444—66) — a német nyelvérzék számára természetes módon épülhetnek be az egyszerű mondatokba; míg e szószerkezetcsoporthoz tartozó fajtáinak magyarra fordítása — amint a későbbiekben látni fogjuk — a magyar nyelv szerkesztési szabályaiból fakadó nehézségekbe ütközik.

Dolgozatomban az idézett főnévi valenciászótárból vett példák magyarra fordíthatóságának a vizsgálata e s z k ö z ü l szolgál arra, hogy más megvilágításba helyezzek néhány, egyébként jól ismert magyar nyelvi szerkesztési

módot; mindvégig a nyelv természetes fejleményének tekintve az újabb és újabb tudattartalmak kifejezését szolgáló nyelvi eszközök keresése közben kialakuló — nyelv művelőink által sok esetben nemkívánatosnak tartott és évtizedeken, sőt évszázadokon át üldözött — szerkezeteket, szerkezeti elemeket.

Az alábbiakban tehát a preskripciót szándékosan kerülő, szigorúan leíró jellegű, de a magyar nyelv történeti tényeit is figyelembe vevő fejtegetésekről lesz szó.

2. Ha meg akarjuk vizsgálni, hogy vannak-e a magyar nyelvnek a nagyobb tudattartalmakat, például a német szószerkezetcsoportokra jellemző tömörséggel kifejező, a nyelvérzék számára is elfogadható eszközei, akkor elsősorban arra a kérdésre kell választ keresnünk, hogy a magyar nyelv — legalábbis igei állítmányú — egyszerű bővített mondatai vajon minden esetben átalakíthatók-e olyan szószerkezetbokokká, amelyek képesek arra, hogy egy másik mondatban egyrészt alanyi, tárgyi vagy határozói szerepet játszassanak, másrészt pedig tagjai lehessenek egy szószerkezetláncnak (l. MMNy. 264–6). Mindez természetesen azt is jelenti, hogy a bővített mondat igei állítmányából lett főnévi alaptag (a) meghatározótagokként (m) magához kötheti a mondat volt (puszta vagy szerkezetes) alanyát (m_A), tárgyát (m_T) vagy határozóját (m_H), ő maga pedig meghatározótagként (z) egy másik főnévi alaptaghoz csatlakozhat. Képlettel kifejezve, az alábbi nominálizációs lehetőségek vizsgálatáról van szó:

$$A \rightleftharpoons \begin{array}{c} \swarrow T \\ \bar{A} \\ \searrow H \end{array} \Rightarrow m_A \longrightarrow a \begin{array}{c} \swarrow m_T \\ \searrow m_H \end{array} \Rightarrow m_A \longrightarrow z \begin{array}{c} \swarrow m_T \\ \searrow m_H \end{array}$$

Megjegyzések: a) z: alap- és meghatározótag (vö. JAMES MUIR, *A Modern Approach to English Grammar: Introduction to Systemic Grammar*. London, 1972.). — b) Bárhogyan is vélekedjünk az $A \rightleftharpoons \bar{A}$ viszonyáról, a szószerkezetbokokban az $\bar{A}$ -ból származó tag fölérendelt szerepe vitathatatlan.

A fenti, négy tagú szószerkezetbokok az alábbi (két tagú) szószerkezetekre, illetve három tagú szószerkezetbokokra bontható le:

szószerkezetek	szószerkezetbokok
$m_A \longrightarrow a; m_A \longrightarrow z \longrightarrow$	$m_A \longrightarrow a \longleftarrow m_T; m_A \longrightarrow z \longleftarrow m_T$ ↑
$m_T \longrightarrow a; m_T \longrightarrow z \longrightarrow$	$m_A \longrightarrow a \longleftarrow m_H; m_A \longrightarrow z \longleftarrow m_H$ ↑
$m_H \longrightarrow a; m_H \longrightarrow z \longrightarrow$	$m_T \longrightarrow a \longleftarrow m_H; m_T \longrightarrow z \longleftarrow m_H$ ↑

(A fenti képletekben a meghatározótagok alaptag előtti vagy utáni helyének, valamint a z-ből jövő nyílak irányának nincs jelentősége.)

3. Ahhoz, hogy az imént felsorolt, az egyszerű mondatok nominalizációjaként létrejött szószerkezeteket és szószerkezetbokrokat egyenként szemügyre vehessük, először is a lehetséges alaptag jellegét kell megvizsgálnunk.

A) Számos nyelvben a nagyobb tudattartalmakat kifejező nyelvi elemek mondatrészként való megszerkesztésének legjellemzőbb eszközei a különféle

igeneves szerkezetek; közülük is elsősorban azok, amelyek bizonyos igei tulajdonságokat megőrizve főnévi jellegűek. Ilyen igenév a magyar nyelvben a főnévi igenév.

A főnévi igenévhez ténylegesen kapcsolódhatnak igei bővítmények; a főnévi igenév(i) alaptagú szószerkezet, illetve szószerkezetbók(ör) betöltheti a (tag)mondatban az alanyi, a tárgyi, a határozói, sőt még a névszói állítmányi szerepet is, kivételesen pedig birtokos jelzői értékben is előfordulhat (I. MMNyR. II, 228–9).

A következő, szerkezetes alanyként, illetve szerkezetes tárgyként felfogott szószerkezetbokokban például a főnévi igenévi alaptaghoz három-három determináns járul, tehát mind a két szerkezet az

$m_A \rightarrow a \begin{matrix} \swarrow m_T \\ \searrow m_H \end{matrix}$, illetve az $m_A \rightarrow z \begin{matrix} \swarrow m_T \\ \searrow m_H \end{matrix}$ képletet példázza:

1. Tilos az utasoknak (m_A) az országba (m_H) kábítószert (m_T) behozniuk (a).

2. Láttam a férjedet (m_A) az üzletben (m_H) kenyeret (m_T) vásárolni (z).

A főnévi igenévi alaptagú szószerkezet(bók(ör) ugyan minden olyan mondatrészszerkezet betölthet, amilyenre egy főnév képes, de azok a nyelvi környezetek, amelyekben előfordulhat, specifikusak. A főnévi igenévnek az a tulajdonsága, hogy sem viszonyragot, sem névutót nem vehet magához, nagyon leszűkíti határozói szerepkörét; alanyi és tárgyi funkcióját pedig erősen korlátozza határozóragos névszói eredete. (A 2. példában szereplő mondat sem az egyetlen lehetséges és problémamentes kifejezése az adott tartalomnak — itt most nem is szólva az 1. és a 2. példa nyelvtani elemzésének problematikájáról.) A főnévi igenévi alaptagú szószerkezet(bók(ör) tehát nem alkalmas arra, hogy a nagyobb tudattartalmak tömör kifejezésének általánosan használható eszköze legyen.

B) Vannak, akik az *-ás/-és* képzős deverbális főnevet is igenévnek (gerundiumnak) tekintik. A latin gerundium valóban rendelkezik igei tulajdonságokkal, hiszen mind tárgyi, mind határozói bővítményt is vehet magához, jelzőit pedig nem. Az a tény viszont, hogy az *-ás/-és* képzős deverbális főnevek legjellemzőbb bővítménye a jelző, e származékok főnévi jellegét hangsúlyozza; ami azonban nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a deverbális főnevek egyes fajtái (különösen a *nomen actionis*) — legalábbis bizonyos korlátok között — ne válhassanak a magyar nyelv igenévótló eszközeivé.

Akadályokkal már a *nomen actionis* képzésekor is találkozunk. A MMNyR. I, 372 szerint ugyan minden cselekvő, műveltető és visszaható igéből képezhetünk *-ás/-és* végű, elvont cselekvést, történést kifejező főnevet, amit azonban jó néhány szó esetében inkább csak elvi lehetőségnek, mintsem tényleges gyakorlatnak tekinthetünk. Aligha lenne könnyű például mondatokba ágyazni a következő „deverbális főneveket” (bár egyikük-másikuk összetett szó tagjaként vagy igekötővel megállná a helyét): *díszlés, félés, halás, hívés, illés, jutás, lelés, lépés, tátás, tevés, vágyás, vevés, vivés* stb. Az igaz, hogy nemcsak *-ás/-és* képzővel alkothatunk elvont cselekvést és történést kifejező főnevet (pl. *félelem, halál, keresztelődés, szeretet, vadászat, vesződség, vétel* stb.), de az egyéb képzők egy része ma már terméketlen, más része pedig kevésbé termékeny, és nem elsősorban vagy nemcsak *nomen actionis* képez. A ténylegesen használt *-ás/-és* képzős főnevek tekintélyes része sem csak a *nomen actionis* kifejezésére szolgál, hanem egyéb jelentésben is szerepelhet (pl. *harapás, kötés, rakás, ülés szállás,*

szántás újítás stb.), sőt sok esetben nomen actionisként sem egyértelmű (pl. *a tanulók utánzása, a tanár tanítása, a gyerek ütése* stb.).

C) A magyar nyelv egyszerű (bővített) mondatainak a nominalizációja elé tehát az első akadályt az állítmányként szereplő ige deverbális főnévvé való átalakításának a fentebb ismertetett nehézségei gördítik. Mind az eddigi, mind az ezután következő fejtegetések egyértelműen igazolják annak a megállapításnak a helyességét, hogy „az átalakítások többsége szigorú szintaktikai, lexikológiai és szemantikai feltételekhez van kötve” (NAGY FERENC, *A transzformációs nyelvtan egyetemi oktatásáról: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondatana köréből*. Szerk. RÁCZ ENDRE—SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1977. 30), még ha e feltételeket nem is sikerül mindig megneveznünk.

4. A továbbiakban elsősorban az egyszerű bővített mondatok nominalizációjának *s z i n t a k t i k a i* lehetőségeit és korlátait vizsgáljuk. A különféle szerkezeteket és azok kombinációt egyrészt az említett valenciaszótár egyes struktúráinak magyar megfelelői, másrészt pedig a mai nyelvhasználatot — annak vadhajtsaival együtt — híven tükröző sajtóból és hivatalos dokumentumokból vett példák reprezentálják. Mondanivalónk alátámasztására esetenként a régebbi korokból is idézünk példákat.

A) Az $A \rightleftharpoons \bar{A} \Rightarrow m_A \rightarrow a$ transzformáció — a 3. B) pontban említett nehézségektől eltekintve — nem ütközik különösebb akadályba, ezért az alábbi és a hozzájuk hasonló német szerkezetek magyarra fordítása sem okoz nehézséget, bár az alaptag nem mindig egyértelműen csak nomen actionis:

3. a) *die Entwicklung des Menschen*
b) *az ember* (m_A) *fejlődése* (a)
4. a) *der Gang des Mädchens*
b) *a lány* (m_A) *járása* (a)
5. a) *das Spiel des Schauspielers*
b) *a színész* (m_A) *játéka* (a)

Az 5. b)-nek — mint igen sok, a *genitivus subiectivus* alaptagjaként funkcionáló *-ás/-és* végű főnévnek — határozói kicsengése is van: *a lány járásmódja*; a 6. b)-ben a *játék* — a *das Spiel* szóval ellentétben — nem egyértelmű, *játékszer-t* is jelenthet.

B) Példák az $\bar{A} \leftarrow T \Rightarrow m_T \rightarrow a$ transzformációra, amelyet anyanyelvünkben elsősorban ugyancsak a 3. B) pontban ismertetett akadályok korlátoznak:

6. a) *die Abkürzung des Weges*
b) *az út* (m_T) *lerövidítése* (a)
7. a) *die Ableitung des Wassers*
b) *a víz* (m_T) *elvezetése* (a)

Kétértelműséggel (*genitivus obiectivus* és *subiectivus* a 8. b)-ben) itt is gyakran találkozunk:

8. a) *die Liebe der Mutter*
b) *az anya* (m_T/m_A) *szeretete* (a)

C) Az $\dot{A} \leftarrow H \Rightarrow m_H \rightarrow a$ transzformáció, valamint a nominalizált komponensek ($m_A \rightarrow a$, $m_T \rightarrow a$, $m_H \rightarrow a$) kombinációi által támasztott nehézségek, a magyar nyelvnek e nehézségek leküzdésére irányuló, évszázadok óta ható erőfeszítései azonban egyrészt jellegzetes szerkesztési módok, másrészt pedig nemkívánatos jelenségek kialakulásához vezettek, és vezetnek napjainkban is. Először lássunk néhány példát:

9. a) *der Aufenthalt auf dem Schiff*
b) a hajón (m_H) [való] tartózkodás (a)
10. a) *die Abreise von Berlin*
b) a Berlinből (m_H) [való|történt] elutazás (a)
11. a) *die Besprechung mit dem Kollektiv*
b) a kollektívával (m_H) [folyó|folytatott] megbeszélés (a)
12. a) *der Haß auf die Feinde*
b) az ellenség iránt (m_H) [érzett|táplált] gyűlölet (a)

A 10. b) helyett természetesen mondhatjuk: *elutazás Berlinből*; a 12. b) helyett pedig: *az ellenség iránti gyűlölet*; esetleg a 9. b) helyett: *a hajón tartózkodás*.

Az ún. jelzői értékű határozó tehát állhat közvetlenül az alaptag előtt, de sokkal inkább az alaptag után; a névutós és — régebben elég gyakran, ma már csak elvétve — a ragos meghatározótag -i képzővel is csatolható az alaptaghoz; legtipikusabban azonban valamilyen — mondhatnánk — támszó segítségével szerkesztjük össze a két tagot.

Mindegyik változatra találunk példákat napjaink nyelvhasználatában is: egymásra mutogatás, házhoz szállítás, a feladatokra mozgósítás; (még tartanak) a tárgyalások a szállítókkal, játék a tűzzel, (. . . fejezte ki) sajnálkozását a történetek miatt; a kultúra iránti érdeklődés, a leírtak szerinti eljárás, a veszélyek elleni védekezés; (az atomfegyver) elsőkénti felhasználása; az emberekről [való] gondoskodás, a tagsággal [folytatott] beszélgetések, (a fegyelem) javítására [irányuló] törekvés, az (elmúlt) időszakban [lezajlott] beszélgetések, egy telefonon [történő] érdeklődés (után), az este óta [tartó] havazás, a rakétákról [folyó] megbeszélés, a Kisfaludi Stróbl-teremben [megrendezett] kiállítás, a (szocialista) országokkal [kialakult] együttműködés, a (munka) megkezdése óta [tett] intézkedések, a (következő) terv-időszakban [megvalósuló] együttműködés, a (genfi) tárgyalásokon [történő] előrelépés (óhaja) (sic!) stb.

A legtipikusabb támszó, a valószínűleg az ősmagyarból örökölt *való* (l. BÁRCZI, MNyÉletr. 172) használatára a Halotti Beszéddel kezdve: („páradicsumban *volou* gyimilsiktül”) Pázmányon (Öt szép levél) („az hitben *való* tévelygés”, „az pápistákkal *való* beszélgetés”, „fejedelmeknél *való* tanácsságok”); Csokonain (Levél Széchenyi Ferenchez): „(amely kérelemnek jó) válasz-szal *való* meghallgattatása” és Kossuthon (Szeged népéhez): „az árulóval *való* (minden) ingadozás ellen” át napjainkig a példák ezreit idézhetnénk. Egyéb támszókra is hozhatunk példákat — ha nem is olyan nagy számban — más korokból is: Csokonai (i. h.): „(minden) közjóra *célzó* plánuma (a magyarnak)”, „a világra *leendő* kijöhetésére (felsegélleni méltóztassa)”; Kölcsey (Nemzeti hagyományok): „(magyarainknak) a régiség eránt *lett* elhűléséről”; de én már ide-sorolnám a tihanyi apátság alapítóleveléből (1055.) *való menek* szót is: „feher-uuaru rea *menek* hodu utu rea. Az ilyen szerkezetekben a *menő*, *vivő* (Arany: Toldi estéje: „a Nagyfaluba *vivő* úton”) — vagy ahogy ma inkább mondanánk —

vezető igenév támszó jellege egyértelművé válik, ha összevetjük az ilyen szerkezeteket néhány, támszó nélkül is megszerkeszthető idegen nyelvi megfelelőivel (pl. *der Weg in die Stadt, dopoza e zopod, the road to the town* stb.).

A jelzői értékű határozók támszó nélküli — az alaptag előtti vagy utáni — használata is régi keletű; a ragos főnév -i képzős alakjai pedig a nyelvújítás korában burjánzottak el (vö. MNyTört. 3, 451–2).

A jelzői értékű határozó különböző fajtáival már nagyon sokan foglalkoztak (l. S. HÁMORI ANTÓNIA, A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez: MNy. L, 419–31), de nyelvművelőink velük kapcsolatos kifogásait vagy megértőbb nyilatkozatait is hosszasan lehetne sorolni. Nehéz lenne tehát valami újat mondani a jelzői értékű határozó használatáról, illetve a körülötte újból és újból fellángoló vitákról, de nem is ez a célom.

D) Többek között arra kívánok rámutatni, hogy a magyar nyelv — a szintaktikai funkciójában alacsonyabb rendűvé, azaz mondattagból mondatrésztaggá lett, de alakilag továbbra is a H-val azonos m_H -nak és alaptagjának az összeszerkesztésével viaskodva — olyan támszók használatára kényszerül, amelyek később az alaptaggal önálló életre kelve elsősorban stílust rontó hatásukkal hívják fel magukra a nyelvművelők figyelmét, de lassanként új jelentésárnyalatok kifejezésének eszközeivé is vál(hat)nak, a nyelvegyes(igei)részrendszereinek hiátusait kitöltendő. E kényszer okai magán a nyelvben belül keresendők és találhatók meg: egyrészt a testesebb vagy szerkezetes mondatrészek meglehetősen kötött szórendje, másrészt pedig a mondatrészek — vagy ha úgy tetszik — a mondattagok egymáshoz viszonyított szabad sorrendje (vö. DEME LÁSZLÓ, A hangsúly és a szórend kérdései: Magyar nyelvhelyesség. Szerk. DEME LÁSZLÓ–KÖVES BÉLA. Bp., 1957. 307–29). Valamilyen módon tehát egyértelművé kell(ene) válnia annak, hogy nem H-ról, hanem m_H -ról, azaz nem mondattagról, hanem mondatrésztagról van szó. Alaki azonosságuk miatt azonban a mondatban elfoglalt helyük nem teszi egyértelművé hovatartozásukat, ezért a nyelv egyéb megoldások keresésére kényszerül. A magyar nyelvnek mind a mai napig nem sikerült egyértelművé tennie az m_H hovatartozását; együtt élnek a nyelvben a támszókkal szorosan összeszerkesztett és a lazább szerkesztésű formák, bár ma már a kétfajta szerkesztési mód használatában bizonyos elkülönülési tendenciák is mutatkoznak.

E) Ingadozás jellemzi a nyelvművelőknek a különféle szerkesztési módokkal kapcsolatos — koronként változó — magatartását is. Magyarosnak is tartják és üldözik is a legősibb támszó, a *való* használatát; először a *levő*-t, majd egyéb igeneveket ajánlanak a *való* monotóniájának csökkentésére; javasolják és kiátkozzák az -i képzős megoldásokat; hol a lazább, hol a szorosabb szerkesztési mód mellett szállnak síkra. Napjaink nyelvművelői főképpen a határozóragok -i képzős változatai ellen tiltakoznak, igénylik a támszók változatosságát; az alaptag és az m_H szórendjéről pedig továbbra is megoszlanak a vélemények. Az ún. terpeszkező kifejezések ellen hadakozva azonban ritkán veszik észre, hogy ma már lényeges jelentésbeli különbségek is vannak a támszóból és a tulajdonképpeni alaptagból lett — és analógiásan is terjedő — kifejezések és egyetlen igéből álló szinonimájuk között. Különbözőképpen vélekedhetünk ugyan az új jelentésárnyalatok kialakulásának okairól és stílusi értékeiről, de tagadhatatlan tény, hogy nyelvérzékünk a stílusbeli különbségeken túl a jelentésbeli különbségeket is érzi a terpeszkező kifejezések többsége és a helyettük javasolható igék között.

E helyen nincs arra lehetőség és szükség, hogy a nyelv művelők ingadozását, álláspontjaik koronkénti változásait adatoljam, de néhány példával szabad legyen utalnom a terpeszkedőnek mondott kifejezések és a helyettük javasolható igék közötti — a saját nyelvérzékelem számára legalábbis létező — néhány lényeges különbségre:

α) A s p e k t á l i s különbség van a kétfajta kifejezésmód között:

13. a) *A szombati műszakon az export szállítmányainak előkészítését, összeállítását végezték.*
- b) *A szombati műszakon az export szállítmányait készítették elő és állították össze.*

β) A terpeszkedő kifejezés általában c s ö k k e n t i a k ö t e l e z ő c s e l e k v é s h o r d o z ó k / a k t á n s o k s z á m á t :

14. a) *intézkedés történik*
- b) *intézkedik* (Ki ?)
15. a) *javítást eszközöl*
- b) *(meg)javít* (Mit ?)
16. a) *megbeszélést folytat*
- b) *megbeszél* (Kivel ? Mit ?)

A 14. b) tehát igényelné az intézkedő személy megnevezését, a 15. b)-hez és a 16. b)-hez pedig valamilyen bővítménynek kellene járulnia.

γ) A terjengős szerkezet a s z e n v e d ő a l a k k i f e j e z é s é r e s z o l g á l (l. KOVALOVSKY MIKLÓS, Az ige kérdésköre: Magyar nyelvhelyesség. 169):

17. a) *(vmi) megvizsgálásra kerül*
- b) *(vmit) megvizsgál(nak)*
18. a) *(vmi) megoldást nyer*
- b) *(vmit) megold(anak)*

δ) Különböző a kétfajta kifejezésmód a k t u á l i s t a g o l á s a :

19. a) *A nyersolaj finomítása lepárlással történik.*
- b) *A nyersolajat lepárlással finomítják.*

(A 19. b)-t KOVALOVSKY (i. h. 169) mint egyenértékűt ajánlja a 19. a) helyett.)

ε) A két kifejezésmód lexikai jelentése is eltér egymástól:

20. a) *esküt tesz*
- b) *esküszik*

A 20. a) csak a hivatali esküvel kapcsolatban használható (l. O. NAGY GÁBOR, A szinonimák világa: Magyar nyelvhelyesség 124).

η) Aligha lehetne az egyszerűbb kifejezésmódot választani, amikor a deverbális főnév egy összetett szóban szerepel (21.—22.), vagy amikor egy szó szerkezet alaptagja (23.):

21. (A fővárosban) *gázkitörés történt.*
22. (Folyamatosan) *végeznek piackutatást.*
23. (Az üggyel kapcsolatban) *több irányú intézkedés történt.*

5. Nem kevés akadályba ütközik a 4. A), a 4. B), valamint a 4. C) pontban tárgyalt szószerkezetek szószerkezetbokrokká való összeszerkesztése sem.

A) Minthogy az $m_A \rightarrow a$ -nak és az $m_T \rightarrow a$ -nak egyaránt a birtokos szerkezet felel meg, a magyar nyelv nehezen birkózik meg az összeszerkesztésükkel, és ezért igyekszik is kerülni az $A \rightleftharpoons \dot{A} \leftarrow T$ nominalizációját. Nem könnyű tehát a következő német kifejezések magyarra fordítása sem:

24. a) *die Wahl des Kleides durch das Mädchen*
b) *a ruhának (m_T) a lány által (m_A) [történt] kiválasztása (a)*
25. a) *die Verbesserung der Fehler durch den Schüler*
b) *a hibáknak (m_T) a tanuló által (m_A) [történt] kijavítása (a)*

A 24. b)-t és a 25. b)-t nem érezzük a magyar nyelv természetes fejleményének, és hasonló példákkal eredeti magyar szövegekben — tehát nem fordításokban — nem is igen találkozunk.

Különös példája e feladat megoldásának:

26. „... *a lírának (m_A) (később feltámadó s individuális) érzelmeket (m_T) [tárgyazó] zengése (a) ...*” (Kölcsey: Nemzeti hagyományok.)

Az $m_A \rightarrow a \leftarrow m_T$ szerkezet nem tipikus voltával kapcsolatban talán nem érdektelen megjegyezni, hogy megfigyeléseim szerint van a magyar nyelvben még a tárggyal bővített mondatok számának a csökkentésére is irányuló tendencia. E megfigyelésemet az alábbi angol nyelvi mondatok — nem egyetlen, s talán nem is a legjobb — magyar megfelelőivel támasztanám alá:

27. a) *Cancer kills many people.*
b) *Sokan halnak meg rákban.*
28. a) *The novel sold 100 000 copies.*
b) *Százezer példány kelt el a regényből.*
29. a) *The German-Polish treaty begins a new era.*
b) *A német— lengyel szerződéssel új korszak kezdődik.*
30. a) *The car lacks a tire.*
b) *Az autóról hiányzik egy abroncs/Az autónak hiányzik egy abroncsa.*
31. a) *The car burst a tire.*
b) *Az autónak kipukkadt egy kereke.*
32. a) *This restaurant feeds four hundred people a day.*
b) *Naponta négyszáz ember étkezik/étkezhet ebben az étteremben.*

(Az angol mondatok forrása: HANS ULRICH BOAS, Some remarks on case grammars as bases for contrastive studies: Theoretical Issues in Contrastive Linguistics. Szerk. JACEK FISIÁK. Amsterdam, 1980. 76, 79.)

Tehát az angol nyelvi $A + \dot{A}$ (tárgyas ige) + T helyett a magyarban — legalábbis az idézett példákban — $H + \dot{A}$ (tárgyatlan ige) + A részekből álló mondat lesz. (Természetesen a $H + \dot{A} + A$ sorrend nem kötelező, valamennyi permutációjuk lehetséges.) Úgy tűnik, hogy a magyar nyelv kerüli a — a n i m s z e m a n t i k a i j e g y ű a l a n y t.

B) Az $m_A \rightarrow a$ -nak és az $m_H \rightarrow a$ -nak az egybeszerkesztése nem ütközik különösebb akadályokba:

33. a) *die Abstammung des Menschen vom Affen*
 b) az embernek (m_A) a majomtól (m_H) [való] származása (a)
 34. a) *das Verhalten des Kindes gegen andere Kinder*
 b) a gyerekeknek (m_A) más gyerekek iránt (m_H) [tanúsított] magatartása (a) $\sim$ a gyerekeknek más gyerekek iránti magatartása

Annak ellenére, hogy látszólag könnyedén lefordíthatók magyarra a 33. a), a 34. a) és a hozzájuk hasonló német nyelvi szerkezetek, eredeti magyar szövegekben mégis ritkán lehet találkozni az $A \rightleftharpoons \bar{A} \leftarrow H$ nominalizációjával.

C) Az $m_T \rightarrow a$ -nak és az $m_H \rightarrow a$ -nak az egybeszerkesztése problémamentes:

35. a) *die Versorgung der Bevölkerung mit Gemüse*
 b) a lakosság (m_T) zöldséggel (m_H) [való] ellátása (a)
 36. a) *die Erzeugung der Energie aus Kohle*
 b) az energia (m_T) szénből (m_H) [való|történő] előállítás (a)

Az $m_T \rightarrow a \leftarrow m_H$ szó szerkezetbokra nem nehéz példákat találnunk a mai magyar nyelvben: *a tárgyalások holtpontról [való] elmozdítása, a lakosság műrelítárakkal [való] ellátása, a szerződések időben [történő] aláírása* stb.

Az m_H melléknévi alakot is ölthet: *a munkaidő i n t e n z i v e b b kihasználása, a pénz c é l s z e r ű b b elköltése, egymás j o b b megismerése; a rakéták n y u g a t - e u r ó p a i telepítése, az eredmények g y a k o r l a t i alkalmazása* stb.

D) Az $m_A \rightarrow a$, $m_T \rightarrow a$, $m_H \rightarrow a$ összeszerkesztése, azaz a tárgyval és határozóval bővített egyszerű mondat nominalizációja az előzőekben ismertetett és itt együttesen jelentkező nehézségek miatt szinte leküzdhetetlen akadályokat jelent a magyar nyelv számára:

37. a) *die Befreiung des Gefangenen aus dem Kerker durch die Partisanen*
 b) a fogolynak (m_T) a börtönből (m_H) a partizánok által (m_A) [történt] kiszabadítása (a) $\sim$ a börtönből a fogolynak a partizánok által [történt] kiszabadítása $\sim$ a fogolynak a partizánok által a börtönből [való] kiszabadítása $\sim$ a fogolynak a partizánok által [történt] kiszabadítása a börtönből
 38. a) *die Entlassung des Patienten aus dem Krankenhaus durch den Oberarzt*
 b) a páciensnek (m_T) a kórházból (m_H) a főorvos által (m_A) [történt] elbocsátása (a)

A 38. b)-ben az m_H a 37. b)-hez hasonlóan változtathatja a helyét a szerkezetben.

39. a) *die Versicherung des Autos gegen Totalschaden bei der Versicherungsanstalt durch den Besitzer*
 b) az autónak (m_T) a biztosítónál (m_H) a tulajdonos által (m_A) totálkár ellen [kötött] $\sim$ elleni (m_H) biztosítása (a) (?)

A két szabadon mozgó m_H még kevésbé elfogadhatóvá teszi a német struktúra szó szerkezetbokkal történő fordítását.

40. a) *die Überraschung der Frau durch den Mann mit der Nachricht*
 b) ?

Itt talán már feltehetjük a kérdést, vajon tényleg csak babona-e az — amint azt SZENDE ALADÁR (Az összetett mondat kérdései: Magyar nyelv-helyesség 274—5) állítja —, „hogyan az egyszerű, sőt a rövid mondatok használata felel meg a magyar stílusesszmenynek; . . . hogy a magyar nyelv természetének a mellérendelés felel meg, az alárendelés indogermán jellegű mondatalkotási forma . . .” Az valóban csak babona, hogy az egyszerű mondatnak rövidnek is kell lennie; valamint az is, hogy az alárendelés idegen a magyar nyelvtől.

A magyar nyelv azonban a nagyobb tudattartalmak kifejezésére a németnél például ténylegesen szívesebben használ bővített mondatokat és általában mondat rendű szerkezeteket, mint mondatnál alacsonyabb rendűeket. Azt viszont hangsúlyoznunk kell, hogy itt nem valamiféle „stílusesszmenyről”, hanem nyelvspecifikus szerkesztési lehetőségekről, illetve korlátokról vagy esetleg összeszerkesztési lehetetlenségekről van szó.

6. A *nomen actionis* jelentésű, főként *-ás/-és* képzős deverbális főnév *z* tagként (lásd a 2. pontot) szó szerkezetláncokban funkcionálhat, bár jelzői szerepe korlátozott, amennyiben *-nak/-nek* ragos meghatározótagja is van, pl. 24. b), 25. b), 33. b), 34. b), 37. b), 38. b), 39. b), hiszen a fölérendelt taggal is birtokviszonyba kell(ene) lépnie.

Példák más esetekre:

41. *a lakosság* (m_A) *fogyasztásának* (*z*) *növekedése* (*a*)
 42. *kollégiumok* (m_T) *létesítésének* (*z*) *megvitatása* (*a*)
 43. *a tagsággal* (m_H) [*folytatott*] *beszélgetések* (*z*) *hatására* (*a*)
 44. *a dolgozók* (m_A) *lakásépítésének* ($m_T \rightarrow z$) *támogatása* (*a*)
 45. *a halálbüntetés* ($m_H \rightarrow a$) *elkerülésének* (*z*) *felajánlása* (*z*) *fejében* (*a*)

A *z* tag és a fölérendelt tag nemcsak *-nak/-nek* raggal, hanem *-i* képzővel is összeszerkeszthető:

46. a) *a vállalkások* (m_T) *értékelésének* (*z*) *rendje* (*a*)
 b) *a vállalkások* (m_T) *értékelési* (*z*) *rendje* (*a*)
 47. a) *a kockázat* (m_T) *vállalkásának* (*z*) *lehetőségei* (*a*)
 b) *a kockázatvállalási* ($m_T \rightarrow z$) *lehetőségek* (*a*)

(A 46. b) és a 47. b) valók a sajtó nyelvéből.)

A mai magyar nyelvben egyébként se szeri, se száma azoknak a szó szerkezeteknek, amelyekben a meghatározótag *-i* képzős *-ás/-és* végű deverbális főnév: *oktatási épületek, termelési rendszerek, koszorúzási ünnepségek, fejlesztési tervek, fogyasztási szövetkezetek, kisajátítási perek, étkezési szokások, fegyverkezési hajszák, leszerelési tárgyalások* stb.

7. A nominalizáció „végállomását” az összetett szók jelentik (l. 44., 45., 47. b). Igen nagy számmal keletkeznek összetett szók a mondatban, de a mondaton kívül is. Bőségesen találunk példákat az $m_A \rightarrow a$, az $m_T \rightarrow a$, valamint az $m_H \rightarrow a$ szerkezetekből lett összetett szókra: *traktorzúgás, hóesés, nap-*

sütés, áremelkedés, arányeltolódás; autójavítás, járdafelújítás, lakásépítés, májdtültetés, kockázatvállalás; olajfűtés, széntüzelés, anyaggazdálkodás, halálbüntetés, valutauzérkedés stb.

Az összetett szók melléknévi alakú meghatározótagokkal szó szerkezeteket alkothatnak, az eredeti szó szerkezetbokrokat jelöltségükben egyszerűbb szerkezetekké redukálva. Például:

48. *távoli* (m_H) *harangzúgás* ($m_A \rightarrow a$)

49. *a nyugat-európai* (m_H) *rakétatelepítés* ($m_T \rightarrow a$)

50. *vállalati* (m_A) *anyaggazdálkodás* ($m_H \rightarrow a$)

Ma már persze nem könnyű megállapítani, hogy mely összetett szók keletkeztek mondatban, illetve mondaton kívül; de maguknak és környezetüknek legfőbb alaki jellemzői szintaktikai eredetűek, és összefüggnek a nyelvnek a tömörségre, valamint a részegységek összeszerkeszthetőségére való törekvésével.

8. Összefoglalás. — Dolgozatomban a német és kisebb mértékben az angol nyelv segítségével anyanyelvünk némely szerkezeti sajátosságát igyekeztem reflektorfénybe állítani.

A nominalizáció útján létrejött szó szerkezetek, szó szerkezetbokrok, szó szerkezetláncok és összetett szók tagjaira utaló jelek nem egy újfajta elemzési módot kívánnak bemutatni, csupán a mondat és a mondatból származó vagy legalábbis a mondatból származtatható szerkezetek összefüggéseire utalnak.

Nem tagadva más nyelvek — főként fordításokban kimutatható — mondat szerkesztési hatásait, megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelv önerőből igyekszik kifejleszteni a nagyobb tudattartalmak kifejezésének eszközeit is. Próbálkozásai közben a nyelv a nyelvérzék és főként a nyelvművelők számára nem mindig elfogadható szerkezeteket, szerkezeti elemeket is produkál, de idővel selejtnek tekintett termékeit is újabb jelentések, jelentésárnyalatok kifejezésének a szolgálatába állítja.

Elismerve ugyan a nyelvművelés fontosságát, szándékosan elzárkóztam az egyes szerkezetfajták minősítésétől, megértéssel szemlélve a nyelv vajdó fejlődését — vagy ha úgy tetszik —, változásait. Még inkább távol állna tőlem, hogy két nyelv, a jelen esetben a német, illetve az angol és a magyar nyelv szerkezeti különbségei alapján értékítéleteket alkossak.

BUDAI LÁSZLÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Tényleg tárgy lenne?

1. E rövid írás egyetlen célja annak a gondolatnak a valószínűsítése, hogy a *Péter tanulni akar* mondat *tanulni* eleme, tehát az ilyen típusú mondatokban fellépő főnévi igenév nem tárgy, pontosabban szólva talán helyesebb, egyszerűbb és természetesebb, ha nem tárgynak tekintjük. A kérdést több különböző oldalról is megközelítjük. Kiindulásként két ideális célt szeretnénk megfogalmazni. Jó lenne, ha a végén olyan elemzést kapnánk, amely lehetővé tenné, hogy két olyan mondatban, mint

Péter tanulni fog.

Péter tanulni akar.

a *tanulni* elem mondattanilag egyformának, ugyanannak minősülhessen. Továbbá jó lenne, ha ebben a két mondatban:

Péter tanár lesz.

Péter tanár akar lenni,

a *tanár* elem szintén egyformának, ugyanannak minősülhetne. Nézzük, van-e esélyük az ilyen azonosításoknak.

2. A tárgy közismerten az alárendelt bővítmények egyik fajtája, mégpedig mindig egy verbális elem nominális bővítménye. Ez a tárgy grammatikai definíciója, s minden más — pl. az az elképzelés, hogy „A tárgy valamely cselekvésfogalmat kifejező szó... tartalmának pontosabb meghatározására, jelentéskörének megszükitésére való” (MMNyR. II, 147) — vagy felesleges, vagy kifejezetten téves. Miként a grammatikában semmi mást, úgy a tárgyat sem lehet közvetlenül tartalmi-jelentésbeli oldalról kielégítően meghatározni, egyértelműen „befogni”.

Tartalmi oldalról pl. aligha lehet különbséget tenni a *Jánosra vár* és a *Jánost várja* szerkezetek között. Itt még az a jámbor magyarázat sem segít, amit a *javit a ház* és a *javitja a házat* pár esetében alkalmaz a hagyományos nyelvtan, azt állítva, hogy a *javit a ház* szerkezet esetében a cselekvés a háznak csak egy részére irányul, míg a *javitja a házat* szerkezet esetében az egész házra. Hogy önmagában véve a határozó és a rész, valamint a tárgy és az egész között semmiféle törvényszerű összefüggés nincs, azt jól mutatják az alábbi mondatok:

Péter itt-ott javítja a házat.

Péter javít az egész házra.

Tehát az érvelés ebben az esetben is verejtékszagú. Viszont a *Péter Jánosra vár* és a *Péter Jánost várja* esetben komoly képpel senki sem állítaná (legalábbis remélem), hogy az első esetben Péter Jánosnak csak egy részét várja, nem az egészet. A különbség nem tartalmi, hanem formai, — *Jánosra* határozó, mert adverbális elem, amely egy verbális elemnek van alárendelve, *Jánost* viszont tárgy, mert nominális elem, amely egy verbális elemnek (példánk esetében ugyanannak az igének) van alárendelve. Persze *Jánosra vár* nem ugyanazt jelenti, mint *Jánost várja*. A *Jánosra* alak az esetek többségében nem cserélhető fel a *Jánost* alakokkal, és megfordítva. Az *emlékszik Jánosra* szerkezet mellett nincs nyelvtanilag helyes **emlékszi Jánost* szerkezet. A *Jánosra* és *Jánost* jelentése tehát különböző, s így különböző a *Jánosra vár* és a *Jánost várja* szerkezetek jelentése is. De ennek a különbségnek semmi köze az olyan jámbor spekulációkhoz, hogy János egészére irányul-e a cselekvés, vagy csak egy részére. Nyilván arról van szó, hogy a két eltérő jelentésű szerkezet — *Jánosra vár* és *Jánost várja* — ugyanúgy a valóság azonos részét írja le ebben az esetben, ahogy a *Budapest* és a *Magyarország fővárosa* — nyilván eltérő jelentésű — két alakulat is több mint száz éve a valóságnak ugyanazt a darabját, ugyanazt a várost jelöli. De ez a „tartalmi egyezés” a nyelv szempontjából véletlen, a nyelvtanhoz semmi köze.

3. Mármost nézzük meg, mire jutunk a tárgy hagyományos definíciójával a *Péter tanulni akar* mondat *tanulni* eleme esetében. Azon túl, amit fentebb idéztünk belőle, a hagyományos definíció kedvenc eleme még, hogy a tárgy az, amire a cselekvés irányul. Nos, ezzel sem megyünk túlságosan messzire, mert a *Péter Jánosra vár* mondat esetében

a cselekvés egyértelműen Jánosra, mégpedig az egész Jánosra irányul — más oldalról tehát megint azt látjuk, hogy a hagyományos definíció szerint a *Jánosra* bízvást lehetne tárgy. De tudjuk, hogy nem az, hanem határozó. Akkor viszont a *tanulni* is lehetne határozó, legalábbis a hagyományos definíció alapján. Persze ez a definíció rossz, pontatlan, tág — éppen ezért nem állapodunk meg amellett, hogy a *tanulni* határozó. De fel kell vetnünk a kérdést: Mi szól amellett, hogy a *tanulni* tárgy? A tárgy hagyományos definíciójára — láttuk — nem hagyatkozhatunk, hisz annak értelmében a *tanulni* egyformán lehetne tárgy és határozó — elvégre ettől a definíciótól a *Jánosra* alak is nyugodtan lehetne tárgy a fentebb idézett példában.

Annak, hogy a *Péter tanulni akar* mondatban a *tanulni* tárgy lenne, nemigen van más bizonyítéka, mint az a körülmény, hogy ez a *tanulni* a mit? kérdésre látszik felelni. Mit akar Péter? — *Tanulni*. Mármost nyilvánvaló, hogy ez a kisiskolás kérdőszavas módszer a legjobb esetben is csak pedagógiai segédeszköz, de semmiképpen sem bizonyító erejű tudományos eljárás. Különben is, ez a kérdőszavas módszer könnyen manipulálható. Mert hogy is szoktak kérdezni az iskolában, mondjuk, a *Péter dolgozik* mondat esetében? Ki cselekszik? *Péter* cselekszik. Tehát *Péter* az alany. És mit cselekszik *Péter*? *Dolgozik*. Tehát a *dolgozik* az állítmány. De ugyanezt a bennünket érdeklő mondat esetében is megtehetjük: Mit csinál *Péter*? — *Tanulni akar*. Persze azt mondhatná valaki, hogy a szóban forgó kérdésre — Mit csinál *Péter*? — nem az a helyes válasz, hogy *tanulni akar*, hanem csak az, hogy *akar*. S ezután tovább kérdezhetünk — Mit akar *Péter*? — és az e kérdésre adott válasz — *tanulni* — bizonyítja éppen a *tanulni* tárgy voltát. De vajon jó magyar mondat, teljes magyar mondat az, hogy *Péter akar*? Lehet az *akar* önmagában teljes értékű állítmány? (Ugyanis a *tanulni*-ra külön rákérdezni csak akkor jogos, ha az *akar* önmagában teljes értékű.) Szerintem a *Péter tanulni akar* mondatból a *tanulni*-t éppen úgy nem lehet önállóan „ki”-kérdezni, ahogy a *Péter tanulni fog* mondatból sem lehet a *fog*-ot. Persze ez vitatható, s mivel vitatható, bizonytalan és szubjektív, mint az egész kérdőszavas módszer. Keressünk tehát valami megfoghatóbbat.

4. Említettük, hogy a tárgy egyetlen szakszerű és egzakt meghatározása az, hogy a tárgy egy verbális természetű elem alárendelt nominális bővítménye. A *Péter tanulni akar* mondat *tanulni* eleme akkor lehet tárgy, ha sikerül bebizonyítani róla, hogy az *akar* elemnek alárendelt bővítmény, és ebben a helyzetben nominális jellegű. („Ebben a helyzetben”, mert a főnévi igenév — lévén tipikusan átmeneti szó kategória — esetenként inkább a nominális, esetenként pedig inkább a verbális jellegét juttathatja érvényre.)

Nézzük először a nominális jelleget. Egy nominális elemre — több minden egyéb mellett — az jellemző, hogy lehet jelzője, de nem lehet határozója, és nem lehet tárgya. Mármost mit mutat a *tanulni* ebben a tekintetben?

Tudomásom szerint a *tanulni* jelzőt nem kaphat — ez egyértelműen amellett látszik szólni, hogy nem nominális elem. S mi a helyzet a határozó meg a tárgy tekintetében?

Az első pillantásra úgy tűnhet, hogy a *tanulni* kaphat határozót: *Péter angolul akar tanulni*. Úgy „érzés alapján”, intuíció szerint az *angolul* és a *tanulni* látszik szorosabban összetartozni. Ennek az intuíciónak azonban valószínűleg nem nyelvtani, hanem lexikai oka van: az *angolul* és a *tanulni* a gyakori együtt előfordulás miatt szemantikai- és statisztikailag áll közel egymáshoz. Hogy ez az összetartozás érzése mennyire változik a határozó természetétől függően, azt jól mutatják az alábbi mondatok:

Péter angolul akar tanulni.

Péter haragjában akar tanulni.

Péter hiába akar tanulni.

Márpedig nyilvánvaló, hogy a három határozónak — *angolul, haragjában, hiába* — ugyan-azt a szerkezeti helyet kell elfoglalnia a mondatban. A kérdés tehát ez: a szóban forgó határozók a *tanulni* elem bővítményei, vagy az egész *akar tanulni* csoportéi. — Hasonló a kérdés a tárgy tekintetében: Vajon a *Péter nyelvtant akar tanulni* mondatban *nyelvtant* a *tanulni* bővítménye, vagy az egész *akar tanulni* csoporté.

Azt kell tehát bizonyítanunk, hogy az *akar tanulni*, illetve a *tanulni akar* egy csoport, természetesen egy igei csoport, az állítmány, s ha ez sikerül, akkor egyidejűleg azt is bebizonyítottuk, hogy a *tanulni* nem lehet tárgy. Ehhez azonban egy kis kerülőt kell tennünk.

5. Az akadémiai nyelvtan (II, 151) azt a mondatot, hogy *Szeretnék tanár lenni*, úgy elemzi, hogy az egész *tanár lenni* szókapcsolatot a mondat tárgyának tekinti. Ez a megoldás nyilvánvalóan rossz. Túl azon, hogy nyitva hagy egy fontos kérdést (azt ti., hogy milyen a viszony a *tanár* és a *lenni* között, alárendelő vagy mellérendelő) meg- feleldeznek egy lényeges körülményről. Ha ezt a mondatot többes számba tesszük — *Szeretnék tanárok lenni* — az állítólagos tárgy — *tanárok* — az alany számához igazod- ik, azaz számban egyezik vele. Márpedig olyan tárgyat, amely a mondat alanyával számban egyezne, még a herkópáter sem látott. A *tanár* nyilván az egyes számú alany esetében sem lehet tárgy. Akkor viszont micsoda? Nem kell a ragtalan állapothatározó nyakatekert és erőltetett ideájához folyamodnunk, van sokkal természetesebb magya- rázat is. A *tanár* pontosan úgy viselkedik, mint az összetett állítmány névszói része — innét a számbeli egyezés az alannyal. Ha viszont a *tanár* az állítmány névszói része, akkor a *lenni* aligha lehet tárgy. Ebből ugyanis pl. a *Péter tanár szeretne lenni* mondat esetében az következne, hogy a *tanár szeretne* összetett állítmány mellett, annak alá- rendelve található a *lenni* tárgy. Ez azt jelentené, hogy a *tanár* mellérendelő viszonyban van a *szeretne* elemmel, s ez utóbbival együtt fölé van rendelve a *lenni* elemnek. Nemcsak az intuíciónk tiltakozik ez ellen (az még nem lenne okvetlenül perdöntő, mivel az intuício nem lehet tudományos bizonyíték, legfeljebb figyelmeztetés), hanem ez ellen szól egy lényeges megfontolás: az összetett — névszói-igei — állítmány mellett nagyon nehéz elképzelni tárgyat. Tehát egyetlen természetes elemzési mód kínálkozik: A *Péter tanár szeretne lenni* mondat állítmánya *tanár szeretne lenni*. Ez összetett névszói-igei állítmány. A névszói rész a *tanár*, az igei rész a *szeretne lenni*, amely maga is összetett.

6. A *Péter tanulni akar* mondatban — a *szeretne lenni* együttes fentebbi elemzése szerint — nem alany, állítmány és tárgy, hanem alany és állítmány található. *Péter* — *tanulni akar*. Ez összetett igei állítmány. Akkor viszont a *Péter angolul akar tanulni* mondatban az *angolul* nem a *tanulni* bővítménye, hanem az egész igei csoporté. S hogy az *akar* rész legalább annyira viszonyban van a bővítményekkel, mint a *tanulni* rész, azt a tárgyi bővítmény megjelenése mutatja a legjobban. Nézzük az alábbi két mon- datot:

Péter nyelvtant akar tanulni.

Péter a nyelvtant akarja tanulni.

A tárgy és a *tanulni* kapcsolata nyilvánvaló (*nyelvtant tanul* — a *nyelvtant tanulja*). De az a tény, hogy a tárgy határozottságától, illetve határozatlanságától függően az *akar* másképp ragozódik, jól mutatja, hogy az *akar* és a tárgy között is van viszony, közvet- len viszony. Mindez megint azt bizonyítja, hogy az *akar tanulni* egy mellérendelt csopor- tot képez, s ennek a csoportnak van a tárgy (*nyelvtant, a nyelvtant*) alárendelve. Józanul átgondolva más elemzés nem is lehetséges. Ugyanis ha a *tanulni*-t a fentebbi mondatban

tárgynak tekintenénk, akkor két lehetőség maradna: Az egyik lehetőség az lenne, hogy a *tanulni* is, meg a másik tárgy is (*nyelvtant*, a *nyelvtant*) külön-külön van az *akar* igének alárendelve, s így a kettő között egyenrangúság, mellérendelés áll fenn. Ám ez lehetetlen, mert míg jó magyar mondat az, hogy *Péter tanulni akar*, nem kifogástalan, hanem hiányos, csak bizonyos fenntartásokkal, illetve csak bizonyos stílusrétegekben elfogadott mondat az, hogy *Péter nyelvtant akar*.

A másik lehetőség — hogy ti. a *tanulni* az *akar*-nak lenne alárendelve, a tárgy pedig a *tanulni*-nak — azért lehetetlen, mert az *akar*-t — mint láttuk — a tárgy határozottság, illetve határozatlanság szempontjából vonzza. Az *akar* és a tárgy között tehát közvetlen kapcsolatnak kell lennie. (Annak a „komplex vonzás”-nak az esete ez — az ige akkuzatívusban vonzza a tárgyat, a tárgy pedig meghatározott ragozási módban vonzza az igét —, amelyet HJELMSLEV írt le és vizsgált „Principes de grammaire générale” című, 1928-as munkájában, mégpedig éppen a magyar tárgyas igeragozás példája segítségével.)

7. Próbáljuk összefoglalni az eddigieket:

A *Péter tanár akar lenni* mondat *tanár akar lenni* része összetett állítmány. Kitűnően bizonyítja ezt az a tény, hogy az állítmány egyik része sem hagyható el anélkül, hogy a mondat érvényét ne vesztené:

**Péter akar lenni.*

**Péter tanár akar.*

**Péter tanár lenni.*

Ha a *lenni* vagy a *tanár* tárgy lenne, mindkettőnek elhagyhatónak kellene lennie, anélkül, hogy a mondat nyelvtani érvénye csorbát szenvedne. A *Péter tanár akar lenni* mondatban tehát a *tanár* az állítmány névszói része, az *akar lenni* az összetett igei rész, egy ragozott ige, egy verbum finitum meg egy főnévi igenév kapcsolata. S így a *Péter tanár akar lenni* mondat *tanár* része mondattanilag ugyanaz, mint a *Péter tanár lesz* mondat *tanár* része. Az azonosítást egyértelműen alátámasztja az a körülmény, hogy a *tanár* mindkét mondatfípusban alanyesetben áll, és mindkettő egyezik az alany számával (*A fiú tanár lesz* — *A fiúk tanárok lesznek*; *A fiú tanár akar lenni* — *A fiúk tanárok akarnak lenni.*) Elemzésünk tehát megerősíti az intuíciónkat a kétféle mondatban szereplő *tanár* azonossága tekintetében.

Ha a *Péter tanár akar lenni* mondat *akar lenni* szakasza az összetett (névszói-igei) állítmány összetett igei része, akkor a *Péter tanulni akar* mondat *tanulni akar* szakasza is felfogható összetett igei állítmánynak, amely szintén verbum finitumból és egy hozzá tartozó főnévi igenévből áll. Láttuk, a tárgyi bővítmény az egész csoportnak van alárendelve, nemcsak valamelyik tagjának. Ez viszont lehetővé teszi, hogy a *Péter tanulni akar* és a *Péter tanulni fog* egyformán legyen elemezhető — ami megint csak az e tekintetben fennálló intuíciónkat erősíti meg.

A legdöntőbb bizonyítéknak azonban mégis azt tartjuk, hogy a *Péter tanulni akar*, illetve a *Péter tanár akar lenni* típusú mondatokban a főnévi igenév jelenléte mintegy kötelező, holott a „normális” tárgyaz igék mellett a tárgy jelenléte nem kötelező. Gondoljunk csak az alábbi két mondatpár különbségére:

Péter könyvet olvas.

Péter olvas;

viszont:

Péter tanulni akar.

**Péter akar.*

S ezzel el is jutottunk a lényeghez. Míg a „normális”, „teljes értékű” „fő”-igék mellett a főnévi igenév által megvalósított tárgyat — amíg jobb megoldást nem találunk — el kell fogadnunk, addig az *akar*, *szeret(ne)* és hasonló, segédigeszerű elemek mellett a főnévi igenév láthatólag nem tárgy, hanem az ige verbális kiegészítése, amely a segédigével együtt az igei csoport, a szűkebb értelemben vett állítmány létrehozója. Az *akar*, *szeret(ne)*, *tud*, *kíván*, *óhajt* stb. segédige jellegű igék önmagukban nem képesek teljes értékű állítmányként fellépni, ezért a hozzájuk tartozó, velük együtt megjelenő főnévi igenév nem alárendelt elemük, tárgyuk, hanem mellérendelt állítmányi társuk. Ez viszont pontosan az ellenkezője annak, amit az akadémiai nyelvtan állít: „Főnévi igenévi tárgy leginkább az *akar*, *bír*, *tud*, *szeret*, *szokott*, *kíván*, *mer* és a velük rokon jelentésű igék mellett szokott előfordulni” (II, 151).

8. Végül szeretnék még valamit egész röviden szóvá tenni, anélkül, hogy a kérdés-kör egészét itt és most kimeríteném.

A közkeletű felfogás szerint „a tárgynak is lehet tárgya”. Ez a megállapítás egyfelől triviálisan igaz. Másfelől viszont jól példázza azt az esetet, amikor a grammatikus a szintaktikai viszony lényege helyett valami mellékeset és esetlegeset helyez előtérbe, s ezáltal a viszony lényegét elkendőzi. A tárgytól függő tárgy egyik válfaját az akadémiai nyelvtan ebben a mondatban véli megtalálni: „A z útbaigazítást keresőket . . . nem is attól kell óvni” (II, 156). Nos, téved, egyszerűen a látszat áldozata az, aki azt hiszi, hogy Az *útbaigazítást keresőket* esetében egy tárgynak (*keresőket*) van tárgya (*útbaigazítást*). Nekem, a strukturalistának kell itt a hagyományos elemzés szemére vetnem, hogy ebben az esetben a rossz, a szakszerűtlen formalizmus hibájába esett. Miért? Mert miután két akkuzatívuszt látott egymás mellett, könnyelműen kijelentette, hogy itt egy tárgytól függő tárgy van jelen. Hogy a *keresőket* tárgyragos voltának a szerkezet belső struktúrájához semmi köze, azt jól mutatják ezek a példák: az *útbaigazítást keresőket*, az *útbaigazítást keresőkkel* stb. A szerkezet belső struktúrája szempontjából tehát közömbös, véletlen, hogy a főlérendelt tag akkuzatívuszban áll. Az a fontos, hogy egy verbális elemnek (*keresők*) van alárendelve egy nominális elem (*útbaigazítás*); *útbaigazítás* tehát tárgy, de nem egy tárgy tárgya, hanem egy melléknévi igenév tárgya! Ismétlem: hogy a melléknévi igenév maga is tárgy, az véletlen. Valójában tehát nem ilyen szerkezetről van szó: [*útbaigazítást*] + [*keresőket*]; csak ez esetben lehetne egy tárgy tárgyról beszélni. De a valóságos szerkezeti képlet ez: [*útbaigazítást keresők*] + [*et*]. Tehát nem a *keresőket* kapott egy tárgyat, hanem az *útbaigazítást keresők* mint egész, mint egy szerkezeti tömb lett tárgy. Nincs a tárgynak tárgya, hanem egy olyan szerkezet a tárgy, amelyen belül van még egy tárgy. Ez az utóbbi tárgy alkotórésze az egész szerkezetnek, függetlenül attól, hogy az egész milyen szerepet tölt be a mondatban.

Abból a megállapításból tehát, hogy „Kapcsolódhat a tárgy igenévvel kifejezett alanyhoz, tárgyhoz, határozóhoz és jelzőhöz is” (uo. 156), csak annyi nem fölösleges, hogy a tárgy kapcsolódhat igenévhez. Ha ez igaz, s továbbá, ha az igenév lehet alany, tárgy, határozó stb., akkor persze hogy kapcsolódhat a tárgy mindezekhez. De a tárgy szempontjából közömbös, hogy mi az igenév alkalmi mondattani funkciója. Ez az igenév grammatikájára tartozik, nem a tárgy grammatikájára. A tárgy szempontjából csak az a fontos, hogy egy verbális elem legyen főlérendelve (az igenév az), ő maga pedig nominális elem legyen.

ANTAL LÁSZLÓ

ihū x dominū nr̄i. qđ suscepī ego indignus de uniuersis
peccatis meis. ut possim consequi mām dominī. &
uicām merear consequi omnium peccatorū meorū
accipere. quia domin⁹ p peccatorib⁹ uenit in hunc
mundum. ut saluos faceret qui perierant. Ipso ad
iuuante qui intinuit pfecta uiuit & regnat d's.
Omnia sēli sēloy. Amen.

Confiteor deo pat̄i om̄ip̄ti filioq; eius domino nr̄o ihū xp̄o
& sp̄ui s̄cō coram angelis eius & apl̄is. ma cum om̄ib⁹
sc̄is. & uobis fratres mei. quia ego reus & indignus peccā
tor. peccati nimis in cogitatione. locutione. consensu.
uerbo. & opere. Idēq; p̄cor gl̄osissimā dei genitricem
sc̄am mariam semp̄ uirginem. & om̄s angelos dei unā
cum apl̄is. & om̄ib⁹ sc̄is eius. & uos fratres. ut inter
uenire dignemini p̄ me peccatore ad dominum deū
patrem omnipotentem. ut misereat mei. Amen.

Domine ihū x qui hora diei t̄cia ad crucē penam p
salute mundi dāci dignat⁹ es te supplices deprecamur.
ut nr̄a dēas peccata. & ut de p̄teritis malis uicām ap̄
te habere meream. & de futuris custodiam. P.

Domine ihū x qui d̄i hora sexta d̄i p̄ redemptione
mundi t̄cis lignum ascēdisti. totus mundus in tenebris
confusus ē. illam nob̄ lucē in anima & corpore nr̄o
semp̄ t̄oue. p̄ quam ad et̄nā uitā reducente puenire

Domine ihū xpe qui hora diei t̄meramur. P.
nona in crucē patibulo confitentem latronem
iuxta an̄onā paradisi transire iussisti. te
supplicat deprecamur confitentes peccata nostra.
ut post obtinū nr̄m paradysum int̄ire gaudemus
concedas. P.

Duo dñs p̄t ēne gl̄e. p̄e. homo. Item inter se ad haustuū
 sapientie cōf. & m̄p̄e p̄adēte. sūl. cōgruū. uolūtas p̄otē
 cū. mēstoz solam uita uoz. gl̄e. humilitatē. & flagitiam. ut hoc
 scōz tuoz cymitū ab. sp̄atēte iniquitatē. mēdōz sp̄m
 cōdite. mundate. & b̄nēte d̄gus. atq. corp̄s. humanū
 hūc loco aduenitib. sinceritate p̄p̄etū t̄b̄ere. & desinas.
 & quicūq. bayasim. sacm̄tē. p̄p̄unt. & inside amb. oīca
 usq. ad uite t̄minū p̄fūatē fuerunt. atq. d̄ cōf̄so hū. cū
 t̄minū corp̄a sua in hoc cymitū requies cōm̄d uerunt.
 anglicis. tubis cōcrepantib. matiam corp̄is & aīe. unta.
 yma celestū gaudiōz p̄cipiant s̄m̄gūa. **I**te uertat se
O corp̄s s̄m̄p̄ dñs. q̄ dñs cōf̄s alāz. & uirtū salūis. & d̄ i. c. r.
 fides cōdēciū. p̄spice p̄p̄etū ad n̄rē s̄m̄gūatē officium.
 ut ad uirtū n̄rē b̄ndicat. cōf̄et. & s̄f̄icet hoc cymitū.
 ḡtē humani corp̄a h̄c p̄t uite cūf̄sū p̄aūf̄encia. i. maḡ
 uidēz die. simul cū s̄f̄icet aīa m̄rēatūz. ad ip̄sū uite p̄hen
 n̄s gaudia. **I**te in medū cūm̄tēū uenient d̄icat.
Ad esto q̄ dñs dñs officio n̄rō h̄c locū uisitat. & n̄rē fra
 gilitatē munus. & h̄c b̄ndixisti p̄ patrū uirōz. s̄c̄l̄oz
 abrahe. ysaac. & iacob. t̄rā s̄p̄atūre. & post modū n̄rē sa
 lūis remedio t̄d̄it. flagellat. tandēq. d̄c̄f̄it. p̄ r̄e ip̄sum
 yoseph d̄uim̄tē p̄parantē t̄rēū s̄f̄ic̄f̄asti s̄p̄alchrum.
 ita hoc cymitū b̄ndicere. cōf̄et. & ab inuisionū m̄a
 h̄manūz hostiū roborare d̄gus. q̄ oī q̄q. p̄t labore uite
 h̄c corp̄a p̄aūf̄erunt. s̄f̄ic̄f̄asti gaudia cōf̄et. **Q**uim̄
Domū tuā dñe d̄c̄f̄i s̄c̄l̄o. **I**te t̄e ad hastiū rediēz. d̄icat
 d̄c̄m̄. p̄p̄etū tibi cōf̄itue m̄f̄ionē. & p̄t. ut domus
 que tuā subf̄it. d̄edicatōe s̄c̄l̄enū tuā fiat habitacōe
 f̄at. **I**te sublimis. **f. x.**

uuho truktin . pifilku
monherza . Laminan cadanc .
Laminan uullun . Laminan
mot . Laminan lip . Laminuu .
uuort . Laminui uuerh .
leisti uuho truktin . dino
kanada Inmuy suntagin .
enta unuuir digin . scalhe
dinemo . kauuerdo mih
canerren fona allemo upile .

ORATIONES AD HOMINĒS SIGNAY
DŪ . Om̃p̃cd̃s famulū tuū dexte
ra potentiae tuae & cunctis prote
periculis . & beata maria semp

A Halotti Beszéd és Könyörgés viszonya a Pray-kódexhez

BENKŐ LORÁND legutóbbi monográfiájában (ÁrpSzöv.) legkorábbi nyelvemlékeinkről általában állapította meg, hogy régebbiek, mint az azokat megőrző kódexek. Hozzáteszi még azt is, hogy a korai nyelvemlékek — a Halotti Beszéd és Könyörgés, a Königsbergi Töredék és Szalagjai, az Ómagyar Mária-Síralom, a Gyulafehérvári Sorok — az azokat hordozó kódexek közötti nagy időbeli távolság ellenére is közelebb állnak egymáshoz, mint az időben következő nyelvemlékekhez (24. lap). A nyelvtörténeti érvek mellett az írástörténetiek is kínálnak ilyen tanulságot.

Általánosan érvényes megfigyelés, hogy a vendégszövegek írása a kódexekben — tekintettel a másolás technikájára, a betoldások elütő szöveggépére — kisebb vagy nagyobb mértékben eltéréseket mutat a főszöveg írásához képest. Jellemző példákra magában a Pray-kódexben is találhatunk.

A f. 33 v.-on található confiteor imádság egyértelműen vendégszöveg, és — szemben az eddigi szakirodalom megfigyelésével — a *tertia manus* munkája. Az *orationes privatae ante et post communionem* és a *temporale* között található a f. 25 r.-tól a f. 34 v.-ig terjedő levél utolsó lapjain, amelyek egyébként üresen maradtak volna. A sorok eddigi fegyelmezett rendje az imádság első sorában meg is bomlik, a *tractatio* pedig néhány esetben hanyagabb lett (*et, omnipotens*).

A confiteor-t követő két lapos bejegyzésnél, a *consecratio cimeterii*-nél a változások sokkal szembeszökőbbek, elsősorban a betűalakításban (az *a* betű alakítása nem a megszokott, a száraz nem egy helyen az okleveles gyakorlathoz hasonló módon megnyúlnak, illetve elhajolnak). Az írásképp ebben az esetben határozottan elválík a főszövegtől.

A Halotti Beszédnél és a Könyörgésnél (f. 136 r.) azonban nem ezt találjuk. A szöveg pontosan illeszkedik a latin szöveg ductusába, bizonytalanság, tévesztés, törlés csak egy-egy szónál mutatkozik — inkább figyelmetlenség eredményeként: *uimagguc* javítása *uimaggomuc*-ra (27. s.) | *scnt* helyett *scen* (18. s.) | *turchat* helyett *turchucat* (10. s.) — vagy a harmadik sor hiányzó alanya (latin szövegben: *dominus deus*).

A központozás, a szavak közötti helyköz kihagyása következetes és pontos, néhány kivételtől eltekintve; pl. *uimadsagucmia* (24. sor), *muga nec* (11. s.), *horogu vec* (12. s.).

Érdemes felfigyelni a használt rövidítésekre, ligatúrákra, mivel ezek számának a gyarapodása biztos mutatója egy-egy szöveg életkorának, bár az anyanyelvi szövegmásolatok első századaiban a rövidítések száma soha nem éri el a megfelelő latin szövegben megfigyelhető gyakoriságot. Így például egy IX. századi (828–876) bajor ófelnémet nyelvemléknél csak ligatúrákat lehet találni a szövegben, rövidítést még egyet sem.¹ Ez természetesen nem a nyelvemlék IX. századi voltát bizonyítja, hanem azt, hogy az imádságot még nem vagy csak igen kevés átmásolás előzte meg.

Nyelvemlékünkben két rövidítés fordul elő: *nū* = *num* (6. s.), *paradisū* = *paradisum* (25. s.). Ezek közül a *paradisū* alak még inkább a latin írás-rutin eredménye. (Feltehető, hogy a *halalaa* (7. s.) szóvégi *l* betűjénél látható vonás egy bántortalan *vel* = *l*

¹ St. Emmeramer vagy Altbayrisches Gebet. Facs. Foerster, H.: Mittelalterliche Buch- und Urkundenschriften. Bern, 1946. XII. b. A facsimilén jól látható az ófelnémet imádság írásának nehezkesége, a főszöveg viszonylagos eleganciája. (Két különböző kéz írása.) — Hasonló figyelhető meg két IX. század eleji bajor (Freisinger) Pater noster esetében. Szembetűnő, hogy az „A” variáns (Clm 6330 [Fris.C.M. 3] 7 rövidítéssel — *τ* = *ter*, *p* = *pro* és szóvégi nazális rövidítések — szemben a „B” variánsban (Clm 14 510 [Rat. ŠEmm. F. 13]) csak két nazális rövidítés fordul elő. A nyelvészeti vizsgálat is támogatja az írástörténeti feltételezést: a „B” variáns nyelvi sajátosságai későbbiek, mint „A” variánsé. Vö. STEINMEYER, ELIAS VON, Die kleineren althochdeutschen Sprachdenkmäler. Berlin, 1916. 43–8.)

rövidítés.) Ugyanakkor a folio alján található négy latin nyelvű sorban 13 rövidítés fordul elő, a kb. egy századdal későbbi Gyulafehérvári Sorok 125. a fóliója 4 sorában 6: *mivín* = *mivinek*, *igen* = *igenek*, *mūdūt* = *mundut*, *scēt* = *scent*, *unū* = *unum*, *oltarū* = *oltarun*. Szövegünkben ligatúrát kettőt találunk, azaz az összes *st* betűkapcsolatnál: *miłostben* (1. s.), *testet* (29. s.).

A vox és a littera közötti ingadozások mutatkoznak a szövegben, annak megfigyelhető hangtani és grammatikai gondossága és kidolgozottsága mellett. Néhányszor ismétlődő szavaknál találjuk: *bulsassa* (17. s.) — *bulsassa* (23. s.) | *zumtuchel* (1. s.) — *szumtuchel* (14. s.) | *vr* (28. s.) — *ur* (29. s.) | *holz* (7. s.) — *choltat* (7. s.). Továbbá pl.: *i* hang = *y*, *i* betű | *ū* = *vv*, *uv*, *v* | *k* = *c*, *k*, *ch* | *χ* = *ch*, *h* | *ny* = *n*, *nh* | *s* = *s*, *z*, *sz*, *sc* | *ú* = *u*, *vv*, *v* | *cs* = *s*, *c*, *sc* | *β* = *w*, *v*, *u*.

A ligatúrák használata, az egységes írásképp, a rövidítések előfordulása mind egy korábbi másolat meglétére utal (a másolat további érveire l. BENKŐ i. m. 20—2), amely feltehetően már megvolt a Pray-kódex mintapéldányában, és így a Halotti Beszédet és Könyörgést hozzákapcsolhatjuk a kódex sorsához (a kódex szövegtörténetét, mintapéldányának kérdését MEZEY LÁSZLÓ tisztázta: MKsz. 1971: 109—23). Ezért a mintapéldány másolásának az időpontja egyúttal a nyelvemlék írásbafoglalásának az időpontjához is közelebb visz. A betű és hangérték ingadozásai, a rövidítések kis száma azonban korlátot szab az időben való visszahelyezésnek.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Hogy legyen úgy? (Amen? Ammen? Ámen?)

Amikor annak idején az „Édes Anyanyelvünk” első számában az általános, történelmileg kialakult, elfogadott, következésképpen helyes kiejtés mellett álltam ki, és nem értettem egészen, miért kifogásolja, sőt teszi nevetségessé valaki ezt a kiejtési módot, több magas és illetékes fórumról (a Rádióból, egyetemi katedráról s nem utolsósorban a Ludas Matyi hasábjairól) kioktattak, hogy ma már csak műveletlen, alantas ízlésű, falusi bunkók követik a védemembe vett ejtismódot, a tanult, művelt magyar lehetőleg úgy igyekszik ejteni a szavakat, ahogy azok írva vannak. Tehát — például — így: „megy a maga *út-ján*”, „nekem ez nem *tet-szik*”, „*hall-ja* kend, Tánicsics!”, „*szedd ki*!”, „*ül-j* le” stb. . . . Csak a magaméhoz hasonló megszeppenéssel magyarázhatom, hogy az utóbbi időkben — nyilván a „*-suk/-sük*”-ös ejtéstől, meg a nyálfröccsentő *-tsa/-tse* igei jelek kiejtésekor támadt finnyáskodástól félve — ilyen kiejtéseket hallottam rádióban, televízióban, színpadon, filmszövegben: „*azért ne bántjátok azt a szegényt*”, „*építjük fel gyorsan azt a házat*!” stb. E felfogás értelmében nyilván a helyes írási szabályok lesznek mérvadók a helyes kiejtés tekintetében is.

Most, amikor „A magyar helyesírás szabályai”-nak legújabb kiadása küszöbén vagyunk (mire ez az írás megjelenik — ha egyáltalán megjelenik —, feltehetőleg már meg is jelent), újból okvetetlenkedni vagyok kénytelen, mivel több szóról is kiderült, hogy nem úgy szoktuk — mi félműveltek — ejteni, ahogy azok írva vagynak. Hogy (a sok százból) csak egy-két olyan szót említsek: hiába követi a fentebb említett illetékes fórumokat egyik-másik sportriporterünk, közvetítőnk, egyértelműen ejtvén: *egy-egy* (rövid *gy-vel*), *egy-nul(la)*, pedig az Értelmező Szótár (II, 27) szögletes zárójelben [ ] (ez a kiejtés jelölésének módja: l. I. k. XIII. l.) — ezt közli: „[*égygy*]. Sőt Petőfi is a *meggy* szóval rímelteti az *egy-et* („Ezrivel terem a fán a / *Meggy* . . . / Feleségem van nekem csak / *Egy*.”). A másik — ismétlem: csak például — a *kisebb*, melyről az ÉrtSz. [ ]-ben (IV, 176) azt állítja, hogy kiejtése [*kissebb*]. Kiegészíttem a mondottakat azzal, hogy én — a kitűnő tanuló, országos pályázatok nyertese — megelőzve korunk kiejtési-helyes-

írási bajvivőit —, még nyolcadikos gimnazista koromban is csak a *lessz* írás formát ismertem (az ÉrtSz.-ban „[*lessz*]”). Talán ezért is, mint afféle bőrébe nem férő izgága ember, én a nyilvánosság előtt arcátlanul olyasmit pöndítettem meg, hogy — más nemzetek s a mi korábbi helyesírási gyakorlatunk példájára — engedtecsék meg a „vagy-lagos” helyesírást, ha nagyjából azonos érvennyel él két (vagy több)-féle kiejtés, mondjuk pl. a főnév *eső* (ÉrtSz. II, 468: „[*eső* v. *esső*]”), vagy: *óvoda* és *ovoda*, *áru* és *árú*, *csat* és *csatt*, *nincsenek* és *nincsennek* (vö. *van* — *vannak*) stb. Az illetékes szakemberek körülszánakoztak.

De támadt bennem egyik szavunk helyesírása és kiejtése körül is némi kétely, melynek olvastán bizonyára a Károli-Biblia legújabb, méregdrága példányainak százai fognak a fejemre hullani. Megfüleltem ugyanis, hogy az *amen* szót bármilyen korból, környezetből, tájról s vallásból származó szövegben szinte kivétel nélkül *ámen* formában ejtik színpadon, rádióban, tévében, köznap beszélgetésben, bármilyen rendű-rangú, műveltségű, vallású legyen a beszélő (így a középkori pápa vagy Dante is). Ennek talán legfőbb oka, hogy „A magyar helyesírás szabályai” 1954 óta általam csak sejtett, de kétségtelenül voluntarisztikus meggondolása alapján csak az *ámen* formát tartja egyedül helyesnek. A magára valamit adó író, beszélő magyar már csak a „magyartalan” helyesírás és kiejtés vádjától való félelmében is alázattal írja és — az újabb logika szerint — mondja az *ámen*-t.

Pedig a dolog nem ilyen egyszerű, s tulajdonképpen nem is oldható meg, amíg a helyesírási szótár — legalábbis a kiejtésre vonatkozó megjegyzést is megkövetelő, néhány tucatnyi esetben — vagy közli ezeket a megjegyzéseket, vagy enged a *v a g y l a g o s m e g o l d á s n a k* az írásban is. Az *ámen* kiejtésének ugyanis legalább h á r o m, körülbelül egyenlő elterjedtségű formája van: *ámen*, *ammen*, *amen*. (Az egyes formák részben katolikus — protestáns, részben táji — környezeti, részben műveltségi — oktatási meghatározottságúak.) Hogy itt nem kiagyalt problémáról van szó, arra hadd idézzem „A magyar helyesírás szabályai”-nak 1915 óta szavunkra vonatkozó állásfoglalását: 1915: *ámen* v. *ammen*; 1921, 1922, 1923: *ammen* vagy *ámen*; 1924, 1927, 1929, 1931: *ámen* v. *ammen*; 1932: *ammen* v. *ámen*; 1933, 1935, 1938, 1939: *ámen* v. *ammen*; 1940: *ámen* v. *ámen*; 1941, 1943, 1946: *ámen* v. *ammen* v. *ámen* [!]; 1950: *ámen* v. *ámen*.

Nyilvánvaló, hogy a változatok írásos formájának „helyessége”, illetve a formák elsőbbsége tekintetében — még a legkiválóbb nyelvtudósok esetében is — nem a történeti hagyomány, nem is az egyes kiejtésformák statisztikája, hanem a vallási, táji, iskolai hovatartozóság volt a döntő. A Nyelvtörténeti Szótár (SIMONYI, SZARVAS: 1890 — 1893.) *Ámēn* formában írja a címszót — de két (XVI. sz. eleji) kódexből vett példája: *amen* és „*Ammenet* mongyanak”. GOMBOCZ és MELICH (sajnos, alig elkezdett) etimológiai szótárunk készítése (1914—1930.) során föltétlenül tudták, hogy az *ámen* forma csak a XVI. század legvégén jelentkezik először, s hogy azóta is a XX. századig vagy az *ammen*, vagy a tudós, latinos *amen* volt az uralkodó, mégis az *ámēn* forma szerepel fő címszóként, utána — másodlagos alakként — *ámēn*. (A tárgyeset szerintük: *áment* és *ámmenet*, a NySz.-ra hivatkozva, de ott *Ammenet* van.) E két szótár gyakorlata döntő jelentőségűnek bizonyult a későbbi szótári gyakorlatban, — ahogy az 1954-es „Helyesírás” óta alig van szótár, lexikon, mely ne *ámen* formában írja a szót. Az ÉrtSz. is ezt hozza fő címszóként, de a realitások tiszteletére szolgáljon itt az egész „szócikkfej”: „*ámen* [ámen v. ámmen] msz és fn *amen* [ammēn v. ammen]”. A két forma ingadozása már a múlt század 60-as éveiben közzétett CZUCZOR—FOGARASI-féle „A magyar nyelv szótára”-ban (I. k. 1862.) megvan — Czuczor katolikus (bencés pap), Fogarasi protestáns volt!: „*Amen* vagy *Ámen*” (de a példák közt csak *ámen* van).

Bizonyosnak látszik, hogy az *ámen* ~ *amen* írás forma először a protestáns — katolikus megkülönböztetés jele volt. Az *ámen*-t Károli Gáspár honosította meg, ő ti.

héberből fordította a bibliát (1589—1590.), s e nyelvben az *ámen á*-ja etimológiailag is hosszú. (Érdekes viszont, hogy a „Szent Biblia” afféle kolofonján kétszer is *Amen* van! L. A magyar irod. képeskönyve. 1956. 61.) A méltatlanul háttérbe szorított Káldi György a katolikus, latin bibliát (a Vulgátát) fordította; nála éppúgy, mint minden katolikus latin vagy magyar vallásos szövegben *amen* van írva. (Aki görögöből fordította volna, az kb. *amén* alakot adott volna, ott ugyanis az *e* étával (η) van írva. Ezt tükrözi CALEPINUSnak 1585-ből való „Dictionarium Decem Linguarum...”: Tíz nyelvű szótár...-a: a magyar adatával: „*amen* — *Amē*, úgy legyön.”

Az *ámen*—*amen* írásformának vallási hovatartozás szerinti elkülönülése elég következetesnek látszik (bár Petőfinél — a Petőfi-Szótár tanúsága szerint — csak 6 *ámen* áll 4 *amen*-nel szemben), ám a kiejtésre mindebből alig vonhatunk le megbízható következtetéseket. A különböző szótárak eddig ilyen kiejtésformákat rögzítettek: *amen*, *ámen*, *amēn*, *ámēn*, *ammen*. Az Új Magyar Tájszótár ezekhez hozzáadja e formákat: *ámé*, *amēn(t)*, *ammēn*, a régiségből és a tájnyelvből ilyen formák mutathatók még ki: *amenn*, *ament*, *áment*... De még ezzel sem jutottunk a végére. Vizsgálódásaim során statisztikát készítettem ERDÉLYI ZSUZA páratlan értékű könyve (Hegyet hágék, lőtőt lépék) alapján. E könyv „archaikus népi imádságokat”, a magyar folklórnak már-már örökre elveszett gyöngyeit tartalmazza, melyek a dolog természeténél fogva főleg katolikus eredetű (vagy beütésű) szövegek. És mégis — a bukovinai székelyek, moldvai csángók által megőrzött néhány ősi *ament*, *áment*, *ammen*, *ammend*, *ámin* formák mellett — az *ámen* 93 : 69 arányban „vezet” az *amen*-nel szemben, gyakran úgy, hogy egyazon imádságban mindkettő előfordul. Bár a kétféle (írás-?, ejtés-?) forma földrajzilag eléggé körülhatárolható területekre jellemző, az értékben alig felbecsülhető szövegyűjtemény *ámen*—*amen* kiejtés formákra vonatkozó statisztikáját meg kell kérdőjelezni.

Először is a „népi” katolikusok túlnyomó többségének körében a leggyakoribb ejtésforma az *ammen* — s ebből egyetlen egy sincs a könyvben. Ennek az ejtésformának a magyarban is megvan a törvényszerűsége: a rövid, (prozódiailag) nyílt szótag utáni mássalhangzót szeretjük megkettőzni (vö. *eggyet*, *kissebb*, *esső*, *Kellenföld* stb.), de talán az Itáliában tanuló papság hatásával is kell számolnunk. N. ZINGARELLI (1940—41-es) értelmező szótárában (Vocabolario della lingua italiana) szavunk címszóformája: *amen*, *ammen*. (Érdekes, hogy a XV—XVI. században a magyarban sokszor a második szótag mássalhangzója nyúlt meg, s lett *amenn*.)

Az ERDÉLYI ZSUZÁNál található sok *ámen* sem mindig a protestáns kiejtés hatására alakult ki. Ezúttal is egy magyar nyelvi szokásra kell először rámutatni: arra, hogy — különösen a rövid szavakban — az első szótag magánhangzója gyakran megnyúlik: *kór*, *ház* (vö. *haza*), *bé(megy)*, *kíviül* (de: *kint*) stb. Még fontosabb, hogy (akár a pap ejtésében is) az *á* nem hosszú *á*, hanem énekszerűen elnyújtott, pszalmodizált, esetleg melizmával énekelt rövid *a* (talán így jelölhetjük: *aaa*). Ismerve a magyar *a* (és az *e*) hangnak azt a különösségét, hogy az *á* nem a rövid *a*-nak a hosszú párja, hanem egy más, az úgynevezett nyílt *á* párja (ezt az *á*-t az előkelősködő beszédben — *akadémia* — meg pl. a palócoknál lehet hallani, legyen a jele: *á*). Vagyis e négy *a* hang közül — rövid, kerekített (az o-hoz közelálló „magyar”) *a* (legyen a jele: *á*), rövid, nyílt (az imént emlegetett) *á*, ezek hosszú párjai: az *ā* (az illető tájéjtést nem ismerők gyakran *aó*-nak írják), és a köznyelvi *á* — egy-egy ember csak kettőt használ: a köznyelvben az *á*—*ā* párt, a palócoknál (és néhány más nyelvjárásban) az *á*—*ā* kettőt. Azaz az *ámen* kezdő *á* hangja a valóságban (a kiejtésben) legalább háromféle hang, minek következtében az *amen* leggyakoribb kiejtésformái: *ammen*, *ammēn*, *amen*, *amēn*, *ámen*, *ámēn*, *āmēn* (*āmen*), *āmmen*, *āmmēn* (*āammen*, *āammēn*), *aaamen*, *aaamēn*.

Azt semmiféle statisztika nem tudná igazolni, hogy a leggyakoribb kiejtésforma az *ámen*. Akkor pedig mért erőltetik a helyesírási szabályzatban? Írásban kétség-

kívül az *amen* forma a leggyakoribb. Szerintem vagy ezt a formát kellene „hivatalos”-nak, „törvényes”-nek kijelölni az írásban, esetleg utána a két fő ejtés forma — *ammen*, *ámen* — megjelölésével, vagy pedig — írásban is elfogadva a vagylagosságot — három írásformát — *amen*, *ammen*, *ámen* — kellene engedélyezni, rábízva kire-kire az *a*, *á* és *e* hangok kiejtését — ahogy tesszük ezt ezer meg ezer más szó esetében.

MARTINKÓ ANDRÁS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Mórabóra. Ezt az ikerszónak látszó gyümölcsnevet VOZÁRI GYULA (Nyr. VII, 328) közölte Debrecenből. Sem más alakváltozatát, sem más lelőhelyét nem ismerem. A MTsz. csak az említett közlésre hivatkozik. VOZÁRI ikerszóként közölte *móra-bóra* írásmóddal 'egy szilvafajta' jelentéssel. Magam is Debrecenben hallottam ezt a szót 1953-ban, mikor Debrecenbe költöztem. Családom tagjai is hamarosan megtanulták, hiszen e kis adalék írásakor is a mórabóra cserje-szerű fájára téved tekintetem, amelynek ágait lehúzza a sok apró gyümölcs. Ez egy félvad szilva- vagy ringlófajta, amelyet Debrecenben a gyümölcspiacon is árulnak *móra* vagy *mórabóra* néven (persze a monoftongusos *móra* és *mórabóra* is hallható). Azért nevezem a gyümölcsöt félvadnak, mert vadalanyon (is) terem, nem szorul permetezésre és egyéb gondozásra. Nyelvtörténeti adatok híján nem tudom megállapítani, mikor honosodott meg. Van sárga és kék fajtája.

Biztos etimológiát nem tudok adni, de a *mórabóra* aligha választható el ugyane gyümölcs olasz *mirabella*, olasz eredetű francia *mirabelle*, és a franciából a németbe átkerült *Mirabelle* nevétől. BAKOS FERENC (IdSzvKifSz.) olasz eredetű idegen szóként ismerteti: *mirabella* kis, sárga szemű édes szilvafajta.

Úgy képezem, hogy a két *a* hatására a szó teljesen mélyhangúvá alakult (vö. *galagonya*, *család*), majd, mivel számos ikerszavunk van, melynek második tagja *b*-vel kezdődik (*ákom-bákom*, *szánom-bánom*, *csiribiri*), az *ll > r* hasonulás is megtörtént.

KÁLMÁN BÉLA

NYELVMŰVELÉS

Szaporodnak az irodalmi szövegtévesztések

1. Valaha nagyon felháborodtunk azon, ha irodalmi folyóiratban vagy tankönyvben pontatlanul, hibásan jelent meg egy-egy irodalmi idézet vagy szöveg. Aki szereti a magyar nyelvet és irodalmat, aki nagyra becsüli múltunk értékeit, úgy érzi, hogy klasszikus íróink, költőink szövegei nemzeti kincseink, s ezért nem engedhetjük, hogy „leértékelődjenek” a felületes idézők és némely gondatlan nyomdászok, lektorok stb. kezén. Sajnos, napjainkban egyre több jelét látjuk annak, hogy klasszikus irodalmi szövegeinkkel egyes írástudóink nem a tőlük elvárható gondnal sáfárkodnak. Legutóbb egyik legnépszerűbb folyóiratunkban és egy 176 ezer példányban kiadott általános iskolai tankönyvben találkoztam a pontatlan szövegekzlés jelenségével.

2. Örömmel lapoztam végig és olvastam az Új Írásnak Arany Jánosra emlékező, igen gazdag tartalmú, 1982. októberi számát. Kedves dolog, hogy ebben mai tanulmányok, cikkek, versek egész sora idézi a száz éve meghalt, életművében mégis köztünk élő

Arany János emberi és költői alakját. Szép az ilyen igazán tartalmas emlékezés, de annál inkább sajnáljuk, hogy néhány zavaró nyomdahiba is becsúszott a nagy költőt ünneplő idézetekbe. Úgy gondolom: ezeket el nem hallgatni, hanem éppen szóvá tenni és kijavítani — kötelességünk.

Az Ősszel című Arany-vers így kezdődik a mostani Új Írás-beli közlésben: „Híves, borongós őszi nap . . .” Kár volt megtoldani Arany János *borongó* szavát egy -s képzővel. Ez a véletlen és kicsi változtatás megváltoztatja a szép versnek annyira sajátos „zenéjét” és alaphangulatát.

Közli az Új Írás a költő „Irodalmi hitvallásunk” című tanulmányát is. Benne egy helyütt ezt a furcsa szóalakot találtam: *felhajnalott*. Fogadni mernék, mondtam magamban, hogy Arany ezt kettőzött *l*-el írta! Fellapoztam a kritikai szövegkiadást, és ott valóban így találtam a kérdéses mondatot: „Irodalmunk nagyobb-korúsága örvendetes jeléül hozzák fel, hogy ime nálunk is *felhajnalott* a boldog idő, az írói osztály önállásának ideje” (Arany ŐM. XI, 408).

„*Zúgnak* bár künn a vészek, Csak ez a kis enyhe fészek [,] Ez maradjon mindig épen” — idézik Aranyt a folyóirat 111. lapján, de valakinek a hibájából egy fontos szótág kihagyásával. A verskötetek tanúsága szerint a költő nem kijelentő, hanem felszólító igealakokkal kezdte az „Oh! ne nézz rám . . .” című versnek ezt a mondatát: „*Zúgjanak* . . .” Itt a mondat logikája is felszólító alakot kíván: „*Zúgjanak* bár . . . Ez *maradjon* . . .” És megint csak utalnom kell a költemény nyelvének „zenéjére”: ha a mondat második és harmadik sora nyolc szótágos, akkor első sorában sem elég hét szótagnak lenni.

Igaz, mindezekben a példákban csak egy-két betűnyi a tévesztés, de ennyiben sincs joga az utókornak, hogy változtasson a hagyomány szentesítette szövegekben. És nemcsak Arany Jánosról van szó. Az Új Írás 99. lapján Petőfinek egy mondatát tette értelmetlenné a tárgyrag elhagyása: „Talán az ég megesküvék, hogy a *magyar* kiirtja.” Hogyan irtaná ki a magyar az eget? — kérdezzük felháborodásunkban, miközben Petőfinek „Szörnyű idő . . .” című, életéből utolsóul fennmaradt költeményére gondolunk. Petőfi nem alanyként, hanem tárgyként használta ezt a szót a szabadságharc utolsó hónapjainak vérzivatarában: „Szörnyű idő, szörnyű idő! / S a szörnyűség mindegyre nő. / Talán az ég / Megesküvék, / Hogy a *magyart* kiirtja. / Minden tagunkból vérezünk, / Hogy is ne? villog ellenünk / A fél világnak kardja.”

Az 50. lapon a *középosztályi* szót így választotta el a nyomda: *közé-posztályi*. Erre is csak Petőfi szavával reagálhatunk: szörnyűség! De jó is volna, ha a Petőfiről ma írók és nyomtatók nem hagynának ilyen szóelválasztásokat az utókorra!

3. Nemrég új magyar irodalmi tankönyveket vezettek be az általános iskola felső tagozati osztályaiban. Szövegközlésük vajon igényesebb, pontosabb-e a régi tankönyvekénél? Kézbe vettem legutóbb GODA IMRE—HORVÁTH ZSUZSA—M. BODA EDIT „Irodalmi olvasókönyv az általános iskola 6. osztálya számára” című kötetét (Bp., 1981.), és ebből a „Mint ha pásztortűz ég . . .” című fejezetet (53—160) néztem át tüzetesen.

„Üdvözlem Önt! Ma olvastam a Toldit . . .” — idézi a tankönyv Petőfinek Aranyhoz írt sorait, s itt mindjárt megakad a szemem a fölösleges névelőn. Pontosabban: Petőfi és Arany az ilyen címet nem mondta, nem írta névelővel. Ha figyelünk a levél ritmusára, abból is kitűnik, hogy fölösleges itt az *a* szócska, hiszen nélküle sokkal szebben hangzik a megszólítást követő háromtagú mondat, melynek mindhárom tagmondata egyformán hat-hat szótágos: „Ma olvastam Toldit, / ma írtam e verset, / s még ma el is küldöm . . .” Higgyük el, hogy Petőfi jó költő volt, jól tudott magyarul, és ne akarjuk az ő fogalmazását mai nyelvérzékünk szerint „kijavítani”!

Közli a tankönyv a Toldi teljes szövegét (69—153). Kíváncsi voltam, mennyire pontosan közli, végigolvastam hát itt újra az egészet. Sajnos, rengeteg benne a szöveghiba,

akármelyik eddigi Toldi-kiadással hasonlítom össze. Leghitelesebbnek én a száz évvel ezelőtti Ráth-féle kiadást tartom, amelynek szövegét még maga Arany János javította és hagyta jóvá előzőleg, életének utolsó hónapjaiban vagy heteiben. (Arany János összes munkái. Második kötet, Elbeszélő költemények. Bp. Kiadja RÁTH MÓR. 1883. Itt a Toldi az 1—114. lapon.) Ez sokkal megbízhatóbb, mint VOINOVICH GÉZA hét évtizeddel későbbi szövegkritikai kiadása (Arany János összes művei. II. kötet. Bp., 1952.), amely a maga helytelenül modernizált helyesírásával sem a kritikai, sem a népszerű szövegkiadások követelményeinek nem felel meg. (Lásd erről „Hogy is írta Arany János?” című cikkemet: Nyr. CIV, 68—84, melyben a Toldi régi és újabb kiadásában található szövegeltérésekkel s a kritikai kiadások helyesírási problémáival foglalkoztam.)

A tankönyv Toldi-szövegében h a r m i n c olyan hibát találtam, amely kisebb-nagyobb mértékben megváltoztatja a mű Arany János-i értelmét és hangzását. Az alábbiakban egyenként idézem a tankönyv hibás vektorait, kiemelve bennük a hibás szót vagy szavakat, és mindegyik után megjelölöm, hogyan írta e sorokat Arany a Toldi véglegesnek számítható, 1883. évi kiadásában.

1. „... Szélvész, zimankós, viharos borúval?” Arany *szélveszes*-t írt, ne modernizáljuk! (1: 12; a további jelzetekben is az első szám a Toldi kérdéses énekére, a kettőspont utáni szám pedig a kérdéses versszakra utal.)

2. „Egyik így szól: »Bajtárs! mért nem *jössz* csatára?»” (1: 13) Arany nál *jössz* van írva, s ez csak a mai *jössz* formával helyettesíthető.

3. „*Elvonul* a tábor, csillapul morajja” (1: 14). Arany a mondat első szavát múlt időbe tette (*elvonult*), itt ugyanis szembeállítás van az előző versszak jelen idejű első mondatával: „*Elvonul* a hadnép hosszú tömött sorban, / Toldiról *beszélnek* az egész táborban”. Az ezzel párhuzamos két sor első felében múlt, második felében jelen igealakot használ a költő: „*Elvonult* a tábor, *csillapul* morajja: / Ezt a szél *elhordta*, azt a por *takarja*”.

4. „Ott fejét a térdén tenyerébe hajtá” (2: 16). Arany nál: *térdin* — ne írjuk át, hiszen a költő bizonyára a jobb hangzásra való tekintettel használja ezt a formát, hogy ne szaporítsa a sor *e—é* hangjait; figyelemre méltó, hogy az *-é* helyett a sor közepén alkalmazott *-i* személyraggal milyen kitűnően tudja elhárítani a megelőző és a következő *e—é* hangok monotonitásának veszélyét: „Ott *fejét a térdin tenyerébe hajtá*”.

5. „Hajnali álmából csakhamar *felverte*” (4: 6). Helyesen: *fölverte*. (Így szebb hangzatot ad, mint három *e*-vel.)

6. „Akkor, ami elmúlt, *feledésbe* mégyen” (4: 18). Arany nál: *feledségbe*.

7. „*Kiskirály* leszesz te az egész vidéken” (4: 18). Az egybeírt *kiskirály* jelentése — Nagy Lajos korára vonatkoztatva —: 'hatalmas birtokán korlátlanul hatalmaskodó feudális úr'. Arany nem véletlenül írta külön: *kis király*, hiszen Bence Miklósnak mondott kedveskedő szavai egészen másféle „kis királyságra” utalnak.

8. „Itt hagynád a Bimbót s Lombárt, a hajszását, / *Kinek* hét vásáron sem találni mását?” (4: 18) Helyesen: *kiknek*, mert ez a névmás Arany nál nemcsak az utóbb említett ökörrre vonatkozik, hanem mind a kettőre.

9. „Aztán a tarisznját *félvállra vetette*” (4: 23). Ezt a költő birtokos személyraggal (*félvállára*) és nem *vet*, hanem *vesz* igével írta (*vette*).

10. „Messze az avasba esik a *vadállat*” (5: 6). Arany két szóba írta: *vad állat*, mert az itteni jelentése nem 'vadon élő állat', hanem 'nekivadult állat'. Ennek megfelelően itt nem a *vad*, hanem az *állat* szónak kell nagyobb hangsúlyt kapnia, mint ahogy a következő sor végén („Nagy darab helyütt letördeli a *nádat*”) nem az *a* névelő, hanem a *nádat* a hangsúlyosabb. Költőnk ezt a két verssort a hangsúlyozás szempontjából is rímelteti egymással.

11. „Nem birt *átaltörni* a szomorúságon” (6: 8). Helyesen: *általtörni*. Két versszakkal utóbb a tankönyv is *által* alakban írja ezt az igekötőt (*általászorította*).

12. „Érzi Miklós, *hogymint* reszket az ölében [az édesanyja]” (6: 11). Helyesen: *hogymint*, itt ugyanis a *hogymint* nem kötőszó, hanem egy mellérendelő összetételű határozószónak az előtagja, s ebből következik, hogy nem a *mint*, hanem a *hogymint* szótagot kell hangsúlyoznunk. A félreértésen alapuló, „modernizáló” helyesírás a mondat hangzását is, értelmét is megváltoztatja. (A *hogymint* határozószót Petőfi is használja, István öcsémhez című versének elején: „Hát *hogymint* vagytok otthon, Pistikám?”)

13. „A bolondok *útját* jobbra-balra futja” (6: 20). Aranynál régiesen: *utát*. Talán azért írja ebben a formában, hogy ne használjon itt is — mint a sorvégi *futja* szóalakban — *j*-s személyragot (*út-ja*).

14. „*Érdemtelen* volna királyom kegyére” (8: 3). Arany így írta: *érdemtelen*.

15. „Hogy miért borult el a király orcája, / Azt nem mondta Györgynek, ez sem *tudakolta*” (8: 7). Az eredeti szövegben *tudokálta* olvasható.

16. „Aztán meg ki áll jól, hogy reám *ne* törne” (8: 11). Arany *nem*-mel írta.

17. „Sikolt a *fehérnép*, esve már kétségbe” (9: 7). Arany régiesen, *j*-vel írta: *fejérnép*.

18. „Mit akarsz te fickó! tán bolond *van*? nem *ládd* / A dühös bikát, hogy jön egyenesen rád?” (9: 8) Helyesen: *vagy* és *lát*d; az utóbbinak azért fontos megtartani az Arany János-i írásmódját, mert az értelme nem 'lásd', hanem 'látod'.

19. „Drága gyöngyös fegyver csillogott kezében, / Drágább *örömkönnnyű* anyja két szemében” (10: 1). Arany nem hosszú, hanem rövid *ü*-vel írta: *örömkönnnyű*, a szó utótagja ugyanis nem a *könnnyű* melléknév, hanem a *könnny* főnévnek régi, tövégi rövid magánhangzós alakja.

20. „Hé! ki az? hová *méssz*? te vagy öreg Bence?” (10: 2) Helyesen: *mész*, hiszen hosszú magánhangzóra végződő igei után csak rövid *-sz* lehet a 2. személy ragja: *mé-sz* (mint: *ró-sz*, *lő-sz*).

21. „De tudnivaló, hogy nem beszélt *a* folytatában” (10: 5). Itt nincs helye a névelőnek. Ezzel a nyomdai betoldással a sor szótagjainak száma tizenháromra nőtt, pedig a Toldiban minden versornak tizenkét szótagosnak kell lennie.

22. „*Édes anyádasszony* ezt neked küldötte” (10: 9). Az eredetiben a kiemelt rész három szóba van írva: „*Édes anyád asszony*...” Ha ezt maibb módon akarjuk írni, akkor csak így tagolhatjuk: *édesanyád asszony*, hiszen *anyádasszony* szavunk nincs.

23. „Három sem érkeznék vele *versent* enni” (10: 17). Helyesen: *versenyt*, bár—sajnos — a Voinovich-féle kiadásban is *versent* olvasható.

24. „Cifra új szerszámot *a* jó Rigó lovának” (11: 3). Ez a mondat a fölöslegesen közbeékelte *a* névelővel úgy hat, mintha Miklós nem a saját lovának, hanem egy Rigó nevű s z e m é l y lovának akart volna új szerszámot venni.

25. „Vett is, amit kívánt: *paizsot*, szépet, nagyot” (11: 4). Arany a kérdéses szóalakot így írta: *paizst*. A helytelen tankönyvi átírás — az *o*-val való bővítés — eredményeként a mai iskolában ezt vagy *i*-vel olvassák (s akkor tizenhárom szótagúvá romlik a tizenkettes verssor), vagy pedig *j*-vel, *paizsot* formában (s akkor is másképp, mint ahogy a költő elgondolta és olvasta).

26. „A sátrak el voltak rekesztve korláttal, / Tilos volt *a* parasztnak lépni azon átal” (11: 9). A második sorban nem kell a névelő. Erre a szótagszám és a ritmus is figyelmeztet.

27. „Ha haragunnál is, egy órád sincs hátra, / S a halálos ágyon *ki* nem *bocsátna*?” (11: 15) Az utóbbi sorban csak tizenegy szótag van, mert kimaradt a *meg* igekötő. Arany Jánosnál így van a sor második fele: *ki meg nem bocsátna*?

28. „Ropogott a keze közt, elolvadt a teste” (11: 17). Arany a sor első felét névelő nélkül írta, mégpedig nem csupán a szótagszámra való tekintettel, hanem mert a reformkor jóval takarékosabban élt a névelőkkel, mint mai nyelvünk.

29. „Úgy hiszem, ez a cseh nem fog *vívni* holnap . . .” (12: 1) Az eredeti szövegben: *víni*. Lehet, hogy a tankönyvszerzők tudatosan használják a maibb alakot (szerintem az ilyen átírás sem engedhető meg), de akkor megfeledeztek arról, hogy az első ének *vi* igéjét nem modernizálták *vív* formára, ott ugyanis ez áll a tankönyv Toldi-szövegében: „De ki *vína* bajt az égháborúval . . .” (1: 12).

30. „Mert a bánat és öröm osztozának rajta” (12: 6). Itt is fölösleges a névelő, s amellett ez nagyon elrontja a költőnek oly szépen hangzó felező tizenkettes (kétszer hat szótagú) sorát: „Mert bánat és öröm / osztozának rajta”.

Az ötvenes években cikket írtam a középiskolai tankönyvek szövegeinek helyesírásáról (Nyr. 1956: 438–40). Úgy látom, a magyar irodalmi tankönyvekben azóta sem sikerült megoldani a régi szövegek elyszerű mai közlésének problémáját. A részleges (a kiejtést és a helyesírást érintő) modernizálás ebben a tankönyvben is következetlenül valósult meg. Említettem az imént (a 17. pontban), hogy Arany *fejérnép* szavát a tankönyv átírta *fehérnép*-nek, szerintem túllépve azt a határt, ameddig a modernizálásban elmehe-tünk. Jellemző példája az elvszerűtlenségnek és a következetlen eljárásnak, hogy a Toldiban két helyütt előforduló *fejérlík* igét mind a két helyen változatlanul hagyták (*j*-vel írva), a *fejér* melléknemet, illetőleg főnevet pedig egy helyütt írták át *h*-val (11: 12), három helyen nem változtattak rajta (5: 4; 6: 4; 8: 9).

Hasonló következetlenség mutatkozik a tankönyvben Arany *éjszaka* szavának és *-képen* határozóragjának írásában. Itt sietve megjegyzem, hogy ebben VOINOVICH-nak rosszul sikerült szövegkritikai kiadása is ludas. Arany a száz évvel ezelőtti RÁTH-féle kiadásban az *éjszaka* szót mindenütt úgy írta, ahogy ma is írjuk, VOINOVICH azonban 1952-ben mindenütt *éjtszaka* formára írta át. A tankönyvírók azt hiszik, hogy ez a *t-s* alak valami Arany János-i jellegzetesség, és több helyütt ők is *éjtszaka* formában írják a szót (előhang; 5: 14; 7: 3; 9: 14). Két helyütt azonban megfeledeznek az átírásról, s ott Arany végleges szövege és mai helyesírásunk szerint *éjszaka* olvasható (1: 6; 4: 5). Itt jegyzem meg, hogy Arany az 1846. évi kéziratban még valóban *éjtszaká*-t írt, de később — az akadémiai helyesírásnak megfelelően — az *éjszaka* formára tért át, s így találjuk ezt mindenütt a véglegesnek számító 1883. évi kiadásban is. Érdekes, hogy a Toldi-beli *jó éjszakát* jelzős szerkezetet az elvtelenül modernizáló 1952. évi kritikai kiadás kétszeresen is elrontotta, mert nemcsak visszaerőltette benne a szerzőtől már elhagyott *t*-t, hanem egybe is írta a szerkezetet *jóéjtszakát* formában. Ennek lehet következménye a mai tankönyvben a *jóéjszakát* egybeírás, amely sem a költő írásmódjának, sem mai helyesírásunknak nem felel meg.

A *-képen* határozóragot Arany mindig *-képen* alakban, tehát egy *p*-vel írta, vagyis a szóelemzés szerint. (Ez a ragunk a *kép* főnévnek *-en* ragos alakjából származik, de ma már a kiejtésnek megfelelően, két *p*-vel írjuk.) A költőnek egységes egy *p*-s írásmódját a tankönyv két helyütt megváltoztatta: *olyaténképpen* (4: 22), *szörnyűképpen* (10: 12); másutt változatlanul hagyta: *mindenképpen* (5: 12), *ilyenképpen* (8: 3), *végképpen* (8: 5). Ezzel a kétféleséggel szemben a *-kép* (mai *-képp*) rag a tankönyvben mindenütt egy *p*-s maradt: *akkép* (4: 2), *máskép* (5: 14), *mikép* (6: 6). Érthetetlen azonban, hogy a Toldi-beli *ekkép* határozószót a tankönyv miért írja az egyik helyen *ekép* formában (4: 8), a másik helyütt *ekkép* alakban (8: 8); Arany mind a kétszer egyformán írta őket: két *k*-val és egy *p*-vel.

Egyéb, talán kevésbé feltűnő helyesírási vagy átírási következetlenségek is tarkítják a Toldi tankönyvbéli szövegét. Ilyen az, hogy az *út* főnév tárgyragos alakja, mely Aranynál egységesen hosszú *ú*-s (*útat*), itt két szomszéd versszakban kétféleképpen van írva: „És az *utat* nyalja sebesen haladva” (1: 4); „Mely a hamvas *útat* véges-végig méri”

(1: 5). Ezzel a következetlenséggel a tankönyv nem segíti, hanem akadályozza a logikus gondolkodásra nevelést. Hasonló kettősség, hogy a tankönyv egy helyütt ezt írja: *búbánatban* (1: 7; rövid *u*-val), másutt meg ezt: *búbánatos* (6: 7; hosszú *ú*-val). Arany mind a két helyen hosszú *ú*-t írt. Rövid *o*-t jelölt ellenben — az akkori kiejtés szerint — a *sovárgó* (1: 7), *sohajtvá* (4: 20) stb. szóban. A tankönyv az előbbi átírta így: *sovárgó*, az utóbbit változatlanul hagyta (*sohajtvá*). Az ilyen szövegközlésben semmi elvszerűséget nem talállok.

Azt sem értem, hogy a költőnek *megunt* (1: 12) és *megunta* (2: 4) szóalakjait, melyek mai helyesírásunknak is megfelelnek, miért kellett mindkét helyen hosszú *ú*-sra változtatni. De további példákat is sorolhatok. Arany hosszú magánhangzóval írta: *szíve* (2: 8), de röviddel: *biztatja* (3: 2). Az ilyen szóalakokat ma is így írjuk, és érthetetlen, miért változtatták meg a tankönyvben mégis mind a kettőt. Megemlítem még, hogy költőnk az *ül* szóvégeket — az akkori kiejtés és helyesírás szerint — mindig hosszú *ú*-vel írta: *örül*, *kívül* stb. A tankönyv az ilyenek egy részét meghagyta eredeti formájában: *kerüli* (8: 4), *ökvüle* (12: 3), *örültenek* (12: 3); más részüket — nem tudni, milyen elkülönítés alapján — így modernizálta: *megüli* (1: 8), *kívül* (1: 9), *örült* (10: 12). Ugyan hol a logika ebben a kétféle megítélésben? Vagy ne is keressünk ebben a tankönyvi szövegközlésben semmiféle logikát?

Nem hagyhatom említetlenül, hogy vesszőhiba is igen sok van a Toldi tankönyvbeli szövegében. A költőnek száz évvel ezelőtti „végleges” szövegében még meglevő vesszők, amelyekre mai helyesírásunk szerint is szükség van, többször elmaradoznak az összetett mondatok tagmondatainak határán (1: 10 1. sor; 12: 11 2. sor; 12: 14 3. sor; stb.).

Mindezeket a hibákat csak részben menti az, hogy a Toldinak mind a mai napig nincsen megbízható kritikai szövegkiadása. (Rendelkezésünkre áll azonban a RÁTH-féle 1883. évi „végleges teljes kiadás”: szerintem minden Toldi-szövegközléshez ez szolgálhat legmegbízhatóbb alapul, akár kritikai szövegkiadásról, akár tankönyvbeli közlésről van szó.)

Végül nem hagyhatom szó nélkül azt sem, hogy tankönyveink — LEHR ALBERT iskolai Toldi-kiadásaitól kezdve — jelöletlenül hagyják a Toldiban az *u t ó h a n g* kezdetét. Arany a tizenkettedik ének 18. és 19. versszaka közé nem véletlenül tett elválasztó jelet, hanem azért, mert arra ott szükség van. A 18. versszakkal a történet tulajdonképpen befejeződik. A hátralevő két — 19—20. — szakaszban Toldinak már csak a további életére utal a költő, meg arra, hogy híré-nevét halála után is megőrizték a századok. Ez a tizenhat sor a szöveg folyamatossága szerint beletartozik az utolsó énekbe, hiszen az „Így szerette anyját a daliás gyermek...” kezdetű utóhang szervesen kapcsolódik az ezt megelőző versszakhoz; ám tartalmával éppúgy elkülönül ez a rész a néhány nap alatt lezajló tulajdonképpeni történettől, mint a mű elején levő — s egyébként szintén cím nélküli — *e l ő h a n g*. Arany János szerkesztőművészete abban is megnyilvánul, hogy az egész történetet a tizenhat soros előhangnak és a szintén tizenhat soros utóhangnak a keretébe foglalta. Az előhangban Toldi Miklós emberi alakját varázsolja elénk a „majd kilenc-tíz ember-öltő” régiségből, az utóhangban pedig azzal búcsúzik a megénekelte vitéztől, hogy „... kivel nem ér föl egész világ ökre, / Dicső híre-neve fennmaradt örökre”.

4. Befejező soraim elé most én is, mint Arany János a Toldiban, elválasztó jelet tehetnék. Azt kívánom itt megjegyezni, hogy cikkemnek nem a hibáztatás volt a célja, hanem az, hogy elősegítsem a gondos és mind pontosabb irodalmi szövegközléseket. Ennek érdekében cikkem kéziratának másolatát már most — a megírás idején — eljuttatom a Tankönyvkiadónak, hogy a minden évben új kiadásban megjelenő 6. osztályos tankönyv Toldi-szövegének hibáit minél előbb ki lehessen javítani.

PÁSZTOR EMIL

ÉLŐ NYELV

A nyelvjárási tudat és a nyelvi viselkedés kérdéséhez

1. A köz- és irodalmi nyelvnek a nyelvjárásokra kifejtett hatása miatt ma már nemcsak egy-egy falu, helyi nyelvjárás nyelvhasználatában mutatkozik rétegződés, hanem hovatovább még az idősebbek körében sem nagyon akad teljes és tiszta nyelvjárást beszélő egyén. Az utóbbi időben jócskán megcsappant azoknak a száma, akik bármilyen helyzetben igazodnának szokásos, mindennapi nyelvjárási beszédükhöz, a nyelvjárási normához. Viszont szinte minden nyelvjárási beszélő tud már, ha akar, olyan nyelvváltozatot használni, amely keverék jellegű: erősen kapcsolódik ugyan az (anya)nyelvjáráshoz, ám ugyanakkor jó néhány nyelvjárásiasságot tompítottan, a köznyelvihez közelítő formában őriz.

A tapasztalat szerint egyre többen vannak olyanok, akik kisebb vagy nagyobb mértékben nyelviileg is viselkednek: más nyelvváltozatot beszélnek odahaza, szűkebb családi körben, természetes környezetükben, és megint mást szokatlanabb körülmények között, különösképp idegenek előtt. Az a tagadhatatlan tény, hogy a mai falu nyelvhasználatán már nemcsak a köznyelvi hatás mérhető, hanem a mindenkor beszéd-szituációtól való függőség is érezhető, félreérthetetlenül vall a nyelvi (nyelvjárási) tudat meglétére, sőt viselkedésformáló szerepére. Azt azonban mégsem tudnánk egykönnyen elhatárolni egymástól, mi az, ami a nyelvjárásnak a köznyelvtől megkevert állapotára vonatkozik, s mi az, amit a rendkívüli beszédhelyzet (az idegen, a mikrofon, a kérdésfeltevések stb.) számlájára írhatunk.

A nyelvjárási beszélők nyelvi tudatával nálunk elsőként VÉGH JÓZSEF foglalkozott (ŐHA. 34—8), újabban pedig KISS JENŐ szolgáltatott adalékokat pontosabb megismeréséhez (MNYTK. 159. sz. 14—5, 25—9). Néhány megállapításuk különösen is fontos a témában: 1. A nyelvi tudat a nyelvi normán alapszik. 2. Nyelvi tudata mindenkinek van, a nyelvjárási beszélőknek ugyanúgy, mint a köznyelvi anyanyelvűeknek. 3. A nyelvi tudat nem egyformán sajátja mindenkinek: egyeseké fejlettebb, másoké az átlagos szint alatt marad. 4. A nyelvi tudat többé-kevésbé megváltozhat az idők folyamán.

Az emberi magatartást, amelynek a nyelvi magatartás is része, alapvetően a tudás, a tudat határozza meg. A nyelvjárási tudat részint a nyelvjárási normák, szabályok ismeretét, részint a hozzájuk való alkalmazkodást jelenti. Ha megváltozik a nyelvi, nyelvjárási tudat, megváltozhat a nyelvi magatartás, nyelvi viselkedés is. A nyelviileg érzékenyebb emberek ugyanis rögtön észreveszik, ha környezetükben valaki másként beszél, mint ahogy a megszokott norma diktálná. Ilyenkor gyakran előfordul, hogy a hallott különbségek felismerését és az egyéni nyelvi tudattól, annak fejlettségétől függő értékelését, minősítését előbb vagy utóbb tett, váratlanabb nyelvi teljesítmény követi, főként kitüntetett beszédhelyzetekben. A nyelvi, nyelvjárási tudat viselkedésformáló szerepe elsősorban akkor tűnik fel, ha valaki a tőle megszokott és egy szociális érvényű normán alapuló nyelvhasználatát a beszéd-szituáció, a közlés körülményei miatt úgy változtatja meg, hogy magát, egyéniségét, személyiségét esetenként kedvezőbb színben láttassa. A nyelvjárási tudat hatása a nyelvhasználatban eredményezhet akár a normánál archaikusabb nyelvi formákat is. A nyelvi viselkedés azonban többnyire mégis a köznyelv felé mozdítja el a nyelvhasználatot, mivel a felismert és tudatosult különbségek, eltérések napjainkban általában a nyelvjárás és a köznyelv szembenállásából adódnak.

Arról tapasztalatok alapján tudunk egyet-mást, milyen a nyelvjárási beszélők szubjektív viszonya nyelvjárásukhoz. Felmérés, konkrét adatok alapján azonban jóval kevesebbet tudunk arról, hogyan és milyen korlátok között befolyásolja a nyelvi, nyelv-

járási tudat a tényleges nyelvi gyakorlatot. Persze az efféle vizsgálódás szakmai és módszertani szempontból számos nehézségbe ütközhet. Valószínű, hogy több adatközlőtől származó, terjedelmesebb nyelvi anyagon megállapított nyelvjárási norma lehetne a viszonyítási alapja a viselkedésre, a tudati tényezőkre is visszavezethető eltérő nyelvi tényeknek és jelenségeknek. Most mégis arra vállalkozom, hogy egyazon adatközlő nyelvhasználatában kíséreljem meg bemutatni, feltárni a nyelvi viselkedés bármiféle nyomait.

2. Egy több mint tíz évvel ezelőtt végzett nyelvjárási szöveggyűjtés alkalmával szülőfalumban az egyik adatközlőmtől két szövegrészletet sikerült felvennem ugyanarról a témáról. Adatközlőm ugyanis a témát illető bizonytalanságában arra kért, hogy történetét először hadd mondja el a magnetofon bekapcsolása nélkül, majd aztán a mikrofonba is elmeséli, ha megnyeri tetszésemet. Látszólag engedtem a kérésnek, de — kegyes csalásként — észrevétlenül bekapcsoltam a készüléket. Így jutottam egy érdekes, bár rövid „szövegkettős” birtokába.

Akkor nem gondoltam rá, de később többször is eszembe jutott, hogy egyszer össze kellene hasonlítanom a két szöveget. Az a kérdés foglalkoztatott, vannak-e kimutatható, értékelhető nyomai annak, hogy a történetet adatközlőm másodszor a saját beleegyezésével, tudtával mondta mikrofonba. Azt gyanítottam ugyanis, hogy a második szöveg nyilvánvalóan más, köznyelviesebb lesz, mint az első, s ennél fogva felhasználhatom a nyelvjárási tudat és a nyelvi viselkedés, alkalmazkodás megközelítésében.

Annyi különbséget, mint vártam, sajnos nem tapasztaltam. De a két szövegrészlet rövid, talán az egészet bemutathatom. A felvétel 1972. augusztus 15-én készült Sopronkövesden. Adatközlőm egy olvasott, egyedül élő parasztember, Róka Antal 71 éves tsz-nyugdíjas volt. Korábban is készítettem már vele szövegfelvételeket, tehát jól ismertük egymást. A konyhán, ahol a felvétel készült, összesen öten tartózkodtunk. A szóban forgó két szövegváltozatot 1982 januárjában jegyeztem le.

I.

Aziðr naggyáby-iz'ebü a linyeg az, hogy az 'én gyerekkoromba — hát nem kþa qm bekapcsúnyi, majd ié azutá emondom, nē kapsul, csak mast m mondom, hogy juo lész-ē hāt hogy ez. — Hogy juð, ulan virēssek lēttek az 'én szēmeim, sz'óv^aval valami szēmgyulladás^{om} va mi v'ót, körübelü nem tudom 'én, meñyi üdōs, h'ēt i'ēves lēhettem, osztá ēvíttek az orvosho. A^z orvos ulan szēmcsōpōket adott. Becsōpōkteiik a szēmēmbē, de osztán az 'én szēmēm bizo csak mindig virēs v'ót, virēs, ulan v'ót mindig, hon nem tuttam a világošqgot, a gyērtyaftint, vaj ak akkor m'iek pētr'ólqumlampo v'ót, nem türhettem, az udvarra nem mēhettem ki. Hāt ēccēr csak hozzáñ keverēdēl ēgy asszon. Aszt mongya, hā mēgnāstē a is a szēmēmēt. Aszt mongya idēsanyqmnok: — Vigyē el — aszongya — a szomszūt kössigbe, ot van ēgy asszon, aki tud gyuðgyittani, osztā annak mutassa mēg a szēmūt!

Hāt idēsanyqñ el is vitt, osztā mēgmutatott annak az asszonnak. Aszonta az az asszon, hogy māj^d kēřēsēn a faluba ullan asszont, fiatalasszont, aki a napogba szült. Hogy annak osztā a aβu a m'ēg gyōngē tejjibü mindēn nap ētypqr csōppōt fejjeneg bele, de sz'óval csak úty köl belefejnyi a szēmēmbē, hogy eszt osztā csinyqillo. De aszt mongya, hoty ha tiz napig vaj ēk k'ēt h'ētük hāt es sē használ, akkor vigyenek vissza, akkor maj más rēndül. No hāt osztā az 'én szēmēm erre mēg'gy'ōgyūt a tiz napi tejkēzelis utā, mēg'gyuogyūt a szēmēm.

II.

Hāt mast a gy'ōgyittásru akarok mondanyi, hogy kuruzlqš-ē vaty hát mi ez, nem is tudom. De az biztos, hogy iēñvqlēm ez mēktörtint. Körübelü h'ēt i'ēves lēhettem, a szēmēm iēñ-iēñ virēs lētt. Az egisz szēmēm feh'ērjē csupa vīr v'ót. Idēsanyqñ el is vitt az orvosho.

Az orvos szemcsöppöket^{et} a^d adott éty kis föcskendezővel vagyis űlan kis csöppentővel. Mindén nap éppár csöppöt köllöd bele csöppentényi. De az én szemém csak nēm akard gy^uogyányi. A napfény annyira bántotta, ha kiméntem az udvara, mindig valami ruháq be köllöttem kötnyi a szemémet. Szüleim úty fítek, hoty talám még is vakulok.

Égy napon jöt hozzánk egy asszon, a is megníszte^a szemémet, aszt mongya idēs- anyámnok: — Vigye el a szomszút faluba, van egy öregasszon, annak mutassa még, asz tud illényekre valamit annyi.

Másonp idēsanyám el is vitt. El is vit^v v^uóna akár^hahová is, csak szemém még^{gy}gy^ugyullon. Aszt monta az az öregasszon idēsanyámnok, hogy a faluba ullan asszont keressén, éf fiatalasszon, aki mastanáq szült. ⁱÉs annak a ho^u mⁱék csak étypár naptya, hosz szút, és hogy nē légyén még erős a tejé, annak a tejibü éppár csöppöt csöppencsenek mindén nap a szemémbé. De ez a tej, ez annyira csipté a szemémet, csupa könybe lőöl, ut^uőb má annyira fítem túló, mind az ördög a szenttűvisztü. De a szémeim ettől kezdve osztá szemlátomást javút. Igaz ugyan, hogy még naponkint csöppenttünk a szemembe abbul is, amit az orvos adott, de mégis szípen fokozatosan még is gy^uogyút a szemém. Hát úgy emlékszem, hok körülü tiz napon át kaptam eszt a tejcsöppöket, tovább nem. Továb má aszt tartottok, hon nēm, aszt tartották a szüleim, hogy má nēm szükségös tejet csöppöntényi bele.

De hogy én a szemémmel a napra kimēhessek, arra miék körülü égy ièvre várnyi költöttem, mer ha kiméntem, annyira gyöngiék v^uótak a szémeim, hogy é^ute könybe lőögtak, ha világosra méntem, igén-igén költöttem mindíg vigyázni a szemémre. De most hetvenégy éves vagyok, és háló isten ullan j^uól (?) a szemém, ullan j^uó szémeim vannak, hogy a leg-apr^uőb bötüket s ^uókula nⁱékü el tudom ^uóvasni, pejiék hát igén sokat ^uóvasok.

3. A két szövegváltozat terjedelme természetesen kevés ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket lehessen levonni belőle. Arra azonban föltétlenül alkalmas, hogy szolgáltasson néhány adalékot akár a nyelvi, akár a nem nyelvi jellegű viselkedéshez, adatközlő magatartáshoz. Az a tény ugyanis, hogy adatközlőm nem akarta egyszerre magnefonba mondani gyermekkori emlékeit, azt mutatja, hogy a babonásnak tűnő történet elmondásától viszolygott kissé. Ezt egyértelműen bizonyítja a II. szövegváltozatnak az a része, amelyben — az I. változattól eltérően — arról beszél, hogy az orvos által rendelt szemcsöppöket is használták ám a szülei a „tejkezelés” mellett. Ez is viselkedés kétségtelenül. Legfőljebb nem nyelvi jellegű, illetve csak annyi nyelvi következménye van, hogy terjedelmesebb, változatosabb, információkban gazdagabb lett a II. szövegváltozat, mint az I. volt. Az adatközlő viselkedése tehát nemcsak abban nyilvánulhat meg, hogy valaki nyelvileg produkál mást, mint szokott, hanem abban is, hogy emberileg mutatja másnak, többnek magát, mint amilyen. Az efféle emberi magatartással egyébként nyelvjárásgyűjtők sokszor és sokféleképpen találkozhatnak. Ha a továbbiakban a két szövegváltozatot teljes elemzésnek nem vetem is alá, néhány hang-, alak- vagy szókinccsani sajátosságuk alapján megkísérlem összehasonlításukat.

A) H a n g t a n. — A zárt *i*-zés Sopronkövesd nyelvjárásának igen erőteljes magánhangzó-jelensége. A zárt *i*-zés a vizsgált szöveg I. változatában 10-szer fordult elő ellenpélda nélkül: *lányq, vtréssek, kössigbe* stb. A II. szövegváltozatban ugyanakkor a 11 példára 1 ellenpélda is jutott: *egisz, emlékszem, fítek, fítem, megníszte, mektörtint, szípen, szükségös, szomszút, vir, virés*, de: *napfény*. Azt hiszem, az kétségtelen, hogy adatközlőm számára az egyetlen köznyelviesedő adat csak kivételes megoldás, ha úgy tesszik: viselkedés.

A zárt *i*-zéssel összefüggő rövid *i*-zés — különösen a birtokos személyjeles relatív tövek toldalékos alakjaiban — még erősebben tartja magát. Ez a magánhangzó-jelenség a regionális köznyelvbe is behatolhat. A vizsgált szövegekben 4, illetve 6 adattal ellen-

példa nélkül fordult elő: *idésanyám, idésanyámnok, szémit, tejibü* (I.); *idésanyám* (2), *idésanyámnok* (2), *naponkint, tejibü* (II.). Adatközlőm a zárt rövid *i*-zést tehát még viselkedésével sem próbálta leplezni.

A zárt *o*-zás — elsősorban az *á* utáni asszociatív *o*-zás — nyelvjárásunknak szinte a legutóbbi időkig virulens magánhangzó-jelensége volt. Passzív megfigyelésből is tudom azonban, hogy ma már nem jelentkezik kivételtelenül. Az 1972-es felvételek mégis még erős *o*-zásra vallanak. Az I. szövegben mindhárom előforduló példa tisztán zárt *o*-zó: *pětr^uólğumlámpo, csinyáľlo, idésanyámnok*. A II. szövegváltozat 8 lehetséges esetéből azonban 4 már nyíltabb *o*-s realizációjú: *lábğttak, másnğp, mastanáğp, ruhğğp*. Kár, hogy a kétféle szöveg zárt *o*-zó adatai sem a fonetikai helyzeteket, sem a morféimákat illetően nem esnek egybe. Így a változást valamivel nehezebb egyértelműen a viselkedés szám-lájára írni.

Az *i, ú, ű* rövid ejtése — a dunántúli nyelvjárások nagy többségéhez hasonlóan — Sopronkövesden is igen jellemző nyelvjárásiaság. De teljesen nem általános. Az *úgy* névmási határozószó mindkét szövegben hosszú magánhangzós. A rövid *i, u, ü*-nek ellenpéldája viszont egyetlen más morféimában sem fordult elő. A kny. *i, ú, ű*: nyj. *i, u, ü* megfelelésre az I. szövegben 3 példa van: *tiz* (2), *tűrhettem*; a II. változatban 4: *bötüket, csiptě, szenttűvisztü, tiz*. Ezt a hangtani jelenséget tehát még a nyelvi viselkedés sem kezdi ki egykönnyen.

Az *á* fonéma hangszíne Sopronkövesden a nyelvjárás archaikus állapotában — adatközlőmnél pedig különösen — sokszor zártabb. De a nyílt és a zártabb realizáció szabályszerűségét nagyon nehéz kitapintani. A kettősség most sem csak a kétféle szövegvariáns összehasonlításában figyelhető meg, hanem egyazon szövegen belül, sőt még ugyanannak a morféimának az ismétlődésekor is. Ám az azért mégis elgondolkodtató, hogy amíg az I. szövegben a 25 zártabb *á*-val csak 4 nyílt *á* állt szemben, addig a II. esetben az *á* : *á* arány 13 : 22. Ez azt bizonyítja, hogy a gondosabb, összeszedettebb előadásmóddhoz társuló artikuláció megritkíthatja a zártabb *á*-k számát.

Az explozív *gy*-zést, *ty*-zést korábbi szövegfelvételeim a faluban szinte kivétel nélkül mássalhangzó-jelenségnek mutatják. A mostani felvétel II. szövegváltozatában azonban 1 példa (*naptya*) és 1 ellenpélda is (*feh'érě*) akadt rá. Ez utóbbi adat neológ jellege egyértelműen a viselkedésre vall.

Az *l*-ezés sokkal szilárdabban tartja magát. Csak példát találtam rá, ellenpéldát nem. Az I. szövegben 6, a II. változatban 5 *l*-ező adat fordult elő (pl. *csinyáľlo, męg'gy'gygyullon, ullan* stb.). Ezek az adatok azt mutatják, hogy az idősebb nemzedék az *l*-ezéstől nem is nagyon akar megszabadulni. Lehet, hogy az *l*-ezés épp ereje és szabályossága folytán nem tűnik kerülendő nyelvjárásiaságnak.

A szótagzáró, illetve az azonszótagú *l* kiesése — mint mindig — most is rendkívül változatos képet mutat. Szóbelseji helyzetben mindannyiszor következetesen kiesett az *l*: *körűbelü, n'ėkü* stb. Tővégi helyzetben hol kiesett, hol megmaradt: *kğp, körűbelü*, de: *köl, használ, rėndül*. Az *l* kiesésére egyébként toldalék előtti helyzetben van a legtöbb adat: pl. *bekapcsűnyi, męg'gyuogyút, v'út; fűtek, gy'ogyűnyi, javút, szenttűvisztü* stb. De azért 1—1 ellenpélda is akadt mindkét szövegben: *szűlt* (I.), *szűlt* (II.). Érdekes, hogy a II. szövegváltozatban a *szűt* és a *szűlt* alak is előfordult. Ez feltétlenül összefügg a viselkedéssel. A köznyelvi alak ugyanis akkor jött elő, amikor a beszédfolyamatban semmi zavar sem mutatkozott, a nyelvjárás viszont akkor, amikor a fogalmazás megdőccent. A toldalékbeli *l* kiesése, illetve megmaradása szintén kapcsolatban van a nyelvi, nyelvjárás tudattal. Az I. szövegben ugyanis többször esett ki, mint ahányszor megmaradt az *l* (pl. *aű, iz'ėbü, naggyğby*, illetve *sz'óval* stb.); a II. szövegváltozatban azonban többször maradt meg, mint ahányszor kiesett (pl. *gy'ogyittásru, szenttűvisztü, tejibü*, illetve *abbul, csőppentğvel, ettğl, főcskendğzğvel* stb.). Csak mint érdekes archaikus vonást

jegyzem meg, hogy az *el* igekötő *l*-je az ige előtt az I. szövegvariánsban mindkétyszer kiesett: *émondom, évittek*.

A palatális *ny*-ezés és a depalatális *n*-ezés Sopronkövesd nyelvjárásában szintén ingadozik. Szó belsejében ma már ritka az *ny*-ezés, szóvégen és mássalhangzós kezdetű toldalék előtt azonban még járja az *n*-ezés. Az *ny*-ezésre mindkét szövegben 1—1 különösen archaikus adat fordult elő: *csínyállo* (I.), *üllenyékre* (II.). A kny. *ny* : nyj. *n* megfelelésre 7, illetve 5 adatot találtam: *asszon, fiatalasszon, gyertyafint; öregasszon, asszon* stb. Azt hiszem, az I. szövegbeli *gyertyafint* és a II. szövegbeli *napfény* szembenállása figyelemre méltó. A szociális érvényű és a neológ alak itteni kettősségében föltétlenül szerepe lehet a nyelvi viselkedésnek.

B) A l a k t a n. — Az *ē ~ i* hangváltás Nyugat-Dunántúlon mind abszolút, mind relatív névszói töben eléggé általános. A vizsgált anyagban most is mindhárom alkalommal nyelvjárásias formában valósult meg: *szēmīt, tejībū* (I.), *tejībū* (II.). — A főnévi ige-név képzője — a ritkuló és csak meghatározott tömorfémákhoz kötődő *-nya* alakot nem számítva — régiesen általában *-nyi*. A mostani vizsgálatban a 8 *ny*-es alakkal 3 *-ni* képzős áll szemben: *bekapcsūnyi, mondanyi, várnyi*, de: *gy^uogyittani, vóvasni, vigyázni* stb. Az persze csupán a véletlen műve (meg talán a terjedelmé), hogy a II. szövegváltozatban jóval több a főnévi igenév, mint az I. szövegben. — Tudjuk, hogy az egyes szám 3. személyű birtokos személyjel köznyelvi nyílt *e*-je helyén a nyugati nyelvjárásokban zárt *ē* járja. Erre most a sopronkövesdi anyagban csak 1 példa akadt: *tejē* (II.). — Az egyes szám 3. személyű igei személyrag köznyelvi *e*-je helyett a nyelvjárás szülőfaluiban szintén *ē*-t használ. Ez a jelenség ezúttal a normának megfelelően — ellenpélda nélkül — négyszer fordult elő: *mēgnīstē* (I.), *csiptē, mēgnīstē, vigyē* (II.). — Az alaktani jelenségek kapcsán aligha van megállapítható jele a nyelvi viselkedésnek. Úgy látszik, itt megint olyan normákról van szó, amelyekhez az idősebb korosztály 10 évvel ezelőtt még meglehetősen általános érvénnyel ragaszkodott, alkalmazkodott.

C) S z ó k i n c s. — A két szövegváltozatban használt szavak, szókapcsolatok egymás mellé állításából úgy látom, hogy a szókincs nemcsak az élet, a társadalom változásaira reagál érzékenyen, hanem a nyelvi viselkedést, a tudat, a gondolkodás hatását is egyértelműbben tükrözi, mint a nyelvjárás nyelvtani rendszere vagy artikulációja. Annak ellenére, hogy a két szövegváltozatnak — a fogalomjelölő szavak körében is — elég sok közös lexémája van (pl. *cšōpp, cšōppent, gyōgyul, gyōnge, mēggyōgyul, szēmcsōpp* stb.), kétségtelenek, sőt szembeszökőek olyan szóhasználati különbségek, eltérések, amelyekre elsősorban a szövegmondás situációja nyomta rá bélyegét. E problémakörben természetesen nemcsak a tájszavak használatára vagy háttérbe szorulására gondolhatunk, hanem a szóválasztásban megfigyelhető emelkedettségre vagy nagyon is minden napiasságra, illetve a frazeológiai egységek előfordulására vagy hiányára is.

Valódi vagy jelentésbeli tájszó egyik szövegvariánsban sincs. Alaki tájszó azonban mindkét szövegben akad néhány, még ha csak a szórványos hangváltozást tükröző lexémákat tekintjük is tájszóknak (pl. *bizo, üdōs, vaj* az I. változatban, *bötū, erős, mastanábq* a II. szövegvariánsban). Az I. szövegben a *pētrólēumlámpo* ma már ritkább használatú. A II. szövegben az *ókula* lexémának van népies, archaikus jellege. Érdekes, hogy a színvonalasabb nyelvi teljesítményt mutató II. változatban *jōt* alakban jelent meg a *jōn* ige a nyelvjárásban szokásos *gyūt*t helyett. Feltehető még, hogy az *akárhá*-t is a nyelvi viselkedés, a nyelvjárás tudat megingása formálta *akárhá*^{ha} hangalakúra. Valószínű, hogy az *egypár* szó *ēlypár* : *ēppár* kettősségében szintén számolhatunk a nyelvjárás tudat működésével.

D) A tudatosság a szövegek stílusán szintén látszik. A II. emelkedettebb hangulatú, mint az I. Ez főként a körültekintőbb, választékosabb szóhasználattal magyarázható. Az utóbb elhangzott szövegben jóval több olyan szóképzleti egység

fordul elő, amely mintegy a hangulatával, érzelmi velejárójával a történet elbeszélésén túl a beszélőnek az eseményhez való személyes viszonyulását és a mesélés ünnepélyességét is érzékelteti, mint a *kuruzslás, mégtörténik, napfény, megvakul, talán, szemlátomást, naponkint, fokozatos, emlékszik* stb. Nem lehet véletlen, hogy a II. szövegváltozatban több fogalom megnevezésére is találunk rokon értelmű megfelelőket: *gyógyítás~kuruzslás, föcskendező~csöppentő, csíp~könnybe lábad, csöppent~tejcsöppöket kap* stb. Külön érdekesség, hogy amíg az I. változatban a *szült* időhatározója a *napogba*, addig a II. variánsban ugyanott a *mastanábq* határozószó jelent meg.

A szemléletességre, az igényesebb előadásra törekvés jeleként értékelhetjük a II. szövegben előforduló állandósult szókapcsolatokat, frazeológiai egységeket is: *könybe lăşoi; űtem tűlő, mind az őrdőg a şentűtvisztű; könybe lăşttak*. E frazémák emelik a stílus szintjét. Az idősebbek nyelvhasználatában természetesnek hatnak. Szemléletesség és határosság fejeződik ki bennük. Más szövegekben is megfigyeltem már, hogy beszédben az idősebb korosztály gyakrabban él közkeletű, nem mesterkelt állandósult szókapcsolatokkal, mint a fiatalabb nemzedék.

4. Ahogy jeleztem már, lényegében nagyobb eltéréseket vártam a két szövegváltozat összehasonlításától. Azt hittem, jóval több adatot, tényt találók a nyelvi, nyelvjárási tudat és a nyelvi viselkedés összefüggésének bizonyítására. Befejezésül még arra szeretnék kitérni, miben is látom voltaképp a kisebb és kevesebb különbség okát.

Úgy vélem, a téma azonossága nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy a nyelvi teljesítmény fokában, színvonalában nem tűnt egyértelműbben elő a tudat, a viselkedés szerepe. Noha az élmény, mely szöveggé formálódott, több évtizedes múlttra tekintett vissza, ám a beszélőnek eleven emléke maradt, s élete során többször is felidéződhetett benne, beszédtemájául szolgálhatott.

Azt hiszem, hogy az adatközlő nyelvi magatartása lényegében mindkét alkalommal ugyanazon társadalmi szerep elvárásainak felelt meg: a sokat megélt, tapasztalt ember idézte fel emlékeit ismerőseinek, hallgatóinak. Így az emberi magatartás, tevékenység általános követelményei, feltételei ezúttal kevésbé motiválhatták, mint amikor egymástól nagyobb mértékben különböző, sajátos szerepeket kell vállalnia, eljátszania.

Tudjuk, hogy a nyelvi viselkedésnek ma a beszédhelyzet, a szituáció a legfőbb meghatározója. A kommunikációs helyzet azonban nem egyformán nyomja rá bélyegét mindenkinek mindenféle beszédtevékenységére. Feltehető, hogy a nyelvjárási normán nevelkedett idősebb adatközlők nyelvhasználata általában kisebb arányban tükrözi a viselkedés jeleit, mint a köznyelvet is aktívan használó fiatalabbaké.

BOKOR JÓZSEF

Virág Roza Jött Amerikába

1979. április 21-én az amerikai Indiana állam Hammond nevű városában Virág Róza magyar asszony nyolevanadik születésnapját ünnepelte családjá és barátai körében. A születésnap előtt Róza néni gyermekei kérésére frögéphez űlt, s lepőtyögtette élete történetét, a népes család, de főleg az unokák kedvéért. Ezt az élettörténetet bocsátom itt közre, betűhíven, pontosan úgy, ahogy az eredeti kézirat íródott, a sorok beosztását, hosszát stb. is megtartva. Úgy jutottam hozzá, hogy 1981. júliusában, amerikai magyar nyelvjárásgyűjtő utam során Róza nénit is meginterjúvoltam, s ekkor ő büszkén elővett egy tizenkét lapos, nyomtatott, angol nyelvű füzetkét, amelyben az ünnepi menü,

a születésnapj jókívánságok s élettörténete olvashatók. Ennek az eredeti, magyar kézírata az, ami itt következik, az „East Chicago-i jómódú magyar asszony” élete, ahogy őt Ignác Rózsa „Utazások emlékkönyve” című útirajzának 147. lapján nevezte.

1979. Január.

Nagy Havazás Bezárt lakásomba . . . Van időm vissza gondolni életem lefojására. Rossz idő miatt Templomba sem tudtam elmenni. a jeges ut megijesztet. Van Bibliám. ZSoltárom. Ima könyvem. Ithol magányomban Imátkozzam. Megköszönjem Mennyei Atyámnak hozzám való jóságát ezért a hosszú életér hiszen már ez évben a 80. nadi Születésem napját fogom megérni. A SZép nagy Családomér. Akik Életemnek minden Gazdagsága. Nagy magányomban vissza gondolok Életem lefojására. Elő szedem a leveleket amit még Édes Apám Írt. 1914—21 Évig. Nézegetem a Régi Fényképeket. Vissza idézem magam gyermek koromra. Drága Emlékek nékem. Ugy érzem hogy külön meg kell köszönjem mennyei Atyámnak ezt a nagy Havazást ami lakásomba bezárt, Mert így van Időm vissza gondolni a rég mult időre. A Régen elhunyt SZüleimre. Testvéreimre . . . Nagy Bátyáimra. Akik már régen nem élnek. De a SZívemben mindig velem vannak. Nagy csendességben Imátkoznak érettök.—

Vissza jön gondolatomban mikor 1914 év Május 14. dikére. Amerikából Haza jött Nagy Bátyám Rev Virág István . . . Akiről Gyermek koromban sokat hallottam . . . Édes Apám Virág Mátyás- és Nagy Bátyám Virág János nagyon Örültek annak hogy Öccsök NT Virág István Haza fog jönni látogatoba.

Édes Apám és János Bátyánk az egész Várost be járták a jó hírrel. mindenkinek tudomására adták a jó hirt. Hogy Rev Virág István Haza jön . Látogatoba. Nagy Öröm volt a Virág CSaládba. CSAK A BÁNAT AZ VOLT HOGY A LÁTOGATÁSI IDEJE RÖVID LESSZ . . . .

Fivérem Virág Mátyás. 1914 Évben A Békési Ref Egyháznak Kántora volt--- Egy Évi Katonai szolgálatot kellett neki kitölteni, Maga hejjet fizetett hejjetes Kántornak Hogy az Egyháznál az Ő Katonai Szolga latane érezzen bajt. Mig Ő A Katonai Szolgálatát kitölti. Remélve hogy az EV Után Haza jön és Végezheti Továbbra Kántori munkáját az Egyháznál. 1914 Év Pünkösdre Mátyás Szabadságot kapott . . . hogy Nagy Bátyánk kalő Is Tudjon találkozni.

Rövid Időre nagyon Boldogok voltunk . . . Még CSaaládi fényképis lett csináltatva. Pünkösöd Vasárnapján 1914 év Junius elsején Volt a VIRÁG CSALÁD együtt utoljára. Mátyás Fivéremnek vissza kellett menjen- Akkor Esztergomba voltak nagy gyakorlaton. Már akkor is Csilagal a gallárján. Később Hadnagyi rangban . . . . A Hoboru kitört A Világ Háboruban Hősi Halált Halt.

1914 Ev Dec. SZerbiában el esett . A Magyarokat borzasztó nagy Csatábannagyon LE VERTÉK. Békéről 707 Hősi Halottunk volt.

Katona Bátyám Kérte a Nagy Bátyámat hogy hozzon ki Amerikába látogatoba 1 évre Már Ő Érezte előre a bekövetkező Háborút. Mint Testvér Nagyon Törődött velem Nyugodni akart lenni. felőlem. Tudta hogy Nagy Bátyáméknál jó lesz nekem. Így kerültem Amerikába. Egy Évi Látogatásból. Egy Élet Itt maradása lett. A Jó Isten Gondviselése be telt rajtam. Jobban rosszban mindig gondot visell reám. ez Évben a -80. vanadik évemet megadja hogy megérjem. A Nagy Bátyámmal az Augusta Victoria Hajóval Jöttünk nyolc napig.

Németh OrszágKikötőjéből indultunk.Hamburgból . Nagyön SZép Város négy napot vártunk ottan míg a hajo Indult. New Yorkba érkeztünk Julius 1 jén. Miss Liberty Várt bennünket. Ellis Islandba vittek bennünket.Otan minden féle bevándorolt népet láttam. Süket Néma lettem. Mert nem Értetem a beszédet. Engem Iskola kötelesnek minősítettek.mert 15 éves voltam.István Bátyám válalt értem minden felelősséget.Igy hamar el engedtek benünket.Utaztunk Lorain Ohioa. Ahol Nagy Bátyám lakott.A Lorainin Ref Egyháznak volt a Lelkésze. Lorainba megérkeztünk Disz Magyar ruhában Öltözött kis Leányok Vártak Benünket, Rozsa CSokorral. A Három Mitro Leánykák. Juliska, Bözsike Ilonka. És Virág Irén. a Nagy Bátyám Fogadott Leánya. Amerikai Életem OTT kezdődött meg.

Irta Édes Anyotok. SZül. Virág Roza. 1979 Jan .

Amerikai Életem kezdődöt . 1914.Julius 1 jén.

Rev Virág István és Neje házában 1 Évet töltöttem.Fogadott leányokkal Irénnel aki akkor 11 éves volt.Nagy megértettük egymást.Minden Parancsát teljesítettem. Akor Szeretett.Engem mint szegény rokont le nézett. Ha tehette le is tagadta rokonságunkat.Nagyön el volt bizakodva. Mert Ő neki SZülei minden kívánságát teljesítették.

Fiatall leány léte A Loraini GYülekezetnek az Orgonistája volt.

Nagyön szépen Orgonált. Nagy Jövöt láttak benne.

Dr Jones Loraini,Zene Tanárnak volt a tanítványa.

Magyarországon Dult a Világ Háboru. Én Nagyön szomorkodtam. Két Fivérem Virág Mátyás és Virág János is a Háboruban Harcoltak.Imámban Kértem a Jo Isten Gondviselését reájok.

Közben az Én Itlevési Évem le telt. Haza nem tudott a Nagy Bátyám küldeni Férhez adott. Igy az Érttem válalt felelősség alol fementődött.

1915 Julius 3 dikán. Férhez mentem Trimmel János.Somogy m Kötsén SZületet Emberhez.Oberlin Ohioa Farmája Volt Fivére Trimmel Imre és Nejevel laktak Dec 19 cedikén Kis Fiok SZületett. Istnánnak keresztelték.

Idős Trimmel András is ottvolt velünk.Ifju Trimmel András aki közeli Farmán dolgozott Töbször el látogatott.Margit Huga az Esküvönk Után eljött haza velünk SZületése Napja volt 13 évét töltötte be azon a napon. Igy Ádám Bátya hozánk engette. a Margitot .velünk Örülni. Ő Haragba volt a TEstvéreivel.

Én Nem voltam a Farmi munkához szokva.Muszáj voltam bele Élni a Hejzetbe.

Megtanultam Tehenet Fejni. Sütni Fözni. . Stb.

volt 11 tehenünk. 4 nagy lo.

Tejeladásból jött be minden kereset.Az Oberlini Tejesarnokba szállították a

tejet. Lovakkal az OrszágUT Építésénél dolgoztak. Nem jól sikerült mert azon a nyáron sők esőzés volt és még a vetemény is a Földbe Rohat.

Nagyön nehéz Évünk volt a Farmán.

1916 Marciusban mindent El adtak. Be Költöztünk Lorain Ohioa. John Ott kapott munkát A National Tubi Co.

1625. East 29 st. Kaptunk lakást.Házi asszonyunk. Pál Ilonka Varrónő volt.

Ott lakot Édes Anyjával és kis leányával.

Nagyön Szeretet benünket.Mi is szerettünk otan lakni. Jo tanácsot adot Tanitot az Amerikai szokást megismerni. Sokat foglalkoztam a Kis Leánnyal Teruskával. Lorainin Ref Egyháznál Tevénykedtünk. Szindar abok elő adásában.részt vettünk

Ének Orákés más Egyházi Programok..mindég voltvalami rendezve a Magyarság Szorakoztatására.

A Loraini Magyarok nagyon Vallásosak és Hazafiasok voltak Mindenki Siratta az O Hazát a Háborút. mert nagy veszéjben volt az egész Magyarország.

Az Itteni Magyar Fiatalemberek haza számítottak menni katonának. A Hazáért Harcolni. Cleveland Ohio-ba volt a besorozási vizsgálat. Trimmel Jánosnak is meg volt a be Hivo. Sok más SZázan várták a Haza szállító hajót. Amivel Haza szállítják Öket Magyarországba a Hazáért Harcolni.

Erre nem került be sor. Mert xxxxxx Amerika is bele keveredett a Háborúba és azokat a fiatal embereket be sorozták az, Amerikai Hadseregbe.

1918 Évben Nagy Bátyámék elköltöztek Lorainból. Az East Chicagói Ref Egyházhoz Hívták meg Lelkésznek. Nagyon sokat változott az Életem.

1918 Év Szept. 9 dikén megszületett az első gyermekünk, kis leány. Kereszttségben Márianevet kapta.

1920 márc 16 Kis Fiu születet, Kereszttségben John nevet kapta.

John dolgozott a GYárba de mindig Üzletbe Vágyott. A GYári munka nehéz volt Számársa. 1921. Év Okt. Elköltöztünk Ind HARBOR IND. 3522 Penn Avenura. Fűszer és Hus Árulási Üzletet kezeltünk.

Közelebb voltam Nagy bátyámékhoz. Nagyon örültem xxxxxx neki. A Világ Háború elmúlt. Jöttek a levelek Hazulról. a rossz hírek. a panaszok. Tudatták hogy Mátyás Testvérem EL ESETT a Háborúba. János Fivérem is Sérülten került Haza.

1921 Október 15 dikén. Édes Apám is meghalt. Fiatalon. A SZive Ösze törött a sok megpróbáltatások alatt.

Itt Amerikában is a Háború után be jött a munka nélküliség. A Unióért való harc. Nagyon nehezen dolgoztunk fenmaradásunkér.

1927 Évben dec 3, dikán születet Kis Leányunk. RoseElla nevet kapta a kereszttségbe. Gyermekeim Nevelődtek, Közösén dolgoztunk. Napi Gondból jutott elég Gyermekeim jól emlékeznek arra az időre. Gazdagok nem lettünk De becsületes munkás Emberek. . Mai Napig tudják értékelni az Életet. A CSaládott. Az Istentől nyert gazdagságait, Az Élet Iskolája megtanít bennünket . . .

Magamnak is a legnagyobb Öröömöm ha velök lehetek.

Édes Apjok Trimmel János sajnos nem érthette meg ezt az időtgyermekében gyönyörködhesse. Mert 1943 évben elhunyt.

a Legnagyobb vágyát be teljesítettem neki. . Ohazába vágyott hogymég egyszer meg láthassa az Ő SZülő hejjét. Kölcsön Kért Pénztel Utaztunk hogy vágyának eleget tegyek. Reméltem hogy egészségének is jót fog tenni. Nagyon CSalódtam.

1928 augusztus 7 dikén Utaztunk az Amerikai Magyar Zarándokokkal az O Hazát meg látogatni, Három GYermekünkkel. Mary 10. Éves. John 7 Éves volt RoseElla 8 Honaposs.

Szerencsés Utunk volt. Mindnyájan nagyon élveztük látogatást. Két Honapot Től töltünk odahaza. Sok Emléket Hagyt Szívünkben. Szeretet igaz békasséget. Megígértük hogy ismét Haza fogunk látogatni ha Gyermekünk Felnőnek.

Ezt az Igéretet RoseElla leánnyommal 1973 évben tettük meg.

Még Életbe akartam látni kedves Mariska Testvéremet. Aki 86 éves volt.

Ezt az Örömet is meg értem. Legalább RoseElla leányom is megismerhette a Nagy Nénjét, És a Többi Rokonságot ,

Szerreteim Közül sokan elhaltak. Először is mikor Haza Értünk Békésre a Temetőt látogattunk meg. Hallot SZüleim. Testvéreim, Rokonaím. Tudom megéreztek a hanvad poraikban megérkezésünket, Pár szál Virágot a sirjokra hejjezésével megéreztek xx szeretetünkmeleg tisztelet adását. Imádkoztunk közösen xx

Johni Fiam Katona volt- Europai Harctéren Volt.

A Veres Kereszt nem Tudattaaz Édes Apja Halálát.Vele. Rossz hírel nem Zavarták a Katonákat.....

Az Élet gondja,Nem adott időt elkeseredésre nagyon dolgoztunk foglaltak voltunk Nem volt Időnk magunkat sajnálni.

RoseEllám Férhez ment Pálfi Ferenc hez. 1946 Május 12 Esküdtek.

Magam is Férhez mentem . Farago Jozsef Özvegy Magyar Emberhez. 22 évig volt magá nyosOzvegy Vágyott Családi Élet után.

xxxxxxxxxxxx Rövid házasságunk volt Farago megbetegedet. Bélszavarodást kapott. Kétszer Operálták. Az Orvosok mindenEmberi Tudománnyal Probálták az Életét

megtartani. Isten másképp rendelte.Április 9 dikén 1949 ben meghalt.

Ugy Anyagilag mint Lelkileg Istennek a Büntető Korbácsát éreztem magamon vé gig verni. Farago Hirtelen Halála nagy Csalodást hozott számomra.

Hogy Miért???? Mit vétettem hogy ennyire büntet engem. Az Isten . . . .

Később reá jöttem. . Hogy a Jo Isten a Farago Imáját teljesítette be.

Mert Családi Élet Után vágyot. Aban a Pár Évben mig velünk volt. Nagyon Boldog volt. A Végtiszteletet is hozzá méltóan el Intéztem.Nyugszik a Gary Ind CALVARY TEMETŐBE . . . . Leánya Irén és Családja. Nagyon jók hozzám. Életemet a JÓ ISTEN gazdagítja velök. Én is SZeretettel vagyok hozzájuk.

1950 ÉvbenMájus 22 dikén Ujj Életet kezdtem.

Férhez mentem Saley Nándor Ferdinánhoz, Igérte hogy Életemet könnyebíteni akarja dolgozni fog mind kettőnkér. Ő nagyon megunta az egyedüli életet. Én is keztem belefáradni az Üzlet Fentartását egyedül.Igérte hogy mindenbe segíteni fog.

Megesküdtünk. Ő AZ ígétét be tartotta. Nagyon jól érezte magát a CSaládba.

GYermekeim és Unokáim nagyon szerettük a Grand Pá SALEyt. Nagyon jó megértésben Éltünk együtt husz Évet. A SZive gyengül t1970 Február 14dikén CSendesen elaludott.

A Jo Isten magához szolitotta- Nagyon Sajnáljuk, Különösen Nékem nagyon Hiányozik. Kedves Emlékében mindig velem van,Nyugoszik Békében. a Hammond Ind Elmwood

Temetőbe

Én még Itt vagyok. Készen vagyok a Hivo szora.Köszönöm mennyei, Atyámnak a hozzám

való gondját, a Szép Hosszu Életet. Gyönyörködhettem GYermekeim felnevelésében és Életök fojásán velök együtt. Sirtunk. vagy Örültünk.

Jó Tanácsom hozzátok az. Hogy Szeressétek egymást. Tarcsátok Életeteket

Becsületben. A Jo Istenben való bizodalomban soha megne rettenjete.

Áldása mindig veletek léssen . . . . Irta Édes Anyátok.

Született Virág Roza, Édes Anyám neve Durko Mária. Édes Apám VOLT; VIRÁG MÁTYÁS.

KONTRA MIKLÓS

SZEMLE

Farkas Vilmos, Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben

Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. 409 lap

A latinnak a magyar nyelvre tett hatása közismert, ennek részletei azonban még nincsenek eléggé kidolgozva. Így a szókincs terén latin jövevényszavainkról máig FLUDOROVITS összefoglalásai (Latin jövevényszavaink hangtana. Bp., 1930. MNyTK. 26. sz.; Uő., A magyar nyelv latin jövevényszavai. Bp., 1937.) az irányadók, illetve a TESz. megfelelő szócikkeiből tájékozódhatunk. Ez utóbbiak nem pótolhatják a jövevényszó-monográfiát, FLUDOROVITS munkái pedig — amint FARKAS VILMOS szintén megjegyzi (8) — főleg hangtani megállapításaikban maradandóak, de szűkös anyagra épülnek. Hozzátehetjük még, hogy azóta bizonyos hangtani vonatkozásokat is másképp ítélünk meg. Elsősorban azokat, amelyeket kora felfogása alapján FLUDOROVITS — főleg GOMBOCZRA támaszkodva — a betű szerinti olvasás elvének elfogadásával tett: például $\bar{a} > o > a$ hangfejlődés (MNyTK. 26. sz. 7–8, JövSz. 10), latin $o \sim$ magyar u hangmegfelelés (MNyTK. 26. sz. 14–5). Mai értelmezésükre l.: BÁRCZI, Hangtört.² 54–8; BENKŐ, ÁrpSzöv. 89–94, 107–12 stb.

Kíváncsú és időszerű lenne tehát latin jövevényszavaink teljes igényű földolgozása. Farkas Vilmos, aki a TESz. görög és latin eredetű címszavainak is a kidolgozója volt, egy ilyen leendő monográfia első kötetét adta ki, azzal a szándékkal is, hogy ez mintául szolgáljon a további munkálatokhoz (9).

A könyv célját és módszerét a Bevezető (7–12) és Módszertani rész (13–39) ismerteti. Gerincét a Szótári rész (40–386) alkotja, a Befejező rész (387–403) kronológiai és fogalomkörök szerinti csoportosítást, illetve az 1835 utáni jövevényszók vázlatos összefoglalását tartalmazza. A kötet a forrásjegyzékkel (405–9) zárul.

A szerző latin jövevényszavainknak egy önálló etimológiai csoportját, a latinba görögből átvett kölcsönzőkat dolgozta fel, beleértve a görögben szintén jövevény elemeket is. Azért választotta az etimológiai szempontú szűkítést, hogy e szókincsreteg görög vonatkozásait jobban kiemelhesse (9). Ugyanezért még tovább szűkítette az anyagot: kizárta az olyan görög eredetű szavakat, amelyek alakja a latinban nem szabályosan változott, s így kerültek át a magyarba. Például a m. R. *kristalom* azért maradt ki, mert a lat. *crystallum* átvétele, ez pedig a gör. *κρύσταλλος* szabályos megfelelőjének, a *crystalus*-nak módosult alakja (l. még *jubileum*, *petrezselyem* stb.). Ez az elv azonban nem mindig vezet megnyugtató megoldáshoz. Így vitathatnánk, jogos volt-e az *elektuarium* (133) vagy az *alamizsna* (47) szavunkat felvenni, hiszen például az utóbbi latin megfelelőjében a gör. *ἐλεημοσύνη* és a lat. *alimonia* alaki keveredésével számolhatunk. A kizáró érvek között egyébként csak a görög–latin alaki folyamatosság hiányát említi a szerző (20–1), de a *paradicsom* 'édenkert, mennyország' szó sem került be, föltehetően azért, mert görög–latin viszonylatban szabályos ugyan, de a magyarban a latin accusativusi forma él tovább. A jövevényszó szabálytalan módosulása az átvevő nyelvben lényegében szintén természetes jelenség, s nem célszerű, nem is mindig lehet elszakítani a szabályos, típusokat alkotó változásoktól. S mind a szabályos, mind a szabálytalan megfelelés (eltérés) különböző mértékű is lehet. Így az alaki folyamatosság szempontja egyértelmű határvonásra szerintem nem alkalmas.

Nem világos továbbá az olyan szavak megítélése, amelyeknek csak kikövetkeztethető görög megfelelőjük van. A „Módszertani rész” szerint ezek kiindulópontjául a szerző inkább a latint tekinti. Erre az *anatómia* és a *ceruza* szavak a példái (30). Az előbbi szerepel a tárgyalásban (54), az utóbbi nem. Több példa (*antropológia*, *elasztikus*,

elektuarium) mégis arra utal, hogy ilyenek bekerültek a kötetbe. Célszerűbb lett volna tehát minden görög eredetű szót felvenni, mert különben az anyag körülhatárolása nem lehet elég következetes, és a latin közvetítés passzívabb folyamatnak látszik a valósánál; görög vonatkozások pedig a monográfia későbbi részében is előkerülnek majd.

A magyar címszókészlet gazdagsága a korábbi szakirodalomhoz képest a könyv szembetűnő értéke. A szerző nagyarányú, munkaigényes szótörténeti gyűjtést végzett, s jelentős mennyiségű, eddig nem szótározott adatot közöl. Ez az előrelépés szótörténeti ismereteinkben azért is öröndetes, mert több szótárunk, elsősorban a NySz. hajlamos volt a purista szemléletre, s ennek leginkább az irodalmunkban már régebbi korokban is meglevő görög–latin eredetű szavak estek áldozatul. Az anyagot új források szintén gazdagították, például néhány szó (*angária, cinnabaris*) első adata az SzT. addig megjelent I. kötetéből került ki. A gyűjtőmunkának, valamint a monográfia specialisabb jellegének megfelelően a szerző természetesen a TESz.-ben feldolgozottnál is jóval gazdagabb címszókészlethez jutott. Nála például az *a* betűs szavakból 64, a *k* betűsekből 22 olyan szerepel, amelyet a TESz. nem vett fel. Köztük az elavultak mellett sok régtől adatolt, ma is közhasználatú szó van (*archivum, artéria, dogma, kozmosz* stb.). A TESz.-ben jelzett első előfordulásnál korábbi adatokat a szerző összefoglalóan is felsorolja (23–6). (Ezek száma különben — mint ahogy pl. a MNy.-ben újabban megjelent számos szótörténeti közlemény is jelzi — még nyilván bővíthető.)

A címszavak kiválasztásában az etimológiai és az említett alaktani korlátokon belül újabb problémát jelentett a magyarnak átadó nyelv megállapítása. Helyes, hogy a szerző több szempont (a jelentések folyamatossága stb.) mérlegelése mellett a magyar szótörténet tanulságát tekintette döntőnek. Elsősorban az adatok kronológiája segítségével választotta el az egyértelműen közvetlen latinból való átvételeket, és azokat, amelyekben a közvetlen átvételen kívül más nyelv közvetítésével, visszalatinosítással vagy párhuzamos átvétellel szintén számolhatunk. Az első esetben a latinos alakon kívül németes, franciás stb. is jelentkezhet ugyan, de az előbbi korábról adatolható, míg a második esetben a latinos forma viszonylag későn jelenik meg, s mellette lehet németes, franciás stb. alakváltozat is. Az időrend alapján a szerző egy korábbi (kb. 1770-ig) és egy későbbi (kb. 1770–1835.) jövevénýréteget különít el. Az 1835 utáni átvételeket, melyeket többnyire már nem a hazai latin, hanem a nemzetközi tudományos latin szaknyelvek közvetítették, a monográfia végén (393–403) csak vázlatosan foglalja össze. Jó lett volna utalni egy tőnek különböző időben átkerült származékaira, amelyek a tárgyalásban elszakadtak egymástól: *ironia* (205), de *ironikus* (399), *homonimus* (197), de *homonima* (399), *pleonazmus* (316), de *pleonasztikus* (402) stb.

A latinból való közvetlen átvétel igazolására a szerző a legfontosabb latin–magyar szótárakat is felhasználja: ezekből dokumentálja a szó meglétét az átadó hazai latinban. Ez a szakirodalomban már előbb is alkalmazott, de ilyen rendszerességgel először itt végigvitt módszer azon a megfontoláson alapul, hogy felülről lefelé terjedő műveltség-szók esetén a magyarországi latin szótárak tanúsítják e szavak meglétét az átadó hazai latinban (35). Egy szó késői szótározása arra is utalhat, amint a szerző megállapítja, hogy valószínűleg nem közvetlen latinból való átvétel, mert ilyenkor (pl. németből való) visszalatinosítás alapján is bekerülhetett a szótárakba. A hazai latinnal való összevetés feltétlenül kívánatos, a fenti módszerről azonban meg kell jegyeznünk, hogy alkalmazásakor a szótárszerkesztéssel kapcsolatos tényezőkkel szintén számolnunk kell. Sok szót jóval korábról dokumentálhatunk, ha nem csak a kiválasztott szótárakat nézzük meg. Farkas például a hazai latinból először MÁRTONTÓL (1818.) idézi az *alanus*, *anomia*, *archidiaconus* szókat (a magyarban a XVI., XVII., ill. XVIII. századtól), az *anarchiá-t* pedig PPB.-ből (a magyarban a XVIII. századtól), de megvannak már ezek a XVI. század közepére datálható GyöngySzt.-ben is. Az *archidiaconus-t* meg SZIKSZAI FABRICIUS

Nomenclaturájából (1602., 1629., 1641.) szintén idézi MELICH (NyF. 46. sz. 61). Az először PP.-ből adatolt *aroma* (a m.-ban a XV. századtól), *apocalypsis*, *apologia*, *astronomia*, *astronomus* (XVI. sz.), *Argus* (XVII. sz.), *apathia*, *aristocratia*, *authenticus* (XVIII. sz.) szók ugyancsak megvannak a GyöngySzt.-ben, bár a hozzá közeli korból idézett szótárakból (CAL., MA.) hiányoznak. A magyar és a latin szótörténeti adatokat tehát több forrás bevonásával időben jobban összhangba hozhatjuk. A latinból való közvetlen átvétel meggyőzőbbnek hat, ha a szót, amennyiben mód van rá, a hazai latinból a magyarnál korábbi vagy legalábbis ahhoz közelebbi időből dokumentáljuk, s nem esetleg 2–300 évvel későbből. Mivel a XVII–XVIII. századi latin szótáraink iskolai célokra készültek, főleg a klasszikus latin szerzők szókincsét dolgozták fel. Későbbi eredetű szavak MÁRTONNAI szerepelnek először nagyobb mértékben (l.: MELICH i. m. 148; GÁLDI, Szótárir. 184). A szótárakkal való összevetés tehát gyakran inkább ezek és a beszélt latinság viszonya szempontjából tanulságos, de a közvetlen átvételt kevésbé igazolja. A hazai latinság szókincséről pedig kedvezőtlen, nem reális képet ad. Megbízható következtetést ezen a téren középkori latin szótárunk elkészültével (erről l. BORONKAI: Antik Tanulmányok XXVII, 89–100) tehetünk, amikor behatóbban megismerjük a hazai latinság tényleges szókincsét.

A szócikkek jól elkülönülő szótörténeti, etimológiai és bibliográfiai részből állnak. A szerző tekintettel volt arra, hogy címszavainak egy részét a TESz. is tárgyalja. Ezért bizonyos információkért oda irányítja az olvasót. Ennek az a hátránya, hogy a monográfiát sok vonatkozásban csak a TESz.-szel együtt használhatjuk.

A szótörténeti rész betűhív szótári alapalakokat közöl. A szerző bőven sorol fel írásváltozatokat is, így szintén igazolva a meghonosodás folyamatát. Ezután a magyar jelentések következnek németül is meghatározva. A bevezetőben azonban jó lett volna valami eligazítást adni arról, milyen magyar jelentéseket találunk meg a kötetben. A szerző általában csak a görögből, latinból többnyire a magyarban ugyancsak folyamatosan tovább élő alapjelentés(ek)e)t közli, minthogy az etimológia ez(ek)e)t világítja meg. A TESz.-ben szereplő szavak többi magyar jelentését, igaz, ott megtaláljuk, de Farkas a TESz.-ből hiányzó szavaknak sem utal egyéb jelentéseire. Így pl. a *barbarizmus* a magyarban is csak 'nyelvi idegenszerűség', a *cerberus* 'az alvilágban őrködő kutya' (így tulajdonnév!), az *eklektikus* 'kiválasztó, kiválogató' jelentéssel van felvéve. Nyelvjárási jelentések általában szintén nem kerültek be, ilyenek lehetnének pl.: *agonizál* 'tétovázik, az időt fecserli, ácsorog' (MTsz.; EtSz.; GYALMOS: MNyTK. 31. sz. 25; ÚMTsz.), *akadémikus* népetimológiás 'akadékoskodó' (MTsz.; EtSz.; ÚMTsz.), *muzsika* 'hegedű' (MTsz.). Jövevényszavaink meggyökerezettségét a magyarban meglevő összes (főbb) jelentés legalább ugyanúgy szemlélteti, mint az alak- és írásváltozatok, ezért kérdés, lemondhat-e róluk teljesen egy jövevényszó-monográfia.

A szófejtő részt a szerző úgy építi fel, hogy az etimológia mellett a műveltségszók görög kulturális hátterének bemutatására is törekszik, s bizonyos ismeretterjesztő szempontokat szintén érvényesít. Bár a műveltségszó-jelleg jogossá teheti kultúrtörténeti információk közlését, ezeket esetenként csökkenteném. A Biblia szerepét a görög szavak elterjesztésében érdekes, de kissé hosszadalmas idézetekkel szemléltetni. Szótárak, lexikonok jelentés-meghatározásaiból és magyarázataiból (l. *achates*, *agapé*, *antifóna*, *empirikus*, *feniks*, *protokollum* stb.), a szó denotációjának példákkal való szemléltetéséből (pl. *aferézis*, *anafora*), műfajok, elméletek képviselői közül (l. *idillium*, *óda* stb.) s egyéb tárgytörténeti információkból (l. *exorcizmus*) elég lenne csak azokat felvenni, amelyek a szó eredete vagy köleszövése szempontjából fontosak. Csak két példát említetk. *Papiros* szavunk történetéhez nem szükséges közölni, hogy először Kínában készítettek növényi alapanyagból papírt i. sz. 100 táján (296). Ugyancsak fölösleges a paradoxon mivoltát egy, a FilKisLex.-ből átvett ötsoros Russell-féle paradoxonnal szemléltetni (297).

Az etimológiai és alaktani magyarázatok nagy alaposságra törekszenek. Részletes értékelesüknek inkább egy klasszika filológiai folyóiratban van helye, itt csak néhány dolgot jegyzünk meg.

A görög szavak alaki elemzésének a monográfiában követett módja több helyen problematikus. A képzett és az összetett szavak alapjául a szerző általában csak a szótári alakokat jelöli meg, amelyekben viszont a származékok, illetve összetételek kiindulópontjaként szolgáló fő gyakran módosult (bővült, reduplikált stb.) formában jelenik meg. Így például a *pátosz* (*antipátia*, *apátia* stb.) igéből képzett névszó esetén a *πάσχω* ige mellett tanácsos lenne megadni, hogy az annak *παθ-* tövéből, az *apotéka* (*antitézis*, *téma* stb.) a reduplikációt mutató *τίθημι* ige *θη-* tövéből, illetve annak gyenge ablaut-fokú *θε-* változatából, a *kráter* a *κράννυμι* ige *κρα-* tövéből való. Megtévesztő, hogy esetenként az ige aoristosi vagy perfectumi alakját jelöli meg alapszóként (pl. *matézis*, *matematikus*, *massza*; *optikus*; a *gnóma* alatt infinitivusnak jelölt *γνώωαι* szintén aoristosi infinitivus). Itt a képző az említett nyelvtani formákban is megjelenő tőváltozatokhoz kapcsolódik. Vagy a *genesis* szócikkében követett megoldás lenne elfogadható: az adott tőből alakult másik nyelvtani forma megadása zárójelben, vagy a puszta tő megjelölése. A tő tisztázatlansága miatt a szóelemek származása nem mindig világos. Például a *filológus*, *filozófus*, *filantrópus* szavak előtagjáról nem derül ki, hogy a *filo-* elem nem a *φίλος* főnév vagy melléknév tövéként, hanem igei, illetve melléknévi igenévi természetű tőként van jelen (l. SCHWYZER, Griechische Grammatik. München, 1939. I, 442). Az alakváltozatok közti eligazodáshoz szintén fontos a tő ismerete. Az *ἀδάμας* 'adamas, gyémánt' szót például fölösleges a *δάμνυμι* igéből mint a *δαμάω* „mellékalakját”-ból származtatni (41). Az utóbbiban ugyanis tisztán, az előbbiben viszont bővült formában szerepel az *ἀδάμας* feltehető töve. (A *mellékalak* műszó — nyilván a német *Nebenform* fordítása — különben sem szerencsés, jobb lenne az *alakváltozat*-ot használni.)

A szótó fogalmának kikerülésével az összetett szavak bemutatása félrevezető. Farkas magyar mintára olyasféléképpen osztályozza a görög összetételeket, mintha azok jelölt szószerkezetből származnának: csonkított és csonkítatlan végződésű (ti. a megfelelő szószerkezethez képest) előtagúakra bontja őket (31). Jó lett volna hangsúlyozni, hogy ez a csoportosítás csak leíró szempontból érvényes, mert történetileg a görög szóösszetételek legjellemzőbb vonása éppen az, hogy előtagjaik a ragozás egykori kialakulatlan voltának maradványaiként bizonyos tőalakok (l. SCHWYZER i. m. I, 437). A szó szerkezetből való származtatás csak az ún. nem valódi összetételekre lehet érvényes.

Az összetett szavak mechanikus alaki felbontása esetenként megtévesztő. Farkas például három azonos utótagú összetételt (*δημιουργός*, *λειτουργός*, *χειρουργός*) háromféle megoldással tagol: *δημιο-υργός* (223), *λειτο-υργός* (246), *χειρ-ουργός* (223). Ez az eljárás ugyan némi eltéréssel PAPE szótárára (Griechisch—Deutsches Handwörterbuch³. Braunschweig, 1888.) megy vissza (ott az első esetben is hiányzik a kötőjel), de ha az így felbontott szavakat a szótárból, az azonos előtagú szavak sorából kiszakítjuk, ez a leegyszerűsített tagolás érthetetlen. Célszerűbb lenne megadni, hogy az összetétel itt *ο + ε > ου* hangváltozással járt együtt (*-ο + -εργος*), vagy ha az összetett szavakat első lépésben mechanikusan tagoljuk, utótagjuk egységesen: *-ουργος*. Ilyen megoldást találunk például BENSELER Griechisch—Deutsches Wörterbuch¹⁷-jában (Leipzig, 1981.; *δημιουργός* a.).

A szóalak szerkezetét, a járulékok funkcióját a szerző rendszerint párhuzamos példákkal szemlélteti. Hasznos, hogy azonos elemeket tartalmazó szavak egész sorára hívja fel a figyelmet. A „hasznó (alakulat)” kitétel azonban általában nagyon különböző szempontokra utal, s nem szakember számára a közös vonás nem feltétlenül nyilvánvaló. Például a *bázis*, *dózis* stb. párhuzamokban a képző alaki és funkcionális hasonlóságáról van szó, de a *cinterem* és a *kritérium* görög megfelelőiben a képző (*-τήριον*) funkciója már eltér (hely- és eszközjelölő). Szakszerűbb megnevezés jobban eligazítana az ilyen

utalásokban. Az olyan, részint különböző típusú összetételek esetében pedig, amelyeket csak az összetételi tagok számának egyezése miatt kapcsol össze (pl. *anekdota* és *parenthesis*; l. 302) az egymásra utalás nem szükséges.

Az etimológiai rész sokhelyt rövidebbre, célrátörőbbre fogott tárgyalást kívánna. Többek közt a jövevényszavak szempontjából jelentéktelen alakváltozatokat (pl. *abissus*, *kolosszus*, *kozmosz*, *nablom*, *nafta*, *presbiter*, *párthus* a.), az azonos összetételi elemek (*eu-*, *filo-*, *pan-* stb.) többszöri kifejtését el lehetett volna hagyni.

Az etimológiai fejtegetéseket a megfelelő latin szó és jelentése követi, majd a görög szó utóéletét vázolja a szerző különböző európai nyelvekben. Ebből az összeállításból jól látható, hogy szókinésében a magyar mennyire közeledett Európa más nyelveihez a közös görög—latin kulturális örökség révén. (Megemlíttük, hogy az angol R. *politic* 'udvarias' magyarázatában zavaró elírás van, lat. *politus* értendő *politikus* helyett: 323). A latinból való átvétel igazolása (erről l. fentebb) és a bibliográfiai rész zárja a szócikket. Magyar hang- és alaktani kérdésekről kevés szó esik — nyilván ezek korábbi viszonylag részletes feldolgozása miatt —, de a TESz.-ből hiányzó szavak esetében (pl. *obulus*) jó lett volna kitérni rájuk, mert ezekről a bibliográfia sem tájékoztat. A TESz.-ben nem tárgyalt szavak magyar szakirodalmáról szintén hasznos lett volna valami eligazító.

FARKAS VILMOS monográfiája bizonyos fogyatékoságai ellenére is jelentős hozzájárulás latin jövevényszavaink feldolgozásához. Görög eredetű latin szavainknak sok vonatkozását először foglalja össze, tárgyalja tüzetesen. S latin jövevényszavaink remélt teljes monográfiája is nyilván hasznosítani tud majd a szerző tapasztalataiból.

M. NAGY ILONA

Dwight Bolinger—Donald A. Sears, *Aspects of Language*

Third Edition. New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc. 1981. XVI + 352 lap

I. „Magyarországon nemigen szokás tankönyvekről recenziót írni” — mondja PAP MÁRIA (Nyr. CIII. 240) TELEGDY ZSIGMOND „Bevezetés az általános nyelvészetbe” című könyvéről írt ismertetésében. Merőben más a helyzet az angolszász országokban — tehetjük hozzá PAP gondolatához —, ahol a legrangosabb szakfolyóiratok rendszeresen ismertetik a fontosabb nyelvészeti tankönyveket éppúgy, mint a nem egyetemi használatra szánt nyelvészeti munkákat. E különbség fő oka alighanem abban keresendő, hogy Angliában, Amerikában vagy Kanadában a nyelvészeti kutatás és a nyelvészet egyetemi oktatása távolról sem válik el annyira egymástól, mint hazánkban.

Az „Aspects of Language” első kiadása 1968-ban jelent meg, 326 lap terjedelemben, a második 1975-ben, lényegesen kibővített tartalommal, 682 lapon. Az első két kiadás BOLINGER munkája volt, a harmadikban a Harvard University nyugalmazott professzora társszerzőként maga mellé vette DONALD A. SEARST, a California State University, Fullerton, tanárát. Az Aspects sztenderd tankönyv számtalan amerikai egyetemen, bevezetés a nyelvészetbe, melyet 18—20 éves „undergraduate” hallgatók használnak. A könyvnek a másodikhoz képest felére csökkentett terjedelmű harmadik kiadását általában egy szemeszter alatt végzik el az amerikai egyetemeken.

Amint a bevezetőben olvashatjuk: „A harmadik kiadás az anyag tárgyalásmódját tekintve változatlanul eklektikus. A nyelvhasználat kérdéseiben nem purista, de a purizmust úgy tekinti, mint a stabilitást fenntartó elkerülhetetlen erő egyikét. A könyv a nyelvtudományt nem a transzformációs elméleti alapokon tárgyalja, de elismeri, hogy

a nyelvészetben több mint két évtizede a transzformációs elmélet formalizmusa lett a tárgyalásmód meghatározó kerete. Most, amikor a transzformációs nyelvészet uralma valamelyest csökken, az alternatívákat kereső olvasó már nem kell, hogy kirekesztettnek érezze magát. A könyvben más nézőpontok is megkapják az őket megillető helyet.”

2. A könyv tizenkét fejezetből áll, melyeket bibliográfia (321–34), valamint név-, szó- és tárgymutató (335–52) követ. Az egyes fejezetek a következő címeket viselik: Az emberi nyelv néhány jellegzetes vonása; A nyelv mint „disztinktív” hang; Hangok és szavak; Szavak és felépítésük; A mondatok szerkezete; Jelentés; Gondolkodás és nyelv; A gyermek nyelvének és az emberi nyelvnek a fejlődése; Térbeli variáció; Időbeli variáció; Írás és olvasás; A nyelv és közéleti vonatkozásai. E legutóbbi, talán kissé szokatlan című fejezetben egy nyelvjárásnak vagy egy nyelvnek kötelezően előírt használatával kapcsolatos problémákról, a konstruált nyelvekről, a szótárak társadalmi szerepéről és a nyelvnek mint „de facto szegregációs fegyvernek” (317) a szerepéről esik szó.

3. Az Aspects felépítésében lényegesen eltér a magyar nyelvészeti tankönyvektől. Minden fejezet végén külön fel vannak sorolva a fejezetben tárgyalt fontosabb szakkifejezések és fogalmak (key terms and concepts), és minden fejezethez csatolnak a szerzők 10–15 feladatot vagy megvitatandó kérdést (additional remarks and applications).

Ha összevetjük — csupán az összevetés kedvéért, s semmiképpen sem azért, hogy értéktételeket mondjunk — a BOLINGER és SEARS tankönyvében külön is kiemelt szak kifejezéseket TELEGI 1977-es tankönyvének tárgymutatójával, valamiféle képet nyerhetünk a két könyvben tárgyalt témák különbségéről. Az Aspectsben a következő, TELEGINél (legalábbis a tárgymutatóban) nem szereplő terminusokat találjuk: kinezika, gesztusok, szisztematikus és autonóm fonéma, performatív ige, fonesztéma, számítógépes nyelvészet, kódváltás, hivatali nyelv, gyermek-grammatikák (holophrastic, connective, joining, recursive), lateralizált agy, graféma—gráf—allográf, variábilis szabály, a nyelv etikus használata stb.

Nézzük meg kissé részletesebben a 9. fejezetet, amely a nyelv térbeli variációinak kérdéskörét mutatja be. A bevezetőben a szerzők különbséget tesznek a „földrajzi tér” és a „társadalmi tér” fogalmai között. A klasszikus dialektológia azt vizsgálja, hogy „hová tartoznak a beszélők”, a „beszélés néprajzát” kutató szociolingvisták pedig azt, hogy „mit csinálnak a beszélők” (193). Nyolc oldalon tárgyalják a szerzők a nem-areális beszédközösségeket: gyerekek és felnőttek nyelvhasználati különbségeit, férfiak és nők eltérő beszédét, illusztrálják a sztenderd angol és a néger angolja (Black Vernacular English) közti legkirívóbb eltéréseket (16 szintaktikai különbséget sorolnak fel, majd ábrán is bemutatják a néger angol igeidőrendszert). Az, hogy az imént felsorolt beszédközösségek egyikébe vagy másikába tartozik-e valaki, többé-kevésbé adott. De vannak olyan közösségek is, amelyekbe a beszélők többé-kevésbé önkéntesen beléphetnek: ilyenek elsősorban a külön zsargonnal bíró szakmák, foglalkozási ágak, melyek közül a vadászok, orvosok és a zsebtolvajok nyelvével ismerkedhet meg az olvasó részletesebben. Ugyancsak nyolc lapot szentelnek a szerzők az areális beszédközösségnek. Hangsúlyozzák az egyes nyelvjárások történeti kialakulása és a nyelvjárásoknak a sztenderd nyelvből való fiktív „levezetése” közötti fundamentális különbséget. Röviden tárgyalják a nyelvjárásgyűjtő munka módszertani kérdéseit, bemutatják többek között az USA keleti partvidékének izoglosszáit (szóban és térképen egyaránt), ismertetik az olasz MATTEO BARTOLITól származó négy „areális normát”, melyek a nyelvjárások történeti fejlődése és földrajzi elhelyezkedése közötti korrelációkra vonatkoznak, s bemutatják, hogy egy látszólagos nyelvi különbség a skóciai és amerikai angol között (*Cook by gas*

— Skóciában és *Cook with gas* — Amerikában) tulajdonképp kulturális különbség: a skótoknak a gázhoz mint energiaforráshoz való viszonya „animisztikusabb”, mint az amerikaiaké (211).

A regiszterek, vagyis az egyes kommunikatív alkalmakhoz kötődő nyelvváltozatok bemutatása következik ezután. MARTIN JOOSnak az angol formális—informális nyelvhasználatra vonatkozó ötös felosztását veszik alapul, s számos példával illusztrálják itt is a regiszter-különbségeket s a hozzájuk tapadó nyelvhasználati szabályokat.

Ezt követi az egyes beszélők nyelvi repertoárjának s a beszélők kommunikatív szerepeinek ismertetése. A nyelven belüli kódváltás a kommunikáció „normális, fájdalommentes” módja (218), de ha kényszer váltja ki, s ha a kódváltás nehézségei nem közismertek, komoly társadalmi következményei lehetnek. A fehérek és a négerrek angolja közötti különbségek nem túl nagyszámúak, de egy részük fundamentális jelentőségű. „A néger gyerek jobban járna — írják a szerzők (218) —, ha idegen akcentussal beszélne, mert akkor elnézőbbek lennének vele szemben. Mivel azonban általában megértik beszédét a fehérek, úgy gondolják, hogy a néger gyereknek «több esze lehetne» annál, hogy úgy beszéljen, ahogy beszél, s ha olyan nyelvi elemeket használ, amelyeket a fehérek nem értenek meg, akkor őt hibáztatják hallgatói tudatlanságáért. Az iskolákban az történik, hogy az olyan fehér tanár, akinek sem fehér, sem néger tanuló nem a sztenderd angolt használják, általában érti a fehér diákok beszédét, de nem érti a néger nem-sztenderd beszédét. Ennek az a következménye, hogy a néger tanulót vagy félreértik, vagy állandóan résen kell lennie, s a sztenderdet kell használnia valahányszor fehér emberrel beszél. S ha ráadásul a néger nem-sztenderdnek alacsony a presztízse, a gyerek »hátrányos helyzetbe» kerül, a kifejezés legrosszabb értelmében.”

A különféle nyelvváltozatokhoz, jelen esetben a Black English-hez fűződő társadalmi előítéletek tehát nyelvi akadályokat emelhetnek, melyek komoly oktatási és politika problémákhoz is vezethetnek. A legfrissebb s Amerika történetében először adódott példa az a bírósági tárgyalás, amely 1979-ben Ann Arborban zajlott le, amikor néger iskolás gyerekek beperelték fehér tanáraikat az oktatási esélyegyenlőségről szóló 1974. évi amerikai törvény alapján. A perben a bíróság számos nyelvészt is megidézett szakértőként (nálunk legjobban közülük WILLIAM LABOVOT és J. L. DILLARDOT ismerik), s végül kötelezte az Ann Arbor-i iskolaszéket, hogy képezze tovább tanárait, hogy azok megértsék, hogy a Black English nem abnormalitás, amit beszédterápiával kell kezelgetni, hanem a néger iskolások otthoni nyelve, amelyet a tanárnak figyelembe kell vennie a sztenderd angol olvasás tanításakor (vö. Newsletter of the American Dialect Society XII/1: [April 1980], 15).

4. Az amerikai egyetemeken folyó nyelvészképzés a magyarországinál sokkal gyakorlatibb abból a szempontból, hogy a hallgatóknak nemcsak megtanítják (előadják, elmagyarázzák) tanáraik az elméletet, hanem azonnal a l k a l m a z t a t j á k is velük a tanultakat. A diákoknak feladatokat kell megoldaniuk, konkrét nyelvi elemzések tömegét kell elvégezniük, hisz az a felfogás uralkodik, hogy „a nyelvészetet úgy lehet legjobban megtanulni, ha csinálja az ember”. Ezért található BOLINGER és SEARS tankönyvében is számos feladat, s ezért készítenek sok egyetemi tankönyvhöz külön gyakorló-könyvet is („feladatgyűjteményt” — mondhatnánk a matematikára gondolva). Az előbb említett 9. fejezet után pl. ilyen feladatok állnak: 1. Ez itt a „Linguistic Atlas of the Gulf States” kérdőfüzetének egyik része [egy lapnyi részletet idéznek, K. M.]. Állapítsa meg, mik lennének az Ön válaszai, s ahol eltérőek, jelölje őket. 2. Egy pidgin nyelv úgy jön létre, hogy minél könnyebb legyen megérteni. Próbálja meg értelmezni a következő melanéziai pidgin mondatokat [három példát adnak, K. M.]. 3. Egy rádióműsorban egy telefonáló ezt-és-azt mondta. Mit gondol, férfi volt az illető vagy nő? 4. Állapítsa

meg, hogy az alábbi mondatok melyik regiszterbe tartoznak, és adja meg mindegyik mondatnak egy azonos jelentésű, de másik regiszterbe tartozó változatát (225—9).

Az *Aspects* második kiadásához készített gyakorlókönyvben (MANSOOR ALYESH-MERNI és PAUL TAUBER, *Working with Aspects of Language*. Second Edition. New York: Harcourt, 1975.) pedig többek között ilyen fonetikai feladatok találhatók: Írja le a fonetikai jelét a következőképp meghatározott hangoknak: alsó nyelvállású, hátul képzett magánhangzó [a]; apikoalveoláris félmagánhangzó [ɪ]; zöngétlen apikoalveoláris zárhang [t] stb. (25). Az antonímák és a szemantikai megkülönböztető jegyek lényegének megértését pedig ez a feladat segíti elő egyebek mellett: Szerkesszen meg és töltsön ki egy szemantikai mátrixot a következő szavakhoz: *child* (gyerek), *pup* (kölyökkutya), *kitten* (kis macska) és *fawn* (őzborjú) (100).

5. A könyv amerikai angol anyanyelvű egyetemisták számára készült ugyan, de Magyarországon is használható az egyetemi oktatásban. Az 1981—1982-es tanévben a debreceni egyetem Angol Tanszékén az elsőéves hallgatóknak tartott „Bevezetés az angol nyelvészetbe” című tantárgy tanításában kipróbáltam, és úgy találtam, hogy két félév alatt, heti három órában az egész könyv s a gyakorlatok tekintélyes hányada átvehető. Hallgatóimnak két hét alatt kellett egy fejezetet elolvasniuk, s az órákon az adott fejezethez kapcsolódó kérdéseiket vitattuk meg, illetve feladatokat oldottunk meg. A félévek végén az oktatást és a tananyagokat értékelő kérdőívet töltöttem ki velük, melynek tanúsága szerint 21 hallgató közül 7 tartotta jónak az Aspectset, 4 megfelelőnek, 4-en azt javasolták, hogy módosítsunk a tankönyv használatán, s 6-an más tankönyvet szerettek volna használni. Az utóbbiak is jónak és érdekesnek tartották a könyvet, de nyelvileg túl magas szintűnek, ami — elsőéves magyar egyetemistákról lévén szó — nem meglepő.

KONTRA MIKLÓS

Hymes, D., *Foundations in sociolinguistics: An ethnographic approach*

Tavistock, 1979. X + 248 lap

D. HYMES a pennsylvaniai egyetem (USA) nyelvész- és folklórprofesszora.

A szerző figyelmének középpontjában a szociolingvisztika mint tudomány elméleti problémái állnak, melyeket a modern nyelvészeti koncepciók kritikai elemzése alapján tárgyal. Kritikájának fő tárgya CHOMSKY elmélete. A szerző három tételt fejt ki, amiket alapvetőnek tart a szociolingvisztika számára: 1. A nyelv felépítését nemcsak struktúrája, de funkciója szempontjából is vizsgálni kell, mint a közösség szabályozott közlési magatartásának alkotórészét tekintve. 2. A nyelv tanulmányozása olyan terület, ami a nyelvtudomány mellett támaszkodik a szociológiára, pszichológiára, etnológiára, pedagógiára, folklórra és verstanra. 3. A nyelvnek mint egyik gondolatközlési eszközünknek értelmezése és leírása megköveteli a nyelvtudomány sok alaptételének áttekintését.

A könyv három részből áll: 1. A közlés etnográfiája. 2. A nyelvtudomány mint tudomány helyzete. 3. A nyelvtudomány mint szociolingvisztika.

Miközben a közlés etnográfiáját, mint egyik vagy másik, a közösség által használt közlési jelrendszerek és csatornák vizsgálatának speciális területét határozza meg, a szerző kiemeli, a szociolingvisztikát, ami e terület alkotórésze, mint a beszéd etnográfiáját kell értelmezni, azaz a beszédstruktúra tanulmányozása a nyelv feltételezett szociális funkcióinak és használata szociális kontextusainak szempontjából. A közlés

etnográfiajának központi kérdése a kommunikációs esemény fogalma, amit összetevői és azok kölcsönhatásai, valamint a közlés konkrét funkcióinak — a közlés egyik-másik komponensének hangsúlyozása határozza meg — kifejezésein belül vizsgálnak. A szociolingvisztika a közlés szóbeli alakjaival foglalkozik, és központi kérdése a beszéd. A beszédstruktúrában a következő összetevőket különíthetjük el: 1. a közlés formája; 2. a közlés tartalma; 3. a beszédhelyzet, ami magába foglalja környezetet (fizikai körülmény) és a jelenetet (pszichológiai körülmény); 4. a közlés résztvevői (feladó — címzett, beszélő — hallgató); 5. a dolgok és eredmények; 6. forrás (a közlés tónusa és módja); 7. csatornák (szóbeli-trásbeli); 8. beszédformák (nyelv-nyelvjárásstílus); 9. a közlés normái; 10. az adott közösségre jellemző közlésinterpretáció normái; 11. beszédműfaj (ének, előadás stb.). Ezen elemek kölcsönhatása a beszédstruktúrában alkotja annak konkrét értelmét, és a szociolingvisztika hivatott tanulmányozni az ilyen kölcsönhatások mechanizmusait.

A könyv második része elsősorban a modern nyelvtudomány különböző elméleti irányainak és módszereinek áttekintése, emellett jelentős figyelmet fordít CHOMSKY koncepciójának, főként nyelvismereti és -használati elméletének kritikájára. A CHOMSKY-val folytatott vita érinti a kétnyelvű alakok kérdését, amelyben — a szerző szerint — a szociolingvisztikai alapok vezető szerepet játszanak. Ugyanitt tekinti át a szövegelemzés különböző aspektusait (formális-strukturalista szemlélet, K. LEVI-STRAUSS szemantikai-antropológiai szemlélete, mély-performatív elemzés, stilisztikai szemlélet és analízis a jelátvitelben); a szerző kiemeli mindegyik szemlélet gyenge oldalát, és megmutatja a szükséges szociolingvisztikai kiegészítéseket. Magyarázza a folklorisztika és verstan helyét a szociolingvisztikában.

A harmadik rész a szociolingvisztika tárgyát és határait tárgyalja. Amennyiben a fő hely a funkcionális elemzést illeti meg, pontosabban meg kell határozni, mi értendő „funkció”-n a nyelvtudományban, mivel ez a fogalom széles körben és különböző jelentésben használatos. Ezzel kapcsolatban meg kell különböztetni a strukturális elemek által kifejtett funkcióját a nyelvben, és a nyelv mint egész funkcióját; az utóbbit a szerző nyelvhasználatnak nevezi. A nyelvszerkezet funkcionális elemzése mint a nyelv funkcióinak elemzése feltételezi nemcsak specifikus jellegzetességeinek, de általános sajátosságainak feltárását is. Az általános kutatások nem lennének teljesek és eltorzulnának, ha nem vennénk figyelembe a funkciók két említett típusát. E tétel jogosságát illusztrálja néhány fonetikai fogalom példája.

A szociolingvisztika általános céljairól beszélve a szerző megemlíti e tudomány értelmezésének létező különbözőségeit. A szociolingvisztikai szemlélet három felfogását különböztethetjük meg: 1. Szociolingvisztika mint társadalmi és nyelvtudományi kapcsolat: a nyelvhasználathoz kapcsolódó társadalmi problémák tanulmányozása. Ide tartoznak olyan tulajdonképpen alkalmazott kérdések, mint a nemzetközi segédnyelv, nyelvtanítás, nyelvpolitika. A szociolingvisztika ilyen értelmezésének alkalmazott irányvonala gyakran eredményezi az általános elméleti problémák mellőzését, vagy a nyelvtudományon kívül létező speciális elméletek feldolgozását. 2. Szociolingvisztika mint társadalmilag reális nyelvtudomány. Ezen értelmezésnél az alapvető célok nem különböznek az általános nyelvtudomány céljától, de a leírás módszerében szociális helyesbítéseket eszközöltek. Az ilyen felfogásra LABOV munkáiban lát példát a szerző. 3. Szociolingvisztika mint társadalmilag kialakított nyelvtudomány: a szerző a szociolingvisztika ezen értelmezését tartja a leghelyesebbnek. Alapja a társadalmi funkciók domináló szerepének felismerése, ami maga alá rendeli a nyelvi jeleket és kombinációkat. Érthető, hogy ilyen értelmezés mellett a hagyományos lingvisztikai elmélet nem vetheti magát alá határozott átalakításnak. Az így értelmezett szociolingvisztikának két kuleselvől kell kiindulnia: 1. a nyelvi jelek rendszere a beszélő közösségben meghatározott szóbeli repertoár keretén belül megengedhető beszédmódként jelenik meg; 2. a beszélő kollek-

tívához tartozás azt jelenti, mindenki rendelkezik az általános beszédmóddal. A szerző szerint a szociolingvisztika végső célja, hogy megszűnjön mint sajátos közbenső tudományág, és beolvadjon a nyelvtudományba, melyben szerves egységben van a társadalmi és nyelvtudományi rész.

ROT SÁNDOR

A Csepel-sziget helynevei

Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 333 lap + 13 térkép

Úgy érzem, hogy SZABÓ T. ATTILA aligha kaphatott volna kedvesebb ajándékot névtudományi munkásságának 50. évfordulójára, mint e kötetet. A közzevető bátran hivatkozik az erdélyi iskola és annak mestere, SZABÓ T. ATTILA példamutató munkásságára, helynévgyűjtési elveire, módszereire és eredményeire.

Régen tudjuk, hogy Csepelen folyik a helynévgyűjtés, s nagyon vártuk az eredményét. Most, hogy kezeink között van ez a csinos kiállítású kis kötet, földolja a várakozás izgalmát, s kellemessé teszi a munka gyümölcésével való találkozást.

Szerencsés gondolat volt e nagy dunai sziget helynévanyagának egy gyűjtésben való megragadása. A Dunától határolt sziget eleve zárt egység, amilyen helynévgyűjtésben ritkán adódik. A nehézséget ezen a gyűjtőterületen az okozza, hogy a nagymértékben iparosított részekben, sűrűn beépült helységekben a természetes, népnyelvi helynévanyagra rátelepedett az igazgatási úton keletkezett utcanév-hálózat. Csak az tudja igazán értékelni a gyűjtők és a közzevető fáradságát, a kutatók szorgalmát, aki már megkísérelte kifejezett iparvidék, gyárváros névanyagát térképre vetíteni, úgy tárolni, hogy könnyen kezelhető és hozzáférhető legyen.

A közzevetőnek is meg kellett küzdenie azzal a kérdéssel, hogy a különböző korokban élt nevek (s hozzátehetjük: a magyar és a nemzetiségi nevek is gyakran) területileg egymást csak részben fedik. Ezért igen jó és gyakorlatias megoldásként külön szám alatt hozza őket. Megoldása — úgy érzem — jövőbeni általános követésre méltó.

A vizsgált terület sziget jellegéből következik, hogy partjának változása (elmosás, feltöltés) gyakori, s ez további nehézség okozója az ábrázolásban és a nevek helyhez kötésében.

1971-ben jelent meg Szász LŐRINC erdélyi kutatónak iránymutató tanulmánya (MNy. XLVII, 472—4) a magyar *Somlyó* helynévről. Úgy látom, hogy vizsgálatát nagyban megerősíti a Csepel-szigethez ízüdő *Somlyó-sziget* (2426) léte és neve. Nyilvánvaló, hogy a Duna sodrától gyakran támadott, somlasztott sziget neve kitűnő víznévi magyarázata az eddig elsősorban hegynévként ismert *Somlyó* (pl. *Szársomlyó* Baranyában) helynévnek, s Szász megállapítását általánosan érvényesíti. Így valóban igaz, hogy az örvendetesen szaporodó, hatalmas magyar névanyagot tároló helynévgyűjtemények a magyar helynévfejtésnek mind több és több üres vagy homályos foltját tüntetik el. Ilyen ütem mellett, a történeti helynévanyag ismeretével megkezdhetjük az eddig csak próbálkozásképpen, kísérletképpen végzett rendszerezést!

A nemzetiségi nevek egyidejű, együttes rögzítése tudományos kötelesség. A mű e téren is példamutató s követendő határainkon belül — és kívül. KNEZSA ISTVÁN jeles névfejtő ebbeli egykori igényessége itt is teljesült. Azt talán én hozzáfűztem volna a német nevekhez, hogy miután hosszabb ideig német nyelvű közigazgatás, a koronauradalomban német nyelvű igazgatás folyt, a feles számú német név nem népnyelvi eredetű, hanem igazgatási úton került az iratokba, térképekre. Tehát élesen meg kell különböztetni a népnyelvi helynévadástól, amely a sziget német anyanyelvű községekben került a gyűj-

tők elé. Szerencsére a közzétevés módja e szétválasztást aránylag igen megkönnyíti. Sőt úgy látom, hogy a gyűjtés kiterjedt olyan német nevekre (2476: *Sumpf mit Rohr*, 1992: *Ried über dem Damme*, 1439: *Überfuhr*, 2390: *Urbarial hutweide* stb.), amelyek nyilvánvalóan nem népnyelvi nevek, hanem úgynevezett német nyelvű magyarázó nevek, amelyeket az iratok (~térképek) készítői — jobb híján — alkottak azonosítási célból, vagy térképeken egyszerűen nem is név, hanem művelési ág. Ezt a kérdést már feszegettem (MNy. LXXI, 496—501), amikor SCHRAMM FERENC kiadványában (MNyTK. 132. sz.) hasonló adatokat leltem. Végso megállapításom: inkább tíz helynévnek gyanúsítható adat kijegyzése, mint ugyanannyi elhagyása. Általánosságban jól rámutat erre a közzétevő a Bevezetésben (11, 15).

A nemzetiségi nevek átírása elfogadható. A történeti adatok betűhívek, a népnyelvi adatok lejegyzése elégséges a magyar egyezményes fonetikai átírás szabályai szerint. Ennél magasabb kívánalmat ne támasszunk, mert csak megnehezíti a megfelelő gyűjtőtábor biztosítását, másrészt hibaforrás lehet (lásd a Tolna megyei gyűjtés és a régebbi WEIDLEIN-féle lejegyzések közti eltéréseket, nem említve az irodalmi németre való áttétel hibalehetőségeit). A kutató, aki egy-egy név eredetét óhajlja vizsgálni, felderíteni, megfelelő indulóanyagot kap így is. Tapasztaltam, hogy a horvát vagy német anyanyelvű adatközlők beszűkült nyelvtudásukkal sokszor a legegyszerűbb nemzetiségi név értelmén (irodalmi alakját) sem tudták megadni.

Különösen értékes adata a közlésnek a sziget déli részéből a *Simonfa* (1794) és társai helynév (2457—2461). KÁZMÉR MIKLÓS (A „falu” a magyar helynevekben) tizenhárom évvel ezelőtt megjelent kitűnő munkája nem ismeri, csak *Simonfalva* néven tárolja (237), viszont közöl egy adatot CSÁNKI (III, 345) nyomán 1497-ből *Simonfalwa* formában. KÁZMÉR könyvéhez csatolt térképén C 28 alatt találjuk a legközelebbi -fa utótagú nevet, a Fejér megyei *Farkasfa*-t, de mivel csak 1873 óta tudja adatolni, bizonytalannak véli. Bár — igen helyesen, és mint látjuk, előrelátóan — megjegyzi, hogy Fejér megyében hét középkori elpusztult -falva-t találunk folytatás nélkül. „Ezek egyrésze ott lappanghat még a feltáratlan határnévanyagban” (i. h. 71). Jóslata gyorsan teljesült, s talán ez a váli határban levő *Farkasfa* puszta adaton is erősít (habár személyes kutatásom, Németh István farkasfai adatközlőmtől negatív: a puszta nevével kapcsolatosan elpusztult faluról, egyházzól nem tudott, nem hallott). Úgy érzem, hogy KÁZMÉR említett műve — történeti helynévanyagot tartalmazó gyűjtésnél — feltétlenül segédletként használandó.

Igen érdekes helynév az 1847 óta ismert *Velikadejonica*, amely Makád határában van (2457), míg a lórévi határból ugyancsak 1847-ből (előbbivel azonos forrásból) *Mala ~ Gornya Dijonica* (2321) helynevet ismerünk (magyarul *Dijós-temető*). Egymástól meglehetősen messze vajon milyen összefüggés lehet közöttük? Egyébként ez azért is tanulságos, mert bizonyítja, hogy a nemzetiségi telepítések milyen sok magyar helynevet törölhettek el.

Igen örömdetes a közzétevő azon megállapítása, hogy a hallgatókkal végzett (majd ellenőrzött) történeti helynévgyűjtés a gyűjtőkben módszertani és kritikai képességeket bontakoztatott ki. Tehát igenis lehetséges a gyűjtésbe bevont egyetemi hallgatók olyan mélységű rövid tájékoztatása, hogy az egyszerű XIX—XX. századi levéltári anyagot (összeírások, telekkönyvek, térképek) helyesen és igen nagy haszonnal forgassák. Megbecsülhetetlen értékű történeti helynévanyag kerül így is elő (nem is beszélve arról, hogy a levéltári anyag idevágó részét egyszer s mindenkorra megmentettük). A második világháború levéltári anyagpusztulása is azt mutatja, hogy pótolhatatlan veszteség jelentkezett, csak a helynévkutatás területét tekintve is.

Helyes és megközelítően végleges névfejtésre a történeti névanyag összegyűjtése nélkül nem is törekedhetünk. Ilyen például a *Háros* (sziget és elpusztult község: 754, 781) 1264-től napjainkig tartó sora, megfjetlen nevével (vö. FNEsz. 265 és TESz. II,

64 hárs a.). De gondolok arra is, hogy például Szöllös elpusztult helység 1232 és 1896 közötti névsora (841) a mai *Telek* helynévvel biztosan és tökéletesen rögzíthető. Az eddig megjelent névgyűjtések (Zala, Somogy, Tolna, Vas megye kötetei stb.) számos kutatót indítottak — egyszerű névazonosítás útján, CSÁNKI és GYÖRFFY könyveinek segítségével — az elpusztult települések helyeinek meghatározására. Mennyivel könnyebb helyzetben van e mű használója! Példának a már említett *Simonfa* mellett *Szentmihályfalvát* (1605) említem meg. Nem is beszélve arról, hogy egy-egy mai helység monográfusa kész gyűjtést kap a Csepel-szigeti települések névanyagából. A közlétező még olyan tájékoztatást is nyújt (*Lórév ~ Lőre* 2368), hogy az 1827-ben előbukkanó szokatlan *Lőre* névalak „helybeliek folyamodványából” származik, s így előző adatokkal együtt népnyelvi eredetre vall, s nem íráshiba.

Nagyon jelentős értéke a könyvnek — eddigi ismereteim szerint páratlan —, hogy emberi lehetőségig feldolgozta a Csepel-szigetre vonatkozó helyismereti, helytörténeti művek adatait. Sajnos e tény, amely elsősorban igen szorgalmas gyűjtőmunkát kíván (könyvészkedés, irodalomkutatás) a legtöbb hasonló gyűjtésnek fájdalmas hiánya. Tapasztalatom, hogy még a leggyengécskébb helyismereti műből is kiemelhető néhány helynévi adat. S miután a szerzőt rendszerint valami kapcsolja tárgyához (szülőföldje, lakhelye stb.), első kézből hiteles adatok meríthetők olyasmire, amit összegező művek említésre sem méltatnak. Kitűnően példázza ezt e gyűjtés is, tetézzve a gondos időpont (átírás, fordítás stb. évének) megadásával.

Nagyon megszívlelendő a közlétező igénye, hogy a társtudományok (régészet, történelem, helytörténet, néprajz stb.) legyenek egymás igényeire figyelemmel. Erre a nem említett korlátozott anyagi lehetőségeink is szorítanak.

Meglepően sok, 2725 helynév rőghöz kötése sikerült a könyvben, s mindössze 134 (5%) helynév az, amely a „lokalizálatlan nevek” csoportját alkotja. Ez is a közlétező igen gondos munkáját dicséri. Így is sok esetben legalább a községhatár biztosított. Sőt (pl. *Fedémes*: 2735) a közlétező az eddigi Csepel-szigeti lokalizációkkal szemben kételyét is kifejezi. Ezekben az esetekben a végleges válaszokat majd a további kutatásoknak kell kimondaniuk. Külön figyelmet érdemelnék a lokalizálhatatlan utcanévek az 1911. és az 1943. évből. Ismételtem és jó példái annak, hogy a közigazgatási névadás sokszor milyen labilis, mondhatjuk bátran: a köztudatba, közismeretbe sem kerül. (Nem óhajtok a gyámügyi hatóságra hivatkozni, hogy most már embertársainknál is elértük e fokot.) Így a közlétező ismételtén rámutat a népnyelvi helynevekkel szembeni — minden vonatkozásban — csekélyebb értékére, és adott esetben azok megóvására. Csak példának említem meg, hogy Pécsen a beépülő városrészekben utcanévek őrzik a dűlők és ott feküdt, elpusztult helységek neveit: *Varsány utca*, *Enyezd utca* stb. Úgy érzem, ez nagyon is követendő példa lenne mindenütt. Hátha még az utca elején egy kis táblácska elmondaná a lakóknak, honnan van lakóhelyük, utcájuk neve ?!

KOVALOVSKY MIKLÓS (Budapest XXI/2: 29—31) érdemes cikkben mutatott rá a hivatalos utcanévadás buktatóira, vészes vérszegénységére. Csepel-szigeten is elérte sorsa a régi, értékes és jobb sorsra érdemes utcanéveket. Vajon miért kellett a már 1911-ből adatolt tájnyelvi nevet őrző *Orgován* 'orgona' utcát 1941-ben *Jókai*-ról elnevezni, s azóta is az. *Jókai* értékelésén nem módosított, de szegényebbek lettünk egy jó magyar utcanévvel, amely régi dűlőnevet őrzött. Igen nagy kár, hogy a kisváros jó és szép szokását, érdemes tanítóiról elnevezett utcanéveit módosították: *Klostermájer János utca* (1911), *Bender Sarolta utca* (1930) eltűnt 1945-ben, 1948-ban. Ezzel nem azt állítom, hogy az új utcanév gazdája arra nem érdemes, de elsősorban a régi nevekkel őrizhetjük meg a helybeli értékeket, tudatosíthatjuk a helység régi és új lakói között annak múltját, szépségét. Erre igen jó példa Szigetszentmiklós határában a *Bíró Lajos utca* (1005, 1049), kinek névadója 1908 és 1913 között itt lakott.

Egy mű használhatóságát nagyban növeli a benne levő jegyzékek sora. A munka Rövidítésjegyzéke igen gyakorlatias, rövid. Ezt részben a vizsgált terület szigetjellege is magyarázza. Talán csak megemlítem, hogy a *kaszáló* (nem művelési ág!) azonos a *rét* művelési ággal, felesleges a kettős elnevezés használata. Viszont a *nádas* művelési ágat — a meglehetősen vízjárta szigeten — hiányolom (vö. 2476, 2516 stb.), de úgy látszik, a vízrendezés eltüntette őket.

A könyvhöz gondosan készített Mutató járul. Hogy rámutassak az összeállító gondosságára, még olyan nyilvánvaló sajtóhibás forrásadatot is tárol, mint például *Bagold* [o: *Ragold*], *Eugenia* [o: *Eugeniana*], *Makao* [o: *Makad*] stb. Ezzel a munka gyakorlatiassága, használhatósága megnőtt. Meg is mondom, miért. Az úgynevezett „dühös névfejtők” előszeretettel fogják ki FEJÉR, BARTFAI SZABÓ stb. hibás, azóta régen kijavított névadatait, vagy bányásznak ki sajtóhibákat, avatag könyvek égbe-kijáلتó lokalizációs tévedéseit. Ezekkel bizonyítandó gyatra, gyermeteg névmagyarázataikat. S felfedezésüknek minél nagyobb teret nyújtandó, a helyi sajtó (bírálatmentes) lapjain bővölik a szülőföldje múltjára, neveinek helyes magyarázatára szomjas olvasókat. (Ilyen például a Pécs melletti *Koaszt* vár száz éve kiirthatatlan tudálékos meséje.)

Itt említem meg, hogy a 2643. tétel alatti *Somjó-sziget foka* nevet *Somlyó-sziget-farka* címszóként tárolja, míg a 2004. tételben említett *Sz.-László* (elpusztult helység, egyház) a mutatóból hiányzik. Ilyen tartalmas, és mondhatom, igen gondos munka mellett is ez elkerülhetetlen.

A recenzori munka egyik gyakorlati igazolása, hogy alaposan árforgatta-e az ismertetett művet, ha a sajtóhibákról is beszámol. Ime néhány: 20. lap 84. tétel: *Myscius* helyesen: *Mysicus*; 18. lap 25. tétel: *I—III. k.* kimaradt.

Befejezésül szólva úgy érzem, hogy „A Csepel-sziget helynevei” bátorítás, útmutatás mindazok számára, akik a jövőben helynévgyűjtést kezdenek, folytatnak, vagy merészen arra gondolnak, hogy a meglevő gyűjtésüket történeti helynévanyaggal kiegészítik. Nagy reményeket fűzhetünk útmutatásához, mert az eddigi — elsősorban erdélyi gyűjtések — közkézen alig forognak. Nagyon-nagyon kíváncsi vagyok minél előbb és minél több követő! Reméljük, hogy a közreműködő gyűjtők is kedvet kaptak e szép és értékes munkához.

REUTER CAMILLO

Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás

Tudományos irányító ÖRDÖG FERENC. Közzétette GAÁL SÁNDORNÉ LAKOSSY JUDIT, KIRÁLY LAJOS, MÉSZÁROSZÉ VARGA MÁRTA, TASSYNÉ SZELESTEY IBOLYA. Szerk. BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadása. Budapest, 1982. 328 lap

A dunántúli megyék eddig egy kötetben adták ki helyneveiket: Zala (1964.), Somogy (1974.), Tolna (1981.), Vas (1982.), Baranya I (1982.). A többi megye közül a következők járásonként teszik közzé helynévanyagukat: Szabolcs-Szatmár (baktalórántházi járás), Heves (egri, füzesgyarmati és hevesi), Hajdú-Bihar (tiszafüredi). A dunántúli megyék közül elsőnek Veszprém vállalkozott hasonló megjelentetési módra.

A tapolcai járás is főképp apró községekből áll, akárcsak Vas, Zala és Baranya megye. Az egyik leggyérebben lakott vidéke az országnak, hiszen országos átlagban 113 körüli lakos jut egy km²-re, itt pedig 72, ha a Balatonnak a járáshoz tartozó területét is beszámítjuk. Egyetlen városa Tapolca (11 ezer lakos), egy városiasodó nagyközsége: Sümeg (6 ezer). Az 1000—5000 lélekszámú községek száma 12, az 500—1000 lakosúaké

18, a 100—500 lakosúaké 16, 100-on aluli 2. A lakosság átlagos száma községenként 1104 (országosan 3000). A legkisebb határú falu Zalamegyyes 257, a legnagyobb Sümeg 5991 hektárral. Névsűrűség egy községre átlagban 202. Ez a szám a Csepel-szigettel (A Csepel-sziget helynevei. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY. Bp., 1983.) összemérve is elég nagy. Ott ugyanis a történeti gyűjtés, a főváros közelsége és a lényegesen nagyobb népsűrűség is megnövelhette a nevek számát. A Csepel-szigeten 235 név jut egy községre, a népsűrűség azonban 461 (nagyobb, mint Hollandiában). A tapolcai járást csak 1950-ben csatolták Veszprém megyéhez. A tapolcai, a keszthelyi, a sümegi és a füredi járással együtt azelőtt az Árpádok kora óta Zalahoz tartozott.

A kötet — nagyon helyesen — követi a dunántúli megyei és a hevesi járási adat-tárak hagyományait. Az egységet a szerkesztők is biztosították. A gyűjtés megszervezésében, irányításában és a terepmunkában (11 falu) is az oroszlánrészt MÉSZÁROSNÉ VARGA MÁRIA vállalta. Köszönettel és hálával tartozunk neki és munkatársainak az áldozatos munka vállalásáért, Veszprém megyének meg azért, mert támogatta a gyűjtést és a kötet megjelenését. Keleti megyéink tanulhatnának a dunántúli megyék áldozatkészségéből.

Hogy mennyire fontos helyneveink felgyűjtése, azt a tapolcai járás is példázza. A két évtizeddel korábban gyűjtött anyagban kevés a lokalizálhatatlan történeti hely-név, itt pedig — ha nem is nagyon lényegesen —, de megnőtt a számuk. Ugyanígy sokkal több a köznyelvies alak, mint a korábbi gyűjtésekben.

Gondoljuk meg, hogy a helynevek is részei a magyar nyelvnek, nemzeti kultú-ránknak és történelmünknek. Ismertségük azonban elég különböző. Olyan helyneveink, mint *Budapest* (bár külföldön néha hasonló hangzása miatt *Bukarest*-tel keverik össze), a *Duna*, *Tokaj*, a *Balaton* nemcsak az ország-, hanem a nyelvhatáron túl is ismerősek (esetleg némileg más hangalakban). Földrajzból, történelemből, turizmusból talán 40—50 millió ember is ismeri őket, főleg Európában (a Dunát még többen, hiszen át-folyik az NSZK-n, Ausztrián, Csehszlovákián, Románián, Bulgáriának és a Szovjet-unióknak pedig határfolyója). *Debrecen*, *Szeged* vagy a *Rába* valószínűleg kevésnek ismerős a mintegy 15 millió magyar anyanyelvűn kívül. *Sümeg* dunántúli nagyközségről már csak egy megyényi, talán százezer ember tud. *Vigándpetend*, *Óbudavár*, *Dabronc* falvak nevét a szomszéd községek lakói kívül kevesen hallották, legfeljebb néhány ezren. Az eddig felsoroltak azonban hivatalos nevek, és a szájhagyományon kívül oklevelekben, helységnévtárakban és térképen (esetleg más alakváltozatban) írásban is rögzítették őket. A 81 lakosú (1970.) Megyer falubeli *Paltos-tag*, *Szük csapás*, *Páskom-árok*, *Marcal alla* dűlőneveket azonban csak a falu népének egy része, néhány személy tudja. Való-szerűleg az itt megjelent négy név az első nyomtatott forrás róluk. Történeti adatot ugyanis nem említ náluk a könyv, noha számos írásos forrást feldolgozott. Pedig az ilyesféle — szájhagyomány útján öröklődő — nevek esetleg évszázadokig is megőrződtek mostanáig. Mivel azonban a nagyüzemi gazdálkodásban összeszántották a parcellákat, nagyrészt megszűnt a legeltetés, gépesítették a paraszti munkát, már évtizedek óta meg-szűnt a hagyományos falusi életforma, így elfelejtődnek az évszázadokon át a száj-hagyományban megőrzött dűlő-, víz- és útnevek. Ezzel pedig népünk művelődéstörté-netének és tulajdonnévi szókincsének ezernyi eleme tűnhet el nyomtalanul, ha az ezred-forduló előtt nem fejezzük be az anyaggyűjtést. Azután már aligha találunk valakit is a falvakban, aki még emlékezne rájuk.

Történeti és nyelvjárási szempontból egyszeri átfutás után is sok érdekeset talál-hatunk ebben a kötetben, noha nem olvasmánynak, hanem 51 falu és egy város névtani adattárának készült. Megtudjuk, hogy szinte az egész területen alig akad olyan falu, amelyben ne lehetne római vagy még korábbi maradványokat találni a föld alatt. Számos középkori település nyoma maradt meg helynevekben és régészeti leletekben, így Ukk

határában *Mindszent*, Gógánfán *Máhó* (?), Mindszentkállón *Kisfalud* és *Kerekikál*, Lesenceistvándon *Szenülélek* és *Gárdony* (?), Balatonszepezden *Kesellő*, Káptalantóti és Diszel közt *Bács*, Kővágóórs területén pedig *Ecsér* és *Tepécs* (?).

Helytörténeti vonatkozásúak a következő eseménynevek: *Elvett* (Vigándpetend), *Pörös* (Sáska), *Bértahalála*, *Pörös-sűrű* (Monostorapáti), *Pandur-kút*, *Bombatólcserési-tábla* (az első a XIX. sz. második felére, az utóbbi a második világháborúra utal, Zalahaláp), *Katonaverő völgy* (1848-as csata emléke, Lesencefalu).

Számos térszínforma-név és egyéb tájszó fordul elő. Többségüket jelentésükkel együtt M. VARGA MÁRIA közli (15—25). Vannak olyan helynevek, amelyek bizonyára köznévi eredetűek a felsoroltakon kívül is, mint *kukulló* 'szeszfőző', *kütyü*, *kongó* stb. Bizonyos hangtani sajátságok is megállapíthatók a helynevek alapján, így a zárt *é*-zés, az *l*-ezés, a *kü* 'kő' típus megléte, egyes ragok illeszkedés nélküli alakjai: *kérészná*. Szóföldrajzi szempontból a *séd* köznévként Sümegtől délre szinte mindenütt megvan 'folyóvíz' jelentésben. A járás délkeleti és délnyugati csücskében a *gát* jelenti ugyanezt, északnyugaton pedig a *foló*.

Érdekesek a népi elnevezések az iparra és erdőgazdaságra, mint a *Meccő* 'fűrésztelep', *Vágmány* 'irtás', *Fadórgés* (ahol 1929-ben a nagy fagyban a fák egy része nagy recsegéssel-ropogással hasadt meg).

A népi humor megnyilvánulására számos példát találunk, itt csak mutatóba közlök néhányat: *Ekenyelő* (Vigándpetend), *Ókor-tó* (csak olykor volt benne víz, Kapoles), *Kilenckunkoros* (egy út neve Szentjakabfán), *Bukfencföd* (gödrös terület Balatoncsicsón), *Jégfarku-kut* (hidegvízű forrás Balatoncsicsón), *Tetüvár* (egykori juhásztanya helye, Zalahaláp), *Tücsöknyerítő* (köves terület Diszelben), *Kecskevár* (a Kisbakony legmagasabb mészkősziklája Lesenceistvándon), *Cse Jancsi* (Nepomuki szent János szobra Gyulakeszin), *Plētyka-domb* (Balatonszepezd), *Mákvirág-ucca* (Révfülöp), *Nincs-Pista bót* (egy kis műszaki bolt uo.), *Hehülés* (vontatóhely, Balatonrendes), *Békarékató* (lápос terület Badacsonytomajon).

Reméljük, a tapolcai kötet helynévtárát hamarosan követik a további Veszprém megyei járáské.

KÁLMÁN BÉLA

KÜLÖNFÉLÉK

Emlékezés Björn Collinderre

1983 júniusának elején érkezett el hozzánk a szomorú hír, hogy a széles körben ismert és nagyrabecsült svéd nyelvtudós, BJÖRN COLLINDER, május 20-án elhunyt. Collindert sok szál fűzte Magyarországhoz és a magyar nyelvészekhez. Amikor búcsúznunk tőle, nem mulaszthatjuk el, hogy egy pillantást vessünk életpályájára, páratlanul gazdag munkásságára.

Collinder 1894-ben született, úgyhogy a tudományos világ már 90. születésnapjára készülődött akkor, amikor élete fonala megszakadt. Az uppsalai egyetemen végzett tanulmányai során elsősorban a skandináv és a klasszikus nyelvekkel foglalkozott, de érdeklődése hamarosan kiterjedt a finn és a lapp nyelvre is. Az 1920-as évek második felében magyarországi tanulmányútja során nyelvünket is elsajátította, mégpedig oly magas fokon, amilyen külföldiek körében a legnagyobb ritkaság számba megy. Finnugor nyelvészeti tanulmányokat az uppsalai egyetemen K. B. Wiklund tanítványaként végzett, s ezen egyetem fogadta a finn és a lapp nyelv docensévé 1929-ben. Mesterének, Wiklundnak finnugor nyelvészeti tanszékét 1933-ban örökölte, s egyetemi tanárként olyan kiváló kutatókat nevelt, amilyen Israel Ruong és Bo Wickman. 1961-ben vonult

nyugalomba. Vendégprofesszorként az Amerikai Egyesült Államokban és Ausztráliában is működött.

Pályája elején széles körben figyelmet keltett Collinder néhány fonetikai tárgyú értekezésével, a finn nyelv ősgermán jövevényszavait tárgyaló monográfiájával és lapp nyelvjárástanulmányaival. A finn és a lapp kvantitatív hangváltakozásokat tárgyaló munkájában állást foglalt a maga korában még általában elfogadott fokváltakozási elmélet néhány túlzása ellen, s új, a réginél sokkal valószínűbb magyarázatát adta az ide vont jelenségeknek. A lapp nyelvjárások körében helyszíni kutatásokat is végzett, s a lulei-meg a déli-lapp nyelvjárásokból jelentős mennyiségű szókincset meg egyéb, értékcsökkentő nyelvi anyagot gyűjtött. Az 1940-es évektől kezdve egyre nagyobb mértékben áttért az uráli és egyéb nyelvek összehasonlító vizsgálatára. Egész sor hasznos kézikönyvvel ajándékozott meg bennünket, amelyek angol nyelvűségük folytán a finnugor nyelvészek szűk körén kívül is megismertették az uráli nyelveket. E kézikönyvei közül nálunk is jól ismert uráli etimológiai szótára (1955.; második kiadása 1977-ben jelent meg) és uráli összehasonlító nyelvtana (1960.).

Legszélesebb körben Collindernek azon művei keltettek figyelmet, amelyekben az uráli nyelveknek más nyelvcsaládokhoz való viszonyát vizsgálta. Az indo-uráli nyelvrokonság problémáival kapcsolatosan azt állapítja meg, hogy az indoeurópai és az uráli nyelvek ősrkonságának kérdésére inkább igenlőleg, semmint tagadólag kell válaszolnunk. Egy további tanulmányában arra az eredményre jut, hogy az uráli nyelvek és a jukagir között még több egyezés van, mint az uráli és az indoeurópai nyelvek között, következésképp a jukagirt is az uráli nyelvcsaládba kell sorolnunk. Elfogadja Collinder az uráli és az altaji nyelvek ősrkonságára vonatkozó tanítást is. Az általános nyelvtudomány körébe tartoznak a nyelvről, valamint a nyelv tudományos tanulmányozásáról szóló tanulságos művei, úgyszintén a gondolkodás és a nyelvi kifejezés rokonságát fejtegető tanulmánya. Írt tankönyveket és modern svéd leíró nyelvtant is. Rendkívül széles érdeklődési köréről, olvasottságáról és nyelvkészségéről tanúskodnak Shakespeare-fordításai, valamint Kalevala- és Edda-fordítása.

Collinder a magyar nyelvészeti kutatások eredményeit nemcsak figyelemmel kísérte, hanem értékesítette is összehasonlító jellegű műveiben, s a magyarság történetéről szóló rövid áttekintéseiben népiünk történetét érezhető rokonszenvvel vázolja. Néhány értekezése magyar folyóiratokban jelent meg (l. Nyr. LXIII.; MNy. XL.; NyK. L., LII. és LX.; Külügyi Szemle XX.). A lappok múltját és jelenét bemutató, sokoldalú ismertetése Átányi István fordításában 1941-ben a stockholmi Magyar Intézet kiadásában magyarul is megjelent. A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és a Magyar Tudományos Akadémiának tiszteleti tagja volt. Az idősebb magyar nyelvész nemzedék több tagjához meleg baráti szálak fűzték. Az ő emlékezetükben Björn Collinder nemcsak mint kiváló kutató, hanem mint közvetlen természetű, rendkívül jóakarátú, segítőkész ember is élt és él.

LAKÓ GYÖRGY

Kelemen Béla* (1913—1982)

Búcsúzunk Kelemen Béla professzortól, Csíkkozmás szülöttétől, ottani nyelvjáráskutató útjaink jóakarátú segítőjétől és támogatóunktól a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményeknél. És emlékezünk életpályájára. Miután a kézdivásárhelyi főgimnáziumban végzett, életútja a tudomány felé kanyarodott. A kolozsvári tudomány-

* Búcsúbeszéd Kelemen Béla temetésén, Kolozsvárt, 1982. december 11-én.

egyetem végzettjeként egy ideig a helybeli kegyesrendi főgimnáziumban tanított, de 1945 után pályája végképp a tudományegyetemhez, majd a Nyelvtudományi Intézethez kötődött. Nemzedékek hosszú sorát tanította, vértette fel román nyelvtudományi, valamint általános nyelvészeti ismeretekkel. Aspiránsvezetőként sokakat irányított tudományos pályáján. A mai fiatalabb nyelvészek közül nem egy tanítványának mondhatja magát. De nemcsak oktatót, hanem nevelt is, a tudomány szeretetére, emberséges viselkedésre, nem is annyira szóval, mint inkább magatartásával, személyes példájával.

Szerkesztőségi tagja volt a Cercetări de lingvistică szakfolyóiratnak és felelős szerkesztője a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményeknek. Itteni áldozatos munkáját a folyóirat 25 évfolyamának szerkesztésbeli gondozottsága bizonyítja, és az is, aminek gyakran tanúi lehettünk, hogy sokat fáradozott a javítás, a színvonalemelések érdekében.

Szaktudományi tevékenységének fő területe a szótárszerkesztés elmélete és gyakorlata volt. Szerkesztésében jelent meg a kétkötetes román—magyar szótár és a magyar—román kéziszótár, valamint a két nyelv zsebszótára. Részt vett az akadémiai román nagyszótár munkálataiban és az Istoria limbii române (A román nyelv története) kézikönyv III. kötetének megírásában. Egyik gondozója volt a Helyesírási Tájékoztatónak és a Helyesírási Tanácsadó Szótárnak. Mindemellett sok szaktudományi dolgozat, cikk és ismertetés jelzi termékeny munkásságát (jelentősebb ezek közül: Contribution à la méthode de rédaction des dictionnaires bilingues. 1957.; Társadalomfejlődés és nyelv. 1962.; a romániai magyar nyelvtudományi kutatásokról szóló beszámolója: Limba maghiară — Istoria lingvisticii românești. 1978.). Tudományos eredményeiért már korán az akadémiai Timotei Cipariu-díjjal tüntették ki, és docens doktori (a tudományok doktora) címet szerzett.

Gazdag életműve maradandó érték. Nemrég sokat beszélgettünk újabb terveiről. És most, amikor erre emlékezem, egy természetes társítással Babitsnak a könyörtelen elmúlásról meditáló költeményéből ez a szép mondat jut eszembe: „Mennyi munka marad végezetlen!” És hiába cseng föl ugyanebben a versben a középkori haláltáncének megrázó sóhaja, az „oh jaj, meg kell halni, meg kell halni”, mégis vigasztaló lehet az, hogy az emberi alkotás nem vész el, fennmarad, hat és emlékeztet a szerzőre, az alkotóra, a tudomány művelőjére, gátja és akadályja lesz a feledésnek. Nem feledhetjük Kelemen Béla rokonszenves, meleg emberségét, segítőkészségét sem, hisz együttérzését és érdeklődését bárki, bármikor tapasztalhatta. Így lesz a mindnyájunk jövőjét jelentő „eltemetés” csak búcsú, csak egyfajta elválás, mert megmarad a végzett munkáért kijáró elismerés, a tisztelet. Tanárunk, kollégánk, barátunk itt marad műveiben, és itt marad közöttünk, mibennünk. Ezzel a gondolattal búcsúzunk most Kelemen Béla professzorától, és az utolsó útjára kísérők nevében egyik szakja nyelvén mondom: sit tibi terra levis.

SZABÓ ZOLTÁN

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Három datálatlan levél a XVI. század első feléből

1. A következő három magyar misszilis levél közös sajátsága, hogy hiányzik róluk az írás időpontja. Mégis, megközelítő pontossággal be lehet határolni őket. Az első Szinnyi Merse László levele Eperjes városához. Eredetije Eperjes város levéltárában van, jelzete: Miscellanea 1541. 133—134 pag. Filmmásolata az Országos Levéltárban található, a Mikrofilmtár 11 221-es dobozában. A levél hátulján, a címzés alatt későbbi

kézzel írva ez olvasható: „videtur spectare ad Annum 1541.” Hogy a levél nem 1541-ben keletkezett, azt a későbbiekben látni fogjuk. A hajdani levéltáros azonban nem véletlenül csatolta az 1541-es iratesomóhoz: ez idő tájt kellett íródnia. Írásképe a XVI. század közepére mutat, ez azonban kevés a pontosabb meghatározáshoz. A levél szövege azonban bizonyos fogódzókat nyújt: írója beszámol arról, hogy: 1. „a3 kȳral thabora vac3 aranth vagȳon kewlthew3ȳk pefth Ellenebe”; 2. „a3 kȳral thabora bewen vaghȳon nepel”; 3. a levél „ferdhan kȳ3 affon naph vthan” íródott. Kisasszony napja: szept. 8. (vö. SZENTPÉTERY, Oklevéltani naptár. Bp., 1912. 48), tehát a feladat: meg kell keresni, mikor történt a XVI. század közepe táján nagyobb királyi hadmozdulat ősszel. Átnézve a Magyar történeti kronológia második kötetét (Bp., 1982.) 1526-tól 1580-ig, azt találhatjuk, hogy számba jöhető időpontként két dátum ajánlkozik: 1530 és 1542. 1530. aug. 2-án I. Ferdinánd parancsot ad Wilhelm Roggendorf generálisnak, induljon Esztergom és Buda elfoglalására, 1530. október 31-én pedig Roggendorf, miután bevette Esztergomot, Visegrádot és Vácot, megkezdte Buda ostromát. Az 1542-es évről tudjuk, hogy szeptember 28. és október 8. között I. Ferdinánd 55 000 emberrel ostromolja Pestet.

A levélíró személye nem döntő az időpont meghatározásában: már 1519-ben említik (NAGY I., Magyarország családai . . . , Pest, 1858—1868.). A levél 1530-ra való datálásának semmi sem mond ellent, talán csak az, hogy ekkor a Kisasszony nap utáni szerda egybeesett az Exaltatio Crucis ünnepével (szept. 14.), tehát inkább így datálta volna a szerző, de ismétlem, ezen gyenge érven kívül semmi sem szól 1530 ellen. Fontosabbak azonban azok az érvek, amelyek az 1542-es időpont mellett szólnak: 1. 55 000 ember valóban elég, hogy a levélíró megállapítsa: „ȳgha3 Eleghen vaghȳwnk”. 2. 1542. szept. 13-a nem ütközik az Exaltatio Crucis ünnepével, ezenkívül szept. 13-tól 28-ig pont elég idő van arra, hogy a sereg elérkezzék Pest alá és felkészüljön az ostromra. 1530-ban pedig túl nagy az idő a levél feltételezett megírása és az ostrom kezdete (okt. 31.) között. 3. Magyarázható a levéltári besorolás: az 1542-es csomóból könnyen átesúszhatott a keltezetlen irat az 1541-esbe. A levél írásának feltételezett időpontja tehát: 1542. szept. 13.

¹Vȳthe3lew vraȳm es ennekem ferethew Barathȳmnak ²thowaba a3 thȳ kegȳel-methke leweleth en megh erthetem a mȳrewl ³ȳrth kegȳelmethke hoȳgh en valamȳ wȳlaghoth ȳwȳzennek :k: ⁴Bȳ3on hoȳgh en moftth ehȳȳeb wȳlaghoth nem ȳwȳzenhethek :k: ⁵Eghȳebeth ha nem a3 kȳral thabora bewen vaghȳon nepel : ȳgha3 ⁶Eleghen vaghȳwnk moftthan a3 kȳral thabora vac3 aranth vagȳon ⁷kewlthew3ȳk pefth Ellenebe eftth ȳwȳzen-hethem kegȳelmetheknek ⁸thowaba im howa hamareb Embereimeth Bochatham ffele ha ⁹valamȳ wȳfagh lefen hath thȳ kegȳelmetheknek meg ȳwȳzenem ¹⁰kegȳelmetheknek minth ȳo vraȳmnak ȳo Barathȳmnak ȳfthen ¹¹tharchon megh kegȳelmetheketh mȳnden ȳo Eghfeffeghel e3 lewel ¹²kewlth wac3 wac3 Ellenebe ferdhan kȳ3 affon naph vthan

¹³Ladiflaus merfe ¹⁴de ffȳwȳne

[Címzés:] ¹E3 lewel Adaffek a3 Eper ²ȳeffȳnek az Bȳronak nek ³em ferethew vraȳmnak

2. A következő két levelet IVÁNYI BÉLA Bártfa levéltárának rendezése alkalmával az 1526-os év oklevelei közé sorozta be 5611. és 5612. sorszámmal. Mivel IVÁNYITól Bártfa oklevéltára csak a 3578. számig jelent meg, nem tudjuk, milyen indok alapján tette őket ide. Ellent mond ennek az időpontnak IVÁNYI-nak egy másik közlése (MNY. III, 84), mely szerint az e levelekben néhainak emlegetett Tárczay János 1530-ban még élt. Tehát e levelek terminus ante quem non-ja: 1530. Nehezebb a terminus post quem non megállapítása, mivel erre csak következtethetünk bizonyos családtörténeti adatok alapján. Ezekből közelítőleg megállapítható, meddig élt a címzett, Tárczay Jánosné. Az adatokat Nagy Iván idézett művéből vettem: 1. Tárczay János és Bethlen Sára leánya Tárczay Katalin. Férje Podmaniczky Mihály három gyermeket hátrahagyva

1526-ban esett el. Tárczay Katalin semmiképpen sem születhetett később, mint 1500 k., anyja tehát legkésőbb 1480 k. — 2. Tárczay János és Bethlen Sára leánya Tárczay Lucia. Férje Hagymásy Miklós, akit 1491-ben Ulászló „kegyelmébe fogadott”. Gyermekük egyike János, s valószínűleg őt emlegetik, mint krakkói diákot 1511-ben. Ha e János 1511-ben már diák, születési éve 1500 körül lehetett, anyjáié 1480 körül, nagyanyjáié 1465-nél nem későbbben. — 3. Bethlen Sára családfája eléggé rendezetlen és vitatott. Apja Bethlen Domokos, aki 1452-ben valószínűleg szőrényi bán. Apja születését tehát legkésőbb 1440 előttre kell tennünk, de valószínűbb, hogy 1430 előtt született. — 4. Bethlen Sára testvére Borbála. Férje Dóczy György 1458-ban már világosvári kapitány, tudjuk még róla, hogy 1482-ben jelen volt Kinizsi Pállal Szendrő alatt. — 5. Tárczay János a XV. század végén zempléni főispán, 1505-ben a székelyek grófja, ekkor 7 élő gyermekét is említik (vö. WAGNER, Diplom. Sáros. Pozsony, 1780. 398). Mindezek alapján Bethlen Sára 1460 és 1470 között születhetett. Ha átlagon felüli emberi életkort ért is meg, nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy 1550-ben már nem élt. Ez lehet tehát a levelek terminus post quem non-ja. A levelek eredetije Bártfán található az „Archivum civitatis Bardejov anni 1319—1526” című gyűjteményben. Számuk: 5611 és 5612. Másolatuk megtalálható az Országos Levéltár Mikrofilmtára C 271-es dobozában.

A) A z 5612. sz. levél:

en zeretq azonjom ef en edef zylem yrom kegyelmednek zolgalatomat ²ef ymadlagomat towaba konyorgok kegyelmednek mynt en edef zylem ³nek hogy kegyelmed menyen el beztercere myhal ywamhoz mert ⁴en ygaz eleget zoltam wele ef az fogada hogy fe mykepen egyebet ⁵bene nem tezen hanem az myny pynzt kegyelmed tole keretet ⁶meg agya ef meg tobet ad a ef hygye kegyelmed hogy nem cak ⁷egyszer mondom en elotem ef wgyan fyrt hogy myg el mynd ⁸adyg banja az myt kegyelmeden tot. ef enek wtana myn ⁹den zolgalatal lezen kegyelmednek mert en wgyan nyllwan ¹⁰zoltam nek y ef azt mondotam hogy talam cak az ezt kywanja ¹¹hogy kegyelmed oda menyen hogy az myne mo zerzet kegyel ¹²metek kyzot wagyon hogy azt meg bonca ef az myny pynzbe ¹³meg zerzetetek azt meg kewelyhe da de azt mondota nekem nagy ¹⁴elkefel ef atokwal hogy loha cak ygyen sem gondolta ef ha azt te ¹⁵tezy kegyelmed hogy moftan oda meg y meg az mely napra az ¹⁶wrak zerzetek wolt az fyzetest az nak elote telyefegwel meg ¹⁷fyzet kegyelmednek az ezt en edef zylem konyorgok kegyel ¹⁸mednek hogy kegyelmed egyebet bene ne tegyen ha nem el menyfi ¹⁹mert twgya kegyelmed hogy ha el nem meg y kart wala z mert far ²⁰kan y ambrof ef ket fo zolga yat koldote wala hozam ef wgyan ylte ²¹nebe kerete hogy meg yryam kegyelmednek hogy el menyen ²²kegyelmed mert yol twdogya kegyelmed hogy ha myhal ywam ²³akarya meg ket wag y harom eztende yg el wontathatya az fyzetest ²⁴azert kerlek az yftenert en edef zylem hogy egyebet bene neteg y ²⁵hanem el meny mert en azt elmerem ef on maga ef azt mongya ²⁶hogy ha kegyelmed oda meg y en ebe nek y akaratyat y tezed o ef ²⁷mynd azt tezy wala myt kegyelmed akar azt ef monda hogy ²⁸yol twgya o ky dolga ez hogy kegyelmed oda nem akar meny ²⁹de yften zent myhal y otet wg y legelye hogy ha el nem meeg y ³⁰meg ket eztende yg ef az pynzt olwafak ky t o ad de ha el meg y meg ³¹az zerzet napnak elote telyefegwel meg agya mynd az ot ezer ³²foryntot az ert en edef zylem kerlek megof hogy egyebet bene ne teg y ³³mert anyra fogadot nekem hogy en felelek felolehog y ez moftan y ³⁴warafod hyaba nem lezen mert twgya kegyelmed hogy en yelefem ³⁵berekwel zoltam ez felol kyk myn yoltwdnak az morwaytorwen ³⁶hez ef mynd meg mondak mynt arthat o meg ef mywel el halazt ³⁷hatya ha akarya az fyzetest ket wag y harom eztende yg kyt meef ³⁸tezen ha ebe kegyelmed nek y akaratyat nem tezy ha mynd meg yr ³⁹nam mynem y zokat nekem zolt ef mynem y fogadalokat tot harom arkof ⁴⁰papyrofra nem ferne de wegre ezt monda hogy ker yem kegyelmedet ⁴¹o zawawal hogy ha azt akarya kegyelmed hogy o mynd eltyg zolgalja ⁴²kegyelmedet hat kegyelmed hagya el az fok apro ember

tanacat ef ⁴³tegye akaraŷat ebe nekŷ ef walamŷt akar ef parancol kegŷel ⁴⁴med mŷnd aŷte wolezen towaba nenem ef lewelet koldŷ wala ⁴⁵ef aŷ ef ŷftenek zent halalaert keretet hogŷ meg ŷrŷam hogŷ ⁴⁶kegŷelmed egŷebet bene ne tegŷen ha nem el meŷem mert mŷ ⁴⁷dent aŷt teŷŷk mŷt kegŷelmed akar aŷert ŷm en meg ŷrtam ⁴⁸ef ha mŷ bantafa lezen kegŷelmednek lenkŷre ne wef ha nem cak ⁴⁹ten magadra ŷften tarca oŷzent malaŷtŷaba kegŷelmedet ⁵⁰barbara aŷ nehaŷ nagŷ ⁵¹fagof tarcaŷ ŷanof lea ⁵²nŷa

[Címzés:] ¹Iara aŷonak aŷ nehaŷ nagŷfagof tarcaŷ ²ŷanofnenak en zeretŷ ŷŷlemnek adafek ³eŷ lewel

B) A z 5611. sz. le v é l:

¹en zerelmef aŷonŷom ef en edef ŷŷlem ŷrom kegŷelmednek ²ŷmadfagomat ef ŷolgalatomat kŷnŷorgŷok kegŷelmednek ³mŷnt en edef ŷŷlemnek hogŷ kŷlgŷe meg kegŷelmed aŷ ⁴adofagot aŷ arol embereknek ef aŷ gŷŷngŷ fŷŷŷnek ⁵mert ha meg nem koldŷ kegŷelmed zent pal fordwlatŷa ⁶napŷara hat en ŷgen nagŷ kŷfebleget walok wgŷ hogŷ ⁷olaŷ ŷakab gaŷon ef a gŷŷngŷ fŷŷŷ engem bŷro eleŷbe ⁸ŷdeŷnek erete aŷert aŷ ŷftenert kerem kegŷelmedet hogŷ ne hagŷon nekem kegŷelmed ŷlŷen nagŷ zernermet ¹⁰wala-nom hanem kŷlgŷe meg kegŷelmed mert moŷtan ¹¹ef wdwar bŷro lot keŷef erterm hogŷ akora meg agŷwk ¹²ŷol twgŷa kedeg kegŷelmed mŷnemŷ marha wagŷ ¹³on aŷ lŷdoba ef ŷgen lok wfora telŷk rea kerem kegŷelme ¹⁴det hogŷ walcakŷ kegŷelmed mert ha aŷ ember ŷde ŷŷwend ¹⁵aŷ kŷe ef en elo nem ad hatom nekŷ aŷ marhat hŷzem hogŷ ¹⁶ŷo newen tŷlem nem weŷŷ ŷmar telŷefegwel ŷt forŷnt ¹⁷tŷl aŷ wforara towaba hŷzem hogŷ meg mondotsa kegŷel ¹⁸mednek andraf dŷak hogŷ mynemŷ marhat atwnk gaŷon ¹⁹mŷhalnak hogŷ cak kŷ agŷa aŷ atlatot aŷert wŷfelŷen gon ²⁰dot rola kegŷelmed mert ha aŷ ember ŷde ŷŷwend enen ²¹aŷt elo nem afhatom ŷgen nagŷ zernerem lezen eŷen ²²ef kŷnŷorgŷok kegŷelmed mŷnt en edef ŷŷ ŷŷlemnek ²³hogŷ ŷrŷa meg nekem kegŷelmed mŷkora ŷŷŷ ŷde ²⁴hogŷ ha a eŷ boŷtre ŷde nem ŷŷwendez hat aŷ ŷftenert ²⁵kerlek hogŷ wŷtufen haŷa kegŷelmed hogŷ en lehefek zembe ²⁶kegŷelmedwel mert nagŷ kar keŷdŷn walanŷ ha en ²⁷zembe nem lehetek kegŷelmedwel aŷon ef kerlek en edef ŷŷ ²⁸lem hogŷ ŷrafon kegŷelmed ket lewelet egŷet mŷnŷfter ²⁹nek maŷt agargŷanak ef kerefed ŷket hogŷ bocaŷanak ³⁰mŷhalŷ wramhoz engemet mert teŷŷk nekem hogŷ en ³¹moŷtan haŷnalhat nek keg[el]mednek ha oda mehetnek ³²ŷften tarca bekeŷegel kegŷ[el]medet mŷnd aŷ en atŷamŷa ³³wal egŷetembe adatot eŷ [...] wŷŷkereŷt nŷolŷad napŷan ³⁴barbara aŷ nehaŷ ³⁵nagŷfagof tarcaŷ ³⁶ŷanof leanŷa ³⁷kerlek en edef ŷŷlem hogŷ kŷlgŷon egŷ kewef wŷaŷt ³⁸kegŷelmed mert aŷt el kŷltŷtem akŷt kŷltel wala ef ŷt ³⁹ŷgen draga mert hwŷ pŷnzen weŷŷk fontŷotŷ

[Címzés:] ¹Iara aŷonak aŷ nehaŷ nagŷfagof ²tarcaŷ ŷanofnenak en zeretŷ ŷŷlem ³nek adafek eŷ lewel

HEGEDŰS ATTILA

Erdélyi céhmesterek nevei a XV—XVII. századból

1. A bukaresti Kriterion Könyvkiadó gondozásában 1981-ben jelent meg egy művelődéstörténeti és ipartörténeti vonatkozásában is figyelemre méltó kiadvány: „A céhes élet Erdélyben” címmel. Az összeállítás 33 céhszabályzatot tartalmaz, az első 1376-ból, az utolsó 1818-ból származik. Az anyagot válogatta, bevezetéssel (5—56) és jegyzetekkel (299—316) ellátta KOVÁCH GÉZA és BINDER PÁL. Az eredeti magyar nyelvű, valamint latinból és németből fordított oklevelek kétharmada ugyan régebben már megjelent, de olyan kiadványokban, amelyek ma már nehezen hozzáférhetők. A céhszabályzatok egyharmadát eddig még nem közölték. A kötet összeállítói a „Jegyzetek”-ben a magyarországi céhek kialakulására vonatkozó válogatott bibliográfiát tet-

tek közzé, ismertették az oklevelek keletkezési körülményeit, kiadási- és lelőhelyeit. Készítettek egy igen ügyes szójegyzéket a fontosabb középkori mesterségek magyar, román, latin és német elnevezéseiről, végül megmagyarázták a szövegben előforduló latin kifejezéseket és az elavult magyar szavakat.

A céhszabályzatok rögzítik a céh működését, a céhekbe tartozó iparosok jogait és kötelességeit, előírják az utánpótlásnak, az inasoknak, a céhlegényeknek nevelési rendjét, megállapítják a céhbeállítás díját stb. A minden részletre kiterjedő céhszabályzatokon keresztül bepillantást nyerhetünk a céhekben dolgozók munkájába, a városokban lakó iparosok színes, mindennapi életébe.

A céhszabályzatokat a céhek tekintélyes tagjai, általában a céhmesterek elvitték a város tanácsa elé, és kérték az írásban lefektetett szabályzatuk hitelesítését.

„A céhes élet Erdélyben” című kötet ismertetését a Magyar Nyelv számára névtani szempontból, a céhszabályzatokban előforduló iparosnevek miatt tartom érdekesnek.

2. A középkori foglalkozásnevek kutatása, feltárása és magyarázata egyaránt feladata a nyelvtudománynak és történettudománynak. A nyelvészek a magyar családnév kialakulásának kérdéskörébe vonják többek között a foglalkozást jelentő közszóból alakult névelem minősítését is. A történészek kutatási területe szorosan összefonódik a nyelvészekével. Ha ugyanis a személy kételemű nevében előforduló (iparos) foglalkozást jelentő közszó még nem családnév, hanem valóban foglalkozást jelöl, akkor e tényből a személy lakóhelyének iparral való ellátottságára lehet következtetni.

Annak elbírálása, hogy a névelem öröklődött-e már, azaz családnév, vagy pedig a személy tényleges foglalkozására utal, rendkívül nehéz. Amennyiben nincs eligazító szövegkörnyezet, csak bonyolult eljárásokkal, összehasonlító vizsgálatokkal lehet a családnév meglétét igazolni vagy elvetni. Más-más kutató más-más eredményre jut: némelyek a foglalkozásra a családnév alapján való következtetést már a XV. század derekán sem tartják megnyugtatónak, többek vizsgálata szerint viszont az iparosnév még a XVII. században is egybeesik a foglalkozással. A vélemények különbözősége a kutatási terület jellegéből és a feltárt személynevek időrendjéből adódik. A középkori faluban vagy mezővárosban lakó jobbágyok névanyaga nyilvánvalóan más képet mutat, mint a XVII. századi fejlett városokban élő céhtagoké. (A kérdés irodalmának vázlatos összeállítását l. SZÉKELY GYÖRGY, Középkori kézműves foglalkozások és a családnév kialakulása: NytudÉrt. 58. sz. 206–10.)

„A céhes élet Erdélyben” című kötetbe válogatott oklevelekben a céhmesterek túlnyomó többsége foglalkozásával egybeeső nevet visel, ami arra utalhat, hogy a családnév kialakulása után „a nevek a mesterséggel együtt szálltak apáról fiúra” (BÁRCZI: MNy. LII, 150).

3. Az alábbiakban időrendben haladva idézem a céhszabályzatokban fellelhető szász és magyar céhmesterek neveit. A városi tanács tagjainak névsorát mellőzöm, jól lehet közöttük is akad foglalkozásnév, de ez utóbbiaknál nincs bizonyítékunk a név és a foglalkozás közötti kapcsolatra.

A kötet összeállítói az okleveleket a mai helyesírás szabályai szerint tették közzé, de figyelemmel voltak „a személynevek, regionális nyelvjárások és hangtani sajátosságok eredetiségére”.

Kolozsvár, 1479.: „Michael Barth, Symon Weber, Stephen Helmes és Andreas Benedek a lenszövők céhének, illetve társaságának céhmesterei” (65).

Brassó, 1505.: „megjelentek előttünk Michael, Andreas, Joannes és Joseph becsületes emberek, mindnyájan íggyártók, Brassó város lakói és polgárai... a becsületes

íjgyártómesterek, mégpedig a bölc és körültekintő Klement *Bogner* úr, Brassó város esküdt polgára, vele együtt Stephan és Kristel *Bogner*, mindannyian Brassó város lakói” (72). Az első négy íjgyártómester keresztnéve után egyenként nem jelölték a német *Bogner* ’íjgyártó’ foglalkozásnevet.

Szatmár, 1525/1640.: „Mi, Horváth Szabó Péter satmári főbíró . . . jövének mielőnkbe . . . *Tibor Szabó* István és *Szabó* Máté, úgy mint városunkbeli tiszteletes szabómesterségnek főcéhmesterei . . . *Szabó* Bertalan és *Szabó* Albert szabómesterségnek, avagy — céhnek két főcéhmesterei és Boros Demeter, *Szabó* Albert, *Szabó* Tamás, *Szabó* Mihály, *Szabó* Bálint, *Szabó* György és az egész szabómestereknek társasága” (78—9).

Kolozsvár, 1561.: „*Ötvös* Gergely, Filstics Péter és dicső ötvösi mívön való mestereknek céhmesterei” (99).

Dés, 1570 k.: „az céhmester *Fazakas* Péter, Erdek Benedek, *Fazakas* Mátyás és Benedek, az több itt lakó fazakas mestereknek képiben” (126).

Brassó, 1571.: „a tisztos molnármesterség mesterei, úgymint a városból [Brassóból] Jörg *Mülner*, Bross *Mülner*, Daniel *Mülner* és Velten *Mülner*, a Barcaságból pedig Hans *Mülner*, Petrus, Blass és Simon *Mülner*, és az összes városi és barcasági molnárok nevében” (129).

Brassó, 1613. A kötélverők legénytársulatának szabályzatából: „Stephanus Porr, Bartholomeus Maurers, David *Seilers* Michael, Martinus Momm, Martinus Schmidt, Petrus Nussbächer és Georgius Zykeli” (138). Csak egyetlen név utal a mesterségre, de az is az apa foglalkozása volt. Ez azt jelentené, hogy a legényeknek nem volt foglalkozásukra utaló nevük? Vagyis a céhlegények mesterre válásuk alkalmával családnévüket elhagyták a mesterségükre utaló foglalkozásnévéért? A kérdést csupán a kötélverő céh mestereinek névsora dönthetné el.

Nagyvárad, 1614.: „*Várad* Szabó János és Lőrinc, a Várad városában lakozó . . . szabómesterek céhének . . . esküdt mesterei” (159).

Nagyszeben, 1614. Az erdélyi szász kádár céhunió szabályzata: „Szebenből [jelen volt] Martinus Krauss *Bedner* és Andres Beyer, Segesvárról Georg Koppescher és Mertten Lyff, Medgyesről Frank Seraphin és Johannes Weiss, Besztercéről Pitter Oth és Mechel Engesser, Kolozsvárról Hannes Winterer és Pitter Gebell, Enyedről Simon *Bedner* és Mechel *Bedner*, Szászsebesről Hannes Hans és Pitter Schenkayer, Nagysinkről Blass Grinis és Hannes Kessler, Ágotáról Gerg Prommer és Jokeb *Bedner*, Nagykapusról Jokeb *Bedner* és Weyss Bloss, Szászkezdéről Georg Gekel, Berethalomról Gerg *Bedner* és Franz *Bedner*, Ecelről Hannes *Bedner*, Kisselykről Lehnert *Bedner* és Gerg *Bedner* és Nagyselykről Mertten *Bedner* és Mechel *Bedner*” (178—9). A megjelent 28 kádármester közül 12 viselt foglalkozására utaló nevet: német *Büttner* > *Büttner* > *Bidner* > *Bedner* ’kádár’ (l. KRAUSS, FRIEDRICH, Wörterbuch der nordsiebenbürgischen Handwerkssprachen. Siegburg, 1957. 190. *Büttner* a.).

Gyulafehérvár, 1622. A Bánffy család megerősíti a bánffyhunyadi szabók 1583-ból származó céhszabályzatát: „az mi városunkban Bánffyhunyadon lakozó szabómesterek egész céhül, minekünk jámbor jobbágyink, nevezet szerint *Szabó* Ferenc alias Bokor, második *Szabó* Ferenc, *Szabó* Máthé, *Szabó* János, öreg *Szabó* István, ifj. *Szabó* István” (188).

Marosvásárhely, 1628.: „az mi városunkban lakó borbélymesterek, az céh képében, az becsületes személyek, tudniillik ifjabbik *Borbély* Lukács és *Borbély* Mihály” (200).

Szeben, 1642. Az erdélyi szász kovács céhunió statútumai: „A céhunió gyűlésén a becsületes mesterurak közül jelen voltak Szebenből Stephan Meferth és Johannes Lang, Segesvárról Lucas *Schmied* és Mechel Fellmerer, Brassóból Mechel Möeser és Hannes Tartler, Medgyesről Georg *Schmiedt* és Mechel *Schmiedt*, Besztercéről Stephan Birker és Georg *Schmiedt*, Szászsebesről Andres *Schmiedt*, Szentágotáról Jakob *Schmiedt*

és Merten *Schmiedt*, Kőhalomból Andreas *Schmiedt* és Hannes *Schmiedt*, Berethalomból Hannes *Schmiedt* és Szászkézdről Andreas *Schmiedt*” (209). A 17 megjelent kovácsmester közül 11 viselt foglalkozására utaló nevet.

Nagybánya, 1716.: „a megfontolt kupásmesterek: *Kupás János*, Gyarmati István, *Kupás Péter*, Tálás Csongrádi György, *Mikes Kupás Mihály*, *Szendrei Kupás Sámuel*, *Váradai Kupás Mihály*, *Miszi Kupás János*, *Gyarmati Kupás Sámuel* stb. városunknak lakosai” (234). Az itt felbukkanó háromelemű nevek felépítésüket tekintve megegyeznek az 1706-ból származó miskolci polgárok (*Esztergomi Szabó Pál*, *Szucsányi Mészáros Miklós*, *Gönczi Lakatos István*) nevével, azzal a különbséggel, hogy a miskolciaknak nem tudjuk a foglalkozását. Nem úgy az 1766. évi marosvásárhelyi szűcs-céh tagjai, akik mindannyian *Szűcs* nevet viseltek harmadlagos névül: „*Virág Szöts* Joseff, *Palatkai Szöts* István, *Borso Szöts* Sigmond, *Nemes Szöts* Gergelly, *Csiszár Szöts* János stb.” (BENKŐ, Régi magyar személynévadás. Bp., 1949. 23).

Nagybánya, XVIII. század közepe: „*Szöcs* Miklós és Torday Fazekas Ferenc, a szekeresek céhmesterei” (253).

Arad, 1818. A 14 aradi tímárlegény között egy sincs *Timár* vagy *Lederer* nevű, de van *Szabó*, *Lakatos*, *Tischler* nevű (298).

4. A családnév kialakulásának ideje vidékenként és a közösségek társadalmi állapota szerint is változó. Az itt felsorolt céhtagoknak mesterségükkel megegyező nevei látszólag az öröklődő családnév előtti, átmeneti állapotot tükrözik, de valójában talán inkább a céhekben dolgozók apáról fiúra szálló foglalkozásával hozhatók kapcsolatba.

Jóllehet a családnévnek jelentős része foglalkozásnévből alakult, a céhtagok nevéből mégsem szabad a családnév kialakulási idejére messzeszemő és általános következtetést levonni. A vizsgálatot ki kell terjeszteni a különböző vidékeken élő és más szociális helyzetű népességek személynévből és helynévből alakult névelemeire is.

FEHÉRTÓI KATALIN

Szótörténeti adalékok*

ny a k s z o r i t ó 'Halsbinde' 1759: NySz. III, 314. — Sárospatak, 1600: „*arany niak gorító*, meliben vagio[n] tizen hat boglar” (NRA Fasc. 834 Nr. 25: 4).

[*ny á r a s o d i k* 'nyálkássá, nyúlóssá válik a bor'] *el ny á r a s o d i k* 'ua.' — Ónod, 1676: „fele o bor egy hordo, felignél fellyeb mely *el Nyarasodot*, nem ihattya senki megh” (U et C Fasc. 25 Nr. 43). — Vö. *nyáras* 'nyálkás, nyúlós (bor)' 1782: TESz. II, 1037.

ny él b e n ü t ő 'lőfegyver'. — Sáros, 1606: „Agy nélkül valo zakallos, kit *nyelben ütőnek* hinnak Nro. 26” (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 483).

ny o s z o l y a 1452: TESz. II, 1053. — Kosztolány, 1657: „egy ajto pantostul *éé* egy *nebola*” (U et C Fasc. 97 Nr. 13) | „egy parast kahla kemencze, ket *nebola*” (uo.).

o b s z e r v á l 'megfigyel, észlel'. — Regéc, 1634: „ez mafuttiő igen *ob fervaltatik*” (NRA Fasc. 409 Nr. 10).

ó c s k a 1604: TESz. II, 1065, alakv. *avicska* [MTsz.]: uo. — Nógrád m., 1752: „*avicska* Dolmány három” (Máriássy lt. Batizfalvi lt. 14. cs. Fasc. XXVI. Nr. 57).

ó c s k u l 'elhasználódik, megrongálódik, megkopik'. — 1581: „asonkipen Haia Hazok mjnd *el och~kultak*” (OL. Szepesi Kamarai levéltár: Repraesentationes: 115).

* L. MNy. LXXIX, 505–12; LXXX, 123–8, 244–56.

ocsú 1416 u./1450 k.: TESz. II, 1066. — Borosjenő, 1605: „*wczyw* Jeney Vika-val N° 4” (U et C Fasc. 28 Nr. 61) | „*wczyw* Jeney Vekaval N° 16 $\frac{1}{2}$ ” (uo.) | Korodszentmárton, 1638: „Tiuknak ualo *Ucsiu*” (uo. Fasc. 35 Nr. 6).

oktál 'régi területmérték' 1888: TESz. II, 1071; 'ürmérték' 1524: uo. — Pöstyén, 1609: „Vagjon Szöle Hegyekis. Stára Hora neueő Bankauál Határos, minden *Ohtáltól* földbirt adnak az Vrnak” (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 290: 127b) | Beckó, 1634: „az Szöloköt... bizonnioő *Aktaliokra* Föl uetöttek” (Est. lt. Rep. 39 Fasc. C Nr. 104: 4).

[*okulál* '(meg)szemlél' 1740: TESz. II, 1074] *okulálás* '(meg)szemlélés'. — Gyulafalva, 1559: „Az *oculalaő* vtan megioő bizonitana” (Est. lt. Rep. 41 Fasc. A Nr. 2 NB).

okvetés 'ellenvetés' 1531: TESz. II, 1072 *okvetlen* a. — 1529: „mýnden *okweteő* nekel, megý Bocýatom” (Batth. lt. Törzslt. Rsz. 267: 6).

oláh 'táncfajta'. — 1577: 1. *lejtő* a.

olaj 1309/1323: TESz. II, 1073, alakv. *alaj* [MTsz.]: uo. — Nagymihály, 1658: „Negy Vika Borondzat... kett Itze *alajt*” (NRA Fasc. 868 Nr. 103).

olaszfal 'spanyolfal'. — Magyarbél, 1724: „Egy 7. Tablával allo Zöld aranyos *ollasz fál*” (Csáky lt. Központi lt. 54. Fasc. 144) | „zöld aranyos *olasz fál*” (uo.).

ontora 'bevágás a dongán' 1649: TESz. II, 1083. — Sáros, 1631: „Csap furo kettő N 2. *Ontra* metző kettő N 2” (U et C Fasc. 126 Nr. 2).

opusz 'gépezet, szerkezet'. — 1624: „az Ezwít wekonytanj ualo *opúő* regallia, egy két lo forgathattia” (U et C Fasc. 76 Nr. 9) | „az feőlleő hazban velo *opuffokat*” (uo.) | „Azon *Opuő* kerwíl uaghon sok dezka” (uo.).

orgona 'ágyúfajta'. — 1556: „vulgo Seregbonto seu *organa*” (Lymb. II. Ser. 28. tétel 95. cs.: 34). — Vö. *orgona* 'Orgel' 1372 u./1448 k.: TESz. II, 1090.

ostorfa 'a kútgémről lelőő farúd' MTsz. II, 26. — Sárvár, 1639: „Az Két *Ostorfa* emeleső Tengelyen, Vagyon két vás czappantossan vas karikastul” (U et C Fasc. 37 Nr. 57: 2).

oszkotár 'pásztor' 1632: TESz. II, 1099—1100, alakv. *zkutar* 1639: uo. — Fogaras, 1637: „Csűreő N: 1. Major N: 1. *Zkutarok* N: 3. Batsok N: 6” (U et C Fasc. 14 Nr. 42).

ovális 1793: TESz. II, 1106. — Moravanka, 1714: „Két darabbal állo s oszve járó Tyúkmony forma, vagy *ováll* Asztal” (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 307 Nr. 16).

örmény 'örlemény' 1645: TESz. III, 39; 'vízforgás' 1211: uo. — Nagykinis, 1630: „Soo *Eörmený* No 1” (U et C Fasc. 153 Nr. 13).

örvényes 'borfajta'. — Nyitra m., 1671: „duo nova absintiaca, et tertium enulatum seu *Eörvényes*” (Csáky lt. Központi lt. Fasc. 89: 77). — Vö. NySz. II, 1198.

ösztöke 1519: TESz. III, 43. — Kistapolcsány, 1634: „Ekyhez ualo *eőftek*. N 1” (NRA Fasc. 107 Nr. 20).

pajzán 'a kocsi mellet szabadon futó ló; betöretlen ló' 1704: TESz. III, 61; 'gályarab' 1643: uo. — XVII. sz. közepe: „*paifan* Monyas lo 1” (Batth. lt. Filmtár 6519. doboz: II. 146: 6) | 1701: „*Paizan* Berőamostul nyeregh No 1” (Csáky lt. Kassai lt. 30 cs. Fasc. 151).

pakkon '?. — Nagybánya, 1664: „Réz üst Nro 1 Verő Nro 1 *Pakkon* Nro 4” (U et C Fasc. 111 Nr. 5: 44) | Nagybánya, 1679: „két *Pakkan* alső és felseő” (uo. Nr. 12: 120).

palatindli 'nyakra való ruhaféleség'. — 1737: „veres *Palatindli*; Nyákra való mas veres *Palatindli*” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX) | Radvány, 1750 k.: „Egy *palatinggl*, Selem Krepinbül” (uo.) | „Nyakra való keszkenyő, és *Palatindil* [!] aranyas ezüstés” (uo.) | Radvány, 1750: „Kiss Taczlj, Halstraf *Palatindli*” (uo.).

palinna 'pálinkaadó'. — Brod, Moravica, 1627: „Item mas jöuedelmet uulgo *palinna* dict” (Est. lt. EM. iratai III a—f 634. cs: 35).

pálínka főző fazék. — Olsinkó, XVII. sz. eleje: „Item *Palenka főző fazaktól* fl. 1” (U et C Fasc. 20 Nr. 27) | Zbojna, XVII. sz. eleje: „Item *Palinka főző fazakoktól* fl. 1” (uo.) | Komjáti, 1670: „egy *Palenka főző reszfazek*” (uo. Fasc. 16 Nr. 16).

pálínka főző ház. — Porumbák, 1638: „Vagion az Malmon felliül eggy *Palinka feőző hazis* . . . suppal feődött” (U et C Fasc. 68 Nr. 41: 10b).

pálínkás fazék. — Udva, XVII. sz. eleje: „*Palenkas fazakoktól* fl. 1” (U et C Fasc. 20. Nr. 27).

pálínkás sáfár. — Kékkő, 1724: „Kékkői *palinkas Sagar* hozott . . .” (Bal. lt. Kékkői urad. 29. cs.).

palizáta 'Schanzpfahl, Schanzwerk' 1690: HORVÁTH 160. — Lenti, XVII. sz. második fele: „*Paliátinak*, a vagy Pirttennek valo Teölfá” (Batth. lt. Filmtár 6519. doboz II. 147) | „Reővid *Paliát*, az mellyeket az Arokon kívül feől czinalnák” (uo.) | Kassa, 1683: „Az kis Uj Bastyanal, kit Uj *Palizadakkal* körül vétettém” (Lymb. II. Ser. 26. tétel 93. cs.) | „földet hordván az *Palizadakhöz*” (uo.) | Moravanka, 1714: „melynek [ti. a kapunak] két felén *Paleszátak* vadnak, és ugyan ezekkel az kastélyis kornyül véve” (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 307 Nr. 16).

pallér 1493: TESz. II, 72. — Mislény, 1639: „Medve Andras Mezei *Palír*” (U et C Fasc. 40 Nr. 29).

palléroz 'polieren' 1669: TESz. III, 72. — Szombathely, 1510/1529/1689: „Egy *Pallérozott* lanczos fék zablát” (EK Céhlevelek XXVIII. 1) | Léka, 1661: „fizetnek . . . 16 uont puská Csjuet *megh Palerozua*” (U et C Fasc. 23 Nr. 12: 7). — Vö. *pallérol* 'ua.' 1623: HORVÁTH 160.

parancsol 'ad, kíván' 1792: TESz. III, 100; 'befeihen, gebieten' 1372 u./1448 k.: uo. — 1634: „ha I[ste]n szerenczet *paranczol* neki adgyanak ket alföld[i] hordo bort” (Soós lt. 1. tétel 8. cs.).

parlag 1223: TESz. III, 109. — Kőszeg, 1684: „az régi *parágokat* vetesnék Szaporitasaert el ne mulasa, föll Szantatni” (U et C Fasc. 98 Nr. 33).

parmezán 1544: TESz. III, 111. — Szendrő, 1702: „4¹/₄ font *parmasantott*” (Csáky lt. Kassai lt. 30. cs. Fasc. 151).

parókiális 'plébánia'. — Nagyszombat, 1629/1730: „az Nemes Varasnak *Parochialis* Templomában” (AM Civit. Tyrnav. II. Rsz. 156: 257b).

parola 'becsületszó' 1644: TESz. III, 113. — 1681: „azt Fellető az ui hutire es *perelaiara* hagi Ui nemi bantia” (Batth. lt. Filmtár 3771. doboz 00083. sz.).

parter 'szövetfajta'. — Trebosztó, 1737: „Viola Szénő *Parter* Szoknya” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX) | Radvány, 1750 k.: „Kafe Szenyő *Parter* Szoknya” (uo.) | Radvány, 1750: „Kave Szén *Parter* Szoknya” (uo.) | „Lengyel mente fejár viragos *parter-bül*” (uo.).

pási 'idősebb szolga?'. — 1655: „Fő komornik *Pasinak* es Bolgaknak . . .” (Batth. lt. Filmtár 6519. doboz II. 68: 1). — Vö. *pási* 'idősebb rokon, nagybácsi, -néni stb.' 1876: TESz. III, 117.

paszéltvagen 'utazókocsi?'. — 1732: 1. *kupévagen* a.

pászmas 'pásztás'. — Kraszna, XVII. sz. vége: „ugyan azon à hegyen vagyon más szőlőis ket *Paszmas*” (U et C Fasc. 40 Nr. 7). — Vö. *pászma* 'pásztá' 1696: TESz. III, 120.

pasztormány 'vágómarha' 1635: TESz. III, 126; 'füstölt marhahús' 1626: uo. — 1607: „20 Pintt vaý legýen . . . 20 Pintt me3, eő egý *Pasztorman*” (Batth. lt. Filmtár 4771. doboz 00261. sz.).

patics 'sövény' 1790: TESz. III, 130. — Nagymihály, XVII. sz. második fele: „Ennek az Castellinak közepin wagio[n] egy Eper fa szép, körös körül *Paticzczal* kéretet N° 1” (NRA Fasc. 869 Nr. 60: 4).

patika 1405 k.: TESz. III, 130, alakv. *Apatikájok* 1795: uo. — 1633: „Szegőtem meg az Vj Vari Tislerel... az *Apatika* Haſo[n] Ablakok Ramaý megh chinaltatafara” (Batth. lt. Filmtár 4351. doboz: 60).

patikárius 1465: TESz. III, 131. — 1554: „hol wona az az *apothekario*ó ky az lyktarýomot twdgýa fwezny” (uo. 4776. doboz 01744. sz.).

pattantyú 'ágyú' 1405 k.: TESz. III, 135. — 1556: „*Panthantywa* valo týze6 laptak” (Lymb. II. Ser. 28. tétel 95. cs.: 122b) | „*Panthantýw* por” (uo. 123).

pemetelő csöbör 'a kemenceseprűhöz tartozó edény'. — Munkács, 1627: „*Penelleö cheöbeör* N°. 2” (U et C Fasc. 18 Nr. 30). — Vö. *pemet* 1549: TESz. III, 150, alakv. *penete* 1767: uo.

penza 'büntetés, illeték'. — Varasd, 1613: „tartozik à Társaságnak fizetni nyolcz *Penza* Penzt, melly téssen hatvan krajtzárt” (EK Céhlevelek XLVI. 1).

perceptum 'bevétel'. — Munkács, 1626: „Minden *Perceptum*rol es Erogatio-rul bizonios ſamot tarchion” (NRA Fasc. 409 Nr. 14).

pergamen 1533: TESz. III, 163. — Szombathely, 1510/1529/1689: „Városunk által *Pargaminára* irattatván” (EK Céhlevelek XXVIII. 1) | Pozsony, 1579/1613: „egy *Purgamján* leu6 Articulus leuelett hoſuan előnkben” (uo. LX. 1).

permanya 'boradó'. — Vinodol, 1620: „Nemineme6, vulgo *Permanýa* dicta, adot” (Est. lt. EM. iratai III. a—f 634. cs.: 4) | „Item *Permanýa* Neu6 bor jóuedelemeth” (uo.).

perpetuán (a) 'kelmefajta' 1614: Horváth 169, alakv. *perpeta* 1692: uo. — Zboró, 1664: „harom ablakra valo rongios *perpeta*” (NRA Fasc. 869 Nr. 16: 3).

persely 1536: TESz. III, 168. — Kassa, 1598/1730: „ládájok, és *porsölök* légyen” (AM Civit. Kassa Rsz. 86: 113).

pertinencia 'tartozék, felszerelés'. — Nagymihály, 1591: „engetek minenkünk... minden *pertinentiaíual*” (NRA Fasc. 869 Nr. 33) | 1630: „Somlio varat mendenneuw *pertinentiaíual* egyýwt” (NRA Fasc. 845 Nr. 1).

petacskó 'kis értékű pénzecske, petákocska'. — Árva vára, XVII. sz. második fele: „Hatodikban Magyar apro pinz. Item *petacskoert* Tall: 26 jo penz” (Zichy lt. Fasc. 34 et D). — Vö. *peták* XVII. sz.: TESz. III, 175.

pillangós 'csillogó, díszes'. — Szepesvár, 1685: „Három vörös Fajlandis, ézüst *pillangos* vezetékre való keese” (Csáky lt. Központi lt. 14. ca. Fasc. 40). — Vö. NySz. II, 1286.

pinnata 'sütőforma, sütőlábas' 1544: TESz. III, 198. — Szendrő, 1650: „Egy rez *penata*, ket vas serpenyű” (NRA Fasc. 995 Nr. 44: 3).

pintérez 'hordódongát megerősít, fölhúz'. — Nagyszombat, 1629/1730: „Szabad Legyen... Hordokat keötni, és *Pintérezni*” (AM Civit. Tyrnav. II. Rsz. 156: 265b).

pintérezés. — Nagyszombat, 1629/1730: „az *Pintérezés*, avagy hordók kötése felöl” (uo. 165).

pintli 'fejdísz' 1844: TESz. III, 199. — Tarcal, 1761: „Egy *Pintli*” (U et C Fasc. 120 Nr. 44).

pípes 'kevély, büszke' 1631: TESz. III, 203, *pípes* 1667: uo. — 1647—8: „Sokan ezek közül köntösben prémessen, vannak föl öltözvén *pípesen* fényessen” (Batth. lt. Törzslt. Rsz. 267: 30b).

[*pirity* 'kerítőháló' 1874: Kniezsa, SzJsz. 913] *pirityes* 'kerítőhálós'. — Ónod, 1670: „Ez illyen által halokra penigh szoktak hajtani Boneval, *Pirittyesere*” (U et C Fasc. 25 Nr. 38).

- pirolt* '?. — 1629: „1. *Pyrolt* keőveő gyűrű” (Soós lt. 1. tétel 8. cs.).
pirsten 'Schanzpfaht, Schanzwerk'. — XVII. sz. második fele: 1. *palizáta* a.
piskóta 1395 k.: TESz. III, 210. — 1726: „*Pischotumért* Iskatolyával együt”
 (Bal. lt. Kéllői urad. 29. cs.).
pisztoly 1620: HORVÁTH 72. — 1616: „Egi *piztolt* tokostul lodingjaua! palazk-
 jaūal” (Soós lt. 1. tétel 7. cs.).
pittle 'malomszita' 1790: TESz. III, 217. — Sáros, 1606: „*Pittelihez* valo Laadak
 Lyztnek ualok” (Csáky lt. Kassai lt. 63. cs. Fasc. 483) | Korlát, 1637: „Vettem *Pitel*
 uafnat 4 refet” (Batth. lt. Lad. 27 Fasc. 8 Rsz. 67).
piteles 1634: TESz. III, 217, alakv. *Pillés*-malom 1788: uo. — 1700 k.: „*pilles*
 láda” (Csáky lt. Kassai lt. 30. cs. Fasc. 151) | „*Pillés* láda No 1” (uo.).
pítvar 1300 k.: TESz. III, 217, alakv. *pitar* 1795/1844: uo. — Rimaszécs,
 1669: „közös *Pidvarbul* nyilo Padlássos ebidlő Pallota” (NRA Fasc. 351 Nr. 36: 25).
 Kluknó, 1638: „Az *pitarban* egy aito” (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 300 Nr. 7).
plajbász 'ólomfehér' 1708: TESz. III, 223. — 1671 (bécsi vásárlások között):
 [vettem] „*Plajbajft* . . .” (Nád. lt. Okir. I. 189/B: 389) | Szendrő, 1699: „két rud *plaj-
 báft*” (Csáky lt. Kassai lt. 30. cs. Fasc. 151).
pléh műves 'lemezkészítő'. — Pelsőc, 1631/XVIII. sz. eleje: „az Pleh mives
 ilyen három darabokat készetsen” (AM Comit. Gömör Rsz. 19: 304b).
plundra 'bőszárú, ráncos nadrag' 1615: TESz. III, 228, alakv. *pluder* 1625:
 HORVÁTH 175. — Jeszenő, 1623: „Egj Nemet *Pluder*” (U et C Fasc. 78 Nr. 28) | „Egy
 hituan Fekete pallas *Pluderiuel* egjüt” (uo.) | Szendrő, 1699: „Az nagyobb és kisebb
 olaznak *prundájok* bélelésére” (Csáky lt. Kassai lt. 30. cs. Fasc. 151).
podimna 'füstadó, kéményadó'. — Brod, Moravica, 1627: „Fwft Pinzt uulgó
Podimna den. 1” (Est. lt. EM. iratai III. a—f 634. cs.: 42) | „*Podimnaual* nem tartoz-
 nak” (uo. 55) | „*Podimnat* nem adnak” (uo.).
pogony 'boltozat'. — Fogaras, 1636: „három Eőregh hoszu vas Rud, melly
 az Catharina Aszzony konyhaia *pogonnja* alatt volt No. 3” (U et C Fasc. 14 Nr. 40).
pogonyos 'boltozatos'. — Bükkös, 1655: „Ez haznak vagio[n] egy *pogonos*
 es boltozat része, vagy Bakasztokia” (uo. Fasc. 29 Nr. 10: 5).
pogonyoz 'boltoz'. — Bükkös, 1655: „Ezen haz kőbeől *pogonozot* vagy bolto-
 zot, teglaval padimentomozot” (uo.) | „egy keő kemény, melynek eleie *pogonozot*” (uo.).
pohánka 1494: TESz. III, 236. — Kékkő, 1738: „*Pohányka* merődött fell
 Kila N. 27” (Bal. lt. Kékkői urad. 33. cs.).
pókreszelő '?. — Nagybánya, 1664: „Eöntő vas reszelő Nro 3 *Pok reszelő*
 Nro 1” (U et C Fasc. 111 Nr. 5: 35).
polhák 'puskafajta' 1607: TESz. III, 243. — Jolsva, 1666/1730: „egy Pár
 Lóra való *Polyhakot*” (AM Comit. Gömör Rsz. 19: 371).
polícia 'életmód'. — Tokaj, 1557/1731: „ilyen *Politiat* vagi életnek formáját
 rendellyünk I[ste]nnnek segedelmebűl” (AM Comit. Zemplén Rsz. 58: 5b).
poltura 1. 'kis értékű pénz' 1614: TESz. III, 245. — Zólyom m., 1623: „atta
 el akojat, de ugian Uj *Pulteran*” (Est. lt. Rep. 30 Fasc. H Nr. 119: 4) | „hat hat forjnton
 Uj *Pulterat* uettek” (uo.), 2. 'lengyel pénz'. — Abaúj m., 1640: „grossis Polonicis uulgo
Pokturak uocitatis” (NRA Fasc. 758 Nr. 7).
ponbam '?. — Léka, 1661: „Karacsomban *Pon bamt* isznak” (U et C Fasc.
 23 Nr. 12: 40b) | „Ebstendőtaltal huß Csobér *ponbamt* yßnak iczeit füt penzel dragabban
 hogy íem ßokot arultatni” (uo. 67b) | „*Ponbamt* ißnak czöbröt No: 100” (uo. 53b).
ponyva 1429: TESz. III, 251. — Somorja, 1637/1736: „hogy senki Himplér,
 és tißteffék kívül valo Szőcs *Penyvet*, Süveget, ne csinályon” (AM Comit. Pozsony II.
 Rsz. 34: 403).

porhajás 'szaporító szőlővessző' 1604: TESz. III, 256; 'szőlőbujtás' 1590: uo. — Kistoronya, 1714: „Szaz *porhajost* vénéen egy egy Mariásával” (Dess. lt. Arch. Eperj. 26. cs. H. I. 25).

portéka 'holmi' 1527: TESz. III, 260. — 1653: „az mi legh felől *partelka* uagion az kocziban” (Lymb. II. Ser. Fasc. 1 78. cs.) | „mi aýandek *portelka* pinzis volt” (uo.).

potoka 'boradó'. — Vinodol, 1620: „Bor jóuedelemnek Wlgó *Potoka* dict[um] tartoznak” (Est. lt. EM. iratai III. a—f 634. cs.: 8) | „tartoznak . . . 1 Zpud borral (uulgó *Potoka* dictum)” (uo. 19).

prebendás 'Pfründer'. — 1639: „Bolgak fißetisit és *preventasokat*, be iratni as könybe[n]” (Batth. lt. Törzslt. Rsz. 267: 342). — Vö. *prebenda* 1624: NySz. II, 1328.

prokurátor 'gondviselő; ügyész'. — Gyulafalva, 1559: „Az keg[elme]jd *Procuratora* eleő aluan” (Est. lt. Rep 41 Fasc. A Nr. 2 NB).

promontorium 'szőlőhegy, szőlőbirtok'. — Torna, 1621: „Wagyon az Thornay *Promontoriumon* Hett darab Zeőleő” (U et C Fasc. 153 Nr. 20) | Barkó vára, 1621: „A *Promontoriumon* vagion Eőtt darab Zeőleő” (uo. Fasc. 2 Nr. 31).

protezsál 'pártfogol' 1719: TESz. III, 296. — Szered, 1702/1736: „Magistratus, vagy Uraffágh által *protegalatni* sem szabad” (AM Comit. Pozsony II. Rsz. 34: 346b).

provízió. — Sárospatak, 1569: „az mely *prouisiot* ew fellege rendelt” (NRA Fasc. 1038 Nr. 11: 2).

purgermester 'polgármester'. — 1745: „mindenütt az *Purgermeisterekhez* szállottam” (Batth. lt. Törzslt. Rsz. 253) | „*Purgermester* s Notarius mondotta” (uo.).

putina 'hordócska alakú faedény' 1676: TESz. III, 318. — Huszt, 1625: „Ado Zabot huß *Putina*val” (U et C Fasc. 148 Nr. 9) | Huszt, 1671: „Ado zabbal tartoznak husz *putina*val adni” (uo. Nr. 5).

rajtop 'fazék'. — Kassa, 1574/1730: „Harmadik darabból egy köblös Abárlót, avagy *Raitopot* . . . csinályon” (AM Civit. Kassa Rsz. 86).

raport 'jelentés' 1751: TESz. III, 347. — 1757: „utobbi *reportumom* Szerint” (Batth. lt. Törzslt. Rsz. 253).

raportál 'jelent'. — 1760: „nagy alázatossággal *raportalom*” (uo.).

redukál 'visszavisz, visszavezet' 1865: TESz. III, 358; 'megváltoztat' 1743: uo. — Ung vára, 1684: „az illetén Bőkött Jobbágyokat *reducálni* Bőkták Tyis *reducállýá-tok*” (NRA Fasc. 835 Nr. 37: 5).

reffelő 'gereben'. — Sáros, 1606: „Czikolto vas Nro.: 3. Len *Reffeleő* Nro: 2” (Csáky lt. Kassai lt. 69. cs. Fasc. 483).

reputáció 'tisztesség'. — Beckó, 1634: „az meli Tißtartónak *Reputatio*a kivantatik” (Est. lt. Rep. 39 Fasc. C Nr. 104: 5).

respektál 'tisztetletben tart' 1793: TESz. III, 390 *respektus* a. — 1631: „eggjk az masikat *respectalia*, es megh becsüllie” (Est. lt. Rep. 71 Fasc. 24/b Nr. 34).

respia 'í?'. — Tarcal, 1693: „az Tarczali Bőlőknek bor után valo finum lőreit (: mellyeket *res pianak* Bőktak nevezni:)” (NRA Fasc. 905 Nr. 20).

retrogárda 'hátvéd'. — 1644: „az utolso *Retro Quardia* a hegjben halt” (Est. lt. Filmtár 4690. doboz: 7).

robot 1650: TESz. III, 428; *robotos* 1627: uo. — Léka, 1597: „az *Robatbull* harmadatt . . . Bőgalltak” (U et C Fasc. 23 Nr. 9: 7).

rondella 'körbástya; kör alakú szoba' 1795/1883: TESz. III, 442. — Német-újvár, 1634: „az *Rudelra* valo 4 Rama ablakra” (Batth. lt. Filmtár 4353. doboz: 27) | Moravanka, 1714: „Ebben egy *Rundell* 4. Ablakocskákal . . . Az *Rundelyban* levőkön pedig . . .” (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 307 Nr. 16).

rondellás. — Magyarbél, 1730 k.: „tagasrunde'las'botos Palota" (Csáky lt. Központi lt. 54 Fasc. 144).

ropatyos 'recés'. — Krompach, 1684: „Egy Ludmony forma *Ropatyos* övek pohar No. 1" (U et C Fasc. 68 Nr. 59. 9) | „Harom övek *ropatyos* Pohar" (uo.). — Vö. *rapancsos* 'ua'. MTSz. II, 254.

rostély 1508: TESz. III, 448. — Galgóc, 1622: „Egy uas *röstely* ablakra ualo" (NRA Fasc. 298 Nr. 21).

rozs 1395 k.: TESz. III, 452, alakv. *razs* [Nyatl.]: uo. — Kistapolcsány, 1632: „Egi rakáson *raz* Cub 46" (NRA Fasc. 107 Nr. 18).

rozsólisos 'rozsólisnak való' — Szendrő, 1697: „Nyolcz *rosolisos* „űvegh palazk" (Csáky lt. Kassai lt. 7. cs. Fasc. 49). — Vö. *rozsólis* 'likőrfajta' 1708–10: TESz. III, 454.

run del 'edényfajta'. — 1724: l. *kasztról* a.

sáf 'sajtár, kád' 1526: TESz. III, 468. — Zalavár, 1553: „Bor thelthew fýlŷw *feff*" (Nád. lt. 16. tétel 50. cs. 13b).

sáfó 'kisebb edény, sajtár' 1577 k.: TESz. III, 469. — Kassa, 1574/1730: „más darab anyagból egy *fefelni* korsot . . . csinályon" (AM Civit. Kassa Rsz. 86).

sajtár 1214: TESz. III, 474. — Tállya, 1774: „*Zojtár* N törköly hordó dészsa №" (Dess. lt. Arch. Eperj. 26. cs. H. I. 25) | 1787: „Két *Szojtar*, és egy Livő" (uo.).

sálkócska 'Schale, Tasse'. — Magyarbél, 1724: „l. Fa *Salkócsa*" (Csáky lt. Központi lt. 53 Fasc. 144). — Vö. *csajka*¹ 1792: TESz. I, 467.

sárhányó. — Karkó, 1682: „Kocsi oldalara, *Sár hányohoz* valo vas veszszo No. 4" (U et C Fasc. 16 Nr. 18).

saroglya 1530: TESz. III, 495, alakv. *Sráglástul* 1765: uo. — Pincehely, 1638: „két *frágla* lábot ó *fraglában* meg csinálnyi" (PCA 1. doboz: 8).

satírun g 'diszító varrás?'. — 1757: Dradarsant Szóknya *Satirungra* varot Veres Graditor Szoknya" (Radv. ltl. 81. cs. IV. o. XX) | „Strikrok Damaskaton *Satirung* varasal" (uo.).

satirungos. — 1757: „arany *Satirungos* viragokál" (uo.).

septuch 'kelmeféle'. — 1626: „*Septuh* — Vegh. 1" (Batth. lt. Filmtár 4350. doboz 302. sz.: 8) | „*Septu* reff 8" (uo. 9) | „Angl . . . Raffa . . . *Septu*" (uo. 11) | Sempte, 1644: „vett . . . 16½ Szederjes *Septuchot*" (Est. lt. EM. iratai 635. cs.: 6).

sikattyú 1469: TESz. III, 534, alakv. *Csikotyú* 1681: uo. — 1556: „ég ro6 *chjkotho*" (Lymb. II. Ser. 28. tétel 95. cs.: 121) | Nagybánya, 1643/XVIII. sz. eleje: „*Csikotyut* Szánto Vafat" (AM Civit. Nagybánya Rsz. 110).

siller 'vörös borfajta' 1792: TESz. III, 539. — Bazin, 1618 (a latin szövegben magyar szórványok vannak): „Habet vineam *Schiller*" (U et C Fasc. 2 Nr. 3: 88).

silling. — Pozsony, 1579/1613: „Egy *Sýllinghell*, ugýmintt Tiß den. adný" (EK Céhlevelek LX. 1) | Szatmár, 1664: „meny szamu garaft, *sellenget* avagy akarminémú pénzt veretet" (U et C Fasc. 173 Nr. 2: 203) | Árva vára, XVII. sz. második fele: „Lengyel *Selling*" (Zichy lt. Fasc. 34 et D). — L. még *fening* a.

síp 'kürtő' 1795: TESz. III, 544; 'Pfeife' 1138/1329: uo. — 1692: „Egy Kemencze-héz való *Sip* vagy Kürtő Nro 1" (U et C Fasc. 58 Nr. 19).

sisak 1405: TESz. III, 547. — Sáros, 1606: Nemet fegyver derik *Sisagostol* vallastol" (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 483).

skófiu m 'aranyszál' 1646: TESz. III, 554; 'fejrevaló; napi süveg' 1470: uo. — 1553: l. *islógol* a.

slafrok 'hálóköntös' 1700: TESz. III, 556. — 1745: „két selem *flaffruch*" (Batth. lt. Törzslt. Rsz. 253).

slaftrunk 'esti, éjjeli ital'. — Németújvár, 1634: „Azon kiuül egy Ital bort idő közben, auagy Egy *Sloff trungot* mikor Kiván adnak neki” (Batth. lt. Filmtár 651 doboz II. 14).

slár 'fátyol?'. — 1657: „Petiae duodecim ex *Slár dicto*” (U et C Fasc. 90 Nr. 24: 6).

snicer 'késfajta'. — Magyarbél, 1724: „2. *Schnicz*er, vagyis hóbu nyélő késs” (Csáky lt. Központi lt. 54. Fasc. 144).

sonkoly 1538: TESz. III, 573. — Ungvár, 1623: „viaßnak valo *ßonkoly*” (U et C Fasc. 116 Nr. 5).

sop 'szín, fészér' 1670: TESz. III, 573, alakv. *sup* [Nyatl.]: uo. — Sáros, 1631: „Egy uy *sop* Balmával fedet. Juh allasnak valo” (U et C Fasc. 126 Nr. 2) | „Egy oh *Sopp*” (uo.) | Makovica, 1634: „*Sopok* az Udvaro[n] iok” (uo. Fasc. 21 Nr. 3) | Szendrő, 1694: „Item a *supon* vagyon az istálló felett Szena” (Csáky lt. Kassai lt. 7. cs. Fasc. 49).

söreökör 'hízóökör'. — Zemplén m., 1666: „Eg *före ökör* bőre flr. 2 d. 50” (OSzK. Fol. Hung. 920: 256). — Vö. *söre* fn. 1661: TESz. III, 580, mn. 1690: uo.

sörét 1640: TESz. III, 581. — Szepes m., 1697: „2 font *Srejtet*” (Csáky lt. Központi lt. 53. Fasc. 143).

spádé 'Spada' 1604: TESz. III, 583, alakv. *spade* 1664: Horváth 201. — Kismarton, 1641: „Egy nemeth */pade* hiueliefteől eggeött” (Est. lt. EM. iratai III a—f 634).

spánisbont 'spanyolfal'. — Szendrő, 1697: „két jo *spanis bont* 2. Egy el szakadozott *spanis bont* 1” (Csáky lt. Kassai lt. 7. cs. Fasc. 49) | Szendrő, 1701: „*Spánis bont* vagy olaß fal” (uo. 30. cs. Fasc. 151) | Beckó, 1734: „*Spanyisbont* Oh № 1” (Est. lt. Rep. 39 Fasc. A nr. 75: 450).

spat '?. — Terling, 1643: „*Spatoktul* No. 18. per. den 36 Csiuéktul No. 9. per den 36” (Nád. lt. Okir. I. 289/A: 775b).

speciálé 'különlegesség'. — Regéc, 1621: „hanem holmjý visagh es *specialekatis*, aztalunkat taplalvan” (NRA Fasc. 409 Nr. 12).

spíltis 'játékasztal'. — 1774: l. *komód* a.

srat 'farönk'. — Magyarbél, 1724: „12 Darab Déßkakot *Sratélni* valo valo fa *Srat*” (Csáky lt. Központi lt. 54. Fasc. 144).

sratél 'rönkből deszkát készít'. — 1724: l. *srat* a. — Vö. *srót*, *srotcl*: HORVÁTH 208.

sróf. — Ecsed, 1619: „*Stroph* furu vafaftul Nro 2” (Lymb. II. Ser. 28. tétel 95. cs.: 479) | „*Stroph* meczeß Nro 1” (uo.) | Magyarbél, 1724: „vastag Aßtal *Srafiajval* együtt” (Csáky lt. Központi lt. 54. Fasc. 144) | „1 Sráfalo nagy vas *Sraff*” (uo.). — Vö. *srófol* 1559: HORVÁTH 207, *srófos* 1622: uo., alakv. *strófos* 1741: uo., *sráff* [NytudÉrt. 72. sz. 88]: TESz. III, 594.

sroterkés 'késfajta'. — Nagybánya, 1649/XVIII. sz. eleje. „Hármas kéft, *Srothver kést*, kettős kést, Gyöngy házást” (AM Civit. Nagybánya Rsz. 110).

staféta 1700: TESz. III, 595. — Tokaj, 1697: „Tegnap jött az Felséges Herczegh után egy *Stafeta*” (Lymb. II. Ser. Fasc. 1. cs. 78) | 1699: „Portára *Stafetára* Kerý Uramnak” (uo.).

stertinyák 'dolum quartale' 1660: KNEZSA: SzJlsz. 479 (egy adat). — 1621: „Bort Vjuarrul het *Stertijnakal*” (Batth. lt. Filmtár 4350. doboz 223. sz.: 79) | 1633: „Hazához, ket *Stertinyák* Bor” (uo. 4351. doboz: 187) | 1634: „Bor. 12 *Stertijnak*” (uo. 4352. doboz 346. sz.: 68) | 1637: „Az vývarý szőlökon let, *startinak*... Dezmá let, *startinak*...” (uo. 78).

stifel 'csizma' 1700–1701: HORVÁTH 212 (egy adat). — 1745: „*stifli*, nadrághnak sürke posztó” (Batth. lt. Törzslt. Rsz. 253).

stoff 'nyersanyag?'. — Nagybánya, 1664: „Lyukasztó, furo vago darab Nro 31. *Stoff* tékő vas Nro 2” (U et C Fasc. 111 Nr. 5: 35) | „*Stoff* Tabla *Stoffokkal* egiút Nro 16” (uo.) | „öntő vas Nro 2½ Hozzavalo *stoff* Nro 2 (uo. 42) | „Nagy *Stoff* tekerő” (uo. 46) | „*stonff* Nro 9” (uo. 38) | Nagybánya, 1679: „*Sroff* [1] Tábla No 12” (uo. Nr. 12: 114).

stok 'szuszék, gabonatarató láda. — Szepes m., 1603: „Adtam az *stokban* Arpath: Cubb. 5; adtam ismet az *stokban* Arpat Cubb 4” (Csáky lt. Elenchizálatlan iratok Fasc. 251) | Sáros, 1604: „Item az mely 264 keöböl Arpaatt Sör főzetisre az *Stokban* az az aztatoban attam” (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 483: 87).

stök '(fonal)menyiség'. — Sáros, 1631: „Egy *stök* fejeretet vekony fanal N. 1” (U et C Fasc. 126 Nr. 2) | Zboró, 1664: „Abrosnak valo feir fonál, *Stök* No 18” (NRA Fasc. 869 Nr. 16: 3) | Makovica, 1671: „Kender fonal kett Czomo, 1 Czomo Negy *Stök* Nro 4. 2 Czomo fél *Stök* Nro½” (U et C Fasc. 21 Nr. 8) | Zboró, 1697: „Hat *Stökre* ecselt len No 6” (uo. Fasc. 22 Nr. 1: 5). — Vö. *stök* 'Stück' 1654: OklSz. 862.

stráfolás 'büntetés'. — Győr m., 1629: „az mý ezt az Kechkemethý emberek *Straffolafat* illetj” (NRA Fasc. 665 Nr. 35).

strich '?. — 1671 (bécsi vásárlások között): „Kenyer főtőnek. 3. *Strych* lift főtőftül” (Nád. lt. Okir. I, 289/B: 426b).

strikkrok 'kötött kabát, szoknya?'. — Radvány, 1757: „*Strikrok* Damas-katon Satirung varasal. item mas kis *Strigrok*” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX).

strikkvas 'kötővas?'. — Gömör m., 1761: „Ha megis vekonýabb *strich vas*” (AM Gomit. Gömör Rsz. 19: 141b) | „A leg vekonýabb *Strik vasnak* mázája” (uo.).

stukator 'Stukateur'. — 1635 k.: „Az minemő quietantiat adot Becsi *Stukator*” (Batth. lt. Filmtár 4352 doboz: 353. sz.: VII) | „Az minemeő quietantiat adot magárol Becsi *Strucator* Filiberta Luchessa” (uo. 299). — Vö. *stukatúr* 'Stuckdecke' 1708: TESz. III, 609.

stukatúros. — Moravanka, 1414: „Padlása *Stukatoros*” (Csáky lt. Kassai lt. Fasc. 307 Nr. 16) | (a háznak a) „Padlása *Stukatoros* bothajtás” (uo.).

sublót 'fiók' 1785: TESz. III, 609. — Nagybánya, 1635/XVIII. sz. eleje: „Eg két finges fejéres lupladas Aftalnak arra. fl. 2 Hapenig *supládája* nincs fl. 1. Den 50” (AM Civit. Nagybánya Rsz. 110) | Nagybánya, 1679: „Egy *sup láda*, mellyben Capell verő réz...” (U et C Fasc. 111 Nr. 12: 110).

sublotos 'fiókos'. — 1635/XVIII. sz. eleje: l. *sublót* a.

sukk 'egy fajta hossz mérték, láb' 1757: TESz. III, 614, alakv. *schuh* 1810/1896: uo. — 1758: „Magosfága vagy is Hoßasága minden Reeroutának ött *Schüh* legyen” (Batth. lt. Törzslt. Rsz. 253).

süldő 1395 k.: TESz. III, 627, alakv. *süldöt* 1574: uo. — Végles, 1562: „Porci *Süldew*...” (Lymb. II. Ser. 26. tétel 93. cs.) | Nyitra m., 1670 k.: „*Södö* Numero 14. Szepesi Sertés ördgh № 40” (Csáky lt. Központi lt. Fasc. 89: 59b) | Lubló, 1684: „Tyuk N 5. kácsa N 8. *Söldj* Marha 13...” (U et C Fasc. 39 Nr. 48).

svajer kása '?. — Szendrő, 1703: „3-dik Csomóban *Svajer Kása* 4dik Csomóban egy fontnyi Ris Kása” (Csáky lt. Kassai lt. 30. cs. Fasc. 151).

svajnoc '?. — Szendrő, 1695: „azon Remetey zabon kívül maradott 14 kőből *Svajnoczczal* edgyütt” (Csáky lt. Kassai lt. 7. cs. Fasc. 49) | „95 kőből zab. Agaradra egy korecz *Svajnoczczal* számlálva provenial 23 kőből zab” (uo.).

svimerl '?. — 1732: l. *kupévagen* a.

szánka 'hordócsúsztató'. — Füzér vára, 1644: „Egy bor vono *ßanka*” (U et C Fasc. 15 Nr. 7). — Vö. 1577: TESz. III, 697 *szán*² a.

szapu 1395 k.: TESz. III, 676. — Vinodol, 1524/1620: „egý *Szapudtol* tartozik den. 6” (Est. lt. EM. iratai III a—f 634. cs.: 14) | 1641: „*Suput* N 2 Czober N 1” (uo.).

szapuló sajtar. — 1584: „vagio[n] . . . egj *Bapullo fajtar*” (Nád. lt. 49 cs. tétel: 54b).

szarkaláb 'paszománydíszítés' 1807: TESz. III, 681; 'Rittersporn' 1577 k.: uo. — Kékkő, 1722: „Három pár Szür *Szarkalábért* den. 30” (Bal. lt. Kékkői urad. 29. cs.) | 1739: „Egy Mentére Ször *Szarkalábot*, es Mentekőtöt” (uo. 33. cs.).

szecska 1587: TESz. III, 690. — Makovuca, 1641: „*Szeczika* metelő; Fako szeker Nf 5” (U et C Fasc. 21 Nr. 5) (Szendrő, 1697: „Egy *sacska* metelő lada ezkőzöstúl” (Csáky lt. Kassai lt. 7. cs. Fasc. 49) | Szendrő, 1701: „*Sacska* metelő lada vassal No 1” (uo. 30. cs. Fasc. 151).

szekundáns 'párbajsegéd'. — XVIII. sz. második fele: „a' kik Duellumben magokat *Secundansnak* teszik” (Est. lt. Rep. 78 Fasc. A).

szigony 1397: TESz. III, 748, alakv. *Czigony* 1792: uo. — Füzér vára, 1623: „Eöreg *Cziaklja* forma vas *Czigony* vagio[n] No: 1” (Nád. lt. 51. cs. 24. tétel: 45b).

szikke 'széles szájú öblös cserépedény' 1780: TESz. III, 754. — Nagybánya, 1570/1633/1722: „Egy örög lábós mázos *Szilkének* arra den. 3” (AM Civit. Nagybánya Rsz. 110).

szokmány 'felsőkabátféle' 1560 k.: TESz. III, 776, alakv. *Szokmánt* 1742: uo. — Nagybánya, 1635/XVIII. sz. eleje: „egy *Szokmant*, egy kisnyiczter pošto Nadragot” (uo.).

szoknya 1372 u./1448 k.: TESz. III, 777. — 1647: „Barfoni *Szuknia*” (Révay lt. Fasc. L 73. cs. Nr. 11).

szoknying 1. 'alsószoknya', 2. 'szoknya' MTSz. II, 581. — Kékkő, 1746: „Ránczos vsatagh *Szoknyingh* Nro. 4. Uj gyölcs *Szokning*” (Bal. lt. Kékkői urad. 35. cs.).

szúnyog lepedő 'szúnyogháló?'. — Sintava, XVII. sz. első fele: „*Szunyogh lepedő* N 1” (U et C Fasc. 98 Nr. 4).

szuszek 1508: TESz. III, 807, alakv. *szuszák* 1835: uo. — Beckó, 1734: „*Szuszak* kibén Pohánka Kássa vagyon” (Est. lt. Rep. 39 Fasc. A Nr. 75: 451).

tarcolán 'egy fajta selyem' 1619: TESz. III, 851. — Radvány, 1653: „*Tarczelan* Narancz színjü val” (Radv. lt. 81. cs. IV. o. XX).

targonca 1575: TESz. III, 851. — 1670: „Fa *Taraboncza* Nro. 20” (NRA Fasc. 846 Nr. 23) | Makovica, 1671: „Föld hordo *Tarbuncza*” (U et C Fasc. 21 Nr. 8) | Sziget, 1673: „Két millye haito. *Tarbuncza*, vas Tengelye karikáia” (U et C Irreg. Fasc. 5 Nr. 9: 71) | XVII. sz. második fele: „Szemetet hordo *Tarkoncza* haro[m]” (NRA Fasc. 869 Nr. 60: 15).

taszik '?. — Kékkő, 1725: „Kékkőy Őrű keűiben elü pinzt *Taűikakra*, és Tiglakra uj Templom padimentomara” (Bal. lt. Kékkői urad. 29. cs.) | Kékkő, 1726: „kis Fojajtarnak nadragért de. 80. 43 Darab *Taűikért* den. 75” (uo.).

terpentin 'fenyőbalzsam' 1577 k.: TESz. III, 903. — 1556: „*Thörpenthina* fel tunnawal” (Lymb. II. Ser. 28. tétel 95. cs.: 125).

tiltó 'gát'. — Sziget, 1673: „A Malmö[n] felől io modgyával éppettetet Uy viz tilto. Az *Tilton* álol jo Uj felyep” (U et C Irreg. Fasc. 5 Nr. 9: 81).

tingvas '?. — Nagybánya, 1664: „Középszerű és apró tengel N 168. *Ting vas* N 67” (U et C Fasc. 173 Nr. 2: 352) | Nagybánya, 1664: „*Tingh vas* Nro 64” (uo. Fasc. 111 Nr. 5: 37).

tinó-binó 'tinó'. — Terebes, 1684: „*Tinobino* BúrNro28” (U et C Fasc. 115Nr. 14).

toklász 'gyomnövény, rozsnok, vadóc stb.' 1645: TESz. III, 933: 'üres kalász' 1634: uo., alakv. *taclätz* 1776: uo. — Sárosi uradalom, 1631: „*Sztaklatz* mellyet az veteskor az gabonabul ki rostaltak Cub 9” (é et C Fasc. 126 Nr. 2).

toklászos 'gyommaggal elegyes'. — Makovica, 1634: „*Taklaczos* Gabona” (U et C Fasc. 21 Nr. 3).

tolóka 'fiók' MTSz. II, 753. — Lubló, 1685: „Egy más *Tolokaban* hol mi Reliquiak, S- olvasok . . .” (Csáky lt. Központi lt. 14. cs. Fasc. 40).

tongocska 'hordócska' ?. — 1556: „eg rjő *tongoczka*” (Lymb. II. Ser. 28. tétel 95. cs.: 115).

tonna 'hordó' 1548: TESz. III, 939. — Egervár, 1558: „eg *tunja* porochkawal” (uo.).

topor 'kis kézi balta' 1658: TESz. III, 942. — Zboró, 1664: „egy vadaſo zöld taska . . . egy *topora*, kétt vont liuku ftucz” (NRA Fasc. 869 Nr. 16: 1).

toroglya 'törőrúd' ?. — Eger, 1553: „Rotalia wlgó *thoroglia* Quinquaginta” (Lymb. II. Ser. 26. tétel 93. cs.: 9).

torokszorító 'Halsbinde'. — Sárospatak, 1600: „Araný Müűek . . . Egj *Torok gorito* öreg arany zemeküel” (NRA Fasc. 834 Nr. 15: 3).

tót 'szlovák' 1800: TESz. III, 951; 'Slawe' 1121/1420: uo. — 1630/1730: 1. náció a.

törfő '?. — Nagybánya, 1688/XVIII. sz.: „Ha pedig *tör főre* lißen vagy ſablya vagy pallos vagy Hegyester” (AM Civit. Nagybánya Rsz. 110) | „Az első Hegyes *tör* három Arasnyi farkqusu [!] 14 segre reseleot öszve jaro kapaja ligyeen *tör főre* ligyen 24 fzege reselve mint az farkvas Az másik ligyen pallos *tör főre* három boglala” (uo.).

törköly 1508: TESz. III, 971. — 1549: „Vectori qui *torkel* vexit” (OSzK. Quart. Hung. 2342).

törzse-morzsa 'törmelék'. — 1629: „Elegy belegy Aranas *teörse morsa* Ezeöst” (Soós lt. 1. tétel 8. cs.).

traktus 'emelet' 1752: TESz. III, 982. — Sempte, 1670: „Az külső Varbélj felső és alsó *Tractussok*” (Est. lt. Rep. 40 Fasc. H Nr. 135: 28) | Beckó, 1734: „Fölso *Tractusban* lévő Szobában” (uo. Rep. 39 Fasc. A Nr. 75: 453).

trám 'oszlop, gerenda'. — Makovica, 1636: „Az fűriszre három *Trumot* No 3” (U et C Fasc. 21 Nr. 2).

transzport '(katonai) szállítmány' 1771: TESz. III. 984. — 1744: „az elseő *Transportal* kik Balogh Kap[itány] Urammal mentenek” (Batth. lt. Törzslt. Rsz. 253) | „utolsó *Transportnak* az Hóó Pinzik” (uo.).

trapula '?. — 1671 (bécsi vásárlások között): „*Trapula* kartýat vette[m]” (Nád. lt. Okir. I. 289/B: 389b).

triplás 'háromszoros'. — 1701: „három ablaki . . . mindenik *triplas* vas rostélyos” (U et C Fasc. 154 Nr. 70). — Vö. *tripla* 1627/1901: TESz. III, 989.

tunika 'hosszú öltözék' 1811/1902: TESz. III, 1000. — Kékkő, 1734. „Szecinen Pater czirillus *Tunikajaert*” (Bal. lt. Kékkői urad. 31. cs.).

turbolyavíz. — Fogaras, 1632: „*Turbulia viz* [Iueggel] N 1” (U et C Fasc. 14 Nr. 39). — Vö. *turbolya* 1516: TESz. III, 1003, alakv. *Turbulya* XVII. sz.: uo.

tuska 'rövid (orrú)' ?. — Rudabánya, 1785: „három fekete pedig olyan *tuska* csonka disnok” (Csáky lt. Kassai lt. 30. cs. Fasc. 151).

tűrhitler 'ajtónálló, őr'. — 1655: „Négy Camara Drabantnak . . . két Bál *Thürhietternek* . . .” (Batth. lt. Filmtár 6519. doboz II. 68: 1).

vajkos tányér 'ürmértékül is szolgáló tányérfajta' ?. — Nagybánya, 1716: „Égy öreg jávor fa *vajkos tányérnek* az árra . . .” (AM Civit. Nagybánya Rsz. 110). — Vö. *vajtíko* 1816: TESz. III, 1071 *vajtó* a.

vajvodálás 'dézsmaszedés'. — Körtvélyes, XVII. sz.: „*Voiavodalaskor* minden külön kenyeres . . . tartozik den No 12. *Vojavoda* zabbalis tartoznak” (U et C Fasc. 114 Nr. 62) | Alsóvladiskóc, 1689: „*Vajvodalas*: Akkor az Eör falura adnak ki egy Hordo Bort, az melynek az árat megh fűzetik *Vajvodalasokor* minden Szalafs külömb tartozik denar, 25” (uo. Fasc. 1 Nr. 34: 3).

vajvodazab 'dézsmazab'. — XVII. sz.: 1. *vajvodálás* a.

vándorol 1519: TESz. III, 1086. alakv. *Vándoltában* 1814: uo. — Sempte, 1597/1610/XVIII. sz.: „tartozik . . . Idegeny Helyekre *vándolni*” (PCA Iratok 1. doboz: 29) | „masodszor tartozik *vándolnyi*” (uo.).

vanna 'bödön' 1548: TESz. III, 1087. — Munkács, 1603: „Egy fell *vadna* waj” (U et C Fasc. 97 Nr. 30) | Szendrő, 1703: „Írós *vadna* vaj Nro 10” (Csáky lt. Kassai lt. 30. cs. Fasc. 151).

vasfarkas 'vasláb'. — Szepes vára, 1636: „Tüzhelihez valo *vas farkas*” (Csáky lt. Központi lt. 14. cs. Fasc. 37).

vaskó 'kés' 1767: TESz. III, 1097. — Nagybánya, 1649/XVIII. sz. eleje: „kik a *vaskoknak* ki kovatsolásaban jelen légyenek” (AM Civit. Nagybánya Rsz. 110).

vendégúj 'felsőruhához felvehető önálló ruhadarab'. — Sárospatak, 1600: „Egi kek viragof Barfoný zoknia . . . , vagio[n] ket *vendeg vija*” (NRA Fasc. 834 Nr. 25: 2) | „Ifmet Egi fekete Barfoný viragu zoknia . . . , az *vendeg vija* penig kék atlacz” (uo.).

vendelyke 'dézscáska'. — Somogyi kúria, 1644: „Mozdani valo *vendelke* No 3” (U et C Fasc. 153 Nr. 14). — Vö. *vendely* 1560 k.: TESz. III, 1114.

venyige 'hajtó' 'szőlőmunkás'. — Lőcse, 1664: „*Vinike Haitonak* attam” (NRA Fasc. 1052 Nr. 278). — Vö. *venyige* 1475 u.: TESz. III, 1115, alakv. *Vinike* 1704: uo., *vinyigéje* 1818: uo.

venyigeszedés. — Mád, 1794: „Karo Huzás *Vinyige Szedés*” (Dess. lt. Arch. Eperj. 26. cs. H I. 25).

verdung 'súlymérték ötöd- vagy negyedrésze' 1643: TESz. III, 1118, alakv. *verdung* 1763: uo. — Csallóközestörtők, 1675/1736: „az Czéhben égy *Verdungh* viaßal tartozzék” (AM Combit. Pozsony II. Rsz. 34: 426b).

véter 'hálófajta' 1506: KNIEZSA: SzlJsz. 555 (egy adat), alakv. *véter-háló* 1792: uo. — Sárospatak, 1631: „az az ket halasz magok eledelekre szabadok egy égy *uetret* tartani, es az mely halak abban mennek abbol szabadosan élni” (U et C Fasc. 40 Nr. 39) | Sárospatak, 1676: „kiknek *vétret* szabad ott tartani” (uo. Fasc. 41 Nr. 11).

viasz 1372 u./1448 k.: TESz. III, 1137, alakv. *viaszkos* 1715: uo. — Bát, 1513/1680 /1731: „egy font *Viask* birsag alatt” (AM Comit. Hont Rsz. 20: 19b).

vinnye 'kovácsműhely' 1520: TESz. III, 1150. alakv. *vinnyében* 1759/1897: uo. — Szucsány, 1570/XVIII. sz.: „Vram Szamarais Szucsánt Kovács *Vinyiket* csinallhassanak” (Est. lt. Rep. 31 Fasc. A Nr. 6: 39) | Rimaszécs, 1669: „az középső kapu előtt levő kovacz *vinije* minden Berßámoftul” (NRA Fasc. 351 Nr. 36: 18).

vizavi 'szemben ülős'. — 1732: 1. *kupévagen* a.

vóg 'mérleg'. — Szádvár, 1606: „Egy fabul chýnaltt m[eo]reő *vogh* 1” (Csáky lt. Kassai lt. 69. cs. Fasc. 483) | Sárosi kastély, 1678: „Egy régi hitvány romladozot masalo *vóg* No. 1” (U et Fasc. 41 Nr. 13).

volter 'tönköly'. — Sárospatak, 1635: „*Volter* vagyon Cub. Nro 4” (E et C Fasc. Nr. 40) | „Ittem zabos *volter* vagyon Cub. Nro. 2½” (uo.). — Vö. *vótér* 'ua.' MTsz. II, 1021.

zacska 1508: TESz. III, 1182. — Sempte, 1663: „Egy *Zsacskoban* vagyon tizen három arany” (Est. lt. Rep. 40 Fasc. I Nr. 171: 83).

zbirica 'adófajta'. — Szécsisziget, 1684: „fizetnek . . . *Sbiricha* névő Censust” (U et C Fasc. 98 Fasc. 33) | „Gabona Desmat mind[en] kepetül fizetnek 3 Ó penzt *Sbiricza* Censust fizetnek Tikot Nro 4 Turot Nro 1 vaját 1/4 Tikmonyat 6” (uo.).

zemes 'Sämischleder' 1488: TESz. III, 1191. — Csetnek, 1616: 1. *darabcsa* a.

zíger 'ágyúfajta'. — Borosjenő, 1605: „Az masik Bastian Egý hozu *fýger*” (U et C Fasc. 28 Nr. 61).

zsákokcska. — Egervár, 1558: „harom zakaloő töltő *Sakocha* wagon tellek poral” (Lymb. II. Ser. 26. tétel 93. cs.).

zsellér 1365: TESz. III, 1213. — Füle, 1618: „Ketth *Siller* haz hellj vagion földetlenek” (U—et C Fasc. 14 Nr. 32).

zsenedice 1549: TESz. III, 1214. — Sáros vára, 1608: „Egy öreg *Zenticze* főzni valo vas fazek” (Csáky lt. Kassai lt. 69. cs. Fasc. 483) | Füzér, 1623: „*zengicze* főző vas fazek No: 1” (Nád. lt. 51. cs. 24. tétel: 50) | Felsővadász, 1641: „Eg *Senczicze* forralo vas fazek Uj N. 1” (U et C Fasc. 14 Nr. 37).

zsilip 1130—40/12—13. sz.: TESz. III, 1218. — Felsővadász, 1641: „vagjon *Seliebnek* valo temerdek fenuiu Bal deßka N. 16” (uo.).

zsindely 1404 k.: TESz. III, 1220. — 1603: „34900 *sendolt* ütöttek az soltezők” (Csáky lt. Elenchizálatlan iratok Fasc. 251) | „*Sendoll* vasarlása” (uo.) | „üetetem üölt *sendoli* szeget” (uo.).

zsizsikes. — Keresztúr, 1597: „Hituan *sisekes* fara folio Borso” (U et C Fasc. 101 Nr. 3). — Vö. *zsizsik* 1529—41: TESz. III, 1222, alakv. *Sífek* 1792: uo.

zsorsett 'könnyű szövetfajta'. — Kassa, 1668: „Publikan Szinü *Serset*” (NRA Fasc. 855 Nr. 24: 12) | „3 Sing Veres *Serset*” (uo.).

Az adatok kéziratoss forrásokból származnak. Csak olyan szavakat, illetőleg alakváltozatokat közlök, amelyeket az idézett szakirodalom vagy későbből ismer, vagy nem adatol. A rövidítések fölöldása a következő: AM = Országos Levéltár (= OL.) Helytartótanácsi Levéltár: Acta mechanica | AO = uo.: Acta oeconomica | Bal. lt. = OL. Balassa család levéltára | Batth. lt. = OL. Batthyány család körmendi levéltára | Dess. lt. = OL. Dessewffy család levéltára | EK. = Egyetemi Könyvtár Kézirattára | EM. = OL. Esterházy család levéltára: Esterházy Miklós iratai | Est. lt. = OL. Esterházy család levéltára | Filmtár = OL. Filmtár | HORVÁTH = HORVÁTH MÁRIA, Német elemek a 17. század magyar nyelvén. Budapest, 1978. | Kakuk = Suzanne Kakuk: Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise. Budapest, 1973. | Lymb. = OL. A Magyar Kamara Archívuma: Lymbus | Nád. lt. = OL. Nádasdy család levéltára, XVI.—XVIII. sz.; Nádasdy család nádasladányi levéltára Okiratok I. | NRA = OL. A Magyar Kamara Archívuma: Neoregistrata acta | OSzK. = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára | PCA = OL. A Magyar Kancelláriai Levéltár: Privilegia coehalia abolita... | Radv. lt. = OL. Radvánszky család radványi levéltára | SzT. = Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette SZABÓ T. ATTILA. I. Bukarest, 1975. | U et C = OL. A Magyar Kamara Archívuma: Urbaria et conscriptiones.

A nem rövidítve közölt források, mint pl. a Bánó, Csáky, Révay, Soós, Zichy stb. levéltár, mind az Országos Levéltárban található.

GREGOR FERENC

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekk számlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalakotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd** és **K. Sal Éva**. 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igeikötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szlav tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötésszós összetett mondatok típusai szemantika szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaal Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészítése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bañcerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette **Imre Samu**. 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu**, **Szathmári István**, **Szűts László**. 1980. 175,— Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. **B. Gergely Piroska:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. **Guszkova Antonijina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. **Sinor Dénes:** Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.
111. **Farkas Vilmos:** A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20,— Ft.
112. **Jakab István:** A magyar igeikötő szófajtnai útja. 1982. 17,— Ft.
113. **Benkő Loránd:** Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18,— Ft.
114. **Balázs Judit:** A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28,— Ft.
115. **Horváth Katalin:** Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. **É. Kiss Katalin:** A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. **Bánréti Zoltán:** A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. **Gáspári László:** A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

142. Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1980. 80,— Ft.
146. D. Mátyai Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei. I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelve. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. 1982. 40,— Ft.
164. Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondatтанából. 1982. 16,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.
166. Balázs János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35., 36., 37., 40., 43., 45., 47., 48., 61. és 72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

32. Fodor Katalin: Az *e ~ é*-féle hangok állapota Cigánd mai nyelvjárásában. 1982.
33. Dolgozatok a magyar leíró nyelvtan köréből. 1982.
34. Ábrahám Imre: Főbb frazeológiai szókapsolatok Nyúl község mai nyelvében. 1982.
35. Bodáné Porkoláb Judit: Egy Ady-szimbólum vizsgálata. 1982.

A füzetek kaphatók az ELTE BTK Jegyzetboltjában (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., II. em. 44.).

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXX.

ÉVFOLYAM

1984.

4.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Győrffy György</i> : Levedia és Etlköz kérdéséhez	385
<i>Benkő Loránd</i> : A magyarság honfoglalás előtti történetéhez <i>Leved</i> és <i>Etlköz</i> kapcsán	389
<i>Harmatta János</i> : Lebédia és Atelkuzu	419
<i>Király Péter</i> : Levedia—Etlköz a szlavisztikai irodalom tükrében	431
<i>Máté Jakab</i> : Gondolatok és töprengések egy magyar nyelvészeti terminológiai szótár lehetőségeiről	439
<i>Nyirkos István</i> : Szóösszetételeink keletkezésének uráli hátteréről	455
<i>Gósy Mária</i> : Szófelismerés az akusztikai szerkezet és a magyar nyelv hangsor-építési szabályainak függvényében	463
<i>T. Molnár István</i> : A magyar beszédhangok szubjektív elemi szimbolikájának méréséről	476
Kiseb b közlemények. <i>Vizkelety András</i> : Megjegyzés a Leuveni Kódex egyik glosszájához. — <i>Zelliger Erzsébet</i> : Az alszik, fekszik típusú igék <i>d</i> -s tövének eredetéhez.	485
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bernáth Béla</i> : Bakó. — <i>Takács Lajos</i> : Ontozó disznók	488
Szemle. <i>Nyomárkay István</i> : Areális nyelvészeti tanulmányok. — <i>Hajdú Mihály</i> : Balázs Judit, A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. — <i>M. Nagy Ilona</i> : Folia Hungarica. — <i>Szabó József</i> : Vas megye földrajzi nevei	493
Társasági ügyek. <i>Herman József</i> : Mollay Károly 70 éves. — <i>Horváth Mária</i> : Szabó Dénes köszöntése	507
Nyelvtörténeti adatok. <i>Hegedűs Attila</i> : Magyar levelek a XVI. század első feléből	511

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft

1 szám ára: 20 Ft

Indexszám: 25 549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXX. ÉVF.

1984. DECEMBER

4. SZÁM

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának és Történettudományi Osztályának Östörténeti Munkaközössége 1983. április 28-án vitaülést rendezett a magyarság történetének Leveddel és Etelközzel kapcsolatos kérdéseiről. A vitaindító előadást GYÖRFFY GYÖRGY tartotta, a korreferensek BENKŐ LORÁND, HARMATTA JÁNOS és KIRÁLY PÉTER voltak. A következőkben a vitaülésre előzetesen megírt tézisek és az ott szóban elhangzottak alapján álló, főként a korreferátumokban jelentékenyen kibővített tanulmányokat adjuk közre.

Levedia és Etelköz kérdéséhez

IX. századi viszonyokat ismertető, közel egykorú forrásokból tudjuk, hogy a magyarok 895 előtt a Kárpátoktól keletre, a Don vidékéig elterülő síkságon laktak. Az ezt igazoló mohamedán, bizánci, szláv és nyugati források adatai történeti tényként foghatók fel. Objektív valóságnak tekinthető ez, oly mértékben, hogy biztosak lehetünk abban, hogy a mondott területről 1090. év előtt visszavert és a Földtől távolodó fényrészecskék ott magyar embereket és településeket tükröznek, ha térben és időben számunkra ismeretlen határok között is.

Ezt azért hangsúlyozom, mert Levedia és Etelköz hagyománya az objektív valósághoz képest szubjektív fogalomnak tekinthető.

Miért az ?

Konstantinos Porphyrogenetos császár 950 körül írt művében (De Adm. Imp. 38., 40.) Levedia és Etelköz ismertetésében nem egykorú és a bizánci köztudatban jól ismert viszonyokról számolt be. Az informátor a 948-ban ott járt Bulcsú vagy egy társa volt. Levedia és Etelköz Bulcsúék számára sem tapasztalásból ismert szülőháza, mert Bulcsú, aki 954-ben Franciaországig, 955-ben Augsburgig kalandozott lóháton, alig lehetett 50 évnél idősebb. Apjuktól, nagyapjuktól, a honfoglalást átélte idősebb emberektől hallhatták, s számukra olyan távoli földrajzi fogalmak voltak ezek, mint egy mai 45–50 éves ember számára az első világháborúig fennállott Galícia. S ha ehhez hozzávesszük, hogy Bulcsúék nem tudtak a császárral közvetlenül beszélni, csak tolmács — minden bizonnyal egy bolgár-szláv pap — révén, a Bulcsúék adta információ is változást szenvedhetett a tolmácsolás révén. Ez egyébként a két név feljegyzésének nyelvi elemzéséből is kiderül.

38.: „A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevére Levedianak neveznek, amely vajdát tulajdonnéven Levedinek, méltóságánál fogva pedig, miként az utána való többi is, vajdának hívták” (MORAVCSIK GYULA, Bíborban született Konstantín. A birodalom kormányzása. Bp., 1950. 171). Amint e mondatban nyilvánvaló, hogy szláv tolmácsolás révén került be a szövegbe a magyar vezérek méltóságneveként a *voevodos*, ugyanúgy kétségtelen, hogy

a *Levedia* országnév az *-ia* végződésével sem a magyar név pontos visszaadása; a szóvégi *-a* a tolmácsolás révén került a *Levedi* névhez.

Hasonló módon torzult az *Etelköz* névre vonatkozó híradás: 38.: „... a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzü nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.” 40.: „Azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevéről Etelnek és Küzünek nevezik, s mostanában a besenyők lakják” (uo. 173, 177). Az információ torzulása nyilvánvaló: *Atelkuzu*-ból *Etel kai Kuzu* lett: az e g y n é v v e l nevezett „helyek”-ből e g y k é t n é v v e l nevezett folyó környékén elterülő „hely”.

Tekintettel arra, hogy többszörös módosuláson átment hagyományról van szó, a kérdés megközelítésében a nevekhez fűzött magyarázatnál biztosabb eredmény remélhető a helynévtípusok vizsgálatától.

Levedia magyar alakja *Levedi* lehetett. Ez esetben vizsgálandó a személynévből való területelnevezés. Az Árpád-kori Magyarországon nem terjedt el olyanféle magyar névadás, hogy pl. Gyula vagy Bulcsú országrészét *Gyulá*-nak vagy *Bulcsú*-nak nevezték volna, de általános volt a birtokos úrról való szállás-, falu- és föld-elnevezés. Csupán másodlagosan jött létre a XI. század elején az első ispán nevét viselő *Csanád-vár*, illetve *Veszprém-vár megyéje* megnevezésből utóbb elvont *Csanád megye*, *Veszprém megye* típusú területelnevezés, ami nem sorolható ide. Az első s csaknem egyetlen személynévből képzett országrész elnevezés a Csák Máté XIV. század eleji tartományát jelölő *Mátyus-földe*, mely 1436-tól adatolt (Oklsz. 623), de ez már nem a tisztán személyneves típusba tartozik.

Korban és névalakban rokon vele a *Besszarábia* és *Dobrudzsa* elnevezés, noha ezek eredetileg szláv megnevezések. Az előbbi 1349-ben *Basarabina zemlja* néven a magyarul *Havasalföld*-nek nevezett terület neve volt, míg az utóbbi a XIV. századi *'Dobrotica fejedelem földje'* megnevezésből vonódott el (FNESz. 107, 183).

Fontosabb volna a steppenépek ilyen névadásának ismerete. NÉMETH GYULA csak két példát hoz fel arra, hogy a fejedelemsnévből országnév lett: Menandros a Valentinianos-féle követség leírásában említi, hogy „átjöttek az ún. *Akkagá*-n (ez a név egy nőtől származik, ki Szkítiának e vidékein uralkodott ...) ...”, másik példája a vitatott *Levedia* (HMK. 67–8). Menandros feljegyzésének alig van több értéke a Konstantinosénál.

A mongol-korból több adatot lehetne összegyűjteni. Megbízhatóságban a fentieknél is csekélyebb értékű Rubruk közlése: „E földet valamikor *Orga-num*-nak nevezték... most az egészet türkmének tartják megszállva... Talán onnan nyerték az *Organa* nevet, mivel kiváló citerások vagy orgonások voltak, mint beszéltek nekem.” Valójában a mongol dinasztia családtagjának, *Arguna*-nak a nevét őrizte e tartomány neve (Napkelet 155, 244). Dzsingisz unokájáról, Csagatájáról utóbb egy birodalomrészt neveztek el.

A fenti, teljességében még nem tisztázott névadás alapján mindamellett néhány gondolatot leszűrhetünk. A személynévből való területelnevezésnek, akár birodalomrészről, akár szállásról, telekről, házról van szó, általában akkor van értelme, ha ez más hasonló helyzetű személyek területétől való megkülönböztetést jelent. Amennyiben *Levedi* a kazár birodalom főembere, esetleg a kagáni család tagja lett volna, s a birodalom egy részén, pl. a „hétmagyar” nép felett uralkodott volna, elképzelhető, hogy a kazárok s esetleg más népek is *Levedi*-nek nevezték volna országát, de nem valószínű, hogy

a magyarok saját egész országuk megnevezésére ezzel a névvel éltek volna. Amennyiben Levedi a hét vezér egyike volt, amint Konstantinos állítja, a *Levedi* nevet legfeljebb uralmi területe, illetve törzsének lakhelye viselhette volna. Magyar helynévadási emlékeinkben erre nincs példa. Csak a szálláshelyek neve állandósult.

A fentiek alapján kétségesnek tartom, hogy a Konstantinos által feljegyzett hagyomány *Levedia* országról, mint az Etelközt megelőző magyar hazáról szó szerint véve elfogadható lenne. Nem támogatja ezt az a meghatározás sem, amit Konstantinos „Levedi” fekvéséről mond. „Az imént említett Levediában folyik a Chidmas folyó, melyet Chingilusznak is neveznek” (MORAVCSIK i. m. 171). Egy jelentéktelen folyóval alig lehet meghatározni egy hét törzset befogadó hazát egy olyan területen, melyet folyók sora öntöz.

A korai magyar helynévadás törvényszerű vonása, hogy a főemberek szálláshelye rögződik helynévben. A magyar régiségben emellett vizekkel is határozták a vezéri szálláshelyeket: Vérbulcsúról ez olvasható a bővebb krónikában: „circa Balatim sua thabernacula fixisse probatur”; Őrs vezéről ugyanott, illetve Kézainál ezt olvassuk: „circa flumen Seo sua tabernacula fixisse perhibetur” (SRH. I, 166–7, 292). Nézetem szerint hasonló módon jelölte Levedi szálláshelyét az emlékezet, de a helyet illetően nagyobb hitelt érdemlően, mint a XI. századvégi krónikás, akit 200 év választott el a megtelepedéstől. Bulcsúkat csak 55 év választotta el a 893. évi besenyő támadástól. Bulcsú korában még éltek olyan 70–80 éves emberek, akik 12–25 éves korukban megfordultak Levedi udvarhelyén, s így az ottani folyó nevére emlékezhetek. Csupán az szorul magyarázatra, hogy miért két névvel nevezik meg a folyót: *Chidmas*, más néven *Chingilus*.

A *Chingilus*-t MORAVCSIK kérdőjelesen a Duna és Don között felsorolt *Synggul*-al (i. m. 184) és az egymás mellett párhuzamosan folyó *Ingul* és *Ingulec* folyóval vetette egybe (Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio. II. Commentary. Ed.: R. J. H. JENKINS. London, 1962. 147, 155). Az utóbbi a mai Kherszon városnál, illetve a Fekete-tengernél ömlik a Dnyeperbe. Ideális téli szálláshely; fekvése hasonló az Arany-horda vezéreinek téli szállásaiéhoz.

Mivel a besenyők 893. évi előnyomulása következtében a magyar vezéreknek Dnyeper-parti szállásaikat fel kellett adniuk, megérthető, hogy a fejedelem *Levedi* nevű „régí szálláshely”-ét a visszaemlékezés tolmácsolói a magyarok régi hazájának értelmezték.

Etelköz nevének magyarázata látszólag problémamentes: folyónév + a magyar köz szó összetétele (EtSz. I, 170, II, 94; MELICH, HonfMg. 7; újabb irodalmára FNEsz. 209). Az Árpád-kortól kezdve a *-köz* szóval összetett helynevek három típusa ismeretes:

1. Folyónév + köz, mint *Vágköz* (1239: *Wagkuz*: MonStrig. I, 332) vagy *Csallóköz* (1250: *Chollocuz*: HazOkl. 18), melyek egy teljesebb *Duna-Vágköz* és *Duna-Csallóköz* alakból való elvonás révén jöttek létre, úgy mint *Bodrogköz* az eredetibb 1432: *Thyzabodrogkezy*-alakjából (CSÁNKI I, 359, vö. még OklSz. 549; latin megnevezésben: 1334: *archidiaconatus de Zemflen (!) inter fluvios Tyze et Bodrog* (MonVat. I/1, 331). Ezek esetében mindig a területet közrefogó két folyó közül az első helyen említett nagyobbik neve maradt el.

2. Két azonos nevű, de jelzővel megkülönböztetett folyó köze, pl.: *Körösköz* (+ 1285/1572: *Kereskvz* etc.: GyÖRFFY I, 570) és *Temesköz* (1327/1328:

Temeskuz: Dl. 2477; 1333: *de medio Temisy*: MonVat. I/1, 149; 1335: *in medio duorum fluviorum Temes*: uo. 160).

3. Földrajzi közszó + köz összetétele, pl.: *Tóköz* (1325/1338: *Thokuz*: Dl. 2273, vö. GYÖRFFY II, Győr megye), *Vízköz* (1245/XIV. sz.: *Wiscuz*: SMÍČIK-LAS, CD. IV, 275), a 'két víz köze' értelmű *Kétjóköze* (1246/1408: *Kethyoukyzi*, 1294: *Gyokuz*: GYÖRFFY I, 39) és *Hegyköz* (FNESz. 269).

Annak a megállapítása, hogy *Etelköz* melyik típusba tartozik, nehéz, tekintettel arra, hogy Etelközben a Fekete-tengerbe szakadó folyókról van szó, s ennek a földrajzi helyzetnek megfelelő példa Magyarországról nem is hozható. A három típusba sorolást az is megnehezíti, hogy *Étil* több folyónak a neve volt, sőt török nyelvjárásokban 'folyam' jelentést is vett fel (EtSz. i. h.). Ez a névalakulás azonban későbbinek tekinthető, s korai adataink szerint a IX–X. században az *Étil* csak a Volgát és a Dont jelentette, melyet a középkorig egy folyónak is tartottak.

Etelköz esetében a területet határoló két folyó megállapításában egykorú forrásadat van segítségünkre. A végső fokon 870 körüli állapotot rögzítő mohamedán források szerint a magyarok két folyó, az *Atil* és a *Duba*, azaz *Duna* között laktak. Az előbbi „a szlávok és a kazárok felé”, az utóbbi a magyarok és a nándorok, azaz bolgárok között folyik (CZEGLÉDY: MNy. XLI, 36–7; MEH.² 88). Minthogy az információ „Etelköz”-ben járt embertől ered, kétségtelennek tűnik, hogy 870 körül a Don és a Duna folyó közötti nagy területet értették Etelközön. Lehetséges azonban, hogy az *Etelköz* név korábban szűkebb vagy éppenséggel más folyóközi terület megjelölésére szolgált.

A magyarok a 830-as években lépték át a Dnyepert, amire két adatból következtethetünk. Az Annales Bertiniani a 839. évnél beszéli el, hogy Konstantinápolyból Lajos német császárhoz a bizánci követekkel olyan normann ruszok érkeztek, akik barbárok megjelenése miatt nem tudtak visszatérni északi hazájukba (Ed. G. Warrz, Hannoverae, 1883. 19–20). Ezek a ruszok bizonyosan a Dnyeper víziútján közlekedtek Bizánccal, s útjukat nyilván a magyarok zárták el. Összhangban van ezzel, hogy a magyarok a bolgárok hívására 836 és 838 között jelentek meg az Al-Dunánál (MORAVCSIK: AntTan. IV, 275 kk.; MEH.² 104–5). Feltehető, hogy ezt megelőzően egy ideig a Dnyeper és Don (Etel) között tekintették *Etelköz*-nek, s a **Tenger-Etelköze* (Azovi-tenger és Don köze) összetételből vonódott el a név, sőt az sem zárható ki, hogy még korábban a Volga és Don közötti lakhely viselte az *Etelköz* nevet; ebben az esetben a névnek eredetileg *Körösköz* típusú jelentésköre lehetett volna.

Noha ezzel a feltevéssel az *Etelköz* név eredete tipológiailag megoldást nyerhet, nincs forrásadat, mely ezt támogatná.

Levedia és Etelköz fenti értelmezése részben összhangban van, részben ellentétes Konstantinos közléseivel. Összhangban van a 37. fejezettel, mely pontosan meghatározza a besenyők régi lakhelyét a Volgától keletre, s a Don és Duna között fekvő új Besenyőországot, hol szerinte 893 előtt magyarok laktak. Ennek a 948-hoz képest 55 év előtt bekövetkezett változásnak a leírása pedig egykorú jelentésen alapul, amint ez a következő szavakból kiderül: „Abban az időben pedig, amikor a besenyőket tulajdon földjeikről kiűzték, fejedelmeik voltak: . . .”, s következik a törzseik és fejedelmeik név szerinti felsorolása (MORAVCSIK i. m. 167).

Vele szemben ellentétes a 38. fejezet, amely az Árpád-ház legális uralomra jutását beszéli el, s ennek kapcsán Levedi szerepét, a két besenyő

támadást és a „szavárdok” kettészakadását vitatott módon ismerteti. Ez a kettős fejedelemséget elhallgató fejezet nyilvánvalóan tendenciózus, a benne közölt hagyományok térben és időben ellentmondanak egyéb ismereteinknek, s mindezt a tolmácsolás hibája is megrontotta. Így a 38. fejezet forrásértéke alig mérhető a 37. fejezet és a mohamedán források értékes információihoz.

Konstantinos művének 39. és 40. fejezete, melyben a kabar és magyar törzseket, a honfoglalást, a magyarok új hazáját és Árpád leszármazottait ismerteti, tendenciamentes, informatív ismertetés, melynek értékét csupán a régmúlt események elbeszélésének naiv hangvétele és a tolmácsolás hibái (pl. *Etel kai Kuzu*) csökkentik. E két fejezet nincs ellentétben Levedia és Etelköz fent vázolt felfogásával.

A fenti magyarázat lényegében nem új; új vonása annyiban van, hogy a forrásokat megbízhatóságuk szerint értékeli, s erősebben érvényesíti a középkori helynevekből levonható tanulságokat, mint az elődök tették.

GYÖRFFY GYÖRGY

A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Lëved és Etelköz* kapcsán

I. MORAVCSIK GYULA „Bíborbanszületett Konstantín. A birodalom kormányzása” (Bp., 1950.) című kritikai szövegkiadásának előszavában többek között a következőket írja: „... a magyar őstörténet kutatói bizonyára újból és újból vissza fognak térni Bíborbanszületett Konstantín császár munkájának tudósításához, s új módszerek és szempontok érvényesítésével azokból a jövőben még többet fognak kiolvasni, mint amennyi eddig sikerült” (42). MORAVCSIK két szempontból is jól tapint rá a magyar őstörténeti kutatások helyzetére és feladataira. Egyfelől jól látja, hogy a magyarság honfoglalás előtti és körüli történetének írott forrásai között Konsztantínoszé az a lapmű, mert a kérdéses időre nézve a legtöbb, legkonkrétebb és magyar adatszolgáltatói révén magyar nyelvi vonatkozásban a leghitelesebb információt szolgáltatja; noha — az ide utaló egyéb források komplex kutatásának jegyében — természetesen föltétlenül igényli elsősorban az ugyancsak nagy fontosságú mohamedán kútfők tudósításaival, de bizonyos részletekre nézve még a témakör szempontjából kisebb értékű külföldi és magyar geszta- és krónika-irodalom adalékaival való kiegészítést, illetőleg szembesítést is. Másfelől jól mutat rá arra, hogy a császár szövege még további sokoldalú, új szemlélettel és módszerekkel való elemzésekre vár, és több tudományág bekapcsolódását, együttműködését is megkívánja.

MORAVCSIK GYULA idézett megállapítása óta természetesen több mint három évtized telt el, s a magyar őstörténeti kutatásokban, nem kis mértékben a konsztantínoszi műre is támaszkodva, igen sok értékes eredmény sarjadt ki. Az elemzett témák legtöbbje azonban — a problémakör és a forrásanyag jellegéből is folyóan — máig sem jutott nyugvópontra, sőt a kutatás nemegyszer egymással eléggé jelentékeny mértékben szembenálló nézeteket hozott felszínre. MORAVCSIKnak további munkálkodásra buzdító szavai tehát a témában ma is időszerűek, s őstörténetünk számbavehető írásos forrásainak, köztük Konsztantínosz művének ismételt elemzésére serkentenek.

Őstörténetünk írott forrásainak tanulmányozásából a nyelvtudomány is derekasan kivette részét. Mégis azt kell mondani, hogy az ide vonatkozó nyelvészeti eredmények tekintélyes hányadát évtizedekkel ezelőtti időkben fogant, a mai nyelvtudomány szemléletét és módszereit magától értetődően többnyire nélkülöző, nem kellő mélységgel elemzett megállapítások teszik ki, melyek gyakran bekerülnek az őstörténetben érdekelt más tudományágak szféráiba is, további bizonytalanságok forrásaivá válva. Ezért a történeti nyelvtudomány és benne a történeti névtan sem térhet ki őstörténetünk írott forrásainak újabb tanulmányozási kötelezettségei alól, az eddigi nyelvészeti eredmények kritikai értékelését és új, behatóbb elemzések igényét egyaránt tekintve. Ennek a szükségességnek a jegyében fogant ez a tanulmány is, címéből következően elsősorban a konsztantínoszi szöveg vizsgálatára alapozva, de a kapcsolódó kérdések miatt persze más források anyagát is érintve. Egy meghatározott terjedelmű folyóiratcikk természetesen még a bizánci császár tudósításában rejlő nyelvészeti problematikának is csak töredékét ölelheti föl. Ezért megjegyzéseimet a köré a témakör köré fogom csoportosítani, amelyek *Leved* és *Etelköz* lokalizációs és kronológiai kérdéseibe vágnak, itt is inkább csak kiragadott részletek mozaikszerű egymásutánjával, melyekből azért talán egy egységes végeredmény is kikerekedik.

Elöljáróban még csupán annyit, hogy a forrásszövegek értékelése tekintetében — esetenkénti ellentmondásaik, homályosságaik beszámításával is — észrevételeimet a szövegek tartalmának tiszteltetére igyekszem építeni, egyetértve azokkal (CZEGLÉDY KÁROLY: MNyTK. 140. sz. 55–8; KRISTÓ GYULA, *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Bp., [1980.] 23–8), akik szerint e témában a szöveg-hiperkritika gyümölcstelenné válhat, sehová sem vezet.

2. *Lēved* és *Etelköz* a magyar névadás rendszerében. — Témánk szempontjából — mint látni fogjuk — több tulajdonnév elemzése is fontosnak bizonyul és sorra fog kerülni, a *Lēved* és az *Etelköz* azonban ezek között is kiemelt helyet foglal el. Mégpedig nem csupán azért, mert a tárgyalt témában, mely elsősorban az e nevek által reprezentált tér és idő megállapítása köré csoportosul, ezek a központi szerepűek. Azért is, mert az összes számbajöhető tulajdonnév közül csak ez a két — ha a *Lēved* személy- és helynevet külön választjuk, akkor három — név az, amelyet az egykori magyarság nem csupán ismert és használt, hanem amelyek magyar ajkakon születtek, eredendően magyar nyelvi névadás termékei.

A) Konsztantínosznak a 38. fejezetben többször is leírt *λεβεδίας* személyneve és *λεβεδία* helyneve pontosan ugyanazt a magyar szóalakot rejti magában: a lexikai-szemantikai tartalom különbsége mögött tehát a magyarban nincs köztük fonetikai és morfológiai eltérés. Így az egykori magyar ajkakon mindkét tulajdonnév *Lēbedi*-nek hangzott, ami a mai magyarban természetesen *Lēved* (*Leved*) formának felel meg. A funkcionálisan két név teljes alaki azonossága több oldalról is bizonytságot nyer: a császárnak az egybetartozásra való utalásából, a részben eltérő jellegű görögösítő végződések számításba vételéből (erre l. GYÓNI MÁTYÁS, *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórvány- emlékei*. Bp., 1943. 78–82), a magyar személynév—helynév összefüggés rendszerbeli sajátosságaiból, és magából a név etimonjából. Ami ez utóbbit illeti, az már régóta tisztázott, hogy a név a magyar létigével függ össze (l. elsőként JAKUBOVICH: MNy. XXIV, 229–30). Ehhez itt csupán annyit kell meg-

jegyezni, hogy a *-d* (< R. *-di*) névképző előtti alapszó nem a *lész* feltett, de nem igazolható nomenverbum jellegű töve (vö. PAIS: MNy. XLIX, 292, LII, 140), hanem a *lész* régi *lëß*, tővéghangzóval *lëßß* folyamatos melléknévi igeneve, a későbbi *vő*, *tő* (*kesztyű*), *hű*, *tű* igenevek ősmagyar megfelelőinek szakasztott mása (l. BÁRCZI: MNy. L, 377–8). A név második vokálisát tehát szabályos tővéghangzó volta miatt nem lehet *é*-vel olvasni, mint annyian tették és teszik (vö. a magyar szempontból egyébként is kétes *Lebédia* formát is). Hogy az etimon biztos, azt az Árpád-kori személynév-rendszer alaki és jelentésbeli analógiái egész sorozatban tanúsítják, de megvan tökéletes mása is a DömAd.-ben: *Levedí*; vö. még uo.: *Leue*, 1237–40: *Leue* stb.

B) A bizánci császár a 38. fejezetben *Ἀτελκούσων*, a 40. fejezetben *Ἐτὲλ καὶ Κονξοῦ* alakban közli témánk másik különlegesen fontos tulajdonnevét. Az első változatban a leírt görög forma mögött fonetikai, morfológiai és lexikai tekintetben egyaránt hű magyar megfelelő áll (l. GYÓNTI i. m. 21–3). A második változat jelentősége főként abban van, hogy a császár ennek lejegyzése során utal a helynév folyónévvel való kapcsolatára, amely utalás végső soron a morfológiai szempontból „rontott” formában is visszatükröződik. A név az egykori magyar nyelvben *Etelközü*-nek hangzott, amely a mai magyar *Etelköz* (*Etelköz*) formának felel meg. A két tömorfémából álló szerkezet jelöletlen birtokos összetétel, pontosan beleillik a magyar tájnevek igen nagy létszámú csoportjába (erről l. később). Az összetétel két tagja közül az etimon szempontjából csupán az *Etel* kíván megvilágítást, annál is inkább, mert a teljes helynévi összetételnek tárgyunk szempontjából fontos és ezért alább még részletesebben tárgyalandó problematikáját jelentékenyen meghatározza.

A konsztantínoszi utalás alapján is nyilvánvalóan folyó megjelenésére szolgáló *Etel* az egykori magyarság által ugyan teljes bizonyossággal használatos nyelvi elem volt, végső etimonja azonban a magyarból nem fejthető meg. A korábbi szakirodalom már tisztázta, hogy azonos azokkal az *Adäl*, *Ädel*, *Ädil*, *Ätil*, *Etel*, *Etil*, *Ezil*, *Idil*, *Itil*, *Idäl*, *Izäl* stb. tulajdonnevekkel, amelyek Kelet–Délkelet-Európa számos különböző folyóját jelölik meg (l. pl.: GOMBOCZ: NyK. XLV, 183–4; EtSz.; MELICH: MNy. XXII, 346, XXIV, 85, KCsA. II, 237; NÉMETH: MSFOu. LXVIII, 239; Słownik Starożytności Sławiańskich. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1961 – I, 53, II, 298). Egyébként – más források ugyanezen etimológiai körbe tartozó névalakjait most nem számítva – maga a bizánci császár *Ἀτὴλ* folyónevet külön is említ a 37. fejezetben, mely azonban csak az etimon tekintetében függ össze az *Etelköz* *Etel*-jével.

Mivel ezek a nevek a törökség régebbi és részben későbbi-mai lakóterületén tűnnek föl, kevés kétség férhet ahhoz, hogy eredetük a török nyelvekben keresendő. Ezen belül azonban az azonos folyóelnevezések többféle keletkezésre is visszamehetnek. Lehetséges ugyanis, hogy egy ’víz, folyóvíz’ jelentésű török *etel*, *itil* stb. közszó vált részben egymástól függetlenül is különböző folyók nevévé. Hogy a régi török nyelvekben lehetett ilyen közszó, arra a többszörös vízelnevezéseken kívül az is bizonyosságul szolgálhat, hogy a kazáni tatárban és a csagatájban ez a nyelvi elem ’folyó’ jelentésben is kimutatható; vö. még csagatáj *ädilcä*, *ädilcik* ’kis folyó’ (l.: EtSz.; MELICH: KCsA. III, 237; vö. még CZEGLÉDY: MNy. XLI, 48–9). Némi bizonytalanság itt onnan adódik, hogy ilyen esetekben másodlagos köznevesülés is fönnállhat; vö. pl. m. *duna* ’nagy víz’ (MTsz.; ÜMTsz.). – Lehetséges azonban

tulajdonnévi kiindulás is, amikor valamely nagy folyó eredeti tulajdonneve megy át más folyók megnevezésére: vagy azonos vízrendszerbe tartozó folyókra alkalmazott érintkezési névátvitel révén; vagy úgy, hogy a szállás-területet váltó, költöző népek régi lakóhelyeikről az újabbakra viszik át a neveket, hasonlósági alapon. A névtan mindkét terjedésmódra számos nyelvből igen sok példát ismer. Azonos etimonú folyónevek ismétlődésére vö. pl. éppen a *Don* : *Donyec* : *Dnyeper* : *Dnyeszter* : *Duna* névösszefüggéseket (l. Kiss Lajos, Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1978.); közülük vagy mindegyik külön-külön 'folyó, víz' jelentésű köznévből lett, vagy köznévből kiinduló tulajdonnévi névátvitellel keletkezett. E lehetőségek magyar vonatkozásaira még visszatérek.

C) Mind a *Lēved*, mind az *Etēlköz* helynévvel kapcsolatban rendkívül fontos már itt megjegyezni az általános névtannak azt a tanulságát is, hogy kollektív nyelvi tudatba berögzülő és hagyományként a tudatban a kérdéses terület elhagyása után is tovább élő helynév nem szokott néhány év alatt keletkezni, ehhez legalább néhány évtized állandó közösségi nyelvhasználatára van szükség (e névélettani kérdés magyar nyelvi vonatkozásairól l. tanulmányomat: Actes du XIe Congrès International des Sciences Onomastiques. Szófia, 1974. I, 105–10; vö. még KRISTÓ i. m. 34). A szóban levő két helynév nyilvánvalóan ismert volt az egész magyarság nyelvében (vö. GOMBOCZ: NyK. XLV, 183–4), mégpedig nemcsak a Levedben és Etelközben élés idején, hanem sok évtizeddel azután, hogy e területeket őseink elhagyták; Konsztantínosz is csak magyar informátoraitól, elsősorban valószínűleg Termacstól és Bulcsútól, esetleg más egykori magyar követektől hallhatta őket, akik pedig legfőljebb a honfoglalás táján, de inkább utána születhettek. E nevek valamikor később persze magától értetődően kiestek a magyarság nyelvi tudatából, a magyar gesta- és krónikairodalomba feltehetőleg már ezért nem tudtak bejutni. Csupán az *Etēl* folyónév esetében lehet arra gondolni, hogy az gesztáinkban és krónikáinkban honfoglalás előtti népi hagyományból táplálkozik (l.: GOMBOCZ: NyK. XLV, 183; EtSz.); de ez ott Kelet-Európa valamelyik nagy folyójára, leginkább a Volgára vonatkozik, s Etelköz folyójával legfőljebb annyi kapcsolata lehet, hogy ennek az *Etēl* névnek az ismerete, használata is belejátszhatott a hosszú időn át való fennmaradásba.

A *Lēved* és az *Etēlköz* helynév konsztantínoszi feljegyzésével kapcsolatban még jó arra is figyelni, hogy e neveket a császár igen nagy alaki hűséggel, az *Ἐτὲλ καὶ Κοῦβοϋ* magyarázható morfológiai kivételével a magyar névformát feltűnő pontossággal követve írta le. Ez mind a magyar informátorok, mind a császár abszolút névtani megbízhatóságára mutat.

Végezetül a bizánci császár feljegyezte magyar eredetű tulajdonnevekről általánosságban szólóan arra is utalni kell, hogy ezek a nevek névélettani-névtipológiai szempontból minden aggály nélkül egybevetethetők a közvetlenül a honfoglalás után keletkezett magyar tulajdonnevek tömegével. Semmi okunk nincs ugyanis feltételezni, hogy a magyar tulajdonnév-adási rendszerben és szokásokban egy-két évszázad alatt számottevőbb változások vagy éppen gyökeresebb átalakulások következtek volna be.

3. A *Lēved* helynév vallomása. — Hogy Konsztantínosz a *λεβεδία* helynevet milyen földrajzi alakulat jelölőjének tartja, arra ugyan a vele kapcsolatban kétszer is alkalmazott *τόπος* 'hely' tág értelme nem nyújt

fogódzót, más körülmények azonban arra utalnak, hogy nagy területrészt — országra, tartományra — érti. Beleilleszti ugyanis az *ia* végű görög, illetőleg görögösített ország- és tartománynevek (*Πατξιναρία, Τονορία, Χαξαρία, Παφλαγονία* stb.) sorába, a magyar *Lēbedi* forma tővéghangzóját is a görög névképzőbe olvasztva. A *λεβεδία* kontextusai is inkább nagyobb területrészt sejtetnek, hiszen először mint a „türkök népe” lakóhelyét emlegeti, másodsor pedig arról szól, hogy e helyet (*ἐν τούτῳ οὖν τῷ τοπῷ προορηθέντι λεβεδία*) folyó szeli át. — Az egykori magyar nyelv természetesen ilyen *Levedia* típusú formát nem ismert, az efféle végződésű népnemek a m a g y a r b a n j ó v a l k é s ő b b i e k.

A) A császár szövege, valamint névalakja alapján a magyar *Lēved* helynévnek nagy területrészt, pontosabban az egész magyarság egykori hazáját jelölő mivoltában az e témakörrel foglalkozó kutatók közül szinte senki sem kételkedett. Csupán CZEGLÉDY — aki korábbi tanulmányaiban ugyancsak természetesnek vette ezt — fogalmazott újabban kissé másként (MNYTK. 140. sz. 53; vö. még I. OK. V, 275). Abból ugyanis, hogy e helyet Leved vezér szálláshelyének mondja, s Etelköz központi részén véli elhelyezhetőnek, arra lehet következtetni, hogy Leved területét szűkebbnek tartja az egész magyarság szállásterületénél. A névnek eredeti, az egykori magyarság nyelvében meglevő jelölési köre azonban valószínűleg még ennél is szűkebb.

Mivel Konsztantínosz itt magyar informátoroktól kapott, magyar nyelvi eredetű tulajdonnevet rögzített, a név eredeti mivoltát csakis a m a g y a r helynévadás rendszerében szabad megítélni. Ám a pusztaszemélynévből lett helynevek, amilyen a *Lēved* is, a magyar névadásban s o h a s e m j e l ö l t e k országot, tartományt, sőt még kiterjedtebb területet sem, hanem mindig csak szűkebb szálláshelyet, illetőleg települést. Ezt a mai magyar nyelvterületnek a X–XI. században igen nagy számban keletkezett, pusztaszemélynévből lett helynevei (*Csanád, Tétény, Gyula, Jutas, Tevel, Solt* stb.) teljes mértékben igazolják. Minthogy e tényt a *Lēved* helynév korábbi magyarázói — köztük a kiváló névtanos MELICH — is nyilván jól ismerték, próbáltak analógiákat keresni pusztaszemélynév országnévként való szereplésére. Kevés, jobban mondva semmi sikerrel. JAKUBOVICH (MNY. XIV, 229) PAULERRE hivatkozó *Nogaj-síkság* példája nem személynévi, hanem népnévi eredetű. MELICH (MNYK. I/6, 6) egyik, *Csepel* sziget nevére hivatkozása, mint kimutattam (I. MNY. LXII, 134–46, 292–305), nem állja meg a helyét, e tulajdonnév ugyanis magyar köznévből való; másik, NÉMETH nyomán vett analógiája a X. századi besenyő szállásterületeket említi, de ezek törzsnévi származásúak (vö. NÉMETH: MNY. XVIII, 2–7). NÉMETH GYULA (A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp., 1930. 67) „két világos példá”-ja közül az egyik Menandrosz *Akkagá*-ja, mely különben is valószínűleg víznév, több mint kétes hitelű mondai névmagyarázattal; a másik éppen a bizonyítandó *Lēved* volna. GYÓNI (i. m. 81) az előbbieket kritikátlanul ismétli bizonyossággként. A *Lēved* helynév értékére nézve persze kevésbé hibás idegen nyelvi analógiák sem érnének sokat, mert itt magától értetődően a magyar analógiák volnának bizonyító erejűek. Ám a magyarban még teljesen másféle morfológiai típusba tartozó személynév → területrésznév viszony is csak egyetlen van, *Mátyusfölde* (1402: *Mathywsfewlde*: ZsigmOkl. II/1, 179: JUHÁSZ DEZSŐ közlése), *Mátyus változat azonban még másodlagos elvonásként sem jelentkezik itt sem.

A *Lēved* helynevet tehát, mint a honfoglalás előtti magyarság teljességének hazáját akkori magyar nyelvi értékben fölfogni nem szabad. Konsztantí-

nosz *Lēved*-je az egykori magyarság nyelvében, de még alkalmasint magyar informátoraiéban is csupán Leved vezér szálláshelyét, föltehetően téli szálláshelyét jelölhette. Más kérdés, hogy a bizánci császár miért terjesztette ki leírásában e név hatókörét. A feleletre több lehetőség kínálkozik: mert Leved „vajdá”-nak a magyar törzsek vezérei közötti elsősége befolyásolta; mert a magyar helynévnek a görög névrendszerbe való grammatikai beillesztése a megnevezésnek országnévi jellegét sugallta; mert magyar informátorainak az elbeszélését félreértette, amiben a valószínűleg tolmácsokkal való érintkezés is közrejátszhatott; stb. — Az persze a névadó Leved vezér „első vajdai” tisztsége alapján talán különösebb merészség nélkül is föltehető, hogy *Lēved* nevű szálláshelye a többi magyar törzs szálláshelyén belül, esetleg annak központibb részein lehetett. Annyi azonban mindenképpen bizonyos, hogy a *Lēved* névvel jelölt hely elhelyezkedése közvetve az egész magyarországi szállásterületének lokalizációjához is komoly fogódzót nyújt.

B) A *Lēved* helynév kronológiai vallomással is szolgálhat, még azon a már említett körülményen kívül is, hogy az akkori magyarság teljességének vagy legalábbis nagy részének névhasználatában bizonyos ideig, szűkre szabva is egypár évtizedig jelölnie kellett Leved vezér szálláshelyét. Ez a bizonyos idő ugyanis még tovább konkretizálható, elsősorban azon az alapon, hogy a helynév kronológiája eléggé szoros függvénye Leved vezér életrajzának, amiről viszont Konsztantínosz szövege a jól értesültség részletességének és hitelességének erejével sok mindent elárul. Ebből kiindulva, főként pedig az Álmos—Árpád család kronológiáját számításba véve Leved vezér születését KRISTÓ (i. m. 35—41) igen érdekes és a legtöbb vonatkozásban meggyőző érveléssel a 800 körüli évekre teszi. Én ezen — saját számításaim, következtetéseim alapján — legfőlegbb annyit módosítanék, illetőleg az egyes nemzedékváltások közti időszakaszok lehetséges különbségeinek beszámításával annyit rugalmasítanék, hogy Leved születése egy, esetleg másfél évtizeddel közelebb is eshetett a mához, mint KRISTÓ gondolja.

Hogy ennél későbbi időre e dátumot nemigen tehetjük, azt mindennek előtt a Biborbanszületett által teljes pontossággal leírt Árpád-családfa bizonyítja, amelyben — KRISTÓ is jól látja — számos olyan személyiség van, akinek időbeli szerepléséből meglehetősen valószínűséggel következtetni lehet a Leved → Etelköz területváltás, illetőleg a vezéri hatalomátadás szempontjából elsőrendű fontosságú személyek: Leved, Álmos és Árpád életkorára. A több felhozható példa közül hadd utaljak itt csupán kettőre. Árpád egyik fia, Liüntika már a honfoglalás előtt a bolgároknak támadó magyar hadak vezetője, Konsztantínosz megnevezésében *ἀρχων* 'vezér, fejedelem, főember, tisztségviselő' volt. Árpád egyik dédunokája, Termacs már a X. század negyvenes éveinek végén követi minőségben látogatott Bizáncba, s őt a császár barátjának mondja, ami követi mivoltán túl is felnőtt korára utal. A család tagjainak kronológiai egybevetése, akárcsak az itt példaként említett Liüntika → Árpád → Álmos, illetőleg Termacs → Tevel → Tarkacs → Árpád → Álmos „visszaszámlálás” alapján is joggal következtethető, hogy Álmosnak legkésőbb 825—830 táján, Árpádnak pedig legkésőbb 845—850 táján kellett születnie (e dátumokat KRISTÓ: i. h. 820, illetőleg 845 körülre teszi). A császártól leírt események egybevetéséből logikusan következően Leved „fővajdá”-nak Álmos nemzedékét meg kellett előznie.

Hogy Leved nem születhetett sokkal a IX. század tízes éveitől, azt a kazáriai látogatásával kapcsolatos körülmények mérlegelése is megerősítheti.

Amikor Leved a kagán hívására-parancsára Kazáriába ment, életének delén már jóval túljuthatott. Erre vonatkozóan talán az is ad bizonyos fogódzót, hogy a kazár feleséggel kötött házasságának gyermektelensége már az utazást megelőző időben megmászhatatlan tényként szerepel. Főként azonban az utalhat rá, hogy Leved a kagán előtt a felajánlott tisztséget erőtlenségére, gyengeségére hivatkozva hárítja el: „ἐπεὶ δὲ ἀδυνάτως ἔχω πρὸς τὴν τοιαύτην ἀρχήν” = „minthogy azonban nincs elég erőm ehhez a tisztséghez” (MORAVCSIK); vö. ἀδυνατέω 'gyengének, tehetetlennek lenni', ἀδύνατος 'gyenge, beteg, tehetetlen, nem alkalmas' stb. Ez utóbbi mozzanatot hadi vereség utáni halálfélelemmel, életben maradás feletti örömmel stb. (I. CZEGLÉDY: MNyTK. 140. sz. 51; vö. még KRISTÓ i. m. 129–30) nem tartom kielégítőnek magyarázni. Szerintem sokkal inkább a jövő hatalmi kérdései, a magyarság időszerűvé vált vezéri örökösödésének ügye és abba a kazár kagánnak hatalmi alapon való beleszólása állhatnak itt az előtérben, amikor is a magyarság nyugatabbra, Etelközbe húzódása és így a kazár függőségtől való elszakadás nagyobb lehetősége a szilárd vezéri hatalom kérdését különösen aktuálissá tette. Még Álmot is, de főként Árpádot jóval alkalmasabb volta miatt — amelybe az életkorok nyilván erősen belejátszottak — láthatta jobbnak a szövetkezett magyar törzsek feletti uralom átvételére nemcsak maga a kazár-vazallus Leved, hanem ura, a kagán is. Egyfelől Árpád idős kora erre az aktusra a szituációból következően kizárható, másfelől viszont egy gyermek vagy éppen kisded Árpád ilyen tisztre nyilván szóba sem kerülhetett volna.

Álmos és Árpád feltehető életkorából következtetve Leved idős kori hatalomátadásának a honfoglalást több évtizeddel meg kellett előznie, és nemigen történhetett később a hatvanas évek végénél — hetvenes évek elejénél. E tekintetben szükséges erősen hangsúlyozni azt a Konsztantínosztól rögzített fontos tény, hogy a tényleges hatalomátadás már nem Leved területén, hanem Etelközben történt, mégpedig — ahogy ez a császári szövegből világosan kitűnik — Leved elhagyása után is csak bizonyos idővel, a kazáriai látogatást követően. Még ha nem is vennők számításba az emberi életkor hajdan rövidebb voltát, s a családfe-számításba is akár egy-két évtized hiba csúsznék, akkor is nehezen volna tehát fönnttartható az az álláspont, hogy Leved csupán néhány évvel a honfoglalás előtt adta át a magyarság vezetését Árpád kezébe. A honfoglalást megelőző években már Árpád sem lehetett éppen fiatal (907-ben halt meg), Álmos meg, ha egyáltalán megérte volna a honfoglalást (mint Anonymus kétes hitelűen tartja), az emberi kor akkori lehetséges határát súrolta volna; Leved számára pedig eszerint a honfoglalás előtti évekre olyan életkort kellene feltenni, amely nemcsak az emberi elérhetőség, a kazáriai utazás lehetősége stb. szempontjából, hanem mindenképp az a hatalom birtoklása szempontjából teljesen valószínűtlen. Mivel pedig Leved vezér életének tekintetbe vétele nélkül Leved terület kronológiájára sem a terminus ante quem, sem a terminus post quem dolgában nem lehet számvetést tenni, e kritérium mellőzése a Leved → Etelköz területváltás ideje egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb kulcsának elvetését s egyúttal az ide vonatkozó konsztantínoszi adalékok kétségbe vonását is jelentené. Ez pedig indokolatlan.

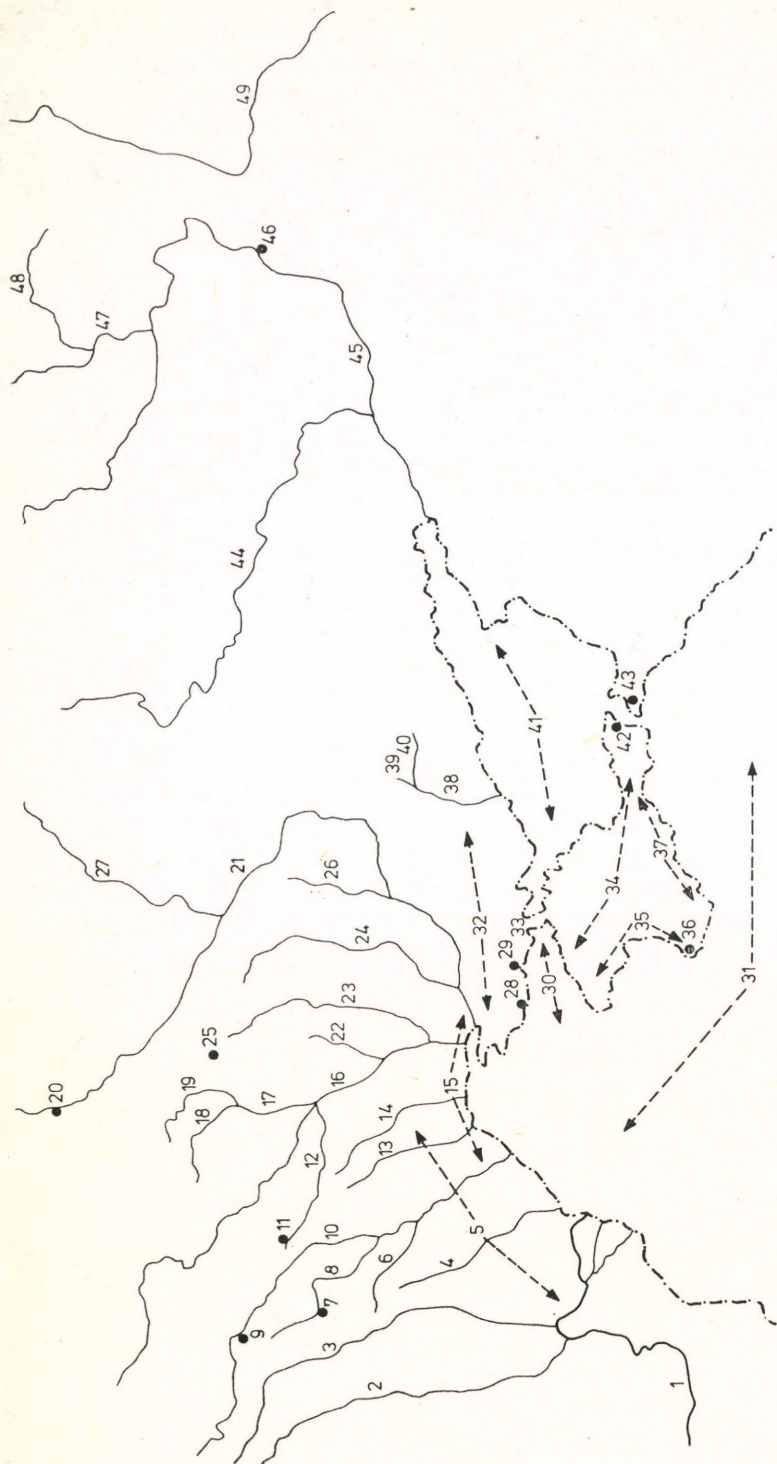
Leved vezér életrajzi adataiból, illetőleg feltehető életkorából a *Lēved* néven nevezett szállásterület kronológiájára a következő fogódzók adódnak. A történeti névtan világos tanúsága szerint a *Lēved* helynév keletkezése nem-

csak hogy nem előzhette meg személyi névadóját, hanem Leved vezérnek már legalábbis törzsfő, ha nem törzsszövetségi összefogó méltóságában kellett lennie ahhoz, hogy róla — birtoklása és tisztsége után — szálláshelyét elnevezzék. A valahol a Bug középső-alsó folyásához lokalizálható *Lēved* helynév tehát aligha keletkezhetett korábban a IX. század harmincas éveinél. Ez a hely- és időmeghatározás jelentékeny mértékben egybevág GYÖRFFY GYÖRGY azon véleményével (l. ugyane számban, 388. lap), hogy a magyarok a 830-as években lépték át nyugat felé a Dnyepert. Továbbá e helynévnek legalább addig konkrétan és folyamatosan jelölnie kellett a kérdéses szálláshelyet, amíg Leved vezér azt a nyugatra költözés során föl nem adta (más kérdés, hogy maga a helynév a magyarság nyelvében még az elköltözés után is élt). Következésképpen Leved vezér szálláshelye a IX. századnak megközelítőleg a második harmadában viselhette a *Lēved* nevet, hiszen a név keletkezése nemigen lehet korábbi a század harmincas éveinek közepénél, a név konkrét magyar szállásterületre vonatkozó szinkrón jelölési funkciója pedig aligha tarthatott tovább a század hatvanas éveinek végénél.

Leved szálláshelye nyugat felé, Etelközbe való áttételének és ezzel az aktussal együttjáróan a magyarság egésze vagy legalábbis jó része lakóhelyváltogatásának nézetem szerint tehát a IX. század hatvanas éveinek végéig be kellett következnie. A Leved → Etelköz váltás efféle kronológiájának feltevése — ha részben más területi viszonyok szerinti elképzeléssel is — a korábbi szakirodalomban már ismételtelen fölmerült (l. pl.: J. MARQUART, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 33; J. B. BURY, A History of the Eastern Roman Empire... London, 1912. 423, 490—1; D. M. DUNLOP, The History of the Jewish Khasars. Princeton, 1954. 196 kk.; valamivel korábbi időkre KRISTÓ i. m. 111, 113, 128).

4. *Lēved* lokalizációja a folyónevek tükrében. — A *Lēved* helynévből magából leszűrhető, fentebb tárgyalt általánosabb lokalizációs következtetéseken túlmenően Konsztantínosz alapján jóval konkrétebb földrajzi vonatkozású megállapítások is adódhatnak. A császár ugyanis a 38. fejezet elején két megjegyzést is tesz Leved területének fekvésére. Az egyik és témánk szempontjából sokkal fontosabbnak látszik, mert megadott elnevezéseken alapuló megjegyzése az, hogy Levedben folyik a *Χιδμάς* folyó, amelyet *Χιγγιλοῦς*-nak is neveznek.

A) Bár a szöveg szerint a *Χιδμάς* név az elsődleges jelölő, a korábbi szakirodalom elsősorban a *Χιγγιλοῦς* folyónevet méltatta figyelemre. E név többféle azonosítási kísérlete ismeretes. Véltek a Donyecnek (PAULER: Száz. XIV, 8), a Don valamely másik mellékfolyójának vagy az Azovi-tengerbe ömlő valamelyik folyónak (CZEGLÉDY: MgÖstört. 103). Amellett, hogy ezekben a vélt terület próbálta meghatározni a folyót, e feltevések névtanilag is megalapozatlanok. Pusztán alakilag már gyanúsabbnak látszik a Dnyepertől valamivel keletebbre eső mai ukrán *Чингул* ~ orosz *Чингул* (= *Csinhul*) nevű víz (MARQUART nyomán utal rá CZEGLÉDY is, előbb elhárítván: MgÖstört. 102, majd számításba vehetően: MNy. XLI, 54). Ez a víz azonban egy néhány kilométeres kis patak, mely az ugyancsak kicsi *Токмак*-kal összefolyva az Azovi-tengerbe ömlő, szintén nem túlságosan jelentékeny *Молочная*-ban folytatódik. A *Csinhul* nagyon kicsi volta mellett gazdaságföldrajzi okok miatt sem igen lehet a konsztantínoszi név megfelelője: csekély vízhozamával, a kietlen Nogaj-steppe keleti oldalán állandóbb jelleggel még nomád szállás-

A térkép számozásának feloldása

1. Duna. — 2. Szeret. — 3. Prut. — 4. Kohilyik. — 5. Onglosz ~ Budzsak. — 6. Bjk. — 7. Belci. — 8. Reut. — 9. Ungri. — 10. Dnyeszter ~ Trullosz. — 11. Kodima (helység). — 12. Kodima (folyó) ~ Chidmasz. — 13. Kujahnyik. — 14. Tylihul. — 15. Aranypart. — 16. Bug ~ Bogu. — 17. Szinjucha. — 18. Hniliy Tyikics. — 19. Hornij Tyikics. — 20. Kijev. — 21. Dnyeper ~ Varuch. — 22. Hniliy Inhul. — 23. Inhul ~ Chingilusz ~ Szüngul. — 24. Inhuljec. — 25. Lebegyin. — 26. Buzuluk ~ Bazavluk. — 27. Pszjol. — 28. Adara. — 29. Karha ~ Karkinit ~ Karkina. — 30. Karniti-öböl ~ Nekropüla. — 31. Fekete-tenger. — 32. Nogaj-steppe. — 33. Perekopi átjáró. — 34. Krím. — 35. Cherszón-vidék. — 36. Cherszón. — 37. Klíma-vidék. — 38. Molocsnaja. — 39. Csinhul. — 40. Tokmak. — 41. Azovi-tenger. — 42. Keres ~ Boszporosz. — 43. Tamatarcha. — 44. Donyec. — 45. Don. — 46. Sarkel. — 47. Chopjor. — 48. Buzuluk. — 49. Volga.

ként is alkalmatlan lehetett. Más a helyzet azonban a mai ukrán *Інгул* ~ orosz *Ингул* (= *Inhul*) nevű folyókkal, a Dnyepertől nyugatra eső területen. Ezt az azonosítást ILJINSZKIJ (Byzantinoslavica II/1, 100, vö. GYÓNI i. m. 79) vetette föl először; később mások is utalnak rá (l. pl.: G. VERNADSKY: Byzantion 1939: 192; M. I. ARTAMONOV, История Хазар. Leningrád, 1962. 340); utóbb mint Leveddel kapcsolatos lehetőséggel CZEGLÉDY (MНУТК. 140. sz. 53) is számol e víznévvel. Itt viszont a „bőség zavara” teszi nehezzé legalábbis a pontosabb azonosítást.

Az *Inhul* név ugyanis három, a Csinhulnál sokkal jelentékenyebb nagyságrendű folyóhoz is hozzákapcsolódik. Keletről nyugat felé haladva ezek a következők: Az első a mai ukrán *Інгулець* ~ orosz *Ингулець* (= *Inhul-jec* 'Inhulka, kis Inhul'; vö. *Don* : *Donjec*), XVII–XVIII. századi térképeken *Ingul maly* és *Ingulet maly*, mely a mai Cherszon fölött jobbról ömlik a Dnyeperbe, mintegy 300 km hosszú folyó. A másik a mai ukrán *Інгул* ~ orosz *Ингул* (= *Inhul*), régi térképeken rendszerint *Ingul vielky* ('nagy Inhul'), mely valamivel rövidebb az Inhuljecnél, de nagyon bővizű folyó, Nyikolajevnél balról ömlik a Bugba. A harmadik a mai ukrán *Гнілуи Інгул* ~ orosz *Гнилоу Ингул* (= *Hnyilij Inhul* 'poshadt Inhul'), régebbi térképeken *Гнилоу Ингулець* is (l. pl. Генеральная карта Херсонской Губернии. 1821.), egyes későbbi térképeken *Гнилуи Еланець*, mely mintegy 100 km hosszú, Nova Ogyessza fölött szintén balról ömlik a Bugba. Az efféle együttes folyóelnevezésekre a mai Dél-Ukrajnában számos példa van; a legszorosabb analógiára l. a szintén a Bugba ömlő *Сінюха* két mellékfolyóját: *Горниу Тікіч* és *Гнілуи Тікіч*. A mi két szélső folyónk, a „kis” Inhul és a „poshadt” Inhul között a legnagyobb keresztirányú (kelet-nyugati viszonylatú) távolság sem több százötven km-nél -- köztük a „nagy” Inhullal, ezek tehát egy viszonylag egységesebb területet, mondhatni „Inhul-vidék”-et alkotnak.

Konsztantínosz *Χιγγιλοῦς*-ának ide kapcsolása kronológiai nehézségekbe nem ütközik. Az *Inhul* név többszörös, névadásilag biztosan összefüggő víznévi realizálódása, valamint a nagyobb vizek nevének ismert időtállósága ezt jól alátámasztja. De van még egy további kronológiai tényező is, amely az *Inhul* nevek régiségére mutat. Ez a *-гул* (= *-hul*) folyónév-végződéseknak a Fekete-tengertől északra levő területeken többrendbeli előfordulása, mely a három *Inhul*-on kívül megvan a már említett *Csinhul*-ban is, továbbá a Bugtól nyugatra a Fekete-tengerbe ömlő *Тилигул* (= *Tyilihul*) folyó nevében is. Ez a végződés-azonosság az e területen valamikor élt nép, illetőleg nyelv egymással összefüggő névadásának következménye lehet (vö. a *Szamos*, *Körös*, *Maros*, *Temes*, *Karas*- névesoport problémáját a Kárpát-medence keleti részén: l. MELICH: MНУК. I/6, 59 kk.). A *-гул* végződés eredete szempontjából elsősorban a török jöhet számításba; l. tör. *kol* ~ *kul* 'folyó ága' (RADLOFF, СловТюрк. II, 581).

Ami a *Χιγγιλοῦς* = *Inhul* névazonosítás szorosabban vett nyelvészeti kérdéseit illeti, e tekintetben elsősorban is arra kell utalni, hogy Konsztantínosz a 42. fejezetben minden valószínűség szerint ugyanezt a víznevet mégegyszer lejegyezte, *Συγγουλ* alakban, ami a név egykori alakjának megállapításához szélesebb keretű fogódzót nyújt. Hogy e két név a császár szövegében a *z o n o s f o l y ó r a* vonatkozik, azt az a körülmény is alátámasztja, hogy a *Συγγουλ*-t a *Βογοῦ* (= *Bug*; vö. ennek ó-keletiszláv *Bozъ* nevét is) társaságában, ugyanezen a vidéken említi. A lejegyzésmód bizonyos különbségét pedig az magyarázza, hogy a *Χιγγιλοῦς* és a *Συγγουλ* forma más-más egykori nyelv

alapján került a szövegbe, hiszen az előbbi a császár nyilván magyar informátoraitól hallotta, az utóbbi pedig, nem a magyarokról szóló fejezetben, más forrásból való. — A *Χιγγιλοῦς* alakban a szóvégi *ς* görögösítő végződés, s az előtte álló *ov* a név tövégi vokálisa; vö. *Ταρκαξοῦς*, *Τερμαξοῦς* stb. (l. GYÓNI i. m. 164, 194). A „magyaros” változat érdekes, de teljesen érthető jellegzetessége ez az analógiás tövéghangzó, amely még jóval később is meg szokott jelenni idegen eredetű szavakon és neveken; szabályosan áll szemben a más — valószínűleg török (besenyő) — nyelvi forma mássalhangzós végződésével (vö. ezzel a 42. fejezet ugyane víznevcsoportjában az *Υβὺλ* folyónevet). A *Συγγυοῦλ* változat tanúsága szerint a *Χιγγιλοῦς* második *ι*-je veláris *ι*-t, esetleg még *u*-t is jelölhetett. Az *ι* kétféle: palatális és veláris hangértékére magyar és török nyelvi elemek görög lejegyzésében számos példa van (l.: MORAVCSIK GYULA, *Byzantinoturcica*. Bp., 1942—3. II, 42; GYÓNI i. m. 166); ez az *ι* is szabályosan megfelel a mai víznév második szótagbeli *u*-jának. A *γγ* = *ng* nem szorul magyarázatra (l. mégis MORAVCSIK i. m. II, 41); itt legföljebb a későbbi-mai *h* vonatkozásában a szabályos ukrán *g* > *h* változásra kell rámutatni. A görög szókezdő *χ* a folyónév egykori spirantikus kezdetét jelezheti; ezen belül hangértékének némi bizonytalanságára a másik változatban vele szemben álló *σ* is utalhat: lehet *χ*, *h*, *j*. Mivel azonban a *Συγγυοῦλ* változat *Σ*-e esetleg hangérték nélküli betűjelölés is lehet (l.: MORAVCSIK: MNy. XXII, 83—4; GYÓNI i. m. 184), a szókezdő spiráns elerőtlenedése a víznévben már korán jelentkezhett; az ilyen szókezdő spiránsoknak egyébként a mellettük levő vokálisokba való gyakori felszívódása ismert jelenség, előfordul a magyarban is. — Mindebből következően a szóban levő folyónév egykori, magyar ajkakon élő alakja kb. **ingilu* lehetett. Ez a mai ukrán *Inhul* forma valamely IX—X. századi előzményének — mely nyilván több, korábban ott élt nép nyelvében némiképpen különböző hangalakokban realizálódhatott — minden további nélkül megfelelhet.

Hogy Konsztantínosz *Χιγγιλοῦς*-a az „Inhul-vidék” egészére, illetőleg annak folyóira általában, vagy e folyók közül csak az egyikre és akkor melyikre vonatkozott, azt bajos volna eldönteni. A többszörösen közvetített névhagyomány itt a név pontos jelöléstartalmát bizonyos mértékben már el is fedhette. Ha mégis csak az egyik Inhul rejlik a név mögött, az névélettani és természeti földrajzi megfontolások alapján leginkább a középső, „nagy” Inhul lehetett.

B) A császár azt mondja, hogy a *Χιγγιλοῦς* tulajdonképpen egy *Χιδμάς* nevű folyó másik neve. Ezért természetesen a *Χιδμάς* azonosítása Leved lokalizációja szempontjából szintén elsőrendű fontosságú. Majdhogynem megdöbbentő viszont, hogy e földrajzi jelölőt hazai kutatóink szinte figyelembe sem vették, nemhogy meghatározására kísérletet tettek volna. Ennek a passzivitásnak egyik oka nyilván a délorosz síkság folyórendszerének csekély ismeretéből fakadó azonosítási nehézség lehetett, de nagyon valószínű az is, hogy Leved területét nem merték vagy nem akarták a magyar őstörténeti irodalomban oly erősen megrögzülő doni prekoncepciók alól kivonni. Nálunk — néhány külföldi tudós megjegyzését nem számítva — tudtommal CZEGLÉDY volt az egyetlen, aki e másik konsztantínoszi folyónév azonosítását — bizonyos kételkedéssel — egyáltalán fölvetette, a *Kodüma*-t jelölve meg mögötte rejtőzhetőnek (MNyTK. 140. sz. 53). Teljesen jó nyomon járt, számos ok szól mellette.

A mai ukrán *Koduma* ~ orosz *Кодыма* (= *Kodima*, az ukrán *u* = *ι*) közel 150 km hosszú folyó, mely Pjervomajszk alatt, a „poshadt” Inhul tor-

kolatától északnyugatra jobbfelől ömlik a Bugba. Régi térképeken gyakran szerepel *Kodema* és *Kodeme* alakokban is (l. pl. Typus Generalis Ukrainae. 1682.). Eredeténél, már közel a Dnyeszterhez fekszik *Koduma* helység, melynek neve valószínű régisége ellenére is a szokásos víznév → településnév fejlődés-menetbe illően bizonyosan másodlagos. A víz nagyságrendje és nevének ismeretlen etimonja sem hagy kétséget az irányban, hogy jó régi elnevezéssel van dolgunk.

Konsztantínosz *Χιδμάς*-ának a *Χοδuma*-val való azonosítása aligha ütközik különösebb nyelvészeti nehézségekbe. A szóvégi *ς* itt is a névalak görögösítése; vö. *Σάβας*, *Τράβας* stb. (l.: MORAVCSIK, Byzturc. i. m. II, 47; GYÓNI i. m. 193–4). A mai *Χοδuma* azt jelzi, hogy a *Χιδμάς* alak *d*-je és *m*-je közt etimologikusan felső nyelvválású vokális is lehetett; ennek a második nyílt szótagban való kiesése főként első szótagi hangsúlyos nyelvekben gyakori jelenség, a magyarban is tömérdek példa van rá. A *Χιδμάς*-je — mint valószínűleg a *Χιγγιλοῦς* második -je is — *i* (esetleg *u*) hangot jelöl (l.: MORAVCSIK i. m. 42; GYÓNI i. m. 166); az *i* másodlagos labializálódására (*u*, *o*) sok példa van, az előbbi *Inhul* alakon túlmenően több más nyelv mellett a magyarban is. A szóeleji görög *χ* nemcsak spirantikus, hanem explosívás kiejtést (*k*-t, *g*-t) is tükrözethet — a császári műben is bőven vannak erre példák —, s a szó elején a görög *κ* és *χ* váltakozása is ismert jelenség, többek között a török *q* hang visszaadására is (l. pl.: NÉMETH: MNy. XVIII, 5, i. m. 145; MORAVCSIK: MNy. XXIII, 269, Byzturc. II, 132 kk., 279 kk.; GYÓNI i. m. 140; CZEGLÉDY: I. OK. V, 265).

A víznév eredetibb alakja tehát kb. *Kidima* ~ *Kidima* lehetett, melynek a későbbi-mai ukrán *Koduma* lehet folytatója. Ugyancsak szabályos folytatója egy ősmagyar *Kidma* változat is, amelyet Konsztantínosz *Χιδμάς*-a igen híven tükröz. Íme itt is ugyanazok a tanulságok, mint előbb: a bizánci császár — magyar informátorai közvetítésével — magyaros névalakokat jegyez le nagy hűséggel. A „magyaros névalak” megjelölés természetesen mind a *Χιγγιλοῦς*-ra, mind a *Χιδμάς*-ra nyugodtan vonatkoztatható, hiszen ha e víznevek etimonjuk szerint nem is voltak magyar nyelvi eredetűek, a levedi tartózkodás idején a magyarság névkincsének kölcsönzés útján szerves elemeivé váltak.

C) Az a körülmény, hogy Konsztantínosz a *Χιδμάς*-t és a *Χιγγιλοῦς*-t egyazon folyó kettős elnevezésének mondja, természetesen nem zárja ki a fenti külön *Inhul* és *Kodima* azonosításokat, sőt bizonyos vonatkozásban éppenhogy megerősíti azokat. Tiszta szerencse, hogy a császár itt két víznevet említ, mert közeli földrajzi kapcsolatú folyók nevének egymással vonatkozásba hozása az egyébként külön-külön is igazolható névazonosítások valóságát hatványozottan alátámasztja, hiszen e folyóknak, illetőleg neveiknek a szövegben csupán véletlenségből fakadó együttes szereplése valósággal csodaszámba menne. Hogy a görög szöveg itt nem névileg, hanem helyismertileg pontatlan, illetőleg hogy helyileg kapcsolódó, de külön földrajzi objektumokat csupán jelölésileg hoz össze, arra a névtannak általános tanulsága is utal: egyazon folyónak egy nyelvrendszében — esetünkben az egykori magyarság ajkán — aligha lehetett két elnevezése. A *Χιδμάς*–*Χιγγιλοῦς* egybevonást egyébként természetesen nemcsak Konsztantínosz, hanem a hagyományos névismerettel igen, de pontos helyismerettel már nem rendelkező magyar informátorok vagy éppen a tolmácsok is elkövethették. Ez a tévedés a szóban levő folyók területi közelségén kívül persze még külön víz-

rendszerbeli okokra is visszamehet, hiszen a „poshadt” és a „nagy” Inhul ugyanúgy a Bugba ömlik, mint a Kodjma.

Konsztantínosz két folyónevének azonosítása, illetőleg a megnevezett folyók földrajzi helyzete nagyon konkrétan jelzi, hogy Leved területe hol feküdhett. Ez a Bug középső-alsó folyásának vidéke, már bizonyos távolságra a tengertől, illetőleg a Bug-limántól. Mivel Levedet — mint láttuk — korántsem lehet azonosítani a magyarság akkori szállásterületének egészével, csupán egy részével, Leved földrajzi meghatározása természetesen nem jelent a magyarság egészére vonatkozó olyan általánosítást, mint amilyent Konsztantínosz a helynévbe beleértett. Ennek ellenére Leved lokalizációja mégis igen komoly támpontot ad az akkori magyarság lakóterületére vonatkozóan, mert az a *Léved* nevű szálláshelynél esetleg jóval nagyobb kiterjedésében, nagyobb körzetben is ugyanahhoz a vidékhez kötődik, s ez a Bugnak és vízrendszerének térsége, nyugat felé alkalmasint a Dnyeszterig, kelet-délkelet felé pedig legtovább a Bazavluk ~ Buzuluk – Dnyeper legalsó folyása vonalig terjedve (itt természetesen nem a Chopjor *Buzuluk* nevű mellékfolyójáról, hanem az alsó Dnyeper jobboldali mellékfolyójáról van szó).

Első pillantásra talán csábító volna az Inhul-vidéktől északra, de még a Dnyepertől délre eső *Лебедух* helység nevét a kérdéskörbe bevonni (erre nézve történtek is utalások). Ennek azonban semmi köze az egykori magyar *Léved* helynévhez, hanem az orosz *лебедь* 'hattyú' szóhoz kapcsolódik, mint számos más *Лебедух* víz- és helységnév az orosz nyelvterületen (a szóban levő területtől északra, a Pszjol mentén is van pl. ugyanilyen nevű helység); ezek többnyire víznévi eredetűek lehetnek. — Itt jegyezhető meg, hogy ugyancsak alig lehet mit kezdeni a Kelet-Európában — részben orosz-ukrán, részben egyéb nyelvterületen — sok helyütt előforduló *Мошар, Мешер* stb. helynevekkel; a magyar népnévhez való kapcsolatuk is kérdéses, a honfoglalás előtti magyarsághoz köthetőségük meg különösen több mint kétséges, amellyel sokfelé meglétük miatt lokalizációs értékük is vajmi csekély (vö. mégis: NÉMETH i. m. 324 – 36; CZEGLÉDY: Pais-Eml. 275; PERÉNYI: MNy. LV, 498; BARTHA ANTAL, A IX – X. századi magyar társadalom. Bp., 1973. 84; VÁSÁRY: ŐstörtTan. 283 – 7).

5. *Leved és Kazária földrajzi viszonya.* — A fentebb tárgyalt, Leved egykori területét nagyon konkrétan meghatározni látszó lokalizációval első pillantásra eléggé merven szembenállónak tűnik Konsztantínosznak az a Leved fekvésére vonatkozó másik kitétele, hogy „a türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet”, amelyet „első vajdájuknak”, Levednek nevéből neveztek el. Ha itt a „közé”-t (*πλησίον*) szó szerint vennénk, és Kazária emlegetését kizárólag a Dontól keletre-délkeletre eső térségre értenénk, akkor Leved területét a Don közelébe kellene helyoznunk, miként azt többen tették is (l. alább). Ez viszont majdnem ezer kilométerrel vinné keletebbre Leved lokalizációját, ami semmiképpen sem egyeztethető össze sem Leved viszonylag szűkebb szálláshely-jellegével, sem ennek iménti elhelyezésével. Ez az ellentét még akkor is fennáll, ha itt Leveden — a konsztantínoszi használatnak megfelelően — nem csupán a vezéri szálláshelyet, hanem az egész akkori magyarság megülte területet vagy annak legalábbis központját értenénk.

Úgy vélem, az itt jelentkező ellentmondást sem úgy kell feloldani, hogy Konsztantínosztól megtagadjuk szövege alapvető hitelességének lehető-

ségét. A feloldás tehát nyilván e tekintetben sem a tudomásul nem vétel, hanem a magyarázati lehetőségek keresése irányában van adva. Arra a császár szövegének a Leved – Kazária viszonyról szóló részében általában is föl kell figyelni, hogy itt alkalmazott határozói mind időbelileg (*το παλαιον* 'régen'), mind térbelileg (*πλησιον* 'közel') meglehetősen bizonytalanok, eléggé hiányos adatokra, értesülésekre látszanak utalni. Az e tekintetben különösen gyanús „régen” megjelölésnek az lehet a valószínű magyarázata, hogy itt a császár valóban „rég” időkről beszél, a kitételnek tehát a magyar – kazár közvetlen szomszédság vagy együttélés dolgában reális a magja, csak a szövegíró számára a kronológiája nem világos. Hogy éppen e ponton a k r o n o l ó g i á b a n z a v a r v a n, ezt a szöveg folytatásában a három éves kazár – magyar együttélésre vonatkozó, annyiféle értelmezésre okot adó, furcsa kitétel is jelzi, amely különben a kazároknak és a magyaroknak a minden háborúban való közös részvételére való megjegyzéssel sem nagyon egyeztethető össze (vö. ZICHY: MNyK. I/5, 66). Konsztantínosznál és a mohamedán kútfőknél is megfigyelhető, hogy itt-ott – valószínűleg régebbi írott forrásokból származó – korábbi eseményekre célzó utalások is beszűrkednek a szövegbe, legtöbbször meglehetősen homályos tartalommal, megszakítva a kronológiaiilag egységesebb vagy legalábbis jobban kapcsolódó leírásokat.

Területi viszonylatban a „Kazáriához közel” kitételnek még további feloldása is kínálkozik, több lényeges körülmény figyelembevételével, melyek oda mutatnak, hogy a Bíborbanszületettnek Kazária IX. századi nyugati határaitól aligha lehettek pontosabb fogalmai (mint ahogy e kérdés ma is problematikus, vö. pl.: CZEGLÉDY: MgŐstört. 100; BÁLINT: MTud. 1980: 380; stb.). A császár művében 15-ször emlegeti *Xaṣaqla*-t, ám mindig röviden szólva róla, vagy csak pusztán névvel, vagy földrajzilag bizonytalan meghatározással. Konsztantínosz *Xaṣaqla*-felfogását mérlegelve nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a kazárok az egész IX. században jelentékeny hatalmi tényezők a Dontól messze nyugat felé is; sarcoltatják a szláv törzseket, időnként még Kiev is a kezükben van, a Krímben zaklatják a bizánci városokat, még Etelközben is függésben tartják a magyarokat; stb. (l. pl.: KIRÁLY: MNy. LXX, 163, MTud. 1980: 360; BARTHA i. m. 47, 71; CZEGLÉDY: MNyTK. 140. sz. 49; KRISTÓ i. m. 119–21; LIGETI: MNy. LXXX, 16). Boszporosz (Kercs) még a IX. század második felében is kazár fennhatóság alatt volt (l. ZICHY: AkÉrt. XXXVII, 173). A császár a 11. fejezetben arról szól, hogy még az ő idejében is félni kellett a kazároktól Cherszónban és a Klima-vidéken. S ami mindehhez kapcsolódóan névtanilag is rendkívül fontos: nyugati (bizánci, olasz stb.) források egész sora a XV. századig *Xaṣaqla* ~ *Chazaria* ~ *Ghazaria* néven nevezi a Krímet (l.: NÉMETH i. m. 162, 209; MORAVCSIK i. m. II, 280–1). – Egyébként hogy a „közelség”, „szomszédság”, „határosság” fogalmai mennyire bizonytalanok, illetőleg tágran értelmezhetők az egykorú forrásokban, arra nemcsak Konsztantínosznál meg a mohamedán kútfőknél találunk még számos más példát is, hanem éppen a kazár szomszédságnak máshol, más vonatkozásban való emlegetésében is. Anastasius Bibliothecarius 869–870 táján azt írja Cherszónról, mely a Krímnek éppen a nyugati részén feküdt – Tamatarchától például majdnem olyan távol, mint az Inhul-vidék –, hogy „Chazarorum terrae vicina est” (idézi KIRÁLY: MNy. LXX, 162).

Sarkel fölépítése és általában a Don menti erőrendszer – melyre oly gyakran történik a szakirodalomban hivatkozás – nézetem szerint egy-

általán nem feltételez valamiféle kazár—magyar határvonalat. Az erődöket az ide vágó tudósítások szerint a magyarok mellett több más nép ellen is építették, akik akár jóval távolabbról is jöhettek a kazárok ellen. S az erődöket azért építették a Don mentén, mert az volt jól védhető stratégiai vonal, ami nem jelenti egyszersmind föltétlenül Kazária határát (mint ahogy például a tatár betörések ellen épített magyar várakat is bajos volna Magyarország hataraként tekinteni vagy éppen magyar—tatár választóvonalként értékelni). A kazárok éppen Sarkelre támaszkodva hódítanak építése után még évtizedekkel is nyugat felé (l.: CZEGLÉDY: MNyTK. 140. sz. 49; KRISTÓ i. m. 119).

Nyilvánvaló az is, hogy Anonymus *Dentumoger*-jét sem lehet fölhasználni Leved területének azonosításához. Mindenekelőtt azért nem, mert területi és időrendi vonatkozásai rendkívül bizonytalanok. Továbbá azért sem, mert a *Don*-hoz való névtani kapcsolata több mint kétes, nem is beszélve a még ma is kísértő, nyelvészetileg teljesen hibás 'Don-tő magyar'-féle értelmezéséről (l.: GOMBOCZ: NyK. XLV, 147–50; EtSz.; vö. még GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp., 1948. 63). Ezt a *Dentu*-ügyet más névtani viszonylatokban kellene, volna érdemes tüzetesebben megvizsgálni.

A szaltovo-majaki kultúra — a magyarság műveltségével kapcsolatos fontos jelzései ellenére — ugyancsak nem adhat pontosabb időrendi és területi eligazítást Leved meghatározásához (l. pl.: BÁLINT: ArchÉrt. 1975: 53–4; BARTHA: ŐstörtTan. 321; vö. még KRISTÓ i. m. 73), annál is inkább, mert a Dnyepertől nyugatra eső terület régészetileg igen kevésbé van feltárva (l. BÁLINT: MTud. 1980: 382–3). Őstörténeti kutatásaink eredményessége, illetőleg továbbfejleszthetősége szempontjából jelentékeny kár, hogy a magyar régészek figyelme a Dnyepertől nyugatra alig terjed ki.

Mindezen megfontolások alapján Konsztantínosz „Kazáriához közel” fogalmazásából pontosabb lokalizációhoz ugyan nemigen lehet jutni, de a szöveg e kitétele „doni” bizonyosságot mindenesetre távolról sem feltételez. S mivel a Krím közelében” értelmezést éppúgy — ha nem jobban — megengedi, mint bármi mást, könnyen lehet, hogy végső soron nincs is ellentétben az Inhul—Kodjima-kérdés lokalizációs vallomásával.

Akár van azonban itt ellentét, akár nincs, a lényeg mindenesetre az, hogy Konsztantínosznak a „régén Kazáriához közel” fogalmazása a hitelesség, pontosabban a következtetési biztosság tekintetében messze az Inhul—Kodjima-problematika kritériumértéke mögött marad, s nem ad számomra okot arra, hogy nézetemet e kérdésben azokéval azonosítsam, akik Leved területét a Don-vidékre vagy legalábbis kelet felé a Donig kiterjedő részekre — s egyúttal a Dnyepertől keletre — teszik (l. pl.: PAULER: Száz. XIV, 7; ZICHY: MNyK. I/5, 66; NÉMETH i. m. 153–4, 160; CZEGLÉDY: MgŐstört. 112, MNy. XLI, 42, 52; DUNLOP i. m. 199; ARTAMONOV i. m. 340; BARTHA i. m. 118; KRISTÓ i. m. 43), nem is szólva azokról, akik korábban e vonatkozásban még a Donon is túlról szóltak. Azt azonban talán nem kell külön is hangsúlyoznom, hogy ez az elhárítás részemről csak a Leveddel kapcsolatban megállapítható időszakra vonatkozik, s egyáltalán nem jelenti azt, hogy a magyarság korábban, a IX. század első harmadában vagy az előtt nem kötődhetett szorosabban a Don-vidékhez, illetőleg a kazárok lakta területekhez.

6. Az *Etelköz* helynév időbelisége. — Ahhoz, hogy Etelköz földrajzi helyzetének meghatározását megkísérelhessük, előbb az idő-

beliség kérdéseiről kell szólni. Az eddigi szakirodalom a magyarságnak Konsztantinosztól *Etelköz*-nek nevezett helyen való tartózkodását eléggé széles határok között jelöli ki. Végpontként a honfoglalást ugyan lényegében azonosan ítélik meg; a kezdetekben, a Levedből Etelközbe való átköltözés meghatározásában azonban komoly különbség van: a IX. század első negyedétől a honfoglalás előtti néhány évig számos dátum előjött e tekintetben. Az újabb szakirodalomban a legkorábbi dátumot elsősorban BARTHA (i. m. 100, 118) vallja. A IX. század közepe körüli, illetőleg valamivel utáni vélekedésekre a Leved-kérdés tárgyalása során előbb már utaltam. A legkésőbbi időpontnak (889), mely szerint őseink csak néhány évet töltöttek Etelközben, nemcsak nagyok a hagyományai, hanem láthatólag ez a vélekedés rögzült meg legjobban (l. pl.: NÉMETH i. m. 154; HÓMAN-SZEKFŰ, MTört.² 269—70; CZEGLÉDY: MgÖstört. 100, 119, MNy. XLI, 39, MNyTK. 140. sz. 50).

Az etelközi tartózkodás kezdetének 889-i dátuma és az itteni szálláshelynek csupán átmeneti jelleggel, egypár évre tétele aligha tartható álláspontra. E tekintetben vissza kell utalnom két már említett körülményre. Az egyik magának az *Etelköz* elnevezésnek a névélettani vallomása: ez a tulajdonnév néhány év alatt aligha rögzídhett szociális érvényűvé és időtállóvá, ehhez legalább néhány évtizednyi konkrét jelölést feltételező használata kellett. A másik az, hogy Leved elhagyásának — tehát az Etelközbe való átköltözésnek — legkésőbb a hatvanas évek végére meg kellett történnie. — Van azonban itt még néhány egyéb meggondolni való is. A császárnak az az utalása, hogy Árpád fejedelemmé választása után a honfoglalás „néhány év múlva” (*Μετά δέ τινας χρόνους*) bekövetkezett, hasonlóan számos más időbeli utalásához, nem vehető kronológiai következtetés biztos alapjául. Hogy az Etelközbe költözés türk—kangar (= magyar—besenyő) háború következménye volt, ahogy a császár írja, abban nincs okunk kételkedni; csakhogy egyáltalán nem bizonyos, hogy ez 889-ben volt. Sőt! A Bíborban született maga két helyen is (3. és 8. fejezet) világosan megmondja, hogy a besenyők a magyarokat sokszor megtámadták és megverték, e momentumokat tehát nem lehet egy vagy két aktusra szorítani; egyébként a besenyők korábbi szállásterülete sem a támadások helyeit, sem idejét nem föltétlenül határozza meg (vö. CZEGLÉDY: MNy. XLI, 39), hiszen a nomád besenyők a Volga-vidékről messzebb eső magyar szállásterületekre is többször rácsaphattak. De Regino 889-es adata — amelyre az Etelközbe költözés konkrét dátumát ráépítették (vö. NÉMETH, HonfKial. 152, 159 stb.) — a besenyő támadást illetően aligha irányadó (l.: THURY: Száz. 1897: 393; GYÖRFFY: TörtSzle. 1971: 283; KRISTÓ i. m. 98, 126). Konsztantinosz a 39. fejezetben azt is megmondja, hogy a szövetkezett magyarok és kabarok a besenyők földjén telepedtek le, amin ő Etelközt érti; márpedig a magyarok és a kabarok 881-ben Bécs alatt már együtt harcolnak, ami az etelközi együttélést legalábbis feltételezi (l.: CZEGLÉDY: MNyTK. 140. sz. 53; KRISTÓ i. m. 113; vö. még BARTHA i. m. 99). A kabarok magyar nyelvre váltása — ami a honfoglalás idejére már valószínű — sem történhetett meg egypár év leforgása alatt. A magyarság huzamosabb etelközi tartózkodására utaló egyéb meggondolásokat l. még később is.

Összegezve úgy látszik, hogy a Levedből való elköltözés (kiűzetés) után a magyarság több évtizedig, de legkésőbb jó negyedszázadig az *Etelköz* helynévvel jelölt területen tartózkodott. E körülménynek viszont a honfoglalás előtti magyar történet írott forrásaira nézve is van bizonyos

következménye: Etelközre nemcsak a bizánci császár tudósítását vehetjük egyedül számításba, hanem jelentékeny mértékben a mohamedán kútfőket is. Abban ugyanis eléggé egyezők a vélemények, hogy a mohamedánok Dzsaháníra visszamenő leírásai a IX. századnak jórészt a hetvenes-nyolcvanas éveire vonatkoznak (l. pl.: PAULER: Száz. XIV, 9; ZICHY: AkÉrt. XXXVII, 181; CZEGLÉDY: MNy. XLI, 54, NytudÉrt. 5. sz. 32, MNyTK. 140. sz. 49, 54; BARTHA i. m. 98; KRISTÓ i. m. 87).

7. Az *Etelköz* helynév tipológiai vallomása. — A vizekkel kapcsolatos -köz utótagú magyar tájneveknek két alapvető típusuk van. Az elsőbe olyan terület-elnevezések tartoznak, amelyeknek az előtagja 'víz, folyó' jelentésű magyar közszó: *Vízköz*, *Tóköz*, *Érköz*, *Árokköz* stb.; *Kétvízköze*, *Kétjóköze*, *Kélsárköze* stb. (l.: NySz.; OklSz.; TESz.; stb.). E névtípus régisége elvileg lehetővé tenné, hogy az *Etelköz*-t közéjük soroljuk; eszerint Konsztantínosz e helyneve egyszerűen 'két víz köze, két folyó köze' vagy esetleg tágabban 'vizek köze, folyók köze' jelentésszerkezetű lehetne. Mindez persze azt feltételezi, hogy a magyar nyelv a törökből 'víz, folyó' jelentésű *etel* közszót vett volna át. Ennek a lehetősége — mint láttuk — alkalmasin meg is volt. E lehetőségnek nem mond egészen ellent az sem, hogy ilyen közszót a magyarban nem ismerünk (vö. CZEGLÉDY: MNy. LI, 48), elvégre e jelentéskörben is nemegy szavunk sorsa lett a közszóként való teljes kihalás, illetőleg csak tulajdonnévi relictumokban való rögzülés: *ügy*, *jó*, *séd* stb. Ennek némi esélyét jelezheti továbbá az a körülmény is, hogy a Kárpát-medencében itt-ott később is felbukkannak *Etel* helynevek, részben víznév-ként is, s ez a tény esetleg magyar közszói alaphól való indulást sejtethet. L. pl. LIPSZKYNÉ: „*Etel*, rivus in Transsylvania”, vö. CzF.: „*Etel*, patak Erdélyben”; 1333: *Etel*, helynév Vas megyében (EtSz.), mely utóbbinak talán folytatása a mai *Etel* dűlőnév ugyanitt (Vas m. földrajzi nevei 501), s amelynek éppen dűlőnévként való ilyen hosszú életkora esetleg szintén víznévi hátteret jelezhet.

Hogy Konsztantínosz *Etelköz*-e ebbe a típusba tartozzék, annak a magyar *etel* köznév meglétének bizonytalanságain túlmenően mégis viszonylag csak a valószínűsége. Mindenekelőtt azért, mert az alább tárgyalandó másik helynévtípus alkalmazásának lehetősége jóval erősebb kritériumokra támaszkodik. Továbbá azért, mert ez a másiknál sokkal gyéresebb területnév-típus a magyarban. S végezetül azért, mert ez a típus — adataiból kitetszően — csak aránylag kis területrészeket jelöl meg, a császár tudósítása nyomán pedig ez a magyarság egésze vagy nagy része szálláshelyének nem felelhetett volna meg.

Az *Etelköz* név tipológiája szempontjából számításba vehető másik magyar területnév-csoportba azok az elnevezések tartoznak, amelyeknek az előtagja vizet megnevező tulajdonnév: *Vágköz*, *Csallóköz*, *Sárköz*, *Rábaköz*, *Szamosköz* stb. (nagy példatárukat l. az OklSz.-ban is). Közös és igen fontos jellemzőjük kettős: 1. Bennük a -köz utótag olyan, az előző típushoz képest rendszerint nagyobb kiterjedésű vidéket jelöl, amelyet egy nagyobb és egy kisebb folyó fog közre. 2. Előtagjuk mindig a befolyó, kisebb víz tulajdonneve. Ez utóbbi, témánk szempontjából nagyon lényeges tipológiai jellemzőt nemcsak alátámasztja, hanem kizárólagossá is teszi az a körülmény, hogy az ilyen, két összefolyó víz határolta terület nevében a nagyobbik vizet jelölő előtag egyedül sohasem fordul elő. Így természetesen azokban az egyébként is csak ritka magyar terület-

nevekben, amelyek két azonos nevű víz közrefogta vidéket jelölnek (pl. *Körösköz*, *Temesköz* stb.), sem kereshetjük a nagyobbik víz nevét, legföljebb mindkettőét egyaránt. Ugyancsak nem mond ellent az előbbi szabályosságnak az a néhány példa, amelyben a tájnévi szerkezet előtagja kettős, azaz a kisebb vizet befogadó nagyobb víz nevét is tartalmazza: 1352: *Drawa-Murakuz* (ZalaOkl. I, 531); 1342: *Thyzaodrogkezy* (Csánki I, 359), *Thyzaodrogkeze* (OklSz.); 1575: *TiBba Duna köze* (KISS i. m. 192). Teljesen téves ugyanis az a nézet (l. pl.: KERTÉSZ: MNy. IX, 127; MELICH: MNyK. I/6, 7; MOÓR: ActaEthn. 97; KNEZSA: StSl. XI, 14), hogy ez a szerkezetváltozat előzményül szolgált volna a *Sárköz*, *Szamosköz*-féle helynévtípusnak, tehát például a *Bodrogköz*-t a *Tiszaodrogköz* névalaknak meg kellett volna előznie. A *Tisza-Bodrog köze*, *Duna-Tisza köze*-féle komplikáltabb névformák csupán az írásbeliség pontoskodó megjelölései, élő nyelvi használatuk a régi magyar összetéti szerkezetek ismeretében is kizárt, de ma sincs rájuk egyetlen természetes, élő nyelvi példa sem. A mai *Duna-Tisza köze*, amellel hogy jelölt birtokos szerkezete is mutatja mesterségességét és viszonylagos fiatalágát, hivataloskodó, papírnyelvi alakulat, nem is lett belőle a beszélt nyelvben **Tisza-köz*, még kevésbé **Duna-köz*. Így tárgyunk szempontjából arról a feltevésről (l. MOÓR ELEMÉR, A nyelvtudomány mint az ősz- és néptörténet forrástudománya. Bp., 1963. 120, ActaEthn. II, 97) szó sem lehet, hogy Konsztantínosz *Etélköz*-je egy **Tengér-Etél-köz* névformából rövidült volna. — Megjegyzendő, hogy a kisebbik víz egyedüli tulajdonnévvel más nyelvek is jelölik a szóban levő névtípust: votják *Kam-kusip* 'a Volga és a Káma köze' (MOÓR: ActaEthn. II, 97); szerb-horvát *Međimurje* 'a Dráva és a Mura köze', vö. még német *Murinsel* (l.: KNEZSA: StSl. XI, 14; KISS i. m. 436).

Hogy az *Etélköz*-nek ebbe a típusba tartozása jóval valószínűbb az előbbinél, azt számos kritérium támogatja. Előbb azonban hadd utaljak vissza a korábban már érintett kérdésre: megvolt a lehetősége annak, hogy az egykori magyarság az *Etél*-t török nyelvekből tulajdonnévként átvehesse, és az *Etélköz* területnévbe beépíthesse. Vagy úgy, hogy a tárgyalt elnevezési módok alapján már máshol, korábban megismert és magával hozott tulajdonnévet maga alkalmazta *Etelköz* folyójának megnevezésére; vagy úgy, hogy *Etelköz* folyójának már korábban, török népektől ugyanilyen módon adott tulajdonnévet vette át e területen a maga névhasználatába. Ami pedig a támogató kritériumokat illeti, ott első helyen mindenképpen arra kell hivatkozni, hogy a bizánci császár az *Etélköz* név második említésében maga megmondja: *Etelközt folyójának nevéből* nevezték el, ami minden bizonnyal tulajdonnévre való utalásnak fogható föl (vö. CZEGLÉDY: MNy. XLI, 48). Lesz még szó arról, hogy Gardízi *.t.l*-je azonos lehet Konsztantínosz *Etélköz*-jének *Etél*-jével, az *.t.l* pedig a mohamedán kútfőben bizonyosan tulajdonnév. De a másodikként tárgyalt magyar tájnévtípus maga is ugyancsak mutat. Elterjedtsége a korai magyar névanyagban sokkalta nagyobb a *Vizköz*, *Kétvízköze* típusénál. Továbbá a *Csallóköz*, *Sárköz* stb. típus a legkorábbi időktől kezdve mindmáig csak jelöletlen birtokos szerkezetekben fordul elő, s ilyen az *Etélköz* is. Végezetül e típus a magyarban viszonylag nagyobb területet is jelölhet, ami a konsztantínoszi tudósításba jobban beillik.

Mivel az imént tárgyalt két tájnévtípus közül az *Etélköz* név igen nagy valószínűséggel a másodikba tartozik, e tipológiai jelleg több olyan földrajzi vonatkozású megállapításra ad módot, amely a megnevezett terület bizonyos alaptulajdonságait meghatározhatja. Ezek a következők: 1. *Etelköz* területe

két olyan víz között feküdt, ahol a vizek egybe tartozása: viszonylagos közelsége, sőt alkalmasint azonos vízrendszerbe tartozása (egymásba vagy egy közös vízbe folyása) az elnevező közösség számára jól érzékelhető volt. 2. E terület neve két víznevet feltételez: az egyik ezek közül az *Etel*, amely minden bizonnyal a kisebbik víz neve; a nagyobbik víz csak abban az esetben viselheti ugyanezt a nevet, ha mind a két víz azonos elnevezésű, ez azonban kevéssé valószínű. 3. Etelköz területének nagyságrendjét az előbbi szempontok eléggé behatárolják: az egyik oldalról aligha jelöl olyan kisebb szálláshelyet, mint amire Leved esetében gondolhatunk; a másik oldalról viszont nem jelölhet olyan nagy földrajzi távolságra elnyúló térközt, amelyen egymással vízrendszerbelileg össze nem függő, távol eső nagy folyók közül több is van.

8. *Etel* és *Etelköz* azonosítási lehetőségei. — Mint az előbbiekből kitűnt, az *Etel* folyónév és az *Etelköz* helynév tipológiailag kölcsönösen meghatározzák egymást, következőképpen lokalizációjuk kérdése is szorosan összefügg. A névélettan kronológiája szerint haladva mégis előbb a víznév dolgával próbáljunk tisztába jönni.

A) A korábbi szakirodalomban Etelköz *Etel* nevű folyóját Kelet-Európa déli részének szinte minden nagyobb folyójával azonosították már: számításba jött itt a Volga, a Don, a Donyec, a Dnyeper, a Bug, a Dnyeszter és a Prut egyaránt (l. pl.: KUUN: MHK. 170; MARQUART i. m. 30, 33; FEHÉR: Száz. XLVII, 678; ŽICHY: AkÉrt. XXXVII, 169; GOMBOCZ: NyK. XLV, 184; MELICH: MNyK. I/6, 7, MNy. XXII, 346, KCsA. II, 237–8; PAIS: SRH. I, 41, MNy. LIII, 15; GYÓNI i. m. 22; CZEGLÉDY: MgÖstört. 105, 112; MOÓR: NyK. XLIV, 80). Ezek körét a fentebb mondottak alapján bizonyosan le kell szűkíteni, a legnagyobbak (Volga, Don, Dnyeper) már eleve kiesnek az azonosításból. Mivel azonban az eddigi szakirodalom különösen a Donhoz ragaszkodott e tekintetben, elsősorban ennek az azonosításnak a valószínűtlenségéről kell külön is szólni.

Ami a névtipológiából pusztán földrajzilag következik, az már önmagában is erősen kizáró jellegű. A Don nem ömlik egy másik, nagyobb folyóba; mint másik, nagyobb víz, az Azovi-tenger egyéb okok mellett azért sem jöhet számításba, mivel a Don merőlegesen megy a tengerbe, s vele — az elnevezésben is tükröződő érzékelés lehetőségét tekintve — közt nem zár be. De a Donnal való azonosságot Konsztantínosz szövege maga is a leghatározottabban cáfolja. A császár ugyanis megmondja, hogy a magyarság a Leved időszak után, nyugatra felé ment Etelközbe. Még ha nem is számítanánk a Leved földrajzi helyzetéről korábban mondottakat, ez a nyugati irányú vonulás az Etel = Don azonosítást akkor is kizárná, hiszen ez esetben őseinknek legalább a Volgáról kellett volna Etelközbe jönniük.

A témakörben természetesen Gardízinak a magyarság hazájával kapcsolatosan említett *.t.l* folyóneve sem hagyható figyelmen kívül. Ahhoz nemigen férhet kétség, hogy Gardízi folyóneve az etimon tekintetében azonos a Bíborbanszületett *Etel*-jével. De hogy a perzsa kútfő névtutalása egybevág-e a bizánci császáréval a jelölés tárgyát tekintve is, az már nem ennyire egyszerű kérdés.

Az *.t.l* folyónév a mohamedán forrásokban sokszor szerepel. A szövegek legtöbbször világosan utalnak arra, hogy a Volgáról van szó. Olyan utalás viszont egy sincs bennük, amely kifejezetten és csakis a Donra látszanék vonat-

kozni. Gardízi az egyetlen forrás, amelyből a kérdéssel foglalkozók (l. az előbbi szakirodalmat) a Donra gondolhattak, mégpedig azért, mert a Volgát és a Dont a régi írók némelykor azonosnak vélték, és mert az *.t.l* itt a magyarsággal kapcsolatban jön elő, és a Dunával van párban. Nagyon kérdéses azonban, hogy ez utóbbi kapcsolódás valóban bizonyító erejű-e. A magyarság és az *.t.l* földrajzi viszonya itt kétismeretlenes egyenlet, amelynek egyik tagja bajosan igazolhatja a másikat. A Duna és a Don pedig ezer km-nél is messzebb vannak egymástól, a Kárpát-medencénél jóval nagyobb terület választja el őket, ha t a l m a s f o l y ó k k a l, köztük a Donnál nagyobb Dnyeperrel szabdalva. A Duna és a Don összehozása már emiatt is fölötte gyanús. De mond Gardízi még egyebeket is, amelyek a kétségeket növelik. Például azt, hogy mindkét folyó a Rómaiak tengerébe (= Fekete-tengerbe) ömlik; a Don ezzel szemben az Azovi-tengerbe ömlik, amellyel kapcsolatban a 'római' (= 'bizánci') elnevezés használatának indokoltsága legalábbis kétes, mivel a bizánci kolóniák a Krím nyugati és déli részén voltak. Bár a perzsa író nem állítja, hogy a magyaroktól „jobbra” levő folyó neve az *.t.l*, a Dunáról mondtak alapján ez esetleg kikövetkeztethető. Akkor viszont ismét nehézség van a Donnal, hiszen Gardízi szerint ez a folyó a magyarok felől nézve a szlávok felé, majd onnan a kazárok felé folyik, és a két folyó közül ez a nagyobb. Ha ezeket szó szerint vesszük, akkor – a szlávok IX. századi települési területét is számításba véve (erről l. később) – a magyaroknak ez időben valahol a Don felső folyásánál, jól északon kellett volna lakniuk; a Donnak meg a Dunánál nagyobbnak kellett volna lennie.

Ha Gardízínál az *.t.l* netalántán mégis a Donra vagy – a névtényekből inkább következően – a Volgára vonatkozik, az esetleg a magyarság korábbi, a *Le ved – Etelköz* időknél régebbi szállásterületeinek remiszcenciájaként volna fölfogható, amely Dzsahjánínál is korábbi forrásokból kerülhetett a perzsa író szövegébe. Akkor azonban ennek az *.t.l*-nek Konsztantinosz *Etélközü*-je *Etél*-jéhez semmi köze nem lehet (vö. CZEGLÉDY: *MgŐstört.* 112, MNy. XLI, 54, MNyTK. 140. sz. 42), mégpedig nemcsak időrendi, hanem földrajzi és névtipológiai okokból sem. Hogy ugyanis egyfelől a Duna, másfelől a Don vagy Volga közti óriási területet őseink *Etélköz*-nek nevezhették volna, az – más tényezőkről most nem szólva – pusztán a jelölő (a név) és a jelölt (a terület) viszonyát tekintve is egyenesen elképzelhetetlen.

Bármennyire ellentmondásos is azonban e vonatkozásban Gardízi szövege, számításán kívül nem hagyható, lényeges körülmények szólnak a mellett, hogy a perzsa kútfő *.t.l*-je mégiscsak a konsztantinoszi *Etél*-lel azonos folyó lehet. Mint már előbb utaltam rá, ezt a lehetőséget kronológiai okok nem zárhatják ki. Ellenben Gardízínak – és vele együtt Ibn Rusztának és 'Aufinak – a szövegében több olyan kitétel van, amely igen feltűnő egyezést mutat azokkal a sajátosságokkal, amelyeket az *Etélköz*-ből névtipológiai alapon levonhatunk. Az említett mohamedán források ugyanis nem kevesebbet mondanak, mint hogy: 1. a magyarok két folyó közt laktak; 2. e folyók együvé, a Rómaiak tengerébe ömlenek; 3. e folyók közül az egyik nagyobb a Dzsahhúnál (= Amur Darja), amiből logikusan következik, hogy a másik a kisebb.

Íme, kísértetiesen elevenedik itt meg – és nyer egyúttal egészen más oldalról igazolást – az *Etélköz* név előbb tárgyalt tipológiai vallomása. Gardízi folyóelnevezéseire vonatkoztatva mindez mást aligha jelenthet, mint

azt, hogy a közbeeső területet határoló, együvé ömlő két folyó közül a nagyobbik csak a *Duna*, a kisebbik csak az *t.l.* lehet. — Nem szabad azonban elhallgatni a Gardízi-szöveg egy zavaró ellentmondását. Azt tudniillik, hogy az író minden bizonnyal a Dunát nevezi a magyaroktól „balra levő” folyónak, hiszen partjáról a szöveg szerint őseink a *nndr*-okat (= bolgárokat) látják (erről l. még később is); a „jobbra levő” folyóról pedig utóbb azt mondja, hogy az a nagyobb. A kétségtelen ellentmondást néhány dolog azonban föloldhatja. A jobbra levő folyó emlegetése a szövegben később, más dolgokra utaló, interpoláció jellegű részek után következik, s nemcsak hogy ott nincs említve az *t.l.* folyónév, hanem a szöveg rá vonatkozása sem föltétlenül bizonyos. Továbbá a „jobb” és a „bal” fogalmai a leírásban nem tiszták, mi több, a folyók folyásirányából nézve — ami pedig igen fontos földrajzi meghatározó szokott lenni — éppen fordítottak, s ez is okozhatott bizonyos zavart, keveredést a szövegben. — Mindent egybevetve tehát eléggé valószínű, hogy Gardízi *t.l.*-je Konsztantínosz *Etel*-jével azonos. Akkor azonban ennek az *t.l.*-nek túl messze a Dunától nem lehetett lennie. E kérdés megítélésében a névtipológiát súlyos módszertani hiba nélkül nem lehet megkerülni!

Mivel az *Etel*-azonosításban a Dnyeper is többször fölmerült, annyit legalább meg kell róla jegyeznünk, hogy az Etelköz *Etel* folyónevééről mondtak legtöbbje a tárgyalt azonosításból ugyanúgy kizárja, mint a Dont. Ha ezektől az elhárító körülményektől mégis eltekintenénk, a valóban a Rómaiak tengerébe ömlés mellett csupán egyvalami kelthetne még némi pozitív gyanút: a Dnyeper legalsó folyása a Fekete-tengerrel — a folyótól délkeleti irányban — egy bizonyos közt zár be, s a tenger „nagyobb víz” a Dnyepernél is. Ezt a halvány gyanút azonban természetföldrajzi tényezők is elhárítják: a szóban levő „köz” ugyanis nem más, mint a Nogaj-steppe, amely — mint volt szó róla — a Pontustól északra levő óriási területnek a leg-sivárabb vidéke, állandóbb szálláshelyre alkalmatlan, s messze nem felel meg azoknak a jellegzetességeknek sem, amelyekről a magyarok hazájával kapcsolatban a mohamedán kútfők oly szemléletesen szólnak.

A mondtakból következően a Konsztantínosz alapján kétségtelenül kikövetkeztethető *Etel* nevű folyó nem lehet azonos a keleten ily néven szereplő vagy legalábbis ily névre gyanús folyókkal; illetőleg jóval nyugatabbra, pontosabban Leved területétől nyugatra is kellett lennie ily nevű folyónak, mely *Etelköz*-nek nevet adott. Hogy itt, konkrétan a Duna és a Bug között más néven ismert folyók vannak, az természetesen nem elhárító körülmény. A víznevek nagy időtállósága ugyanis nem mond ellent annak, hogy nyelvek és korok szerint ne lehessenek különböző megnevezéseik is. Hogy csupán tárgyunk körzetében maradjunk, a Dnyeper például Herodotosztól kezdve sokáig viseli a *Βορυσθενης* nevet, Jordanesnél megjelenik a *Var*, valamint a *Danaper*, Dlugosznál az *Erzesze*, s Konsztantínosz *Δάναπος*-a mellett is ott van a tőle valószínűleg ugyanaerre a folyóra alkalmazott *Βαρούχ* név. (Vö. hogy CZEGLÉDY: MNY. XLI, 48 *Dnyeper* ~ *Barukh* ~ *Etel* névhármasságot is lehetségesnek tart.) A császár *Ἀτελ* ~ *Ἐτελ*-je mindenesetre a szóban levő terület valamelyik folyójának a magyaroktól biztosan használt neve volt, emellett persze nevezhették így más (török) népek is; az *Ἐτελ καὶ Κοκχοῦ* forma azonban mutatja, hogy a lejegyzéskor a szövegíró nem tudta azonosítani általa valószínűleg más néven ismert, szövegében is szerepelhető folyónévvel.

Hogy az itt jelzett terület valamelyik folyója talán még századokkal később is viselhette az *Etël* nevet, arra vonatkozóan érdekes adatra kell felfigyelnünk. A Küiküllei János krónikájára (De gestis Ludovici . . ., XIV. sz. vége) támaszkodó Dubnici Krónia (XV. sz. vége) Nagy Lajosnak a litvánok ellen, majd ezt követően a krími tatárok ellen viselt hadjáratát elbeszélve említi, hogy a király serege a Bugtól nyugatra eső vidékről hazatérőben „ad fluuium *Ethel*” érkezett. A krónika ennek az eseménynek a kapcsán a *Belz* helynévre is utal („*Belz castrum*”, ma Белци a Moldvai Szocialista Köztársaságban, a Dnyeszterbe ömlő Reut folyó mellett), ahonnan hazafelé tartva a sereg a Szereten is átkelt (Chronicon Dubnicense. Pécs, 1884. 163, 165). Az itt szereplő *Ethel* folyónevet értelmezték már a Dnyeper, a Bug, a Dnyeszter, a Prut és a Sztrij neveként is, leginkább azonban a Dnyeszterre esett a gyanú (l. pl.: PAULER: Száz. XIV, 14; FEHÉR: Száz. XLVII, 674; MELICH i. m. 7; EtSz.). — Ezt az adalékot persze bizonyos óvatossággal kell kezelni, mert a két krónikarészlet között némi ellentmondások vannak, mert az *Ethel* víz-névnek nyelvhasználati, illetőleg valamely konkrét nyelvhez köthető háttere nem világos, és mert a szövegnek az az utalása, hogy e víz Attila halálának helye, költött elemek beleszövődését is sejteti. Amilyen hiba volna azonban ezt az adatot annak bizonyosságául venni, hogy itt Etelköz folyójának a IX. századot messze túlélő nevére találunk, oly helytelen lenne egyszerűen félretenni, amikor földrajzi vonatkozásai annyira feltűnően oda mutatnak, ahová Konsztantinosz *Etël*-jének lokalizációja más és jó okokkal tehető.

Anélkül, hogy ennek tárgyunk szempontjából különlegesebb lokalizációs vagy kronológiai jelentőséget tulajdonítanék, meg kell említenem azt is, hogy Belctől északra és Kodíma helységtől nyugatra, a Dnyeszter partján van *Ungri* nevű helység. Könnyen lehet újabb telepítés emléke is.

Visszatérve Konsztantinosz *Etël*-jének kérdéséhez: ha a Dunához mint a nagyobbik vízhez viszonyítunk — melyre több szempontból is jó okunk van —, akkor az *Etël* jelöltjét névtipológiai alapon elsősorban a Dnyeszterben kereshetjük. Ennek Konsztantinosztól általában használt *Δαναστρις* neve — láttuk — nem mond ellent, sőt a császár maga ugyane folyóra a *Τροῦλλος* nevet is említi, s ugyancsak a Dnyeszter más nyelvekben még egyéb elnevezésekkel (*Tyras*, *Turlo*) is szerepel. (Itt jegyzem meg, hogy PAIS ide vonatkozó legutóbbi véleménye szerint — MNy. LIII, 15 — az *Etël* a Dnyeszter vagy a Prut neve.) Ha Gardízitól eltekintve nem a Dunát, hanem a Dnyesztert mint nagyobb vizet vennénk a viszonyítás alapjának, akkor a Dnyeszter körzetébe eső — beléje vagy mellette a Fekete-tengerbe ömlő — nehány, a Dnyeszternél kisebb folyóra (Tylihul, Kujalnyik, Kohilnyik, Bijk, Reut) is gondolhatnánk mint az *Etël* név viselőjére; ez a lehetőség azonban kevésbé valószínű e folyók által befogott „közök” viszonylag szűk volta miatt. A nagyobb térséget tekintve mint az *Etël* nevet viselhető legkelembb folyó még a Bug is számításba jöhetne, névtipológiai természetesen szintén inkább a Dnyeszterhez, mint nála nagyobb folyóhoz, esetleg a tengerhez viszonyítva; a *Lëved* helynév korábban tárgyalt lokalizációja azonban ezt a lehetőséget, ha nem is zárna ki, legalább megkérdőjelezhetné.

• B) Az *Etël* folyónév azonosítása függvényeként *Etelköz* területi meghatározása is eléggé széles skálán mozgott. A vélemények nagyobbik része Etelközt a Dnyepertől nyugatra helyezte el, részben a Dnyeszter vidékére utalva (l. pl.: PAULER: Száz. XIV, 14; MARQUART i. m. 33; FEHÉR: Száz. XLVII, 583—4; ZICHY: AkÉrt. XXXVII, 172, 184; GOMBOCZ: NyK. XLV,

184; HÓMAN—SZEKFÜ, MTört.² 69—70; DUNLOP i. m. 203; ARTAMONOV i. m. 327 kk.; BARTHA i. m. 100, 118; KRISTÓ i. m. 118). Mások a Dnyepertől keletre tették (CZEGLEDY: MgÖstört. 105, 115; MOÓR: NyK. LIV, 80, ActaEthn. II, 97). Egyes vélemények mindkét lehetőséget elképzelhetőnek tartják (Słownik St. Sław. I, 53; KNIĘŻA: StSl. XI, 14). Sőt fölmerült Etelköznek a Duna és a Don közti elhelyezése is (CZEGLEDY: MNyTK. 140. sz. 53). E vonatkozásban újra nyomatékosan utalnom kell arra, hogy a víznevekkel kapcsolatos magyar tájnévtípusok jelöléskörének ismerete alapján az *Etelköz* név a Duna és a Don közti területet bizonyosan nem, de még a Duna és a Dnyeper közti területet is aligha jelölhette. Éz nemcsak abban az esetben van így, ha az *Etelköz* név a tőlem fentebb említett második névtípusba tartozik — mint ahogy ez igen valószínű —, hanem akkor is ez a helyzet, ha esetleg mégis az elsőként említett helynévtípusba volna sorolható. Itt ugyanis a l a p v e t ő n é v t a n i t é t e l e k r ő l van szó, amelyek az *Etelköz*-zel kapcsolatban fölvethető területi lehetőségeket önmagukban is behatárolják, minden más, ugyanezt valló körülménytől eltekintve is.

Előbbi többrendbeli fejtegetéseimből következik, hogy én Etelközt nemcsak hogy a Dnyepertől nyugatra, hanem a Bug tól is nyugatra vélem lokalizálhatónak. Ezen belül legvalószínűbbnek azt tartom, hogy magát az *Etelköz* nevet a Dnyeszter — Fekete-tenger — Al-Duna — Prut közti terület, a későbbi Beszarábia viselhette. E tekintetben figyelemre méltó, hogy kb. ez a terület más nyelvekben is 'szög, zug, köz' jelentésű közszóból lett tulajdonnevet visel. Már PAULER (Száz. XIV, 14, jegyzet) említi, hogy a szerinte is itt levő Etelköz déli részét, a Duna és a Dnyeszter közti területet a görög írók *Onglos*-nak, a szlávok *Anglz*-nak, a tatárok *Budziak*-nak nevezték. MORAVCSIK (i. m. II, 184) egész sor adatot hoz az "Ὠγγλος, "Ὠγλος névre 'a Duna torkolatától északra levő terület, mely még a Dnyeszteren túl a Bug felé is kiterjed' jelöléskörrel. Beszarábia régi magyar neve is *Bucsák* volt, mely török eredetű; vö. kun *bučyak*, csagatáj *bučkak*, oszmánli *bucak* stb. 'sarok, szöglet, terület-rész' (l.: RÄSÄNEN, EtWb. 85; KRISZ i. m. 108, 135).

A Bíborbanszületett szerint a magyarság Leved területének nyugat felé való elhagyása után „*Etelközü* nevezetű helyekre" költözött. Bár a fentebb *Etelköz*-ként elsősorban lokalizált terület (Beszarábia) önmagában is eléggé nagy kiterjedésű, a császár szövege nem jelenti föltétlenül azt, hogy a magyarság Leved után csupán Etelközben, vagyis az előbbieik értelmében a Dnyesztertől csak nyugatra lakott. Az ide vonatkozó szövegrész ugyanis megengedheti esetleg azt az értelmezést is, hogy az *Etelköz*-nek nevezett terület volt a magyarok Leved utáni fő, központi szálláshelye, a területi birtoklás azonban az ily nevű vidéknél mint elsőrendű földrajzi meghatározónál valamivel tágabb is lehetett. E tekintetben talán még annak is van némi jelentősége, hogy a császár az *Etelközü* névvel kapcsolatban kétszer is többes számú „helyek"-ről beszél (εἰς τόπους, ἐν οἷς τόποις). — Végeredményben Leved lokalizációja sem mond ellent például annak, hogy a magyarság Etelköz-ideji szálláshelyei nemcsak a Dnyesztertől nyugatra, hanem bizonyos határig — a vízkétparti szálláshelyek szokására is gondolva — attól keletre, a Bug irányába, illetőleg a Dnyeszter és a Bug közt is lehettek. Mint láttuk, még az sem teljesen kizárható, hogy az *Etelköz* név az akkori magyarság nyelvében a Dnyeszter és a tőle keletre levő kisebb folyók vagy éppen a Dnyeszter és a Bug között jelölje. Sőt a teljes vagy ideiglenes birtoklási terület szempontjából — a magyarság mozgáselehetőségeit figyelembe véve — a másik irányban talán

a Prutot sem kell valami abszolút határnak tekinteni, bár a Prut és a Szeret közének középső és felső erdős vidékei — a mai Moldva keleti részei — életföldrajzi okokból már kevésbé jöhetnek számításba. Etelköz lokalizációját és különösképpen pedig a magyarság Etelköz-ideji szálláshelyét tehát — mint Levedét sem — nem szabad mereven értelmezni, illetőleg nomád-félnomád népről lévén szó, teljesen zárt határok közé szorítani. Ezek az esetleges lehetőségek azonban a magyarság „Etelköz-ideji” szállásterületeinek alapvető földrajzi meghatározottságát a lényegét tekintve természetesen nem módosítják.

Konsztantínosz főként a 37. fejezetben tüzetesen leírja, hogy az ő idejében meddig terjedtek a besenyők szállásterületei, hatalmas vidéket, a bolgároktól a kazárokig terjedően megjelölve. Ugyanakkor számos helyen (8., 37., 38., 39., 40. fejezet) említi, hogy a magyarok korábban ott laktak, ahol az ő idejében a besenyők országa volt. Ebből azonban, mint CZEGLÉDY (MgÖstört. 104, MNy. XLI, 48) is helyesen mutat rá, Etelköz helyére nézve nem következik semmiféle pontosabb területi azonosság. A császár magyar–besenyő lakóhelyi utalásai közül csupán kettő vonatkozik kifejezetten Etelközre, ott azonban csak annyi áll, hogy Etelközben Konsztantínosz idejében besenyők laktak. A többi utalási hely a magyarok régebbi lakóhelyéről csupán általában szól, amin nemcsak az etelközi, hanem a levedi időket és területet, illetőleg mindkettőt érteni lehet. A 38. fejezet végén a besenyők hazájaként említett öt folyó (*Βαρούχ, Κουβού, Τροῦλλος, Βροῦτος, Σέρετος*) vidéke, mely — a 27. fejezetből következően — csak a nyugati besenyő törzsekre vonatkozhat, sem értelmezendő pontos meghatározásnak: a császár még itt is csupán visszaütal a magyarok régi lakóhelyére, fogalmazásából azonban inkább az tűnik ki, hogy a besenyők folyói érdeklik jobban. Bár persze ez a helyrajz Etelköz és Leved területére együttesen már eléggé jól ráillik. Egyébként amikor Konsztantínosz a 37. fejezetben a „Dnyeperen innen” levő négy nyugati besenyő törzs szálláshelyét konkrétan leírja, erősen nyugat felé teszi őket, hiszen *Βουλγαρία, Τορκία* (= a Kárpát-medence) és *Ρωσία* közelségében helyezi el e törzseket.

Van azonban Konsztantínosznak egy helye, amely alkalmasint elsősorban az etelközi területre vonatkozhat. A 8. fejezetben, Gábrriel klerikusnak a követjárásakor azt üzeni a már a mai hazában levő magyaroknak: üzzék ki a besenyőket földjükről — hiszen úgyis magyar lakóhely volt az korábban —, hogy közel legyenek a császárhoz, és az könnyebben küldhessen hozzájuk követeket. Ez a „közelség” csak az al-dunai besenyők területére vonatkozhat, amint erre a fejezet elején konkrét utalás is történik.

Eddigi elemzéseimből kitűnően Leved és Etelköz területét egy máshoz közel levőnek tartom. Úgy vélem, Etelköz időbeli és területi viszonya Levedhez kb. az, hogy a magyarság a keletről jövő — elsősorban besenyő — zaklatások miatt Levedből valamivel nyugatabbra húzódott. Ez a területváltás talán nem is lehetett akkora mértékű, hogy a levedi és az etelközi szálláshelyek területe bizonyos sávon ne érintkezhetett volna (l.: VERNADSKY i. m. 186; ARTAMONOV i. m. 336 kk.; vö. még KRISTÓ i. m. 117–8). Továbbá az sem hagyható számításán kívül, hogy Leved vezér szálláshelyének nyugatabbra való áttétele esetleg nem is jelentette mindegyik magyar törzs területének teljes megváltozását, hanem a Leved-időszakban Leved területéhez képest nyugatra levő más magyar törzsi szálláshelyek akár meg is maradhattak korábbi helyzetükben, ami persze az Etelköz-időszakban

már a keleti szélekre való kerülést jelenthette. Mindenesetre Etelköz a természetföldrajzi tényezők nagymértékű azonosságán túlmenően sem lehetett őseink számára Levedhez képest valami gyökeresen új haza. Ez a lehetőség nemcsak az összes számbavehető tényező alapján történt következtetéssel nincs ellentétben, hanem Konsztantínosznak a Leved vezér vezette magyarság átköltözéséről szóló tudósításával sem áll föltétlenül szemben.

9. Leved és Etelköz lokalizációját meghatározó egyéb tényezők. — Hogy a magyarság a honfoglalás előtt nemcsak a sokaktól feltételezett 5–6 évig, hanem legalább ennyi évtizedig élt a Dnyepertől nyugatra levő területeken, előbb inkább a Bug, később inkább a Dnyeszter meghatározta térségben — tehát ezekben az évtizedekben már nem a Donnál volt a lakóhelye —, arra más kritériumok is rámutatnak. A továbbiakban ezekre szeretnék röviden kitérni.

A) A magyarság honfoglalás előtti szláv kapcsolatainak kérdése egészen az utóbbi időkig meglehetősen háttérbe szorult a török kapcsolatok kutatása mögött (l. mégis MELICH, KNIEZSA, újabban BARTHA, KIRÁLY és ROT ide vonatkozó vizsgálatait). Pedig több jel is mutat arra, hogy ezek a kapcsolatok a honfoglalás előtti évtizedekben igen széleskörűek és intenzívek voltak. Elegendő lesz azonban itt csupán két dologra emlékeztetni.

Egyfelől elsősorban a mohamedán és az ószláv forrásokban számos konkrét utalás van a magyar–szláv érintkezésre a szomszédságtól a békés és ellenséges kapcsolatokig, a leigázástól, adózástól a kereskedésig, sőt a rab-szolgakereskedésig. Amikor a mohamedán kútfők a magyarok lakóhelyeit úgy írják le, amely a Bug és Dnyeszter körzetére kitűnően ráillik — sőt azt is mondhatjuk, hogy a Fekete-tengertől északra eső területek közül a legjobban erre illik (l. ZICHY: AkÉrt. XXXVII, 181 is) — e leírások a szlávokra való utalásokkal kapcsolódnak, illetőleg azokat követik. Különösen Bakrí és Gardízi szövege tartalmaz olyan kitételeket, amelyek azonos térségben való elhelyezkedésre, akár magyar–szláv együttélésre is vonatkozhatnak.

Másfelől a magyarban szép számmal vannak olyan szláv jövevénylemek, amelyek biztosan vagy lehetségesen az ó-keletiszlávból (óoroszból, óukránból) valók még a honfoglalás előtti időkből (a részletekre l. főként: KNIEZSA, SzlJsz.; TĚSz.). E jövevények közt olyan fontos helymeghatározók is vannak, mint a *Duna* folyónév, valamint a *lengyel* és a *görög* népnév, továbbá olyan, együttélést is feltételező fontos műveltségyszavak, mint a *varsa*, *szégye*, *tanya*; vö. még *jász*, *halom*, *kerecset*, *vajda* stb. Más oldalról mutathat a korai magyar–szláv érintkezésre a törökből átvett orosz 'keleti szláv' és a meghatározhatatlan nyelvi átvételű *tót* R. 'általában szláv' népnév, melyek honfoglalás előtti jövevényszavakként komolyan számításba jöhetnek.

Nyilvánvaló, hogy a források szláv–magyar utalásai, valamint a honfoglalás előtti átvételként értékelhető ó-keletiszláv eredetű vagy a keleti szlávokra vonatkozó nyelvi elemek olyan természetűek, amelyek nem egypár év termékei, hanem szorosabb és hosszabb idejű érintkezést feltételeznek. Ennek az érintkezésnek azonban megvoltak a maguk, tárgyunk szempontjából nagyon lényeges területi kötöttségei. A keleti szlávok települési határa nemcsak a IX., és még a X. században is a Bug vonalától valamivel keletre húzódik, és még a Dnyeper nagy keleti kanyarulatától is viszonylag messze elmarad; a Dnyeper középső folyásánál kb. a Pszjol torkolatáig terjed, majd onnan észak-északkeletnek tart, s a Dont

csak legfelső folyásánál, kb. a Voronyezs torkolatánál éri el (l. pl.: L. NIEDERLE, Slovanské starozitnosti I/4, térkép; Очерки истории СССР. IX.—XIII. вв. Карты No. 1., 3., 4.; Słownik St. Sław. I, 338, III, 52, IV, 228 stb.; vö. még ERDÉLYI: ŐstörtTan. 77, térkép; l. továbbá pl.: PAULER: Száz. XIV, 5, 12; BARTHA i. m. 39, 42; ERDÉLYI: ŐstörtTan. 65; KRISTÓ i. m. 121; KIRÁLY: MTud. 1980: 360). E helyzetben a magyarság és a szlávtság között a honfoglalás előtt huzamosabb és szorosabb népi-nyelvi kapcsolatok elsősorban a Bugvidéktől nyugatra és északra alakulhattak ki, onnan keletre már aligha; legföljebb a meotisi – doni vidéktől messze északra menő portyázások alkalmából érintkezéseiről lehetne itt szó, ezek azonban nem magyarázhatnák meg az említett történeti – nyelvi jelenségeket.

B) Ibn Ruszta szerint a szláv rabszolgákat a magyarok a rómaiak országának *Krh* nevű kikötőjében adják el csereáruért. *Krh* azonosítása mindmáig bizonytalan. Főként két véleménycsoport áll itt egymással szemben: 1. az egykori *Karkinitisz* ~ *Karkinit* ~ *Karkina* nevű kikötő a Dnyeperlimántól délkeletre, a Karkiniti-öböl északi partján (l. pl.: D. A. CHVOLSZON, Извѣстия о Хозарахъ, бытцахъ... Szentpétervár, 1869. 121; PAULER: Száz. XIV, 6; FEHÉR: Száz. XLVII, 580; vö. még: NIEDERLE i. m. I/4: 120; NÉMETH i. m. 156); — 2. a mai *Kercs* a Krím legkeletibb csücskén (l. pl.: KUUN: MHK. 169; CZEGLÉDY: MgŐstört. 114, MNyTK. 140. sz. 46; KIRÁLY: MNy. LXX, 167, MTud. 1980: 359; vö. még NÉMETH i. m. 156).

A *Kercs*-cel való azonosítás dolgát pusztán nyelvészeti alapon nehéz megítélni. E város neve a mohamedán forrásokban másutt nem fordul elő, a nyugati antik források *Panticapaion*-nak és *Boszporosz*-nak emlegetik, a középkorban főként *Vospro*, *Vespro* néven ismert. Konsztantínosznál mindig *Βόσπορος*. Az etimon tisztázatlansága (l. KISS i. m. 329) sem igazít el kronológiájában. X. századi forrásokban jelenik meg először *Kerz*, *Krz* alakban (NIEDERLE i. m. I/4, 120). Hogy Ibn Ruszta *Krh* névalakja e városnévvel volna azonos, az mindenesetre a szóvégi mássalhangzó miatt legalábbis problematikus. Még tovább gyengíti a *Krh* = *Kercs* feltevés lehetőségét az a körülmény, hogy a magyaroknak a szóban levő rabszolga-eladási ügyleteik a hetvenes-nyolevanas évek körül lehettek, márpedig ez időben Boszporosz (*Kercs*) bizánci uralom alatt állása eléggé kétséges (vö. ZICHY: AkÉrt. XXXVII, 173). Ibn Ruszta szerint viszont *Kr_h* a rómaiak (= bizánciak) birtoka (l. még alább is).

Karkinitisz ~ *Karkinit* ~ *Karkina* az ókortól kezdve ismert görög kolónia (l. pl.: CHVOLSZON i. m. 121; NÉMETH i. m. 156; Słownik Star. Sław. III, 376). A helynév folytonossága máig bizonyítható. A Fekete-tengernek a Nogajsteppe és a Krím északnyugati része közt a Perekopi-szorosig benyúló öble ma is a *Каркинитский Залив*, illetőleg *Каркинитска Замока* nevet viseli (Konsztantínosz ezt az öblöt nevezi *Νεκρόπολη*-nak). Ennek egyik északi kiöblösödésében volt *Karkinitisz* ~ *Karkina*. Hogy akik ezzel azonosították az arab forrás *Krh* kikötőjét, nem járhattak rossz nyomon, annak megerősítésére egy más körülmény is alapot nyújthat. Ahová ugyanis a régi *Karkinitisz* ~ *Karkina* tehető, ott fekszik a Karkiniti-öböl egy kis kikötője, a későbbi-mai *Kapza* (= *Karha*; egyes térképeken, ritkábban, *Емануилова* néven is szerepel). A helyazonosság azt sejteti, hogy itt többről lehet szó, mint véletlen névhasznosságról, s gyanút kelthet abban az irányban, hogy *n é v t a n i ö s s z e f ü g g é s s e l* állunk szemben. A kérdés megítélését azonban bonyolítja, hogy a *Kapza* helynévalak lényegileg egybeesik a török *karya* 'varjú,

holló, sólyom' madárnévvel (erre ERDÉLYI ISTVÁN hívta föl a figyelmemet). A valószínűleg hangutánzó eredetű *karva* szót számos török nyelv ismeri, megvolt már az ótörökben is (l.: RADLOFF, СЛОБОДНОК. II, 191; PAIS: MNy. XXVIII, 156–7; RÁSONYI: MNy. LII, 55; RÁSÁNYEN, EtWb. 237). Lehet, hogy közelebből-távolabbról összefügg vele a m. *karvaly* madárnév is (l.: NÉMETH: MNy. XXXIX, 102–3; TESz.). *Karha* helység nevében tehát – tekintettel földrajzi fekvésére is – régi török nyelvi névadás lehetőségével legalábbis számolni kell. Ez azonban nem okvetlenül mond ellent a *Karkinitisz* ~ *Karkina* névhez fűződő kapcsolatnak, mivel a bizánci görögöktől használt név a törökben a helynévadásból oly jól ismert népetimológiás módon is folytatódhatott: erre a névtől hasonlósága elegendő alapul szolgált. A török névváltozat népetimológiás jellegének feltevésére némi gyanút az is adhat, hogy a török *karvā*-val kapcsolatos helynevek rendszerint képzős alakban (*Kargali*, *Kargalik*, *Kargala* stb.) szoktak jelentkezni (vö. RÁSONYI: MNy. LII, 55–6 is); ezeket a földrajzi névtárak török nyelvterületeken meglehetősen gyakran jelzik, a szó képző nélküli helynévi alkalmazására azonban névtárakban nem találtam példát.

A minden bizonnyal régi *Karha* névváltozat is arra mutathat, hogy *Karkinitisz* ~ *Karkinit* ~ *Karkina* bizánci görög nevének élhettek egykor olyan változatai, amelyek a névvégződések elhagyásával a névtövet tartalmazták. Ibn Ruszta *Krh*-ja ezek tükröződése lehet. NÉMETH (i. m. 155–6) a *Karkina*-azonosításban ott látott csupán problémát, hogy a helynév arab *Krh* változatának megfelelő rövid formát nem tudta kimutatni. Ő azonban névfolytonosságról nem tudott, a későbbi *Kapza* helynevet nem ismerte. Egyébként azonban rámutatott arra, hogy a *Krh* = *Karkina* azonosítás tárgyi szempontból kifogástalan: mint mondja, a rabszolgákkal Kiev, a Dnyeper és a Bug felől jövő magyaroknak ez a hely kiválóan alkalmas lehetett a vásárra. Valóban, annak ellenére, hogy a magyarok a Krímben is megfordultak, valószínűbb, hogy a jóval közelebb eső Karkinában adták el szláv rabszolgáikat, minthogy lementek volna ezért Kercsbe, a Krím túlsó csücskéig. — Konsztantinosz a 42. fejezetben egyébként utal is rá, hogy a Dnyeper és Cherszón között, a Nekropulában kikötők vannak, ahol a bizánciak a sót is termelik. Ilyen nekropulai kikötő volt, valószínűleg Karkinától nyugatra, a császártól ugyanitt emlegetett Adara is. A Karkiniti-öböl bizánci érdekeltisége a Bíborbanszületett szövege alapján még a X. században is fennállott, így Ibn Rusztának *Krh* római (= bizánci) kikötőként emlegetése Karkinára ráillik (vö. CHWOLSON i. m. 121 is). Bár az arab forrás a rabszolgavásár helyét a szerintem jó valószínűséggel Karkinával azonosítható *Krh*-ban jelöli meg, az persze lehetséges, hogy a bizánci kereskedők Cherszónból vagy a cherszóni kolóniák valamely más városából, illetőleg onnan is jöttek, hiszen Ibn Ruszta azt mondja, hogy a kereskedők a rabszolgákkal *Krh*-ban tartózkodó magyaroknak elébe mentek a vásár lebonyolítására. Ez azonban természetesen nem ad alapot *Krh*-nak Cherszón-nal való azonosítására, amely különben névtanilag is kizárt. Az pedig, hogy a cherszóni vagy Klíma-vidéki kereskedők Kercsbe mentek volna a magyarokkal rabszolgavásárt kötni, földrajzilag is indokolatlan lenne.

Arra már csak a „doni probléma” miatt utalok még egyszer vissza, hogy *Karkinitisz* — de persze a Perekopi-átjáró is, amelyen át a rabszolgákkal a Krímbe is lehetett volna éppen menni — viszonylag közel van a Bughoz, és sokszorosan nagyobb távolságra van a Dontól.

C) Bakrí tudósításában az áll, hogy a magyarok egyik határa eléri a rómaiak határát; Balkhí szövegének közvetítői is arra utalnak, hogy a besenyők és a magyarok határosak a rómaiakkal. E kitételekre alapozva többen (ŽICHY: AkÉrt. XXXVII, 180; NÉMETH i. m. 161; CZEGLÉDY: MgŐstört. 114, MNy. XLI, 38; ERDÉLYI: ŐstörtTan. 66) úgy vélik, hogy a magyar szállásterület közvetlenül a Krímmel érintkezett. Ibn Rusztánál, Gardízínál és 'Aufínál azonban más van, az, hogy a magyarok országa a Rómaiak tengerét éri, ahová a magyarok területét övező két folyó is ömlik. És mivel Ibn Rusztának és Gardízínak a magyarokról szóló tudósítása nemcsak részletesebb, hanem jóval megbízhatóbb is az eléggé silány kompilációnak tűnő Bakriénál, nagyon valószínű, hogy a Rómaiak tengerére utalás a pontos, illetőleg a Dzsajhání-szöveget ez tükrözteti híven.

A magyarok római (bizánci) szomszédsága helyébe tehát helyesen és pontosan fekete-tengeri szomszédság teendő. A Fekete-tenger kérdéses partvonala pedig csak a Duna és a Nekropüla közti szakaszra, tehát a Dnyeszter, Tyilihul, Bug, Dnyeper torkolatának vidékére érthető, mely partrészletet Konsztantínosz a 42. fejezetben *χρυσός λεγόμενος αἰγιαλός*-nak, „úgynevezett Aranypart”-nak jelöli meg. A krími partszakasz viszont semmi esetre sem lehet a Rómaiak tengerének a magyar szállásterületekkel kapcsolatba hozható parti részlege; a magyarok itt többek között már csak azért sem lakhattak, mert e parti részen a Cherszón-vidék és a Klíma-vidék bizánci kolóniái voltak. A magyarság ekkori szálláshelyeinek krími szomszédságáról így legföljebb csak abban az értelemben lehet beszélni, hogy a Karkiniti-öböltől (a Nekropülától) nyugatra levő fekete-tengeri „magyar” partvonal, az Aranypart valóban nem esett messze a Krímtől, — de nem volt közvetlenül mellette.

D) A mohamedán források közül kettő is megemlékezik a honfoglalás előtti magyarságnak egy olyan szomszédságáról, amelynek nagy a lokalizációs jelentősége, alkalmasint bizonyos kronológiai tanulságokkal együtt. Gardízi azt írja, hogy a magyaroktól balra levő folyónál, a szlávok közelében egy rómaiakhoz tartozó nép él, akik keresztények, a nevük *n.n.d.r.*, többen vannak, mint a magyarok, de gyengébbek, s a magyarok a Duna partjáról látják e népet. A Hudúd al-'álam szerint a magyaroktól délre van egy keresztény törzs, amelyet *w.n.n.d.r.*-nak hívnak; nyugatra és északra pedig az oroszok vidékei vannak. A két nagyon egybehangzó utalás hitele kétségtelen, és közös forrásuk nyilvánvalóan Dzsajhání szövege (l.: MARQUART i. m. 30–4; CZEGLÉDY: MgŐstört. 112, MNy. XLI, 38–44, NytudÉrt. 5. sz. 33).

Tárgyunk szempontjából kevésbé fontos, hogy a *n.n.d.r.* ~ *w.n.n.d.r.* népnévnek mi az etimonia, illetőleg a viszonya az *onogur*, *onogundur* népnévhez s ezen keresztül a magyarok *ungri* stb.-féle elnevezéseihez. Sokkal lényegesebb az, hogy az említett két mohamedán forrás népneve minden kétséget kizáróan a dunai bolgárookra vonatkozik (l. pl.: CZEGLÉDY: MgŐstört. 112, MNy. XLI, 41, 45, NytudÉrt. 5. sz. 32; GYÖRFFY: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp., 1958. 6–7; KIRÁLY: MNy. LXXII, 414–5; vö. még MORAVCSIK: MNy. XXVI, 18, 92). A dunai bolgárok 864-ben vették föl végleg a kereszténységet; a rómaiakhoz való tartozásra, valamint a magyaroknál gyöngébb voltukra vonatkozó Gardízi-utalásoknak pedig egyrészt a szoros bizánci–bolgár kapcsolatok és időnkénti szövetség, másrészt a magyar–bolgár harcoknak (l. még alább) az utóbbiakra nézve kedvezőtlen volta a magyarázata. A dunai bolgárokra utaló mohamedán szövegek tartal-

márból, továbbá a dunai bolgárok szálláshelyeinek ismeretéből következik, hogy ennek a magyar–bolgár szomszédságnak a területe csak az Al-Duna — Duna-torkolat vidéke lehetett, s a magyaroknak a Dunát érintő, dél-beszarábiai — Dnyeszter-vidéki jelenlétére utal, teljesen megegyező vallomással a szláv szomszédságra és a Rómaiak tengerére vonatkozó, előbb érintett kitételekkel. — És mivel Dzsahání leírása a IX. század hetvenes éveinek helyzetét tükrözteti, a magyarság etelközi szálláshelyeinek kronológiájához is értékes fogódzókát nyújt. Semmi kényszerítő okunk nincs ugyanis feltenni, hogy a mohamedán szövegeknek ezek a magyar–dunai bolgár szomszédságra utaló részei időben kiveendők környezetükből, és a 889 utáni állapotokra vonatkoztatandók. Ugyancsak igen erőltetett volna e mohamedán tudósítások alapján arra gondolni, hogy a magyarok a hetvenes években messzi keletről, a Don vidékről csak egyszer vagy időnként jelentek volna meg a Dunánál, a bolgárok szomszédságában.

A *n.n.d.r* ~ *w.n.n.d.r* népnév még egyéb érdekes tanulságokkal is jár magyar szempontból. Azonos ugyanis a bolgárok régi magyar *nándor* elnevezésével (l. pl.: ECKHART: MNy. V, 311–2; GYÖRFFY: A m.-ok elődeiről 7; CZEGLÉDY: MNyTK. 140. sz. 53; KIRÁLY: MNy. LXXII, 415–6). Lehet, hogy a magyarok az onogur-bolgárokat — nemcsak a dunaiakat, hanem a keletieket is — már régtől fogva, a IX. sz. előtt is *nándor* néven nevezték, s a név a magyarba a bolgár-törökből került. Egy bolgár-török **vnandur*-ból azonban, mely alaknak egyébként a realitása nemcsak a Hudúd alapján, hanem más keleti források alapján is bizonyosnak látszik (l. CZEGLÉDY: MNy. XLI, 44–7, MNyTK. 140. sz. 53), a magyarban **unandor* vagy **onandor* változatnak kellett volna keletkeznie; vö. *olasz, oláh, unoka* stb. Így a *nándor* formájú népnév magyarba átkerülésének a k ö z v e t l e n forrása egyelőre bizonytalan, csak annyi valószínű, hogy az átadó nyelv *na*-s szókezdetével kell számolni. Ezért is figyelemre méltó Gardízi *n.n.d.r* írásváltozata, mely ugyan arab íráshibák alapján is magyarázható (l. CZEGLÉDY: MNy. XLI, 44), mégis a magyarba kölcsönző nyelvben vagy éppen a magyarban meglevő alakváltozatot is tükröztetheti. Feltűnő az is, hogy a dunai bolgárok *nándor* — előzményében korábbi *onogundur, onogur* (l. MORAVCSIK: MNy. XXVI, 93, 106) — nevét csak a magyar vitte tovább a IX–X. századnál, minden más nyelvben — a bolgárban is, és később a magyarban is — a *bolgár* típusú népnév lett kizárólagossá. A magyarság viszont a *nándor* nevet korai időktől kezdve s z á z a d o k o n k e r e s z t ü l ismerte és használta a dunai bolgárok megnevezésére.

Valószínű, hogy *Nándorfehérvár* magyar neve is még a honfoglalás előttről való. A város *nándor* jelzővel ellátott magyar nevének korai keletkezésére megvolt a lehetőség, hiszen a bolgár Krum a mai Belgrádot már 809-ben bevette, majd a bolgárok a IX. század végétől a XI. század elejéig folyamatosan voltak a város, illetőleg a vár urai. Külön érdekesség az is, hogy Belgrád neve is csupán a magyarban, illetőleg a magyarországi latinban maradt fenn a bolgárokról utaló elnevezéssel: először An.-nál: *Alba Bulgarie*, majd 1336: „Castrum Nandoralbense”, 1357: *Nandurfeiruar* stb.; a magyar krónikákban és más korai hazai adatokban még *Alba Bulgarica, Alba Bulgariae, Albanandor, Nandoralba, Landor* stb. (l. pl.: MELICH: MNy. V, 165–7, 367–70; ECKHART: MNy. V, 311–3; BARÓTI: MNy. XIII, 233–5; KIRÁLY: MNy. LXXII, 415; KISS i. m. 101). Más nyelvekben nyoma sincs; vö. lat. *Singidunum*, gör. *Σιγγιδών*, szl. *Belgrad*, ném. R. *Griechisch Wizenburch* stb. Konsztantinosz

mindig *Belégraða*-nak nevezi (32., 40., 42. fejezet). Viszont hogy a *nándor* népnév a magyarban régtől fogva sokáig élt, azt a *Nándorfehérvár*-on kívül is sok régi helynév és személynév bizonyítja: 1200 k.: *Nandir* szn. (PRT. VIII, 270); 1247 k.: *Nandur* hn. (MNY. X, 277); stb. (l. még: ECKHART: MNY. V, 312; KIRÁLY: MNY. LXXII, 415). A *nándor* 'dunai bolgár' népnév magában álló magyar hagyománya mindenesetre erős és korai magyar - dunai bolgár kapcsolatokra utal, melyek a honfoglalást a nyelvi - névi hatásokat tekintve is minden bizonnyal megelőzték.

E) A magyaroknak a honfoglalás előtti évtizedekben való területi elhelyezkedésére vonatkozóan rendkívül figyelemre méltó, hogy ez időben a tudósítások mely területeken emlegetik a magyarok hadjáratait, portyázásait. Hogy e sor kezdhető-e 811-gyel, az I. Nikéforosz és Krum közti balkáni háborúban való esetleges magyar részvétellel (l. KIRÁLY: MNY. LXXII, 416, LXXIII, 43, 49, MTud. 1980: 361), az még erősen kétséges lehet (vö. pl. KRISTÓ i. m. 18). Mint ahogy az sem bizonyítható egzaktan, hogy Krumnak a 813-i dél-beszarábiai makedon-telepítése, valamint a dunai bolgároknak 818-820-ban az Al-Dunától északra felé viselt hadjárata a magyarok ellen irányult-e (l.: MORAVCSIK: MNY. XXVI, 108; ZLATARSKI és LEWICKI nyomán KIRÁLY: MNY. LXXIII, 46-7; P. MIJATEV: Tanulmányok a bolgár - magyar kapcsolatok köréből. Bp., 1981. 132). A 830-as évektől kezdve azonban a magyarokra vonatkoztatható említések már bizonyosaknak látszanak. 836 táján magyarok is szerepelnek az al-dunai bizánci - bolgár harcokban. 862-ben a magyarok a frankok ellen harcolnak, föltehetően a mai Ausztria területén. 881-ben a magyarok és a kabarok együtt jelennek meg Bécs alatt. 882-ben Metód magyarokkal találkozik a Duna mellett, valószínűleg bolgár területen. Stb. (l. mindezekre bővebben pl.: HÓMAN - SZEKFÜ, MTört.² I, 67; MORAVCSIK, Byzture. I, 58; CZEGLÉDY: MgŐstört. 117, 121, MNY. XLI, 54; DEÉR: MgŐstört. 256-7; KIRÁLY: MNY. LXX, 8-10, 269 kk., LXXII, 264, 416, LXXIII, 43, 46 stb.; KRISTÓ i. m. 91-4; GYÖRFFY: ŐstörtTan. 142-3; MIJATEV: i. h. 132-4).

Bár lovas nép esetében messze elmenő portyázások lehetősége is adva van, nehéz lenne feltenni, hogy a fenti események sora anélkül ment volna végbe, hogy a magyarság 889 előtt ne lett volna jelen huzamosan a Dnyepertől nyugatra levő térségben, hanem a sokkal messzebb levő Don-vidékről indult volna nyugati vállalkozásaira. Egyet kell értnünk GYÖRFFY-val (ŐstörtTan. 145) abban, hogy őseink nem vaktában hatoltak be ekkor sem a Balkánra vagy Közép-Európába, hanem általában kalauzolt helyekre mentek, amikor is a bizánciak, bolgárok, morvák, frankok stb. követői hívták őket. E hívások pedig nyilván a közel levő, „nyugati” magyarságnak szóltak. Hogy a magyarok a messzebb Keletnél közelebről indultak nyugati portyázásaikra, arra egyébként többen gondoltak már korábban is (l.: JAGIĆ: MHK. 353; MORAVCSIK, Byzture. I, 58; CZEGLÉDY: MgŐstört. 117; KIRÁLY: MNY. LXX, 9, LXXIII, 44).

Mindennek nem mond ellent, hogy a magyarság korai nyugati vállalkozásai mellett a szóban levő időszakaszban tudunk egy más irányú jelenlétéről is, a Cyrillel való találkozásról, mely valószínűleg 861-ben történt a Krímben, Cherszón környékén (erre l. főként KIRÁLY: MNY. LXX, 6-7, 157 kk.). Még ha lehetséges is, hogy a magyarok ez időben kazár szövetségben, illetőleg kazár parancsra portyáztak itt - tudniillik ugyanakkor a kazárok is ott tanyáztak a Krímben -, ez akkor is csak egy politikai viszony kifeje-

zője, de nem függvénye a magyarok Don felől jövésének. A Cyrillel való találkozás helye és ideje viszont nagyon jól beleillik a magyarság ekkori, a Krímtől nem messze, északnyugatra eső tartózkodásába (az esemény számos hasonló lokalizációs felfogására l. KIRÁLY szakirodalmi áttekintését: MNy. LXX, 157–64).

10. Összegezés. — A magyarság honfoglalást megelőző történetére vonatkozó nézeteimnek — melyeket nem egy-két kiragadott részletből, hanem a témában szerintem számba vehető kritériumok összességéből igyekeztem levonni — főbb pontjai a következők: A *Lēved* és *Etelköz* helynevekkel jelölt területek a Dnyeper alsó folyásától nyugatra estek, egymáshoz viszonylagos közelségben, esetleg részleges földrajzi fedésben. Őseink ebben a közel Kárpát-medence nagyságú térségben nem csupán pár évet, hanem több mint fél évszázadot töltöttek. E területen és időn belül a magyar törzsek szálláshelyei a IX. század harmincas éveitől kezdve inkább a Bug körzetében, hatvanas-hetvenes éveitől kezdve inkább a Dnyeszter körzetében csoportosultak. A magyarságnak szorosabban a Don-vidékhez köthető történetét tehát csak a IX. század első harmadától visszafelé eső időben lehet keresni. Leved — Etelköz viszonylatban pedig 889 sem időben, sem területileg nem választó dátum őseink életében, legföljebb egy következő nagy változást, a honfoglalást közvetlenül előkészítő események eleje.

Bár tanulmányom számos részmegállapításának van több-kevesebb tudománytörténeti előzménye — ez a Leved — Etelköz-kérdés hatalmas méretű szakirodalmából természetszerűen következik is —, a kérdéskör egészében, illetőleg néhány főbb tételében ellentmondtam korábbiakról megrögződött vagy éppen uralkodó nézeteknek. Ha ebből további viták sarjadnak, az csak a történeti igazság keresésének útját egyengetheti, s nyilván őstörténeti kutatásunk eredményeit gyarapítja.

BENKŐ LORÁND

Lebedia és Atelkuzu

CAROLO CZEGLÉDY
SEPTUAGENARIO
DE STUDIIS RELATIONUM
HUNGARORUM ANTIQUORUM
CUM GENTIBUS ORIENTALIBUS
OPTIME MERITO

1. Konstantinos Porphyrogenetos „De administrando imperio” (=DAI.) néven ismert munkájában a honfoglalás előtti magyarság korábbi lakóhelyét következőképpen írja le: *Ὅτι τὸ τῶν Τούρκων ἔθνος πλησίον τῆς Χαζαρίας τὸ παλαιὸν τὴν κατοίκησιν ἔσχεν εἰς τὸν τόπον τὸν ἐπονομαζόμενον Λεβεδία ἀπὸ τῆς τοῦ πρώτου βοεβόδου αὐτῶν ἐπωνυμίας, ὅστις βοεβόδος τὸ μὲν τῆς κλήσεως ὄνομα Λεβεδίας προσηγορεύετο, τὸ δὲ τῆς ἀξίας, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ μετ’ αὐτόν, βοεβόδος ἐκαλεῖτο. Ἐν τούτῳ οὖν τῷ τόπῳ, τῷ προσηγμένῳ Λεβεδία, ποταμός ἐστιν ὀνομαζόμενος Χιδμός, ὁ καὶ Χιγγιλονὺς ἐπονομαζόμενος.* E leírás számos problémát vet fel, amellyel szétágazó tudományos irodalom foglalkozik (áttekintésére újab-

ban KRISTÓ GYULA, Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp., 1980. 32 kk. tett kísérletet). Ezek közül az első maga a *Lebedia* név, amely mint egy nép településterületének megjelölése elszigetelten áll nemcsak a DAI.-ban, hanem általában a görög és latin történeti és földrajzi irodalomban is. Jól ismert névadási szokás a görögben és a latinban, hogy személynévből városnevet (*Alexandreia, Antiocheia, Attaleia; Konstantia* < latin *Constantia*) képeznek, elvétele arra is van példa, hogy személyről tartományt nevezzenek el (*Valeria*). E helynévcsoporthoz azonban a görögben alakilag is különbözik *Lebedia* képzéstípusától, amely a népnevekből képzett országnevek — mint *Chazaria, Lagubardia, Lusitania, Patzinakia* stb. — képzésmódját követi. Ez a tény kétségtelenné teszi, hogy *Lebedia* nem lehet bizánci görög eredetű helynév, hanem ősmagyar helynévadáson vagy helymegjelölésen alapul, amelyet azután a bizánci feljegyzés készítője az *-ia* végződésű országnevek típusához sorolt, s ennek megfelelően a magyar törzsek településterületének értelmezett.

Mindez világosan alátámasztja GYÖRFFY GYÖRGYnek és BENKŐ LORÁNDnak azt az elgondolását (l. fentebb 387. és 393—4. l.), amely szerint a bizánci *Lebedia* alapjául szolgáló magyar **Levedi* csak *Lebedias* (**Levedi*) törzsfő szállásterületét jelölte, s csupán a bizánci feljegyzés készítője értelmezte azt az összes magyar törzs lakóhelyének.

2. *Lebedia* területének kis kiterjedését kétségtelenül az is bizonyítja, hogy — mint ezt GYÖRFFY helyesen hangsúlyozta — a DAI. leírása csak egyetlen folyót említ, amely keresztül folyik rajta: a *Chidmas*-t, amelyet *Chingilus*-nak is neveznek. E folyónevek azonosítására s így *Lebedia* helyének meghatározására számos kísérlet történt. A *Chingilus*-t általában a DAI.-ban más helyen (42_{ss}) említett *Syngul*-al szokták kapcsolatba hozni, s vagy az *Ingul*, vagy az *Ingulec* folyóval azonosítják. A *Chidmas* nevet CZEGLÉDY újabban a *Kodyma* folyónévvel vetette egybe, míg a *Chingilus*-t az *Ingul*-al azonosította.

A bizánci *Chidmas* és *Chingilus* alakok forrása — minthogy ezek a bizánci történeti és földrajzi irodalomban egyébként nem ismertek — csak az a közlés lehetett, amelyből *Lebedias* törzsfő szálláshelyének ismerete is származott, s ez nyilvánvalóan ősmagyar eredetű tudósítás volt. A *Χιδμάς* név eredeti végződése többféleképpen rekonstruálható. A DAI. nyelvi anyagát figyelembe véve forrásának tőalakjai a következők lehetnek: 1. *-ντ-* (= *nd-*) pl. *Κώνστας* (*Κώνσταντ-*), *ἄδάμας* (*ἄδάμαντ-*); 2. *-δ-*, pl. *Εἰδοκίας* (*Εἰδοκιάδ-*); 3. *-αν-*, pl. *Ζαλτᾶς* (**Ζουλτᾶς*, amelyből a *Ζαλτᾶς* alak *ov ~ a* tévesztéssel jött létre) < **Zultan*, *Ἀρσιλᾶς* < *Arslan*; 4. *-α-*, pl.; *Λιούντικας* (*Λιούντικα-*). Ezek szerint a *Χιδμάς* névnél a következő eredeti tőalakokkal számolhatunk: 1. *Xidmand-*, 2. *Xidmad-*, 3. *Xidman-*, 4. *Xidma-*. Ezek közül leginkább a **Xidmand* alak magyarzata látszik lehetségesnek. Ez egy ősmagyar **Xidmand(u)* alakra utal mint forrásra, amely szintén idegen nyelvi alak átvétele lehetett. Utóbbinál nemcsak **Xidmand-*, hanem **Xidmand-* alakra is gondolhatunk. Ez egy jól ismert iráni folyónév, az óiráni **Haitumant-* középiráni fejleménye, amelynek alakja a középperzsában *Hēdmand/Hīdmand* (*hytmnd*: Avdēh u sahiķēh ī Sakistān 2), a korai újperzsában *Hīdmand* (*Ḥudūd al-Ālam* 6 § 25), mai kelet-iráni folytatása *Hilmand*. A **Xidmand-* alak jellegzetesen alán hangfejlődést tükröz, amennyiben az óiráni **haitu-* 'híd' szó folytatása csak az alánban **xēd*, **xīd* (vö. oszét *xed*, *xid* = magyar *híd*).

Az alán *Xēdmand/*Xīdmand folyónév bizonyára számításba vehető, mint a mai *Kodyma* (Кодыма) alak forrása, azonban semmi esetre sem tekintendő közvetlen előzményének. Minthogy az alánok és a magyarok után évszázadokig török törzsek éltek e területen, kézenfekvő török közvetítésre gondolni. Ez megmagyarázza elsősorban a szókezdő $X \sim K$ megfelelést. A török nyelvekbe az alán *Xīdmand alak kétféle, palatális *Kīdmānd/*Kīdmān vagy veláris hangrendű *Qīdmand/*Qodman alakban kerülhetett át. A palatális alakra van is történeti adatunk. CZEGLÉDY KÁROLY volt szíves rendelkezésemre bocsátani Z. ABRAHAMOWICZ krakkói orientaista 1966. nov. 26-áról keltezett, hozzá intézett levelét (baráti szívességét e helyen is hálásan köszönöm), amelyben az Sulayman két, a H. 949. évből (= i. sz. 1578) származó leveléből idézi a *Kodyma* nevének török كمن *Kīdmān alakváltozatát (közvetítette Z. ABRAHAMOWICZ, Katalog dokumentów tureckich. I. Warszawa, 1959. Nr. 62. és 68., 78. l.). E *Kīdmān* alak alapján arra is gondolhatunk, hogy a folyónak már az ősmagyar neve is *Xīdman lehetett s ezt görögösítették *Χιδμός* alakban.

A palatális *Kīdmān alak mellett azonban léteznie kellett a dél-oroszországi török nyelvekben egy veláris *Qodman alaknak is. *Χερσών* görög város neve szintén egy török veláris *Qorsun alak közvetítésével került át az óoroszba (K. H. MENGES, The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos, the Igor' Tale. New York, 1951. 36 k.). A szóvégi -d e névalakban bizonyára disszimilációs úton tűnt el (*Kīd-mānd*), mert már a XVI. századi török alakból is hiányzik. Az oroszban a szóvégi d eltűnésére jövevény-szavakban egyébként is vannak példák (*Berezanb* < iráni *Bārzonb, *revenb* 'rebarbara' < török *rāvend*: M. VASMER, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I. Die Iranier in Südrussland. Leipzig, 1923. 64–5). Ami a Кодыма alak szóközépi magánhangzóját illeti, más példáink is vannak dentális és labiális mássalhangzók között *svarabhakti* magánhangzó keletkezésére (pl. orosz *ортѣма* < török *örtmā*: MENGES i. m. 43).

Magyarázatlan még a szóvégi n eltűnése a *Kodyma* alakban. Ennek okát talán a *peka* 'folyó' analógiás hatásában és a nőnemű alak létrehozására irányuló nyelvi törekvésben kereshetjük. Mint láthatjuk, az alán *īdmand* továbbélése a mai Кодыма alakig bonyolult nyelvtörténeti folyamatnak volt az eredménye. Éppen ezért fontos a török palatális *Kīdmān alak előkerülése a XVI. századból, mert ez a *Xīdmand* török folytatásainak továbbélését és a *Xīdmand* és Кодыма folyók tényleges azonosságát a IX. és a XX. század közötti évezred közepe táján bizonyítja.

3. Ha a *Chidmas* < *Xīdmand* folyónév alán eredetű, akkor bizonyára alán közvetítéssel ismerhették meg a honfoglalás előtti magyarok a *Chingilis* névalakot is. Kétségtelen azonban, hogy e folyónév nem alán eredetű. Magyarázatát megnehezítik erősen eltérő változatai: a bizánci *Chingilis* mellett áll az ugyancsak bizánci *Syngul* feljegyzés, s tovább bővítik a változatok körét az ezekkel kapcsolatba hozott mai *Ingul*, *Ingulec* és *Čingul* folyónevek. (Az *Ingul* nevet viselő folyókra vonatkozó orosz és ukrán adatoktól részletesen szólt fentebb [396 kk.] BENKŐ LORÁND.) Míg a *Xīdmand* és a *Kodyma* folyónevek tárgyi azonosságához aligha férhet kétség, addig a *Chingilis* esetében az azonosítás kérdése bonyolultabb. Bármennyire valószínűnek tűnik ugyanis a *Chingilis* és *Ingul* alakok kapcsolata, ha a javasolt azonosítások bármelyikét elfogadjuk, tárgyi szempontból ellentétbe kerülünk a DAI. tudósításával,

amely szerint a *Chingilis* csak a *Chidmas*, azaz *Kodyma* folyó másik neve. Márpedig ez az ellentmondás egyelőre nem nyújt kellő alapot arra, hogy a DAI. tudósításának helyességét kétségbe vonjuk.

Meg kell tehát kísérelnünk a *Chingilis* folyónév magyarázatát, anélkül, hogy a DAI. adatait elvetnénk. Az ezzel kapcsolatba hozott valamennyi többi alak második szótagjában *u* hangot találunk. Ez valószínűvé teszi, hogy *Χιγγιλουός* a kézirati hagyományozás folyamán eredetibb **Χιγγουλουός* alakból romlott az első szótagbeli *i* hatására. Hasonló jellegű hasonulás következett be a *Muhammad* név görög átírásaiban: DAI. 17₂ *Μουάμεθ*, 14₁ *Μουχούμετ*, az első szótag *ov*-jának hatására.

Ezek után négy alakváltozat áll előttünk: 1. **Xingul*; 2. *Singul* (esetleg *Šingul*, *Šingul*), 3. *Ingul*, 4. *Čingul*. Ha a *Xingul* alán alak, ami a *Xidmand* magyarázata alapján kézenfekvőnek látszik, akkor viszonya a 2. sz. változathoz csak úgy magyarázható, hogy ez utóbbi volt a forrása, és pedig *Šingul* alakban. Az alánban ugyanis nem volt *š* foném, s így azt csak palatális *ž*-val tudták helyettesíteni. Így jött létre az eredeti **Šingul*-ból az alán *X'ingul* alak.

Az első és második alakváltozat közvetlen összefüggésével szemben az első és a harmadik változat, azaz a *Xingul* és *Ingul* nem hozható közvetlen nyelvtörténeti összefüggésbe egymással. Ha ugyanis a *Xingul* alak közvetlenül került volna az oroszba, akkor a szókezdő *X*- megmaradt volna. A *Xingul* és az *Ингул* változatok között tehát valamilyen közvetítő nyelvet kell felténnünk. Történeti okokból legvalószínűbb ebben az esetben is török közvetítésre gondolnunk. Az alán **Xingul* magánhangzó-illeszkedéssel a törökbe elméletileg palatális **Yingül*, **Ingül* vagy veláris **Yin gul*, **Ungul*, **In gul*, **In gul*, **Un gul* alakban is átkerülhetett. Az *Ингул* alak ezek közül akár az **Ingül* akár az **In gul* változatnak egyaránt lehet az átvétele.

Az e lehetőségek közötti választáshoz természetesen döntő fontosságúak a nyelvtörténeti adatok. Ismét CZEGLÉDY KÁROLY szívessége tette lehetővé, hogy Z. ABRAHAMOWICZ már említett leveléből idézhessem az általa összegyűjtött nyelvtörténeti adatokat. Ezek a következők: 1678-ból *Unqul* (اونقول), *Böyük Unqul* (بيوک اونقول) 'Ingul', *Küçük Unqul* (كوجك اونقول) 'Ingulec' (Silihtar ta'rihi. I. Istanbul, 1928. 665 és 676), továbbá közöletlen tatár forrásokból: III. Islam G. kán története: 1648: *Ingil* (انگيل), *Yunqul* (يوندقول) 'Ingulec', *Üng(ü)l* (اونگل) 'Ingul'; a kán szerződése Lengyelországgal Zborównál 1649-ben: *Ing(ü)l* (انگل) 'Ingulec', *In gul* (انقول) 'Ingul'.

Az idézett adatok azt bizonyítják, hogy a törökben mind a palatális, mind a veláris hangrendű alak használatban volt. A *Yunqul* alakban kísérlet történt az idegen nyelvi *ž*- visszaadására, míg az *Ingil*, *Üngül*, *Unqul*, *Yunqul* alakok a magánhangzó-illeszkedés legteljesebb megvalósítását mutatják. Az *Ингул* alak forrása szemelláthatólag a török *Ingül* változat volt. Elméletileg arra is lehetne gondolni, hogy e késői, XVII. századi török adatok egy része (pl. *Ingil*, *Ingül*) már az orosz *Ингул* alak átírása, illetve átvétele. Az adatok összessége azonban arról tanúskodik, hogy a török névadás kiindulópontja nem az *Ингул* alak volt.

4. E történeti adatok nemcsak nyelvtörténeti szempontból fontosak, hanem egy érdekes tárgyi problémát is felvetnek. A DAI. tudósítása szerint a **Xingul(u)* < **Xingul* elnevezés a **Xidmand* (= *Kodyma*) másik neve, a török adatok viszont az *Ingul*-ra és az *Ingulec*-re vonatkoznak. Felmerül

tehát a kérdés, hogy a DAI. *Xingil(u)* alakja valóban a *Kodyma* folyót jelölte-e. Kétségtelen, hogy a XVI–XVII. században a *Kodyma* neve a törökben **Kidmān*, az *Ingul*-é és *Ingulec*-é pedig *Üngül*, *Ingül*, *Unqul* stb. volt. Az is valószínűleg látszik, hogy ezek a török névváltozatok egy idegen **Xingul* alakot igyekeznek visszaadni. Mindezek a tények azonban nem zárják ki a DAI. adatának helyességét. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy a *Čingul* és a szintén a DAI.-ban említett *Syngul* (**Singul*) tanúbizonysága szerint a *X'ingul* < *Šingul* név több folyónak is volt a neve Dél-Oroszországban. Ez egyben azt is valószínűvé teszi, hogy általános 'folyó, folyóvíz' jelentése lehetett.

Érdemes megfigyelni, hogy e víznév csak kisebb folyók nevéként maradt fenn Dél-Oroszországban, míg a nagy folyók: Don, Dnyeper, Dnyeszter, Duna az iráni (szkíta, alán) **dānu-* 'folyó' (osztét *don* 'folyó') szóból képzett (**Dānavya-*) vagy azzal összetett nevet (pl. **Dānavya-stara-*) viselnek. Ez a jelenség arra mutat, hogy a *Singul* ~ *Čingul* folyónév valamilyen preiráni lakosság nyelvéből származik, amely a kisebb folyók mentén még akkor is tovább élt, amikor a nagy folyók menti területeket az iráni lovasnomádok (szkíták, alánok) már megszállották.

Ez az etnikum történeti és nyelvtörténeti adatok alapján következtetve az északnyugat-kaukázusi nyelvek csoportjába tartozó nyelvet beszélhetett, s még időszámításunk kezdete körül is megtalálható volt a Taman-félszigeten, a Krímben s a Fekete-tenger északi partvidékén (A. DIRR, Die heutigen Namen der kaukasischen Völker: PM. 1908: 206). Ebből a nyelvből (nyelvekből) származhatott a 'folyó, folyóvíz' jelentésű *Singul* ~ *Čingul* víznév, amely összetételként értelmezhető. Első eleme a kaukázusi nyelvekben széleskörűen elterjedt *šin* 'víz' szó (amelynek *ščin*, *thlin* stb. változatai is vannak), második alkotórésze pedig a *ke-*, *k'o-*, *k'u-* 'folyik stb.' igéből *-l* névszóképzővel (vö. páxy *-l*) képzett **kel-*, **k'ol-*, **k'ul-* stb. 'folyó' igenév (a nyelvi adatokra J. v. MÉSZÁROS, Die Päkhy-Sprache. Chicago, 1934. 298, 328, 348). Az összetétel tehát **šinkul* ~ **čink'ul* 'folyóvíz' lehetett, s az alánban a **Šinkul* alakból részint *š* > *ž* hanghelyettesítéssel, részint hangtörvényszerű *nk* > *ng* hangfejlődéssel jött létre a **Xingul* folyónév.

5. A fentiekből következik, hogy mind a *Kodyma*, mind az *Ingul* és *Ingulec* nevű folyók vidékén a IX. század elején még alán lakosságra találtak a délnyugat felé húzódó ősmagyar törzsek. Ezt a következtetést valóban igazolják is a Dnyeper és a Bug vidékén található alán eredetű helynevek. Ilyenek többek közt *Kičkas* (< **Küčük As* 'Kis Alán'), helység a Dnyeper jobb partján Alexandrovsktól délre, *Kočkaska* (< **Küčük As-ka*), a Dnyeper baloldali mellékfolyója; *As*, falu Perekop közelében; *Jasska*, falu a Dnyeszter bal partján, *Roksol'any*-tól (*Buzinovata*-tól) északra (M. VASMER, Die Iranier in Südrussland 63 kk.).

Valószínűleg alán eredetű a Саурань (ma Савранка) folyó neve is, amely a *Kodyma*-val párhuzamosan folyik, s attól északra ömlik a Bugba. Ugyancsak CZEGLÉDY KÁROLY szívessége folytán idézhetem Z. ABRAHAMOWICZ leveléből a név török alakját: *Sauran* (ساران) 1578-ból (szintén Sulayman leveleiben fordul elő, pl. Nr. 62). E név alán alakját **Savdan* 'Fekete folyó' alakban rekonstruálhatjuk. Ez a folyónév elő is fordul a Kaukázusban, az egykor az alánok lakta területen *Šaudan* alakban (= összetét *Saudon*: V. I. АВАЕВ, Осетинский язык и фольклор. I. Москва—Ленинград, 1949. 46).

Természetesen a török *Savran* nem lehet az alán *Savdan közvetlen átvétele. Az alán folyónév ugyanúgy bolgár-török közvetítéssel nyerhette el *Savran* alakját, mint az orosz *Surožb* helynév, amely az alán *Suydag* alakra megy vissza (utóbbiról K. H. MENGES i. m. 47–9).

Nagy valószínűséggel feltehetjük tehát, hogy a Bug és a Dnyeszter között, a *Kodyma* és a *Savranka* folyók mentén egykor jelentős alán etnikum élt, s ha a *Kodyma* mentén terült el *Lebedias* szálláshelye, akkor ott lehetőség volt az alánokkal való nyelvi érintkezésre is. Jól megfelel ez a földrajzi elhelyezkedés a DAI. adatának is, amely szerint *Lebedia* Chazaria közelében feküdt. De érthetővé teszi *Lebedia*-nak ez a fekvése mind a magyarok 861. évi szerezését a Krím-félszigeten, mind pedig az „ugor király” (minden bizonnyal *Lebedias*) találkozását *Methodios*-szal 882-ben (az időpontról KIRÁLY PÉTER, A magyarok említése a Konstantin- és a Metód-legendában. Bp., 1974. 12) a Duna torkolatvidékén.

6. A magyarok későbbi lakóhelye, *Atelkuzu*, két helyen is szerepel a DAI.-ban. Először a 38. fejezet említi, amikor elmondja, hogy a besenyőktől elszenvedett vereség következtében a magyarok két részre szakadtak, s egyik részük keleten élt, másik részük pedig nyugaton lakott: τὸ δὲ ἕτερον μέρος εἰς τὸ δυτικὸν κατῴκησε μέρος ἅμα καὶ τῷ βοεβόδῳ αὐτῶν καὶ ἀρχηγῷ, Λεβεδία, εἰς τόπους τοὺς ἐπονομαζομένους Ἀτελκούζον, ἐν οἷς τόποις τὰ νῦν τὸ τῶν Πατζινακῶν ἔθνος κατοικεῖ (38_{28–31}). Ugyanebben a fejezetben pontosabban is meghatározza földrajzilag a területet: ὅτι ὁ τῶν Πατζινακῶν τόπος, ἐν ᾧ τῷ τότε καιρῷ κατῴκησαν οἱ Τοῦρκοι, καλεῖται κατὰ τὴν ἐπωνυμίαν τῶν ἐκεῖσε ὄντων ποταμῶν. οἱ δὲ ποταμοὶ εἰσιν οὗτοι ποταμὸς πρῶτος ὁ καλούμενος Βαρούχ, ποταμὸς δεύτερος ὁ καλούμενος Κουβοῦ, ποταμὸς τρίτος ὁ καλούμενος Τροῦλλος, ποταμὸς τέταρτος ὁ καλούμενος Βροῦτος, ποταμὸς πέμπτος ὁ καλούμενος Σέρετος (38_{66–71}). A DAI. másik helye, amely *Atelkuzu*-t még egyszer említi, a 40. fejezetben található: ὁ δὲ τόπος, ἐν ᾧ πρότερον οἱ Τοῦρκοι ὑπῆρχον, ὀνομάζεται κατὰ τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ ἐκεῖσε διερχομένου ποταμοῦ Ἐτέλ καὶ Κουζοῦ, ἐν ᾧ ἀρτίως οἱ Πατζινακῆται κατοικοῦσιν (40_{23–25}).

A két tudósítás között az eltérés figyelemre méltó. Nemcsak a név-alakban mutatkozik különbség (*Ἀτελκούζον* — *Ἐτέλ καὶ Κουζοῦ*), hanem a terület meghatározásában is, amennyiben a 38. fejezet, amely *Atelkuzu*-t világosan területnévként használja, öt folyóval határozza meg kiterjedését, míg a 40. fejezetben az idézett szöveghely legalább két, eltérő értelmezést enged meg. Az egyik értelmezés az *Ἐτέλ καὶ Κουζοῦ* kifejezést helynévnek és az *ὀνομάζεται* igéhez tartozó állítmánykiegészítőnek tekinti (így pl. MORAVCSIK). Ebben az esetben azonban többes számú alanyt és állítmányt várnánk. Minthogy azonban a párhuzamos helyeken (38_{67–71}, 40_{21–22}, 40_{37–40}) a helynév megnevezése hiányzik, s csak a folyók nevét sorolja fel a szöveg (40_{21–22}-ben egyiket sem nevezi meg), ezért a *ποταμοῦ* szó után következő *Ἐτέλ καὶ Κουζοῦ* kifejezést folyónévnek is lehet felfogni (vö. J. MARQUART, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 33. 3. jz.). Ekkor viszont a *τοῦ* . . . *ποταμοῦ* alak helyett *τῶν* . . . *ποταμῶν* többes számot várnánk. A két értelmezési lehetőség akkor is megmarad, ha a *καὶ* szót töröljük, és *Ἀτελκούζον vagy *Ἀτελκούζον . . . alakot állítunk helyre.

A DAI. két tudósítása közötti eltérés, illetve ellentmondás okát kézenfekvő lenne abban keresni, hogy több tudósítás állt a magyarokra vonatkozóan a mű összeállítóinak rendelkezésére. A bizánci császári levéltárban

általában megvoltak a követségek tárgyalásairól készített jelentések és feljegyzések, s ezek felhasználására a történeti munkák sok esetben utalnak is. Magából a DAI.-ból is kiderül, hogy a magyarokra vonatkozólag legalább három követség anyagát használták fel. Ezek közül a legkorábbi *Niketas Skleros* követsége, aki *Arpades*-szel és *Kusanés*-szel tárgyalt 894-ben valahol a Duna torkolata közelében. A második *Gabriel klerikos* követjárása, aki már a honfoglalás után járt a magyaroknál. A harmadik *Termatzus* és *Bultzus* látogatása volt Bizáncban 948-ban. Ezenkívül azonban még más forrásokat is felhasznált az összeállító, így többek közt egy tudósítást a 894. évi bolgár – magyar harcokról (*Liuntikas* követsége a bolgár foglyok átadásáról?), mert ennek eseményeit *Niketas Skleros* követi jelentése még nem tartalmazhatta.

Szakítanunk kell tehát azzal a szemlélettel, amely a DAI. magyarokra vonatkozó tudósításait egyetlen forrásra, *Termatzus* és *Bultzus* 948-ban adott tájékoztatásaira vezeti vissza. A DAI. szerkesztője több forrást használt párhuzamosan, s eltéréseiket, ellentmondásaikat – bizonyára az adatok iránti tiszteletből – nem tüntette el. Mert azt aligha tehetjük fel, hogy a 40. fejezet elején (11. sor) megemlítette *Liuntikas*-t, Árpád fiát, aki a bolgárok ellen vonuló magyar seregnek volt a vezére, de ezt elfelejtette volna, amikor ugyanennek a fejezetnek a végén (53–55. sor) Árpád fiait felsorolta, akik közül *Liuntikas* hiányzik. E két helyen az összeállító bizonyára különböző forrásokat használt fel.

7. Ha így a DAI.-ban különböző magyar források használatának lehetőségével kétségkívül számolnunk is kell, s ezzel az *Atelkuzu*-ra vonatkozó helyek eltéréseinek magyarázatánál is kísérletet tehetünk, mégis a 40. fejezet tárgyalt szövegének (40_{19–27}) szerkezete egy másik magyarázatot tesz valószínűbbé. Ha megvizsgáljuk e szövegrészt, megfigyelhetjük, hogy a *οἱ δὲ Τοῦρκοι ἐποστρέψαντες καὶ τὴν χώραν αὐτῶν οὕτως εὐρόντες ἐρημον καὶ κατηφανισμένην, κατεσκήνωσαν εἰς τὴν γῆν, εἰς ἣν καὶ σήμερον κατοικοῦσιν* (40_{19–21}) mondat később (40_{23–27}) részben szóról szóra megismétlődik: *οἱ δὲ Τοῦρκοι παρὰ τῶν Πατζινικῶν διωχθέντες ἦλθον καὶ κατεσκήνωσαν εἰς τὴν γῆν, εἰς ἣν νῦν οἰκοῦσιν*. A két, részben megismételt mondat között foglal helyet a magyarok új és régi hazájának meghatározása, az utóbbinál utalással arra, hogy ott most a besenyők laknak. Ebből a régi haza említése felesleges, az új hazáé pedig nyelvíleg is, tárgyilag is értelmetlen. Ez a szövegrész ugyanis így hangzik: *τὴν ἐπονομαζομένην κατὰ τὴν ἀνωτέρω, ὥς εἰρηται, τῶν ποταμῶν ἐπωνυμίαν* „amelyet, mint mondtunk, a folyók fenti elnevezése szerint neveznek” (MORAVCSIK fordítása). Itt nyelvi szempontból az *ἀνωτέρω* határozószó okoz nehézséget, mert ennek az *εἰρηται* igealakhoz kellene tartoznia jelentéstani szempontból („mint fentebb mondtunk”), viszont a szórend alapján a *τὴν ἀνωτέρω* . . . *ἐπωνυμίαν* kifejezés alkotórésze.

Tárgyi szempontból viszont a mondat azért értelmetlen, mert az új magyar településterület meghatározása folyóinak megnevezésével csak jóval később történik meg (40_{36–40}). Ezen a helyen tehát semmi értelme sincs a visszautalásnak egy korábbi szövegrészre, amely a valóságban csak később következik. Mindennek alapján kétségtelennek látszik, hogy a *τὴν ἐπονομαζομένην* . . . *εἰς ἣν νῦν κατοικοῦσιν* szövegrész (40_{21–25}) nem egy párhuzamos forrás használatából származik, hanem a DAI. korábbi szövegén alapuló későbbi betoldás egy olyan személy részéről, aki szükségesnek látta, hogy a magyarok régi és új hazájának fekvését itt is megmagyarázza. Minthogy

pedig a fejezetet végigolvasva látta már az új magyar haza folyóinak neveit, ezért ezekre úgy utalt gyengén stilizált betoldásában, mint „fentebb(i)” folyó-nevekre.

Nyelvi szempontból van e betoldásnak egy áruló jele. Ezek az *ἀτωνέρω* és a *ὥς εἰρηται* kifejezések. A DAI. szövegében számos belső utalás található, ami a szerkesztés gondosságát bizonyítja. Klasszikus példája az ilyen utalásnak a következő: *καθὼς καὶ ἐν τῇ περὶ Πατζινακιτῶν κεφαλῇ προεῖρηται* „mint a besenyőkről szóló fejezetben is mondtuk” (13₁₀₋₁₁). Ezeknek a korábbi szöveghelyekre történő utalásoknak mindig a következő stílusesszüközeit találjuk: *προεῖρηται* (pl. 2₇₋₈, 9₁₁₂, 28₄₈), *προμνημονευθεῖς* (pl. 13₁₂₆), *προορηθεῖς* (pl. 13₁₇₀). Ettől csak két helyen van eltérés. Az egyik a tárgyalt hely, ahol az *ἀνωτέρω* kifejezést a betoldó szemmeláthatólag a magyarok új hazájának leírásából vette (40₃₅₋₄₀): ... *ἐπωνυμῖαι, τὰ δὲ ἀνώτερα τούτων* ... A másik a 37. fejezet első excerptumának vége, ahol a besenyők megtelepedéséről a magyarok területén a szöveg azt mondja: „... és letelepedtek rajta és birtokolják ezt az országot, mint mondtuk (*ὥς εἰρηται*), a mai napig ötvenöt éve” (37₁₂₋₁₄). Itt ismét az a probléma, hogy a szöveg korábban sehol sem mondtotta azt, hogy a besenyők „a mai napig” számítva ötvenöt éve élnek a magyarok régi hazájában. Itt tehát ismét egy utólagos betoldással, pontosítással állunk szemben. Mint közismert, az egyes nomád népekre vonatkozó fejezetek szövegét a DAI. számára Konstantinos *Περὶ ἐθνῶν* című munkájából vette át, amelyet a 940-es években állított össze (R. J. H. JENKINS, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*. Dumbarton Oaks, 1967. 12). A besenyőkről szóló tudósítás 945-ben íródhatott s 950-ben, a DAI. összeállításánál ugyanaz a történész, aki a *ὥς εἰρηται* kifejezéssel a magyar fejezetbe egy zavaró kiegészítést toldott be, a besenyő fejezethez ugyanazzal a stílusfordulattal — tehát szintén téves utalással — az aktuálisnak tekintett évszám- adatot fűzte hozzá.

Mindebből az következik, hogy *Atelkuzu* földrajzi helyének meghatározásánál csak a DAI. eredeti szövegét (38₂₈₋₃₁, 38₆₆₋₇₁) vehetjük alapul. A DAI. *Atelkuzu* földrajzi tartalmát közvetve határozza meg: az a terület, ahol jelenleg a besenyők laknak, s amelyen öt nagy folyó található: *Baruch*, *Kubu*, *Trullos*, *Brutos*, *Seretos*. Ezek közül a *Seretos* és a *Brutos* kétségtelenül a Szeret és a Prut. A *Trullos* nyilvánvalóan azonos a Dnyeszter török *Turla* nevével (M. VASMER, *Die Iranier in Südrussland* 62). Minthogy a felsorolás keletről halad nyugat felé, s minthogy a DAI. leírása szerint a besenyők négy törzse a Dnyepertől keletre helyezkedik el, nyilvánvaló, hogy bármilyen eredetűek is legyenek, a *Baruch* csak a Dnyepernek, a *Kubu* pedig a Bugnak lehet a neve. A besenyők településterülete, azaz *Atelkuzu*, tehát a Szeret és Dnyeper közti területet, s a Szeret jobb partján, valamint a Dnyeper bal partján elterülő vidéket foglalta magába.

8. Ebből az eredményből több következtetés adódik, de ugyanakkor újabb kérdések is felmerülhetnek. Az első fontos következtetés az, hogy az *Atelkuzu* nevet nem lehet *Csallóköz* típusú területnévnek tartani, minthogy tárgyi szempontból nem két folyó közével, hanem öt nagy folyó területével van dolgunk. Minden adat, amellyel a 890–896 közötti korszakra vonatkozólag a magyarság településterületéről rendelkezünk, arról tanúskodik, hogy az nyugaton elérte a Szeret–Al-Duna vonalát, keleten pedig magába foglalta a Dnyeper balparti vidéket is (Kiev alá „kelet felől” érkeztek a magya-

rok). Így valószínűnek látszik, hogy a név lehetséges értelmezései közül a *Vízköz* típusba való sorolás jöhet inkább számításba. Legfeljebb arra lehetne gondolni, hogy *Lebedia*-hoz hasonlóan eredetileg *Atelkuzu* is egy kisebb területnek, két folyó közének volt a neve (l. fentebb BENKŐ 405—6. l.), ahol a fejlődési szállás volt, s földrajzi jelentését később terjesztették ki az egész magyar településterületre.

Másik fontos következtetés, hogy *Atelkuzu* területének meghatározásánál módszertani szempontból elhibázott az a kísérlet, amely a *Ĵayhāni*-féle leírás adataiból indul ki. Elhibázott ez egyrészt azért, mert *Ĵayhāni* leírása még az első besenyő támadás előtti magyar településterületre vonatkozik, míg a DAI. *Atelkuzu*-je az első besenyő támadás utáni magyar területet jelöli. Másrészt a *Ĵayhāni*-féle leírás szerint a magyar terület két folyó: a *Dūnā* és az *Ātil* között fekszik. Az utóbbit őstörténeti kutatásunk gyakran a Donnal azonosítja, s Kézai alapján felteszi, hogy a Don magyar neve *Etīl* volt.

E kérdés megítélésénél azonban két fontos mozzanatot nem szabad figyelmen kívül hagyni. Az egyik az, hogy az arab földrajzírók a Dont és Volgát sokszor egy folyónak tekintették, illetve a Dont a Volga egyik ágának tartották (V. MINORSKY, *Ĥudūd al-Ālam*. London, 1937. 216). Ha tehát a *Ĵayhāni*-féle leírás szerint a magyarok területe a *Dūnā* és az *Ātil* között feküdt, akkor ez azt jelenti, hogy keleti határa északon a Volgát, délen pedig a Dont érintette. Így érthető, hogy a *Ĵayhāni*-féle leírás a magyarok első határát (CZEGLÉDY meggyőző bizonyítása szerint = a magyarok területének kezdetét, *Magna Hungaria*: Századok 1943: 277 kk.) északkeleten az aski-bolgárok és a besenyők közé teszi.

A másik fontos mozzanat, hogy a magyar őstörténeti hagyományban a Donnak *Etīl* neve nem maradt fenn. Kézai ebben a vonatkozásban idézett helyén a Don *Etīl* nevét csak tudós, de téves kombinációval következteti ki (HARMATTA: *AntTan*. XXIV, 208). Így tehát nincs semmi tárgyi alapunk feltenni, hogy a honfoglalás előtti magyarok *Atelkuzu* öt nagy folyója közül bármelyiket vagy akár a Dont *Etīl*-nek nevezték volna. (Ha azonban volt *etīl* 'folyó' közszo a magyarban, akkor annak a lehetősége mindenesetre fennállt, hogy azt víznévként is használták.)

Bizonyára van azonban az Árpád-kori őstörténeti hagyománynak egy olyan eleme, amely a magyarok *Atelkuzu*-nál korábbi hazájának a megjelölése lehetett. Ez a *Dentumoger* elnevezés, amely — bárhogy értelmezzük is a *Dentu* szó képzését — valószínűleg a *Don* folyó ősmagyar elnevezését őrizte meg (PAIS DEZSŐ: SRH. I, 39; l. azonban BENKŐ LORÁND kételyét, 403. l.) s egy olyan korszak emléke, amikor a magyar törzsek településterületének súlypontja még keletebbre, a Don-vidékére esett.

9. Ezek után felmerülhet a kérdés, mennyiben különbözött *Lebedia* és *Atelkuzu* jelentéstartalma földrajzi szempontból egymástól, hiszen az előbbi voltaképpen az utóbbi területére esett. Ezzel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy a DAI. leírása sehol sem mondja azt, hogy *Lebedia* és *Atelkuzu* két különböző terület lett volna, vagy hogy a magyarok *Lebedia*-ból *Atelkuzu*-ba költöztek volna. Erre azért fontos rámutatni, mert a DAI. döntő jelentőségű szöveghelyének (38₂₄₋₃₁), amely a besenyők első támadása következtében kettészakadt magyarságról beszél, olyan értelmezése terjedt el őstörténeti irodalmunkban, amely szerint a magyarok egyik része „Perzsia vidékén telepedett le”, „a másik rész pedig . . . nyugatra ment lakni”.

Valójában azonban a DAI. szövege semmilyen elvándorlásról nem beszél, a szövegrész helyes fordítása ugyanis a következő: *καὶ τὸ μὲν ἐν μέρῳ πρὸς ἀνατολὴν εἰς τὸ τῆς Πέρσιδος μέρος κατοίκησεν . . . , τὸ δὲ ἕτερον μέρος εἰς τὸ δυτικὸν κατοίκησε μέρος . . .* „és az egyik rész kelet felé, Persis irányában lakott . . . , a másik rész pedig nyugat felé lakott”. Hogy a *κατοικέω* igét nem ’bevándorol, letelepszik, betelepszik’, hanem ’lakik, él vhol’ jelentésben használja a szöveg, azt két tény is bizonyítja. Elsősorban a szöveg a következőképpen folytatódik: „. . . az *Atelkuzu*-nak nevezett helyeken, amely helyeken most a besenyők népe lakik (*κατοικεῖ*).” A szövegösszefüggés tehát világosan meghatározza a *κατοικέω* ige jelentését.

Azután kétségtelenül megállapítható, hogy a DAI. mindig ’lakik, él vhol’ jelentésben használja a *κατοικέω* igét, amelynek szinonimái *κατοίκησιν ἔχειν* ’lakik’, *οἰκέω* ’lakik’, *εἰμί* ’van vhol’, *ὑπάρχω* ’van vhol’, s a párhuzamos helyeken ezek váltakoznak a *κατοικέω* igével és egymással; pl.: 27₃₁: „ahol most laknak (*οἰκοῦσιν*) a türkök”; 30_{20–23}: „ahol most vannak (*εἰσὶν*) a türkök”; 40₂₃: „ahol korábban voltak (*ὑπῆρχον*) a türkök”; 41_{22–23}: „országukat, amelyben most is laknak (*οἰκοῦσιν*)”; vagy amikor visszautal az *Atelkuzu*-ban élő magyarokra: 38_{63–64}: „az említett nyugat felé lakó (*οἰκοῦντες*) türkök”.

Ugyanakkor olyan esetekben, amikor elvándorlásról vagy bevándorlásról van szó, a DAI. a *κατασκηνώ* ’lesátoroz, letáboroz, letelepszik’ igét használja, amelynek szinonimája egy helyen (8₂₆) *καθέζομαι* ’letelepszik’. Így amikor a besenyők helyváltoztatásáról beszél: 37_{8–12}: „a besenyők elmenekülve . . . elűzték őket (= a magyarokat), és letelepedtek (*κατεσκήνωσαν*) azon (a földön) . . .”; amikor a magyarok bevándorlásáról tudósít *Megale Morabia*-ba: 38₅₉: „az ő (ti. morvák) földjükön telepedtek le (*κατεσκήνωσαν*)”; vagy a kabarok csatlakozását mondja el: 39_{5–6}: „azok (ti. a kabarok) pedig elmenekültek, eljutottak és letelepedtek (*κατεσκήνωσαν*) a magyarok közé a besenyők földjén” — mindig a *κατασκηνώ* igét használja. Hogy ezt a kifejezést a DAI. nemcsak sajátos értelemben a nomád népek megtelepedésével kapcsolatban használta, hanem általában bármely nép új területre történő bevándorlását és letelepedését jelöli vele, azt bizonyítja az, hogy a horvátok betelepítését Dalmáciába szintén ezzel az igével írja le (32₂₀ *οἱ Χρωβάτοι κατασκηνώθησαν*).

A *κατοικέω* ’lakik, él vhol’ és a *κατασκηνώ* ’letelepszik vhol’ igék használata tehát világosan elkülönül egymástól a DAI. nyelvhasználatában. Egyetlen szöveghelyen található csak látszólagos érintkezés a két ige jelentés-funkciójában. Amikor a DAI. még egyszer visszatér a magyarok keleti és nyugati részére (38_{61–65}), akkor a *κατοικέω* igét a keleti magyarokkal kapcsolatban a *κατασκηνώ* igenevével (*τὸ κατασκηνώσαν . . . ἔθνος τῶν Τοῦρκων . . .*), a nyugati magyarokra vonatkozót pedig az *οἰκέω* igenevével (*οἱ . . . οἰκοῦντες . . . Τοῦρκοι*) helyettesíti. Minthogy azonban itt nem eseményről, folyamatról, hanem állapotról van szó, nyilvánvaló, hogy *κατασκηνώσαν* ’megtelepült’ és *οἰκοῦντες* ’lakók’ csak stiláris változatok, s így a *κατασκηνώσαν* igenéből itt semmiféle vándorlásra nem lehet következtetni.

A DAI. tudósítása szerint tehát a magyarok településterülete az első besenyő támadás után nem változott, amennyiben a besenyők betelepítése ugyan két részre szakította a magyarságot, azonban mind keleti, mind nyugati részük régi lakóhelyén maradt, s a nyugati rész területének neve volt *Atelkuzu*. Így érthetővé válik, hogy *Lebedia* azonosított helye — a *Kodyma* folyó

vidéke — *Atelkuzu* földrajzi keretei közé esett. A különbség a két elnevezés névadási jellegében rejlik, amennyiben a DAI. a magyarok területét az első besenyő támadás előtti időben a vezéri szálláshely nevével határozta meg, az első besenyő támadás utáni években pedig a nyugati magyarok egész területét jelölő helynévvel.

10. *Lebedia* és *Atelkuzu* történeti helynevek, amelyek használata meghatározott történeti korszakokra korlátozódott. Nem elég tehát földrajzi helyüket meghatározni, hanem ahhoz, hogy történeti forrásértékük teljes egyen, tisztáznunk kell használatuk időhatárait is. Ez annál inkább elkerülhetetlen feladat, mert őstörténeti irodalmunkban változatos elméletek láttak napvilágot, amelyek e helynevek használatát néhány évtizedtől több évszázadig terjedő időhatárok közé helyezték.

Lebedia és *Atelkuzu* történeti-kronológiai helyzetének meghatározásánál az őstörténeti kutatás rendszerint a DAI.-nak abból a megállapításából indult ki, hogy „a türkök (magyarok) népe régen (*τὸ παλαιόν*) Chazaria közelében lakott” (38₃₋₄), s a *τὸ παλαιόν* ’régen’ kifejezést a távoli múltba visszautaló kifejezésnek tekintette. Valóban, a DAI. használja a *τὸ παλαιόν* kifejezést ilyen értelemben, amikor Velence történetéről beszélve azt mondja, hogy „Velence régen (*τὸ παλαιόν*) puszta, lakatlan és mocsaras hely volt” (28₃₋₄). A további elbeszélésből kiderül, hogy ez Attila itáliai hadjárata előtti időpontra vonatkozik, tehát a *τὸ παλαιόν* kifejezés ezen a helyen fél évezreddel korábbi időpontra utal vissza.

Kétségtelen azonban, hogy a 38. fejezetben a *τὸ παλαιόν* kifejezés *Lebedia*-val szoros kapcsolatban szerepel, minthogy pedig a *Lebedia* helynév *Lebedias*-nak, a magyarok „első *boebodos*”-ának nevéből származik, s a vezéri szálláshely megjelölése volt, nyilvánvaló, hogy e szöveghelyen ez az időmeghatározás a DAI. keletkezésétől visszafelé számítva legfeljebb 70–80 évet jelenthet. Ezt a nyelvhasználatot is megtaláljuk a DAI.-ban, mégpedig az 51. fejezetben a császári gálya intézményesítésével kapcsolatban. Itt a szövegösszefüggésből megállapítható (51₁₃), hogy a *τὸ παλαιόν* kifejezés I. Basileios korára utal, amikor még nem volt külön császári gálya. I. Basileios 867–886 között uralkodott, a kifejezés időértéke tehát itt is 70–80 év. Ez az egyezés annál is fontosabb, mert az 51. fejezet összefügg tartalmilag a 38.-kal, amennyiben a 894. évi bolgár–magyar háború fontos részleteit is ismerteti.

Szó sem lehet tehát arról, hogy a DAI.-ban *Lebedia*-val kapcsolatban leírt eseményeket: az első besenyő támadást és a magyarok kettészakadását több száz évvel korábbi időbe vetítsük vissza. Amikor őstörténeti kutatásunk ezt tette, elfeledkezett arról, hogy Ĵayhān tudósítása 880 táján a besenyőket még korábbi hazájukban írja le, semmit sem tud a magyarok kettészakadásáról, s lakóterületüket a *Dünā* és az *Ātil* közé helyezi. Az első besenyő támadás tehát csak 880 után következhetett be, s így a DAI.-ban ismertetett magyar történeti korszak aligha tekint másfél-két évtizednél korábbra vissza a honfoglalás előtti időben.

Ezzel kapcsolatban a DAI. a következő kronológiai támpontokat nyújtja: 38₁₃₋₁₄: a magyarok 3 évig voltak a kazárok szövetségesei; ez alatt a kazár kagán előkelő kazár nőt ad *Lebedias*-nak feleségül, akitől azonban nem születik gyermeke. Ezután következik be a besenyők első támadása, amely után „kevés idő múlva” (38₃₁₋₃₂: *ὀλίγον δὲ χρόνον διαδραμόντος*) a kazár kagán magához hivatja *Lebedias*-t, majd megtörténik Árpád fejedelemmé választása.

Ezután „néhány év múlva” (38₃₅: *μετὰ δέ τινας χρόνους*) következik a besenyők második támadása és a magyar honfoglalás.

A *μετὰ τινας χρόνους* „néhány év után” kifejezést a DAI. több alkalommal is használja, ezek közül az egyik helyen (51₁₃₁) hozzátételek időértéke meg is határozható. A 894/895-ben lezajlott bolgár–magyar harcok után, Podaront, a császári gálya kormányosát, aki a harcokban kitüntette magát, Bölcs Leo *protospatharios*-szá léptette elő. Később a császár Podaront altengernaggyá, majd „néhány év után” a *Kibyrrhaiotes*-ek tartományában katonai kormányzóvá nevezte ki. Mindez — Podaron három előléptetése — Bölcs Leo uralkodása alatt, 896 és 912 között történt. Minthogy azonban Bölcs Leo néhány évvel halála előtt két másik katonai kormányzót nevezett ki ugyanabban a tartományban, Podaron altengernagyi működése — azaz a *μετὰ τινας χρόνους* kifejezés időértéke — számára bizonyára nem marad több 5–6 évnél (896: *protospatharios*, kb. 900: altengernagy, kb. 904: katonai kormányzó, kb. 908: Eustathios és Staurakios katonai kormányzók a *Kibyrrhaiotes*-ek *thema*-jában).

II. A DAI. nyelvhasználatából, amelyet éppen a magyarokra vonatkozó tudósításokban figyelhetünk meg, így az következtethető, hogy Árpád fejedelemmé választása és a második besenyő támadás között legfeljebb 5–6 év telhetett el, míg az első besenyő támadás és Árpád megválasztása között ennél lényegesen rövidebb időköz, mindössze egy-két év lehetett, mert a tudósítás szerint a kazár kagán a besenyők támadása után már „kevés idő múlva” küldött *Lebedias*-ért. Ha tehát a második besenyő támadás 896-ban, Árpád fejedelemmé választása 890-ben történt, akkor az első besenyő támadást 888-ra tehetjük. Ez az adat lényegében megegyzik Regino megbízhatatlannak tartott tudósításával, amely szerint a magyarokat 889-ben támadták meg a besenyők. Lehet, hogy Regino, aki csak egy besenyő támadásról tud, az elsőnek az időpontját őrizte meg. Ezzel szemben a DAI. 37. fejezet, amely szintén csak egy besenyő támadásról beszél, csak a másodiknak az időpontját tartotta fenn.

Mindenesetre a 888/889. évi első besenyő támadás elé kell helyoznünk *Lebedias* házasságát az előkelő kazár nővel és a magyarok hároméves szövetségét a kazárokkal. Így még mindig csak a 880 körüli évekhez érünk vissza. Ez annyit jelent, hogy a DAI. történetiszemléletében *Lebedia* is, *Atelkuzu* is rövid életű helynevek voltak. *Lebedia* történeti jelentéstartalma alig egy évtizedet, *Atelkuzu*-é pedig még ennél is rövidebb időt foglal magába. Természetesen lehetséges, hogy *Lebedias* már 880 előtt is a magyar törzsszövetség első törzsfője volt, s így a **Levedi* helynév is korábban keletkezett. Azonban erre vonatkozóan a DAI. szövege nem nyújt semmi támpontot, s ugyanúgy lehetséges, hogy *Lebedias* csak 880 körül lett első törzsfő. Ugyanakkor viszont az is lehetséges, hogy az ősmagyarok a Szeret és a Dnyeper közti területet már az első besenyő támadás előtti időben is — attól kezdve, hogy e területet 830 táján megszállták — *Atelkuzu*-nak nevezték. Ezt a lehetőséget a DAI. szövege nem is zárja ki.

Történeti szempontból az a fontos, hogy a *Lebedia*-val kapcsolatban leírt eseménysorozat kb. 880/889, Az *Atelkuzu*-ban lejátszódó történeti folyamat pedig kb. 888/889–894/896 között ment végbe. Ez az eredmény elkerülhetetlenné teszi azoknak az elméleteknek a felülvizsgálását, amelyek e két évtized eseményeit több százéves múltba vetítették vissza. Ennek a feladatnak

az elvégzését éppen CZELEDY KÁROLY kezdeményezte (Árpád és Kurszán: Zalai Tükör 1975: 43–58), akinek őstörténetkutatásunk az utóbbi négy évtizedben olyan sok értékes eredményt köszönhet.¹

HARMATTA JÁNOS

Levedia—Etelköz a szlavisztikai irodalom tükrében

I. CZEGLÉDY KÁROLYnak, az MTA Őstörténeti Munkaközössége alelnökének felkérésére az *Ugri 'magyarok'* népnévvel kapcsolatos kutatásaimról számoltam be a munkaközösség ülésén. Az ott elmondottakat most szélesebb keretekbe ágyazva foglalom össze.

A szláv forrásokban sem *Levediáról*, sem *Etelközről* nem esik szó (vö. *Povest' vremennyh let.* I–II. Red. D. S. LICHAČEV–V. P. ADRIANOVA-PERETC. Moskva–Leningrad, 1950: II. Imennoj ukazatel' és Geografičeskij ukazatel'; *Magnae Moraviae Fontes Historici.* I–IV. Pragae-Brunae, 1966–1971.), mégis a kutatók egy része a BÍBK.-nál előforduló *Levedia* nevének görög β -jét *b*-nek olvasva (a bizánci görög β ugyanis *b*-nek és *v*-nek is olvasható, vö. *Arabes, Belégrada, boilas, Boulgaroi, Kábaroi — Avaroi, voévodos, Krivitzoi, Moravia* stb.) az orosz területen előforduló *Lebedb* stb. földrajzi nevekkal kapcsolják össze. A szláv nyelvekben ugyanis a hattyú neve az **olb-*, **elb-* 'fehér' jelentésű töre vezethető vissza, vö. lengyel *labęć, labędz*, mai cseh és szlovák *labuď/t*, szerb *labud*, orosz *lebedb*, régi cseh *lebed*, bolgár *lebed* (vö. I. I. SREZNEVSKIJ, *Materialy dlja slovarja drevne-russkago jazyka.* II. Sanktpeterburg, 1895. 13–4; A. PREOBRAŽENSKIJ, *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka.* I–II. Moskva, 1910–1914. 440– = PREOBR., *EtSl.*; ALEXANDER BRÜCKNER, *Slownik etymologiczny języka polskiego.* [Kraków, 1927] Warszawa, 1957. 304–5 = BRÜCKNER, *SlEt.*), s a kutatók ezt a szót hozzák összefüggésbe BÍBK. idézett adatával. Megjegyzendő még, hogy az orosz *lebedb* változataként említik a *lybedb* szót, amely tulajdonnévként is ismeretes (*Lybedb* 'Kij leánytestvére Kijevben', vö. PVL. I, 12–3, II, 220–1; *Lybedb* 'Kijev városát átszelő kis folyó, mely a Dneprbe ömlik'; vö. SREZNEVSKIJ, *Mat.* II, 14; PREOBR. *EtSl.* I, 441.).

K. J. GROT szerint (*Moravija i Madžary s' poloviny IX do načala X veka.* Sanktpeterburg, 1881. 214 = GROT) a *Lebedija* és *Lebediasz* nevek, melyeknek szláv eredete nyilvánvaló, az alábbi azonos eredetű oroszországi földrajzi nevekre emlékeztetnek: *Lebedjanž* (a Donnál, tambovski gubernium), *Lebedinž* (város, charkovi gub.), *Lebedinž lész* (most Černyj lész, jekaterinoszlavi gub.) stb. De hogy ez elnevezések és BÍBK.-nál olvasható területnév és vezér neve között közvetlen kapcsolat fennáll-e, olyan kérdés, melynek tisztázásához, sajnos, nem állnak rendelkezésünkre biztos adatok. A tudósok nagy része, tekintetbe véve a charkovi gub. *Lebedinž* városát és a jekaterinoszlavi gub. *Lebedinž lész*-t, BÍBK. *Levedia*-ját is e helységekhez kötötte. — A hivatkozott irodalom: THUNMANN, *Untersuchungen...* Leipzig, 1774. 142;

¹ BENKŐ LORÁND szívességének köszönhetem, hogy nemcsak 1983. április 28-án elmondott felszólalásának, hanem fentebb közzétett kitűnő tanulmányának szövegét is kéziratban megismerhettem, s arra néhány utalást saját kéziratomba utólag még beilleszthettem.

FESSLER, Gesch. d. Ung. 1815. 236—237; KARAMZIN, Ist. Gos. Ross. I. 77, 302. jegyzet; ZEUSS, Die Deutschen . . . 750. Vö. JURGEVIČ, Zap. Odess. Obšč. Ist. i Dr. Tom VI. 71, aki a Dnepr folyó zúgóinak orosz neveit a magyar nyelvből magyarázza, és Kijev BÍBK.-nál olvasható második, *Sambat* nevét is magyarnak tartja (GROT 214; 1. még 215—8, 277—82 stb.).

GROT a fentiekből azt a következtetést vonja le, hogy a magyarok közeli kapcsolatba kerültek az orosz szlávokkal (215). A *Lebedija* elnevezés számára azonban csak e szótó régiségét és elterjedtségét bizonyítja az oroszországi földrajzi nevekben. S ennek alátámasztására SEMENOV munkájából (Geografičeskostatističeskij slovarь Rossijskoj Imperii. Sost. . . P. SEMENOV, . . . I—V, Sanktpeterburg, 1863—1885. III, 1867. 18—20) újabb adatokat idéz: *Lebedino ozero* (novgorodi gub.), *Lebedino* (a régi kazányi gub.), *Lebedincy* (falu, kijevi gub.), *Lebedin* (uo.), *Lebed* (folyó, tomski gub.) stb. (GROT 215—6). GROT a továbbiakban azt fejtegeti, hogy a charkovi gub. *Lebedin* városa külön figyelmet érdemel, mivel ugyanitt található a magyar nomádokra utaló *Ugrin* folyócska neve, mely a Donec mellékfolyójába, az Udaba ömlik (vö. Kniga Bolšomu Čertežu: 'rěčka Ugrinъ pala vъ Udy . . . vъ Charьkovy . . .'. Lásd Geograf. Slovarь. Moskva, 1808. 6—7. rész, 540. lap). Az itt idézett čertež 1627-ben készült régebbi összeírások felhasználásával. Újabb kiadása K. N. SERBINATÓL való (Moskva—Leningrad, 1950.), de az idézett kis folyó neve itt *Ugrim* alakban szerepel (SERBINA i. m. 62). S végül, GROT következtetése: az *Ugrin* (valamint az *Ugra*) folyó nevében lehetetlen nem látnunk a magyarok (Ugrov) nyomait, akik ebben a térségben nem jelentéktelen ideig nomadizáltak. S ezt a nevet [*Ugrin*] minden kétséget kizáróan a szlávok adták, akik ekkor már ezeken a területeken éltek (GROT 216).

Hasonló álláspontra helyezkedik T. LEWICKI is (Les noms des Hongrois et la Hongrie chez les médiévaux géographes Arabes et Persans: Folia Orientalia PAN. Kraków, XIX. 1978. 50—1). Úgy véli, hogy *Lebedia*-nak a Fekete-tenger partján való elhelyezése nem az egyetlen lehetőség. *Lebedia* neve ugyanis a Don felső folyásánál levő *Lebedian* folyócskát juttatja eszébe, valamint a *Lebedian* nevű várost, mely a *Lebedian* folyó és a Don összefolyásánál terül el. Mindkét földrajzi név már a „Kniga bolšomu čertežu” című összeírásban szerepel. *Lebedian* város egyébként Voronezhtől északra 160 km-re, a saltovomajackojei kultúra északi határán fekszik. A magyarok jelenlétét Oroszországtól e területein más földrajzi nevek is támogatják: *Možary* (helység 115—120 km-re délkeletre Rjazanltól és 165—170 km-re északkeletre *Lebedian* várostól), melyet a *Magyar—Mogyar* etnonimum oroszított tatár kiejtésének tart, valamint az *Ugra* helység neve (50 km-re délre Vjazma várostól, elég közel *Lebedian*-hoz és az Okaba ömlő *Ugra* folyóhoz), melyben a magyarok régi szláv *Ugri* nevét látja. S az *Ugri* nép régi jelenlétének nyomát őrzi az *Ugroiedy* helységnév is (130 km-re délkeletre Kursktól) (LEWICKI i. m. 51). LEWICKI ezt megelőzően az arab forrásokkal foglalkozó munkájában (Žródla arabskie do dziejów słowiańszczyzny. I. Wrocław—Kraków, 1956. 31, 59) is érinti e kérdést, és H. GRÉGOIRE alapján *Lebedia* és *Atelkuzu* azonosságát fogadja el, s földrajzi elhelyezkedését a Don és az Alduna között látja valószínűnek.

LEWICKI a *Sabartoī asfaloī* (BíBK.) név olvasatával kapcsolatosan helyesen jegyzi meg, hogy a *Sabartoī* név *Savart*-nak is olvasható, mivel a görög β az idegen szavak bizánci átírásában gyakran v-t jelöl (i. m. 50), de nem jut el annak a következtetésnek a levonásáig, hogy BíBK. Λεβεδία-ja v-vel is olvasható, vagyis *Levedia*.

Megjegyzem, hogy a szovjet történészek közül V. P. ŠUŠARIN e nevet már *v*-vel használja (Russko-vengerskie otnosenija v IX v.: Meždunarodnye svjazi Rossii do XVII v. Moskva, 1961.), elfogadva a magyar szakemberek álláspontját, miszerint e név a *lész* igéből képzett *Levedi* 'Levéd' (vö. *Nem-valód*) személynév görögösített alakjával azonos (MELICH, HonfMg. 6; WINCENTY ŚWOBODA a magyar *levedi*-ből való magyarázatot tartja a legvalószínűbbnek, és a *lebedb*-gyel való összefüggését már nem említi; vö. Słownik starożytności słowiańskich. III. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1967. 30—1; = SISS.).

A *v*-vel való olvasás lehetőségét — mint már említettük — BÍBK. idegen eredetű szavainak átírása is támogatja, s ezt a véleményt erősíti meg BÍBK.-nak a magyarok másik hazájára vonatkozó adata is: *Atelkouzou* és *Etel kai Kouzou*, mely névösszetétel második tagját a szakemberek a magyar *köz* szóval azonosítják.

A fentiek alapján tehát elvethető az a vélemény, hogy a *Λεβεδία* és az orosz *lebedb* 'hattyú' jelentésű szóból képzett földrajzi nevek között összefüggés állna fenn.

Az oroszországi földrajzi nevek vizsgálata sok tanulsággal kecsegtethet. Ezzel kapcsolatosan megemlítem, hogy G. KUNIK a *Dentumz* helységnevet (voronezi terület, vö. „Kniga Bolšomu Čertežu”) Anonymus *Dentumoger* adatával hozza összefüggésbe (GROT 216).

2. A magyarok eleinek egykori tartózkodási helyét a Káspi-, Azovi- és Fekete-tenger feletti térségekben a történeti források vallomása, a földrajzi nevek tanulmányozása, a jövevényszavak vizsgálata, a régészeti feltárások stb. eredményei alapján lehet meghatározni.

Az alábbiakban az *Ugr*-, *Uhr*-, *Wegr*- kezdetű földrajzi neveket tekintem át a Keleti-Kárpátoktól északra fekvő területeken.

Idéztük már, hogy GROT az *Ugrin* folyócska és az *Ugra* folyó nevében az ugrok (magyarok) nyomait véli felfedezni (i. m. 216). V. P. ŠUŠARIN további adatokat közöl az orosz toponimiából, és azt a következtetést vonja le, hogy ezekben az orosz földrajzi neveken a magyarok hosszabb ideig tartó oroszországi tartózkodásának bizonyítékai láthatók. Idézett adatai: *Vengerskaja gora* (Kijev és Žitomir között); folyók: *Ugorskij Tikič*, *Ugr* és *Uger*; falvak, városok: *Ugrujsk*, *Ugrujksa Volja*, *Ugorce*, *Ugrinov*, *Ugorniki*, *Ugor* és *Chugor* (i. m. 174, 176).

A fenti földrajzi neveket kiegészíthetjük a VASMER-nél (MAX VASMER, Wörterbuch der russischen Gewässernamen. 12. Berlin—Wiesbaden, 1968. 661—4, 703) található folyónevekkel: *Ugor*, *Ugorb*, *Ugar* (a Desna mellékfolyója, černigovi járás), *Ugorskaja* (folyó az *Ugra* közelében, smolenski gub.), *Ugra* (az Oka mellékfolyója, smolenski gub.), *Ugriv* vagy *Urjv* (a Lomnica mellékfolyója, Galícia), *Ugrinka* (folyó a sebezi járásban, vitebski gub.), *Ugrica* és *Ugrička* (az *Ugra* közelében, smolenski gub.).

J. L. PÍČ (Jos[ef] LAD[ISLAV] PÍČ, Zur rumänisch—ungarischen Streitfrage. Skizzen zur ältesten Geschichte der Rumänen, Ungarn und Slaven. Leipzig, 1886. = PÍČ.) a magyarokra vonatkoztatott orosz *Ugr*-, kisorosz *Uhr*- és lengyel *Wegr*- kezdetű földrajzi neveket tekintette át, s az adatokat térképre vetítette. PÍČ nemcsak a puszta neveket sorolta fel, hanem történeti magyarázatokot is fűzött hozzájuk. Vö.: *Ugorskoje* (domb a Dnepr nyugati partján, Kijev mellett déli irányban; e névből arra lehet következtetni, hogy

a magyarok déli irányból, a Duna és Dnepr torkolatvidékéről vonultak Kijev alá; a Bug folyóba ömlő Sinjucha mellékfolyója, az *Ugorski Tikič*, annak az emléke, hogy a magyarok a kijevi terület elleni támadásuk előtt ezen a vidéken éltek, hasonlóképp miként *Ugorskoje* a Kijev alatti állomáshelyük emlékét őrzi; i. m. 401—3); *Chugor* (falu Novgrad Volynsktól nyugatra), *Uhrynov* (falu nem messze Lutsktól), *Uhrynov* (falu Volyn és Červen között a Bug mellett; a három helység, mely a magyarok nevét őrzi, Kijev nyugati kereskedelmi útja — Kijev, Žitomir, Novgrad Volynsk, Vladimir Volynsk, Červen, Volyn mentén fekszik, s ebből arra lehet következtetni, hogy a magyarok Besszarábiából kiindulva e kereskedelmi út mentén nyomultak nyugat ellen, okulva a Moravia elleni 892. évi frank—magyar sikertelen hadjáraton; i. m. 402—3); *Uher* (a Bug mellékfolyója Brest Litovskij irányában), *Uhrusk* és *Uhruska Vola* (az *Uher* folyó torkolatánál; i. m. 403); lengyel területen, vö.: *Węgrów* (város Mazoviában, a varsói vajdaságban), *Węgierka* (a Narewbe ömlő Orzyc mellékfolyója), *Węgrzynowo* és *Węgra* (helységek uo., az utóbbi a varsói vajdaságban; i. m. 403); *Węgiersk* és *Węgorzyn* (helységek a Wislanál, Toruń mellett; megjegyzendő, hogy ez utóbbi a *węgorz* 'angolna' szóval függ össze), *Węgiec*, *Węgrzynow*, *Węgierski*, *Węgierskie*, *Węgrzewo*, *Wągrowicz* (valamennyi helység, a Wisła vidékén, Lengyelország régi fővárosának, Gniezno, környékén fekszik, s vagy annak bizonyossága, hogy a magyarok egykoron sikertelen támadásokat intéztek a lengyel (polan) főváros ellen, vagy annak az emléke, hogy a magyarok a Warta és a Noteć menti mocsarakon hasztalanul kerestek átjárást, s ezért dél felé fordultak; i. m. 403—4); a Kárpátok északi lejtőin is megtaláljuk a magyarok szállásterületeinek emlékeit, vö.: *Uhorce* (a Bug forrásánál), *Uhrynov* (a Strypa folyónál), *Uhorniki Dolny*, *Uh. Gorny*, *Szlachecki Uhrynov* (helységek a Dnestrtől délre, a Bystrica partján; megjegyzendő, hogy az *Uhorniki* valószínűleg az *uhor* 'ugar' szóval függ össze), *Uhrynov Sredny*, *Uh. Stary* (helységek a Lomnica folyónál), *Uhersko* (a Stryjnél), *Uherce* (a Felső Dnestrnél): e helynevek annak a világos nyomai, hogy a magyarok gondos előkészület után indultak el a Latorca (Munkács) vagy Ung (Ungvár) irányába (Píč i. m. 404).

Végül Píč a magyarok mozgásának időpontját is meghatározza: a magyarok 840 táján lépik át a Volgát és 889-ben a Dnepr folyót, Besszarábiából való kivándorlásuk éve 892., míg a Kárpátok déli részeit 894-ben érik el (i. m. 406).

Píč maga is említi, hogy földrajzi névanyaga nem teljes. S valóban, a víznevek száma még növelhető, vö. a Wisla vízgyűjtő medencéjének alábbi folyóneveit (Hydronimia Wisły. I. Pod red. Przemysława Zwolińskiego. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1956. = ZWOLIŃSKI): *Węgierka* (a Soła mellékfolyója: i. m. 22); *Węgierka* (a Wisłoka mellékfolyója: i. m. 150); *Węgra* (a Narew mellékfolyója: i. m. 543); *Węgierska* (a Raba mellékfolyója: i. m. 45); *Węgierski* (a Wisła mellékfolyója: i. m. 3); *Węgrówka* (a Narew-Biebrza mellékfolyója: i. m. 434); *Uherka* (a Bug mellékfolyója: i. m. 376); *Uhrynówka* (uo. 371); *Uhryn* és *Uhrynski* (a Dunajec-Poprad mellékfolyója: i. m. 115).

Hasonlóképp a már említettnél több *Węgr-* kezdetű helységnév is felsorolható (Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Warszawa, 1968. 1205—6): *Węgrce* (falu Sandomierz mellett, a kielecki vajdaságban); *Węgrowa* (falu a wrocławii és a bydgości vajdaságban); *Węgrówka* (település a varsói vajdaságban); *Węgry* (települések a gdański vajdaságban 1x, a krakkói-ban 4x, a rzeszowiban 4x); *Węgrzce* (falu a krakkói vajdaságban 2x, a wrocla-

wiban 3x); *Węgrzyn* (falu a krakkói vajdaságban); *Węgrzynowice* (uo.); *Węgierska górka* (helység Krakkótól délre).

S ha most összesítenénk a felsorolt földrajzi neveket, meglepően magas számot kapnánk. Ezért joggal felmerül a kérdés, vajon valamennyi idézett földrajzi név a magyarok nevével hozható-e kapcsolatba?

3. Valóban, az *Uhr-* és *Węgr-* földrajzi nevekkal kapcsolatosan több probléma felmerül.

Mindenekelőtt a nevek eredetét kell tisztázni, ugyanis négy szótó jöhet számításba: *qgorb* 'anguilla, angolna', vö. orosz *úgorb*, *ugrb*, sg. gen. *ugrjá*, melléknév *ugrëvyj*, ukrán *uhór*, *vuhór*, lengyel *węorz*, *węorzny*, *węorzowy* | *qgrb* 'pattanás a bőrön', vö. orosz *úgorb*, *ugrb*, sg. gen. *ugrja*, mn. *ugrevátj*, *ugrjástj*, ukrán *uhór*, *vuhór*, sg. gen. *uhrá*, *vuhrá*, mn. *vuhrovátj*, lengyel *węgry*, *wągry* (csak többes számban), *węgrowaty*, *węgrzysty* | *qgorb* 'parlag, ugar', vö. orosz Ø (*par*), ukrán *uhor* (*parenina*), lengyel *ugór*, *ugorowy*, *ugorny* (ha e szó orrhangú *q*-val kezdődött, akkor az *u*-s alak a lengyelben jövevény-szó) | *qgrinš*, pl. nom. *qgrë* (< *onogur*) 'magyar', vö. orosz *Ugr*, sg. gen. *Ugra* és *Ugrin*, sg. gen. *Ugrina*, pl. nom. *Ugri*/e, mn. *ugorškyj*, ukr. *Uhren*, sg. gen. *Uhryna*, pl. nom. *Uhry*, mn. *uhórškyj*, képzett alak *Uhórecb*, pl. nom. *Uhórci*, lengyel *Węgrzyn*, ma *Węgier*, pl. nom. *Węgrzy*, *Węgry* 'Magyarország', mn. *węgerski*. (A felhasználás szótárak: PREOBR., EtSl.; Ukrajinszko-rosijszkyj slovnyk. Kyjiv, 1963. Tom. VI.; BRÜCKNER, SIet.; LINDE, SIJP.)

A *Węgr-* 'magyar' szótóval kapcsolatosan meg szeretném említeni, hogy ZSIRAI MIKLÓS fejtegetését elfogadva véleményem szerint is az *ugr-* 'magyar' és *ugr-* (*jugr-*) 'vogul, osztják' elnevezés az *qgr-* (< *onogur*) népnévre vezethető vissza, csak időben és térben elkülönülő névátvitellel van dolgunk, (Finnugor rokonságunk. Bp., 1937. 144—5, 151—2, 474; megjegyzendő azonban, hogy VASMER ezt elvetve a balti nyelvekben keresi az *Ugra* folyó nevének eredetét, vö. RussEtWb. III, 172).

Továbbá tisztázandók a szóképzési és kronológiai vonatkozások. A magyarokra vonatkozó lengyel elnevezésekkel (*Madziar*, *Magier*, *Węgier*) STANISŁAW URBAŃCZYK foglalkozott (Polskie nazwy Węgrów: StSl. XII, 419—22), de fejtegetései számomra nem mindenben meggyőzőek. Fontosabb gondolatai: az *-in* képzős *Węgrzyn* földrajzi nevek jelentése 'egy magyar férfi', s vagy nyelvi szempontból is magyart, vagy bármilyen más nemzetiségű magyarországi egyént jelent; *Węgry* vagy etnikus jelentésű és hadifogoly települések emlékét őrzi vagy talán inkább a *węgry*, *wągry* 'pattanás a bőrön' szóval függ össze, idesorolhatók a *Węgrowa*, *Węgrowo* falunemek is (számomra azonban nem világos a 'pattanás a bőrön' jelentésű szó földrajzi névként való használatának indoka); *Węgrzce*, *Węgrzcy*, *Węgiery*, *Węgierce* (sg. nom.-i alakja *Węgrzec* az *Qgrbcb* kicsinyítő képzős alakból származik, de ez a képző a lengyelben a népnevek esetében nem használatos, s talán a szlovákból jött át, vö. *Uherce*), *Węgierce* (1254: „ad beneficium Cracoviae Ungari dictum”: a krakkói fejedelem udvarához tartozó 'tiszttség', vö. K. BUCZEK, *Podstolice*, *Pstrościce*, *Węgierce*. Przyczynek do badań nad toponomastyką polską: Onomastica IV [1958.], 1—27; URBAŃCZYK szerint is a *Węgier* helynév a „Węgier” tiszttségéhez tartozó alávetett emberek jelentett, s az *-ec* képző a valahová való tartozást vagy a kicsinyítést jelezte).

URBAŃCZYK a *Węgr-* földrajzi neveket egyes magyar vagy magyarországi személyek nevével, illetve társadalmi rangjával hozza összefüggésbe, és kizárja

a magyarok csoportos jelenlétét, emellett a legrégibb földrajzi neveket a XIII. századra datálja. Véleményem szerint azonban a *Węgr-* földrajzi nevek esetében abból kell kiindulnunk, hogy a keleti szláv törzsek által használt és náluk is meghonosodott *Ogŕinŕ* (sg. nom.), *Ogŕe/i* (pl. nom.) a lengyelben a X. században *W+ęgr'in* > *Węgrzyn* és *W+ęgr'e/i* > *Węgrze/y* alakká alakult át. Vagyis a lengyeleknek az *Ogŕinŕ*, *Ogŕe* népnévvel még a X. század táján kellett megismerkedniök, mivel az orrhangúak denazalizációja a szláv nyelvekben a X. század közepén bekövetkezett. Más szóval: ha a lengyelek a X. század után ismerkedtek volna meg e népnévvel az oroszok vagy a dunai szlávok révén, már *u*-ra hangzó *Ugre/i* alakban vették volna át. Röviden: a lengyelek a magyarok *Węgrzy* nevével a X. század közepe előtti időkben ismerkedtek meg.

Ha a lengyelországi és oroszországi földrajzi neveket áttekintjük, megállapítható, hogy más népeket jelölő földrajzi nevek is felbukkannak, vö. *Wareżanka* vagy más néven *Uhrynówka* (a Bug mellékfolyója: ZWOLIŃSKI i. m. 371.; a *waregŕ* 'varég' szóból; érdekessége, hogy e folyó második nevéként *Uhrynówka* szerepel); *Peczenizyn* (a Prut partján fekvő Kolomyjától nyugatra: STEFAN HRABEC, *Nazwy geograficzne Huculszczyzny*. Kraków, 1950. 220 e helynevet nem a besenyők szálláshelyétől származtatja, hanem *Peczeniha* személynévből, olyan egyéntől, aki a besenyőkre emlékeztetett; szerintem a *Peczenizyn* helynév eredete: *Pečenęgŕ* + *inŕ*, vö. *waregŕ* + *-inŕ* > *Wareżyn*), *Pečenegi* (város Charkovtól keletre); *Tłumacz* (uo. a Prut, valamint a Dnestr mellékfolyója, ez utóbbi Haličtól keletre: < török *tılmaç*, vö. MORAVCSIK: ByzTurc. II, 94, 267, BıbK. 37. fejezet 'a hatodik besenyő törzs neve' és 'besenyő eredetű bizánci testőrök'), *Tłumacz* (város és község Stanisław-tól délkeletre, az említett *T.* folyó mentén), *Tłumaczyk* (helység a Prut mentén, a *T.* folyó torkolatánál); *Jatwiegi* (Sambortól északkeletre; egy litván törzs neve, mai lengyel *Jaćwingowie*); *Tatary* (Sambortól keletre); *Płowce* (Gnieznótól keletre, a. m. 'polovec'); *Obra* és *Obrzyca* (folyók Gniezno alatt), *Obrowa* és *Obrzycka* (helységek a Wartanál, Gnieznótól nyugatra; BRÜCKNER, SIET. 378 a fenti földrajzi neveket az avarok nevével hozza összefüggésbe), *Obrowice* (a Bug jobb partján, Hrubieszow mellett); egyéb népnévi eredetű földrajzi nevek: *Rusin*, *Rusov*, *Ruskie*, *Mazury*, *Madziarki* (a Bug jobb partján, Krystynopol fölött); stb.

A népnévi eredetű földrajzi neveket nem tanulmányoztam át rendszerelesen, de a felsoroltak közül azok látszanak a legrégibbeknek, amelyek képző nélküli, puszta népnévként megőrződtek: *Pečenegi*, *Tłumacz*, *Jatwiegi*, *Tatary*, *Obra*, *Mazury* stb. S a mi esetünkben ez a *Węgra*, *Węgry* alak. (A *Węgra* alakra vö. PVL.: „... i vsi jazyci: merja, ... ugra, litva, ...”: I, 10; a *Węgry* alak jelentése 'magyar föld, m. ország'; a Balti-tenger melléki *Węgry* vára feltehetőleg a XI–XII. században létezett, közelében szolgáltató település nyomai kerültek napfényre a X–XI. századból, vö. SISS. VI [1977.], 397).

A valamely csoporthoz való tartozást jelentő *-inŕ* képző a szláv nyelvekben régi eredetű (vö. a legrégibb szláv nyelvemlékekben: *bojarinŕ*, *voinŕ*, *graždaninŕ*, *čeljadinŕ* és a népneveknél: *ispolinŕ*, *spolinŕ* (< *Spaloi*), *ob(ŕ)rinŕ*, *ogŕrinŕ*, *židovinŕ*; l.: Slovník jazyka staroslověnského. I. Praha, 1966.; FR. MIKLOSICH, *Lexicon palaeoslovenico—graeco—latinum*. Vindobonae, 1862–1865.; PREOBR., EtSl. 651; BRÜCKNER, SIET. 378), s a magyarokra vonatkoztatott többes számú *Ogŕe* alak szabályos egyes számú változata is *Ogŕinŕ* volt. Ebből tehát arra lehet következtetni, hogy az *-in* végződésű földrajzi nevek régi eredetűek. Igaz ugyan, hogy a *Węgrzyn* település legrégibb

lengyel adatai csak a XIV. századból valók (vö.: 1336: „in Wangrsinouicz”, Węgrzynowice falu Rawa mellett; 1368: „Stephanus Wangrzin dictus... ipsum Stephanum Wógrzin”, l. WITOLD TASZYCKI, Patronimiczne nazwy miejscowe na Mazowszu. Kraków, 1951. 68).

Az eddig érintett kérdéseket véleményem szerint csak több tudományterület művelőinek közös összefogásával lehet tisztázni. S e vonatkozásban tanulságosak a régészeti ásatások eredményei: a régészek a magyar aranyművesség emlékeit Kijevben és Černigovban, sírokat Krylosban, Halič térségében, Sądowa Wiszniában (Przemysltől keletre), a Prut mentén (Probatá, Budești) és a Tamanь-félszigeten, míg temetőket Przemyslben tártak fel (vö.: ELŻBIETA DABROWSKA, Węgiersko-słowiańskie stosunki: SISS. VI [1977.], 390, 392; Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp., 1977., benne: ERDÉLYI ISTVÁN, Az ősmagyarország régészeti emlékei Kelet-Európában 65—76; J. PASTERNAK, A krylosi (Galícia) magyar sírleletek: ArchHung. XXI [1937.], 137—41; A. KOPERSKI—M. PARCZEWSKI, Das altungarische Reitergrab von Przemysl (Südostpolen): ActaArchHung. XXX [1978.], 213—230; Problemy archeologii i drevnej istorii Ugrov. Moskva, 1972.); a XI. századi magyar pénzek lelőhelyeiről JÓZSEF KOSTRZEWSKI állított össze térképet (Kultura prapolska. Poznań², 1949. 329—30, Ryc. 212. Mapa monet węgierskich z XI. wieku znalezionych w Polsce: a lelőhelyek főleg az Odra, Warta és Wisła közepő folyása között találhatók). S talán ide kívánczik a magyarok nevével összekapcsolt, és a keleti szláv gorodiščere utaló *Uherce-Horodyszcze* (Sambortól és a Dnestrtől délre), mely talán megérdemli a régészek figyelmét.

4. A fentiek alapján talán nem zárható ki az a lehetőség — föltéve, hogy az etimológiai kutatások és a történeti források adatai ezt alátámasztják —, hogy bizonyos típusú *Uhr-* és *Wegr-* földrajzi nevek valóban 'magyarok'-at jelentenek, s emellett régi eredetűek.

E feltevésnek valós alapja lehet. Így például BRÜCKNER, SIET. 609 az orosz, kisorosz *Uherce*, *Uhrowiecki* földrajzi neveket az *onogur* > *qgr* > *ugr-*, *uhr-* 'magyarok' népnévvvel hozza összefüggésbe. S tanulságos lehet, ha a szomszédos cseh és szlovák hasonló eredetű földrajzi neveket szemügyre vesszük. Vö. az alábbi helységneveket: *Uherce*, *Uherčice*, *Uherské Hradiště*, *Uhersko*, *Uherský Brod*, *Uherský Ostroh*, *Uherská Ves*, *Uherské*, *Uherské Raslavice*, *Uherské Zahorany*, *Uherský Žipov*, *Uhrov*, *Uhrovec*, *Uhrovské Podhradie*, *Uhřice*, *Uhřínov*, *Uhřínovice* (Statistický lexikon obcí ČSSR 1965. V Praze, 1966.; Malý soznam obcí na Slovensku. V Bratislave, 1948.). Mint láthatjuk, a felsoroltak között vannak pusztá népnévből (*Uhry*) és továbbképzett alakokból (*-ce*, *-ice*, *-ský/á/é*, *-ov*, *-ovec*, *-inov*, *-inovice*) alakult helynevek, vagyis hasonló, mint az orosz (ukrán) és lengyel nyelvterületen. A cseh helynevek történetét ANTONÍN PROFOUS és JAN SVOBODA dolgozták fel (Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny. IV. Praha, 1957. 419—25), s a benünket érdeklő helynevek közül az alábbiakat találjuk meg művükben: *Uherce* (négy falu, első említésük: 1501., 1274., 1088. körül, 1213.; jelentése 'az Uherecek, magyarok falva'; eredete: < *Uherec* < ócseh *Uhřec* < *Uhry* 'Magyarország, magyar föld'); *Uherčice* (falu, uo.); *Uhersko* (falu, első adata 1349-ből; eredetileg *-sko-ra* végződött, de a XIV. századi alakja *Uhersk* volt; jelentése 'az Uhři, magyarok által lakott udvarház'); *Uhřetice* (1392., Vherczicze 'Uherčice'; l. előbb), *Uhřice* (két falu, 1378., 1388; < *Uher*, jelentése 'az Uherek falva'); *Uhříněves* (kis város, első említése 1227 körül; eredetére két magará-

zatot találunk: < *Uhřin*, jelentése 'Uhřin, Vgrin falva' vagy: < *Uhra* személynévből > *Uhřina ves* 'Ugra-falva'); *Uhřinov* (két falu, 1354.; *Uhřin* < *Uher* vagy *Uhra* + *-in*, jelentése 'Uher vagy Uhra udvarháza'), *Uhřinovice* (falu, 1387.); *Uhrov* (falu, 1469., 'Uher falva'), *Uhry* (falu, 1843., 1878., „Dvorec ei Uhry”, jelentése 'a magyarok udvarháza').

S a fentieket egyetlen megjegyzéssel szeretném kiegészíteni: a két szerző egyetlen *Uhr*- helynevet sem eredeztet a 'pattanás' jelentésű tőből.

Az eddigiekből kitűnt, hogy feltűnően sok *Uhr*- és *Węgr*- kezdetű földrajzi név található az orosz (ukrán) és lengyel területen. De ez egyben kötelességet ró ránk, hogy ezekkel a földrajzi nevekkal behatóbban foglalkozzunk. S ezt látom én is feladatomnak, mivel mindazt, amit fent leírtam, csak előzetes fejtegetésnek tekintem. Ahhoz ugyanis, hogy e kérdésben biztosabban mozoghassak, az *Uhr*- és *Węgr*- kezdetű földrajzi neveket (helyneveket és vízneveket) alapos vizsgálatnak kell alávetnem mind az eredet, mind a kronológia vonatkozásában.

A várható eredményt tekintve bizakodó vagyok. S ezt a *lengyel* népnév tanulmányozásából adódó tanulságok is alátámasztják. Mint ismeretes, a *lengyel* (rég magyar *lengyen*) népnév a *Lędzino*, *Lędźne* szláv törzs nevét őrizte meg a X. század tájáról vagy az ezt megelőző időkből (vö. az orrhangú *q*- megmaradása *ę* hangalakban), s ez a törzs Délnyugat-Oroszország és Kelet-Lengyelország határán élt. E törzs neve egyedül a magyarban maradt fenn, s ugyanilyen alakban közli BfBK. is: *Λερζαρίνοι* és *Λερζερίνοι*. T. WASILEWSKI-vel és H. LOWMIANSKI-val egyetértve úgy vélem, hogy eleink a *lengyel* névvel csak a *Lędźne* szláv törzs szomszédságában ismerkedhettek meg, s még a honfoglalás előtti időkben. (Újabb adalékként megemlítem, hogy O. A. КУРЧЕНСЬ-КЪ, Najdavníši slov'janszki toponimy Ukrajiny jak džerelo istoryko-geografíčnych doslidžen. Kyjiv, 1981. térképmellékletén a vislánok-lędének keleti határát a Visla és a nyugati Bug torkolata, a Vepr folyó középső része, a Visla és a San torkolata közötti vonalnál húzza meg, vö. „Kordon Visljan (Lendzjan)”). S ezt azzal is ki kell egészítenünk, hogy a lengyeleknél a *lędźne* népnév nem őrződött meg, vagyis a honfoglaló magyarok a IX–X. század után ezt a nevet tőlük már nem vehették át, s azért sem, mivel a X. század végétől a *Polane* név terjedt el országosan, ekkor foglalta el ugyanis a nyugati részekén uralkodó *Polan* törzs a keleti területeket.

Visszakanyarodva az eredeti kérdéshez, hogy magyar eleink a honfoglalást megelőző évtizedekben hol éltek, a földrajzi nevek alapján — mint láthatuk — még korai lenne válaszolni. Ezzel szemben biztosan támaszkodhatunk a történeti források vallomására: 870 körül: Kercs (Ibn Rusta és Gardízi); 861.: Chersón, a Krím-félsziget dél-nyugati csücskében (Konstantín-Legenda); 898.: Kijev alatt (PVL.); IX. század: *Ungare* a Kárpátoktól északra a *Vuislane* nép szomszédságában (Bajor Geográfus); 811.: az Alduna vidéke (bolgár Prolog és Szinakszárium); 834–836.: az Alduna vidéke (György Barát Krónikájának folytatása és Symeón Logothetés Krónikája); 882.: az Alduna vidéke (Metód-Legenda); 894–896.: az Alduna vidéke (Symeón Logothetés Krónikája, Lětovnik); 862.: Keleti Frank Birodalom (Hincmari Remensis Annales) (l.: KIRÁLY PÉTER, A magyarok említése a Konstantín- és Metód-Legendában. Bp., 1974.: MNyTK. 141. sz.; uő., A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. Bp., 1977.: MNyTK. 148. sz.; uő., Óbolgár forrás a 894–896. évi magyar–bolgár háborúról: Századok 1977: 320–28; uő., Magyar–szláv kapcsolatok a honfoglalásig a szláv írott források tükrében: Magyar Tudo-

mány 1980: 357—62; uő., Nazvanie vengrov *UGRI* i vostočnye slavjane: Hungaro-Slavica. 1983. 167—83).

A fenti források is azt sugallják, hogy magyar eleinknek a kazár függőség-ből való önállósulása nem köthető egyetlen évszámhoz (830 körül; vö. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.² Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1975. 10; KRISTÓ GYULA, Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp., 1980. 17—8, 21, 30), hanem láthatólag hosszabb önállósodási folyamattal és korai többirányú mozgással kell számolnunk. S remélhető, hogy a kutatás a jövőben is feltár idevonatkozó újabb adatokat. Megemlítem például, hogy a VIII—IX. század határáról egy német kolostor szerzeteseinek neve között a *Hungarius* névre sikerült rábukkannom. Hogy ebből a névből milyen következtetést lehet levonni, erről a Magyar Nyelv hasábjain más alkalommal fogok beszámolni.

KIRÁLY PÉTER

Gondolatok és töprengések egy magyar nyelvészeti terminológiai szótár lehetőségeiről*

7. A felszabadulás óta idestova eltelt négy évtizedben nyelvészeti terminológiai kérdések vizsgálatával kutatóink csak alkalomszerűen foglalkoztak. Több-kevesebb módszerességgel és rendszerességgel folytatott metanyelvészeti — főleg a műszaki, orvostudományi és természettudományi terminológia területére kiterjedő — kutatásokkal és ezeknek biztató, lemérhető eredményeivel jószerével csak nyelvművelőink büszkélkedhetnek, de azt hiszem, ők is messze állnak még az elégedettségtől. A helyzet tarthatatlanságán az sem változtat, hogy időközben például országos szintű tudományos értekezleteken szóba kerültek a szaknyelvi és terminológiai kérdések elvi és gyakorlati problémái (vö. Anyanyelvi műveltségünk. A pécsi nyelvművelő konferencia anyaga. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1960.), vagy az sem, hogy az elmúlt évtizedekben igényes, egy-egy részterület terminológiáját tudományos rendszerességgel feldolgozó monográfiák és szaktanulmányok láttak napvilágot (KOVÁCS FERENC, A magyar jogi terminológia kialakulása. Bp., 1964., sőt születtek terminológiai szótárak is, l. az „*Analecta Linguistica*” című bibliográfiai tájékoztató X., XI. évfolyamait, valamint a Hungarológiai Értesítő eddig megjelent számait), ám a korszerű igényeket kielégítő nyelvészeti terminológiai szótárt vagy valamilyen nyelvészeti lexikonféle kiadványt mind a mai napig a magyar nyelvtudomány nem mondhat magáénak.

Szerencsére próbálkozásokról, kísérletekről tudunk, ezek a szerény kezdeményezések talán megindíthatnak egy erőteljesebb folyamatot a kibontakozás felé. Főleg szakmai magánbeszélgetések során értesültem arról, hogy az elmúlt évtizedekben legtöbbször magánkezdeményezésre, de intézményes formában is születtek elgondolások és ötletek egy korszerű magyar terminológiai szótár kiadására (BAKOS FERENC, BALÁZS JÁNOS és SZÉPE GYÖRGY közlése), de legjobb tudomásom szerint ezek az elgondolások, koncepciótervezetek nem kerültek a nagyobb nyilvánosság elé. Az első próbálkozás, melynek írásos nyoma is maradt, a korán elhunyt KUBÍNYI LÁSZLÓ érdeme (Nyelvészeti műsza-

* L. MNy. LXXX, 276—90.

vak és műkifejezések kis tára: az „Anyanyelvünk az iskolában” című folyóirat 1954–1955-i számaiban). Munkáját nemigen folytatta senki. Még két évtizedes távlatból visszatekintve is a szerény kezdeményezések sorában igen jelentős SZATHMÁRI ISTVÁN munkája, „A stilisztikai fogalmak lexikona”, mely az általa szerkesztett, bevezető tanulmánnyal ellátott és sajtó alá rendezett „A magyar stilisztika útja” (Bp., 1961.) című kötet mellékleteként jelent meg. Bár csupán a nyelvtudomány egyik dinamikusan fejlődő ágának, a stilisztikának a legfontosabb műszavait veszi számba, mégis terjedelmét és igényességét tekintve, az elmúlt évtizedek magyar metanyelvészeti szakirodalmának — témánk szempontjából — e munka az egyik legszámottevőbb alkotása. Noha SZATHMÁRI lexikonja elsősorban a legfontosabb stilisztikai fogalmakat értelmezi, de a hagyományos stilisztikai fogalmakon kívül számba veszi „valamennyi nyelvi-nyelvtani jelenség stiláris vonatkozásait és általában a nyelvhasználat . . . minden lényeges kérdését” (i. m. 417). Ám ez az igen gondosan összeválogatott, mintegy 127 nyomtatott lapot kitevő (417–544) és szerfőlött gazdag bibliográfiával kiegészített lexikon (548–681) a benne szép számmal szereplő nyelvészeti műszó értelmezése ellenére sem tekinthető egy par excellence nyelvészeti terminológiai szótár iránt támasztott igény kielégítését szolgáló alkotásnak. A szerzőnek nem is ez volt a célja. Viszont a szándéka, hogy ti. egy szakterületnek a legfontosabb metanyelvi kifejezéseit rendszerezze, az akkori magyar nyelvtudomány igen jelentős eredményének kell tekintenünk.

A tudósutánpótlás szempontjából nem mellékes, hogy egyetemi és főiskolai hallgatóink a bölcsészkarokon milyen alapképzésben részesülnek, mennyire sajátítják el a választott szakmájuk fogalmi rendszerét, és mennyire képesek a megfelelő alapképzés után a továbbfejlődésre, esetleg a tudomány művelésére. Nem ringatom magam illúziókban: egy nyelvészeti terminológiai szótár sem a jó kézikönyveket nem pótolja teljes egészében, még kevésbé pótolhatja a rátermettséget, de a kezdőnek, a diáknak hathatós segítséget nyújthat. Eppen ezért külön és igen elismerően kell szólnom H. BOTTYÁNFY ÉVA, HORVÁTH MÁRIA, KOROMPAY KLÁRA és D. MÁTAI MÁRIA „Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba” (Bp., 1976.) című egyetemi jegyzetéről. Ezt a mindössze 235 lapos szerény egyetemi jegyzetet rendkívül jelentősnek tartom mind tudomány módszertani, mind tudománystratégiai szempontból, mely az objektív adottságokból eredő hézagossága, vázlatossága ellenére is, főként szerkezeti beosztását, a bemutatott ismeretanyag jellegét tekintve, egyik lehetséges mintája lehetne egy jövőben elkészítendő, legalább magyar nyelvészeti vonatkozásban nagyobb teljességre törekvő, a szakszerű igényeket messzemenően kielégítő hasonló jellegű kiadványnak. Bennünket azonban most elsősorban a jegyzetnek „A nyelvészeti műszók lexikona” című fejezete érdekel (121–204), amely KOROMPAY és D. MÁTAI együttes munkájának az eredménye.

Ezt a kislexikont hézagossága ellenére is csak dicsérni lehet, és kell is dicsérni, mert az 1945 utáni nyelvészeti terminológiai szótáriródmunk egyik jelentős alkotása. De ha ennek a kis terjedelmű nyelvészeti terminológiai szótárnak a megjelenését, amely nem is önálló kiadványként látott napvilágot, ilyen jelentős eseménynek tekintjük, mert föltétlenül az, vajon ez nem lemaradásunkról tanúskodik? KOROMPAY és D. MÁTAI munkájukban az egyetemi oktatás céljait tartották szem előtt, csak a legfontosabb műszavak értelmezésére vállalkozhattak, s így aligha támaszthatnánk olyan igényeket és követelményeket nyelvészeti kislexikonjuk iránt, mint amilyenekkel jogosan fellép-

hetnénk a nyelvtudomány szakszerű művelői számára készült, a legmagasabb tudományos igényeket is kielégíteni hivatott munka iránt. Ez a műszógyűjtemény nyilvánvalóan a magyar nyelvtudományra és azon belül is főként a nyelvtörténet szakkifejezéseinek az értelmezésére összpontosítja a fő figyelmet. Az mindenképpen nagy érdeme az ELTE Bölcsészettudományi Kara illetékes tanszékének, hogy a hallgatók igényeit ezen a területen is igyekszik kielégíteni.

Habár „házi” használatra készült, de kisebb terjedelme ellenére is viszonylag igényes feladatot old meg SIPTÁR PÉTER „Nyelvészeti kisszótár. Alapvető terminus technicusok a modern nyelvészetben” (MKKE Nyelvi Intézet, 1980.) című kiadványában. A kisszótár összeállítására egy tudományos rendezvény adott alkalmat. (Vö. A CHOMSKY „utáni” nyelvészet és kettős alkalmazása: Nyelvpedagógiai Írások 3. sz. Bp., MKKE Nyelvi Intézet, 1982.) A mintegy 200 szavas szójegyzékben SIPTÁR a CHOMSKY „utáni” nyelvészeti irányzatoknak, pontosabban: a generatív nyelvészet differenciálódása folytán kialakult áramlatoknak a legfontosabb műszavait értelmezi, hol egyszerű fordítás révén, hol pedig önálló magyarázat formájában. A szerző a megjelölt forrásokból átvett szócikkeknel nem a filológiai hűséget tartotta szem előtt, tehát nem szó szerinti fordításra törekedett, hanem a szabatoságra és az olvasók pontos tájékoztatására. Szócikk-értelmezései, a fogalmak meghatározásai világosak és pontosak.

Hazai körképünk utolsó mozaikkockája VIGH ÁRPÁD „Retorika és történelem” (Bp., 1981.) című könyvének mindössze 30 lapos melléklete, amelyben a szerző (Rektorikai kislexikon 487–512) a retorika néhány fontos műszavát értelmezi, és „a magyar irodalomból vett példákkal próbálja a szükségszerűen technikai jellegű meghatározásokat világosabbá és használhatóbbá tenni”. Ez a kislexikon, noha nem kimondottan nyelvtudományi vonatkozású, de pontos meghatározásai a stilisztika és a szövegnyelvészet művelőinek is hasznára lehetnek.

8. Ha most gondolatban újból végigfutunk ezen a tucatnyi terminológiai szótáron vagy szaklexikonon (hangsúlyozni kívánom: terjedelmi okokból csak elenyészően keveset mutathattam be), és megnézzük, melyik országban láttak napvilágot, akkor egyértelműen kiderül: egy nyelvészeti terminológiai szótár vagy lexikon ma már nem „luxuscikk”, nem a legfejlettebb országok nyelvtudományainak a privilégiuma, hanem éppen olyan nélkülözhetetlen munkaeszköz, mint akármelyik értelmező, történeti vagy kétnyelvű szótárunk. Úgy vélem, nem túlzás, ha egy igényesen megszerkesztett nyelvészeti terminológiai szótár értékét a viszonylag fejlett szótárirodalmunk mércéjével próbálom mérni. Ha ezt valaki mégis túlzásnak minősítené, legfeljebb abban lehet igaza, hogy a szokványos szótáraink a társadalom legszélesebb rétegeinek az igényeit vannak hivatva kielégíteni, ezzel szemben a nyelvészeti terminológiai szótárak rendszeres használóinak a köre lényegesen szűkebb, legtöbbször csak a szóban forgó tudomány művelői használják. Viszont az már a magasabb társadalmi érdekek szempontjából sem közömbös — nem lehet közömbös —, hogy a tudomány művelői „műves eszközökkel” vagy pedig a maguk gyártotta „felszerelésekkel” művelik-e a tudományt. Magyarán szólva: a tudományosan megalapozott módszertan, a szakkifejezések fogalmi tisztasága és viszonylagos egyértelműsége éppen olyan elengedhetetlen feltétele nyelvtudományunk eredményességének, mint a nyelvi adatok összegyűjtése, rendszerezése és a kor tudomá-

nyos követelményeinek megfelelő szintű értelmezése. E két mozzanat — a fogalmi tisztaság és a viszonylagos egyértelműség, valamint az adatgyűjtés, rendszerezés és értelmezés — nemcsak hogy szervesen összefügg egymással, hanem kölcsönösen kiegészíti és föltételezi egymást.

Függetlenül attól, hogy a marxista tudományelmélet és tudományfilozófia másképpen és árnyaltabban értelmezi a paradigmaváltás fogalmát, magának a folyamatnak a lényegét, mint a már többször idézett THOMAS KUHN vagy általában a nyugati tudományfilozófusok, mégis úgy vélem, nem érdektelen idéznem a neves amerikai tudománytörténész szavait, melyek rávilágítanak a bennünket érdeklő „nyelvi” vagy pontosabban szólva: metanyelvi kérdések lényegére. KUHN abból a tudományos gyakorlatban észlelhető felfogásból indul ki, hogy a paradigmaváltás nyomán jelentkező perceptuális különbségek folytán „két ember, aki különbözőképpen észleli ugyanazt a szituációt, de mégis ugyanazt a szókészletet használja a vitatkozáshoz, szükségképpen különböző módon használja a szavakat. [. . .] A forradalmak [a tudományos forradalmakról van szó: M. J.] egyik központi jelentőségű aspektusa tehát az, hogy a hasonlósági viszonyok megváltoznak. Objektumokat, amelyeket korábban egy csoportba soroltak, később különbözőkbe tartozónak tekintenek, és megfordítva. Gondoljunk a Napra, a Holdra, a Földre és a Marsra Kopernikusz előtt és után . . . És mivel a megváltozott halmazokon belüli objektumok többségét továbbra is együvé sorolják, a halmazok neveit általában megtartják.” (Ily módon tehát a különböző paradigmarendszerekben dolgozó, azaz az eltérő szemléletmódokat valló tudósok ugyanazokat a szavakat és kifejezéseket használva is voltaképpen másról beszélnek, s ez föltétlenül kommunikációs nehézségekhez és zavarokhoz vezet.) „Röviden, amit egy kommunikációs zavarhelyzet résztvevői tehetnek — folytatja gondolatmenetét KUHN — az annyi, hogy egymást különböző nyelvi közösségek képviselőiként ismerik fel, és fordítókká válnak.” (TH. KUHN, *The Structure of Scientific Revolutions*. 2. kiad. Chicago, 1970. 200—2; idézi FEHÉR MÁRTA „A tudományfejlődés kérdőjelei” című könyvében, Bp., 1983. 47.)

Nem folytathatom THOMAS KUHN igen tanulságos, ám sok tekintetben vitatható — itt csak nagyon leegyszerűsített formában ismertetett — tudományelméleti fejtegetéseit, nem elemezhetem annak a folyamatnak a nyelvészeti gondolkodás fejlődésében is felderíthető mozzanatait, amelyek e viszonylag terjedelmes idézetből szinte önmaguktól kínálkoznak. Összegezeként csak annyit állapíthatok meg, hogy KUHN, de főleg P. FEYERABEND felfogása szerint a paradigmaváltás (értsd: egy új szemléletmód meghonosodása) következtében létrejövő felfogásbeli különbségek föltétlenül nyelvi különbségeket idéznek elő, abban az értelemben, hogy az egymást követő elméletekben használt azonos kifejezések jelentése megváltozik. — Az ún. meaning variance problémára vonatkozóan I. FEHÉR MÁRTA már többször idézett művét, valamint az ÁNYT. XIII. kötetében megjelent „A tudományos terminusok jelentésváltozásának problémája” című dolgozatát (Bp., 1982. 45—53). Mindkét munkában bőséges irodalmi utalások találhatók a tudományfejlődés-elmélet legújabb eredményeiről és problémáiról.

Úgy vélem, nem kell különösebben érvelnem amellett, hogy a (természet-) tudományos fejlődés folyamatából, amely KUHN szerint ugyan „nem folytonos, kumulatív, mennyiségi expanzió, hanem struktúrákba szerveződő, »paradigma«-vezérelte ismeretalkotó tevékenységformák, »krízisek« és »forradalmak« megszakította sora” (FEHÉR MÁRTA: ÁNYT. XIII, 45—6), mi nyelvészek is

bizonyos ismeretelméleti, tudománymetodológiai következtetéseket a magunk okulására, tudományágunk hasznára levonhatunk. Az első ilyen következtetés föltétlenül csak az lehet, hogy időről időre, főleg korszakváltáskor, felül kell vizsgálnunk tudományágunk „konceptuális, perceptuális és metodológiai” rendszerét, magyarul szólva: számolnunk kell azokkal a változásokkal, amelyeket a paradigmaváltások idéznek elő a nyelvtudomány előbb említett területein. Nyugodt lelkiismerettel nem merném azt állítani, hogy ezt a feladatot — legalábbis az elmúlt három és fél évtizedben — elvégeztük volna; jóindulattal is csak azt mondhatom: legtöbbször úsztunk az árral, vagy még inkább: vitettük magunkat vele. Nagy általánosságban már utaltam azokra az egyetemes és a magyar nyelvtudomány történetében végbement gyökeres változásokra, amelyek igen érzékenyen érintették, módosították és részben át is alakították nyelvtudományunk fogalmi és terminológiai rendszerét. Most sem bocsátkozhatok érdemlegesebb elemzésekbe, de hogy legalább a XX. század nyelvtudományában bekövetkezett paradigmaváltások lényegét érzékeltessék, melyek logikailag és tudománytörténeti szempontból is elodázhatatlan-ná teszik a nyelvtudomány fogalmi és terminológiai rendszerének a vizsgálatát és korszerű értelmezését, főleg számunkra, magyar nyelvészek számára, szólnom kell azokról a „strukturákba szerveződő . . . ismeretalkotó tevékenységformákról” (FEHÉR: i. h. 46), amelyek alapján a XX. századi nyelvtudomány történetét a viszonylagosság igényével korszakolhatjuk.

Ha tehát figyelembe vesszük a század nyelvtudományában végbement „konceptuális, perceptuális és metodológiai” változásokat, akkor századunk nyelvtudományában a következő három nagy korszakot különböztetjük meg: 1. A nyelvtudomány öntörvényű (viszonylagosan önálló) fejlődésének, a „nyelvészeti nyelvészet” megteremtésének a korszaka, melynek nyitányát elsősorban SAUSSURE tevékenysége jelzi. A genfi nyelvtudós örökségének folytatói és kiteljesítői a klasszikus strukturális nyelvészeti irányzatok. Ez a korszak nagyjából a húszas évek közepétől az ötvenes évek végéig, a hatvanas évek legelejéig tart. — 2. A generatív nyelvelmélet kialakulása és térhódítása; ennek különböző irányzatai és változatai. Időben ez a korszak nagyjából századunk hatvanas éveire tehető. — 3. Az egységesülés (integrálódás) tendenciáinak egyre erőteljesebb érvényesülése. A „komplex” szemléletmód meghonosodása és a határtudományi kutatások kibontakozása. A korszak kezdete időben megközelítően a hatvanas évek végére, a hetvenes évek elejére tehető.

Még egyszer hangsúlyozni szeretném a korszakolás nagyon is viszonylagos jellegét. A korszakok voltaképpen csak bizonyos fejlődési tendenciák érvényesülésének kisebb-nagyobb intenzitását jelzik, és korántsem zárják ki, mint KUHN felfogásában, az előző korszakok „paradigmáit”, sőt az új „paradigma” a megtartva-meghaladás útján mintegy magába ötvözi a régiek az előremutató, az új koncepciónak megfelelő mozzanatait, hogy minőségileg ezáltal hozzon létre valami újat, valami mást, ami létében és milyenségében különbözik az előbbitől. De még továbbmenve, a nyelvtudomány története szinte egyöntetűséggel bizonyítja azt a cáfolhatatlan ténytet, hogy vannak korszakok, midőn különböző „paradigmák”, szemléletmódok némi „csatározás” közepette is „békésen” megférnek egymás mellett, legfeljebb arról lehet szó, hol ez, hol az gyakorol érezhetőbb befolyást a fejlődés menetére, végül is az a szemléletmód válik uralkodóvá, amelyik tökéletesebben megfelel a kor tudományos követelményeinek. A példákért időben nem kell nagyon visszamennünk, ha a humaniorák területére gondolunk.

Még mindig a korszakolásnál maradva: a korszakhatárok megállapításakor magától értetődően az egyetemes nyelvtudomány „mozgását” vettem alapul, de úgy vélem, ez a korszakolás többé-kevésbé helytállónak bizonyul a magyar nyelvtudomány XX. századi történetében is, azzal a sajátos fejlődésünkből magyarázható kiigazítással, hogy nálunk, és több más közép-kelet-európai országban is, a korszakok erősen egymásba torlódnak, s a fáziskésés következtében az elmúlt hét évtized jóformán három évtizedre zsugorodik össze. Alighogy kaput nyitottunk az ún. strukturalista hullám előtt, és több-kevesebb következetességgel próbáltunk meríteni belőle, nyomban a nemzetközi tudományos élet porondjára lépett a számunkra idegen talajból sarjadt, de első benyomásra is sok újat ígérő, ám a saját magával szemben támasztott követelményeket és igényeket csak részben valóra váltó generatív nyelvelmélet. Ez sebezhető pontjai ellenére is mozgásba hozta a nyelvtudomány szinte valamennyi területét, és kizárólagossági igényénél fogva — ellenhatásként — csakhamar olyan újabb folyamatokat indított el már virágzásának fénykorában is, amelyek a nyelvészeti vizsgálódások kiszélesítéséhez, a nagyobb összefüggések felismeréséhez és újszerű értelmezéséhez vezettek. A generatív nyelvészet paradox módon mintha eleve önmaga ellen dolgozott volna: a nyelvészeti gondolkodásnak azokat a folyamatait, a fejlődésnek azokat a tendenciáit erősítette föl szinte mindent elsópró módon, amelyeket eleve kizárt vizsgálódásai köréből vagy azért, mert azok nem értek be hipotetikus-deduktív rendszerébe, és szétfeszítették volna annak a keretét, vagy egyszerűen azért, mert episztemológiaiilag nem voltak lényegesek az elmélet szempontjából. Ennek ellenére — vagy éppen ezért — a generatív nyelvészet szerepe nem becsülhető le azokban a változásokban, amelyek századunk hatvanas-hetvenes éveiben zajlottak le a nyelvtudomány történetében. Jelentőségét tehát a nyolcvanas évek nyelvtudománya — legalábbis véleményem szerint — nem annyira ún. „tisztá formájában” látja és keresi, hanem inkább azokban a folyamatokban, amelyeket elindított, s amelyek végül is a korszerű szociolingvisztika és a szövegnyelvészet kialakulásához vezettek. E két integráló, szilárd elméleti megalapozást nyert diszciplína mellett egyre jobban kitágul a szárnyait már jóval előbb bontogató pszicholingvisztika „horizontja” is, főleg a jelentés problémája felé, s a szövegnyelvészet révén erőteljesen megújulnak a stilisztikai kutatások, a korszerű műelemzések. A szemantika s a tőle szinte elválaszthatatlan pragmatika a különböző rendszerű logikákból inspirálódva ma már teljesen áthatja a nyelvtudomány és a legkülönbözőbb humaniorák területét. Az új cselekvésközpontú modell, a beszédaktus-elmélet, filozófiai indíttatása ellenére is rendkívül eredményesnek bizonyult mind a nyelvészeti, mind a kommunikációelméleti kutatásokban.

A hatvanas-hetvenes évek fejlődési folyamatának ezeket a kiragadott mozzanatait és tendenciáit, melyek közül soknak a gyökerei a távoli múltba nyúlnak vissza, ha nem is mindig közvetlenül, de áttételesen mindenképpen a generatív nyelvészet kizárólagossági igénye erősítette föl. Ha ez utóbbi mozzanatot (ti. a kizárólagosságra törekvést) „negatívnak” minősítjük, a rá következő ellenhatás annál pozitívabb és eredményesebb: a nyelvtudomány nagyjából a hetvenes évek elején elindul azon az úton, amely az integrálódás, a nagyobb és átfogóbb vizsgálódások felé tart, magába ötvözve mindazt az örökséget, amit a nyelvészeti gondolkodás és a társtudományok a klasszikus, görög-latin hagyományoktól vagy még előbből, egészen napjainkig a századok hosszú során át „konceptuálisan és perceptuálisan” fölhalmoztak.

A tudományos gondolkodás folyamatában bekövetkező változások, melyek új tudományos paradigma kialakulásához vezetnek, a legérezhetőbb és szinte kézzelfoghatóan a szóban forgó tudomány „konceptuális, perceptuális és metodológiai” rendszerében követhetők nyomon. Szándékom jószerével nem volt más, mint hogy e korszakolás vázlatos bemutatásával legalább implicit módon utaljak az említett területek sejthető változásaira. A tudomány fogalmi és terminológiai kérdéseinek a vizsgálata, általában a tudományos szaknyelv változásainak a kutatása ma már nem tekinthető a tudománytörténet vagy a tudományfilozófia-történet mellékes területének. Sőt a nyugati tudományfilozófusok közül sokan meglehetősen eltúlozzák, majdnem abszolutizálják a nyelvi mozzanatok szerepét a tudományos gondolkodás változásaiban, ami igen sokszor itt nem részletezhető ellentmondásokhoz és éles vitákhoz vezet a tudományos fejlődés mikéntjét illetően. (Részletesebben l. FEHÉR MÁRTA két i. m.)

A tudomány számára azonban csak nyereség lenne az, ha valaki igényes monográfiában fölmérné azokat a mélyreható változásokat, amelyek tudományágunk fogalmi és terminológiai rendszerében a század folyamán bekövetkeztek. Egy ilyen jellegű munka a terminológia-elmélet szempontjából is rendkívül jelentős és tanulságos. Nemcsak hézagpótló lehetne a magyar nyelvtudomány és a magyar általános nyelvészet XX. századi képének teljesebbé tételéhez, hanem elvi és módszertani megállapításaiból messzemenő következtetéseket lehetne levonni a tudományfilozófia-történeti kutatások számára is.

A nyelvtudomány-történet és a terminológiai kérdések, általában a tudomány fogalmi készlete problémáinak a vizsgálatát — legalábbis elméleti szinten — az is összekapcsolja, hogy a tudományoknak főleg a XX. század második felében megindult és végbement nagyfokú differenciálódása és integrálódása következtében a nyelvtudomány terminológiai rendszerébe is szinte özönével hatoltak be és honosodtak meg a legkülönbözőbb tudományok területéről származó szakkifejezések. De tudománylogikai szempontból sem mellékes ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata, ha a tudományos szakkifejezések megvilágításának olyan eljárásaira gondolunk, mint a *f o g a l o m á t e m e l é s* (a természetes nyelv valamely fogalma tudományos fogalommal válik), a *f o g a l o m á t v i t e l* (a tudomány egyik területéről a másikra, miközben tartalma és terjedelme módosul) vagy a *f o g a l o m - v i s s z a v e z e t é s*, azaz a *r e d u k c i ó* (a korábban különbözőnek vélt fogalmakról bebizonyítják, hogy tartalmi és terjedelmi szempontból azonosak). De ezen túlmenően, a tudományos szakkifejezések kialakulása, módosulása, esetleg változása vizsgálatának itt említett módszereit és eljárásait csak akkor tekinthetjük eredményesnek, ha a fogalmak homályosságát pontos meghatározásokkal, az ún. nominális és reális definíciókkal próbáljuk csökkenteni, egyértelművé tenni. (Részletesen l. FEHÉR MÁRTA — HÁRSING LÁSZLÓ, A tudományos problémától az elméletig. Bp., 1977. 46—56.)

Mostanáig a magyar nyelvtudomány és a magyar tudományfilozófia nem nagyon bővelkedett az ilyen jellegű kutatásokban. A múlt században és e század elején viszonylag elég gyakoriak az olyan művek (különösen a német nyelvterületen), amelyek a nyelvészeti gondolkodás kezdeteit, főleg a klasszikus görög hagyományt kutatva, jócskán tartalmazznak elemzéseket a nyelvészeti terminológia kialakulására, változásaira vonatkozóan. Az ún. kartézianus nyelvészet lényege körül kirobbant vita a századunk hatvanas éveiben egyre inkább ráterelte a nyelvészek és a filozófusok figyelmét a nyelvtudomány-tör-

ténet elméleti és gyakorlati kérdéseire, s az ötvenes évektől kezdve ennek a folyamatnak (ti. a tudománytörténet iránti nagyfokú érdeklődésnek) a kibontakozását érezhetően elősegítették és felerősítették az akkor induló tudománytörténeti és tudományelméleti kutatások is. Éppen ezért újabban a nyelvészek közül is sokan, ha még oly érintőlegesen is, foglalkoznak a nyelvészeti terminológia alakulását, változását érintő kérdések elemzésével nyelvfilozófiai vagy nyelvtudomány-történeti kutatásaik kapcsán. (L. E. COSERIU, *Die Geschichte der Sprachphilosophie von der Antike bis zur Gegenwart. Eine Übersicht. Part I. Von der Antike bis Leibniz.* Tübingen, 1969. További utalások a könyvben. Ezen kívül az itt említett problémára vonatkozóan igen gazdag bibliográfiai utalások és jegyzetek találhatók FEHÉR MÁRTA idézett két munkájában, valamint a HÁRSING LÁSZLÓval közösen írt könyvében.)

Az utóbbi években igen öröndetes módon a magyar tudományos életben is eme folyamat kibontakozásának nagyon kedvező és biztató jelei kezdenek mutatkozni. Szakkiadványainkban több olyan nagyobb lélegzetű, igényes dolgozat vagy önálló monográfia és antológia látott napvilágot, amelyek közvetve vagy közvetlenül (a tudományfilozófia és a tudományelmélet területén mozogva) fontos elvi és módszertani megállapításokat, episztemológiai is hasznosítható anyagot biztosítanak a magyar metanyelvészeti kutatások s azon belül is a terminológiai vizsgálódások számára. FEHÉR MÁRTA és HÁRSING LÁSZLÓ már többször idézett munkái mellett — a teljesség legcsekélyebb igénye nélkül — utalhatok SZABÓ ÁRPÁDNAK, VEKERDI LÁSZLÓNAK és ALTRICHTER FERENCNEK az ÁNYT. XIII. kötetében (Bp., 1981.) megjelent tanulmányaira, vagy megemlíthetem FARKAS JÁNOS „A modern tudomány szerkezete” című monográfiáját (Bp., 1981.). A sort folytathatom A. RAKITOV „A tudományos ismeret anatómiája. Bevezetés a logikába és a tudományos metodológiába” című könyvével (Bp., 1971.) vagy MARX W. WARTOFSKY „A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai. Bevezetés a tudományfilozófiába” című monográfiájával (Bp., 1977.) avagy a már idézett, a szovjet tudományfilozófusok kutatási eredményeit publikáló „A tudományos megismerés történeti és módszertani problémái” című tanulmánygyűjteménnyel (Bp., 1980.).

Mindezek és még néhány — a hazai szakirodalomból is idézhető — munka és tudományfilozófiai dolgozat (melyek közvetve vagy közvetlenül utalnak tudományágunk fogalmi és terminológiai rendszerének ontológiai gyökereire és ezek lehetséges változásaira és módosulásaira, vagy közvetlenül is ezt elemzik, mint például SZABÓ ÁRPÁD dolgozata) elégséges elméleti alapot és módszertani fogódzot nyújtanak egy igényes magyar nyelvészeti terminológiai szótár vagy szaklexikon megszerkesztéséhez.

Egy magyar nyelvészeti terminológiai szótár lehetőségeit, esélyeit latolgatva első benyomásra a vizsgált kérdésnek talán túl terjedelmes „mögöttes” területét próbáltam megmozgatni. A dolgozatom alcímében jelzett „vázlatok” során valóban a korszerű tudományművelés több elvi és módszertani kérdésére utaltam, és kellett utalnom, mert egy nyelvészeti terminológiai szótár vagy szaklexikon megszerkesztése ma már nem csupán par excellence nyelvészeti feladat. Ha egy fokkal kisebb mértékben is, a feladat megoldásának a nyelvészeti (pontosabban: a metanyelvészeti) vetületei mellett, mely már maga is (ti. a metanyelvészeti) jócskán involvál lényegén túlmutató elemeket, nagyon is kézzelfogható és nyomon követhető tudománytörténeti, fejlődéseméleti, filozófiai, logikai és más természetű mozzanatai is vannak. Ezek olykor-olykor legalább olyan jelentősek lehetnek, mint maga a „tisztá” nyelvészeti vetület.

Ezért kellett vázlatosan érintenem — az elvi megalapozást némileg elősegítendő — tudománytörténeti, tudományfilozófiai, fejlődésméleti és egészen kis mértékben tudománylogikai kérdéseket. De e problémák vázlatos bemutatásában gyakorlati szempontok és megfontolások vezettek, melyekről összegezőként az alábbiakban szeretnék még néhány gondolatot elmondani, s ezek talán indokolják és megvilágítják eddigi gondolatmenetemet is.

9. Akár a nyelvtudomány, akár bármely más tudományág terminológiai rendszerét vesszük is szemügyre, a következtetés önmagától adódik: bárhol is értelmezzük a fejlődés folyamatát, a terminológiai rendszer is a történeti fejlődés eredménye, amit időnként a szóban forgó tudománynak rögzítenie kell. Noha ez a „rögzítés” egy „szinkrón metszet” formájában történik (tehát egy időben és térben viszonylag jól körülhatárolható állapotot tükröz, amely már eleve magában hordja az új csíráit), a terminológiai rendszer kutatójának is állandóan számolnia kell a korszakváltások eredményeként bekövetkezett változásokkal, és nyomon kell követnie azoknak a folyamatoknak az alakulását, amelyeknek behatóbb vizsgálata elsősorban a nyelvtudomány-történet, de sok más vonatkozásban a tudományfilozófia, a tudományelmélet és a tudományfejlődés-elmélet illetékességi körébe tartozik, hogy aztán ebben az összefüggésben láthassa egész tudományága „mozgását”, melynek egyik „legérzékenyebb” területe éppen a fogalmi és a terminológiai rendszer. A tudomány egész rendszerének — beleértve a nyelvtudományt is — e rendkívül „érzékeny” területe, részrendszere teremti meg voltaképpen az új elmélet kibontakozásának a nyelvi (értsd: metanyelvi) kereteit.

Ennek az általános tudománymetodológiai tételnek a jelentősége és időszzerűsége akkor válik különösen nyilvánvalóvá, ha a magyar nyelvészeti terminológia rendszerzése és rögzítése terén ránk háruló gyakorlati feladatokra gondolunk. Jóllehet dolgozatom címe egy magyar nyelvészeti terminológiai szótár halaszthatatlan összeállítása iránti igényünket sugallja (a magyar nyelvészet fogalmát kiterjesztve a Magyar Népköztársaság határain belül és határainkon kívül magyar nyelven művelt összes nyelvtudományi diszciplínára), ám ez az igény és halaszthatatlan követelmény nagyon szorosan összefügg az eddig vázlatosan bemutatott kérdéskörökkel, főleg a nyelvtudomány-történettel. Ebből az összefüggésből kiindulva sorjázhatjuk a gyakorlati kérdéseket: 1. milyen jellegű legyen az elkészítendő magyar nyelvészeti terminológiai szótár? 2. kielégíti-e, kielégítheti-e a legmagasabb szintű tudományos követelményeket az ún. járulékos elemektől, azaz a nem kimondottan metanyelvi kifejezésektől (pl. nyelv és társadalom, nyelv és gondolkodás viszonya stb.) megtisztított par excellence terminológiai szótár? 3. sajátos helyzetünkől következően (hogy ti. nincs sem nyelvészeti terminológiai szótárunk, sem magyar nyelvű nyelvtudomány-történeti kézikönyvünk) nem volna-e célszerűbb már eleve egy magyar nyelvtudományi szaklexikon összeállítására gondolnunk? A kérdéseket még szaporíthatnám, de a lényegyet mégis abban foglalhatnám össze, melyik megoldás látszik célszerűbbnek a magyar nyelvtudomány művelői számára: a terminológiai szótár vagy a szaklexikon, avagy sem ez, sem az, hanem egy harmadik változat, amiben ugyan benne van az első kettő lényege is, de mást is tartalmaz. Az eszményi állapot természetesen az lenne, ha a közeljövőben, azaz egy fél vagy maximum egy évtized leforgása alatt összeállíthatnánk egy, a korszerű tudományos igényeket messzemenően kielégítő magyar nyelvészeti terminológiai szótárt, ha magánkezdeményezésre

valaki (vagy tervmunkaként egy munkaközösség) megírná külön-külön a magyar és az egyetemes nyelvtudomány történetét, és végül — ezeket a munkákat kiegészítendő — megszerkesztenénk a magyar nyelvészek és filológusok életét és tevékenységét bemutató lexikont.

A tudomány művelője számára ezek az itt csak eszményi állapotként emlegetett munkák egyáltalán nem fényűzési célokat szolgáló „luxuscikkek”: munkaeszközök és nélkülözhetetlen kézikönyvek a javából, olyanok, mint az akadémiai nyelvtan vagy a helyesírási szótár, mint akármelyik másik, minden nap kézbe vett és forgatott szótárunk. Hogy nem „luxuscikkről”, hanem nélkülözhetetlen munkaeszközlől van szó, erről nagyon könnyen meggyőződhetünk, ha gondolatban még egyszer végigszaladunk azokon az országokon, amelyeknek terminológiai szótárait és szaklexikonjait egészen vázlatosan bemutatam. A kép önmagáért beszél. Mindegyik országnak (nem is beszélve azokról, amelyeket meg sem említhettem) már meg van írva a nyelvtudomány-története. Azonkívül se szeri, se száma — főleg a Szovjetunióban, a nyugati országokban és az Egyesült Államokban — az egyetemes nyelvtudomány történetéről szóló összefoglalásoknak és szintéziseknek, és mégis nap-nap után újabb és újabb terminológiai szótárakat és szaklexikonokat adnak ki. Mindezek a cáfolhatatlan tények arról tanúskodnak, hogy az imént említett négy terület között (terminológia, magyar és egyetemes nyelvtudomány-történet, valamint az életrajzi lexikon) nagyon szoros összefüggés van. S ha nem lenne, nekünk, magyar nyelvészeknek, akkor is kapcsolatot kellene teremtenünk közöttük, mert valahol itt kell keresnünk a megoldás lehetőségeit, mégpedig úgy, hogy ezt a négy területet egységbe ötvözzük.

Vizsgáljuk meg először az egységbe-ötvözés lehetőségeit. A magyar nyelvtudomány „tejtestvére”, a magyar irodalomtudomány, miután „fájdalommentesen” elvágta azt a köldökszínt, mely mindkettőjüket a filológiához kötötte, nyomban hozzálátott viszonylagos önállóságának a megteremtéséhez. Ezt egyebek között azzal is elérhetőnek és biztosíthatónak vélte, hogy fogalmi apparátusát a klasszikus filológiából és más forrásokból feltöltve igyekezett rendszerezni és rögzíteni, s a megtett utat és eredményeket pedig időnként láthatóan, kézzelfoghatóan felmérni. Egyszóval: kísérletet tett arra, hogy kutatási tárgyát kora tudományos követelményeinek megfelelően viszonylagos pontossággal körülírja. Azóta is ezt a törekvését folytatja, amit az irodalomtörténetek és az irodalmi lexikonok hosszú sora is ékesen bizonyít. Ha valamivel később is, ezt az utat járta be és folytatta — más tényezőktől ösztönözve — a nyelvtudomány másik társtudománya is, a néprajztudomány, mely a hetvenes évekre elért eredményeit és kikristályosított fogalmi, terminológiai rendszerét nemzetközi szinten is elismerést kiváltó öt kötetes lexikonban foglalta össze (l. Magyar Néprajzi Lexikon I–V. Főszerk. ORTUTAY GYULA, Bp., 1978–1982.)

Meglepő, hogy nyelvtudományunk mind a mai napig nem tudatosította kellő mértékben egy olyan kézikönyv, egy olyan lexikon közreadásának szükségességét, amely az említett négy területet egységbe foglalná, pedig ha szellemi erőinkre, rátermettségünkre és anyagi lehetőségeinkre gondolunk, nem hiszem, hogy például néprajzos kollégáink, midőn e nagyon sikeres vállalkozásba belefoglak, sokkal nagyobb előnnyel indultak volna, mint amilyenvel most mi indulhatnánk. Az bizonyos, hogy tudományos kutatóintézeteink és egyetemi tanszékeink a hetvenes évek elején jobb anyagi helyzetben voltak, mint amilyenben most vannak (ez egyáltalán nem vitás), viszont a szellemi

erők tekintetében nem nagyon hiszem, hogy valamicskét is romlott volna a helyzetünk. Vagy ha igen, akkor is csak elenyésző mértékben, amit esetleg szűkösebb anyagi lehetőségeink idéztek elő.

A nehézség tehát elsősorban nem az anyagiakban keresendő, hanem a felfogásban; a kutatási stratégiánkat ebben az irányban kellene módosítanunk. Igen messze vezetne azoknak az okoknak a felderítése, amelyek ezt az áldatlan helyzetet előidézték. Nem is erre vállalkoztam. Szándékom az, hogy a z e g y ü t t - g o n d o l k o d á s é s t ö p r e n g é s r é v é n valamilyen kiutat keressünk és találjunk ebből a magyar nyelvtudomány múltjához és jelenéhez egyáltalán nem méltó helyzetből.

Midőn a magyar irodalom- és néprajztudomány előnyösebb helyzetére hivatkoztam, ezzel egyáltalán nem azt akartam és akarom sugallni, hogy nekünk, magyar nyelvészeknek is legalább egy három vagy egy öt kötetes lexikonban kellene összefoglalnunk és rendszerezniünk azt a gazdag ismeretanyagot, amit a már többször említett négy terület magában foglal. Legyünk hát szerényebbek, de az eddigieknél sokkal határozottabbak: a magyar nyelvtudomány kétszáz, de mondhatjuk: négyszáz éves története, ha a XIX. század előtti korszakot is figyelembe vesszük, végre már megérdemelne egy rendszeres összefoglalást. Egy olyan rendszerezést, amely felölelné gazdag fogalmi, terminológiai apparátusát, számba venné tudományágunk művelőinek gazdag tevékenységét, élőkét és holtakét egyaránt; ha még oly tömören is ismertetné sorozataink, kiadványainak, tudományos társaságainak célkitűzéseit és történetét, s ezzel párhuzamosan utalna az egyetemes nyelvtudománynak legalább a magyar nyelvtudomány szempontjából leglényegesebb irányzataira. Belátom, ez az elképzelés meglehetősen felemás jellegű, sőt nagyon is e k l e k - t i k u s, de gyakorlati megoldásként számunkra egyelőre ez bizonyul a legjárhatóbb útnak, mert arra pillanatnyilag valóban nincs anyagi lehetőségünk, hogy külön kiadványokban pótoljuk mulasztásainkat (bár ez lenne az eszményi állapot). Egyébként a nemzetközi gyakorlatban is egyre inkább — akár terminológiai szótárnak, lexikonnak vagy enciklopédiának nevezik is a hasonló kiadványokat — ez a „felemás”, eklektikus megoldás kezd meghonosodni (l. például OSWALD DUCROT és TZVETAN TODOROV i. m. és mások munkáit is).

S itt hadd utaljak újból H. BOTTYÁNYFY, HORVÁTH, KOROMPAY és D. MÁTAI már idézett munkájára; természetesen nem azzal a szándékkal, mint ha ezt az egyetemi jegyzetet egyedüli üdvözítő megoldásnak tekinteném, amely kielégítené vagy kielégíthetné a szakember igényeit is. Erről szó sincs; ennek az oktatási célokat szolgáló jegyzetnek a koncepcióján el lehetne gondolkodni. Úgy vélem, a szerzők és az illetékes tanszék munkaközössége is az egyetemi oktatásban nagyon is hiányát érezhette egy ilyenfajta segédkönyvnek, s megírását ezért is határozhatták el, megkönnyítve ezzel diák és tanár munkáját egyaránt. Tekintsük úgy, hogy az analógia nagyon is helyénvaló: más elrendezésben, elméletileg nagyon körültekintő és kimunkált koncepció birtokában, a gyakorlati föltételeket is biztosítva ez az egyetemi segédkönyv is alapja, kiindulópontja lehetne a szakmai igényeket a legmagasabb szinten kielégítő magyar nyelvészeti lexikonnak vagy enciklopédiának. S ha a minta vagy nevezzük így: az erőteljesen „megreformálandó” modell (minthogy egy kézirat gyanánt forgalmazott egyetemi segédkönyvről van szó) valakinek sértené az önértékét, akkor ott vannak a többi, követésre méltó példák: a FILIN szerkesztésében megjelent (már idéztem!) orosz nyelv enciklopédiája vagy a nyugat-európai hasonló jellegű és felépítésű kiadványok. (Csak zárójelben jegyzem

meg, amit amúgy is mindenki tud: akármilyen jó és színvonalas magyar nyelvészeti lexikont vagy enciklopédiát szerkesztenénk is, ez nem pótolhat egy igényes magyar és egyetemes nyelvtudomány-történeti összefoglalást, legföljebb csak időlegesen enyhíthet ezen a hiányon. Még a zárójel mögé rejtőzve, azt is elmondhatom, ha a Gondolat Kiadó elfogadja a javaslatom, amit már a Kiadó lektori tanácsa elé terjesztettem, akkor a közeljövőben a magyar olvasó is kezébe veheti a XX. század egyetemes nyelvtudomány-történetének rövid összefoglalását, ami már szinte kész állapotban vár a kiadásra.)

Ezeknek a gondolatoknak, elképzeléseknek a fölvázolásával már választam is arra a kérdésre, amit az imént föltettem, hogy ti. „ha nincs sem nyelvészeti terminológiai szótárunk, sem magyar nyelvű nyelvtudomány-történeti kézikönyvünk, nem volna-e célszerűbb már eleve egy magyar nyelvtudományi szaklexikon vagy enciklopédia összeállítására gondolnunk?” Úgy vélem, erre a szónoki kérdésre csak igennel válaszolhatunk, azzal a nagyon magától értetődő elhatározással, hogy ezt a megoldást csak *kezdetnek és időlegesen* tartjuk.

Igen nehéz lenne hamarjában eldönteni azt a kérdést, hogy az oly sokat emlegetett négy terület közül, melyek általában is nagyon szorosan kapcsolódnak egymáshoz, de sajátos helyzetünkből következően a magyar nyelvtudomány számára már-már különleges metodológiai jelentőségűek is, melyiket tekintsük mégis a legfontosabbnak, az elsődlegesnek. Minthogy nem valamelyik tudományos intézményünk képviselőjében próbáltam elgondolásaimat, töprengéseimet a címben foglalt kérdéskörrel vázlatosan kifejtetni, újból csak az eklektikus, egy vademecum-szerű megoldás mellett érvelhetek, azaz egy olyan lexikon vagy enciklopédia összeállítását tartom célszerűnek, amely magában foglalná a terjedelemtől függően elnagyoltabban vagy részletesebben a szóban forgó négy terület legfontosabb mozzanatait, magyarán szólva: a terminológiai és fogalmi készletet, a magyar nyelvészek (élők és holtak) életét és tevékenységét, valamint az egyetemes nyelvtudomány számottevő irányzatait és nagy alkotóit. Persze ebben az általános megállapításban mindegyik gondolati egységnek, sőt majdnem minden szónak önmagában is rendkívül nagy jelentősége van; milyen arányban és mennyiségben szerepeljenek a par excellence metanyelvi kifejezések és az általánosabb nyelvészeti fogalmak és gondolatkörök (például: a nyelv és gondolkodás, a nyelvi jel, a nyelvi változások stb., stb.), vagy milyen ismérveket állíthatunk föl és milyen követelményeket támaszthatunk az élő és elhunyt magyar nyelvészek rangsorolására, azaz kiket vennénk be a lexikonba. Ugyanezek az elgondolkoztató kérdések merülnek föl „az egyetemes nyelvtudomány számottevő irányzataira és nagy alkotó személyiségeire” vonatkozóan is. Tehát még ez az „áthidaló”, *időleges megoldás* is egész sor eldöntendő gyakorlati kérdést vet föl.

Még a lexikon vagy az enciklopédia fogalomkörén belül maradván és pillanatnyilag mellőzve a terminológiai kérdéseket: sokan nem értenek egyet ezzel a nagyon is eklektikus, vademecum-szerű megoldással, arra hivatkozva, hogy ez amolyan „tarlóhántásos” módszer, a „mindenből egy keveset” elv alapján csak a felületen, a jelenség szintjén mozog. Ezzel az érveléssel elvben egyet is érthetünk, mert ez a megoldás sem a viszonylagos teljesség igényét nem elégítheti ki, sem pedig nem adhat egységes képet arról a folyamatról, amelynek vizsgálatával a magyar és az egyetemes nyelvtudomány története foglalkozik. Ha tehát még nem írtuk meg a magyar nyelvtudomány történetét és még nincs is magyar nyelvű egyetemes nyelvtudomány-történetünk, akkor legalább

el kell kezdenünk — és szerencsére el is kezdtük — a részletek föltárását (l. például csak „A múlt magyar tudósai” sorozatban eddig megjelent kismonográfiákat, a terjedelmesebb feldolgozásokról, a korszakokra vonatkozó munkákról most nem beszélve), vállalva természetesen azt a kockázatot is, hogy egy lexikon vagy enciklopédia már jellegénél fogva is csak mozaikszerű képet nyújthat tudományágunk fejlődési folyamatairól. Úgy vélem azonban, az előttünk álló feladatok megoldásának még ezt a „kockázatos” lehetőségét is (lexikon vagy enciklopédia formájában) valósággá kell változtatnunk, mert előtanulmánya lehet egy eljövendő magyar és egyetemes nyelvtudomány-történet megírásának. Még mindig jobb „tarlóhántásos” módszerrel művelni a földet, mint parlagon hagyni! Ha a nyelvészeti lexikont vagy enciklopédiát mégis csak „tarlóhántásos talajművelésnek” tartanók, akkor nagyon gyorsan lapozzuk föl még egyszer az ötkötetes Magyar Néprajzi Lexikont, hogy ennek az ellenkezőjéről meggyőződhessünk.

Időleges, áthidaló megoldásnak tehát fogadjunk el egy magyar nyelvészeti (az általános nyelvészeti vonatkozásokat is beleértve) lexikont vagy enciklopédiát, ami ugyan enyhíthet az elénk tornyosuló gondjainkon, de nem pótolhatja sem a nyelvészeti terminológiai szótár, sem pedig a kétfajta nyelvtudomány-történet hiányát. Bármivel kezdjük is vagy kezdenénk az említett négy területen mutatkozó gondjaink orvoslását — amit nagy általánosságban a lexikonszerű változtatban véltem időlegesen megoldhatónak —, az az eddigiekből is mindenképpen nyilvánvalóvá válik, hogy ebből a kérdéses csoportból nem maradhat ki a magyar nyelvészeti terminológiai szótár, mert ez igény és követelmény, az alap kutatások pontosságának és eredményességének egyik fő biztosítója, s egyben „az új elmélet kibontakozásának a nyelvi kerete is” (FEHÉR — HÁRSING i. m. 53).

Midőn ezt a dolgot a Magyar Nyelvtudományi Társaság Szaknyelvi Szakosztályának ülésén valamivel rövidítettebb változatban fölolvastam, a hallgatóság a vita során szinte teljes egyöntetűséggel egy magyar nyelvészeti terminológiai szótár összeállításának a szükségessége mellett érvet, áthidaló megoldásként elfogadva a lexikonra vagy enciklopédiára vonatkozó javaslatomat is. Viszont fölmerültek olyan kételyek is, hogy vajon ma nekünk, magyar nyelvészeknek egyáltalán szükségünk van-e magyar nyelvű nyelvészeti terminológiai szótárra, a meglevő idegen nyelvű terminológiai szótárak nem elégítik és nem elégíthetik ki ilyen jellegű szükségleteinket? Miért törekszünk önellátásra, midőn szakkönyvtárainkban jobbnál-jobb idegen nyelvű lexikonok és enciklopédiák állnak a kutatók rendelkezésére?

A kételyek részben jogosak. Valóban, ha valamit külföldön nagyon jól megcsináltak, és ezt jelentéktelen anyagi befektetéssel mi is használhatjuk, akkor fölösleges ugyanazt itthon is még egyszer előállítanunk, mert ezzel lekötjük szellemi erőink egy részét, amit esetleg nemesebb célokra is felhasználhatnánk (a fölösleges anyagi megterhelésről nem is beszélve). Igen ám, de itt a fölvetett kérdésnek más, sokkal lényegesebb mozzanatait kell előtérbe állítanunk: egy nemzeti tudomány sajátos jellegének, specifikumának a tudatosításáról és biztosításáról van szó. Ha egy angol, német, orosz vagy magyar nyelvész párhuzamosan megírná mondjuk a XX. század nyelvtudományának a történetét, és a négy azonos témájú és terjedelmű munkát valaki összehasonlítaná, a felfogásbeli különbségektől függetlenül is találna bennük egy tetemes azonosan értelmezett részt, de könnyen kimutathatná a nemzeti sajátosságokból és hagyományokból eredő különbségeket is.

Mert például, egy angol szakember, még ha viszonylag jól ismerné is a magyar nyelvtudomány történetét, az összehasonlító-történeti nyelvészet kialakulásában egészen biztos másként, más hangsúllyal értelmezi — ha egyáltalán szóba is hozza (de tegyük föl, hogy ezt megteszi) — SAJNOVICS, GYARMATHI vagy RÉVAI szerepét, mint a saját honfitársaiét. Én ezt nem nevezném nemzeti elfogultságnak, ennek oka egyszerűen abban keresendő, hogy a jó értelemben vett tárgyilagosságot is érezhetően befolyásolják a nemzeti sajátosságok és hagyományok a koncepció kialakításában. Ezek a nemzeti sajátosságok és hagyományok még egy olyan viszonylag semleges területen is kimutathatók, mint amilyen például a nyelvészeti terminológia, amire már utaltam az általános nyelvészeti terminológia nemzeti differenciálódásáról szólva. Akármelyik közkezen forgó nyelvészeti terminológiai szótárról vagy lexikonról könnyen kimutathatjuk, hogy milyen nemzeti jegyek hordozója, még akkor is, ha például olyan „semleges” nyelven olvashatnók, mint amilyen az eszperantó. Ehhez még egyszer nagy nyomatékkal hozzátenném azt is, hogy ez nem hiba, hanem egyenesen tudományos követelmény, persze jól meghúzható határokon belül.

Úgy vélem tehát, a kételyeken túl kell tennünk magunkat még abban az esetben is, ha reménykedve föltételezzük, hogy minden magyar nyelvész legalább 4–5 világnyelven olvassa a nyelvészeti szakirodalmat.

Milyen is legyen egy jövőben elkészítendő magyar nyelvészeti terminológiai szótár, mely magában foglalná a sajátosan magyar nyelvészeti (meta-nyelvi) kifejezéseken kívül a magyar nyelven művelt általános nyelvészet műszavait is? Ne féljünk a kifejezéstől: általános jellegét tekintve „hungarocentrikusnak” kell lennie abban az értelemben, hogy a magyar nyelvtudomány sajátos jellegét, specifikumát kifejezze, nem befeléfordulással, hanem józan nyitottsággal az egyetemesség felé, persze mindkét irányban a viszonylagosság határain belül mozogva. Ha megmaradunk ezen az elvi platformon, azaz ha elfogadjuk a szó legnemesebb értelmében vett hungarocentrikus jellegét, akkor is és itt is, újból föl kell vetnünk a nyelvészeti terminológiai szótár milyensége kapcsán az eklekticizmus kérdését, főleg azért, mert nincs saját magyar és egyetemes nyelvtudomány-történeti kézikönyvünk. Ugyanis a nemzetközi szakirodalom megkülönbözteti a par excellence meta-nyelvi kifejezéseket az általánosabb jellegű nyelvészeti fogalmaktól, azoktól, amelyek gyakoriságuk révén, bár nem kimondottan metanyelvi kifejezések, olyan sarkalatos fogalmakká váltak, hogy föltétlenül helyet követelnek maguknak egy nyelvészeti terminológiai szótárban. A nyelvészeti irányzatok, iskolák, áramlatok, a különböző elméletek és módszertani eljárások, egy-egy általánosabb nyelvészeti gondolatkör pontos körülírása (pl. nyelv és társadalom, nyelv és gondolkodás, a nyelv fejlődése, a jelentett és jelentő viszonya, a komponenciális elemzés, a transzformációs nyelvtan stb.) — mind olyan fogalmkörök, amelyeknek föltétlenül szerepelniük kell egy eljövendő magyar nyelvészeti terminológiai szótárban. Nos, nyelvészeti terminológiai szótárunknak ebben az értelemben kell „eklektikusnak” lennie.

Ha ezeket az általános alapelveket elfogadjuk, és egy termékeny vita során az esetleg ütköző álláspontokat sikerül megfelelő módon tisztáznunk és konszenzusra jutnunk, akkor legalább az elvi akadályokat sikerült a megvalósítás útjából eltávolítanunk. Mondanom sem kell: ehhez egységes akarat szükségeltetik.

Egy viszonylag teljesnek mondható és korszerű szemléletet tükröző magyar és általános nyelvészeti terminológiai szótárnak föltétlenül tartalmaznia

kell(ene) nyelvtudományunk minden területének a legalapvetőbb metanyelvi kifejezéseit azokkal az általánosabb nyelvészeti fogalmakkal, gondolatkörökkel kiegészítve, amelyekről az imént szóltam, nem mellőzve természetesen azokat a határtudományi kifejezéseket sem, amelyek a nyelvészeti vizsgálódások gyakorlatában már meghonosodtak (szemiotikai, matematikai logikai, kommunikáció-, információ- és rendszerelméleti, kibernetikai stb. kifejezésekre gondolok). A tömör és szakszerű értelmezésben bemutatott, gyakorlati példákkal ellátott és gazdag szakirodalmi utalásokkal kiegészített szócikkek mellé föltétlenül fel kell vennünk a szóban forgó magyar metanyelvi kifejezés pontos megfelelőjét 4–5 világnyelven, hogy ilyen formában is lehetőséget adjunk a más nyelven olvasónak is az értelmezés pontosságának az ellenőrzésére, s a magyar nyelven olvasónak az idegen szakkifejezés megismerésére és elsajátítására. Ne legyen bántó ez utóbbi megállapításom senki számára se, mert tapasztalatból is tudom, hogy néha nem árt az ilyenfajta egybevetéseket és ellenőrzéseket a saját magunk okulására is elvégeznünk, főleg napjainkban, midőn egyre-másra a nemzetközi szakirodalom újabb és újabb szakkifejezéssel ismerteti meg a kutatót.

Éppen ezért nem kell különösebben hangsúlyoznom, hogy ha a magyar nyelvészeti terminológiai szótár jellegéről beszélünk, akkor bizonyos nyelvhelyességi (nyelvművelési), pontosabban szólva: *n o r m a t í v* szempontokat is érintenünk kell. A túlzott nyelvtisztogatási műveleteket mellőzve, a magyar és a nemzetközi szakirodalomban meghonosodott görög és latin eredetű műszavakat megőrizve, végre rendet kellene teremtenünk a rohamosan szaporodó idegen kifejezések használatában. Nem a *fonéma*-ról vagy a *morféma*-ról van szó, ezeket senki sem akarja magyar kifejezésekkel fölcserélni, hanem az idegen műszavak fölösleges használatáról, azokról, amelyeknek magyar megfelelői éppolyan pontosan visszaadják a fogalom lényegét, mint az eredeti kifejezés. A példákat garmadával sorolhatnók, főleg a strukturális és a generatív nyelvészet vagy a határtudományok területéről, de azzal is tisztában kell lennünk, hogy számos, a szakirodalomban már a meghonosodás útjára lépett idegen műszónak egyelőre még nincs pontos magyar megfelelője, amit akarva-akaratlanul használunk kell és meg kell tőrnünk.

S ha már egy idegen műszót magyarra fordítunk, akkor annak a használatában valamilyen egyezésre kellene jutnunk. Itt van például a RUZSA IMRE szerkesztésében megjelent GOTTLOB FREGE „Logika, szemantika, matematika” című válogatott tanulmányainak a gyűjteménye (Bp., 1980), mely régóta érezhető hiányt pótol a magyar határtudományi szakirodalomban. Nem RUZSA IMRE új műszavak bevezetése melletti logikus érvelésével akarok vitába szállni (egyébként a tőle javasolt kifejezéseket nem a legszerencsésebbnek tartom), hanem azt hibáztatom, hogy érvelésének, mely a fregei *Sinn* und *Bedeutung* magyar megfelelőit keresi, mind ez ideig nem nagy foganatja volt. Vagy utalhatok a SAUSSURE-féle *signifiant* és *signifié* műszavak szinte szerzőnként változó különböző magyar megfelelőire is.

A két kiragadott példa is rávilágít a magyar nyelvészeti terminológiában uralkodó tarkaságra, hogy ne használják erősebb kifejezést. Itt valóban nagy szükség lenne a konszenzusra, amit csak legfelsőbb tudományos testületünk, a Magyar Tudományos Akadémia illetékes szervei biztosíthatnának. Ha erre szükség van — márpedig ez nem kétséges —, nem ártana, ha az MTA valamelyik illetékes bizottsága egy tudományos ülésszakot szervezne ezeknek a fontos kérdéseknek a megvitatására.

S ha ez a kérdés a magyar nyelvészeti terminológiai szótár jellege kapcsán szükségszerűen szóba került, utalnom kell ennek egy lényegesebb, elvi vonatkozására is. A nyelvészeti terminológiai szótár célkitűzéseit és jellegét tekintve, még ha egy nagyon jól körülhatárolható irányzat metadialektusát is rendszerezi (l. például a Prágai Nyelvész kör vagy az amerikai deskriptív nyelvészet terminológiai szótárait), nem léphet föl kizárólagos *n o r m a t í v* *i g é n y e k k e l*, azaz a metanyelvi kifejezések fogalmi értelmezését nem teheti kötelezővé az irányzat képviselői számára, akik egyébként az alapvető kérdésekben azonos koncepciót vallanak magukénak. Végso soron tehát például a prágai iskola terminológiai normái sem abszolút értelemben kötelezőek a tagok számára, itt is főnáll a véleménykülönbségeknek bizonyos „játéka”, csak globális értelemben tekinthető azonosnak a funkcionális szemléletmód, s ily módon az árnyalatok, a különböző változatok biztosítják a felfogás invariáns jellegét. Az utókor számára csak egy lezárt életmű (lásd például ASCOLI, SCHUCHARDT vagy HJELMSLEV életpályáját) metadialektusa tekinthető — az is viszonylagosan — *n o r m a t í v* jellegűnek.

A magyar nyelvtudományban egészen más helyzet alakult ki. Az ún. budapesti iskola a szó igazi értelmében soha sem volt homogén képződmény, legfőlőbb a kutatás iránya sejtetett olyan mozzanatokat, amelyek alapján — halványan ugyan — kirajzolhatók egy tudományos szemléletmód körvonalai, ami a felszabadulás utáni években lényegesen módosult. Éppen ezért az új magyar nyelvészeti terminológiai szótár nem tűzhet maga elé *n o r m a t í v* célokat, feladata: a *t á j é k o z t a t á s*, az *e l i g a z í t á s* a hagyományos és a legújabb magyar nyelvészeti terminológiában.

A magyar metanyelvi kifejezések és az általánosabb nyelvészeti fogalmak számbavételéről szólva a viszonylagos teljesség igényét hangsúlyoztam. A történeti körkép fölvezetése során csak sejtettem, számszerű adatok említése nélkül, hogy micsoda nagy mennyiségben áramlottak be a magyar nyelvtudományba az új metanyelvi kifejezések és honosodtak meg a legkülönbözőbb társtudományok fogalmai. Ezeknek rendszerezése, megrostálása és tudományágunk igényeinek megfelelő korszerű értelmezése elsőrendű feladat, de legalább ilyen kitüntetett jelentőségű a klasszikussá vált nyelvészeti szakszókincsünk tekintélyes részének az *ú j r a é r t e l m e z é s e* is. Mert a szemléletmódunkban bekövetkezett változások nemcsak azt jelentik és azt érzékeltetik, hogy ma a nyelvről *t ö b b e t* tudunk, mint mondjuk elődeink ötven évvel ezelőtt — ez nagyon természetes —, hanem *m á s t*, és ezt a *m á s t* *m á s k é n t* is tudjuk. Nyilvánvaló tehát, hogy klasszikus nyelvészeti szakszókincsünk igen tekintélyes részének a fogalomköre a felgyorsult és mélyreható változások következtében bővült vagy esetleg szűkült, és éppen ezért nem mindegy, hogy ezek a változások miként tükröződnek egy korszerű nyelvészeti terminológiai szótárban.

Égészen magától értetődik az is, hogy egy ilyen jellegű munkát, mint amilyenről az eddigiekben próbáltam számot adni, egy ember partizán módra kielégítően nem végezhet el, ehhez intézményi keretek és megfelelő képzettségű munkaközösség szükségeltetik, mert ennek nem csupán oktatási célokat kell szolgálnia, ami elsőrendűen fontos követelmény, hanem a szaknyelvésznek és a határterületeken mozgó kutatónak az igényeit is maradéktalanul ki kell elégítenie. Mindez csak egy igen alapos, mélyre hatoló koncepció kidolgozása révén valósítható meg, amire — úgy vélem — a magyar nyelvtudománynak meglennének a szellemi erői. Nem az én feladatom, hogy egy munkaközösség

személyi összetételére javaslatot tegyek, vagy hogy programot, koncepciót dolgozzak ki egy ilyen munkacsoport számára, de úgy vélem, azt mindenki belátja, ez a halaszthatatlan feladat csak a magyar nyelvész társadalom támogatásával és összefogásával valósítható meg.

A dolgozatom címe látszatra szerény, a valóságban azonban nagyon is igényes: a magyar nyelvészeti terminológia s ennek során a terminológiai szótár szerkesztésének elvi és gyakorlati kérdéseit egyetlen, mégoly terjedelmes összefoglalásban is aligha lehet megnyugtató módon tisztázni. Erre csak egy igényes monográfia írója vállalkozhat. Éppen ezért én azt az utat választottam, hogy egy vázlatos történeti körképből kibontva fölillantam a nemzetközi és a magyar metanyelvészet néhány nagyon általános tudománytörténeti és tudományfilozófiai mozzanatát, s ezeknek a fényében hol közvetlenül, hol főleg közvetve utaljak halaszthatatlan teendőinkre. Ha ezek a „Gondolatok és töprengések” csak egy igen kis mértékben is mozgásba hozzák metanyelvésztünk nagyon „feszülő és feszített” víztükrét, akkor ez a dolgozat is elérte a célját.

Dixi et salvavi animam meam!

MÁTÉ JAKAB

Szóösszetételeink keletkezésének uráli hátteréről

1. A század elején, 1913-ban BEKE ÖDÖN a következő megjegyzést tette egyik nevezetes tanulmányában: „Van ... a fgr. alaktannak olyan fejezete, a mely az eddig megjelent összefoglaló művekből — s itt BUDENZ (Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Bp., 1884—94.) és SZINNYEI (Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Leipzig, 1909.) művére utal — éppenséggel teljesen hiányzik, és ez az összetételről szóló rész” (A finnugor szóösszetételhez: NyK. XLII, 345). Erről a területről valóban két alaposabb munkát említhetett csupán: SIMONYINAK (A szavak összetétele a magyarban: Nyr. IV, 102) és SZILASINAK (A finnugor névszói összetételek: NyK. XXVI, 129) a magyar és a finnugor (vogul) szóösszetételekről írt tanulmányát, amelyek már BEKE idejében sem számítottak „kimerítő munkák”-nak (vö. BEKE: i. h.).

BEKE természetesen nem állt meg a tények pusztá megemlítésénél, hanem terjedelmes tanulmányt szentelt a kérdés vizsgálatának (l. fent). Ez az első olyan munka, amely — bizonyára ERNST LEWY (Zur finnisch-ugrischen Wort- und Satzverbindung. Göttingen, 1911.) hatására — valóban alapos elemzésnek veti alá a magyar és a többi finnugor nyelv különböző típusú szóösszetételeit: az összefoglaló jellegűektől az egyes alárendelő (a kétféle jelzős és a kétféle birtokos) összetételek vizsgálatáig (i. m. 346—426).

Ez alkalommal nem tarthatom feladatommak az azóta eltelt időszak e téren végzett kutatásainak áttekintését (l.: ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk. Bp., 1937. 72; Cs. FALUDI ÁGOTA, Az osztják nyelv történetéhez: NyK. LII, 208—38; uő., Ikerszótanulmány: uo. 358—60; uő., Zusammenfassende Zusammensetzungen und metrische Parallelismen im Chantischen: ALH. I, 419—34; MAJTINSZKAJA, KLARA, A kettőztetések szerkezeti típusai a finnugor nyelvekben: NyK. LXV, 361—9 s l. az ottani bibliográfiát; E. ITKONEN, Kieli ja sen tutkimus. Helsinki, 1966. 234; MIKOLA TIBOR, Ugor ikerszavak: Népr. és Nytud. XVII—XVIII, 55—62; HAJDÚ PÉTER, Az uráli nyelvészet

alapkérdései. Bp., 1981. 163; — 1. még: G. S. KELLER, Das Asyndeton in den balto-slavischen Sprachen. 1922.; BIESE, Y. M., Neuenglisch *tick-tack* und Verwandtes. Neuphilologische Mitteilungen. Helsinki, 1939. 146—205; G. ANTOINE, La coordination en français. Paris, 1958—62. Tome I, 1—700, II, 701—1408; N. THUN, Reduplicative Words in English. Uppsala, 1963.; INNA KOSKENNIEMI, Repetitive Word Pairs in old and early Middle English Prose. Turku, 1968.; M. GUSTAFSSON, Binomial Expressivus in Present-Day English. Turku, 1975.; stb.). Ezek ismeretében azonban — BEKÉTŐL indulva — mégis kísérletet teszek olyan elméleti kérdések felvetésére, amely nézetem szerint segít megvilágítani a szóösszetételek keletkezésének problémakörét. Kiindulásul szólunk előbb a magyar szóösszetételek osztályozásáról.

2. A magyar szóösszetételek osztályozásának eléggé általánosan elfogadott rendszerét a MMNy. (151—65) alapján ismertetem, amely szerves és szervetlen összetételeket különít el. Az előzőn belül az alárendelő: alanyos, tárgyias, határozós és jelzős, illetőleg a mellérendelő tagokból álló összetett szavak helyezkednek el: 1. az egyetlen szónak megkettőzésével (*már-már, egy-egy*, ill. *véges-végig, réges-régi* stb.); 2. ikerítéssel (*gizgaz, mendemonda, dimbes-dombos* stb.); 3. a két önálló szó összekapcsolásával keletkezett formák, amelyeknek ismét három csoportjuk van: a) az álikerítőszók (*ág-bog, ázik-fázik*); b) a laza szerkezetűek (*út-ver, hűz-von, süt-főz; híres-neves, ország-világ* stb.); c) valódi mellérendelő összetett szavak (*bűbárat, szóbeszéd, ügyes-bajos, rúgkapál* stb.).

Úgy gondolom, hogy a *réges-régi, véges-végig, nőttön-nő*-féle alakulatokat alárendelő jellegük miatt (vö. PAPP ISTVÁN, A szóalkotás problémái: MNy. IX, 17—23) kell kiemelnünk a mellérendelő összetételek közül, az ikerítést pedig azért, mert „az ikerítés az alaktani eszközökön alapuló szóalkotásnak önálló, a szóösszetétellel és a szóképzéssel egyenrangú típusa, amely rendszerint önálló helyet igényel” (i. m. 23). S hozzátehetjük, hogy az ikerítést az ikerített szóalakok létrejöttének sajátos belső fejlődési törvényszerűségei miatt is célszerű a szóképzéssel, a szóhasadással stb. együtt, illetőleg azok mellett önálló szóalkotási módnak tekinteni.

A) Feladatunknak az így módosított összetétel-rendszer azon kérdésének megvizsgálását tartom, hogy milyen alapvető morfológiai (szerkezeti) és szemantikai természetű folyamatok játszódnak le a szóösszetétellel válás során.

A szó szerkezet és a szóösszetétel különbségét többen abban látják, hogy egy szó csoport mint egész valamilyen módon elszigetelődik a maga alkotóelemeitől (HERMAN PAUL, Prinzipien der Sprachgeschichte.⁵ 329—31), s önálló lexikai egységgé válik. Másrészt azt hangsúlyozzák, hogy a szóösszetételben — jelentéstani szempontból — a szó szerkezettel szemben képzetváltás következik be (PAIS DEZSŐ, Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához: MNy. XLVII, 140—3; 1. még GOMBÓCZ: MNy. XXX, 6), s képzetjelentő nyelvelemmé fejlődése az ismétlődés, a megszokás következménye (l. PAIS: i. h. 144).

Az iménti fejtegetés gondolatai közül tehát a következőket emelhetjük ki: a) a szóösszetételek a szó szerkezetekből degradálódtak szóösszetételekké (SEBESTYÉN ÁRPÁD, A magyar szintagmarendszer néhány kérdéséről. Nytud-Ért. 58. sz. 192—4), s az összeforrás lassú átmeneti folyamatának „végső fázisa mindenképpen az összetétel elemeinek teljes egybeforrása, a tagolódás elhomályosulása” (i. m. 194), b) másrészt, hogy a szóösszetétellel válás feltétele és egyben következménye a megszokásból fakadó képzetváltás megtörténte, azaz a jelentéstartalom megváltozása, a tagok külön jelentései helyén a szintetikus

képegész megjelenése (PAPP: i. h. 11–2). Azt azonban okvetlenül hangsúlyoznom kell — s erre a korábbi kutatások nem fordítottak kellő gondot —, hogy a szóösszetétellel válás folyamatának jellege nem azonos az alá- és a mellérendelés esetében, azaz hogy más-más nyelvi folyamat lezárulásának tanúi lehetünk az alárendelés és a mellérendelés létrejötte során.

B) Az alárendelés keletkezésekor ugyanis a szóösszetétellel váló két komponens pozíciója (erre vö.: PENTTILÄ, A magyar jelzős szerkezetek szórendjéről: *NytudÉrt.* 58. sz. 267; ANTAL, A formális nyelvi elemzés. Bp., 1967. 138–51; NYÍRKOS, Szintaktikai viszonyító elemek és kommunikáció: *MNyj.* XXV, 194–5), mondatbeli helyzete változik meg. A mondatrészek ugyanis nem valamiféle összevisszaságban, hanem morfológiai (szerkezeti) sajátágaik vagy szemantikai jegyeik alapján kialakult pozíciójuk szerint helyezkednek el a mondatban.

A lesüllyedés, a degradáció a mondatban szereplő két komponens egyikének pozícióváltásában (mondatrész-váltásában) realizálódik: így pl. az alany — állítmányi szerkezetből rendszerint állítmány (l. *menny dörög > mennydörög*); jelző (*haszna vehetetlen > hasznavehetetlen*); határozó (*szív szorongva > szívszorongva*); — a jelzős szerkezetből alany (*égi test > égitest, nyers vas > nyersvas; ház tető > háztető, vásár fia > vásárfia*); jelző (*sötét zöld > sötétzöld*); határozó (*jó részt > jórészt, az nap > aznap*); — a tárgyas szerkezetből állítmány (*részt vesz > résztvesz, jót áll > jótáll*); alany (*fa 'fát' vágó > favágó, föld 'földet' művelés > földművelés*); jelző (*semmit mondó > semmitmondó*); határozó (*kar 'kart' öltve > karöltve, szem 'szemet' lesütve > szemlesütve*); — a határozós szerkezetből alany (*hangos bemonddó > hangosbemonddó, újjá építés > újjáépítés, tejbe kása > tejbekása*); jelző (*földhöz ragadt > földhözragadt, életre való > életrevaló*); állítmány (*észre vesz > észrevesz, jóvá hagy > jóváhagy*); határozó (*karon fogva > karonfogva*) stb. lesz.

Ez a pozícióváltás sem elméleti, sem módszertani szempontból nem elhanyagolható jelenség, mivel a lexikalizálódás feltétele nem csupán a képzetváltás megindulása, hanem sokkal inkább az azt kísérő, azt realizáló nyelviszerkezeti pozícióváltás. Ez az a nyelvi tény, amely — nézetem szerint — a HERMAN PAULTól említett „valamilyen módon” végbement „elszigetelődést” megfoghatóvá teszi számunkra. A lesüllyedés folyamatának a képzetváltás megindulásakor észlelhető első szintje tehát elsősorban szintaktikai s nem lexikális jellegű. Ez ugyanakkor teljes összhangban van azzal az általános nézettel, hogy az (alárendelő) szóösszetételek a mondatban jönnek létre (figyelmetlenül kívül hagyva most az analógia útján keletkezőket), s az önálló szóvá válás — a szóképzlet gyarapodása felől nézve — ennek a mondatbeli „elszigetelődés”-nek pusztán következménye, végeredménye.

C) A mellérendelő szóösszetételek keletkezésének előzménye azonban sem a magyarban, sem az uráli nyelvekben nem a lesüllyedésben, illetve nem a szó mondatbeli szó szerkezet-jellegének önálló, egyetlen mondatrészé válásában keresendő, hanem éppen a mondatbeli (alanyi, állítmányi, határozói stb.) funkció megőrzésében, másrészt pedig az egymással asszociációs kapcsolatra lépő szavak társulásának mikéntjében, amely lényegi összefüggést a szavak pozicionális kategóriáival mutat. De az alárendelő összetételektől eltérően csak olyan szavak válhatnak összetétellel a magyarban és az uráli nyelvekben, amelyeknek jelentéstani karakterét a mondat a szó eredeti jelentéstartalmával szigorú kölcsönhatásban a) egymással azo-

nossá/hasonlóvá vagy pedig b) ellentétessé formálta (legalábbis nyelvi szerepét illetően). Ebből következően a mellérendelő szóösszetételek tagjai csak azonos mondattani funkció által is kiformált, azonos pozícióba tartozó azonos/hasonló vagy ellentétes jelentésű szavak lehetnek (pl. m. *lassan-lassan*, *már-már*, *olykor-olykor*; szóbeszéd, *hírnév*; *jön-megy*, *tesz-vesz*, *itt-ott*, *életre-halálra*, *égre-földre*; — md. *kije-kije* 'némely; valaki'; — votj. *kud-kud* 'némelyik'; — vog. *woril-woril* 'alig-alig'; — zürj. *izjid-izjid* (a fgr. adatokra l. MAJTINSZKAJA i. m. 363–4); — finn *maailma* 'világ' [tkp. 'föld-levegő']; — cser. *ača-awa* 'szülők' [tkp. 'apa-anya']; — zürj. *nyv-pi* 'gyerekek' [tkp. 'leány-fiú']; votj. *šudbur* 'boldogság, szerencse' [tkp. 'boldogság-jó']; stb. (E. ITKONEN i. m. 235).

D) A fentiek alapján azt várnánk, hogy a nagyjából azonos vagy ellentétes jelentésű szavak szóösszetétellel válása a két tag jelentésének mintegy összegével legyen egyenlő. Hogy mégsem ez következik be, annak továbbra is még megvizsgálandó okai vannak.

Az alárendelő szóösszetételek esetében talán nem okoz különösebb nehézséget ennek a többletjelentésnek az eredete, hiszen nyilvánvaló, hogy például a jelző és a jelzett szó vagy a határozó és az állítmány stb. státusának, pozíciójának a megváltozása (alannyá, ill. állítmánnyá válása: *drágakő*, ill. *jóvátész*) alanyi szerepbe vonta a minőségfogalmat, illetve állítmányi szerepbe a határozói viszonyfogalmat is, s a jelentéstartalom tömörítése révén a szó mint lexikai elem ebből a szempontból dinamikusabb egységgé vált.

A mellérendelő szóösszetételek létrejöttének vizsgálatában azonban körültekintőbben kell eljárunk. Itt ugyanis két azonos/hasonló vagy két ellentétes fogalmi tartalmú (ill. egyeditő szerepű), de eredetileg is ugyanolyan mondattani szerepben álló, azonos szófaji kategóriába tartozó szó kapcsolódik egymáshoz. Ennélfogva a komponenseknek sem mondatrészt, sem szófaji jellege nem változhat meg az összetétellel forrás során. A többletjelentés okát tehát bizonyára máshol kell keresnünk.

Az eddigi kutatások alapján ugyan gondolhatunk arra, hogy az egyszerű szóismétlés, a kettőztetés önmagában is formálhatja (mutathatja például a cselekvés folyamatosságát, nyomatékosíthatja, erősítheti) az alaptagok eredeti jelentését (l. E. ITKONEN i. m. 241), mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül itt sem, a laza szerkezetű és a valódi összetételeknél pedig különösen nem, hogy ezekbe a párhuzamos szerkesztésű mondatok tartalmából is átszármazhattak bizonyos jelentéselemek. Ismeretes ugyanis, hogy a finnugor népköltészetben igen bőséges anyagot találunk a párhuzamos mondat szerkesztésre, a gondolat-párhuzamra. Példaképpen csupán a következőket említjük: vog. *mān kateuw ušlapteuw, la'ileuw ušlapteuw* 'Mi kezeinket pihentetjük, lábainkat pihentetjük', *xūrēm ētēn xūrēm xātēl ...* 'Három éjjel, három nappal ...', *tīl lītēn: tarā taḡnawē, tīl lītēn: tarā taḡnawē* 'innen lövi: [a nyíl] keresztül halad rajta, onnan lövi: [a nyíl] keresztül halad rajta', *jīwā ḡarā ḡarā jāḡkēlmān tī mīnē'it, pumā ḡarā ḡarā jāḡkēlmān tī mīnē'it* 'ím fája ritka, ritka lápra mennek, ím füve ritka, ritka lápra mennek' stb. (MUNKÁCSI, VNGy. I, 94, 114, 109, 83); — osztj. *muḡ ioyi kārām iāšey iḡt tuḡmatteu muḡel āwām? ioyi kārām kureu iḡt tuḡmatteu muḡel āwām?* 'A mi megmerevedett kezünk ízületét kiegyenesítenünk talán rossz lenne, megmerevedett lábunk ízületét kiegyenesítenünk talán rossz lenne?', *mānem leti (v. levi) sēməḡ ūlap kuš tothīmāl, mānem uelti (v. uelvi) uḡləḡ ūlap kuš mīlīmāl ...* 'Engemet fölfaló szemes „ugatót” még ha hozott volna is, engemet megevő szájas „ugatót” még ha adott volna is ...', *sitəlnā suḡəḡ ḡāt suḡəlnā āməsmāl-kemnā, lōḡəḡ ḡāt lōḡəlnā āməsmāl-kemnā* 'Erre aztán a

szögletes ház szögletébe amint leült, a zugos ház zugában amint leült', *muŋ nēmən or't nemem nemilä, muŋ siŋən or't siŋem siŋätlä?* 'minő neves fejedelemhősnek nevezi az én nevemet, minő híres fejedelemhősnek híreszteli az én híremet?' stb. (REGULY — PÁRAY, Osztják (chanti) hőseinek. II. Közzéteszi ZSIRAI MIKLÓS. Bp., 1951. 36—7, 48—9, 8); — finn *ilo ilmalta katoisi, larulu maalta lankeaisi* . . . 'az öröm eltűnne a világról [tkp. levegőből], az ének elveszne a földről' (BEKE: i. h. 355).

Az idézett párhuzamos formák nem teszik ugyan kétségtelenné azt a feltevésemet, hogy az ilyenek válhattak bizonyos típusú szóösszetételek forrásaivá (l. pl.: *kézzel-lábbal*, (*csupa*) *kéz-láb, éjjel-nappal, tél-túl, innen-onnan, sefűsefa, fűvel-fával, szem-száj[na]k ingere*], *zegzug[os]*, *híres-neves, hírnév*; a finn *maailma*), de nagymértékben valószínűsítik azt. S ez esetben azt is fel lehet tennünk, hogy a mellérendelő összetételek nem okvetlenül a közvetlen mondatbeli egymásmellettiség okozta gyakori ismétlődés következményeképpen váltak összetétellé, hanem minden bizonnyal összerántás vagy más oldalról tekintve: ellipszis révén. (Az ellipszis szerepe a szóösszetételek keletkezésében nemcsak ilyen esetekben mutatható ki; l. KÁROLY SÁNDOR, A finnugor szóösszetételek történetéhez: I. OK. XXIII, 244.) A tudat számára ugyanis a párhuzamos szerkesztésű mondatok változatlanul ismétlődő szerkezeteiben a nem ismétlődő (variált) mondatrész(let)ek válnak fontossá, kiemelendővé, mivel ezek hordozzák a tartalmilag új információt. A tudat szűrőjén így fönnakadnak a különbség egységében fontossá vált szópárok, amelyek szóösszetételként akár önállóan is beépülhetnek már újabb mondatokba, magukkal hordozván a gondolatritmusból magukba olvasztott jelentéstöbbletet.

BEKE — kifejtetlenül ugyan — már említi a vogul *Ė äyi-pi, T äw-pū* 'gyermek', *Ė äyi-piŋ . . .* 'leányos-fias . . .', *äyi-piŋet* 'leányok s fiúk' [tkp. 'leányok-fiúk'] stb. adatokkal kapcsolatban, hogy „az összetétel keletkezésére vonatkozólag vö. az ilyen párhuzamos gondolat-ritmust: *KL täu-päl oq sülämläw nōri, pōu sülämläw nōri* 'hiszen ő is leányt akar nevelni, fiút akar nevelni', osztj. *AK man-pa mane megēn xui, man-pa mane jineŋ xui* 'was mich anbelangt, [so] bin ich meines landes herr, bin ich meiner gewässer herr'" (BEKE: i. h. 347—8), ennél többet azonban nem mond. N. SEBESTYÉN IRÉN viszont arra figyelmeztet, hogy „az uráli nyelvnek . . . volt egy igen jellegzetes mondattani sajátsága: ha több alanyhoz egy és ugyanazon állítmány tartozott, akkor az állítmányt minden egyes alannal kapcsolatban megismételte a nyelv. Azt az egységes szemléletet például, hogy egy férfi, egy asszony és egy gyermek együtt jön (a három személy együttes jövetelét a szemléző nem egymás után, hanem egy időben appericipálta), analitikus mondat szerkesztéssel ilyen módon fejezte ki az uráli nyelv: a férfi jön, az asszony jön, a gyermek jön" (Szamojéd jelzős szerkezetek: NyK. LIX, 99). Erre a jelenségre építve HAJDÚ PÉTER úgy látja, hogy „a mellérendelt mondatrészek eredetileg . . . a hozzájuk tartozó állítmánnyal külön mondatokat alkottak, és ezeknek az összevonásából jött létre a mondatrészek mondaton belüli mellérendelése" (UNyA. 168). A mellérendelő szerkezetek — tehetjük hozzá — a gyakori egymás mellett szereplés következményeképpen mellérendelő szóösszetételekké válhattak. Nem zárhatjuk ki azonban azt a lehetőséget sem, hogy az összevonás eredményeként közvetlenül, a szószerkezeti szint közbeiktatása nélkül is keletkeztek ilyen esetekben szóösszetételek, hiszen erre a régi és a mai nyelvből is említhetünk bizonyítékokat (vö. *Ki tizet, ki egy tallért ad* . . . NySz. már a.; *Sok ember, sok szolgál.* NySz. sok a.; ill. a mai *úgy-ahogy, annyira-*

amennyire, vagy-vagy, tól-ig rendszerféle alakulatokkal). Az idézetekhez hasonló szerkesztésű mondatok biztosíthatták annak lehetőségét, hogy azonos funkciójú (pl. alanyi, állítmányi stb.) és azonos vagy ellentétes jelentésű elemei a közlés céljának (pl. gazdaságosságának) megfelelően kiemelődjenek s lexikalizálódjanak. Itt tehát a lexikalizálódást nem kellett megelőznie pozícióváltásnak.

3. A mellérendelő összetételek keletkezésének a fentiekben vázolt lehetősége szükségszerűen igényli a történeti előzmények feltárását. Fel kell tennünk ugyanis a kérdést, lehettek-e az uráli (vagy preuráli) korban olyan párhuzamos szerkesztésű mondatok, amelyek alapul szolgálhattak a későbbi mellérendelő összetételek keletkezéséhez.

A) A feltehetően helyes válasz megtalálásához talán célszerű abból kiindulnunk, hogy a mellérendelés az azonos absztrakciós szinthez és az ugyanazon (mondattani) pozicionális kategóriába tartozó azonos/hasonló vagy ellentétes jelentésű szerkezettagok között történhetett meg elsődlegesen. A *Né! Fi!*, a *Jön! Megy!*-féle egyszavas mondatok (a *né* 'nő' + *fi* = *nép* formára l. TESz., MSzFgrE.) szituációbeli és nyelvi egymásmellettisége nemigen hozhatott létre a *Hófehér!* → (A) *hó fehér.* ~ (A) *hó, az fehér.*-féle mondatokhoz hasonló alany–állítmányi vagy (értelmező) jelzős mondat típust (vö. PAPP ISTVÁN, Az állítmányi szerkezet őstörténete: MNy. III, 27), mivel az észlelt valóság helyzetben a beszélő közlésszándékát az azonosságélmény határozta meg, a valóságelemeknek megfelelő kifejezések tehát egyazon absztrakciós szinthez tartoztak, ezért nem az aláfoglás, hanem a hozzárendelés vált uralkodóvá, ebből következően pedig továbbfejlődésük sem a szintézis, hanem a kiegészülés felé haladhatott. *Né jön. Fi jön!, Ő jön. Ő megy.*-féle formák élhettek egymás mellett, amelyeknek összevonódásával *Né, fi jön* ('Nép jön') → *Nép jön*, illetve *Ő jön, megy* → *Ő jön-megy.* mondat típusok keletkezhettek. Hogy ilyen formák összevonódással létrejöhetnek, arra már SEBESTYÉN ÁRPÁD is utalt, amikor arról írt, hogy „nyelvtörténeti kutatásainknak az a része, amely nem bővítőményszintnyelvi viszonyokat, hanem bővítőményszintnyelvi viszonyok kifejlődését keresi, az egyszavas mondatok egymásra következő sorozatából indul ki, s úgy jut el a tárgy, határozó, jelző mondatrész eredetének megmagyarázásához”, majd folytatásképpen felveti, hogy „elképzelhető ... egy másik lehetőség is, az, hogy a bővítőményszintnyelvi viszonyt a kéttagú mondatnak, mint egységes egésznek egy másik mondat egyik elemeként való felhasználásában keressük. Úgy gondolom — mondja SEBESTYÉN —, hogy ez a felfogás jobban érthetővé teszi a mondat binarizmusának megmaradását, a két alapvető résznek külön-külön bővülését, másrészt különös figyelmet szentel a bővítőményszintnyelvi viszonyként szereplő szavak egymáshoz fűződő közelebbi viszonyának is” (i. m. 192).

B) Az előbbieken említést tettem az uráli szavak absztrakciós szintjéről. Úgy látom ugyanis, hogy a korábbi kutatások (PAAVO RAVILA, Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen: FUF. XXVII, 1–136; Uralilaisen lauseen alkuperäisistä rakenteista: Vir. 1943: 247–63; PAPP: i. h. stb.) általában a mondat szerkezetek keretei között igyekeztek megoldani a mondattan, így a mondatkeletkezés, a bővítőményszintnyelvi létrejöttének kérdéseit. Látnunk kell azonban, hogy az alanyi vagy állítmányi szerep csak a statikus, illetve a dinamikus mondatrészek, közelebbiről a főnévi (főnévként álló más szófaj) és az igei (igeként álló más szófaj) ka-

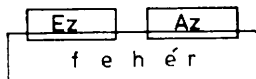
rakterét formálta ki. A mondatban álló szavak jellegét azonban nemcsak az alanyi vagy állítmányi szerep formálta, hanem a szavak alapjelentése, jelentéstartalma is meghatározta mondattani felhasználhatóságukat. A jelentés(tartalom) természete viszont a tudatban lezajló absztrakciós folyamat kikristályosító szerepétől függött. A kétagú (vagy háromtagú) mondatban a szónak a megismerési tevékenység során kialakult absztrakciós szintje is meghatározta, hogy egy-egy globális (egyidejűleg főnévi, igei, melléknévi) jelentésű szó a maga képzet-, illetőleg fogalmi jelentésénél fogva gyakrabban volt alkalmazható bizonyos valóságelemekre, mint mások.

A szókészlet elemei (az egyszavas mondatok is) tehát — nézetem szerint — minden bizonnyal különböző absztrakciós szinthez tartoztak, s a különböző absztrakciós szinthez tartozó nyelvi elemeknek igen komoly szerepe lehetett a mondat egyes részeinek kiformálódásában. Nézzük meg — az idevágó kutatások hiánya miatt — egyelőre csupán kísérletképpen, milyen absztrakciós szintekkel számolhatunk!

RAVILA kutatásai tisztázták, hogy az uráli korban egy- és kétagú szavak lehettek (Vir. 1953: 41–50). Az előuráli egyszótagú, szignalizációs funkciójú elemek csoportján belül pedig az indulatszók és a mutatószók osztálya különülhetett el (BALÁZS JÁNOS, Jel és jelölési érték: Nyelvelméleti tanulmányok. Bukarest, 1975. 206).

Az indulatszók — szerintem — az első absztrakciós szintet képviselheték, mivel csupán hanggesztusoknak tekinthetők (a hanggesztus fogalmára vö. JAKOBSON, Hang — jel — vers. Bp., 1969. 76), amelyeknek a jelentéstartalma globális, körülhatárolhatatlan, szituációtól függő, szövegbe ágyazódásuk pedig még ma is „szervetlen”, azaz a környezetükben levő mondatokkal sem alá-, sem mellérendeltségi viszonyban nincsenek, belső szerkezetük viszonyítatlan, mivel alany—állítmányi viszonyt (vagy más viszonymozzanatot) legfeljebb csírájukban hordoznak (ez utóbbira l. DEME, Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971. 36), másrészt hangtani (hangsúly-, hanglejtésbeli stb.) megformáltságuk (KELEMEN JÓZSEF, A mondatyszók a magyar nyelvben. Bp., 1970. 385–7) sok vonatkozásban elkülöníti őket a viszonyított mondat jellegzetességeitől.

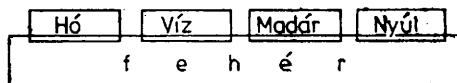
A következő absztrakciós szinthez az előuráli egy szótagú nyelvi elemek közül a (mutató és kérdő stb.) névmások tartozhattak. A második absztrakciós szintet tehát az alany szerepben álló, ma főnévi szerepű $e(z)$, $a(z)$, $ki?$, $mi?$, te stb. formák alkothatták. Ezek az első absztrakciós szinthez tartozó differenciálatlan jelentésű indulatszavakkal szemben az (azonosításon alapuló) egyedítő, pusztá megjelölő szerepet látták el. A nyelv kommunikatív funkciója felől nézve pedig a többi absztrakciós szinthez tartozó nyelvi elemtől abban a tekintetben is elkülönültek, hogy ez a szócsoport válalhatta magára a beszélőtől még nem ismert, el nem nevezett, de a rámutatás (vagy rákérdezés) révén azonosított tárgyfogalom megnevezését, s a rámutatás (rákérdezés) differenciálódásával a dologfogalom közelebbi vagy távolabbi térbeli elhelyezését, szituálásának (erre l. BALÁZS: i. h. 206–7) szerepét is:

A harmadik absztrakciós szinthez a névmások differenciálódása során kialakult állítmányi szerepű (melléknévi funkciójú) név-

mások (ilyen, olyan, ennyi, annyi, milyen, mennyi stb., ill. ezek egykori alakváltozatai: *i-, *a-, *o- stb., l. MSzFgrE.) tartozhattak. Ezeknek a szerepe azonban a még nem ismert, el nem nevezett tulajdonság (mennyiség) megnevezése lehetett, az előző absztrakciós szint szavaihoz hasonló további elkülönülés mellett. (Ez az elkülönülés természetesen már az uráli kor előtti időkre nyúlik vissza.)

A negyedik absztrakciós szinthez a valóságselemekről a megismerő tevékenység során szerzett tapasztalatok rögzítésére szolgáló szimbolizáló, kvalifikáló szerepű kéttagú szavak tartozhattak, amelyek az egyedi dolgok bizonyos közös vonásait fogalmi értelemben általánosítva jelölhették (l. BALÁZS: i. h. 207). Közelebbről azonban ebbe a csoportba — nézetem szerint — csak az N-pozícióban álló kéttagú szavak tartozhattak. A kéttagú mondat létrejöttékor ugyanis az ún. globális jelentésű tartalmas szavak (pl. *hal, víz, fagy, fehér* stb.) sem teljesen a beszélő szubjektív szándéka szerint kerülhettek hol ebbe, hol abba a pozícióba, hanem aszerint is, hogy egy-egy szónak milyen jellegű volt a jelentéstartalma. Azok a szavak ugyanis, amelyek „sok tárgyfogalomról való elvonás eredménye”-ként, illetve „ugyanúgy ... sok tárgyfogalom cselekvése”-ként (vö. PAPP: i. h. 13) voltak szerepeltethetők, azok éppen az elvonatkoztatás nagyobb foka miatt voltak alkalmasak arra, hogy a V pozíciójában, azaz az ötödik absztrakciós szint szavaiként szerepeljenek. Így például valószínű, hogy a globális jelentésű tartalmas szavak (pl. *fű, fa, nő, fi, hal, víz* stb.) jelentéstartalmuknál fogva kevésbé voltak átvihetők más hasonló funkciójú szavakra (fogalmakra), mint az olyanok, amelyek minőség- vagy cselekvés-jelleget fejeztek ki (pl. *fehér* 'fehérség, fehérlik, fehér', *nyom* 'nyom (fn), nyom (ige), nyomó (mn)' stb.), azaz valahogy úgy, ahogy a mellékelt ábra szemlélteti:

A *fehér* 'fehérség, fehérlik, fehér', *ad* 'adás, ad, adó' stb. szavak tehát az imént említett sajátos jelentéstartalmuk, gyakori átvihetőségük miatt válhattak alkalmassá arra, hogy leggyakrabban a V (ill. más, esetleg a minőségjelölés) pozíciójában szerepeljenek.

A kifejtettek értelmében tehát (A) *hó, az fehér*-féle mondat — nézetem szerint — a két párhuzamos szerkezetű mondat: (A) *hó fehér*. és az *Az fehér*. mondatok keveredésével jöhetett létre, s aligha a *Hó! Fehér!*, azaz a két egy-szavú felkiáltás újrakezdő formává alakulásával, amint azt PAPP ISTVÁN vélte (i. h. 27).

Így tehát a szavak fogalmiságának természetében is megvolt annak lehetősége, hogy a statikusabb jellegű N-pozícióban álló szavak az alanyi szerepre, a dinamikusabb jellegű V-pozícióban megjelenő szavak pedig az állítmányi szerepre (a minősítésre stb.) váljanak alkalmassá éppen a sok, a több valóságselemre átvihető természetük miatt. Azt mondhatjuk tehát, hogy tulajdonképpen a mondatbeli szerep (a pozíció) és a szavak absztrakciós szintjéből következő átvihetőség gyakorisága kristályosíthatta ki az alanyi, illetve állítmányi stb. pozícióban álló szófajok kategóriáit.

4. Az előző fejezet elején feltett kérdésre tehát összefoglalóan azt válaszolhatjuk, hogy az uráli korban kellett lennie olyan párhuzamos szerkesztésű

mondatoknak, amelyek alapul szolgálhattak egyrészt a későbbi mellérendelő mondatrészek létrejöttéhez, másrészt összerántással, ellipszissel — olykor közvetlenül is — a szóösszetételek keletkezéséhez.

Ez utóbbi esetben az azonos pozícióban levő és az azonos absztrakciós szinthez tartozó szavak (*boldog-boldogtalan, hír-név, tesz-vesz, itt-ott* stb.) társulhattak egymással a tudatban, s a mondat felszíni szerkezetében már nyelvi valóságként jelentek meg anélkül, hogy lássú összeforradás kísérte volna létrejöttüket.

Azt is láthattuk, hogy a szóösszetételek keletkezésének mikéntje más az alá-, mint a mellérendelés esetében: a) az alárendelés során — mondhatni — „lineáris” jellegű folyamat játszódik le, ugyanis a szintagmatikus viszonyokban történik eltolódás (erre l. SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1967. 159), másképpen fogalmazva pozíció-váltás (*menny dörög* → *menny-dörög*), b) a mellérendeléskor pedig „vertikális” irányú folyamat észlelhető, amelynek során a beszélő az egymástól elkülönülő absztrakciós szintek szavai közül választja ki az összekapcsolandó szópárokat, de mindig úgy, hogy csak az azonos szinthez tartozó szavakat asszociálhatja (az asszociatív viszonyokra vö. SAUSSURE: i. h.), társíthatja egymással (*lassan-lassan, szóbeszéd, jön-megy*) a szókészlet gyarapítása, a nyelv gazdagítása, a közlés tökéletesítése céljából.

NYIRKOS ISTVÁN

Szófelismerés az akusztikai szerkezet és a magyar nyelv hangsorépítési szabályainak függvényében

1. B e v e z e t é s. — A hallási rendszer legfontosabb funkciója az akusztikus jelek analízise és szintézise (K. D. KRYTER, The effects of noise on man. New York, London, 1970.). Újra és újra felvetődő kérdés, hogy vajon az akusztikai jelsorozatnak mily en és mekkora része tartalmazza a megértéshez nélkülözhetetlen információt. Keveset tudunk arról, hogyan történik a szükséges üzenet kiszűrése az akusztikumból, mi biztosítja az aktuális azonosítást (D. W. MASSARO—C. G. ODEN, Integration of featural information in speech perception: Psychological Review 3. 1978. 172—91). A szakirodalomban számos olyan kísérletről olvashatunk, amelyek segítségével a beszédhangok azonosításában fontos szerepet játszó paramétereket próbálták meghatározni; vizsgálták a beszédhangoknál nagyobb egységek felismerésének kritériumait; kutatták a szavak és a mondatok megértéséhez nélkülözhetetlen „agyi működések” sajátosságait (összegzését l.: PAUKA KÁROLY, A beszéd megértése: Fejezetek a leíró magyar hangtanból. Szerk. BOLLA KÁLMÁN. Bp., 1982. 175—255; GÓSY MÁRIA, A szegmentális hangszerkezet percepciójáról: Magyar Fonetikai Füzetek 8. sz. 1981. 87—104). Az eredmények szerint a t e s t e s e b b b e s z é d m i n t á k beazonosíthatóságát a kontextus és/vagy a valószínűség teszi lehetővé. NOOTEBOOM és TRUIN véleménye, hogy a felismerés egyrészt az akusztikai szerkezeten, másrészt a szógyakoriságon alapszik (Word recognition from fragments of spoken words by native and non-native listeners: IPO Annual Progress Report 15. 1980. 42—7). Mindkét tényező elemzésével találkozunk a s z z a v a k felismerésével foglalkozó mun-

kákban. A tanulmányok egy részében a „kontextus” kérdése jelentkezik hangsúlyozottabban (vö.: D. B. FRY—P. DENES, 'Mechanical speech recognition': Communication Theory. Szerk. W. JACKSON. London, 1952. 426—32; G. A. MÜLLER—G. A. HEISE—W. LICHTEN, The intelligibility of speech as a function of the context of the test materials: J. of Exp. Psychol. 41. 1951. 329—35; C. CHERRY, On human communication. New York, 1957.; stb.), másokban a gyakoriságé (vö. R. SOLOMON—L. POSTMAN, Frequency of usage as a determinant of recognition thresholds for words: J. of Exp. Psychol. 43. 1952. 195—201; D. BROADBENT, Word-frequency effect and response bias: Psychol. Review 74. 1967. 1—15; L. L. ELLIOTT—L. A. CLIFTON—D. G. SERVI, Word frequency effects for a closed-set word identification task: Audiology 22. 1983. 229—40; stb.). A kontextus szerepére a szófelismerésben LADEFOGED a következő példát hozza: az angolban az abszolút szó eleji *t* hangot sosem követik a *b, d, f, g, k, l, m, n, p, s, v* mássalhangzók, következésképpen a hallgatónak eleve nincs ilyen elvárása, s ez nagymértékben korlátozza az azonosítási lehetőségeket (Three areas of experimental phonetics. London, 1967. 144). ELLIOTT és munkatársai (i. m.) felnőttekkel teszteltek le egy hároméves gyermekek számára összeállított szógyűjteményt, s a felnőttek eredménye sokkal jobb volt a gyermekekénél. Noha a gyermekek számára is ismert volt minden szó, a felnőttek jóval nagyobb tapasztalattal rendelkeztek az akusztikus jelek felismerésében, következésképpen kevesebb információ is elegendőnek bizonyult számukra a pontos azonosításhoz. Gyermekek számára összeállított beszédaudiometriás szótesztnek lehallgattatása gyermekekkel és felnőttekkel (egyre csökkenő intenzitásértékeken) ugyanezt az eredményt adta magyar nyelven is (I. FARKAS ZSOLT—GÓSY MÁRIA—HIRSCHBERG JENŐ, Kisgyermek-kori beszéd-audiometria: Fül-Orr-Gégegyógyászat 29. sz. 1983. 93—102). A „beidegződési”, „bevésződési” folyamat hatása a megértésre az írógépeléshez hasonlítható. Minél gyakrabban ír le a gépíró egy szót, annál gyorsabban találunk rá ujjai a megfelelő billentyűkre. A még soha le nem írt vagy ritkán használt szavak gépelése lassabb, akadozóbb, hiányoznak a beidegződött mozgulatok, a teljesítményben nagyobb a hibalehetőség (P. LADEFOGED i. m. 148—9).

MORTON szóazonosítási modelljében (idézi: MASSARO—ODEN i. m.) minden egyes „keresett” szónál párhuzamosan történik a jellemző jegyek összegyűjtése, majd ezek összehasonlítása azokkal a kritériumokkal, amelyekkel a feltételezett szó jellemezhető. A modell a jellemző jegyeket nem határozza meg, hanem azok működésének hipotézisét közli a megértési folyamatban. MARSLER—WILSON ún. „felismerési pontot” próbált találni egy adott szón belül (idézi: NOOTEBOOM—TRUIN i. m.). Például az *advocat* esetében ez a pont az *o* magánhangzó, mivel a hollandban nincs több *advo* kezdetű szó (43). Ez a hipotézis is lényegében a kontextus szerepét, illetőleg a hangsorépítési szabályok érvényesülését hangsúlyozza a szófelismerésben, oly módon, hogy ezek a szabályok a választási lehetőségek korlátozásával segítik az azonosítást (Ehhez l. még G. A. MILLER—S. ISARD, Some perceptual consequences of linguistic rules: J. of verbal Hearing and verbal Behavior 2. 1963. 217—28).

Mindezek ismeretében kísérletet terveztem a szavak felismerésére vonatkozóan magyar nyelven. Arra kerestem választ, hogy a szavak a *k u s z t i k a i s z e r k e z e t e*, a lehetséges ítéletek (tehát a valószínűség, a hírérték), valamint a *f o n o t a k t i k a i e l r e n d e z ő d é s*, azaz a hangsorépítési szabályok milyen mértékben vesznek részt a szavak megértésében.

2. A kísérletek anyaga és módszere. — Három különböző kísérletet folytattam le: a nyelvi anyag minden esetben azonos volt, míg a módszer változott. Huszonöt hangsort állítottam össze, 10 értelmes egy és két szótagú szót, valamint 15 egy és két szótagú logatomot, értelmetlen hangsort (mindkét fajtában 2—2 egy szótagú hangsor szerepelt). Az értelmes szavak kiválasztásának szempontjai a következők voltak: a) jól ismert, gyakori és ritka előfordulású szavak egyaránt szerepeljenek; b) akusztikai szerkezetük eltérő legyen; c) minél több különböző beszédhangból épüljenek fel. Ezek alapján a következő szavakat választottam a nyelvi anyagba: *baba, cikk, fiú, garázs, hamu, nadrag, szék, szüret, tojás, verem*. Az értelem nélküli hangsorok összeállításának szempontjai: a) a magyar hangsorépítési szabályoknak megfelelőek és azoknak ellentmondóak egyaránt legyenek; b) a fonotaktikai szabályok szerinti hangsorok között forduljanak elő az értelmes szavakhoz nagyon hasonlóak, azokat megközelítőek és azoktól igen eltérők; c) a hangsorépítési szabályoknak ellentmondó logatomok között legyenek gyakori és ritka hangkapcsolatokat tartalmazók; d) akusztikai szerkezetük különböző legyen; e) minél többféle beszédhangból épüljenek föl. Ezek alapján az alábbi logatomokat hoztam létre: *bakógy, bis, brundz, fámor, gúra, jom, kobó, malász, námük, pályél, sütel, trunkün, üved, virony, zeréb*.

A hangsorokat random sorrendben, férfi ejtésben rögzítettük magnetofonszalagra, majd ún. fehér zajjal elfedtük. A jel/zaj viszony átlagosan 4/0 dB körül mozgott, ez azt jelentette, hogy a szavak és a logatomok átlagos intenzitása mintegy 4 dB-lel volt nagyobb a zaj intenzitásánál. A fedő zaj gyakorlatilag a teljes frekvenciaspektrumot betöltötte, intenzitása azonban 4000 Hz-től felfelé csökkent. Az így elkészített hanganyagot lejátszottuk a kísérleti személyeknek (egyéni teszteltünk). A kísérleti személyek által visszamondott szavakat magnetofonszalagra rögzítettük, így ugyanazon hangszalag tartalmazta a zajban elhangzott eredeti hangsort és a kísérleti alany „visszhang” szavát. Ez lehetővé tette, hogy az intenzitásgörbék kiíratásával századmásodperces pontossággal mérhető legyen a kísérleti alany reakcióideje, vagyis az, hogy mennyi idő telt el a hangsor elhangzása és a visszamondás között (vö. R. D KENT, Auditory-motor formant tracking: A study of speech imitation: J. of Speech and Hearing Research 17. 1974. 203—23). (A kísérletet ún. csendes szobában végeztem, szabad hangtérben.) A zajjal elfedett hangsorok 8 mp-es időközönként követték egymást a hangszórón keresztül, a fedő zaj állandó volt. A kísérletvezető utasítása szerint a résztvevőknek arra kellett törekedniük, hogy a zajjal elfedett *s z a v a k a t* felismerjék és visszamondják. A kísérleti személyt tehát úgy készítettem fel, hogy szavak elhangzását várja, azok visszamondására állítódjon be. Az első kísérletben 20 fővel végeztem a lehallgattatásokat. A kísérleti alanyok 20—40 éves, különböző foglalkozású férfiak és nők voltak.

3. A kísérletek eredményei. — A) Az első kísérlet. — A beszédmegértési folyamat mindig az aktuális feladatnak megfelelően működik. Amennyiben a cél szavak felismerése, akkor nem csupán az elhangzó akusztikai jelsorozat analízise és szintézise történik meg, hanem a folyamat ún. magasabb szintjei is bekapcsolódnak a feldolgozásba, mint az adott nyelv sorozatalkotási szabályai, szemantikai jegyek stb. Ha a folyamatot oly módon befolyásoljuk, hogy bizonyos szintek működését korlátozzuk, akkor várhatóan más szintek nagyobb szerepet kapnak. A kísérlet során nyert adatok pedig

rávilágíthatnak a működés módjára, illetőleg az éppen vizsgált sajátság részvételének mértékére a teljes folyamatban. A 4/0 dB-es jel/zaj viszony átlagosan éppen ahhoz elegendő, hogy a „torzult” akusztikai szerkezet alapján az eredeti hangsor kikövetkeztethető legyen. Kétségtől segítette a felismerést az az utasítás, hogy a nyelvi anyag *s z a v a k b ó l á l l*; feltételeztem, hogy a kísérleti személyek mind a 25 hangsor hallatán megpróbálnak értelmes szavakat visszamondani. Választ vártam ugyanakkor arra, hogy vajon az eltérő akusztikumú szavak és logatomok miképpen dolgozódnak föl a megértési folyamatban, mennyire és hogyan vesz részt mindebben a magyar nyelv hangsorépítési szabályrendszere. Előtérbe kerül-e az akusztikai feldolgozás, avagy a szemantikai sajátságoknak rendelődik alá? Továbbá: miként érvényesül az ún. Markov-lánc, amelynek lényege, hogy a sorozat bármely elemének a megjelenési valószínűségét az addig megjelent összes elem részben meghatározza. A *s z ó é r t é s* szintjén a felismert jelcsoport azonosítása történik meg a megfelelő jelentésegységbe. Képlettel kifejezve: az $x + y + q$ jelsor egy w jelentésnek felel meg a megértési folyamat végeredményeként: $x + y + q = w$. A jelsor és a jelentés összekapcsolódása („egymásra találása”) időt vesz igénybe, amelynek tartama normál körülmények között rendkívül minimális. Ha elfogadjuk azt a szakirodalmi adatot, hogy a prekategorikus akusztikus rak-tározás mindössze kb. 2 ms-ig tart (vö. D. PISONI, Auditory short-term memory and vowel perception. Memory and Cognition 3. 1975. 7–18), akkor ez azt jelenti, hogy a hosszú idejű memóriából ennyi idő alatt kell előhívni a szükséges adatokat az azonosításhoz. Kísérleti helyzetben ezt az időt megnövelhetjük, s az elemzések megmutat(hat)ják, hogy az adott jelsorozat ($x + y + q$) milyen nyelvi feltételek mellett veszi fel a w vagy bármely p , t vagy k jelentést.

A feldolgozás során elemeztem a kísérleti alanyok reakcióidőit, valamint a visszamondott szavakat. Így mind a „tudatos”, mind az „ösztönös” részt vizsgálhattam a válaszokban.

A szavak, illetőleg logatomok elhangzása és a visszamondott szó közötti idők alakulását az 1. táblázat mutatja. (Mivel az egyes emberek természetes reakcióideje eltérő, úgy ítélt meg, hogy akkor kapok a célnak megfelelő eredményt, ha nem konkrét időadatokkal dolgozom, hanem olyan viszonyértékekkel, amelyek az egyetlen kísérleti alanyra jellemzőek maradnak, de nem tartalmazzák az egyéniségből fakadó eltéréseket. Módszerem az volt, hogy minden egyes alanynál meghatároztam a legrövidebb reakcióidejű szót – ez két kivételtől eltekintve a *tojás* volt –, ezt az időt vettem 100 ms-nak, s ehhez viszonyítottam az adott alany valamennyi reakcióidő-adatát. Eljárásomban ott, ahol a kísérleti alany nem mondott vissza semmit, azt a reakcióidőt vettem figyelembe, amely a leghosszabb volt. A teljes anyagot tekintve összesen 24%-ban nem azonosították az elhangzott hangsort; ebből 0,6% jut az értelmes szavakra és 23,4% a logatomokra. A 0,6% is csupán egy szónál, a *cikk*-nél következett be.)

A reakcióidő-középértékek lényegesen kisebbek az értelmes szavaknál szemben a logatomokkal (a két kivétel: az *üved* és a *pányél* csupán egy, illetve ez a fonéma egy-egy disztinktív jegyében különbözik értelmes magyar szótól, s ez a magyarázata annak, hogy a kapott értékek az értelmes szavakénak a tartományába esnek). Azt mondhatjuk, hogy az értelem nélküli hangsorok „felismeréséhez” kb. kétszer annyi idő szükséges, mint az értelmesekéhez. Az összes szó reakcióidő-középértéke: 240 ms, a logatomoké: 540 ms.

1. táblázat

Az elhangzott szó	Reakcióidő-középérték (ms)	Az elhangzott logatom	Reakcióidő-középérték (ms)
<i>tojás</i>	118	<i>üved</i>	216
<i>nadrág</i>	181	<i>pányél</i>	267
<i>fiú</i>	200	<i>fámor</i>	381
<i>hamu</i>	211	<i>zeréb</i>	408
<i>baba</i>	235	<i>bis</i>	494
<i>garázs</i>	236	<i>brundz</i>	554
<i>szék</i>	283	<i>jom</i>	558
<i>szüret</i>	300	<i>malász</i>	562
<i>verem</i>	309	<i>kobó</i>	596
<i>cikk</i>	325	<i>sütel</i>	603
		<i>virony</i>	630
		<i>gúra</i>	678
		<i>bakógy</i>	683
		<i>námük</i>	721
		<i>trankün</i>	751

A reakcióidők egyértelműen azt mutatják, hogy a fonotaktikai elrendeződési szabályoknak igen fontos a szerepe a megértésben. A logatomok reakcióidejének növekedése arányos azzal az eltéréssel, amennyire a magyarnak megfelelő mintától ezek a hangsorok különböznek. A *zeréb* például 408 ms-os középértékű, a vegyes hangrendű *virony* már 630 ms, a *bakógy*, *námük* és *trankün* pedig: 683, 721, 751 ms. A *bakógy* két magánhangzója között 3 disztinktív jegyben van eltérés, a *námük*-nél négy fokozatú a különbség, míg az utolsó helyre került *trankün* — mindezekén túl — a magyarban ritka mássalhangzó-kapcsolattal indul. A *fámor* logatom — reakcióidejét tekintve — legközelebb áll (az *üved* és a *pányél* után) az értelmes szavakhoz, azonosításához valamilyen értelmes szóként átlagosan 60 ms-mal több időre volt szükség; jelezvén, hogy az adott akusztikai kontinuum a magyarban nem feleltethető meg könnyen valamilyen szemantikai tartalomnak.

A jelentés „mozgása” főként a szavak esetében vizsgálható. Az általában gyakoribb szavak felismerése rövidebb időt kíván: *nadrág* — 181 ms, *fiú* — 200 ms; illetőleg *szüret* — 300 ms, *verem* (mint főnév!) — 309 ms. A *tojás* és a *garázs* reakcióidejének 118 ms-os különbsége is elsősorban a gyakoriság tényével magyarázható, tekintve, hogy a két hangsor akusztikai szerkezete hasonló (a felismerés szempontjából). Várhatóan azoknak a szavaknak az azonosítása a nehezebb, ahol az alkotó beszédhangok frekvenciaösszetevői a 4000 Hz alatti értékeken helyezkednek el. A beszédspektrum kb. 500 Hz felett oktávonként 9 dB-t „esik” (KRYTER i. m. 51); ezért viszonylag nagy a reakcióideje például a *brunz* vagy a *gúra* logatomoknak.

Feltételezésem szerint az értelmes szavak felismerése döntően előre ható azonosítással történik, míg a logatomoké döntően hátra hatóval. Ezen azt értem, hogy a szavak megértésekor lennie kell egy olyan pontnak, amelytől a felismerés hiba nélkül végbemehet, mivel az addig elemzett és összeállított részletből nagy valószínűséggel előre jósolható az a szemantikai tartalom, amelyet az akusztikum képvisel. Például a *nadrág* esetében a *nadr* már gyakorlatilag elegendő a megértéshez, ami valószínűleg a második magánhangzó elemzésével válik abszolúttá, hiszen a magánhangzó mintegy magában

foglalja a szóvégi zárhangot. A logatomok értelmes szóként történő azonosításakor a jelentéssel való összekapcsolódás csak a teljes hangsor analízisével és szintézisével jöhet létre; csak így válik abszolúttá. Az értelmetlen hangsorok azonosításakor ezért a legtöbb esetben a hangsorvég egyezik meg az eredetivel, s az első beszédhangokat „korrigálják” a kísérleti személyek. Ez a „korrekció”, valamint a teljes akusztikai szerkezet elemzésének szükségessége az oka végeredményben a logatomok nagy reakcióidejének. A stratégia a logatomok felismeréséhez hasonló akkor is, ha az értelmes szó megértésével a kísérleti alanynak nehézsége támad: akkor is ki kell elemeznie a teljes hangszerkezetet, hogy minél több információ birtokában végezhesse el a jelentés hozzárendelését. A reakcióidők összehasonlítása is megerősíti a kétféle azonosítási stratégia létezését: mindig gyorsabb a visszamondás — és kisebb a reakcióidő értéke —, ha előre ható azonosítás történt, és fordítva. Például: a *kobó* logatomra kapott *kohó* válasz reakcióideje 180 ms volt, míg a *dobó* értelmezésé 280 ms; a *garázs* szóra kapott helyes válasz ideje: 100—240 ms, a *darázs* válaszáé: 170—200 ms, a *parázs*é: 270 ms, a *varázs*é: 320 ms.

A reakcióidők elemzése alátámasztja azt a meggyőződésemet, hogy az agyban a prototípusok mellett (MASSARO—ODEN i. m.) valamilyen formában kódolva vannak a magyar nyelv hangsorépítési lehetőségei, illetve a szabályrendszer, s áttételesen ez tart kapcsolatot a jelentéssel. Jól ismert probléma a beszédmegértés folyamatában az ún. motoros komponens, az immanens artikuláció megléte (l. GÓSY MÁRIA, A szegmentális hangszerkezet percepciójáról: Magyar Fonetikai Füzetek 8. sz. 87—104). Kísérletem a következő adalékkal szolgált e kérdéshez. Minden kísérleti személynél megfigyeltem, hogy abban a pillanatban, amikor nehézsége támadt az elhangzott hangsor megértésével (függetlenül attól, hogy szó vagy logatom volt-e valójában), félhangosan, hangosan vagy csak szájmozgással igyekezett kiejteni a hallott hangsort — tehát ösztönösen artikulált, mintegy az artikulációval segítve a felismerést.

Az értelmes szavakra kapott válaszokat elemeztem az eredetihez képest: az egyezőket, az azonosan eltérőket, az egyedieket, valamint hogy mit nem mondtak vissza; a logatomok esetében azt a két leggyakoribb változatot tüntettem fel a táblázatban, amelynek a hallott hangsort megfeleltették (2. és 3. táblázat).

Az értelmes szavak közül tökéletesen azonosították a *tojás*, a *hamu* és jól a *fiú*, a *baba*, a *szüret* és a *nadrág* szavakat. Ha az azonosan eltérő változatokat is figyelembe vesszük, látható, hogy a *garázs*, a *szék* és a *verem* megértése is jónak tekinthető, hiszen a félreértett hangsorok csupán egy-két disztinktív jegyben különböznek az eredetitől, s ez ráadásul az amúgy is nehezen felismerhető zárhangokat érinti. A ritka előfordulású *verem* főnév *merev* értése különösen jól alátámasztja az előre, illetve a hátra ható azonosításról írottakat. Ebben az esetben a szó visszafelé is „értelmes”; a magánhangzók azonosak, a mássalhangzók képzéshelye közel esik egymáshoz, és megegyeznek abban, hogy szonor mássalhangzók; mindez közrejátszott a *merev* melléknév felismerésében. Az egyedi azonosítások között az alábbiak fordultak elő:

A) Értelmes szavak: *baba* → *szabad*, *szoba*, *Csaba*; *cikk* → *csíp*, *cím*, *hűt*; *nadrág* → *bogár*, *bogrács*; *garázs* → *varázs*, *parázs*; *verem* → *perem*, *kerek*; *szék* → *fék*; *tojás* → *folyás*; *fiú* → *dió*; *hamu* → *hamis*, *falu*; *szüret* → *szünet* stb. — B) Logatomok: *üved* → *hideg*, *hüvely*; *fámor* → *ámor*, *tábor*, *fából*;

2. táblázat

Az elhangzott szó	A visszamondott szó			
	megegyezett	azonosan eltért	egyedi volt	nem mondták vissza
<i>tojás</i>	95%	—	5%	—
<i>hamu</i>	90%	—	10%	—
<i>baba</i>	75%	—	25%	—
<i>fiú</i>	75%	20% <i>hiú</i>	5%	—
<i>szület</i>	75%	—	25%	—
<i>nadrág</i>	70%	15% <i>madár</i>	15%	—
<i>szék</i>	55%	40% <i>szép</i>	5%	—
<i>verem</i>	55%	30% <i>merev</i>	15%	—
<i>cikk</i>	55%	—	30%	15%
<i>garázs</i>	40%	35% <i>darázs</i>	25%	—

3. táblázat

Az elhangzott logatom	A visszamondott szó			
	I. változata	II. változata	egyedi volt	nem mondták vissza
<i>pányél</i>	100% <i>tányér</i>	—	—	—
<i>üved</i>	60% <i>üveg</i>	20% <i>tízes</i>	20%	—
<i>malász</i>	60% <i>halász</i>	—	10%	30%
<i>fámor</i>	40% <i>hámor</i>	20% <i>számol</i>	25%	15%
<i>zeréb</i>	40% <i>zenél</i>	20% <i>veréb</i>	30%	10%
<i>bís</i>	35% <i>kés</i>	10% <i>és</i>	35%	20%
<i>bakógy</i>	25% <i>papír</i>	—	20%	55%
<i>kobó</i>	20% <i>kohó</i>	20% <i>fogó</i>	35%	25%
<i>jom</i>	20% <i>díó</i>	20% <i>jobb</i>	20%	40%
<i>brundz</i>	15% <i>blúz</i>	—	35%	50%
<i>sütel</i>	15% <i>süket</i>	—	25%	60%
<i>vírony</i>	—	—	45%	55%
<i>gúra</i>	—	—	35%	65%
<i>námük</i>	—	—	35%	65%
<i>trankün</i>	—	—	10%	90%

zeréb → *zenész, zenét, zenit*; *bís* → *friss, birs, hűs, víz*; *jom* → *jó, ion*; *brundz* → *kulcs, pénz, nincs*; *malász* → *kalász, kalács*; *kobó* → *dobó, doboz, komoly, hobó*; *sütel* → *süttet, szuper, süveg*; *vírony* → *ion, bírom, pírong, írom*; *gúra* → *ugat, óra, nulla, búra*; *bakógy* → *tető, fatörzs, fatőnk*; *námük* → *náluk, nálunk, bábu, jármű*; *trankün* → *rajtkő* stb.

Az értelmes szavak — természetesen — nagyobb százalékban egyeztek meg az eredetivel, mint amilyen mértékben a logatomokat azonosnak értették. Az eredeti akusztikai szerkezetet egyértelműen az értelmes szavakra adott válaszok tükrözik pontosabban, bár a felismerési nehézségek (l. például a felpattanó zárhangok) azonnal jelentkeznek, ha a magyar szókincs alternatívákat tartalmaz (mint: *szék* ~ *szép* vagy *garázs* ~ *darázs* ~ *parázs* ~ *varázs*). Az akusztikai hasonlóságon alapszanak a logatomok egy részére nagy százalékban azonosnak felismert szavak is, mint: *üved* → *üveg*, *fámor* → *számol* vagy *gúra* → *búra*, *vírony* → *bírom* stb. A *brundz blúz* vagy *pénz* értelmezése jelzi a kísérleti alany számára dominánsabb részt.

Vizsgáltam a „hanghelyettesítések” típusait. A magánhangzók a t az értelmes szavakban csaknem kivétel nélkül pontosan azonosították, a logatomokban gyakoribbak a tévesztések: az alsóbb nyelvállású magánhangzók felismerése jó, a felsőbb nyelvállásúaké bizonytalanabb. A felső nyelvállású rövid magánhangzókat középső nyelvállásúakkal „helyettesítik”, illetve a palatálisok és velárisok, a labiálisok és illabiálisok felváltva cserélődnek egymással. A mássalhangzók közül — mint említettem — a felpattanó zárhangok azonosítása a legbizonytalanabb. Általában jól felismerhető volt a bilabiális és dentális nazális, a pergő hang és a réshangok közül a *j*. (A logatomokat e szempontból nem elemeztem, mivel a kísérleti alanyok egyrészt azt a hangsorrészt azonosították pontosabban, amelyhez a jelentést a legrövidebb időn belül megtalálták, másrészt, mert ez a hátra ható azonosítás következtében többnyire a hangsor második fele (utóbb elhangzó része) volt.) Mindez megerősíti azt, hogy bár az akusztikai szerkezet dekódolása az elsődleges, de a végső „szintézisben” az akusztikumnak az a részlete használdik fel, amelyhez jelentés rendelhető. (A kísérletet egy finn anyanyelvűvel is elvégeztem, aki magyarul semmit nem tudott, így a felismerésben csupán anyanyelvének so-

4. táblázat

Az elhangzott szó (természetes ejtés)	A visszamondott szó			
	meg egyeztet	azonosan eltért	egyedi volt	nem jelölték
<i>tojás</i>	100%	—	—	—
<i>nadrág</i>	90%	—	7%	3%
<i>fiú</i>	90%	—	5%	5%
<i>baba</i>	75%	—	25%	—
<i>hamu</i>	60%	—	4%	36%
<i>verem</i>	60%	—	37%	3%
<i>szék</i>	54%	14% <i>szép</i>	25%	7%
<i>szület</i>	46%	14/14% <i>üreg/üres</i>	23%	3%
<i>garázs</i>	32%	46% <i>darázs</i>	22%	—
<i>cikk</i>	—	18/18/18% <i>ti/itt/gipsz</i>	21%	25%

Az elhangzott logatom (természetes ejtés)	A visszamondott szó			
	I. változata	II. változata	egyedi volt	nem jelölték
<i>pányél</i>	100% <i>tányér</i>	—	—	—
<i>üved</i>	54% <i>üveg</i>	—	43%	3%
<i>zeréb</i>	50% <i>veréb</i>	21% <i>zenél</i>	20%	9%
<i>malász</i>	46% <i>Balász</i>	10% <i>halász</i>	30%	14%
<i>bakógy</i>	46% <i>papír</i>	14% <i>fatörzs</i>	—	40%
<i>bis</i>	43% <i>kés</i>	36% <i>vés</i>	21%	—
<i>náműk</i>	36% <i>náluk</i>	14% <i>bábu</i>	7%	43%
<i>kobó</i>	32% <i>főgő</i>	14% <i>homok</i>	36%	18%
<i>fátnor</i>	29% <i>számol</i>	18% <i>tábor</i>	53%	—
<i>jom</i>	25% <i>jobb</i>	25% <i>irom</i>	36%	14%
<i>sütel</i>	25% <i>süket</i>	—	30%	45%
<i>brundz</i>	21% <i>blúz</i>	18% <i>grund</i>	40%	21%
<i>vírony</i>	14% <i>bírod</i>	10% <i>bírom</i>	30%	46%
<i>trankün</i>	14% <i>trampli</i>	14% <i>rajzfilm</i>	5%	67%
<i>gúra</i>	—	10% <i>újra</i>	44%	46%

rozatalkotási szabályai befolyásolhatták bizonyos fokig, de szemantikai jelenségek nem. Az érdekelt, hogy a hangsorok — pusztán akusztikumuk alapján — mennyire azonosíthatók. A finn hölgy az *üved* logatomot például tökéletesen visszamondta, s a hangsorok jó részénél csupán a zárhangok képzéshelyének azonosításában tévedett.)

B) A második kísérlet. — A nyelvi anyagot a második kísérletben kiegészítettük: a szavakat és a logatomokat mesterségesen is előállítottuk és 0/10 dB-es fedőzajjal láttuk el. A mesterséges változat az MTA Nyelvtudományi Intézetének fonetikai laboratóriumában kifejlesztett UNI-VOICE rendszerrel készült (KISS GÁBOR—OLASZY GÁBOR, A magyar beszéd automatikus szintézisének első lépcsője: Magyar Fonetikai Füzetek 10. sz. 110--8). (Ebben a kísérletben a reakcióidőket nem vizsgáltam.) A kísérletet egyszerre 30—30 fővel (főiskolai hallgatókkal) végeztem, csendes teremben. A feladat ismételtén a hallott *s z a v a k* megértése és leírása volt. (A mesterséges változatot tesztelő csoport tagjai nem tudták, hogy nem emberi beszédet hallanak.) A válaszok százalékos megoszlását a természetes ejtésre vonatkozóan a 4., a szintetizált hangsorokra vonatkozóan az 5. táblázat tartalmazza.

5. táblázat

Az elhangzott szó (mesterséges)	A visszamondott szó			
	meg egyeztett	azonosan eltért	egyedi volt	nem jelölték
<i>baba</i>	75%	25% <i>mama</i>	—	—
<i>fiú</i>	66%	—	—	34%
<i>tojás</i>	48%	31% <i>tovább</i>	—	7%
<i>szék</i>	45%	41% <i>szép</i>	11%	3%
<i>nadrág</i>	35%	17% <i>madár</i>	7%	41%
<i>szület</i>	25%	62% <i>szünet</i>	—	13%
<i>hamu</i>	7%	38% <i>tanu</i>	41%	14%
<i>verem</i>	7%	28% <i>jelen</i>	34%	31%
<i>garázs</i>	—	7% <i>darázs</i>	22%	62%
<i>cikk</i>	—	25% <i>mi</i>	33%	36%

Az elhangzott logatom (mesterséges)	A visszamondott szó			
	I. változata	II. változata	egyedi volt	nem jelölték
<i>pányél</i>	90% <i>tányér</i>	10% <i>számnév</i>	—	—
<i>zeréb</i>	38% <i>veréb</i>	7% <i>mellény</i>	17%	38%
<i>fámor</i>	35% <i>tábla</i>	10% <i>játék</i>	27%	28%
<i>vírony</i>	31% <i>birom</i>	10% <i>irom</i>	14%	45%
<i>jóm</i>	28% <i>jól</i>	14% <i>domb</i>	17%	41%
<i>gúra</i>	28% <i>óra</i>	14/14% <i>búra/nulla</i>	19%	25%
<i>üved</i>	25% <i>tudom</i>	—	20%	55%
<i>kobó</i>	25% <i>fogó</i>	—	20%	55%
<i>malász</i>	25% <i>darázs</i>	10% <i>halász</i>	20%	45%
<i>námük</i>	25% <i>nálunk</i>	7% <i>máris</i>	—	68%
<i>bakögy</i>	17% <i>Balázs</i>	—	11%	72%
<i>brundz</i>	14% <i>tudom</i>	—	7%	79%
<i>bis</i>	10/10% <i>mécs/nincs</i>	—	18%	62%
<i>trankün</i>	7% <i>kvantum</i>	—	10%	83%
<i>sütel</i>	—	—	20%	80%

A természetes beszédre kapott eredmények bizonyos fokig eltérnek az előző kísérletétől, ennek elsősorban az az oka, hogy a lehallgattatások eltérő akusztikai körülmények között történtek. Kisebb mértékű különbségeket eredményezett a kísérleti alanyok életkora és lélektani viszonyulása a kísérlethez (pl. a kísérleti személy távolsága a hangszórótól; a „közös” tesztelés kisebb izgalmat jelentett). A szavak korrekt azonosítása három esetben az előző kísérletben volt jobb, kettőben itt kaptam magasabb felismerési arányt, ötben nem volt eltérés. A kísérleti helyzet meghatározó voltát tükrözi, hogy a második kísérletben gyakrabban fordulnak elő a szituációra jellemző szavak: a *bakógy*-öt például 25%-ban *papír*-nak értették az első kísérletben, a másodikban (ahol le kellett írni a hallott hangsort) 46%-ban. Hasonlóképpen 25%-ban fordul elő az *írom* ige a második kísérletben, míg az elsőben egyszer sem. Nehány szóazonosítás életkori sajátosságokra utal, mint *számol*, *trampli*, *tábor* (az első kísérlet résztvevőinek átlagéletkora 35 év volt, a másodiké pedig 19 év).

Megvizsgáltam azokat az eseteket, amikor a szintetizált változat a jobb eredményt adott, mint a természetes. 700-as típusú hangspektrográffal hangszínképeket készítettünk a kérdéses hangsorokról (8 kHz-ig, magas kiemeléssel, széles sávú szűrővel). A természetes és a mesterséges szavak akusztikai szerkezetében jelentkező különbségek más kísérletek eredményei szerint is a mesterséges változat felismerését teszik (tehetik) pontosabbá (vö. GÓSY MÁRIA – OLASZY GÁBOR, Agépi beszéd megértése: NyK. LXXXV, 93–104). Azonos, illetve igen hasonló az eredmény a *baba* és a *szék* esetében. A *szüret* korrekt azonosítása ugyan a természetes ejtésben jobb (46%, szemben 25%-kal), de a mesterséges változatot 62%-ban *szünet*-ként ismerték fel, tehát egyetlen hang azonosításában tévedtek, a természetes ejtés esetében nincs ilyen nagyarányú azonos értés. Két esetben a logatomok közül is a mesterséges változatot azonosították jobban: a *gúrá*-t és a *virony*-t. Az előbbinél természetes ejtésben gyakorlatilag nincs szóazonosítás, a szintetizált változatban *óra*-t, *búra*-t, *nullá*-t hallottak, összesen 56%-ban. A természetes ejtésű *virony* megértése 24%-os, a szintetizálté 41%-os. A természetes és a mesterséges változatok akusztikai szerkezetének összevetése a következő különbségeket mutatja. A *szék* szónál mindkét mássalhangzó eltérést mutat — a percepció szempontjából — a mesterséges változat javára, ahol az *sz* intenzív zörejgőce 3–4000 Hz táján van, míg a természetes ejtésűé 4000 Hz fölött és kisebb intenzitású. Hasonlóan a *k* zörejkomponense is alacsonyabb frekvenciájú és intenzívebb a szintetizált hangsorban. A *baba* szóban szintén az intenzitás szerkezet mutat eltérést (mind a mással-, mind a magánhangzókat illetően). A mesterséges *szüret* szó relatíve jobb felismerési aránya is egyértelműen a frekvenciaértékkel és az intenzitással hozható összefüggésbe. A frekvenciának és az intenzitásnak ez az első sége azért említésre méltó, mert mindegyik hangsor, illetve logatom 40–150 ms-mal a természetes ejtésben volt hosszabb. Márpedig közismert, hogy az időtartam növelése (általában) elősegíti a pontosabb értést. A vizsgált esetekben azonban az időtartam szerepe a hangsorok felismerésében másodlagos volt.

Feltűnő eltérést a természetes és a mesterséges változatok között a logatomok „szóazonosításában” tapasztaltam. Jóval nagyobb arányban nem jelöltek semmit a szintetizált hangsorokra. Feltételezésem szerint ezt egyrészt az okozhatta, hogy — több esetben — az akusztikai szerkezetet éppen a mesterséges változatban ismerték fel pontosabban, jobban, mint természetes ejtésben. Következésképpen, mivel a feladat szerint szavakat kellett volna azo-

nosítani, inkább semmit nem jelöltek. Másrészt a hangsorok egy részében a felismerés nehézsége azzal magyarázható, hogy a mesterséges szavak és logatomok nem tartalmaznak annyi redundáns elemet, mint a természetes ejtésűek, ezért megértésük eleve korlátozott az adott fedőzajban.

C) A h a r m a d i k k í s é r l e t. — A harmadik kísérletben ismét csak a természetes ejtésű nyelvi anyag szerepelt. A módszer annyiban változott, hogy az akusztikai szerkezet torzítását nem fedőzajjal végeztük, hanem annak egy részét „kiszűrtük”. 440-es típusú, 36 dB/oktáv meredekségű hangfrekvenciás szűrővel dolgoztunk; ez azt jelenti, hogy a szűrő az adott értékektől — a mi esetünkben 500 és 1500 Hz-től — felfelé 36 dB/oktáv meredekséggel csillapította a jelet, vagyis a beadott hangsorokat. A nagyjából 500 és 1500 Hz alatt megmaradt beszédrészleteket (ti. a 25 szót, ill. logatomot) 30–30 fővel (főiskolai hallgatókkal) hallgattattam le. Az utasítás itt is az volt, hogy az elhangzott *s z a v a k a t* írják le. Az eredmények szerint az 500 Hz alatti komponenseket tartalmazó hangsorok alig, míg az 1500 Hz alattiakat tartalmazók valamennyire érthetőek. A pontos százalékos adatokat a 6. és a 7. táblázat tartalmazza az 500 Hz-es alul áteresztő szűrővel torzított beszédanyagra.

Az értelmes szavak felismerése egyértelműen az akusztikai szerkezettől függött: mennyiben őrződtek meg a megmaradt frekvenciákon olyan komponensek, amelyek a magyarra jellemző információ hordozására képesek voltak. Például a *verem* szó *darab* azonosítása ennek a törvényszerű eredménye: a *v* mássalhangzóból megmaradó zöngé és a megfelelő formánsok a képzéshelyben hozzá közel álló *d* zárhangra jellemző információt tartalmazták. A kérdés az, hogy vajon véletlen-e éppen a dentális zárhang felismerése, avagy az akusztikai adatok bármelyik másik zöngés zárhang azonosítását lehetővé tették volna. Más vizsgálatokból ismert (GÓSY MÁRIA, A [*b*, *d*, *g*] hangok percepció vizsgálat: Magyar Fonetikai Füzetek 10. sz. 84–110), hogy a zárhang pontos azonosításához éppen a *d* esetében döntően fontos az első formáns (F1) mozgása, amely 400 Hz táján kell, hogy legyen a zárfelpattanásban. A *g* esetében ez az érték alacsonyabb, a *b*-nél is mintegy 60 Hz-nyi az eltérés. Az *e* → *a* „változás” a második formáns (F2), míg a *m* → *b*-ként történt azonosítás az 1000–1100 Hz körül levő nazális komponens eltűnésével van kapcsolatban. Ugyanilyen törvényszerű a *szék hó*-ként történt felismerése is; ehhez azonban némi magyarázat tartozik. Az *sz* mássalhangzó akusztikai szerkezetére a 3000–4000, illetve a 6000–8000 Hz táján jelentkező intenzívebb zörejjel a jellemző (vö. például BOLLA KÁLMÁN, Magyar hangalbum: Fejezetek a leíró magyar hangtanból. Szerk. BOLLA KÁLMÁN. Bp., 1982. 165–75). Ha azonban az akusztikai szerkezetet olyan hangszínekpeken vizsgáljuk, amelyek a felsőbb frekvenciákon levő komponensek adatolása érdekében azokat nem erősítik, nem emelik ki (s ezáltal az alsóbbakat reális értékükön láttatják), vagyis ún. teljes átvitellel készítjük a spektrogramokat, akkor jól látható, hogy — az emberi beszéd redundanciájából következően — az *sz* mássalhangzó például a 3000 Hz a l a t t i f r e k v e n c i á k o n i s t a r t a l m a z ö s s z e t e v ő k e t. Ezek a percepció számára igen lényegesek. Adott esetben biztosítják a réshang maradéktalan felismerését akkor is, ha a felsőbb frekvenciák jellemzőnek tartott komponensei torzulnak vagy teljesen „eltűnnek”. Az 500 Hz feletti komponensek intenzitásának redukálódása már olyan torzulást eredményezett, hogy az *sz-re* jellemző információ teljesen elveszett, de a megmaradó zörejkomponensek egy másik mássalhangzót még képesek voltak felidézni, a *h*-t. Így jött létre a *szék hó* értése, hiszen az *é* és *ó* magánhangzók első formánsa azonos frekven-

6. táblázat

Az elhangzott szó 500 Hz-es alul átérésztő szűrővel	A visszamondott szó			
	meg egyezett	azonosan eltért	egyedi volt	nem jelölték
<i>baba</i>	81%	15% <i>mama</i>	4%	—
<i>garázs</i>	12%	23% <i>darázs</i>	35%	30%
<i>hamu</i>	12%	16% <i>hazug</i>	47%	25%
<i>verem</i>	8%	44% <i>darab</i>	36%	12%
<i>fiú</i>	4%	—	8%	88%
<i>nadrág</i>	4%	24% <i>madár</i>	15%	57%
<i>szék</i>	—	20% <i>hó</i>	45%	35%
<i>cikk</i>	—	24% <i>fut</i>	28%	48%
<i>szüret</i>	—	16% <i>hideg</i>	16%	68%
<i>tojás</i>	—	—	30%	70%

7. táblázat

Az elhangzott logatom 500 Hz-es alul átérésztő szűrővel	A visszamondott szó			
	I. változat	II. változat	egyedi volt	nem jelölték
<i>zeréb</i>	56% <i>veréb</i>	—	4%	40%
<i>pányél</i>	24% <i>tányér</i>	—	8%	68%
<i>gúra</i>	24% <i>búra</i>	16% <i>gólya</i>	20%	40%
<i>sütel</i>	24% <i>hütel</i>	—	8%	68%
<i>jom</i>	20% <i>jön</i>	—	16%	64%
<i>malász</i>	20% <i>barát</i>	—	8%	72%
<i>kobó</i>	20% <i>kabát</i>	—	20%	60%
<i>bakögy</i>	20% <i>beszéd</i>	—	—	80%
<i>bis</i>	16% <i>bor</i>	—	12%	72%
<i>üved</i>	16% <i>üveg</i>	—	20%	64%
<i>brundz</i>	16% <i>bronz</i>	—	12%	72%
<i>námük</i>	12% <i>bábu</i>	—	4%	84%
<i>fámor</i>	12% <i>farmer</i>	—	—	88%
<i>vírony</i>	—	—	16%	84%
<i>trankün</i>	—	—	12%	88%

8. táblázat

Az elhangzott szó 1500 Hz-es alul átérésztő szűrővel	A visszamondott szó			
	meg egyezett	azonosan eltért	egyedi volt	nem jelölték
<i>baba</i>	100%	—	—	—
<i>garázs</i>	90%	10% <i>darázs</i>	—	—
<i>fiú</i>	90%	—	8%	2%
<i>hamu</i>	90%	—	6%	4%
<i>verem</i>	90%	—	4%	6%
<i>nadrág</i>	85%	10% <i>madár</i>	5%	—
<i>szüret</i>	80%	—	15%	5%
<i>tojás</i>	72%	—	10%	18%
<i>cikk</i>	60%	—	35%	5%
<i>szék</i>	35%	45% <i>szép</i>	20%	—

9. táblázat

Az elhangzott logatom 1500 Hz-es alul áteresztő szűrővel	A visszamondott szó			
	I. változat	II. változat	egyedi volt	nem jelölték
<i>pányél</i>	90% <i>tányér</i>	—	—	10%
<i>zeréb</i>	85% <i>veréb</i>	10% <i>zenél</i>	—	5%
<i>brundz</i>	70% <i>bronz</i>	—	15%	15%
<i>üved</i>	55% <i>üveg</i>	30% <i>fűzet</i>	5%	10%
<i>jom</i>	40% <i>jön</i>	20/20% <i>jobb/ nyom</i>	15%	5%
<i>gúra</i>	35% <i>óra</i>	30% <i>búra</i>	20%	15%
<i>malász</i>	35% <i>barát</i>	15% <i>madár</i>	10%	40%
<i>fámor</i>	30% <i>tábor</i>	27% <i>számol</i>	27%	16%
<i>bis</i>	20% <i>vés</i>	15% <i>kés</i>	30%	35%
<i>virony</i>	20% <i>virág</i>	10% <i>birom</i>	15%	50%
<i>kobó</i>	15% <i>kabát</i>	10% <i>kohol</i>	25%	50%
<i>sütel</i>	15% <i>süket</i>	10% <i>süveg</i>	20%	55%
<i>námük</i>	15% <i>málík</i>	10% <i>náluk</i>	20%	55%
<i>bakógy</i>	—	—	20%	80%
<i>trankün</i>	—	—	15%	85%

cián van, a szóvégi mássalhangzó pedig már nem volt azonosítható. A jelenség a logatomok egy részénél is megtalálható: *malász* → *barát*, *sütel* → *hitel* értése.

Az 1500 Hz-es alul áteresztő szűrővel torzított hangsorok felismerésére kapott százalékos eredményeket a 8. és a 9. táblázat tartalmazza.

Az 1500 Hz alatti akusztikai tartomány csaknem elegendő a szavak pontos felismeréséhez és a logatomok azonosítását is — az előző anyaghoz képest — megkönnyíti. A logatomok szóként történt felismerései — az első kísérlet reakcióidő-adataihoz hasonlóan — jelzik a fonotaktikai szabályok érvényesülését a megértésben. Minél jobban közelít a hangsor a magyar fül számára megszokotthoz, annál kevesebb információ elegendő az értelmezéshez; például a *brundz* *bronz* értése 70%-os, az *üved* → *üveg*-é 55%-os, a *gúra* → *óra* 35%, a *virony* → *virág* 20%, a *námük* → *málík* 15%, és a *bakógy* már zéró.

4. Összefoglalás. — Az akusztikai szerkezet és a hangsorépítés szabályok érvényesülésének függvényében vizsgáltam a szófelismerés sajátosságait három kísérletben. Mindegyikben torzított nyelvi anyaggal dolgoztam (szavakkal és logatomokkal), a torzítás módszere és mértéke azonban eltérő volt. A legfontosabb eredmények a következőkben összegezhetők.

1. A szavak felismerése első sorban az akusztikai szerkezet feldolgozásán (analízisen és szintézisen) alapszik, de az akusztikum feldolgozása még nem jelent megértést. Az akusztikai információ elemzésével kapott elsődleges adatokat nyelvi szabályozók befolyásolják: a fonotaktikai elrendeződés, a szemantikai kapcsolatok, a szógyakoriság (kisebb mértékben az egyén szubjektív jellemzői). Mindezek működése a végső döntést korrigál(hat)ja. Végeredményben tehát a beszédmegértés hierarchikus folyamata nem állandó abban az értelemben, hogy az egyes szintek elrendeződése egymáshoz képest változtatlan. A folyamat egyes szintjei fel is cserélődhetnek, bonyolult kapcsolatuk és egymásra hatásuk révén állandó visszajelzéssel biztosítják a zavartalan működést.

2. Az agyban a prototípusokon kívül az adott nyelvre jellemző hangsor-építési szabályrendszer is kódolva van. A reakcióidő-eredmények aszerint változnak (növekednek vagy csökkennek), hogy az értelem nélküli hangsor felépítése mennyire követi ennek a szabályrendszernek a kritériumait.

3. Az értelmes szavak azonosítására jellemző, hogy az első feldolgozott akusztikus részlet(ek) alapján történik a döntés, ez az esetek többségében korrekt. Ezt a stratégiát neveztem előre ható azonosításnak, mivel ilyenkor nem történik meg a teljes akusztikum feldolgozása, hiszen a korrekt felismerést az első részlet(ek) lehetővé teszik. Értelmetlen hangsorok vagy — valamilyen oknál fogva — nehezen érthető szavak felismerésekor (ha a cél szóértés) a teljes akusztikum részét vesz a dekódolásban. Ezért gyakran az eredeti hangsor utolsó részlete(i) egyeznek meg a válaszként adott szóval; következőképpen ennek az ún. hátra ható azonosításnak a reakcióideje hosszabb.

4. Egy-egy kísérletben viszonylag magas az eltérő azonosítások aránya (egyedi felismerések). Ugyanakkor a teljes adatmennyiség feldolgozása azt mutatja, hogy az azonos akusztikai struktúráknak azonos vagy igen hasonló tartalmakat feleltettek meg a kísérleti személyek. A konkrét akusztikai információ korlátozza a „fantázia” működését: a szófelismerés folyamata tehát mindig az aktuális akusztikus inger nyomán indul meg.

5. Minden szó tartalmaz redundáns elemet, amely további biztosíték a korrekt felismeréshez. Feltételezésem, hogy ez a *redundáns elem* (vagy elemek) — a kísérletek tanúsága szerint — az *akusztikum* ban a *g a d h a t ó* meg és kisebb-nagyobb mértékben a beszédhangok akusztikai szerkezetétől, illetve ennek alárendelten kapcsolódási sajátásaiktól függ.

GÓSY MÁRIA

A magyar beszédhangok szubjektív elemi szimbolikájának méréseiről

1. Az a megállapítás, hogy minden nyelvi jelenség alaptermészeténél fogva kétarcú, jelentés és jelölő egymástól szétválaszthatatlan kapcsolata, a morféimákra és a belőlük felépülő nagyobb egységekre, a lexémákra, mondatokra, szövegekre, műalkotásokra nézve különösebb igazolást nem igényel. Annál inkább szükséges viszont annak a bizonyítása, hogy a nyelvi jeleknek ez az „aszimmetrikus dualizmusa”, ahogy azt ROMAN JAKOBSON nevezte (Hang — Jel — Vers. Bp., 1969. 117), a morféimáknál kisebb nyelvi egységekre, a fonémákra és az őket materiálisan megjelenítő hangokra is kiterjed. „Egy komplex nyelvi jelet összetevőire lehet és kell bontani. Végül eljuthatunk és el kell jutnunk a legkisebb nyelvi egységekhez, de szem előtt kell tartanunk, hogy minden nyelvi és általában minden szemiotikai elemzés egyszerűbb, s még mindig szemantikai egységekre bontja a komplex szemiotikai egységeket. Minden ilyen egység — a legvégső is — kétarcú, tartalmaznia kell mind a signanst, mind pedig a signatumot.” (I. m. 116.)

A nyelv nulladik szintjének szemantikai kérdése egyébként nem újkeletű probléma. Közismertek PLATON fejtegetései, melyeket a Kratylos című munkájában a hangoknak a dolgokhoz való viszonyáról írt. Találunk ilyen jellegű gondolatokat a középkor vallásos filozófiájában, a tomizmusban is, majd

LEIBNIZ, VICO és CONDILLAC is foglalkozott vele. HERDER, HUMBOLDT, MAX MÜLLER pedig a szavak onomatopoeitikus eredetének bizonyításához igyekeztek felhasználni a hangok általuk feltételezett jelölő értékét. A XX. század nyelvészei számára JESPERSEN (*Language*. 1922. 396—411) és SAPIR (*J. Exp. Psychol.* 1929: 225—39) a hangok szimbolikájaként vetette fel a problémát, de a nyelvi jel motiváltságának kérdéseként is találkozunk vele (SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1967. 91—5). ULLMAN a szemantikai univerzálék között vizsgálja (*Semantics*. Oxford, 1962.), a szemiotikában pedig a szimbólumok ikonszerűségének, illetve indexszerűségének a lehetőségeként adódik a megközelítés (vö. JAKOBSON i. m. 145). Behatóan tanulmányozta a hangok szimbolikáját a pszicholingvisztika is.

A mai nyelvtudomány sem térhet ki az elől, hogy a signans—signatum viszonyt a nyelvnek a nulladik szintjén is megvizsgálja. Ösztönzi erre az is, hogy napjainkban jelentősen megnövekedtek a kutatás lehetőségei, gazdagodott a felhasználható módszerek és eszközök köre. A jelentéskutatás számára az új megközelítési módoknak egész választéka áll rendelkezésre (vö. Апресян, Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики: Проблемы структурной лингвистики. Москва, 1963. 102—49).

A magyar beszédhangok szubjektív elemi szimbolikájának itt ismertetendő mérésére az OSGOOD által kidolgozott módszert, az ún. szemantikai differenciálokat alkalmaztuk (l. OSGOOD és tsai., *The measurement of meaning*. Urbana, 1957.). Jelen cikkünk célja a mérés és az általa kapott eredmények ismertetése. Előtte vizsgolt röviden tekintsük át a hangok szimbolikájának legfontosabb elméleti vonatkozásait és a kutatás lehetséges módszereit, majd pedig azt, milyen fokozatokon át jutott el a kísérleti vonal az osgoodi mérési módszer alkalmazásáig. Az általunk követett eljárás és a kapott eredmények ismertetésén túl cikkünkben az adatok bizonyos mértékű elemzését is nyújtani kívánjuk.

2. Annak tisztázásához, hogy mit értünk a hangok szimbolikáján vagy (ahogy azt az amerikai szakirodalomban nevezik) fonetikai szimbolizmuson, először is szükséges, hogy a jelenséget a nyelv nulladik szintjének kérdéskörén belül megkülönböztessük a szorosabb értelemben vett onomatopoeizistól. Hogy két egymástól lényegileg különböző jelenségről van szó, arra a téma több jeles kutatója nyomatékosan is fölhívta a figyelmet (l.: BROWN, *Words and things*. New York, 1958. 114; TAYLOR és TAYLOR: *Psychol. Bull.* 1965: 413—27). Az onomatopoeizisen ugyanis a nem beszédhangoknak az emberi beszéd hangjaival történő imitációját értjük. Jellemző rá, hogy a jelölő hangsor hasonlósági relációban áll a jelölttel. Szemiotikai szempontból ikonikus jelről beszélhetünk. A fonetikai szimbolizmus esetében a beszédhang viszont valami más jellegű pszichikus élményhez kapcsolódik, olyanokhoz, melyek nem (vagy nem csupán) hangbenyomásokon alapulnak, létrejöttükben különböző ingerületek játszhatnak közre. A hangokhoz kapcsolódni képes pszichikus élmények körébe nemcsak különböző érzékletek, hanem különféle hangulatok, érzelmek, sőt olykor bizonyos gondolati elemek is tartozhatnak. A hangok szimbolikáját tehát úgy kell tekintenünk, mint kapcsolatot a hangzás és a valóságnak az emberi pszichikumban is tükröződni képes olyan területei, mint a világosság, méret, alak, simaság, mozgás stb., és az őket kísérő, velük együtt járó érzelmi és gondolati reakciók között. S ez a kapcsolat abban is különbözik az onomatopoeizistól, hogy míg ez utóbbinál a signans—signatum viszony, melyet azonos

minőségek képviselnek, szinte evidens, bárki által különösebb nehézség nélkül felismerhető és megérthető, a fonetikai szimbolizmusban ez a viszony rejtettebb, elmosódottabb, gyakorta nem is egyértelmű. A signans és a signatum különböző minőségekhez tartozik, közöttük a viszony nem hasonlóságon, hanem sokkal inkább érintkezésen alapul, tehát nem ikonszerű, hanem többé-kevésbé indexszerű jelviszony áll fenn. Ez a kapcsolat bár sejthető, megéreztethető, a kutatás számára rejtve marad mindaddig, míg megfelelő apparátus segítségével fel nem tárjuk. Az adekvát eszközök és eljárások megválasztásához viszont ismernünk kell a fonetikai szimbolizmus fajtáit.

A beszédhangok szimbolikáján értett kapcsolatokon belül aszerint tudunk különbségeket megállapítani, hogy milyen nyelvi anyag hordozza azokat és hogyan ismerhetők fel. A különböző megjelenési formák három szembeállítást tesznek lehetővé, mely szerint ismerünk egyrészt elemi vagy kombinatórikus, másrészt objektív vagy szubjektív s harmadszor egy nyelvre jellemző vagy több nyelvre, esetleg minden egyes nyelvre jellemző ún. univerzális fonetikai szimbolizmust. A kutatás számára ezek a megkülönböztetések döntő fontosságúak (vö. TAYLOR és TAYLOR i. m.).

Az elemi fonetikai szimbolizmus alapegysége a fonéma, amit a konkrét vizsgálatokban annak a leginkább jellemző allofonia szokott képviselni. A fonémák, illetve az őket realizáló hangok csoportjai már kombinatórikus fonetikai szimbolizmus hordozói lehetnek, mivel a hangkapcsolatokban az egyes hangok az elemtől többé-kevésbé eltérő szimbolikai értékeket is kaphatnak.

Más-más módon jelenik meg számunkra a szubjektív és az objektív fonetikai szimbolizmus is. A szubjektív változat nem más, mint bizonyos hangoknak bizonyos jelentéstartalmakkal az emberi pszichikumban meglevő kapcsolata. Az objektív fonetikai szimbolizmus pedig a hangzás és a jelentéstartalom (statisztikai úton is igazolható) összefüggése a nyelv szavain, szövegein belül. A két különböző változat kutatásához más és más eljárások szükségesek. Az objektív fonetikai szimbolizmus egy vizsgált beszédanyagban (pl. bizonyos jelentéskörhöz tartozó szócsoporthoz vagy költeményben) úgy mutatható ki, mint összefüggés egyfelől a jelentéstartalom, másfelől pedig bizonyos hang (hangok, hangtípusok) előfordulási gyakoriságának a lingvisztikai valószínűségtől történő szignifikáns eltérése között. Ilyen vizsgálódást nálunk magyar nyelvi anyagra vonatkozóan FÓNAGY IVÁN végzett (l.: A költői nyelv hangtanából. Bp., 1959.; NyK. LXII, 73—100; ÁNyT. IV, 69—76). A hangok szubjektív szimbolikájának feltárása viszont „stimulus—válasz” típusú kutatási modell segítségével lehetséges, mely modellt az emberi pszichikum tanulmányozására sok más területen is használja a tudomány. Többen megvizsgálták azt is, hogy a két különböző eljárással feltárható kétféle szimbolika milyen összhangban van egymással, és a figyelmen kívül nem hagyható eltérések mellett nagyfokú egyezéseket találtak. Hivatkozhatunk itt NEWMAN (Amer. J. Psychol. 1933: 53—75), BROWN (i. m.), TAYLOR és TAYLOR (Canadian J. Psychol. 1962: 344—56), WEISS (Psychol. Bull. 1964: 454—8), LEVICKIJ (Семантика и фонетика. Черновцы, 1973.) és GURDZSIJEVA (Элементарный звуковой символизм. Москва, 1973.) e téren végzett kutatásaira és megállapításaira.

Ami pedig az egy nyelvre vagy több nyelvre jellemző fonetikai szimbolizmus kutatását illeti, nagyon sokan megpróbálkoztak annak igazolásával, hogy az egyes hangok szimbolikai értéke univerzális sajátosság, vagyis hogy ugyanahhoz a hangzáshoz a legkülönbözőbb nyelvekben is ugyanaz vagy ha-

sonló képzettartalom kapcsolódik. A nagy számú kísérlet (felsorolásukat l.: TAYLOR: Psychol. Bull. 1963: 202; és ERTEL, Psychophonetik. Göttingen, 1969. 118) ellenére sem sikerült meggyőzően bizonyítani, hogy a hangok szimbolikai jellemzői univerzálisak lennének. Kétségtelen, hogy találhatók ilyenek is, de a szimbolikai sajátosságok többsége nyelvenként eléggé változó képet mutat. Ezt igazolják a szubjektív szimbolizmus esetében TAYLOR és TAYLOR-nak négy nyelv felhasználásával végzett kísérletei (i. h.), az objektív oldalra nézve pedig GURDZSIJEVÁNAK azok az eredményei, melyeket hat nyelv anyagának elemzése útján kapott (i. m.).

3. Az általunk végzett mérési kísérletek irányvonalát követve röviden tekintsük át, hogyan változtak a fonetikai szimbolizmus szubjektív oldalának kutatására használt „stimulus—válasz” típusú modellek! Kezdjük azzal a változattal, mely „szóillesztő kísérlet” („word-matching experiment”) néven vált ismertté! Első alkalmazója TSURU és FRIES volt (J. Gen. Psychol. 1933: 281—4) és az univerzális fonetikai szimbolizmus kutatására szolgált mégpedig strukturális szinten. A kísérleti alanyoknak egy általuk nem ismert idegen nyelven adott antonim szópár tagjai közül kellett az anyanyelvükön adott és azonos jelentésű antonim szópár egyes tagjaihoz a megfelelőt megtalálniuk. Ha a helyes választás aránya a vaktalálati valószínűség fölött volt, abból a kísérletező az univerzális hangszimbolika létezésére következtetett. Az ilyen kísérletek, melyek egy alkalommal 1935-ben ALLPORT révén a magyar nyelvet is érintették (l. BROWN i. m. 123), sok vitát váltottak ki az eredmények megbízhatóságát illetően. A módszer alkalmazhatóságát legutóbb KLANK, HUANG és JOHNSON vizsgálta meg (J. Verbal Learning and Verbal Behavior, 1971. 140—8), kik rámutattak azokra a bizonytalansági tényezőkre, melyek a megbízható alkalmazás korlátait képezik.

A kísérletek másik csoportjára az analitikus megközelítési mód („analytical approach”, az elnevezés TAYLORTÓL származik, l. i. h. 203) jellemző, mely eljárással az elemi szubjektív fonetikai szimbolizmus feltárásában valóban jelentős eredményeket sikerült elérni. Első alkalmazója tulajdonképpen SAPIR volt (l. i. h.), aki CVC felépítésű hangsorokat használt stimulusként. Azokban konstans C-elemek mellett a V-elemeket variálta, s olyan hangsorokat kapott, mint a szakirodalomban azóta is sokszor említett *mil* és *mal*. A kísérleti személyektől a válaszadást előre megadott jelentésdimenzióban kérte. Pl. közölte velük, hogy a *mil* és *mal* egyaránt asztalt jelölt, csak hogy az egyik egy kicsit, a másik pedig egy nagyot. Azt már a kísérleti alanyoknak kellett megmondaniuk, hogy szerintük melyik hangsor melyik asztalt jelöli. A különböző életkorú csoportok, közöttük gyermekek és felnőttek magas arányban, 75—96%-ban a *mil*-nek a „kicsi”, a *mal*-nak pedig a „nagy” tárgy jelentését tulajdonították. Nyilvánvaló, hogy a jelentéskülönbség a két hangsor variáns elemére vezethető vissza. Így jut SAPIR pusztán kísérleti úton arra a következtetésre, hogy az *i*-nek ’kicsi’, az *a*-nak pedig ’nagy’ jelentésű szimbolikai értéke van. Mindez tökéletes összhangban volt azzal, amit JESPERSEN a hangok szimbolikájának objektív oldalát vizsgálva az *i* és a „kicsinység” összefüggéseként az európai nyelvek szavaiban kimutatott (Linguistica. Copenhagen, 1933. 283—303).

SAPIR módszerével azután sokan végeztek kísérletet, miközben a dimenziók számának növekedését és a CVC felépítésű stimulusok további redukcióját figyelhetjük meg. NEWMAN pl. már két dimenziót („kicsi—nagy”, „világos—

sötét”) használt (i. m.), BENTLEY és VARON pedig tízet (Amer. J. Psychol., 1933: 76—86). Közben a válaszok kiértékelésének módszere is nagyot fejlődött, ugyanis a hangszimbolikai kísérletekben is alkalmazni kezdték az OSGOOD által a konnotatív szójelentés vizsgálatához kifejlesztett eljárást, a szemantikai differenciálokat és velük együtt a többfokozatú (OSGOODnál hétfokozatú) skálákat. Ez a „mérési módszer” aztán olyan újszerű kvantitatív eljárások végzését tette lehetővé, melynek során a hangok szimbolikai sajátosságai egyre tényyszerűbben rajzolódtak ki a kutatók előtt.

A hangok szimbolikájának mérésére elsőként MIRON (I. J. Abnorm. Soc. Psychol. 1961: 613—30) alkalmazta az osgoodi eljárást. Összesen 16 dimenzióban (közülük 15-öt OSGOODtól vett át) végzett méréseket CVC felépítésű stimulusokkal és hetes beosztású skálával. Annak felismerése után, hogy a skála-beosztások számának kisebb mértékű csökkentése a hangok szimbolikájának mérése során nem befolyásolja lényegesen a mérés pontosságát, az ötfokozatú skála vált általánossá. Így végezte méréseit TAYLOR és TAYLOR négy (i. m.), LEVICKIJ hét (i. m.), ZSURAVLJOV pedig huszonöt dimenzió felhasználásával (Фонетическое значение. Ленинград, 1974). A CVC típusú stimulus redukcióját nyomon követve GALUNOVNAI már csak CV-t találunk (Анализ речевых сигналов человеком. Ленинград, 1971. 177—81), ZSURAVLJOVNAI pedig az orosz grafika sajátosságaiból adódóan az ún. „звукoбыкba” (a betű és a hang közös alapegysége) tölti be ezt a szerepet. Mindezekkel a változásokkal párhuzamosan arra is felfigyelhetünk, hogy a mérések egyre több fonémára terjedtek ki, ami végül is oda vezetett, hogy a nyelv teljes fonémaállománya a mérés tárgyává vált. LEVICKIJ az ukrán (i. m.), ZSURAVLJOV pedig az orosz nyelvre nézve végzett ilyen méréseket (i. m.). Végül megemlíthetjük még, hogy a kísérleti mérések során a módszer alkalmazásának egyes mozzanatait is sokat finomodtak. Így pl. bebizonyosodott, hogy a stimulust az íráskép és a hangzás együtteseként a legcélszerűbb az alanyok számára demonstrálni, az ilyen eljárás nyújtja a legkarakterisztikusabb eredményeket. A megbízhatóság szempontjából a kísérleti alanyok számának pedig minimálisan 50—60 főnek kell lennie.

Ami a hazai nyelvtudományunkat illeti, itt csupán arra szeretnénk utalni, hogy a hangzás és jelentés kérdésének különböző jellegű fölvetésével nálunk is gyakran találkozhatunk, de a vizsgálódások — az itt használatos terminológiával élve — a fonetikai szimbolizmusnak csak főleg az objektív oldalát érintették. A szubjektív változat kutatása terén egyedül FÓNAGYNAK gyermekekkel és felnőttekkel végzett kísérletét említhetjük, melynek során alanyaiktól olyan kérdésekre kért választ, mint pl. az, hogy melyik kisebb, az *i* vagy az *u*; melyik vad, verekedős, az *r* vagy az *l*; melyik nedvesebb, a *t* vagy a *c*. Kapott eredményei igazolták, hogy a nyelvi anyagban (pl. versekben) statisztikai úton kimutatható hangzás—jelentés összefüggés lényegében egybeesik a szubjektíve alkotott ítéletekkel (I. A költői nyelv hangtanából. Bp., 1959. 33—7).

4. Kísérleti mérésünk, melynek ismertetésére és az általa kapott eredmények bizonyos mértékű elemzésére itt most sor kerül, a magyar beszédhangok szubjektív elemi fonetikai szimbolizmusának minél teljesebb föltárását tűzte ki célként. A már korábban ismertetett osgoodi mérőmódszer alkalmazásához 16 dimenziót választottunk ki, azt az elvet követve, hogy azok lehetőleg a fonetikai szimbolizmus külföldi és hazai vizsgálatait során a leggyakrabban

fölhasználtakat tartalmazzák. Mérésünk dimenziói így a következők lettek: világos—sötét, békés—harcias, kellemes—kellemetlen, nőies—férfias, vidám—szomorú, fürge—lomha, puha—kemény, erős—gyenge, könnyű—nehéz, meleg—hideg, kicsi—nagy, szép—csúnya, sima—érdes, száraz—nedves, gömbölyű—szögletes, édes—keserű. A kísérlet alanyai különböző szakos első éves tanárképző főiskolai hallgatók voltak, számuk minden egyes dimenzió esetében meghaladta a százat.

A stimulusként használandó beszédhangokat úgy állítottuk össze, hogy azokat a magyar nyelv valamennyi fonémáját képviseljék. A mérés szempontjából nemcsak a rövid és a hosszú magánhangzókat, hanem a rövid és a hosszú mássalhangzókat is külön-külön fonémának tekintettük. Három mássalhangzó, a palatoveláris *ch*, valamint a *dz* és *dž* affrikáták esetében viszont a hosszú változatokat elhagytuk, mivel azok (hangstatisztikáink tanúbizonysága szerint is) rendkívül ritkán fordulnak elő. Ezzel szemben a *j* és *j*: hangot kétszer szerepeltettük stimulusként, egyszer a *j* és *jj*, majd az *ly* és *lly* betűkkel jelölve. Tettük ezt annak ismeretében, hogy a betű mint írásképp lehetséges hatása a mérési eredményre bizonyított tény (I. SIEGEL—SILVERMAN—MARKEL, J. Verbal Learning and Verbal Behavior. 1967. 171—3). Ilyen megfontolások eredményeként stimulusként a következő 65 egységet alkalmaztuk (elől a hang, utána a betűjele): $\varepsilon = e \mid e: = \acute{e} \mid i = i \mid i: = \acute{i} \mid \emptyset = \bar{o} \mid \emptyset: = \bar{o} \mid y = \ddot{u} \mid y: = \ddot{u} \mid \circ = a \mid a: = \acute{a} \mid o = o \mid o: = \acute{o} \mid u = u \mid u: = \acute{u} \mid p = p \mid p: = pp \mid b = b \mid b: = bb \mid t = t \mid t: = tt \mid d = d \mid d: = dd \mid k = k \mid k: = kk \mid g = g \mid g: = gg \mid f = f \mid f: = ff \mid v = v \mid v: = vv \mid s = sz \mid s: = ssz \mid z = z \mid z: = zz \mid \text{f} = s \mid \text{f}: = ss \mid \text{g} = zs \mid \text{g}: = zzs \mid j = j \mid j: = jj \mid j = ly \mid j: = lly \mid h = h \mid h: = hh \mid \text{ch} = ch \mid l = l \mid l: = ll \mid r = r \mid r: = rr \mid n = n \mid n: = nn \mid \text{ny} = ny \mid \text{ny}: = nny \mid m = m \mid m: = mm \mid \text{ts} = c \mid \text{ts}: = cc \mid \text{dz} = dz \mid \text{tj} = cs \mid \text{tj}: = ccs \mid \text{dž} = dzs \mid c = ty \mid c: = tty \mid \text{f} = gy \mid \text{f}: = ggy$.

A méréshez ötfokozatú skálát használtunk. Az egyes fokozatok a kísérleti alanyok számára a következő minősítések valamelyikének a választását tették lehetővé: nagyon világos, világos, semmilyen, sötét, nagyon sötét (és ugyanígy minden egyes dimenzió esetében). Stimulusként a betűt és a hangot együttesen alkalmaztuk, megkérve az alanyokat, hogy a hangot maguk is ejtsék ki néhányszor. Ennek célja annak biztosítása volt, hogy a minősítésekben a látási, a hallási és a beszédszervi mozgásérzetek egyaránt szerephez juthassanak.

Az alanyoktól kapott válaszoknak a kvantifikálását a következő diszkrét értékeknek az egyes minősítésekhez történő hozzárendelésével végeztük: nagyon világos = -2, világos = -1, semmilyen = 0, sötét = +1, nagyon sötét = +2 (és ugyanígy a többi dimenziónál is). Az így létrejött, mínusz 2-től plusz 2-ig terjedő skálát lineárisnak tekintve kiszámítottuk minden egyes hangra nézve minden egyes dimenzióban a minősítések átlagát, az x_i -t. Ezeket az adatokat, melyeket mintegy tíz oldalnyi táblázat tartalmaz, tekinthetjük a magyar beszédhangok általunk mért szubjektív szimbolikai jellemzőjének. A „vidám—szomorú” dimenzióban magánhangzóinkra például a következő átlagértékeket kaptuk: $\circ = +0,62$, $a: = +0,15$, $\varepsilon = -0,93$, $e: = -1,16$, $i = -1,24$, $i: = -0,98$, $o = +0,51$, $o: = +0,86$, $\emptyset = -0,72$, $\emptyset: = -0,27$, $u = +0,54$, $u: = +1,00$, $y = -0,66$, $y: = -0,13$. Mint látjuk, nyolc magánhangzónk „vidám” hangszimbolikai minősítést kapott, közöttük is a legnagyobb átlagértékkel az *i* és az *e*: szerepel, a többi hat pedig „szomorú” lett, legnagyobb átlagértékkel itt az *u*:-t találjuk. Megjegyzendő azonban, hogy

valójában csak akkor beszélhetünk egy hangnak egy bizonyos dimenzióban ténylegesen meglevő szubjektív elemi szimbolikai sajátosságáról, ha az x_1 abszolút értéke elég nagy. Az alsó határt $|0,5|$ -ben szokás megadni. Ha viszont az abszolút érték egy egésznél nagyobb, nagyon is jellemző szimbolikai sajátosságról beszélhetünk (vö. ZSURAVLJOV i. m. 101). A 0,5-nél kisebb abszolút értékű átlagokat pedig úgy értelmezhetjük, hogy az illető hangnak az adott dimenzióra nézve lényegében nincs vagy alig van szimbolikai sajátossága. Ezeket a határértékeket használva egy-egy hangnak valamely dimenzióban mért szimbolikai sajátosságát „nagyon jellemzőnek” ($|x_i| \geq 1,00$), „jellemzőnek” ($1,00 > |x_i| \geq 0,5$), vagy „nem jellemzőnek” ($|x_i| < 0,5$) minősíthetjük.

Mérésünk eredményeként a 16 dimenzióban beszédhangjainkra 1040 x_1 -értéket kaptunk, a nagyon jellemző szimbolikai sajátosságok száma 114 (10,9%), a jellemzőké pedig 338 (32,5%). Ezt összegezve kézenfekvőnek látszik olyan megállapítást tenni, hogy a fölvetett dimenziókban a magyar beszédhangok több mint negyven százalékban rendelkeznek valamilyen szimbolikai sajátossággal. A hangok egyes csoportjait külön-külön megnézve viszont azt kapjuk, hogy magánhangzóink szimbolikai aktivitása nagyobb (52,2%), mint mássalhangzóinké (41,0%), sőt a két csoporton belül az egyes hangok aktivitása között is nagy különbségek vannak. Legaktívabb magánhangzóink és „nagyon jellemző” | „jellemző” szimbolikai sajátosságaik egyre csökkenő x_1 érték szerinti sorrendben a következők: i = kicsi, világos, fürge, könnyű, nőies, vidám, sima, szép, kellemes | édes, békés, puha, száraz; e = sima, fürge, könnyű, szép, világos, békés, kellemes, kicsi, nőies | vidám, édes, meleg, száraz; e : = világos, sima, vidám, nőies, könnyű, édes | szép, kellemes, fürge, békés, meleg, puha; u : = sötét, szomorú | férfias, keserű, harcias, lomha, csúnya, hideg, nehéz, erős. Mássalhangzóink közül legaktívabbnak a következők mutatkoztak: r : = érdes, harcias, kemény, férfias, kellemetlen, erős, szögletes, nehéz, hideg, keserű | nagy, csúnya, sötét; l = sima, puha, kellemes, meleg, szép, békés, nőies, könnyű | édes, gyenge; $d\check{z}$ = érdes, nagy, kellemetlen, nehéz, csúnya, harcias, férfias | kemény, sötét, szögletes, lomha, hideg, keserű, szomorú, erős; k : = kemény, szögletes, erős, harcias, hideg, érdes, keserű | kellemetlen, nehéz, száraz, férfias, nagy, csúnya, sötét; g : = érdes, nagy, sötét, nehéz, lomha, szögletes | csúnya, férfias, szomorú, nedves, harcias, kemény, kellemetlen, erős, keserű; l : = kellemes, meleg, békés, puha, nőies | sima, édes, szép, könnyű, lomha; r = érdes, harcias, kemény, erős | férfias, fürge, szögletes, kellemetlen, hideg, keserű, száraz, nehéz; h = sima, puha, könnyű | meleg, gyenge, kicsi, nőies, száraz, szép békés, kellemes, világos. A legkisebb szimbolikai aktivitást magánhangzóink közül az y : , mássalhangzóink közül pedig a v , g , n : , $t\check{f}$ és a ch mutatta.

A mérési adatok további elemzésével az is kideríthető, hogy beszédhangjaink az egyes dimenziókban is különböző aktivitást tanúsítanak. Magánhangzóink a „vidám–szomorú”, a „világos–sötét”, és a „szép–csúnya” dimenziókban kaptak a leggyakrabban nagyon jellemző vagy jellemző szimbolikai értéket, a „puha–kemény”, az „erős–gyenge” és a „meleg–hideg” dimenziókban viszont meglehetősen passzívan viselkedtek. Mássalhangzóink aktivitása pedig leginkább a „sima–érdes” és a „puha–kemény” dimenziókban mutatkozott meg, a „vidám–szomorú”, a „világos–sötét” és az „édes–keserű”, dimenziók ugyanakkor elég passzív területnek bizonyultak a számukra. Felfigyelhetünk olyan esetekre is, mikor a hangok valamelyik dimenzióban aszimmetrikusan helyezkednek el. Így a „sima–érdes” és a „száraz–nedves”

dimenziókban magánhangzóink a „sima”, illetve a „száraz” pólusra, mássalhangzóink a „gömbölyű—szögletes” esetében zömmel a „szögletes” pólusra kerültek.

Minden egyes dimenzióban elkészítettük a hangok rangsorskáláját is. Az ilyen skálák két végén azok a hangok helyezkednek el, melyekre a dimenzió két ellentétes irányát megnevező szimbolikai sajátosság a legjellemzőbb. Nézzük ezt meg valamennyi dimenzió esetében, felsorolva azt az öt-öt hangot, melyek a skálák végén állnak! A hangokat csökkenő szimbolikai érték szerinti sorrendben szerepeltetjük. Világos = $i, e, i:, \varepsilon, ts$ | sötét = $g:, u:, m:, \widehat{d}g,$ g | békés = $\varepsilon, l, l:, j (= j), j (= ly)$ | harcias = $r:, r, k:, \widehat{d}g, z:$ | kellemes = $l, l:, \varepsilon, m, i$ | kellemetlen = $r:, \widehat{d}g, dz, k:, r$; nőies = $i, e, l, l:, \varepsilon$ | férfias = $r:, \widehat{d}g, d:, r, u:$ | vidám = $i, e, ts, i:, \varepsilon$ | szomorú = $u:, o:, g, m:, p:$ | fürge = $i, \varepsilon, ts, \emptyset, p$ | lomha = $j: (= lly), g:, p:, c:, t:$ | puha = $h, l, j (= ly), h:, j (= j)$ | kemény = $r:, k:, r, dz, k$ | erős = $r:, k:, r, k, t:$ | gyenge = $h, j (= ly), h:, l, j: (= lly)$ | könnyű = $i, h, \varepsilon, e:, l$ | nehéz = $r:, g:, \widehat{d}g, k:, dz$ | meleg = $l, l:, h, m, j (= ly)$ | hideg = $r:, k:, r, dz, \widehat{d}g$ | kicsi = $i, \varepsilon, ts, \emptyset, h$ | nagy = $g:, p:, t:, \widehat{d}g, t:$ | szép = $\varepsilon, l, i, m, e:$ | csúnya = $\widehat{d}g, g:, t:, c:, p:$ | sima = $h, l, \varepsilon, f, j (= j)$ | érdes = $r:, \widehat{d}g, r, g:, dz$ | száraz = $\emptyset, i, o, k:, h$ | nedves = $c:, j: (= lly), p:, t:, t:$ | gömbölyű = $\emptyset, o:, \emptyset, \emptyset:$ | szögletes = $k:, z:, r:, t:, z$ | édes = $e:, i, l, l:, \varepsilon$ | keserű = $r:, k:, u:, \widehat{d}g, r$.

Csupán ezeket a felsorolásokat látva is két dologra figyelhetünk fel. Egyrészt nyilvánvalónak tűnik, hogy a hangok elemi szimbolikai sajátossága valamilyen módon összefüggésben van az artikulációs (és következésképpen az akusztikai) jellemzőkkel, másrészt észrevehető, hogy a dimenziók nem funkcionálnak egymástól teljesen függetlenül. Ami a képzési és a szimbolikai sajátosságok kapcsolatát illeti, számítógépen végzett vizsgálataink is kimutatták, hogy a hangszimbolikai jellemzők valóban összefüggnek az artikulációs mozzanatokkal, de az egy bizonyos dimenzióban meglevő értékek általában nem vezethetők vissza mindössze egyetlen képzési sajátosságra. Így pl. magánhangzóink szimbolikai értékei a „világos—sötét” dimenzióban nemcsak a palatális—veláris oppozíciót követik, hanem majdnem ugyanolyan mértékben az illabiális—labiális szembeállításal is összhangban vannak. Viszont aránylag kis mértékben függnek a nyíltság fokától (a zártabbak „világosabbak” a nyíltaknál) valamint az időtartamtól (a rövidek „világosabbak” a hosszúaknál). Ha pedig tisztán akusztikai szempontból vizsgáljuk magánhangzóinknak a „világos—sötét” dimenzióban történő elrendeződését, egészen szoros összefüggést találunk, történetesen azt, hogy a „világosaktól” az egyre „sötétebbek” felé haladva a formánssok egyre alacsonyabb frekvenciákban helyezkednek el (vö. Magyar Fonetikai Füzetek. 6. sz. 23—4). Mássalhangzóink köréből példaként a „sima—érdes” dimenzióban mért eredményeket említhetjük, ahol a hangok a következő képzési sajátosságok sorrendjében lettek egyre „érdesebbek”: okkluzívák, réshangok, explozívák, affrikáták, pergetett hangok. Lazább összefüggés ez esetben az időtartammal és a zöngésséggel mutatható ki, a rövidek és a zöngétlenek általában kevésbé „érdesek”, mint megfelelő párjuk. Kivételt az explozívák képeznek, ahol viszont éppen a zöngétlenek mutatkoztak „érdesebbeknek”. Akusztikai jellemzők szerint nézve pedig az „érdesség” mint szimbolikai sajátosság mértéke a zörejelemek mennyiségével áll egyenes arányban.

A dimenziók egymás közötti összefüggését szintén számítógépen vizsgáltuk. Ez a korrelációs számításnak nevezett eljárás is kimutatta, hogy a mérés dimenziói valóban nem funkcionáltak egymástól teljesen független irányként, hanem közöttük kisebb-nagyobb korreláció áll fenn. Így pl. a „puha—

kemény” dimenzióban mért adatok nagyon közel állnak a „békés—harcias” (90%), a „kellemes—kellemetlen” (89%), az „erős—gyenge” (92%) és a „meleg—hideg” (95%) dimenziókban kapott szimbolikai értékekhez, ugyanakkor csaknem teljes függetlenséget mutatnak a „vidám—szomorú” (11%), a „fürge—lomha” (3%) és a „száraz—nedves” (9%) dimenziókban mért eredményekhez viszonyítva. A korrelációs számítás adatainak felhasználásával ún. faktoranalízis (l. OSGOOD i. m. 37—8) is végezhető, ennek eredményeképpen a dimenziók a jelentésük közelsége alapján faktorokba rendeződnek, ami a további elemzéseket egyszerűbbé, áttekinthetőbbé teszi.

S végül néhány példán keresztül vessük egybe a hangoknak a mérésünk által kapott szubjektív elemi szimbolikai értékét a nyelvi anyagban meglevő, a statisztikai úton kimutatható objektív hangszimbolikával! FÓNAGY vizsgálatai Petőfi támadó témájú verseiben a *k*, *t*, *r* és *s* hangok nagyobb előfordulási arányát mutatták ki, míg a szelíd versekben az *l* és az *m* szerepelt nála megnövekedett gyakorisággal (i. m. 42). Ezek a hangok és hosszú párjuk nálunk a szubjektív oldal mérésében a „békés—harcias” dimenzióban a következő értékeket kapták: $l = -1,08$; $l' = -1,08$; $m = -0,39$; $m' = -0,08$; $t = +0,09$; $s = +0,24$; $t' = +0,55$; $k = +0,60$; $s' = +0,84$; $k' = +1,06$; $r = +1,18$; $r' = +1,73$. Mint látjuk, a támadó versek jellegzetes hangjai a szubjektív minősítésben is többé vagy kevésbé „harciasak” lettek, a szelíd versek hangjai pedig „békéseknak” bizonyultak. Egy másik vizsgálata során FÓNAGY azt is kimutatta, hogy az agresszív képzetkörbe tartozó szavakban szintén előtérbe kerül a *t*, *k* és *r*, és velük szemben a szeretet, a gyengédség, a lágyság képzetkörében az *m*, *l*, *j* hangok dominanciája növekszik meg (l. ÁNYT. IV, 69—76). Vessük ezt egybe ezeknek a hangoknak az „erős—gyenge” dimenzióban általunk mért szubjektív elemi szimbolikájával! Mért adataink a következők: $t = -0,47$; $k = -0,99$; $r = -1,28$; $m = +0,14$; $j (= j) = +0,38$; $j (= ly) = +0,60$, $l = +0,61$. Az objektív és a szubjektív oldalt ez esetben is összhangban lévőnek találjuk. De tudnunk kell, hogy a hangok objektív szimbolikájának igazi érvényesülési területe a költészet, s a fonetikai szimbolizmus két változata egybeesésének vizsgálatában is a versek nyújtják a leggazdagabb lehetőségeket.

5. S végül visszatérve JAKOBSONnak cikkünk bevezető részében felvetett gondolatára, mely szerint minden nyelvi egység, a legvégső is kétarcú, signans és signatum kapcsolata, úgy véljük, hogy ezt a meglátást ezúttal magyar nyelvi anyagon, beszédhangjaink szubjektív elemi szimbolikájának kísérleti mérése által is sikerült igazolnunk. Ha pedig visszatekintünk a múltba, nem tűnik számunkra véletlennek az sem, hogy a hang és jelentés kérdése a XIX. századbeli metafizikus eltévelyedések (FOGARASI, CZUCZOR) után, melyek fölött SZARVAS GÁBOR a Nyelvőr hasábjain teljesen indokoltan tört pácát, a magyar nyelvtudományban az egyik legóvatosabban kezelt probléma lett. A fonetikai szimbolizmus a laza kapcsolatok körébe tartozik, kutatásában éppen ezért semmi olyan megállapításnak, kijelentésnek vagy általánosításnak helye nincs, mely nem támaszkodik megfelelő nyelvi vagy kísérleti tényanyagra. A magyar beszédhangok szubjektív elemi szimbolikájának itt ismertetett mérési kísérletei során ehhez az alapelvhez igyekeztünk mi is következetesen hítek maradni. Úgy véljük, ennek is köszönhető, hogy kapott adataink igen nagy strukturális egyezést mutatnak más nyelvekben (angolban, németben, ukránban, oroszban) végzett hasonló jellegű mérések eredményeivel.

T. MOLNÁR ISTVÁN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Megjegyzés a Leuveni Kódex egyik glosszájához

A TESz. *hernyó* szócikkében (II, 98) az első előfordulási adat így szerepel: „1350 k.: *locusta*: *hornou* (LeuvGl.)”. Ez — az évszámtól eltekintve — megfelel GRAGGER RÓBERT közlésének (MNy. XIX, 9), ahol a kódexet és az ÓMS.-t magyar nyelven először mutatta be. Eszerint a *hornou* glossza a *locusta* 'sáska' téves értelmezése, azaz a glosszátör nem tudott jól latinul vagy magyarul. Az ismeretlen bejegyző becsületét azonban már SÁGI ISTVÁN megvédte 1937-ben (MNy. XXXIII, 249—51): a glosszált latin szövegben az *eruca* 'hernyó' is előfordul, a magyar *hornou* tehát pontosan értelmezi a latin szót. SÁGI közleményéhez csak két dolgot érdemes még hozzáfűzni. Az *i.* rövidítés jelentése, melyet ő nem tudott feloldani, *id est* 'annyi mint', a XIII. századi skolasztikus szövegek szokásos abbreviátuma, amelyet a Leuveni Kódex scriptorai is sűrűn használtak.

Másik megjegyzésem a glosszálás módjára vonatkozik. A kódex 285. verzóján álló első, glosszált textus a hitvalló pápák *commune* 'közös' ünnepére készült prédikáció vázlata: „De confessor pontifice” áll a margón. A vázlat bibliai helyek magyarázó-kifejtéséből áll. A skolasztikus szentírás-magyarázó, a *magister in sacra pagina*, a szöveget előbb általában *materialiter*, a természetben belüli — ma úgy mondanánk: elsődleges — jelentésében fejtette ki, majd *spiritualiter* vagy (és) *moraliter*, azaz szellemi, erkölcsani szempontból — átvitt értelemben — magyarázta. Ez a gyakorlat a Bibliához készült keresztény glossza-irodalomból fejlődött ki, amelyek közül az ún. *glossa ordinaria* évszázadokon keresztül, kéziratban és nyomtatásban kísérte a bibliai szövegeket. Szerzősége ma is vitatott. (A latin glossza-irodalomhoz l. PAULY—WISSOWA, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft VII. Stuttgart, 1912. 1433—66 és a Lexikon für Theologie und Kirche IV. Freiburg, 1960. 968—71 *Glossographie*, illetve *Glossen* cikkét; az anyanyelvi glossza-irodalomhoz MERKER—STAMMLER, Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte I. Berlin, 1968. 578—89.) A teljesen kidolgozott prédikációs szövegek általában jelzik is ezekkel a terminusokkal (*materialiter* stb.), hogy milyen értelemben foglalkoznak a választott bibliai locusszal. A Leuveni Kódexben is sok példát találhatunk erre.

A szóban forgó vázlat az Ecclesiastes 9,8-at választotta kiindulásul: „Omni tempore uestimenta tua sint candida et oleum de capite tuo non deficiat.” Ebből a ruházat fehérségét a test tisztaságaként (*carnis puritas*), az olajat pedig a szív kegyességeként (*cordis pietas*) fogja fel, hozzátehetjük: erkölcsani értelemben, azaz *moraliter*. A következő locus Joel 2, 23—25. A 25. vers így hangzik: „Et reddat uobis annos quos comedit locusta, bruca, rubigo et eruca”. Ebből a versből négy szót értelmezett a szerző (vagy csak a másoló?) *moraliter*, de közülük kettőt *materialiter* is az anyanyelv segítségével: *locusta* ['sáska'] *id est* *superbia* ['büszkeség, gőg'] | *brucus* [bruchus 'szárnyatlan sáskafaj, bogár'] *id est* *luxuria* ['fajtalanság'] | *rubigo* ['rozsdaság, ragya'] *id est* *ruqa id est discordia uel inuidia* ['széthúzás vagy gyűlölség'] *eruca* ['hernyó'] *hornou id est gulositas* ['torkosság']. A mindent elpusztító férgeket, illetve folyamatot-betegséget (rozsdaság, ragya) tehát *moraliter* az ún. hét főbűn négy tagjával azonosította a bejegyző kéz. Hogy mennyire találóak ezek a hasonlatok, az most nem tartozik ide.

Térjünk vissza még egyszer a TESz.-hez. A III. kötet 335. lapján levő *ragya* című szócikk szerzője már ismerte SÁGI cikkét, és a szó első előfordulásaként a Leuveni Kódex *ruqa* glosszáját adta meg, amely alakban GRAGGER nem ismerte fel a magyar szót. Itt már évszámként helyesen 1300 k. szerepel. Ez az időmeghatározás lenne a helyes a *hernyó*—*hornou* esetében is.

Az *alszik*, *fekszik* típusú igék *d*-s tövének eredetéhez

A címben említett igék *d*-s tövének eredete RÉVAI magyarázatát (ElabGr. 366) leszámítva SIMONYI óta foglalkoztatja a nyelvészeket, s mindmáig nem sikerült megnyugtató eredményre jutni.

A *d*-s tő első nyelvi előfordulásának kérdése nincs egyértelműen tisztázva. A témával részletesen foglalkozó HORVÁTH KÁROLY szerint (MNYTK. 61. sz. 21–3) legkorábbi adata az AporK. 136: *efkedet*, tehát múlt idejű alak, majd főnévi igenévben és feltételes módban is előfordul, és egy példát idéz az *-nd* jeles jövő időre is. BÁRCZI (Szótöv. 59, 60, 61) a felszólító módban is a *d*-s tő megjelenését látja. Eszerint ez lenne a legkorábbi, a kódexek korában már általánosan használt előfordulása.

A *d* eredete is vitatott. Tekintették képzőnek (JUHÁSZ JENŐ: MNy. XXXIV, 215, ő összekapcsolta a *tész*, *lész*, *vész* stb. igék egyébként szintén tisztázatlan eredetű felszólító alakjaival), többnyire azonban a *d* végű igék (SIMONYI: Nyr. XXVIII, 194; HORGER: Nyr. XLII, 337; GOMBÓCZ, Szóal. 51–3), közelebbről a *cselekedik*-félék analogikus hatását látták benne (HORVÁTH: MNyTK. 61. sz. 24). BÁRCZI (Szótöv. 61) a *-d* képzős és a *cselekedik*-féle igékkel való kölcsönhatást igazoló magyarázatokat végső fokon összeegyeztethetőeknek tartja.

Lássuk először a felszólító módú alakokat a nyelvtörténeti tények tükrében! Az *alszik*, *fekszik* típusú igékben a *gy* eredetileg röviden hangzott, pl. JóK. 11: *fefgJkegij*; MünchK. 51rb: *Alogatoc*; ÁbelSzj. 214b: *alogionchel*; NagyVGl. 8: „ne *haragogyal*”; FestK. 55: *alogyeek*; PéldK. 82: *alugyunk*, *fekewgyen* stb. (l. még HORVÁTH: MNyTK. 61. sz. 3–12). A felszólító mód *gy*-jének eredetibb rövid ejtését a mai nyelvjárási adatok is igazolják (ZELLIGER: NytudÉrt. 104. sz. 776). A *tégy*, *végy*-félékkel kapcsolatban BÁRCZI is úgy látja, hogy — a *gy* rövid ejtése alapján — nem valószínű a töben a *d* megléte (Szótöv. 58). Az *alszik*, *fekszik* stb. felszólító alakjait a *tégy*, *végy* stb. formákkal azonos eredetűnek tartom (vö. BENKŐ, ÁrpSzöv. 208–10 is), az *alugy*, *fekügy* alakokban így nem elemzek *d*-s tövet. Természetesen azokban a későbbi nyelvi adatokban, ahol az frászkép — a nyelvérzékre támaszkodva — *d*-t tartalmaz, pl. 1570: *alkwdjanak* (RMNy. 2/2: 212), már *d*-s tövel kell számolni.

A *d*-s tő megjelenése a kódexek korára tehető. Legkorábbi adatai olyan alakokban mutatkoznak, ahol az igetűhöz a főnévi igenév képzője, máskor a feltételes mód jele járul: FestK. 74: *haragodneyek*; GuaryK. 79: *nyugodnec*; 1499: „az keeth ember reja^{ja} *efkwtnek*” (MNy. XLIX, 208); WinkK. 171: *Ekdöny* [o: *Efkdöny*]; NádK. 201: *efkdni*; WeszprK. 79: *efkdnie*; NagyszK. 285: *nyugodnec*; JordK. 303: el *nywgodneek*, 333: *nywgodnanak*, 394: *nywgodnanak*, 509: *efkdny*; DomK. 183: *nywgodnanak*; LányiK. 426: *fekednek* (E/3.); ÉrdyK. 313: *nywgodnwnek*, 498: „az . . . wr iften meg akartta volna *nywgothny* az fok mwka wtan”, 582: *nywgodneek*, 663: *nywgodneek*; KazK. 79: *fekódnód*; VirgK. 39: *nyugodni*; ÉrsK. 364: „ew *efkednek*”. (A HORVÁTH-tól korábban már idézett AporK.-beli múlt idejű alak, amelyet ő a *d*-s tő legkorábbi előfordulásának tart, l. MNyTK. 61. sz. 21, a kódex későbbi, XVI. sz.-ban írt részéből származik.)

A *d*-s tövet mutató idézett alakokat olyan formák előzték meg, ahol a toldalék *n* eleme eredetileg röviden hangzott: JóK. 4: *alonij*; AporK. 43: *alunaiok*; 1504: *fekvnijek* (Száz. 6: 478); TihK. 26: *fekund*; stb. — majd az intervokális helyzet folytán megnyúlt: JóK. 3: *nywgonnak*, 4: *alonnij*; MünchK. 33vb: *efkēni*; FestK. 353: *fekenny*; stb. SIMONYI (Nyr. XXVIII, 194) és HORGER (Nyr. XLII, 337) a *d* végű, HORVÁTH (MNyTK. 61. sz. 27) a *-kodik/-kodik/-kodik* képzős igék analógiáját a múlt idő mellett ezeknek az alakoknak az alapján képzei el.

Az analógia forrása az *n* kezdetű toldalékok esetében az lenne, hogy a *d* végű igék végmássalhangzója nyelvjárásokban a toldalék *n*-jével hosszú *nn*-né hasonul. (A múlt idő

szerepéről a későbbiekben lesz szó!) HORGERRAL (Nyr. XLII, 337) ellentétben megállapítható, hogy a *dn > nn* változás nemcsak igékben jelentkezik, szó belsejében, hanem összetéti határon is előfordul: JókK. 38: *ydneppre*: SchlSzj. 159.: *inep ~ BécsiK. 26: ynnèpè-tpl*; JókK. 80: *hodnem*: JordK. 372: *honnem*; 1388: „Nicolaus Bodnar dictus” (Oklsz.): *bonnár* (ÚMTsz.); 1471: *lednyk* (Oklsz.): Murm. 1535: *Lennók*; 1542: „*gantharpynz [gantár 'ászokfa']*” (Oklsz.) ~ 1634: „*gadnár fa*” (Oklsz.): 1601: „*gannar fak*” (Oklsz.). Igetövekben: JókK. 5: *elhadnj*: WeszprK. 35: „*el hannak*”; JókK. 100: „*meg adnj*”: DebrK. 27: *anni* ~ 1526: „*oda amnom [o: annom]*” (LevT. I: 3); 1512: „*tudni illik*” (MNY. LXIX, 229): 1535: „*tunni illik*” (MNY. XVI, 141); stb. Ezek a szórványosan előforduló példákön kívül viszonylag sok adattal csupán a *vannak* idézhető: BirkK. 1a: *vānak*, 2a: *vānak*; XVI. sz. eleje: *wannak* (MNY. XXII, 146); ÉrdyK. 438: *vannak*, 494: *vannak*, 498: *vannak*. Ennek az alaknak a nagyfokú elterjedtségére utal, hogy már a XV. sz. végéről a/latolható esetleg a *van* is: ÁbelSzj. 214b: „*chin uain*”. A *vadnak* formák azonban — legalábbis az írásbeliségben — még ekkor is többségben vannak: JókK. 130: *vadnak*; MünchK. 88rb: *vadnac*; Apork. 26: *vadnak*; GuilerinGl. IV.: *wadnak*; FestK. 56: *wadnak*; XVI. sz. e. h.: *vadnak* (MNY. LXXII, 502); 1517: *vadnak* (TörtTár. 1890: 559); 1524: *wadnak* (MNY. XIII, 122); stb. Más, főként *-kodik/-kédik/-kodik* képzős igealakokban éppen a hasonulás nélküli formák az általánosak: JókK. 32: *gyczekednem*; Apork. 58: *diczekednek*; GuilerinGl. IV.: *chelek'dnek*; NagyvGl. 275: *elzakadnak*; 1490—510: *chelekodnemek* (MNY. VII, 198); PéldK. 83: *neuekewdnek*; ZolnGl. 42: *gyenyekednek*, *maradnak*; 1523: *enghednje* (MNY. LXVIII, 340); KazK. 67: *johazkodnia*; stb.

Az idézett példák is mutatják, hogy éppen a *cselekedik* típusban nem jellemző a *dn > nn* hasonulás. (A *bűnhöszik* típusból van rá adat: MünchK. 89rb: *bűnhönnöd*, 93va: ua.). Ugyanakkor feltűnő az is, hogy a HORVÁTIÓTÓL a kölcsönhatás másik pilléréként tekintett *fekszik* (*fekē-, fekō-*), *esküszik* (*eskē-, eskō-*) és *alkuszik* (*alko-*) tövek (MNYTK. 61. sz. 24) közül az „*alkuszik* igének egyetlen *d-s* alakja sem mutatható ki a kódexek korából, a *fekszik*-nek is csak kettő” (22). Ha pedig így áll a dolog, a *d-s* tö eredetét ezen a nyomon aligha találjuk meg.

A hangtani változásokra jellemző — éppen a változásoknak az ingadozásokon keresztül való érvényesülése folytán —, hogy az ellentettjük is megtalálható. Így vannak példák a *dn > nn* fordítottjára, az *nn > dn* (~ *nd*)-re is: 1257: *Ranoltu* (FNESz.) > *Radnót* hn.; KT. *benne > bendē* (MTsz.); szl. *stranbnikō > *szarānnok > JókK. 84: zaradnok*, *zaradnoknak* ~ BécsiK. 4: *zarādoc*, 278: „*zarandoc ruhaba*”; 1544: *pynata* 'sütőforma' (Oklsz.) > 1600 k.: *pinnátában*, *pinnatában* (Radv.: Szak. 35, 67) > 1590 k.: *pindataban* (Radv.: Csal. 3: 45); stb. Ide tartozhat több tulajdonnév mellett (l.: KRIEZA: MNY. XXXIII, 168—9; HORGERR: MNY. XXXV, 254; PAIS: MNY. XXXVII, 346; CSEFKÓ: MNY. XLVII, 274) *inda* és *kandúr* szavunk is (BÁRCZI, Htört.² 166).

Ezeknek az adatoknak a tükrében úgy látom, hogy az *alszik*, *fekszik* típusú igékben az *n* kezdetű toldalékos alakok voltak a *d-s* tö kiindulásai: a toldalék *n*-je feltehetően a *tész*, *lész*-félék analógiájára a kérdéses igék magánhangzós (teljes) tövéhez járult, intervokális helyzetben megnyúlt (*n > nn*), majd a hosszú *nn*-ből elhasonulás folytán keletkezett *dn*. A hangtani példák között ugyan ritkábban mutatkozik az ilyen irányú változás a nyelvészeti és a könnyebb kiejtés okán, toldalékos alakokról lévén szó, itt más nem is lehetséges: a funkció megőrizte a toldalék hangalakját. Az elhasonulásos alak választását természetesen támogathatta az olyan szövegkörnyezet, ahol a mondatban *d* végű ige szerepel: WinklK. 171: „*Ees kezdee t a g a d n y ees Ekódny [o: Efkódny]*”; NádK. 201: „*kezde megt a g a d n i es Efkódni*”; WeszprK. 79: „*kezde . . . a t k o z o d n i Efkódnie*”; JordK. 509: „*kezde a t k o z o d n y, es Efkódny*”; ÉrsK. 364: „*Efkednek awag meg r e z e g e d n e y e k*”.

Miután a *d-s* tő többé-kevésbé megszilárdult az *n* kezdetű toldalékok előtt, most már valóban az analógia útján terjedt tovább először is a múlt időben. Itt a *-t* időjel intervokális helyzetű nyúlása újabb kapaszkodót jelentett: a *d* végű igék múlt ideje a *dt > tt* hasonulás folytán (*attam*) rokon alakot teremtett az *alszik*, *fekszik*-féle igékkel (*alutam*, *fekütem* > *aluttam*, *feküttem*). Ezekben az alakokban ma is csupán a nyelvérzék tévedését tükröző helyesírás (*aludtam*, *feküdtem*) utal a *d-s* tőre. A 3. személyből csak a XVI. sz. elejéről adatolható a *d*: AporkK. 136: *efkedet* (ez a szövegrész későbbi kéz írása 1510 k.); ÉrdyK. 511: „el nem *nywgodot*”.

Felszólító módban a *d-s* tő megjelenéséről csak akkortól beszélhetünk, amikor az írásképp ezt mutatja. Ez pedig csak ott és az után következhetett be, ahol és amikor a *gy* intervokális helyzetben megnyúlt: JókK. 11: *fe[g]keggy*: > AporkK. 59: *haragogganak*: > 1570: *alkwdjanak* (RMNy. 2/2: 212). — A *d* jelentkezése végül függetlenedhetett a hangtani és analogikus körülményektől: WinklK. 266: *haragodwan*; CornK. 183r: „meg *efkedendevl*”.

Válaszra vár még az a kérdés, hogy a kiindulási alapul szolgáló *n* kezdetű toldalékos alakok *n*-je miért nyúlt meg ezekben az igékben, és másutt miért maradt el ez a változás. A *-ni*; *-na/-ne/-ná/-né* toldalékok a kódexek korában (a mai nyelvallapothoz hasonlóan) általában az igék mássalhangzós (csonka) tövéhez járultak: JókK. 45: *vymadny*; BécsiK. 18: *fognioc*; JordK. 381: „kywe *yzneck*”; stb. A hosszú mássalhangzóra vagy mássalhangzókapcsolatra végződő igéknek a teljes tövéhez járulnak: JókK. 37: *bezellenj*; SzV.: *allany*; GuaryK. 30: fel *tamagtanod*; — JókK. 43: meg *hallana*, 44: „megne *bantana*”; BécsiK. 15: ki *iztana*; 1521: *Illenek* (MNY. XXXVII, 204); stb. Ezekben az alakokban az *n* nyúlása nem következett be. Az ok valószínűleg nyelvesztétikai, ritmikai lehetett: a megelőző mássalhangzó geminátá, illetőleg hangkapcsolat volta az első szótagot zárttá tette, újabb zárt szótagtól nehézkessé vált volna a szó hangalakja. Az *alszik*, *fekszik*-féle igékben azonban éppen a nyílt szótagok sorát (*a-lu-na*, *fe-kü-ne*) igyekezett a nyelv megszakítani. Ugyanez magyarázza a *ténne*, *lénne*-féle alakok kialakulását is. Itt kell megjegyezni, hogy ez utóbbi csoportban — mai nyelvjárásokban — szintén mutatkozik a *d-s* tő, és egyetlen korai példája a XVI. sz. második feléből való: KolGl.: „el *hidgied*” (Gl.).

ZELLIGER ERZSÉBET

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Bakó. — 1. *Bakik*. A *bakik* 'közösül' igét csupán egyetlen, Karancs vidékéről származó adathból ismeri a MTsz. Pedig a szó országszerte járatos. KRESZNERICS is közli szótárában *bakó* 'subator' jelentésben (28), megvan SIMAINál: *bakom* 'assilio, átugrom' (VSzót.). E jelentés csak látszólag más, vö. *bakni* 'bespringen' (BALLAGI 1872.), *megugorni* 'meghágni' (MTsz.); XVII. sz.: „Karjaimmal téged gyakran ölelnélek, | Végre, mint a nyúl, által is *söknélek*” (Rimay: Versei, Radvánszky-kiadás. Bp., 1904. 36). Egy 1790-es adatban is előfordul: „Puer (keresi a latin könyvét): 'no te liber most tsak *bak meg*'”, de jelentése itt homályos. GYARMATINál valószínűleg 'szúr, döf' a jelentés: "mint egy golykos or < . . . > *meg bakta*" (Voc.: Előszó V; régi ige). Ezt a jelentést, mely szintén jelentheti azt, hogy 'közösül vkivel', közli a TESz. is. ERDÉLYINél „Ejnye, *bakom* a . . .” formában találjuk (Közm. 4177. jegyzet). A mai népnyelvben e formula az erős érzelmi hangsúly miatt többnyire hosszú *k*-val: „*bakkom* acs csürkit” (Nyr. XLVI, 192); „*bakkom* a kerekít” (NyF. 34. sz. 137, a „kerék” a vulva); „*bakkom* a mitrókáját” (MNY. XII, 348), vö. *fikkom*, *fékkom* 'ua.' (Nyr. XLII, 299; XLV, 138). Valószínűleg idevonható a *Bakó* csúfnév (NyF. 34. sz. 182). Szándékosan elferdítve is gyakori: „*bakkorica* kukorica” (Nyr. XXIX, 586), „*bakkamba* a szarvas” (NyF. 34. sz. 137).

E *bakik* ige származéka az ugyanolyan jelentésű *baksendál*. „A mi fiunknak *bikhat-nékja* van, a kentők lányának nincs *baksendáhatnékja*?” (Fél Edit: Kocs 1936-ban 97; tréfás leánykérő mondóka). Ez a *baksendál* feltehetően egy *baksál* igéből, mely viszont a *bak* kicsinyített *baksa* 'bakoska' alakjából származik. Képzésmódját összevethetjük a *léhenda* ~ *léhonda* 'léha' (Nyr. XLII, 142) szavaknak a *léha* szóból, vagy a *csiklandoz* igének a *csikál*-ból való képzésével.

Az előbbi *bikik* ige, melyre az MTsz. és az ÚMTsz. is közöl hasonló példákat, előfordul még pajkosabb népdalainkban ilyen réjjaként, mint „ikkom, bikkom, lábikkom”, „ikdálom, bikdálom”, „ikszom, bikszom” stb. A *bikik* igéből származó *bikos legény* 'lator legény' (Nyr. XXVII, 524, Gömör) ugyanakkor lehet egyszerűen a *bakos* 'kurafi' (MNY. IV, 42) ikerszava is, mint maga a *bikik* ige a *bakik* igének. További párhuzamot mutat a *bakhát* ~ *bikhát* (OrmSz.) 'domború földhát' is.

2. *Bakó* 'dobverő'. — A dobverő *bakó* neve a *bakik* 'coit' igéből származik. E jelentésátvitelt ősi metaforák magyarázzák. A *dob* a női altestet, a *dobverő* pedig a hímvesszőt idézte fel őseink képzeletében. A vulgáris angolságban még nem régen a *wife* 'feleség' szóra az ún. rimes szleng a *drum* and *fife* 'dob és duda' szavakat rímeltette, a *drumstick* 'dobverő' szó pedig hímvesszőt jelentett (angol adataim itt és a továbbiakban is E. PARTRIDGE Dictionary of English Slang című művéből. Edition 4., London, 1951.). Hasonlóképp jelent a német *Schlegel* szó dobverőt, sulykot és a régi német nyelvben férfi-tagot, mint ebben a szövegben: „Der neur da niden klopfet an, | Darzu musz er den Schlegel han. | Doch mein ich, er klopft manche Frist, | So er schon längst darinnen ist.” (E. FUCHS, Illustrierte Sittengeschichte, Renaissance. Ergänzungsband 187.) A „da niden” = ottan alul, a magyar szövegekben rendszerint „arra alá”, a nő „titokhelyére” utal, míg a *klopfen*, mint a magyar *üt, ver*, az aktust jelenti (I. MATIJEVICS LAJOS, Az utca nyelve. Újvidék, 1979. 65). Innen az *ütő, verő, kalapács*, mint más nyelvekben is a hímtag fedőneve: „Ütője, ha nagy, véle örömet hálsz” (Rimay i. m. 130; hasonlóan MNT. III/B, 330). Az *üt* erotikus jelentéséből ered a *felüt* 'teherbe ejt' (NyF. 40. sz. 57), a *felesindál* analógiájára, ugyanakkor SIMAI Végtagszótárában közli a „*feldobolom*: impregno, gravidam efficio” igét, amiből a *dobverő* erotikus jelentésére következtethetünk vissza.

A *dobverő*vel teljesen azonos a *cimbalomverő* erotikus jelentése. „Cimbalom a rúzsám kötője, | Nálam van a *verőeszköze*.” (Nd. SzegSz. *cimbalom* a.) A *kötő* itt eufemizmus, a szókimondóbb változatot I. MNT. IV, 581; III/B, 354. sz.

3. *Bakó* 'tarisznya'. — A *tarisznya* szó egyaránt jelölhet férfi és női nemi részt. Férfiaknál a *scrotum*, a *Hodensack* kaphatja meg ezt a nevet. Egy somogyi hiedelem szerint a terhes nőnek fia lesz, ha éjjelre fejszét, tarisznnyát, ürítőköt tesznek az ágya alá (GÖNCZI, Somogyi gyermek 38). Ismerve a fejsze vagy balta erotikus jelentését, (férfi szerszám, innen *megbaltázni* 'futuere'), nem nehéz kitalálni a másik két jelkép jelentését. Sokkal gyakrabban jelenti azonban a *tarisznya* a női genitálét. Így az angol szlengben a *jellybag* 'scrotum' és 'female pudend', a *shake-bag* csak 'female pudend' (*bag* 'zacskó, tarisznya'). Női nemi szerv a jelentése a magyar *szőrtarisznnya* szónak is (BALLAGI, TeljSz. *tarisznnya* a.; SzegSz.; MNT. III/B, 305. sz.). *Bekötötték a szerdást*, azaz a nyakbavető szőrtarisznnyát, annyit jelent, hogy 'nem lesz több gyermekük' (MTsz. *szeredés* a.). Mint-hogy a *bakó* is szőr- vagy vászontarisznnya (SzD.), illetve oldaltarisznnya (SI.), továbbá mivel a *bakó* erotikus értelme nem vonatkozhat a *scrotumra*, ezért a *bakó* csak a női nemi részre érthető, mégpedig szenvedő melléknévi igeként (*bakó* az, amit *baknak*). Egyébként a *vászon* is női jelkép, mint ezt a *vászonszeléd* szó s majd egy későbbi megjegyzésünk is mutatja.

Hogy a tarisznya ilyen tréfás elnevezése éppen nem szokatlan, mutatják a német *Ranzen* és a magyar *péra*, *baszárka* 'tarisznya' jelentésű szavak. FOGARASI szótára a *bakik* szót, BALLAGI a hasonló jelentésű *baklat* szót éppen a *ranzen* szóval fordítja németre. A *Ranzen* szó megállapíthatóan a német tolvajnyelvből vált irodalmivá, s ez csak megerősíti erotikus eredetét. A latin eredetű *péra* tarisznyát és nőstény állat szeméremrészét jelenti (TESz.), de női szeméremtestet is (Nyr. LXXXVIII, 183, Paka). Érdekes szó a *baszárka*, mely SzD.-nál 'tarisznya, iszák, ködmön, tzutjai', KASSAI-nál 'abrakos tarisznya' (I, 269), újabban még 'bugyelláris' (SzegSz.) 'könnyű nyári felöltő' (MTsz.), 'kis füleskosár, kis szatyor' (Nyr. LXXXI, 234, Polgárdi) jelentésekkel bír. E sokféle jelentést éppen erotikuma magyarázza. A bugyelláris éppúgy lehet 'vulva' jelentésű (SzegSz., angol *purse* 'ua.'), mint a ködmön, e szőrös bőrruha, vö. *skin-coat* 'bőrkabát; vulva', valamint a könnyű nyári felöltő, vö. *rütyő* 'alfél; fiatal szajháska' (MTsz.), azaz voltaképpen 'cunnius', és ugyanakkor *rütyőke* 'könnyű nyári kurta kabátka' (MTsz.). Az abrakos tarisznya vagy abrakos bakó átvitt jelentését e régi versben találjuk meg: „Jó lovam, paripám a gatyámban vagyon, | *Abrakos tarisznyám* szépasszonynál vagyon.” (RMKT. XVII. sz. III, 250. sz.) A *kosár* vagy *szatyor* erotikus jelentését egyebek közt a *vén szatyor* 'vén asszony' jelentésből is fölismerhetjük, különösen ha egybevetjük a *vén tarisznya* vele azonos jelentésével (TESz. *tarisznya* a.). A *baszárka* képzéséhez vö. *gyakár* 'parázna' (MNY. II, 137).

4. *Bakó* 'mészáros, hóhér'. — A 'mészáros' jelentését az Erdélyi Szótörténeti Tár adatolja 1853-ból (*bakó* a.). A két mesterség rokon voltát bizonyítja a latin nyelv is, melyen a *lanius* szó 'mészáros'-t és 'hóhér'-t egyaránt jelent. A két mesterséget az ölés kapcsolja össze, mely régen szakrális cselekvés is volt és bizonyos rítushoz volt kötve. (Az ölés szakrális jellegéről l. Ethn. XXVIII, 96). Ebből kifolyólag a mészárszék szent hely volt, s az oda menekülő aszílumra lelt, akárcsak a templomban. 1548/1569: „Az istennek szentegyházából, malombul, *mészárszékből* . . . az vétkes embert senki ki nem foghatja” (Máramarosziget, Századok 1870: 265). A mészárszék eredetileg ehhez kapcsolódó erotikus jelentését BALLAGI szótára tartotta fenn: *mészárszék* (tréf.) 'férfi és nő nemző részei'. A *mészárszék* elnevezés azonban eredetileg csak nőre vonatkozott (mint a templom és a malom is), ahogy ezt egy 1759-es adatban találjuk: „vágtnam húst vászontáblán” 'coivi cum femina' (Hermányi D. József: Nagyenyedi Demokritos 67), ahol a *tábla* a mészárszék húsvágó asztalát jelentette régebben (1840, MTsz.), míg a *vászon* jelző a női testre célzott (vö. *vászontáblára kitétetni* 'geboren werden': BALLAGI, a csecsemőt ugyanis megszületése után az anyja testére helyezték). Már ebből az adatból következőleg a mészáros a hímtag, s a mészárszék férfira vonatkoztatását csak onnan kaptuk, hogy ahol a mészáros van, ott kell a mészárszéknek is lenni. Ezért mondják, hogy *nyitva a mészárszék ajtaja* 'ki van gombolva a nadrág eleje' (BALLAGI: *mészárszék* a.). A hímtagot jelenti a *mészáros* egy régi magyar nőcsúfoló versben is: „Hát az a másik Jolánka, | Tömött bélű kis leánka, | Bornyú hús ez még, Miklós, | Lennél-e itt *mészáros*” (ItK. 1907: 344); változata: „Bornyú hús ez, portzogós, | Jól jár itt a *mészáros*” (uo.).

A mészáros tehát, aki az állatot levágja, erotikus jelentéssel is bír, s hajdan, mint az áldozati állatok megölője, szakrális jellegű is volt. Ugyanilyen szakrális-erotikus személy volt valamikor a hóhér is, az emberáldozatok végrehajtója. Ő volt a prostituáltak főnöke és büntetője is, s gyógyító erőt is tulajdonítottak neki, mint a varázslóknak vagy a királynak (erdélyi neve *bestelen király*). A szakrális szín, a királyok, főpapok és harcosok színe, mint ismeretes, a veres volt, s ugyancsak veresbe öltözött a hóhér is. *Veres, mint a hóhér* — mondja a szólás (Szólközm. 287). E vörös tulajdonképpen a varázserő színe, óvó szín, de egyúttal a nemiség színe is.

A hóhér tehát a mézjárossal való rokon vonásai révén, piros csúcsos süvegében és piros öltözkéében megnyilvánuló erotikus jellegénél fogva is megkaphatta a *bakó* nevet. De van erre más bizonyítékunk is. A németben a hóhér egyik neve *Meister Hämmerlein* (BORCHARDT—WUSTE—SCHOPPMANN: Die sprichwörtlichen Redensarten 202), amit fordíthatnánk *bakó mester*-nek, hiszen a különböző kalapácsok, verők, sulykok neve nálunk *bakó* (ÜMTsz.). E szerszámok pedig éppen azért kapták ezt a nevet, mivel működésük a nemi aktusra emlékeztetett (l. előbb: *üt, ver*, továbbá *kalapád* 'gyermeket nemz'). A kalapács erotikus jelentésére is van több adatunk: *A jó üllővas nem fél a kalapácsról* (Nyr. XXXVI, 91), ahol az *üllő* a női részt jelenti, mint ebben a fűzfaversben is: „*Prémezett kalapács dobogó üllője, | Boldog az a kinek van derék nője*” (1796-ból, RMKtár. XXI, 285; a *prémezett kalapács*-ot nem kell magyaráznom). A *Meister Hämmerlein* ördögöt is jelent, ami onnan ered, hogy az ördögöt a középkorban priapikusan volt szokás ábrázolni. Az ördög egy másik neve *Hans Urian*, s *Urian* a régi németben a férfitag (E. FUCHS i. m. 88). Nevezték a hóhért *Meister Hans*-nak is (BORCHARDT—WUSTE—SCHOPPMANN i. m. 207), s erős a gyanúnk, hogy erre az elnevezésre is a *Hans* 'penis' jelentése adott okot. Nálunk is ezt teszi a *Jancsi* (Nyr. XLIV, 404), s az angolban is a *Jack, hanging Johnny*.

De van közvetlen bizonyítékunk is. Az angol szlengbeli *derrick* egyaránt jelent hóhért és membrum virilét (E. PARTRIDGE i. m.), s a magyarországi *Herfotter* elnevezés pontosan megfelel a *bakó* erotikus jelentésének. E nevet egy régi, 1770 körüli vígjáték, a Botfalvai őrizte meg. A szöveg a következő: „Mi nem Istenem, hogy imádjam, *magasztalja fel a nagyszombati Herfotter Ámán palotájára*” (Régi Magyar Vígjátékok 239), ami magyaráran annyit tesz, hogy akassza fel a nagyszombati hóhér. *Ámán palotája* biblikus kifejezés, akasztófát jelent. A hóhér itteni nevének első tagja a *Herr* szó, a második a *Fotter*, a *Hundsfott* utótagjából van képezve. A *Fott* (*Fut*) tudvalevőleg a női nemi szerv, az ebből képezhető *fotten* 'futuere' ige (vö. *megp.* . . . az SzamSz.) nomen agense a *Fotter* főnév, amit akár úgy is fordíthatnánk, hogy *bakó*. *Herr Fotter* = *Bakó úr*.

A hóhérnak *cinkos* elnevezése Heltai Gáspárnál (TESz. *cinkos* a.) ugyanilyen eredetű, ennek kifejtése azonban külön fejezetet kíván.

BERNÁTH BÉLA

Ontozó disznók. A szókincs és az életforma, amint azt számtalan szakember többször kifejtette, szorosan összefügg. A hajdani életformát a korabeli szókincs éppúgy nyomon kísérte, mint ahogy modern életformánkat is igen sok kifejezés jellemzően tükrözi.

Ismeretes az is, hogy hazánkban a XVIII. század végéig rendkívüli jelentősége volt az állattartásnak. A göbölők, ökrök mellett, amelyek a gazdaság jelentősebb részét tették, az erdőkben vadon nevelt sertéseknek is nagy szerep jutott. Ennek megfelelően a szabadban nevelt állatok az erdőkben, legelőkön éltek, amelyek nagy területre nyúltak, míg a szántók csak kicsiny földrészeket foglaltak el. De a sertéstartást nemcsak idegenek, délszlávok és görögök, valamint a helyi földesurak üzték, akik a helységek felett pusztán csak keresztülhajtották a temérdek állatot, hanem a helybeli lakosok is bekapcsolódtak a sertésenyésztésbe és a kereskedelembe. Ennek megfelelően ők is nevelték és szaporították a disznót és a disznó szaporításának kifejezése is bővebb volt a XVIII. században, amikor az erdei disznótartás virágzásában volt, mint ma. Az *ellik, fial, malacozik* kifejezés mellett gyakran használták az *ontoz* kifejezést is, amely viszont nemcsak a disznók szaporításának volt speciális kifejezése.

Az *ontoz*, amint azt a TESz. (II, 1081) is közli, származékszó, mégpedig az *omlik* igéből, amelynek a TESz. is közli 6. jelentését: 'szül' formában, 1863-ból. E szónak tövé-

hez járult a műveltető *-t*, amely előtt az *m*, *n*-né hasonult. A TESz. (uo.) az *ontoz* első változatát 1795-ből közli az egyik uradalmi instrukcióból.

De hogy nemcsak irodalmi gyakorlatban, hanem a köznapi életben, a paraszti nép beszédében is használatos lehetett a szó, arra a fenti közlésnél korábbi adatok is rendelkezésünkre állnak a XVIII. századból. De természetesen a hivatalos nyelvet képviselő uradalmi gyakorlatból is tudunk példát említeni. Így a Festetics Uraság Somogy megyei részlegének szentmiklósi pusztájában akadhatunk a tiszttartó 1760-as szeptember–decemberi elszámolásában a következőkre: „Az s. v. *ontozó* Göbékre és Szopós Malaczokra, à 12 Xr, az Bírónak és kanásznak recognitioja szerint ki adtam 191 mérő rozsot” (OL. Festetics Gersei-Pethő cs. lt., P. 235/41). 1751. február 1-én a vasszécsényi tiszttartó levelében értesítette Festetics uraságot az örömteli eseményről, hogy „a s. v. Sörtvélesek is el kezdték az *ontozást*” (OL., Festetics cs. lt., 23/Scrin. II/K).

1767-ben pedig a tolnai tiszttartó adott tájékoztatást arról Festetics Uraságnak, hogy az uradalmi nyájából „egy Emse az határ Szélben *le ontozott* . . .” (OL. Festetics cs. lt., 31/Scrin. III/A). 1774. június 17-én viszont a Vas megyei Baltavárról értesítették Festetics Uraságot, hogy „18 s. v. öreg Sörtvéles *le ontozott*, kinek 2, kinek pedig 3 malacza vagyon” (OL. Festetics cs. lt., 6/Scrin. II/A).

Majd 1788. szeptember 18-án a Festetics uradalom tolnai számtartója kötött több bátai lakossal szerződést téli makkoltatásra, mely a jövő tavaszig, Szt. József napig tartott, „akár addig az makk fog tartani, akár nem, s’ azon idő alatt — olvasható a szerződésben — ha az *ontozók* fognak malaczozni, M. Uraságh számára, ha csak két hétig *ontozás* után fognak az Erdőben maradni, minden *ontozó* disznótul egy malaczot . . .” adnak (OL. Festetics cs. lt., 33/Scrin. III/A).

De hogy e szakkifejezést nemcsak az uradalmi adminisztráció használta, hanem a helybeliek szókinésében is helyet kapott, arra több olyan per anyaga is utal, amelyet a helybeliek vallomása alapján rögzítettek jegyzőkönyvbe. Így a Csurgón 1754. április 2-án tartott határper jegyzőkönyvében is a következőt írták a rinyaszentkirályi colonusnak, az 56 éves Fekete Mihálynak vallomásában: a tanú körülbelül 15 évvel ezelőtt „Szentai erdőkben öt esztendeig őrzötte T. Uraságh Sörtéseit”, melyeket ott békességesen makkoltattak, majd „a bor kut mellett délről a két Baláta között lévő Cséres erdőkben *ontozatták* a Sörtéseket, a’ rédegjek pedig a’ Kanizsa Berkiben hált, minden éjtszaka . . .” (OL. Festetics cs. lt., P. 275/36/III).

1765. december 2-án pedig a Vas megyei mihályfaiak panaszlevelében, melyet földesurukhoz küldtek, tűnt fel az említett kifejezés: „Makkra bélelvén az Sörtvélesseinket — olvashatjuk panaszuk egy pontjában — midőn s. v. *le ontoztak*, hat hétig itthon tartattak, mégis az makk bér szint úgy vetetett tőlünk, mintha makkot ettek volna . . .” (OL. Festetics Gersei-Pethő cs. lt., P. 235/67).

1773. december 31-én a Vas megyei Széplakról való 32 éves tanú, Császár István számolt be arról az emlékezetes eseményről, amikor is Festetics Uraság sertés nyáját a szomszédok az erdőből kiverték. Ennek során — amint a tanú elmondta — „a’ sok rendbéli hajtogatással már a’ Seregből akkor hat darab . . . el is veszett, a’ [kanász] Bujtárját is el ugratták, a’ *le ontozott* s. v. Sörtvélesekkel is különös vesződése lévén, mitévő legyen, nem tudja . . .” (OL. Festetics cs. lt., 13/Scrin. II/D).

Az 1779. március 3-án a becs helyi 54 éves Tóth András vallomásában arról adott hírt, hogy az egyik megvadult kanászuk „ennek előtte egy esztendővel e’ Tanunak egy s. v. *le ontozó* s’ nyolcz forintokat érő Sörtvélesseit *le vágta*” (OL. Festetics cs. lt., P. 235/106).

A kifejezés tehát mind uradalmi körben, mind pedig a paraszti nép nyelvén igen elterjedt lehetett, még a XVIII. század folyamán. Fokozatos kiszorulása szorosan összefüggött a sertésenyésztés visszaszorulásával és az életforma változásával.

TAKÁCS LAJOS

SZEMLE

Areális nyelvészeti tanulmányok

Szerkesztette és a bevezetést írta BALÁZS JÁNOS. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983. 348 lap

Az egyetemi segédkönyvként megjelent tanulmánykötet szerkesztője, BALÁZS JÁNOS a kötet céljaként az areális nyelvészet iránti érdeklődés felkeltését jelöli meg. Az areális nyelvészet — mint írja — századunk húszas és harmincas éveiben mutatott lendületes fejlődés után háttérbe szorult, s csak legújabbban indult ismét virágzásnak, a tipológiai és az univerzológiai kutatások fellendülése nyomán. A kötet öt tanulmánya (melyek közül az első a Magyar Nyelvtudományi Társaság önálló kiadványaként is megjelent: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei) a dunai, a volgai és az észak-szibériai térség nyelveinek jellegzetes kapcsolatait elemzi az areális nyelvészet módszereivel. Mindegyik tanulmány a szakirodalom legújabb eredményeinek felhasználásával készült. Így a kötet a érdeklődés felkeltésének szerény célján túlmenően jóval többet nyújt: átfogó képet ad a bennünket, magyarokat legjobban érdeklő és érintő areális zónák nyelvi jelenségeiről.

Az első tanulmány, „Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei” Balázs műve. A bevezetésben ismerteti azokat az okokat, melyekre a tudomány jelenlegi állása szerint a világ nyelveiben tapasztalható egyezések visszavezethetők: genetikai kapcsolat, tipológiai egyezés, övezeti (areális) együvé tartozás és elemi rokonság (egymással közvetlen kapcsolatban nem álló nyelvek közötti véletlen egyezések). Röviden felvázolja a legismertebb nyelvközi vizsgálati módszereket: a történeti-összehasonlító módszert, az univerzológiai kutatásokat, a nyelvtipológiai módszert, majd a tanulmány további részében részletesen szól az areális kutatásokról. Az areális együvé tartozás következményeként létrejött hasonlóságok vagy egyezések alapja az egy övezetben élő népek közötti kapcsolat, érintkezés. R. KATIĆ a genetikai, a tipológiai és az érintkezésen alapuló (areális) rokonságra szemléltető példaként az angol és a francia nyelv kapcsolatát említi, melyek mindhárom tekintetben rokonok (Jezična srodnost 'Nyelvrokonság' című tanulmányában: Jezikoslovni ogleđi 'Nyelvészeti tanulmányok', Zagreb, 1971. 150 használja a *kontaktna srodnost* 'érintkezésen alapuló rokonság' terminust). E megállapítás azonban az említett nyelvekre csupán mint egészekre érvényes, nem pedig a bennük mutatkozó egyes hasonlóságokra vagy egyezésekre. Például a *mother* és a *mère* szavak genetikailag minősülnek rokonoknak, míg a *voice* és a *voix* az areális egyezések közé sorolhatók. Az angolban és a franciában is a szórend dönti el, hogy egy főnév a mondatban alany-e vagy tárgy — ez viszont tipológiai rokonság. A kérdés összetettségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy például a horvát(-szerb) genetikailag közelebb áll a bolgárhoz, mint kettejük közül bármelyik az oroszhoz. Ennek az a magyarázata, hogy a déli szláv nyelvek a szláv nyelvcsalád tagjainak szétválása után egy ideig közösen fejlődtek. Tipológiai tekintetben viszont a horvát(-szerb) és az orosz állnak közelebb egymáshoz, mint kettejük közül bármelyik a bolgárhoz. Ez a különbség egyébként megmutatkozik a Balázs által részleteiben ismertetett DÉCSY GYULA-féle osztályozásban is, DÉCSY ugyanis az orosz az ún. nagy nyelvek övezetébe, a bolgárt a balkáni nyelvek közé, a horvát-szerbet (szerb-horvátot) pedig a dunai nyelvsvözettségbe sorolja.

DÉCSY osztályozásának ismertetése után a tanulmány szól a balkáni népek areális kapcsolatairól és az eurázsiai fonológiai nyelvsvözettségről. A balkáni nyelvek areális kapcsolatai közül érdemes kiemelni azokat a jelenségeket, melyek a mondattan területén jelentkeznek. Balázs említi, hogy a magyarban a mozgást és a valahol való tartózkodást jelentő igék vonzatában az irányhármasság jelölése szigorú, rendszerszerű sajátos-

ság. Ezzel szemben a görög és a román alakilag nem tesz különbséget a lokatívusz és a latívusz között. A felhozott példákat szerb(-horvát) köznyelveikkel gyarapíthatjuk. Tipikusak a szerb(-horvát)ban az ilyen típusú mondatok: *idem kod prijatelja* 'megyek a barátomhoz', szó szerint: **megyek a barátomnál*. Egy belgrádi konferencia szünetében, mikor a vendégek a kávéra várakoztak, ez a mondat hangzott el az egyik szervező szájából: *kafa će doći ovde* 'a kávé ide fog jönni', szó szerint: **a kávé itt fog jönni*. Hasonlóan areális okai vannak például az infinitívusz előtti *za* előjárószo használatának a szerb-horvátban. I. POPOVIĆ (Geschichte der serbokroatischen Sprache. Wiesbaden, 1960. 567) a következő példát idézi: *Ovo je najbolji način za izgubit sve*. 'Ez a legjobb módja annak, hogy mindent elveszítsünk.' A *za* + infinitívusz szerkezet mintájának POPOVIĆ az olaszt tartja: *Questo è il migliore modo per perdere tutto*. Bizonyos azonban, hogy ennek a szerkezetnek az elterjedését a német *zu* (esetleg *um zu*) + infinitívusz szerkezet is segítette, mert olyan területen is jelentkezik, ahol olasz hatás alig volt. Így Stephanus Zagrabienensis 18. századi horvát prédikátor így ír: „David izišel je iz dvora svoga za vagnuti se nevernomu sinu” (Pabulum spirituale 4a: 63), azaz 'Dávid kiment a palotájából, hogy kitérjen hűtlen fia elől', másutt ugyanő: „*Za ozdraveti* pako ovakovoga betežnika *nisu mogući* vučenički” (3: 108) 'Az ilyen beteget pedig *nem képesek* a tudósok *meggyógyítani*.' Nem zárható ki azonban a latin *ad* + gerundivum hatása sem. Stephanus ezt a mondatot: „*Paratum cor meum ad faciendas omnes voluntates tuas*” így fordítja horvátra: „*Pripravno je srce moje za ispuniti vse volje tvoje*” (3: 527). A jelenség tehát sokkal összetettebb, mint első pillantásra látszik. Az ilyen kifejezések annyira beivódtak már a horvát köznyelvbe, hogy a nyelv művelők is harcot hirdettek ellenük (J. MELVINGER, Supstandardni prijedložni infinitiv i odgovarajuća sintaktička sredstva u hrvatskom književnom jeziku 'A szubsztenderd előjárós infinitívusz és a megfelelő szintaktikai eszközök a horvát irodalmi nyelvben': Jezik XXIX [1982.], 74–6). Tekintettel arra azonban, hogy mind az irodalmi, mind a köznyelvben már gyökeret vert szintaktikai szerkezetéről van szó, valószínű, hogy ezt a nyelvből kiirtani már nem lehet. Nem indok az sem, hogy az effajta szerkezeteket a szláv nyelvek nem ismerik, nem állhatunk ugyanis csupán csak a genetikai rokonság alapján, hanem tudomásul kell venni az övezeti egytűvé tartozás folyamán létrejött egyezéseket is. A *za* + infinitívusz mégsem lehet már idegen a nyelvnek, ha ennyire széles körben elterjedt.

Külön kell szólni a nyelvek közötti érintkezés sajátos típusáról, a nemzetiségek nyelvéről. Erre a tanulmány nem terjedhetett ki. Olyan nagyobb közösségek nyelvéről van itt szó, melyek tagjai az anyaországtól földrajzilag nincsenek nagyon távol, kulturális tekintetben sincsenek elszakadva tőle, mégis idegen nyelvi közösségben élnek. Ez az érintkezés, a nemzetiségek nyelvében megmutatkozó új fonetikai, morfológiai, szóképzésművelési és mondattani sajátosságok feltétlenül az areális nyelvészet illetékességi körébe tartoznak, például a magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok nyelve. Szintén az areális nyelvészet kutatásainak tárgyát képezik a nyelvi érintkezések olyan formái, mint valamely idegen nyelvterületre véglegesen kitelepültek nyelve, vagy a meghatározott ideig idegen nyelvi környezetben tartózkodók (pl. vendégmunkások) nyelve. Ez azonban nagyrészt szociolingvisztikai probléma is, melynek egyes jelenségeit legújabbán M. HARTIG mutatta be (Perspektiven der Soziolinguistik: Folia Linguistica XVI [1982.], 411–31). Az idegen nyelvi környezetben élő nemzetiség nyelvében két tendencia mutatható ki. Egyrészt igen erős az idegen nyelv hatása, másrészt tapasztalható bizonyos fokú archaizáltság is, azaz egy korábbi nyelvallapot konzerválására irányuló tudatos törekvés. Jól tükrözi ezt például a dunai nyelvszövetségen belül a burgenlandi horvátok regionális irodalmi nyelve, mely az intenzív és folyamatos német hatás ellenére is számtalan olyan vonást őriz, melyek megtalálhatók a tengerparti horvátok nyelvében is. Az állandóan (tartósan) idegen nyelvi környezetben élők nyelvét szerb-horvát nyelvi

tekintetben legújabbán M. SURDUČKI dolgozta fel (Srpskohrvatski i engleski u kontaktu 'A szerb-horvát és az angol nyelv érintkezése'. Novi Sad, 1978.). SURDUČKI a Kanadában élő szerbek és horvátok nyelvének angol hatásra kifejlődött elemeit vizsgálja. Ez a hatás azért is érdekes, mivel olyan nyelvek érintkezéséről van szó, melyek genetikailag igen távoli rokonságban vannak csupán, tipológiai tekintetben sem tartoznak együvé, s reálisan is más-más övezetbe sorolhatók.

Tanulmányának további részében Balázs a dunai nyelvészövetség kérdésével foglalkozik. A nyelvészövetség általános jellemzéséről szólva részletesen elemzi V. SKALIČKA megállapításait (27–31). A cseh nyelvész szerint a Duna-tájon a nyelvészövetséget nem alapelvnek (Grundprinzip), hanem járulékos tényezőnek (zusätzlicher Faktor) kell tekinteni. Ez azt jelenti, hogy „egyes típusbeli jellegzetességeiket illetően ezek a nyelvek kissé közelebb kerültek egymáshoz, de az itt beszélt szláv nyelvek főbb vonásaikban éppúgy megőrizték az ósszláv közvetítette indogermán jellegüket, mint a mi nyelvünk is finnugor mivoltát.” (31.) Balázs ezután a duna-táji nyelvek kiegyenlítődési szintjeit mutatja be (fonológiai és morfológiai szint, morfológiai szint, a szóképzés szintje, lexikális szint, szintaktikai szint). Fonológiai tekintetben arra a megállapításra jut, hogy az ós-indoeurópaihoz képest jelentősen egyszerűsödött szláv mássalhangzórendszer lényegesen közelebb áll az uráli alapnyelv mássalhangzórendszeréhez. (Az indoeurópai és az uráli hangrendszer egybevetésére vö. BALÁZS JÁNOS, Az indouráli nyelvrokonság elmélete tipológiai szempontból: ÁNYT. XII, 5–27.) A morfológiai szintet elemezve Balázs abból indul ki, hogy a dunai nyelvészövetség kialakulásában szerepet játszó szláv, germán és latin lexikális elemek részaránya nyelvünkben 25%. Megállapítja, hogy a környező szláv nyelvek magyar elemeinek számáról pontos adataink még nincsenek. Ezen a téren elsősorban HADROVICS LÁSZLÓ megjelenés alatt levő monográfiájára utal, melyben HADROVICS a szerb-horvát nyelv magyar elemeit dolgozta fel. A szlovák nyelv magyar elemeit illetően GREGOR FERENC tanulmányaira kell hivatkoznunk.

A magyarba került szláv, német és latin jövevényszavak között legtöbb a főnév, kevesebb a melléknév és az ige. A jövevényként nyelvünkbe kerülő névszók morfológiai beilleszkedésének különösebb akadály a nincs, elsősorban azért, mivel a magyarban nincs nyelvtani nem. Szomszédaink nyelvében viszont a nyelvtani nem meglete idész elő variánsokat az idegen szavak átvételében. A szláv nyelvek (elsősorban a szerb-horvát) idegen elemeinek vizsgálata azt mutatja, hogy az idegen szavak beilleszkedési folyamatában három döntő tényezővel kell számolnunk: az átadó nyelvvel, a közvetítő nyelvvel (erre az eddigi kutatásokban kevesebb figyelmet fordítottak) és az átvevő nyelven belüli fonetikai, morfológiai és szemantikai analógiával. Ezek a tényezők sokszor keresztezhetik egymást, eredményezhetnek kettős szóalakokat is. Balázs a magyar *forint* példáján arra a következtetésre jut, hogy ez a szó a németbe átkerülve azért lett hímnemű (*der Forint*), mert a németben a mássalhangzóra végződő idegen pénzegységek neve hímnemű: *der Dollar*, *der Piaster*, *der Rubel*; a magánhangzóra végződőkéé viszont nőnemű: *die Krone*, *die Lira*. Ehhez hozzátehetjük, hogy a szerb-horvátban ma inkább a *forinta* használatos, de régebben egymás mellett élt a *forinta* és a *forint* alak. Itt csupán fonetikai analógiára hivatkozhatunk. Arról van egyszerűen szó, hogy az *-nt* szóvég szokatlan, tehát az átvett szó kap egy analógiás *-a* hangot, s így — mivel a végződés egyúttal a nemet is meghatározza — nőnemű lesz. Hasonló módon kapták *-a* végződésüket a *tangenta*, *varijanta* típusok és a magyarból átvett *bitanga*, *durunga*, *pistranga* stb. A személyt jelentő *-nt* végződésű idegen szavak viszont változatlanul megőrzik ezt az alakot: *delinkvent*, *dirigent*, *recenzent*, *regent* stb. SURDUČKI említett művében (291) határozottan elveti a szemantikai analógiát. Többek között a szh. *jahta* 'jacht' példájára hivatkozva felteszi a kérdést, hogy miért ebben az alakban adaptálódott, tehát látszólag a *barka* 'bárka' és a *lađa* 'csónak' analógiájára, miért nem játszott szerepet a végződés és a nem kialakulása-

ban a szintén hasonló jelentésű, de hímnemű *brod* 'hajó' vagy *čamac* 'csónak'? Miért hatottak a szh. *farma* 'farn' szóra erősebben a nőnemű *zemlja* 'föld, birtok' és *kuća* 'ház', mint 'a semleges nemű *imanje, dobro* 'vagyon, birtok' vagy a hímnemű *posed* 'birtok' és *salaš* tanya'? Mindebből arra a következtetésre jut, hogy a szóátvétel és beilleszkedés folyamatában a szemantikai analógiának nincs döntő szerepe. Érdeemes lenne ezt a kérdést szélesebb nyelvi anyagon és más nyelvek viszonylatában is megvizsgálni.

A szóképzés szintjéről szólva Balázs ismerteti a magyar nyelv latin, német és szláv eredetű képzőit. Érdekesen mutatja be a latin *-arius* képző funkcióját, amely sok latin foglalkozásnév képzésére szolgált. E képző megtalálható az ófelnémetben *-ari* alakban (i. m. 66), ez szerepel a *sáfár, kalmár, kasznár* német eredetű szavainkban. A szláv nyelvekben is van egy *-ar* képző, melynek végső forrása szintén az említett latin szuffixum. (De meg kell jegyezni, hogy a szlávban az ófelnémetből átvett szavak útján válhatott produktívvá. Így főleg az ószláv *mytarь* 'vamos' → ófn. *mūtari* szót említik, mint a képző átvételének elindítóját.) A szláv nyelvekben alakultak ezzel a képzővel — mint Balázs említi — olyan foglalkozásnevek is, amelyek a hasonló jelentésű és képzésű német főnevek tükörszavai, például az ósszláv **pekarьb* 'pék' (or. *pekarьb*, le. *piekarz*, szh. *pekar*) az ósszláv **pek-* igetőnek ugyanolyan származékai, mint a ném. *Bäcker* a *backen* igének. Az a tény, hogy ez a képző a germán és a szláv nyelvekben alakilag és jelentés tekintetében hasonló volt, megkönnyítette a vele alkotott szavak kölcsönös átvételét és beilleszkedését az átvett nyelvekbe. Az *-ár* végű foglalkozásnevek rendszerébe beilleszkedtek olyan főnevek is, melyek nem szláv eredetűek, csak szláv közvetítéssel kerültek nyelvünkbe (*császár, huszár, tímár* stb.). Később, a magyar nyelvújítás korában is keletkezett sok *-ár* képzővel alkotott főnév (*irodalmár, forradalmár* stb.).

A lexikális szintről szólva Balázs elmondja, hogy a Duna-táj népeinek nyelvére gyakorolt latin hatást kellő pontossággal még nem vizsgálták. Nyilvánvaló, hogy a térség népei — ha nem is egyenlő mértékben — merítették a latin szókincsből. A német nyelv latin jövevényszavairól sokat írtak, de erős latin hatás mutatható ki a szlovákban, a szlovénban és főként a horvátban. A kaj-nyelvjárás latin elemei, melyek magyar közvetítéstről is vallanak, felölelik azokat a fogalmi köröket, amelyekbe a magyar nyelv latin jövevényszavai is sorolhatók. Sok példa van a szláv és német jövevényszavakra is, melyek szintén hozzájárultak a térség nyelveinek lexikális kiegyenlítődéséhez. Érdekesesek e térség nyelveiben található közös frazeológiai kapcsolatok és tükörszavak is. Az egyes európai nyelvek alkatuktól függően más-más módon bővítik szókincsüket. A német például kedveli az összetételt, könnyen alkot származékokat is, kezdettől fogva nagy benne a tükörszavak száma. A magyarban az összetételre való hajlam ugor kori sajátosság, ezt az erős német hatás még termékenyebbé tette. A szláv nyelvek közül a szlovénban, a csehben és a szorobban sok a tükörszó, a szerbben, az oroszban és a bolgárban kevesebb. A magyarban sok a latin és a német mintára keletkezett tükörszó (*egység ← unio, eset ← casus, mennyiség ← quantitas, minőség ← qualitas; vízesés ← Wasserfall, vízvezeték ← Wasserleitung* stb.). Érdekes itt megjegyeznünk, hogy az összetétel mint a szókincsgyarápítás módja előtérbe került a horvát nyelvújítás korában is, természetesen német hatásra. A kor irodalmárai és nyelvűvelői közül többen is tiltakoztak ellene. J. ŠPORER például 1835-ben így ír Gažnak: „A szláv népnek őrizkednie kell két szónak eggyé való összetételétől sokkal inkább, mint bármely más nyelvenek, mivel a ma élő és ismert nyelvek között nem található egyetlen olyan sem, amely az eredeti vagy tőszavakat úgy tudná hajlítani, hogy jelentésük is különböző legyen. Ezért ki kell használni ezt a gazdagságot, amint a következő példák is mutatják: *Pismo, Schrift, Pisanje, Schreibart, . . . Pisavnik, Pismenik, Schriftsteller . . .*” (Građa za povijest književnosti hrvatske 'Adalékok a horvát irodalom történetéhez' VI. 203—4). A szerb VUK KARADŽIĆ ugyancsak ellenezte az olyan összetételeket, mint *parobrod* 'gőzhajó', amelynek mintájára a *Dampfschiff* volt. A tanulmányunk

ebben a fejezetében számos érdekes példát találunk még a térség nyelveinek hasonló tükörszavaira a legkülönbözőbb témakörökből.

A szintaktikai szintről szólva Balázs megállapítja, hogy „a latin a térség nyelvei közül a szintaxis szintjén is a legrégebb időktől kezdve elsősorban a németre hatott” (93). Latin hatásra honosodtak meg e térség nyelveiben az olyan tükörkifejezések, mint *fiat említett* — ném. *obenerwähnt, obengenannt* — szh. *gore pomenuti* ← lat. *supra dictus, supra nominatus*; *féli az Istent* ← lat. *timēre Deum* és hasonlóok. Sok német mintájú igei szerkezet gyökeresedett meg a magyarban, de a környező szláv nyelvekben is (főként a szerb-horvátban): *leteszi a vizsgát* — ném. *die Prüfung ablegen* — szh. *položiti ispit* (az oroszban ezzel szemben: *sdát' egzamen!*), *érdeklődik valami iránt* — ném. *sich interessieren für etw.* — szh. *interesirati se za nešto* (az oroszban: *interesovatsja* + instr.).

Érdekes mondat szerkezeti hasonlóságra hívja fel a figyelmet a német és a szerb-horvát mondatkeret között PAVICA MRAZOVIĆ (Rečenični okvir u nemačkom i srpskohrvatskom jeziku 'A mondatkeret a német és a szerb-horvát nyelvben': Kontrastivna jezička istraživanja 'Kontrasztív nyelvészeti kutatások' [az 1979. november 7–8-i újdéki tanácskozási előadásai]. Novi Sad. 1980.)

Arra a megállapításra jut, hogy „a mondatkeret létezik mindkét nyelvben, a bővítményeknek a régens igétől való függése ugyanazon törvényszerűségek alapján jön létre, az eltérések a német nyelvben strukturális tényezők eredményei, a szerb-horvátban intonációs és szemantikai tényezőkéi” (i. m. 151). Új szemponttal gazdagította az idegen szavak átvevő nyelvbéli beilleszkedésének vizsgálatát HADROVICS LÁSZLÓ, amikor felhívta a figyelmet arra, hogy az idegen szavak szemantikai alapon találják meg helyüket az átvevő nyelv szintaktikai rendszerében (Sintaktička adaptacija stranih riječi u srpskohrvatskom jeziku 'Az idegen szavak szintaktikai adaptációja a szerb-horvát nyelvben': Zbornik MSC. 7. Beograd, 1981. 313–23). E gondolatból kiindulva ADAMIK TAMÁS több érdekes példán mutatta be, hogy az oroszban egyes idegenből átvett igék az új környezet hatása alatt vonzatot váltanak (Sintaksičko osvoenie zaimestvovannyh slov v russkom jazyke: StudSl. XV [1969.], 24–43).

Téma tekintetében szorosan kapcsolódik Balázs tanulmányához ROT SÁNDOR „A kárpáti nyelvi area két- és többnyelvűségének nyelvészeti kérdései” (181–205) című dolgozata. A szerző a nevezett areán a Dél-Lengyelországtól a Drávaig és a Duna középső és alsó folyásáig, valamint a Moravától a Dnyeszterig nyúló térséget érti. Azokat a közös nyelvi elemeket, amelyek ebben az övezetben mutathatók ki, kárpátizmusoknak nevezi. Az ősi, szubsztrátum-jellegű kárpátizmusokra példaként a hegyi pásztorkodás terminusait említi (184–5). Sok példát hoz fel, melyek számát — úgy tűnik — eggyel gyarapíthatjuk. A szh. *vatra* 'tűz' eredetét kutatva H. SCHUSTER-ŠEVC megállapítja (Etimologija i istorija južnoslovenske reči *vatra* 'A déli szláv *vatra* szó etimológiája és története': Zbornik MSC. 8. Beograd, 1982. 345–8), hogy ez a szó a makedon és a szlovén kivételével ismert a déli szláv nyelvekben, az ukránban, a szlovákban, valamint a dél-lengyel és a délkeleti cseh-morva nyelvjárásokban. Ahhoz a csoporthoz tartozik tehát, amelyet Rot kárpáti-balkáni szubsztrátumoknak nevez (i. m. 184). A *vatra* szó a szorb nyelvész véleménye szerint ősi nyelvjárási alak *v* protézissel. A szláv nyelvek adatai alapján több *v*- ~ *j*- párhuzamos alakról tudunk, a *vatra* főnév *jatra változata eddig azonban közvetlenül nem mutatható ki. SCHUSTER-ŠEVC összefüggésbe hozza a régi szlovén *jatra*-val. Szerinte a *jatra* (melynek alakváltozatai a szh. *jutro*, or. *utro*, mindkettő 'reggel' jelentése: 'a nap világos (fénylő) szakasza'). A többi rokon nyelvi megfelelő felsorolása után leszögezi, hogy a *vatra* kezdetben nem az ősszláv *ogbn (or. *ogonj*, szh. *oganj*) dialektusbeli szinonimája volt, hanem speciális megnevezés a tűz fényeffektusának jelölésére. Ezzel a szóval, amelyet SCHUSTER-ŠEVC a pásztorkodás szókinésébe sorol, bővül a balkáni-kárpáti areához tartozó szavak száma.

A kétnyelvűség jelenségét vizsgálva ROT megkülönböztet kezdetleges, előrehaladt, nem teljes és teljes bilingvizmust. A kezdetleges kétnyelvűség lexikai-szemantikai és mondattani szinten mutakozhat meg, az előrehaladt bilingvizmus az említetteken kívül a fonetikai/fonológiai szintre is kiterjed, a nem teljes kétnyelvűség a szóképzés és a morfológia szintjén mutakozik meg, végül pedig a teljes bilingvizmus a mondattani és a lexikai-szemantikai szintre is kiterjed. A szerző saját gyűjtéséből számtalan érdekes példát hoz fel a kétnyelvűség különböző típusaira. A felsorolt típusokon belül megkülönböztet alárendelt és mellérendelt kétnyelvűséget. A mellérendelt kétnyelvűség csak a harmadik szinttől kezdődik. Néhány példa: *Toni ni je više beteg* 'Tóni már nem beteg': bolgár—magyar alárendelt kétnyelvűség kezdetleges foka; *Sormojac* (← *szalmazsák*) *a lu Ionița l'am pus la podlaș* (← m. *padlásra*) 'Ionița szalmazsákját a padlásra raktam': román—magyar alárendelt kétnyelvűség előrehaladt foka; *Dukat i žuf čelek, mindik kell tanulni* 'Amíg él az ember, mindig kell tanulnia': bolgár—magyar mellérendelt kétnyelvűség nem teljes foka; *Riadit'el' zăvodu mi dovolil, hogy mă most menjek na dovolenu* 'A gyár igazgatója megengedte, hogy már most menjek szabadságra': magyar—szlovák mellérendelt kétnyelvűség teljes foka. Bizonyos, hogy a jugoszláviai magyarok köznyelve, valamint a magyarországi szerbek és horvátok nyelvhasználata is ezt a fokozatot mutatja. Ennek a bilingvizmusnak a kutatására most folynak kísérletek, melyek teszt-módszerrel vizsgálják az ígervonzatok használatát a vajdasági magyarok és a magyarországi délszlávok nyelvében. Érdekes viszont az, hogy a burgenlandi horvátok legújabb mesegyűjteményének nyelvében (Erzählgut der Kroaten aus Stinatz. Herausgegeben von KÁROLY GÁL und GERHARD NEWEKLOWSKY. Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 10. Wien, 1983.) csupán a horvát—német (ritkábban horvát—magyar) alárendelt bilingvizmus kezdeti fokával találkozunk. Néhány példa: *Tote je edun paor šenicu sij* 'Ott egy paraszt búzáat vetett', *Sad j gunc gvis zna . . .* 'Most már egész pontosan tudta . . .', *Duošlo je ta cajt . . .* 'Eljött az az idő . . .' stb. Ebben az esetben valószínű, hogy az adatközlők szándékosan is vigyáztak arra, hogy csak azok a német szavak szerepeljenek elbeszélésükben, amelyek már hosszú idő óta teljesen adaptálódtak a burgenlandi horvátok nyelvében (pl. *paor* ← ném. *Bauer*, *gunc* ← ném. *ganz*, *cajt* stb.). Van ROT példái között egy igen érdekes mondat a magyar—szlovák alárendelt kétnyelvűség előrehaladt fokának illusztrálására: „Hát megmondtam neki, hogy a ROH-ban úgy gondolják . . .” A ROH betűszó a szlovák *Revolučné Odborové hnutie* 'Szakszervezeti Bizottság' rövidítése. Felmerül a kérdés, mennyiben segítik a kétnyelvűség különböző fokozatainak állandó újraképződését azoknak a gazdasági és politikai élettel, szervezettel kapcsolatos fogalmaknak és intézményeknek nevei, amelyek nincsenek meg az illető nemzetiségi kisebbség köznyelvében, mivel maguk a fogalmak ismeretlenek az anyaországban. Ilyen például a Jugoszláviában használatos OUR (*Organizacija udruženoj rada*), amelyet le tudunk ugyan magyarra fordítani: 'a társult munka szervezete', de a fordítás eléggé nehézkes és nem is kelti ugyanazt a képzetet, mint a szerb-horvát terminus. Hasonló nehézségbe ütközünk, ha például az újkeletű *szereződéses üzemeletetésű üzlet* kifejezést akarjuk bármelyik magyarországi nemzetiség anyanyelvén kifejezni. Lehetne a példák sorát tovább is folytatni. Egy dolog bizonyos: az eltérő gazdasági, politikai és kulturális élettel járó speciális fogalmakra alkotott új szavak segítik a kétnyelvűség újratermelődését.

E. ABAFFY ERZSÉBET „Latin hatás a XV—XVI. századi magyar igeragozásban” című tanulmányában azt a szabályrendszert kísérli meg megállapítani, amely a latin és a neki megfelelő magyar igeidő-használat alapja. A szerző először azonos latin szövegek egymástól eltérő fordításait vizsgálja, majd az így nyert tanulságokat összeveti a közvetlen latin hatástól független magyar szövegek nyelvvel. Vizsgálódása tehát kétirányú: egyrészt azt kutatja (a latinból fordított és a latintól független szövegekben is), hogy egy-egy igeidőnek milyen funkciói vannak, minek a kifejezésére alkalmas, másrészt

pedig azt is vizsgálja, hogy a fordításirodalomban talált igeidő-funkciókat milyen szerkesztésmóddal fejezi ki a latintól független magyar szöveg. Tanulságos lenne hasonlóan részletes vizsgálódás a horvátban, ahol a kérdést a gazdag igeidő- és aspektusrendszer is színezi.

BERECZKI GÁBOR „A Volga—Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai” című dolgozatában az ehhez az areához tartozó négy finnugor (mordvin, cseremis, votják, zürjén) és három török (csuvas, tatár, baskír) nyelv bonyolult érintkezésével foglalkozik. Ezeket az érintkezéseket a szókincs, a hangtan, a névszóragozás, az igealakok használata és a mondattani jelenségek területén vizsgálja.

PUSZTAY JÁNOS részletes tanulmánya, „Areális nyelvi kapcsolatok Szibériában” (237—344) az uráli és a paleoszibériai nyelvek névszói tartományának egyezéseit vizsgálja. A bevezető részben a szerző ismereteit a paleoszibériai nyelvek néhány morfológiai sajátosságát, ezután tér rá az uráli és a paleoszibériai nyelvek nominális tartományában található anyagi egyezésekre, majd a paleolingvisztikai következtetések levonására.

Összegezve megállapítható, hogy az ismertetett könyv korszerű áttekintést nyújt az areális nyelvészet időszerű kérdéseiről. Sokrétű és földrajzilag is nagy területet felölelő tematikája, valamint a téma alapos, további kutatásokra is ösztönző feldolgozása miatt egyaránt haszonnal forgathatják elsősorban a magyar és a finnugor nyelvtudomány művelői, de tanulságos olvasmány a szlavisták, romanisták és germanisták számára is.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Balázs Judit, A ragadványnevek szerepe Rábászentandrás névrendszerében

Bp., 1982. Akadémiai Kiadó. Nyelvtudományi Értekezések. 114. sz. 100 lap + 1 tábla

A magyar nyelvtudomány sok részterületének, így a ragadványneveknek a szakirodalmát is igen nehéz számba venni, hiszen az utóbbi években sok szép földolgozás és számtalan gazdag adattár jelent meg e témakörben országhatárainkon innen és túl, a magyar nyelvterület legkülönbözőbb pontjairól. Mégis szükséges és hasznos a ragadványnevek minél behatóbb tanulmányozása, rendszerezése, különösen pedig annak a vizsgálata, hogy mi a szerepük egy település névanyagában, hogyan töltik be funkciójukat, hol van a helyük az egész névrendszerben, a névtípusok között, azok kapcsolódásaiban, helyettesítéseiben. Ez igen sokirányú vizsgálódást kíván, s ezt tűzte maga elé a szerző, amit így fogalmazott meg: „Munkám egyik alapvető célkitűzése magának a névtípusnak minél teljesebb összegyűjtése volt. Az anyaggyűjtést azonban látszólag jóval nagyobb területen végeztem el, jóval szélesebben alapoztam, mintsem témám megkövetelte volna. Ezt azonban másik alapvető célkitűzésem, a feldolgozás komplexitása eleve megkövetelte, illetőleg indokolja.” (5.) A „jóval nagyobb terület” itt természetesen nem földrajzi értelemben oldható föl, hanem a névtípusok területére vonatkozik, amennyiben a ragadványnevek mellett, azokkal összefüggésben más névtípusokra (családnév, keresztnév, becenév) is kiterjed a szerző kutatása. Így tudja ugyanis valóban összefüggéseiben bemutatni a nevek rendszerét.

Mielőtt témájának, a rábaszentandrasi ragadványneveknek földolgozására térne BALÁZS JUDIT, általános névtani kérdések tisztázását is vállalja „A ragadványnevek kérdésköre” című fejezetben, ahol először meghatározza a névtudomány helyét a többi tudományág között. Megállapítja, hogy a névtan — vizsgálati anyagát tekintve — a nyelvtudomány körébe tartozik, annak alapelvei, kutatási és földolgozási módszerei vonatkoznak rá is, de megvan a névtannak a saját problémaköre, mint például a névadás,

névhasználat, névélet, névdivat stb. Ezekre nagyon sokszor a nyelvtudományon kívül a társtudományok (történettudomány, néprajz, szociológia, lélektan, statisztika stb.) módszereit is föl kell használnia. Rendszeralkoró tevékenysége azonban közvetlenül a nyelvtudományban gyökerezik. Ezek után tisztázza a szerző a ragadványnév fogalmát, a névtípusok rendszerében betöltött helyét. A ragadványnév meghatározásában a tágabb értelmezést fogadja el, ugyanis a kialakulásuk módjára utaló jelentést tartja a legfontosabbnak. Meghatározását érdemes idéznünk, hiszen ez szublimációja az eddigi kísérleteknek és véleményeknek: „... ragadványnévnek tekinthetünk minden olyan névelemet, amely egy közösség névhasználatában valamiféle funkcionális okból a megnevezett személyéhez tapadt, saját vezetéknévén és keresztnévén, illetőleg annak becéző változatain kívül előfordul a megnevezésben, figyelmen kívül hagyva a név kialakulásának idejét, hangulati tartalmát, örököltet voltát, névkapcsolatait stb.” (8).

A ragadványnevek belső rendszerezésének eddigi kísérleteiben a szempontok keveredését tartja a legnagyobb hibának. Ezzel messzemenően egyetértve hadd idézzem B. GERGELY PIROSKA szavait, aki a Magyar Személynévi Adattárak ismertetésekor a ragadványneveket tartalmazó munkákról jogosan írta le kifogásait: „A különbözőképpen szerkesztett adattárak azonban bármily jók legyenek is önmagukban, egymással igen nehezen vethetők egybe. Ezért ajánlatos volna a ragadványnévi adattárak szerkezeti felépítését is egységesebb módon megoldani, tekintetbe véve, hogy a sorozat nem utolsó sorban éppen a különböző vidékek névanyagának egybevetéséhez kíván segítséget nyújtani.” (NyIrK. XXIV, 123.) Ez természetesen vonatkozik nemcsak az adattárakra, hanem a földolgozásokra is. Balázs tehát a következő szempontok szerint javasolja a rendszerezés elvégzését: a névadás indítéka, érzelmi-hangulati tartalom, szerkezeti sajátosságok, nyelvi anyag, használati kör és öröklődés. Ez a felsorolás fontossági sorrendet is mutat. Tudatosan kihagyja az alany (az elnevezett) személyének szerepét a névadásban, amit „a névadás indítéka az elnevezett személyén kívül eső okokban keresendő” és „a névadás indítéka az elnevezett személlyel kapcsolatos” körülírási kategóriákban szokás megadni. A későbbiekben (35) erre így utal: „Meggyőződésem ugyanis, hogy a névadás indítéka sohasem független a megnevezettől, sohasem áll kívül annak személyén. Még akkor sem, ha a kérdéses név keresztnévi vagy vezetéknévi eredetű...” Érdekes módon nem tartja a belső rendszerezés kritériumának az írásbeliség—szóbeliség valamint a szólítás—említés különbségeiből adódó eltéréseket sem. Ezzel kapcsolatos megállapításával nem lehet egyetérteni: „... a ragadványnevek elsődlegesen az említőnevek rendszerébe tartoznak” (21). Ez igaz lehet saját anyagára (és általában a zárt faluközösség ragadványnévhasználatára) vonatkozóan, de semmiképpen sem az a munkahelyi, katonai, sportnyelvi, iskolai stb. ragadványnevekre. Természetesen e két kategória nagyon összemosisodik, s igen nehéz a nevek szétválasztása. Mégis helyes lenne a ragadványnév funkcióját is figyelembe venni, s annak alapján is elkülöníteni néhány tiszta vagy átmeneti kategóriát.

A könyv második részében a szerző bemutatja a kutatott települést, annak rövid történetét, lakóinak foglalkozás szerinti megoszlását; anyaggyűjtésének módszereit stb. A hivatalos nevek (család- és keresztnévek) áttekintése után a megnevezések formáit ismerteti. Szerepel közöttük az „egyelemű” vezetéknév (ezt én inkább „egyedüli” vagy „önálló” jelzővel használnám), amelyről igen fontos névszociológiai megállapításokat tesz. Így például az életkornál jelentősebbnek látja a közösség életében való aktív részvételt, az ismeretiséget; nők esetében nagyon ritka ez a névhasználati forma. Az „egyelemű” keresztnévek használata szerinte általában a ritka nevekre korlátozódik. Kapcsolatuk a ragadványnevekkel sokrétű (funkció, hangulati tartalom, alaki hasonlóság stb.), s ezért az együttes használatuk is gyakori, mint ahogyan ezt a kételemű nevekkel foglalkozó fejezet kifejti.

A legfontosabb és legterjedelmesebb (34—80) rész természetesen magukkal a ragadványnevekkel foglalkozik. A kialakulásuk okáról helyesen oszlatja el azt a tévhitet, hogy csak az azonos család- és keresztnévűek megkülönböztetésének céljából jönnek létre. A falu zártságából, patriarchális viszonyaiból magyarázza a meghittebb, érzelmeket is tükröző nevek kialakulását. Mindezek mellett meg kell jegyezni, hogy más, lélektani okai is lehetnek a ragadványnévadásnak. Még senki sem vizsgálta földrajzi szempontból összehasonlító módon e névtípus alcsoportjait, de felületes szemlélő számára is kétségtelen, hogy például békési településeink nagy részében gyakoribb a sértő, bántó hangulatú ragadványnév, mint felvidéki, palóc vidékeken.

A nevek indíték szerinti vizsgálata adja a könyv legrészletesebb osztályozását. A keresztnévi eredetű nevek nem túl nagy számúak, de elég sokan viselik őket. Jó lenne összevetni ezt a jelenséget is más vidékek hasonló neveinek arányszámaival. Azt hiszem, messze kiemelkedne e névtípus ragadványnévi használatával a Bukovinából áttelepült székelység. Még kevesebb a vezetéknévi eredetű ragadványnév, s a település zártságára mutat az ugyancsak gyér számú lakóhelyre utaló ragadványnév. Jelentősebb a foglalkozásokból, külső tulajdonságokból eredő nevek száma. Előfordul még a szokás, szenvedély, szavajárás, esemény stb. is a névadás indítékai között. Külön csoport a „név-asszociációs” kategória, s ide tartozik az összes ragadványnevek 20,1%-a, jóllehet az ilyen neveket viselőknak a száma a legkevesebb: 9,9%. Ennek az a magyarázata, hogy az ilyen fajta nevek alig öröklődnek, nem szaporodnak viselőik a családok szaporodásával.

A ragadványnevek életéről, öröklődéséről igen szemléletes képet ad statisztikákkal, leszármazási táblákkal a szerző. Hatalmas táblamelléklete egy család ragadványnév-öröklésének és azok elkülönülésének bemutatása. A ragadványnevek használatának generációs eltéréseit, szabályosságait és szabálytalanságait mutatják be a következő részek. Külön fejezetet kapott az érzelmi—hangulati tartalom vizsgálata, amelyből megtudjuk, hogy igen kevés a pozitív hangulati tartalmú név, s meglepően nagy a negatív tartalmúak száma, jóllehet legtöbb a közömbös hangulatú ragadványnév.

Adattára (81—90) szerkezetük szerinti csoportosításban adja a föllelt „említőneveket”, tehát a ragadványneveken kívül az említésül használt családneveket, keresztnéveket, beceneveket is, még abban az esetben is, ha önállóan fordulnak elő, ragadványnév nélkül. A névadás indítéka szerinti adattárat itt nem közli a szerző, mert az már megjelent (MSzA. 15. sz.). Ugyanott található a ragadványnevek betűrendes mutatója is.

Mellékletként szerepel még a kötetben a családnevek és a keresztnévűek nemenkénti gyakorisági táblázata a vallási hovatartozás föltüntetésével.

Valóban nagyon alapos, részletes földolgozást kaptuk e könyvben a rábaszent-andrási ragadványneveknek, illetve említőneveknek. A rendszerezés logikája, aprólékos-sága és leleményessége különösen megkapó. A gondolatok megfogalmazása igen tömör, lényegretörő. Módszerei kiforrottak, szemléletesek. Mind a nyelvtudománynak, mind pedig ezen belül a névtudománynak, a magyar antropológiának nagy nyeresége a könyv.

HAJDÚ MIHÁLY

Folia Hungarica I.

Szerk. MÁRK TAMÁS és PIIRKKO SUIHKONEN. Helsinki, 1981. 100 lap (Castrenianum-min toimitteita 21)

A finn és a magyar nyelvet elsősorban az összehasonlító nyelvtörténet vizsgálta és vizsgálja együtt. Az utóbbi időben azonban a gyakorlati nyelvoktatás igényei ráterelték a figyelmet a két rokon nyelv szinkrón rendszerének egybevetésére is. Az 1960-as, 1970-es évektől már több, főleg egyetemi oktatói tapasztalat alapján készült publikáció közölt

adalekokat a magyar és a finn nyelv összevetéséhez: K. KERESZTES, *Morphemic and Semantic Analysis of the Word Families: Finnish ETE- and Hungarian EL- „fore-“*. Bloomington, 1964. 101 (Uralic and Altaic Series 41); NYÍRKOS, A magyar–finn kontrasztív vizsgálatok néhány kérdése. Összevető nyelvvizsgálat, nyelvtanítás. Szerk. HORVÁTH MIKLÓS és TEMESI MIHÁLY. Bp., 1972. 73–80; [M.] NAGY, Magyar–finn kontrasztív vizsgálatok az igeragozás köréből: *Studium. Acta Iuvenum Universitatis Debreceniensis*. IV, 51–6; RÉVAY, Az adessivus magyar–finn kontrasztív vizsgálata: *uo.* 57–63; A. KÖVESI, Finnisch für Ungarn — Probleme der Zielsprache: *JSFOu*. LXXII, 197–209; HAVAS, A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása: *NytudÉrt.* 85. sz. 91; Csúcs, A magyar nyelvtan tanítása finneknek: *NytudÉrt.* 104. sz. 274–6; TIKKA, A finn II. infinitivus instruktívusa a magyar határozói igenév megfelelőjeként: *uo.* 755–68; LERCH, Észti pregnáns határozós szerkezetek kontrasztív vizsgálata: *Népr. és Nytud.* XXIV–XXV, 259–81; KARANKO-PAP, A finn részleges tárgy megfelelői a magyarban: *MNyj.* XXV, 115–20. (Vö. még JAKAB LÁSZLÓnak, KERESZTES LÁSZLÓnak, KISS ANTALnak és MÁRK TAMÁSNak a lektori konferenciákon elhangzott hozzászólásait a „Magyartanítás külföldön” és a „Magyar nyelv külföldieknek” című kiadványok különböző füzetében.)

A két nyelv oktatási szempontú összevető vizsgálatához járul most hozzá a helsinki egyetem távozó magyar lektorának, Márk Tamásnak ajánlott kiadvány, a *Folia Hungarica* I. A kötet írásai főleg didaktikai célúak, de találunk köztük grammatikaelnéleti és nyelvtörténeti vonatkozásút is. Szerzőik finnek és magyarok, az utóbbiak az akkori finnországi magyar lektorok. A cikkek finn nyelvűek, utánuk bő magyar összefoglaló áll. Ismertetésünk a kötet sorrendjét követi.

RAIJA BARTENS „Johdin, tunnus, pääte, liite; képző, jel, rag” című elmélyült tanulmánya (7–22) a kötött morfémák kategorizálását veti össze elsősorban a finnben és a magyarban. A fő különbség az igenevek végződésének értelmezésében van. A finn leíró nyelvtanok szerint az infinitivus és a participium végződése jelet tartalmaz, míg a magyar nyelvleírás minden igenevet képzett formának tekint. A szerző ezeket az elemeket a kötött morfémák újabb definícióival szembeállítja, s arra az eredményre jut, hogy az infinitivusok és a gerundiumok (ahová a magyar határozói igenevet, illetve néhány, hagyományosan infinitivusnak tartott finn alakot sorol) végződése mindkét nyelvben rag, a participium pedig jel. Minden igenevet az igeragozás körébe utal. A magyar nyelvtani felfogást elsősorban azért veti el, mert a képzett szó alapvető kritériumának tartja, hogy az ugyanazon szófaji osztály tőszavaival azonos morfoszintaktikai viselkedésű legyen. Az igenevek viszont olyan szófaji osztályokat alkotnak a magyarban, amelyekben tőszavak egyáltalán nincsenek. A finn és a magyar nyelv szisztematikus összevetéséhez előbb valóban azonos szempontú leírásukat kell egyeztetni. R. BARTENS cikke arra is felhívja a figyelmet, hogy a két nyelv hagyományos leírásának eltéréseit nem mindig funkcionális különbségek okozzák, hanem az eltérő szemléletmód. Átmeneti formák esetén erre természetesen több esély van. R. BARTENS javaslata a kérdéses magyar toldalékok értelmezésére igen elgondolkodtató. Részemről azonban inkább a hagyományos felfogás mellett maradnék, amely a magyar igeneveket — lévén, hogy névszói mondatrészszereppel bírnak — nem az igékhez sorolja, hanem átmeneti jegyeik alapján a névszókön, illetve a határozószókön belül külön (átmeneti) szófaji kategóriá(k)ba. Úgy vélem, az igenevek toldalékai maguk is átmeneti jegyeket mutatnak. Például a participium végződésének valóban jelszerű vonása — ahogy R. BARTENS bemutatja — a választhatóság (ti. a folyamatos, befejezett vagy beálló formák között), de egy participiumjel nem lenne azonos funkciójú a felszólító, a feltételes mód vagy a múlt idő stb. jelével, mert az előbbi az ige mondattani szerepét is megváltoztatja, míg az utóbbiak nem. Mindenesetre hasznos lenne közös megoldást találni erre a kérdésre.

KISS ANTAL cikke, „Az egyes szám első személyű igealakok a magyarban és a finnben” (23–46), az illető igealakok fordítási lehetőségeit vizsgálja Illyés Gyula „Puszták népe” című műve és annak finn átültetése alapján. Adatait statisztikailag és funkcionálisan értékeli, s a tanulságok a finn tárgyas szerkezet elsajátításában is hasznosíthatók.

MIKKO KORHONEN írása, „A finn és a magyar mint rokon nyelvek: hasonlóságok és különbségek”, szóban a lahti finn–magyar fordítói szemináriumon hangzott el (47–57). Vácsolva a két nyelv közti fő hasonlóságokat és eltéréseket, a szerző megállapítja, hogy a közös európai kultúra nyelvi öröksége (műveltség- és tükörszók stb.) valószínűleg jobban segíti a fordítást, mint a nyelvrokonságból adódó egyezések.

MÁRK TAMÁS „Az esetrendszer problémái” (58–68) címen a ragos helyhatározók elemzésén mutatja be, hogy a hasonló morfológiai típusok használatát a két nyelvben gyakran különböző mondat- és jelentéstani szabályok irányítják. Ezért a tipológiai (és genetikai) összetartozás nem mindig segíti a nyelvtanulást.

SIMONCSICS PÉTER („A magyar nyelv tagadó-, illetve tiltószava, a *nem* és a *ne* meg az uráli tagadóige” 69–76) a *nem*, *ne* módosítószókban egy egyes szám első személyű *-m* személyjeles és egy egyes szám második személyű imperativusi zéró morfémák alak szembenállását látja. A kiinduló formákat indoeurópai eredetű tagadó értelműeknek véli, amelyek funkciójukban az uráli tagadó igehez kapcsolódtak. Elgondolását azonban legalábbis a rokon nyelvek oldaláról — amelyekben etimológiailag egyeztethető formák vannak — meg kellene erősítenie. A zürj. *nem* 'etwas' alakot állító jelentése miatt nem zárhatjuk ki a megfelelők közül, mert állító → tagadó jelentésváltozásra több példát ismerünk (l. MSzFE. *ne* a.).

SEPPO SUHONEN a képzők produktivitásának kérdéseit fejtegeti a magyarban. A fő összefüggések szemléltetésekor arra is rámutat, hogy a VégSz. kiváló lehetőséget nyújt az ilyen irányú vizsgálatokra (Mit kell a képzők produktivitásán értenünk? 77–84).

VILJO TERVONEN a magyar ige-kötős igék tanítását vizsgálja a finneknek szánt magyar nyelvkönyvekben. Az ige-kötők használatának fokozatos elsajátításához gazdag tanári és fordítói tapasztalata alapján ad módszertani tanácsokat („A magyar ige-kötős igék tanításáról” 85–100).

Megemlítem, hogy a kiadvány 62. lapján levő (c) jelű ábra félreérthető, a 70. lapon pedig a Z jelzés helyett B-nek kellene állnia. Megjegyzem még, hogy a sorozat további kötetiben érdemes lenne a magyar rövidítéseket és a nyelvtani műszavakat egy-egyesebben használni, figyelembe véve a magyarországi gyakorlatot is. Például a jelen kötetben Leíró nyelvtan I. (15), MNySzSz. (78), MNT. (78), totális és parciális tárgy (100) helyett jobb lenne MMNyR. I., VégSz., MNyT., teljes és részleges tárgy.

A Folia Hungarica 1. hasznos és az eddigi legtöbb szempontú hozzájárulás a finn–magyar összevető nyelvvizsgálathoz. Az ilyen kutatások — amint E. ITKONEN (Magyar Tudomány XVI, 740) is rámutatott — a nyelvtanítás előmozdítása mellett az illető nyelvcsalád kutatása szempontjából is eredményesek lehetnek. A finn kollegáink által útjára indított sorozat első tagját melegen üdvözljük, és érdeklődéssel várjuk a későbbi kötet(ek)et.

M. NAGY ILONA

Vas megye földrajzi nevei

BÁRDOSI JÁNOS vezetésével gyűjtötték a Vas megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak, tudományos tanácsadó és szerkesztő VÉGH JÓZSEF és BALOGH LAJOS, közzétette BALOGH LAJOS, BARBALICS IMRE, BÁRDOSI JÁNOS, BOKOR JÓZSEF, GUTTMANN MIKLÓS, GYARMATHY MIKLÓS, HAJDÚ MIHÁLY, LAKY REZSŐ, ÖRDÖG FERENC, POMOGYI JÓZSEF, SZABÓ LÁSZLÓ, VÖRÖS OTTÓ. — Vas megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely, 1982. 839 lap

Az 1930-as és 1940-es évek egyáltalán nem jelentéktelen próbálkozásait számítva, valamint az 1950-es évek egy-két kezdeményezését (főképpen INCZEFI GÉZA tevékenységét) figyelembe véve, országos méretekben egy ideig viszonylag kevés eredményt tudott fölmutatni a névtudomány egyik, fokozatosan kibontakozó ága, a földrajzinév-gyűjtés és feldolgozás. A fordulópontot — mint ismeretes — a „Zala megye földrajzi nevei” című kiadvány megjelenésétől (Zalaegerszeg, 1964.) lehet számítani, hiszen ez a vállalkozás örvendetes módon olyan mértékű föllendülést váltott ki, olyan mozgalmat indított el, amely szinte példátlan a magyar nyelvtudomány történetében. Ebben elévülhetetlen érdemei vannak a vasi kötet egyik szerkesztőjének, VÉGH JÓZSEFnek. A zalai kötet és az azt követő megyei, illetőleg egy-egy járás földrajzinév-anyagát magukban foglaló névgyűjtemények méltán váltottak ki elismerést nemcsak hazánkban, hanem országhatárainkon kívül is.

A földrajzinév-gyűjtés fontosságát az a fölismerés adja, hogy helyneveink nagy része ugyanúgy pusztulásra van ítélve, mint pl. a hagyományos paraszti gazdálkodás szókincse, s ezért megmentésük nemcsak a jövő névtudományi kutatások számára elengedhetetlenül szükséges és hasznos, hanem más tudományágaknak (pl. helytörténet, néprajz stb.) is értékes adalékokat szolgáltat. Ha arra gondolunk, hogy például a Somogy és a Tolna megyei névgyűjtemény anyagának összegyűjtésében nagyon sok pedagógus és jó néhány középiskolai tanuló is részt vett, korántsem lebecsülendő ennek a munkának a szerepe a szülőföld megismerésében és megszerettetésében is. Ez pedig legalább annyira fontos, mint a szűkebben vett szaktudományi szempont, sőt ha a tanítási órán tanáraink alkalmanként módot találnak az összegyűjtött és közzétett földrajzi nevek nyelvi, történelmi, néprajzi, régészeti és esetleg más tanulságainak bemutatására, a szűkebb haza értékeinek feltárására, az ott lakók életének, küzdelmes múltjának, egykori hagyományainak, szokásainak fölillantására, akkor ennek révén is sokat tehetnek azért, hogy a felnövekvő nemzedékek jobban ragaszkodjanak szülőföldjükhöz.

Vas megye földrajzi neveinek összegyűjtése és közzététele újabb, nagyon fontos hozzájárulást jelent az előzőkben említett szaktudományi és pedagógiai szempontból is használható értékek felszínre hozásához. Elképzelni is jó: remélhetőleg nincs túl messze az az idő, amikor Magyarország minden településének földrajzinév-kincse (megyéenként vagy járásonként megjelentetett kiadványokban) napvilágra kerül! Erre gondolni talán nem merész álom, hiszen — mint ismeretes — a földrajzi nevek összegyűjtése hazánk területének legnagyobb részén már megtörtént. Ha a gyűjtést eddig is támogató megyei tanácsok és egyéb szervek, intézmények anyagi hozzájárulása nem szűnik meg, és a közzevetést végző szakemberek áldozatkészsége, lelkesedése töretlen marad, akkor a magyar nyelvtudomány egyik legnagyobb vállalkozása valósulhat meg, olyan közös munka, amelyre méltán lehetnek büszkéek mindazok, akik valamilyen módon részt vettek benne.

A „Vas megye földrajzi nevei” című kiadvány fölépítésében és a nevek közzétételének koncepciójában lényegében a somogyi és a tolnai kötetet követi, anyagában azonban természetesen hűen igyekszik visszaadni mindazon nyelvi — nyelvjárási jellegzetességeket (pl. a német, a szlovén és horvát nyelvű neveket, továbbá a nyugati nyelvjárástípus

archaikus vonásait), amelyek e területet jellemzik, és mindazon sajátságokat, amelyek a megye gazdasági és történelmi körülményeiből fakadnak. A kötet legfőbb, elvülhetetlen értéke éppen abból adódik, hogy a gyűjtés és a közzétevés még kellő időben történt ahhoz, hogy a vasi földrajzi nevek hordozta néprajzi, hely- és művelődéstörténeti, régészeti, nyelvjárástani stb. értékek megmenthetők legyenek a további vizsgálódások számára. Ilyen gazdag, forrásértékű anyag nélkül a kutatások egy idő után egy helyben topognának, óhatatlanul a tespedés, a beszűkülés útjára jutnának. A legragyóbbban kimunkált koncepció, a lehető leglogikusabban végigvitt gondolatmenet, a legmeggyőzőbb érvelésen nyugvó elmélet is előbb-utóbb üresjáratú elméletieskedéssé silányul — a különböző tudományok története legalábbis erről vall —, ha elszakad éltető elemétől, a konkrét valóság tényeitől, ha nem tud friss anyagból, újabb és újabb forrásból meríteni.

A Vas megyei helynévgyűjtemény bevezetésében a gyűjtés történetéről, a névanyag közzétételének kérdéseiről (a felhasznált és a kötetbe beledolgozott történeti forrásokról, a hangjelölésről, a nevek helyesírásáról) kapunk áttekintést (7—17). Ezután az Adattár használatát megkönnyítő útbaigazítás és rövidítések jegyzéke következik (18—9), majd ugyanerről, valamint a Vas megyei gyűjtés történetéről és a közzététel problematikájáról olvashatunk rövid összefoglalást németül (21—5). A 27. és 28. lapon találjuk meg a névanyag gyűjtőinek és közzétevőinek névsorát, a 29. és 30. lapon pedig a vasi települések betűrendes felsorolása szerepel. Fontos része a könyvnek a Vas megye földrajzi közneveinek értelmezését tartalmazó fejezet is (31—8), amelyet a megye 9 községében gyűjtött anyag alapján BOKOR JÓZSEF, GUTTMANN MIKLÓS és VÖRÖS OTTÓ állított össze kb. 400 címszóval. A kilenc kutatópont szerencsés kiválasztásához kétség sem férhet, hiszen a szerzők (anyanyelvjárásuk és saját kutatási tapasztalataik révén) mindhárman kiváló ismerői Vas megye nyelvjárásának. Összeállításukat nemcsak a valódi tájszavak és a pontos jelentésmegadások teszik értékké, hanem az a benne rejlő lehetőség is, amely a további kutatások során akkor válhat valóságos eredménnyé, ha majd az ország egész területéről (vagy legalábbis legnagyobb részéről) megyénként hasonló mennyiségű földrajzi köznévv áll rendelkezésünkre. A kötet gerincét „A névanyag” címmel szereplő adattári rész (39—564) alkotja, s végül a nevek betűrendes mutatója (565—839) zárja a vasi névgyűjteményt.

Egy-egy ismertetésnek — amellet, hogy az olvasó tájékoztatása érdekében igyekszik fölhívni a figyelmet a szóban forgó mű értékeire és esetleges fogyatékoságaira a recenzens — alighanem azt is célul kell kitűznie, hogy az ismertetett könyv fölhasználhatóságát néhány példa bemutatásával vagy legalább fölillantásával is érzékeltesse. A továbbiakban a Vas megyei helynévgyűjtemény gazdag anyagában rejlő, több tudományág szempontjából is kiaknázható sok lehetőség közül csupán egy-két (elsősorban nyelvészeti) példa révén szeretnék a vasi kötet ilyenféle hasznára rávilágítani.

Mindenekelőtt elismerésre méltónak tartom azt a gyűjtői és közzétevői (szerkesztői) eljárásmodot, amellyel e kiadvány olyan pontosan és a nyelvi valósághoz hűen tükröztetni tudja a Vas megyei nyelvjárás sajátosságait. Valószínűleg nagy része van ebben a szerkesztőknek, akik mindketten kiváló nyelvjáráskutatók, és természetesen a közzétevőknek is, akik közül többen dialektológiai munkásságukról is ismertek, de minden bizonnyal hozzájárult ehhez a gyűjtők munkája is, hiszen a járásonként szervezett előkészítő tanfolyamok a hangtani följegyzés módszereire is kiterjedtek. Ha a nyelvjárástani irodalomból nem volnának ismereteink a nyugati nyelvjárástípusról, amelyhez Vas megye is tartozik, s csupán e névgyűjteményt volna módunk a vasi nyelvjárásterület sajátosságainak fölvezetéséhez felhasználnunk, akkor is színes képet kaphatnánk — hangtani téren legalábbis — ennek a vidéknek a nyelvjárási vonásairól.

A magánhangzók gyakorisága szempontjából feltűnő pl. a zárt *ē* nagyobb előfordulási aránya (pl. 19/41. *Gödör elejé*; 29/89. *Kisasszon erdejé*; 31/33. *Lovak vizé*; 165/7.

Hősök kertjé; 210/126. *Feketé-tag*; 211/139. *Tótok mezzejé* stb.), a köznyelvi *ú, ű* és *i* helyén a rövid *u, ü* és *i* nagyon gyakori használata (pl. 5/38. *Artézi kut*; 49/46. *Kut alla*; 216/164. *Kut-feji tagut*; 10/121. *Új-hégy*; 95/26. *Új-hégyi ut*; 31/19. *Söptei ut*; 116/23. *Halmi-düllő*; 215/23. *Pityói-düllő*; 167/38. *Buha-tűz*; 201/42. *Tűz-köz*; 37/1265. *Tíz-hold*; 104/41. *Tízöles*; *Tízöles ut*; 19/86. *Hosszi-víz*; 230/24. *Sárvíz* stb.), de a gyakori jelenségek közé tartozik a zárt *i*-zés is (pl. 26/87. *Hosszi-rít*; 28/86. *Mária-kíp*; 86/93. *Szilés tagut*; 112/17. *Simonyi-szül*; 24/38. *Szényígető* stb.). A földrajzi nevek szórványosan mutatják továbbá az ún. *á* utáni *o*-zás jelenségét (pl. 28/97. *Páti csárdo*; 36/166. *Gavicsbányo*; 11/49. *Sarok-táblo*; 36/223. *Kükuti-táblo*; 198/66. *Sásko-part*; stb.), valamint a vasi területekre jellemző gyenge fokú *ö*-zést (pl. 27/10. *Bőllehem-major*; 63/8. *Kis-gyöp*; 111/71. *Szilés-gyöpp*; stb.), sőt az illeszkedéses *ö*-zést is (pl. 13/81. *Tai fölö*; 33/60. *Rohonci ut fölö*: *Csömötei ut fölö*; 178/55. *Kappan-föld fölö*; 7/137. *összöfoló*; 10/72. *Páliné föggyö*; 36/169. *Harangozó föggyö* stb.).

A mássalhangzó-jelenségek közül sok példát találunk az *l* kiesésére (pl. 24/10. *Zsidó bót*; 32/26. *Szünősei-föd*; 44/110. *Nagy-vögy*; 66/118. *Csik-vögy*; stb.), de az *n* palatalizációja, illetőleg a depalatalizációs *l*-ezés sem ritka (pl. 5/29. *Szényígető*; 27/81. *Szényégető*; 36/13. *Fácányos*; 127/35. *Csollányos*; illetőleg 44/49. *Berék alla*; 29/90. *Gólafák*; 76/21. *Kis-kastil*; 29/92. *Vögyi-folás*; 70/53. *Folás-menti-erdő* stb.). Jó néhány példa található az explozív *ty*-zésre, *gy*-zésre (pl. 96/9. *Vendel kiptye*; 26/40. *Pap dombgya*; 27/100. *Fábgyán-tag* stb.), a *v* zöngésítő hatására, illetőleg a *v* zöngétlenedésére (pl. 211/18. *Vaszvári utca*; 147/56. *Kis-vögy*; illetőleg 26/50. *Nyócfan hód*; 93/61. *Ötfen-hód*; stb.), egy-két példa még a hiátustöltő szerepű *h*-ra és *v*-re is előfordul (pl. 13/43. *Divós*; 26/75. *Divós álé*; 65/46. *Bihögödör*; stb.).

A kötetben alkalmazott hangjelölés, a földrajzi nevek hangalakján jelentkező nyelvjárásiasság tükröztetésére való törekvés azt is lehetővé teszi, hogy a kisebb-nagyobb vasi tájegységek nyelvjárási szempontból különböző jellegzetességei is megragadhatók legyenek. Így pl. az őrségi névanyagban a köznyelvi *ó, ő* helyén többtagú szavakban *u, ü*, az *é* rovására pedig hangsúlytalan helyzetben rövid *i* használatos (pl. 152/87. *Tanitu-rét*; 153/89. *Alsu-berki ut*; 155/99. *Szabu-hégy*; 152/109. *Csányi-mezzü*: *Ebidlesü-hégy*; 153/97. *Belsü-sáros-berék*; 157/93. *Magyarusi-erdü*; 153/39. *Cserésnyis-árok*; 153/53. *Kökinyesi-fenyüs*; stb.).

Aligha szükséges hangsúlyozni, hogy Vas megye földrajzi neveinek értéke korántsem nyelvjárási vonásukban rejlik. Dialektológiai szempontú hasznosításuk csak egy — nem éppen a leglényegesebb — a különböző (régészeti, néprajzi, névtudományi, hely- és művelődéstörténeti stb.) felhasználási lehetőség közül.

A kötetet záró betűrendes mutató haszna nemcsak abban van, hogy segítségével könnyen megtalálhatunk bármely Vas megyei földrajzi nevet, hanem arra is módot ad, hogy általa bizonyos nevek, névtípusok számszerű adatait is gyorsan összesíteni lehet. Egyes névtípusok vagy földrajzi köznevek szembeszökő előfordulási száma (vagy éppen a hiánya) már szinte önmagában fölhívja a figyelmet arra, hogy ezek vizsgálata tanulságos lehet. Így például ha összevetjük a zalai, somogyi, tolnai és vasi kötetekben, valamint Veszprém megye tapolcai járásának földrajzinév-anyagában (MNYTK. Bp., 1982.) a *szeg* és a *szer* földrajzi köznevek gyakoriságát egymással, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a *szer* leggyakrabban Vas és Zala megyében használatos (mellette azonban a *szeg* előfordulása sem ritka), a *szer* utótagú földrajzi nevek kelet felé haladva ritkábban találhatók meg (a Somogy megyei helynevekben a *szeg* földrajzi köznévre 128 példa van, a *szer*-re mindössze 7, a Tolna megyeiben pedig *szeg* köznév 42 adattal szerepel, a *szer*-re csupán 2 példa van). Mivel a néprajzi szakirodalomból ismert, néhány házból álló *szeres* településforma, amely hazánkban elsősorban az Őrség és Göcsej vidékére jellemző, a földrajzi nevekben is tükröződik, ezért a névgyűjteményekben való előfordulási helyük és gyakoriságuk alapján esetleg újabb vizsgálódásra nyílik lehetőség.

Kisebb-nagyobb terület földrajzinév-anyagának vallatóra fogása, amint ezt KIRÁLY LAJOS „Somogy megye földrajzi neveinek helytörténeti tanulságai” című tanulmánya (Kny. Kaposvár, 1977.) és VÖRÖS OTTÓ „A történelmi Őrség földrajzi neveinek művelődéstörténeti vallomásai” című cikke (Kny. Szombathely, 1978.) nagyon szépen példázza, sok érdekes és értékes következtetés levonására adhat módot. KIRÁLY LAJOS többek között pl. néhány erdei mellékipar (a hamuzsír-, szén-, szurok- és mészégetés és a salétromgyártás) egykori jelentőségét tudta kimutatni — igen meggyőzően és szemléletes módon — a Somogy megyei névgyűjtemény alapján. Anélkül, hogy az itt felsorolt erdei ipari tevékenység egykori szerepét, helyzetét részletesebben vizsgálnám, a vasi kötet alapján bátran állíthatom, hogy a szénégetés hajdan Vasban is virágzó mesterség volt (erről vall a megyében található több mint 50 szénégetővel kapcsolatos elnevezés), de — ha nem is olyan nagy mértékben, mint Somogyban — a 8 *Hamuház* földrajzi név, valamint a *Mészégető* (két községben szerepel) és a kistrákos *Kalamász-kemence* előfordulása arról tanúskodik, hogy a hamuzsír-, mész- és szurokégetés régebben Vas megye erdei mellékiparát is jellemezte.

A dicséret hangján kell szólnunk a kötet minden munkatársáról: a gyűjtőkről, az adatközlőkről, a közzétévőkről és a szerkesztőkről, akiknek hozzáértő, fáradtságos munkája nélkül ez a kiadvány nem készülhetett volna el, köszönet illeti továbbá azokat az intézményeket is, amelyek a gyűjtést és a kiadást anyagilag is támogatták. Külön említésre méltónak tartom BÁRDOSI JÁNOS gyűjtésszervezői tevékenységét, valamint VÉGH JÓZSEF és BALOGH LAJOS szerkesztői teendőinek kiemelését, hiszen nekik tizenkét ember (köztük nemzetközileg is ismert kutatók és tudományos munkásságuk kezdetén járók) munkáját kellett úgy összehangolniuk, hogy a kötet egységes koncepciója csorbát ne szenvedjen.

Összességében a „Vas megye földrajzi nevei” című kiadványról is bátran mondhatjuk: sikeres és méltó folytatása az eddig megjelent megyei névgyűjteményeknek, olyan forrásmunka, amelynek adataira bizton támaszkodhat a tudományos kutatás.

SZABÓ JÓZSEF

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Mollay Károly 70 éves*

A napokban ünnepelte tagtársunk és barátunk, Mollay Károly 70. születésnapját, s nagy öröm és megtiszteltetés számomra és a Nyelvtudományi Társaság Germanisztikai és Romanisztikai szakosztályának tagjai számára, hogy ez alkalommal körünkben üdvözölhetjük, és alkalmunk van itt közösen is köszönteni.

Mollay Károly a magyarországi germanisztika jól ismert, kiemelkedő alakja, akinek munkássága a germanisztika nemzetközi vonulatának is számon tartott részévé vált. Tudományos munkásságának már az első látásra is impozáns, alapjaiban egységes és mégis állandóan gazdagodó összképét szinte lehetetlen ebben a keretben méltóan felrajzolni. Már korai munkáiban megjelent az a tematika — a magyarországi németiség történetének névtani és helytörténeti szempontból való megközelítése —, amely a későbbiekben is kutatásainak középpontja vagy legalábbis egyik súlypontja maradt; gondoljunk csak fiatalkori értekezésére (Középkori soproni családnevek. 1938.), amelyet hasonló jellegű rész kutatások egész sora kísért és követett (s amelyeket — ez sem mellékes — igen

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Germanisztikai és Romanisztikai Szakosztálya 1983. nov. 15-i ülésén elhangzott üdvözlő beszéd szövege.

gyakran a Sopron iránti hűséges szeretet is ihletett). Érdeklődése azonban már kezdettől kiterjedt a szótörténet egyéb területeire, a magyar nyelv legrégibb német jövevényszórétegének problematikájára, módszertanában is egyre finomult, mélyült: a szótörténetet és nyelvtörténetet egyre inkább kötötte össze tárgytörténeti, művelődéstörténeti, társadalomtörténeti vonatkozásokkal. Forráskiadványai is jelentős mértékben szolgálták mindezekben a kérdésekben a magyar tudományt, gondoljunk csak a budai városi jogi szövegek nagy jelentőségű kiadására (1959.). Ennek a sokágú, a magyarországi németiség nyelvtörténetével, a magyar–német nyelvi érintkezések minden oldalú vizsgálatával kapcsolatos kutatás-sorozatnak joggal monumentálisnak nevezhető, módszertani s elvi tekintetben is igen tanulságos szintézise nemrégiben megjelent nagy könyve: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982. Mindez nem jelenti azt, hogy Mollay Károly ne tekintett volna ki a germanisztikának a magyarországi németiség problémáján túlmenő kérdéseire is, s nyugodtan állíthatjuk, hogy a magyarországi német-ségre vonatkozó kutatásainak eredményessége csak a korszerű germanisztikában való alkotó jártasság alapján volt lehetséges.

Mollay Károly nem kizárólag kutatóként, hanem tanárként, nevelőként is kiemelkedően munkálkodott. Tanári pályája nemcsak egyetemi pálya volt: oktatott különféle iskolatípusokban is, és ennek emlékeit, tapasztalatait hasznosította kiváló tankönyvírói munkásságában. Tudósként, egyetemi oktatóként nem csupán német szakos tanárok számos nemzedékét oktatta és nevelte, hanem tudományos pályára is indított, ösztönzött jónéhány ma már országosan ismert kutatót.

Mollay Károly életpályája nem volt sima, nem volt törésmentes. Mint ez az elmúlt évtizedek változásaiban, viharaiiban nehezen volt elkerülhető, érték csalódások, igazságtalan mellőzések is. Ezek azonban pályájának mostani kiteljesedése, az állam és az egyetem szolidaritásának, jóindulatának számos bizonyítéka mellett remélhetőleg már csak tanulságos, távoli emlékké váltak.

A legtöbben, akik itt egybegyűltünk, jól ismerjük a hajdani Pais-Emlékkönyv borítólapjának több mint negyedszázados híres karikatúráját, amely az akkor aktív nyelvész-társadalom számos tagját ábrázolta a szokott kávéházi asztalnál. Ezen a képen Mollay Károly kissé oldalvást ül, meglehetősen távol az asztal középpontjától, komoly, kissé zárkózott arckifejezéssel. Talán nem haragszik meg az ünnepektől, ha elmondom: számomra ez a kép igen találóan tükrözi Mollay Károly helyzetét és magatartását — ha másban nem, talán abban, hogy vezető szerepre, központi helyre való törekvés nélkül volt mindig szigorú következetességgel és komolysággal jelen tudományos életünkben. Talán csak egyéniségének minden komolysága mellett is derűs nyugalomát nem tükrözi kellően ez a kép.

Engedje meg Mollay Károly, hogy a magam nevében és a Nyelvtudományi Társaság, különösen annak germanista és romanista tagjai nevében kívánjak neki további eredményes alkotó munkát és kérjem aktív együttműködését tudományszakjának magyarországi fejlesztésében.

HERMAN JÓZSEF

Szabó Dénes köszöntése*

Örömmel tettem eleget a megbízásnak, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság Választmánya nevében tisztelettel és szeretettel köszöntsem Szabó Dénes tagtársunkat 70. születésnapja alkalmából.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1983. dec. 13-i ülésén.

A retorikák megegyeznek abban, hogy a szónoki beszéd alapl művelete az, amit *invenció*-nak, *heuresis*-nek, *feltalálás*-nak neveznek. A Pallas Lexikon így ír az *Inventio* címszó alatt: „*I. feltalálás*, a retorikában az a művelet, mellyel az író művének tartalmát kigondolja, anyagát összegyűjti és kiválogatja. Mint ilyen művelet megelőzi az elrendezést vagy szerkesztést . . . Mondanivalóját az író részint szelleme kész tartalmából meríti . . . , részint újonnan szerzi be; az elemeket aztán gondolkodása és képzelete munkájával a fen(!)forgó esethez képest állítja össze.”

Magam is a retorikai invenció szabályaihoz igazodva igyekeztem eljárni, mikor köszöntöm anyagát az Irodalmi Lexikon adataiból, a MNy. Mutatójából, valamint saját ismereteimből és emlékeimből összegyűjtöttem, válogattam, s most szeretném *fordulatos*an elrendezve felsorakoztatni.

Csak hogy — ha ünnepeltünk életrajzi adatait nézzük —, azt kell látnunk, hogy a „fordulatokat” maga a Sors építette bele életútjába, s minden „fordulat” egyben újrazkezdést is jelentett számára: erőpróbának is bizonyult. Talán ennek is köszönhető, hogy a változások közepette is sikerült megőriznie fiatalos frissességét, derűjét.

Az Irodalmi Lexikon szerint Szabó Dénes 1913. december 20-án született Makón, azaz az utolsó békeév utolsó hónapjában; az utolsó „békebeli” évjáráshoz tartozik tehát. De az ő nemzedékének a tagjai már semmit sem élvezhettek a béke áldásaiból: kétszeresen is háborús generáció tagjaivá lettek: alig eszmélő kisgyermekként kellett átélniük-szenvedniük az első világháború okozta nélkülözéseket, az apák elvesztését, inséget, inflációt, és — néhány békeév után — a II. világháború borzalmait.

Szabó Dénes Pápan érettségizett, a bencés gimnáziumban, majd az Eötvös Kollégium tagjaként 1936-ban középiskolai tanári oklevelet szerzett. Megismerhette és magáévá tehetette a régi Eötvös Kollégium igényes kritikai szellemét, hallgathatta Gombocz Zoltán, Melich János, Pais Dezső előadásait, s eljegyezte magát a magyar nyelvtudománnyal. 1936-tól 1939-ig a vilnai Báthory István egyetemen oktatta a magyar nyelvet és irodalmat; a fellángoló háború elől — ifjú feleségével, Mártával — sikerült hazajutnia. Néhány évig a Fáy Gimnáziumban tanított, majd 1942-ben a Magyararságtudományi Intézetbe került. Ettől kezdve működött az egyetemen előadói, később docensi minőségben; 1957-től a Nyelvtudományi Intézetben dolgozik, innen vonult nyugdíjba.

Szabó Dénes, Társaságunk régi tagja, közel fél évszázada van jelen a magyar nyelvtudományban. Nagy idők tanúja, jeles nyelvtudományi munkálatok résztvevője. Érdeklődése — kezdettől fogva — sokoldalú és sokirányú. Foglalkoztatta a nyelvtörténet, a komplex névtudomány (A dömösi prépostság adománylevele: MNy. XXXII, 54—7, 130—5, 203—6; A dömösi adománylevél hely- és vízrajza: MNyTK. 85. sz.), a nyelvjárás-kutatás (a Nyelvatlasz dolgozótársa is volt a munkálatok legkezdetén). Nagy figyelemmel kutatta, tanulmányozta a nyelvemlékeket. Egyetemi oktatói tevékenységének középpontjában a leíró nyelvtan művelése állt. Később — munkatársaival: BÁNHIDI ZOLTÁNNAL és JÓKAY ZOLTÁNNAL együtt — nyelvkönyvet írt a magyarul tanuló külföldiek számára (ez a friss, vidám, ötletekben gazdag mű több kiadást is megért); jelenleg a Petőfi Szótár egyik szerkesztőjeként dolgozik; a szótári csoport kedvelt, szeretett tagja.

Szabó Dénes tudományos tevékenységének legjellemzőbb vonásait tanítómestereink, PAIS DEZSŐ állapította meg még annakidején, 1942-ben a Codices Hungarici-sorozat megindító Jókai Kódex bevezetésében: „A kiadás technikai műveletét igen nagy ötletességgel (kiemelés tőlem, H. M.) és minden elismerést megérdemlő gondnal SZABÓ DÉNES irányította és ellenőrizte. Ugyancsak ő volt az, aki . . . a kódexet tüzetesen átvizsgálta, és a róla szóló ismereteinket több új értékes adalékkal gazdagította.” (I. m. VIII.)

Ötletesség vagy lelemény — másképp: invenció — az tehát, ami Szabó Dénes munkásságát jellemzi. S mennyi finom, minuciózus részletmegfigyelés: olvassuk csak

el az Apor Kódex bevezetőjéből „A tinta”-ról írottakat, vagy azt az izgalmas kutatást, amely a kódex hányatott sorsára próbál fényt deríteni: hogyan menekítették becses könyvüket a nyulak-szigeti premontrei apácák a török elől észak felé . . . Ugyanígy színes, aprólékosan részletező leírást találunk a Guary Kódex külsejéről: szinte magunk elé képzelhetjük a kapesos kötetet fölnyitó szerzetest: „. . . az írás fegyelmezett, széprajzú, álló, rideg barátgót. Feltétlenül igen gyakorlott, talán hivatásos könyvró munkája. Szinte csodálatos, hogy mindeddig nem ismertünk tőle írt más kódexet. Betűi egyenletesek, egyformák . . .” (II.). Maga a jellemzés egyedi, de a fellelt jegyek alapján nyomban típusba is sorolja a vizsgált kódexet.

Nyelv- és irodalomtörténeti, de művelődéstörténeti szempontból is igen jelentős tett volt a Pázmány Péter Tudományegyetem, majd a Magyar Tudományos Akadémia részéről a Codices Hungarici-sorozat megindítása, s ebben Szabó Dénes érdeme kimagaslik. Munkája mintául szolgált a későbbi kódexkiadások és -feldolgozások számára: a leletmentő régész gondosságával tette hozzáférhetővé a málló, pusztuló könyveket. Ehhez a kutatási területhez kapcsolódik „A magyar nyelvemlékek” című egyetemi tankönyve (1953., 1959.), mely megjelenésével hiányt pótol: a már akkor könyvészeti ritkaságnak tekinthető ÓmOlv. anyagát egészítette ki, gyarapította a közben fellelt nyelvemlékek ismertetésével és az újabb szakirodalommal.

Az ötvenes évek elején az akkori egyetemi reform végre kötelezően előírta a leíró nyelvtan oktatását. Szabó Dénes — Gombocz Zoltán nyomdokain haladva — néhány év alatt megalkotta „A mai magyar nyelv” című egyetemi jegyzetét (I—II.; 1954—1955). Ebben az időben súlyos viták folytak a leíró nyelvtan tárgyáról és felosztásáról, benne a szintaxis (esetleges) helyéről (vö. ehhez: MNy. L, 1—17; I. OK. IV, 33—104; SULÁN BÉLA, Jegyzetek a leíró nyelvtan tárgyáról és felosztásáról: Nyelvtani tanulmányok 7—24; TOMPA JÓZSEF, Leíró nyelvtanunk néhány kérdése tudománytörténeti szempontból: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből 7—21).

Ezalatt Szabó Dénes tető alá hozta leíró nyelvtanát — állást-foglalva a felosztás kérdésében éppúgy, mint a szintaxis mibenlétéről —; tovább fejlesztve és a leíró nyelvtan szempontjaihoz igazítva Gombocz elképzeléseit, megteremtve az új szemléletű mondat-elemzés és -építés lehetőségét. Hiszen sürgette az oktatás igénye; a megírt fejezeteket hétről-hétre megvitatta velünk, akkori gyakornokokkal; szigorú és igényes vezetőként hasonló munkát várva tőlünk is.

Nyelvtanának okfejtése világos, tömör, példamondatai „életszagúak”, a beszélt nyelvet tükrözik. Ezt a munkáját is jellemzi a frissesség, lelemény, a nyitottság és a továbbépítés lehetősége.

Jól tudom, méltatásom erősen személyes jellegű: Szabó Dénes munkásságának azokat a területeit emeltem ki, amelyek közelebb állnak hozzám, amelyeknek az értékét, gondolatébresztő voltát oktató munkámban — annakidején és még ma is — folyamatosan érzem és tapasztalom.

Köszöntőmet a retorikai *invenció* említésével kezdtem, s most, összegezve az *invenció* másik jelentésével, a *lelemény* újraidézésével zárom: a 70. év küszöbén nem kívánhatok többet és jobbat Szabó Dénesnek: őrizze meg fiatalos derűjét, melyet az eltelt idő bölcsességgé érlelt, őrizze meg alkotó kedvét, a rá jellemző *invencióval*! Legyen ereje, egészsége mindehhez!

HORVÁTH MÁRIA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Magyar levelek a XVI. század első feléből

Mintegy két éve folyik az ELTE Magyar Nyelvtörténeti Tanszékén a rövid, magyar nyelvű, világi tárgyú szövegelemek összegyűjtése és archiválása. E levelek összegyűjtésének időbeli felső határát 1541-ben vontuk meg. Mint minden kutatásnak, ennek is vannak „melléktermékei”: olyan levelek, amelyek bár a XVI. század első felében keletkeztek, a megszabott időhatár miatt nem kerülhetnek be a gyűjteménybe. Nem lenne célszerű ezeket a nagy munkával felszínre hozott leveleket ismét visszaszüllyeszteni a levéltárak irattömegébe, érdemes őket betűhív átirásban közzétenni.

1. Az első levél 1543-ból származik, eredetije Eperjes város levéltárában található a Miscellanea 1543 csomó 143–4. számán. Filmmásolata megtalálható az Országos Levéltár Filmtára 11221 számú dobozában. Keletkezési ideje: 1543. szept. 19.

Vytezleő vram Ayanlom, Źolgalatomath kegýelmednek | mýnth vramnak, Ež el mwłth Napokban. Mýkora | Borothý Šýmon, En hožzam ýowe, Mondá Ažth ennekem, | hogý chodalkožýk kegýelmed raýta. hogý en kegýelmednek | semmý wý hýrth Nem Irok, Býzon ež Ideýghlen, ha | mýth en Irtam volna. Až, Minden emberel nýlwan | volth, A mý hýreók akorth voltanak. De moftan | mý hýreók vadnak. feýr war megh vethele vtan. | Ažth en kegýelmednek Im megh ýeléntheóm ež | lewelnek žerýben, Elfeő hýr nýlwan valo, Býzon, | hogý chážár Ma žerdan. Bwdaban vağyon, holnap ýs | oth ležeón, Až hýd kežeón vağyon. pentheóken, Až | Rakofra žáll. Ažt nýlwan ertýeók. Onnath keőž. | hýrrel. ežth ertýeók hogý Nepežth három Režre | ožtýa, ežgýk Režewel q magha petheór váraggýa | fele žal. Až máýk Režeth, ež Nýhan Baffaval | Šáros pathak Alá žallýttýa, Až harmadýk Režeth | Eghéor Alá žallýttýa, Až Tatárokath Ažth ertýeók | hogý homoňňya feleól erežtý ký. Oržágokban, Adna | Iften hogý ežeók vgý Ne lennenek, Im Borothý šýmon | keőžeótteók volth, elegheth látoth halloth. Nýlwabban | megh twggýa kegýelmednek mondaný. Mý kedýgh | Naponkenth feonkre varýok Až swlýkoth. olý Ighen | Neký hýttqnk Až hodolálnak Ažth Nem twggýok | Minth Jaronk. Iften tarcha kegýelmedeth. Ež | lewel keólth Gyengýeóffen, ženth mathe nap eleóth | valo žerdan, 1543 | Nicolaus plebanus, | Gyengýefýeň

[Hátoldalán:] Egregio domino leonardo | checeý Capitanço | Caffonieň domino | mihi obfžuanđ^{mo}

2. A második levél egy királyi tizedszedő (rovó), Szőlősi János levele a kamarához. Eredetije az Országos Levéltárban található. Jelzete: E 41. 3. cs. 42. sz. Dátuma: 1549. ápr. 17.

Nagchagof ef wýtezlew wraým Źolgalatum | aýanlaffanak wtanna te kegelmetek až | ewfellege levelet kýth alla kýldet wolth | ažt nadafdý wram wtan kýldem egren | ralaltak welle efmek Im ež chomo levelet | kýlde ažt Ira hogý ewfellege ažt Jrýa | hogý ezen level wýwetel efmek walažt | kýlgýn ewmaga bathori wramhoz menth | teknap ellet nem len mýth tenem el kele | kýldenem hogý ne legen až ewfellege dolga: | :ban wallamý fogýathkožaf hogý te kegelmę: | :tekel ne adna žamot akýnek ewfellege | ež nehan žaž lwra fýžet akežel nem | tallal egy ebort towaba až rawakath | en waltýk žorgalmaztatam až ewtheth | penžt Jrna mek te kegelmetek han | warmegebel ağýak mek bathorý wramnak | wagý chak ežer forýntra kelýen telň | towaba Jrtak walla až žakmar nemetý | :ýek en hožam kernek walla ažon hogý | hogý en Jrnek až Rawanak hogý až | ellebý žamra hadnak až három žaž | forýntra kerdem mýndenkorth až volthe | Rawallwk mandanak nem volt hanem mek | žeržetewk až Rawowal mek neha keveffebreef hatak | až három

3a3 forýnthnal mert mý zabad waraffok | wagýok kerdem mýkorth ewfellege a3 zabad waroffo | :kon soma penzt ker egý nehan ezer forýnthot | athake týef a3 wagj nepet kývan hadban | mondanak hogj ewk nem athak hanem ewnekjk | a3 volt zokaffok hogj soha a3 rawowal el | nem jartak mýnth a3 ký felden mandam mývel | vatok tj Jabak a3 ký feldýeknel azok aban | Jarnak el mýnth a3 orzak výgezte el ef a3 | Rawot el bochatak vjgre kernek walla azon | hogj chak a3 Rawo allana mek a3 ember | hjtjn mek akj hazban lakýk en arol | a3 valazt tevem a3 Rawonak tannoffaga | wagjon mýnth a3 orzak el vjgezte aban kel | el jarný e3 ellet mek Jrta walla a3 Rawo | hogj nem akarnak velle el Jarný mýnth | a3 varmege kýbochata mek jram hogj | faýa keffý wagjon agjon jo Rawaf feýeth | a3 býro kezeben hogj nýwýthozek wtanna | a3 mel leveleth ewfellege adwth a3 lucrom kamaret | hogj mek engethe nekjk kýth soha nem | twdom mýert kanczelarius wram erzenýnek | haznalt kýralnak ewfellegenek e3 orzagnak | kar a3 level kjth ewfellege adwth 3ol chak | nemetýn hogj chak azok voltak aguftaban | a3 zakmariakel wontak a3 level melle magokath | hogj ewnekjk egj tervenýk wolt maftel ezen wagjon | en mek mondam hogj a3 zakmarýak a3 kamarara | kývel tarthoznak mek kerellek e3ekrel rernerius | vramal eleget zoltwk walla hogj mýneme | Rawaz alnokok hogj ewfelleget keth kepen | akaryak mek chalný mert e3 en vgj twdom | hogj a3 býrak mýndenth mek Rinak ef azt | wrak 3wkfegekre keltjk ef a3 býrak e3tende | altal mek J3ak telem menek rernerius | vramhoz Jra hogj ewýel Jljen valazt teth | nekjk mýth en azt menthek hogj te ·k·hez | menek a3 kamarara Laffa te ·k· a3 hw3 | hw3 penzt vege mek te ·k· rajtak | zakmaral ha te ·k· a3 ew akaratýok zerent | bochatja el eczer e3ek mýnd eltjk aban | menek el chak a3 rawonak lezen vele | kýnýa Jften tarcha te ·k· egeffegben mýnden | Joban e3 level kelt Jazoban 17 aprilif | 1549 | te kegelmetek 3olgaýa | 3ewleffj | Jannos

Címzés: R/ndis ac Egregýs | dominis Confiliarýs | Camer Regie hungar | et dominis mihi obfuan.

3. A harmadik levelet Fánsci János adószedő intézte a kamarához 1549. május hetedikén. Jelzete: Országos Levéltár E 41. 3. cs. 48. sz.

Wýteglew Vraým 3olgalathomnak wthana, e3 Rawas | dolgarwl e3th irhatom tý ·k· hogj Bebek vram a3 w Jo3agabol | Mind Be 3ette, es jm Maftth attak a3 warmegýe ký a3 | Býrfaglo leweleth, de a3 harmýne3 penzth semý keppen | Megh Nem Akaryak adný, sem a3 hw3on ewth ewth penzth, | hanem kýralý w fhelfe3egehez wala3tottak erthe hogý Megh | Engegýe Nekýek, Meýrth hogý sok karok es fharothffagok | es kethegek wolth A3 kastelyok chýnalaffara Mwan | alath, es a3 Mellýeth Bafo el weth, a3th fem Akaryak | Mazer Ide Be Adnýa, Azerth e3ekrwl Thanwffagoth warok | tý ·k· e3 lewel keth Saýo Pýfpekýn 3enth gotharth | naph vthan walo kedden 1549 | fhanchý Janos | gemer warmegýe | Rawoýa

Címzés: Egregýs domis Confiliarýs | Camare Regie Math domis | meis obferuandimis

HEGEDŰS ATTILA

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

85. Havas Ferenc: A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. Kemény Gábor: Krúdy képialkotása. 1974. 19,— Ft.
87. Hajdú Mihály: Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. Hadrovics László: Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette Benkő Loránd és K. Sal Éva. 1976. 62,— Ft.
90. Mészáros István: Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. Jakab István: A magyar igeekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. Kiss Lajos: Szláv tükörszók és tüköriellentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. Ország László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantika szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. Korompay Klára: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. Gaál Edit: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. Dienes Dóra: A szorokszettség hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészítése. 1978. 16,— Ft.
99. Bańcerowski Janusz: A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette Imre Samu. 1979. 32,— Ft.
101. Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. Kassai Ilona: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. 1980. 175,— Ft.
105. Mokány Sándor: Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. Guszikova Antonijina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
107. Lengyel Zsolt: Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. B. Gergely Piroška: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
109. Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. Sinor Dénes: Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.
111. Farkas Vilmos: A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20,— Ft.
112. Jakab István: A magyar igeekötő szófajtani útja. 1982. 17,— Ft.
113. Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18,— Ft.
114. Balázs Judit: A ragadványnevek szerepe Rábászentandrás névrendszerében. 1982. 28,— Ft.
115. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. Gáspári László: A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18,— Ft.
119. Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvén. 1984. 25,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

142. **Rácz Endre:** Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. **Sallai János—Szendé Tamás:** A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. **Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás.** Közzétette **Pelle Béláné.** 1976. 36,— Ft.
145. **Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás.** Közzétette **Pelle Béláné.** 1980. 80,— Ft.
146. **D. Mátyai Mária:** Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. **Gegő Elek (1805—1844).** 1978. 24,— Ft.
147. **Zelliger Erzsébet:** A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. **Király Péter:** A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. **Rácz Endre:** Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. **Szathmári István:** **Bárcei Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány.** 1978. 20,— Ft.
151. **Erdődi József:** Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. **Raisz Rózsa:** Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. **Mészáros György:** A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. **A szövegten a kutatásban és az oktatásban.** Szerk. **Szathmári István és Várkonyi Imre.** 1979. 40,— Ft.
155. **Papp Ferenc:** **Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok.** 1980. 6,— Ft.
156. **Veszprém megye földrajzi nevei. I. A tapolcai járás.** 1982. 80,— Ft.
157. **75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság.** 1980. 14,— Ft.
158. **Pusztay János:** Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. **Kiss Jenő:** Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. **Név és társadalom.** Szerk. **Hajdú Mihály és Rácz Endre.** 1981. 50,— Ft.
161. **Emlékezés Mészöly Gedeonra.** 1981. 10,— Ft.
162. **Deme László:** Közigazgatásunk nyelve. 1982. 10,— Ft.
163. **Szabó József:** Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. 1982. 40,— Ft.
164. **Kiss Jenő:** Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. 1982. 16,— Ft.
165. **Lotz János:** Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.
166. **Balázs János:** Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. **Schlachter, Wolfgang—Pusztay, János:** Morpho-semantiche Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. 1983. 124,— Ft.
168. **Rácz Sándor:** Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35., 36., 37., 40., 43., 45., 47., 48., 61. és 72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

32. **Fodor Katalin:** Az *e ~ é*-féle hangok állapota Cigánd mai nyelvjárásában. 1982.
33. **Dolgozatok a magyar leíró nyelvtan köréből.** 1982.
34. **Ábrahám Imre:** Főbb frazeológiai szókapcsolatok Nyúl község mai nyelvében. 1982.
35. **Bodáné Porkoláb Judit:** Egy Ady-szimbólum vizsgálata. 1982.

A füzetek kaphatók az ELTE BTK Jegyzetboltjában (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., II. em. 44.).